республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 1 суббота
№ 274 (14474)
1925 чылда [illegible]
Өртээ 3 кеп.

Үениң судалы

Дүүн — ЧУРУКЧУЛАР СЪЕЗДИЗИ

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга республиканың чурукчуларының X съездизи бодунуң ажылын дүүн эгелээн. Аңаа районнардан ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери, бот-тывынгыр чурукчулар, уран сиилбикчилер, даш чонукчулары болгаш Кызыл хоорайның чогаадыкчы организацияларындан чалатканнар, аалчылар киришкен.

Тываның Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң отчёттуг үе дургузунда чорудуп келген ажыл-чорудулгазының дугайында илеткелди Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы **С. Ш. Саая**, ревизия комиссиязының отчёттуг үеде ажылын **В. О. Ооржак** олар кылган. Ол ышкаш Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң чаа даргазын, кежигүннерин соңгаан. Чапсар үелеринде Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Иван Салчактың 60 харлаанынга тураскааткан чогаадыкчы ажылдарының делгелгезин база организастаан.

Республиканың чурукчулары рынокче шилчилге үезинде канчаар ажылдаарының, моон соңгааргы сорулгалар дугайында улуг чугааны кылганнар.

Бөгүн — АЖЫКТЫГ СЕМИНАР

Республиканың башкылар билиин бедидер институду математика болгаш черчение башкыларының семинарын организастап чоруткан. Аңаа районнарда ортумак школаларның математика болгаш черчение башкылары киришкен болгаш семинарның ажылын бөгүн доозар.

Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң башкылары солун, ажыктыг лекцияларны билиг бедидип келген башкыларга помчаан. Өөренип келген башкылар Кызылдың № 1, 3, 14 школаларынга, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга математика болгаш черчение кичээлдеринге олуржуп, боттарынга ажыктыг чүүлдерни шиңгээдип алганнар. Кызылда дээди өөредилге черлериниң башкылары Алексей Отур, Валентина Стрихина, № 14 школаның черчение башкызы Николай Очур-оол, № 9 школаның математика башкызы Валентина Комбу олар башкыларга үлегерлиг кичээлдерни эрттирген.

Даарта — АВТОБУСТАР ЧОРБАС

«Тайга» станциязы найысылал Кызыл хоорайның чурттакчыларының барып дыштаныр ынак чери-ле болгай. Тываның каас-чараш булуңнарының бирээзи кижилерни ойнап-хөглээринче чалаан дег чаттыла берген чыдар.

Ынчалза-даа даарта ынаар Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң автобустары дыштанырын күзээн кижилерни чедирбес. Чүге дээрге Кызыл—Туран аразында чаа оруктуң ажыттынганы-биле орук ажаап карактаар ужурлуг организация «Тайга» баар орукту каап, аштаарындан, септээриниден ойталаан.

Кызыл хоорküскому олбо диленип турган, каш санның акшаны чып, Кызыл — «Тайга» аразында орукту ажаап карактаар кооператив-биле дугуржуп алган. Ол кооператив орукту аштап кириптер ужурлуг. А «Тайга» баар автобустар, ол орукту КАИ акт ёзугаар хүлээп алырга, чоруп эгелээр.

Ынчангаш хүндүлүг кызылчылар, даарта хүн «Тайга» станциязынга барып дыштаныр алыр бис деп кордап, баш бурунгаар автобус билеттерни садып алыйн деп автовокзалдың кассаларының чанында узун ээлчегте турган-даа херээ чок.

Даарта «Тайга» станциязынче автобустар чорбас.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Россияның көдээ черин чаартып сайзырадыр талазы-биле РСФСР-ниң күрүне эргелээчигргазының кирип келген программазын чугаалажып көөрү съездиде уламчылап турар. Көдээ ажыл-агыйда бүдүрүлге харылзааларын эде тургузары-биле чергелештир ооң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче, капитал салыышкыннарын улгаттырарынче доктаамал кичээнгей салыр дугайында бодал барык санал бүрүзүнге дыңналып турган.

Тараачынны чериниң ёзулуг ээзи болдурарын чедип алыры эң чугула айтырыг деп депутаттарның хөй кезии демдеглээн. Чер реформазын боттандырып эгелээр болза бо айтырыг шиитпирлеттинер. Ынчангаш реформада кирген чүүлдерни кончуг кичээнгейлиг сайгарып көөр болгаш олбо талаже бодамча чок чайгылыышкынны кылбас ужурлуг. Чер реформазында кол айтырыг — черге өнчү дугайында айтырыг болур. Ылаңгыя черге хуу өнчүнү киирер-киирбезиниң дугайында чидиг маргылдаалар боор турар. Бир чамдык депутаттар черге хуу өнчү тургуспас, өскелери хуу өнчүнү киирбес болза, реформа боттанмас деп бадыткалдарны кылып турар. А бир чамдык депутаттар чер ажылынга өнчүнүң бүгү хевирлерин ажыглаар болза, экономиканы быжыглап, чуртту аъш-чем аймаа-биле бүрүн хандырып болур деп санап турар.

Маңаа хамаарыштыр РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының илеткелинде кирген мындыг чүүлдерни уттуп болбас херек: «тараачын ажыл-агыйлар (хуу чер ээлери) көдээниң экономиказынга тергиидекчи байдалды чоокку үеде ээлей бээр деп бодаар болза, ол шын эвес. Көдээ ажыл-агый продукциязының кол бүдүрүкчүлери колхозтар болгаш совхозтар болуп артар. Ынчангаш чазак оларга дең байдалдарны тургузар дээш бүгү чүвени кылыр. Амгы үе-чадада колхозтар, совхозтар, кооперативтер болгаш тараачын ажыл-агыйлар-даа амыдырап ажылдаар ужурлуг, эрге-хоойлу болгаш экономиктиг дең эргениң үндезининге олар боттарының аразында чаржып ажылдазыннар».

Соңгу-Осетияда Киров аттыг колхозтуң даргазы Т. В. Казиев, Москва адаанда «Ленинниң чагыглары» совхозтуң директору М. И. Лапшин черни чүгле күрүнеден садып алган соонда ону хуу өнчүже шилчидип болур деп идеяны деткээн.

Бир эвес көдээде бүдүрүлге харылзааларын, ылаңгыя үндүрүг онаарын өскертпес болза реформа боттанмас деп элээн хөй депутаттар бадыткалды кылган. Ярослав областа «Север» совхозтуң директору мындыг чижекти көргүскен. Амгы үеде күрүне автомашиналарны ажыглааны дээш бир хуу хемчээлдиг амортизация төлевирин ап турар. Бир машинаны чолаачылар он чыл дургузунда камныг эдилээн-даа болза машина чоруп турар дээш-ле ол-ла хемчээлдиг амортизацияны тыртып турар. Мындыг байдалда машина-техниканы камныг эдилээринге кандыг-даа сонуургал тургустунмайн турар. Көдээ ажыл-агый үндүрүүнүң хемчээли база улуг. Рынок харылзааларынче кирер бетинде бо чергелиг айтырыгларны шиитпирлээр херек. Оон башка совхозтар ындыг харылзааларже шилчээн дораан продукция бүдүрерин кевүдедип туржук, улам ядарап сандараар.

Чоннуң хууда сад-огород болгаш дача ажыл-агыйының дугайында айтырыглар база тургустунгулаан. Чижээ, шериг черлериниң улуг дужаалдыг начальниктериниң ажыглап турар дачаларын хавырганда, оларга уруглар албан черлери кылыр дугайында айтырыглар тургустунган.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Совединиң улус депутадының статузунуң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Совединиң улус депутадының статузунуң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин бүгү чонга чугаалажып көөрү-биле үндүрер.

2. «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Совединиң улус депутадының статузунуң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

3. Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр улус депутаттарының, хамаатыларның, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-ниити организацияларының, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң киирген саналдарын болгаш сүмелерин чугаалажып көөрүн база ниитилештирерин улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтери организастаар.

4. Бүгү чоннуң чугаалажып көрүп турар үезинде кирген сүмелерни болгаш саналдарны чугаалажып көөрүн база ол талазы-биле саналдарны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязынга киирерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязынга, Мандат комиссиязынга дагзыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 23.

Фрунзениң хореография училищезин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Республикага балет артистерин белеткээр талазы-биле үре-түңнелдиг ажылы дээш Фрунзениң хореография училищезин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.- Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 28.

А. Р. Шукурбековага «Тыва АССР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Республикага хореография уран чүүлүн сайзырадырынга ачы-хавыяазы дээш Фрунзениң хореография училищезиниң директору Айдай Райкановна Шукурбековага «Тыва АССР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.- Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 28.

Ы. Дюшеналиеваны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Республикага балет артистерин белеткээр талазы-биле хөй чылдар дургузунда үре-түңнелдиг ажылы дээш Фрунзениң хореография училищезиниң башкызы Ырысбуба Дюшеналиеваны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.- Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 28.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

МАЛ ӨЛҮП ТУРАР. КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели ноябрь 29-та бодунуң хуралынга Каа-Хем биле Таңды районнарының совхозтары ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң бо чылдың ноябрь 8-те телеграммазында айтыышкыннарын канчаар күүседип турарының дугайын чугаалашкан. Улус депутаттарының район Советтери, агроүлетпүр каттыжыышкыннары, ол районнарда совхозтуң удуртукчулары болгаш специалистери ук айтыышкынны күүседир талазы-биле боттуг хемчеглерни албайн турарын аңаа айыткан. Мал кыштаглаашкынынга чогуур өйүнде хынамчалыг белеткенмээнинден, мал чеми эвээжинден, күш-ажылдың сагылга-чурумунуң кошкаандан, ажыл-агыйжы эвес чоруктан болгаш өске-даа чылдагааннардан бо ийи районнуң кайызында-даа мал продукцияларын, эң ылаңгыя сүт бүдүрери эвээжеп, малдың өлүп хораар чоруу көвүдээн. Ооң түңнелинде мал продуктулары-биле чурттакчы чонну хандырары дыка кудулаан. Каа-Хем биле Таңды районнар, эң ылаңгыя сүттү бүдүрер болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле республикада аажок улуг деңзигүүрлүг. Бир-тээ, оларда сүт саалдазы кудулаан болганда, республиканың чурттакчы чонун бо чугула чем-биле хандырарында эңне берге байдал амгы үеде тургустунган. Ооң уламындан харын политиктиг байдал безин чидигленип болур.

Ажыы-биле чугаалаарга, октябрь, ноябрь айлар кыштаглаашкынның чүгле эгезин-дир. Ынчаарга бо ийи айда безин Каа-Хемде 874, а Таңдыда 2200 мал ниитизи-биле өлүп хораан. Бо дээрге аажок дүвүренчиг медээлер-дир. Эң ылаңгыя «Буруңгаар», «Кызыл тук», «Совет Тыва», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарда база «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында хөй мал өлген. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта Д. Ооржактың коданындан ийи ай дургузунда 300 хире шээр мал хораан. Ам кыш узун, а ук малчынның коданынга чаңгыс-даа хөй артар бе? Мындыг дүвүренчиг байдал тургустунган-дыр. Ооң чылдагааны, хуралга чүве чугаалаан эштерниң тайылбырын ёзугаар алырга, малды суггарбайн, чемгербейн турганында болган. Черле бодап көөрге, шак мындыг таварылга бистиң республикага моон мурнунда турган чүве бе, бо?

Ажылга ээ-харысалга дугайын чугаалажып-ла, чугаалажып-ла турар бис. А түңнел кандыгыл? Моон бир бадыткалы үстүнде чижек ол-дур. Рынок экономиказынче шилчиирин, ооң-биле чурттаары деп чүл дээрзин бистиң ажыл-агыйларывыстың удуртукчулары, специалистер-даа билир болгу дег. Ол хиреде ажылда кочку, чаа чүүл көзүлбейн турар. Бо чылдың ноябрь 29-та бир инектен сүт саары Каа-Хемде 2,6 килограмм болган, эрткен чылдың ол үезинде 3,8 килограмм, а Таңдыда ам 3,5 килограмм турган-дыр. Эрткен 1989 чылдың бо үезинге бодаарга сүт саалдазын СЭКП-ниң XXV съездизи, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг база «Ленинчи орук» совхозтар, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы дыка кудулаткан. Бо ийи районда сүт садарының чыл планы үстүрүнүң кырында келген. Оон аңгыда күрүнеге мал садарының даалгазының күүсеттинери база бергедээн.

Кыштаглаашкынның эки эрттирериниң бир эң кол магадылалы — мал чеминиң курлавыры болгай. А ындыг курлавыр бо ийи районнуң кайызында-даа эвээш: Каа-Хемниң ажыл-агыйларында 43 хуу, Таңдыда 67 хуу. Чамдык ажыл-агыйларны алырга, оон-даа дора. Чижээ, «Енисейде» бир малга онааштыр чем единицазы 2,6 центнер, «Кызыл тукта» 2,8, «Совет Тыва» совхозта 2,2, «Коммунизмниң херели» совхозта 2,1, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта 6,1 центнер боор турар.

Байдал мындыг болганда мал чемин камнаар, ону болбаазырадып бээр талазы-биле эң-не кичээнгейлиг болгу дег. Ынчаарга бо районнарда херек кырында ону камнавайн турар, болбаазыратпас-даа, ол-ла хевээр малга каап берип турар.

Каа-Хем биле Таңдының ажыл-агыйлары мал чемин амгы үеде республика иштинде база Саян ындында-даа белеткеп турар. Ынчалза-даа ооң соортүлгези дыка багай. Чамдык ажыл-агыйлар малды четче суггарбайн келген. Кудуктары, сүт соортур автомашиналары-даа бурун ажылдавас болгулаан.

Кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенир дугайында районнарга база республикага-даа хуралдар чаңгыс эвес удаа эрттирилээн, аңаа сорулгаларны тода чугаалашкан, хуусаалар-ны айыткан турган. Ол хиреде СЭКП-ниң XXV съездизи, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг база «Енисей», «Коммунизмниң херели» совхозтарда малдың кажаа-хоразын амдыгаа чедир септевишаан. Ооң түңнелинде дыка хөй мал чадагай кажааларда хонуп турар. Мону чүү дээрил? Кандыг улус ынчаар ажылдаар чүвел? «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп сүт-бараан фермазында одалга системазы доңган. А республиканың хөй сүт бээр коллективи ол, «Үш-муңчулар» клувунуң үндезилекчилериниң бирээзи.

— Ол коллектив сандарады, ону шуут-ла оскунар дей бердивис — деп, шак мындыг дүвүренчиг сөстер Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга дыңналып турду. Барып-барып шак ындыг шалыпчы коллективтиң дугайында мындыг чугаа туруп кээрни кым бодаан боор! Ук ажыл-агыйның директору А. Порожневскийни хуралга чалаан хиреде, ол шуут келбээн. Бо чүнү чугаалап турарыл?

Келир кышка удур мал чеми белеткээр цехтерни кылып алырының талазы-биле республика семинары күзүн «Хадың» совхозтуң баазазынга болган. Аңаа совхозтар директорлары, кол специалистер-даа келгилээн, цехтиң тургузуун көрүп, ону канчаар кылырының схемаларын-даа боттары шыйып, чуруп алгылааш чанган. Чаа цехтерни кылып алырын тоовайн барганын чугаалаваска, барын безин белеткеп албааны Каа-Хем биле Таңды районнардан көзүлген.

Кандыг-даа ажылга чедиишкин болза, ында кижилерден, оларга таарымчалыг байдалдардан, оларны деткиириинден дорт хамааржыр. Бо талазы-биле шыңгыы четпестерниң дугайын санал берген эштер Б. Балчыр, В. Сапелкин, В. Кажин-оол, А. Мельников болгаш өскелер-даа тодаргай чижектер-биле бадыткап айытканнар. А районнарның боттарының төлээлери — райкүүскомнар, даргалары Ч. Удумбара, Б. Сат база АҮК даргазы Г. Черепанов, Таңды АҮК даргазының хүлээлгезин күүседип турар В. Винников олар байдалды эки-ле билбезин көргүскеннер.

«Буруңгаар» совхозтуң директору Х. Моңгуштуң харысалга чок чоруунуң түңнелинде, сүт-бараан фермазының одакчызының ажылын контрольдавайн, сонуургавайн келгенинден ноябрь 24-түң дүнезинде ол фермага өрт болганындан 130 инек өлген, кажаа өрттенген.

Каа-Хем биле Таңды районнарда мал кыштаглаашкынында шак мындыг шыңгыы четпестерниң чылдагааны болза, удуртукчулар аңаа-ла хүн эрттирип, сагыш амыр олурарында. Ынчангаш Каа-Хем райкүүскомунуң даргазы Ч. А. Удумбараны, АҮК-туң даргазы Г. В. Черепановту шыңгыы доңгуткан, Таңды райкүүскомунуң даргазы Б. Д. Сатты сагындырган, АҮК даргазының хүлээлгезин күүседип турар В. Н. Винниковту, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының директору А. В. Порожневскийни, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Б. Б. Балчырны, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүнениң көдээ ажыл-агый албанының эргелелиниң ветеринария килдизиниң начальниги И. И. Беляковту доңгуткан. Ол ышкаш эът комбинаттарында ажылды четпес организастааны дээш Тыва эът, сүт, аъш-чем үлетпүр каттыжыышкынының даргазының оралакчызы Н. Х. Алжиевке база хемчег хүлээткен.

Айыткан четпестерни чайладыр талазы-биле делгереңгей доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Хуралды республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников башкарып эрттирген.

Седен ХЕРТЕК.

КЫШТАГЛААШКЫН— КОЛ АЙТЫРЫГ

РСФСР-ниң Компартиязының Улуг-Хем райкому «Коммунистерниң болгаш бүгү деңнелдиң депутаттарының кышкы үеде организакчы ажылының дугайында» айтырыгны бодунуң ийиги пленумунга болгаш улус депутаттарының район Совединиң каттышкан хуралынга чугаалажып көөр дээн шиитпирни хүлээп алган.

Айтырыгны белеткээри-биле партия райкомунуң социал-экономиктиг комиссиязының база райкүүском кежигүннериниң ийи бөлүүн тургускан. Бирги бөлүк Шагаан-Арыг хоорайга партия райкомунуң бирги секретары Владимир Неделинниң, а ийиги бөлүк райкүүском даргазы Бадарчы Седенниң удуртулгазы-биле совхозтарга, салбырларга, фермаларга, хойжу турлагларга ажылдаар.

Кыштаглаашкынның чоруп турарында чедер-четпестерни «Улуг-Хем» солунга чырыдар. Бо талазы-биле материалдарны күзелдиг кижи бүрүзү-ле телефон дамчыштыр редакцияга бээр. Кыштаглаашкында байдалды ынчаар көрүп турары РСФСР-ниң Компартиязының бирги секретары И. К. Полозковтуң илеткелинге дүүштүр коммунистерниң Советтер дамчыштыр ажылды экижидер деп турарының демдээ болуп турар.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ДӨРТКҮ ПЛЕНУМ БОЛГАН

Улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң дөрткү пленуму дүүн болуп эрткен.

Аңаа улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының Улуг-Хемде профэвилел райкомунуң ВЦСПС-тиң алдыгы пленумунуң шиитпирлерин ёзугаар профэвилел эге организацияларын удуртуп турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Профэвилел райкомунуң болгаш эге организацияларының ажылында чаа чүүлдерни, чоннуң эрге-ажыын камгалаар талазы-биле оларның чорудуп турар ажылдарын, моон соңгааргы сорулгаларын пленумнуң киржикчилери сайгарган. Ооң-биле кады профэвилел обкомунуң адын өскертир дугайында, профэвилелдерниң XIX областы конференциязының делегаттарының эргезин уздыр дугайында чугаа аңаа база болган.

Моон соңгаар ол обкомну Тываның улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди деп адаар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профоблчөвүлелдиң парлалга бөлүүнүң удуртукчузу.

ПАРТИЯНЫҢ XXVIII МОСКВА ХООРАЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНДА

Элээн каш айлар дургузунда чапсар сөөлүнде СЭКП-ниң найысылал организациязының конференциязы бодунуң ажылын ноябрь 29-та катап үргүлчүлээн. Москваның миллион партия кежигүннерин төлээлээн муң ажыг делегаттар эрткен үеде СЭКП-ниң Москва хоорай комитединиң ажылының дугайында отчётту, амгы байдалды, а ол ышкаш хоорайның коммунистериниң ажыл-чорудулгазының программазын конференцияның ийиги үе-чадазында чугаалажып көрүп турар.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, партия хоорком унуң бирги секретары Ю. А. Прокопьев илеткел кылгаш, совет политиктиг системага партияның ролюнуң болгаш ээлээр олудунуң дугайында билиишкинни ниитилелде шапкын чаартылгалар шуут-ла өскертипкен, ийи чыл безин шоолуг четпээн эрткен отчеттуг үеде хоорком бодунуң ажыл-чорудулгазының стилин, хевирлерин, методтарын чымыштыг ажыл үезинде чаартыр, политиктиг ажылдың оруунче оларны шилчидер ужурга ынчангаш таварышкан деп демдеглээн.

СЭКП-ниң Москва хооркомунуң ажыл-чорудулгазы шапкын шимчээшкинниг болгаш бодүүн эвес ниитилел-политиктиг байдалга кайы хире дүүшкенил, хоорайның партия организациязында чаартылгалар четчир шынарлыг бе, СЭКП амгы үеде кандыг болур ужурлугул, үениң негелдезинге ол канчаар харылаар хүлээлгелигил деп айтырыгларны илеткелчи шыңгыы болгаш бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле тургускан.

Найысылалдың парторганизациязының чоокку үеде ажыл-чорудулгазының программазының кол чүүлдерин илеткелде айыткан. Илеткелчиниң бодалын ёзугаар алырга, эң чугула кол сорулга — москвачы бүрүзүн, ооң өг-бүлезин амгы үеде дүвүредип турар чиик эвес айтырыгларны диилми-биле шиитпирлээри болур.

СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачев конференцияның ажылынга киржип, аңаа чүве чугаалаан.

* * *

Найысылалдың коммунистериниң төлээлекчилери В. И. Ленинниң Мавзолейинге чечектер салган.

(СЭТА).

Ажылчын-даа, малчын-даа, мракки Өдүгенниң ивижизи-даа, Мөңгүн-Тайганың чылгычызы-даа «Улуг-Хем» альманахты холунга тудуп алгаш, ында чогум кандыг чогаалдар киргенин сонуургай бээр. Тываның хоочун болгаш аныяк чогаалчыларының тоожулары, чечен чугаалары, шүлүктери ында киргилээн болур. Номчукчунуң салдынар хөңнү чок апаар чогаалдар бар.

Кызылда библиотека ажылдакчызы (чурукта) Татьяна Бегзиевна Намдактың сонуургап номчуур, ынак номнарының бирээзи ол. А. С. Пушкин аттыг библиотеканың бо ажылдакчызының чогаадыкчы ажылынга номнар улуг дузаны чедирип турар. Ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларының хоочуннары, чогаалчылар-биле ужуражылгаларны ол белеткеп, ону эрттирип келген.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЧЕР-ЧЕР СОВЕДИНИҢ УЛУС ДЕПУТАДЫНЫҢ СТАТУЗУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың

ХООЙЛУЗУ

1 эге
Ниити чүүлдер

1 чүүл. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Совединиң улус депутады.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Совединиң улус депутады (моон ынай «улус депутады» дээр) Тыва АССР-ниң девискээринге күрүне эрге-чагырга органының болгаш чогуур Советтиң девискээринде чурттап турар чонунуң бүрүн эргелиг төлээзи болур.

Күрүне улус депутадынга ооң бүрүн эргелерин шаптыктаашкын чок болгаш үре-түңнелдиг боттандырарынга байдалдарны магадылап, ооң эргелерин, аттарын болгаш төлептиг мөзүзүн камгалап турар.

Бодунуң ажыл-чорудулгазынга депутат РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Конституцияларын, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хоойлуларын, бодунуң бүзүрелин болгаш соңгулда мурнуунуң программазын удуртулга болдурар.

2 чүүл. Улус депутадының статузунуң дугайында хоойлужудулга.

Улус депутадының статузун РСФСР-ниң Конституциязы, Тыва АССР-ниң Конституциязы, бо Хоойлу, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң өске-даа хоойлужудулга актылары тодарадыр.

3 чүүл. Улус депутадының бүрүн эргелериниң хуусаазы.

Улус депутадының бүрүн эргези ону улус депутады кылдыр соңгаан хүнден эгелээр болгаш чогуур Советтиң чаа чыышының соңгулдаларының хүнүнде, бо Хоойлуда көрдүнген таварылгалардан аңгыда, доостур.

Советтиң президиумунга соңгуткан улус депутады бодунуң улус депутады Советтиң президиум кежигүнү деп бүрүн эргези чаа чыыштың Совединиң бирги сессиязы ажыттынгыжеге чедир арттырар.

Президиум тургустунмас Советке, Совет даргазы кылдыр соңгуттурган улус депутадының улус депутады Совет даргазы бүрүн эргезин чаа чыыштың Совединиң бирги сессиязы ажыттынгыжеге чедир арттырар.

Соңгулдалар дугайында хоойлуну хажыткаңы-биле холбаштыр ол улус депутадының соңгулдаларын күш чок деп санаан дугайында Советтиң шиитпирин өзүгаар улус депутадының бүрүн эргезин ук шиитпирни хүлээп алган хүнден эгелеп соксадыр.

Улус депутадының бүрүн эргезин өске кижиге дамчыдып болбас.

4 чүүл. Улус депутадының депутат шынзылгазы болгаш хөрек демдээ.

Улус депутады депутаттың бодун болгаш бүрүн эргезин бадыткаан кол документ депутат шынзылгалыг болур болгаш бодунуң бүрүн эргелериниң хуусаазында эдилээр «Улус депутады» деп хөрек демдектиг болур. Улус депутадының шынзылгазының болгаш хөрек демдээниң дугайында дүрүмнү, оларның үлегерин болгаш кылган тайылбырын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму бадылаар.

5 чүүл. Улус депутадының ажыл-чорудулгазын бүдүрүлге болгаш ажыл-албан хүлээлгезин күүседири-биле холбаштырары.

Улус депутады бодунуң бүрүн эргелерин, колдуунда, кол бүдүрүлге болгаш ажыл-албан хүлээлгезин күүсетпишаан, боттандырар.

Советте азы ооң органнарында депутат ажыл-чорудулганы доктаамал үндезинге боттандырып турар улус депутады өске куш-ажылчы ажыл-чорудулганы чүгле Советтиң чөпшээрели-биле кылып болур. Ындыг чөпшээрел эртем, башкылаашкын, эмнээшкин азы чогаадыкчы ажыл-чорудулга кылып турар депутаттарга негеттинмес.

6 чүүл. Улус депутадының соңгукчулар-биле харылзаазы.

Улус депутады бодунуң округунуң соңгукчулары-биле харылзааны тудар, оларның мурнунга харысалгалыг болгаш отчёттуг. Депутат бодунуң соңгукчуларының эргелерин, хостаттаарын болгаш дүрүм өзүгаар эрге-ажыктарын хандырар, оларның ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн камгалаар хемчеглерни алыр.

Советте азы ооң органнарында депутат ажыл-чорудулганы доктаамал үндезинге боттандырып турар улус депутадынга бодунуң соңгулда округунга депутат ажыл-чорудулгазын күүседири-биле ай сайында үштен эвээш эвес ажыл хүнүн бээр.

Улус депутадын хоойлуда доктааткан чурум өзүгаар соңгукчулар дедир кыйгыртып болур.

7 чүүл. Күрүнениң эрге-чагырга органнарының ажылынга улус депутадының киржилгези.

Депутаттың соңгутканы Советтиң девискээринде чурттап турар чонунуң эрге-ажыктарынга хамааржыр бээр шиитпирлерни хүлээп алыр эргелиг улус депутаттарының өске чер-чер Советтериниң болгаш оларның органнарының ажылынга улус депутады чөвүлээр эргелиг киржип болур. Ындыг таварылгада депутатка чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр сөс алыр, санал киирер болгаш сүме бээр эргени өске депутаттар-биле бир деңге хандырар.

Үстүнде адаттынган Советтерниң сессияларынга улус депутады тус-туста Советтиң президиумунче, Советтиң даргазынче, чогуур Советтиң удуртукчу органнарынче, а ол ышкаш Советтиң девискээринде турар өске-даа күрүне органнарынче, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчуларынче база албан-дужаалдыг кижилеринче ол Советтиң эргезинге кирер айтырыглар талазы-биле негелде тургузар эргелиг. Күрүне органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилер улус депутадының негелдезинге үш хонук хуусаада азы депутат-биле дугурушкан өске-даа хуусаада харыыны бээр хүлээлгелиг.

Бо чүүлдүң бирги кезээнде айыттынган органнарже улус депутады бодунуң белеткээн саналдарын, тургускан айтырыгларын, билдириишкиннерин болгаш өске-даа документилерни боду-даа чедирип, ону төлээлээн өске-даа кижилерни — өске улус депутаттарын-даа дамчыштыр чорудуп болур.

8 чүүл. Улус депутаттарының депутат бөлүктеринге болгаш өске-даа депутат каттыжыышкыннарынга каттыжар эргези.

Улус депутаттары доктаамал азы түр депутат бөлүктеринге, депутат клубтарынга болгаш өске-даа депутат каттыжыышкыннарынга каттыжып кирер эргелиг.

Депутат бөлүктериниң ажыл-чорудулгазының чурумун болгаш оларның эргелерин РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң дугайында хоойлулары, чогуур Советтиң регламентизи, оларның ажыл-чорудулгазын башкарып турар өске-даа актылар тодарадыр.

9 чүүл. Депутаттың этиказы.

Улус депутады депутаттың этиказының нормаларын сагыыр ужурлуг. Депутат этиказын хажыткан таварылгада депутаттың сагылга-чурумунуң дугайында айтырыгны Советтиң сессиязының даасканы өзүгаар чогуур комиссия көөр.

10 чүүл. Улус депутадының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадыры.

Улус депутадының бүрүн эргелерин дараазында таварылгаларда хуусаадан эрте соксадыр:

а) ук Советтиң улус депутадының бүрүн эргелерин күүседиринге хоойлу өзүгаар дүүшпес албан-дужаалга соңгаанда азы томуйлаанда;

б) улус депутадын улус депутаттарының өске Совединче соңгаанда;

в) улус депутадының РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хамаатызы эргезин чидиргенде;

г) доктаамал чурттаары болгаш ажылдаары-биле улус депутадының Советтиң девискээринден дашкаар (Советтиң девискээринде турар чурттакчылыг черден дашкаар) көжүп чоруткаңда;

д) депутат кижиге хамаарыштыр судтуң бурулаткан шииткели хоойлу өзүгаар күштүг апарганда;

е) бүрүн эргезин дужүрер дугайында депутаттың хуу билдириишкини киргенде:

ж) улус депутадын дедир кыйгыртканда.

Айыттынган таварылгаларда улус депутадының бүрүн эргелерин соксадыр дугайында шиитпирин Совет хүлээп алыр.

2 эге
Депутаттың Советке ажыл-чорудулгазы

11 чүүл. Советтиң сессиязынга депутаттың киржилгези.

Чер-чер Совединиң хуралдарынга улус депутаттары күрүне эрге-чагыргазының чогуур төлээлекчи органының эргезинге РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң хоойлуларын өзүгаар киирген бүгү айтырыгларны коллективтиг болгаш хостуг чугаалажыышкынга үндезилеп сайгарып көөр болгаш шиитпирлээр.

Депутат Советтиң сессиязының ажылынга болгаш составынче соңгутканы органнарының хуралдарынга киржир хүлээлгелиг. Хуралга азы сессияга киржип аргазы чок таварылгада депутат ол дугайын Советтиң президиумунга азы ооң даргазынга дыңнадыр.

Советтиң президиуму, а президиум тургуспас Советке — ооң даргазы депутатка Советтиң сессиязын чыыр үезиниң болгаш болур чериниң дугайында, аңаа чугаалажыр кылдыр киирген айтырыглар дугайында баш удур, чогуур Советтиң регламентизиниң доктааткаңы хуусаазында дыңнадыр болгаш ол айтырыглар талазы-биле эргежок чугула материалдарны аңаа бээр.

12 чүүл. Советтиң сессиязынга улус депутадының бүрүн эргелери.

Чогуур Советтиң сессиязынга чугаалажып турары бүгү айтырыглар талазы-биле улус депутады бадылаар эргелиг киржир.

Улус депутады:

Советтиң органнарынга соңгуур болгаш соңгудар;

Советтиң тургузуп турары органнарының хуу составының база Советтиң соңгуп, томуйлап азы бадылап турары албан-дужаалдыг кижилериниң кандидатураларының талазы-биле саналдарын киирер;

Советке чугаалажып көөр кылдыр айтырыгларны саналдаар;

хүн айтырыының талазы-биле чугаалажыр айтырыгларны көөрүнүң чурумунуң болгаш чүгулазының талазы-биле саналдарны киирер;

Советке отчёттуг азы ооң контролюнда турар кандыг-даа органның азы албан-дужаалдыг кижиниң отчёдун азы информациязын Советтиң сессиязынга дыңнаар дугайында саналдарны киирер;

Советтиң тургусканы азы соңгааны органнарның составынга азы томуйлааны база бадылааны албан-дужаалдыг кижилерге бүзүрел дугайында айтырыгны тургузар;

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хоойлуларын, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң доктаалдарын, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының өске-даа органнарының шиитпирлерин күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның күүседип турарының дугайында хыналдалар кылырының эргежок чугулазының дугайында: Советтиң эргезинге хамааржыр өске-даа айтырыг талазы-биле депутат истелгезин чорудар дугайында саналдарны Советке болгаш ооң органнарынга киирер;

Советтиң чаа шиитпирин ажылдап кылырының, Советтиң чаа шиитпириниң төлевилелин, күштүг болуп турар шиитпирлерни өскертир дугайында шиитпириниң төлевилелин Советке чугаалажып көөрүнүң эргежок чугулазының дугайында айтырыгны тургузар, а ол ышкаш Советтиң күштүг болуп турар шиитпирлеринге өскерилге киирер дугайында санал хевирлиг кылдыр киирер;

саналдарга киржир, негелделер киирер, илеткелчилерге, а ол ышкаш хурал даргазынга айтырыглар салыр, харыыны негээр болгаш ооң кандыг болганын үнелээр;

бодунуң саналдарын үндезилеп база бадылаашкынның чорудулгазының талазы-биле чүве чугаалаар, кыска тайылбыр бээр;

шиитпирлерниң, Советтиң өске-даа актыларының төлевилелдеринге эдилгелер киирер;

хамаатыларның хөй-ниити ужур-дузалыг айтырыгларын Советтиң сессиязынга чарлап дыңнадыр эргелиг.

Советтиң сессиязының база ооң органнарының стенограмма бижидилгелеринге болгаш протоколдарынга бодунуң саналдарының бижимели-биле ону парлавааңда таныжар, а ол ышкаш парлап болбас саналдарның бижимелдериниң алыр.

Советтиң сессиязынга саналдаарын доосканы-биле сөс албаан улус депутады бодунуң саналының сөзүглелин хурал даргазынче дамчыдар, а ол ышкаш чугаалашкан айтырыглар талазы-биле саналдарын болгаш сүмелерин бижимел-биле киирер эргелиг.

Саналдың сөзүглелин хурал протоколунга киирер болгаш Советтиң бюллетенинге, бир эвес ол үнүп турар болза, парлаар.

Советтиң сессиязынга депутаттарның киирген саналдарын болгаш сүмелерин чугаалажып көөр болгаш Советтиң шиитпирлер төлевилелин чедир ажылдап азы хүлээп ап тура барымдаалаар. Чогуур доктаамал комиссия ону хүлээп албаан таварылгада, депутатка үндезиниг харыыны бээр.

Бо чүүлде айыттынган эргелерни боттандырарының чурумун улус депутаттарының чогуур Совединиң регламентизи, бо Хоойлу, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң өске-даа хоойлужудулга актылары доктаадып тургузар.

13 чүүл. Депутат негелдези.

Улус депутады азы бөлүк улус депутаттары Советке чугаалажып көөр кылдыр Советтиң президиумунче, Советтиң даргазынче, күүсекчи комитетче, ооң килдистериниң болгаш эргелелдериниң удуртукчуларынче, а ол ышкаш Советтиң девискээринде турар күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларынче айтырыг тургузуп киирер эргелиг. Ындыг айтырыгны бижимел-биле тургузар болгаш Советтиң сессиязынга чарлап дыңнадыр.

Бир эвес тургустунган ол айтырыг күрүне органнарының азы албан-дужаалдыг кижилериниң РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Конституцияларын, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хоойлуларын, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының дээди органнарының хүлээп алган доктаалдарын болгаш өске-даа актыларын, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпирлерин хажыдып турарының фактыларынга хамаарышкан азы хөй-ниити ужур-дузалыг өске-даа айтырыгларга хамаарышкан болза, Совет ону депутат негелдези кылдыр хүлээп ап болур.

Депутат негелдезин Советтиң комиссиязынга өөренип көөрү-биле шилчидер азы Советтиң шиитпири-биле хүн айтырыынга киирер.

Негелдени хамаарыштырган күрүне органы азы албан-дужаалдыг кижи үш хонук хуусаадан эрттирбейн, аас-биле азы бижимел-биле харыылаар ужурлуг, ону Советтиң сессиязынга чарлап дыңнадыр. Күрүне органының азы албан-дужаалдыг кижиниң негелдеге харыызынга улус депутады үнелел бээр эргелиг. Депутат негелдези-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көргениниң түңнели-биле, Совет шиитпир хүлээп алыр.

Негелдени, аңаа харыыны, а ол ышкаш депутат негелдези-биле холбашкан айтырыгны чугаалажып көргениниң түңнелинде, Советтиң хүлээп алганы шиитпирни соңгукчуларга чедирип дыңнадыр.

14 чүүл. Советтиң сессиязынга улус депутаттарының саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин чугаалажып көөрү.

Улус депутаттарының сессияга киирген азы даргага бижимел-биле дамчыткан саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин Совет, ооң доктаамал комиссиялары чугаалажып көөр азы олар чогуур күрүне болгаш хөй-ниити органынче база албан-дужаалдыг кижиже шилчидер.

Депутаттарның Советтиң сессиязынга киирген саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин шилчиткен күрүне болгаш хөй-ниити органнары, а ол ышкаш албан-дужаалдыг кижи оларны бир ай хуусаадан орайтатпайн чугаалажып көөр болгаш түңнелдериниң дугайында депутаттың бодунга, а ол ышкаш Советтиң президиумунга дыңнадыр хүлээлгелиг.

Депутаттарның саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин чугаалажып көөрүн болгаш боттандырарын Советтиң доктаамал комиссиязы контрольдаар.

15 чүүл. Совет органнарга улус депутадының ажыл-чорудулгазы.

Совет органга соңгуткан улус депутады ооң ажылынга киржир хүлээлгелиг.

Совет органның составынга кирбейн турар улус депутады ооң хуралдарынга киржир, саналдар бээр, айтырыгларны чугаалажырынга болгаш шиитпирлер хүлээп алырынга чөвүлээр эргелиг киржир. Совет органның шиитпири-биле чөпшээрешпээн таварылгада депутат бодунуң саналын бижимел-биле шиитпир төлевилелинге эдилге хевирлиг кылдыр Советтиң сессиязынга киирер. Депутаттың киирген эдилгелерин Советке көөр болгаш ол талазы-биле бадылаашкын чорудар.

Советтиң сессиязының шиитпири-биле улус депутадын ооң ажылынга доктаамал киришпейн келгени дээш Совет органның составындан үндүрүп болур.

16 чүүл. Советтиң болгаш ооң органнарының даалгазын күүседиринге улус депутадының киржилгези.

Советтиң болгаш ооң органнарының шиитпирлээр айтырыгларынга дүүштүр берген даалгазын улус депутады күүседир хүлээлгелиг.

Советтиң азы ооң органнарының даалгазын өзүгаар улус депутады хоойлуларны Советтиң девискээринде турар күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның канчаар күүседип турарын хынаарынга киржир. Ындыг хыналдаларны эрттирип тура улус депутады негелдезин өзүгаар күрүне болгаш хөй-ниити органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар тургусканы айтырыгларны өөренип база сайгарып көөр талазы-биле комиссияны тургузар. Адаттынган комиссияларның составынга улус депутадының адаан кижилерин база киирер.

Даалганы күүсеткен түңнелдериниң дугайында улус депутады чогуур Советке азы ооң органынга дыңнадыр. Эргежок чугула апарганда, илереттинген четпестерни чайладыр, хоойлуга дүүшпес шиитпирлерни соксадыр; РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хоойлуларын хажыдарын, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпирлерин, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының өске-даа органнарының актыларын күүсетпээн кижилерге харысалга онаар дугайында саналдарны киирер.

17 чүүл. Депутаттың истелгези.

Санын чогуур Советтиң регламентизи, а ол ышкаш доктаамал комиссияның шиитпирин өзүгаар тодараткан улус депутаттарының негелдезин өзүгаар Совет депутат истелгезин томуйлаар.

Бүгү күрүне органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилер истелгени чорударынга эргежок чугула деткимчени көргүзер, истелге кылып турган улус депутадының азы депутат комиссиязының негелдезин өзүгаар айтырыгны боттуг өөренип көөрүнге эргежок чугула медээлерни болгаш документилерни шаптараазын чокка бээр хүлээлгелиг. Депутат истелгезин чорудуп турар депутаттарга тайылбыр бээринден кымның-даа ойталаар эргези чок. Иштики херектер, байысаалга, баштайгы истелге органнарының болгаш административтиг корум-чурум хажыдыышкынын, кеземзе болгаш негелде херектерин көөр судтарның ажылынга киржирин болдурбас.

Истелгениң түңнели болза барымдаалыг түңнелдер болур, аңаа дүүштүр шиитпирни чогуур Совет азы ооң органнары хүлээп алыр.

3 эге
Улус депутадының соңгулда округунга ажыл-чорудулгазы

18 чүүл. Хамаатыларның саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын улус депутадының сайгарып көөрү.

Аңаа кирген саналдарны, билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны улус депутады сайгарып көөр, оларны чогуур органнарның болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң шын база чогуур үезинде шиитпирлээри дээш хемчеглерни алыр, хөй-нииитиниң саналын өөренип көөр, улус депутаттарының чогуур Совединче, а эргежок чугула апарганда — күрүнениң болгаш хөй-ниити органнарынче саналдарны киирер.

Улус депутадының хүлээп алыышкынының үезинде ооң негелдезин өзүгаар күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчулары болгаш албан-дужаалдыг өске-даа кижилери киржир ужурлуг.

19 чүүл. Соңгукчулар мурнунга улус депутадының отчёду.

Улус депутады чылда ийиден эвээш эвес катап округунуң соңгукчуларының мурнунга бодунуң ажылының дугайында, соңгулда мурнунуң программазының чорудуп турарының дугайында отчёдун бээр хүлээлгелиг.

Соңгукчуларның негелдезин өзүгаар улус депутадының ээлчег чок отчёдун ап болур. Ээлчег чок отчёт бээр дугайында негелдеге ук округтуң соңгукчуларының чартыындан эвээш эвези ат салыр ужурлуг. Бо таварылгада, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң президиуму болгаш күүсекчи комитеттери улус депутадының ээлчег чок отчёдун организастаарынга эргежок чугула хемчеглерни алыр. Ээлчег чок отчётту эттиреринге чедир бир айдан орайтатпайн отчёт эрттирер үениң болгаш чериниң дугайында, ону эрттиреринге үндезин болган чылдагааның дугайында депутатка дыңнадыр.

20 чүүл. Отчёттар эрттиреринге болгаш соңгукчулар-биле ужуражырынга улус депутадынга деткимче көргүзери.

Отчёт эрттирериңге болгаш округтуң соңгукчулары-биле ужуражырынга эргежок чугула байдалдарны улус депутадынга хандырар. Ооң дилээн өзүгаар улус депутаттарының чогуур чер-чер Совединиң президиуму азы күүсекчи комитеди, азы хөй-ниити организацияларының тус чер органнары, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның администрациязы оран-савазы халас тускайлаар, депутаттың отчёдун эрттирер үениң болгаш чериниң, соңгукчулар-биле азы хөй-ниити организацияларының кежигүннери-биле ооң ужуражыышкынының дугайында хамаатыларга дыңнадыр, депутаттың чалалгазын өзүгаар ужуражыышкынга киржири-биле боттарының төлээлекчилерин чорудар, өске-даа дузаны көргүзер.

Улус депутадының негелдезин өзүгаар күрүне болгаш хөй-ниити органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар аңаа отчётка болгаш чугаага ажыглаарынга эргежок чугула тайылбыр база медээ материалдарын бээр.

Улус депутадының отчёдун чырыдарын эрге-чагырганың тус чер органнары, хөй-ниити организациялары, массалыг информация чепсектери, улус депутаттарының Советтериниң албан черлери хандырар.

4 эге
Депутат ажыл-чорудулганың кол-кол магадылалдары

21. чүүл. Улус депутадының бүрүн эргелери.

Бодунуң бүрүн эргелерин боттандырар сорулга-биле улус депутады дараазында эргелерлиг:

соңгукчуларның эрге-ажыктарынга хамааржыр кандыг-даа айтырыгларны күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың органнарынга, хөй-ниити организацияларының органнарынга чугаалажып турда киржир:

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң болгаш оларның органнарының хоойлуларының болгаш доктаалдарының, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының өске-даа органнарының шиитпирлериниң күүселдезин организастаарынга болгаш контрольдаарынга киржир;

хоойлуларны хамаатыларның, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның эргелерин болгаш хоойлу өзүгаар эрге-ажыктарын хажыткан дугайында медээлерни күрүне органнарының, хөй-ниити организацияларының төлээлекчилерин хаара тудуп тургаш бодунуң инициативазы-биле хынаар;

күрүне болгаш хөй-ниити органнарынче, бүдүрүлгелерже, албан черлеринче болгаш организацияларже боттарының чорутканы саналдарны, билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны сайгарып көрүп турарын контрольдаар, оларны сайгарарынга боду киржир. Депутатка, ооң контрольдаар ажыл-чорудулгазынга дузаны күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның албан-дужаалдыг кижилери дузаны көргүзер хүлээлгелиг;

округтуң соңгукчуларының хуралдарын азы конференцияларын, күш-ажылчы коллективтер-биле болгаш хөй-ниити организацияларының тус чер органнары-биле ужуражылгаларны эрттирер;

улус депутаттарының аңгы-аңгы каттыжыышкыннарының, соңгукчуларның, девискээрниң хөй-ниити бот-эргелел органнарының ажылынга, күш-ажылчы коллективтерниң, чурттап турар чериниң аайы-биле хамаатыларның болгаш шериг кезектериниң аайы-биле шериг албанныгларының хуралдарынга киржир.

22 чүүл. Советтиң шиитпирин хүлээп ап турар үеде улус депутадының эргелерин боттандырарының магадылалдары.

Улус депутадынга магадылаан чүүлдер:

а) дараазында шиитпирлериниң биразын хүлээп албышаан, ооң сессияга киирген саналдарын албан сайгарып көөрү:

саналды хүлээп алган дугайында;

Советтиң чаа шиитпирин ажылдап кылып эгелээниниң дугайында;

саналдаттынган төлевилелди чогуур доктаамал комиссияларже чедир ажылдаары-биле шилчиткен дугайында;

б) улус депутадының киирген саналдарын, а ол ышкаш шиитпирге киирген бүгү эдилгелерин ылап бадылалдары.

23 чүүл. Улус депутадының күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга моондак чок кирер эргези.

Улус депутады улус депутадының шынзылгазын көргүскени-биле Советтиң девискээринде турар күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга, оларның кымга чагыртыры, хамааржыры, чажыт байдалы болгаш өнчүзү кымныы болуру хамаанчокка, моондак чок кирер эргелиг. Улус депутадын хынап, ужеп көөрүн болдурбас.

24 чүүл. Улус депутадының ону албан-дужаалдыг кижилерниң соңгаарладыышкын чокка хүлээп алырынга эргези.

Депутат ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле улус депутады күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилер соңгаарладыышкын чокка хүлээп алырынга Советтиң девискээринге эргелиг.

25 чүүл. Улус депутадының хоойлу хажыдыышкыннарын, хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын болгаш хоойлу өзүгаар эрге-ажыктарын хажытканын эдерин негээр эргези.

Улус депутады хоойлу хажыдыышкынын, хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын болгаш хоойлу өзүгаар эрге-ажыктарын хажытканының доп-дораан эдерин негээр, а эргежок чугула херек апарганда — хажыдыышкынны соксадырының дугайында негелдени чогуур органнарга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге тургузар эргелиг. Хажыдыышкын фактызын депутаттың азы ооң негелдези-биле чогуур эрге-хоойлу камгалал азы контроль органының тургусканы протоколга демдеглеттинип болур.

Күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының албан-дужаалдыг кижилери улус депутадының негелде тургусканы хажыдыышкынны эдериниң хемчеглерин доп-дораан алыр хүлээлгелиг, а эргежок чугула херек апарганда — буруулуг кижилерге харысалга онаарының хемчээн алгаш, ооң соонда ол дугайын депутатка дыңнадыр.

26 чүүл. Улус депутадының информация алыр болгаш ону тарадыр эргези.

Советтиң президиуму улус депутадын Советтиң документилери-биле, а ол ышкаш чазак болгаш өске-даа күрүне база хөй-ниити органнарының албан хуузунда тараткан информация болгаш медээ-тайылбыр документилери-биле хандырар.

Депутаттың соңгуткан девискээринде чер-чер Советтериниң президиумнары болгаш күүсекчи комитеттери, өске-даа күрүне база хөй-ниити органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш албан-дужаалдыг кижилер улус депутадының негелде кылганы таварылгада ону ооң депутат ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле специалистерниң консультацияларын хандырар, эргежок чугула медээлерни соңгаарладыышкын чокка бээр хүлээлгелиг.

Улус депутадынга депутат ажыл-чорудулгазын хандыраарынга Советтиң девискээринде туруп турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар ооң негээни-биле боттарында бар хуулап көвүдедир болгаш саналга техниказын ажыглаар арганы бээр.

Ооң соңгутканы Советтиң девискээринде улус депутаттарының Советтериниң тургусканы массалыг информацияның чепсектеринге улус депутады бодунуң депутат ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле чүве чугаалаар, парладырынга өскелерден артык эргелиг.

Улус депутадының чугаалары болгаш отчёттары ооң негелдези-биле тус девискээрниң айыттынган массалыг информацияның чепсектеринге улус депутады-биле дугурушкан хуусаалада, ынчалзажок ону әккелген үезинден 7 хонук эртпээнде албан парлаттынган азы дамчыттынган турар ужурлуг.

Депутаттың берген материалдарын ооң чөпшээрели чокка эдип болбас.

27 чүүл. Улус депутадынга юридиктиг дузаны көргүзери.

Советтиң девискээринде турар улус депутаттарының чер-чер Советтериниң президиумнары, оларның күүсекчи болгаш айтырыышкын бээр органнары, бүдүрүлгелер, организациялар, эртем болгаш өөредилге албан черлери, эрге-хоойлу камгалал органнары улус депутадынга ооң депутат ажыл-чорудулгазының үезинде тургустунуп келир эрге-хоойлу айтырыгларынга дуза көргүзер.

28 чүүл. Улус депутадының тургускан айтырыгларын сайгарып көөрүнүң талазы-биле эрге-дужаалдыг кижилерниң хүлээлгелери.

Улус депутадының депутат ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле айтырыг тургусканы Советтиң девискээринде турар бүгү күрүне болгаш хөй-ниити органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш оларның албан-дужаалдыг кижилери депутатка ооң тургускан айтырыының харыызы-биле айтырыгны азы негээн документилерни болгаш медээлерни соңгаарладыышкын чокка бээр хүлээлгелиг.

Тургустунган айтырыгны хынаары азы немей сайгарып көөрү эргежок чугула апарганда, бо чүүлдүң бирги кезээнде айыттынган органнарның удуртукчулары болгаш кижилери ол дугайында улус депутадынга үш хонук хуусаада дыңнадыр хүлээлгелиг. Алыс түңнел харыыны депутатка ооң тургускан айтырыын алган хүнден бээр бир айдан эртпес хуусаада бээр.

Улус депутады Советтерниң болгаш оларның органнарынга хамааржыр айтырыгларны тургусканда оларны чүгле ол органнар сайгарып көөр ужурлуг.

Улус депутады тургускан айтырыының сайгарылгазынга, ооң иштинде чогуур органнарның хааглыг хуралдарынга чугаалажып турда, дорт киржир эргелиг. Сайгарып көөр хүн дугайында депутатка баш удур, үш хонуктан эрте дыңнаткан турар ужурлуг.

(Төнчүзү 3-кү арында).

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЧЕР-ЧЕР СОВЕДИНИҢ УЛУС ДЕПУТАДЫНЫҢ СТАТУЗУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың

ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

29 чүүл. Улус депутадының ат-алдарының, төлептиг чоруунуң болгаш бодунуң камгалалы.

Улус депутадынга, ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге, төрелдеринге хамаарыштыр ооң депутат хүлээлгезин күүседиринге шаптык чедирер сорулга-биле эргеге дүүшпес салдар чедирери, улус депутадын хөй мурнунга дорамчылаары, а ол ышкаш ооң депутат хүлээлгелерин күүседип чоруур үезинде бодун дорамчылаары, ол черлелиг депутатка хамаарыштыр хоп үндүрери азы ооң депутат ажыл-чорудулгазының дугайында хажыткан медээлерни тарадыры хоойлу ёзугаар доктаадып тургускан харыысалгага чедирер.

30 чүүл. Улус депутадының эргезинге дээп болбазы.

Чогуур Советтиң девискээринге улус депутадынга, ол Советтиң чөпшээрежилгези чокка, кеземче харыысалгазы онаап, ону хоругдаары азы суд чурумун ёзугаар онаар административтиг торгаал хемчеглеринге кирип болбас.

Ындыг таварылгада улус депутадынга хамаарыштыр кеземче херээн, а ол ышкаш суд чуруму-биле харыысалга онаар административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкынының дугайында херектиң чорудуун чүгле Советтиң чөпшээрежилгези-биле чогуур деңнелдиң прокурору азы үстүкү черлелиг прокурор оттуруп болур.

Чогуур Советтиң девискээринге улус депутадын кандыг-даа янзылыг тудуп алыры азы ооң хостуун кызыгаарлаары, а ол ышкаш хууда ап чораан херекселдерин, чүъгүн, хууда болгаш ооң ажыглап турар транспортун, чурттаар болгаш албан хаар бажыңын ужептиндирин болдурбас.

Улус депутадының эргезинге дээп болбазы ооң ажыглап турары чагаа-бижиктеринге, харылзаа херекселдеринге, а ол ышкаш бодунда бар документилеринге база хамааржыр.

Улус депутадының бүрүн эргелериниң хуусаазы төнген соонда ооң депутат ажыл-чорудулгазының үезинде кылган хоойлу хажыдыышкынны дээш буруудадыышкынны, харыысалга онаарын база суд чорудуунда көрдүнген өске-даа хемчеглерге кирерин улус депутадынга хамаарыштыр бо Хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар, чүгле ынчаар кылып болур.

31 чүүл. Улус депутадынга харыысалга онаарынга чөпшээрежилге алырының чуруму.

Улус депутадынга хамаарыштыр кеземче херээн оттурарынга, кеземче харыысалгазын онаарынга, хоругдаарынга азы суд чурумун ёзугаар административтиг торгаал хемчеглерин көргүзеринге Советтиң чөпшээрежилгезин алырда чогуур азы үстүкү черлениң прокурору кеземче херээн оттурарының азы административтиг хемчегге киирериниң, депутатка буруудадыышкын чарлаарының, хоругдаарынга чөпшээрел бээриниң мурнунда Советке бижик киирер.

Совет ол бижикти бир айдан эртпес хуусаада сайгарып көөр.

Эргежок чутула апарганда прокурордан немелде материалдарны негеп болур. Айтырыгларны сайгарып көөрүнге аңаа хамаарыштыр бижик киирген улус депутады киржир эргелиг. Совет барымдаалыг шиитпирни хүлээп алыр болгаш ол дугайын үш хонук хуусаада прокурорга дыңнадыр.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпири-биле үстүкү черлениң прокуроруң чөпшээрешпээни таварылгада ол чогуур үстүкү черлениң Соведиңге шиитпирни солуур болгаш депутатка харыысалга онаар азы хоругдаар дугайында чөпшээрежилге бээринге бижик киирер. Үстүкү Совет чер-чер Совединиң шиитпирин солуп болур болгаш бижикке хамаарыштыр бодунуң шиитпирин хүлээп алыр эргелиг.

Советке бижик киирген прокурор херек талазы-биле чорудугнуң төнген хүнүнден бээр үш хонук хуусаа иштинде Советке херек истелгезиниң азы сайгарылгазының дугайын дыңнадыр хүлээлгелиг

32 чүүл. Улус депутадының херечи боор, өчүк бээринден ойталаар эргези.

Улус депутады хамааты азы кеземче херээниң талазы-биле ооң депутат хүлээлгелерин күүседип турда, аңаа билдингир апарган барымдаалар дугайында херечи боор, өчүк бээринден ойталаар эргелиг.

33 чүүл. Улус депутадын шериг хүлээлгезинден хостаары.

Улус депутадын ооң депутат бүрүн эргелиг үезинде шуут дорт шериг албанынче, өөредилге база хыналда чыыштарже чүгле ооң бодунуң азы Советтиң чөпшээрежилгези-биле кыйгыртып болур.

34 чүүл. Улус депутадын Советке азы ооң органынга доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазының үезинде бүдүрүлге азы албан-хүлээлгелерин күүседиринден хостаары.

Улус депутадын Советке азы ооң органынга доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазының үезинде бүдүрүлге болгаш албан-хүлээлгелерин күүседиринден хостаарын бүдүрүлгениң, албан чериниң болгаш организацияның администрациязы депутаттың бижимел билдиришкинин ёзугаар ында ооң айыткан хуусаазын барымдаалап, ажылындан үндүрбейн боттандырар. Ол таварылгада ооң ук күш-ажылчы коллективтиң кежигүну эргези хевээр артар.

Улус депутадын Советке азы ооң органнарынга доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үеде ооң бодунуң күзели-биле мурнуку ажылындан азы албанындан Советте ажылче шилчээни-биле холбаштыр үндүрүп болур. Бүдүрүлгениң, албан чериниң, организацияның администрациязы улус депутадын ооң айыткан хуусаазында ажылдан үндүрер хүлээлгелиг.

Шериг албанныглардан болгаш албаны уставтар база тускай чурумнар-биле таарыштынар өске-даа категорияның хамаатыларындан улус депутаттарын Советте азы ооң органнарында доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үеде шуут дорт шериг албанынга азы өске-даа албанга арттырбышаан-даа, арттырбайн-даа, Советче командировкалалып чорудар. Командировкалалдып чорудары ССР Эвилелиниң хоойлужудулгазы-биле тодарадыр чурум ёзугаар кылыр

35 чүүл. Депутат бүрүн эргелерин бодунуң кол бүдүрүлге болгаш албан хүлээлгелеринден чарылбайн боттандырып турар улус депутадын бүдүрүлге азы албан-хүлээлгелеринден хостаары.

Депутат бүрүн эргелерин бодунуң кол бүдүрүлге азы албан-хүлээлгелеринден чарылбайн боттандырып турар улус депутадын бүдүрүлге база албан-хүлээлгелеринден депутаттың инициативазы-биле ооң бижимел дыңнадыын ёзугаар хостаар. Оон өске кандыг-даа документилерни негээрин болдурбас. Депутаттың дыңнадыг бижиин аңаа хостаткан үезинде сөөлгү 12 айның барымдаалап, ортумак ажыл төлевирин (акша хандырылгазын) төлеп бээринге үндезин болур

Советтиң сессияларының, а ол ышкаш депутат хүлээлгелерин күүседип турар үезинде улус депутадындан тодаргай көргүзүглер хевирлиг доктааткан ажылды күүседир талазы-биле хүлээлгени дүжүрер.

36 чүүл. Улус депутадының күш-ажылчы эргелериниң, шериг албанныглардан болгаш албаның уставтар база чурумнар-биле таарыштырар өске-даа категорияның хамаатыларындан улус депутадының эргелериниң магадылалы.

Улус депутадын депутат бүрүн эргезиниң үезинде, а ол ышкаш ооң доозулганының соонда бир чыл хуусаада бүдүрүлгеде, албан черинде, организацияда ажылындан администрацияның инициативазы-биле үндүрери, кооперативтен, өөредилге черинден үндүрери азы сагылга-чурум хемчээ кылдыр куду төлевирлиг ажылче шилчидери Советтиң чөпшээрежилгези чокка хоржок. Өске таварылгаларда шилчидери база аңгы ажылче киирери депутаттың бодунуң чөпшээрежилгези-биле болдунуп болур.

Шериг албанныглардан болгаш албаның уставтар болгаш чурумнар-биле таарыштырар өске-даа категорияның хамаатыларындан улус депутадын депутат бүрүн эргезиниң үезинде, а ол ышкаш ооң доозулганының соонда бир чыл хуусаада командылалдың азы администрацияның инициативазы-биле албанындан үндүрери, албан-дужаалын болгаш эрге-дужаалын кудуладыры, шериг дужаалын дүжүрери Советтиң чөпшээрежилгези чокка хоржок, а ол ышкаш ооң бодунуң чөпшээрежилгези чокка албан аайы-биле шилчидип болбас. Айыттынган үеде аңаа ээлчеглиг офицер дужаалын тыпсырын азы ээлеп турары албан-дужаалынга дүүштүр офицерниинге деңнештирген тускай дужаалды тыпсырын соңгаарладып болбас

Советте азы ооң органнарында доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазының үезинде бүдүрүлге база албан-хүлээлгелеринден хостаткан, ооң мурнундагы ажылындан (албанындан) үндүрткен азы өөредилге черинден үнген улус депутадынга ол ажыл-чорудулгазы доозулган соонда ооң мурнуку ажылын (албан-дужаалын), а ол чокта — өске ол-ла черлелиг ажылды (албан-дужаалды) ол-ла бүдүрүлгезинге, албан черинге, организацияга, азы ооң бодунуң чөпшээрешкени-биле — өске бүдүрүлгеге, албан черинге, организацияга бээр.

Шериг албанныглардан болгаш албаны уставтар база чурумнар-биле таарыштынар өске-даа категорияның хамаатыларындан улус депутадын Советке азы ооң органнарынга доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазының үезинде шуут дорт шериг албанынга азы өске-даа албанга арттырбышаан, Советче командировкалаткан, хостаткан ажылының хуусаазы доозулган соонда, ооң мурнундагы албан-дужаалынга азы ооң чөпшээрежилгези-биле дең азы үстүкү черлелиг албан-дужаалга албаның уламчылаары-биле чогуур министерствозунуң азы ведомствозунуң эргезинге чорудар.

Улус депутадының Советке азы ооң органнарынга доктаамал үндезинге бодунуң депутат бүрүн эргелерин күүседип турган үезин ажылдың (албанның) нийти болгаш үзүктел чок стажынга; мергежилиниң аайы-биле ажыл (албан) стажынга; ажыл төлевиринге (албан-дужаал шалыңынга) хуулуг немелделер (ооң иштинде климат дээштиң хуулут) тургузар эргелиг. Хөй чылдарда ажылдааны (ук бүдүрүлгеге мергежилиниң аайы-биле ажылының стажы) дээш хуулут немелделерни база чаңгыс угда тыпсыр шаңналдарны тургузар эргелиг, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының чыл аайы-биле ажылының түңнелдери дээш шаңналдар төлээр эргелиг, а ол ышкаш чиигелделиг байдалдыг база өстүрген хемчээлдиг пенсияны тыпсырынга эргени бээр ажыл (албан) стажынга, бир эвес улус депутады Советке доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазын боттандырарынче шилчиир үезинде үстүнде чиигелделер көрдүнген албан-дужаалга, мергежилге азы ындыг девискээрге ажылдап (албан хаап) турган болза, киир санаар.

Советке азы ооң органнарынга доктаамал үндезинге бодунуң депутат бүрүн эргелерин күүседири-биле депутаттың өске черже көшкени-биле холбаштыр улус депутадының ажылындан (албанындан) үнген кадайынга (ашаанга) ажылының үстүнген үезиң нийти болгаш үзүктел чок ажыл стажынга киир санаар. Айыттынган үеде оларның мергежил талазы-биле ажыл (албан) стажы ажыл төлевиринге хуулут немелделерни (ооң иштинде климат дээштиң хуулут) тургузарынга эргелиг, хөй чылдарда ажылдааны (ук бүдүрүлгеге мергежилиниң аайы-биле ажылының стажы) дээш хуулуг немелделерни база чаңгыс угда тыпсыр шаңналдарны тургузар эргелиг, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның чыл аайы-биле ажылының түңнелдери дээш шаңналдар төлээр эргелиг, а ол ышкаш чиигелделиг байдалдыг база өстүрген хемчээлдиг пенсия тыпсырынга эргени бээр ажыл (албан) стажы бир эвес ол кижи көжериниң үезинде үстүнде чиигелделер көрдүнген албан-дужаалга, мергежилге азы ындыг девискээрге ажылдап (албан хаап) турган болза, хевээр артар.

Советке болгаш ооң органнарынга доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үезинде, шуут дорт шериг азы өске-даа албанга арттырбышаан, Советче командировкалаткан шериг албанныглардан болгаш албаны уставтар база чурумнар-биле таарыштырар өске-даа категорияның хамаатыларындан улус депутаттарынга база оларның өг-бүлезинге күштүг боор турар хоойлужудулга ёзугаар шериг албанныгларга болгаш хамаатыларның өске-даа категорияларынга олар дорт албан-хүлээлгезин эрттирип турда база өг-бүлелеринге көрдүнген чиигелделер болгаш артык эргелер хевээр артар.

Улус депутадының Советке азы ооң органнарынга доктаамал үндезинге депутат бүрүн эргелерин күүседип турар үеде ооң ээлеп турган албан-дужаалынга солуур кылдыр хүлээп алган ажылдакчы-биле ол үениң дургузунда түр хуусаалыг күш-ажылчы керээни чарар. Ындыг ажылдакчы-биле күш-ажылчы керээни депутаттың эрги ажылынга дедир чедип келген хүнүнде үзер.

37 чүүл. Улус депутадының депутат бүрүн эргелерин боттандырарынга материал-саң-хөө байдалдарын хандырары.

Депутат ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан улус депутадының чарыгдалдарын Советтиң доктаатканы чурум база хемчээл ёзугаар эгидер.

Советке азы ооң органнарынга доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үезинде кол ажылдап турар черинден (албанындан) үнмейн бүдүрүлге болгаш албан-хүлээлгелерин күүседиринден ол үеде хостаткан улус депутадынга ол үениң дургузунда Советтиң доктаадып тургусканы акша-шалыңны төлээр. Ол үениң дургузунда кол ажылдап турар черинге ажыл төлевири турбас.

Советче командировкалаткан болгаш Советке азы ооң органнарынга доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үезинде дорт шериг албанынга азы өске-даа албанга арттырган шериг албанныглардан болгаш албаның уставтар болгаш чурумнар-биле таарыштырар өске-даа категорияның хамаатыларындан улус депутаттарынга ол үениң дургузунда ССР Эвилелиниң хоойлужудулгазының ёзугаар көрдүнген ажыл төлевирин төлээр.

Советте азы ооң органнарында доктаамал үндезинге ажылче шилчээн улус депутадынга аңаа ажылдап турар үезинде Советтиң доктаатканы хемчээлдиг ажыл төлевирин төлээр.

38 чүүл. Улус депутадынга албан хаар черни тыпсыры.

Советтиң шиитпирин ёзугаар ооң күүсекчи комитеди Советтиң доктааткан хуусаазында улус депутадынга азы улус депутаттарының бөлүүнге депутат ажыл-чорудулгазын күүсединге дериг-херекселдер-биле, харылзаа чепсектери, оргтехника-биле дериттинген, аңгы ажылдаар черни тып бээр; улус депутадын ооң бүрүн эргелиг хуусаазында округка ажылдаар чериниң, а ол ышкаш чурттап турар чериниң аайы-биле оочур чокка телефон харылзаазын хандырарын организастаар.

39 чүүл. Харылзааның чепсек-херекселдерин улус депутадының ажыглаары.

Депутат ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле улус депутады Советтиң девискээринде турар күрүне база хөй-нийти органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының бар телефон харылзаазын улус депутадының шынзылгазын көргүскен таварылгада ажыглаар эргелиг. Ады кирген органнарның улус депутадынга берген харылзаа ачы-дузазының төлевирин чогуур Советтерниң акша-хөреңгизинден бо Хоойлуда көрген чурум ёзугаар төлээр.

Почта база телеграф-биле чоруткулааны бижиктерин, аалчылар бажыңнарындан болгаш бажыңнарындан телефон-биле чугаалашканын депутаттар боттары төлээр.

40 чүүл. Улус депутадының халас аргыжар эргези.

Улус депутады Советтиң девискээринге (Советтиң девискээриниң кызыгаарында турар чурттакчылыг черге) агаарның, автомобильдиң, иштики аргыжылганың суг оруктарынга шуптузунга, таксиден өскезинге, халас чоруур, а ол ышкаш аргыжылганың документилерин ээлчег чокка садып алыр эргелиг. Шак ол эргени улус депутадын — бирги бөлүктүң инвалидин үдеп чоруур кижиге база бээр. Советтиң девискээринден дашкаар чурттап турар улус депутады айыткан ол эргелерни Советтиң девискээринге аргыжарда база чурттап турар черинче ээп баарда ажыглаар.

Улус депутадының шынзылгазын көргүзерге вокзалдарның (станцияларның), хем судноларының доктаар черлериниң (ол хүнүүн база баш бурунгаар-даа садарының), хамааты ужар-чүүлүнүң агентилелдериниң азы аэропорттарның билет кассалары самолёттуң салонунга олурар черни оочур чокка бээр хүлээлгелиг. Советтиң сессиязынче депутат бар чорда, самолёттуң биледин ужуп үнеринге чедир ийи шактан орайтатпайн, а өске таварылгаларда — бир хонуктан орайтатпайн бээр.

Хоорайлар аразының, а ол ышкаш хоорай чоогунуң харылзаазының олуттарын айтып каан билеттерин садар автобустарынга улус депутады аргыжарда автовокзалдарның, автостанцияларның, транспорт-экспедиция агентилелдериниң кассаларынга ийикпе автобуска шуут олуруп турар үеде оочур чок алыр билет-биле чоруур.

Улус депутады хоорайның пассажир транспортунуң бүгү-ле хевирлеринге (таксиден өскезинге) база хоорай чоогунуң поездилеринге аргыжарда, улус депутадының шынзылгазы-биле чоруур

Улус депутады транспорттуң хевир бүрүзүнде туруп турар нормага дүүштүр чүъктүг халас ап чоруур эргелиг.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери, Советтиң девискээринде бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар депутат албан-хүлээлгезин күүседири-биле чоруурда ооң чагыы ёзугаар автотранспортту бээр хүлээлгелиг.

Депутат ажыл-чорудулгазынга бодунуң хууда транспортун ажыглап турар улус депутадынга ону ажаап-тежээринге чарыгдалдарны Советтиң доктаатканы чурум база хемчээл ёзугаар эгидип бээр.

41 чүүл. Улус депутадының аалчылар бажыңнарынга оочур чокка чурттаар эргези.

Советтиң девискээринде аалчылар бажыңнарының администрациязы улус депутадынга бир шак дургузунда аңгы номерни бээр хүлээлгелиг. Аалчылар бажыңынга оочур чокка чурттаар эргени улус депутадын — бирги бөлүктүң инвалидин үдеп чоруур кижиге база бээр

42 чүүл. Улус депутаттарынга шөлээ.

Улус депутадының шөлээзин ооң ажылдап турар чериниң (албанының) аайы-биле бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның администрациязы депутаттың бижимел билдиришкининде айыткан хуусаазында (ооң иштинде шөлээни аңгы незектерге хуваап-даа) бээр. Советке ийикпе ооң органнарынга депутат ажыл-чорудулганы доктаамал үндезинге боттандырып турар улус депутадынга шөлээни Советтиң президиуму бээр.

43 чүүл. Улус депутадынга албан кылыр чуртталга бажыңын бээри.

Советке ийикпе ооң органнарынга доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып турар болгаш Советтиң турар чурттакчылыг черге доктаамал чурттаар чери чок улус депутадынга, ооң билдиришкини ёзугаар Советтиң күүсекчи комитеди өг-бүлезиниң кежигүннери-биле чурттаары-биле түр үеде ажылдаар чуртталга шөлүн ийи ай дургузунда бээр.

Депутаттың база ооң өг-бүлезиниң кежигүннериниң доктаамал чурттап турар чериниң аайы-биле чуртталга шөлүн ол үеде арттырар.

44 чүүл. Депутат бүрүн эргелерин күүседири-биле холбашкан чарыгдалдарының оонун төлеп эгидери.

Улус депутадының ажыл-чорудулгазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттериниң, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының чарыгдалдарын тус чериниң саң-хөө органнары улус депутадының бадыткааны документилерге үндезилеп, чогуур Советтиң бюджединиң күсели-биле ооң саң-хөө органнарын дамчыштыр чогуур организацияларның агар санынче акша-хөреңгилерин шилчидип бээр.

5 эге

Бо хоойлунуң негелделерин күүсетпээни дээш харыысалга

45 чүүл. Улус депутадының хоойлу ёзугаар негелделерин күүсетпээни дээш харыысалга

Улус депутадының хоойлу ёзугаар негелделерин күрүне болгаш хөй-нийти органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының албан-дужаалдыг база өске-даа кижилери күүсетпейн баары ийикпе ооң ажылынга шаптараазыннарны тургузары, а ол ышкаш информация бээриниң бо Хоойлуда доктааткан хуусааларын сагывазы азы илдең-не меге информацияны оларның бээри, бир эвес оларда кеземче херээ үүлгедиглериниң демдектери чок болза, «РСФСР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутадының статузунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң доктаатканы суд шиитпири-биле онаар 500-тен 2000 рубль чедир торгаал болур административтиг харыысалгага онаажыр.

46 чүүл. Улус депутадынга, ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге болгаш төрелдеринге салдар халдатканы дээш харыысалга.

Депутат ажыл-чорудулганы күүседиринге шаптыктаар сорулга-биле улус депутадынга, оон өг-бүлезиниң кежигүннеринге болгаш төрелдеринге дүрүм чок салдар халдадыры, бир эвес кеземче херээ үүлгедиглериниң демдектери чок болза, «РСФСР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутадының статузунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң доктаатканы, судтуң шиитпири-биле онаар 500-тен 2000 рубль чедир торгаал болур административтиг харыысалгага онаажыр.

47 чүүл. Улус депутадының ат-алдарынга, төлептиг мөзүзүнге семээшкин дээш харыысалга.

Улус депутадын ажыы-биле дорамчылаары, а ол ышкаш ооң депутат хүлээлгелерин күүседип турарының үезинде ону хууда дорамчылаары, а ол ышкаш депутатка хамаарыштыр нүгүлдээри азы ооң депутат ажыл-чорудулгазының дугайында информацияны хажыдып тарадыры кеземче харыысалгазынга онаажыр.

48 чүүл. Улус депутадының дээп болбас эргезин үрээни дээш харыысалга.

Депутаттың дээп болбас эргелериниң айтырыгларын бо Хоойлунуң таарыштырып турар дүрүмнерин үрээри кеземче харыысалгазынга онаажыр.

49. чүүл. Улус депутадының күш-ажылчы эргелериниң, шериг албанныгларның аразындан база албан-хүлээлгезин уставтар болгаш дүрүмнер-биле таарыштырар хамаатыларның өске-даа бөлүктериниң аразындан улус депутадының эргелериниң магадылалын үрээни дээш харыысалга.

Бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның албан-дужаалдыг кижилери бо Хоойлунуң доктаатканы улус депутаттарының күш-ажылчы эргелериниң, шериг албанныгларның аразындан база албан-хүлээлгезин уставтар болгаш дүрүмнер-биле таарыштырар хамаатыларның өске-даа бөлүктериниң аразындан улус депутадының эргелериниң магадылалын, а ол ышкаш бо Хоойлунуң доктаатканы оларның депутат бүрүн эргелериниң төнгенниң соонда айыттынган ол улустуң эргелерин үрээри, бир эвес оларда кеземче херээни үүлгедиглериниң демдектери чок болза, «РСФСР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң статузунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң доктаатканы, судтуң шиитпири-биле онаар 500-тен 2000 рубль чедир торгаал болур административтиг харыысалганы онаар.

КАК АРХИВТЕРИН АЖЫДЫП ТУРАР

Күрүнениң айыыл чок чоруук комитединиң архив черинге фотоаппаратты өскээртен барган кижиге амдаа чиктиг кончуг, чаңчыкпаан болганда, сагышка аңгыг ышкаш. Ынчалзажок баштайгы фото-чуруук медээзи алдынган. Кем-буруу чокка шииттирген кижилерниң херээн сайгарар, оларны агартыр талазы-биле бөлүктү КАК-тың Москва болгаш Москва область талазы-биле эргелелинге 1989 чылдың февральда тургускан. Ол бөлүктүң ажылының дугайында репортаж кылдыртан. Штаттан дашкаар бөлүктүң ажылдакчыларының саны 28 чедир көвүдээн: оларның кылыр ажылы хөй, чымыштыг, харыысалгалыг, дыка чугула.

Сталинчи шаажылалдың үезинде кем-буруу чокка шииттирген кижилерни агартырының чорудулгазы Хрущевтуң «чылыдылга» чылдарында чедир боттанмаан болгаш 60 чылдарны сөөлзүредир барык соксаан турган. Агартылга чорудулгазын дүргедедиринге хамаарыштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1989 чылдың январь 16-да Чарлык үндүрген, а ук Чарлыкты ССРЭ Президентизиниң Чарлыы-биле ооң сөөлүнде база быжыглаан.

«Үштүң», «Онза чөвүлел хуралдарының» шиткели-биле кара-бажыңнарга олурган, лагерьлерге турган кижилерниң херектерин, а ол ышкаш төрелдери негелде кылган херектерни бирги ээлчегде агартылга чорудулгазынга киирген. 30 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде политика талазы-биле репрессияларга таварышкан кижилерни ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1989 чылдың январь 16-да Чарлыы агартпышаан, агартылганы кылырып база хамаарышкан документилерни бээрин болдуунчудуп, элээн чиигеткен. Ынчалзажок бөлүктүң кылыр ажылы, ооң хемчээли дыка улуг.

— Агарткан кижилерниң документилерин долдуруп, шииттирген сөөлүнде чок болган кижилерниң төрелдерин сураглап, хамаатыларның айтырыгларынга харыылап турар бис — деп, агартылга бөлүүнүң удуртукчузунуң оралакчызы М. Кириллин чугаалаан. Хөй-нийти-биле харылзаа тудар килдис-биле демнежип алгаш, ол бөлүктүң ажылдакчылары агартылга чорудулгазының дугайында 20 ажыг материалдарны солуннарга парлаан. Эргелелдиң архивинде 100 муң хире херектер бар, ынчаарга ук херектерниң материалдары-биле өске кижилерни таныштырары хоойлуда көрдүнмээнин М. Кириллин тайылбырлап чугаалаан. Архив кадагалакчыларында чамдык эргелер бар, ынчалзажок херектер материалдары-биле өске кижилерниң таныжарын чөпшээрээр эрге чүгле КАК эргелелиниң начальниинде бар. Ынчангаш документилерни өске кижилерге көргүзер таварылгада эргелел начальнииниң чөпшээрели негеттинип турар.

ЧУРУКТАРДА: Марина Цветаеваның угбазы Анастасия Цветаеваның херээ; «боолаткан» дуб ыяш — Коммунарка массалыг шаажылаашкыннарының дириг херечизи.

Н. МАЛЫШЕВТИН фотолары.

(СЭТА).

КАДАЙЫМНЫҢ ХАЛАЛЫЫН ААР

Чаңгыс акша чарывайн,
Шалыңымны эккеп бээр
мен,
Шалырадыр санап-санап,
«Чамдыы кайыл?» —
дигилээр-дир.
Дыжым хараап
чыдарымга
Дыртыжаңнап,
кончуттунар.
«Аъш-чемден кыла каавыт,
Аяк-саваң база чуг» —
дээр.
Идик-хевим бодум чуггаш,
Илиир-биле базып аар мен.
Калай мени кыжыраан дег,
Хажыызында кайгап орар.
Амданныг чем иштес-чивес
Арыг-силиг хеп-даа кетпес.
Алыс бодум кончуушкундан
Артында-ла чудай бердим.
Каастаныр, будуттунар,
Кадыг ажыл кылыксавас,
Кара бажым сирбектей
бээр
Кадайымның халалыын
аар!

Ондар БОРАШ.

ЧАПТАНЧЫГ ЧУГААЛАР

1. Кежээ авазы ажылдан келгеш, диванга дыштанып чыткан. Ол үеде 5 харлыг Көк-кыс авазынга чассып, эргеленип орган, авазының хавааңда сыгыг барын эскерип кааш, айтырган:

— Авай, хавааң чоп чарлыр дей бергени ол? Арта тиглени берип-тир.

• • •

2. Телевизорга дайынныг кино көрүп органнар. Дайылдажып турар солдаттар көргеш, Көк-кыс шеригде акызын сактып келген. «Долаан-оол акым чеже немец өлурген ирги?» — дээш улуг тынган.

• • •

3. 3 хар 6 айлыг Сылдыстан авазы айтырган:

— Өзүп келгеш кым боор сен, оглум?

Сылдыс орган:

— Инек боор мен — дептир. Орган улус шупту чирилдеш дүжүп, каттыржы берген.

Сылдыс кайгай бергеш, ыгламзыргай үнү-биле:

—Азы ыт боор мен бе? — дээн.

• • •

Белек-кыс авазынче көрүп орган, мынча дээн:

— Үне калбаң, кире калбаң дээрге чүгле эжик эвес, дыл база чүве ышкажыл, авай.

• • •

— Садик баарында бажың дүгүн чараш кылдыр өрүтпес болзуңза, оолдар ышкаш дөңгүрертип каптар бис — деп, авазы Белек-кыска чугаалаан.

— А мең дөмей-ле Кашпировскийге олуруплаткай мен.

• • •

— Авай, будум аарып тур — деп Белек-кыс чугаалаан.

— Каям, кайызында аарып тур?

— Шенектери аарып тур — дээш, дискэзиниң караан суйбаан.

БИЧИИЛЕРГЕ ТЫПТЫРЫП, БОДАДЫП КӨРҮҢЕРЕМ

1. Он алды сандайны дөрт хананы дургаар деңн турар кылдыр канчаар хуваай салырыл?

2. Клеткалыг саазындан адаанда чуруктарда ышкаш, ийи ындыг квадраттан кезип алыңар. Оон соонда улуг квадратты ортузундан кезип алыңар. Оон база-ла оларны деңн кылдыр ийи үш-булуңн кылдыр кезер. Моон түңнелинде дөрт үш-булуңн биле чаңгыс квадрат арты. Олардан чаңгыс квадратты канчаар тургузарыл?

3. Өске кижиниң бодап алганы санын тывары.

Класска кезек оолдар олурганнар. Шолбан олургаш: — Силер, оолдар, бир санны иштинерде бодап алырыңарга, ону мен тып, адап шыдаар мен. Бүзүреп болур силер бе? — деп-тир.

— Шенеп көрээли че — деп өөрү ынчанган.

— Ынчаарга кандыг-бир сандан сактып алыңар. Оон орта 2-ни кадыптынар, үнүп келгенин 4-ке көвүдедиптинер, оон үнүп келгенинден 8-ти казып кааптыңар — деп, Шолбаны мындыг болган. Оолдар бот-бодунче кайгашкаш, иштинде бир-ле санны сактып, бодап алганнар. Шолбан демги чугаазын катаптааш, Аястан каш болганын айтырган. — Үжен ийи болду — дээн. Ынчаарга сен, Аяс, 8 деп санны бодап алган олурган-дыр сен — диген. Оозу «Шын-дыр» деп бадыткаан.

— А Мишаныы чеже болду? — дээрге, оозу чээрби дөрт болганын харыылаан.

—Алды деп санны сактып алган олурган-дыр сен — деп. Шолбан чугаалаан.

Миша олургаш, шын-дыр дээрзин бадыткаан.

Оолдар бот-боттарынче көргеш, каттырышкан. Эжи Шолбанның угаанныын магадааннар.

Уруглар, Шолбан маңаа кандыг арганы ажыглаандыр, силер база ынчалдыр ойнап көрүңерем.

ЧАЙ ЧОК ДАРГАЛАР

• *Шоодуг* •

— Бюрократтар ам эвээжеп турар деп бодаар сен бе, өннүк?

—Ээ-та, кандыг-ла болду. Мен-даа аңаа бүзүревес мен ийин.

— Чүге?

— Бээр аай де. Чоокта чаа мынчалдым. Ажыл, амыдырал дугайында дилег, чугаа кылыр дээш кйи-үш хүн дургузунда дөрт дарга аразынга кылаштап келдим. Чөгел төткен мен. Чоруум-даа чогуваан.

— Кай ол даргалар сени тоовас-тыр бе? Азы эки чугаалажып шылаваанын ол бе?

— Чугаалаарын чугаалап шыдаан мен. Ынчалза-даа бюрократсып калган даргалар чорду. Болундан улуг эргедүжаалдыг ийикле, азы өске бир черде ажылдап турар, кылын шалыныг дарга, чокла болза таныш-көрүжү кирип келген болза, оон арны арта чырыш дээр. Харын-даа олудундан тура халып, барып холун тудар, оон-биле кады чугаа-сооду, катки-иткизи төктүп-ле кээр дивес силер бе. А мен ышкаш бөдүүн, улуг назылыг, ажылчын кижини кая тоор, херексээр дээр сен. Мээң чугаам ужур-утказын билип ап, дыңнаар хамаанчок, арны «шыңгыыраш» дээш хаван дүйүптер. Кижиже безин дорт көрбес, соңгаже көрүп алгаш: «Чай чок ажылдап ор мен, ол-бо кижиге бар, ашак...» — дээш дүрген-не кабинеттен үндүрерин бодаар. Дөрт дарга мени аразынга ынчаар «бөмбүктээн». Хоннум-даа калган, хөртүүм-даа төнген.

Шөг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас дижир бис. Бюрократсыг чоруук чок боор ачылыг, чаагай хүннү шылажып манап олургай бис аан.

Алексей ДАМДЫН.
Хоочун башкы.
Эрзин район.

БАЗА КАТАП КАШПИРОВСКИЙ ДУГАЙЫНДА

Сураглыг психотерапевт А. М. Кашпировский даштыкы чурттарже аян-чорук кылып чорааш, Москваже ээп чедип келгеш, чоокта чаа парлалга конференциязын эрттирген.

Ажыы-биле чугаалаарга, бис ону бөгүн чоктап турар апарган бис. Соок кыш, хүн бүрү амыдыралда болуп турар бергедээшкиннер, экономиканың сандаргай байдалы, «500 хонук» программа, рынок харылзааларынче шилчири, өртектерниң улгатканы, садыгларның куруг баартактары, сагыш-сеткилдиң саймааралы, байдалдың экижий бээринге идегелдиң оскундурганы. Мындыг баш мунгаш, берге байдалда кижилерниң сеткилин чазап, идегелдиң, бүзүрелдиң көзүн кыпсыптар оожургал сиңниккен топтуг, дески үнү дыңнаарга безин соң даарта амыдырал чүгээртеп, хамык чүве мурнунда дег чаңчыл болган агымынче кире бээр ышкаш сагындырар.

Конференцияга Анатолий Михайлович АКШ-ка, Израильге, Польшага чорааның дугайында чугаалап, аян-чорук үезинде тырттырган видеокассеталарны чыылган-нарга бараалгаткан. Черле ынчаш аян-чоруктуң кончуг чедимчелиг болганы оон чугаазындан билдингир болган. Ынчалза-даа ол талазы-биле өөрүшкүнүң, сеткил ханыышкының, аас-кежиктиң бичии-даа ора-сомазын Кашпировскийниң арын-шырайындан чыылганнар эскербээннер. Харын-даа аажок бужурганыксаар, аңаа бүзүрексевес журналистерниң адрезинче хыйланыксаар шиңчилиг болуп, ооң могап-шылап, турупканы даштыкы хевиринден илдең болган.

Польшага докторну улуг өөрүшкү-биле уткуп хүлээп алган. Делегейде чок дээн сенсация аңаа болган. Сеансылар соонда, алдырып каапкан бүүректиң катап өзүп келгенин бир пациент дың наткан.

«Ындыг чүве болуп болур бе?» деп, Кашпировский чыылганнардан айтыргаш: «Чүге болбас деп» боду харыылаан. Кайгамчыктыг чүүлдүң херек кырында болуп болурунуң бадыткалы кылдыр бир таварылганы чугаалаан. Ада-чурттуң дайынының хоочуну кемдээн кулааның аңаа кадык апарганының дугайында аңаа бижээн чүве-дир. А бүүрек дугайында дыңнадыгны хынаары негеттинип турар деп, Кашпировский боду-ла чопшээрешкен.

Психотерапевт Польшага аян-чорук кылып чораан үезинде кандыг дамчыыр чугаалар турбады дээр. Польшаны чурттаар чери кылдыр шилип алган, ында турумчуп артып калган деп-даа турду. Ол бүгү хоозун чугаалар дээрзин доктор бадыткаан.

Шыны-биле чугаалаарга, даштыкыда Кашпировскийге хамаарылга бистииңден эки. Ол дээрге кандыг-бир кижиниң чөңгээлээшкинидаа эвес, журналистерниң кара өжегээр меге медээ бериптурары-даа эвес, хамык ужур модада, сонуургалдадыр ийин.

Конференцияга келген журналистер Апатолий Михайловичиниң бичип-даа өскерилбээнин эскергеннер. Үнү ол-ла олчаан чаңгыс аай, арнының шырайы биеэги хевээр, эрттирген сеансыларының талазы-биле медээлери мурнукуларындан дөмей — ак баш дүктери карарган, эрги сорбу, ыжык, ижин оюлганы чиде берген дээн ышкаш оон-даа өске.

Бодунуң методунуң, ооң механиказының алыс ужурутказын психотерапевт олурганнарга таптыг тайылбырлап таныштырбаан. Шажын судурундан одуруглар, шүлүктер номчуп, философтарның чугааларын катаптап, дириг амытаннар амыдыралындан чижектер кирип, бар-ла арганы ажыглап, методун эртем ёзугаар үндезилээрин оралдашкан.

Ооң методунуң кол угшии кижиниң медерелинге дегбейн, ону оюп эрткеш, ала-чайгаар психиканың курлавыр, чажыт күштерин оттургаш, биохимиктиг реакцияны болдуруп, эм-тарның дузазы чокка организмни аарыгга удур тургузары болур.

Ооң методун тодарадырыбиле эртем шинчилелдери, шенелделер чоруттунуп турган бе деп айтырыгга сураглыг психотерапевтиң харыызы мындыг болган: «Мээң херээм — эмнээр, а шинчилээр сонуургалдыг кижилер шинчилезин».

Шынап-ла, ооң методун өөренип, сайгарып көөрү-биле клиникаларга, эмнелгелерге телевизорлардан тургускаш, сеанс мурнунда, соонда пациентилерниң байдалын хайгаарап көрзе-даа канчап баар деп. Азы ындыг энтузиастар тывылбас бе? Төп телевидениеге ындыг сеансылар эрттирери планнаттынмаан. Ынчалза-даа видеокассеталарны чүге ажыглап болбас деп?

«МЕДИЦИНСКАЯ ГАЗЕТА» солундан Надежда ДОНГАК очулдурган.

КУУРУМЧУ ТААКПЫ

Таакпычылар бергедээн, тыртар таакпы тывылбастаан. Бай-шыдалгыр болгу дег, тайбың чаагай амгы үеде ону үсту бээр деп кым бодаан боор. Кымның бажынга ындыг чүве кирген боор.

Таакпычыларны көөрге, харын-даа кээргенчиг, бирле чүвеге сагышсыраан, бирле улуг ажыг-шүжүгге туттурган дег — халбыйып калган чорүулаар-дыр. Карманнарын та чеже катап үжээр, хажыыларынче та чеже катап көрзүнер! Саитырга, бир-ле ындыг үнелиг чүвезин оскунупкаш, ону дилегзинип чорааизыг. Кайда-бир кижиниң аксындан ыш бурт дээн болза, олче база кужурзураан хойлар дег салчып бээр, дилевип колданырлары ол ышкажыл! Аштаанда чем-аъшты-даа ынчаар кайын диленир. А бо таакпы деп чүве кончуг-ла дүлгээзиниг кулугур боол-тур ийин: таныыр, таныыс-даа дивес — дилендириптер. Ол кижизи база таныыр, таныыс-даа дивес — бар-ла болза бээр.

Бо бүгүнү чамдыкта кээргеп, чамдыкта ханы дуаүрээзин-биле хайгааравышаан, биезде бир Хөөрээрниң чугаазын сакты хонуп келген мен. Та чүү чүвеге капсырлаштыр чугаалай каапкан кижи ийик — оозун ам сагынмайн-дыр мен. Ол мынчаар чугаалап олурган:

...Ынчаарда дайын үези турган чүве-дир ийин ол, күжүрүм. Бараан-сараан шуут үзүлген, улустуң хүн бүрүде херегләэри шай, дус, таакпызы база ховартап, харын-даа үстүп турду. Шай үстүрге мүн-не ажырбас чүве чораан: шеңне, черлик-шай дээш — оран-таңдының хоолулуг кежии чок эвес аан. Дус - чокта бир берге чүве чораан, ону солуур чүве бар эвес але. А таакпы деп бо хугбай кулугур үстүрге мырыңай халап чүве болган, таакпылаар ашактар диленип-ле эгелээр. Боттары-биле кады кырааи узун-узун даңзаларын безин хээндектей доораш, тыртып каап-тарын көрген мен. Ында таакпының амдан-чыды сиңип калган боорга, дуза-демек болур чадавас дээш, арга-чадаарда ынчап турганнары ол ышкажыл.

Бир-ле хүн кожам аалга чеде берген мен. Өгнүң эр ээзи ашак чок болду.

— Бо ашак кайнаар барык ирги? — деп, ооңуң херээжен ээзинден айтырдым. Ону айтырыптарымга кадайының ындазында чиктии кончуг — хыйланыксай-даа берген ышкаш болду. Шайсуксунун кутканының соолунде, ам-на харың арай тыртылчак чугааланы-дыр:

— Кым билир мону, үнгеш-ле чиде бээр кижини. Соондан бакылап көөрге, дөө алаакче-ле шошкуп бар чыдар боор чүве-дир. Та чүнү канчап турар чүве ында... Кижи айтырарга: «Оттулар ыяш-даш көрзүнүп чорбас чүве бе?» деп каар. Чогум эккелген ыяш-дажы-даа чок.

Ынчаар чугаалангаш, айтыра-дыр:

— Силерниң таакпыңар чор бе, акым?

«Ажыг чүве харамнанмас» дижир чүве болгай, таакпымны сунгаш, чугаалаадым:

— Сени таакпылавас кылдыр бодадым. Мындыг чүвези база ховартаан, берге шаг ышкажыл мон, дом — деп, буруулунуп кагдым.

Сунган таакпымны каш улай харамдыгып соргулааш, арай чымчай берген байдалдыг уламчылай-дыр:

— Бо ашакты бодаарымга; өскеленип турар хире ийин, акым. Оон башка амыр-саам чок алаакче чүге салып кирип турарыл бо. Ооң оозунда ужур-ла бар. Соондан баргаш база тыппас кижи-дир мен. Бо алаакка ону канчап тывар боор...

— Сеңээ хыйланып турбас-тыр бе? — деп, ылавыладым.

— Чогум ол талазы-биле, анаа, эп-найыралывыс хевээр.

— Ындыг-дыр, мен ужуруи тыпкай мен аан—дээш үнуптүм.

Алаакче базып кириптим. Мында чогум чүнү канчап турар кижи ирги аар ол? Арга-ээзим иштинге ан-меңниң кандыг черге турарын беш салаам дег билир мен. А кижини, барып-барып, дың чаңгыс кижини, канчаар тывaрыл? Мен болзумза найнаар кылаштаар ужурлуг мен деп чижеглевишаан, дыка-ла үр тоңап келдим. Арай човагзынгаш, доора ушкан чудук кырынга дыштанып, боданып олур мен. Канчангаш-ла хажыымче көре бээримге, ынаар — бежен базым черде чоон төжек ышталып каап тур. Кара-ла чааскааң бо канчап өрттенип турар төжек боор дээш, олче шиглей базыптым. Чоокшулай бээримге, төжек артында кижи бажы көзүлдү. Оон үнүп турар ыш боол-тур. Ана кара кайгадым, демги дилеп чораан кайгалым бо хөннее берген орар-дыр-ла! Булаш кылдыр көре каапкаш, сырбаш кылынза-даа, таакпызын чеңинче чажырып четтигипти.

Чайгаар-ла каткым кээп, сүмеледим:

— Мен ышкажыл мен. Хөрээр аан, ол чүвең дыка чажырбадан, чеңиң ишти өрттени берзе канчаар сен!

Кижим ыдыксап, чугаалай-дыр:

— Берге шаг-дыр ийин бо, таакпыны безин чажырып чоруур. Дөзү чок чүвени ам канчаар дээр силер.

— Кымдан чажырарың ол чүвел ынчаш?

— Кадайдан-на болгай! Тывылбас чүвени ам канчаар. Кыс кижилер тыртпаза ажырбас чүве-дир ийин...

— Мурнунда сени өттүнүп тырта берди-ле ыйнаан. Хөөкүй амытандан ам харамнанган херээ чүү боор. Сени чаштынып таакпылап турар деп билбээн, а кадайлар болчаанче чүгүрүп турар деп каразыыр хире чорду чоп!

Ашак сырбаш кылынды: «Ам канчаарыл?» дээнзиг аан.

— Чурттаарда кады чурттаар, өлүрде кады өлүр хөөкүй кадайыңдан чаштынма, харамнанма. Барда деңге үлежип, чокта деңге куруглап чораай-ла силер—дээн мен.

Кижим мени бир ошкааш, арта ыглай каапкаш, аалынче шошкуй аарак чаныпкан.

— Таакпы деп кончуг куурумчунуң дүлгээзини ындыг мелегей боор-дур!

М. ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧААГАЙ ЧЫТТЫГ ШАКТАР

Барыын чүк чурттарында шак кылыр бүдүрүлгелер чаагай чыттыг, харын амданныг шактарны рынокче — садыг черлеринче арбынныбиле кирип эгелээн. Хана, стол болгаш хол шактарындан роза, герань, магнолия болгаш өске-даа чечектерниң чаагай чыды шак ээлеринге үргүлчү кээп турар. Ындыг шактарны колдуунда херээженнер, а лимон, ментол чыды билдинер шактарны — эр улус садып алыр болган. Чаагай чыттыг шактарны ылаңгыя Италияда кедергей сонуургап турар.

УЗУН НАЗЫЛЫГ АМЕРИК ХЕРЭЭЖЕН

Палатка хоорайның (АКШ-тың Флорида штады) Кэрри Уайт Соңгу Америкада эң улуг назылыг херээжен кижи болуп турар. Төрүттүнген хүнүнден бээр 116 чылын эрткен воскресеньеде ол байырлап демдеглээн. АКШ-тың президентизи турган Р. Рейган, Флорида штаттың чаа губернатору Л. Чайлз байырлалга киржип, улуг назылыг херээжен хамаатыга байыр чедирген. Ынчалзажок аалчыларның ол байыр чедириишкининге К. Уайт шоолуг өөрүвээн, а кажан аңаа кедергей улуг пирог чемин салып бээрге, дыка амыраан.

Ийи коштен мат.

КАРМАН ОЧУЛДУРУКЧУЗУ

Ниитизи-биле 185 муң сөстүг карман очулдурукчузун—бичежек ном хемчээлдиг электроннуг тайылбырлаңчы приборну Японияның «Сэйко» компаниязы бүдүрүп эгелээн. Ол «очулдурукчу» кыдат, англи, япон—үш дылды билир болгаш япон дылдан кыдат, англи дылдарже, кыдат, англи дылдардан япон дылче очулганы кылып турар.

ПАГА — ДИРИГ АПТЕКА

Римде дүржүлгалыг эмчи профессор Витторио Эрспамерниң бадыткап турарын ёзугаар алырга, бөдүүн бөзүр-пагада хөй янзы күштүг эмнер бар. Чижээ, ооң кежинде эм-биле кижиниң ижин, баар аарыгларын чедишкиниг эмнеп болур. Бөзүр-паганың база бир күштүг эми — деморфин. Ол эм-биле кара-таакпы аймаанга алыскан аарыг наркоман кижилерни база эмнеп болур.

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЭҢ КЫСКА ХЕМ

Делегейде эң-не кыска хем — Д-Ривер деп Орегон штаттың чурттакчылары санап турар. Ол хем Даль хөлден Оожум океанче агып кирген, ооң узуну чүгле 134 метр.

КОНСЕРВА БАНКАЗЫНДА ШҮЛҮКТЕР

Гамбург чурттуг аныяк херээжен шүлүкчү Астрид Фюрстенау бодунуң чогаалдарын чыынды ном кылдыр парлаарын ном үндүрер черлерниң редакторларындан дилээрге, олар, оон ыңай номчукчулар безин херекке албаан. Оон сөөлүнде шүлүкчү кыс кажар арганы ажыглапкан: балык консервазы бүдүрер фирмадан алган акшазы-биле чугажак номну парлаан, ук чыындыга 77 шүлүк кирген. Номну хөй консерва банкаларынга суккаш, даштынга: «Ынакшыл дугайында шүлүктер чыындызы» деп бижип каан. Ону номчукчулар былаажып тургаш, чаңгыс-ла хүн бүрүн садып апкан. А кажан чыындыны номчаан хөй кижилерниң кускузу келир болган.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Геннадий МАКАРОВТУҢ «Кыш» деп чураан пейзажы.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Секретарь - машинакчылар курстарынга өөренирин күзээннерни ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы чалап турар. Өөреткени дээш төлевир — 233 рубль. Кичээлдер 1990 чылдың декабрь 10-да эгелээр.

«В», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачылар курстарынга өөренирин күзээннерни база чалап турар, бөлүктер четчелеттинген соолунде кичээлдер эгелээр.

Каттышкан техниктиг школаның адрезп: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 49, кабинет № 3.

• • •

Кызылда бажың тудар комбинаттың № 1 болгаш 2 тудуг-монтаж эргелелдерин дүжүрери-биле холбаштыр санажылганы он хонук хуусаада кылырын харылзаалыг бүдүрүлгелерниң, организацияларның албан черлерниң удуртукчуларын комбинаттың дирекциязы дилеп турар. Ол хуусаа эрткен сөөлүнде негелдени комбинат хүлээп албас.

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорconfigmap амгы үеде РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бажыңында туруп турар. Адрези: Ленин кудумчузу, бажың 92, ийиги каъды, кабинеттери 25-31.

Телефоннарының дугаарлары:	
Вальков В. Г. — бирги секретарь	3-25-69
Оскал-оол В. В. — секретарь	3-13-97
Асонычев В. А. — секретарь	3-27-29
Приемная	3-30-65
Контроль-ревизия комиссиязының даргазы	2-34-25
Партийжи-организастыг ажылдар талазы-биле парторганизаторлар комиссиязы	2-28-90 2-17-30
Идеология комиссиязының харысалгалыг организатору	2-12-46
Идеология комиссиязының политорганизаторлары	2-13-59 2-27-42
Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле комиссиязының консультантызы	2-25-83
Партия учёт сектору	2-32-07
Херек эмгелелиниң талазы-биле инструктор	2-33-60
Бухгалтерия	2-50-12
Машбюро	2-30-97

• • •

ССРЭ-ниң Күрханлдырылгазының Тывада девискээр талазы-биле кол эргелелин Тываның күрүнениң коммерция-дугуржулга республика компаниязы кылдыр эде организастааны-биле холбаштыр бүгү агар саннарын, санажылгаларын 1990 чылдың декабрь 20-ге чедир хынажып алырын хамаарышкан организацияларга дыңнадып тур.

Айыттынган хуусаа соонда негелделер хүлээп албас.

• • •

1991 чылдың февраль айындан эгелеп алыр бүгү-эвилел, эвилел солуннарының болгаш журналдарының чагыдылгазы уламчылап турар.

«Союзпечать».

• • •

«Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг республиканың хөгжүм-шии театрынга «Хайыраан бот» деп шии Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Самба-Сюрюн Баирниң киржилгези-биле бо чылдың декабрь 1-де болур. (Шиниң ооң киржилгезин артистиң 70 харлаарынга турасказдыр).

Шии кежээкиниң 18 шакта эгелээр.

• • •

Чоңну ажыл-биле хандырар республика төвү Улуг-Хемниң ыяш ажыл-агый черинге ажылдаар дараазында специалистерни болгаш ажылдакчыларны чалап турар: бус котелдарының машинизи, слесарь-сантехник, слесарьлар, станок башкарыкчылары, дилген ыяш материалдарын шилип кижилер, электриктер, краннар башкарыкчылары, газ болгаш электри-биле каннакчылар, чазаныкчылар, инженер-электрик, бүдүрүлге-техниктиг килдис начальниги, ыяш дилдирер мастер.

Чоңну ажыл-биле хандырар төптүң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 34, кабинет 2.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 «Партнер». Коммерция медээчизи. 9.30 «Кижи. Чер. Октаргай». 10.30 «Манежтен манеж чедир». 10.40 «Дириг амытаннар дугайында». 11.40 «Парнасче чада». 11.55 Кинопрограмма. «20 чүс чыл. Дүвүрээзиниг үениң хрониказы». 13.25 И. Селезнева режиссернуң фильмнери. «Бүгүдеге — четтирдивис...» 15.00 СПИД-ке удур демиселдиң Бүгү делегей хүнүнге. Телекөвүрүг. 16.30 Биче улустарның аас чогаал коллективтериниң концерти. 16.50 «Делегей панорамазы». 17.35 «Сөстүң илбичизи». Телефильм. 17.55 «Федор Кузькинниң амыдыралындан». Урал-чечен фильм. 1-2 серияларі. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.40 «Ангажемент». «Борис Рубашкин Москвада». 23.05 Медээлер. 23.20—00.35 Джаз чурумалдары.

ИИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Ойна, гармонь!». 9.35 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Келдириишкин». Телефильм. 10.00 Фигурлуг чунгулаашкын. Делегей маргылдаалары. Эр кижилер. Хостуг программа. 10.45 «Протопоп Аввакум». Телефильм. 11.10 «Контакт-форум». 11.40 «Удур-дедир көржүп алгаш: автомобилиске ынак болуңар». Телефильм. 12.15 Телефильм. 12.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Маршал Г. К. Жуковтуң турасқаалынга». 13.05 А. Барыкинниң концерти. 13.30 «Совет Россия». Видеоканал. 16.00 Улуг кижилерге мультфильм. 16.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 16.25 Коллаж. 16.30 «Чүгле чаңгыс ужуражыышкын». Ю. Антоновтуң ырлары. 17.10 Телепрограмма «Өг-бүле». 18.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 20.25 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.40 Улусчу аялгалар. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 «ТВ TV дугайында». 23.00—00.25 «Когаралга таварышкан кижиниң коргузүглери». «Полиция телефону 110» деп бөлүктен.

КИНО

ДЕКАБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Давайте любить» (СФРЮ) 9.10, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Отряд ниндзей» 9.30, 13.30, 17.30, «Игра в смерть» 11.30, 15.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «На златом крыльце сидели» 9.00, 12.10, «Тайна карпатского замка» 10.30, 13.40, «Последний зов любви» (2 сериялыг, Индия) 15.20, 18.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Давайте надеяться, что будет девочка» 12.30, 14.40, 16.50, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг, Индия) 13.00, 15.50, 18.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

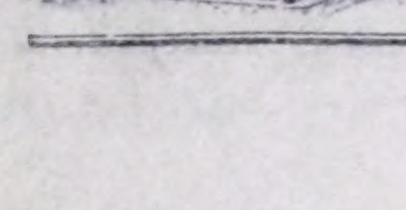

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн бар-гаа — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 537.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 2 воскресенье
№ 275 (14475)
1925 чылдан үнделеттинген
Өртээ 3 коп.

ХОСТУГ ИНДИР

Саналдар, чагыг сөстер

ИЕ КИЖИ—ИЗИГ БААРЛЫГ

Айдың-тырык өртемчейде ава ышкаш үнелиг кижи кайда боор. Ооң мурнунга төлеттинмес өрелиг боол чоруурувус-даа ол. Ава — эң-не эргим кижи. Ынчангаш бистиң өгбелеривис «булут аразындан хүн караа чырык, улус аразындан не караа чымчак» деп чугаалап чорааннары уткалыг.

Бистиң ававыс Чайдып Доңгаковна Шимит бо хүннерде 50 харлап турар. Ол чайның изинде, кыштың соогунда-даа Бай-Тайганың «Кызыл-Даг» совхозунун бензоколонказында хөй чылдарда ажылдап турар. Херээжен кижиге ол ажыл дыка нарын. Ооң үлүг-хуузун үнелеп чоруур бис.

Ававыс — алды уругнуң иези. Ол бистерни чааскаан кижизиткен. Бистер ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларында хире-шаавыс-биле ажылдап чоруур бис. Ажылчывис ававысты, арат-чонувусту өөртүр болза, өөрүшку деп санаар бис.

Чартык чүс чыл харлап турар ававыска «Шын» солун дамчыштыр изиг байыр чедирерин редакциядан дилеедивис.

Ынак авай, ам-даа каң-кадык ажылдап, чурттап, ажы-төлүңнүң ажы-төлүнге хүндүлүг кырган-ава боол чорууруңну сеткиливис ханызындан күзедивис.

Уруглары **Алдай-оол, Светлана, Азияна КУУЛАРЛАР.**

ЧОРГААРЛАНЫП ЧОР БИС

Ававыска, ачавыска бис — оларның уруглар, оолдары чоргаарланып чоруур бис. Бистиң ававыс хөй уруглар, оолдарны төрээш, азырап, кижизидип каан. Шупту үш урут, беш оол бис.

Бо чурттап келген үезинде ада-иевис бисти азырап, колхоз, совхозунга үлүг-хуузун эвээш эвести киирип келген. Авам хөй чылдарда Аймыырлыг трактор-хову бригадазынга поварлап чораан. Сөөлгү 20 чылын ынак ававыс Кызыл-Даг суурнуң «Сайзанак» ясли-садында ажылдап чоруур. Бистиң ававыс бо хире хөй чылдарда поварлап ажылдап келгеш, багай диртип көрбээн. Эки ажылы дээш өртектиг белектер-биле болгаш хүндүлел бижиктер-биле шаңнадып, мактадып чораан.

Бистиң ававыс 50 харлааш, хүндүлүг пенсияже үнүп турда, уруглары Люда, Люба, Лола аас-кежикти, каң дег кадыкшылды күзээр-дир бис. Ававыстың долу ады Александра Климовна Балчыма, а ачавысты — Конгар Очурович Балчыма дээр.

Ачавыс база хөй чылдарда механизаторлап ажылдап келген. Ол 30 чыл иштинде көдээ ажыл-агыйның «каң аъдын» мунуп, көдээ ажыл-агыйга бодунуң күжүн бараалгадып келген. Бо ажылдап чораан үезинде эки ажылы дээш шаңнадып, мактадып чораан. Ачавыстың кол талантызы — хөөмей-сыгыт. Бодунуң талантызы-биле республика көрүлделеринге үргүлчү киржип келген. 1989 чылда Чадаанага болуп эрткен «Хөөмей» фестивалынга киришкеш, фестивальдың дипломантызы атты алганынга аажок өөрүп чоруур бис.

Уруглары **Люда, Любовь, Лола БАЛЧЫМАЛАР.**
Булуң-Терек суур.

АМДАН БОДАНЗА

С. К. Токаның амыдырал-чуртталгазы, ажыл-чорудулгазы, чогаадыкчы мергежили, эртем талазы-биле бижээн чүүлдери, төрээн Тывазынга, өргүн чонга бараан боол чорааны шынныг.

Көдээ ажыл-агыйлыг Тывага үлетпүрнү сайзырадыр, чурттуң бүдүрүкчү күштерни долу ажыглаар дээш С. К. Тока сагыш салып, «Тыва кобальт» комбинаттың тыптып кээрингe, ооң капитал тудугларын эгелээринге улуг киржилгелиг болган. Демир-оруктан ырак Таңды-Уула эдектеринде ээн тайгага Тываның өңнүг металлургиязының комбинадын тудары дыка берге, нарын турган. Ону эш Тока билгеш, Хову-Аксынга эпти-ле чедип кээр, дагжылар, тудугжулар аразынга чоруурун мен каш удаа көрген мен.

СЭКП-ниң бир-ле съездизиниң соонда С. К. Тока аажок хей-аъттыг Хову-Аксынга хап келгеш, буянныг чүүлдү кылып чораан, ону утпас херек. Кобальтылыг Хову-Аксының дагжылары, металлургтары, энергетиктери, тудугжулары даргавыстың дугайында эки чүүлдерни сактып, чугаалап чоруурун дыңнаарга, солуң болду, 83 харлыг Мөңгүн-оол Алдай-оолович:—Тока дарга болза, Тываның төөгүзүнге ады артар кижилерниң бирээзи. Дагжыларның тамы уургайларынга безин кирип келир, шуптузунуң холун тудуп, эвилең мендилежир дарга чүве.

Тыва чечең чогаалда ажылчын аңгыга бараалгаткан тоожулар чок деп, С. К. Тока билгеш, Хову-Аксының сураглыг ажылчыны Сергей Мөчекович Түмен-Хөөнүң болгаш хову-аксыжыларның амыдыралынга хамаарыштыр «Ада көрбээнин оглу көөр» деп тоожу бижээн. Ол тоожуну бижиир дээштиң С. К. Тока С. М. Түмен-Хөөнүң бажыңынга аалдап келгенде, бо чүүлдүң автору чогаалчы-биле чоок чугаалажып, тоожунуң маадырының өөнге шайлап, ойнап-даа турган. Ажылчын биле чогаалчының ижинкара чокка чугаалажып, найыралдыг кежээ эрттиргенин диринг херечизи болган бис.

С. К. Тока Тываны барык 44 чыл дургузунда удуртуп келген. Межегей чурттуг, 88 харлыында «кызыл-дустай» берген Оюн Лундуп Чаашович мынчаар чугаалаан: —Токаны эки билир мен. Тывалардан бир-ле дугаар бажың чугайлап билир, хеп чуур, изиг илиир-биле базар кижи. Межегейге мээң өөмге халдып кээр, кады шайлап турган бис.

С. К. Тока дээрге нам, чазактың удуртукчузу, чогаалчы чораан. Ажылга чүү-даа таваржыр. Дарга ажылдап чорда, ажыл-албанга дерпип, орден-хавыяа ап чорааннар-даа бар. Ооң сеткилинге таарышпас чүве чугаалааш, бак караң болганнар-даа бар.

С. К. Тока — тыва чоннуң оглу. Төөгүге артар.

1991 чылда С. К. Токаның 90 харлаан чылы болгай. Ону болур-чогууру-биле демдеглээринге амдан боданза, дээре боор.

Оюн КОРОДА.
Солунуң штаттан дашкаар корр.

ОРУСТААР

Бистиң кырган-ававыс Сереңмаа Кожагаровна Байкара Улуг Октябрьның чажыды. Ол 1917 чылда Улуг-Хем кожууннуң кызыл-сутлуг Баян-Колга төрүттүнген.

Кырган-авамның бир онзагай чүвези бар: ол ооң орустаары болур. Шаанда Баян-Колга орустар-биле кожа-хелбээ чурттап, оларның ажыл-хожулун кылчып чораашла, орус дылга өөренгенин кырган-авам сактып чугаалаар.

Кырган-авамның ам-даа узун назы назылаарын, аңаа каң дег кадыкшылды күзээр-дир мен.

Шолбан ДУЖУКПЕН.
Баян-Кол суур.

Аъш-чем болгаш чоннуң хереглел барааннарын кадагалаарынга, сөөртүрүнге база садарынга чурумну тургузар сорулга-биле ажылчын контрольду күштелдирер дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизиниң

ЧАРЛЫЫ

Хереглекчилер рыногунда тургустунуп келген нарын байдалды, садыгда база аъш-чем продуктуларын болгаш чоннуң хереглелиниң өске-даа бараанпарын хандырар системада карак ажыттаар чоруктарның массалыг апарганы-биле холбаштыр база маңаа чурумну шыңгыырадыр дугайында хамаатыларның чүткүлдүг негелде-диледлерин барымдаалааш, **доктаадырым болза:**

1. Хереглекчилер рыногунда байдалды экижидип турар үеде чоннуң хереглел бараанпарының шимчээшкининиң бүгү оруунга —оларны бүдүрүп кылып турар черлерден эгелээш, хереглекчилерге четкижеге чедир бараанпарны бүдүүлеп чажырар, үреп баксырадыр, оорлаар болгаш чиижен өртектерге садар чоруктарны болдурбазы-биле шыңгыы ажылчын контрольду тургузар.

Ол сорулга-биле күш-ажылчы коллективтерниң болгаш өөредилге черлериниң хуралдарынга ажылчын контрольдуң район, хоорай, хоорайларда район комитеттерин он хонук хуусаада соңгуур. Комитеттерниң шиитпирин ёзугаар ажылчын контрольдуң бөлүктерни бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга, а ол ышкаш чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле тургузуп болур.

Ажылчын контрольдуң комитеттеринге болгаш бөлүктеринге соңгуткан кижилерни шынзыдып турар документилерни улус депутаттарының Советтериниң чогуур күүсекчи комитеди тыпсыр.

Ажылчын контрольдуң органнарынга дараазында эргелерни тыпсыр:

аъш-чем болгаш чиик үлетпүр бүдүрүлгелерин, садыг организацияларын, ниитиниң чемненилге болгаш чоннуң амыдырал хандырылга черлерин, складтарын, продукция болгаш бараан белеткеп савалаар черлерин, садыг албан черлериниң баазаларын, а ол ышкаш кооперативтерни хынаар;

продуктуларны болгаш бараанпарны хереглекчилерге сөөртүп чедирерин, вагоннардан болгаш өске-даа транспорттан дүжүрер ажылды контрольдаар;

хыналда чорудуп турары бүдүрүлгелерден, организациялардан, а ол ышкаш оларны эргелеп башкарып турар органнардан бараанпарның чеже хире барының, хувааганының болгаш сайтарганының дугайында чогуур информацияны болгаш документилерни алыр;

чурум үрээшкиннери иле-реттинген таварылгада садыг бүдүрүлгелерин, складтарны, баазаларны түр хаар болгаш ол дугайын үстүкү организацияларга, а ол ышкаш иштики херектер органнарынга дыңнадыр;

албан-хүлээлгелерин өскээр ажыглаан болгаш ажыл-агыйжы эвес чоруктарны болдурган ажылдакчыларны ажылындан чайладыр азы үндүрер дугайында саналды киирер, а херек апарган таварылгада кеземче херээн оттурар дугайында айтырыгны чогуур органнарның мурнунга тургузар.

2. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның чазактары, улус депутаттарының чер-чер Советтери, оларның күүсекчи комитеттери ажылчын контрольдуң, иштики херектер, улус-чу болгаш ведомство контролюнуң органнарының, депутат бөлүктериниң болгаш комиссияларының күжениишкиннерин каттыштырар.

Тус черниң арга-шинээзин көрүп тургаш, ажылчын контроль комитеттеринге херектиг ажылдаар черни, транспортту тускайлап бээр, телефон харылзаазы-биле хандырар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери, оларның административтиг комиссиялары албан-хүлээлгезин өскээр ажыглаан дугайында ажылчын контрольдуң иледедип келген фактыларының талазы-биле саат чок шиитпирлерни хүлээп алыр.

ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди болгаш оларның чер-черде органнары бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны хынаарда боттарының ажылдакчыларының ажылчын контроль комитеттери-биле доктаамал бир демниг хөделген турарын хандырар. Хандырылгада нарың байдалды өөренип көргеш, садыг черлеринге албан-хүлээлгени өскээр ажыглаар чоруктарны баш удур болдурбас дээш херек апарган таварылгада түр салбырларны тургузуп, оперативтиг хемчеглерни алыр.

Садыг чурумун кара туразында үрээн, оорлаашкын болгаш чиикең садыг кылган херектер талазы-биле үнүүшкүннүг суд хуралдарын чорударын чугула деп санаар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың ноябрь 30.

ЧУРУКТА: каттышкан совет-япон космос экипажының кежигүннери (солагай талазындан) Тойехиро Акияма, В. М. Афанасьев, М. Х. Манаров. Экипажтың ужуп үнерин бөгүн планнаан.
СЭТА-ның фотозу.

КОНФЕРЕНЦИЯ ДООЗУЛГАН

Москваның партия организациязының XXVIII партия конференциязы ноябрь 30-де ажылын дооскан.

Найысылалдың коммунистериниң чоокку үеде ажыл-чорудулгазының программазын делегаттар хүлээп алган. Ук программада амгы үениң байдалынга анализ бердинген, найысылалдың экономиказын быжыглап экижидериниң, демократчыдылганы ханыладырының, хоорайның культура болгаш интеллектуалдыг күчүзүн камгалап арттырарының, москвачыларның социал камгалалын, хамааты эргелерин хандырарының, коммунистерниң политиктиг идейин көдүрериниң, хөй-нииити-биле партияның харылзааларын хөгжүдериниң сорулгалары айыттынган.

«Партия болгаш улус депутаттарының Советтери» резолюцияда найысылалдың партия организациязының амгы үеде кол сорулгазы болза, улусчу эрге-чагырга органнарынга боттуг дузаны көргүзери болур деп онзалап демдеглээн.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү Ю. А. Прокофьев партияның Москва хоорай комитединиң бирги секретарынга база катап соңгуткан.

(СЭТА).

ХООЧУННАРНЫҢ БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ПЛЕНУМУ

Дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннарының Бүгү-эвилел чөвүлелиниң пленуму ноябрь 29-та ажылын Москвада эгелээн. Амгы үениң байдалдарында хоочуннар организацияларының ажылының дугайында хоочуннарның Бүгү-эвилел чөвүлелиниң даргазы Совет Эвилелиниң Маршалы Н. В. Огарков илеткел кылган.

Ниитилелдиң кадык бүгү күштерин сырый каттыштырарынче, Эвилелдиң чаартынган керээзинге үндезилээш, ССР Эвилелиниң күрүне чаңгыс эвин камгалап, хевээр арттырарынче, хамааты тайбыңның болгаш чөпшээрежилгени хандырарынче, хоочун салгал кижилериниң социал магадылалдыын чедип алырынче бүгү күженишкиннерин угландырарынче бүгү хоочуннарны пленум кыйгырган.

СЭКП ТК-ның секретары О. Д. Бакланов пленумнуң ажылында киржип турар.

(СЭТА).

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БОДАЛДАРЫ

Президентиниң кризистиг байдалдан ниитилелди үндүрерниниң дугайында чугаазында болгаш Дээди Советтиң «Чуртта байдал дугайында» доктаалында бодалдары чүге карышкак болуп турарынга хамаарыштыр СЭТА-ның корреспондентизи ССРЭ-ниң улус депутады Е. В. Коган-биле болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү Р. А. Медведев-биле беседалашкан.

Корр: М. С. Горбачевтуң ноябрь 17-де чугаазын болгаш Дээди Советтиң «Чуртта байдал дугайында» доктаалын ол дээрге силерниң манап турган чүүлдериңер ышкажыл деп чугаалап болур бе?

Е. Коган: Чок. Кризистен үнериниң хемчеглерин тодаргай адаан болза деп күзээр ийик мен. База катапла «эде тургузар», «долдурар» болгаш оон-даа өске шак ындыг дыңнап келген сөстерим дыңнадым. Дээди Советтиң болгаш федерация чөвүлелиниң эрге-хүлээлгезиниң кызыгаарлары кайыл, ооң күүседикчи органының болгаш Министрлер Чөвүлелиниң хүлээлгелери кандыгыл? Билдинмес. Ынчан ам структуралар будалыр болгаш шиитпирлер күүселдези улам баксыраар, оларны хүлээп алыры дамна бергедээр.

Р. Медведев: Кризистен үнүп болурунуң аргаларын Президентиниң бодалы берип турар-дыр. Ынчалза-даа ол бүгү ооң хөделиишкининден хамааржыр. Ол аңаа дузалап-даа, дузалавайн-даа барып болур. Бистер Президентиге бүрүн эргени берип каан бис. А чамдык таварылгада ол ону долузу-биле ажыглавайн турарын көргүскен.

Президентиниң концепциязын чугаалажып турда, мен ону деткээн мен. «Чуртта байдал дугайында» доктаал талазы-биле дискуссия чорып турда база деткидим. Чаа структуралар тургузар дугайында бодалга хамаарыштыр ынча дээр мен. Шынап-ла, олар долузу-биле билдингир эвес-тир. Оларны кандыг хевирлиг саналдап эккээри база-ла Президентиден хамааржыр. Бүгү-ле күүседикчи эрге-чагырга Президентиге чагыртып турарын шала-ла билбейн тур мен. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы чүнү канчаарыл? Ынчалза-даа М. С Горбачев бодунуң декреди-биле чүвени тодарадыптар чадавас боор.

Корр: Чүге ам кижилер тодуг амыдырал дугайында бодаарга, корум-чурум дугайында хөй чугаалажып турарыл, ону канчаар бодап турар силер?

Р. М: Корум-чурум экижиир-ле болза, бараанпар-даа, аъш-чем аймаа-даа көстүп келир. Чоп шыгыы удуртулганы манап турар. Корум-чурумну Ельцин экижидиптер боор деп, кижилер идегеп турган. Ынчалза-даа.. Анаа-ла шуугаашкын көвүдээн, а чүвени кылыптар кижилер чок апарган-дыр.

Е. К.: Чоокта чаа Н. И. Рыжковка мынча дидим: олбо чүве чок-тур, ону кылып албаан-дыр бис деп, улус бистен удавас айтырбастай бээр. «Кым буруулугул?» деп айтырыгны тодаргай тургузуп кээрлер. Коргунчуг шииткелдиң үези депутаттар корпузунга-даа, чурттуң болгаш республикаларның удуртулгазынга-даа ынчан тургустуна бээр.

Р. М.: Партия амдызында башкарыкчы болганда оон база айтыра бээрлер.

Корр: Чүгле партиядан эвес, а харын ам чаа Евгений Владимировичиниң кончуг шын эскергени ышкаш, Советтерден база-ла ыйнаан. А харын-даа оларның өске-даа ниитилел-политиктиг шимчээшкиннериңден болгаш организацияларындан негей бээр боор деп бодап тур мен.

Р. М.: Ол-даа кончуг шын.

Е. К.: Бодап-даа көрүңер, Ленсоветке болгаш Моссоветке хамаарыштыр кижилерниң бодал-сагыжы кайы хире дүрген өскерли бержик.

Корр: Ийет, оларның аттар алдары, шынап-ла, дораан баксырай берген ышкажыгай. А чүге ындыгыл, силер канчаар бодап турар силер?

Е. К.: Бистер шуптувус шуугаарынга ынак-тыр бис. Ажылдаар херек!. Ажыл-чорудулганың кол уг-шии чүтле чараш сөстер эвес, а ажыл-херек болур ужурлуг.

Р. М: Ниитизи-биле Моссовет-даа, Ленсовет-даа ажылдаар шинээн оскунган-дыр. Собчак бир-ле чүвени кылырын оралдажып турар. А Моссовет кончуг багай ажылдап турар Сессияның хуралдаар залындан Лениниң хөрек турасаалын үндүрер-үндүрбес бе дээр дугайын үш хүн дургузунда чугаалажып келдилер, а кышка белеткел дугайында айтырыгны чүтле октябрь төнчүзүнде, азы ноябрьда чугаалажырга болур-дур бе? Политиканы мурнаткаш, шын сеткил-биле ёзулуг ажылдавайн турар-дыр.

Моссоветтиң багай ажыл-чорудулгазы москвачыларны аъш-чем аймаа-биле багай хандырарынга чедирген. Моссовет найысылалды ону долгандыр турар областар-биле «чогуштуруп» каан. Ол хирезинде-ле бүгү-ле чүвеге чазак буруулуг деп агартынып олурар.

Е К.: Моссовет аъш-чем карточкаларын канчаар кылырының вариантызын Прибалтикадан билип алган. Эстония бодунга ындыг карточкаларны кылып ап болур-дур. Чүге дээрге, ол бодунга-ла үлеп-хуваап тар аъш-чем продуктуларының бүдүрүкчүзү болуп турар болгай. Найысылал бүгү-ле чүвени бодун долгандыр турар областардан ап турар болганда, Моссовет чүнү үлештирер, хуваар деп турарыл?.

Бир эвес Прибалтика мооң мурнунда бараанпарны даштыкыже үндүр садып турган болза, ССРЭ-ниң составындан үне бергеш, ол ону ынчаар кылып шыдавас. бистиң амыдыралывыста мындыг солун үлегер домак бар апарган: чүү-даа чок-тур, чүге дээрге, шуптузун Москва ап турар деп моон мурнунда чылдарда чугаалап турган болза, ам чүү-даа чок-тур, чүге дээрге Москва чүве бербестээн деп чугаалажып турар бис. Херектиң ужуру болза мындыг: Прибалтиканың аъш-чем комплекизи дашкаартан сөөртүп эккелген мал чеминге — сиенге, тараага аңгарлып ажылдап келген болдур ийин.

Р. М.: ...одаар чүүлге база деңер.

Е К.: «Эстон экономиктиг хуулгаазынның» теоретиктерин бо-ла сактып кээр мен. Ону академик Бронштейн кончуг (ам харын удур турган мен деп бадыткап турар) камгалап турган кижи. Ам мынчап барган аъш-чемни артыкшылдыг бүдүрүп турган Эстония ам бодунун хереглелин безин дуглап шыдавайн турар.

Корр: Силер, Рой Александрович, «Чуртта байдал дугайында» доктаалды хүлээп алыры дээш бадылап каапкаш, Президентиге дузалаарынга белениңер дугайын медеглээн болгай силер. А силер, Евгений Владимирович, Дээди Советтиң кежигүнү эвес болганыңарда бадылаашкынга киришпээн силер, ынчалза-даа база дузалажыр силер бе?

Е. К.: Кым боду чүнү-ле кылып турар-дыр, аңаа дуза көргүзүп болур.

Р. М.: Ийе, Президентиниң мээң сеткилимге тааржыр кандыг-даа эгелээшкиннеринге дузалажыр мен. Ону ынчаар кылыр дээш кызып турдум. Ол дээрге бир эвес ол бир чүвени шын эвес кылыптар болза, ону шүгүмчүлевес дивээни ол-дур. М. С. Горбачевка деңнежир ындыг кандидатураны амдыызында көрбейн тур мен.

Корр: Бисте ындыг удуртукчу бар-даа болза, ону үнелевейн турарывыс дугайын бир катап японнар элээн ажык хевирлиг айыткан болгай, Евгений Владимирович.

Е. К.: Мен өске чүве чугаалаайн: бистер улуг девискээрлиг чуртта чурттап турарывысты үнелеп көрбейн турар бис. Панамага, Гренадага, Кувейтке амыдырап- чурттаарының дуржулгазы бисте чок. Бодун боду камгалап шыдаар улуг чуртка чурттап чаңчыгып калган бис. Бичии хемчээлдиг чуртка чурттап өөренирин бурган биске черле хайырлавазын.

Р. М.: Эвилел ол-ла хевээр артар, мен аңаа шуут бүзүревээр мен.

Беседаны Александр **БЕЛИКОВ** чоруткан.

(СЭТА).

В. И. ЛЕНИН ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ ДУГАЙЫНДА

«СОЦИАЛИЗМ БОЛГАШ ШАЖЫН» ДЕП ЧҮҮЛҮНҮҢ ПАРЛАТТЫНГАНЫНДАН БЭЭР 85 ЧЫЛЫНГА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының 1990 чылдың майда болган бирги сессиязынга бистиң республиканың аныяк улус депутады бодунуң депутат эжинден мындыг чиктиг айтырыг салган:

— Чоокта чаа болуп эрткен соңгулда кампаниязының үезинде силер Тывага хүрээ тударынга дузалаарын соңгукчуларга аазаан болгай силер. Ам ол аазаашкыныңарны канчаар көрүп турар силер?

Шынап-ла, элдептиг айтырыг. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң, а ол ышкаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга ынчаардагы кандидаттарның иштинден кымның-даа ындыг аазаашкын кылып турганым бодум хуум да дыңнаваан мен. А республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органының шуулганынга мындыг айтырыг чүге, кандыг сорулгалыг тургустунуп келгенин амга чедир эки билбейн чоруур мен.

Мен бодаарымга, улус депутадынга кандидаттан туржук, кандыг-даа харыысалгалыг албан-дужаалда коммунист кижи Тывага хүрээ тударынга дузалаар дугайында күрүне эрге-чагыргазының өмүнээзинден аазаашкын кылыр эргези чок. Чүге дээрге Владимир Ильич Лениниң ат салганы Совет эрге-чагыргазының баштайгы декреттериниң бирээзин ёзугаар **хүрээни күрүнеден, школаны хүрээден** шагда-ла аңгылаан болгай. Бир эвес улус депутаттарының иштинден кым-бир кижи хүрээ тударынга азы Тывага «сарыг-шажынны» катап тургузарынга дузалаар дугайында аазап туруп бээр болза, Совет эрге-чагырганың шажынга, хүрээ-хиитке хамаарыштыр ленинчи күрүне политиказынга, практиктиг ажыл-чорудулгазының принципиалдыг кол утланыышкыннарынга дүүшпес болур ийик.

Ынчаарга шажынга хамаарыштыр политика, ылаңгыя чүдүлгелиг кижилер-биле харылзаа, ажыл — эң не нарын айтырыгларының бирээзи. Ук айтырыгга хамаарыштыр В. И. Ленин «Социализм болгаш шажын» деп чүүлүнге дыка тодаргай болгаш дорту-биле бижээн. Ол чүүл 1905 чылдың декабрь 3-те «Новая жизнь» («Чаа амыдырал») солунга Н. Ленин деп автор ады-биле парлаттынган. Шажын-чүдүлге канчап тыптып келгенин ниитилелге, кижилерниң медерелинге, үзел-бодалынга, аажы-чаңынга, хөделиишкиннеринге, оларның харылзааларынга болгаш амыдыралынга шажын кандыг салдарны чедирип турарын 85 чыл бурунгаар, Октябрь революциязының мурнунда-ла эртем ёзузу-биле тодаргай болгаш дорту-биле айыткан.

Шажын-чүдүлгелиг кижилерни В. И. Ленин кезээде хүндүлеп чорааның хамыктың мурнунда онзалап демдеглээр херек. «...Шажын туманынга удур демиселди чогум-на идейлиг, чүгле идейлиг чепсээвис-биле, парлалгавыс, сөзүвүс-биле чорудар ужурлуг бис... Идейлиг демисел дээрге, хуунуң эвес, а нииты-партийжи, нииты-пролетаржы херек-тир» (В. И. Лениниң чогаалдарының долу чыындызы, т. 12, арын 145).

Чүдүлгелиг хамаатыларның сагыш-сеткилин дорамчылаар чорукту Владимир Ильич буруу шаап, хоойлуну каржы үрээшкини кылдыр санап көрген. Кымның кандыг шажын-чүдүлгелиин демдеглээн албан чериниң бүгү документилерин дон-дораан чок кылырын ол негеп турган. Ол мынча деп бижээн: «Хамаатыларның кайы-бир чүдүлгезиниң дугайында сагындырган безин документилер, чугаажок, узуткаттынган турар ужурлуг» (т. 12, арын 143).

В. И. Ленин мөчээн соолунде хүрээ-хиитке удур Совет Эвилелинге ап чорутткан каржы хемчеглер, хүрээлерни күш-биле хавырганы, а ол ышкаш 30 чылдарда Тывага хүрээлерни дерзии ёзу-биле узуткааны, эр, херээжен тыва кижилерниң кежегезин күш-биле одура кескеш өрттеткени ленинчи номналга шуут удур, оон өөредиин каржызы-биле хажыткан болуп турар. Ынчангаш эде тургустунуушкунуң, демократияның, ажык-чарлыг чорукту амгы байдалдарында хүрээлерни ламаларга эгидип, шажын-чүдүлге төлээлекчилерин ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгааны, «Чүдүлге дугайында» ССРЭ-ниң чаа Хоойлузун хүлээп алырынга оларның идепкейлиг киришкени черле таварылга эвес.

Ынчаарга СЭКП, ооң кежигүннери амгы үеде шажын-биле эптежи бергени ол бе? Чок. Шажын биле социализм кажан-даа эптежип шыдавас. Коммунистиг партияның үндезилекчизи, Совет күрүнениң тургузукчузу Владимир Ильич Лениниң өөредиин ёзугаар шажынның мөге суртаалынга удур атеистиг пропаганданы, шажын туманынга удур демиселди чүгле идейлиг чепсээвис-биле моон соңгаар-даа эптеш чок ёзу-биле чорудар апаар.

Бүдүрүлгениң чепсек-херекселин, харын от безин чок турган үеде, баштайгы амыдыралдың община тургузуукуу — «черлик коммунизмниң» безин мурнунда кижилер бойдустуң күжүнге, ооң халаптыг болуушкуннарынга удур демисежир шинээ чок болган уржуунда, аза-шулбус, кижи караанга көзүлбес күштер, оларда бурган бар деп чалбарып, кээргел, өршээл дилеп, чырык өртемчейден аңгыда чаагай «дываажаң» ораны бар деп мугулай чүдүп чорааның В. И. Ленин төөгү болгаш эртем ёзузу-биле тодаргай бадыткап көргүскен. Эртем, техника бо хире кедергей сайзыраан, атомнуң чажыттары ажыттынгаш, термоядролуг физика дыка бурунгаар хөгжээн амгы үеде безин бүгү кижи төрелгетен бойдустуң халаптыг чамдык болуушкуннарын, ылаңгыя кандаашкынны, долу, донат дүжүүшкүнүн, үерни, улуг хат-шуурганны, чер шимчээшкинин чагырып ап шыдаваанын чырык өртемчейниң беш миллиард ажыг кижилери бистиң бо хүннеривисте көрүп турар болгай. Ислам шажынның чамдык төлээлекчилери чер шимчээшкиннериниң дугайында «бурган килеңнээн» деп хамаатыларны төөредирин, оларның ажыг-шүжүүн ажыглаарын оралдажып турар фактыларны бо чылын безин бодум көрген мен.

Амгы үениң ниитилели ажылчыннарның хөй массаларын чер ээлериниң болгаш капиталистерниң эвээш санныг бөлүүнүң мөлчүүрүнге үндезилеттинип тургустунган, ынчаарга ниитилел — херек кырында кул эдилээн ниитилел-дир, чүге дээрге «хостуг» ажылчыннар бодунуң күжүн байларга садып, немелде хөй кончааны ажылдап берип турар деп, В. И. Ленин сезен беш чыл бурунгаар бижээн. Экономиктиг дарлал улус массаларга политиктиг, социал болгаш угаан-бодал дарлалын чайлаш чок таварыштырып турар деп, ол айыткан. «Шажын дээрге, өскелерге кезээде ажылдап берип турар улус массаларга таварышкан угаан-бодал дарлалының бир хевири-дир» (т. 12, арын 142).

Бойдустуң дошкун болуушкуннары-биле демиселге бурунгу шагның черлик кижилери күш четпес болганы-биле бурган, аза-четкер, чаагай сүнезиннер бар деп бүзүреп чорааны ышкаш, амгы үениң мөлчүткен кижилериниң мөлчүкчүлерге удур күш чок чоруу чаагай «дываажаң» ораны бар деп чайлаш чок бүзүрээринге чедирип турар деп, В. И. Ленин демдеглээн. Тывага кем-херек үүлгедиишкиннери кедереп, контрольдан дашкаарлап, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга күш четтирбейн турган эң нарын үеде чамдык кижилер девидеп, ылаңгыя аныяктар ортузунда кем-херек үүлгедиишкиннериниң кол чылдагааны — бисте шажын-чүдүлгениң чогу кылдыр өөра угаап турган деп санаар мен. Күчүлээшкин мурнунга мөгеер чорук ындыг бодалды тывылдырып келир.

«Шажын» деп сөстү орус дылда «религия» деп адап турар. Ынчаарга религия деп латин сөстү дорту-биле очулдурарга, ыдыктыг чорук дээн утказы. К. Маркстың, Ф. Энгельстиң айытканын ёзугаар алырга, шажын болза ниитилел медерелиниң тускай хевири болуп турар. Шажын — чоңга кара-таакпы дег хоралыг деп, К. Маркстың айытканын В. И. Ленин «Социализм болгаш шажын» деп чүүлүнге кииргеи. «Шажын болза күрүнеге хамаарыштыр хуунуң херээ болурун негеп турар бис, ынчалзажок бистиң партиявыска хамаарыштыр хуунуң херээ кылдыр санавайн турар бис. Күрүне болза шажын-биле холбашпас болгаш шажын ниитилелдери күрүне эрге-чагыргазы-биле база холбашкан турул болбас ужурлуг» (т. 12, арын 143).

Кижи төрелгетенниң шажын суртаалынга төөрээшкининиң кол үндезини амгы үеде экономиктиг кулданыышкын — мөлчүлге болуп турар, ынчангаш шажын болза күрүнеге хамаарыштыр хуунуң херээ болган турарын революстуг пролетариат чедип алыр ужурлуг деп, В. И. Ленин бодунуң чүүлүнүң түңнелинде бижээн.

Алексей ДҮГЕРЖАА.
«Билиг» ниитилелиниң кежигүнү.

МАЛ ЭМЧИЛЕРИНИҢ АССОЦИАЦИЯЗЫН ТУРГУЗАР

Аңаа белеткел ажылын эгелээн, Эгелекчи бөлүктү тургускан

Бистиң республикада ветеринария ажылдакчылары — эмчилер, ветфельдшерлер болгаш, ветсанитарлар ниитизи-биле каттышкаш, 1500 ажыг кижи боол турар. Бо дээрге улуг күш. Ынчалза-даа чамдыкта ол специалистерни, ажылдакчыларны совхозтар четче ажыглавас, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспас болгулаар. Шак бо чүүлдерни барымдаалааш, республиканың ветеринария инспекциязының, ветлабораториязының ажылдакчылары база Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының башкылары Тываның ветеринария ажылдакчыларының ассоциациязын тургузар деп саналды үндүргеш, белеткел ажылын эгелээн, эгелекчи бөлүктү тургускан.

Бистиң корреспондентивис Седен Хертек ук бөлүктүң даргазының оралакчызы, к/а-а институдунуң филиалының башкызы А. С. ЭРЕС-ООЛ-биле ужурашкаш, оон чамдык айтырыгларны сонуургаан. Ол интервьюну моон адаанда парладывыс:

— Алексей Салчакович, мен бодаарымга, силер бо чаа ассоциацияны тургузар деп сорулга салып, санал үндүрүп келгеннериң бир чылдагааны болза, демократия үезиниң таарымчалыг байдалын ажыглап, орта даянып турарыңар, оон аңгыда специалистерниң күжүн мөөңнээр бодалдыг боор силер ийин?

— Ийе, шынап-ла, ындыг чүве. Ветеринария ажылдакчылары мал ажылын хөгжүдеринге, ындыг болганда, чонну аъш-чем-биле хандырарынга улустуң кадыын камгалаар талазы-биле улуг рольдуг дизе хөөредиг болбас. Бистиң ажылывыс чамдык улуг-ла эскет чок-даа болур. Маңаа улуг эртемден И. Павловтуң мындыг сөстерин киирери артык эвес. Ол мынча дээн: «Ветеринария кижи төрелгетенни, а медицина кижини эмнеп турар». Ветеринария ажылдакчылары кижилерни эът, сүт болгаш оон кылган чемнер-биле хандырарынга улуг үлүг-хуузун киирип турары билдингир. Чем болза эм болур ужурлуг.

Бистиң совхозтарывыста мал эмчилери, чижээ, зоотехниктен арай куду боол турары чажыт эвес болгай. А херек кырында алыр болза, олар дээрге мал ажылынга шуут-ла деп эргелиг специалистер-дир. Ынчангаш мал эмчизиниң ат-алдары ындыг-ла бедик эвес, чамдыктар өске ажылдарда киргилээни таварылга эвес.

Мындыг болганда мергежил аайы-биле тургустунган кандыг-бир организация, бистиң ам тургузар деп турарывыс ассоциация ветеринария ажылдакчыларының эрге-ажыын камгалаар ужурлуг. Амгы үеде РСФСР-ниң 71 область, крайларындан 62-зинде ветеринария ассоциацияларын тургускулаан. Бистиң республикада дээди болгаш ортумак эртемниг мал эмчилери 562 кижи мергежили-биле ажылдап турар. А ветеринария албан черлери 112.

— Ындыг-дыр. Амгы демократия үезинде хөй янзы организациялар, бөлүктер, каттыжыышкыннар тургустунуп турар болгай. Силерниң ам тургузар бодап турарыңар ассоциацияның сорулгазын тода чугаалап көрүңерем.

— Чамдык талаларын үстүнде айыттым. Оон аңгыда, оларның социал камгалалы, эрге-хоойлу камгалалы, өөредилгези, ветеринария албаның негелде ёзугаар органнастаарының айтырыглары, эртем-шинчилел ажылдары ветеринария талазы-биле билиглерни чон ортузунга суртаалдаары, чурттуң база даштыкының-даа ветеринария албан өөредилге черлеринге барып практикалаары, эки ажылдап турарларны шаңнап-мактаары дээн ышкаш айтырыгларны база шиитпирлээр апаар. Ветеринария ажылдакчыларының эрге-ажыы деп чүнү ынчап турарывысты маңаа тайылбырлап каайн: көдээ ажыл-агыйның база өске-даа органнарның, аъш-чем болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының дорт-ла чагыргазында олар туруп турар. Ол хамаанчок совхозтуң кол зоотехниги безин мал эмчилерин чагырар болгай. Ынчангаш боттарының дорт ажылындан аңгыда, мал дужаар экспедиторлар база мал чемин белеткээр харыысалгалыг кижилер боол-даа ажылдап-ла турар.

Бистиң интервьювус

— База бир айтырыг, Алексей Салчакович. Эгелекчи бөлүктүң даргазы кымыл, ында чеже кижи бактаап турарыл? Конференцияны кажан эрттирер бодап турар силер?

— Эгелекчи бөлүкте он ийи кижи бар бис. Даргавыс республиканың ветеринария инспекциязының эмчизи Светлана Монгуш. Тургузукчу конференция бо чылдың декабрь 3-те Кызылга эртер. Аңаа районнарның шуптузундан база Кызылдың ветеринария база өөредилге албан черлеринден делегаттар киржир. Конференцияга ассоциацияның уставын бадылаар, аңаа сорулгаларны тодарадыр, кежигүн дадывырының хемчээлин доктаадыр. Ветеринария эртемниң болгаш практиказының талазы-биле дуржулга шиңгээдир организацияны база тургузар бодап турар бис. Ол ышкаш бот-орулга-чарылгалыг бюрону тургузар чадавас.

Ынчаарга ажылывыстың ажык-чарлыг болурун бодааш, чылда бир-ийи катап үнер сеткүүлдү азы солунну парлап үндүрерин база дугуржуп, чугаалажыр апаар бис. Ол ажыл нарын болгаш берге. Ынчалза-даа кызыдар бис.

— Сөөлгү мындыг айтырыг бар ийин бо: чаа тургустунар организацияга — ассоциацияга акша-хөреңги база херек апаар болгай. Ол талазы-биле чүнү планнап турар ирги силер?

— Шын харын. Кирерниң кежигүн дадывыры турар деп чугааладым. Ол ышкаш сонуургалдыг организацияларны, совхозтарны спонсорларывыс — акша дузалаар коллективтеривис болурун дилеп турар улус-тур бис. Олар болза совхозтар болгаш көдээ ажыл-агый организациялары боол болур. Оларга бис бодувустуң хуувуста ветеринария талазы-биле бүгү талалыг, шынарлыг дузалаарын аазап турар бис. Удур-дедир дузалажыр.

Тургузукчу конференциядан уставты хүлээп алган, ассоциацияны тургускан соонда хөй-нииты организацияларының дугайында хоойлу ёзугаар бүрүткедир апаар.

УДУРТУКЧУДАН КОЛ ХАМААРЖЫР

Улус депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы Владимир Хомушкуевич Доржунуң кабинединге баргаш, бир мурнакчы бүдүрүлгениң ажыл-ижи-биле таныжар сорулгалыг келгенимни чугааладым. «Тыва хамааты тудуг» трезиниң Тээлиде септелге-тудуг участогунга доктаап, ооң чыл эгезинден бээр чедип алган эки көргүзүглерин сан-чурагайлар кырынга адап, начальниинге ужуражырын сүмелээш, ооң дугайында мактаалдыг, чылыг сөстерни кожуп четтигипкен.

Район төвүнүң чөөн талакы кыдыында турар участоктуң конторазын тып ап, удуртукчузунуң өрээлинче кире бердим. Шевергин, шилиндек сынныг, кижи ортузу чаа чедип бар чоруур назылыг, чазык-чаагай эр столунуң артындан туруп кээп, эптиг-ээлдек мендилешти. Адап-сурап барганым Василий Байдаевич Доңгак ол болган. Бодунуң дугайында мактанырынга ынак эвес кижиден сөс ышкындырары берге. Ынчалза-даа райкүүском даргазының оралакчызы мензэ кысказы-биле чугаалап бээрге, демин-не бижип алган мен.

«Балык бажындан эгелеп чыдыыр» деп чоннуң чечен мерген чугаазы бар ышкажыгай. Ол дээрге кандыг-бир коллективти удуртур эрге-дужаал алгаш, төлеп чок аажы-чаңын көргүзер, ээ-харыысалга чок, олутпай, ажыл сандарадыр удуртукчуну элдээрти шүгүмчүлээ-ки ол-дур. В. Б. Доңгак ындыг эвес. Организакчы талантылыг, онаашкан ажылынга бердинген, кижилер-биле ажылдап билир, эптиг-ээлдек, дөспес чүректиг удуртукчу кылдыр бодун көргүскен. Ооң допчу намдарында, ажыл-ишчи базымнарында өскелерден онзалаар чүве чок. Совет Армияның хүрээлеңинге хүлээлгезин эрттирген, политехниктиг техникум дооскан. Таптыг-ла 22 харлыг тургаш, тудуг мастеринге томуйлаткан. Аңаа 11 чыл ажылдаан соонда, ону бүдүрүлге начальниинге депшиткен. Бүзүрелдиг шыдаан. Тээлиниң септелге-тудуг участогун хожудаашкындан үндүрүп, сөөлгү алды чылдарның дургузунда планныг даалгаларын доктаамал ажыр күүседир социалистиг чарыштың тиилекчизинге четкен.

— Коллективиңерниң чедиишкиннериниң чажыды чогум чүдел? — деп сонуургап айтырдым.

— Чаңгызы шуптузу, шуптузу чаңгызы дээш демниг, эп-найыралдыг ажылдаарында — деп шын-на харыылады.

Шак ындыг коллективти ол, шынап-ла, тургускан. Ажыл шагы үзер, арага-дарыже хандыыр, корум-чурум хажыдар чоруктар-биле демиселди шыңгыыраткан. Доктаамал ажылдап турар 63 кижини аңгы-аңгы бот-орулга-чарылгалыг звенолорда болгаш бригадаларда хуваагаи. Экономиктиг өөредилгениң ажыктыын, дээштиин бедидип, амыдырал-биле холбаазын экижиткен.

В. Б. Доңгак удуртур стилинден бригадаларның, звенолорның ажылынче холгаарлаар, чагырып дужаар чоруктарны чайладып, тускайлаң бот-башкартының ажылдаар арганы берген. Бүгү-ле айтырыгларны шиитпирлээрде чааскаан хөделбес, коллектив чөвүлелинге, хөй-нииты организацияларга даянырын, үнүн дыңнаарын маңаа онзалап демдеглээр апаар.

Бо чылын коллектив 711 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр планын эрткен 10 айларда-ла 686 муң рубльге чедирген. Баш удур кирген чагыг ёзугаар 27 коммунал чуртталга бажыңнарын айыткан хуусааларында шынарлыг септээш, оон безин 85 муң рубльдиң орулгазын алган. Бирээзинге-ле ийи аал ишти чурттаар 6 бажыңны туткан, 120 олуттуг ийи каът чурулга школазының тудуу ам адакталып бар чыдар. Шак мындыг темп-биле ажылдап тургаш, чылдың планнарын шупту көргүзүглер аайы-биле хуусаазындан орайчок эрте күүседип болурунуң бүгү аргалары бар.

Мурнакчы бригадаларның, ажылчыннарның саны өскен. Маадыр-оол Содунамның, Аркадий Хомушкунуң комплекстиг бригадаларын, тудугжу Эвилел Хертек, шеверлекчилер Чимисмаа Карл, Чечек Хертек болгаш өскелерни-даа адап болур.

Чыл удавас төнер. Чаа даалгалар алдынар, мурнунда кандыг сорулгалар салдынганын айтырдым.

— Келир чылдың эгезинден эгелээш, 27 ег-бүле чурттаар улуг ниити чуртталга бажыңының таваан салып кирипттеринге белеткенип эгеледивис. Дараазында Тээлиниң № 4 чаа школазының тудуун сегирип алыр планывыс база бар. Шак ындыг улуг ажылды хүлээп алырынга чөпшээрежип турарывыска «Тыва хамааты тудуг» трестиң удуртукчулары таарзынмайн турар. Тудугжу кадрлар бисте четчир, хүлээлгевис күштүг, шыдаар бис — деп, В. Б. Доңгак коллективиниң күжүнге бүзүрелин илеретти.

Шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларын маңаа база айтыр апаар. Тудугну кылыш каарга, иштики одалга системазының сантехмонтаж ажылдарын кезээ чарган организациялары бо-ла саадалы бээр. Трестиң талазындан техника-биле хандырылга кошкак. Коллективтиң бодунда бир автомашина биле ийи трактор бар. Көдүртүр краңны, экскаваторну аңаа доктаамал тургузары негеттинер.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады Д. Б. Кара-Салга ыяш дилдирер херексел (пилорама) тып бээрин ужуражылга хуралынга чагаан. Чагыг хүлээп алдынган. Депутады ону тыпкаш, Тываже чорудупканын дыңнаткан. А пилорама ээзинде келбээн. «Тыва хамааты тудуг» трест (удуртукчузу В. А. Монгуш) каяа, кым дозуп алганын тодарадыр, ээзинге эгидеринге дузалажыр ужурлуг.

Тээлиде септелге-тудуг участогунуң ажылчыннарының ажылдаар, чурттаарынга чамдык таарымчалыг байдалдар сөөлгү үеде тургустунган. Тускай хеп-биле хандырылгазы багай эвес. Эрткен чылдан бээр 3 кижи боттарынга чээли-биле бажыңнарны тудуп алган. Материалдар-биле коллектив дузалашкан. Шивилиг аржаанынга келир чылын пансионат тудары удуртукчунуң планында база кирген.

В. Б. Доңгак — идепкейлиг хөй-ниитичи. Партияның Тыва республика организациязының контроль комиссиязының, партияның Бай-Тайга район комитединиң кежигүнү, район Совединиң депутады болбушаан, мурнакчы коллективиң билдилиг удуртуп чоруур. Бүгү ажыл-агыйның чедиишкинниг болуру удуртукчулардан кол хамааржыр дээрзиниң бир чижээ бо-дур.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Эрзинниң эмнелгезинге эртежик чеде берген мен. Ийи каът чаа бажың. Арыг-кылаң кабинеттерде эмчилер аарыг кижилерни шинчип, арга-сүмени берип тур. Шинчилге эртер дээш келген улус үр-даа манавас болду.

Аарыг улусту сыкыртыр өрээлде база улус эвээш. Дерилгелерни аштап арыглаан эмчилер каяа чорааның чугаалажы берди.

— Хөө дег караңгы дүне ужу-кыдыы-даа көзүлбес калбак ховуну кежилдир чорупкан бис. Ыракта малчыннарже чедер орукту хат хөртүктеп чытты. Муңгаранчыг-даа. Караңгыда оруктар дең-дески эвес-тир. Чүгле чолаачы-ла шыдажып чорду. Бир шак хире чоруп келгеш, малчын аалга баргаш, аар аараан ава кижини алгаш келдивис — деп, эмчи Зарина Чалдыг чугаалай берди.

Ооң чанында база бир эжи Калин-оол Борбаана тургаш:

— Бо эрткен беш чылдарның дургузунда эмчилер-биле кайнаар чорбадым дээр. Эрзинни эргилдир чорупла келдивис.

Нарынның малчыннарынга каш удаа четкилээн бис. Бистиң улуг эмчилеривис бедик мергежилдиг. Кандыг-даа берге аарыгны демнежип, аарыг улусту экиртип каар-дыр. Эрзинниң эмчилериниң ажыл-ижин демдеглээри чугула харын — деп чугаазы ындыг болду.

Эмчилери аарыгларның чылдан чылче кызырлып турарын чугаалап бердилер. Ажыл-ишчи хамык чонувус эки чурттап, каң кадык чорза-ла, аарыг-аржыкты санааш чоорул. Ол районнуң улуг эмчилеринден аңгыда, мээң чугаалашканым ажылдакчылар ажылынга болгулаан ужуражылгаларны чугаалап бердилер. Солун-на чорду.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТА: Эрзин районнуң төп эмнелгезиниң ажылдакчылары Калин-оол Борбаана биле Зарина Чалдыг.

Авторнуң тырттырган чуруу.

«Акша дугайында» чүүлге хамаарыштыр

КӨПЕЕК-ДАА БОЛЗА ҮНЕЛИГ

№ 262 «Шынның» хоочун экономист Сандый Бадааның «Акша дугайында» чүүлүн номчуп таныштым. Алыс-ла үр үениң дургузунда экономистеп келген кижи болгаштың, акша-көпеектиң амыдыралга эргежок чугулазының, оон үнезиниң дугайын амыдыралдан алдынган чижектерге көргүзүп, элээн анализтеп турган бижээн болду.

Шынап-ла, бистиң тыва чоннуң аныяк-өскеннери хамаанчок, назы-хары дегүй берген, «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок» кижилер безин акша үнезин амдыгаа чедир шоолуг-ла чедир билбес болгай.

Оон бээр ындыг-ла коочуг үр болбаан чүве. Часкаар бир аныяк кыстың мынчаар хөөреп органын дыңнаан мен. «Акшаны чоорул ону. Ол дээрге саавын ышказыыл. Ыяап-ла акша дээштии ынакывын, амыдыпап чурттаар эвес. Акша чок-даа болза, чурттай-ла бээр ыйнаан. Акшаны үнелиг чүве санынга албас-даа мен. Меңээ акша бар-чогу дөмей-ле-дир ийин».

«Шынында күш-ажылчы, тывынгыр, сагыш човангыр, чаагай сеткилдиг, буянныг холдуг эрниң ачызы-биле арбын акшазынга бажы «дескинип», каас-кооя хептер саттынып, орду дег бажың саткаш, өлбук-хевис чаткаш, ноорзап чурттап орар деп дыңнаан мен».

Акша дээштин чүгле кыска үениң чаңгыс хүннүн ажыын бодап, ынакшып, чурттап чоруур силеи чүревтиг кижилер база тургулаар-дыр. Акша аңаа-ла оруку, озаң-хорум аразынга-даа чытпас, дээрден ужуп, черден-даа үне халып келбес-ле болгай.

Акшаны кижилер бүгү күжүн үндүрүп, пара дерин төп тургаш, ажылдап алыр. Халас кежик кайын-даа бодуу бодарап, чаларап келбес.

Акша дээштин делегейде кандыг-даа аймак-сөөк кижилер демисежип, хостуг амыдырал дээш туржуп турарлар.

Акша. Ол болза хөй эттеп, идик-хеп, бажың-балгат, машина-техника, ижер-чиир аъш-чем-дир. Бир эвес акша чок болур болза, чурттаары берге. Хлеб садыынга кире берген дижик бис. Карманда көпеек чокта, ында садыгжы хлебти халас бээр деп бодаар силер бе? Чок.

Ындыг болганда, чаңгыс борбак көпеек-даа үнелиг. Чаңгыс-ла көпеектен хөй түмэн акша тургустунар болгай.

Чоокта чаа чүве. Культура бажыңынга кире бээримге, шала кырында чаңгыс чес көпеек чыдыр. Чамдык кижилер ону көргеш, херекке-даа албас, кыры-биле кыргап эртип турар болдулар. Мен ол көпеекти хараадааштың барып ап алгаш, кармактап алдым. Азыгда турган кезек аныяк кыстар «чаңгыс борбак көпеек-даа болза, чып чыдар кандыг кончуг чазый-хоптак ашак боор» дижип, аразында бижирежип, сымыранчып, каттыржып, мени шоодуп турдулар.

Оларның чугаазын кулак уштап дыңнай шаап кааш: «Чаңгыс көпеек чыылза-чыылза, мөөң акша боол силерни ашкарар-чемгерер, хепкерер дээрзин утпаңар. Акшаның бот-үнезин хандыр билип алгаш чугаалап чорур» деп шыңгыы харыыны берген мен.

Бистиң аравыста чамдык эш-өөрүн акшага кам-хайыра чогу кончуг боор-дур. Саазын акшаларны ортузунда үзе-чаза соккулап, дыраштыр, ылдуразттыр уштап каапкан азы даштынга чеп-даян чымелер чуруп, бижип каан, аажок хирлиг болгулаар.

Бисте чамдык ада-иелер бичии оолдар, уругларынга оларның негелдези-биле элээн хөй акшаны тудускаш, ындай-бээр чоруткулаптар. Акшаның үнезин чедир билбес бичии азы элээди кижилер чер кезип, улчуп, тоялп чораш, айыыл-халапка таваржыр ийикпе, арага-дарыже сундулаар апаарлар. Маңаа ада-ие серемчилелдиг болуп, акшаны үнелээр дугайында ажы-төлүнге суртаалдаары артык эвес-тир ийин.

Бисте шын эвес мындыг хөөннер база бар. Улуг эрге-дужаалдыг, хөй акша-төгериктиг, «балдыры дыңзыг» кижилер шынарлыг хеп кедип, каас-кооя эдилелдиг болур дээрлер. Ындыг эвес. Эвээш-биче-даа акша-шалыыныг улус чыып тургаш, шынарлыг хептерни, эт-септи садып алыр-ла болгай.

Ынчангаш Сандый Бадааның акша дугайында бодалдарын деткивес аргажок. Моон мурнунда-даа бижээн чүүлдери өөредиглиг, утказынарлыг, уран-чечен кижи.

Ондар БОРАШ
Сүт-Хөл район.

База бир чаа үн

ТӨРЭЭН БУЛУҢУНДАН ЭГЕЛЭЭР

Виктор Бегзи деп атты моон мурнунда парлалгадан көрбээн мен. Ынчалза-даа бир-ле хүн ол меңээ кылын кыдырааш ишти шүлүктерин көргүстү. Чамдык авторлар дег, бижип алгаң дораан-на ол-бо черлерже дүвү-далаш чорутпайн, катап-катап эдип-чазап, бодунга шыгжап ап чораан кижи болду. Боду 33 харлыг, Чаа-Хөл эмнелгезинде ажыл-агый эргелекчизи болуп ажылдап чоруур. Чугаакыр, харын-даа кижи ооң-биле хөөрежип-ле олуруксаазы келир. Билири база шыырак.

Эрткен үелерде шүлүк бижип эгелээн автор бүрүзү Ленин, партия, улуг Төрээн чурт дугайын бижип эгелээр турганын билир мен. А бо автор ынчаар эгелевээн кижи болду. Виктор Бегзиниң бижип эгелээн темазы төрүттүнген бичии булуңу, чаптанчыг чашкы шаа, төрээн бойдузунга хумагалал чок чорукка сагыжы саргып чорууру. Эрткен үелерде бодунуң төрээн черин ырлапкан кижини чер-чурт ылгаан деп, харын-даа национализм-биле холбай бээр караңгы таварылгалар база тургулаан. Кижиниң улуг Төрээн чуртка ынакшылы — чогум-на төрээн булуңундан эгелээр эвес чүве бе?!

Ам Виктор Сарыг-оолович Бегзиниң хөй шүлүктериниң аразындан чамдык шүлүктерни силерге бараалгаттым.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.
ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүну.

ХЕНЗИГ ЧУРТУМ

Хенче чаштан өскен черим — Адыр-Бажы,
Хевис ышкаш ногаан шыгын бээзып өстүм,
Шиви, пөштер, дыттарының эргим чыды —
Чилиимге дээр, мага-ботта сиңип калган.

Чиңгис, даштар аразында сыстып үнген.
Чиңге кара булак сууну сүзүп өстүм.
Хөрек-чүрээм ала-чайгаар өпейлеп кээр
Хөй-ле куштар аялгазын дыңнап чордум.

Аккыр өглер — доңгайтып каан шаажаңнар-ла,
Арбын сүрүг — чадып каан ак аржы-ла!..
Аа сүдүн ээп өскен авам ышкаш,
Адыр-Бажы — хензиг чуртум ындыг чүве.

ЧАШКЫ ҮЕМ

Оккур үе, ушкан куш дег, кылыйтсажок,
Оолчук шаамның сактыышкыны мени кагбээн:
Чурттаанганың ынчаңгы ол өйнери мээ,
Чурукта дег, сагыжымга көстүп кээрлер.

Арга кыдыы оймак черде чывыт бажың,
Азырап каан ада-ием — кырганнарым.
«Кутя» деп хава ыдым. Ала инээм.
Кук-кууктажкан хектер үнү... Адыр-Бажы!

Керосиннинг имис деңниң чырыын орта,
Кежээлерде кыдыраашка чуруук чуруп,
Өремелиг тараа дайнап, быза дозуп,
Өзүп келген чашкы үем иистелбес!

ЧАЛБАК ЧОНДАН АЙТЫРБААННАР

Эрте шагдан ада-өгбем бурун чурту —
Эрги Чаа-Хөл кээргел чокка шаажылаткан.
«Саян далай» дижири көк шалбаадыва
Сагыш амыр хөөржүткен. Коргунчуун аар!

Ада-өгбем чевег-хөөрүн, ынакшылын
Азааргаан дег, катай-хаара дүлүпкеннер.
Чалбак чонум бодалын-даа айтырбааннар,
Чараш оран, байлак оран ынчаар өлген.

Виктор БЕГЗИ.

КҮСКҮ КЕЖЭЭ

Бажыңымдан үнүп келгеш турарымга,
Магаданчыын, сеткилимге экизин аар!
Авам сагган хуурчукта сүдү ышкаш,
Аккыр, айдың күскү кежээ, тааланчыыныы!

Четтинчипкен бөлүк чалыы кыстар ышкаш,
Теректерниң карактарга көскүзүн аар!
Дээрде кышкан, оду чайнап чивеңнешкен
Чергелешкек сылдыстарын тода чырыын!

Ында-мында боттарынче медээлешкен
Ыттар үнү ыржым үреп сарыыналды.
Салгын кээрге, теректерниң бүрүлери
Сагыштарга артайн дээнзиг шулурашты.

Светлана ООРЖАК.

«Дөө таваакта дагаа эъдин чүге бербедиң, а мээңиинде суг мүн» деп Геннадий МАКАРОВТУҢ чураан баштактаныы.

Б. ЦЭРЭННАДМИД.

САГЫШКА КИРБЭЭН ТАВАРЫЛГА

Чечен чугаа

Эрдэнээ даштыкы чуртка үш чыл дургузунда өөренген сургуулун дооскаш, өөнге кел сала, дыштанмайн-даа, башкылап турар дуңмазынга ужуражыр дээш далаш-биле үне халаан.

«Аа, кичээли эгелей берген-дир» деп бодавышаан, студентилерниң кичээлдеп турганы аудиторияның эжиинге келгеш, дыңнап турарга: «марксисчи философия болза...» деп тайылбырлап турган башкының чугаазы дыңналган. Чежемейниң таныш-даа бол, дуңмазының үнү ооң бодап турганындан арай-ла дыныг, чооннай берген ышкаш сагындырган.

— Ылап-ла Батаа ирги бе? — дээнзиг хаалганы ажыдып көргеш, дүргени-не дедир хаай идипкеш, чапсарлаарын манап ора, ол дуңмазының амыдыралында эрткен-барган таварылганы сактып олурган.

* * *

Баштайгы үш-тостуң дошкун соогу киткээн кыштың ортан айы. Каастап-дериттинген Увс аймактың клуву чаа чылдың бүдүүзүнүң дүнезинде хөглүг кончуг хөлдүг турган. Аныяктарның оюн-тоглаазы кидин эгелеп турган болза-даа, акаа чыылган хөй кижилер бир-ле чүвени манаан хевирлиг, өйлеп-өйлеп эжикче көрүп каап органнар. Ынчап турда турисчи хептиг, холдарында хаактарлыг үш аныяк кижи даштыыртан кирип келгеннер. Чыылганнар адыш часкаашкыны-биле уткуп алганнар. Олар болза МАРН-ның он ийи дугаар улуг хуралының шиитпирин таныштырары-биле бо дүне үнүп чоруптарынга белеткенген суртаалчылар бөлүү болган.

Улуг эжиктиң ийинде таакпы ызыргаш, быктын даянып алган турган күдер кара эр чанында улусче көрүнгеш:

— Эзеңгиден тереӊ харлыг, дөртен ажыг градус бо соокта хол, будунга ыяш дөңгүлер бектеп алгаш, калчаа амытан дег, кыйбынайнып чорууру-даа чөгенчиг-ле боор! — дээни анчыг сөстер Эрдэнээниң хөңнүн дырбап турган ышкаш болган.

Эрдэнээ оон-биле сегирип алза деп бодаза-даа, бодун туттунуп:

— Канчап ынча дээр боор? — дээрден өске чүнү-даа чугаалаваан.

* * *

Батаа аян-чорукче чорааның ийиги хонуунда Эрдэнээ:

«Эрткен дүнеки харлыг дуву демги оолдарга кем чедирген эвес ирги бе?» деп бодаза-даа, «Бистер эки чоруп тур бис, даарта малчын сумуга чеде бээр бис» — деп дүүн Хайст бажындан ыяштап чораан чолаачыдан Батааның сөглеткенин сактып келгеш, сеткилин оожуктуруп олурда, почтачы херээжен далаш-биле халып келгеш:

— Силерге сумудан малчын келген-дир — дээш, ыяк дүрүп каан телеграмма туттуруп бергеш, далаш үнгеш чорупкан.

— Демгилер малчын сумуга ылап-ла четкен турлар, экизин! — дээш, телеграмманы көрүптерге, эгезинде «кончуг далаштыг» деп бижээнин көргеш, коргуп-сүрээдээни биле кайгап боданганы капсырлажы берген.

— Чүге далаштыг бижээни ол? — дээш, Эрдэнээ телеграмманы номчуп тура, хенертен шырайы өскерли хона бергеш:

— Чүү дээн-дир, моң? Хаакчылар хаттыг шуурган үезинде озал-ондакка таварышкан дидир бе? Мону номчуп көрем! — дээш, кадайынче сунган.

«... Ийизин диригге тып алган, Харын Батаа тывылбайн тур» — дээнин дыңнааш, кадайы:

«— Айыылдыг херек үнгени ол-дур! Ам канчаар улус боор бис! — дээш, караанның чажын кыланнадыр Эрдэнээзинче кайгай берген орган.

Канчаар-даа аргазын тыппаан Эрдэнээниң сеткилинге «ававыстың эмиин ээлчежип ээп өскен чаңгыс борбак дуңмам ынчап чиде бергени ол бе?! Бо өртемчейге кара чааскаан элеңейнип чоруур салымныг болганым ол-дур аа?» дээрден өске бодал ооң сагыжынга кирбээн. Эрдэнээ хейде-ле ангадап тура:

— Кандыг-даа бол, чорбааже хоржок! Дарганың машиназы бар боор — дээш, бөргүн сегирип алгаш, үне халаан.

* * *

Чер кара турда, чиик машина үш шак чораш, малчын сумуга чеде бээр турган болза, бо удаада хүнзедир хар каскаш, хүн ажа бергенде келген. Эрдэнээ шуут-ла сумуда эмнелгеге чеде берген. Эмнелге даштында ырак черден келген хевирлиг он хире ээрлиг аъттар тынныжып оожуктуруп чадап турганнар. Суму эмчизи улгады берген кижи үнүп келгеш:

— Харын-даа чедип келдинер бе? Батаа көңгүс чаа-ла тывылды. Угаан кирбейн чыдыр — деп оожум чугаалаан.

— Бо үш кижи дыка ужээн улус-тур — дивишаан, шырайлары көгергеш, таныттынмастай берген бир-ле кижиниң будунга чыпшыр дона берген идиин отка эргизип, шымчымнап кезип октап органы көзүлген. Ол кижи Батаа болган.

Эрдэнээ оожум баргаш, Батааның ийи холун тудуп көргеш:

— Көңгүс ыяш дег апарган-дыр! Ам канчаар чоор? — дээш, тонунуң өөктерин чешкеш, холдарны хойлап алырын оралдажырга, эмчи «ажыы чок!» — дээн хевирлиг бажын чайган.

— Болза-даа берге болган-дыр, канчаар ирги, угаан кирер ирги бе? — деп, Эрдэнээ айтырарга, эмчи:

— Ажырбас, силер дыка сагыш човаванар! Харын боларны аймак төвүнче дүрген чедирбес болза хоржок — дээрден өске чүве чугаалаваан.

* * *

Аймак төвүнге четкеш, бир хонганда Батаа бичии угаан кирген. Хонук эрткен санында ниити байдалы чүгээртеп, кижилер-биле бичии када чугаалажыптар болу берген. Дуңмазының угаан кирип келгенинге Эрдэнээ өөрээнинден өрү халып, буттары черге дегбес чоруп турза-даа, «доңган хол, буду та кажан экирир ыйнаан» деп сеткили човавышаан...

— Батаа, кандыг-дыр сен? Сени кезип эмневес болза, өске арга чок боор турар-дыр — дээрге, Батаа боданган хевирлиг кезек ыыт чок чыткан.

— Эм-биле экирбес ирги бе? — деп айтырган.

— Эм-биле эмнээрге-даа, экирбес боор чүве. Харын узамдыгар болза, амы-тынынга айыыл чедирип чадавас — дээш, ол орус эмчи ужурун утаадып чугаалаан.

— Чогум канчаар кезер ирги? — дээн Батааның айтырыынга дорту-биле «шупту-ла одура кестинер боор» — деп чугаалаарындан дадагалзаан эмчи арга чоктаи:

— Арай берге болган-дыр. Батаа — дээш, оон бажын оожум суйбаарга, каш чылдар мурнунда чок апарган эргим ынак авазының хорлангылыг-даа бол, чаагай чыттыг, бора холдары сагыжынга кирип, Батааның бодалы улам ханылай берген.

— Мен назыным дургузунда хол, бут чок болур кижи мен бе? — дээш, Батаа Байдаров эмчиниң адаандан өрү карактарын чивеңнедир көөрге, ооң ындаргай, оожум карактарындан баткан чаштары ийи чаагын куду кыланайнып баткаш, сирилеп турган эриннериниң кыдыы-биле дамдылап бадып турган. Эмчи ону эскерипкеш:

— Кайын ындыг боор. Батаа! Бо шагда хол, будун таарткан дээш, чер даяныры эрткен болгай. Алдарлыг совет ужудукчу Алексей Мересьев канчап улуг човулаңга таваржып, ийи будундан чарылгаш, катап буттуг болганын билир болгай сен.

* * *

Даарта, эртенинде «Батааны кезип эмнээр дээн-дир» деп чугаа дыңнааш, Эрдэнээ «багай дуңмам доңуп-ужуп човулаң көргеш, ам кээп хол, будун одура кестирип база төнчү чок човулаңга таваржыры ол-дур. Кандыг кончуг хилинчек боор!» деп бодавышаан, Батааның чыткан палатазынга баргаш:

— Кандыг хондуң, чээ? Сеңээ эмчи чүве чугаалады бе? — деп айтырган.

— Чугаалаан, чугаалаан! Мени кезип эмнээр дээн — деп, көңгүс тайбың чугаалаарга, Эрдэнээ кайгаан.

— Харын, ынчаар дидир! — дээш, чагырып чадаан карак чажын чаактарын куду салып бадырыпкан.

Батаа акызының ыглап турарын эскербээн шырай-биле номчуп чыткан номунуң саазынын аксы-биле ажа каар дээш, шыдавайн үрүпкен.

— Мен ыяш буттуг Мересьев-биле кады агаарга ушкаш бадып келдим. Бистер чээрби километрни хостуг эрткен боор бис — дээш, хүлүмзүрүп чыткан.

Эрдэнээ карааның чажын чажырып, үне кылаштаптар дээрге, дуңмазы доктааткан.

— Акый! Мээң хол, будумну ээлчег-биле дөрт катап кезер деп турар-дыр. Ынчаар саадаткан херээ чок болгу дег. Болдунар чүве болза, шуптузун хары угда ап кааптар кылдыр чугаалажып көөр сен! Кажан-на Алексей ышкаш даянгыыш чок чоруп, өөредилгем доозуп алыр ирги мен! — дээш, Батаа узадыр тынган.

1956 чылдың чазы Улан-Баторга чаагай болган. Өңбүрү чечектер частып үнүп, делгем шөлдер чиңгир ногаан. Чаш көктүң чаагай чыды думчукка долган, чаагайы кончуг ыржым кежээ. Өөрлежип алгаш, кайы ырактан ужуп келген көшкүн куштар ажылындан чанып бар чораан Эрдэнээниң кыры-биле ыяңгылыг ырлашкаш чүве дег, алгыржып эртип турган. «Бойдустуң бүгү амытаннары дирлип, тарбаган безин ижээнинден үнүп турда, мээң кужур дуңмамның-даа кончуун...».

«Баштай мен чугаалаайн, мен-мен!»... дижип былаашпышаан, ооң уруглары ачазын уткуй маңнажып келгеннер. Бирээзи тургаш:

— Батаа акыйдан чагаа келген — дээрге, өскези:

— Авам номчуп тур! — дээн.

— Экизин, аа! — дээш, далаш-биле өөнче кире халааш, чагааны көөрге, холунуң ужуу багай-даа болза, частырыг чок бижээн болган.

— Кайын боду мынчаар бижээн боор, орус кижээ ужүглеп, адап тургаш бижиткен болгай аан! — дивишаан, Эрдэнээ чагааны номчуп берген. Чагаада тодаргайлап биживаан хирезинде, «келир улуг-хүннүң самолёду-биле чеде бээр мен. Уткуп алыр силер» — дээнин көргеш:

— Чүге-ле ийик, хол, будун кылдыртан дугайын биживаан-дыр. Келир чылын кылдыртыр дээн чүве ирги бе? — дигилээш, чагаазын дүргеш, шыгжап каан.

* * *

Батааның чагаазын алгаш, үш хонганда Эрдэнээниң өг-бүлези ону уткууру-биле Улан-Баторнуң аэропортунче чорупкан. Ында янзы-бүрү дылдыг, хөй националдарның төлээлекчилери аш-өөрүн, чоок кижилерин үдээрин үдеп, уткуурун уткуп чедип келгеннер.

Чалым дег, бедик, ак булутту чара чүткүп үнүп келген мөңгүннелчек ак самолёт чавызавышаан чораш, кээп хонупкан. Самолёттуң эжиги ажыттынып, барбасавазын туткан улустар шупту үне берген. Батаа чок! Кыйыында турган Эрдэнээ «ам-на кирип барып дуңмамны үндүрүп алыйн» дээш, самолётче кирер чадалап үнүп бар чорда, үдекчи уруг:

— Эйт, кайнаар баарынар ол? — деп айтырарга:

— Ындыда буду чок кижи бар, ону барып дүжүрүп алыйн дээш — дээрге, демги уруг кайгай берген хевирлиг:

— Ындыг кижи келбээн! Чок болза самолёттан ужуп дүже берди ыйнаан — деп мыңдыг.

Хая көрнүп келгеш топтап көөрге, чада чанында кылаңнаан кара ботинка кеткен, куу костюмнуг, холунда кара савыяа хол-хавы кеткен, ортумак сынныг, арганзымаар, ак шырайлыг аныяк кижи Эрдэнээниң эккелгени носилканы тудуп алган турганы көзүлген.

— Мени кым кыйгырып турду? — дээрге, демгизи:

— Мен! — дээш хүлүмзүрүп каан. Ол кижи Батаа болган, ынчалза-даа караанга бүзүревээн Эрдэнээ:

— Чогум кым сен? — дээш, чаданы куду маң-биле келгеш, хенертен тура дүшкеш, караан чивеңнедир, ооң арнынче дорт көре каапкаш:

— Дуңмам, Батаа! — дээш, куспактапкаш, ошкапчыттап шаг болган. «Мындыг болу бергеш, чедип келдим» дээш, ыглай берген.

Эрдэнээ дуңмазы Батаа холдуг, буттуг чанып келгенинге магадап, өөрүп-даа турза, «дуңмазының чурталгазының дээди чадазы бо-ла-дыр» деп бодап турган боордан башка, ооң университетке өөренип, кызыл диплому дооскаш, институтка башкылап, делегейниң сураглыг чогаалдарын очулдуруп, чонунга бараалгадып турары дүжүнге-даа кирбээн чүвези боор ийин он.

Григорий САНЧАА очулдурган.

«Чүдүүр-чүдүвес нүүрнүң хостуунуң болгаш шажын организацияларының дугайында» хоойлулар хүлээп алдынган. Хамааты кижи бүрүзү кандыг-даа шажынга чүдүүрүн, ёзулалдарга киржирин азы чүдүвезин боду тодарадыр эргени ол хоойлулар магадылап турар.

Бистиң республикада тургустунган сарыг-шажын ниитилелин хамаатыларының шажынга хамаарышкан негелделерин хандырар талазы-биле хемчеглерни ап турар. Хүрээ тудар акша-хөреңги ниитилелдиң агар санынче кирбишаан. Кызыл хоорай чоогунда, Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринде, ийи кидис өгнү тиккен. Чаа тиккен өгге бурганны чалап, арамалап, буян-кежик номун номчаан. Тозан беш харлыг лама Шымбай-оол Дажы-Норбуевич Куулар Чыпчын-Чамбының бурганны чалап, Чамбал Санчат номну номчаан.

Шажынчы ёзулалдарны чеден ажыг харлыг хоочун Орус Доңгур-оолович Куулар эрттирип турар.

ЧУРУКТАРДА: улуг назылыг башкы Шымбай-оол Дажы-Норбуевич Куулар; хоочун Орус Доңгур-оолович Куулар оларның ёзулалдар эрттирип турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

АННА СУУЗУНМАА

«Уйгу чок Улуг-Хем» деп романның Алдын томундан эге

Москвага эмчи техникумун дооскан соонда Аайнаның ады документ ёзугаар өскерлип калган — Аня, Анна деп орусчуй берген. Фамилиязын чүү дээрил? Ол шагда тывалар фамилия кылдыр эрги сумузунуң адын ап турганнар. Кыргыс, Ондар, Монгуш дээн чижектиг. Кандыг-чүү-даа бол, эртем-сургуулдуг кижи болгаш, орта Аайна таарзынмаан. Азы Анна Сүлдем дээр бе? Чок, Аайна орта база эптежип чадап каан. Ачай деп чаңчыккан-даа бол, барып-барып кыс кижи кырган-ачазының адын канчап фамилия кылыр боор. Черле ынчаш ол шагда тывалар эр, кыс аттарны онза сагыыр турганнар. Аайна черле сарыылдыг уруг турган, ынчангаш төрээн иезинге тураскаал кылдыр авазының адын ап алган: Анна Суузунмаа. Ам документилеринде «шуут ынчаар чурумчуй берген.

Анна Суузунмаа. Бодун ынчаар адаттыныптарга, ооң утаанынга хөй-ле төөгү кирер турган — баштай муңгаранчыг: бичии Адаска чорааны, өскүстен өлбээни; оон соонда өөрүнчүг: кырган-ачазының Моолдан Аайна деп орус эмчиниң адын эккелгени, Москвага өөренгени, бодунуң база эмчи апарганы...

Анна Суузунмаа. Ол ат ээзинге чараш, тааланчыг дыңналыр болган. Анна Суузунмаа — эң баштай орус ат алган тыва кыстарның бирээзи, Анна Суузунмаа — эң баштай Москвага эртем чедип алган тыва кыстарның бирээзи. Анна Суузунмаа — эң баштай эмчи болган тыва кыстарның база бирээзи.

Анна Суузунмаа ам чүгле ажылдаксап турган. Ону ынчаар улуг Москваганың ынак башкылары өөредип каан, эң ылангыя техникум директору орус башкы Анастасия Ивановна Жукова, партком секретары украин башкы Павел Васильевич Лебеда — Чашпан-оол. Ынчалза-даа Анна Суузунмаа баштай чаныксап турган. Кырган ада-иези Аайназын манааш, моюннары узайгылай берген, көк баштарын өг дүндүүнден уштуп алган көрүп орарлар боор. Азы кырган-авазы орундан ыяк туттунуп алган чыдыр ирги бе?

Ийе. Анна Суузунмаа баштай ыяап-ла чанар ужурлут. Оон кырган ада-иезинге, ха-дуңмазынга, арат-чонунга чугаалаар чүүлдери-ле хөй: Саян сыннарын барык-ла чадаг кылаштап ашканы, демир-орук, Москва, Кремль, театрлар, парктар, метро, Кара- далай, төнмес-даа, кыска-даа дөрт чыл... Ону төөгүүрүнге каш хонуктар эвес, бүдүн айлар херектир ийин.

Анна Суузунмаа ылап-ла чанар ужурлут. Ажыл — соонда. Ажыл кайнаар-даа барбас. Ажыл Анна Суузунмааның оруунуң аксында.

Москваның соонда Кызыл дээрге ады найысылал боордан, хоорай-даа эвес, суур-даа эвес, анаа-ла шыпшың сууржуташ болган. Дөрт чыл мурнунда аңаа Аайнаның бажы эргип турган болгай. Ам ол оожум болгаш тааланчыг сагындырган. Кудумчуларынга кылаштаарга, шуут-ла дыжы ханар.

Кандыг-даа ажыл-херектиң чаражы — ооң уретүңнелинде Тывадан Москваже өөренип чоруткаш, эң баштай эмчи эртеми чедип алган беш кысты кым-даа чүгле мактаар болган. Өөрүшкү-маңнай-даа ында.

Кандыг-даа даргага баарга, чаңгыс сөс чугаалаар болган:

— Ажылдаар.

Черле ынчаш ол шагда чугаа чаңгыс-ла ындыг турган: ажылдаар. «Шөлээ» деп сөс сөөлзүредир тыптып келген. Үениң негелдези база ындыг турган — аныяк республикага хөй ажыл херек, эртем-билиглиг хөй кижилер херек. Эмчилерни ийи холдуң эвес, чүгле чаңгыс холдуң салаалары-биле санап болур.

Анна Суузунмаа чанар дугайында дилег кылбаан:

— Каяа барып ажылдаар мен?

— Эмиге.

Чүү черил, чүнүң черил, чүде черил деп. Анна айтырбаан. Чону өөредип каан соонда, чонунга ажылдап бээр — аныяк эмчиниң даңгыраа ол.

Чаңгыс-ла Анна Суузунмаа эвес, ооң өөрүнден кым-даа дыштаныр чай чок болган. Сереңмааны Барыын-Хемчикче октапканнар Кызылга Хуураклап артып калган. Дакый-Сүрүң база. Бир дугаарында чалыылыкының дүлгээзини болбайн аан, ийи талазында аныяк кыстарның соруnзалыы боор. Москвага эң баштай эмчи эртеми чедип алганнарның амыдыралы солун-даа, дүвүренчиг-даа эгелээн. Делегейде дески чүве чок, октаргайда оргу чүве чок, бурунгулар изин чидир чугаалап кааннар.

Эң солун төөгү база-ла Сереңмаадан эгелээн. Ол чаа божаан уруун ап алгаш, Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга ажылдап турда, Николай Львов бо кылаштап келген, Шынап-ла, чадаг базып келген. Бир эвес аныяк эр Москвага Арбаттан Солянкага чеде халып келген болза, ында кижи кайгаар чүү боор. Ол шагда Тыва даштыкы куруне турган, Москвадан Кызыл чедир оруук берген эвес, оон туржук, Хем-Белдири биле Кызыл-Мажалык аразы безин ырак, Аянгатыга Николай, шынап-ла, чадаг кылаштап чеде берген. Оон даштыкы чурт баар бижикти канчап чедип алганын ам чүгле бурган билир.

Үргүлчү-ле Москвага ышкаш чүве кайда боор, бо удаада Сереңмаа биле Николайның аразынга чугаа бүтпээн. Ынча ырактан түреп чораш чедип келген орус эрниң аас-кежии чүгле ол болган — чаа төрээн кыс уруун көрүп алган. Чаш кижиниң бажының дүгүнүң сарыы, карактарының көгүлдүрү, ак шырайы адазы-ла олчаан болган. Ол кайгамчык чурумал Николайның амыдыралындан артык сагындырган.

Николайдан Сереңмаа ооң артып каарын-даа дилевээн, боду оон-биле кады чоруурун-даа күзевээн.

Чаш уруун аадып-чайгап, шаанга кирип ошкап-чыттап, чассыдып-чассыдып алгаш, Сереңмааже удур көргеш, Николай чугаалаан:

— Сени бүгү назынымда манаар мен, Серемушкам. Өске кадай черле албас мен...

Оон соонда орус оглу Николай Львов Аянгаты дээр хемчигешти куду база-ла чадаг кылаштап бадыпкан...

Амыдыралга мындыг кээргенчиг төөгүлер база тургулаар чүве-дир.

А Дакый-Сүрүңнүң амыдыралынга чүү болганыл? Ол кээргенчиг болурундан, харын коргунчуг болган.

(Уламчылыг).

ОКТЯБРЬ АЙНЫҢ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ

Улус судтарынга октябрь айда 210 кеземче херээ кирген. Оларның аразындан шиитпел үндүрүп көрдүнген херектиң саны — 201. Шииттирген 221 кижиниң 105-ин хосталгазын казып шииткен, эдип чазаар ажылдарга шииттиргеннер саны—35, 8 кижини штраф-биле торгаан. Шенелдеге — 40, күш-ажылга хаара туттунуп, шенелдеге шииттирген — 9, 3 кижи янзы-бүрү хемчеглерге онаашкан. Кем-херек үүлгеткени бадыткаттынмайн барганындан бир хамаатыны Кызыл хоорайның улус суду агарткан. Херекти судче кииреринин үе-чадазында Барыын-Хемчик районнуң улус суду ону соксаткан.

Кайы черниң улус судунче кем-херек үүлгединиңге хамаарыштыр хөй херек кирген-ил дээрзин көрүп көрээлиңер. Кызыл хоорайның улус судунче кирген херектер районнарныы-биле деңнеп көөр болза, хөй болган — 52 херек. Таңды районнуң улус судунда херектерниң саны — 49 болган, а Кызыл, Улуг-Хем районнарның улус судтарынче 22, Барыын-Хемчик, Тес-Хем районнарның улус судтарынга 20 херек кирген. Бии-Хем районга хамаарыштыр алыр болза, оон саны — 11. Каа-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга районнарның улус судтарынга 6-6 херектер кирген. А Бай-Тайга, Эрзин, Тожу болгаш Сүт-Хөл район судтарынга чаңгыс-даа херек кирбээн.

Истелгени чедир чорутпаан деп санааш, 31 херекти улус судтары дедир эгиткен.

Улус судтарының ажылынга хамаарыштыр чугаалап тура, чөптүг, чөптүг эвес-даа чылдагааннардан херекти көөрүнүң хуусаазын салдадыы бээр чоруктар бар деп үвени айтыр апаар. Ооң-биле кады чурттакчы чон ортузунга хоойлу-дүрүм негелделерин тайылбырлап, ол талазы-биле ажыл чорудары — улус судьязының ажыл-чорудулгазында чугула чүүл. Октябрь айда судьялар ол талазы-биле канчаар ажылдааныл? Номчуттунган лекцияларның ниити саны — 29. Хоойлу-дүрүм пропагандалап тайылбырлаарын Мөңгүн-Тайга районнуң улус суду эки чорутган. Октябрь айда 14 лекция номчуттунган. Ону Каа-Хем, Улуг-Хем районнарга хамаарыштыр алыр болза, алды-алды лекция онаажып турар. Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Өвүр районнарның улус судьялары ай иштинде чаңгыс-чаңгыс лекция номчаан. А Кызыл хоорайның, Кызыл, Чөөн-Хемчик, Таңды болгаш өске-даа районнарның улус судтарының улус судьялары чурттакчы чон ортузунга чаңгыс-даа лекция номчуваан дээрзин айтыры чугула.

Үнүүшкүннүг судтарга он сес херекти көрген. Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарның улус судтарында ажыглап турар. Эрткен айга хамаарыштыр алырга, Кызыл хоорай Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Өвүр болгаш өске-даа районнарның улус судтары үнүүшкүннүг чаңгыс-даа суд эрттирбээн боор турар.

Борис СВЕРДЮКОВ.
Тыва АССР-ниң Юстиция министерствозунуң улуг консультантызы.

Сахалин балык аймаа-биле байлак орап. Ооң хемнеринде кета, кежуч, горбуша дээш оон-даа өске эки шынарлыг ховар балыктар эки өзүп турар. Сахалинниң ажылагыйларының барык хөй кезии балык ажылдыг. Ынчангаш улуг-биче хемнерде болгаш хөлдерде балык хайгааралының инспекциялары ажылдап турар.

ЧУРУКТА: Тымь хемниң балык хайгааракчылары тотчеглекчилерниң туткан балыын хавырып алган. Алды шоодай кета дээр балык магазинге дужааттынар, а тотчеглекчилерниң балык тудар херекселдери узуткаттынар.

СЭТА-ның фотозу.

ЧОРГААР БООРУ — УЛУГ БУРУУ

Англи чогаалчы, педагог болгаш философ Клайв Стейпл ЛЬЮИС 31 харлыында хеп-хенертен христиан шажынга чүдүп эгелээн. «Христиан апаргаштың чүдүлге чок кижилерге кылып шыдаар чаңгыс чүүлүм — кайы-даа шагда шупту христианнарга чоок болгаш чаңгыс чорааш чүдүлгени тайылбырлап камгалаарым-дыр» — деп, К. Льюис бижээн.

«Христианствонуң утказы» деп оон номундан «Чоргаар боору — улуг буруу» деп эгени кызыра парлаар-дыр бис.

...Делегейде чаңгыс-даа кижи оон хостуг болуп шыдавас бир-ле чүүл бар...

Хөлүн эрттир чоргаар, азы бодун тогдунар чорук дугайында чугаалап турарым ол. Аңаа удурланышкак буянныг чүүлдү христианнар чагыртыры дээр. Христиан шажынның өөредиин ёзугаар эң-не коргунчуг буруу, эң-не каржы чүүл — боду бодунга чоргаар болуру. Арагалаары, хорадаары, харам, чалбы болуру, аңаа бодаарга, хей чүве-дир ол. Чогум-на ындыг чоргаар чорук өске четпестерге бисти чедире бээр, ол дээрге сагыш-сеткилдиң Бурганга удурланышкак байдалы-дыр. Чоргаар кижи өске чоргаар кижилерни көөр хөнну чок боор. Бир эвес кайы хире чоргаарыңарны билип алыксазыңарза, дараазында айтырыгны бодуңарга салыңар: «Кажан өске кижилер мени куду көрүп азы билбээчекнеп турда, мээң ажыл-херектеримге киржип азы меңээ чаңгаалап, мээң боттарын көөргеттинин азы мактаныш турда кайы хире ажынар ирги мен?». Хамыктың уужуру — бир кижиниң чоргаар чоруу-биле өске кижиниң чоргаар чоруу маргыжып чорууру. Чогум-на ынчангаш, бир кижиге өске кижилер аажок кичээнгейлиг апаарга, алааргай бээривис ол.

Хөлүн эртиен чоргаар чорукка ежээнежир чүүл делгей деп билип алзывысса эки, ооң чогум-на дөзү ында. Өске багай чүүлдер аңаа түш боор улажы бээр. Чоргаар чорук аңаа-ла бир кезиик-чамдык чүүлге хапа бербес. Кажан өске кижиниң чоргааралын ажа бергенде, ам кээп чоргаарал оожургаар. Кайы-бир кижи байы, угааныы азы чаражы-биле чоргаарланыр деп бодаар бис. Ол ылап-ла ындыг эвес. Өскелерден бай, өскелерден угааныг, өскелерден чараш болганынга чоргаарланып чорууурлар. Бир эвес кижилер шупту чаңгыс аай угаанныг, чараш, бай апарган болза, кижилерниң чоргаарланыр чүвези чок боор ийик. Чүгле деңнелге бистиң чоргааралывысты тывылдырар, бис өскелерден артык бис дээрзи сеткиливисти хандырар. Адаргал чокта, чоргаарал чок. Аажок чоргаар кижи силерниң душтуунарны элзедип алгаш чоруй баар. Ооң чылдагааны: душтуунар ол кижиге кузенчиг болганы эвес, а ол бодун, силерден артык эр кижи-дир деп көргүзүксээн сеткили-дир. Чедиимес чорук кижилерни чазый кылып каап болур. А келергей чоргаар кижи ооң шупту чүүлдерин бажын ажыр-даа болза, бодунуң күштүгүн көргүзер дээш улам-на хөйнү ап алыр. Харам болгаш улуурган дээш делегейде багай чүүлдер дээрге-ле херек кырында чоргаар чоруктуң уржуу-дур.

Чылда 4.000 долларны ап турар кижи чүге чылда 8.000 долларны алырын күзээрил. 4.000 доллар-биле тодуг-догаа чурттаары анаа-ла чүүл апарганда, чоргаар чорук ону улам-на бай чурттаар күзелге эккээр-дир. Ол чоргаарал ону өскелерден бай-шыырак, күштүг болуксаарынга чедирер. Оон соонда шупту чүвени бодунга чагыдыксап алырын күзээр. Ынчангаш эрге-чагырганың болуру аңаа онзагай таалалды бээр. Өскелерни чагырар, коргулчун солдаттар-биле ойнааны ышкаш, кижилерниң салым-хуузу-биле ойнаары — өске кижилерден ылгалдыг мен деп калчаар-гай чоргааралга ону чедирер.

Чединшкиннерге доктаавайн, чаа чединшкиннерже чүткүүрүнче бүдүн-бүдүн нацияларны болгаш политиктиг баштыңчыларны чүү албадап турарыл? База-ла чоргаараар чорук. Чоргаараары дээрге—маргыжары-дыр. Бир эвес мен чоргаар болур болзумза, делегейде база мен дег ындыг, мээң удурланыкчым азы дайзыным бары олдур...

...Чогум-на чоргаараар чорук шаг-шаандан тура чон болгаш өг-бүле бүрүзүнге кажыыдалды эккеп чораан. Оон өске буруулуг чоруктар ол хире кемниг эвес. Чижээлээрге, арагачыларның аразындан хөглүг эштерни тып ап болур сен. Ынчалза-даа хөлүн эрттир чоргаар болуру дээрге-ле өштүг болуру дээни ол. Чүгле кым-бир кижиге эвес, а Бурганга база.

(«Семья» деп солундан очулдурган.)

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 9.40 Мультфильм. 10.30 Бут бөмбүгүнүң довчулалы. 11.00 «Дилеп чоруптувус». «Канчаар дыштанып турар бис» деп бөлүктен. 11.00 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Ye», 13.10—14.40 Фигурлуг чуңгулаашкын. Делегей маргылдаалары. Көргүзүглүг чуңгулаашкыннар. 15.30 В. Готовцева ырлаар. 15.55 «Кыдыкы черлер». Телефильм. Чукотканың чурттакчы чонунуң нарын айтырыгларының дугайында. 16.45 Уругларга дамчыдылга. 17.45 ТТ экранында «Юлейсрадио» компаниязы. Барымдаалыг фильм. «Бойдус амдыызында бистиң». 18.10 «Калевала» Мультфильм. 1-2 сериялары. 18.30 «Ye». 19.00 «Бис болгаш экономика». 19.45 «Омега» вариантызы». 5 сериялыг уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Юлейсрадио» компания. «Ак харжыгаштар». Уран-чечен телефильм. 21.55 «Авторжу телевидение». «Юрий Любимовтуң бичии халаптары». «Чоокта чаа». 00.10 Медээлер. 00.25—01.10 «Степан Эрьзяның үш күзели».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 8.55 «Бойдустуң чажыды». Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.30; 9.40 Төөгү. 9 класс. АКШ-ка болган хамааты дайыны. 9.10 Итали дыл. 10.05 Эрудиттерге шенелде мергежилге. 10.50; 11.40 Биология. 7 класс. Ине бүрүлүглер. 11.10 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.00 Улусчу аялгалар. 12.15 М. Капуро ырлаар. 12.40 «Абу-Бакар, Ye база бот дугайында». Телефильм. 13.00—14.05 «Хүн» деп сөс канчаар бижиттинерил». Уран-чечен фильм. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Киножурнал. 18.40 Реклама. 18.45 «Салгынчыгыш». Уругларга дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Вертикаль». «Сеткил сергек». Барымдаалыг фильм. 20.50 «Адыглар оюну». 21.10 «Үнүг орук». 21.40 К. Симонов. «Дайын чок 20 хонук». Тоожудан үзүндүлер. Автор номчуур. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 22.25 — 00.00 Фигурлуг чуңгулаашкын. Делегей маргылдаазы. Көргүзүглүг чуңгулаашкыннар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Хөгжүм телеабонементизи. «Конкурс дугайында сактыышкыннар». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ДЕКАБРЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 Мультфильмнер. 10.15 «Буруу чокка буруулуглар». Телефильм. 10.35 Уругларга дамчыдылга. 11.35 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. «Юлейсрадио» компания. 12.20 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25—14.25 «Бистиң амыдыралывыс ужур-утказы». Телефильм. 15.30 Биче улустарның аас чогаал коллективтериниң концерти. 15.50 А. Фет. РСФСР-ниң улустуң артизи Л. Щербинина номчуур. 16.05 «Экии, хөгжүм!». 16.50 «Объектив». 17.25 «Бруниада». Барымдаалыг фильм. «Юлейсрадио» компания. 17.50 «Калевала». Мультфильм. 3-4 сериялары. 18.10 «Бир-ле катап кайгамчыктыг кышкы хүнде». Барымдаалыг фильм. 18.30 «Ye». 19.00 «Ынакшыл база чарлыышкын». Шаандакы болгаш амгы романстар. 19.45 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. «Юлейсрадио» компания. 1-ги сериязы. 22.15 «Сөс». Литературжу-уран-чечен программа. 00.15 Медээлер. 00.30—00.45 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң арга-ыяш курлавырлары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хөгжүм. 2 класс. П. И. Чайковский. «Уруглар альбому». 11.05 «Вивлиофика». 12.00 «Волковтуң черде кокпалары». Барымдаалыг фильм. 12.15 Т. Дашкова ырлаар. 12.35 Ритмниг гимнастика. 13.05—14.05 «Дачага болган төөгүлер». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Көдээниң амыдыралы» 19.15 Медээлер. 19.20 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Николай Грицюк. Чоңга херээ чок чурукчу». Телефильм. 20.55 «Моондак», «Аныяктар рэкеди». 21.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 23.25 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Сессиязында. 00.25—01.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Спартак» — «Динамо» (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Коллаж. 19.05 «Бис куклар эвес бис»... Телефильм. 19.35 «Силерниң үнер үенер, артист» Любовь биле Виктор Анисимовтар. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ДЕКАБРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.50 Мультфильмнер. 10.15 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 11.35 «Ол болган... болган...» 11.55 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.30 «Ye». 13.10—14.30 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкыны. «Лос-Анжелес Кингс» — «Химик». 15.30 «Ак бүрү». Телефильм. 16.00 Хөгжүм эртинези. Я. Сибелиус. Концерт. 16.35 Уругларга дамчыдылга. 17.35 «6-гы километрде концерт». Барымдаалыг фильм. «Юлейсрадио» компания. 18.00 «Калевала». Мультфильм. 5-6 сериялары. 18.20 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 18.25 «Резонанс». «Келир үениң Европазы»: баштыңнар ужуражыышкынының соонда». 19.25 Россияның парламент медээчизи. 19.40 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Юлейсрадио» компаниязы. «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.10 А. Ахматованың шүлүктеринге композиция. 23.10 «В биле Д» программа. «Виктор Цойнуң чырыткылыг тураскаалынга». 00.40—00.55 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Физика. 9 класс. Дензи чок байдал болгаш хөлүн эрттир аары. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Эволюцияның кол угланыглары. 11.05 «Вивлиофика». 12.05 «Ялта-91». 12.15 «Манежтен манеж чедир». 12.25 «Алнаашкын». Барымдаалыг фильм. 12.45 «Циркке шуптузу ынак». «Алибек» джигиттер. 13.10—14.05 «Дачага болган төөгүлер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Концерт. 21.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 23.35 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 00.25—01.45 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкыны. «Лос-Анжелес Кингс»—«Химик».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Коллаж. 19.05 Мультфильм. 19.25 Телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ДЕКАБРЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Омега» вариантызы» Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 9.45 Уругларга дамчыдылга. 10.45 «Диргиг амытаннар оранында». 11.45 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25 «Степан Эрьзяның үш күзели». 14.10 Л. Бернстайн. Симфониялыг танцылар. 14.30 «Австрия. Альпы дугайында баллада». Барымдаалыг фильм. 15.40 «Компьютер-биле чугаа». 16.25 «Мастерлер дугайында үш новелла». Барымдаалыг фильм. 17.15 «Калевала». Мультфильм. 7-ги сериязы. 17.25 Политиктиг чугаалар. «Байдал». 17.55 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.40 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». «Экономика биле экология». 19.40 Концерт. 19.50 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.10 Авторжу телевидение. «Телескоп». 23.40 Медээлер. 23.55 «Танышкып алыңар». «Парнасче чада» делегей телефестивалының 3-кү чадазы. 00.30—00.45 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Агаар база ону тодарадыры. 8.55; 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Амфибиялар. Чүлерил ол? 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Ак-көк шилен». Телефильм. 12.15 Ритмниг гимнастика. 12.45 Телефильм. 13.15—14.05 «Дачага болган төөгүлер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Кижизидилге дугайында 30 минута иштинде». 18.50 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.35 «Айтырыглар, харыылар». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдаар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Телефильм. 20.40 Фильм-концерт. 21.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 23.55—00.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Ритмниг гимнастика. 19.30 «Эдептиг шведтер». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

ДЕКАБРЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 9.40 «Сөс». 11.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Ye». 13.10 «Цам». Моол байырлал. 13.40—14.40 Л. Тимофеева ойнаар (фортепиано). 15.30 Мультфильм. 15.45 1988 чылда чер шимчээшкининге таварышкан Ленинакан хоорайның чурттакчыларының дугайында. 16.10 «Ногаан сайгылгаан». 16.45 Концерт. 17.30 «ТелеЭКО». Журнал. 18.00 «Ферскотти» белук-биле ужуражыышкын. (Финляндия). 18.30 «Ye». 19.00 М. Мусоргский. «Тас дагга дүн». 19.10 Дипломатчы эвес беседалар. 19.35 «Ол болган... болган...» 19.55 «В биле Д» программа көргүзүп тур. «500 хонук» программа». 20.55 Коллаж. 21.00 «Ye». 21.30 ИХМ медээлери. 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45—01.10 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Бистиң долгандыр хүрээлел. 1 класс. Школа болгаш мээң эштерим. 8.55 9.55 «Дүнеки Эрмитаж». Барымдаалыг телефильм. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Даглар болгаш оргулааштар. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 Аас чогаал ансамблиниң концерти. 12.15 Озалдак чок шимчээшкин дээш. 12.20 Гнесиннер аттыг хөгжүм училищезиниң сургуулдарының оюн көргүзүү. 13.10—14.05 «Дачага болган төөгүлер». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Овур-хевир» видеоканал. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар». 20.15 Коллаж. 20.20 Кинофестиваль «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». «Ложкин алдынны кайда чажырып турарыл». Телефильм. 20.50 Чугула интервью. 21.05 Фильм концерт. 21.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 23.55—00.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 «Еврей хөгжүмүнүң ырларының фестивалы». 19.45 Бүгүлеге спорт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ДЕКАБРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 «Чуртта, Чер!». 10.05 «Партнер». 10.35 «Пи» демдек адаа-биле. 11.35 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.05 И. Селезнева режиссёрунуң фильмнери. «Шак мындыг төөгү». 13.45 Кинопрограмма. «ХХ чүс чыл. Дувүренчиг үениң хроникаазы». Уран-чечен-публицистиг фильм. «Буруузун арылдырары». 1-ги сериязы. 14.55 «Пласидо Доминго-биле чаңгыс кежээ». Хөгжүмнүг фильм. 15.50 Мультфильм. 16.00 Баянист-аккордеонистериң I делегей конкурузунуң ажыдыышкыны. 17.30 «Делегей панорамазы». 18.15 «Кээргенчиг гусарга дузадан кадып көрүңер». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 19.30 ССРЭ чазаанда. 19.40 «Кээргенчиг гусарга дузадан кадып көрүңер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. «Панда». 21.55 «Парнасче чада». Делегейниң телефестивалы. 00.10—00.25 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Чаа оглентеннерге реактор». Барымдалыг фильм. 9.00 Татар улустуң ырлары. 9.20 Арена. 10.20 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 12.20 Орус чугаа. 12.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хан кымга херегил?» 13.00 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. «Орус аажы-чаң». 15.15 Россия балединиң аныяк артистери. 16.15; 18.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 17.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 18.25 Телекөвүрүг «Моссовет — Ленсовет». 19.50 «Элизабетти манап». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Ye». 21.30 Ф. Лист. Венгр рапсодия. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 22.25 А. Морозов композиторнуң чогаадыкчы кежээзи. 23.40 Коллаж. 23.45 А. Морозов композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзиниң уланчызы. 01.10—02.05 Киноконцерт «Кино, ынакшыл база фантазия».

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Адачуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкиннинг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Кинопрограмма «ХХ чүс чыл. Дувүренчиг үениң хроникаазы». «Буруузун арылдырары». Уран-чечен публицистиг фильм. 2-ги сериязы 14.45 Мультфильм. 15.00 «Кадээден дамчыдылга». 16.00 «Чаа салгал шилип ап тур». «Юниор-банк». Аныяк банкирлерниң маргылдаазы. 17.15 Бүгүдеге педагогика. 18.15 «Альфред Нобельдиң XX чүс чылы». 19.15 Россияның парламент медээчизи. 19.30 «Шантаж». Уран-чечен фильм. 1-2 сериязы. (Италия). 21.00 «Ye». 21.45 «Мөңге болгаш бедүүн чүүлдер дугайында». 21.45 П. И. Чайковский. 100 романс. 22.05 «Маппет-шоу». Ойнаарактар фильм-концерти. 19-20 сериязы. 22.55 «Чүү? Кала? Кажан?». 23.55—00.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 «Чер дүвүреливис». «Хемни меңээ беринер...». Барымдаалыг фильм. 9.05 «Кадыр черде». Уран-чечен телефильм 1-2 сериялары. 11.15 «Херээжен биле эр». Телешии. 13.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 15.15 Видеоканал «Совет Россия». 17.45 «Планета». 18.40 Эстрадалыг шоу-программа. 19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 «Бистиң чурттап орар оранывыс». Б. Добродеев режиссерунуң фильмнери. «Горькийниң өнүүү — Андреева». 21.00 «Ye». 21.30 «Кедерээнде салдыкпас...». Уран-чечен фильм. (Югославия). 22.40—23.20 Уран гимнастика. Делегей маргылдаалары.

Чарлалдар бюрозу

ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада девискээр талазы-биле кол эргелелин Тываның күрүнелиг коммерция дугуржулга республика компаниязы кылдыр эде организастааны-биле холбаштыр бүгү агар саннарын, санажылгаларын 1990 чылдың декабрь 20-ге чедир хынажып алырын хамаарышкан организацияларга дыңнадып тур.

Айыттынган хуусаа соонда негелделер хүлээп албас.

• • •

Чонну ажыл-биле хандырар республика төвү Улуг-Хемниң ыяш ажыл-агый черинге ажылдаар дараазында специалистерни болгаш ажылдакчыларны чалап турар: бус котелдарының машинизи, слесарь-сантехник, слесарьлар, станок башкарыкчылары, дилгеи ыяш материалдарын шилиир кижилер, электриктер, кранныр башкарыкчылары, газ болгаш электри-биле каңнакчылар, чазанчылар, инженер-электрик, бүдүрүлге-техниктиг киндис начальниги, ыяш дилдирер мастер.

Чонну ажыл-биле хандырар төптүң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажыы № 34, кабинет 2.

• • •

«Кызыл ТЭС тудуг» эргелели 1991 чылдың дургүзунда 18 квартиралыг чуртталга бажыңын тудуп болур. Ындыг бажың туттуруп алырын күзээн кандыг-даа организация, кооператив азы хуу кижилер бистиң агар санывысче керээде көрдүнген акшазын шилчидер болза, 1991 чылдың ноябрь-декабрь айларында белен бажыңны ап болур.

Бистиң-биле керээни бо чылдың декабрь айның 15-ке чедир чарып ап болур. Силерниң организацияңар ол бажыңдан бир, ийи, үш-даа квартираны алыр кылдыр керээни чарып ап болур.

Айтырыгны тудуг эргелелиниң начальнигинден билип ап болур. Эргелелге № 3 автобус-биле чедер. «Электростанция» деп автобус доктаар черге дүжер.

• • •

Кызылдың уран чүүл училищези 1990—91 өөредилге чылының доозукчуларының баш удур хуваалдазын кылып турар. Хуваалда ёзугаар специалистер баар культура албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң төлээлекчилерин түңнел хуваалданың ажылынга киржиринче чалап тур.

Түңнел хуваалда декабрь 5-те 14 шакта Ленин кудумчузунда 2 дугаар бажыңның № 8 аудиториязынга болур. Телефон 3-29-25.

Кино

ДЕКАБРЬ 2-де

«НАЙЫРАЛ»: «Давайте любить» 9.10, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Отряд ниндзей» 9.30, 13.30, 17.30, **«Игра в смерть»** 11.30, 15.30, 19.30 шактарда

«ПИОНЕР»: «На златом крыльце сидели» 9.00, 12.10, **«Тайна карпатского замка»** 10.30, 13.40, **«Последний зов любви»** (2 сериялыг, Индия) 15.20, 18.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Огонь, вода и медные трубы» 11.00, **«Давайте надеяться, что будет девочка»** 12.30, 14.40, 16.50, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Черная пантера» 9.30, **«Рам и Лакхан»** (2 сериялыг, Индия) 11.00, 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Трактир Ванти» 14.00, **«Кому на Руси жить...».** 15.30, 18.20 шактарда.

ДЕКАБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Давайте любить» (СФРЮ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 кинопанорамма, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 9.00, 12.20, **«Ловушка для кошек»** 10.30, 13.50, **«Последний зов любви»** (2 сериялыг, Индия) 15.40, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Замри, умри — воскресни» 13.00, 19.00, **«Запасной, на старт!»** 15.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг, Индия) 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Рассказ Харлея» 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская. 100
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА
Индекс 54241.
ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-28: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ чолээ келбейн баргазда — 2-32-75 ◆ Бухгалтерия — 3-43-41:
Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аккызы. Тиражы 28000 экз.
Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.
Чагыг № 537.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 4 вторник
№ 276 (14476)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 коп.

ЗООТЕХНИК

ЧУРУКТА: Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозта аныяк зоотехник Алена Ачыты бодунуң доозуп алган тускай эртем-билииниң аайы-биле мал ажылынга улуг сонуургалдыг ажылдап турар.

Ол Кызылга болуп эрткен мурнакчы саанчыларның чыыжынга кээп кирипкен. Ол ажыл-агыйда сүт-бараан фермазының ажыл-ижин, Көк-Тейниң, Сосновканың болгаш республиканың өске-даа фермаларының ажылының байдалы-биле деңнеп көрген. Фермада саанчы бүрүзү чүге бир баш инекке онаапштыр чылда дөрт муң килограмм сүттү саап ап болбазыл дээрзин саанчылар-биле санал-оналынга сайгарып көрген. Ажылыңга мурнакчы дуржулганы, дециилгелиг аргаларны долузу-биле ажыглаарының чугулазын моон соңгаар ажылынга удуртулга болдурарып билип алган.

Балгазынның сүт-бараан фермазында Марина Аракчаа, Татьяна Арнак, Оюн Татуя дээш, оон өске-даа ажыл-ишчилер саар инектерниң чемгерилгезинче, ажаалдазынче улуг кичээнгейни салып тургаш, бедик көргүзүглерлиг болурун хүлээнип алганнар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«ӨПЕЙЛЕП» ТУРБАС

«Ак-Туруг» совхозтуң Чинге-Хову деп черде Кыспай-оол Дондуп-оол хөй чылда мал кадарып келген. Амгы үеде ооң өг-бүлези 500 хураганы хүлээп алган, оларын кыштан менди ажырар дээш чүткүлдүг ажылдап турар. Ону дүвүредип турар айтырыглар — оорнуң база кем-херек үүлгедир чоруктуң көвүдээни.

— Ында-мында кижилер бижектешкен, бирээзин өлүрген, бир кижиниң мал-маганын оорлаан дээр медээлер дыңналыр, хораданчыг, коргунчуг-даа-дыр. Шаанда Тыва Арат Республика турда оорларны дыкала шыңгыы хемчегге онаап турган чүве ийин. Ам болза оор, дерзии херек кылганнарны чиик көөр апарган шаг-дыр — деп, Кыспай-оол Дондукович чугаалады.

Малчының дүвүреп турары чөп. «Ак-Туруг» совхозка безин чеже кадарчы херек деп? Оордан корткаш, аныяктар мал ажылынга кирбес-тир. Ниити чоннуң санал-оналынга каттыжып, Тыва АССР-ниң Дээди Соведи оорларга, кем-херек үүлгедикчилеринге удур шыңгыы хоойлуну хүлээп алыры чугула-дыр. Хоойлу-дүрүмнүң чиигибисте чүге чедирип турар-дыр че? Ол дээрге кем-херек үүлгедиринге дөгүм ышкажыл.

Мен бодаарымга, рынокче шилчиир үеде эң ылаңгыя оорлар болгаш кем-херек үүлгедикчилери-биле эң-не шыңгыы демисежир үе келген. Оларны «өпейлеп» турган херээ чүү боор!

Кем-херек үүлгедир, оор кижилерни шыңгыы шииткеш, оларны Тывага эвес, а республикадан дашкаар лагерьлерже чорудары черле чөп. Томск хоорайда херек эрттирип турар чаңгыс черчурттугларывыстың чагаазын «Шын» солунга чоокта чаа парлады, ону чон номчаан. Оларның дилээ-биле канчап чөпшээрежирил? Кем-херек үүлгедирде кежээ, а херээн Тывамга эртирейн дээни-биле чөпшээрешпес ужурлуг бис. Кандыг-бир үүлгедиг кылырда, олар чүнү бодааныл?

Ынчангаш черле, бир-тээ, Тыва тускай бот-догуннаар болганда, бодунга таарыштыр хоойлу-дүрүмнү үндүрүп алыр ужурлуг. Чоннуң санал-оналын барымдаалаар. Оорларны, кем-херек үүлгедикчилерин эң-не шыңгыызы-биле шиидерин чон негеп турар болгай.

Комбу КЫЗЫЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизи эрткен суббота болгаш воскресенье хүннеринде чапсарлаан. Ындыг болзажок, Дээди Советтиң кежигүнү депутаттар суббота хүнүнде сессияның ажылын уламчылаар деп шиитпирлээн. Чүге дээрге съездиге кирип кээр ужурлуг хоойлу төлевилелдерин комиссияларга болгаш комитеттерге чедир ажылдап кылдынмаан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы Р. И. Хасбулатовтуң даргалаашкыны-биле эгелээн палаталарның каттышкан хуралы ажылын депутаттың этиказының талазы-биле комиссияны тургузар дугайында айтырыгны чугаалажып көөрү-биле эгелээн. Он кижи составтыг комиссияны тургускан, ооң даргазынга Ю. С. Сидоренкону бадылаан.

Ооң соонда РСФСР-ниң прокурору албан-дужаалга томуйлаткан партия кежигүнү Н. С. Трубинниң бүрүн эргелериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Эрге-хоойлу камгалаар органнарга политиктиг партияларда бактаап турар кижилерни соңгуп болур-болбазының дугайында айтырыгга харыы берип тургаш, ол ындыг тайылбырны кылган: кандыг-даа партияга кежигүн болурунуң дугайында айтырыг ол кижиниң дүрүм ёзугаар эргези болур, ындыг эргени кижи эргелериниң дугайында делегей документилеринде күштүг кылдыр хүлээп көрген. Депутаттар ол кандидатураны съездиге саналдап киирер деп шиитпирни хүлээп алган.

«ССРЭ хамаатыларындан, даштыкы хамаатылардан болгаш кайы-даа чурттуң хамаатызы эвес кижилерден олча-ажык үндүрүүнүң дугайында» ССРЭ Хоолузун РСФСР-ниң девискээринге ажыглаарының чурумунуң дугайында айтырыгга хамаарыштыр чидиг дискуссия болган. Хөй янзы саналдар кирип турган-даа болза, бадылаашкынның хөй кезиини-биле хоойлуну чүүлдүг деп хүлээп алган.

«РСФСР-ниң Төп банкызының дугайында», «РСФСР-ниң банкыларының болгаш банкы ажыл-чорудулгазының дугайында» хоойлуларның төлевилелдерин чугаалажыышкын чокка хүлээп алган.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи декабрь 3-те ажылын уламчылаан.

(СЭТА).

Кыштаглаашкын—хүннүң чугула айтырыы

САРЫГ-БУЛУҢ: кылдынган ажылдар хөй

«Алдан-Маадыр» совхозтуң Сарыг-Булуң сүт-бараан фермазының ат-сураа чоокку үеге чедир дыңналбайн турган. Мурнунда сурагжаан Ак-Даш фермазының инектери аарыг болганы-биле оларны бүрүнү-биле сайгарып каапкан. Ында эрги кажааларны аштап арыглаан, солууруп солаан, чаа кажааны база немей тудуп турар. Бо аразында Сарыг-Булуң фермазы Алдан-Маадырның кол фермазы апарган. Ак-Даштың саанчыларының чамдыктары ынаар ажылдап барып турар.

Совхозта зоотехник бригадир Макай-оол Моңгуш шагда-ла узуткаттынган турган Сарыг-Булуң фермазын катап тургузар дээш хөй ажылды кылган. Ооң түңнелинде коллектив чүгле районда эвес, харын республикада ады билдингир апарган. Ында инектиң эрги кажаазын эде кылган, чаа кажааны туткан, инек тарыыр пунктуну, сүт шыгжаар бажыңнарны ажыглалга киирген. Чуртталга бажыңнары четчир. Фермаының коллективин колдуунда аныяктар. Оларның ажылдаарының таарымчалыг байдалдарны тургускан: чунар-бажыңныг, столоваялыг, кызыл-булуңнуг. Олар докталам ажылдап турар. Ажылды механизастаарынга механик Орлан-оол Моңгуш кызымак чоруун көргүскен. Одалга системазын, малды суггарарын, чем үлеп бээрин, инектерни баглаарын чогаадыкчы ёзу-биле дерип кылган.

Коллективтиң ажыл-ишке тура-соруу бедээн. Малчыннар ортузунга кижизидилге ажылынга дуржулгалыг, шалыпчы саанчы Надежда Ондар, лаборант, комсомол организациязының секретары Розалия Ондар олар улуг үлүүн киирип келген. Надежда Очур-ооловна он айларның түңнели-биле бир инектен-не 1950 килограмм сүттү саггаш, чыл планын безин ажыр күүсеткен. Чоорту бир инектен-не 3000 килограмм сүттү саар сорулганы салган. Чоокта чаа ол республиканың мурнакчы саанчыларының клувунуң семинар-хуралынга чораан. Аңаа «Көк-Тейниң», «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының, «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң шалыпчы саанчыларының дуржулгазы-биле таныжкан, оон аңгыда социал айтырыглар талазы-биле хөй-ле чүүлдерни билип алган. Ынчангаш ол дугайын малчын эш-өөрүнге чугаалап таныштырган. Бо саанчыдан аңгыда фермада Киваа Сарыглар, Үндес Сарыглар, Дамба Чайзатты олар база чарыштың тиилекчилери боол турар.

Саанчыларның ажылы кадарчыдан улуу-биле хамааржыр. Сарыг-Булуң фермазында Руза Ооржак инектерни шын, харыысалгалыг ёзу-биле кадарып, ажаап-тежээп турар. Ооң удуртуп турары өөрү малды кажа, кажан, канчаар кадарарын, суггарарын, чемгерерин зоотехниктиг чурум ёзугаар барымдаалаар.

Сарыг-булуңчулар он бир айларның даалгаларын бүрүн күүсеткен. Төрүүр 100 инекке онаапштыр 94 бызааны камгалап алган. Күрүнеге дужаап турар сүдү колдуунда бирги сорт. Чайгы үеде харын сорт чок 5 тоннаны саткан. Шынарлыг сүттү дужаарга, саанчыларның боттарынга база дыка ажыктыг, чүге дизе, олар бирги сорттуң сүдүн дужаарга, ооң өртээниң 10 хуузу боттарынга кирер.

Коллектив кыштаглаашкынче организастыг кирген. Кажаа-хораа арыг-силиг болгаш чылыг, чырык, чадыглар, мал чеми бүрүн четчир. Инектерге саванны хээндектеп берип турар. Чарбаны минералдыг чүүлдер-биле холуп бээр. Кыш узун, берге деп чүүлдү билир болгаш Сарыг-Булуңнуң малчыннары чемни камнап турар.

Ак-Дашка база бир ферма кылыр дээш ажыл ам кидин түлүк.

Ооң үндезини болур симменталь уксаалыг 100 хунажыннарны садып эккеп алган. Ынчангаш совхозка сүт бүдүрүлгези улам көвүдээр.

Сарыг-Булуң фермазының коллективи чыл планын күүседириниң бүгү-ле аргалары бар. Улуг-даа инектерниң база бызааларының ажаалда-хайгааралы эки. Ынчангаш он үшкү беш чылда база эки баазаны тургузуп алган.

Сарыг-булуңчулар кыштаглаашкынның харыысалгалыын эки билир.

Хеймер-оол МОНГУШ,
Агроүлетпүр эвилелиниң кылдис начальниги.

КУРЛАВЫРЛАР КАИДАЛ, ЧҮЛЕРИЛ?

«Хемчик» совхозтуң чылгычызы Чечек-оол Сааяның өг-бүлезинге чоокта чаа барып, ооң-биле чугаалажып, таныжар аргалыг болдум. Сөөлгү санаашкында бар 510 чылгыны, малчыннарда быжыглаан 40 ажыг аъттардан өскезин, 4 кижи ээлчег ёзугаар онча-менди кадарып келгенин, Барлык хемниң хажыызында Берт-Ойнуң, Шыраа-Булак баштарының тайгаларынга чайлагладып, күзеглеткеш, амгы үеде Межелик деп черде кыштагладып турарын дес-дараалаштыр тайылбырлады. Чылгызында 88 беден 72 кулунну бо чылын алганы багай эвес көргүзүг-дүр. Келир чылын төрүүр белерниң саны көвүдээр. Чылгычы 4 кижиге ниитизи-биле ай санында 800 ажыг рубльди совхоз төлеп берип турар.

— Кадарып турар малыңарның ажыглалынга, ажыктыг дузазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер? — деп чылгычыдан айтырдым. — Малчыннарга мундурарындан аңгыда чыл санынга планга кириштир эът комбинадынга дужаап турар бис — дидир. Ийе, дензи базар болгаш чылгылыг ажыл-агыйлар ону күрүнеге дужаап турар чүве, Эрги-Барлыкта база ындыг-дыр.

— Чажыңардан тура мал аразынга өскен кижи-дир силер. Бо малды оон өскээр ажыглаарының аргазы тывылбас чүве бе? — деп айтырыымны салдым.

Аңаа колхоз үезинде турганы терге, шанак уттундурганып, суурга аът кажаазы тудуп, малды ажаап, караактаар кижилерни төлевирлиг кылдыр тургузуп, колхоз даргазындан эгелээш, тускай эртемниглер шупту ону мунуп турганын ол сакты-дыр. Амгы үеде совхозтуң тускай эртемниглери мал оргазынче бут артпастаан, хову-шөлдер, малчын аалдар кезиирде артык хөй чарыгдалдар үндүрүп, автомашиналар мунуп амдажааныңга ол хомудап олур. Ооң чугаазындан алырга, совхозтуң чылгызы шупту эмдик. Ону чаажыктырып өөредир айтырыгны көдүрбестээн. Белерни чаажыктырып, саар дугайында совхоз база-ла бодавайн келгенин өг-бүлениң херээжен ээзи чугаалады.

Бистиң республиканың чамдык ажыл-агыйларында организастап турары ышкаш, кижилерниң кадыкшылынга аажок ажыктыг хымысты бе сүдүнден кылгаш, ооң өртээн доктааткаш, Ак-Довуракка, Кызыл-Мажалыкка, ылаңгыя район төвүнде эмнелгеге садар болза, совхозтуң бодунга база эмнелге албан черлеринге ажыктыг дээрзин чылгычылар чугаалададылар. Ийе, оларның-биле кым-даа маргыжып шыдавас.

Оон аңгыда совхозта сарлыкты, ол хамаанчок хойну-даа саары чугула дээрзин бо малчыннар бодап турар чорду. Кызыгаарлажып турары Мөңгүн-Тайга районда сарлыктарны чайгы үеде коданнар аайы-биле үскеш, үстүкү класстарның өөреникчилери уругларга сагдырып турар-дыр. Олар сүттү, саржагны ап турарын «Хемчик» совхозтуң удуртукчулары, зооветспециалистери шагда-ла дыңнаан, билир, ынчалза-даа бо ажылды боттарынга организастап чадаан. Ооң уламындан совхоз бо чылын сүт дужаарының планын күүседири-биле аалдардан саржаг диленип, садып алыр ужурга таварышкан.

1990 чылдың ноябрь 1-де медээ ёзугаар алырга, бо ажыл-агыйда 2266 сарлык бар. Оларның хөй кезии төрүүр. Сүт, саржаг алырының бир таарымчалыг курлавыры бо ышкажыл. Хойну сагза дээри база-ла чөп. Деткиир болза хойжулар чайын дыштанып келир школачы, сургуул, студент ажы-төлү-биле ону организастап болур.

Рынок экономиказынче шилчииринич ам келир берге үе-чадазында шак мындыг курлавырларны ажыглаары — кижилерни ажыл-биле хандырарының, аъш-чем айтырыын шиитпирлээриниң, орулга киирип алырының ажыктыг, эптиг аргазы болур ужурлуг.

«Хемчик» совхозтуң директиязы, тускай эртемниглери, күш-ажылчы коллектив чөвүлели, хөй-нииti организациялары курлавырлар кайда чаштынып чыдарын эскерип, бо талазы-биле улустуң арга-сүмезин дыңнап, чогуур түңнелдерни үндүрер болза эки. Чеже чугаалажырыл, ам шуут ажыл-херекче дорт кирер. Рынок экономиказының дүрүмү ындыг болгай.

Александр ХЕРТЕК.

СЭТА-НЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

1990 чылдың декабрь 2-де Москваның-биле 11 шак 13 минута турда Совет Эвилелинден «Союз ТМ-11» космос кораблин салып үндүрген.

Корабль экипажының составы: корабльдиң командири Виктор Афанасьев, бортинженери Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Муса Манаров, Японияның хамаатызы журналист Тоехиро Акияма.

Ужудуушкунуң программазын ёзугаар «Союз ТМ-11» корабльдиң орбитада ужуп чоруп турар «Мир» комплекс-биле тудуштурар болгаш ол комплекске чурттап, ажылдап турар космонавтылар Геннадий Манаков болгаш Геннадий Стрекалов олар-биле кады чаа барган корабльдиң кежигүннери космоска шинчилел ажылдарын кылыр.

Корабльдиң бүгү системазы эки ажылдап турар, космонавтыларның кадыкшылы байдалы эки.

Корабльди «Мир» комплекс-биле декабрь 4-те тудуштурар.

ВИКТОР МИХАЙЛОВИЧ АФАНАСЬЕВ

Виктор Михайлович Афанасьев Брянскиге 1948 чылдың декабрь 31-де төрүттүнген.

1970 чылда Качинскиниң А. Ф. Мясников аттыг дээди авиация училищезин дооскан. Чепсектиг Күштерге ужудукчулап, ооң соонда шенекчи-ужудукчулап ажылдап турган. 40 ажыг хевирниң ужар аппараттарын башкарарынга өөренип алган. «1 класстың шериг ужудукчузу», «1 класстың шенекчи-ужудукчузу» мергежилдерлиг.

В. М. Афанасьев СЭКП кежигүнүнге 1971 чылда кирген.

Кол ажылын кылып тургаш, 1980 чылда Москваның Серго Орджоникидзе аттыг авиация институдун доозуп алган. «Союз ТМ» корабльге болгаш «Мир» комплекске ужудуушкун кылырының курузун долузу-биле доозуп алган.

МУСА ХИРАМАНОВИЧ МАНАРОВ

Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Муса Хираманович Манаров Бакуга 1951 чылдың март 22-де төрүттүнген.

Москваның Серго Орджоникидзе аттыг авиация институдун 1974 чылда дооскаш, «Энергия» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынынга ажылдап турган. Бодун ханы эртем-билиглиг болгаш инициативчи специалист кылдыр көргүскен. Ужудуушкунуң ээлчег удуртукчузу боол «Мир» комплекстиң ужудуушкунунга башкарарынга киржип турган.

М. Х. Манаров — 1980 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

Космонавтылар отрядынга 1978 чылда кирген. 1987-1988 чылдарда Муса Хираманович «Мир» станциязының борт-инженери болуп, космос делгеминге 366 хонук ужуп, үр ужудуушкунуң рекордун тургускан. Аңаа «2 класстың космонавтызы» мергежилди тывыскан.

М. Х. Манаров — РСФСР-ниң улус депутады.

ТОЕХИРО АКИЯМА

Японияның хамаатызы Тоехиро Акияма 1942 чылдың июнь 22-де Токиога төрүттүнген.

1966 чылда делегейниң христиан университедин дооскаш, Ти-би-эс дээр япон телекорпорацияга ажылдап эгелээн. Амгы үеде ол ында делегей болуушкуннарының талазы-биле улуг редактор болгаш тайылбырлакчы боол ажылдап турар.

Тоехиро Акияма япон шериг истребительдеринге репортер боол ажылдап тургаш, ужудуушкун белеткелин эрткен.

1989 чылдың октябрьда ол космонавтылар белеткээр Ю. А. Гагарин аттыг төпке ужудуушкунга белеткенип кирген. «Союз ТМ» корабльге болгаш орбитаның «Мир» комплекизинге ужудуушкун кылырының белеткелин эрткен.

МАТЕРИАЛДАН БЕРЗЕ...

«Х Улуг хурал» совхозтуң аныяк малчыннары Геннадий биле Нина Чадамбаларның өг-бүлези Булун-Бажы деп черде 100 молдурганы кыштагладып турар. Бо чылын олар 8 тонна сигенни кезип белеткеп алган, а молдургаларның адаанга чадары-биле 10 тонна өдектиг. Кажаазының үүрмек септелгезин база-ла боттары кылган.

Боларның чурттап олурар оран-савазы кээзде арыг-силиг. Малын кыштан хүр ажырар дээш кызымак ажылдап турарлар. А негелдези — чунар-бажыңының кыры үрелген, ынчангаш ажылдавас. Материалдан берзе, боттары-ла ону кылып алыр улус-тур ийин.

Кара-оол НАЗЫТЫ.
Баян-Кол суур.

ӨШКҮ ӨСПЕСТЭЭН. ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

Бай-Тайгада «Кара-Хөл» совхозтуң девискээри ёзулуг-ла өшкү оранны чер. Амгы үеде бо ажыл-агыйда 6772 өшкү 33 коданда турар. Бо чылын ук бо малдың дүгүнден бир миллион хире рубль орулганы алган. Ол дээрге багай эвес көргүзүг-дүр. Ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери кайда, кандыг-ла арга бар-дыр, ону сегирип алыр, улам өскүдер, хогжүдер ужурлуг. А «Кара-Хөлде» база ындыг болгу дег. Чүге дизе өшкүден өске адырларга бодаарга, хөй орулганы киирип ап турар-дыр. Ажыл-агыйның бо малы колдуунда чаңгыс бригадада — Делег-Хол деп черде туруп турар. Аңаа, ол девискээрге, шаанда хуу ажыл-агыйлыг араттар өг-бүле бүрүзү 200-300 өшкүнү тудуп агаар-бойдустуң кандыг-даа үелеринде ол малды онча-менди азырап турганын тус черниң улуг назылыг улузу сактып чугаалажыр.

Ам кандыгыл? Бо ажыктыг малче кичээнгей илдени-не кошкаан. Улуг өшкүнүң база анайның-даа өлүп хораар чоруу хөй. 1989 чылда 100 өшкүге онаапштыр 71, а бо чылын 51 анайны камгалап алган. Дыка-ла куду көргүзүг аа? Чамдык малчыннарның көргүзүглери шуут чегенчиг: Александр Хомушку, Манчын-оол Күжүгет, Виктор Сотпа олар 100 өшкүден чүгле 26-дан 36 чедир анайларны алгылаан. Ол дээрге районда безин эң куду көргүзүг-дүр. Бир ангор өшкүден 896 грамм дүктү кырганы «Бай-Тал» биле «Кызыл-Даг» совхозтарның көргүзүүнге четпес. Кара-Хөлге өшкү өзүп болурунуң чижээн мурнунда араттар көргүзүп чораан дидивис. Ону өске черден эккелбээн дир. Бир эвес ындыг болза, өске херек.

«Кара-Хөл» совхозтуң өшкүзү өспейн турарының чылдагааны чогум чүдел? Мындыг айтырыг чайгаар-ла туруп келир. Мен бодаарымга, мында ийи кол чүүл бар, бирээде, малчыннар ажылынга ээ-харыысалга чок ийиде, дирекция база специалистер-даа оларга негелде чок.

Бригадир Долаана Кылчаңның санап турары-биле алырга, бо чылын 973 өшкү төрүвээн. Ынча хире мал кызыраан ол бе? Отчет-учеттуң сандаргай чоруун ажыглааш, коданнарында ара салган, өлүгге төрүттүнген анайларның чамдызын ак сеткилдиг эвес малчыннар чажырыпканы билдинир.

Анайларны нелериннен эрте-ле аңгылааш, чайын сериин, оъттуг-сигенниг тайгаларга семиртири, мал чемин четчир кылдыр белеткеп алыры, кажаа-хорааны хынамчалыг септеп чылыглап алыры мал бажын камгалаарының база бир магадылалы болур дээрзин специалистер, удуртукчулар, кадарчылар боттары-даа эки билир. Ынчалза-даа бо талазы-биле «Кара-Хөл» совхозта ажылдар негелдеге дүүшпес. Бо чылын анайларны октябрь айга чедир нелериннен аңгылаваан. Төлүн эмзирип чайлаан өшкүлер экиле дендивээн.

Мал чеминиң баазазы кошкак хевээр. Бригаданың кежигүннери чаъс-чайыктыг турза-даа, боттарының күжү-биле сиген белеткээриниң планын бо чылын 57 хуу чедирген. Орлов Күжүгет, Каадыр-оол Бегзи, Бадан-оол Күжүгет, Борис Сарыглар, Шыгаар-оол Күжүгет оларның өг-бүлелери тус-тузунда 12-ден 20 тонна чедир сигенни белеткеп алган турда, чамдык чалгаа кадарчылар сигеннээн боол, ат чодуп, пөңгүс эвээш сиген белеткээн.

Кажаа-хорааны чылыглавас, септевес, харын чарбыттынар, азырадыкчы хөөннер ам-даа читпээн. Кышкы үеде малдың ажаалда-хайгааралының четпезинден арып баксыраан өшкүлер чазын түлүктеп төрүүр үеде оларны чемгербес, сакманчылар база чедишпес таварылгалар мурнуку чылдардан бээр үргүлчүлеп келген. Частырыглардан чүге түңнел үндүрбес, багай чүүлден кезевес улус ийик, кижи кайгаар чүве!

Боттары белеткээш, совхозтан өртээн төледип апканы сигенни хууда малынга колдады бээр чоруктар бо совхозта чок эвес, бар, а ону контрольга албайн турар. Өшкүнүң эдержилгезинче зооветспециалистер онза кичээнгейни угландырары эргежок чугула. Хуналарны солуштуруп-даа болгай.

Малчыннарның социал байдалынче көрнүп, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары чединишкинниң бир үндезини дээрзин «Кара-Хөлде» уттуп турар бе? Совхозтуң дирекциязы бо талазы-биле эрткен чылдың декабрь айның 22-де Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлелдиң кады хүлээп алган доктаалын амыдыралга четпес боттандырып турар. Бажың чогундан септеттинмээн, эки деригтинмээн өглерде чурттап олурар кадарчылар ам-даа бар. Маңаа малчыннарның боттарының күжү биле шефтеп бажын тудар арганы ажыглаза кандыг деп? Кара-Хөл дээрге аргалыг чер. Төрүвес коданнарда электри моторларын киирбээн. Эмнелге, садыг хандырылгазы кошкак. Малчыннар шөлээ үезинде кадарчылаар кижи тывылбазындан дыштанмайн турар хевээр. Бо чылын өшкү кадарчыларындан чаңгыс-даа кижи курортче барбаан. Бригадада чаңгыс-ла чунар-бажыңны ол коданның ээлери чүү-хоо шыгжаар склад кылып алган. Кызыл-булуң деригтинмээн.

Республиканың Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлелдиң доктаалында малчыннарның ажыл төлевирин эде көөрүн сүмелээн болгай. А бо ажыл-агыйда мурнуку хевээр. Ыраак черлерже көжүп барып, малын одарлаткан, семирткени дээш төлевирни чурумчутпаан. Шак мынчап турда, кадарчыларның эң ылаңгыя аныяктарның материалдыг сонуургалы канчап көдүрлүрүл? Хөй чарыгдал үндүрбес, олар-белчиири четчир мал — өшкүнү өстүрериниң бүгү аргалары Кара-Хөлде бар. Чүге ону ажыглавайн турарыл? Бо айтырыгны совхоз директору Н. Ооржактан база ында кол специалистерден солун дамчыштыр салыр-дыр. Бир янзы хемчеглер ап, боданы бээр чалавастар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИ

№ 7 ДЕКАБРЬ 1990 ч.

БАЙДАЛ ДҮВҮРЕНЧИГ

Чыл доостурунче чоокшулап орар болгай, а 1991 чылда кылыр ужурлуг ажылдарывыс-ла хөй. Ол сорулгаларны амыдыралга боттандырарда амдыгааштан эгелеп белеткенир, ажы-биле чугаалаарга, амдан эгелеп ажылды кылып эгелээри чугула дээрзи кымга-даа билдингир. Ыланггыя уругларның чайгы дыштанылгазының дугайында бодаар, харыы-даа хемчеглерни боттандырып эгелээр үе келгендир. А бисте ындыг бодал чамдык эштерниң бажын хоразып ойбейн турар деп дорту-биле чугаалап болур. Уругларның чайгы дыштанылгазының дугайында айтырыгларны шиитпирлежип, ол талазы-биле ажылдап чоруур кижи болганымда, мээң сагышкымны дүвүредип чоруур айтырыглар дыка хөй. Чүге дээрге бо чугула чүүлче чамдык харыысалгалыг эштерниң талазындан кичээнгей аажок кошкак. Бо айтырыг талазы-биле чугаалар чорупл турза-даа, херек кырында боттанып турар чүүлдер ховар эвээш.

Уругларны болгаш элээдилерни чайгы дыштанылгаже хаара тудар, олар-биле ажылдаар талазы-биле эвээш эвес хемчеглерни профэвилел организациялары хөй-ниити организациялары-биле, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалдың, садыгның болгаш ниитиниң чемненилгезиниң органнары-биле кады чоруткан. Ол ажылдарны белеткээринге ниитиниң херектер ажылдакчылары база чогуур улуг-хуузун киирген. Лагерьлерге 16007 школачы дыштанып, боттарының кадыкшылын быжыглап, чайгы дыштанылгазын омак-хөглүг эрттиргеннер.

Чайгы кадыкшылга сезонунда «Байлак», Терешкова аттыг, «Орлёнок», «Хараачыгай», «Сайлык», «Отчугаш» пионер лагерьлеринге, уругларның хүндүскү ажылдаар лагерьлери — Кызыл хоорайның № 5 школазының, Самагалдай ортумак школазының лагерьлеринге кижизидилге ужур-утказы янзы-бүрү солун ажылдарны кылып чоруткан. Уругларның чайгы дыштанылгазын организастаар талазы-биле белеткел ажылдарын чорудар комитеттиң кежигүннери уругларның дыштанылга зоналарын аъш-чем-биле хандырарынга, пионер вожатыйларын болгаш өске-даа кадрларны белеткээринге, оларны өөредиринге улуг дузаны чедиргеннер. Уруглар-биле ажылдаары ындыг-ла белен эвес, аңаа чүгле билдилиг удуртукчулар, уругларның өзүлүг өңнүктери таарышыр дээрзи билдингир. Ынчангаш чайгы үеде пионерлер-биле ажылдаар күзелдиг кижилерни шилип тыпканы черле таарымчалыг болган деп санап турар бис. Ыланггыя дуржулгалыг башкылар: башкы училищезинден М. Т. Саражакова, автоорук техникумундан В. А. Шестаков, Кызылдың № 2 школазындан К. Г. Сидин болгаш оон-даа өскелерни оларга хамаарыштырып болур бис.

Республикада корум-чурум үрээшкиннериниң көвүдеп турарын барымдаалааш, профоблчөвүлелдиң оон спортчу ниитилелиниң аппаратының ажылдакчылары пионер лагерьлеринге корум-чурумну сагыырының талазы-биле улуг дузаны чедирип, аңаа дежурныйлаашкыннарны эрттирип, база уруглар ортузунга культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглер чорударынга улуг үлүг-хуузун киириштиргеннер.

Лагерьлерниң септелгезин марттан эгелээш июньнуң эгезинде доозар херек.

Чамдык ажылдар кылдынза-даа, чедир кылдынмаан чүүлдер дыка хөй дээрзин маңаа ам чугаалавас арга чок. Чүл дээрге уругларны дыштандырар, оларның кадыкшылын быжыглаар талазы-биле көрдүнген план ийи чыл улаштыр күүсеттинмейн турар-дыр. Бүдүрүлгелерниң бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчип турарынга чылдак каккаш, чамдык бүдүрүлгелерниң удуртукчулары пионер лагерьлериниң чайгы септелгезинче шуут кичээнгей салбаан. Оон уржуундан күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң харыылап турары Дубинниң аттыг пионер лагери бо чайын шуут ажылдаваан болгай, ынчангаш ол адырның ажылдакчыларының уругларын дыштандырарының планы чүгле 36 хуу күүсеттинген. А агроүлетпүр ажылдакчыларының уругларын дыштандырар ужурлуг «Челээш» пионер лагерин эде кылыр ажылдар ам үш чыл улаштыр чорупл турар. Янзы-бүрү чөптүг эвес чылдагааннарга үндезилээш, «Тыва кобальт» комбинаттың ажылдакчыларының уругларының пионер лагери «Металлург» база бо чайын ажылдаваан.

Уругларны болгаш элээдилерни пионер лагерьлеринге дыштандырарын организастаар талазы-биле ажылдарны таарыштырар шиитпирлээриниң районнарда оргкомитеттери бо чайын четпес ажылдаан дээрзин маңаа айтып апаар. Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга болгаш Улуг-Хем районнарының пионер лагерьлериниң септелгезин кошкак ажыглап турар. Дээрезинде чылыглыг уругларны дыштандырарының [illegible] талазы-биле ажылдарының чогуур планы оларда чок. Ыланггыя кодээ черлерде пионер лагерьлерин телефончудар, орт айыылын болдурбазының хемчеглерин ап турарында улуг четпестер бар. Уругларның эстетиктиг кижизидилгезиниң айтырыгларынче Культура министерствозу мооң мурнунда чылдарда турганы ышкаш, база-ла кичээнгейин кошкаткан. Пионер лагерьлерин хөгжүмге ойнаар ажылдакчылар-биле, библиотека ажылдакчылары-биле хандырарында четпестер эрткен чайның база-ла уламчылаан. Комсомол организацияларының талазындан уругларга дуза барык-ла чок деп чугаалап болур. Министерстволарның, ведомстволарның удуртукчулары уругларның ховар аалчылары болуп артпышаан. Школачыларның күш-ажыл кижизидилгезиниң айтырыглары чогуур дениелге шиитпирлеттинмейн турар.

Ниитилелге кадык, бүгү талазы-биле сайзыраңгай кижилер херек дээрзи кымга-даа билдингир болгай. Бүдүрүлгениң билдилиг удуртукчузу ону эки билир, ынчангаш ында ажылдап турар ажылчыннарынга, оларның өг-бүлезинге, уругларынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээринче кичээнгейин ол угландырар. Олардан келир үениң ажылчыннары үнер дээрзинге оон бүзүрели улуг. Ынчангаш уруглар садиктерин туттурар, школаларга дуза коргузер, пионер лагерьлерин туттурар талазы-биле чогуур ажылдарга ол бүдүрүлге шуут киржир болгай. А бисте байдал кандыгыл?

Доктаамал ажылдап турар пионер лагерьлериниң бисте саны чүгле — 12. Совхозтар аразының 9 лагери бар, а күш-ажыл лагерьлериниң саны 36. Ол лагерьлерге чүгле 10481 уруглар дыштанып болур. А чайын дыштаныр ужурлуг уругларның саны бисте 69 муң чыгыы болгай! Ол санда профтехучилищелерниң сургуулдары кирбейн турар. Ыланггыя бирги курсчуларга чайгы үеде дыштаныры дыка ажыктыг болгай.

Уругларның чайгы дыштанылгазынга чедир үе ырак эвес. Ынчангаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, профэвилелдерниң адырлар аайы-биле обкомнары, райкомнар, профкомнар уругларның чайгы дыштанылгазынга бүгү талалыг белеткел ажылдарын амдыгаштан эгелеп чорудары чугула.

Марина ФИРСОВА,
Профоблчөвүлелдиң секретары.

Айтырыңар, харыылап берээли

Бистиң ээлчеглиг шөлээвисти чылдың-на 15 хонукка санап турар. А бисте хөй чылдарда ажылдаан иштиилар болгаш оон-даа өске ажылдакчылар бар. Бистиң шөлээвисти чүге ол хонуктарга санап турарын кадр килдизиндин айтыарывыска, ажыл стажын барымдаалап чүге деп [illegible] дыр ол шын бе? Солун дамчыштыр харыылап бээрин диледивис

Сүт-Хөл районнуң Ийме суурда «Салгакчы» «Чебурашка» ясли-садиктериниң бөлүк ажылчыннарындан.

РСФСР-ниң Күш-ажыл хоойлузунуң 67-ги чүүлүн ёзугаар амгы үеде ажылчыннарның, албан-хаакчыларның ээлчеглиг шөлээзин 15 ажыл хүнүнге санап турар. Оон эвээш хуусаалыг шөлээ чок. А 18 хар четпээн ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның чыл бүрүде шөлээзи — 1 ай.

Чыл бүрүде бээр ээлчеглиг шөлээден аңгыда, дыка хөй категорияның ажылчыннары, албан-хаакчылары янзы-бүрү чылдагааннардан ужурундан немелде шөлээ алыр эргелиг. Оларга хамааржырлар болза:

— кадыкшылга хоралыг ажылдарда ажылдап турарлар;

— улус ажыл-агыйының чаңгыс ол-ла бүдүрүлгезинге хөй чылдарда ажылдааннар;

— ажыл хүнүн нормалаваан бүдүрүлгелерниң ажылдакчылары болгаш хоойлу журулгада көрдүнген өске-даа ажылдарда ажылдап турарлар ындыг шөлээни алыр.

Күш-ажыл керээзин кандыг хевирлиг чарарыл, керээ чардынган дугайын канчаар бадыткап болурул?

К. ООРЖАК.
Кызыл-Мажалык суур.

РСФСР-ниң Күш-ажыл хоойлузунуң 18-ки чүүлүн ёзугаар күш-ажыл керээзин аас-биле ийикпе, азы бижимел-биле чарар. Ажылга кирер дугайын баштай аас-биле дугурушкаш, оон соонда бижимел-биле билдириишкин кирер. Администрация чери ол билдириишкинге үндезилээш, ажылга хүлээп алыр дугайында дужаал үндүрер. Ажылга кирип турар кижи дужаал-биле таныжкаш, аңаа адын салыр апаар. Бир эвес ол кижи ажылга кирер мурнунда чогуур үезинде дужаал үнмээн болза, ажылдакчы кижиниң херек кырында ажылдап эгелээн үезинден эгелеп оон-биле күш-ажыл керээзи чардынган деп санаар.

Албан организация, бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларының дугурушкаының ёзугаар бир организациядан өске организацияже шилчиттирип келген ажылдакчыны ажылга хүлээп алырындан ойталап болбас.

Бир эвес администрация чери ажылдакчы кижини ажылга хүлээп алырын аазааш, оон соонда ону хүлээп алырындан ойталаар болза, ажылга кирбейн барган кижи ол дугайында хомудал кирер эргези чок, чүге дээрге ол кижиниң ажылга хүлээп алыр дугайында күш-ажыл керээзи чардыг маан-дыр.

Ажылдакчы кижини ажылга хүлээп ап тургаш, кандыг документилерни көргүзерин администрация чери негээр эргелигил?

С. МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

Администрация чери ажылга кирип турар кижиден оон ажыл-чорудулгазының кол документизи болур — күш-ажыл дептерин болгаш паспортун көргүзерин негээр. Шериг хүлээлгезин эрттиргеннер — шериг билеттерин көргүзер. Ол документилер чокта ажылга хүлээп албас. Бир эвес ажылга бир дугаар кирип турар кижи болза, аңаа чурттап турганының дугайында сөөлгү чурттап турганы черинден кодээ Советтиң азы бажың эргелелиниң шынзылгазын көргүзер ужурлуг.

Тускай эртемниг ийикпе азы тускай мергежилдиг кижилер ол ажылының аайы-биле ажылга кирип турар болза, ол мергежилиниң болгаш эртемиин аайы-биле дипломун болгаш өске-даа документилерни көргүзер. Ол документилерден өске кандыг-бир документи лер көргүзерин негеп болбас.

Каш хардан эгелеп кижини ажылга хүлээп ап болурул?

А. ПЕТРОВА.
Кызыл хоорай.

РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 173-кү чүүлүн ёзугаар 16 хар четкен аныяктарны ажылга хүлээп ап болур.

Онза чугула апарган таварылгада, тус черниң профэвилел комитединиң чөпшээрелин ёзугаар 15 харлыг оолдар, кыстарны ажылга хүлээп ап болур. Бо таварылгада, ында профэвилел комитеди ол аныяк кижиниң ажылга кирип турар чылдагаанын, кирип турар ажылы оон кадыкшылынга хоралыг бе, назы четпээннер ажылдаарынга ол ажыл таарыжыр бе, аңаа бүдүрүлге өөредилгезин тургускан турар бе деп айтырыгларны тодарадыр ужурлуг.

Назы четпээннерге хамаарыштыр кызырган ажыл хүнүн тургускан. 16 хардан 18 хар чедир назылыглар неделяда 36 шак, а 15-тен 16 хар чедир назылыглар — неделяда 24 шак ажылдаар ийикпе азы бир хүнде 4-6 шак ажылдаарлар.

Владимир ДУЛУШ,
Профоблчөвүлелдиң юрист-консультантызы.

Профком даргазы-биле интервью

ИДЕГЕП БОЛУР

«Тыва хамааты тудуг» трестиң профэвилел комитеди коллективте ажыл-ишти организастаар, чоннуң хостуг үезин болгаш дыштанылгазын ажыктыг эрттирер дээш администрация-биле кады эвээш эвес ажылдарны чорудуп турар. Журналист Маадыр-оол КАЛЧАН ол тресте профком даргазы Галина Дмитриевна Винникова-биле ужурашкаш, оон интервью алган.

— Коллективиңерде профкомнуң ажылының дугайын каш сөс-биле таныштырып көрүңерем, Галина Дмитриевна.

— «Тыва хамааты тудуг» трестиң профкому 20 профэвилел организацияларындан тургустунган, ында ниитизи-биле кежигүннерниң саны — 1037. Трестиң профэвилел организацияларында отчёт-соңгулдалыг компания доозулган, ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның иштинден эң төлептиг кижилерниң профкомнарже соңгаан. Кызыл хоорайның септелге-тудуг эргелелинде профком даргазынга Н. А. Моисееваны коллектив кежигүннери каш удаа соңгаан. Тудуг кезектери болгаш конструкциялары кылыр заводтун профком даргазынга В. Я. Коломысованы база каш чыл улаштыр соңгааннар.

Өвүрнүң септелге-тудуг участогунуң ажылчыннары ында профкомнуң даргазынга Н. Д. Моңгушту хөй удаа соңгуп келгеннер. Чүгле бо чылын ол профкомнуң даргазынга А. К. Ооржакты, а казначейинге А. К. Кошкар-оолду соңгуп алганнар.

— Профкомнарның ажылында кол сагыш салза чогуур айтырыг кандыг ирги?

— Амгы үеде кол-ла айтырыг — 1991 чылдың коллективтиг керээлериниң тевилелин белеткээри деп билип турар бис. Чурттуң рынок экономиказынче шилчип кирип турары-биле холбаштыр, бо айтырыгны шиитпирлээри дыка нарын болуп турар. Рынок экономиказынче шилчиишкин-биле холбаштыр бистиң трестиниң коллективтеринде шиитпирлээри берге болуп турар айтырыгларның тыптып кээп турары бисти дыка дүвүредип турар. Ыланггыя коллективтерде социал дүшкүүрлүг чоруктар бар. Бистиң трестиң коллективтеринде нарын айтырыгларның бирээзи — тургустунуп турар кооперативтерде шалың төлевиринден бистиң ажылчыннарывыстың ап турар шалыңнының эвээжи. Ынчангаш бедик мергежилдиг ажылчыннар, ыланггыя тудугжулар кооперативтерже шилчип чорупл турар апарганы дүвүренчиг. Ынчангаш, 1991 чылдан эгелеп трести аренда керээзинче шилчидер деп турар бис. Чижээлээрге, чамдык тудуг организацияларында кооперативтерни тургускан. Сарыг-Сепиң септелге-тудуг участогунга санэлектромонтаж участогунга, Каа-Хемниң септелге-тудуг участогунга болгаш өске-даа районнар төптеринге кооперативтерни тургузарын планнап турар бис.

— Ажылчыннарның материалдыг сонуургалын бедидеринге социалистиг чарыштың салдары улуг болгай. Ол талазы-биле силерде байдал кандыгыл, Галина Дмитриевна?

— Трестиң күш-ажылчы коллективиниң чөвүлелиниң ажылчын президиуму болгаш каттышкан профком эрткен 9 айларда соцчарыштың түңнелин үндүргеш, бирги черни механизация участогунга тывыскаш, шилчилир Кызыл тукту 500 рубль-биле кады тывыскан. 2-ги черде — Эрзин районнуң септелге-тудуг участогу. А үшкүзүн — Сүт-Хөл районнуң септелге-тудуг участогу ээлээн. Эң дээре ажылдыг бригадаларга Сүт-Хөлден А. С. Ооржактың удурткан бызанчы-бетончулар бригадазы болгаш Тээлиниң Ч. К. Карл удурткан шеверлекчилер бригадазын адаан болгаш оларга дипломнарны өртектиг белектер-биле кады тывыскан.

Күш-ажыл камгалалының талазы-биле байдал силерде кандыг ирги?

— Трестиң тудуг шөлдеринде, тудуг кезектериниң болгаш конструкцияларының заводунда ол талазы-биле айтырыгларны профкомнуң хуралдарынга чаңгыс эвес удаа чугаалашкан бис. Ажылга кемдеп-бертинер чорук эрткен чылдагы тургазындан улгатпаан болза-даа, ол талазы-биле ажылдарда четпестер эвээш эвес. А чамдык бүдүрүлгелерниң удуртукчулары ол ажылче кичээнгейин кошкаткан, объекттерде бичии механизация чок, тудуг материалдарын хол-биле дажыглап турар, деригтелер чедишпес, ажылдап кедер тускай идик-хеп чогуур хемчээл-биле чедишпес болуп турар. Хөй-хөй тудугжу бригадалар вагончиктер-биле хандыртынмаан. Ону шиитпирлеп турар бис.

— Уруглар албан черлери-биле хандырылга болгаш чоннуң дыштанылгазының талазы-биле байдал кандыгыл?

— Трест бодунуң уруглар сады чок. Шефке алганывыс садикте 10 уругларывыс бар, ол канчап-даа чедишпес.

Эрткен чайын профэвилелдиң путёвкалары-биле трестиң бүдүрүлгелериниң 30 ажылчыны дыштанган. Бүдүрүлгелерниң социал-культура фондузундан акша үндүргеш, 20 ажылчынны «Үш-Белдир» курортче дыштандырган. Пенсионерлерге, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге путёвкаларны берип, «Серебрянкага» дыштандырып, оларже сагыш салып турар бис. Хөй уруглардыг өг-бүлелерге материалдыг дузаламчыны база чедирип турар бис. Моон соңгаар ол ажылдар улам хөгжүлдени алыр дээрзинге идегеп болур.

Кызыл районда «Көк-Тей» совхозтуң Көк-Хавак сүт-фараан фермазының коллективи машиналыг саалда операторларының «Үш-муңчу» клувунуң организакчыларының бирээзи. Бо коллектив үшкү кварталдың түңнели-биле республикада бирги черни ээлеп турар. Саара Хевалыговна Арапол, Галина Одуй-ооловна Күжүгет, Махсва Сереновна Моңгуш, Римма Кошкар-ооловна Дончун-оол олар тос айларның дургузунда бир инектен-не 2760-даа 3180 килограмм сүттү сааганнар.

Одар-белчирни кызыы-даа болза, малды эки чемгерип турган, бо коллектив шак ындыг бедик көргүзүглерни чедип ап келген. Ында зоотехнеспециалистер база кадарчылар болгаш саанчылар, бызаа ажаакчылары-даа улуг харыысалгалыг ажылдап турар.

ЧУРУКТА: «Көк-Тейниң» бөлүк саанчылары.

Сөзү болгаш фотозу Ондар ОХЕМЧИКТИНИ.

УРАН ТАЛАНТЫЛЫГЛАРНЫҢ СЕМИНАРЫ

Чоннуң аразындан үнген ат-сураа алгаан бот-тывынгыр композиторларның семинары чоокта чаа Кызыл хоорайга болуп эрткен. Ол семинарны Культура министерствозунуң билиг бедидер курузу, улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылының эртем-методиктиг төвү болгаш профэвилелдерниң Тыва область чөвүлели организастап эрттирген. Мыйдыг хевирлиг эртип турар баштайгы бо семинарга чалаттырган бот-тывынгыр бурят композиторлар Владлен Пантеев, Баир Батодоржиев, Михаил Елбонов база ыраажы Хажыдмаа Аюржанаева олар база киришкен.

Культура ажылдакчылары аңаа хамаарышкан бүгү-ле ажылдарын боттары кылып, улуртур черлерниң талазындан кичээнгей оларга кошкак боол турганы ам билдингир болгай. Оларның чогаадыкчы ажылы чоңга хөй-хөй чылдар дургузунда билдингир, чоок боол келген.

Республиканың Культура министерствозу база профэвилелдер оларның ажылын улам хөгжүдер талазы-биле улуг кичээнгейин угландырып келгенин солун, сеткүүлдерге бижип, радио, телевидениеге чугаалап, көргүзүп келгени билдингир. А бот-тывынгыр композиторларның бо семинарынга профоблчөвүлелдиң даргазының оралакчызы Ч. С. Моңгуш, профоблчөвүлелдиң секретары М. М. Фирсова киржип, оларның чогаадыкчы ажылын бедик-биле үнелеп, чүректиң ханызындан чылыг сөстерни оларга чугаалап, чалаткан эштерге хүндүлел бижиктерни болгаш суй белекти тывыскан. Ол үнелелди семинарның киржикчилери оларның чогаадыкчы кижиниң бадыткалы деп санавышаан, чоңга өөрүнчүг ыры, шүлүктерни моон соңгаар оскээртеп эвес, а амыдыралдың агымындан тып, хөй-хөйү-биле бижиир дээрзин аазааннар.

Тыва өңнүктериниң чалаазы ёзугаар кээп, арга-дуржулгазын олар-биле солушкан бурят өңнүктеривиске өөрүп четтиргенивисти илередип, оларның чогаадыкчы ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни күзеп турар бис.

Батый КЕНЕШ.
Тываның «Аялга» бот-тывынгыр композиторлар эвилелиниң даргазы, культура-чырыдыышкын ажылының хоочуну.

ӨӨРЕНИП ЭГЕЛЭЭН

Профэвилел активин өөредириниң системазында өөредилге чылы эгелээн. Эмнелге ажылдакчыларының 33 кижи составтыг профэвилел активи ол өөредилге чылын бир хонуктуң семинары-биле эгелээн. Олар аңаа боттарының ажылының дуржулгазын база солушкан болгаш моон соңгаар канчаар ажылдаарының дугайында лекцияларны, беседаларны дыңнааннар. Профэвилелдерниң адырлар аайы-биле обкомнарының ревизия комиссияларының кежигүннери бир хонуктуң өөредилгезин эрткен. А студентилерниң болгаш ажылчыннарның чурттап турары ниитилелинге бажыңнарының кижизидикчи башкыларының өөредилге черлериниң профактивиниң, школаларның болгаш школа назы четпээннерниң албан черлериниң профком даргаларының ийи хонуктуг семинары база болуп эрткен. Аңаа Кызыл хоорайның өөредилге черлериниң профэвилел активи киришкен.

Профэвилел комитеттериниң даргаларынга бир дугаар соңгудуп турарларны өөредири — бо өөредилге чылының база бир онзагай чүүлдериниң бирээзи болуп турар. Олар үш хонук дургузунда өөренип, профэвилел ажылының кол-кол угланыышкыннарын билип алыр аргалыг болганнар. Бо-ла программа-биле культура албан черлериниң күрүне болгаш эмнелге албан черлериниң бир дугаар соңгуткан профэвилел комитеттериниң даргалары 34 кижи ноябрь 14-тен 16-га чедир өөренгеннер.

Профэвилел активиниң моон соңгааргы ажылының угланыышкыннарының дугайында темаларга ол талазы-биле тускай эртемниг ажылдакчылар — профэвилелчөвүлелдиң килдистер эргелекчилери, адырлар аайы-биле комитеттерниң ажылдакчылары лекцияларны номчааннар. Оларга килдистер эргелекчилери Ч. С. Саая, А. К. Кара-Сал, хоорайның соцстрах килдизиниң эргелекчизи Н. А. Глебова, күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары В. Я. Болгер хамаанжыр.

Михаил ТАШТАНДИНОВ,
Өөредилге-методиктиг төвүң директору.

Арынны профоблчөвүлелдиң парлалга төвү белеткээн.

АКШАВЫС ТЫРТЫП ТУРАР. ОЛ ШЫН БЕ?

Республиканың профэвилел организацияларынга дыка хөй хомудалдар совхозтар ажылчыннарындан кээп турар. Оларның аразында кол черни мындыг айтырыглар ээлеп турар: совхозтарның администрациязы алыр акшавыстан янзы-бүрү чылдагааннар-биле тыртып алыр чүүлдерни болдуруп турар. Ол шын бе?

Ол айтырыгларга харыылап бээрин профоблчөвүлелдиң эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле килдизиниң эргелекчизи Максим Федосеевич Глазыринден дилээн бис.

Бо айтырыгны хөй кезиинде-ле саанчылар салып турар болду. Ыланггыя олар ажыл хүнү үзүптерге, чогуур хемчээлдиг сүт чедир сагдынмайн баар болгай. Саанчының чедир саап албаан сүдү — ол дээрге совхозтуң чедир албаан орулгазы болгай. Харыысалга чок ажыл хүнү үскеш, ол сүттү чедир саап албаанындан совхоз каражага чедип турары ол-ла ышкажыл. Ынчалза-даа ону чедир алдынмаан орулга деп санаар болгаш ону эгидериниң чуруму кордунмээн. Үстүнде адаанывыс фактылар Каа-Хем районда СЭКП-ниң 25 чылы аттыг совхозка, Кызыл районнуң «Шамбалыг», Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал» совхозтарынга болгулаан. Чылдагаан чокка ажыл үезинде саанчыларның шалыңнындан 40-100 чедир рубльди совхозтуң администрациязы тыртып ап турган.

РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 118-ки чүүлүн ёзугаар чедирген когаралдың хемчээлин тодарадырда, чүгле дорт чедиртинген когаралды барымдаалаар, а чедир алдынмаан орулганы аңаа хамаарыштырбас.

Ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар боттарының буруузу-биле когарал чедирген таварылгада, олар дүрүмде көрдүнген материалдыг харыысалганы хүлээр болгаш айда алыр ортумак шалыңнының хемчээлинден ол улгатпас ужурлуг. Ону дараазында когарал чедирген таварылгаларда тыртар: материалдарны, полуфабрикаттарны, кылыгларны, продукцияларны оларны кылып бүдүрүп турган үезинде азы оларны үрегдээн, үреп кылган таварылгаларда, ол ышкаш ажылга бодунуң харыысалгазында чогу-биле эт-херекселдерни, хемчээшкин дериглелерин, ажылчыннарга берген идик-хепти болгаш оон-даа өске чүүлдерни үрээнде (120 дугаар чүүл).

Бүдүрүлгеге чедирген когаралды санаарда, бухгалтерияның учёдунда турар документилерге үндезилеп оон өртээн тывар болгаш чогуур нормалар ёзугаар оон эленди үезин когаралдан казып каавтар. Оорлаткан, өрелиг болган болгаш оон-биле үрегдээн азы чок кылган таварылгада, ол когаралды санаарда, күрүнениң үүрмектеп садар өртээн барымдаалаар (121-3 чүүл).

Айда алыр ортумак шалың хемчээлинге ажылчыннардан азы албан-хаакчылардан когаралды төледирде, оларның шалыңындан акша тыртарының дугайында администрацияның дужаалын ёзугаар кылыр. Бир эвес ол акшаны тыртарынга азы оон хемчээлинге ажылчын кижи таарышпас болза, ол айтырыгны чаргы чарар комиссияга, профкомга азы улус судунга кээр (122-ги чүүл). Бир эвес администрация ажылчынның шалыңындан шын эвес акша тырткан болза, ол чаргыны чарган чер — чаргы чарар комиссия азы профком, улус суду — ол акшаны ажылчынга дедир эгидип бээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Бүдүрүлгеге чедирген когарал дээш акша тыртарын администрацияның дужаалын ёзугаар дараазында чүүлдерге үндезилээр:

— шалыңдан төлеп бээри-биле алган аванс акшазын эгидеринге, санап берип турар үеде соора санаалга кылгаш, артыкка берипкен акшазын эгидеринге, командировка чорууру-биле алган акшазын эгидеринге.

Юристиң консультациязы

Бо таварылгада, эгидер ужурлуг хуусаа 1 айдан эртпээн турда, администрация ол акшаны тыртар дугайында дужаалды үндүрүп болур.

— Ажылчын азы албан-хаакчы кижи ажылдап турар черинден шөлээ акшазын алгаш, чогуур хуусаазынга чедир ажылдавайн, ажылдан үнүп чоруткан болза, чедир ажылдаваны хүннериниң акшазын оон тыртар. А бир эвес ол ажылчын азы албан-хаакчы кижи шеригже келдиргени-биле азы өске бүдүрүлгеже шилчилге-биле ажылдап чорупткан болза, азы соңгулдалыг ажылче дешшиттирген болза, ол ышкаш ол-ла бүдүрүлгезин-биле кады өске черже ажылдап чорууруңдан ойталаан болза, күш-ажыл байдалының өскерилгени-биле чергелештир ажылдаарындан ол ойталаан болза, бүдүрүлгени хагганда азы штат кызырылганда, мергежилиниң аайы-биле азы кадыы баксыраанда, түр үеде кадыкшылының аайы-биле 4 ай чедир үеде ажылдаваанда, өөренири-биле чорутканда, азы пенсияже үнгенде — бо таварылгаларда ажылчынның шалыңындан акша тыртып болбас.

— Ажылчын азы албан-хаакчы кижи бүдүрүлгеге чедирген когаралын эгидери-биле айда ортумак шалың төлевиринден улгатпас түңнү тыртар. Бир эвес администрация ажылынга артык акша төлепкен болза, ол акшаны ажылчындан тыртпас. Чүгле шын эвес санаашкын частырыглары дээш оон акшаны тыртып болур. Үстүнде чижектерден алгаш көөрге, ажылчыннардан азы албан-хаакчылардан администрацияның инициативазы-биле акша тыртарын хоойлужудулга болдурбас деп көрүп турар-дыр. Чүгле хоойлуда дорт көрдүнген таварылгаларда, ынчан акша тыртып болур.

Солун болгаш номчукчу

КҮЗЭЭШКИННЕР, БОДАЛДАР

Бистиң солуннуң бижикчизи, культура ажылдакчызы Чимис Адыг-оол Тэзли болгаш Кызыл-Даг суурларының ажыл-ишчилерингe чедип, олардан солун дугайында бодалдарын сонуургап айтырыглааан. Оларны моон адаанда парладывыс.

Чылбак-оол Иргит, «Кызыл-Даг» совхозта пенсионер. Ынчаа солуннуң бо чылын база чагыдып алдым. Назынымның иштинде чагыдып ап, номчуп келдим. Угаан-бодалга байлак, эки чүүлдерни солун меңээ берип келген. Бир эвес оон ортээ оон даа аар болу берзе, дөмей-ле чагыдып ап, номчуур мен. Солуннуң ажылдап, кызып турар корреспондентилерге өөрүп четтирдим дээрден башка, өске чугаам чок. Солун келир чылда эрги үнүп турганы дег (дыштаныр хүннерде база) артып каарын күзээр-дир мен.

Юрий Салчак, Кызыл-Даг кодээ Совединиң даргазы: Сентябрь айда солуннуң чагыдылгазы эрткен чылдыңында домейлээрге, дыка эвээш болду. Бо чорук кодээ Совет ажылдакчыларын дыка дүвүреткен. Ынчалза-даа бар-ла турган аргаларны ажыглап келдивис. Суурда агитквартиралар даргаларын, херээженнер чөвүлелин, школаның башкыларын дамчыштыр солунну чагыдарынче угланган хемчеглерни чоруттувус. Чонну кол-ла чылдагааннары болза, солуннуң кыска хуусаа иштинде чагыдылгазы болганы оон ортек үнези улгатканы болуп турду. Ноябрь айда чагыдылганың хуусаазы узатканы эки. Ам барык өреге бүрүзү чагыдылгалыг болган. Ол нийти күш-биле ажылдаанывыстың түңнели-дир.

Апай Хомушку, «Кызыл-Даг» совхозта пенсионер: «Шын» солун чокта кижи канчап чурттаар боор. Бир хүн ону номчуваайн баар болзумза, сагыжым саарзык болур. Уругларым теп солун, сеткүүлдерни, а бодум республиканың тыва дыл кырында солуннарын үргүлчү чагыдып ап келген болгаш үнер чылда үш тыва солуннарны күзелдиим-биле чагыдып алдым. Солун чаа чылда база-ла улуг-хүннерде үнүп турарын күзээр-дир мен.

Шожут Салчак, «Кызыл-Даг» совхозта кадарчы: «Шын» солунну номчуваайн баары дээрге-ле изиг шай ишпейн барганым-биле дөмей-дир. Угаан-бодал хоозураашкынын болдурбас, биске бедүүн кадарчы улуска солунувус чырыткы-дыр. Урут-дарыым баштадыр үргүлчү бо солунну номчуп келген болгаш чагыдып алдым. Хөй-ле эки чүүлдерге солун бисти өөредип келди. Солунувустан республикада болуп турар, харын-даа даштыкыда болуп турар болуушкуннарны билип ап, номчуп турар болгай бис.

Кызыл-оол Иргит, Тээли суурда одакчы: Бедүүн ажылчын кижи мен. Номчуптар апарган үелеримден эгелээш, бо хүннерге чедир «Шын» солундан чарылбадым. Шыны херек, солунну бир хүн номчуваан баар болзумза, меңээ бир-ле чүүл четпээн ышкаш сагындырар. Кижизидикчи уткази бедик, ужур-дузазы улуг деп үнелээр мен. Бистиң өг-бүлевис солунну дугаар бүрүзүн улуг сонуургал-биле номчуур улус бис. Ынчангаш солунувусту чаа чылда база-ла чагыдып алдывыс.

Чечен Монгуш, районда культура килдизиниң эргелекчизи, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы: Культура ажылдакчылары көжер библиотекаларга болгаш үнүүшкүнүг концерттер үезинде «Шын» солунну ап алгаш, пропаганда ажылы кылырда эң-не эптиг солун деп үнелээр-дир мен. Бистиң район төвүнде культура ажылдакчылары шуптувус бо солунувусту кижи бүрүзү чагыдып алдывыс. Чагыдылга чорударынга культура килдизинде кассир Марина Көкүүдей кончуг эки ажылдаан. Журналист Монгуш Өлзей-оолдуң «Дерзии өлүрүүшкүн» деп чүүлдерни улуг дүвүрел-биле номчудувут. Бо чүүл болза херээженнерге болгаш аныяк-өскеннерге улуг өөредиг, кичээндириг болду. Кижиниң сагыш-сеткили дойлуп, эъди соой бээр каржы чоруктар кажан-даа турбас болзун. Солуннуң өртек-үнези улгатканы-биле чергелештир солуннуң дыл-домаанче кичээнгейни улгаттырар болза эки-дир деп күзедим мен.

Семис-оол Хертек, Тээлиниң № 1 школазының башкызы: «Шын» солуннуң чедирип келген ачы-дузазын эдилеп келдим. Төөгү материалдарынга хамаарышкан чүүлдерни кичээлдеримге ажыглап турар мен. Башкылааш-кын, культура амыдыралы, улус өөредилгезиниң дугайында чүүлдерни солун хөйү-биле чырыдып келди. Чөөн-Хемчик районда башкы Минчиир Монгуш журналист Монгуш Өлзей-оолдуң «Дерзии өлүрүүшкүн» деп чүүлүн дыл-домаа чевен дээн болгай. Мен ажаа удур мен. Суд чорудулгазы-биле холбашкан, бо нарын херекти эгезинден төнчүзүнге чедир билдингир болгаш тодазы-биле чүгле мергежилдиг журналист кижи болгаш бижип келген-дир. Журналистиң чымыжын үнелеп билир болза эки-дир.

Хөй чылдарда партия, совет ажылдакчызы чораан болгаш солуннуң партийжи килдизинге хамаарыштыр чугаалаксаан чүүлүм болза, сеелгү үелерде партияның ат-алдары чон мурнунга чүү дээш кудулап батканыл, чүге хөй кижилер партийжи билеттерни эки тура-биле дужаап турарлары, бо бүгү талазы-биле килдис солуннуң номчукчулары-биле кандыг ажылдаар кылып турары билдинмес, мынчага чедир ол дугайында ак хар ашпаан-на болгай. Маңаа удур чоңга тайылбыр ажылдары чорударына күзенчиг болуп турар.

Солуннуң дыл-домаанче кичээнгейни күштелдирери чугула. Оон ынай кодээ суурларга корреспондентилер ажыл-херек ужун чораан, чон ортузунче кирер болза эки-дир. Башкылар, өөреникчилер-биле чүге ужуражылгалар эрттирбейн турарлары, буу-хаа келгеш, бурт дээрлери чок эвес-ле болгай. Ынчангаш солун бзулуг партийжи болгаш улусчу туруштуг болурун күзээр-дир мен.

Министр-биле интервью

САГЫШТЫ САРГЫТКАН АЙТЫРЫГЛАР

Сеелгү үеде республикада кем-херек үүлгедир чорук кевүдээнин билир болгай бис. Кем-херек үүлгедиишкинниң озуп тур-ечалза чылдагааннар-ла хөй боор турар. [illegible] эвес чорук, чон нүүн чамдык кезээниң мораль талазы-биле саңдаргай чоруу, эрге-хоойлу институттарының ролюнуң кудулааны моон бир чылдагааны боор турар.

Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселдиң эң чидиг-биле тургустунуп келген айтырыгларын бүгү-нийтилел бир деминг шиитпирлээри эргежок чугула деп ССРЭ-ниң улус депутаттарының 2-ги Съездизинге демдеглээн болгай.

Бистиң республикада кем-херек үүлгедиишкинниң доктаадыптар аргазы бар бе, бо талазы-биле кандыг хемчеглерни ап чорудуп турарын чугаалап бээри-биле республиканың иштики херектер министри Владимир Бораевич Кара-Салдан дилээн бис.

— Республикада нийти корум-чурум база кем-херек үүлгедир чорук сеелгү үеде канчаг байдалдыг боор турарыл? Кем-херек үүлгедиишкиниң доктаадыптар аргазы бар бе, Владимир Бораевич?

— Бистиң республикада кем-херек үүлгедиишкинниниң өзүп турары чонну сагыш-сеткилин саргыдып турары шын харын. Езулут шынны чугаалаар болза, сеелгү он дөрт чылдың иштинде чурттакчы чонуң 10 муң кижиге оңаштыр алыр болза, кем-херек үүлгедиишкини 1986 чылда эң хөй болган. Ол чылын 189 кем-херек үүлгедиишкини болган. А ооң соонда ийи чыл дургузунда кем-херек үүлгедир чорук элээн кызырлы берген турган. Ынчалза-даа эрткен чылдан бээр кем-херек үүлгедир чорук дыка өскен. Эртемденнерниң санап турары-биле алырга, рынок экономиказының байдалында, черчерде бараан-сараан, аъш-чем аймаа чедишпейн турары-биле, чиижек чоруктуң уржуу-биле кем-херек үүлгедиишкини чуртка чоонку үш чылда кызырлыр хире эвес.

Байдал бо хире дүвүренчиг турда, «милиция чүнү көрүп турарыл?» деп, солуннуң номчукчулары айтырыг тургузуп кээр чадавас боор. Маңаа ажыы-биле мынчаар чугаалаар ыйнк мен. Биске оңаашкан эрге-хүлээлгевисти күүсетпишаан, амыдыралдың агымы-биле деңге чорупкем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдиревиниң, ону чогумчалыг шиитпирлээриниң чаа-чаа аргаларын дилеп тывары оралдажып келген бис.

Орустар-даа, тывалар-даа база өске-даа националдың кижилери үе-дүптен бээр чаагые аай өг-бүле боор, эп-найыралдыг чурттап келген болгай. Тывада интернационалчы чорук быжыг-дыр деп, бистиң республиканы[illegible] чоргаар турар ыйнавыс. [illegible] национал[illegible] аразында [illegible] бүгү, тыва чонуң болгаш орус дылга чугаалажыр ынжилерниң дүвүрелин болдуруп турар. Моон бир кол чылдагааны — кем-херек үүлгедир чоруктуң кевүдээниинде деп санап турар. Ол салдарлыг болганы чугаажок. Мен бодап турарымга, хамык ужур ында эвес.

— Оон ынай чүнүң-биле тайылбырлап болурул ыңчаш?

— Кем-херек үүлгедиишкини болгаш национал дарлар аразында харылзааларының чиндигленгени социал-экономиктиг хөгжүлдеде шыңгыы буураашкыннар, кижилерни ажылга тургузар база оларның амыдырал байдалының айтырыгларын шиитпирлеп чадап турары, кадр политиказында хажыдыышкыннар, национал культураның, дылдың болгаш чоннуң чаңчылдарының онзагай талаларын херекке албас, бойдустуң байлактарын арааталыг бзү-биле төтчеглээр чоруктуң уржуу деп бодаар мен. Чамдык харысалга чок кижилер, оон туржук, удуртукчу кижилер республикада боор турар таарымча чок чүүлдерни болдуруң хууда эрге-ажыынга ажыглап алгаш, байдалды улам нарыыдадырын бодай бээри база бар боор-дур. Шак ындыг чүүлдерни болдурбас дээш база ажылдаар улус-тур бис. Херек кырында бодүүн чон бот-боттары аразында эп-найыралдыг [illegible], чурттап-ла чоруур боор чүве-дир.

— Республика пайысыналынга болгаш чурттакчылыг чамдык суурларга митингилер болгаш хуралдар-даа эрткиледи. Шак ындыг чыыштарга милиция ажылдакчыларындан аңгыда удуртур өске ажылдакчылар киржир боор чүве-дир бе, Владимир Бораевич?

— Шак ындыг митингилерниң болгаш хуралдарның улуг кезиинге киришкен мен. Тус черлерниң удуртукчулары, а ол ышкаш идеология фронтузунуң ажылдакчылары болгаш комсомол активи орта киржир боор деп бодаан мен. Ындыг эвес боор-чорду. Маңаа мындыг бир чижекти кирейн. Бо чылдың май 14-15-те Хову-Аксы суурга митинг болгаш хамаатыларның хуралы болду. Аңаа 500 ажыг кижи кириштн. РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретарьлары Г. Ч. Ширшин, А. И. Ванжа база корум-чурум камгалаар органнарның ажылдакчылары киришти. Ук комбинаттың директору турган А. Голиков, ында профэвилел болгаш комсомол комитеттериниң төлээлери чылыш чок чоруун көргусту. Оон туржук, чамдыктары шуут кирбишпейн барды. База бир чиир, Июнь 20-де Таңды районунга Элегес суурунуң чурттакчылары суттуң шииттиин шын эвес деп санаан, [illegible] алдыын [illegible] [illegible] Совет [illegible] деп [illegible] турду. Бо [illegible] шиитпирлээрингe база-ла корум-чурум камгалаар органнарның ажылдакчылары [illegible].

— «Рабочая трибуна» болгаш «Собеседник» солуннарга парлаттынгылаан фото-чуруктарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер? Бо чуруктарны тырттырарынга силерниң ажылдакчыларыңар база киришкен деп дидир-дидир чугаа чорул турар болу берген. Мону чүү деп тайылбырлаар силер?

— Республикада социал дүвүрел чоруктун уелинде чамдык төп солуннар, Бүгү-эвилел радиозу болгаш телевидение, чамдык крайлар, областар солуннары шын эвес туружу элеп турары тыва чонга дыка хомудаачыг-дыр. Тывада байдалды Даг-Карабахта, Армениядаа. Оон облсти болгуушкун-биле деңнеп көрүп, [illegible] лыткал чок нүгүл чүүлдер бижип турары канчап-даа таарышпас.

Бо чылдың октябрь эгезинде неделя санында үнер «Собеседник» солуннуң фотокорреспондентизи кижи мен деп, В. Васенин дээрзин мээң оралакчым турган В. Лукашов-биле ужурашкан. Тываның милициязының дугайында фото-чурук тырттырар сорулгалыг кижи мен, дузадан кадып көрүнер деп дилег кылган. Кежээни уеде ажылдаар патруль-хайгаарал машиналарынга олурупкаш, ажылдап болурун В. Лукашов сүмелээн боор турар. В. Лукашовтуң меңээ бижип берген тайылбырында ынчаар бижээн. Фотокорреспондент В. Васенин дээрзи октябрь 3-4-те А. Шульбаев, Голубев оларның дежурнылаашкын үезинде хөлгезин боор турган УАЗ-469 автомашиназынга олуруп алгаш, дүнекиниң 24 шакка чедир кады чоруп турган. Ынчан ол фотограф эзирик кижилерни эзириктер сергедир черге [illegible] турганын, «Маңгылак» ресторанга шоу-содаа кылган кижилерни тырттырган боор турар. Ол ышкаш октябрь 4-те ушу секциязынга өөренип турар аныяк оолдар, уругларны «Хүреш» стадионунга кичээлден турар үеде тырттырып алганы илерээн. Ук секцияга кичээл эрттирип турган С. Ш. Соянга «Тувинская правда» солуннуң фотокорреспондентизи мен деп мегелепкеш, чурукка тырттырганы илерээн. Ол ышкаш тренер С. Соянны селемелиг турар кылдыр бир турушка туруп бер, тырттырып алыйн деп дилеп турганы база илерээн. Октябрь 6-да Кызыл хоорайкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы В. Е. Раитвиниң айтыышкыны-биле газар фотокорреспондент В. Васенин А. Шульбаев, Голубев-биле ол-ла машинага олурупкаш, Элегес суурга баргаш, улус шагда-ла чурттавайн турар базык базын бурун сонгал [illegible] [illegible], [illegible] чурукче тырттырып алган. Ооң соонда Хову-Аксы суурга ийи эзир [illegible] кудумчута [illegible] тырттырып алган. «Мөңгүн» ресторанга И. Солдатовап дээрзи эзирик алгаш, [illegible] чурукче [illegible] шагда ажылдакчыларны чаалап турар үеде база чурукка тырттырып алган боор турар. Кажан шагдаа ажылдакчызы Шульбаев «Мени бо эзирик кижи-биле кады чүге чурукка тырттырып алдың?» — деп айтырарга, бо чурукка кандыг-даа тайылбырны кылып болур мен деп, фотокорреспондент Р. Васенин мантанып турганы база илереен. Омакчылар херен кедип алган шагдаа ажылдакчызы А. Шульбаевти база чурукка тырттырып алгаш А. Шульбаев фотокорреспондент В. Васениндөн айтырарга, ол мынча деди база бар: «Тыва кижилерге дөмей-дир сен. Черде чыдар эзирик кижини чурукка тырттырып маарга, ону кызыл-даа эзирик кижи-дир деп тодарадып шыдавас» деп мантанып хөөреп турганы база илерээн. Бо талазы-биле кезээн херээн оттурган.

— Республикада кем-херек үүлгедиишкинниң өзүп турары-биле чурттуң өске хоорайларындан оңаачылар келдирткен турду. Оларның чамдыктары корум-чурум үрекчилери-биле демисел чорударының орнунга боттары харын кем-буруу чок хамаатыларны эттеп турган. Оларга удур кезээнде херээн оттурган деп чугаа бар болгай. Ол херектерниң истелгези доозулган бе?

— Хөй-нийтиниң корум-чурумун тударыа-биле база кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел чорударынга дуза кадары-биле бо чылдың майдан сентябрьга чедир чурттуң чамдык регионнарындан немелде күштү чорутман турган чүве харын. Корум-чурум үрээн чеди оңаачыларга кезээнде херээн оттурган. Бо чылдың июль 9-та Томск облкүүскомунуң иштики херектер эргелелиниң патруль-хайгаарал албаның тускайжыткан батальонунуң ажылдакчылары Ак-Довурак хоорайның иштики херектер килдизинге кудумчуга эзирик чораан дөрт хамаатыны эккелген. Ол эзирик кижилерни оларның эттеп турганы илерээн. Оларга хамаарыштыр кезээнде херээн оттурган. Июль 28-те Иркутск облкүүскомунуң иштики херектер эргелелиниң ажылдакчылары А. Б. Жданов, И. К. Шестаков ажылдан хостуг үезинде Кызыл хоорайның № 50 магазинниң чанынга бөлүк оолдар, уругларга ужуражы берген. Оларның аразынга маргылдаа үнген. Оолдарның бирээзи даш октаптарга, И. Шестаковтуң холунга дээрге, хамыраа берген. А. Макаров пистолет-биле оолдарның бирээзинче боолааныңын түннелинде хамааты Э. Хүрен-оолдуң дениндин балыглаан. Ук [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болгаш А. Ждановка хамаарыштыр кезээнде херээн оттурган. Ук херекти республиканың прокуратуразынга дамчыдып берген. Ам истелге чоруп турар. Август 17-де Ак-Довурак хоорайның Юбилейная кудумчузунда 8 дугаар бажыңның чанынга Иркутск облкүүскомунуң иштики херектер эргелелиниң патруль-хайгаарал албанының ажылдакчылары Слуцкин, Малютин, Денисов олар ажылындан хостуг үезинде хамааты төп келип алгаш чорааш, 2 харлыг урууун эдертип алгаш чораан Кууләр, Саая биле Хомушку олар-биле ужуражып келгеш, маргылдаа үндүргениниң түңнелинде Л. Б. Хомушкунуң мага-бодунга кемдээшкин чедирген, ааа удур «Черемуха» дээр гастыг будумел база ажыглаан. Хыналданың материалдарын республика прокуратуразынче чилчиткен. Кем-херек үүлгедиишкинчиге хамаарыштыр кезээнде херээн оттурган, судче киирген. Мындыг чижектерни ам-даа киирип болур.

— «Тыва кобальт» комбинаттың албан-дужаалдыг ажылдакчылары материалдыг өртектиг чүүлдерни болгаш биче механизация чепсек-херекселдерни самчыдап турган деп чугаа база чоруп турар. Ол шын бе?

— «Тыва кобальт» комбинаттың директору турган А. А. Голиковка хамаарыштыр ийи боону бузуруп аппарган дээш кезээнде херээн оттурган. Комбинатка ажылдап турган албан-дужаалдыг чамдык кижилерниң эрге-дужаалын кара туразында өскээр ажыглап турганының фактылары бар. Материалдыг чедирген когаралды илередири-биле Саң-хөө министерствозу документалдыг ревизияны база кылып турар.

— Кем-херек үүлгедир чоруктуң темпизин кызырар талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглер кайы хире дээштиг боор турарыл?

— Ылангыя чайгы үеде республика иштинге болгаш Кызыл хоорайга кем-херек үүлгедир чоруктарның санын элээн кызырган бис. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң эвлчег чок ийиги сессиязынга бадылаан программа маңаа рольдуг болган деп санаар турар мен. Кем-херек үүлгедиишкиннерин баш удур болдурбас сорулга-биле 600 хире рейдилерни болгаш тускай операцияларны чоруттувус. Ол хемчеглерниң түңнелинде мооң мурнунда дилеп турганывыс чүс ажыг кем-херек үүлгедикчилерин, 200 ажыг толанчыларны, наркотиктиг будүмелдер кылыр 95 кижини тудуп илереттивис. 121 боо-моогуну, 700 чыгам бижекти болгаш шииттээр херекселдерни хавыраан.

Хамыктың мурнунда нийтиниң корум-чурумун тудар, кудумчута кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел талазы-биле хемчеглерни ап келген бис. Полиция [illegible] деп чорудуп [illegible] [illegible] түңнелинде база [illegible] мүн-не чугаартай келген. Кудумчуларга болгаш хөй-нийти черлеринге кем-херек үүлгедиишкиннериниң санын кызырлып чоруп орар. Кызыл хоорайда кижилерниң мага-бодунга [illegible] чедирер [illegible] саны кызырылган. Оон-биле чергелештир эрткен чылдаазынга көөрде, кем-херек үүлгедиишкини өскүлээн. Бо чылдың он айларында бүрүткеттинген кем-херек үүлгедиишкиннериниң нийти саны 28.7 хуу өскен. Бии-Хем районда өске районнарда кем-херек үүлгедиишкини көвүдеп турар. Кызыл хоорай, Таңды, Тожу, Эрзин болгаш Мөңгүн-Тайга районнар хамааржыр.

— Эпчоксуна бербеңер, Владимир Бораевич! Силерниң оралакчынар турган В. И. Лукашовту кандыг-даа хемчег көргүспейн, ажаа-ла салып чорудупкан, Москважe көжүп чорүй барган деп чугаа база тыпты берген. Бо дугайында, чүнү чугаалап болур силер?

— В. И. Лукашовтуң ажылының дугайында РСФСР-ниң Иштики херектер министерствозунуң Кадрлар эргелелиниң ажылдакчыларының бөлүү маңаа кээп хынап чораан чүве. В. И. Лукашовтуң ажылында хөй четпестер бар болганы-биле ону албан-дужаалындан хостаар деп түннелди ынчаң үндүрген чүве. Ол бөлүктүң түңнелин езугаар РСФСР-ниң Иштики херектер министри В. П. Баранниковтуң бадылааны түңнел езугаар В. И. Лукашовту албан-дужаалындан доп-дораан хостазын дээн айтыышкын келген чүве.

— Түңнелинде чүнү чугаалап каар бодап турар силер, Владимир Бораевич?

— Сеелгү уеде кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди улам күштелдирер дугайында чугаалашпас орган чок апарган. Харын-даа күүсекчи органнарның эрге-хүлээлгезин хоойлужудулга органнары солуп, хөй-ле доктаал-шиитпирлер хүлээп ап, дөрт айтыышкыннарны хоойлу-дурум камгалаар органнарга бергилей бээр таварылгалар бар апарган. Мен бодаарымга, ол бүгү доктаал-шиитпирниң кайызын күүседиги аайы тывылбастай берген. Оон орнунга бир демниг, тодаргай сорулгалыг ажылдааны дээре деп бодаар мен.

— Интервьюлар дээш четтирдивис, Владимир Бораевич.

Интервьюну Манай-оол ОЮН кылган.

САГЫЖЫМГА КОЛХОЗ ҮЕЗИ КИРЕР

Кижи бо-ла дыңнаарга, ында-мында ындыг-мындыг четпестер-ле бар дээр. Амгы байдалды шаанда колхоз үезинде улустуң ажылдап турганы-биле болганчок-ла, деңней бээр-дир мен ийин. Чажыргаш чоор, ол чылдарда, Тывага колхозтар чаа-ла тургустунуп турда, дыка-ла кызымак болгаш үретүннелдиг ажылдап турдувус ийин. Ам чүге холувус салдынча бергени ол, чүү шаптыктап турарыл?

Ынчан Барыын-Хемчиктиң Доң-Терезинге колхозка дагаа фермазы-даа турду, хаваны, бора-тоолайны азырап турганын ам шуут магадап сакты-дыр мен. Ынчан мал чеми амгызы дег эвес, эвээш турду. Ам бистиң совхозтарывыс ол чүүлдерни азыравас апарды бо? Кызылда куш фабриказы бар-ла-дыр. Ол чааскаан бүгү Тываны канчап хандырып шыдаарыл? Дагааныындан өске куш эъдин шуут танывас-тыр бис.

Алдын-оол ООРЖАК.
«Шамбалыг» совхоз.

Москва. Совет-япон ийи экипажтың бир чыл хире белеткенип келгениниң түңнелинде «Союз ТМ-11» корабльди космосче декабрь 2-де ужудуп үндүрген. Бо экипажтың командири полковник Виктор Афанасьев космос ужудуушкунунче бир дугаар үнген. Борт инженери Муса Манаров ындыг ужудуушкунче ийи дугаар чорупканы ол. Экипажтың үшкү кежигүну — япон журналист Тоехиро Акияма — «Ти-би-эс» телекомпанияның медээлер албанының делегей информациязының килдис начальнигиниң оралакчызы.

Солуктуу экипажтың составында Анатолий Арцебарский, Сергей Крикалев база япон журналист Риоко Кикути.

ЧУРУКТА: Байконурже чоруурунуң мурнунда экипаж кежигүннери, өг-бүлелери чамдык баштаар «Правительде В. И. Лениннің квартира-кабинеди» музейде чедир берген турган үези.

В. Завьяловтуң фотозу (СЭТА-ның фотохрониказы).

ШЫН ТИИЛЭЭР

«Мемориал» нийтилелиниң даргазы М. Б. Достак-оолдуң адынга Каа-Хем суурда чурттап турар Чамыяң Калбак-оолович Тюлюштен чагаа келген. Ук чагаада бижээн чамдык чүүлдерниң сөзүн өскертпейн көрүптээлиңер.

«Мен 1936 чылдан 40 чылдарга чедир Бии-Хем кожууннуң Тарлаг сумузунуң даргазы турган мен.

1940 чылдың март 23-те мени тудуп хоругдаан чүве, 6 чылга шииткен. Ук шииткелди үзе баскан соонда мени катап тудуп алгаш, Сибирьже шөлүпкен. Аңаа 10 чыл болгаш дедир оран-чуртумга кээп, чурттап олур мен.

«Контр» херекке кирген кижилерни агартып турарынга дыка өөрүп олурар мен. Ол үениң болуп турган чүүлдерни эки билир мен. Оон дириг херечизи мен. Ол үениң кижилеринден ам шоолуг кижи чок болду. Бо дугайында менден кым-даа айып чүве айтырбас чүве-дир...». Оон ынай Чамыяң Калбак-оолович «Мемориал» нийтилелиниң удуртукчуларынга иштинге чаларын, ол ышкаш «контр» диртчээн, актыг черге шииттиргенинерниң хавырткан эт-хөрээгиниң өртээн эгидер талазы-биле кандыг документилер, бадыткалдар херек чүвел деп хөй айтырыгларны салган болган.

Мындыг чагаалар «Мемориал» нийтилелинге хөй-биле кээп турар, ол чагааларны нийтилелдиң баштаар черле үе-шаанда харамайын репрессиялап тарыырынчыларга боттуг дузаны, сүмелерни чедирип турар.

Нийтилелдиң баштаар чери Чамыяң Калбак-оолович-биле ужуражырын меңээ дааскан. Каа-Хем суурда, «Көк-Тей» совхозтуң конторазының дужунда кудумчу кежилдир чаңгыс каът узун бажыңның бир квартиразында интернационалчы өг-бүле — Чамыяң Калбак-оолович биле Агафия Андреевна Тюлюштер чурттап олурар. Чамыяң Калбак-оолович инвалид. (Ооң оң талазы будунуң дөңмек сөөгүнүң ортузундан [illegible]. Ону ажылдап бар чорда, эзирик чолаачы тавартканы чүве-дир).

Бажын даштында бичии участок черде ногаа тарып, дагаа, тоолайлар азырап чаңын мөөгүлеп (Чамыяңның мөөңү дугаары шуут-ла мегеттир кижи деп кадайы чугаалаар), амыдырап-чурттап турарын көрүп, дыңнааш магададым.

«Өөктүң-не Кара Дытка Өөскүп үнген хувискаалды»

деп ырлап, арбаннар кезип, сумузунуң ажыл-херээн башкарып чоруп турган ажа-ла чаа-шынаа. Ол үеде [illegible] ужук-бижик [illegible] чир Тарлаг сумузунуң даргазы. ТАРН кежигүну Чамыяңны 1940 чылдың март 18-те хенертен Бии-Хем кожууннуң ИХК төлээзи Дүвен-оол тудуп хоругдааш, Кызылче эккелген. Чамыяңым Кызылга эккеири биле ИХЯ-ның ажылдакчызы Бурунаа оон «өчүк» үндүрүп алыры-биле байысаап кирипкен.

«Контр мен» «Хемчик-оол, Чүрмит-Дажының бөлүү мен». «Япон шпион мен» дээр кылдыр мегe өчүк бээринге чеже-даа албадаарга, Чамыяң шиижи чугаалап, бодунуң революсчу туружун көргүскен. 6 ай 18 хонук байысааган соонда, байысаакчы Бурунаа оон «ажыктыг өчүк» үндүрүп шыдаваан. Чамыяңны ИХЯ черинден кара-бажыңче чорудупкан. Эртенинде ону 6 чыл хосталгазын казып шииткен дугайында бичии саазынга демдегледи ИХЯ-ның ажылдакчызы Соян Ойдуп Чамыяңга номчуп дыңнаткан.

Чамыяңны шииткен соонда, ооң ийи чаш уругларлыг кадайының коданда малмаганын, эт-севин хавырып алган. Ынчан «контрларның» ажы-төлүнге кээргел турган эвес.

6 чылды үзе баскаш, Чамыяң чанып келген база катап ийи уруу кадайы-биле чады. Ындыг өөрүшкүнү чүге деңнээр!

Ынчалза-даа ол өөрүшкүүр болбаан. 1948 чылда ону катап туткаш, Красноярск крайже шөлүпкен.

— Баштайгы кадайым чок апарган, ийи уругларым бар. 1958 чылда Агафия Андреевна-биле өг-бүле тутткан мен. Чуваш кижи. Фамилиязы Контрашева турган, ам мээңин-биле Тюлюш дээр, бо кадайымдан база ийи уругларлыг бис. Дөрт уругларым база ажы-төлдүг, меңди-чаагай чорзар — деп, Чамыяң Калбак-оолович чугаалаар.

— 1963 чылда мени партия кежигүнүнге үзүткелчок кылдыр партия билеңин эгидип бергенинге, а эртээн чылын «Партия кежигүнүнге 50 чыл» деп херек демдээ-биле мени шаңнааны дыка өөрүнчүг болду.

Шын тиилээни ол. Мен шынныг херекке бүгү назынымда бүзүреп чораан мен. Актыг черге хоп-нүгүлге таварышкаш, ээп келбээн кижилерниң ат-сывы солуннарда четче эвес боор-дур. Мээң чаңгыс чер-чурттугларымдан агарткан ийи кижиниң адың көрдүм, дыка хөй бедүүн араттарны «контрлар» дээш аппарган чүве-ле болгай. Олардан аал-оранынче ээп келбээннер дыка хөй.

Ол коргунчуг репрессияның база бир өөскүдукчүлери ынчан «чиик шеригни» өвүдедип турганында деп, Чамыяң Калбак-оолович чугаалай-дыр.

— «Чиик шериг» деп чүвени мен ИХЯ төлээзи Дүвен-оолдан билген мен. Ол мени «чиик шеригге» кирип ал деп зарешкен. «Ол чүү деп чүвел?» деп айтырарымга, «Контрлар көвүдээн, чон ортузундан оларны илередир кижилерни «чиик шериг» дээр деп», ол чугаалады.

«Нам кежигүну, сумузунуң даргазы кижи кандыг контрлар чажыдын илередир боор» дээш ынавайн, өйтелээн мен.

Мени агартканда, КАК-тың ажылдакчылары «мээң херээм-биле» таныштырган. Мени нүгүлдеп киирген кижини ынчан билдим. Даваа-Сан дээр, чалгаа, чалчыргай кижи болган. Ол үеде ындыг кижилер бедүүн арат чонну нүгүлдеп, садып турганы ол. Оларны база репрессияның кол удуртукчуларын чонга билдиниңири-биле дарый сойгалап илередирин негээр кижи-дир мен — деп, ол чугаалады.

Шын тиилээр ужурлуг.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.
«Мемориал» нийтилелиниң даргазының оралакчызы.

СПОРТ

Хостуг хүреш

ЧЕДИШКИННИГ БОЛГАННАР

Хостуг хүрешке делегейниң ийи дакпыр чемпиону, ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери В. П. Алексеевтиң шаңналы дээш элээди оолдар аразынга бүгү-эвилел маргылдаазы Красноярск хоорайга чоокта чаа болуп эрткен.

Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң хоорайларындан база Грузин ССР-ден 200 ажыг спортчу ол маргылдаага киришкен. Аңаа Кызыл хоорайның олимпий-жи курлавырлар белеткээр спорт школазының мөгелери чедиишкинниг киришкен.

43 килограмм чедир деңзилиг оолдар аразынга Кызылдың № 9 ортумак школазының онгу классчызы Артыш Доржу эки белеткелдиин көргүскен. Ол бирги черни ээлээн. Түңнелинде «Маргылдааның тулган мөгези» деп тускай шаңналдың эдилекчизи болган. Ол-ла школаның өөреникчизи Буян Биче-оол 50 килограмм деңзилиг мөгелер аразынга үшкү черни ээлээн. А Кызылдың автоорук техникумунуң сургуулу Шораан Саая (58кг) бодунуң деңзизинге ийиги черде болган.

Үстүнде мөгелерни тренерлер Т. С. Самдан, А. Х. Доржу олар белеткээн.

Мерген ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Самбо хүреш

ИЙИ ХҮН ҮРГҮЛЧҮЛЭЭН

Сүт-Хөл районунуң элээди урутларының спорт школазының коллективи самбо хүрешке маргылдаа организастап эрттирген. Аңаа 90 ажыг элээди оолдар болгаш аныяктар, киржип, күжүн шенешкен. Маргылдаа ийи хүн үргүлчүлээн. Деңзи аайы-биле тиилээн мөгелер: 48 кг. Роман Ондар (Бора-Тайга ортумак школазы), 52 кг. Артур Ондар (Сүт-Хөл ортумак школазы), 57 кг. Артур Ондар (спорт школазының тренери), 62 кг. Артем Моңгуш (спорт школазы), 68 кг. Валерий Ондар (Алдан-Маадыр ортумак школазы), 74 кг. Владимир Ондар (Кызыл-Тайга ортумак школазында башкы). Чемпионнарга тус-тус шаңналдарны тывыскан.

Оон соонда шилиндек 16 аныяк мөгениң тыва хүрешке маргылдаазы болган. Борта спорт школазының тренери Алексей Моңгуш шүүлген. Кара-Чырааның мөгези Семён Ондар үжүүрлешкен.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Аксы суур.

МӨГЕЙИП ТУР БИС

Оол оглу, кызы төс кижи. Оларны хензиг чаш назынының аразы бир-ийи чыл турда, уругларының адазы чок апарган. Ынча хөй кижини бүт кырынга тургузуп, ол арзында малчыннавышаан ажылдап келген. Бистиң «Шекпээр» совхозтуң ажылчыны Чечек-кыс Канчыыр-ооловна Моңгуш ындыг. Ам ол Актың Баян-Кол деп черде чурттап, ажылдап чоруур. Хоочун малчын. Азыраан малын оскунмайн, ажы-төлүн өскүссүретпейн, кадыг-бергелерни эртип келген. Кижи эш боорга, чону каар эвес. Ынчангаш оскус хөй уруглары арткан ненн чону. дөргүл-төрели кагбаан. аңаа ачылыг холун сунуп берген.

Оон оолдары, кыстары авазының сөзүн дыңнап, улустуң чанчылдарынга болгаш өзулалдарынга кижизиттинген. Төс кижиниң дөрту ам малчын, эмчи, чолаачы, повар, кижизидикчи башкы, студент. Оон ажы-төлү бот-боттарынга дузалажып, карактажып, авазынга чөргечиңн берип апаар чүгүлдү кадарып, мал-чеми белеткеп — күш ажылга өөренген. Мээ-будуштүг.

Уруглары өскүжеге чедир Чечек-кыс Канчыыр-ооловна кандыг бергелерни көрбеди дээр. Ол чүгле ниниң эвес, аданың ажылын кады кылып [illegible] хамык уруглары өөрениш чоруй баргаңда, бир катап өө-даа өртеттирген, шуут чүү-даа чок артпаан. Алыс кызымак, уңдаралыс кижи болгаш, бир чыл түреглезе-даа, оон катап дериин ап шыдаан.

Ол ам удавас 50 харлаар. Ынчангаш чаңгыс чер-чурттугларн аңаа ынак байырны чедирип, аас-кежикти, каң дег кадыкшылды күзеп, ындыг магалыг урут-дарыгны кижизидип өстүргени дээш аңаа курлап чедир мөгейип турар бис.

Дарган-оол ООРЖАК.
Барыын-Хемчик район.

Культура ажылдакчыларынга ажык чагаа

ЧЕЖЕ «ЧЫРЫДЫП, СУРГАП КЭЭР БИС»?!...

Тываның культура албан черлеринге 26 чыл ажылдап келдим. Кожууң, сумо бүгүзүнде өөреникчилеривм база ниевей. Олар культура, боттывынгыр үреп чурт, хөгжүм школаларында чедиишкинниг ажылдап чоруурлар.

Оларның чаңгыс черге он беш, чээрби чыл чедир ажылдааннары-биле ужуражып, хөөрежип бергеш, тыва культурада улуг чедишкиннер бар-даа болза, чаңгыс черде таптап, чонувустуң сеткилдин ханып, амыдыралдан чыдып каап чоруурувусту эскерип, ажыг-чажыг чок чүгаалажы бээр бис. Ажылынга бердинген, кандыг-даа ээзин шалыпдан оспаксыравас, торээн суурунуң, сумузунуң, кожууңунуң сылдыстары бисте бар.

Ко хүннерде эрги бөзу-биле ажылдаары хирелиг, чөвангыг! Идеология база сөгүрилген. Шаандагы чаңчыл-биле чеже «культура чырыдыышкынның одаа» болгу кээр бис. Чеже чырыдар бис?! Чоп бөгүн телевидение, радио, видеокөрүш солун, сеткүүл-биле ыяк чырыттынган болгай. Харын-даа культура ажылдакчыларының боттарын чырыдып, сургап каалтар. Өөрүнге Хараача аттыг агитбригадазы бөгүнгү бистиң байдалывысты чилиин өттүр сойгалап көргүскениле болгайлар.

Тывалар 30—40 чылдарда культура бажыңнарын «өйнаар-бажыы», «кызыл-булуң», «ызыд ог» дижир турган. «Ойнаар-бажың» дээни аңаа эвес. Ол үениң аныяктары кежээлерде үүгле аңаа чыглыр, ойнаар, үе эрттирер, «дириг-чурук» көөр... А бөгүнгү «Культура бажыңы» деп бедик кегелделиг сөс чамдык культура бажыңнарынга канчап-даа таарышпас. Ол бажыңнарда культурага хамаарыжыр бичии-даа чүве чок. Ында кирип, олуруп турар кижилерде база культурлуг чаң-даа, көрүштүг диштачылга-даа чок. Думчук боралаан дискотекалар, концерттер, кежээлер... Ынчангаш кижилер культура бажыңнарын хүндүлевестээн, аңаа келбестээн.

Бажың ээлери херээжен-нер, пенсионерлер, кедээ специалистер — ховар аалчылар. Ол хиревисте чыл санында отчётту таарыштыр тургускаш, төп черже чорудуп-ла турар бис. Ол хамык кежээлер, диспуттар, бөлгүмнер херек кырында хөделип турган болза, кем-херек үүлгедиишкиннери эвээш, аныяк-өскенниң культуразы, угаан-медерели бедик турар ужурлуг.

Меге сан-түңден ушпуткаш, кедээниң культура албан черлерин таптааныштан, удумнургай байдалдан канчаар ушпуп алза эвил? Оларны эмин эрттир политикага, идеологияга эңнедирип, опейлээн ажы бар бе?

Аныяктар аразында бөзулуг хөглеп билир, ырлаар, оюн-тоглаага киржир, чурур, номчуур, дайраныр чазаныр кижилер ховартаан. Автобус иштинге, ырак рейстерге ырлажыр кижилер чок!.. Кижиниң бот-эргезинче, амы-тынынче халдап-саар үүлгедир кижилер ынчадаан. Ындыг кижилер — амы үеде эштерден ыражыр. Оларны ниитилелден аңгылаар ужурлуг. Шаандагы Тывага ийи-чаңгыс ындыг кижилерни черниң черинге аппарган, кижилерден ырадыр турган. Кижиниң тынын үскен олурукчу херектеннерниң дааызын кожууи бүрүзүнге тургузары чугула. (Индияның бир штадында ындыг хоойлу бар).

Республикада 198 культура албан черлери бар. Оларны удуртаар Культура министерствозу (22 кижи), Эртем-методиктиг төп (13 албан-хаакчы) бот-боттарын дыттырлаажып, чээрби ажыг чыл иштинде бөргүзүн «командылап» кээрде. даа, кодээниң культуразы бнеэги-ле хевээр «таптавышаан», чежеге дээр мынчаар амылдаар бис? Ол албан черлериниң чоңга ажыы бер бе? 50—60 чылдарда министерствога 12, эртем-методиктиг төпке 8 кижи турган.

Тываның культуразынга чаа сургуулдар, чаа тынын херек. Улуг эвес республика-дыр, каш-ла суурлар-дыр. Ында шимчениң албес, удуртулга удуртукчуларга, туразында барган, культуразын чидирген, тыва улустуң чаагай чаңчылдарын уткан [illegible] херектеннер. ге удур, азырадыкчы хооннүг улуска канчап күш четпес апарганывыс ол?

Ам база-ла тоталитарлыг чагырыкчы кууунеже эглип кээр бис бе? Демократтыг, ажык чаалыг чоруку [illegible] «Шынгыраалтыдыш», «кургадып» өөрениш калган салымывыс ол. Ындыг оолдежок [illegible] чурттаар бис?

[illegible]
[illegible]

Халас алыр [illegible] — [illegible] философиязын [illegible] деп турган. Үе дээрге — акша! Арыг сеткил-биле ажылдап аппан чүве-даа муң ажылындан улуг [illegible].

Кедээниң чогаадыкчы [illegible] «Культура бажыңнары» эвес) үлген [illegible] [illegible] сургаалдыг кижилер мурнунга [illegible] [illegible] билир чоруку [illegible] редири — [illegible].

Арага-аңгыштың [illegible] үүлгедиишкиниң дугайында солун, сеткүүлдер, телевидение чыдысынды [illegible] кезиглерден [illegible] [illegible] — культура [illegible] [illegible] Оларның [illegible] [illegible] дугайында бистиң амыдыралывыска [illegible] байдал [illegible].

Сергей БАЙЫР,
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

БРИЛЛИАНТ ШАҢНАЛ НЕМЕШКЕН

Шыдыраага делегей чемпиону ат дээш маргылдаа төнчүзүнче чоокшулаан тудум аңаа сонуургал улам улгадып бар чыдар. Маргылдааның ийиги чартыы — арткан 12 салыгны шыдыраачылар Францияның Лион хоорайда эгелей берген. Оларның аңаа баштай ойнааны үш салыы — 13, 14, 15 дугаар салыглар хайым болуп доозулган. Гарри Каспаров биле Анатолий Карпов салыг бүрүзүнге шыдыш белеткенип, бодамчалыг ойнап турарын ол ужуражыышкыннар көргүзүп турар. Удурланыкчыларның оюнары хайым болуп дооступ турза-даа, аңгы-аңгы фирмаларның, спонсорларның (акшаландырыкчыларның) бо улуг маргылдаага сонуургалы улам кедурлуп турар.

Чоокта чаа төп солуннарга мындыг медээ парлаттынган: «Корлофф фирма хүлерден болгаш алдындан бүткен шаңнал белеткеп алган. Ону шыдыраага делегей чемпионадының амгы тиилекчизинге тыпсыр. Оон аттыда ол онзагай шаңналда 1018 кара болгаш ак бриллиант холуй уруп каан. Фирманың президентизи дээрги Пэласье маргылдааның киржикчилерин ол шаңнал-биле таныштырган».

Дыка-ла солун-аа! Чараш шаңнал-дыр. Ойнакчы бүрүзүнүң тура-соруун ол черле көдүрер, оларның энергиязынга күштүг немээри чугаажок.

А чогум черле чемпионаттың баштайгы чартыының соонда олар бодунуң удурланыкчызының дугайында чүнү бодап турарыл. 12 салыг соонда сан 6:6 — хайым болганынга хамаарыштыр бодалдары чүл? Спортчу тайылбырлакчылар кажан Каспаров Лионга чедип келгенде айтырыглар салырга ол мынча дээн:

— Бир эвес мен частырыглар кылыптас болзумза, Карпов мени удуп шылавас. Ол ойнаар шаа-биле ойнап турар. А мен кузээним ёзугаар ойнаар кижи мен.

— Ынчаарга чүге сан хайым болуп доозулганыл? Артык 2:3 ааныг болуруп сензэ баш удур-ла догааштырып турган болдур ийин.

— Чемпионаттың Нью-Йорка болуп эрткен бирги чартыы Лионга ойнаарымның мурнуу чарында мендэ эки тренировка болгап кылдыр бодап тур мен. Маңаа мендэ чиик болур, арыг агаар четчир-дир.

— Номчуур солуннар база эвээжээр, ындыг бе?

— Француз дылга номчуп билбес мен.

Карповка салган айтырыгларга ол мынчаар харылаан:

— Чемпионаттың бирги чартыының дугайында, оон канчаар доостурупун дугайында бодалдар аңгы-аңгы турган. Сөөлгү салыгларда артыкшылды ап болур аргамны оскунган мен. Ылангыя сески, тоску, он ийиги салыгларда аан. Удурланыкчымның канчаар ойнаарының дугайында ам чугаалаары шала элек. Ынчалза-даа тиилелгени чедип алтарынга бүзүрелдиин Каспаров каш удаа медеглээн болгай. Лионга эң бедик деңнелге ойнап шыдаар кедергей турасорунтуг келген мен. Он ийи кончуг кужениишкиниг салыг соонда могап-шылапкан байдал менде чок.

Чурукта: Гарри Каспаров биле Анатолий Карпов Корлофф фирманың президентизи дээрги Пэласье-биле кады турлар.

АП—СЭТА-ның фотозу.

АНЫЯК БАШКЫЛАР СЛЁДУ

Чоокта чаа Чөөн-Хемчик районнуң школаларында 1988, 89, 90 чылдарда ортумак болгаш дээди өөредилге черлери доосхан аныяк башкыларның слёдун районнуң методиктиг кабинеди организастап эрттирген.

Слётту аныяк башкылар чөвүлелиниң даргазы, Чадааның № 3 школазының орус дыл башкызы Е. Б. Даш-оол ажыткаш, районнуң 13 школаларының 50 ажыг аныяк башкыларынга байыр чедиргеш, хүн чуруму-биле таныштырган.

Класстың удуртукчу башкыларының [illegible] ажыл-чорудулгазының талазы-биле лекцияны улус өөредилге килдизиниң инспектору О. А. Шүнейниң номчааның соонда дуржулгалыг башкылар: № 2 школаның эге класстар башкызы Н. Д. Куулар база № 3 школаның өөредилге эргелекчизи Р. Б. Куулар боттарының дуржулгазын аныяк башкыларга чугаалап, класс-биле ажылдап турар үеде башкыга кандыг бергелээшкиннер таваржырын база оону канчаар шиитпирлээрин дугайында ажык чугааны кылганнар.

Хүннүң ийиги чартыында Пионерлер бажыңынга партия райкомунуң, комсомолдуң болгаш улус өөредилге килдизиниң ажылдакчыларының киржилгезин-биле «төгериң столду» организастааны база «Таныжылга» кежээзин эрттиргени солун болган.

«Төгерик столда» улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Г. Д. Моңгуш, партия райкомундан А. С. Шаавы, комсомол райкомунуң 1-ги секретары Д. Д. Моңгуш аныяк башкыларның салган айтырыгларынга долу харыыларны берип, моон-даа соңгаар айтырыглар тургустунуп келир болза, дуза кадарынга белеткенип илеретткеннер.

Башкыларның боттарының тургусканы болгаш амыдыралга таваржып келир педагогтуг бергелээшкиннерин сайгарып, аңаа шын педагогтуг угланмышкын бергени солун болган. Чижээ, «Школага аныяк физика башкызы келген. Ол бодунуң эртемин кончуг эки билир, шымрак спортчу. Өөреникчилер-биле ажылдап билир. Өөреникчилер аңаа кончуг ынак. Бир-ле катап эгиттинмес таварылга болган. Башкы оол-ондакка таваржып мөчээн. Ажаап каанының соонда, школаның директору физика клазынга кичээл эрттирип кээрге, сурагдыг эртемден физиктерниң чуруктары ның бирээзин оскээр аскаш, [illegible] [illegible] хаажылап каан турган. Директор өөреникчилерден ону ап каарын негээн, кым-даа ап катбаан. Ынчаарга директор боду ап каапкаш, кичээлин эттирген, чоруй барган. Бо таварылгада [illegible]» деп четтирди хөй-хөй педагогтуг айтырыгларны бодап, шын харыызы аныяк башкылар бергеннер.

Слёттуң түңнелинде районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи М. В. Борбай-оол кежээни болгаш слётту организастап эрттирген методкабинеттиң болгаш Пионерлер бажыңының ажылдакчыларынга четтиргенин илереттип, аныяк башкыларга чогаадыкчы чедиишкиннер күзеп, чагыгларны берген.

Олег ШҮНЕЙ.

ДЕКАБРЬДА ЧАА КИНОЛАР

«Ангелдиң чүрээ» (АКШ). Хөй чыл бурунгаар ис чок читкен кижини дилеп тывары-биле тускай даалга алган Нью-Йорк чурттуг онзагай детектив Гарри Ангелге таваршкан тывызык, сыг төөгүнү бо кинодан көөр силер. Кинонуң сценарийин база фильмни тургускан режиссёр Алан Паркер. Октябрьда найысылалдың киноэкраннарынга үнген «Миссисипи отта» деп оон база бир ажылы-биле көрүкчүлер таныш болгай.

«Бир дуюу мнаар, бир дуюу ыныаар». 1989 чылда Москвага болган кинофестивальдың конкурузунга режиссёр Вера Хитилованың бо чаа ажылының дугайында оон үнелекчилериниң саналы хөй янзы болган. Сагыш амыр, тоомча чок аныяк эжишкилериниң ужуралдары база оларның белени-биле ынакшыл харылзааларын тудуп, түңнелинде ноон оларның бирээзиниң СПИДтен аарый бээри-биле фильм төнер.

Бистиң бөгүнгү делегейде кижизиг база мөзүлүг утланыышкыннарывыс канчап чиде бергенил? Безин мөңгеде үнелиг ынакшылга, өг-бүлеге, ажы-төлге, эротиктиг оюннарга болгаш эр-херээжен чорукка хамаарыштыр кижилерниң кыжыгаар чок хостуг апарганы, амыдыралда болуп турар бүгү-ле чүүлдерге бодунуң-биле хостуг хамаарылгазы кандыг айыыл-халапка, кеземчеге онаашыраары, оон чүнүк-биле төнери фильмниң төнчүзүнде көрүкчүге билдине бээр.

«Наутилус». Свердловск киностудиязынга Ленинчи комсомол шаңналының лауреады режиссёр Владимир Шампурин бо фильмни тургускан. Аныяк инженер Феликс Рогов бодунуң амыдыралга киржилгезиниң күш чогундан база чөптүг эвес чорук-биле эптеш чогундан ол амыдыралдың «дуржуу» [illegible] ораддаар. Моон мурнунда Владимир Шампурин «Айыылдыг өнүктер», «Куу куске», «Бистиниңде ыржым», «Адазы чок уруг» деп фильмнерни челимчелиг тургускан. «Наутилуста» кол рольдарда Ленинчи комсомол аттыг театрның актёрлары Леонид Лютвинский биле Римма Латыпова ойнап турар.

«Ынакшылымнар» — югослав фильм. Жанр талазы-биле музыкалыг комедия. Югославияда билдингир бир эстрада [illegible] Лена [illegible] гастрольунуң дугайында хостуг фильм.

«Эриктиң дилиндээзиле чалгыг» деп 9 кезектиг фильмни Анатолий Ромовтуң тоожузунга үндезилеп, Свердловск киностудиязынга Ольгерд Воронцов тургускан. Айыылдыг кем-херек үүлгедикчилериниң ээлчеглиг үптээшкиниңиң үезинде оларны илередип тургузар [illegible] амыдыралдарының бирээзиниң өлгениниң талазы-биле истелге дугайында детектив фильм. Рольдарда В. Кузнецов, Андрей Болтнев, Ирина Цывина болгаш оон-даа өскелер ойнап турар. Сценарийниң автору Эдгар Дубровскийниң ужуралдыг жанрга моон мурнунда үнүп турган «Туманныгда үш медээлээшкин», «Принц Флоризельдиң ужуралдары», «Артык аэродром» деп фильмнерин көрүкчү сактыр боор. А Ольгерд Воронцовтуң музыкалыг фильмнери «Алло, Варшава» «Циркиң оттары хып тур» деп ажылдары база көрүкчүлерге билдингир.

ЧУРУКТА: «Наутилус» деп фильмден кадр.

Уйнук ОЮН,
Киновидеокаттыжыышкынның репертуар килдизиниң улуг редактору.

ОРАН-САВА ТАР, ОЛУТТАР ЭВЭЭШ

Солунга чүве-даа бижип чорбаан мен. Ам канчаар, бо удаада бижиир ужурга таварыштым.

Чаа-Хөл суурнуң боду улуг делгем бооп сайзырап, хөгжүп-даа турза, клувувус тар, бичии. А чурттакчы чон саны улам-на көвүдеп, өзүп турар. Кижи бодаарга, чүнү-даа мурнай культура одаан улуг делгем, чараш чаагай кылдыр тутку дег. Маңаа хамаарыштыр бир чижекти көргүзүп көрейн.

Октябрь сөөлзүредир суурнуң бүгү чурттакчы чонунуң хуралы болган. Аңаа удуртукчу даргалар-даа, школа директору-даа (Г. С. Балбай-оол) келгилээн. Ажыл-агый, амыдырал-чуртталга дугайын чугаалашкан.

Хөй чон чыылган. Оран-сава тар, олуттар эвээш болганындан бүт кырынга турар кижилер хөй, ында кырганнар-даа, иштиг-саттыг херээженнер-даа бар. Халаадаанчыын канчаар ону! Клуб ишти мырыңай чыттыг, ышкам, наиг апарган. Оон кадында чамдык ада-иелер бичии урут-дарыын эдертип алгылаан, олары ыглаан-сыктаан, — орта чугаа дыңнатпас. А үстүкү класстар өөреникчилери база хөй болду. Ужуру болза маңаа ажыл-агыйжы улуг чугаа кылырда, чаш ажы-төлдүн-даа өөреникчилериниң-даа кирижилгези херээ чок турган. А ада-ие хуралы болган болза, холушкак-даа боол болур-ла ыйнаан. Чамдык ада-иелер мырыңай пинебир кижиниң олудунга уругларын чалап алган боор-дур. А улуг кижилер шылап турза-ла турар!

Моон соңгаар мындыг хуралдар эрттирер болза, чон доора ыыт-шимээнден, бут кырынга турарындан түвексингеш, чыылбайн баар чыгыы. Ону школа директору-даа, ада-иелер-даа эскергени чугаажок. Ужурунда болза үстүкү класстар өөреникчилери бажынынга онаалга күүседип, думмаларын ажаап каракталп олурган болза, эки деп бодаар-дур мен. Чалавааңда мындында-ла тар клубче сыңмарлашкан ажыы чок.

Кара-кыс ШӨМБҮЛ.
Улуг-Хем район, Чаа-Хөл суур.

---

23 ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА

Аарыг кижини кезип эмнээри — эң берге болгаш нарын айтырыг. Аңаа дидим чүрек, быжыг эртем-билиг байлак арга-дуржулга херек. Ындыгларга «хээди» эртемниг кезер эмчи Клим Сергеевич Сайынны дорт хамаарыштырып болур.

Ол Томскиниң медицина институдунуң кезер эмчи салбырын чедиишкиннин доосхаш, Ак-Довурак хоорайга чымыштыг ажылын эгелээн. Алган билиин практика кырынга ажыглаары ындыг белен эвес. Аңаа ынакшап-ла, бодунга күзел болгаш дидим чүрекнер бооп догеттинмер. А Клим Сайын ындыгларның бирээзи. Ол эмчи келген эмнээр ужурлуг аарыг кижилерни Ак-Довуракка эң баштай кашты-даа чедиишкинниг кезип эмнээн. Оон чоорту-ла ажылдың хыны тыптып, улам шудай берген. Сеткээ аарыг кижилер «холу чиик эки эмчи» деп мактап, четтиргенин илередип турарлар.

Оон Клим Сергеевич эртем-билиин бедидери биле Ленинградка ийи чыл ординатурага өөренгеш, найысылал Кызылда онкологияга кезер эмчи боон ажылдай берген. Ол-ла ажылында С. С. Клим ам 23 чыл ажылдап, ында база-ла шаңнал мактадарны хөйү-биле ап чоруур.

Чечек КУУЛАР.
Кызыл хоорай

Чарлалдар бюрозу

ССРЭ-ниң Күрханзырыл тазының Тывада девискээр талазы-биле кол эргелелин Тываның курүүнин коммерция дугуржулга республика компаниязы [illegible] [illegible] 1990 чыл [illegible] 20-ге чедир [illegible] [illegible]

Айыттынган хурааа [illegible] [illegible]

• • •

Чаа «ЛуАЗ-969» деп автомашинамны «Москвич-412» [illegible] 1990—1990 [illegible] [illegible] «Жигули»-ге [illegible] [illegible]

Мээ адресим: Кызыл хоорай, Пролетарская кудумчу, 24, квартира 13. Кежээ-даа [illegible].

• • •

ТВ

ДЕКАБРЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.30 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 Музыкалыг [illegible]. 10.15 «Буруу чокка буруудаттырган». Телефильм. 10.35 Уругларга дамчыдылга. 11.35 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. «Юлейсрадио» компания. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25—14.25 «Бистиң амыдыралывыс ужур-утказы». Телефильм. 15.30 Бичи улустарның аас чогаал коллективтериниң концерти. 15.50 А. Фет. РСФСР-ниң улустуң артизи Л. Щербинаның номчуур. 16.05 «Экии, хөгжүм!». 16.50 «Объектив». 17.25 «Эрүүнде». Барымдаалыг фильм. «Юлейсрадио» компания. 17.50 «Ыглавала». Мультфильм. 3-ке чедир [illegible]. 18.10 «Бистиң [illegible] кайгамчыктыг [illegible] хүнде». Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 «Ынакшыл база чарлыышкын». Шаандагы болгаш амгы романстар. 19.45 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. «Юлейсрадио» компания. 1-ги сериязы. 22.15 «Сөс». Литературжу-уран чечен программа. 00.15 Медээлер. 00.30—00.45 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң арга-ыяш курлавырлары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хөгжүм. 2 класс. П. И. Чайковский «Уруглар альбому». 11.05 «Вивлиофика». 12.00 «Волкоттуң черде копталары». Барымдаалыг фильм. 12.15 Т. Дашкова ырлаар. 12.35 Ритмиг гимнастика. 13.05—14.05 «Дачага болган тоолчулер». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Кедээниң амыдыралы» 19.15 Медээлер. 19.20 «Алия төвү». Информас-публицистиг программа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 20.15 «Николай Грицюк. Чоңга херээ чок чуруукчу». Телефильм. 20.55 «Моондак», «Аныяк тар рокеди». 21.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездинде. 23.25 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Сессиязында. 00.25—01.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Спартак» — «Динамо» (Москва).

КИНО

ДЕКАБРЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хануссен» (ВНР. 16 харга чедир) 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 9.00, 12.20, **«Ловушка для кошек»** 10.30, 13.50, **«Последний зов любви»** (кинопанорама) 18.30, **«Последний зов любви»** 15.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Замри, умри — воскресни» 14.50, **«Сердце ангела»** 17.00 (премьера), **«Запасной, на старт!»** 13.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Давайте начнём, что будет девочка» (Франция-Италия) 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Допинг для ангелов» 17.30, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эралакчылары — 3-45-99 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-08, 3-41-23 ◆ экономика — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агропромышленный — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ [illegible] — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ удуртукчулар — 2-27-41 ◆ холуу кезээн [illegible] — 3-32-77 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер. Кемчээли 2 парлалга ажыы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Йом [illegible] чер полиграфия болгаш [illegible] садыгның херектериниң талазы-биле курүне комитединиң типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 537.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 5 среда № 277 (14477)

1925 чылдан үнүп эгелээн

Өртээ 3 кеп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ДИРЕКТОРЛАР ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

Улус өөредилге черлериниң рынокче шилчилгезиниң талазы-биле школа директорларының түр өөредилгезин Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу болгаш республиканың башкылар билиг бедидер институду организастап чорудуп турар.

Бо айтырыг талазы-биле бирги бөлүктүң өөредилгези доостаан. Аңаа чоок районнарның школа директорлары өөренген. Өвүр, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш өске-даа районнарның школа директорларының экономиктиг өөредилгези дүүн эгелээн. Чыылган 50 ажыг директорларга рынок экономиказының шилчилге үезинде чорудар ажылдарынга хамаарыштыр китээлдерни, лекцияларны, тайылбырларны Улус өөредилге министерствозунуң экономистери, специалистери, кол бухгалтер Надежда Сундуй, улус өөредилге министриниң оралакчызы Яков Сарбаа болгаш өскелер-даа эрттирген.

Кызылдың № 1 школазынга директорлар экономика талазы-биле өөредилгезин бөгүн уламчылаар.

БӨГҮН

448 ТОННА ХИРЕ ДАГ-ДҮГҮН СӨӨРТҮП ЧЕДИРЕР

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың белен продукция шыгжаар складтарында даг-дүгү савалаан шоодайлар шыгырт долу апарган. Даг-дүгүн комбинаттан Абазада демир-орук станциязынга сөөртүп чедирери бо чылын берге айтырыгларның бирээзи болу берген. Белен продукция складтарны долган, бүдүрүп үндүрүп турар продукцияны шыгжаар чер чок болганы-биле комбинаттың ажылының темпизи оожумнаан.

Ак-Довурак АТБ-зиниң чолаачылары белен продукцияны үзүн чок Абазаже сөөртүп турза-даа, чүгле оларның күжү-биле бо ажыл бүтпес. Өске автобүдүрүлгелерниң талазындан дуза херек.

Ак-Довурак АТБ-зиниң арга-дуржулгалыг чолаачылары Андрей Максимов, Владимир Дурасов баштаан бөлүк чолаачылар ажылдың бо берге участогунда кызымак ажылдап турарлар. Оларның баштааны 28 машинадан тургустунган колонна бөгүн Абаза демир-оруук станциязынга чеде бээр. Чолаачы бүрүзү ортумаа-биле 26 тонна даг-дүгүн сөөртүп чедирер. А ниитизи-биле колоннаның чолаачылары 448 тонна хире даг-дүгүн сөөртүп чедирер.

Эрес-кежээ чолаачыларның оруу менди-чаагай-ла болзун!

ХАРЫЫНЫ БЭЭР

Бүгү-делегейниң СПИД-ке удур демисел чылынга кириштир Сүт-Хөл районнуң Культура бажыңынга суурнуң чурттакчы чонунуң кежээзи бөгүн болур. Ол кежээни район эмнелгезиниң коллективи организастап эрттирер.

Ол кежээге СПИД болгаш өске-даа халдавырлыг аарыглар дугайында лекцияларны эмчилер Валентина Кызыл болгаш Оюнмаа Санчат кылыр. Ол ышкаш «СПИД-тиң айыылдыг чоруу» деп кинофильмни чыылганнар сонуургап көөр. Районнуң кол эмчизи Оюн-оол Ондар кежээге чыглып келген чоннуң айтырыгларынга дээлгерэңгей харыыны бээр.

ДААРТА

КЫШТАГЛАРЖЕ ҮНЕР

Республиканың совхозтары кыштаглаашкынга кошкак белеткенгени-биле бергедээшкиннер кыштың баштайгы айларында тыптып келген. Кажаа-хорааны кыш удур чылыглааны, сиген-ширбиилди малга канчаар берип, ону төтчеглевес дээш кандыг хемчеглерни ап чорудуп турары, малчыннарга кандыг дузаны чедирип турары дээш, кичээңгейге доктаамал турар ужурлуг айтырыглар-ла хөй.

Совхозтарда, малчын кодааннарда байдал республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчуларынга болгаш специалистеринге билдингир, олар ой-шаанда хемчеглерни ап чорударынга дузалажыр ужурлуг.

Ол сорулга-биле Агроүлетпүр эвилелиниң, ветеринария албанының эргелелиниң специалистери Чөөн-Хемчик биле Сүт-Хөл районнарда чеде берген ажылдап турар. Оларны республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Б. В. Балчир биле ветеринария албанының эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Ш. М. Монгуш удуртуп чоруур.

Районнуң ажыл-агыйларының специалистери-биле кады олар аңгы-аңгы бөлүктерге үстүп алгаш, даарта малчын кодааннарже үнүүшкүнү кылыр.

Каш хүн уламчылаар үнүүшкүннериниң түңнелин чугаалажып көргеш, кыштаглаашкынны хүр эрттирер талазы-биле ап чорудар хемчеглерни тодарадыр.

ТӨП АЖЫТТЫНАР

Культура болгаш улусчу чогаадылга ажылының эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары районнуң методиктиг төвүн организастап тургузар сорулга-биле даарта Эрзинге семинарны эрттирер.

Мурнунда шак ындыг төптерни тургузары-биле шенелде ажылдарны Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга [illegible] чорудуп турган. Ук шенелделериниң арга-дуржулгазын өөренип көргеш, методиктиг дуза чедирер [illegible] чоруур төптү Эрзинге ажыдары көрдүнген.

Кодээ суурларга, малчын турлагларга улус чогаадыкчылыг, культурлуг амыдырал талазы-биле ап чорудар хемчеглерни боттандырарынга ындыг төпте ажылдап турар специалистерниң арга-сүмези, дузазы улуг ужур-утказы [illegible] болур дээрин чугаалаан.

ЧУРУКТА: Чодураа Ондарның ажыл-ижи Сүт-Хөлде Ак-Даш суурнуң комсомолчулары болгаш аныяктары-биле сырый холбаалыг. Суурда комсомол ажылының бо удуртукчузу чүс ажыг оолдар, кыстар-биле хөй-ниитиниң ажылын организастажып турар. Чээрби ажыг чылдарда чаңгыс-даа чурттаглга бажыңнарын безин немей тутпаан суурда социал чаартылгаларны боттандырарынга ол аныяктарны кииритиреринче кичээңгейин салып эгелээн.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Дээди Советтиң сессиязының декабрь 3-те болган хуралынга Эвилел керээзин ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң хүн айтырыынга кииреринин дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Дээди Советтиң Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов керээни кандыг янзылыг чугаалажып көрүп турарының дугайында тедаргай дыңнадыгны кылган. ССРЭ Президентизи Эвилел керээзиниң төлевилелин ноябрь 22-де Дээди Советке чугаалажып көөрү-биле кирип келген. Оон бээр эрткен үениң дургузунда ук төлевилелди [illegible] болгаш автономнуг республикаларның, национал-девискээр тургузугларының төлээлекчилери-биле база ниити талалыг [illegible] чугаалажып көрген. Парлалга, радио болгаш телевидение [illegible] чугаалажып көрүүшкүннү уламчылап турар. Азербайджанның, Армения[illegible], Белоруссияның, [illegible], Киргизияның, Молдованың, Россия Федерациязының, Таджикистанның, Туркменияның, Узбекистанның, Украинаның болгаш 15 автономнуг республикаларның [illegible] бо [illegible] киришкен.

Р. Н. Нишанов төлевилелдиң кол-кол чүүлдеринге доктааган болгаш депутаттарның айтырыгларынга харыыны берген.

Сессияның ажылынга М. С. Горбачев, чазак кежигүннери киришкен.

(СЭТА).

ЧЕРНИ—ТАРААЧЫННАРГА

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизиниң декабрь 3-те болган хуралынга Россияның кодээ черлерин катап тургузар программаның дугайында доктаалды чугаалажып көөрү уламчылаан.

Доктаалдың дөрткү пунктузунда айыттынган черге өнчү дугайында айтырыгны доңгандыр чидиг дискуссия болган. Ол пунктуда черге өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң, оон иштинде хуу өнчүнү кииреринин база чер ажылынга ажыл-чорудулганың хөй хевирлерин ажыглаарының дугайында саналды киирген. Депутаттар черге хуу өнчүнү тургузар тургузаазынга хамаарыштыр улуг маргылдааны кылган.

Бадылаашкынының хөй кезии-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи черге өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин: күрүне, колхоз-кооператив, коллективтиг болгаш хуу өнчүлер туруп болур деп шиитпирни хүлээп алган.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК СЪЕЗДИЗИНГЕ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ саналы

Хүндүлүг улус депутаттары! Ээлчег чок Съездиге чугаалажып көөрү-биле киирип келген айтырыг онза чугула айтырыг бооп турар. Борис Николаевич Ельциниң, Иван Степанович Силаевтиң болгаш эш Агафоновтуң Россияның суурларында бараанналарның эвээжеп, магазиннер баартактарының куруглап турарындан чоң чөгенип турар деп кылган түңнелдерин-че чөпшээрежир мен. Аазаашкын кылыр арга ам черле чок апарган. Дүрген шиитпирлиг хемчеглерни алыр херек. Бис, Тываның депутациязы, чазактың илеткелинде айыттынган аграр айтырыгны шиитпирлээринче угланыышкынны ниитизи-биле деткип тур бис. Дээди Советтиң сессиязының материалдарын, чазактың Съездиге киирип келген хоойлуларының болгаш доктаалдарының төлевилелдерин анализтеп көөрге, улус депутаттары-даа, чазак-даа, министерстволар-даа тургустунуп келген байдалды бүгү талазы-биле үнелеп, чурт иштиниң болгаш даштыкының-даа дуржулгазын өөренип көөр талазы-биле улуг ажылды кылганы илдең-дир. Айтырыглар комплекстиг болгаш системажыдыр ажылдап кылдынган, кодээниң амгы болгаш келир үезинге хамаарыштыр көрүүшкүннер үениң негелделеринге дүгжүп турар. Ам кол чүүл болза аграр политиканың алыс утказын эки билип алыры, амыдыралга ону дүрген боттандырып эгелээри болур. Бо белен эвес айтырыг, чүге дээрге ону боттандырып турар үеде шаптараазыннар болгаш моондактар хөй тавааржыр.

Бирээде, эштер, мен бодап көөрүмге, кодээни чаартырының талазы-биле үш реформага — чер реформазынга, экономиктиг харылзаалар реформазынга болгаш социал талаваның реформазынга база бир программа кезүлдүр-ле четпейн турар. Ол дээрге кодээниң материал-техниктиг курлавырлар, машина-техника, дериг-херекселдер-биле [illegible]дырылгазын кандыг янзылыг эде көрүп, [illegible] программазы-дыр. Ылангыя аъш-чем, продукция болбаазырадып кылыр адырларга болгаш интенсивтиг технологияларны боттандырарынга ындыг программа эргежок чугула. Тус-тус девискээрлерге объектилер тударының, оларга материалдар бээриниң үстүнден куду хуваар практиказы Никита Сергеевич Хрущевтуң үезинден бээр биске билдингир. Ынчаарга кодээ черлер техниканы, артык кезектерни үргүлчү чедир албайн келген, оларның шынары-даа куду боор турар. Материал-техниктиг хандырылганы эде көөру бүгү чүвени өскээртен сөөртүп ап турар бистиң республикавыс дээн ышкаш девискээрлерге копчуг-ла чугула. Чүге дээрге экономиктиг харылзаалар амгы үеде үрелип эгелээн болгай. Ынчангаш улус депутаттарындан, ылангыя хоорайларда чурттап турарларындан, ажылчын бөлүктү тургускаш, бо айтырыгны эчизинге чедир олар сайгарып көрзүннер деп саналды киирип тур мен. Кодээниң материал-техниктиг балансызының, техниказының кандыг боор турарын база өртектерниң кандыг байдалдыының дугайын олар Съездиге илеткеп киирип келзиннер. Бистер аңаа үндезилээш, бистиң планнарывыстың, Съездиниң шиитпирлериниң күүсеттинерин хандырар социал программаны хүлээп алыр болгаш ону боттандырарының бүгү чүүлдерин магадылап алыр ужурлуг бис. Хоорай биле кодээниң аразында боттуг харылзаалар чогум-на ындыг янзылыг эгелээр ужурлуг.

Ийиде, база бир чугула айтырыг — өнчү дугайында, ону хуу өнчү болдурарының болгаш күрүне өнчүзүн өске хевирлерже шилчидериниң дугайында айтырыг болур. Өнчүнүң хевирлери янзы-бүрү болгаш ажыл-агыйны чорударының хевирлери хөй янзы болзун деп чүвеге чөпшээрежип турар мен. Ол бүгү хевирлер бот-боттарының аразында чаржып турзун. Кым кайызын дээрзин амыдырал көргүзе бээр. Чүге дээрге бистер 73 чыл дургузунда кижи, коллектив болгаш күрүне аразында экономиктиг харылзааларны эки тургузуп ап, чөптүг немелде продуктуну база кылган ажылды барымдаалап, кандыг янзылыг хуваажып алырының эптиг аргаларын, чогуур механизмин тып ап күш четпээн болганывыста. Өнчүнүң ындыг янзылыг хөй хевирлери биске күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидерин чедип алыр, кижини социализм үезинде өртектиг дүрүмүн болгаш бараан-акша харылзааларын ажыглаарын дамчыштыр бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң база чериниң ээзи болдурарының болгаш чагырып дужаар системадан чайлап алырының аргаларын берип чадавас.

Черге хуу өнчүнү тургузар деп санал кирип турар-дыр. Манаа хамаарыштыр бүгү чүвени — бистиң төөгүлүг дуржулгавысты, Россияның кыдыг-кызыгаар черлериниң онзагай байдалдарын бүгү талалыг өөренип көөр херек. Хуу өнчүнү доктаадып кирериниң (...черни чиижең сорулга-биле ажыглаарын болдурбас) механизмин, оон хемчээл кызыгаарын тода ажылдап кылгаш, хоойлужудар ужурлуг.

Ону таарыштырарынга, ылангыя черни садып алырынга болгаш садарынга чер-чер Советтеринге калбак эргелерни берген турар ужурлуг. Черни кым-на болбаазырадып, гектардан чижек-нормативтиг дүжүттү ап шыдаар болдур, чүгле оларга тускайлап бээр ужурлуг. Ынчангаш черге күрүнениң-даа, коллективтиг-даа, колхоз-кооперативтиң-даа база хуунуң-даа өнчүзү тургай аан.

Оон ынай, Кодээге чер реформазын чорударынга автономнуг тургузуглардың эрге-ниң калбартыр дугайында Чазактың саналы, ону колдадыр хөгжүдерин хандырар ужурлуг хемчеглер, амыдыралдың хоорай-биле дең байдалдазын тургузар дээни мээң сеткилимге таарышыр-дыр. Мен ол саналды деткиир тур мен. Бистер, бичии улустарның төлээлери, ол дээрге чүгле улуг политиктиг эвес, а харын национал айтырыгны шиитпирлээри-дир деп хүлээп ап тур бис. Бистиң республиканың түлээзи чурттакчы чонунуң кол курууз кодээ черле чурттап турары чажыт эвес болгай. Совет эрге-чагырганың 46 чылының дургузунда күрүнениң чурттуң бүгү-ле улустарының дугаазының ачызы-биле Тыва бодунуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге хөй-ле чүүлдү кылган. Республика Россия Федерациязының Дээди Совединиң база Чазааның кичээнгейиниң төвүнде доктаамал туруп турар.

Оон-биле кады бисте чамдык чүүлдер кылдынмайн барган. Бистиң эге баазавыс ам-даа кошкак. Бүгү Россияда дег, хамыктың мурнунда бистиң малчыннарывыс каражадап турар. Кадарчы өг-бүлелерниң үштүң бирээзи-ле бүдүн чыл дургузунда база 45-50 градус соокта-даа өгде чурттап турар. Малчыннарның кодааннарының чүгле чартың [illegible] [illegible]житкен. Малчыннарның [illegible]дарының чүгле 30 [illegible] лар садтарында [illegible] эрде туруп турар. Кодээде чурттакчылыг черлерниң үштүң бирээзи — сандараарының [illegible] [illegible], [illegible] хоорайларже аажок [illegible] түп чорул турарлар. Бо бүгү дээрге девискээрниң иштинге планнаашкынга, бүдүрүкчү күштерни таарыштыр тургузарынга, ниити эвилел фондузунга продуктуларны болбаазыратпайн кииреринге угланган улус ажыл-агыйының структуразынга мурнунда болдурган частырыгларның өртектер доктаадып тургузарынга хамыдыышкыннарның түңнелинде ол чорук рынок үезинде республиканы эң берге байдалга чедирген. Каан-халыын база үргүлчүлээр. Сөөлгү ийи чыл дургузунда үнүштүң кадыы өөрениң үезинде чүгле 60-100 миллиметр чаьс чаггаан.

Республиканың ажылчы чону бистин Съездивисти четтикпейн-не манап турганнар. Олар оон-биле боттарының идегелин холбап турар болгаш силерни, эргим депутаттар, биче улустарның херэгцээлдеринге ааж[illegible]ла кичээңгейлиг болурунарны дилеп турарлар. Олар болза бистен девискээрлериниң баштайгы эге байдалдарын деңнештирериниң, Россия кодээзин катап тургузарының программазының кол кезээ болур ужурлуг онзагай ужур-дузалыг курлавырлар-биле деткиириниң тускай программазын хүлээп алырын манап турарлар. Чиңгелелиг үндүрүг онаарындан эгелээш, таарымчалыг чорук[illegible]түң идегелдиг механизмин тургузары эргежок чугула.

Бистер Съезд мурнунга улус чонунуң мурнунга бодувустуң кырынга алгаарывысты эки билип турар болгаш кудай-дээрден [illegible] манавас, [illegible] [illegible] удур бис. Рынок ха[illegible] шилчилгеге [illegible] белеткел кидин түлүк [illegible] турар. Эң бир дугаарында, коммунистиг арганың, ону [illegible] [illegible] база үе-чадалаарын [illegible] сорулгазы турар. [illegible] — [illegible] кижиниң [illegible] биле [illegible] турар. Ол болза [illegible] капитализмни болу бээринден, капитализмниң катап эгелээринден коргуп турар. Ынчангаш кадалалтың өөредилгезин, эртемниң хөгжүлдезинге, өскелерниң дуржулгазын өөренирин организастаарынга, тода программа болгаш аажок хөй акша-хөреңги салыышкынны херек. Бистер эртемденнерден, эң ылангыя экономистерден дузаны манап турар бис. Дыка хөй ажыл-агыйлар бөгүнде кандыг-даа хуусаалыг, ажылдың кандыг-даа хемчээлинге керээни чарарынга белен. Чазактың программазында кадрларны, специалистерни белеткээриниң блогу кошкак кылдынган деп эскерерин дилеп тур бис. Бистер ажыл-агый удуртукчуларын калбаа-биле-ле сонгуп турган часкан бис, ынчангаш чамдыкта төөредикчилер тиилеп үнгүлээн. Ажыл-агыйларның удуртукчуларының аттары болгаш хүндүткели дыка-ла баткан. Бөгүн бистер ажыл-агыйларның удуртукчуларынга болгаш специалистеринге чылыг сөстерни чугаалап, шак ындыг берге өйде оларны деткип, удуртукчуларның угаан-сарыылдыг күжүн-де бүгү чүве туттунуп турар дээрзин утпас ужурлуг бис.

Түңнелинде чугаалап каар деп бодап турар чүүлүм болза, бистер, шуптувус, Съездиниң [illegible] политиктиг, экономиктиг, национал, демографтыг болгаш экологтуг улуг айтырыгларның [illegible] чыыра туттурган бис. Бистиң күжениишкиннеривис амдызында күзенчиг түңнелдер бербээн. Ынчалза-даа бистер [illegible] [illegible]зүрелдиг омак болур ужурлуг бис. Революстуг үе бисти [illegible] [illegible] ап алган-дыр, ынчангаш аңаа төлептиг болуулуңар. Боттарывыстың хууда эге-ажыктарывысты, блоктарның, партияларның, бөлүктерниң эге-ажыктарын хажыызынга арттырып каапталыңар. Ажылга бөттү[illegible] [illegible], сеткек бүзүреливис-биле [illegible] [illegible] идегелин бадыткап, [illegible] көргүзелиңер. Россияның кодээзин катап тургузарының бо ажыл-херекке силерге чедиишкиннерни күзедим! (Алгыш часкаашкыны).

ШИИТПИРИ—ОРУКТУ ДУГЛААРЫ

Сесерлиг суур дээрге, чеже-даа Кызыл хоорайга, Кызыл районга чоок болза, Бии-Хем районга хамааржыр суур. Ма[illegible] Сесерлигниң [illegible] [illegible] бүрү [illegible] [illegible]-биле [illegible] таскыл ажылдыр чыдар Туран хоорай [illegible] турар. Кызылдан Туран, Аба[illegible] кирген автобустар Сесерлиг таварып чоруп турар, [illegible] [illegible]. Район төвү кирер машиналар, пассажирлер иргыштырып турар автобустар [illegible] [illegible]. Туран, Хадын, Тарлаг, Үс, Аба[illegible] автобустарының [illegible]лары бичии чап ажы-төлдүг [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Туран — Кызыл аразында [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] дугайында саны салып турары эки-ле-дир.

Ынчалза-даа чүге 800 ажыг [illegible] чурттакчылыг Сесерлиг суурну үттүп [illegible]? Орукту [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Туран хоорай [illegible] автобустары [illegible] [illegible]. Туран [illegible] автобустарга [illegible] [illegible]. Сесерлиг биле Эйлиг [illegible]нуң чурттакчылары оларның чурттап турар девискээрин Кызыл районга дамчыдар [illegible] дугайында айтырыгны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Кызыл районга [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Кызыл районга дамчыдып бериптерге, Бии-Хем районнуң экономиктиг байдалы [illegible] [illegible] бээр деп бодал [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турар бе?

Ноябрь [illegible] [illegible] Сесерлиг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

800 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Кызыл — Туран, Кызыл — Тарлаг, Кызыл — Хадын, Кызыл — Үс автобустарының шимчээшкининиң [illegible] Сесерлиг [illegible] органнастаарын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Бо [illegible] [illegible] болза, Сесерлигниң бүгү [illegible] Кызыл — Туран аразының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Совединиң депутаттарынга, Тыва АССР-ниң [illegible] Д. С. Доңгаккаа, Сесерлиг [illegible] Совединиң даргазы М. С. [illegible] [illegible].

Бо чүүлдү Сесерлиг суурнуң чонунуң мурнундан Сыра КУУЛАР бижээн.

Суурнуң чонунуң мурнундан

— Хуу [illegible] [illegible] вистен бээр он нйи чыл ажып тур. [illegible] [illegible] [illegible] Калгулда, [illegible] [illegible] — деп, Саая Бегзи [illegible] [illegible].

[illegible] Бай-Тайга [illegible] «Суриакчы» совхозтуң мурнакчы хойжузу. Малчынның ажыл-ижин, эки коргуүгдерин канчаап чедип ап турарын сонуургай бердивис.

Ол чүгле хойжу кижиниң күш-ажылынын хамааржылын чүтаалады. Дээскан ажыл-херектиң харысалгазының бирги эалчегде мелерел билир ...жорлуг. Ынчангаш ол берге болгаш хүнзүлүг херекке сагыш-сеткилинден бердинер, малды азырап, ажаап өстүрериниң чажыттарынга мергежип өөренир, эки коргүзүглерни чедип алыр дээш тура-соруктуг ажылдаар, мурнакчы арга-дуржулганы ажыглаар. Ооң ачызында багай эвес түңнелдерни чедип алырын хойжу тайылбырлады.

Малчын-биле чопшээрешпес аргажок. Кандыг-даа ажылга чедиишкиниң болуру, эки көргүзүглерни чедип алыры чүгле кижиниң бодундан хамааржырын амыдырал бадыткаан.

Бегзи Соруизанович Саая [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болгаш хой малдың [illegible] өстүрүп, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] херектиг чүүлдү [illegible] [illegible] [illegible] чиңгир түс баш хойга оваастыр ортумаа-биле 86-дан 90 баш чедир хураганы медээ доругтурган, совхозунга хүлээдип берген. Дүк кыргып алыр даалгазын чыл санында-ла 2 килограмм чедирип келген. Бо коргүзүглер совхозтуң берген онаалдазындан ажыг турар.

Хойнуң чайгы, күскү семиртилгези, кыштагылаашкынга кызымчалыг белеткел, кышкы, чазгы үелерде одарларыны шын таарыштырар, эалчештирери болгаш малды ажаарының, кадарарының өске-даа аргаларын, хевирлерин дурзудаглыг малчын эки билир. Ол дугайында бистерге доңчу тодаргайы-биле чугаалап берген. Шак ындыг байлак дуржулгалыг, онаашкан ажылынга сагыш-сеткилинден бердинген кижилер эки түңнелдерни чедип алыры албан дээрзинге бүзүредивис.

Бо чылын малчын кыштаглаашкынга эки белеткенген. Чурттаар бажыңын, кажааларын шымырлыг септээн. Бо... [illegible] [illegible] ... [illegible] [illegible] [illegible] дап бээр.

Хайыралыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] галдазының малчыннары бо... чевүлелиниң даргазынга соңгуп алганнар. Бөгү..., онаш эвес, чээрби чеди хойдан бар, ында алдан хире малчын хаара туттунган. Оларның ажылдааарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш бөгү... чевүлели ажылдап турар.

Бодунуң онаашкан ажылы, хөй-ниитиниң херээ дээш хүн бүрү сагыш човап чорур төлептиг малчынны чаңгыс черчурттуглары районнуң [illegible] депутадынга соңгуп [illegible].

Хойжу [illegible] [illegible] [illegible] ажыргаш, төрүүр [illegible] хураганы мендн алыр сорулганы салган ажылдап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: хойжу Б. С. Саая.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«Челябинскуголь» каттыжыышкынның «Капитальная» дээр улуг шахтазының [illegible] организациязының конференциязынга ук шахтаа парткомну өске черже көжүрүп чорудар дугайында шиитпир хүлээп [illegible]. Конференция [illegible] [illegible] бо айтырыг [illegible] биле ажылчыннарның санал онаалын алган турган. Аңаа киришкен кижилерниң хөй кезии парткомну шахтаның девискээриниден өскээр көжүрүп чорудар деп саналды ...деткээн.

Парткомнуң шахтерлар суурунда Культура бажыңынче көжүрүп киирген. Ында ооң алган өрээлдериниң ертек-хөлезинин кандыг чаалыг төлээриниң дугайында айтырыг шиитпирлеттиниш турар.

Хөй-нинти шимчээзкини идепкейжип турган үеде партком боop турган болуушкуннарның хажызынга артын калган турган болгаш, ындыг чаалыг фактыга таварышкан.

ЧУРУКТА: парткомнуң секретары И. П. Красновидтиң чаа черде кабинединче ажылдап бар чыдары.

СЭТА-ның фотозу.

МЕНИ СОҢГУП АЛЫР БОЛЗА...

Моон мурнунда Улуг-Хем районнуң Торгалыг № 126 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуткан В. Б. Салчак республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга, Курилан комитединиң даргазынга томуйлаткан. Ынчангаш ол округга катап соңгулда чорудар апарган. Бо соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр — «Шын» солуннуң идеология килдизиниң эргелекчизи, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүну шулукчу Артык Хом-Оттуковна Ховалыг, Тыва республиканың коммерция-дугуржулга күрүне компаниязының чиңгине директору Баир Түлүшевич Санчи бүрүткеттирген.

Улус депутадынга кандидаттар бо хүннерде соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирип турар. Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Баир Түлүшевич Санчи-биле ужурашкаш, оон мындыг айтырыгларны салган бис.

— Торгалыгның № 126 соңгулда округунуң соңгукчулары силерге улуг идегелди көргүзүп, Тыва АССР-ниң улус депутадынга силерни соңгуп алтар болза, канчаар силер?

— Партия кежигүнү кижи болганымда, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлери-биле бо... [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ССР-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчеглиг сессиязынга ноябрь 17-де чугаалаанында программаның күүсеттинеринге бүзүрээр мен. Оларны амыдыралга боттандырар дээш демнежир мен. Бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Улус депутадының соңгукчулар мурнунга-даа, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дургезинде-даа харысалгалыг улуг балар болгай. Оон канчаар чүзүлзэр бодап турар силер?

— «[illegible] [illegible]» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чаалыг [illegible] [illegible] улуг [illegible] [illegible].

Бистиң интервьювус

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ССРЭ-ниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] (СЭКП-ниң ол [illegible]) чорааны 1917 чылдың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] мен. [illegible] [illegible] хөгжүлдезиниң, экономикалыг, социал ... бедик [illegible] культуралыг, моральдыг, өзүлгезе улустуң эрге-чагыргалыг, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... тур болза, социализмниң ажылдап болгу дег хевирн тургас деп бодаар мен.

— Чоннуң аыш-чем-биле хандырарын чүнүп ачызында дүргедедип болурул? Бо талазы-биле чүнү бодап турар силер, Баир Түлүшевич?

— Агросектору [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— «Кадыкшыл», «Чурттаар оран-бажың — 2000» болгаш экология талазы-биле комплекстиг программалар бар болгай. Мону канчаап боттандырып чорутса эки деп бодаар силер?

— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

... соңгукчулар-биле чугаалажып көөрге, чурттаар оран-бажың оочурунда хөй чылдарда туруп турар кижилер бар боор чорду. Ынчангаш республиканың улус депутадынга соңгудуптар болзумза, бир кол кичээнгей салыр айтырыым ол деп бодап чорууp мен. Бо программаны боттандырарынга идепкейлиг киржир мен.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Улуг-Хем районда база Ка... [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... ындыг [illegible] [illegible] чедип алыры чугула деп санап турар мен.

— Бодуңарның программаңарның оңза кезээ база бар-ла ыйнаан. Ында чүнү киирип турар силер?

— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... кижилерниң, инвалидтерниң чаттыгларын өзүгаар садыг, медицина база амыдырал хандырылга... организацияларын айтырыгларны бедиктиир [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... шиитпирлээр [illegible] негеттинип турар. Ынчангаш ажылчынның организацияларын, бүдүрүлгелер-биле база [illegible] ындыг [illegible]-биле ажылга түңнээрлерини айтырыгларын шиитпирлээр үеле черле келген. Депшиттирген округумда ындыг айтырыглар база эндерик. Оларны үзе шиитпирлээр дээш ажылдаар аайлыг.

— Рынокче шилчилге дугайында бодалыңар чүл? Бо талазы-биле бодап алган чүүлүңер бар бе?

— Рынокче шилчилге чүл... [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Программаңарның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Тыва АССР-ниң улус депутадынга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

«Шынның» тускай корреспондентизи Манай-оол ООН интервьюну кылган.

ХУУ ӨНЧҮЖЕ ШИЛЧИТСЕ КАНДЫГЫЛ?

Тываның [illegible] байдалының дугайында дыка-ла хөй кижилер дүвүреп турар, ылангыя чурттакчы чон. Чүге дээрге үдавас чурттуң экономиказы рынок байдалынче кирер. Аңаа кандыг белеткел ажылын чорутса экил, рыноктуң кол негелделери чүл, ооң түңнелинде чоннуң амыдыралы кандыг болурул дээн чергелиг айтырыглар-ла хөй. Ону бодап келгеш, республиканың кандыг байдалда турарыл, ооң экономиктиг баазазы [illegible] деп чүүлдү кижи до... [illegible] бодап келир. Бисте чүгле чиик өртектиг чиг эдинистен өске садыглажыр чүвеве чок. (Кызылдың даараныкга фабриказын чугаалаваска). Республикада үлетпүр, бүдүрүлге, кодээ ажыл-агый азырлары колдуунда чээли ачызы-биле амыдырап келген.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] экономиктиг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Бис аңаа ам-даа белен эвес бис. Чүге чигзиг байдалга келген бис? Меңи моннаагта [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Бо айтырыгларны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Бис ажылды кылып келген бис, [illegible] РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң сентябрь 27-де хуралга алган доктазы, ооң-даа мурнунда хуралга алдынган доктаалдар ..., ол бистиң шиитпирлекчи ажылдарывыс тыры... Ол ...хиц-дир харын. Республикада, районнарда бодунуң шиитпирлеп апса чорудуп айтырыгларывыс чүге кандыг черде турарыл деп айтырыг тургузтунуп келир.

Бистиң амыдыралывыста [illegible] [illegible] — ... [illegible] [illegible] алгаш [illegible] [illegible] хөй [illegible]. Ында продукцияның хөй кезиин хөй, оңку, инектен ап турар. Оларның продукциязын кандыг күжениишкин-биле бүдүрүп ап турар бис? Ону бүдүрүп алырда хөй чарыгдалдарны чыдурээ. Бот-унениң ортээ дыка-ла аар. А продукция бүдүрүлде [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Чүге дээрге мал... [illegible] азырап өстүрериниге хамаарылдап хөй болуп артпышаан.

Хой малды өстүрериниге, кижи бодааарга, чарыгдалдар эвээш болгу дег. Бистиңде өстүрүп турарывыс нарын дүктүг красноярск уксаалыг хоюуска дыка улуг чарыгдалдар негеттинир турар. Ооңа-ла бо хойнуң аоыг элита уксаазын безин тудуп шыдавайн турар бис.

Кодашнарда холушкак янзы-бүрү хойларны көөрүп болур. Хевек кырында документ баггаар алгаш көөрге, красноярск уксаалыг деп каан бол... Ол уксаа Тываның бойдус байдалынга таарыжыр-таарышпазын ам-даа хандыр ооэшип көрбээн. Ону колдуунда кодан болгаш, кыжын төрүүр үезинде тургузуп азырап турар.

Хой малды [illegible] [illegible] ... Ам [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... Хой... [illegible].

Рынок болгаш амыдырал

Тываның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... азыраанывыстан 68,70 хурааган ам 2 ... [illegible] турарывыс ында.

Бо хөй азыралга [illegible] ... хөй продукция бериттер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... Хойнуң [illegible] [illegible] [illegible].

Ам [illegible] [illegible] ... мал. Тургелеринде — садыгларда эът чок. Ийи-чаңгыс кирери ... аргаш азы кырган хөй эъди болур. Эъди хемдиг, мүнү мүнчүг вот, серге эъди черле козулбес. Эътке дужаап малывыс ийи-бир харлыг хураган, азы чудаңгы кырган чүвелер болур. Хойнуң чүгле төрүдүп четтигерге ындыг болбастыг аргазы чок. Поттар, сергелер, шарылар өстүрүп четтикпес-тир бис.

Дүктүң байдалы база-ла [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] кадарынг, ийиг, дээлыш кажааларга кажаалап, чедир сүт, чемин бербезивиске, кыштылда үезинде чүгле хоккалдайдан дүк алыр чүвевис ол-дур ийин.

Эът-ситенниң үнер-үнмезинден мал өстүрери дыка-ла улуг хамаарылгалыг. Тараа, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Тоңгудан тура өстүрүп ... [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... Шагаа-Алтай ... [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

да канчаар [illegible] [illegible] дыр) ынаар ыктээзигейден салзывыса кандыгыл? Чүге дээрге бо хөй түс черниң агаарбайдалынга таарышкан, кол чүве ол одарга ынак, ооң төлү шыдамык, черге төрүттерге безин кулааның чартыы дона берген, авазын ээп турар. Хөй чем база негевес, өзүүчел. Мону хөбү-биле өстүрер болзувусса, ынчан мал бажы өзүп болурунуң бир аргазы ында деп бодаар мен.

Мал бажы ковей болза-ла садыгларга эът хөй болур, ынчангаш соңгааралттынмас эргежок чүгула. Бо хүннүң чүгула айтырыы ол.

Рынокка эът, дүктен кым-даа ойталавазы билдинир. Оларны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... [illegible] [illegible].

Аңаа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Малчын чүүлдери оон [illegible] — малчынкаттар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Эрзин, Тес, Өвүр, Моңгун-Тайга, Бай-Тайга бо районнарда малчыннарның өглериниң хөй кезии эки көрүштүг, кижи [illegible] [illegible]. Төп районнарның малчыннарының өглериниң хөй кезии каракка чаржымнгыр. Малчынның оларны совхозтуң бора-кидис өглери дээр, чүдүрүк кара боодейлер, чүгле ийи оруп, демир суугу кирер. Чижээлээрге, Улуг-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Орустааннарның, Болат-оолдарның, Чээн-Хемниг, «Искра» совхозтуң Оожак Соруглаларның, Моңгуш Бады-Очурларның дээш, оон-даа өске малчыннарның өглериниң дээвирлери адыш оюу дег ойбак-ойбак, кидистерн иригилей бергилээн.

Мындыг өглерге оңде-чаъсте хаттыг-соокта кандыг өөрүшкү-мөңнай турарыл? Өл-чаашкынныгда хөй, мал кадарраш келирге, өг ништи база-ла одағ дыр.

Эрзин, Тес, Өвүрде өстүрүп турар саналчаа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... ?

Кара бөдей өглерден [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... даар байн канчаар, ынаар барбас-даа. Чоокка чедир малчыннарның хууда малы дыка аартыкзап келген болгай. Ам хууда малдыг малчыннарның улам деткип, чок малдыг малчыннарда болза эки. Өреме, саржаг чок, кара шай, хлеб чип олурар аалдар ам-даа хөй. Акша оруунга анай, хураган азы бызаа, молдуга бээр чажам дээр кижи чок. Ядыы чоннуг бай кү рүнениң херээ чүү боор. Чон бай болза-ла, күрүне күштүг болурү чугаажок.

Малчыннарның хостуг ажылдаарынга улуг шаптык болуп турар чүүл — оларның совхоз-биле аразында керээзи. Бо керээни шын экономиктиг, кижизиг өзү-биле тургузар үе келген. Ол керээни алгаш көөр болза, совхоз болуга хөй акшаны шиңгээдип алырынга таарыштыр тургускан. Малчын 120-150 рубльден хөй шалын ап [illegible]. [illegible].

Малдан мөөрээ чаа керээ [illegible] хуу өнчүже шилчидер болза эки, ынчан малчын бүдүрген продукция дээш соңгаарлаар [illegible]. Херекчээр дүзел дээрге, бир эвес хенжээр болза, хууда малдың байдалы күрүне малындан каш катап дээре. Кажаа мал хууда өнчүже кирер бээрге, оон продукциязын демей-ле күрүнеге дужаар апаар. Чамдык кол болгаш саарылгалыг фондулар тургузар талазы-биле демей-ле совхоз-биле керээ эргежок чугула.

Өнчү талазы-биле айтырыг ажылчын кижиниң мурнунда психологиязын бир өске байдалга тургузуп келир. Түңнелинде совхоз-даа, малчыннаа бо болурунда [illegible] [illegible] ... рынок байдалының [illegible] бир звенозу болурлар.

Ынчангаш бо хүнде ниитиниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Николай САРЫГЛАР.
Шагаан-Арыг.

Саналдар, бодалдар

ЧОН МАНАП ТУРАР

Манаи суур — республиканың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... турар бис. Чаа-чаа ба[illegible] ... чаа туржук мастерни районга чүге тудуп болбазыл?

Телевизорну чайдан баар орта көрбедивис. Ам шуут [illegible]. Радио дыңнаар орар бажыңнар ам [illegible]. Харылаа беддиви... [illegible] [illegible] [illegible] ... бар. Бо-ла бүгү айтырыглар... районнуң даргаларынга каш катап тургузуп. Харыы с... чедир сураг. Кажан база чон бо айтырыгларны үзе шиитпирлеп бээрин чон манап турар.

Мария НАТСАК.
Эрзин районг.

ЧЕДИР КӨӨРҮ ЧУГУЛА

РСФСР-ниң Дээди Совединиң, Министрлер Чөвүлелиниң черни кижилерниң хуузунда өнчүзү кылдыр садар, ертек-үнезин төлээн соонда ам оларның апаарын дүрүм чүдүп хоойуу телевизор... [illegible] [illegible] болду. Бо талазы-биле бүгү чонга санал-онаалын бээр чүве болганда, мээң саналым мындыг.

Черни кым-даа өртээ [illegible] сатпас ужурлуг. Чүге дээрге хуу тонуг база алырга. Чер [illegible], бистер аңаа өзүп, амыдырап келген-дир бис. Аңаа-биле чугаалаарга, ону ынчан садып болбаарлаар бис. Черни кым-даа кижи бүдүрүп, кылып кагбаан чүве болгай. Аңаа-ла бой дустуг чаап турар [illegible] [illegible] болгай. Ону кандыг-даа күрүне кылып бүдүрбээн. Боду бүтк... оран-дыр. Бир эвес кандыг бир күрүнениң кылып бүдүрүп алган объектизи болза, ынчан [illegible].

Шынчы-биле алырга, черни хамаарылдыр күрүне хөй-[illegible] [illegible], черни хамгаалаар, чөптүг са... [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... хайыралаар ... [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... [illegible] [illegible] ... [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... турар мен.

Межит ДОНГАК.
Улуг-Хем район

ӨНЕМЧИДИП БОЛБАС

«Шын» [illegible] [illegible] [illegible] «Ууттедерериниң [illegible]» деп [illegible] [illegible] [illegible] ... турар. № 221 солунда [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бодап дээр мен.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... 7,7 ... [illegible].

Оларның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... кандырады? Куштуңнуң база [illegible] [illegible] [illegible] ... ындыг [illegible] [illegible] ... ындыг бар бе? Мындыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ...?

Бисте [illegible] ... бар деп бодаар.

Тыва Арат Республика турда, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... деп санаар мен. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... алырлырывыс чугулатыг ... Өлүрүкчүлерни черле өнемчидип болбас, үүлеткен херээниң кемин кайы ... хире-дир ол чүктээр ужурлуг.

Самбуу КУУЛАР

Ак-Довурак хоорай.

I. АҮК: рынокче орук

Бүгү чурт рынокче шилчип турар, ынчангаш бистер шуптувус ол чогум чүл, ол үеде канчаар, чүнү кылыр бис, канчап чурттаарыл деп айтырыгны салып, чамдыктар анаа идегеп-даа, а бир кезээвис дүвүрээшинге-даа алзып турар. Бистер, агроүлетпүр ажылдакчылары, рынок механизминиң үезинде кандыг байдалга ажылдаар бис? Бистерни чүү манап турарыл, ийи-бир азы беш чыл болгаш чүү болурул? Шынап-ла, мындыг-мындыг айтырыглар бистерни хөлзедип, сонуургадып турар. Ынчангаш анаа харыылаары-биле Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң килдис начальниги Юрий Николаевич Хлыбовту дилээн бис. Ооң тайылбырын адаанда парладывыс.

Бо бүгү айтырыгларга дорт, тода харыы чүгле бистиң ол чаагай шаг херексел бүдүрүлгезинден, бынныг болгаш чогаадыкчы [illegible] бистен хамаарылыр. Бо айтыгже [illegible] бистиң [illegible]. Малчыннарывыс [illegible] ажылчыны [illegible] бээр болгаш ол чорук болурунга база [illegible] бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга чугуур күштүг немей бээр.

Бистер, республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчылары рынокче [illegible] шилчип турар бис? Ол дээрге республиканың үлүг ажыл-агыйының ол кол кезээ болгай. АҮК-туң ниити [illegible] ажыглап турар девискээриниң шөлү 3658 муң гектар, ооң иштинде 428 муң гектары тарылга шөлү бооп турар. Ол дээрге 12 хуу-дур.

Тыва АССР-ниң агроүлетпүр комплекизинде 200 ажыг бүдүрүлгелер болгаш организациялар, ооң иштинде [illegible] катай 72 [illegible] болбаазырадыр 16 база [illegible] 66 бүдүрүлгени бис бооп турар. Ол бүгү коллективтерде 42 муң ажылчын, ооң иштинде чүгле [illegible] ажыл-агыйда 32 муң ажыг кижи хаара туттунган.

Амгы үеде бистиң совхозтарывыста кол фондуларның ниити түңү 717 млн. рубль [illegible] бүдүрүлгеге [illegible] фонд бооп турар. 1990 чылда [illegible] 100 гектар шөлге 12,3 муң рубльдуң фонд, а бир ажылдакчыга 17,3 муң рубль түңнүг фонд онаажыыр.

Эртен чылын республиканың кедээ ажыл-агыйының ниити продукциязының көрүкчүзү 196 млн. рубль, ооң иштинде кедээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелеринде 130 млн. рубль болган. Мурнуку чылдарга бодаарга, 1986—1990 чылдарда [illegible] ажыл-агыйның бүдүрүлгезиниң [illegible] 0,2 хуу [illegible] [illegible] бир кижиге [illegible] аажок чавыс болуп артпышаан. Чыл сайын-да республиканың бүгү [illegible] сүт продукциязының 30 хирезин, а [illegible] 50 ажыг [illegible] ап турар.

Кедээ ажыл-агыйның продукциязын бүдүрериниң база ону болбаазырадырының [illegible] чавыс. Ооң-биле кады кедээ ажыл-агыйның ниити хөгжүлдезиниң сойгум бооп турары фонд болгаш [illegible] кудуундан база дорт хамааржыр. Бо чорук [illegible] база [illegible] талазы районнарда [illegible].

Продукцияны болбаазырадыр үлетпүр ажылдакчыларының байдалы база болуп [illegible]. Машиналарны база [illegible] херекселдерни чаартып, эде кылбайн турар, ол бүдүрүлгелерниң [illegible] биеэги-ле хевээр, калбарбайн турар. Технологтуг сагылгазын база [illegible], ооң ындазын мергежилдиг [illegible]-биле [illegible] бо адыгла [illegible] база продукция аажок [illegible].

Чангыс сөс-биле чугаалаарга, республиканың агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлге база социал адырының хөгжүлдезиниң деңнели РСФСР-ниң областарының болгаш крайларының эң соолгу черлеринде туруп турар болгаш көргүзүглер талазы-биле Чөөн Сибирь девискээринден дыка хожудаан.

Кедээниң ниити билиг школаларында өөреникчилерниң үштүң бир кезии, а чамдыктарында харын 50 хуузу ийиги [illegible] өөренип турар. Кедээ чурттакчылар үргүлчү садыг-биле хандырылгазының талазы-биле Федерацияда 63 хуу, а чурттакчы шолуушку-биле 70 дугаар черни [illegible] турар. Ол [illegible] чаагайжыды [illegible] чуртталга бажыңнарының бот-дериштиргизи ийи хуу [illegible]. Малчыннарывыс 700 хире өг-бүлелери кышкы [illegible] өглерде чурттап турар.

Кедээ ажыл-агыйны хөгжүдер дугайында мурнунда хүлээп алгылаан шиитпирлер акша-хөреңги база материал-техниктиг курлавырлар чогундан эки-ле күүсеттинмейн келген.

Материал-техниктиг курлавырлар улам ажыл совхозтарда чуртталга бажыңнары, оруктар, культура ажыдырал [illegible] объектилериниң тудары көвүдээни-биле [illegible] бот-үнези аартап, ажыл-агыйларының саң-хөө байдалы дорайтап турар. Ону барымдаалаашкын [illegible] айтыышкыны-биле бо үеге чедир барык 130 миллион рубль түңнүг өрени совхозтардан үндүр бижээн болгай. Бир хевээ бо чылдың эгезинде бистиң ажыл-агыйларывыстың узун база туруштуг [illegible] 183 муң ажыг рубль турган болза, бо чылдың ноябрь 1-де 77 млн. рубль арткан. Чаажы талазы-биле өрелер база оларның хуусаазы узаазындан өзүп турар. Бо чылдың үшкү кварталының түңнели-биле хуусаазын уламчылаан чээли акша 119 муң рубль турганындан 438 муң рубль четкен.

Бо чылдың түңнели-биле бистиң совхозтарывыс баш удур пландаан көргениниң хевээр 81 млн. рубль орулгалыг болур ужурлуг турда, амгы байдал-биле алырга, чүгле 40 млн. рубль орулгалыг боор болуп, а 1989 чылда 73,5 млн. рубль орулгазы алган турган. А эът, сүт болгаш аъш-чем үлетпүр бүдүрүлгелериниң орулгазы эрткен чылдаазындан барык ийи катап эвээш болур. Амгы саңгаажыныңнарны ам көөрге чидиг-дыр.

Бо чылда ажыл-агыйларның саң-хөө талазы-биле түңнелиниң чогумча чок бооп турарынга агаар-бойдустуң айыылы — кандааштың салдар чедирген чугаажок. Ооң уламындан тарааны, мал чемин, сүттү база эъттиг чедир албаан бис. Чүгле тараа культураларын безин 77 муң гектарның үндүр бижээн болгай. Үстүнде адааным продукцияның сайгарары база кудулаан. Бо чылдың он айларының түңнели-биле сүт саары эрткен чылдаазындан 91 хуузу, эът бүдүрери 86,5 хууну болган. Шээр малдың баш саны, ооң төлүн алыры кудулаан. Бир инектен сүт саары эрткен чылдың бо үезинде 1680 килограмм турган болза, ам 1482 килограмм болган.

Кандыг-даа ындыг келир чылдың түңнелинге база салдарлыг болуру чугаажок. Бо бүгү чүүлдер чонну аъш-чем-биле хандырарынга, кедээниң адырларының хөгжүлдезинге, [illegible] шилчиириниң үезинде совхозтарның болгаш чем болбаазырадыр үлетпүр бүдүрүлгелериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга багай салдарлыг болуру чугаажок.

АҮК-ТУҢ РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ ҮЕ-ЧАДАЛАРЫ

Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң рынок экономиказынче шилчидер талазы-биле ажыл үе-чадалыг боор болгаш дараазында уламчылыышкынныг болур ужурлуг деп санап турар бис.

— агроүлетпүр комплекизинге чаа хевир тургузуглуг экономиканы тургузары;

— чер реформазын чорударын;

— аъш-чем рынокун дараазында аъш-чемниң хостуг рынокунче шилчидери-биле кады ону таарыштырары болгаш бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерниң база үлетпүр херекчел болбаазырадырының рынокун хевирлеп тургузары;

— агроүлетпүр комплекизиниң саң-хөө база материал-техниктиг курлавыр-биле дээштирери;

— продукцияны болбаазырадырының, ону шыгжаан кадагалаарының тудуг индустриязының база кедээниң социал чаартылгазының программазын чогаадып боттандырар апаар.

Бис бодап көөрүвүске, АҮК-туң рынокче шилчидериниң база ооң рынок үезинде хөгжүлдезин 3 үе-чадага хуваап алыр болза эки. Бирги үе-чада 1990 чылдың дөрткү кварталы болгаш 1991 чыл — рынокче шуут шилчиириниң үези ол. Ийиги — 1992-1993 чылдар — рынок харылзааларын сайзыраңгайжыдары болгаш хандыладыры. Үшкүзү — 1994—1995 чылдар — рынокту быжыктырарының база бүгү хөгжүдериниң үези ол.

Чамдык эштер бо хуусааны үр-дүр деп шүгүмчүлеп турарлар. Мен бодаарымга бо үш үе-чада болза, бистиң кедээ ажыл-агыйывыс чүгле 1995 чылда барып рынокче бүрүн шилчип дээш ол эвес. Ол аргаже шилчиириниң кол негелделерин 1991 чылда-ла тургузуп алтар бис.

Ниитизи-биле шак мындыг үе-чадаларны доктааткаш бистер 1992 чылда рынокче бүрүн шилчиирин көрүп турар болгаш арткан үе-чадаларда экономиктиг реформаны ханыладыры, чонну аъш-чем-биле хандырарын база ооң социал амыдырал байдалдарын үндезини-биле эки-ле көрүп турар.

1991-1992 чылдарда бистер болбаазырадыр үлетпүрнү эде чаартып, кедээ ажыл-агыйның продукциязын болбаазырадыр талазы-биле бичии бүдүрүлгелерни (цехтерни), тудуг индустриязының объектилерин тудуп алгаш, кедээде социал чаартылганың талазы-биле элээн бүрүнгээрлээн боор бис. Ол программаларны амыдыралга боттандырарының [illegible] чүгле 1993-1995 чылдарда көстү бээр. Арткан айтырыгларны дараазында чүүлге чугаалажыывыс.

Юрий ХЛЫБОВ.
Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң килдис начальниги.

(Уланчызы дараазында үнер).

Агроүлетпүр комплекизиниң амгы байдалы

КАРАЖАЛЫГ АЖЫЛДАВАС

Малды массалыг-биле соп келээн үеде республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң амгы-амгы албан черлериниң ажылдакчылары Кызылда эът комбинадынга он-он хонуктап эөлчежип ажылдап турдувус. Эът комбинадынга ажылдаары кайы хире берге дээрзин каш хонук иштинде көрдүвүс. Доп эъттерни машиналарга чүдүрерде, ажылдап өөренген М. Саагга база ооң эштеринге бисти кай чап дениээр боор. Доңурупкаан эътти машиналарга чүдүрүп тургаш, кемзээр-кергээр-даа чазып турдувус.

Эът комбинадында кижилерниң канчаар ажылдап турарын, ажылды ында органызастааның көргеш, кижиниң сеткили чайгаар-ла дүвүрей бээр чорду.

Комбинатта барык шупту ажылды хол-биле кылып турар дизе частырыг болбас боор. Ажылды механизастаарынче мында мырыңай сагыш салбайн турар хевирлиг. Чижээлээрге, эът ынай бээр дажыыр дериг-херексел эргижирээн. Рельстерден уштунуп, үстүн кээп дүжүп турар. Доң эъттер аскан дериг-херекселди эпчок чылдырар болза, аар инек эъттеринге бастырып ап болур. Инек, шары эъдин хол-биле чүдүрери дыка берге. Кызыл-Мажалыкта эът комбинадында эътти чүдүрерин механизастаан болгай. Республиканың найысылалында эът комбинадынга ону чүге ынчаар кылып болбазыл? Эът чүдүрериге тускай чүдүрер техниканы (погрузчик) чүге ажыглавайн турарыл?

Амгы цегинде байдал оон-даа дора. Алгыларны дузаар, машинаже чүдүрер дээш өске-даа ажылдыг херээжен кижилерниң ажылы дыка берге. Оларның кылып турар ажылы-биле шалыны аразында дүүшпес хире. Чамдык ажылдарны чурттуң улуг, хамык ажылдарын механизастаан эът комбинаттарының төлевирлеринге деңнээштирип каан чыгыы. Чижээлээрге, 1 тонна доң эътти чыырга азы чүдүрерге 1 рубль 30 көпеек, а 1 тонна ол алгыны чүдүрерге 61 көпеек. Кижилерниң аар берге ажылын чедир үнелеп көрбейн турар. Ону чүге улгаттырып болбазыл?

Кижилерниң ажылдап турар байдалы база дыка багай. Цехтерде соок, өл-шык. Чемненир, хеп уштур чөөн хир тудуп чиир четкен. Кижилерниң амыдырал байдалынче улуг-ла сагыш салбайн турары оон-на илдең.

Эът комбинады бүдүрүп үндүрүп болур продукцияның шуптузун кылып шыдавайн турар. Мал согар цехтен ханы, ижин-хырын төктүп чыдар. Хүнде та чеже тонна хан төктүп, ижин-хырын үндүр октаттынып турар чүве. Ында ажылдап турар кижилер ханны, ижин-шөйүндүнү савалар кудуп ап, тышкы көржүүнге-даа берип турар. Бир кезек үеде ханны, ижин-шөйүндүнү шил саваларга куткаш, магазиннерге садып турду. Чоп ону аажок садып алыр чораан. Бир эвес ханны, ижин-шейүндүнү хир чамга боравайн, саваларга кудуп, магазиннерге дүрген барып салар болза, кижилер, эң ылангыя тывалар ону алыр. Кол-ла чүве — санитарлыг дүрүмнерни сагыыр херек. Соккан малдың ханын, ижин-шөйүндүзүн черже агыспайн, тускай арыг саваларга дозуп, бичии саваларга дүрген чара кудуп, магазиннерже чорудар болза, хан, ижин-шөйүндү баксыравас.

Улан-Удэ хоорайда В. И. Ленин аттыг эът комбинадында байдалды көөрге — сагыш-ла. Соккан малдың эъди тушенка, колбаса, үсче «шилчий» бээр, ижин-хырындан саван, мыйыстан өөк кылып турар. Октаттынар чүве көңгүс чок. Тывага ындыг комбинатты тударының дугайында айтырыгны тургузар үе келген.

Мен бо чүүлдү кады ажылдап турар эш-өөрүмнүң ажылын бактаар дээш эвес, а Тываның кол байлаа малмаганны, ооң эът, кежин долузу-биле ажыглаар, болбаазырадыр оруктарын дилээр дээш бижидим. Кызыл турган, өстүрүп алган малывысты ынчаар кампалга чок ажыглаары моон соңгаар канчап-даа таарышпас. Каражалыг ажылдавас ужурлуг бис.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң ниити килдизиниң начальниги.

Хөй уругларлыг иелерни «Иениң алдары» орденнер болгаш «Иениң медалы» медальдар-биле шаңнаар дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң айтыышкынындан шаңнаары болза.

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Чес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Куулар Дадар Хоор-ооловна — тууйбу заводунуң техажылчыны.

Посохина Любовь Александровна — бажың ээзи.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Кара-Сал Татьяна Самдаповна — бажың ээзи.

Кужугет Татьяна Достак-ооловна — республиканың № 2 уруглар эмнелгезиниң санитарказы.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Доржу Нина Дыртый-ооловна — аъш-чем садыының № 18 магазининиң садыгжызы.

Донгак Янызаь Комбуевна — республиканың ном садыының ажылчыны.

Дүктуг-оол Алефтина Байлак-ооловна — № 33 уруглар садтыгының эмчи.

Кандаурова Светлана Николаевна — Енисейниң хем пароходствозунуң Кызылда пассажир район эргелелиниң [illegible].

Кара-Монгуш Клара Маадыевна — Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң секретарь-машинаказы.

Оюн Наталья Оюновна — үлетпүр садыының кассири.

Өдегей Зоя Очуровна — бажың ээзи.

Чадамба Эльвира Григорьевна — уран чүүл училищезиниң эмнелге пунктузунуң эргелекчизи.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Анжиганова Ольга Павловна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг баазазының ажылчыны.

Герасимова Наталья Ивановна — «Тувашвейобувьбыт» каттыжыышкынының быжыкчызы.

Данзын Светлана Ооржаковна — бажың [illegible].

Куулар Наталья Шожут-паевна — «Шыяң чыяң» редакциязының секретарь-машинакчызы.

Ламажап Татьяна Михайловна — «Тыва тудуг» каттыжыышкынның № [illegible] тудуг эргелелиниң шевер [illegible].

Рыжкина Валентина Григорьевна — Кызыл ТЭС тудуг эргелелиниң [illegible].

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Салчак [illegible] — [illegible].

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Кужугет [illegible] — [illegible].

Хертек [illegible] — [illegible].

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Монгуш Марина Хомушкуевна — районнуң кино четки черинниң директору.

Монгуш Мария Сырбык-ташовна — бажың ээзи, Ак-Довурак хоорай.

Ооржак Серенмаа Дойбулановна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Окпан-оол Бичө-кыс Оолаковна — Эрги-Барлыктың участок эмнелгезиниң [illegible].

Ооржак Зоя Дондуповна — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың № 8 столоваязының ажылчыны.

Ооржак Наталья Дамчай-ооловна — «Барлык» совхозтуң ажылчыны.

Саая Светлана Ондаровна — Кызыл-Мажалыктың септелге-тудуг участогунуң шеверлекчизи.

Сарыглар Вера Чымбаевна — «Барлык» совхозтуң бухгалтери.

Хомушку Клара Алаш-ооловна — Барлык ортумак школазының техниктиг ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Донгак Надежда Маадыевна — Кызыл-Мажалыктың сүт заводунуң лаборантызы.

Донгак Нина Оттугашовна — райпо магазининде ажылчын.

Иргит Галина Оолаковна — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчыны.

Иргит Людмила Соржуевна — Ак-Довурактың № 2 [illegible] садыының [illegible].

Кужугет Тамара [illegible] — Кызыл-Мажалыктың [illegible].

Кужугет Ульяна Хертековна — Кызыл-Мажалыктың харылзаа бөлдириниң [illegible].

Монгуш Екатерина [illegible] — [illegible].

Монгуш Мария [illegible] — «Хемчик» совхозтуң уруглар садиктиниң [illegible].

Монгуш [illegible] — [illegible].

Монгуш [illegible] — [illegible].

Монгуш [illegible] — «Шекпээр» [illegible].

Монгуш [illegible] — [illegible].

Ондар [illegible] — «Барлык» [illegible].

Ооржак [illegible] — [illegible].

Ооржак [illegible] — [illegible].

Ооржак [illegible] — [illegible].

Ооржак [illegible] — [illegible].

Ооржак Тамара Дуктугаповна — «Шекпээр» совхозтуң уруглар садигиниң кижизидикчизи.

Хертек Галина Кок-Караковна — бажың ээзи, Ак-Довурак хоорай.

Хомушку Галина Монгеновна — «Хемчик» совхозтуң бухгалтери.

Хомушку Елена Сюрюновна — «Барлык» ортумак школазының техажылчыны.

Хомушку Татьяна Давааевна Самбуевна — райпо магазининиң ажылчыны.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Даржаа Лариса Даваевна — Чадааның автотранспорт бүдүрүлгезиниң кондуктору.

Куулар Зинаида Доржуевна — «Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Куулар Татьяна Доскаар-ооловна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң столоваязында повар.

Монгуш Татьяна Кимооловна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны.

Сат Тамара Анай-ооловна — райпо повары.

Ховалыг Лидия Дондуковна — районнуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Оюн Любовь Натпитовна — «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң саанчызы.

Сереэ Татьяна Ондаровна — «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Монгуш Светлана Бавуевна — Хову-Аксының холушкак садыының ажылчыны.

Намчылова Светлана Степановна — Межегей ортумак школазының башкызы.

Ооржак Софья Хуна-Бораевна — «Коммунизмниң эгели» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Балчыр Юлия Биче-ооловна — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң саанчызы.

Сырат Галина Кыргысовна — [illegible] ортумак школазының [illegible].

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың III чергези-биле

Кыргыс Валентина [illegible] — [illegible].

Чолдак-Кара Лариса [illegible] — «УПНА 25» [illegible].

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Мандып-оол [illegible] — [illegible].

Сереэ [illegible] — «Ак-Тал» совхозтуң [illegible].

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 23.

- **ТӨЛЕВИЛЕЛДИ ПАРЛАП ҮНДҮРГЕН.**
- **ЧАА МЕРГЕЖИЛДЕРГЕ ӨӨРЕДИР.**
- **5-6 ЧЫЛДАРДА ШИИТПИРЛЕТТИНЕР.**

СОЦИАЛИЗМ ТУРГУЗАРЫНЫҢ ПРОГРАММАЗЫ

ХАНОЙ, (СЭТА). «Шилчиишкин үезинде Вьетнамның Социалистиг Республиказынга социализмни тургузарының программазының» төлевилелин бүгү улусча чугаалажып көөрү-биле ол чуртта парлап үндүрген. Социалистиг угланыышкын-биле бурунгаарлаар, революсчу чаалап алыышкыннарны камгалаар дээш вьетнам чоннуң күзел-соруун барымдаалап көргеш, чуртту баштап турар партия ындыг программаны тургускан.

1991 чылда Вьетнамның Коммунистиг партиязының VII съездизи болуп эртер. Бо программаны бүгү улусчуң чугаалажып көргениниң түңнелдерин съездиниң кол айтырыы кылдыр киирер.

Хөй-хөй социалистиг чурттар ханы кризиске таварышкан болгаш өкээнзирек күштер ол бергедээшкинни боттарының эрге-ажыктарынга ажыглаарын кордап турар амгы үеде Вьетнам үени ажыглап алгаш, бодунуң хөгжүлдезин улам бурунгаарладыр. Сайзыраңгай чурттарның деңнелинге чедип алыр ужурлуг деп, ол программада демдеглээн.

Дж. БУШТУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН, (СЭТА). Бир эвес херек апаар болза Каттышкан Штаттар Совет Эвилелинге аъш-чем хандырылгазының талазы-биле дузаламчыны көргүзер, бо айтырыгны чурттуң чазаг келир неделяда чугаалажып көөр деп, АКШ-тың президентизи медеглээн.

Совет Эвилели-биле садыг харылзааларын кызыгаарлаар дугайында моон мурнунда чылдарда хүлээп алдынган хоойлуну эде көөр апаар, чүге дээрге Совет Эвилели даштыкыже кижилерниң үнүп чоруурун хоругдап турган үеде биске ол хоойлу эдилгези хүлээп алдынган болгай деп, президент чугаалаан. Персид мугулдурга боол турар болууш кунчарга хамаарыштыр ийи чурттуң политиказы чаңгыс углуг апарганындан президент ындыг шиитпирни хүлээп алырын саналдай бергени эвес бе деп айтырыгны ол буруу шапкан. Совет Эвилелинге экономиктиг дуза көргүзери Персид мугулдурга боол турар болуушкуннарга кандыг-даа хамаарылга чок деп, ол чугаалаан.

АЖЫЛЧЫННАРНЫҢ САНЫ КЫЗЫРЛЫР

БЕРЛИН, (СЭТА). ГДР-ниң девискээринге турган он миллион хире ажылдаар чонниң үштүң бир кезии кызырлыр деп, күш-ажылдың федералдыг ведомствозунуң президентизи Х. Франке «Юнге вельт» солунга берген интервьюзунга чугаалаан. Ону тодаргайлаарга ол хире санныг ажылчын кижилерниң келир чылын ажыл чок артар дээни ол.

Ажыл чок арткан кижилерге күрүне тускай дузаламчыны көргүзер, ынчаарга каттышкан Германияга кижилерниң ажыл-биле хандырар айтырыг чоокку беш-алды чылдарда шиитпирлеттинер. Чөөн Германияга чурттап турган хамаатыларны чаа мергежилдерге өөредип эгелээр сооңгаар ны салып турар.

УЖУРАЖЫЫШКЫН ДООЗУЛГАН

МЕХИКО, (СЭТА). Латин Америка болгаш Кариб бассейниниң чурттарының коммунистиг болгаш ажылчын партияларының төлээлекчилериниң ужуражыышкыны Мексиканың найысылалынга боол эрткен.

14 чурттуң төлээлеп келген 16 партияның делегациялары 4 хонук дургузунда уламчылаан ужуражыышкынга Латин Америкада коммунистиг болгаш ажылчын шимчээшкинниң база Чөөн Европада боол турар болуушкуннарның болгаш Совет Эвилелинде эгелээн эде тургустуунуушкунуң түңнелинде тургустунуп келген байдалдың дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Латин Американың ажылчы чоннарының эрге-ажыктарын камгалаар дээш демиселдиң стратегиязынга болгаш тактиказынга чамдык өскерилге-чаартылгаларны кииреринин чугулазын ужуражыышкындан демдеглээн.

Анаа хүлээп алган документте мындыг янзылыг түңнелди кылган: социалистиг идея бодунуң эвес, а социализм тургузуушкунуның бир модели кризиске таварышкан. Ындыг-даа болза ол дуржулга революсчу теорияны байлакшыдарынга улуг рольдуг болур болгаш делегейге социал-экономиктиг хосталга, демократия база социализм дээш демиселге боттут идиглиг бээр.

Мурнуу Корейде «Никель» дээр фирма 70 чылдар ның ортаа үезинде тыптып келген. Нарын аппаратуралар кылыр ол каттыжыышкынның кылган продукциязы ның шынарының экизи база үр үеде ажыглаттынары делегей рыногунга удаткан чок билдине берген. Ынчангаш радио аппаратуралар бүдүрер талазы-биле ол чуртта бирги черге үнүп келген.

Фирма даштыкы чурттарже ындыг аппаратураларны чоруткаш, чыл санында 100 млн. долларның арыг орулгазын ап турар. Фирманың президентизи Чо Донгтап журналистер фирманың кылган продукциязының эки боол база ооң чаржаланчышкынга алыспайн турарының чажыды чүдел деп бо-ла айтыра бээр. Президент чугаажырбас. Бирээде, делегейниң эртем техниктиг депшилгезинден хожудап калбазы, ийиде, мында ажылдап турар кижилерниң боттарының ажылынга бердингениниң деп, ол харыылаар.

Үк фирмада ажылдан үнер-кирер дугайында айтырыг шуут дыңналбас, 3 муң ажыг ажылчыннарның болгаш специалистерниң чартык кезииниң ажыл стажы он чыл ажыг. Олар пенсия үнгүже чедир маңаа ажылдаар күзелдиг. Чүге дээрге оларның холга алыр акша орулгазы өске черлерден каш катап улуг. Фирманың ээлери эки ажыл дээш акша харамнанмас.

ЧУРУКТА: фирманың президентизиниң [illegible] [illegible].

СЭТА-ның фотозу.

Эки кижилер дугайында

«ОЛУТ ОРБАС, ЧЫДЫН ЧЫТПАС»

Партия Барыын-Хемчик районунуң [illegible] Эгн-Баазын көдээ Советиниң депутаты Ирэида Доңгактың малчылары ам-даа аныяк, чаа-ла [illegible] хар ажып бар чоруур. Ортумак школаны дооскан [illegible] совхозунга 11 чыл [illegible] ажылдап келген. [illegible] Варвара Хемчикова, Татьяна Хемчикова [illegible] ангы звенолары база тургузуп алганнар.

Ирэида Доңгактың звенозу [illegible] чайын Шагылак сугдагаан фермазының хөй кажаазының, пнектерге чем бээр черлериниң сеткилдиг [illegible] Шээр мал кыштагларының 11 кажааның, малчыннарының 5 бажыңының улуг чылыглаашкынын, малгаштаар, чутайлаар ажылдарын айыткан хуусааларында шалыпкын чорудуп турарын № 2 хойжу бригаданың удуртукчузу Хирлигбей Сарытлар мактап чугаалаар. Чоокта чаа ол совхозтуң кодаинарын кезип чорааш, Ирэида Доңгакка ужурашкан. Дооза-Хову деп черде төрүүр хөй кадарчызы Серенмаа Доңгактың кыштаанда чаа туткан кажааның кырларының аразында шаалаш черлерин дой, хирээнден кыштан холукса-биле сыскып, эштери-биле кады ажылдап турду.

Чайлаңы бээр аразында каш сөстер солуштувус.

— Мону дооскаш 3 бажыңның печкаларын, хаалгаларын малгаштаар болгаш чутайлаар даалгавыс база бар. Оон соонда кыжыр ажылывыс түр када үзүктели бээр. Ынчан бодум бир аалга барып сакманчылап киириптер мен — дээш чарык хүлүмзүрдү.

Бо бичии сеткилдиг бөдүүн херээженниң «кижиниң дугайын «Хемчик» совхозтуң ажылчыннары болгаш удуртукчулары: «Олут орбас, чыдын чытпас кижи» деп мактап чугаалажыр.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

БАШКЫ УЧИЛИЩЕЗИНИҢ АУДИТОРИЯЛАРЫНДА

Кызылдың башкы училищези республикада хоочун өөредилге черлериниң бирээзи. Ону 1945 чылда амгы № 2 ортумак школаның үшкү каъдынга ажыткан. Оон эгелээш бо хүннерге чедир училище башкы мергежилдиң хөй-хөй кижилерин доостуруп, Тываның ангы-ангы булуңнарынче ажылдадып чорудуп турар. Эрткен чылдан эгелеп, училище Каа-Хем суурда арга турган өөредилге корпузун оон улуг-ла ырак эвес черде туттунган чаа корпуска солуп, ынаар көшкен. Чаа өөредилге корпузу сургуулдарның чурттаар чери-биле тудуш. Ында делгем, чырык аудиториялар, лаборатория кабинеттери болгаш музыка кичээлдери эрттирер өрээлдер бар. Спорт залы күш-культура болгаш нииити кулдамыр сайзырадырынга таарымчалыг кылдыр дериттинген. Моон алгаш көөрге амгы училищениң материал-техниктиг базазының угааткаңы билдинир. Училищеде эге класс башкыларының, уруглар албан черлериниң кижизидикчилериниң, күш-ажыл-биле черчение башкыларын болгаш күш-культура башкыларын белеткеп турар дөрт салбыр бар. Хүндүскү салбырда 572, а бот-өөредилге салбырында 333 сургуул өөренип турар.

Республиканың уруглар албан черлеринге ажылдаар башкы мергежилдиглерниң амгы үеде чедишпейн турарын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң шиитпири ёзугаар бо күзүн Ак-Довурак хоорайда училищениң филиалын ажыткан. Анаа ажылдаар башкыларны Барыын-Хемчик райкүүскомунуң улус өөредилге килдизиниң шилилгези-биле үр чылдарда ажылдаан ортумак школалар, ясли-садтар башкыларындан четчелээн. Чаа ажыттынган филиалдың ажылынга училищениң администрациязы практиктиг дузаны чедирип турар. Бо хүннерде ында 65 кижини кижизидикчи башкылар кылдыр белеткеп эгелээн.

Училищениң башкылар коллективинде янзы-бүрү мергежилдиг 69 кижи хаара туттунган. Оларның аразында Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкылары А. С. Даржаа, А. В. Бахарева, Л. И. Аран, Т. Т. Тихонова бар. Оон аңгыда улус өөредилгезиниң тергиинери аттыг он бир кижиге училищениң коллективи чоргаарланыр. Дуржулгалыг хоочун башкыларга О. Ш. Тановаңы, В. Т. Тугариянаны, Т. М. Бочкареваны, Н. С. Бурдачеваны, И. Д. Түлүшту болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Башкыларның арга-дуржулгазын, билиин бедидер дээш оларны түр курстарже план ёзугаар чорудуп турар. Башкылар коллективи училище чөвүлели, профэвилел, комсомол комитеттери-биле бир демниг өөредилге-кижизидилге ажылдарын чорудуп, ону контрольдан турар. Училищениң өөредилге-кижизидилге ажылын бедик деңнелге чорударынга сургуулдарның бот-башкарылгазы улуг рольдуг. Сургуулдарның профэвилел, комсомол комитеттери темалыг болгаш дыштаныышкын кежээлерин организастап эрттирерин [illegible]. Училищениң ажылында бир кескү черни ээлеп турар чүүл болза, бот-тывынгыр артистер болгаш спортчуларның уран чүүл көрүлделеринден, спортчу маргылдааларлан чыдып калбазы. Республикада уран чүүлге хандыкшылдыглар училищениң нииити ыры болгаш танцы бөлүүнүң күүседиглерин театрның сценазындан азы теледамчыдылгалардан хөй удаа көргени чугаажок. Спортчуларның чедиишкинин демдеглевейн баар арга чок. Чоокта чаа болган хол бөмбүүнүң республика маргылдаазынга уруглар командазының чедиишкинин, баскетболчу оолдар командазы ийиги черни ээлээни ол бүгүнүң бадыткалы. Моон мурнунда-даа чылдарда болуп эрткен маргылдааларга-даа педагогика училищезиниң командалары идепкейлиг киржип, хөй удаа шаңналдарга төлептиг болуп келген.

Сургуулдарның кижи бүрүзүнге ай санында 37 рубль стипендияны төлеп турар. А өскүс уругларга 80 рубльди төлевишаан, долу күрүне хандырылгазында тургускан. Олар хүнде үш катап чемненип турарлар. Долу хандырылгада ниитизи-биле 92 кижи бар.

Тываның сургуулдарындан аңгыда, училищеде Моол Арат Республиканың Цэнгэл сумузундан келген Аал Борохуу, Зевгээ Наран-Туяа, Хубсугул аймактан Сотов Лавчаа, Даш-Доржийн Яалд оларны кереэ ёзугаар өөредип турар. Оларның өөредилгеге чүткүлдүүн башкылар демдеглээр болду.

Нииити чуртталга чери училище-биле тудуш деп үстүнде демдеглээн мен. Ында 340 ажыг кижи чурттап турар. Бирги каъдында оолдар, ийиги, үшкү каъттарда уруглар. Ниитизи-биле 56 өрээл бар. Өрээлдерде ийиден алды кижи чедир чурттап турар. Общежитие чөвүлелиниң даргазынга сургуулдар дөрткү курсчу Алефтина Хууракпанны соңгуп алганнар. А оралакчылары үш кижи. Олар нииити чуртталга черинге хүн чуруму, арыг-силигни сагыырын негевишаан, өрээлдер, каъттар аразында чарыштың түңнелдерин үндүрүп турар.

Общежитие чөвүлелиниң даргазы Алефтина болуушун ажылдап [illegible] оон кандыг түңнелдерни чедип алганын манчаар чугаалаар:

— Чурттакчыларның шуптузунуң соңгааны-биле үш кандидатураның аразындан хөй санны алгаш, чөвүлел даргазынга үш чыл бурунгаар томуйлаттым. Эш-өөрүм, башкыларымның бүзүрелин чаалап алыры ындыг-ла амыр эвес. Бо ажылдан хөй [illegible] Мени моон соңгаар ажылдаарымга кылып турган ажылдарым улуг салдарлыг болган. Удавас доозар бис. Ынчангаш күрүне шылгалдаларынга белеткенип тур мен. Ортумга ажылдап [illegible] белеткеп турар мен. Ажылга кижизидикчи башкылар Нина Андреевна Мамаева, Галина Яковлевна Сайгутанна, Анисья Васильевна Сардыкова оларда үлегер ап, берге үеде оларның сүмезинге даянып-даа турганым таварылгалар бар. Хоорайга, автобустарга-даа чорууга ты-

келир үеде сургуулдар белеткери-биле профуглалыкчын ажылын олар ажылдап барган коллективтеринге, школаларга, өөре-ва оолдар уругларны хүндүлеп, оларның-биле эптиг-эвилең, культурлуг чугаалажып билбес-тир. Кайы-даа национальдың төлээлериниң аразында оолдардан бистиң оолдарывыс дег ындыг кижилерни көрүп көрбээн мен. Өске национальдың кижилери херээжен кижилерге хумагалыг боор чорду чоп. Ийе, шуптузун ынча дивес мен. Инн-чангыс кижилер багай салдарлыг. Ынчангаш оларга сагындырып каар күзелим бо. Кижи бүрүзү бот-боттарывыска хумагалыг болуп көрээлинерем. Общежитиеге келгештиң соңга-хаалга буспастыр. Мындыг берге үеде оода-ла хөй-нииитиниң өнчүзүн кадагалаары кижи бүрүзүнүң херээ деп санаар мен.

Сөөлгү чылдарда школа реформазын амыдыралга боттандырып эгелээни-биле училищеге өөренип кирер конкурстуң шылгалдазы аажок берге. Сургуулдар хүлээп алырының негелдези улгаткан. А ынчаарга шылгалдалар дужаап келгеннер хөй. Башкы мергежилге таарыжыр-даа, таарышпас-даа, күзелдиг-даа, күзел чок-даа кижилерни частырыг чокка шилип алыры болдунмайн турар. Ынчангаш райкүүскомнарның улус өөредилге килдистери, школаларның башкылары, директорлары өөреникчилерниң аразында ук ажылга таарыжып болур кижилерни баш бурунгаар шилип ап, тускай белеткел курстарынга өөредип болур. Училищеге өөренип кирерлерге консультациялар эрттирер класстар бар. Училищениң амгы доозукчулары никчилер аразында чорудуп турар.

● СУРГУУЛДАРНЫҢ КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ АЙ САНЫНДА 37 РУБЛЬ СТИПЕНДИЯНЫ ТӨЛЕП ТУРАР.

● ДОЛУ ХАНДЫРЫЛГАДА НИИТИЗИ-БИЛЕ 92 КИЖИ БАР.

Рынок экономиказынче шилчилге үезинде чуртта-даа, республикада-даа байдал бергедээн. Өскүс уругларга идик-хеп садып алыры талон системазынче киргенинден болдунмайн турар. Чыл дургузунда училище өскүс кижи бүрүзүнге-ле 525 рубль-биле идик-хеп садып бээр ужурлуг. А 100 рубльди чыл дургузунда материалдыг дузаламчыга бээри албан. Талоннарны кижи бүрүзүнүң ап турарын чедип алыр дээш башкыларның болгаш сургуулдарның профэвилел комитеттери үстүкү албан черлеринге барып, айтырыгны тургузуп келген. Ол чугула айтырыгны шиитпирлээриниң хемчеглери Улус өөредилге министерствозу, Садыг министерствозу дарый күүседир ужурлуг.

— Бисте бүдүргеш садып, сайгарып турар продукциявыс бар эвес. Мастерская базазынга кылдынган ээзиш продукциявысты ында-хаая сайгарып турар. Улуг эвес огородувустан алдынган ногаа, чимистен нииити чемненилгеге ажыглаар. Моон соңгаар нииити хандырылгага бергедей бээри чугаажок. Ынчангаш дузалал ажыл-агыйын тудар дээш төлевилел-смета документилерин училище чөвүлелинге белеткедивис. Күрүне чээли-биле акшаланып турарывыстан ам-даа чедишпес чүүлдер хөй. Бот-акшалалывышкының аргазы кылдыр келир чылдан эгелеп өөредилгени төлевирлиг хевирже киирер бодап турар бис. Шылгалдаларга консультациялар база төлевирлиг. Бүдүрүгнелеоге хамаарыжыр ясли-садтарның кижизидикчилерин керээ ёзугаар белеткээн көрдүнүп турар. Ынчан сургуулдарның өөредилгеге хамаарылгазы өскелир. Чаа филиалдарны ажылдары база аажок таарымчалыг деп санап турар мен — деп, училищениң директору Маадыр-оол Моңге-Чаяанович Саая чугаалап-дыр.

Училищениң чырык, делгем аудиторияларынга чоокш турган, үениң негелдези-биле дериттинген лабораторияларны, класстарны көргеш, анаада-ла сеткилим хөлзеп, дойлуп, анаа өөренигсей бээр кижи болдум. Ынчангаш келир үеде ажыл-амыдыралын башкының мергежилинге баараалгадыр күзелдиглер боттарының шын туружун илередип, анаа өөренир дизе, оларны Кызылдың башкы училищези манаа турар!

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: бирги курсчулар кичээл үезинде; информатика болгаш санаалга техниказының башкызы А. С. Гуляева-биле үшкү курсчу Артур Чымба; күш-культура кичээлинде.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.

АННА СУУЗУНМАА

(Эгези № 275 «Шында»).

Контрреволюстуг идегеттер Хемчик-оол, Дашпаа сүтлар Дакый-Сүрүңнуң чечелери болур чүве. Контрреволюстуг Хемчик-оолдуң херээ илерээриниң мурнунда Дакый-Сүрүң ол контрреволюстуг Хемчик-оолдуң, оон өөнүң иштин бажыңынга экеп шайладыр, бөдү Доржу-биле кады ол контрреволюстуг ыт сеткиин бажыңынга барып шайлаар турду, долчузу-биле чугаалаарга, контрреволюстуг Хемчик-оол-биле, оон өөнүң ишти-биле Дакый-Сүрүң, Доржу олар экономиктиг болгаш политиктиг хоны харылзааны канчаар-даа аажок тудуп турдулар.

Контрреволюстуг бөлүктүң херээ илерээже чедир контрреволюстуг феодал Дашпааның уруглары Дакый-Сүрүңнуң бажыңынга чурттап турдулар.

Мен бодап көөрүмге Дакый-Сүрүңнуң эки хынап көргеш, бир шиидин тывар болза чогуур.

Угун-Билир».

«Бир шиидин тывар».

Ол чүү дээни ол?

Билиринге херек-тир: [illegible] сүрер, тудар, хоругдаар, [illegible] бажынаар, шиидер, [illegible] оон келерезе...

Анна Суузунмаа ам орталанып бодачыга. Эми деп чеви талыгыр оран болган. Ойталынг арга чок, аныяк эмчини [illegible] «ажылдаар» деп [illegible] дужаап [illegible] Ол шагда [illegible] черге барып ажылдаа [illegible] Анна Суузунмаага [illegible] дан аът кырынга өскен. Эмчиде узун оорук анаа ындыг-да чаа чүүл болбаан.

Тайга аразында сыкхыла берген бичии суур аныяк эмчиге таныыры, шагда-ла билири ышкаш сагындырган. Чурттакчылары база өске бүгү кижилер дег болган. Алдынныдар эртенниңне ажыл-ижинче далажып чоруп турганнар. Ындыг болганда кижи бүрүзүнүң хууда чымыжы, ажы-төлү база бар турду-ла ыйнаан.

Эмчи кижи келирин Эми алдын үүргайының эргелээр чери баш удур билип турган боор, оон ынай боттары база неге турган ыйнаан, бажыңбалгатты даргаар доорап эйтып бергеннер.

Эргелээр чериниң бир-ле даргазы Анна Суузунмаа-биле чугаалашкан соонда, чикти [illegible] каш сөс октап каан:

— Чурттаар бажыңнар ол, дуңмам. Дулгуур Демир-Хаяда боор. Хирээ орун-ножок, аяк-саваа шуптузу белен дишкен чүве.

Анна кайгай берген — бүгү чүве белен, Москвага безин ындыг эвес болчук чоп? Ынчаарга ам Демир-Хая деп чүү кижи ыйнады? Таныыры ат болган. Өскен-төрээн Барыын-хемн-даа сагыжынга [illegible] Ынчалза-даа ындыг аттыг кижи чаңгыс-ла ында эвес, бүгү Тыва [illegible]

[illegible]

Алдын дээрге алдын, чүгле тиже эт-сеттер эмге-ссеслиг, соңга шилдери кылагар болза, ында кадык кижилер чурттап турар ужурлуг. Алдынныларга алдындан артык чүүл ол-дур. Алдынны чөрден казып ап болур, кижилерниң кадыы ындыг эвес, ону чидирер болза, алдын-биле-даа садып ап болбас.

Чай адакталы берген. Тере-Хөл тайгазының эң-не өңа үези. Кат, тоорук бышкан. Суглар кара, дээр көк. Агаарны кижи тынып-ла хаммас. Оон үнезин эмчи кижи билбес болза, ам кым билир.

Анна ол-ла бодалы-биле демги дарганың айтып берген бажыңынга чеде бергенин эскербээн. Борбак бажың. Ийи бичии соңгазы арыг. Херээжен хол изи бар ышкаш.

Бичии чаданы мөң үнгеш, Анна эжикти сести аарак соктаан. Харыы дыңналбаан. Эжелери чок бе дээрге, эжикте шооча каавылбээн. Ол-даа канчаар, чүгүла эвес херек-тир, ол шагда улус шооча деп чүвеже ындыг-ла сагыш салбас турган.

Анна ам база катап элээн дыңнадыр соктагылапкан. [illegible]

[illegible] деп чара дыраш алган, куу тоннуг, кайгамчык кара карактарлыг, чуга шырайлыг. Эмиге көрүп көрбээни аныяк кысты эскерип кааш, ол кижи ууг чиде берген турган. Анна база кайгай берген — Демир-Хая ышкажыл? Ол өөренип чоруур мурнунда Барыктан үш оол — Демир-Хая, Кошкар-оол база оон акызы Хойлаар-оол алдынчылап чорутканнар болгай. Тывада ындыг уургайлар-ла хөй, оларның чогум кайнаар чоруй барганнарын Анна дыңнаваан. Кандыг-чүү-даа бол, бажы Кызылче барганнар, оон соонда сураг читкен.

— Па!

Демир-Хая оол өске [illegible] тынпаан, карактарын [illegible] даа, катап-катап көөр-дээ. Ол черле ындыг — далаш чок.

— Демир-Хая акый ышкажыл сен? — деп, Анна баштай чугаалаан. — Мында келгеннер ол ышкажыл? Экии, акый!

Анна ол хаая чинрбейлери дег чиңге салаалардыг холун сунган.

— Аайна сен бе? Өске черге болза сени танывас-тыр мен.

— Мен база, акый.

Демир-Хая база бичэки Барыкка төктес чавзалыг чорур чоруур, [illegible] кежи [illegible] тоннуг, деңгүр баштыг, [illegible]

[illegible]

— Чок, ам чаа дүшкеним бо. Силерде дулгуур бар дээрге, бээр кылаштап келдим. Белен бажың бар диштилер. Хойлаар акым база мында бе, сээн-биле кады чурттап турар бе?

Анна дээрге алаң кайгап орган: шагда Кызылга чедип келирге, таныыры Хууракпан, Дакый-Сүрүң сугла турган, а Москвага баарга, Анайбан утбай ында орган, маңаа кээрге — Демир-Хая... Куш телү каяа-даа ужар, кижи телү каяа-даа чоруур деп чугаа бола-дыр.

— Хойлаар-оол мында боор ийикпе — дээш, Демир-Хая аяк-шынаан кынгырады берген.

Демир-Хая арыг-силиг чурттап орар болган. Эмчи кижиге ол өөрүнчүг болбайн канчаар. «Кадык мага-ботта — кадык сагыш-сеткил» — деп, башкылары өөреткен болгай.

— Ынчаарга ам Хойлаар-оолдуң кайнаар маннай берген ол? — деп, Анна четтикпейн айтырган. — Мээн сураамны дыңназа, доран келир болгай аан.

Демир-Хая шайын куткан. Оон, шынап-ла, чааскаан чурттап орары билдине берген. Соңгалары арыг боорга, херээжен кижиниң холунуң изи бар-дыр деп, аныяк эмчи часкап болган. Ында бээгай чүү боор, бот-боразун эр кижи ындыг сеткпер чурттап олурарга эки-дир.

Хойлаар-оол мында кайда боор.

— Ам кайда кижил?

— Аалынга ужурашпадын бе — дээрим ол-дур ийин.

— Чанмаан мен. Дораан бээр чорудуптулар.

— А Кыдылга?

— Орта база көрбедим. Ынаар кай барганы ол?

— Борта каш чыл болду. [illegible] Ол коннивисти [illegible]

— [illegible]

Демир-Хая шаар чугаалаан

— Моон ындыг орус урут тып алган кижи.

— Солунун аа! — деп, Анна магадаан. — Мен чорупп турумда, улус мени орус оол элертип эккээр сен дижип, баштактанып турдулар.

— Ол база чайлыг херек-тир — деп, Демир-Хая детсээн. Мында чок дээн оолдар бар.

— А Кошкар оол кайыл?

Демир-Хая өснээр көрнү берген:

— Чемнен, чемнен, Аайна... Соонда, соонда... — Оон будалдырган. Мээн эжим эр келир болган чүве. Көрей оол-дур ийин. Тоорук быжа берген. Сени ол дээш, дүште чок чыттым ышкажыл. Адырам, адырам, дулгуур ында чүве. База ол бажыңга чурттаар кижи-дир сен, дуңмам. Эки болган-дыр. Бүгү чүве белен. Ам-даа хевээр. Сензээ-ле белеткеп чораан кужур ыйнаан.

Анна элдепсинген.

— Кым белеткеп чораан?

Демир-Хая чылдагаан чок черге чөдүргүлээн:

— Чок, чок, дуңмам... Чүү дептим?.. Ийе, ийе... Дулгуур...

Демир-Хая ам көөрге, Аайна ачазынга аажок дөмей болган. Лю ындыг ийик чоп, түн дег ак диштерин дангаар шала ажып алгап чорур.

Шак ынчан аныяк эр ынре халып келген. Далашканы илдең.

— Белен сен бе, Дёма? — деп, ол бүү-хаа айтырган, бажыңда өске аныяк ыяс кижи олурарга, тура душкен.

— Эмчи.

Дүрт-сыны кыска, тырын мага-боттуг, калбаксымаар дулгуурлуг [illegible]

— Демир сенээ [illegible] — деп, Демир-Хая Аннага тайылбырлаан. — Мээн эжим Ким-дир. Таныжып [illegible]

Анна оожум туруп келгеш холун сунган.

— Анна.

— Мени Ким дээр.

— Мен бо черге келгеш, Дёма апарган болдур мен ийин — деп, Демир-Хая немээн. — Харын-даа Демен тий Сергеевич дижир. Чүгле мээң эвес, шуптувустуң аттарывыс чаартынган. Хойлаар-оол дээрге Коля апарган. Гоша, Гоша... Че, ол-даа ындыг-дыр. Адырам-адырам. Тоорук таар бис... Ийе, ийе, дулгуурун кайыл, Ким?

— Чүү дулгуурум?

— Ол аан, амдыы, Лю кужурнуң...

— Аа, менде, менде.

— Ол бажыңга Аайна чурттаар болган-дыр. Мээң дуңмам.

Ким шын турзы-биле кайгап, магадап чугаалаан:

Мындыг чараш дуңманы каяа чажырып чорааның ол, Дёма?

Ынчаарга хоржок, эгелеп черинге хомудаар мен.

Оожургап көр даан деп, Демир-Хая имнээн:

— Эмчи кижи-дир, ам биске ажылдаар

— Ынчаарга-ла дулгуур харамнанмас мен — деп, Ким улам баштактанган. — Бодумнуң бажыңымныын-даа бээр мен. Оон ханылаза чүрээм-даа дулгуурун оскунуп тар болдум бе?

— Че болзун, Ким. Хүн орайтады. Эмчи далажы берди

Ким карманындан элээн каш кожактыг дулгуурларны үнгүп келгеш, бирээзин Аннаже сунган

— Анаа эвес, алдын дулгуур чүве — деп, Ким база [illegible] — Моон-биле чүнү-даа ажыдып [illegible]

(Уланчылыг).

Чарлалдар бюрозу

Квартира [illegible] 1991 чылда [illegible] 1990 чылдың декабрь 31-ге чедир [illegible] Кызыл [illegible] (№ 1, 2, 3, 4 участоктары) [illegible]

Бо хуусаага чедир [illegible]

Квартира [illegible] 1990 чылдың декабрь 31-ге чедир [illegible]

ТВ

ДЕКАБРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.50 Мультфильмнер. 10.15 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 11.35 «Ол болган... болган...» 11.55 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.30 «Үе». 13.10—14.30 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкыны. «Лос-Анжелес Кингс» — «Химик». 15.30 «Ак бүрү». Телефильм. 16.00 Хөгжүм эртинези. Я. Сибелиус. Концерт. 16.35 Уругларга дамчыдылга. 17.35 «6-гы километрде концерт». Барымдаалыг фильм. «Юлейсрадио» компания. 18.00 «Калевала». Мультфильм. 5-6 сериялары. 18.20 Фотоконкурс «Чер — бистиң нииити бажыңывыс». 18.25 «Резонанс». «Келир үениң Европазы»: баштыңнар ужуражыышкынының соонда». 19.25 Россияның парламент медээчизи. 19.40 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Юлейсрадио» компания. «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.10 А. Ахматованың шүлүктеринге композиция. 23.10 «В билд» программа. «Виктор Цойнуң чырыткылыг тураскаалынга». 00.40—00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Физика. 9 класс. Деңзи чок байдал болгаш хөлүн эрттирээры. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Эволюцияның кол угланыглары. 11.05 «Вивлиофика». 12.05 «Ялта-91». 12.15 «Манежтен манеж чедир». 12.25 «Аңнаашкын». Барымдаалыг фильм. 12.45 «Циркке шуптуу ынак». «Алибек» джигиттер. 13.10—14.05 «Дачага болган төөгүлер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Концерт. 21.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 23.35 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 00.25—01.45 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкыны. «Лос-Анжелес Кингс» — «Химик».

Кино

ДЕКАБРЬ 5-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Ханусен» (ВУР. 16 харга чедир) 9.30, 11.50, 14.10, 16.30. **«Сердце ангела»** (АКШ. 16 харга чедир) 18.50 (премьера).
«ПИОНЕР»: «Да здравствует Сервантц!» 9.00, **«Золотая баба»** 10.30, 13.40, **«Давайте, любить»** 15.20, 17.10, 19.00, 20.50 шактарда.

Тыва АССР-ниң Агропромунуң [illegible] Моңгун-Тайга районунуң агропромунуң [illegible] СЭКП комитети [illegible] **Делгер-оол Александрович АМЫРБИТТИНН** оглу [illegible] 1990 чылдың ноябрь 30-да [illegible]

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

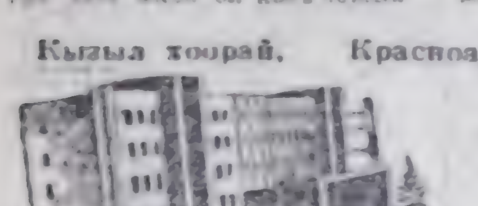

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-08; 3-41-23; ◆ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ удуртукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар — сайда — 2-22-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга чамы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чакыг № 550

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 6 вторник
№ 278 (14478)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Сессияның декабрь 4-те болган хуралынга хүн айтырыында көрдүнгенин бүгүгаар ССРЭ-де инвалид кижилерниң социал камгалалының дугайында айтырыгны баштай чугаалашкан. Санал-онал солчулгазының соонда ол талазы-биле хоойлу төлевилелин бирги номчулгадан хүлээп алгаш, чедир ажылдап кылыры-биле комитеттерже болгаш комиссияларже чорудар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Оон соонда депутаттарның бирээзи Наманган хоорайга чүү болганының дугайында айтырыг салган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Корум-чурум айтырыгларының болгаш кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел талазы-биле комитединиң даргазы Ю. В. Голик мындыг янзылыг тайылбырны кылган: ол хүн автобуска ында турар шериг чериниң бир бөлүк шериг албанныгларыбиле тус чериниң чурттакчыларының аразынга шошсодаа болган. Аңаа өлген кижилер база бар. Наманган хоорайның 10-18 хар назылыг аныяк оолдары оон улаштыр хөделгеш, магазиннерни буза шаварын оралдашкан. Оларны бир кем-херек үүлгедикчизи баштап турган. Хоорайда байдалды оожургаткан, ындыг болзажок, амдаа чүгаартеп эвиживээн. Ташкент болгаш Москва хоорайдан специалистер бригадазы ында ажылдап турар.

Дээди Советтиң кежигүннери оон соонда профэвилелдериниң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалашкан. Рынок экономиказынче шилчип турар үеде ажылчы чоннарның ажыл, амыдыралын камгалаар талазы-биле профэвилелдериниң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында санал-онал солчулгазы болган. Бо айтырыгны дараазында бир хуралче сонгаарлаткан.

Хүнүң иниги чартыында депутаттар ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып эгелээн. Бо айтырыгны дүрген чугаалажып көөрү чугула апарган. Чүге дээрге ону ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге киирер.

Бо айтырыг талазы-биле чүве чугаалаары-биле ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевка сөс берген.

Ол айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Дээди Советтиң кежигүннери доктаал хүлээп алган. Күрүне эргелеп башкарылгазын сайзырангайжыдып турары-биле холбаштыр ССРЭ Конституциязынга киирер өскерилгелер болгаш немелделер дугайында хоойлу төлевилелиниң кол-кол чүүлдерин доктаалда чүүлдүг деп хүлээп көрген. Төлевилелге хамаарыштыр кирген саналдарны өөренип көрүп тургаш, чедир ажылдап кылырын хамаарышкан комитеттерге дааскан. Күрүне эргелеп башкарылгазының системазын сайзырангайжыдар талазы-биле дүрген хемчеглерни алырын, чугула айтырыгларны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга киирип турарын Президентиге сүмелээн.

Кежээки хуралдың ажылынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков чазак болгаш Президент чөвүлелиниң кежигүннери киришкен.

(СЭТА).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ЧУГААЗЫ

Хоойлунуң төлевилелин силерге үлеп берген, ынчангаш Конституцияга киирери-биле саналдаттынып турар эдилге бүрүзүнге доктаап, тайылбыр кылыры менден негеттинмейн турар-дыр. Кол-кол чүүлдерге доктаап көрейн, дүүн бистер, чамдык республикаларның, шуптузу эвези шын, удуртукчуларының киржилгези-биле күүсекчи эрге-чагырганың структуразынга болгаш хүлээлгелеринге киирер деп турар өскерилгелерни дыка үр, кончуг тодаргай чугаалашкан бис, ону эгезинде силерге дыңнадып каайн.

Эң кол өскерлиишкиннер Федерация чөвүлелиниң чаа ролюнга хамааржыр. Ол Президент чанында чөвүлээр эргелиг орган тургаиындан күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының дээди органнарының системазында кончуг чугула звено кылдыр өскерлир. Ол улуг эрге-хүлээлгелерлиг болур. Чөвүлел нииити-эвилел ужурдузалыг бүгү улуг-улуг айтырыгларны чугаалажыр, эрге-чагырганың эвилелдешкен болгаш республика органнарының ажыл-чорудулгазын дүүштүрүп, бир угтуг болдурарын хандырар, маргылдааларны шиитпирлээринге, чөрүлдээлиг байдалдарны таарыштырып алырынга дузалаар апаар. Саналдаттынып турар төлевилелде Федерация чөвүлелиниң кежигүннеринге чүгле боттарының республикаларының эрге-ажыктарын камгалаарын болгаш ол дээш туржуруун хандырып турар эвес, харын Эвилелдиң эрге-хүлээлгелерин боттандырарынга деңэргелиг киирип арганы бээр чугула эрге-хүлээлгелерни берип турарын эскерген боор силер. Ол 127.9 чүүлде демдеглеттингеи, ында ССРЭ-ниң Президентизи бодунуң чамдык хүлээлгелерин күүседирин Оралакчы президентиге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга, ол ышкаш Президент чөвүлелиниң кежигүннеринге дамчыдып берип болур деп демдеглээн.

Принципиалдыг чаа чүүл болза, амдан эгелээш, Эвилелдиң күүсекчи эрге-чагыргазы Президентиниң холунга турар кылдыр көргени болур. Ынчангаш амгы Министрлер Чөвүлели Президентиге чагырткан Министрлер кабинеди апаар. Кабинеттиң хүн бүрүдеги удуртулгазын Оралакчы президент боттандырар, ону Президентиниң саналдап киргенин ёзугаар Дээди Совет бадылаар. Министрлерни Президент ССРЭ-ниң Дээди Соведи-биле дугуржуп база Федерация чөвүлелиниң санал-оналын өөренип көрүп тургаш томуйлаар. Министрлер кабинеди Президентиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң мурнунга харыысалгалыг болур. Ынчангаш Дээди Советтиң бир чугула хүлээлгези — күүсекчи эрге-чагырганың ажыл-чорудулгазын контрольдаар деп хүлээлгени боттандырар арга магадылаттынар.

Шиитпирлээри-биле ноябрь 17-де силерге киирип келгениим «сес пунктуларга» дүүштүр хоойлу төлевилелинде эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың структуразынга Президентиниң хоойлуларының болгаш чарлыктарының күүселдезин контрольдаар хүлээлгелерни боттандырар чаа органнарны тургузары көрдүнүп турар. Күрүнениң ындыг инспекциязын тургузарының алыс утказы болза, хүлээп алдынып турар шиитпирлерниң күүселдезин хандырар механизмниң амыдыралчы болурун магадылаарында болур.

ССРЭ-ниң Оралакчы президентизиниң эрге-хүлээлгелерин төлевилелде тодаргай көргүскен. Чугаа болза, Президентиниң херек кырында оң холу болур болгаш оон янзы-бүрү даалгаларын күүседир кижиниң дугайында боор турар. Оон ангыда, Оралакчы президентиге Күрүне инспекциязын удуртур хүлээлгени берип турар.

Күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының системазынга Айыыл чок чорук чөвүлели чогуур черин ээлээр. Ол ССР Эвилелиниң эрге-хүлээлгезинге хамааржыр болгаш ниитилелге база күрүнеге кончуг чугула хүлээлгелерни күүседир. Конституцияга ол немелдени киирерде Дээди Советтиң кежигүннериниң ол айтырыг талазы-биле меңээ киирип келген саналдарын өөренип көрген турган.

Айыыл чок чорук чөвүлелин тургузарынга хамаарыштыр алырга, ол айтырыгны чугаалажып келгенивис соонда ону кандыг янзылыг шиитпирлээрин Федерация чөвүлели, Президент көөр кылдыр арттырып каар деп түңнелге келген бис.

Силерге киирип келген хоойлу төлевилелиниң база бир айтырыынче силерниң кичээнгейиңерни угландырар деп бодап тур мен. Министрлер кабинединиң эрге-хүлээлгелериниң даңзызында Эвилел Керээзинде көрдүнген эвилел эрге-хүлээлгелериниң комплекизи кирген. Ында чүгле Президентиге, Федерация чөвүлелинге болгаш чамдык өске органнарга дорт хамааржыр эрге-хүлээлгелер кирбээн. Ынчангаш бистер ССР Эвилелиниң суверенниг республикаларының Эвилели кылдыр үндезини-биле чаартырынга холбашкан принциптерни болгаш институттарны бистиң күрүне структуравыска баш удур киирип эгелээнивис ол болур. Дүүн бо айтырыгны республикаларның удуртукчулары-биле ужуражыышкынга кончуг кичээнгейлиг болгаш бүгү талалыг чугаалажып көрген. Айтырыгны шилиишкин кылып алыр хевирлиг кылдыр тургускан турган. Боттарының бодалдарын чугаалап бээрин эштерден дилээн мен.

Эвилел Керээзи чугаалажып көрүүшкүнде туруп турар, аңаа кандыг-бир өскерилгелер кирери черле билдингир. Эвилел керээзиниң үндезининге эрге-хүлээлгелерни чаарты хуваарынга дүүштүр эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың чаа системазы тургустунгуже чедир шилчиишкиниң үезинде кандыг янзылыг хөделип ажылдаар ужурлуг бис? Бистер элээн бир үеде Министрлер кабинединге тускай эрге-хүлээлгелерни бээр бис бе азы Эвилел керээзиниң төлевилелинде чугаалажып көөрү-биле кирген эрге-хүлээлгелерни дораан-на бериптер бис бе? Бөдүүнчүдүп чугаалаарга, чедип алыр ужурлуг турушттарывысты баш удур тодарадып алгаш, Дээди Советтиң туружу мындыг-дыр, бистиң ниитилеливиске чүнүң-даа мурнунда эрге-хүлээлгелерни эде хуваажып турган, ханы чаартылгаларны боттандырар дээш туржуп турар бис деп чүвени тодаргай бадыткап чугаалаар дээш. Санал-онал солчулгазының соонда сөөлгү түңнел деткимчени алган: Министрлер кабинединге кандыг-бир «шилчиишкин үезиниң эрге-хүлээлгелерин» тодарадып берип шыдавас бис, чүге дээрге ынчап баар болза, чуртта аңаа эвес байдал улам будалыр. А харын Эвилел керээзинде саналдаттынып турар чүүлдерни бижип алыр болгаш чаа структураларны тургузуп эгелээр, ындыг болзажок, ол структураларны доп-дораан чедип ап шыдавас бис деп чүвени билип турар-даа болзувусса.

База бир айтырыг тургустунуп кээп турар. Эргелеп башкарылганың чаа системазынче шилчиишкин элээн үени болгаш бот-боттарының аразында харылзаалыг үе-чадаларны эртерин негей берип болур чадавас. Ындыг болганда бистер бо угланыышкынга кылыр бурунгаар базым бүрүзүн чуртта боттуг байдал-биле дүүштүрүп көөр, чаа структураже шилчиишкин бызыг эвес байдалды улам күштелдире бербес кылдыр хөделип ажылдаары чугула. Эвилел керээзинде айыттынып саналдаттынып турар системаны чедип алыры-биле эргелеп башкарылганы эде тургузарынга үндезин болур шилчиишкин үезиниң дугайында хоойлуну ажылдап кылгаш, хүлээп алза эки боор деп бодап турар мен.

М. С. Горбачев чугаазының түңнелинде чоокку хүннерде шиитпирлээр ужурлуг тодаргай айтырыгларга доктааган. Конституцияга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында хоойлунуң төлевилели дүүштүрүлгелерни болгаш тодарадыышкыннарны негээр кончуг харыысалгалыг юридиктиг ажыл болур. Ынчангаш бо системаны колдуунда чүүлдүг деп деткиирин дилеп тур мен.

Чуртта аъш-чем байдалын экижидер талазы-биле соңгаарладыышкын чок хемчеглерниң программазын белеткеп турар бөлүктү тургусканын ССРЭ-ниң Президентизи Дээди Советке баш бурунгаар информация кылдыр дыңнаткан. Республикаларның төлээлекчилери ол ажылга киришкен. Бирги чергениң эң чугула ол айтырын шиитпирлээр төлээде, төптүң болгаш бүгү республикаларның, регионнарның олче онза кичээнгейн болгаш дугуруштунган хөделиишкиннери негеттинип турар. Ол бөлүк барык дүн-хүн чокка ажылдап турар, оон ыңай ук айтырыг талазы-биле чугаалажып көрүүшкүнү үш удаа эрттирер мен деп, Президент дыңнаткан. Республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң даргаларының киржилгези-биле чоокку ийи-үш хүнде программаны чугаалажып көөр.

Декабрьда болгаш келир чылдың мартка чедир чонну аъш-чем-биле хандырарының хемчеглери программада кирген. Ол дээрге, программаның бирги кезээ-дир. Ийиги кезээ — көдээге өнчүнү чаартыр болгаш ниитизи-биле чер харылзааларын сайзырацгайжыдар хемчеглер болур. Чер болгаш мал ажылын, ногаа, огород ажыл-агыйларын хөгжүдер, продукция бүдүрерин көвүдедир талазы-биле чоокку бир-ийи айда колхозтарның, совхозтарның, агрофирмаларның, хууда дузалал ажыл-агыйларының, тараачын ажыл-агыйларының инициативазын калбартыр, янзы-бүрү хевирлиг огород, сад ажыл-агыйларын хөгжүдеринге таарыжыр байдалдарны тургузар херек. Ындыг ажыл-агыйны чорударын күзээн чүгле көдээ ниитилерге эвес, харын хоорай чурттакчыларынга таарымчалыг байдалдарны хандырары чугула. Огород болгаш сад ажыл-агыйын чорударын күзээннерге бээр чер участоктарынга эвээш-ле дизе, үш-беш миллион гектар черни тывар ужурлуг бис. Ол хире черни тыварынга республикаларның чөпшээрежилгези негеттинип турар.

Көдээ ажыл-агый продуктуларын белеткээринге ниитиг бээриниң механизминиң дугайында айтырыг мырынай чаа ёзу-биле тургустунуп турар. Ынчаарга бистер маңаа хамаарыштыр ниити принциптиң дугайында чугаалап турар-дыр бис, а республика бүрүзү бодунуң тус чер байдалдарын барымдаалап көрбүшаан, идиг бээриниң механизмин тодаргай көөр апаар. Аъш-чем үндүрүүнүң дугайында чугаа болуп турар. Аъш-чем үндүрүүн керээ өртектерин ёзугаар курлагтыгның кандыг-бир кезээ-биле Россияда холбаштырар бодап турар. Ол чүүлдерден арткан бүгү продукцияны ажыл-агыйлар боттары бүрүн ажыглаар, сайгарар болур.

Программаның ол кезээнге аъш-чем үлетпүрүн даштыкы фирмалар-биле кады ажылдажылгага база бодунуң аргаларынга үндезилээш, хөгжүдер болгаш чаартыр талазы-биле соңгаарладыышкын чок хемчеглер база кирген турар. Агроүлетпүр секторун чаартырының перспективтиг айтырыглары болгаш оон үлетпүр-биле, хоорай болгаш көдээниң аразында харылзааларының, көдээниң социал хөгжүлдезиниң айтырыглары программаның үшкү кезээ болур.

Бүгү республикаларның дугуруштунган киржилгези бар турда, чүгле ынчаарда ук программа бүрүнү-биле чедиишкинниг күүсеттинген туруп болур.

База бир айтырыг бар: даштыкы хөй күрүнелер амгы үеде аъш-чем дузаламчызын саналдап турар, ол дузаламчы чээлиге, чамдыызы гуманитарлыг ёзуга үндезилеттинген болур. Бо талазы-биле тускай комиссия тургустунган турар ужурлуг.

Бо **чылдың декабрьда**, келир чылдың январьда болгаш мартта даштыкыдан алыр кылдыр көрдүнген аъш-чемниң база көдээ ажыл-агый чиг эдиниң хемчээлиниң дугайында, көргүзүглерни депутаттарның дилээнин ёзугаар М. С. Горбачев тодаргайлап чугаалаан.

Аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарын херэглекчилерге чедирериниң айтырыы амгы үеде онза чугула ужур-дузалыг болуп турар. Аъш-чемниң хуваар болгаш контрольдаар талазы-биле айтырыгга ол база доктааган. Айыыл чок чорук органнары Москваның бежен магазиннеринге баштайгы хыналданы кылган. Ук магазиннерге ажыл шагы доозулган соонда «ажылдың үшкү ээлчээ» эгелеп турарын хыналда илереткен. Баазаларда база ындыг. Шыңгыы контрольду, хыналданы организастаары негеттинип турар. Ынчангаш ажылчын контролюн катап тургузарынга хамаарыштыр Президентиниң Чарлыы үнген. Ажылчын контролю хыналданы кылгаш, материалдарны прокуратурага болгаш судка дамчыдып бээр эргени аңаа тывыскан. Ажылчын контрольду транспорт болгаш банкылар-биле хандырары чугула, хоойлу-дүрүм камгалаар органнар-биле ол кады ажылдаар ужурлуг. Ажылчын контролюнуң ындыг органнарын чоокку ийи-үш неделяда тургузар талазы-биле дузалаар херек.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннериниң айтырыгларынга Президент харыылаан.

(СЭТА).

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Бүдүн неделяның дургузунда М. С. Горбачев ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажыл-херектери-биле холбашкан, чай чок болур. Неделя төнчүзүнде Япониянын ажыл-херекчи кижилериниң бөлүү-биле ужуражылгазын планнаттынган деп, ССРЭ-ниң Президентизиниң дузалакчызы, парлалга албанының удуртукчузу В. Н. Игнатенко декабрь 4-те журналистерге дыңнаткан.

Тайбының Нобельче шаңналын тыпсырының ёзулалынга киржири-биле Президентиниң даасканы ёзугаар ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң бирги оралакчызы А. Г. Ковалев Ослога баарын аңаа база дыңнаткан. Нобельчи лауреаттың чаңчыл болган лекциязын М. С. Горбачев келир чазын кылырын төлевилээн.

Журналистер В. В. Бакатинге хамаарышкан чамдык айтырыгларны салган. Чурт улуг хемчээлдиг структуралыг өскерилгелерниң бүдүүзүнде туруп турарын, Президентиниң парлалга албанының удуртукчузу чугаалааш, ол чорук эргелеп башкарылганың элээн хөй күрүне албаннарынга хамаарылгалыг апаар, ынчангаш кадрлар талазы-биле улуг өскерилгелер болур, аңаа В. В. Бакатин база төлептиг черни ээлээр деп дыңнаткан.

(СЭТА).

ОРБИТАГА ТУДУШТУРУЛГА

Совет-япон экипаж «МИР» станциязында

СЭТА-ның дыңнадыы

1990 чылдың декабрь 4-те Москваның-биле 12 шак 57 минутада «Союз ТМ-11» космос корабли башкарылгалыг «Мир» комплекс-биле тудуштурган. Чер чоогунуң орбитазында Геннадий Манаков, Геннадий Стрекалов, Виктор Афанасьев, Муса Манаров болгаш япон космонавт Тоехиро Акияма составтыг каттышкан экипаж ажылдап эгелээн.

Кады ужудуушкунуң үезинде эртем-техниктиг болгаш медицина-биологтуг шинчилелдерниң программазын күүседири, сески кол экспедицияның экипажынга ээлчегни дамчыдып бээри көрдүнген. Япон журналист орбитадан телевидение болгаш радио репортажтарын дамчыдар, а ол ышкаш чамдык эртем шинчилелдерин чорудар.

Декабрь 10-да Геннадий Манаков, Геннадий Стрекалов база Тоехиро Акияма олар «Союз ТМ-10» корабльге Черже чанып келир, а Виктор Афанасьев биле Муса Манаров «Мир» эртем-шинчилел комплекизинге ажылдарны уламчылап артар.

«Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң каттышкан экипажынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев байыр чедирген. Баштайгы совет-япон космос экипажының ужудуушкуну ийи талалыг кады ажылдажылганың чаа үе-чадазын ажыдып турар чайынналчак болуушкун, ол Совет Эвилели биле Японияның улустарының бот-боттарының аразында билчиишкининге, найыралынга база бүзүрежилгезинге көску салыышкынны киирер деп ында айтыткан.

Ужудуушкун [illegible] программа [illegible] чоруп турар. Бо[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] дазы эки.

УЖУКТААР ӨРЭЭЛДЕ

Кызылдың мебель фабриказының цехтеринде бо чылды чедиишкинниг доозар дээш кужениишкинниг ажылдап турар ажылчыннар көвүдээн. Мурнакчыларның олуруунга киргеннерни мында адап, мактап, оларның кылган ажылын онзалап демдеглеп турар. Бажың иштинге салыр чараш стенкаларны кылып үндүрери элээн каш цехтерни эртер. Ол ажылдың эң-не эгезин шалыпчыларның бирээзи, аныяк мастер Людмила Ивановна Мысник күүседип турар. Оон калбак делгем столунуң кырында хыртыңчыташтар чыдар.

Оон ангыда, калбак самбыра хевирлиг ыяштар. Хырба. Ажылчынның шевер холдары оларны тудуштуруп кирер. Ол далаш чок, оожум кылып турза-даа, ажылыжы шалыыкын.

Ол цех дээрге бажың-эт-херексели кылырының эң-не эгезин салыр, азы иненин хендирин ужуктаар өрээл болур. Ында Рубина Күнден-оолдуң, Лидия Бызованың, Людмила Барахтаеваның кылыр ажылы чаңгыс аай. Хыртыннарны быжыглап хырбалаар. Дараазында чышпыр бастырар цехче чорудар. Ажылчыннарның ажыл-ижиниң планныг даалгалары үшчок ажыр күүсеттинип келген.

Бажыңның эт-херекселиниң кезектерин чыып эптээр цехте мөге холдарлыг эр улустар бар. Бүдүн бригадада. Макар Сат ажылды башкарбышаан, боду база иженгеп турар. Василий Ермаков мында он үш чыл болган. Орус болгаш тыва оолдарны бодунуң мергежилинге өөреткен.

ЧУРУКТАРДА: мебель дегиниң ажылчыннары: Василий Ермаков; Людмила Мысник; Макар Сат.

Оплар ОХЕМЧИКТИН сөзү, фотолары.

Рынок харылзааларынче шилчиир байдалдарда улус депутаттарының чер-чер Советтериниң немелде бүрүн эрге-хүлээлгелериниң дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың ХООЙЛУЗУ

РСФСР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтери болза «РСФСР-ниң экономиктиг суверенитединиң үндезинин хандырар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр экономиктиг байдалды быжыг туруштуг болдурар болгаш рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле комплекстиг хемчеглерни боттандырарын болдуруун эргезинде деңнелдиинге хандырар хүлээлгелиг. РСФСР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш оларның күүсекчи органнарының немелде бүрүн эрге-хүлээлгелерин бо Хоойлу доктаадып турар.

I бөлүк

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң бүрүн эрге-хүлээлгелери

1 чүүл. Экономиктиг реформаны белеткээр база боттандырар талазы-биле комиссияларны, а күүсекчи органнарның чаңгыга — түс черниң өнчүзүн эргелеп башкарар, күрүнеден аңгылаар, хуужудар, монополияга удур хемчеглер, чер реформазының, рынокче шилчииринин өске-даа хемчеглериниң талазы-биле органнарны тургузар, бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге эргежок бүрүн эргелерни оларга тывсыр, оларның структуразын болгаш штаттарын улус депутаттарының чер-чер Советтери тодаргайлаар эргелиг. Ол органнарны чер-черниң бюджеттеринден, оон иштинде эт-хөреңгилерни күрүнеден аңгылаарының болгаш хуужударының, а ол ышкаш бюджеттен дашкаар фондуларның күсели-биле хандырар.

2 чүүл. Муниципалитет өнчүзүн тургузар талазы-биле улус депутаттарының край, область, район, хоорай (районга чагырткан хоорайлардан аңгыда) Советтери, а ол ышкаш оларның дааскаңын ёзугаар улус депутаттарының хоорай, хоорайларда район, суур болгаш кодээ Советтери муниципалитет өнчүзүнге дамчыдып бээр бүдүрүлгелерни, организацияларны, эт-хөреңгини даңзылап бүрүткээр, өртек үнезин тодаргайлаар, даңзызын тургузар, үстүнде болгаш адаанда турар хамаарышкан Советтер-биле ук чүүлдерге хамаарышкан протоколдарны дугуржур, бүдүрүлгелерни, организацияларны, албан черлерин, а ол ышкаш күрүне өнчүзүнге хамаарышкан болгаш чонунуң коммунал амыдырал база социал-культура херекселдерин, түс черниң ажыл-агыйының таарымчалыг ажылдаарын хандырарынга онза чугула ужур-дузалыг өске-даа объектилерни муниципалитет өнчүзүнге дамчыдып бээр дугайында саналдарын үстүнде турар Советтерге, күрүне эргелелиниң органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш өске-даа организацияларга киирер.

Улус депутаттарының түс чер Совединиң эргезинде муниципалитет өнчүзүнүң составының дугайында шиитпирни, айыттынган чурумну болгаш негелделерни улус депутаттарының үстүнде турар Советтери сагывышаан, хүлээп алыр.

Улус депутаттарының түс чер Совединиң бодунда бар херекселдериниң күсели-биле садып азы халас алган эт-хөреңги оон соңгаар уе Советтиг шиитпирин ёзугаар муниципалитеттиң фондузунга кирер.

Муниципалитет өнчүзү кала хамааржырының дугайында бүгү деңнелдиң улус депутаттар Советтериниң аразынга маргылдааларны оларга хамаарыштыр үстүнде турар улус депутаттар Совединиң тургусканы оларны чөпшээрештирер комиссияның түңнелинге үндезилеп шиитпирлээр.

3 чүүл. Күрүнеден аңгылаар болгаш хуужудар талазы-биле:

3. 1. Улус депутаттарының край, область, район, хоорай (районга чагырткан хоорайлардан аңгыда) Советтери түс черниң байдалдарын барымдаалап база күштүг хоойлужудулга актыларынга дүүштүр оларга хамааржыр эт-хөреңгилерни күрүнеден аңгылаарының болгаш хуужударының чурумун тодаргайлаар. Күрүнеден аңгылаарынга болгаш хуужударынга бирги ээлчегде садыгның, амыдырал хандырылгазының, хөй-нитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелери база организациялары, чурт үлетпүрүнүң бүдүрүлгелери болгаш чурттал-га фондузу кирер:

күрүнеден аңгылаарының болгаш хуужударының (аренда, коллективтиг болгаш хуу өнчү кылдыр садып алыры, акционерлиг ниитилелдер, кооперативтер, бичежек бүдүрүлгелер кылдыр эде организастаары, халаска дамчыдып бээри болгаш оон-даа өске) негелделериниң, хевирлериниң болгаш методтарының дугайында улус депутаттарының адаанда турар Советтериниң, бүдүрүлгелерниң, организацияларның, а ол ышкаш хамаатыларның саналдарын бүрүткеп түңнээрин база чугаалажып көөрүн хандырар:

оларга хамаарышкан болгаш күрүнеден аңгылаар база хуужудар бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгилерин садарының, чер-чер аукционнарын кылырының негелделерин болгаш чурумун улус депутаттарының адаанда турар Советтериниң саналын барымдаалап тодаргайлап доктаадыр.

бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның даңзызын база оларны күрүнеден аңгылаарының болгаш хуужударының негелделерин түс черниң парлалгазынга чарлаар;

3.2. Улус депутаттарының чер-чер Советтери болза:

муниципалитет өнчүзүн күрүнеден аңгылаарын болгаш хуужударын чорудар;

муниципалитет эт-хөреңгизин гайгаттаныжыдан улус депутаттарының чер-чер Советтериниң алган акша түңнүн 30-дан эвээш эвес хуузун түс черниң бюджединге киирер;

бүдүрүлгелерни күрүнеден аңгылаар болгаш хуужудар дугайында керээлерни чарарда, түс черниң ажыл-агыйының таарымчалыг ажылдаарын хандырар байдалдарны (бүдүрүлгелерниң тывыр ужурлуг чүүлдери, ол бүдүрүлгелерниң кылыр чүүлдерин өскертирин хоруур хуусаа болгаш өске-даа керээлерни үрээн дээш харысалганы баш бурунгаар айтыр эргелиг.

4 чүүл. Тывынгыр-кылынгыр чорукка болгаш монополияга удур хемчеглерге идиг бээр талазы-биле:

4.1. Күштүг хоойлужудулгага дүүштүр улус депутаттарының чер-чер Советтери болза:

түс черниң байдалдарын барымдаалап көрбүшаан, тывынгыр-кылынгыр чорукка идиг бээриниче болгаш рынок инфраструктуразының кезектерин (садыг-саарылга банкыларын, бараан болгаш фонд биржаларын, харылзаштырар организацияларны, склад, сава болгаш транспорт ажыл-агыйын, информация системаларын, чарлал агентилелдерин болгаш өскелерни-даа) бодунуң эргезинде девискээрге тургузарынче угланган хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш ап чорудар;

акционерлиг, бичежек, кооператив бүдүрүлгелерин, национал ус-тывыш артельдерин болгаш өске-даа бүдүрүлгелерни тургузар база оларны тургузарынга идиг бээр;

акционерлиг, бичежек, кооператив болгаш өске-даа бүдүрүлгелерге оларга хамаарышкан чер участоктарын, дуглап кааш болгаш чедир туттунмаан бүдүрүлге бажыңнарын, а ол ышкаш ажыглаттынмайн турар дериг-херекселдерни болгаш өске-даа эт-хөреңгилерни конкурс ёзугаар өртектиг кылдыр азы халаска бээр, хоойлуда көрдүнген таварылгада үндүрүг онаарының чигелделериниң негелделерин доктаадып турулар.

4.2. Улус депутаттарының край болгаш область Советтери бодунуң девискээринде ажыл-агыйны чорудуп турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның даштыкыже чорудар продукциязының (бараанарының) 10 хуудаң хөй эвес хемчээлинге лицензияны болгаш нормалаашкынны боттандырар эргелиг.

5 чүүл. Күш-ажыл рынокун тургузар талазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери:

ажылдап турган кижилерниң хосталганының дугайында медээлерни бодунуң эргезинде девискээрлерде тургустунган бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, организациялардан, оларның чагырткан черлеринден хамаарылга чокка чоруур үезинде алыр, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, оон иштинде үстүү черлериниң чагыыларының удурттукчуларының бо айтырыгларга хамаарыштыр даңзызын негелделерин дашкаар эргелиг;

бодунуң девискээринге ажылчын күжүнүң негеттиниң туралының болгаш дашкаар черлерден ажылчын күжүн сумелээниниң дугайында медээ бээр информация албан черлерин база түс черниң банкыларын тургузар;

профессионалдыг угланыышкынның, чонну өөредириниң база дагын белеткээриниң системазын, организастаар азы ону организастаарынга киржир;

ажылга кирип шыдавайн турар чонунуң чамдык бөлүктеринге (профессионалдыг белеткели чок аныяктар, бичии уругларлыг херээженнер, инвалидтер, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринден халашкан кижилер, хоругдал черлеринден хосталганнар болгаш оон-даа өскелер) дузалаар хемчеглерниң системазын ажылдап кылыр болгаш ооң күүселдезин хынаар;

күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле доктааттынган чигелделерни болгаш артык эргелерни, а ол ышкаш хамыктың мурнунда аныяктарга, инвалидтерге, бичии уругларлыг херээженнерге, социал камгалалды херекээн өске-даа бөлүктерниң кижилеринге ажылдаар черлерни немей тургузарынга идиг бээр талазы-биле бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга деткиичк көргүзериниң өске-даа хевирлерин тодаргайлаар:

чонну ажыл-биле хандырар дээш бодунуң эргезинде девискээрге чаагайжыдылганың, оруктар, бажыңнар, дериг-шиннер тудуунуң, септелгезиниң болгаш ол хевирлиг өске-даа чүүлдерниң ажылдарын чер-чер бюджеттериниң, акша-хөреңгилериниң, бюджеттен дашкаар фондуларның болгаш өске-даа киириштирип болгу дег курлавырларның күсели-биле организастаар.

6 чүүл. Чер реформазының талазы-биле:

6.1. Улус депутаттарының край, область, хоорай (районга чагырткан хоорайлардан аңгыда) Советтери чер реформазын бодунуң эргезинде девискээрге чорудар дугайында нормативтиг болгаш методиктиг документилерни чер хоойлужудулгазынга дүүштүр ажылдап кылгаш, бадылаар, чер банкызын тургузар.

6.2. Улус депутаттарының район, хоорай (оларның дааскаңы-биле хоорайда район), суур болгаш кодээ Советтери чер хоойлузунга дүүштүр:

чер фондузунуң даңзылаашкынын өнчалап бүрүткээр;

херек кырында ажыглаттынып турар черлерни өөренип көргеш, бүгү чер участоктарын болгаш чер ажыглакчыларын катаптап бүрүткээрин боттандырар.

бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш хамаатыларга черни зээлээр кылдыр база ажыглаары-биле бээр болгаш садар, хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар ол черлерни эгидип алыр;

6.3. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң боттарынга хамаарышкан девискээрде бүгү чер ажыглакчыларының черни ажыглаарын база чер дугайында хоойлужудулганы сагып турарын контрольдуг боттандырар.

7. чүүл. Чуртталга черлериниң реформазының талазы-биле:

7.1. Улус депутаттарының край, область, хоорай (районга чагырткан хоорайлардан аңгыда) Советтери улус депутаттарының оон адаанда турар Советтериниң саналдарын барымдаалап, чуртталга бажыңнарын хамаатыларга болгаш организацияларга өнчү кылдыр дамчыдып бээриниң болгаш садарының чурумун, чуртталга бажыңнарын арендага бээриниң негелделерин база чурумун доктаадыр, чуртталга бажыңнарының садыг-саарылга банкыларын тургузар.

7.2. Улус депутаттарының район, хоорай, хоорайларда район, суур, кодээ Советтери:

күрүнениң чурттала фондузун өнчалап бүрүткээр, ынчаарда ооң өртээн тодарадыр;

чурттала бажыңнарын хамаатыларга болгаш организацияларга хуу өнчү кылдыр дамчыдып бээрин боттандырар;

чурттала бажыңнарын тудар, дамчыдып бээр, садар болгаш садып алыр арендага бээр талазы-биле дугуржулга кылыр организацияларны тургузар.

8 чүүл. Улус депутаттарының край, область, хоорай (районга чагырткан хоорайлардан аңгыда), район Советтери чонунуң социал камгалалының талазы-биле:

РСФСР-ниң Министерлер Чөвүлелиниң доктааткаңы даңзыга немештир бөлүк бараанарны тодаргайлаар, ук бараанарның өртектерин хамаарышкан түс черниң бюджет хөреңгилериниң күсели-биле Совет таарыштыр доктаадыр:

бюджет хөреңгилериниң, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан чурумунга дүүшкен хостуг база саарылга өртектериниң ёзугаар бараанарны болгаш продуктуларны садып турганындан киирген хоранзылариның, а ол ышкаш республика бюджединден дамчыдып берген дотация туңунуң күсели-биле дотация фондуларын тургузар;

натура хемчээлиниң единицазынга хамаарыштыр доктааттынган өртектер азы рубль хемчээлинге дүүштүр аъш-чем продуктуларының өртектеринге дотацияларны күрүнениң болгаш муниципалитеттиң садыг организацияларының аразынга хувоар:

бичии уругларга, назылап ыраанпарга, инвалидтерге болгаш өске-даа чединмес хамаатыларга акша болгаш оон-даа өске хевирлиг дузаламчыны, ооң иштинде натура дузаламчызын (халас чемненилге, чурттаттар бажыңының септелгезин, школа назыны четпээннерниң албан черлеринге (халас тургузары, эргижирээн болгаш өртээн чиигеткен чүүлдерни, ажыглаттынмайн турар, ынча чыдар эт-хөреңгилерни садарын организастаары, харыг чиигелерин, [illegible] хамаатыларны, инвалидтерни хайгаарап ажаарын организастаары болгаш оон даа өске) көргүзериниң хевирлерин болгаш чурумун тодаргайлап доктаадыр.

рынокта тодаргай байдалды барымдаалап көрбүшаан, чонга аъш-чем продуктуларын база бараанарны нормалап хуваарыр эргежок чугула болганда доктаадыр.

9 чүүл. Социал камгалалдың тускай фондуларын түс черниң хамаарышкан бюджет хөреңгилериниң, бюджеттен дашкаар фондуларының, оон иштинде эки тура дузаламчыларының күсели-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери тургузар.

10 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтери болза түс черниң хамаарышкан бюджединге арыг орулгадан (орулгадан) киирер үндүрүгнүң 25 чедир хуузун бүдүрүлге черни-биле дугуржкаңының ёзугаар күрүне хемчээлинге дүүштүр оорган ажыр керээ өртектеринге дүүштүр 25 чедир хуузун продукцияның боду-биле азы бүдүрүлгениң ачы-дуза чедиргезин-биле солуур: бодунуң эргезинде турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның бүдүрер продукциязының (бараанарының) азы ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээлиниң 5-чедир хуузунга чагыглы чогуур курлавырларны дамчыдып бербишаан, кылыр эргелиг.

11 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтери бодунуң органнарының структуразын, штаттарын, оларның шиитпирлээр эргелиг айтырыгларын РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр тодаргайлаар.

12 чүүл. Рынокче шилчииринң хандырар талазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери дараазында айтырыгларны чүгле бодунуң сессияларынга шиитпирлээр:

бо Хоойлунуң 1 чүүлүнде көрдүнген рынокче шилчиир айтырыглар талазы-биле органнарны тургузары, оларның структуразын болгаш штаттарын тодаргайлаары;

муниципалитет өнчүзүнүң составын доктаадып шиитпирин хүлээп алыры (2 бөлүктүң 2 чүүлү);

улус депутаттарының Советтериниң эт-хөреңгизин күрүнедеп аңгылаарының база хуужударының чурумун, а ол ышкаш күрүнеден аңгылаарынга, хуужударынга хамааржыр бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның эт-хөреңгизин садарының негелделерин, чурумун бадылаары (3, 4 абз., 3.1 п. 3 чүүл);

ажылдаар немелде черлерни организастаар болгаш аңаа идиг бээр сорулга-биле бүдүрүлгелерге, организацияларга чиигелделерниң база артык эргелерниң системазын тургузары (5 абз., 5 ч.);

садыг-саарылга банкыларын, бараан болгаш фонд биржаларын тургузары (1 абз., 4 ч.);

социал камгалалдың фондузун тургузары (9 ч.);

чер реформазын чорудар талазы-биле нормативтиг документилерни бадылаары (6.1 п., 6 ч.);

организацияларның болгаш хамаатыларның өнчүзү кылдыр чуртталга бажыңнарын дамчыдып бээриниң база садарының, арендага дужаарының чурумун бадылаары (7.1 п., 7 ч.).

13 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң президиумнары боттарының хуралдарынга дараазында айтырыгларны шиитпирлээр:

муниципалитет өнчүзүнге эт-хөреңгини дамчыдып бээр дугайында саналдарны улус депутаттарының үстүнде турар Советтеринге, күрүне эргелелиниң органнарынга, өске-даа организацияларга киирер дугайында (2 б., 2 чүүл);

өртектерин түс черге таарыштыр доктаадырынга хамаарышкан бараанар даңзызынга немелделерни киирери (1 абз., 8 ч.);

бодунуң девискээринде чонга аъш-чем продуктуларын болгаш бараанарны нормалап хуваарын доктаадыры (5 абз., 8 ч.).

14 чүүл. Бо хоойлу-биле доктааткан улус депутаттарының чер-чер Советтериниң өске эрге-хүлээлгелерин оларның күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнары боттандырар.

15 чүүл. Рынок харылзааларынче шилчииринге эргежок чугула улус депутаттарының чер-чер Советтериниң өске-даа эрге-хүлээлгелерин РСФСР-ниң составынга кирип турар республикалар немей тодаргайлап болур.

Автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның улус депутаттарының Советтери бо Хоойлуну ёзугаар улус депутаттарының край, область Советтеринге доктааткан эрге-хүлээлгелерни эдилээр.

II бөлүк

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң харысалгазы

16 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтери, оларның органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилери хүлээп алыр шиитпирлер хоойлуга дүүшкен турарынга хамаарыштыр харысалгалыг болур.

17 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтери дүрүмге дүүшпес шиитпирлерни хүлээп алганының болгаш оларның органнарының база албан-дужаалдыг кижилериниң хеделчиниңнериниң түңнелинде чедирген когаралдарны улус депутаттарының чер-чер Советтериниң органнарының күсели-биле бүдүрүлгелерге (каттыжыышкыннарга), албан черлеринге, хамаатыларга долу хемчээлдии-биле эгидер.

Улус депутаттарының түс чер Соведи, ооң органы ажылдакчыларының азы албан-дужаалдыг кижилериниң чедирген когаралын дуглаан солуунде, ук когаралдың хемчээли-биле, хоойлу-биле өске хемчээл бир эвес көрдүнмээн болза, негелдени ук когаралды болдурган кижиге кылыр эргелиг.

18 чүүл. Бодунуң эргезинде девискээрде чурттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш дурум ёзугаар эрге-ажыктарын, а ол ышкаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң эргелерин үрээн болгаш бодунга хамаарыштыр үстүкү күрүне эргелелиниң органнарының, бүдүрүлгелерниң (каттыжыышкыннарының), организацияларның болгаш албан черлериниң актыларын күш чок деп санаар дугайында негелделерни улус депутаттарының чер-чер Советтери судка азы күрүне арбитражынга киирер эргелиг.

Күрүне эргелелиниң бодунга хамаарыштыр үстүкү органнарының актыларындан аңгыда маргылдаалыг актыларның күштүг болуруң улус депутаттарының чер-чер Советтери кажан суд азы арбитраж шиитпирни хүлээп алгыже чедир түр соксадыр эргелиг.

19 чүүл. Улус депутаттарының түс чер Совединиң шиитпири оларның эргелерин үрээн таварылгада бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар ындыг шиитпирге хамаарыштыр хомудалын РСФСР-ниң амгы күштүг хоойлужудулгазында доктааттынган чурум ёзугаар судка азы арбитражка киирип, аңаа удурланып болур.

20 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтери, оларның органнары, албан-дужаалдыг кижилери хамаатыларның эргелерин, хоойлунуң камгалаан эрге-ажыктарын бир эвес үреп турар болза, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпиринге хамаарыштыр хамаатылар судка хомудал киирер эргелиг.

21 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң органнарының хоойлуларны күүседип турарынга хайгааралды РСФСР-ниң прокурору болгаш аңаа чагырткан прокурорлар боттандырар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң президиумнарының, күүсекчи комитеттериниң азы өске-даа органнарының РСФСР хоойлужудулгазынга чөрүшкек актыларынга хамаарыштыр удурланыышкынны прокурорлар кылыр. Прокурорнуң удурланыышкынын хамаарышкан Советке киирер, улус депутаттарының үстүнде турар Советтеринге дыңналдыр болгаш ук актының күштүг болуруң соксадыр.

Удурланыышкынны хүлээвээнде, прокурор хамаарышкан судка удурланыышкынның дилег кылыр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы. 1990 чылдың ноябрь 21.

ЭКИ ЧУРТТААР ДИЗЕ...

«Мөөң соңгаар канчаар чурттаар бис?» деп айтырыг кижи бүрүзүн дүвүредип чорууру чадавас. Чурттуңда кол чылдар иштинде элээн чаартылгалар болду. [illegible] тыва чонга, бүгү-ле бис [illegible] деп санаар мен. [illegible]

Тываның [illegible] экономиказы, амыдыралы база культуразы талазы-биле [illegible]

Чүнү кылзывысса экил?

[illegible]

Саналдар, бодалдар

[illegible] 5-10-даа чыл [illegible]

[illegible] Бай-Тайга районга [illegible]

[illegible] ажыл кылдырарынче хемчеглен алза кандыгыл? Бо база [illegible] Мээң бодалым ындыг.

Бистиң экономиказының кол адыры — малда. [illegible]

Бистиң Тываның элээн каннаан [illegible]

Сергей ИРГИТ

Бай-Тал суур.

Аныяктар дугайында сөс

МАЛГА САЛЫМНЫГ

Антон биле Зинаида Доюрбайлар — «Х Улуг хурал» совхозтуң аныяк малчыннары. Олар ам он дугаар чыл кадарчылап турар. Көргүзүглери доктаамал бедик. Аныяк өг-бүлеге совхозтуң [illegible] терек таварылгада мал чемин чедирери чамчыыл апарган.

Амгы үеде бо өг-бүле 580 хоюн кадарып турар. Бо чылын оларның бирээзинден 4 килограмм дүктү кыргаар планын күүсеткен. [illegible] Ынчангаш Доюрбайлар бо чылын боттарының күжү-биле 10 тонна сигенни белеткээн. [illegible]

[illegible]

Кызыл-оол САГАН-ООЛ.

Баян-Кол суур.

Тудугжунуң мергежилин алгап-мактаан ыры шүлүк, чогаалдарның чежезин ол дээр. Тайбың ажылды дарганнашкан тудугжу мергежилдиглерниң ажылының түңнелин амгы Кызылывыстан-даа, Шагаан-Арыгдан, Ак-Довурак болгаш Тываның өске-даа хоорай, суурларындан-даа көрүп болур.

Альбина Ыйнак биле Чыжыргана Сотпа Кызылдың № 4 ортумак профессионал-техниктиг училищезинге өөренип киргеш, аңаа үшкү разрядтың штукатур-малярлары мергежилди чедип алган. Амгы үеде олар 48 ки тудуг эргелелинде коммунист Зоя Донгакка удурткан шеверлекчилер бригадазында ажылдап турарлар. Бригада бо хүннерде хоорайның мурнуу чүгүнде туттунган тос каът бажыңнарның бирээзинде шеверлел ажылын кылып турар.

ЧУРУКТА: шеверлекчи эжишкилер Ч. Сотпа биле А. Ыйнак.

Вячеслав МОНГУШ.

Педагогика арыны

Школа болгаш ада-ие

БЫЖЫГ ХАРЫЛЗАА ХЕРЕК

Школа назылыг бичии уругларының өөредилге-кижизидилгезинге, эстетиктиг-даа кижизидилгезинге ада-иелер биле башкының аразында быжыг харылзаа улуг рольду ойнаар. Антон Семёнович Макаренко: «Бир эвес бичии уругга 5 харлыындан 12 харга чедир бодунда бар эки чүүлдерни дамчыдып берип шыдаптар болзуңза, уруун эки кижизидилгени алганы ол» деп чугаалаан. Бичии кижиниң кижизидилгези, шынап-ла, ог-бүледен эгелээр. Олар өттүнчек, улуг кижиниң эки, багай талаларын дораан бодунга шиңгээдип алыр.

Өөреникчи оолдуң, уруунуң школачы амыдыралы-биле таныжып, башкызынга кандыг дуза негеттинип турарыл, клазынга, школазынга кандыг-кандыг дуза херегил деп черле барып, сонуургап чедип көөрү бистиң, ада-иелерниң дорт хүлээлгевис-тир.

Башкы кижиниң ажылы хөй: кичээлдерге белеткенир, класс деңнир, өөредилге пландыр, класстан дашкаар ажылдары дээш-ле баар. Аңаа хөй үе негеттинер. Башкы кижиге бүдүн өөредилге чылының дургузунда чаасканы ону кылыры берге. Маңаа ёзулуг-ла ада-иелерниң киржилгези, дузазы херек.

Ада-иелерниң кандыг дузазы негеттинип кээрил? Маңаа Кызылдың 9 дугаар школазының 2 «а» клазының эрткен чылгы болгаш амгы бо хүннерге чедир ажыл, амыдыралындан чамдык чүүлдерни ада-иелерге кысказы-биле таныштырайн.

Клазывыс башкызы Зоя Даргымаевна Моңгуш. Ол үр үениң иштинде республиканың школаларынга, Кызылга бичии чаштарны кижизидип, башкылап келген. Ол—улуг башкы деп аттың эдилекчизи. Эрткен чылдың төнчүзүнде ол класс 100 хуу өөредилгени чедип алган. Күзүн өөредилгениң баштайгы хүннеринде-ле ада-ие хуралын кылгаш, аңаа төрелдер комитедин соңгуп, бирги улдуңнуң иштинде кылыр ужурлуг ажылывыстың планын тургузуп алыр бис.

Төрелдер комитединиң даргазы Чамбал Делгер-ооловна Биче-оол комитеттиң кежигүннериниң аңгы-аңгы кезектерге хуваарыш, шыңгызы-биле ажылдап эрттирген. Ол хостуг үелеринде үргүлчү школада турар. Класс башкызы-биле харылзаазын үзбейн келген. Класстың дериглгезин колдуунда Чамбал Делгер-ооловна оолуң [illegible]-биле чуруп, класстан [illegible].

Өөредилге талазы-биле хажыглаар турар ада-иелер клас башкызы-биле сүмележип, өөредилгезинге кошкак турар уругларны кичээл соонда эрттирип алгаш, өөредип, айтып берип, дузалажып, оларның аваларыбиле беседалажып, арга-сүмезин берип турарлар.

Ажыл-агый кезээн Лев Львович Саяндо удуртуп турар. Класстың үрелген стол-сандайларының эриилдерин тыртып, эрип берип, соңга, хааларның ойбан дыдыын сиртей тыртып каар. Клазывыстың ада-иелери чайлыг үезин шилиг алгаш, уругларга аргылга, шашки, таңмы, кинти ыя бөлгүмнерин чедишкинниг эрттирип турарлар. Күш-культура, спорт кезээ база янзы-бүрү спортчу оюннарны, маргылдааларны, чижээлээрге, «Кым мурнаарыл?», «Дидимнер, күштүглер, авангардлар» дээш хоорай кыдыынче экскурсиялап чорааш, аңаа спортчу оюннарны, тыва оюннарны көргүзүп, бичии чаштарның хан-дамырын, угаан-медерелин, күчү-күжүн сайзыралырынга ада-иелер билиин, күжүн харам чокка киириштирип турар.

Культура-массалыг ажылды идепкейлиг чорудуп келген болгаш чорудуп-даа турар. Бо талазы-биле ажыл харысалгалыг. Кылыр дээн кандыг-бир чүүлдү, ону харылап турар ада-иелер баш бурунгаар болур-чогуур чүүлдерни, канчаар белеткээрин, чүнү кылырын башкы-биле сүмележип, оон сценарийин чугаалажып тургускаш, ам ажылдап кирип тер. Ылаңгыя кинти ажылдап органзастаар дээнде класстың ада-иелеринге дыңнадып, оларның идепкейлиг киржилгезин айтып, кылыр ужурлуг ажылдарын дагзып каар, ол айыткан үезинде төрелдер комитеди ону ылап хынап көөр. Чижээлээрге, «Хөглүг ог», «Шагаа», «Алдын күс», Чаа чылдың Шагаазы, Совет Армияга турасказаткан кежээлер дээш оон-даа өске байырлалдар солун үткалыг, уругларның [illegible] кижизидилгезинге улуг салдарлыг болган.

Өөреникчилерниң хостуг үелеринде сагга, орус дылга, тыва дылга викториналарны база эрттирген. Байырлалдар, кежээлер бүрүзү амданныг чем чок эртпейн барбас. Иелерниң чемгиро холдары-биле кылгылаан каңг, янзы-бүрү амданныг аъш-чемнерни столдарга аян-шинчи кирип делгеп салгылаптар.

Оон ыңай ажык класс шактарынга, ада-ие хуралынга боттарының санал-оналын кирип, чедер-четпестерин сайгарып, хурал-суглаага келбес ада-иелерни ажы-биле чугаалажып, беседаларны кылып чорудуп турар.

Кыштыа удур класс чылыглаашкынынга база идепкейлии-биле кээп, демниг чылыглап белеткедивис. Бистиң класстың ада-иелери черле база чаа боор дээн болза, [illegible] биле киржирин шыдадарлар. Ылаңгыя оларга Клара Оюновна Доңгак, Дижецмаа Тюлюшовна Ондар, Татьяна Дашиловна Байынды, Владимир Успунович Моңгуш, Ольга Орамбаловна Тыкыл-оол дээш оон-даа өскелер хамааржыр. Шак мындыг төлептиг ада-иелерге чоргааралдып, оларга каттыжып, хей-аът киирип ажылдаза чогуур. Школа-биле харылзаавыс үспейн, башкының, ада-иелерниң деткимчези-биле чүгле ынчан бис уругларывыстың эки кижизидилгезин чедип ап болур бис.

Зоя КЫЗЫЛ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

АЖЫК КИЧЭЭЛ ДУГАЙЫНДА

Номчукчунуң бодалы

Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей ортумак школазында ажык кичээлдерни методиктиг каттыжышкыннар айы-биле планнап эрттирери чаңчыл болу берген. Ажык кичээлдерни анаяк-даа, хоочун-даа башкылар хамааржыр. Баш бурунгаар тускай белеткенип алгаш эрттирерин сүмелеп турар. Ол чорук школага мурнакчы дуржулганы өөренириниң, ону нептередириниң чугула хевири, башкының кичээл чорудуп турарында чедер, четпес чүүлдерин шүгүмчүлекчи езу-биле коллективтиг сайгарарының, чогуур үнелелдиг бээриниң, методиктиг сүмелерни кадарының дээштиг аргазы апарган.

Калбак демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң болгаш бот-башкарылганың сайзыралының үезинде ажык кичээлдерниң янзы-бүрү хевирлерин байыдары, нептередири күзенчиг. Бо өөредилге чылында элээн каш ажык кичээлдерге олуржуп, оларның сайгарылгазынга киришкеш, башкыларның үнелиг саналдарын дыңнадым. Ол сүмелер чүгле кичээл эрттирген башкыга эвес, харын аңаа олурушкан башкыларга база ажыктыг болур. Ынчангаш ажык кичээлди башкыларның методиктиг семинар-практикум өөредилгези деп санаар мен.

Улуг башкы аттың эдилекчизи, школада өөредилге эргелекчизи Клара Алдын-ооловна Сат алдыгы класска математикага ажык кичээл эрттирген. Өөреникчилерниң сонуургалын, идепкейин оттурупкаар, кичээл эрттирериниң база бир хевири болур маргылдаа-кичээлди канчаар эрттирерин башкы олурушканнарга көргүзүп, ол талазы-биле дуржулга солушкан. Кичээл эки белеткелдиг, кижизидикчи салдарлыг болган. Олурушканнар кичээлдиң эрткенин эки деп үнелээн.

Өөредилге чылының эгезинде районга болган музыка башкыларының семинарының киржикчилери-биле ол-ла алдыгы класска музыкага ажык кичээл болган. Школада музыка башкызы районга болгаш республиканга болгулаан уран чүүл көрүлделериниң киржикчизи, уран чүүлдүң хоочун ажылдакчыларының бирээзи Василий Элбекович Артседи. Бо башкының ажыл, амыдыралын эки билир мен. Чаш уруглар-биле домей, биче сеткилдиг бо башкы каржы кижилер холунга таварышкаш, бажынга аар кемдээшкин алган соонда, уттуучал апарганын эскерер кижи мен. Башкының ажык кичээлге сорулгазы — хылдыг хөгжүм херекселдерин музыка кичээлдеринге канчаар ажыглап турарының дуржулгазын көргүзери. Сорулга чедип алдынган.

Башкы училищези болгаш педагогика институдун дооскан, чүгле бир, ийи чыл ажылдап турар анаяк башкыларның кичээлдеринге-даа олурушкум. Кичээлдерни эрттиргенин деңнеп көөрүмге, анаяк башкылар ажык кичээл эрттирер дээш хөй үени эрттирип турар болду. Кичээлинге хөй улус олуржурга, сүрээдээр, девидээр чорду. Башкыларның кичээлдерин сайгарар дээш эвес, ажык кичээл дугайында бодалдарым илередир сорулга-биле чижектерни киирдим. Ажык кичээл эрттирериңче башкы бүрүзүн албадаарга, аңаа элээш, ону башкының күзели-биле эрттирер болза, эки деп саналдыг мен. Башкы бүрүзү психология талазы-биле демейлешпес эвес-ле болгай. Чамдыктары кичээлинге олуржурга, сагыш-сеткили нептерер. Кичээлди терги эки бээрлер-даа бар, а чамдыктары ажык кичээл эрттирерин аар чүък кылдыр бодаарлары-даа бар. Ажык кичээл башкының өске кичээлдерден чардыктырып, аңаа белеткенириңге хөй үе-шакты, күштү чарыгдап, угаан-бодал талазы-биле сагыш-сеткилин сыгыпсыраашкынын кылып, башкыны, өөреникчилерни хелзедип, билиг шиңгээдип алырынга улуг-ла идиг бербейн, харын-даа шаптыктап турар деп бодаар мен. Ажык кичээлди башкының ажылынга үнелел бээр сорулга-биле эвес, а школага мурнакчы дуржулганы нептередир сорулгалыг эрттирээ кандыгыл деп саналым база бар. Чүге дээрге башкының ажылының дугайында кол көргүзүг өөреникчилерниң билии, кижизидилгези-ле болгай. Улуг, биче хуралдарга башкыларның ажылын үнелээрде, оларның ажыглап турар чаа аргаларын чугаалаар чорук бар. А ол башкының өөредип, кижизидип каан өөреникчилери дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөредилгезин канчаар уламчылап турарын, азы кайда, чүде ажылдап турарын барымдаа кылдыр албас боор дур. Башкы кижиниң ажылының түңнели өөреникчи олдур. Школага, бүдүрүлге черлеринде ышкаш ажылдың төнчү түңнелин барымдаалаары чугула апарбаан бе? Өөреникчиниң билиин, чурум-сагылгазын төңнү түңнел ол эвес чүве бе?!

Школаның болгаш методиктиг каттыжышкыннарның удуртукчулары башкылаашкын талазы-биле кайы башкыда кандыг чаа чүүл барын, методика талазы-биле чаа чүүлдерни шиңгээдип алырынга кымга дуза негеттинип турарын эки билирлер. Ынчангаш кичээл эрттирериниң чамдык эки таларын өөренири-биле ажык кичээл органзаставаайн, ол талазы-биле шала аскап турар башкыларны дуржулгалыг башкылардан көрүп өөренип алыры-биле бот-боттарының кичээлдеринге олуржуптурары ажыктыг болгу дег.

Таптаашкын үезинде ышкаш ажык кичээлге тускай белеткелдиң ажы чок деп бодаар мен. Кичээл бүрүзү ажык кичээл деннели ышкаш хуу бүрү ындыг турар эвес чүве бе. Ынчангаш кичээл бүрүзүн ажык кичээл кылдыр эрттирип болур болза-ла, аал тускай белеткелдиг хереэ чүл. Хостуг, кандыг-даа албадаашкын, ыбыыжык чок эрттирген кичээл бүрүзү башкыга, өөреникчиге ажыктыг. Тускай белеткеп каан ажык кичээлдиң кижизидикчи ролю кандыгыл, силер канчаар бодап тур силер, эргим башкылар?

Оолак ДҮЛҮШ.
Башкы.

Найысылалдың Михаил Бухтуев аттыг № 1 ортумак школазында күрүнениң Кызылда педагогика институдун ийи, үш чыл бурунгаар дооскан анаяк башкылар хөй. 3 «е» класста башкылап турар Галина Доржуевна Ондар, 2 «б» класстың башкызы Валентина Конгаровна Моңгуш болгаш оон-даа өскелер коллективте хоочун башкыларның үлегер-чижээ, дуржулгазы-биле чепсегленип, башкының чымыштыг ажыл-ижинден, амыдыралдың хүн бүрүде негелделеринден арга-дуржулганы мөөннеп ап, ажылынга улам сундулуг ажылдап турар.

ЧУРУКТА: анаяк башкы Валентина Конгаровна МОҢГУШ кичээл эгелээр мурнунда клазынга турда, бистиң фотокорреспондентивис Ондар Охемчик чурукка тырттырып алган.

БАШКЫ — ЧОРГААР АТ

А. С. Макаренко «Башкы кижи дээрге чоннуң медерелиниң мөңге чулазы» деп чугаалаан. Чааты ортумак школазының башкызы Тамара Доспановна Хыртын — ёзулуг-ла мергежилинге бердинген, чоннуң ынак башкызы. Ол бодунуң ханы билии, талантызы-биле чүгле өөреникчилерин эвес, суурнуң чурттакчы чонун өөредип, кижизидип чоруур. Оон ажыл стажы 32 чыл. Ол эге класс башкызы. Өөреникчилерге быжыг билигни, туруштуг чорукту, органзакчы талантыны, хөй-ниити ажылынга хандыкшылды берип чоруур. Ол чүгле школада ажыл-биле кызыгаарланмайн, хөй-ниити ажылынга база идепкейлиг киржип турар. Ажылдап келген чылдарында агитаторлап, үр үениң дургузунда кожээ Советке депутаттап, школада профэвилел комитединиң, суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазынга ажылдап келген. Боду топтуг-томааныг, бодундан, аштериндей шыңгыы негелделиг, аш-өөрүнге сагыш-човаачал, шын дээш быжыг туруштуг кижи.

Ынчангаш суурга оон ат-алдары улуг. Талантылыг: ырлаар, даараныр, аргыттынар, танцылаар. Янзы-бүрү аъш-чем кылырынга өөреникчилерни өөредип турар. Оон доостурган өөреникчилериниң билии дыка шыырак, чурттуң янзы-бүрү институттарынче шылгалдаларны хала чок тудуп кирип турарлар.

Школаның класстан дашкаар ажыл чорудар талазы-биле директорнуң оралакчызы Айлаң Ондаровна: «Бистиң башкывыс дыка-ла кызымак кижи. Оон доостурган клазындан он бир кижи институттарже дужаап кирген бис. Ам башкывыс ышкаш ажылдап чор бис» — деп чоргаарал-биле чугаалап орар. Оон өөреникчилери Римма Натпий-оол, Екатерина, Тамара Конгар-оолдар төрээн школазында башкылап турарлар, а Виктор Эртиненин кожээ Совет даргазы боор ажылдап чорууру чоргаарачыг. Оон-даа өске өөреникчилери чурттуң янзы-бүрү булуңнарында эки ажылдап, чонунга багай диртпейн чоруурлар.

Тамара Доспановна — үш урутнуң эргелиг иези. Улуг оглу Сергей башкы институдун доскаш, Чаа-Хөл ортумак школазында башкылап чоруур, ортуну Чойгаана удавас эмчи болур. Хеймер уруу Саяна 9 класста өөренип турар. Бодунуң хып дээн чалыы үезин, бүгү чурттаалгазын, күжүн, билиин анаяк салгалга, чонунга бо хире үр үениң иштинде берип келген башкының кандыг-даа шаңналы чок, хүндүлүг ат-даа тывыспааны кайгамчык.

Кижилер дээш сагыш човаашкын чок, оларны үнелеп билбес, оваарымча чок чорук эки чүүлдерге чедирбезин билир бис. Бистиң башкылал шугумунда эскет чок, мергежилинге ёзулуг бердинген башкылар эвээш эвес болдур ийин. Эң ылаңгыя хар-назыны узазы берген башкылар...

«Мээң өөреникчилеримниң үлегерлиг өөренип, ажылдап, чурттап чорууру дээрге мени кандыг-даа макталдан, шаңналдан артык ёзулуг шаңналым олдур»—деп, Тамара Доспановнаның чугаалап орары ба-ла-ла шын. Шак мындыг эки ажылдыг кижилерже [illegible] көрнүп, ажыл-ижин үнелээри, оларга деткимче көргүзери күзенчиг.

Кара-кыс ДЕНЗИН.

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУУЛУҢАР

«Шын» солунга күш-ажылдың хоочуну Артём Борбак-оолдуң Барыын-Хемчик районнуң төвүнге тургуусган баштайгы школа дугайында чүүлүн сонуургап номчудум. Үк школаның баштайгы эргелекчизи (директору) база башкызы чораан, школаны үндезилеп тургузушкан Бак-Көк Саттың дугайын база бижээн болду. Кызыл-Мажалыктың бир дугаар школазынга хоочун башкының адын таныксыр дээн саналга каттыжып, ону деткип тур мен. Районнуң партия, совет органнары чоннуң бо санал-сүмезин өөренип көргеш, шиитпирни хүлээп аар боор деп идегеп ор мен.

Бак-Көк дарганы көрген, таныыр мен. 1939—1948 чылдарда ол школага өөренип турган мен. Ол чылдарда Бак-Көк Сат кожээ комнуун даргазы турган боор. Ону школага бо-ла көөр турган бис. Бодунуң үезинде шыырак эртемниглиг, быжыг туруштуг, шиитпирлиг партия ажылдакчызы чораан дээрзин ачам сактып чугаалап орар чүве.

Эрткен төөгүвүске кичээнгей чок деп чүвевис коңчуг улус-тур бис ийин. Ол хамааңчок эки турачыларывыска бээн көрүштүг турасказы чок болгай бис. Украинадан келген кижилер тыва эки турачылар дугайын бистен артык тодаргай билир боор-дур. Төөгүвүске кичээнгейлиг болуп, чоннуң үнүн дыңнап көрүүвүсее кандыг чүвел?!

Арбынчыта ДАРЖАА.

Бай-Тайга районда Шуй ортумак школазының башкылар коллективинде улуг-даа, анаяк-даа башкылар уран чүүлге ынак. Коллектив анаяк — 25 башкы БАЛКЭ кежигүнү. Чалыы назыы дээр эвес, чайлыг үелеринде олар концерт белеткеп алгаш дыштаныр хүннерде, байырлалдарда суурнуң чонунга боттарының уран талантызын көргүзүп турарлар.

Башкының ажылы чай чок, харысалгалыг. Ынчалза-даа бо коллективтиң кежигүннери ажыл-ижиниң-даа, чаа дыштаныылгазының-даа оруун узадып, делгемчидип, чон аразынче кирип, районнуң суурларынче аалдап, бот-тывынгыр ажылдың барааны кылып турар.

ЧУРУКТА: Шуйнуң кожээ клувунга болган бир концерттен көргүзүг.
Сүрүң ДАДАР-ООЛДУҢ фотозу.

ЧЫМЫШТЫГ ИШТИҢ ЭЭЗИ

Алдан чылдар эгезинде республиканың школаларынга башкылар чедишпес турган. Чигим-на оон үжүрүндан Кызылга күрүнениң педагогика институдун үшкү курс доостан студентилерни кожээ школаларже ажылдадып чорудуп турган. Даш Бүйымбаевна Дүлүш хуваалда ёзугаар Чербиниң школа-интернадынче чорупкан. Аңаа баарга, анаяк башкыга 5, 6, 7 класстарга математика кичээлдери берип каан. Ажылдаар өөреникчилери орус үург... болган. Школа-интернат өөреникчилери дээрге-ле өскүс азы ада-иези эргезин казыттырткан. Берге кижизидилгелиг уруглар-дыр деп, ол ынчан болган. Анаяк башкы шыырак-даа коллективке таварышкан. Ынчан школа директору Евстолия Михайловна Командэина Даш Дүлүштүң ажылынга кызымаан, кандыг-даа ажыл [illegible] идепкейлиин, өөреникчилер-биле [illegible] өөредип, [illegible] дуржулгазындан өөренип, арга-сүмезин ук шаанда [illegible]. Оон сүмелери, [illegible]. Ынчангаш ол Евстолия Михайловнаның чаагай сеткил-биле ам-даа сактып чоруур.

Даш Бүйымбаевна институтту бот-өөредилге-биле 1964 чылда доозуп алган. Ол Бора-Тайга, Хайыраан, Чадааның бир дугаар школаларынга ажылдап турган үелеринде үргүлчү чогаадыкчы ёзу-биле, чаа арга-дуржулганы ажыглап келген. Чөөн-Хемчик районнуң удуртукчулары Д. Б. Дүлүштүң чүткүлдүүн, сорулгазын билгеш, ону өөредилге эргелекчилезин, школа-даа директорлап турган. Ылаңгыя Чадаана школазынга туруп, ол школаның материал-техниктиг баазазын экижидеринге Даш Бүйымбаевнаның ролю улуг болган. Школаның бүгү класстарын кабинет системазынче киирген, ону республикада шыырак школаларның бирээзи болдурган. Ол школаның баазазынга 1972-1976 чылдарда тыва школага орус дыл башкылаашкынының шенелде эртем ажылдарын Бүгү-эвилелдиң национал школаларының эртем-шинчилел институдунуң удуртукчулары-биле органзастап чорудуп турган. Ол школа район школаларының арга-дуржулга солчур көргүзүг школазы болу берген турган.

Москвага болган «СЭКП-ниң XXV съездизи болгаш национал школаларның сорулгаларының дугайында» деп чыышка ол база киржип чораан. Оон билип алган чүүлдерин [illegible] башкыларының [illegible] школаларга [illegible] лаашкынының деңнелин канчаар бедидериниң дугайында санал-оналын чаңгыс эвес удаа берип келген.

Даш Бүйымбаевна Дүлүш [illegible] болган [illegible] кижи. Ылаңгыя [illegible] ы болбас дээш баш удур хемчеглер ап чорудар сорулга-биле ол кижилерниң тодаргай адын адап турган, дидими-биле шүгүмчүлээр. Талгаашкын үезинде оон саналын дыңнаан кижилер сеттин [illegible] «Эмия эртпес берди бе мени?» — [illegible] утпас-тыр мен. Ам бодап олурарга, ол ылап-ла чигезин, шынныы-биле шүгүмчүлел кылып турган болдур ийин.

Чадааның бир дугаар ортумак школазынга бүдүрүлге бригадазы орулгалыг ажылдап болур деп чүвени ол 1978 чылда-ла көргүскен. Ол чылын СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң директору турган Бичен-оол дарга чөпшээревейн турда-ла, бот-орулгачарылгалыг өөреникчилер бригадазын органзастааш, мурнуку чылдарның чарыгдалын дуглап, бригада орулгалыг ажылдаан.

Хоочун коммунист каяа-даа ажылдап чораш, чон-биле сырый харылзаалыг, кижилерниң эки талаларынга даянып алгаш, оларны талантызын, билиин чогумчалыг ажыглап өөреникчиче чүткүлдүг эккээр чаңчылдыг. Анаяктарны ажылзатпышаан, оларны деткип ёзулуг не сагыш салыышкын-биле [illegible]. Оон кижиниң бүдүжүн өөренип, билип алгаш, ат-алдарга чедир ажылдап чоруур анаяк башкыларны хөйү-биле адап болур. Даштыкы дыл башкызы Е. Ш. Маашылмаа ам улуг башкы деп [illegible] атка четкен. Н. М. [illegible] — Тыва АССР-ниң улуг [illegible], орус дыл башкызы база улуг башкы деп аттыг, ол ышкаш Н. Д. Моңгуш, К. С. Демирчан, М. В. Борбай-оол, С. Ш. Моңгуш, Ч. Б. Сат дээш оон-даа өскелер ада-иелерниң, өөреникчилерниң хүндүткелин чаалап ап, улус өөредилгезиниң тергиине болганнар.

Д. Б. Дүлүштүң анаяк салгалды өөредир, кижизидер дээш киирип келген улуг-хуузун бедик-биле үнелээш, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлүг бижии-биле 1967 чылда шаңнаан. Ол шаңнал бурунгаар депшилгелиг, школа ажылы дээш күзел-соруу кезээде хайныгып чоруур кижини улам сорук киирип чалгыналдырган.

Арга-мергежилин доктаамал бедидип, чогаадыкчы, чаартыкчы ёзу-биле чүткүлдүг ажылдап чоруур башкыны Кызыл районнуң Каа-Хем суурда Көк-Тей ортумак школазының директорунга чыл бичии бурунгаар томуйлаан. Ол аңаа кээп турда, школа улуг, өөреникчи саны хөй, ажылы элээн сандаргай байдалче кире берген турган. Ынчалза-даа ол бергелер башкыны улуг дыка чидаратпаан. Ийи чеңин беспенипкеш, ажылдап кирипкен. Эгезинде коллективти эки билип, чамдык кижилер-биле, өөреникчилер-биле канчаар бот-тускайлаң ажылды кылза эки деп чүвени ол ыяк өөренип көрүп, план кылып алган. Маңаа, шынап-ла, чогаадыкчы дилээшкин-биле, ада-иелер-биле [illegible] удуртур [illegible], [illegible] харылзаалыг ажылдавас болза, хоржок дээрзин ол угаап, үе-шаг-биле деңге базып, оон шыңгыы, берге негелделерни күүседип кирипкен.

Район төвүнге болгулаан ажыл-агый активинге, Каа-Хем ажылчын суурнуң хуралдарынга, сессияларга школа ажылын экижидер хемчеглер дугайында бодунуң санал-оналын киирип, ажыл-агый удуртукчулары ала-чайгаар-ла школаже көрнү бээр кылдыр чугаалап турганы халас барбаан. Чамдык удуртукчу эштер школага хамаарылгазын эскертип, харысалгазын бедидип, практиктиг дузаны чедирип келдей берген. «Кызыл» совхоз беш муң акшаны школага дузалаан.

Школа амгы үеде «Көк-Тей» совхоз болгаш күш фабриказы-биле быжыг харылзааны тургускан. Школаның башкылары, ажылчыннары дузалал ажыл-агыйлыг апарган.

Каа-Хем суур чеди муң ажыг чурттакчылыг. Школада 1104 өөреникчи бар. Ында 11 аңгы националдың уруглары аразында эп-найыралдыг өөренип турарлар. Школада бир солун чүве — тыва өөреникчилерден аңгыда, 800 ажыг өөреникчи тыва дылды өөренип турар. Башкылар Р. Д. Моңгуш, К. М. Ооя тыва эвес националдың уругларының тыва дыл өөренириңге сонуургалын оттуруп шыдаан.

Даш Бүйымбаевна чүгле [illegible] эвес, ол хөй уруглуг ие, уран чүүлге, чечен сөске коңгуг ынак. Амгы үеде Даш Дүлүш — Каа-Хем суур Советиниң улус депутады.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.
Башкы.

САЙГАРЫЛГА ХАНЫ БОЛБААН

● Чурукчулар съездизинден ●

Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң X съездизи болуп эрткен. Аңаа дөрт айтырыгны чугаалашкан: ийи чыл ажыг үеде Тываның чурукчуларының болгаш ревизия комиссиязының кылган ажылы, эвилелдиң баштаар чериниң чаа составын болгаш ревизия комиссиязының составын соңгууру.

Бирги айтырыг талазы-биле отчёт илеткелди Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы С. Ш. Саая кылган.

Ол илеткелиниң эгезинге чурукка уран чүүлүнүң чогаалдарының ханы анализин кылбаанын айыткаш, хөй-ле чүүлдерни ажылда чедиишкиннерин чурукчулар боттарының ажыт-чажыт чогу-биле [illegible] чугаалаар [illegible] чылыганнарының ажык чугааже кыйгырган. Бөгүн-ле чүве рынок системазынче кирер, а уран чүүл рынокче кирип шыдавас. Ындыг болганда ятиг үелерде чурукчуларның чураан чуруктарының делгелгелерин организастаар, эвилел хемчээлдиг улуг-улуг делгелгелерге киржир, уран чүүлдүң эки дээш чогаалдарын даштыкы фирмаларга-даа, чурт иштиниң музейлеринге-даа садыглааш, чурукчуларга материалдыг дуза чедирип, оларның хей-аъдын улам көдүрер.

Партия рескому болгаш республиканың Министрлер Чөвүлели национал тыва уран чүүлдүң хөгжүлдезинге идиг бериш, культураның ат-сураглыг кижилери-биле делегей улусчуларын улам бижиг тудары, чурук-ворук делгелгелерни болгаш концерттиг үнүүшкүннерни организастаарын база арга-дуржулга солчуп, аас өөренип сорулгалыг даштыкыже баарын деткиир ужурлуг. Ол болза уран чүүл кижилерниң, ылангыя чурукчуларның арга-мергежилиниң өзеринге улуг идиглиг бооп илеткелге онаалап демдеглээн.

Илеткелге чурукчуларның кылган ажылдарын чоңга көргүзүү, тайылбыр, пропаганда ажылын чорудары шаптыктап турар таарымча чок чүүлдерге база доктааган. Чижээ, найысылал Кызылда ооңа ортумак черлениң уран чүүл музейи, чурук галереязы, концерт залы чогун ол айыткан. Кызылга делгелгелер, хөөмей, сыгыт дээш чижектиг аас чогаалының ансамбльдери концерт көргүзер болгаш номчулга залдарлыг база спорттуг маргылдаалар эрттирер түс-түс залдарлыг культура төвүн тудуп тургузары черле ажыктыг дээрзин С. Ш. Саая илеткелинге демдеглээн.

Чамдык удуртур даргалар чурук делгелгелеринге келбес, черле шинаш музыка дыңнаарынга, концерт көөрүнге сонуургал чок болгулаар, эки чүүлдерни пропагандалап бетинмейн, кошкак чиигзингейни салып турар. Чурукчулар эвилелиниң тургустунгана-ла 25 чыл болган оон канчаар демдеглеп эрттирерин сүмележип дээш партия рескомунуң секретары турган А. К. Калзанга бөлүк чурукчулар барган. Ол 25 чыл дээрге байырлаар хире эвес, шоолуг улуг эвес хуусаа-дыр дээш хөөнүн илереткен. Бажын-бажын идеология талазы-биле ажылды дараалаар дарга кижи ындыг тоомча чок боорга, чурукчуларның хей-аъды көдүрүлбес, холу сула салдына бээр. Чаңгыс кижиниң ажылынга болза, 25 чыл чадыгарынга харын эвээш-ле ышкаан, а республикада бот-тывынгыр чурукчулар-биле катай 100 ажыг кижи барын, олар чурулга уран чүүлүнүң хөгжүлдезинге, бүрүнгаар базымынга 25 чыл ол хире үе дургузунда эвээш эвес улуг-хуузун кииргенин бижыг бүзүрел-биле илеткелди чугаалаан.

Идеология килдизиниң эргелекчизи турган Л. С. Зоринаның чурукчуларының чураан чуруктарының делгелгезинче черле шинаш чурукчуларны чогум кандыг-кандыг ажылдаар кылып турарын, оларның планнарын сонуургап көрүп дээш чалаарга безин чай чогунга чылдак канчаш, келбейн турганы илеткелде демдеглеттинген. Республиканың чурукчуларының чураан чуруктар делгелгезинге хүнүнүң эвес-даа болза, Москвадан безин чурукчулар кээп турда, а бо кожа-кады турар даргаларының мындыг чугула чүүлдерге келбези, аргасүмези бербээни чаажыныг дээрзин С. Ш. Саая айтыкчылээн.

Республиканың ийи-чаңгыс база бөлүк-бөлүк чурукчулары ийи чыл дургузунда 20 ажыг делгелгелерге киришкен. Чижээлээрге, «Тываның үс-шевер шимелде уран чүүлү» деп делгелгени организастааны солун болгаш өөредиглиг, ажыктыг болган. Ол делгелгеге РСФСР-ниң Культура министерствозундан болгаш РСФСР-ниң Чурукчулар эвилелинден төлээлер чалаттырып келген. Олар ол делгелгеде ажылдарга хамаарыштыр боттарының үнелиг саналдарын берип, улуг дуңаны чедиргеннер. Олар делгелгеге киирген ажылдарны 35 муң рубльге садып садарган, аныяк эвилелге материалдыг дузаны чедирип, уттундурбас улуг өөрүшкү болган. РСФСР-ниң Культура министерствозунуң садып алганы ол чогаалдарның хөй кезиин республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң фондузунче киирген. Ол делгелгеге келген Москваның төлээлери Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг суурда чурттап ажылдап турар даш чонукчуларынга барып, оларның ажылдарын сонуургап, үс-шевер чурукчулар-биле ажык чугаа кылганнар.

Мооң соңгаар Тываның чурукчулары чүнү кылырын Аңаа илеткелчи доктааган. 1991 чылдың мартта Кызылга улуг шилилге делгелге болур. Ооң шилиттинген эң эки чуруктарны 1991 чылдың күзүн бирээ Иркутскиже ажыттынар «Социалистиг Сибирь» деп улуг делгелгеге киирип чорудар. Аңаа жанр талазы-биле ангы-ангы чогаалдар кирер. Ол делгелгеге киржилгениң негелдезин болгаш хараалгалганы улуг. Россия Федерациязының регион аайы-биле болур ол делгелгелеринде тос зона хамааржып турар болгаш беш чыл иштинде ону чаңгыс катап организастаар. Зона аайы-биле эрттирглээн чурук делгелгелериниң тениг түңнели Москваның манежинге «Совет Россия» деп ат-биле организастап эрттирер. Аңаа тос регионнарын Россия чурукчуларының эң эки дээн чураан чуруктарын шилип киирер.

Сөөлгү үеде уран чурулга, графика, үс-шевер мастерлерниң юбилейлиг-даа, ийи-чаңгыстың-даа делгелгелерин чогуур өйүнде доктаамал организастап эрттирип турар. Аңаа көрүкчүлер дөйү-биле кээп, боттарының үнелелин тускай тетрадьке бижип [illegible] апар чыдар. А чурукчулар көрүкчүлерниң шак ол санал-оналдарын өөренип көөр. Чижээ, Г. С. Суздальцевтиң 70 харлаан юбилейинге, И. Ч. Салчактың 60 харлаанынга тураскаатаан чурук делгелгелери көрүкчүлерниң талазындан эки дээн үнелелди алганын илеткелчи дыңнатпаан. Ол ийи чурукчу кижилерниң күш-ажылы кижилерниң, ат-сураглыг шын-бүзүү тускай мергежилдиг кижилерниң портреттерин колдадып турарын көрүкчүлер эки-ооргаан. И. Ч. Салчак портреттерин эң хойну чурук, ханы утказын кылдыр бедик мергежил-биле күүседип турар. Чижээ, композитор А. Чыргал-оолдуң, [illegible] М. Бай[illegible]ның болгаш өөн-даа өскелерниң портреттерин эки күүседип кылыышкы чүвелерин эстетиктиг талазын хандырып турар. Оон ыңай И. Ч. Салчак өөредилгеге номнарын болгаш тоолдар номнарын каастап шимээринге база бедик мергежилдии көргүскен.

Илеткелди назы-даа талазы-биле-даа улуг, уран-мергежил, арга-тиилге талазы-биле-даа шилиндиг чүгле ийи чурукчуну адап айыткан, оларнан өөренип, уран чурулганың бедииже [illegible] аныктарны кыйгырган.

Республиканың чурукчуларынга кежигүн билеттиг 40 кижи, а бот-тывынгыр чурукчулар оон хөй болгаш чурулга уран чүүлүнүң хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун киирип турарлар. Бо хүннерде чурукчулар коллективинде дизайн эттеңниг ийи монументалист, дөрт скульптор ажылдап турар. Олар хоорайның каасталгазынга хаара туттунган. Кежигүн-даа, кежигүн эвес бот-тывынгыр [illegible]даа, аныяк-даа чурукчуларның амгы үеде кылып турар ажылдары илеткелде адаттынган.

А чогум чурукчуларның, даш чонукчуларының ажылдарының шынарының болгаш кижилерниң чогаалдары өзүлдезиниң дугайында [illegible] илеткелди Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг секретары А. С. Хертек кылган. Тываның чурукчулары уран чурулга (живопись) талазы-биле хөй кезиинде-ле чүгле портрет, пейзаж чурууругга хандыкшып турган. Ийет, ону база чурувайн канчаар. Ынчалза-даа амыдырал-чуртталгада өске улуг темалар чок эвес-ле болгай. А эң улуг темчээлдиг, эң харыысалгалыг болгаш бедик эвес [illegible] — сюжет-темалыг чуруктар барык чок, хирүлбейн турары хомудалдыг. Илеткелчи А. С. Хертек оон чылдагааның тодарадырын оралдашкан. Ында чылдагаан хөй. Бирээде, ол жанрның чурукту бүрүзүг [illegible] шыдавазы. [illegible]. Ийиде, амгы үениң болгаш теңгү талазы-биле темаларга ханы утказыг чогаалдарны тургузарынчыи эң харымчалалыг бооп турарында. Ажылы-биле [illegible] чурукчуларывыс бистерге-даа, улуг даа хемчээлдиг чурукту чурар тургузарда бот-негелдези кошкак дээрзин А. С. Хертек айыткан. Ынчангаш боттарынче болгап турар делгелгелерни көрүкчүлер эвээш кээр, оларның үнелели, санал-оналы элээн эвилел ужур-дузалыг делгелгелерже чуруктарны шилип алыры берге. Хамык ужур бот-негелдени күштелдирерин, мөөрүнүң болгаш көрүкчүлерниң сүмелезин, саналдарын өөренип көрүп турган чаа аргаларны дилеп тывар [illegible] чүткүүрүнде. А. С. Хертек ындаазы болгаш дараштап чавап, чонуп, чогаал тургузар үс-шевер чурукчуларның ажылдарынга доктаап, ол талазы-биле база санал-оналды бээрин съездиниң киржикчилеринден дилээн.

Илеткелдерге хамаарыштыр съездиниң киржикчилери санал берген.

Эртем-методиктиг төптүң даргазы Сергей Баир бот-тывынгыр чурукчулар дугайында [illegible]

Кол четпес чүүл — илеткелдеде-даа, санал бээринде-даа [illegible] кылдынган ажылдар талазы-биле ханы анализ болгаш чиндиг шүгүмчүлел чок болган. Чурулга уран чүүлү амгы үеде кайы хире дециделде турарын, оон үр-шиин, ам чүнү кылза чогуурун, чүде «аскап» турарын дээрзин съездиге айыттынмаан.

Тываның чурукчуларының съездизинге Москвадан чурукчулар Ф. В. Калашиев, Л. А. Миловидов болгаш Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар, партияның Кызыл хоорай комитединиң бирги секретары В. Г. Вальков олар олуруушкаш, үнелиг саналдарын бергеннер.

Альтернативтиг бадылаашкынга Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга Товарыштай Чаламбаевич Ондарны болгаш баштаар чериниң кежигүннерин соңгаан.

Кечил-оол ТҮЛҮШ.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.

АННА СУУЗУНМАА

(Эгези №№ 275, 277 «Шында».)

Чурттаар бажыңын Аннага айтып бергеш, Демир-Хая биле Ким артып калганнар. Олар доңаан чеде бээр боор аазаанаан.

Оскук ара Анна элээн-не бодаларга алыскан. Хойлаар-оол Эмиден оскс уруг элертип аппарган-дыр, ол-даа ажырбас, харын солун-дур, чурттаалга-дыр. ооң-биле кижан бир-ле дужа бээр апаар. А бо кандай белен бажың бар апарды? Демир-Хаяның «Лю кужур» деп чүзүл? Кошкар-оол канчап барган? Тыныш-ла хөй.

Бичии бажыңның даштынга чезе бергеш, Анна ооң эмнессекелиниң кайгаан. Кижи кылаштаар чери безин чурумчыскаалдыг, ногаалар таарыр олурутларны долгандыр кажаалагылап каан, ынчалза-даа бо чылын аңаа хол дегбээн болган. Чалгаа тудуп чивээн, улуг ажыл-ишчи кижи ону ындаар кылып шыдаар турган боор.

Бажыңның иштин Аннаны мырыңай кайгаткан. Бүгү эттеп шуптузу турар ужурлуг черлеринде — аяк-сава-даа, стол, сандай-даа. Ханада улуг ак постер эрте-бүрүнгү улуг кырган философ, шүлүкчү, эртемден Конфуцийниң чуруу турган. Калчан баштыг, сегел салы курлак четкен, хөлбегер кызыл хептиг бүрүнгү кырган кижи ийи холун чөөн чүк ёзу-биле хөрээнде тейлей тудуп кан, шала доңгайып алган турган. Ооң үстүнде кылаан үжүктер — иероглифтер. Конфуцийниң дээни ол боор. Ындыг чуруктуг Анна Москвага Чоон чүк улустарының музейинге көрген. Бир ханада улуг ак саазында улу дүрзүзү бар болган. Оларның кайызын-даа аңаа хол-биле чураан болган. Чугаажок, бажыңның ээзиниң ажылы болгай аан. А боду кайыл? Чүү кижил?

Анна чүү-даа чүвеге дээринген кодтаан. Ээн бажын бирде чажыт чүве оштап турган. [illegible]

— Бо кымның бажыныл? — деп, Анна база катап ыравылаан.

Харыы орнунга ийи кижи улам ыыткыр хөөрежип, албан-биле хөглүг каттыржып, от салып, аъш-чем кылып эгелээннер. База-ла элээн. Ынчан Ким үне халаан. Ооң чогун ажыглааш:

— Ким чүнү кылып турар кижил? — деп, Анна айтырган.

Демир-Хая далашпаан-даа:

— Алдынчы. — Оон немеп чугаалаан. — Эмиде кижи бүрүзү алдынчы болур ийин, дуңмам. Алдынчы-даа кижи алдынчы, тудугжу-даа кижи алдынчы, ногаажы-даа кижи алдынчы. Сен база дөмей-ле алдынчы болур сен.

Удатпаанда көрей эъ эмнехаашжок ногаалар куспактап алган халып келген.

— Бо тайгага ону кайыын тып алдыңар? — деп, Анна айтырган.

— Ийи хол турда, чүү-даа орукта турар болгай, эмчи — деп, Ким чугаалаан. — Даштын херим иштинге-ле эң чечек турар чүве болгай, харалаан.

Ким чедир чугаалавайн барган. База элдеп.

Аъш-чем белен. Столга олурупканнар.

Демир-Хая диттиг чадап шаг болгаш, арай боорда чугаалаан:

— Бурунгут болдувус көрем, Лайна. Сээң чедип келгениң билбээн-дир бис.

— Оон башка шагда-ла белен турган бис — деп, Ким эжинге улашкан.

Элээн хөөрешкеннер.

Ынчан Демир-Хая база хенептен чугаалаан:

— Ам бир чер баар бис, дуңмам. Чылыдыр кеттинип ал, тайга кезээде серииң болгай.

— Кайнаар?

— Ырак эвес.

— Чүге?

— Аңаа чугаалап бээр бис.

Чорупканнар. Даштыгаа үнүп келгеш көөрге, Ким эжемелжок чечектер эккеп каан болган.

— Моңу канчаарыңар ол? — деп, Анна айтырган.

— Херек.

Чечектерни туткулап алгаш кылашташ[illegible]каннар.

[illegible]

Үш кижи суур [illegible] келген. Анна көөрге, бирээзиниң маанайында — «Гоша Кошкар-оол», бөдезинде «Лю-Ай Му...» деп бижип каан болган.

[illegible]

Ам боданыр херек.

Элээн үр тургаш, Анна оожум айтырган:

— Канчап барганнары ол?

— Узун төөгү-дүр ийин — деп, Демир-Хая улуг ыйгуда эштерн отту бээр ийне деп сеэнирген дег аяар харыылаан.

— Төөргу чугаалап бээр бис. Ам чанаалыңар, дуңмаларым...

База бир элээн тургаш чорупканнар.

Озуп ара эзелел [illegible] Аннаның аъттыг [illegible] артып эккелген тамык эмдомун, хер-херексезин ап алганнар.

— Үр шаам-биле алганым ол-дур ийин — деп, эмчи чугаалаан. — Соомдан чоорудуп турар болганнар.

— Чүү турбас боор, бир-тээ, дирик кижилер чурттаан чер болганда, эмчи биске эң чугула турган — деп, Демир-Хая тайылбырлап чораан.

— Эмчиге кижилер дааргадорлап кээп эгелээр эвеспе — деп, Ким чугаалаан.

Демир-Хая баш удур сагындырып-ла чораан:

— Божуур херээжен чоп эвээш боор, ынчалза-даа ажыл көвей.

— Чүгле олар эвес — деп, Анна чепсүнген. — Кижилерниң бажың-балгадының, ажылдап турар чериниң арыг-силиги, аъш-чемниң байдалы, садыы, столоваазы... Чүнү чок дээр. Суурнуң бүгү чурттакчыларының эмчи шинчилгезин эрттирер мен.

Анна ам кирип кээрге, девин чаа ээн, соок, сезиничиг бажың аңа доду, чылыг, эргим апарган болган. Сактырга, аңаа ол мырыңай-ла чурттап турган ышкаш. Бүгү-ле чүве Аннага чоок болу берген — ол кызыл иероглифтер-даа, эрте-бүрүнгү [illegible] угааннарныг кырган Конфуций-даа, аяк-шынак-даа, стол, сандай-даа. Үстүү оранның соок ээзи улу безин чыдар кылдыр сагыжынган.

Ам база элээн олурганнар. Күскү ижир дүргени кончуг дужуп келген. Улам чылаар болза чугаа-ла хөй.

Демир-Хая туруп келгеш чугаалаан:

— Алдынчы кижи эрте удуур, эрте турар, ооң башка алдын тыппас. Бистиң хоойлу-дүрүмүвүс ындыг улус боор бис. Айна.

— Шын-дыр, силер барып дыштаныңар. Мен ажырбас мен.

Анна, шынап-ла, ажырбас ол ам [illegible] бажыңында [illegible] алырган.

Демир-Хая биле Ким байырлашкаш, чоруй барганнар.

Анна чааскаан [illegible]. Конфуций кырганның [illegible]

[illegible]

(Уланчылыг)

ХӨГЖҮМГЕ-ДАА, СПОРТКА-ДАА...

ЧУРУКТА: (бетинде) Кызылдың педагогика училищезинде баян класының башкызы В. С. Четвертаков. Ол сургуулдарга музыка теориязын өөретпишаан, баянга ойнаарының аргаларын чаңчыдып берип чорур. 1964 чылдан бээр ажылдап келген дуржулгалыг башкы хостуг үезинде училищениң ыры-хөгжүм ансамблин удуртуп, дыштанылга кежээлерин организастаарынга үлүүн киирип турар.

Василий Семенович чүгле хөгжүмге эвес, а спортка база хандыкшылдыг. Хөгжүмчү башкы ырак дистанцияларга маңнаарынга ынак. Бо чайын ол Шушенскоеге дөртен ийи километр хемчээлге болуп эрткен марафонга киришкеш, шаңналдыг черни алган.

Вячеслав МОНГУШ.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Эрткен неделяда (ноябрь 28-29) Кызыл хоорайга [illegible] кылырынга сундулугларны тодарадыр, [illegible] ниитиниң корум-чурумунуң үрээкчилерин, орук шимчээшкиннеринге хай-халапты болдурбас сорулга-биле профилактика ажылдарын чорудкан. Рейдилерге 100 ажыг милиция ажылдакчызы киришкен. Рейдилер үезинде 243 кижини хынаан, 31 кижини дежурныйже көлекке чедирген, 54 хорап автобузун, 31 подвалды, 343 автомашинаны хынаан, [illegible] 7 чолаачыны туткан, 8 [illegible] хавырган, 3 [illegible] чогуш-содааны болдурбаан.

Ноябрь 29-та 19 шак үезинде № 9 школаның [illegible] эртип бар чорааш Марина Саваге [illegible] оол чедип келгеш, [illegible]. [illegible] Борис Шемчук [illegible] Сут-Хол районнуң Бали Тала суурдан 18 харлыг [illegible] болган.

[illegible] улуг лейтенанты В. Е. Быстрицкий [illegible] «Москвич» машинаның [illegible] туткан.

Милицияның майору Виктор Оленниковтуң удурткан КАИ килдизиниң ажылдакчыларының бөлүү 31-60 ТВЖ дугаарлыг ГАЗ-69 машинаны оорлап мунганынга каразыттырып турар кижини туткан. Ону ужеп, [illegible] нап турааш, милиция ажылдакчылары наркотиктиг бүдүмелди тывкан. Ол-ла бөлүк Кызылче Тээлиден келчыткан ЗИЛ-130 машинаны доктааткан. Оон кандыг-даа документи чок 5 шоодай эътти тывкан. 00-94 ТВЛ дугаарлыг ЗИЛ-554 машина Хандагайты суурдан Кур-Чер [illegible] бар чыткаш бала-ла [illegible] товарын берген. Машинага [illegible] ВАЗ машинаның 2 [illegible].

Декабрь 2-де милиция ажылдакчылары [illegible] Тожу [illegible] хавырган. Э. К. Зенкевич [illegible] ооң ангыда 2 сыынны, 1 адыгны болгаш 1 бүүрүнү аткан деп факт база тодараан.

Оон ангыда 3 боону рейд үезинде база хавырган. Хову-Аксының электри дамчыдылга черинде ажылдап турар бо төтчегдекчилер турбада Тожу районда «Ойна» аңныын тывыжынга ажылдап турганнар.

Ноябрь 26-да Кызылда техниктиг хандырылга станциязынга хуу машинаның кезектерин тонап аппарган. Станцияның слесары Р. Б. Чүльдүм каразыттырып тут турган.

Ноябрь 29-та 18 шак үезинде № 50 магазинниң чанындан Кызыл хоорайның чурттакчызы Л. Е. Туровка хамааржыр 05-73 ТВЖ дугаарлыг М-412 машинаны оорлап мунган. Машинаны оорлап мунган кижи Р. Зорге [illegible] халдып [illegible]ра. Интернациональная кудумчулап эртип бар чорааш АТБ-1-ге хамааржыр КамАЗ машинага орук чайлап бербээниниң түңнелинде [illegible] М-412 машинага чораан пассажир [illegible] машинаны оорлап мунган [illegible].

Мария КУЗЬМИНА

КҮЗЕЛИ, ДИЛЭЭ

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры чаа сезонда ажылдап районнарже үнүүшкүннерни кылып турар-дыр. Чаа шии сезону көрүкчүге база байырлал. Бистиң Владимировка суурга артистер бо чоокта черле келбаан. Суурнуң чону артистер кээрин дыка-ла күзеп, манап турар. Ылаңгыя өөреникчилер сураглыг тыва драматург В. Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин көрүксеп турар бис. Чүге дизе ол шии бурунгу Тываның амыдыралын көргүскен ховар чогаал-дыр, ол өөредилге программазында база бар.

Бир эвес артистер бисчи аалдаар апарза, дилээвис бо «Хайыраан ботта» Караның ролюн Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Тамара Ондар ойнап турар болза деп күзээр, көрүксээр бис. Чүгле бо эвес, оон-даа өске шиилери-биле хүндүлүг артистеривис бо чоокта моорлап кээр боор деп идегеп манадывыс.

Аяна АРАНЧЫН.
Таңды район.

КАСПАРОВ МУРНАЙ БЕРГЕН

Лион, декабрь 4. (СЭТА). Делегейниң бирги чери дээш шыдыраа маргылдаазының [illegible] салынга Гарри Каспаров 102 дугаар [illegible] Анатолий Карповту утпаан, мурнай берген. Ам сан 8,5:7,5 [illegible]. [illegible] Анатолий Карпов [illegible].

ТВ

ДЕКАБРЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 1.20 [illegible]. 8.30 «Омега» вариантызы». Уран-чечен телефильм. 4-кү серия. 9.45 Уругларга дамчыдыг. 10.45 «[illegible] айтырыглар [illegible]». 11.45 «Масха адаанче [illegible]». Уран-чечен фильм. 3-кү серия. 12.35 [illegible]. 12.30 «Үе». 12.1? [illegible] делегей [illegible]. 13.25 «[illegible]». 14.10 Л. Бернстейн. Симфониялыг [illegible]. 14.30 «[illegible] Альпы дугайында [illegible]». Уран-чечен фильм. 15.40 «Компьютер-биле чугаа». 16.25 «Мастерлер дугайында үш новелла». [illegible] фильм. 17.15 «Калевала». Мультфильм. 7-ги серия. 17.25 [illegible]. 17.55 «...16 харга-чедир болгаш оон улуг назы». 18.40 «Эде тургустунуушкун: [illegible] айтырыглар болгаш шиитпирлер». «Экономика биле экология». 19.40 Концерт. 19.50 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 5-ки серия. 21.00 «Үе». 21.30 «Масха адаанче байылавыт». Уран-чечен фильм. 3-кү серия. 22.15 Авторлуг телевидение. «Телескоп». 23.40 Медээлер. 23.55 «Танывыс [illegible]». «Парнасче чада» делегей [illegible]. 00.30—00.45 Шыдыраага [illegible] маргылдааны.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Агаар база ону тодарадыры. 8.55; 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Амфибиялар. [illegible] 11.05 Орус чугаа. 12.05 «[illegible]». Телефильм. 12.15 Ритмиг гимнастика. 12.45 Телефильм. 13.15—14.05 «Дачага болган төөгүлер». Уран-чечен фильм. 3-кү серия. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Кижизидилге дугайында 30 минута иштинде». 18.50 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.35 «Айтырыглар, харыылар». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Телефильм. 20.40 Фильм-концерт. 21.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 23.55—00.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Ритмиг гимнастика. 19.30 «Эллептиг [illegible]». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Квартира хөлезиниң төлээринге хамаарыштыр чиигелделиг шериг албанныглары 1991 чылда чиигелделиг төлээр кылдыр шынзылганы 1990 чылдың декабрь 31-ге чедир эккеп бээрин коммунал ажыл-агыйның Кызылда бүзүрүлгелер аразының каттыжыышкынның чуртталга бажыңнарының (№ 1, 2, 3, 4 участоктары) шериг албанныгларынга дыңнадып турар.

Бо хуусаага чедир шынзылга эккелбээн шериг албаныглардан квартира хөлезин ниити чурум ёзугаар алыр апаар.

Квартира болгаш өске-даа коммуналдыг ачы-дуза чедирилгезин дээш өрелиг квартира хөлезин 1990 чылдың декабрь 31-ге чедир төлээрин ээлерге база сагындырып турар.

Кино

ДЕКАБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Сердце Ангела» (АКШ, 16 харга чедир) 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Да здравствует Сервантес!» 9.00, 12.10, «Золотая баба» 10.30, 13.40, «Давайте, любить» 15.30, 17.10, 19.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Последний зов любви» (2 сериялыг) 13.20, 16.00 (кинопанорама), 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Замри, умри, воскресни» (Ленфильм) 15.00, 19.00, «Запасной, на старт!» (Румыния). 17.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Давайте надеяться, что будет девочка» 17.30, 19.10 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82, 3-38-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ [illegible] — 3-34-49; 3-36-73; ◆ [illegible] — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ удурукчулер — 2-27-41; ◆ [illegible] — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 536.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 7 пятница
№ 279 (14479)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ХАР КЫРЫНДА

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказында В. Новосёловка удурткан белен продукция сайгарар цехте 5552 тонна даг-дүгү оваалаңы берген чыдар. Савалаан продукция складка сыңмаска, ону даштын хар кырынга чыый салып турар. Ажык дээр адаанда продукция чугаажок үрелип чыдар. Чылдагааны — белен продукцияны Абаканың демир-орук станциязынче сөөртүп чедирер даалгазын автобүдүрүлгелерниң күүсетпейн турарында.

Арыглал фабриказында байдал бөгүн шынап-ла нарын. Ынчангаш цех начальниги Тыва АССР-ниң улус депутаты Б. Х. Доржу айтырыны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.- Д. Б. Ондарга дорт тургузар сорулгалыг Кызылче дүүн чорупкан дээрзин Барыын-Хемчик районда солуннуң тускай корреспондентизи А. Хертекке фабриканың бүдүрүлге килдизиниң начальниги Н. И. Елисеева дыңнаткан.

АЪТТАНЫПТАР

«Тыва» ансамбльдиң ат-алдары үе эрткен тудум бедип, чүгле бистиң чуртувуска эвес, даштыкыда база билдине берген. Ук ансамбльдиң кежигүннери Кайгал-оол Ховалыг биле Коңгар-оол Ондар олар Татарстанның девискээринде тырттырып турар кино-чуруктуң ажылынга кирипкеннер.

Бо удаада Англиядан чалалга келген. Ында «Тыва» ансамбльдиң дугайында кинону тургузарын саналдап турар. Ансамбль болур-чогуурубиле белеткенип алгаш, Робин Гудтуң чуртунче аъттаныпкан.

МАЛЧЫННАР ХУРАЛДАРЫ

Аныяк малчыннарның болгаш сакманчыларның хуралдары Улуг-Хем районга болгулап эгелээн. Анаа бо чылдың кыштаглаашкынының канчаар чоруп турарын, рынок экономиказынче шилчилгениң белеткел ажылдарының дугайын чугаалажып көөр.

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозка эрткен хуралга БАЛКЭ комитединиң секретары Зоя Суван, партком секретары Эрес-оол Доңгак болгаш комсомол райкомунуң ажылдакчылары аныяктарның, малчын өг-бүлелерниң мурнунга тодаргай сорулгаларны салган.

ӨЛҮКТҮ ХҮЛЭЭП АЛБЫШААН

Аңныыр-тывыш ажыл-агыйы чериниң Улуг-Хем участогу дүүнгү хүнге чедир 13231 рубльдиң өлүүн хүлээп алган. План күүселдезинге чедир ам-даа 32 муң рубльге өлүк дужаар ужурлуг.

— Аңныыр сезону эгелеп турда, бистиң-биле 264 аңчы кээрээ чарган — деп участок начальниги Толчуң-оол Шойтун бистиң корреспондентивиске мынча деп чугаалаан. — Ынчалза-даа өлүктү чүгле 68 аңчы дужаады.

БӨГҮН

КҮЖҮН ШЕНЕЖИР

ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери Александр Доржунуң шаңналы дээш элээди оолдар аразынга хостуг хүреш республика чергелиг маргылдаа Кызыл-Мажалык суурнуң Культура ордузунга эгелээр.

Анаа Хакасияның төлээлери база киржир. Дыштаныр хүннерде кызыл-мажалыкчылар Ушу федерациязының организастаары көргүзүглерни сонуургал база көрүп болур. Оон соонда тыва хүреш мегелер күжүн шенежир.

(Бистиң корр.).

ДААРТА

ААЛДАП ЧЕДЕРЛЕР

Даарта Кызыл районда «Аян тудаал» деп ыры болгаш танцы ансамблиниң артистери келир үеде «Тыва алдыны» каттыжыышкынының төвү болур Терлиг-Хая суурга солун концерттиг аалдап чедерлер.

Артистер-биле кады Кызыл районнуң «Билиг» ниитилелиниң харыысалгалыг секретары С. О. Хертек база баар. Ол терлиг-хаяжыларга рынок экономиказының дугайында лекцияны номчуур.

Адыгбай МИЖИТ-ООЛ.

ЧУРУКТА: Кызылда пассажирлер АТБ-зиниң чолаачылары бо чылдың планныг даалгаларын чедиишкинниг боттандырар дээш бир демниг болгаш күжениишкинниг ажылдап турарлар. Оларның аразындан бо ЧУРУКТА Александр Васильевич Анисимов база ажылынга кызымак, аныяктарга үлегер-чижектиг болуп, макталдыг ажылдап турар. Кызыл хоорайның кудумчуларынга маңнаар автобустарны башкарып, чоннуң аргыштырылгазын экижидеринге үлүүн кирип келген. Хоочун ишчи бо чылдың планныг даалгазын ажыр боттандыргаш, келир чылдың үлүүнде ажылдай берген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Депутат-биле интервью

ПАРЛАМЕНТАРИЙЛЕРНИҢ АВАНСЫЛАРЫ, ӨРЕЛЕРИ

Силерниң корреспондентиңер Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, РСФСР-ниң улус депутаты Ч.- Д. Б. Ондар-биле ужурашкан. Россияны чүү манап турарыл, бистиң ынча дыка күзеп манап турарывыс эргилделерниң оода чадаарда хензиг дүрзү-хевири сомаланып көстүп кээп турар ирги бе?

Эде тургустунуушкунун кол утланыышкыннарында — демократчыдыгтада болгаш ажык-чарлыг чорукта, янзы-бүрү санал-бодалда ажыл-херектиң ёзулуг байдалы — «Россия» гостиницаның чанынга кежээки шактарда бодунуң бүгү-ле каас-коязы-биле көстүп келир. РСФСР-ниң улус депутаттары съездиниң аар, улуг ажылдыг ээлчеглиг хүнүн чаа-ла доосташ, Спасск суурганындан үнүп эгелээри билек-ле, тротуарларга, гостиницаже баар оруктун улус чоруур кезээнге политиктиг изиг-изиг чугаалажыышкыннар кыптыга-ла бээр. Бүгү-ле хевирниң болгаш мөзү-лизының «азырап доруктурган» политиктерни, кандыг-кандыг туктарны чайгылап, кандыг-кандыг лозуңнарны алгырып турбас дээр силер...

Депутаттарны карган, йөрээп, оларны ошкап-даа тургулаарлар, оон-биле кады бүгү-ле ялалад-биле кыжанып, адып, боолаарынга безин чедип турарлар. Чурттуң база Россияның политиктиг баштыңнары оон мүн-не түгээр байдалда турар, чүге дизе олар ындыг каргаашкыннарны боттары дыңнавайн, көрбейн турарлар.

Ол үеде мөөң чок милицияның ак-көк, куу өңнүг шинельдери-биле илден-не холужа бээр. Ол черле ужурлуг. Силерниң корреспондентиңер политиктиг маргыжыышкыннар уш-баш чок, изиг холдамнаашкынче шилчий бергенниң база херечизи болган.

Үй-балай майгып хоорайжыгаштың чурттакчыларынга кежээки кызыл хүн эгелээриниң мурнуу чарында «изиг түлүк» ведаа келир-ле. Шынап-ла, ындыг чүве-дир ийин, даштын декабрь ай, а «Россия» гостиницаның чанында тарымал сиген тараан шөлчүгешке бактуг-чамныг үениң «турлаг» үймен, амыдыравышаан, демир сүүгүлары уш-баш чок ыштаалган. Ол ыш Кремльдиң талазынче, тоор чүве-даа чок, шөйлүп чоруп турар. Турлагның чамдык чурттакчылары, шынап-ла, эргетен албан-дужаалдыгларга ылап-ла базымдырып, хомудааннар. Маңаа ук удурланыышкын шын азы шын эвеспе дээр дугайында чугаалаал, а ооң хевир-янзызы кандыгыл дээрзин ийиги чергениң айтырыы боор турар. Ынчаарга ам шак ындыг ээдептиг чогылгаашкынның уш-баш чок удурланыышкыны чүге удуру база чүнү чедип алыр деп турары черле билдинмес. Чамдыкта харын бодап көөрге, шак-ла ынчаар амыдырап-чурттаары оларга таарымчалыг-даа чүве дег сагындырар. Сагыш човаал, коргунчал хамаатыларывыстың ай санында оларга дузазынчы түңүн база даштыкы туристерниң кармаанарындан киирген валютаны дара угаан-биле даап бодап, санап база болур-ла. Кайы-бир чаш кижиниң ырыжы ыш туглан чүчак кылдыр каап бергени тонуу белүктүң кирижикчизи азы бичии кижизиниң актыңдан ол дораан-на уштап сонкаш, майгынче чажырып, шыгжап алыр. Харлыг чаъстаа бичии чаш кижи улам дилирелп доңар — ынчаар кестүрге кээргенчиг, чеми чедингир болур.

Бистиң бүгү-илитти килеңивистиң болгаш бужар-багывыстың үен-даян үези. Оон ангыда, кижиниң караанга илдигер чүүл: депутаттар болза баштарын бедик кылдыр кедургүлеп алгылаан, шыдажыр аргажок кылыктаныг шыкыккан кижилерниң аразы-биле эртер. Ынандырып кээр ындыг бир-ле чүүлдү олар билир бе?

— Чимит-Доржу Байырович, бо эртен чаа бистер Силерниң-биле «Россияның коммунистери» парламент бөлүүнүң чөвүлел хуралынга чордувус. Оон ангыда, съездиге чоокта чаа-ла боттары тургустунган шинчээшкиннер өске бөлүктер болуп тологлеп кириштти...

—...а ам партиялар база. Социал-демократтар, чижээлээрге, Демократтыг Россия дээш өскелер-даа бар-дыр. Ол ам дээрге чүгле лозуң декларация эвес, а амыдырал-дыр. Коммунистер ам оон чоорту тыптып келир бүгү-ле уржуктары-биле парламент хевириниң партиязы апарган. Ол шын-дыр. Чаңгыс партиялыг системаның туруп турганы чылдарда, бистер коммунистер, кижилерниң угаан-сарыылынга болгаш чуректеринге боттарывыстың салдарывыстың чаңгыс тергииделинге чанчыгып каан турган бис. Ам болза харын чамдыкта чүвени дүргеш эскерер, эндевелинге, сегириш аптарынга аныяк партиялардан дора-дыр бис. А социализмниң принциптерин, бодувустуң туружувусту кадыг-дошкун политиктиг демиселге камгалаар апаардыр бис.

— Ийе харын, хайлыг «чангыс эп-сеткил» бо съездиде шуут чок болду. Санал-онал солчуушкунунуң үезинде «Россияның коммунистери» бөлүктүң чамдык төлээлекчилери эң чугула принципиалдыг айтырыгларның талазы-биле боттарының үзел-бодалын безин билбес болгулаар. Эң ылаңгыя декабрь 3-те съездиниң чугаалашканы эң изиг айтырыгның талазы-биле. Чер реформазының дугайында, черге хуу өмчү дугайында шиитпирни шуут-ла бадылаашкыннарның хөй нуруузу-биле чаңнынчак хүлээп алганы политиктиг дыка хөй хайгааракчыларга шуут-ла манап бодаваан чүүл болган. А ол хүнүң эртенинде депутат коммунистер чөвүлел хуралга юридиктиг эртемнерниң доктору, экономиктиг эртемнерниң кандидады профессор М. И. Паладинаны, бодундан дора эвес хүндүлеңдиг эш-өөрүнүң черле бадыткалдыг чугааларын дыңнаан болгай. Шиитпир хүлээп алырынга далашпазын парламентарийлерин бүзүредип турдулар...

— Мен бодум хуумда профессор Паладина-биле чаа хуу чолушкур мен. Ынчангаш черни хуу өмчү кылдыр садарынга удур бадыладым. Тывадан депутаттар Н. С. Монгуш биле В. А. Рощин база ынчаар чалдылар. Артканнары чөпшээрештилер.

Борта съезд далашкап, шиитпир улуг частыг кыптып деп бүзүредир мен. Ол чоруктуң шиитпирлери алаан каш кезектерге аңгылаштырар, хамааты үскүлешкиннерге-даа, черни аай-баш чокка сагыштыы-биле соора ажыглаарынга чедирер апаар. Чижээ, коммунистерниң чөвүлел хуралынга киирген фактылар силерни дүвүреттеди бе? Прибалтикада черни ооң мурнуку улуг ээлеринге үлеп берип турар-дыр, Тебердада, Байкал чоогунда, бойдустуң өске-даа эртине байлак, эң эки черлерин даштыкыдан улуг барбаларлыг улус бодунга шилип көрүп ап эгелээн-дир. Ам олар дугуруштурукчуну, а бөдүүнү-биле чугаалаарга, оларның ады-биле черни садып алыр дээш өске ат чагган кижини дилеп турарлар. Бо бүгүнү чүү дээр чүвел? АКШ-та, экономистерниң сан-медээзи-биле алырга, көвүс өске бодал бар. Күрүне фермерлерден черни бодунуң хереглээн кылдыр садып ап турар.

Далажып-ла, далажып-ла турар-дыр бис. Россияның чер реформазын чорударынга эрге-хоойлу-даа — Конституция безин хүлээп алдынмаан болгай, экономиктиг-даа үндезини ам-даа чок ийин. Ол хиреде шал-мал кижилер колхозтарның болгаш совхозтарның үлеттинмес фондуларын үлеп бериптерин чүткүдүп турар-дыр. Экономистер ол үлеттинмес фондуну 350 миллиард рубльге үнелеп турар.

— Дээрбедеттиңерни дээрбеде-ле деп чүве ол эвес бе? Ындыг чүүлдер база тургулаан болгай.

— Ынчаар болза он-он чылдарда инфляциядан ушпушкан бис. Чүге дээрге ол акшаны алак дизе дөртен чылда бүдүрер бараанга берипкени-биле дөмей-дир. Тараачын ажыл-агыйларны техника-биле хандырарынга, черни инвентаризастаарынга болгаш экономиктиг үнелел бериринге чылдар херек болгай. Кайгамчык хөй акша-дыр, ону эгелээрзин-даа чүве-дир. Мында өске-даа айтырыглар бар.

— Б. Н. Ельцин декабрь 3-те, Съездиниң чоруп турар үезинде бирги парлалга конференциязын эрттирди. Хөй айтырыгларның аразынга «Известия» солуннуң аграр айтырыглар талазы-биле экономиктиг тайылбырлакчызы Игорь Абакумов база айтырыг киирди. Борис Николаевич анаа өскелеринге дег ындыг кылдыр тодаргай харыылаарынга белен эвес болду. Айтырыгны чүгле онза солун деп айыткан болгай. Мен бодаарымга ол айтырыг чүгле кичээнгей негээр эвес, а харын үндезин кол айтырыгларның бирээзи дег. Даштындан көөрге ылап-ла ажыл-агыйжы деп көстүр ол айтырыг Россияның, харын-даа чурттуң политиктиг үндезининге салдар чедирбес бе?

— Чедирбейн канчаар! Съезд бүүлүг-ла политиктиг угаанныг шиитпир хүлээп алган, чүге дээрге ол күрүне тургузуунуң эң чаңы айтырыгларынга салдар чедирер. Ол дээрге РСФСР-ниң девискээринге РСФСР-ниң хоойлуларының ССРЭ-ниң хоойлуларынга көөрде артык күштүг болур дээн парламентиниң медегелелинден безин шыңгыы салдарлыг болур ужурлуг. Ынчан безин автономнулар боттарының күрүне тургузуун камгалаарының механизмин деп-дораан дилеп эгеледилер. А мында дээрге херек оон-даа нарын.

Кижиге ооң кылбааны, ииттиниң өнчүзү болур ындыг чүүлдү канчап садар боор. Тараачыннарга черни берип болбайн канчаар, чүгле садып эвес, эдилээр кылдыр. Дыка хөй депутаттар Дээди Советти, оон удуртукчулары Б. Н. Ельцинни, Р. И. Хасбулатовту шыңгыы шүгүмчүледи. Хоойлулар ээвээш эвес таварылгаларда боттуг амыдыралдан хоорук хүлээп алдынып турар. Топтуг болгаш Россияның аразында удур туружуушкун тыптып кээп турар, ынчангаш хоойлулар херек кырында күш чок апарып турар-дыр. Ол дугайын Съездиге бодумнуң саналымга база чугаалаадым.

Съездиде байдал бөдүүн эвес, шала чидиг. А ооң кадында Россияның Конституциязының чаа төлевилелин, Эвилел керээзин ам-даа чугаалашпаан болгай.

Конституция комиссиязының хуралынга чаа Үндезин Хоойлунуң О. Г. Румянцевтиң удурткан ажылчын бөлүктүң белеткээни төлевилелин чугаалажып көрген. Дыка хөй депутаттар ону са шүгүмчүлеп, хүлээп көрбейн турду.

— Буруулуг болдум, Чимит-Доржу Байырович, бичии немелде. Төлевилелди депутаттар аразынга «Румянцевтиң төлевилели» деп адап алган болгай. А мээң холумда бо дептержигеште төлевилелде «иинти удуртулгазы Б. Н. Ельцин биле Р. И. Хасбулатов баштап турган» деп демдеглээн-дир. Ынчаар көөр чүве болза, байдал бир аңгы, шын эвес чүүлдерни болгаш хажыдыышкыннары радикалдарның ажылы-дыр деп чая каай албас аваар. «РСФСР-ниң адынын «Социалистиг» деп сөстү ап каантеры М. С. Горбачев сүмелээн» деп Б. Н. Ельцинниң чугаалааны-даа номчудум. Ынчалдажок...

— Ынчалдажок, төлевилелден «Совет» деп сөс база уштунуп калган-дыр. Чүүл бүрүзүн көөр болза, айтырыг-ла хөй. Россияны социалистиг шилилге чокка арттырып каар дээн-дир, анаа ам чиргиниг чок, оон-биле кады Советтер республиказы база эвес апаар. Ооң орнунга «күштүг чүдүрүкчүнү» — президент эргелелдиг албаны бар апаар.

Конституция төлевилелиниң бир чүүлдүүн талазы-биле Б. Н. Ельцин-биле хууда чугаалажып айтырыг болган мен. Девискээр тургузуун — крайларны, областарны федерацияның кезектери кылдыр көрүп болбас болгай. Оларны ам биске чаа сес болур «Черлер» деп адаан-дыр. Федерацияның кезектеринге ооң мурнунда-даа, ам-даа бар автономнуг республикалар мынчаш ындыг кезектер хамааржыр ужурлуг. Бир эвес ындыг эвес болур чүве болза, ол дээрге национал политика талазы-биле талыптыр ыралыр соңгаар баскан ол ийик. Россияны хөй санныг тус хуузунда хаан чагыргаларынга үзе шапканы ол болур. Борис Николаевичтиң чамдык-чамдызынга бүзүредипкен ышкаш болдум. Кандыг болганын үе көргүзе бээр боор.

Оон ангыда, чижээ, эш Хасбулатов топтуг адресинге шыңгыы айтырыгларны садып турары база ээлдептиг. Москваның улус ажыл-агыйының Плеханов аттыг институдунга ужуражыышкынга ол шуут-ла мынча дээн: «Горбачевтуң политиктиг чөвүлекчилериниң аразында Россияга удур чарылдырыкчы, ону кезектерге үлээри, чидиреп-биле холбашкан идея тыптып келген деп бодаардыр мен». Оон уламчылап ол Россияның Дээди Совединиң болгаш чазаа Эвилел керээзин чарары дээш туржуп турар деп айыткан, а оон дораан-на ону республикаларның хүлээп көөрү чөгенчиг-ле деп бадыткаан.

Маңаа хөй тайылбырның хереэ чок боор деп бодаардыр мен. Конституцияның төлевилели парлаттынган, номчукчулар оон-биле таныжып, тодаргай түңнелдерни үндүрген боор. Россияны кара өжегээр үлеп, чарар деп хөөннерни бүрүүдадыкчыларның боттарынга адрестээни ылап-ла шын болур ийик. Республиканың федеративтиг тургузуун төлевилеп кыраның тыптыг көөр болза, бир эвес бис ол төлевилелди хүлээп алдар болзувусса, Ростовтуң азы Ярославльдиң хаан чагыргазын тургузарынга чаалама оруң ажыттынар. Ынчан феодалдыг үениң дег үндараашкынга чедер ийик. Россияны бүдүн-бүрүн арттырарынга депутаттарның угаан-сарыылы чөптүг боор деп бодаар мен. Кайы-даа күрүнеге кандыг-даа кризисти ажып эртерде ол күрүне бодунуң тургузуунларының болгаш девискээриниң ангылалдарының азыы-биле оон уштунуп турганын төөгүден тыпласа бис. Бөгүнде делегейде угаан-сарыылдыг күштерниң каттыжылгазының бижиг тургузуун изерел, ниити-европажы бажың дугайында идея хамыкты хаара тудуп турар.

Интервьюну Анатолий БОГДАНОВСКИЙ белеткээн.

БЕЛЕТКЕЛДИГ-ДАА БОЛЗА...

Мөңгүн-Тайга районда «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыннары кыштаглаашкынче организастыг киргени, амгы үеде суу бедик деңнелде чорудуп турар. 30 муң ажыг хой, өшкү 65, 2100 сарлык 13, чылгы 2 кодан кыштап турар. Хойжугарның кадан бүрүзүнге 5-тен 10 тонна чедир сиген чедирген, ооң кадагаладда турар. Амгы үеде шээр малдың суггарыышкынынче улуг кичээнгейни салганындан суг сөөртүр 5 автомашина чолаачылары ону чедирип турар, оон ыңай элээн каш малчыннарның бир кудуктан малын суггарарын организастаан.

Совхозтуң дирекциязы черба, сугларны алыр шаа-биле садып алгаш, совхоз төвүнде сөөртүп чедирип алган. Кодан бүрүзүнде маңга чем салып бээр саваларны сеттиг чарыгданы, Чамдыктарын немей кылып турар.

Мал кыштаглаашкынынга бүгү тала-биле белеткелдиг кирип, ону организастыг чорудуп турар малчыннарга «Чүстү-малчын звено» клувунуң кежигүннери Чүгүр-оол Иргитович Дарыма Базыр, Сарыг-оол Салчакович Сагаан, Маадыр-оол Наммаң, аныяк хойжу Өлзиг Наммай дээш оон-даа өске хойжугар хамааржыр. Ылангыя Сарыг-оол Салчакович Сагаанның кыштаанга баарга кодан девискээри чурумчудалдыг, 7 тонна сиген белеткээш, кыштаанда эккелгеш, эки кадагаладда турган.

— Кым-на кышка хынам, чалыг белеткенген болдур, ол чедиишкиниг болур чүве-ле болгай. Ынчангаш чыл санында бо чугула ажылга шыырак белеткенип чаныккан кижи мен. Сөөлгү 5—6 чыл иштинде чүс хойга онаашпыр нүстен өрү хураган ап, дүк планын ажыр күүседип келдим. Кажаа-хораның септелгезин бүрүн кылып, малга чем каап бээр саваларны четчелеп, чаш хураган кажаазын база-ла ыяк кылдыр кылып алдым. Амдыызында мал-маганывыстың күштелиндээн күсну хевээр, улуг соок-даа, кылым хардаа чок — кыштың байдалы чүгээр-дир. Кыштаг чоогун камнап алыр сорулга-биле амгы үеде хоюувусту хар кылып дүжер, хөртүк тырлыр черлерже кадарып,

Кыштаглаашкын — чугула айтырыг

одарларны камнап турар бис — деп Сарыг-оол Сагаан чугаалады.

«Мөген-Бүрен» совхозтуң девискээринге чамдык чылдарда ыш кончуг берге болур, улуг хат-шуурган-даа болгулай бээр болгай. Совхозтуң дирекциязы, партия, профэвилел организациялары малды кыштаар хүрээледи ажырар дээш организакчы, ажыл-агыйжы ёзу-биле ажылдарны негеттинип турар. Ак-Чыраада белеткеттинген 400 тонна сигенни эккеп алыр дээш транспортка бергедеп турар. Бо талазы-биле республиканың Агроүлетпүр эвилели боттуг дузаны чедирери негеттинип келген. Кыштагларга малга чем салып бээр савалар кылыр материалдар база чедишпейн турар. Совхозтуң девискээринде бир кудук бар. Ол шагда-ла үрелген. Ону септээр талазы-биле чугула хемчег албайн турар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

БИЧЕ КОМСОСТАВТЫҢ ХУРАЛЫ

Чурттуң Чепсектиг Күштериниң бүгү хевирлериниң, КАК болгаш иштики кызыгаар база демир-орук шериглериниң биче болгаш ортумак командылал составының бүгү-эвилел хуралы Ю. В. Андропов аттыг гвардейжи танк дивизиязында декабрь 5-те эгелээн.

Хуралга ССРЭ-ниң камгалал министри Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов илеткел кылган.

Хурал ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

КОСМОСТА АЖЫЛ-ИШ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Орбитаның «Мир» комплексизиниң каттышкан экипажы ужудуушкун программазында көрдүнгенин ёзугаар ажылдап турар. Космонавтылар 8 шакта туруп келгеш, станцияның дериг-херекселдериниң ажылдап турарын хынаар, оон соонда чунуп, чемненип алгаш, эртемниң ажылдарын база телетарыштааларны кылып эгелээр.

Мооң мурнунда космоска ужудуп чорупу турган космонавтылар Г. Манаков биле Г. Стрекалов удавас япон журналист-биле кады Черге ээп чедип кээрлер. Ынчангаш олар чаа барган космонавтылар В. Афанасьев биле М. Манаровка станцияның дериг-херекселдериниң ажылын таныштырып турар.

Япон журналист Тоехиро Акияма ажылдап турары «Тн-би-эс» телекомпаниязынче репортажтар дамчыдарын уламчылап турар.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ДӨРТКҮ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөртку сессиязы 1990 чылдың декабрь 11-де 10 шакта РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынар.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөртку сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1990 чылдың декабрь 9-та болгаш 10-да 9 шактан 20 шакка чедир Советтер бажыңынга № 107 өрээлге бүрүткээр. Телефону 2-55-42, а 1990 чылдың декабрь 11-де РСФСР-ниң КП-ның Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 8 шактан эгелеп бүрүткээр. Телефону 3-34-46.

ӨТТҮНҮШКЕН ӨЖЭЭННИГ ҮННЕР

Чепшээрээн-чепшээрвээн-даа хуралдарга, чыыштарга, чыскаал-митингилерге, ажыл соксадыышкыннарынга, парлалгага ылангыя хамаарышпас деп адаттынган ооскуннарга — В. И. Ленинниң, Коммунистиг партияның, Улуг Октябрьның болгаш Советтерниң сагыштыы-биле хөме табарыл кутулдээр, тоогувуң болгаш бистиң үевистиң чоптуг болгаш боттуг болуушкуннарын кара өжегээр хажыдып шугумчуулээш, өштээшкен өжээнниг шуугаазынчаар чуртта калбарып, хөй-нитини тевредирип оралдажыр политика талазы-биле кадык эвес куттуушкуннарның айыылы улгаткан деп билип турар мен.

Бээ Ааш-чуртун Улуг дайынның [illegible] ... совет хоойлуга болчукту [illegible] тура.

[illegible] ... бурук шаап тур мен!

Экстремистер, сепаратистер болгаш демагогтар Коммунистиг партияның бисте херээ чүл? Октябрь революциязы биске херектиг турган бе? Ленинниң социализм дугайында идеялары частырыг эвеспе? «Ленинизм сенээлиг» («Демократическая Россия» солунунуң 5 дугаарында), Россияның хааның эрге-чагыргазын Ленин баштаан кезек фанатиктер боттарының диктатуразын тургузуп алыксааш, дүрүм чокка дүжүр октаан деп, эртнеп үедеги массалыг репрессияларны коммунистер үүлгеткеннер, чуртту бооп тудуп турар эде тургусту нуушкунче совет улусту коммунистер чытап киирген, партаппарат чагырып дужаап командылаар эргезин дужуп бербээн, Советтерни холгаарлавышаан хевээр, националдар аразының харылзааларын СЭКП хептерешкирген, магазиннерниң бараан салыр баартактарын хоозурадып, курутлатканнар, чуртта диргелген политика, социал-экономиктиг кризис кара чаагыс СЭКП-ниң буруузу-биле тургустунган деп олар нутулдевишаан, ииткиш байдалды дыка чидиглендиргеннер.

Бо медээлиг сарыыл чок үүлгедиглер бистиң Совет Тывавыста база бар. Ленинге, Партияга, Октябрьга болгаш совет улустарның ыдыктыг эн-найыралынга [illegible] тенек аарыг кыйгырыглар дыңналып, бижимелдер кестүп кээп, тыва чоннуң озун орар ыдыктыг национал бот-медерелин тыр оскаар угландыргаш, калчааржан национализми, террорисчи үүлгедиглерге чедипип, ак сеткилдиг совет кижилерниң сагыш-сеткилин караартып, килеңнедип турар апарган. Чижээ, бо чылдың ноябрь 6-дан 7-же дүне, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, партияның кескү ажылдакчызы чораан С. К. Тока найысылалдың төвүнде тураскаалды кызыл будук-биле былчактап, доралчылап базынганы вандализмниң Тывада баштайгы боттуг илереэшкини болуп турар.

Аянчажып өттүнүшкен үннер чүнү күзеп турарыл? Хамыктың мурнунда Улуг Октябрьның эн-не үнелиг чаалап алыышкыны Совет Социалистиг Республикаларының Эвилелин сандарадып чарылдырарын, хөй националдыг совет улустуң сыгый каттышкан аңы-дуңмалыышкын эн-найыралын бузарын, улуг-биче национарны бот-бодунга удур сегиржип алырын, совет [illegible] башкарылгы күжү Ленинниң Коммунистиг партиязын узуткаарын ажыы-биле оралдажып, эрге-чагырганы холга алырынче чүткүвүшаан турар.

Бо хуннерде экстремистер, сепаратистер болгаш демагогтар эде тургустунуушкун дугайында хоозун состери-биле чагдынып алгаш, СЭКП-ниң политиктиг удуртулгазынга (Төп Комитетке) бүзүреваэзин чарлааш, СЭКП-ниң ээлчег чок Съездизин чыылдырар деп фракциялыг шинчилерни хүлээп албышаан, СЭКП-ге удур демисселин улам чидиглендирип эгелээн.

Ол ышкаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге удур шаптырыглыг ходелиишкиннерин чер-черде организастап, чурттуң камгаланыр аргазын айыылдыг кыжаныышкынга таварыштырып, Чепсектиг Күштерни саймаарадып сулардыр, шериг албанындан дезип дургуннаар, шеригниң сагылгачурумунга чагыртпас үүлгедиглерин организастап, совет офицерлерге, прапорщиктерге болгаш солдаттарга удур, Чепсектиг Күштерниң тоогузунге кажан-даа кезулбээн араатанзыг олурукчу мөчүлдээшкинин болдуруп турары совет кижилерниң күчүлүг миннээшкинин хайныктырып турар. Совет Армия чон-биле кезээде тудуш болуп келген болгаш тудуш болуп артар-даа!

1917 чылда делегейни эн-не баштай чырыткан Ленин — Партия — Октябрь — Советтер — Социализм — Коммунизм деп шынчы чалбыыштыг состерден өйталаарынче совет кижилерни кыйгырып, ол өттүг состерден экстремистер, сепаратистер болгаш демагогтар өрттенгижке коргуп турар.

Бежен ажыг чыл стажтыг кырган коммунист мен, чулчурукчу демагогтарның болгаш коммунизмниң ажык дайзыннарының үстүнде үн алчып өттүнүшкен хоранныг чулчуруушкуннары-биле кажан-даа чөпшээрешпес мен! В. И. Ленинниң өлүм чок чалбыыштыг идеялары бар-мээмде, угаан-медерелимде болгаш [illegible] ... Улуг Октябрьның чаалап алыышкыннарынга чулчуругчу демагогтарның кирлиг салаазын, хоранныг дылын чардатпас [illegible] ... тура журунга шинтпирлиг мен!

Ийет, эрткен 30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде чүнүң-биле-даа бадыткаттынып [illegible] ... И. В. Сталинниң террорчу диктатуразы. Сталинге [illegible] ... Ежов — Берия [illegible] ... ак сеткилдиг, [illegible] ... совет кижилерни, [illegible] ...

Ол бүгүнүн бөрүзүн совет кижилерни албадап [illegible] ... [illegible]

Үстүнде чугааланганывыс [illegible] ... Коммунистиг партияже бүгү талазы-биле сагыш човап дузалажып-даа турар бис.

[illegible] ... В. И. Ленинниң Партиязы, Октябрьга [illegible] ...

Сава Ааш-чуртун [illegible]

Ынчангаш бистиң төөгүвүстүң чаартынган [illegible] ... Ленинниң шыныг херээ дээш, [illegible] ... чок шинтпирлиг демиселдиң бажынга коммунистер [illegible] ...

Хелдарывыс [illegible] ...

Ленинниң партиязы [illegible] ...

Санал-онал солчулгазы

Дедир тöруттунуксээн экстремистерниң, сепаратистерниң болгаш шуугакчы демагогтарның күткүушкуннуг үүлгедиглеринге совет кижилер базым санында шинтпирлиг өйтүр харыыны берип, баштынчызы В. И. Ленинни, төрээн Коммунистиг партиязын болгаш Улуг Октябрьның тиилеттирбес кызыл тутуп амы-тынындан артык камгалап шыдаар дээрзинге ак сеткилдиг совет кижилер бүзүреп турарлар.

Херектиг шыны мындыг: Бир эвес Ленинге баштаткан орус революсчулар, Россияның ажылчыннарының, тараачыннарының болгаш мурнакчы интеллигенциязының, дарлаткан бүгү-ле кижилерниң эрге-ажыынга, аксының кежиинге чагыртkaш, хааның Россияны 1917 чылда аңдара туткаан, Советтерниң эрге-чагыргазын тургуспаан, черни, хлебти тараачыннарга, фабрика, заводтарны ажылчыннарга, бот-башкартыныарын национарга болгаш биче бурай улустарга. Россияның хөй националдыг дарлаткан чонун эн-найыралдыг чаңгыс амы-дуңма өгбүлеге каттыштырбаан, Тайбыңны бүгү улустарга чарлаваан, чаа төрүттүнген социалистиг система-биле капиталистиг делегейни [illegible] ... Россияның — амгы Совет Эвилелиниң хөй националдыг улустары [illegible] ... Ол бүгү үнген В. И. Ленинниң, Коммунистиг партияның чырыткылыг өшпес амы-дузазы-дыр.

Партийжи бедик, онза харыысалгалыг сорулгавысты күүседиринче силерни кыйгырган үнүмүү деткиириңерге идегээш, силерниң шинтпирлиг үннерни солун дамчыштыр дыңнаарын күзеп артым, хүндүлүг хоочуннар, солуннуң бүгү номчукчулары.

Артём БОРБАК-ООЛ.
1935 чылдан бээр СЭКП кежигүнү

(Бо [illegible] ... «Мемориал» [illegible] ...)

АҮК: рынокче орук

II. Шилчилгениң үе-чадалары

(Эгези № 277 «Шында»).

[illegible] ... Ол дээрге 1990 [illegible] ... 1991 чыл, ийи дугаары 1992—1993 чылдар, үш дугаары 1994—1995 [illegible] ... 1993—1995 [illegible] ... дык чүүлдерни кылып шыдаптур бис.

Оон аңгыда, [illegible] ... аңгылаары республиканың онзагай чүүлдерини чалгааныкзая база тускай шинтпирни негээр апаар. Бээ чүүлдү бүзүн узуткаары, чаа чүүлдү тургузуп алырындан бээр. Рынокче кирип тура амгы эвээш орулгалыг 14.25 совхозтарывыстан оонууга чикет ийи чыл дургузунда 5 муң [illegible] ... деп санап, [illegible] ... Ол аргага [illegible] апаар, а ындыг баазавыс амдыызында чок.

Оон аңгыда АҮК-туң ээлчеглел аппараттарының ажылдакчыларын белеткээр болгаш өөредир талазы-биле база үе херек апаар. Оларның сагыш-сеткилин база эде тургузар ужурлуг бис. Кодээ ажылагыйга баштай бистер коллектив кезээзин шингээдип эгелээш, оон аңгыда шилчилгениң [illegible] ... ол ажылдакчыларның [illegible] ... реформага шаптыкмаажак боор турганы чажыт эвес болгай.

Рынокче шилчилгениң бирги үе-чадазында чүнү чедип ап болур бис? Рынок экономиказынче шилчилгениң хандылгаар ужурлуг ээлен каш документтерин Тыва АССР-ниң Дээди Совети база республиканың Министрлер Чөвүлели чоокку үеде хүлээп алыр ужурлуг. Эң ылангыя тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында хоойлу чер кодекизи, социал камгалал, оон дугайында даа хоойлулар херек.

Хөй талалыг экономиканы [illegible] ... Маадырның «Коолтадын таарымч» [illegible] ...

Республиканың чер кодекизи [illegible] ... чер кадастрын [illegible] ... база чер дээш аренда төлевирин, [illegible] ... талазы-биле эргежок чүгле белеткелдиг бүгү-ле [illegible] ... шинтпирлеп көөр апаар.

Бис бодаарывыска, чер болза Советтерниң оюнуң боол артар болгаш ону чүгле Советтерниң шиитпири-биле [illegible] ... ону кыдыр садаарынга удур бис, кодээге кодан чаңының 0.4—0.5 гектар шөлүн чүгле салып болур.

Тараачын (арат) ажыл-агыйлаарга, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, черин Советтер мчээлиг улуска салгаа бүзүгээр эдилээр кылдыр дамчыдып бээр херек.

Ынчангаа ам рынок экономиказынче шилчиишкиниң бирги үе-чадазында хоочугины кургаадыра аңгылаарны эгелээр болгаш хөй талалыг экономикаже шилчилге эгелээр. Рынокче шилчиишкин агроүлетпүр комплекизинге онзагай, хамыктың мурнунда, черге база бүдүрүлгениң оңгарлериниң хамаарылгаларын үндезини-биле эде тургузаар шаанда бүтпес.

Амгы үеде республиканың совхозтарында болгаш АҮК-туң бүдүрүлгелеринде, организацияларында бүдүрүлгениң база аңаа хамаарышпас-даа кол болгаш сарырга фондуларының учёт-санадышкынын чорудуп турар. Совхозтарның база АҮК-туң өске-даа бүдүрүлгелериниң ажыл-агый, [illegible] ... коллективтерни тодарадып [illegible] ... коллективтер-биле [illegible] ... талазы-биле садыглаарны [illegible] ... оларны аренда [illegible] ... коллективтиг [illegible] ... бүдүрүлгелерге садар бе азы хүү өнчүже шилчидер бе дээн [illegible] ... садып садаарының бичии түрмек бүдүрүлгелерин хүү база кооператив оңчү кылдыр сайгарар даа дадавас апаар.

Совхозтарның баазазынга [illegible] кооперативтерин, арендаторларның кооперативтерин тургузуп, ажыл-агыйларның организастыг структуразынга база экономиктиг харылзааларынга өскерлиишкиннер тураар апаар.

Тараачын (арат) ажыл-агыйларын организастаарының, оларның деткиириниң программазын ажылдап кылган, оларны тургузарда экономиктиг негелделерин база шак ындыг ажыл-агыйны тургузаар кижилерниң мергежилин, аргазын барымдаалап турган, ынчангаш ам тараачын ажыл-агыйларның янзы-бүрү хевирлерин, оларның техника-экономиктиг үндезинин ажылдап кылыры эргежок чүгүла. Тараачын (арат) ажыл-агый дугайында хоойлу журулга оларның эрге-хүлээлгесин баазазын хандылап, арат ажыл-агыйының тускай эргезин хүлээп көөр, ону бүрүткээр ужурлуг. Ол ышкаш аңаа черни бээрин чурумун, ону акшаландырарының, материал-техниктиг хандырылга, социал хандырылга талазы-биле оон эргелерин магадылап турар. Арат (тараачын) ажыл-агыйынга бир кол чүүл болза, оларга совхозтар-биле дөмей тыртып [illegible] ... болгаш эге-хоойлу эргелерин бээри болур. Шак ындыг ажыл-агыйлар республиканың экономиктиг системазынга дең эргелиг звенозу болбушаан. Бүдүрүлгениң структуразын, хемчээлин база [illegible] ... кылгаарын боду шиитпирлээр. Ол ышкаш кады ажылдаар черин база [illegible] ... бүдүрүлгени организастап башкарыр эргелиг.

Хамаатыларның хуузунга дузалал ажыл-агыйы бүдүрүлгеже шинтпирлиг-биле шымнып кирер. Ынчангаш черни херекзээни-биле оларга бээп тарып, ажаап өстүрерин берге кат-чимис аймаа культураларын, картофельди, ноганы өстүрер кылдыр сонуургадыр, хоорай чурттакчыларын чер ажылын хөгжүдери-биле оларга 10 чүс чүк хире хемчээлдиг черлерни бээр. Хууда оңчу кылдыр хоорай кавызындан база кодээ черлерге бэжын тайыңның үчасткату кылдыр 0.5 га черни садар хоорайларны база хоорай шиичилиг [illegible] ... доктаадыр кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезин огулзаар ады-биле хөгжүдер кылдыр шолдавин үндүрүп бээри көрдүнген.

Кедээ чылдын апрель-май айларга чедир бистер чер реформазын доозар ужурлуг бис. 1987—1990 чылдарда республикада черниң инвентаризациязын чоруткан бис, ам үнелелээш, оон шыңарын тодарадыр, оларны чер эдилекчилеринге бүзүртер, чер-чер Советтериниң чер курлавырын [illegible]

Чөниң аъш-чем хандырылгазын экижидери-биле бүдүрүлгелериң дузалал кодээ база хамаатыларның хуузунда дузалал ажыл-агыйын улам хөгжүдер апаар бис. Ынчангаш рынокче шилчилге үезинде 1991—1992 чылдарда бүдүрүлгелериң болгаш организацияларның кодээ 20 ажыл-агыйын, херегээр өг-бүле бүрүзүнге 10 чүсчүк чедир хемчээлиг черни бериптурган, хуузунда дузалал 2000 ажыл-агыйны, чаа тарып өстүрер 1000 ажыл-агыйларны немей организастаары көрдүнген.

Агроүлетпүр комплекизиниң хандырылга аштарлагынга база улуг өскерилгелер болур. Сельхозтехниктиг, транспорт, [illegible] база өске-даа бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын арендалыг, кооперативтиг болгаш бараанны, материалдарны мөөңү-биле [illegible], харылзаалыгар каттышкыыннар, фирмалар болу бээр.

Аъш-чем рыногунда байдалды чорумчудар сорулганы салган. Чонгун аъш-чем хандырылгазын магадылгаа-биле 1991 чылдан эгелеп, чер ажылдыгларга, чер эдилекчилерге (хууда дузалал ажыл-агыйлыг хамаатыларны өскезинге) кодээ ажыл-агый продукциязын олчаан дужаар ыяп-ла күүседир үндүрүүн онаап эгелээр. Олар болза картофель, ногаа, тараа культуралары, эът, сүт, дүк — бо чүүлдерни дужаар апаар. Кодээ ажыл-агый продукциязының чамдыызын рынокка хостут өртек-биле садар. Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезин база ону хостуг рынокка садарын колудедиги ноорту аъш-чем үлдүрүүн солуп каарар арганы бээр.

Аъш-чем рыногунуң тургузун база өскердир апаар. Амгы үеде турун турар белеткел, садыг-саарылга четкизин баазазынга барааны, материалдарны мөөңү-биле садып сайгарар, херегленикчилерни харылзаштырар база информация албаны, ярмаркалар болгаш садыг биржалары, аукционнар, консультация-маркетинг фирмалары колдады хөгжүүр. Садыг биржалары болгаш ярмаркалар болза, бараанның бүдүрүкчүлери база херегленикчилер, бараан дугайында медээ алыр кол звено апаар. Рынокче шилчилгениң үе-чадаларының дугайын дөпчүлап чугаалаарга мындыг.

Юрий ХЛЫБОВ.
Агроүлетпүр эвилелиниң киилис начальниги.

(Уламчылыг).

ОНУ МАКТААН

«Хемчик» совхозтуң хоочун хойжузу, Күш-ажылдың Кызыл Туг орденниң эдилекчизи Өрге Байыр-оолович Ооржак өг-бүлезиниң хөрээжен эзи Бичиинмые Сандыковна-биле нитиниң малын 37 чыл дургузунда кадарган. Мөгат-дыш чок, ажылынга бердинген кижиниң өстүрген малын, бүдүрген бүгү продукциязын санап тодарадыры берге. Чылдан чылче доктаамал эки ажылдап келгенни кады ажылдап чораан эш-өөрү бадыткаар.

Малы-хары улгадып, ажы-төлү өзүп, аңгылажып, өскээр өөренип, ажылдап чоруткан соонда, дем-биле чок артааш, төрүүр хоюн өске кижиге [illegible] ... эрт кадарарынге шилчиилгенден бээр 11 чыл эрте берген. Хоочун черле моортуг. Эртеки чылын соңгуунуң дарамчылы-биле ажылды организастаарының деткиилгениг аргазы бүгүр [illegible] ... хүлээлгелерни ап, [illegible] ... бедик [illegible] ажылдаарын шинтпирлээн. Кодээ [illegible] 523 ирт, төрүүр 40 хой бар.

Агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдары турда-даа, Час-Адырның сериин оът-сигенниг тайгаларынга чайлаглап, Шөгү-Хөвү эжиниң тарааны кеэп апарган хоочуннарынга күзеледиг, семиртип алган.

— Амыым эрттиң деми-тип өртүмаа-биле 52 килограмм чеберни неридс айыттынган. Эртики мени дежиндерге, чамдызын 76 килограмм четкан чорду — деп, О. Б. Ооржак чугаалап орар. Дузалачы кадарчы оглу Дмитрий-биле кады 13 [illegible] 7 [illegible] ... Оруктарлар [illegible] ... чүгүр [illegible] ... директору Э. С. Иди-Суун [illegible] ... кылдыр мактап демдеглээн.

Александр ХЕРТЕК.

Хууда бодал

КИЖИ ХОҢНУ КАРАРАР

Уругларывыс чурттуң аңгы-аңгы хоорайларында өөренип турар болгай. Оларынче сагыш салбас ада-ие бо үеде турбас. Үениң байдалының берген кымга-даа билдингтир. Дыштаныгга үезинде ажы-төлүвүс аалдарынга кээп, дыштаныш алгаш, катап-ла өөренир черлеринче ээптерлер. Ол чорукта самолёт, поезд, автобус-биле чедерлер. Уруглывыс четкей чериндеп чагаа-бижик чорутпаан шаанда, кижиниң сагыш-сеткили чөрле амыравас. Чамдыкта уйгу-дыш-даа келбес, аъш-чем-даа боостааже ашпас болу бээр. Дувурел долган бодалдар башты шуут ыжылдар.

Самдар чоруурга кара-ла чарычы [illegible] ... Эртинге таарышкан чарааш хевин кезип, үнерге, кижиниң сеткили улам дүвүреер. Угааны [illegible] ... магнистарчав амыдыралдыларга уйгудуруп алгаш келир ирги бе дээш база гетле орар сен. Кежээнде чорук-херек барбас кижи кала турар. Ол үнгеш бичинле орайтаарга, ажы-төлче сагыш салган кижи олурадаа албас, чемнениш-даа шывавас апаар. Чүнүң ужурунда саадай бержик ирги деп баажызы билдинмес янзы-бүрү бодалдары дөгааштыр, кержим долган кежээ-лээр мен.

Магазиннерниң курут чыдыы делгиирлерни көргеш хоңнум карарар. Моңу үеж байдалы-биле аймдаргалгнарга санал болур. Бирээде, наан-халап улашкаш, дужут чегей болганып чугаалаар бис. Ынчалзажок амгы үеде өг-бүле бүрүзүнде ажыл кылып-ла шыдаар кижи бодун хандыртынар кылдыр ажылгыр-кежээ болган болза, магазиннерниң делгирлери куруг-даа [illegible] ... хоочуннарывыстың моску барымдаазын ре айты берди. Бир эвес кыш дошкун берге апарып, нарын апарза канчаарыл деп бодап келир мен. Ындыг-даа болза агаар-бойдустуң айыылхалавын ажып эртиптер арга черле турар. Чону чоорган [illegible] болгай. Делегейниң чурттарында чүгү-даа аңаа көрүп орбас тир. Эн-найыралдыг, [illegible] сеткил каттыжыышкыны-биле чурттап, бот-боттарывысты деткижип келдивис. Демей-ле дорун орбас, дузалап [illegible] бээрлер.

[illegible] ... боттарывыстың угаан-медерелиниң хоозураа. Сагыш-сеткилдиң бай-байлак, буянныг чоруун эгидип алырынга өскэртпен биске кымдаа дузалап шыдавас. Ол бүгүнү чедип алыры — чүгле боттарывыстан хамаарыжыр. Чүте кээргээр, ындыр сеткил чок болу берген бис? Ажыл кылыр хоңнувус чүте чогул? Чүте [illegible] ... тодачы болу бердивис?

Шынчы эвес чоруктан алган олчаның кижиге өөрүшкүзү бар бе? Ажы-төлүвүстү хайгааарыга чок салганывыстан, ам кээп, боттарывыс коргуп, сириңейнип чоруур болу берген-дир бис. Ам мооң соонда [illegible] ... Бүгү Тываның чер-черде улуг [illegible] ... бо талазы-биле айтырыгны [illegible] ... Чер-черде хоочуннар болуктери солун дамчыштыр боттарының бодалдарын илередип, саналдарын киирерин күзээп ор мен. Азы болза түс-түс черлерниң хоочуннарының [illegible] ... бодалдарны [illegible] ...

Оңдар СЮЗЮКЕЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Оренбургтуң чоок ажылчыннар комбинады [illegible] ... Оренбургтуң областтың [illegible] ... Жёлтый суурда [illegible] ...

Бо чуруктуң [illegible] ... 270 [illegible] ...

Кызыл бээген [illegible] ...

Бүдүрүлге хөгжүвейн турар. Аар күш-ажыл хевээр артпышаан. Бо ажылды эки-ле дээш ам хармечамдык хемчеглелерни ап эгелээн.

ЧУРУКТА: Жёлтый суурнуң чоок аргымы бүдүрүлгезиниң ажылчыннары Н. В. Никитамотна, Р. С. Гумарова, Р. С. Габдуллина [illegible] ...

В. БУШУХИННИҢ согу фотозу.

Кыштың соогу хаарып келир

«ХЕМЧИКТЕ» МЫНДЫГ: ЧАСТЫРЫГЛАР КАТАПТАТТЫНМЫШААН

«Хемчик» совхозтуң мал [illegible] А. Моңгуштан мал кыштаглаашкынының канчаар эртип турарын сонуургазывыста, ол кыдыынга ажылдаазын, ол чорудар хөмчеглерин сан-чурагайлар-биле холбап чугаалап олурду.

Ниитизи-биле ажыл-агыйда амгы үеде 15481 шээр мал, 2266 сарлык, 714 инек болгаш 500 ажыг чылгы 42 кодан[illegible] суг-бараан фермазында турар. Мал чемининиң курлавыры районнуң өске ажыл-агыйларындан хөй. Бо чылын 5290 тонна сигенни, ногаан массаны тарап салганы. 72 тонна сиген долганыы база 815 тонна чаяа [illegible] белеткеп алган. Хөй [illegible] Моңгуш [illegible] бо бүгү чем [illegible] норма [illegible] ужурлуг.

[illegible] Дус-Даглаң дус соортуру-биле боттарының автомашиналарын белеткеп турар.

Тудугжулары [illegible] Мөнги Саая. Дадар-оол Хомушку [illegible] мал кыштаглаашкынында чаа кежээлерин ажыглаар [illegible]. Почта дажыглаашкын, алозагазининиң ажылын [illegible].

Кыштаглаашкынның [illegible] талазы-биле бүгү малчыннарның [illegible] айтыышкын база сайгарып келген. [illegible] Оон түңнели [illegible].

«Хемчикте» мал кыштаглаашкынында [illegible] айтып ааваар. [illegible] фермазында байдал [illegible] 200 инек [illegible] Районда ажыл-агыйлар [illegible] колонна (начальниги Д. Хомушку) [illegible] электрикти [illegible] «Тыва агропромтехнику» трестиниң [illegible]. Ол колоннаның начальниги орнукчузу В. Комаров октябрь айда электриктер, сантехниктер-биле аңаа кээп

турза-даа хүлээгенин күүсетпейн. Районда АКМК-ның [illegible] ажылдаар [illegible] Бо талазы-биле совхозтуң директору Э. Идам-Сүрүң чогуур [illegible] кеңгелде турган.

Бо объектиде байдалы «Шан» солуугнга октябрь айда [illegible] Кежээ дүжүп байдал [illegible] Мал чемин урган вар шоодайлааны херээжен ажылчыннар ышайбээр чүктеп дажыглап турар. Саанчыларның шай хайындырар ижер оваалы безин чок. Инек кадарчыларының ийи ажылдаарындан ойталааш, оларның орнунга ажылдаар кижилер тывылбаан.

Ам бо хүннерде малдың тускай эртемниглерин аңаа барып, дүн-хүн чок дежурныйлаарынче албадаан. Чоокта чаа аңаа фермада ажылдап турар 13 коммунистиң хуралын эрттиргенин, социал айтырыгларже чогуур кичээнгейин

салбайн турарын шуптуу-биле [illegible] А. Куулар база чугаалап олурду.

Фермада кажаага оваалда 98 мал [illegible] Хову [illegible] Чаа кажааны [illegible] Чечек биле Татьяна Хомушкулар [illegible] сигеннерни безин [illegible].

[illegible] 32 [illegible] Хунан-оол Кара-Сал биле Сергей Хомушкуну чорутканы. Серенмаа Хомушкуну аалынга баргаш, мнда Иранда Донгактың дөрт кижилиг звенозунуң ажылдап турарын көрдүвүс. Соок хүнде даштын от салып алган, дой-довурак кадыг [illegible] сыскып, чай-чапсар чок ажылдап турлар. Чаагай автомашина кырынга келген, хевирче болгаш, оларның доңганнары аажок. Кышкы үеле малчыннар кезинн. Даштыгаа ажылдаар херээжен кижилерге

тускай чылыг хевкелер [illegible] кажааларны септеп [illegible] чорук [illegible] кайгадывыс. Оларның чамдыктары биске [illegible] ... чээп [illegible] билбес эвес ийн.

Хорлаабай Сапыгларга [illegible] 19 [illegible] Шоору-Хову [illegible] 560 [illegible] 280 [illegible].

[illegible] хүрээлээр малчыннын бажынынга эвес. Мында стол, сандай-даа чок. [illegible] кыштаан кудукту мынчага чедир ажылдатпаан. Чупар-бажың үрелгениңден ааза турар.

Хойжу Баян-оол Хомушкунуң чурттап олурар кеэрге чогенчиг. Өөнүң дээвиреи чаңгыс каът шеклеп чоорганбиле шып алган. Хою удавас [illegible] өг бүле кижигүнериниң [illegible] ол тал арткан. Хөмүр-даштыр [illegible] малчыннар [illegible] чугаалап [illegible] кемзыг? Ча-

нында бажың бар, оон суртуун салып бербээн. Чугай-даа чок.

Төрүүр хой кадарчызы Владимир Ооржактың кыштаанда бажыңының суугузу сентеттинмээн, соңгазы ойбак-дежик. Чаш хурагаңнар чылыг кажааны ол коданның шефке алган АҮК коллективи кылып бээриш аазаан-даа болза, чораанывыс хүнге чедир кылдаан болду. Сүт сөөртүр автомашина дөрт хонук келбээнинге автомаганын [illegible] чыдып бергенинге малчыннар хомудап олурдулар. Мөнги Саяның кыштаанда кажааны чаа тудуп кан. Ынчалза-даа ону чедир чылыглаваан. Иштин ол-шык. Коданында төрүүр 330 хоюнуң баштайгы хурагаңнары немешкен. Удавас түлүктээр. Сакманчылар ам-даа чок. Совхоз тову чедип, боттары барып оларны тыпкаш, хүрээлер аваар. Суурда ажыл чок кыстар, аныяк херээженнер хөй. Оларны бо ажылче шилдидээр талазы-биле кым-даа сагыш салбайн турары октавиш эвес. Комсомол комитединиң хостаттырган секретары совхозтан шалың алыр апарган болган. Оозун бодаарга, ажыл-агыйның хереэ дээш ол секретарьның харысалгазы улам күштелир ужурлуг. Ынчалза-даа «Хемчик» совхозта мындыг эвес чорду. Директорнуң дилээн ээтвээр аныяктар-биле чугаалашкаш, сакманчылаар чүүле чаңгыс кижини тып алган.

Кыштаг бүрүзүнде малга чем каап бээр, сүт кадып бээр шагжаап, олгаалар чедимчеп Төрүүр малда [illegible] хлаттарны, хол [illegible], илбистерни үлээвени бригадирлерниң база мал ажылының [illegible] бадыткал турар.

Совхозка хөй солдаашкынны декабрьда малчыннар [illegible]. Январьда бажың доостур. Аңаа [illegible] уштуру [illegible].

Бо ажыл-агый [illegible] кыштаглаашкынга бегал белеткенип, малдың [illegible] мелиле камгалаар талазы-биле парлалгага, хуралдарга [illegible] Совхозтуң бүгү хой [illegible] эвес ... болгаш [illegible] Шээр малдың бир саны [illegible] Сүт [illegible] кургунге дук база эът садалгазының даалгазын [illegible] бо чылын чок.

Совхоз директору Э. Идам-Сүрүң, мал эмчизи А. Моңгуштуң мурнуну чылдарда кыштаглаашкынга белеткелде частырыгларны чүге үстүлүр катаптап турар болду? Мал ажылын үттечи ол бе?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧЫЛ ДООСТУР, КҮҮСЕЛДЕ КАНДЫГЫЛ?

Үе-даа, ажыл-даа аразында харылзаа холбаалыг. Бир эвес бо чылын мал продукталарын бүдүрер болгаш садар талазы-биле планныг даалгаларны күүседип алыр болзувусса, [illegible] 1991 чылда [illegible] Ам бо сүн декабрьның 7. Чыл төнчүзүнге чедир 24 хонук арткан. Үе чыгадып-ла келген. Ынчангаш план күүселдези дээш шуут-ла хүнүн-не карандаш, саазын тудуп санаар, хемчеглерин алыр ужурлуг апарган бис.

Ам мал продуктуларын районнар айыы-биле садып турарывыстың байдалын көрээлинер. Декабрь бирээде медээ мындыг: ниити республика чыл дургузунда 30 муң тонна эътти, 38 муң тонна сүттү, 1370 тонна дүктү садар ужурлуг. Дужааганывыс болза 24692 тонна эът аян план 82 хуу болган, 30540 тонна сүт, план 80.4 хуу, дүк — 1326 тонна, даалгавысты 96.8 хуута күүсеткен-дир бис.

Ниити республикада мындыг-дыр, а тус-тус районнар кандыгыл? Кызыл хоорай 350 тонна эът планын 428 тонна кылдыр боттандырган. Дузалал ажыл-агыйның хоочуттерниң ачызы бо-дур. Ол ышкаш Кызыл, Таңды, Мөңгүн-Тайга районнар эъттиң даалгазын 90 хуу ажырган. Чыл планын чүгле 64-тен 69 хуу чедир күүседип алган Тожу, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Каа-Хем районнар канчап шыдаарыл?

Сүт планын мөңгүн-тайгажылар ажыр күүсеткен. Ийиги черде барыын-хемчикчилер — 90.7 хуу. Эң соолунде бии-хемчилер чоруп турар. Эрткен кыштың салдары ол болган. Бо районнуң малчыннары чаңгыс ай дургузунда 2485 тонна сүттү канчап-даа дужаап шыдавас. Ол ышкаш Улуг-Хем, Тожу, Каа-Хем районнарда бо талазы-биле байдал берге.

1990 чылда күрүнеге дүк садарының даалгазын дөрт район — Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Тес-Хем ажыр күүседипкен. Ол даалгазын Таңды, Бии-Хем, Тожу районнар 90 хуу безин чедирип шыдашпаан. Чүге ындыгыл? Планы шыя эвес турупкан бе? Чамдыктар ындыг чылдагаан чугаалаар боор чүве. Чок, хамык үнүр ажылды шын эвес организастаашкынга. Чон-биле ажылдаваан. Дүкту садып алыртарлавына төгериин ол-шаанда бербес, чок болза, чиик өртек-биле алырын оралдажып боорга ындыг. Бай-Тайгага «Бай-Тал» совхозтуң дүрген дүрзалдаа ажыл-агыйындан дүкту эки өртек-биле садып ап турган, а Чадааннын белеткел кеңтеразының ажылдакчылары [illegible] алырын бодап турганнар. Каразаа наам-даа ажыглып [illegible] болур ынды. [illegible] ындыг [illegible]

Седен ХЕРТЕК.

Ш О - Ш О !

Кызылда «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының удуртукчуларының кичээнгейинге

Мырыңай чоокта чаа рынокче шилчилге дугайында Кызылга бистиң республиканың совхозтар удуртукчуларының, көдээ ажыл-агый специалистериниң семинар-хуралы болуп эрткен. Солундаа, ажыктыг-даа чорду. Оон хойнү билип алган мен. Ынчалза-даа чаңгыс-ла хомудаан сеткилим бижип көрейн, «Чайын шанаан, кыжын терген септе» деп конуг-ла чиге чугаалап каан. Ынчалзажок Кызылдың чамдык удуртукчулары чайын кылыр ажылын кыжын кылыр апарган чорду.

Бисти «Мөңгүлек» аалчылар бажыңынга чыттырып каан. Оон септелгези ам чорун турар. Ынчангаш аңаа чаңгыс дүн чарып алыры безин дыка берге: шо-шо кылдыр хаарып келир. Ам канчаар даараазында хүнде сооккa алзыпкан боттарывыс эмчилеп, олардан грипп эминерни бижиттирип ап турдувус. Эм ижип алгаш-даа, соок ороолге хонарга, дуза болбаан. Ынчангаш таныш-көрүштеривис бажыңнарынга барып хонар ужурга таваржып турдувус. Барып-барып найысылалга мындыг болурга, хөй-ле багай бодалдар баштан үнмес чорду ийин. Ол улуг, чаагай аалчылар бажыңының удуртукчулары чайын та чүнү бодап орган улус чүве?

Доржу ЧЫРГАЛ-ООЛ.
Эрзиң район. Нарын суур.

ДИРЕКЦИЯ ДУЗАЛАВАС, ТООВАС-ТЫР

Эрзин райкүүскомнуң үнүүшкүнүг хуралы «Чаа орук» совхозтуң конторазынга эрткен. Аңаа бо ажыл-агыйда мал кыштаглаашкынының амгы байдалы чугаалашкан. Мында ужур-ла бар, кыштаглаашкын сандаргай байдалдыг-дыр деп ол хуралга демдеглээн. Чүге?

Фермада саар инектерниң ажаалда-хайгааралы багайындан сүт саалдазы кудулаан. Ында өрүмнеп каскан кудуктуң насозу ажылдавастаан. Ону ажылдадыры-биле сагыш салыр кижи-даа чок болган. Агрегаттар белен эвээнинден инекти хол-биле саар. Малга силосту амдыгаа чедир бербейн турар.

Азыралда бызаалар кажаазы мынчага чедир белен эвес, тургузу азыраар ужурлуг бызаалар черже одарладып турар. Бир айылдыг чүүл болза инек кодурлаан. А шээр малдың кыштаглаашкыны база дүвүренчиг. № 1 бригаданың мал эмчизи Т. Седии түргүзуп жк[illegible], кыштаглаашкынның чорун турар байдалын айтырарга, «кыштагларыывыс чешпес, кажааларны ам-даа чылыглап турар» деп тайылбырлаан. Оон ынай тайылбыр-даа тыппаан. № 2 бригаданың удуртукчузу Б. Чүрүк совхозтуң дирекциязы деткивейн турарындан кыштагларда кажаалар септээр материалдар тывылбаан, төрүүр хойлуг Д. Анай-оолдуң хоюнуң кажаазы чедир кылдынмаан. Шолээ-Тей деп черде мал суггарар кудук ажылдавас херээ.

Совхозтуң девискээринге хар чагганының соолунде хат халаан. Ынчангаш кыштаглар аразында орук бөөгедээн, хөртүктеп каапкан. Далбыйлаар арга чок, техника чедишпес. Орук аштаар кылдыр техниканы база бжыглаваан. № 4 бригаданың удуртукчузу А. Седи база-ла дирекцияга

(Д. Хорлуу), мал ажылының кол специалистериге, инженерге, механикке ааҗок-ла улуг хомудалын илереттн. Ында база-ла кыштаглар аразында орук чок, ону аштаар техника-даа бербээн, одарлаоны далбыйлаваан. Кажаалар септээринге херек ыяшты кезип алыры-биле чөпшээрел алган-даа болза, ону кезер кижи тывылбаан. Мааңа бо фактыны дөрт чугаалаар болза ажырбас хевирлиг: малчыннарның боттарын чүге эвкелеп болбазыл че?

Мал чемиин курлавыры илдең-не эвээш, ол хиреде ховуда тарап саваны болуп, ажаап алыр дугайында кымдаа сагыш салбайн турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Хайыраан ол саванны — курлавырны мал чип, саза базып турар. Оон ангыда «Тейлелге» биле Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтарның механизаторлары ында чедип келген, саваны болуп, прессээш, сөөртүп ап турар. А чаа-орукчулар боттарының-на шөлүнде саванны чүге мынчалдыр ажаап ап шыдавазыл? Ол дугайын совхозтуң агроному Д. Азыраадан айтырарга: —«Саваң боодалдап бөлезинге 4 тракторну бжыглаар ужурлуг чүве. А херек кырында оларның кажы ажылдап турарын билбес мен» — дээн. Чогенчиг аа? Кандыг түңнел үндүрүп болурул? Азы мал дээрге зоотехниктиң, директорнуң хереэ деп санап турар кижи боор бе? Кайын ам, ооң агрономнуң база херээ ышнаныл!

Совхозта малдың ааны-бүзү чылдагааннар-биле хораар чорду ковудээн. Чижээ, Б. Каваанның кадарган хөзениң барык чүртүн бир ийин не чок читкен. Чүү деп чүвел, бо? Ону кадарган кижиниң харысалгазы кайыл, оон директор база зооветспециалистер-даа чүге айтырбаан, негевээнил? Ийи-бир инек читкен болза өске херек, а коданның ушту бир хуузу читкен дээзин бодап көөрзэлинерем!? Бо дээш кым-даа дүвүрээзин көдурбээн. Черле шак мындыг четлестер дээш харысалгага онаашкан кижи чок болгандыр. Мынчап турда мал-маган канчап өзерил, рынок үезинде хөй орулга алыр бис деп канчап кордааррыл? Совхозта ветеринария ажылдакчылары 12 кижи, ооң иштинде эмчилер 5 кижи бар, чогум олар чүнү кылып турарын кым-даа билбес болган. Мындыг [illegible] тайбың сеткилдиг олурар улус-тур ол.

Мал кыштаглаашкынын эгелээнинден бээр ийи ай эрткен. Кыштаглаашкын чаа эгелээн деп бодап, Ынчалза-даа [illegible] бергелер тургустунуп келген, моон соңгаар канчаарыл? Кывар-чаар материалдарның курлавыры тургустунмаан. А мал чеми сөөртүр, сүт чедирер, кыштагларже аргыжар дээш ажыл улуг, хөй. Ону техника чокта канчап шиитпирлээрил?

Малчын коданнарга аразынга 45 километр дүртүг электри шугумун шөйерин Тыва агропромэнерго (удуртукчузу эш Фетисов), Бай-Даг суурнуң чунар-бажыңын эде кылдыраары-биле «Тыва спецмонтажтың» кожуун чорууру № 2 колоннаа-биле (эш Петров) ийи чыл бурунгаар-ла дугуршкан турбуже, үстүнде адааныс

органнзациялар мынчага чедир керээзинң негелдезин күүсетпээн. Ол удуртукчулар чүү дээш ажылдап турарыл, олардан кымдыг тургузар кижилер чогу ол бе?

Райкүүскомнуң үнүүшкүнүг хуралынга кол инженер эш Кыныраадан айтырыг салыырга:

— Совхозта удуртулганың багайындан кижи тоор кижи чок, кижи бүрүзү ажыл чылзыр, болуудап-ла чайлазыл бодаар апарган улус бис ийин — деп ажыы-биле-ле чугаалады. А райкүүсөм кежигүннери совхозтуң кол экономизи эш Бүрбүден айтырыг салыырга, оглүг харыы берип шыдаваан: — Ажыл негээрге кижиге хүүр шоолур, харын кижини дорамдылаар боор чүве-дир — деп тайылбырлады. Черле бо совхозтуң удуртулгазы, специалистери чүгү бодай берген улус боор деп, хуралга олурган кижи бүрүзү кайгадывыс. Ол хуралга Бай-Даг көдээ Совединиң даргазы Б. Севилбаа салаа берген, ажыл-агыйжы эвес чорукту фактыларын шүгүмүлееди. Совхозтуң сан-хөөзүн болган шиимзар шимчевес харенгинин кым даа камгалап, карантаавай турарыл, камналга дугайында чугаа безин чогун айтыкалды. Мал чеми белеткээр дээш, үш ай дургузунда [illegible] келген. А херек кырында сиген [illegible] болган. Сүттаттыг 300 гектарга тараан сиген [illegible] ынчалза-даа ону [illegible] Маддын дою болган. Ажыл-агыйжы эвес чорукту база бар бадыткалы бар: эрткен чылын одалгага херек котелду совхозка эккелген, өртээ аар. Ол дээрге тыпвас, ховар чүүл-дүр. Ону ажыглавайн турда-ла, тоймаглап каапкан. Хайыраан эртинелер! Оон эңгизда конторазының эккеп дужулген хой хөмүр, «эзи» ковулээш, чоорту эсти берген. Ол база-ла совхозтуң херекти-биле [illegible] дып, сөөртүп алган одаар чүүл-дүр. Мурнунда чылдарда

кыштаглаашкынга белеткелде хымзаң кыштагларны хүлээп алыр комиссиялар турган, а бо чылын мындыг комиссия тургузуп [illegible] директорунга эш Б. Севилбаа [illegible] Оон ангыда совхозтуң чоламчыларынга путевкалар бижип бербейн турар, [illegible] деткиирге, «[illegible]» дижип, а ол аразында суур иштинге, Бай-Даг биле Эрзин суурларның аразынга маңнадып хүннээрлер. Сүт-бараан фермазынга чаа ийи автомашинаны быжыглаан турган, [illegible] үреп каапкан. Ол дээш кымдаа хемчег алынмаан, харысалгага онаашпаан.

Совхозтуң автогаражы ааначыларның чурум үрекчилериниң одаа болу берген.

Бай-Даг суурнуң чунар-бажыңы чайладыр, күзедир ажылдаваан, ынчангаш интернатта [illegible] район төвүнче аппаргаш, чунарбажыңнадыр ужурга таваржыр, чамдыкта аңаа баарга, улус хөй боорга, оларны хүлээп албайн баргылаар. Мындыг байдалды чүү деп көөрүл?

Райкүүскомнуң үнүүшкүнүг хуралынга совхоз директору Д. С. Хорлуудан айтырыг салырга, хоорт, тодаргай харыы бербээн, бурунгу ийиги чергениң удуртукчуларынче, специалистерже чаа каар кижи болду, өөнгү-даа ковчуг. Ооң мындыг шиитпир чогундаа ажыл-агыйның тускай эртемниглерин, бригадирлер хонну кадып, хол салдыныг турар. Ол коргунгуг чорук ышкажыл. Оон уламындан ажыл-агый улам сандараар бе?

Күүском [illegible] болгаш активистерниң чидиг шүгүмүлелинге [illegible] мал кыштаглаашкынынга дүвүренчиг четпестерни база удуртулгада эрөнгей байдалдарны дарый эдерибиле хонуг-хуусааны, харыылаар кижилерни айыткан [illegible] хуралдан үндээн алган. Ону «Чаа орук» совхозтуң дирекциязы, специалистери канчаар-ла боор?

Аваа МОНГУШ.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИШКИНИ

«Шереметьево-2»-биле дөрт болгаш ынйзы холбаалыг кем-херек үүлгедиишкиниң 19 бөлүглежиишкинин бо чылын илереткен. Олар чеже-даа чажыды-биле органнзастаттынын, чеже-даа чажыды-биле үүлгедиишкиннери кылып, хөй харылзаа-холбаалыг болуп, амгы үениң чепсек-херекселдери-биле хандыртынган турган болза-даа, олар чогуур үезинде илереттинген [illegible] гаш оларга кеземе херээн хоойлу ёзугаар коргускен. Москва область күүсе[illegible] нуң иштики херектер эргелели делегейниң ол агаар портунга истелге-хыналдаларны чорудуп турган, автотранспортту, дүнеки үеде ажыглаар приборларны, бронежилеттерни, газтыг пистолеттерни, автоматтыг чепсекти хураагн.

«Шереметьево-2»-[illegible] рум-чурумну турзур[illegible] Даан ындыг [illegible] [illegible] тускайжыттынган 64 кезекти Россия Федерациязының девискээринде тургускан деп, РСФСР-ниң Иштики херектер министерствозу СЭТА-ның [illegible] Оларның [illegible] болза [illegible] рп-биле демнежири болур. [illegible] Оларның 23-[illegible] А 177-[illegible]

[illegible] харылзаалыг турган.

Москва областынга айыылдыг бөлүглежиишкинни илереткен. Ооң составынга барык үш ол боевик хамааржып турган. Чехов районунга «Автотехандырылга» төвүн бөлүнүң «хайгааралынга» ап алгаш, ийи чыл иштинде ооң ажылын сандарадып келген. Ооң ажылдакчыларын коргудуп база дерзиилиг-биле аажылап турган, хоралакчылар машиналарның хөвар артык кезектерни «кара» рынокка саалып турганнар.

Ол районнуң Хрунов деэр турттанчызы бөлүкту [illegible] [illegible] тургусган [illegible] Оон [illegible] бо-чепсек лабораториязы тывылган.

Милицияның тускайжыттынган кезектерниң организастаан кем-херек [illegible] [illegible] практиказынга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

О. КУЛИКОВ.
СЭТА-ның корр.

ЧЕЛЯБИНСК. Игорь Колчинниң дээрбечилеринге хамаарыштыр суд чорудулгазы эгелей берген. Дерзии өлүрүүшкүннер, үптээшкиннер, боо-чепсектиг халдаашкыннар ол дээрбечилерниң арын-нүүрүнге онаажып турар. И. Колчин 15 кижини кара өжегерээн өлүргени дээш буруудатпып турар. Дээрбечи бөлүктүң составында 4 эр, 2 херээжен бар.

ЧУРУКТА: суд хуралының чорүп турганының үези.

Б. КЛИПИНИЦЕРНИҢ фотозу. (СЭТА).

СОВЕТ ЕВРЕЙЛЕР КӨЖҮҮШКҮНҮ

ЛОНДОН. Совет еврейлерниң [illegible]

[illegible] Шаранский демдеглээн.

КҮШ-АЖЫЛ БИРЖАЗЫ

УЛАН-БАТОР. Күш-ажыл биржазынга 790 ажыг кижи [illegible] Монголияда [illegible] [illegible] Албан [illegible] МАР-да амгы үеде ажыл чок 30 муң хире кижилер бар, а оларның дыка хөйү Улан-Баторда чурттап турар. Биржаның кол хүлээлгези — ажылдаттың үлетпур бүдүрүлгелери [illegible] ажыл-агыйларында ажылдаар хостуг черлер дугайында шынныг медээлерни чыыры, ажыл чок хамаатыларның сонуургалдазын [illegible] турар доктаамал азы түр ажылды тып алырынга ындыг чыылыг оларга дузалаары. Биржаның органнзакчыларының чугаалап турары-биле аажылга, ажыл чок кижилерге пособиелерни бербишаан, ажылдаар чаа черлерни тургузарыбиле бичии-бичии бүдүрүглери болган кооперативтерни хөгжүдеринге акша-хөреңги талазы-биле база ол дузалаар.

ХОНЕККЕР СУДТАТТЫРАР БЕ?

БЕРЛИН. ГДР-ниң күрүне болгаш партия [illegible] турган Эрих Хонеккер судтаттырар бе? Ол айтырыг ФРГ-ниң политиктиг [illegible] болгаш массалыг [illegible] ниң кичээнгейин бо[illegible] хоара тудуп турар.

Барыын Берлинче чажыды биле көжүп чоруур [illegible] ажып турган ки[illegible]ниң өлгенинге Э. Хонеккерниң [illegible] жилгезиниң дугайында ГДР-ниң айыыл чок чорук моон мурнунда турган [illegible] нуң архивинден тывылган бадымдааларны [illegible] айтыыгларының [illegible] сенатор Отта [illegible] эрткен [illegible] сессиязында ону тудуп хоруглаар дугайында дужаалды берген. Оон доргай-на Белицеве совет шериг госпитальынче бүгү кичээнгей угланы берген. ГДР-ниң удуртукчузу турган Хонеккер болгаш ооң кадайы мында эмнедип турар. Политиктиг чамдык ажылдакчылар, ооң иштинде Берлинниң хадажылгаже үнүп турар чагырыкчызы бургомистр В. Момпер Э. [illegible] [illegible] [illegible].

ШЕРИГ ҮҮМЭЭНИ

БУЭНОС-АЙРЕС. Бо неделяның [illegible] Аргентинага [illegible] [illegible] [illegible].

(СЭТА-ның корреспондентилериниң дамчыдыгларындан)

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Черлиг-оол Чаштынмаевич Куулар 50 харлап турар. Ол чечен чогаалга бичиизинден тура-ла ынак болгаш, ону чүгле дыңнаар, номчуур эвес, а харын ол талазы-биле күжүн шенээрин школачы чылдарында-ла эгелээн.

Ч. Ч. Куулар аңгы үеде бежен харның бединиге четкиже чедир элээн каш шүлүк болгаш проза чогаалдарының номнарын парладып үндүрген. Ам ол чогаадыкчы хей-аъдының кидин дестүндүрбес тевиниң өйүнде келген.

Ол бо үеге чедир «Аъдым», «Үе» болгаш «Сугда даштар» («Камешки в воде» — Москвага орус дылга парлаттынган) деп шүлүктер чыындыларын, «Даң хаязы», «Даглар аялгазы» болгаш «Аялга» деп проза чогаалдарын аңгы-аңгы номнар кылдыр парладып үндүрген.

Ч. Ч. Куулар улустуң аас чогаалынга бичиизинден тура-ла ынак. Ынчангаш аас чогаалын чыып биживир ажылга ол идепкейлиг киржип келген. Чогумна аас чогаалынга хандыкшылдың ужундан оон чогаалдарының аян-хөөнү улустуң аас чогаалынга аажок чоок: илдик чок аян-сырынныг, ханы утка-лыг. «Кыс-Халыыр» деп тоолчургу чугаалар болгаш «Арзылаң Мерген» деп тоолдар номнарын чыып үндүрериңге ол идепкейлиг киришкен.

Ч. Ч. Куулар Кызылдың педагогика институдун дооскаш, Барыын-Хемчиктиң Аянгаты школазынга башкылап турган. Оон соонда республиканың Улусчу чогаадылга бажыңынга болгаш ТДЛТЭШИ-ге ажылдап турган. Амгы үеде ол Тываның Чогаалчылар эвилелиниң харыысалгалыг секретары.

Чогаалчының ийи шүлүүн «Шынның» номчукчуларынга бараалгаттывыс.

Черлиг-оол КУУЛАР.

* * *

Кежүп чораащ,
Көрген хемим
ужарлары
Хөлзээшкиним
шапкыны бооп
артып калган.
Көрбээн чүвем
Көккүр далай
ханызында
Хөлбең ногаан чалгып ойнаан
эртине даш
Хөлзээшкиним
соң даарта оттура бээр.
Шүлүкчүнүң
одаа кайыл дээр болза,
Чүгле бодум
ажытканым ортулуумда,
Чүрээм изиг хайыралы
Шүлүктерим одуруунда
Чүве-дир деп сымыраныр
сөглеп боор мен.
Оттуг кезек —
Оожургал чок
сеткилимниң карандажы
Номнарымны чүшкүргүлеп
Оол чалыы чылдарымдан
Одаам чылыын
өөскүткен.
Номнарымны
билген,
билбээн болзумза-даа,
Ожаап номчааш,
өннүүм болу бээриң магат.
Дүвелерде угаан-кудум
Дүвүреткен
сылдыстыг дээр —
Одаам чыры болган чүве.
Чүстүң чартыын
чурттап эрткеш
Шүлүкчү одаам
байырынга
Бөгүн дендии хөлзеп тур мен.
Бөдей өөмнү
сценага
Шимеп алгаш,
Силер бүгээ бараап болуйн.
Кежүп чораащ,
Орукка-даа
бурганнай бээр чадавас мен.
Көрген,
көрбээн кижилерге
Хөңнү уян шүлүкчү деп
Хөөреди бербес силер.

САЙЗЫРАВААН КЭЭРГЕНЧИГ...

Кидис өгге төрүттүнген
болзумза-даа,
Хилеги дег үелерни
көрбейн чордум.
Хиртимчилиг,
уярачыг
кара таакпы
Кижилерниң
бажын чиеш туруп берди.
Сайзыралдың үелери
хөлегелиг
Самыыралдың кончаа шагын
өөскүтту.
Саттынмастың аргазы чок
кара таакпы
Сагыжымны саймаарадып туруп берди.
Дээрбектиг тавактарга
дескиниш
Дээрлерге ужуттуруп тура хоңдум.
Тежилгениниң
кара бажы чеже шыдаар
Депшилгениң тейин тепкеш
туруп берди.
Шаагайга эрээ кылдыр
төлүн тудар
Самыыралдың шагы кажан
чидер ирги!
Самыыралга алысканнар
кымнар ийик?
Сайзыраваан
кээргенчиг боттарывыс...

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.

АННА СУУЗУНМАА

(Эгези №№ 275, 277, 278 «Шында»).

«Алдынчы кижи эрте удуур, эрте турар, оон башка алдын тывылбас», Алдынчылар ындыг-ла ышкаан. Ынчалза-даа алдын оларны манап болур, а эмчилер ындыг эвес, чоннуң кадыы кымны-даа манавас, эмчи орай удуур, эрте турар ужурлуг.

Анна эртен эрте тура халааш, эжинин ажа ааапкаш, алгырыпкан — чада кырында Ким удуп органы?

— Чүү болду? Мында чүге олур силер?

— Силерни таңныылдап...

— Чүге?

— Дүне чааскаан корга бээр кижи бе деп бодадым.

— Чүүден коргар мен?

— Тайга черлер-дир бо, алыг-маңнаалдаа, араатан-бөрү-даа туруп болур.

— Ындыг-дыр, че. Четтирдим. Ам барып дыштаныңар. Моон соңгаар ынчапманар.

— Черле чаңчылывыс ындыг улус бис.

— Ындыг-та онза эвес чаңчыл ышкаш-тыр.

Херим аксынга баргаш, Ким эргилип келгеш, Аннаже база катап удур көрген. Чаа түн тайга сиртиинден бажылап үнүп органы. Ийи аныяк кижиниң арын-шырайлары чырып турган.

Оон Ким өөжүм чугаалаан:

— Силерниң ачыңар Хөйлаар-оол база Днисплек таңныылдап турган болдур ийин...

Ким оон ыңай чүнү-даа ыыттаваан, хая көрүнген херээр доңгайып алгаш, кылаштап чоруй барган.

Анна база иштинде ыыжыгып чугаалаган: «Днисплек деп чүзүл. Кижилерге таңныылдадып чорбаан мен. Чоп кончуг доруун хей боор...».

Чемненип алгаш дораан Анна ажылдап кирипкен. Ол чүл дээрге-ле, баштайгы кижилер келгелекте, эм-дом, хей-херекселди эде-хере салып четтигер ужурлуг. Кымдан дуза дилээр боор. Эмчиге кижилер дораан кээп келбээр деп. Демир-Хаядаа эвес, ынчап-ла Ким ынча дээн болгай. Ол корей оолдуң бажы база шылаардыр эвеспе.

Аныяк эмчи ийи өрээлди сомалап көргүлээн. Бичии суурга амдыызында аңгы бажың бербес деп чүве билдингир, дүүн даргалар база чугаалааннар. ынчап кирерге, ажылдаар-даа, чурттаар-даа чери түр када ол бажың болган. Ам чүгле бүгү бажың иштин таарыштыр салыр херек. Анна бодап-бодап келирге, ындыг кээр эң чоптуг болган: ындыны өрээлге чурттаар, бертинге — аарыг улус хүлээп алыр. Ынчаар ажылдап кирипкен.

Үр-даа болбаанда, бажыңның иштин эде салып ап четтигиже, баштайгы кижилер кээп эгелээн. Аныяк эмчиниң дөрт чыл манаан ажыл кижи ол.

Анна кижилерни хүлээп ап, шинчип, бүгү талазы-биле хандыр чугаалажып, эм берип турган. Бичии када дөрт-беш кижилерни хүлээп ап четтигипкен. Ол аразында холдарында хөй чечектер тудуп алган, ышту бөду хүрең савыядан бүттен — бөргү-даа, херевтээжи-даа, чүвүрү-даа — аныяк эр кирип келген. Кылагар чаа-чаа сагынтарлыг, хар дег ак хөйлеңниг, кызыл галстуктуг. Ол кедергей кээ кижи эске кым-даа эвес, корей оол Ким болган. Анна шып туразы-биле таныврйн бар часкан.

— Па, силер-дир силер аа? — деп, Анна кайгап айтырган.

— Ийе, бистер бис ийин — дээш, Ким Аннага кызыл чечек сунган. — Эртем-тургуул доосканш, эң баштай ажылдап эгелээннер-биле силерге байыр чедирип тур мен, эмчи.

Чечекти хүлээп алгаш:

— Четтирдим — дээрден эске Анна сөс тыппаан.

— Аныяк кыс кижи ажылдап турар черге бистиң корей улустуң чаңчылы-биле чечектер ыяап-ла турар ужурлуг — дээш Ким алган чечектерин суглуг савага тургузуп берген.

Бажың иштин дораан-на бир янзы апарган — чылук-суг, чараш.

Оон Ким база чиктиг кончуг ээзиниң туруп берген.

— Оон ыңай чүнү эккеп дииңер? — деп Анна айтырган. — Дашты улус манап берди. Ажы чугаалаар чүвеңер бар бе?

— Ч-чок — деп Ким шедиргеленчек ын-биле чугаалааш, үнүпкен. — Байырлыг, эмчи.

— Бертен база байырлаштывыс.

Ким эжиктен хенертен дедир ээп келген:

— Ам даштын улус чок, эмчи.

— Экии-дир, че. Бажың иштин эдип алырымга...

Ким база-ла чугаалаппайн чадап туруп берген:

— Аарып тур мен, эмчи...

Анна шыңап-ла сагыш човаан.

— Ол-ла болгай, бо-ла соок-чарда даңны атсы кижи таңныылдаар деп чүү хилинчек боор. Доктуп алганыңар ол-дур. Каям, судалыңар, эъдиңер изиг тур бе?

— Ийе, ийе, от-ве-сле, эмчи. Мени изиг чалбыыш иштинче кирир октапкан дег-дир.

Кимниң чоон билээнде судалын Анна чиңге салааларыбиле туткаш, бодунуң солагай холунда хензигейле шевийнир шагче көрүп алган орган. Эмчиниң ак халадынга хааждыпкааш, оон бажының дүгү улам кара кылдыр көстүлген, карактарын доңганган кирбиктери аът кылы дег чоон болган. Ол чиңге салаалар аныяк эрниң холун ынчаар тудуп алган-на орган болза! Ынчалза-даа ол таалал үр болбаан.

— Судалыңар анаа-дыр — деп, эмчи онзагай чүве дег сертеп чок харыылаан.

Ким база ыыттаан:

— Анаа эвес, эмчи. Аарыымны билип тур мен.

Оон эмчи Кимниң бажын туткан:

— База анаа.

— Чок, чок, эмчи. Бажым база чаңкылап тур.

— Ам аксыңар ажыдыңар. А-а...

— А-а-а...

— Өгүңер кызыл эвес-тир. Даштериңер магалыын ол кижиниң аразындан чаңгыс-ла кижиниң дижи ындыг кылаш болур чүве. Ам черле аарыг тыппас-тыр мен. Ажы Кызыл кирер боор-тур силер ийин. Улуг эмчилерге баар. Шынзыдыга бижип бээр мен.

— Чок, чок, эмчи. Чүгле силерге эмнедир мен.

— Мен-не силерден аарыг тыппас кижи-дир мен.

Эмчи градусникти алгаш, ону Кимниң колдуунга бору суп каан.

Ким ындыг хоюг, чиик, чылыг хол кажан-даа эъдинге даартип чорбаан. Ол каш минута эртерин билбээн, ам база чиңге салаалар градусник ап чугаажок келир деп манап орган. Оон-биле домей, ындыг аас-кежик катап-таттынмайн барган.

— Градусниктиңер экелиңер — деп, эмчи чугаалаан.

Ону Ким бору ап бээр ужурга таваржыкан. Хомудаңгыр болган.

Анна градусникти көргеш, кылу сагыш-биле чугаалаан:

— Эъдиңер мырыңай изиг эвес-тир. Кадык кижи-дир силер.

— Чок, чок, кадык эвес, эмчи.

— Ам кайда-л, ынчаш?

— Адыр, адыр... Чүрээм-дир ийин, эмчи. Девии-не ону чугаалаар дээш уттуп алганым ол-дур.

— Канчап барды?

— Адырам, адырам... Мынчаар аан... Чиктиг сүргей... Дыртылап...

— Канчаар?

— Хире-хире болгаш, тук-тук дээр.

— Кажан ынчап барды?

— Кажан чоор?

— Үрле бе?

— Чок.

— Ынчаарга кажан? Бир ай, ийи ай...

— Чок, чок, дүүн чаа, эмчи...

— Эртен бе, кежээ бе?

— Адыр, адыр... Дүъш-тен соңгаар...

— Оон мурнунда ындыг эвес ийик бе?

— Черле ындыг эвес.

— Ынчаарга хөйнениңер ужурлуг.

Ким кыпкынып эгелээн.

Ол аразында эмчи айтырган.

— Бөгүн ажылдавас силер бе?

— Ажылдаар мен. Чүге ынча дээр-дир ол, эмчи?

— Анаа-ла. Ажылдың хевтиг эвес болурунга ынчаар бодадым ийин. Кижиниң дыштанар хүнү база турар болгай.

— Эмчиге кирер дээш... Хенертен аарып бергеш...

— Ол база шын-дыр, эмчиге арыг-силиг келир херек.

Чыпагантаныртарга, Кимниң мага-боду онза болган: дерг-сыны тыңыы, шынганнары мочуң-мочуң, эъдин хүнге хүрертип дегип каан ышкаш, немелди-ле, артында ыңгаажыын турар. Мындыг кижиге кажан аарыг турар боор деп, Анна иштинде бодаан.

Эмчи стетоскопту Кимниң чүрээниң дужунга тудуп алгаш, үр-ле дыңнаалаан. Ким барык-ла тынмайн, эмчи чүү дээр ирги деп бо.

— Чүрээңер база кадык-тыр — деп, эмчи чугаалаан. — Сеглаар деп, дески-дир. Ындыг чүрек-биле чүс-даа чыл чаагаар.

— Ам чүге диргтилээр апарганы ол?

— Мен черле билбес-тир мен. Хаңнар салыышкыны база чогуур нормазында-дыр.

— Өскелери харын ындыг-ла ыйнаан, эмчи. Бо чүрээм черле өске эвес. Борта кирип-ле, дам баарлап. Херимнен мырыңайла уштаа халый бээр чаардыр.

Эмчи каттырыпкаш:

— Кадык чүрек-тир ийин. Кандыг-даа эм херек чок.

— Ооңда дамды-дыр эм?

— Оон-даа аңаа чок.

— Ынчаарга ам канчаар чүреги бе? Диртилээрин-не соксат деп дүжээр мен бе? Ажы алдын чүргайының даргазындан дилээр мен бе? Дүжаал тереп бе?

— Чүректи дүжаал болбас.

— Ынчаарга ам черле канчаар кижи мен ынчаш, эмчи?

Эмчи аазар сүмелээн:

— Мындыг-дыр. Бир эвес чүрээңер шынап аарып турар болза, силерни бүрүткелге киирип алыр апаргандыр.

Ол-ол. Мен база ынчаар дилээр деп бодап ордум, эмчи. Оон, оон?

— Оон мени үргүлчү шиңгилеп кээп турар силер.

— Хуңнуң-не бе, эмчи?

— Хүннүң эвес. Айда бир катап.

— Үрүн аа, эмчи?

— Ажырбас.

— Четтирдим, эмчи. Айда бир-даа, ийи-даа катап кээп турар мен.

Ким хөглүг, омак үне халаан.

Анна Суузунмаа хенертен када боданы каапкаш, эжикке ак халадын чайыңналдыр үне халып келгеш, Кимниң соонче алгырган:

— Хүннүң-даа кээп тур, Ким...

Бистиңге омак-хөглүг, оюн-баштак Хам-оол аалдап келген. Ол бистиң-биле кады ойнап-хөглеп, таңцылаан. Оран-чурт болгаш аас-кежик дугайында уран ырларны дериг-дүңгүрү-биле үдеп туруп ойнаан. Аза-четкер барын, бурган-чүдүлге дугайын-даа ырызынга ырлаваан. Харын-даа бистерге чаа таңцыларны ол өөреткен.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Эмчиниң сүмези

САРГАРАР ААРЫГ

Халдавырлыг саргарар аарыгның өөскүдүкчүлери вирустар болур. Ылангыя А болгаш Б хевирниң вирустары эки шинчилеттинген.

Гепатит А арыг-шевериниң негелделериниң чогуур деңнелде сагыттынмайн турарындан суг, аъш-чем, хирлиг холдар дамчыштыр тараар ижин-шөйүндүнүң халдавырлыг аарыгларының бирээзи болур. Бо аарыгның нептерен таварылгазы талазы-биле бистиң республиканың эң таарымча чок девискээрлериниң бирээзинге хамааржып турар.

Гепатит Б азы хан саразының гепатиди аас иштиниң чымчак карттарының, кештиң балыг черлерин таварыштыр, донор ханындан, эмиг сүдүнден, сидик дамчыштыр халдаар аарыг болур. Бо аарыг сөөлгү үеде республикада нептеренгей халдавырлыг аарыгларның бирээзи болуп, чоннуң кадыкшылынга дыка улуг когаралды чедирип турар. Бо аарыг, гепатит А-га бодаарга, кончуг аар эртер. Гепатит Б-ни делегейде эң өлүмнүг вирус аарыы деп санап турар. Делегейниң кадык камгалал организациязының көргүзүглериниң-биле алырга, чылдында делегейде бо аарыгдан 50 млн. кижи аарып, оон бүгү чурттакчы чонунуң 5 хуузу бо аарыгның вирустарының эдилекчизи болуп турар. Гепатит Б-ден аараан улустуң аразындан чылда 2 млн. кижи баар циррозундан (баар дашталыры), вирус эдилекчилериниң 5 хуузу чыл санында баар рагындан аныяк пашыда өлүп турар. Бо айыылдыг халдавырлыг аарыгдан камгаланыр дээр болза, өске кижиниң, ылангыя оон аараан кижиниң, диш шетказы, дыргаа, дыргак ажтаар чүүлү дээн ышкаш арыгланыр шевер херекселдерин ажыглап болбас.

Сөөлгү чылдарда эмнелгелерде кеш үрел тургаш эмнээр (кезиишкиннер, сыкыртыышкыннар, диш турары) аргалар дыка нептеренгей апарган. Бо таварылгаларда чедир арыглаттынмаан шприцтер, херекселдер, хирлиг холдар дамчыштыр гепатит Б-ниң вирустары организмге балыглар дамчыштыр халдап, аарыгны өөскүдер. Мындыг чүүлдү болдурбас дизе, эмнелге херекселдерин негелде ёзугаар ажтап, арыглаар, хайындырар, а эң идегелдиг арга — чаңгыс удаа сыкыртыр шприцтерни ажыглаары болур.

Гепатит Б-ниң дүрген тарап нептерээриниң база бир кол чылдагааны ону баш удур болдурбас дээштиг тарылга кылдынмайн турганында. Сөөлгү үеде тарылга кылырда ажыглаар дээштиг эмни вакцинаны даштыкыда чогааткан. Бистиң чуртувус Бельгияда «Клайк Смит» фирманың бүдүргени «Энжерикс» деп вакцинаны садып алган. Ол дээрге генетика аргазын ажыглап тургаш, делегейде бир дугаар чогааттынган, хора чок, гепатит Б-ниң вирустарынга удур кончуг дээштиг вакцина болур. Оон-биле тарылганы кылып каарга, 3-тен 5 чыл чедир камгалалдыг.

Гепатит Б-деп чоннуң аарыырын звээжедир база ону баш удур болдурбас сорулга-биле бистиң республикада немерикс вакцина-биле тарылганы кылып турар. Оон эңниң болганындан чаа төрүттүнген уругларга, хар четпээн чаштарга база хан болгаш хандан кылган эмнер-биле ажылдап турар эмнелге ажылдакчыларынга тарылганы кылып турар.

Гепатит Б-ге удур вакцина тарылгазының долу кургузу үш чададан тургустунган: бирги тарылга — чаа уруг төрүттүнген соонда 48 шак иштинде кылдынар. Оон соңгаарладып болбас. Өске улустарга эмчиниң айыткан хүнүнде тарылга кылыр. Ийиги тарылганы баштайгы тарылга соонда 6 неделя эрткенде, а үшкүзүн баштайгы тарылганың соонда 6 ай болганда кылыр.

Уругларга-даа, улуг-даа кижилерге чаңгыс удааның шпризи-биле вакцинаның чаңгыс ай дозазын тарылга кылыр. Бир эвес календарьда көрдүнген өске тарылгалар-биле бо тарылга капсырлажы бээр болза, ында коргунчуг чүве чок, хары угда кылып болур. Аарып тургаш, азы ол чоокку үеде аарып эрттиргенде, янзы-бүрү аллергия база хоочургай аарыглар кадыннап турда, тарылга кылбас. Ындыг таварылгада тарылганы соңгаарлаткаш, сегий берген үеде эмчиниң айтыышкыны-биле кылыр.

Бир эвес бичии чаштарыңарны гепатит Б-ден камгалап алырын күзээнерзе, ук аарыгга удур тарылганы өйшаанда кылдырып алыңар, хүндүлүг ада-иелер.

Чаш-оол ТАСПАНЧИК.
Кадыкшылга товуну эмчизи.

УЛУГ ӨРТЕКТИГ ОЙНААШКЫН

1990 чылдың июль 7-де ССРЭ-ниң ДОСААФ лотереязының бирги ойнаашкыны Киров хоорайга болган. Бо чылын ол ойнаашкынга 4 миллион 80 муң эт-сеп болгаш 20 миллион рубльдиң ойнадыышкыны болган.

Ойнадыышкынның түңнелинде бистиң республиканың чурттакчыларынга база аас-кежик таваржыкан. «Жигули» ВАЗ-2109 болгаш «Таврия» ЗАЗ-1102 машиналарны ойнадып алган.

Чадаана хоорайның чурттакчызы Александр Шыырапович Сат № 008, 160441 серияның билет-биле «Жигули» ВАЗ-2109, а Кызыл хоорайның чурттакчызы Владимир Викторович Катин «Таврия» ЗАЗ-1102 машинаны № 018, 160128 серия-лыг билет-биле ойнадып алганнар. Олар кайызы-даа Тываның электри четкилериниң шугумунда ажылдап турар. Баштайгызы Чадаанада — чолаачы, ийигизи Кызылда — электромонтер.

Баштайгы үндүрген лотерея билеттериниң хөй-хөй садып алыкчылары радиоприёмниктерни, хол шактарын, үрдүрер хемелерин, дүктен кылган спортчу костюмнерни, магнитофоннарны, кроссовкаларны, чүрүк тырттырар аппараттарны болгаш 200 рубльге чедир акша ойнадыышкыннарын ойнадып алганнар.

ДОСААФ-тың лотерея билеттериниң ийиги ойнадыышкыны 1990 чылдың декабрь 15-те Брест хоорайга болур. Ол ойналыышкынга бистиң республиканың чурттакчылары база ойнадып алырын күзээр-дир бис.

Алексей ЕФИМОВ.
Кызыл хоорайның ДОСААФ комитединиң даргазы.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

1991 чылдың доозукчуларындан специалистер херектээр бүдүрүлгелер болгаш организациялар чагыгларын баш удур киирерин Кызылдың автоорук техникуму чарлап тур.

Келир чылын дараазында мергежилдерниң специалистерин техникумну доозуп үнер:

автомобиль оруктары болгаш аэродромнар тудар, ажыглаар болгаш септээр талазы-биле,

үлетпүр болгаш хамаатыг тудуунуң талазы-биле,

автомобильдерни болгаш моторларны септээриниң база техниктиг ажаалдазының талазы-биле,

чүък дүжүрер-үдүрер техника, тудуг болгаш орук машиналарын база дериг-херекселдерин септээр болгаш ажыглаар талазы-биле.

Чагыгны бо чылдың декабрь 28-ке чедир хүлээп алыр.

Бистиң адресивис: 667003, Кызыл, Кечил-оол кудумчузу 415. Телефон №№ 6-10-15, 2-48-38.

Телевидение

ДЕКАБРЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Омега» вариантызы». Урал-чечен фильм. 5-ки сериязы. 9.40 «Сөс». 11.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10 «Шам». Моол байырлал. 13.40—14.40 Л. Тимофеева ойнаар (фортепиано). 15.30 Мультфильм. 15.45 1988 чылда чер шимчээшкинниге таваржыышкан Ленинакан хоорайның чурттакчыларының дугайында. 16.10 «Ногаан сайгылгаан». 16.45 Концерт. 17.30 «ТелеЭКО». Журнал. 18.00 «Ферскотти» белук-биле ужуражыышкын (Финляндия). 18.30 «Үе». 19.00 М. Мусоргский. «Тас дагга дүн». 19.10 Дипломаттың эвес беседалар. 19.35 «Ол болган... болган...» 19.55 «В биле Д» программа көргүзүп тур. «500 ховуук» программа». 20.55 Коллаж. 21.00 «Үе». 21.30 НХМ медээлери. 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45—01.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Бистиң долгандыр хүрээлел. 1 класс. Школа болгаш мээң эштерим. 8.55 9.55 «Дүнеки Эрмитаж». Барымдаалыг телефильм. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Даглар болгаш оргулааштар. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 Аас чогаал ансамблиниң концерти. 12.15 Озалондак чок шимчээшкин дээш. 12.20 Гнесиннер аттыг хөгжүм училищезиниң сургуулдарының оюн көргүзүү. 13.10—14.05 «Дапага болган төөгүлер». Урал-чечен фильм. 4-кү сериязы. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Овур-хевир» видеоканал. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар». 20.15 Коллаж. 20.20. Кинофестиваль «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». «Ложкиг алдын-ны кайда чажырып турары». Телефильм. 20.50 Чугула интервью. 21.05 Фильм-концерт. 21.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 23.55—00.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Еврей хөгжүмнүң, ырларының фестивалы». 19.45 Бугүдеге спорт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар'».

Кино

ДЕКАБРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сердце Ангела» (АКШ, 16 харга чедир) 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Варвара — краса, длинная коса» 9.00, 12.40, «Пощечина, которой не было» 10.50, 14.30, «Давайте любить» 16.20, 18.10, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тайна карпатского замка» 14.20, «Последний зов любви» (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Замри, умри — воскресни» (Ленфильм) 16.40, «Запасной, на старт!» (Румыния) 15.00, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «С течением времени» (2 сериялыг, Индия) 16.30, 19.10 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолуу келбейн бар гэзэта — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудус
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар, бажың № 1.

Чагыг № 589.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 8 суббота № 280 (14480)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 коп.

Үениң судалы

Дүүн —

СӨӨЛГҮ 4 ХОНУКТА

Кызыл-Мажалык. Барыын-Хемчик районда бистиң корреспондентивис Александр Хертек телефон дамчыштыр дараазында медээни дыңнаткан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың даг-дүгү арыглаар цехи сөөлгү дөрт хонукта тыныжап ажылдаан. Оон түңнелинде чүнү көргүскенил? 1717 тонна сорттуг даг-дүгү бүдүрүнген, ол планда көрдүнгенинден 388 тонна хөй.

Ш. Күжүгетке удурткан бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цехтиң ээлчеглери шупту тус-тузунда сөөлгү дөрт хонуктуң планын ашыр боттандырган. Ол ышкаш улуг мастерлер Г. Ивановтуң, Б. Куулар, Т. Полухинаның удурткан турары технологтуг ээлчеглер база күш-ажылчы маргылдааның мурнуку одуруунда.

Бөгүн —

КЫМ ТИИЛЕКЧИ БОЛУРУЛ?

Хереглекчилер ниити-лели-биле ноябрьда болган арткен бот-тывынгыр уран чүүл көрүлделеринге дээре диргискен беш зонаның тиилекчизи ат дээш уран талантызын бөгүн Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болур көрүлдеге бараалгадыр.

Улуг-Хем районнуң «ҮТКА 25 чылы» совхозунуң ажылчын кооперациязының, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем районнарының, Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунуң ажылчын кооперациязының, ол-ла районда холушкан бараанчыр садыының бот-тывынгыр уран чүүл коллективтери бо көрүлдеге киржир.

Жюрийниң даргазы — профэвилелдериниң Тыва область чөвүлелиниң Уран чогаалылга бажыңының директору, республиканың «Аялга» бот-тывынгыр композиторлар эвилелиниң даргазы, культура - чырыдыышкын ажылының хоочуну Батый Монгушович Кенеш.

Кым тиилекчи болуру бөгүн тодараттынар.

Даарта —

«ЧАЛЫЫ НАЗЫН» РАЙОННАРДА

Республика филармониязының артистери чоннуң культурлуг дыштаныылгазын хандырып, көрүкчүлерге төлептиг бараан болур дээш тус-тус бөлүктерниң киржикчилери янзы-бүрү чаа, солун номерлерин белеткеп алгаш, кодээже үнүп турарлар.

Чижээ, «Аян» ансамбль Эрзин биле Тес-Хем районнарында солун оюн-концерт чорудуп турар, а Саян аттыг танцы бөлүү моол баletмейстерниң удуртулгазы биле чаа танцыларны бо [illegible] Кызылда өөренип турар.

«Чалыы назын» эстрада цирк бөлүү — барыын талазы районнарның ажыл-ишчилериниң хүндүлүг аалчызы. Олар аянгыыр кашпа [illegible] Бай-Тайга районундан ойнап эгелээн. Оон Барыын-Хемчик районнуң ажыл-ишчилеринге бараан болуур.

Бо хүннерде Чөөн-Хемчик районнуң суурларында [illegible] чорууп турар. А [illegible] хоорайның чурттакчыларынга «Чалыы назын» солун шиге оюнун көргүзер. Улуг-Хем районунга [illegible] Кызылга эгиди кээр.

СЛЕСАРЬ-ЭДИКЧИЛЕР

Тываның сүт комбинады — төп зоначың ажыл-агыйларының сүт-бараан фермаларындан келген сүттү хүлээп алыр болгаш оон аъш-чем аймаа болбаазырадыр күчүлүг бүдүрүлгелерниң бирээзи. Аңаа бүдүрүп кылган сүттү, өремени, ээжегейни, таракты болгаш өске-даа ак чем аймаан садыгларга садып ап, чемге хереглеп турар бис. Чаңгыс-даа хүн сүттен кылган чемнер чокка шыдавас ышкаш бис.

Комбинатка дужааган сүттү чогуур негелдеге дүүштүр хайындырар, арыглаар, үзээр, соодар, оон соонда шилдерге саваалаар. Мындыг ажылдарны кылырынга бүрүн кылдынган дериглер херек. **ЧУРУКТА** (солагай таладан) аппарат цехиниң слесарь-эдикчилери А. М. Кыт-манов биле Ю. А. Костелецкий олар-дыр. Анатолий Михайлович ук бүдүрүлгеде он үш чыл дургузунда ажылдаан, а Юрий Афанасьевич бир чыл ажып турар. Оларның ажылдап турар ээлчээнде дериглер үрелиишкини, ажылга туруушкуннар болуп көрбээн. Слесарь-эдикчилериниң ажылынга бердингенин цех мастери Н. В. Барашкова мактаар.

Вячеслав МОНГУШ.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Съездиниң декабрь 6-да болган хуралынга РСФСР-ниң рынок харылзааларынче шилчип турар үезинде ооң экономиказын быжыглап экижидер талазы-биле чазактың кылып турар ажылынга хамаарыштыр үш хүн уламчылап келген дискуссияның түңнелин кылыр ужурлуг турган. Ындыг болзажок, ол айтырыг талазы-биле доктаал хүлээп алдынмаан. Комиссияның киирип келген төлевилелин депутаттарның санал-оналдарынга дүүштүр чедир ажылдап кылыр деп шиитпир хүлээп алдынган.

Дараазында РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы Р. И. Хасбулатов Парламентиниң ажылының дугайында дыңнадыгны кылган. Республиканың дээди хоойлужудулга органы политиктиг системаны сайзыраңгайжыдарынче, күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарын эде тургузарынче база республиканың экономиказының бот-тускайлан чоруун хандырарынче угланган элээн хемчеглерни алган деп, ол чугаалаан.

Парламент ажылдап келген үезинде бээр 140 хире хоойлулар болгаш доктаалдар ажылдап кылдынган болгаш хүлээп алдынган. Оларның 20-зи РСФСР-ниң бот-тускайлан чоруун быжыглаарынга, 60 хирези рынок харылзааларын боттандырарынга хамааржыр.

Россия Федерациязының төп-биле, эвилелдешкен республикалар-биле харылзааларынга доктаагаш, оратор делегацияларның аразынга чугаалажыышкыннарны доп-дораан эгелээр дугайында кыйгырыгны чурттуң Президентинге болгаш республикаларның парламентилеринге кылган бис деп чугаалаан. Ындыг чугаалажыышкыннарга күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының эвилел база республика органнарының эрге-хүлээлгелерин тодарадып хуваарының, өнчүнү аңгылаарының, хоойлуларның күштүг боор ажылдаарын таарыштырарының, кризиске удур болгаш хамаатыларның эргелерин камгалаар хемчеглерни боттандырары дээш оон-даа өске айтырыгларны чугаалажыр апаар. Ол чорук Эвилел керээзин белеткээринге болгаш чедир ажылдап кылырынга дузалаар.

Р. И. Хасбулатов палаталарның ажылынга тодаргай доктаагаш, ажылга саат ужуруштурып турар четпестерни чугаалаан. Чижээ, чамдык депутаттарның хуралдарга олурушпайн турары хоойлу хүлээп алыр дугайында айтырыгны үзе шиитпирлээринге шаптыктап турар. Ынчангаш парламент кежигүннериниң каңы-бир улуг партияның азы күрүне органының ажылынга киржип турарын эде көөр үе келген деп саналдаан.

Р. И. Хасбулатов депутаттарның айтырыгларынга харыы берип турупгаш, мындыг янзылыг медеглелди кылган. Чуртта боор турар бүгү-ле багай чүүлдер дээш буруууну Эвилел эрге-чагыргазынче чүүй каап турар бис. Ол шын эвес. Хөй-хөй четпестер бистиң буруувуска-биле боор турар. Ынчангаш РСФСР-ниң Парламентизи болгаш чазаа чедир бодаттынмаан хөй шиитпир-доктаал хүлээп алырының орнунга, тодаргай ажыл-херекче кирер болза эки.

Парламент кежигүннериниң даштыкыже чорупкаш турарының дугайында айтырыгга хамаарыштыр ол мындыг тайылбырны кылган: өске чурттарның дуржулгазын өөренип ап, оларның-биле харылзаа тударынга — чугула айтырыг. Бо чылын ол сорулгага 270 муң рубль ажыглаттынган. Ол практиканы уламчылаар апаар.

Дээди Совет иң ажылының талазы-биле доктаал хүлээп алдынган.

(СЭТА).

Үндезин реформаның оруу-биле

БЕЛЕТКЕНИ БЕРДИВИС

Тываның орук ажыл-агыйының ажыл-ишчилери экономиктиг рынок харылзааларынче шилчииринге шаг-да-ла белеткенип эгелээн дизе, частырыг болбас боор деп бодаар мен. Шынап-ла, Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынынга ажыл-агыйны башкарарының дептшилгелиг хевирлерин мооң мурнунда чылдарда-ла нептередип эгелей берген турдувус. Чаа экономиктиг рынок харылзааларынче шилчип кирер мурнунда бригада база коллектив керээзи, бот-орулгалыг чарыгланының чаа модели, ажыл-агыйның иштики арендада керээзи дээш чижектиг дептшилгелиг аргаларын ажыглап турганывысты ында дээрим ол.

Сөөлгү үеде каттыжыышкынның орук-тудуг эргелелдери, орук-септелге-тудуг эргелелдери, көвүрүг тудар эргелел дээн чижектиг адырларының күш-ажылчы коллективтери юридиктиг эргелиг бот-тускайлан арендада бүдүрүлгелерин тургузуп алган. 400 ажыг кижилиг 14 кооператив каттыжыышкынның составындан аңгыланып алгаш чорупбарды. Шак мынчаар бот-тускайлан ажылдаарга, ол кооперативтерниң күш-ажылчы көргүзүглери бедиир, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү өзер, кижи бүрүзүнүң даандырган ажыл-херек дээш харыысалгазы көзүлдүр-ле бедий бээрин херек кырында көрдүвүс. Мооң мурнунда каттыжыышкынның начальниганиң оралакчызынга ажылдап турган В. А. Гавриленконуң удуртуп турары «Чурттаар оран-бажың» кооператив. Минусинск хоорайда орук кылыр техника септээр «Ремонтник-1» база Кызыл хоорайда «Ремонтник-2» кооперативтер эң эки көргүзүглерлиг ажылдап турарын черле онзалап демдеглексеп турар кижи мен.

Каттыжыышкынның шынар талазы-биле өскерлип бергени каттыжыышкынны эргелеп башкарарының системазынга салдарлыг болганы чугаажок. Орук ажылдарының бүгү-ле комплексинге орукту үрей кылган, четпес-дудуу черлерни дээш-ле янзы-бүрү актылар тургузарындан эгелээш, кылган ажылдар дээш боттарывыска шалың төлээринге чедир үр чылдарның иштинде каттыжыышкынның талазындан тургулаан тергиидел автомобиль оруктарын чөп ажыглаарының база оруктарны кадагалаарының негелделеринге, а ол ышкаш рынок харылзааларынга дүүшпейн турар-дыр деп түннел үндүрдүвүс.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, РСФСР-ниң Автомобиль оруктарының министерствозунуң инициативазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели орук ажыл-агыйында тергиидел-ди чок кылыры-биле шиитпир хүлээп алган. Ынчангаш республиканың автомобиль оруктарын эргелеп башкарар күрүне органы болур Орук фондузунуң эргелелин тургускан ужуру ында чүве. Чаа эде тургускан Орук фондузунуң эргелели тус черниң автомобиль оруктарының четчилериниң база оларны тудар, септээр болгаш кадагалаар акша-хөреңгиниң ээзи болур. Ниити күрүне оруктарын тудар болгаш ажыглаарынга акша-хөреңгини «Росавтодорук» дээр Россияның автомобиль оруктарының күрүне концерни Орук фондузунуң эргелелинге дамчыдып бээри ында көрдүнген.

Мынчап келирге, Орук фондузунуң эргелели чагыкчы болу бээр болгаш акша-төгерикти кайнаар, канчаар чарыгдаарын боду баш билир апаар. Ынчангаш автомобиль оруктарын ажыглап турар хереглекчиге шынарлыг орукту тудуп бээр хүлээлгелиг. Шак ындыг шынарлыг орукту керээ ёзугаар юридиктиг эргелиг күрүне, аренда, кооператив организациялары дээн чижектиг янзы-бүрү органи-зациялар, чамдык хамаатыларга-даа кылып берип болур.

Орук ажылдары кылырынга тускайлап каан районнарның акша-хөреңгизин канчаар чарыгдаттынар апаары деп айтырыг тургустунуп келир чадавас. Борта мындыг харыыны бээри чугула. Республиканың районнарының орук кылыр ажылдарга ажыглаар дээн акша-хөреңгизи районнуң орук фондузу болур болгаш район иштиниң оруктарын тударынга, септеп-селиринге ажыглаттынган турар ужурлуг. 1991 чылда районнарның орук фондуларын хевирлеп тургузары-биле бо хүннерде улус депутаттарының район Советтериниң күүскомнары-биле ажылдап эгелей берген бис.

Чагыкчы ажыл-чорудулганы Орук фондузунуң эргелелинге дамчыдып берген болганда, Тываның төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкыны керээлиг орук ажылдары кылыр талазы-биле керээ-биле ажылдаар организация болу берген. Бо бүгүнүң түңнелинде рынок харылзаазы тургустунар болгаш бүдүрген үүлевиндаа үре-түңнелдиг болу бээр.

Василий ТРОФИМОВ.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Орук фондузунуң эргелелиниң начальниги.

ЧЫМЫШТЫГ ҮҮЛЕ ЭГЕЛЭЭР

Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхозтуң хойжулары Дугар-оол Давай-оолович, Чассыг Сотпаевна Ондарлар сес чыл бурунгаар хойжулап эгелээн. Эрткен чылдарында өг-бүле малын онча-менди кадарып, чылдан чылче эки көргүзүглерни чедип ап келген болгаш [illegible] ажылының [illegible] билип эгелээн.

Хойжулаарының мурнунда өгнүң ээ эзи Дугар-оол Давай-оолович совхозка чолаачылап турган, а өгнүң херээжен ээзи аңгы-аңгы ажылдарга ак сеткилдиг ажылдап чораан. Ондарлар үш уругну азырап өстүрүп каапнар. Олары аңгы ажыл-агыйлыг ажылдап, чурттап чоруурлар.

1989 чылда малчын өг-бүле совхоз-биле аренда керээзин чарып ап, бедик үре-түңнелдиг ажылдаан.

Бо чылдың кыштаглаашкынынче дуржулгалыг өг-бүле хынамчалыг кирген. Чайгы үеде Сесеге ховузунда кыштааның септелгезин чорудуп алган. Боттарының күжү-биле 22 тонна сигенни, 10 тонна ногаан массаны, 3 тонна ажыг тараа саваны белеткээш, кыштаанда чедирип алган.

Вячеслав МОНГУШ.

САМОЛЁТТАР ЭВЭЭШ УЖАР

Бистиң шуптувуска шагдан тура билдингир «Аэрофлоттуң самолеттарынга ужудуңар» деп чарлалдың утказы бөгүн кударанчыг хөөнүг апарган. Самолёт биледи садып алыр дээш удун ээлчегге турар, агаарның байсыраалы-биле азы кандыг-ла-бир техниктиг чылдагаан-биле самолёттар ушпайн туруп бээрге, хүннерни азы хонук-хонуу-биле-даа манап чаңчыгып калган бис. Канчап-даа турган, аэрофлоттуң самолёттары-биле чедер черинче ужуп чедип алырынга кызып чордувус. Оон кадында келир 1991 чылдың январь 1-ден эгелээш, аэрофлот самолёт билеттериниң өртээн улгаттырар, кывар-чаар материалдарның чедишпезинден рейстерниң санын кызырар дээн-дир деп дамчыыр чугаа тарай берген.

Хамаатыларның ужар чүүлүнүң Красноярск эргелелиниң каттышкан Тыва отрядының командири А. В. Марцехадан дамчыыр чугааларның чүү хире шынныын бадыткап бээрин дилээн бис.

— Дамчыыр чугааларда үндезин-на бар. Бөгүн чурттуң эвилел черлерге агаар порттарының барык чартык хирезинде самолёттарга керосин кудуп бээрин соксаткан, чүге дээрге кывар-чаар чүүл чедишпес. Байдал дыка-ла берге. Чижээлээрге, Казахстан биле Киргизия келир чылдың январь 15-ке чедир пассажирлер аргыштырарындан ойталаан. Ооң чылдагааны база-ла кывар чүүлдүң чедишпези.

— Анатолий Васильевич, а бисте байдал кандыг янзылыгыл? Кызылдан рейстерниң саны кызырлыр бе? Бир эвес кызырлыр болза, кайы угже рейстер кызырлыр ноги?

— Кывар чүүлдүң чедишпес болганы-биле Абаканче, Свердловскиже, декабрь 10-дан эгелеп Москваже рейстерни соксадыр апардывыс. Ынчалза-даа Москваже ийи рейстиң чүгле чаңгызын соксаттывыс — 162 дугаар рейсти. А 164 дугаар рейс мурнунда ышкаш расписание ёзугаар артар. Ол ышкаш декабрь 10-дан эгелээш, Красноярскиже рейстерниң чамдызын соксадыр бис. Абаканче рейстерниң 60 хуу хирезин кызырлыр. Минусинск, Шушенское ынаар рейстерни шуут соксадыр апардывыс. Тыва иштинге рейстерни база кызырар бис. Ынчангаш мурнунда ышкаш немелде рейстер дугайында кандыг-даа чугаа турбас-тыр ийин.

Шупту-ла өскерлиишкиннерни пассажирлер аэрофлоттуң Кызыл хоорайда агентствозундан, аэропорттарның медээ бээр черлеринден билип ап болур.

— Баш бурунгаар билет садып алган пассажирлер канчаарыл?

— Ужудуушкуннарны соксаткан угланыышкыннарже кассаларда билеттерни сатпайн турар чүве, а билеттерни баш бурунгаар садып апкан пассажирлерниң аргазын тып турганш, чорудар бис. А чамдык пассажирлер билеттерни дедир дужаар апаар-дырлар. Кижилер бистиң шын билип алзын деп бодаар-дыр мен. Самолёттарны кывар-чаар материалдар-биле хандырары аэрофлотта дыка нарын. Ында бистиң буруувус чок. Оон ыңай кывар-чаар материалдарның кезек курлавырын дүрген дуза чедирериниң авиациязынга курлавырлап арттырар ужурлуг бис. Тайга-таскылда аңчыларывысты, геологтарны сөөртүрүнге, орук чок ырак-узак булуңнарга кижилер чедиреринге, бараан аппааырынга база кывар чүүлдүң курлавыры херек.

— Сөөлгү айтырыг, Анатолий Васильевич. Чаа чылдан эгелээш, самолёт билединиң өртээ чүү хире улгадыр ышкаш-тыр?

— Мону мынчаар чугаалап болур-дур мен. Бир эвес ам Красноярск чедер самолётка билет өртээ 17 рубль болза, келир чылын оон өртээ барык ийи чартык катап өзер.

ТУДУГ БУУРААН

● Советтерниң сөзү кай? ●

Чиже амзангыр дыр боор... Амыдырал, ниитилелдиң амгы чаартылгазы, экономиканың негелдези капитал, социал-культура тудуунга чагыкчының болгаш кол кереэлиг тудуг организациязының талазындан шыңгыы ажылдаарын тудугну хуусаазында ажыглалга кииреринче албадап келген.

Мооң мурнунда тудуг органнизациялары улуг, хөй акша-хөреңгилиг тудугларны эгелеп алгаш, эра каар, оон-моон улустар чалап, «чаглыг эдин» бергеш, оон артканын тус черниң бригадаларынга кылдыртыр турган үе эрткен. Ынчалдыр хөй чылдарда катап-катап эде кылдынып, ам-даа доозулбайн, хуусаазы шөйлүп турар объектилерге Шагаан-Арыгның эмнелге комплекизиниң халдавырлыг аарыглар болгаш түбержүлёз салбырларының дээш өске-даа тудуглары хамааржыр.

Кандыг-даа хуусаа тургузуп, хүлээлге алгаш, Шагаан-Арыгның тудуг организацияларын эмнелге тудуун, № 2 школаның эштир бассейнин, СЭС-тиң бажыңын, 60 болгаш 65 аал иштиг чурттаар беш каът бажыңнарны, уруглар мувыка школазын, районнуң Культура бажыңының тудуун ара соксадып туруп берген. Аазааштынар хөй, а ажыглалга киирер тудуг херээ ол айлар дургузунда чаңгыс-даа биле чок.

Шагаан-Арыг хоорайда болгаш Чаа-Хөл суурда культура бажыңнарының тудуунга удуурген акша-хөреңгизи артчен айлар шуут ажыглаттынмаан. А кажан улуглуг депутаттарывыс мандат кү[illegible] наажып турган, мурнун былаажып, социал-культура айтырыы дээрге бирги черге болгай, бис ол объектилерни ыяап-ла туттурар бис деп аазааны куруг чугаа боор артып калганы ол-дур.

Л. Голушкога удурткан кооператив 104 оруннуг аалчылар бажыңының тудуунга көрдүнген 310 муң рубль түңнүг капитал салыышкынының чүгле 145 муңун шиңгээдип ап, кылыр ужурлуг тудуг-монтаж ажылдарының 47 хуузун күүседип алган-дыр. Ам арткан каш хонукта көрдүнгеп акша-хөреңгини бүрүн шиңгээдип, тудугну шуудадырының аргазы херек кырында боттанмас апарганы ол ышкажыл.

Эрткен он айларда Шагаан-Арыг хоорайга чаңгыс-даа дөрбелчин метр чурттаар шөлүү ажыглалга кирбээн. Уруглар садының тудуун доозарының хуусаазы үстүнген. Чүгээр дээн ажылдыг Улуг-Хем АКМК-зының коллективи (Г. А. Самков) чурттаар туруун ажыглалга киирерин даалгаларын 75 хуу, «Красноярскгэсстрой» тудуг эргелелиниң № 3 КМК-зы (С. Н. Пашнев) 69,7 [illegible] ажыл-агыйжы [illegible] биле бажың тударын доонуп-ле 29.5 хуу чедирген. Сөөлгүлериниң тудуг материалдарының айтырыгларын шиитпирлеттинмейн турары азын [illegible] турар.

Канчап турган байдал мындыг турда, хоорайда, кодээ суурларда оран-бажың айтырыы бо хире чиди-биле тургустунуп келгенинде, кижи бодаарга, район Совединиң күүскому тодаргай, практиктиг, ажыл-херекчи, чоңга көскү хемчеглерни ап чоорутку деп. Хоорайга культураның болгаш дыштаныылганың парыгын тудар, микрорайоннарга уруглар ойнаар шөлдер кылыр, чаагайжыдылга, ногаанчыдылга чорудар, дачалар тудар, дузалал ажылын нептередир дугайында шуугаазын чугаа районнуң партия, Совет органнарының удурткучуларының, бүгү чаданың делу-таттарының [illegible] аазаашкыны боол арткан ол бе?

Рынок экономиказынче кире бээрге, каът бажыңнарда чурттап олар бир муң ажыг өг-бүле ногаа, эът, картофель садып чиириңге бүгү бюджетин үндүрүп алгаш, чаңгаш кыланыжыр бе? Хөй ажылдыг эвеэнин өг-бүлелер канчап чурттаарыл?

Мындыг амыдыралчы айтырыгларны хоорай, район Советтериниң күүскомнары тургузуп, сессияларга чугаалашкаш, оларны шиитпирлээринге бүгү [illegible] болур бе? Советтерден бүгү-ле ажыл [illegible] кааш болза, чонуң бүгүрелин алырындан [illegible].

Оон чижээнге эрткен айда район солунуга үнген шиитпири — район күүскомунуң чамдык бараанны район девискээринден өскээр чорудуп болбас деп шиитпири ол бараанарны төндүр садыпканда, хоойлу болуп үнген болгай. Дой доозулганда үнген шиитпирниң ажыы кайын турар.

Чоп-даа чугаалажып турар апарды. Боттарынар-даа бодаал, шүгдүнүп көрүңер даан. Райкүүскомунуң килдистериниң аппарады көвүдээн, райкүүскомнуң даргазы Б. С. Седей чеди оралакчылыг апарган. Алыр бүрүзүн харылаар оралакчы бар.

Аңаа район Совединиң президиуму кежигүннерин, аалдан депутадын кадыптарга, доктаамал комиссиларны немээрге улуг күш болбас деп бе? Чугаа-соот, ажыглаар терминнер чаартынган, а Советтерниң иштазатында кадрларның ажылдээз эрги моделиге үндезилеттинип, кабинет, шиитпир айтыышкында болуп турар эвес ыйнаан.

Өолдууң өг-бүлениң амыдыралындан, аныяк башкының, эмчиниң, пенсионерниң, өртүжүң болгаш хөй специалистерниң ажыл-ишчилериниң, [illegible] хүүрелиин, хоорай болгаш суурлар автобустарында байдалы тооп көөр, оон «дарынче» элер дээш деңге хөделип үе келбээн бе?

[illegible] национал болгаш интернационалдыг байдалдаан, [illegible] чүгле кол, медээлер, магнитофон кассеталап эттиоерн, концерт, шии белеткээри, аңаа киржири депутаттарның, удурткучуларының кичээнгейинден дашкаа[illegible] болза база бир өскерилге болгу дег.

Харысалга, шиитпирлер күүселдези, корум-чурум, күүселдени сагылга-чурум, күш-ажылдың сагылга-чурумү, хөй ниити организацияларының, ажыл-чорудулгазы, организастыг чорук хүн бурунуң кичээнгейинге туруп, ол бүгү айтырыглар ажыкчалыг боол, информацияның чепсектерни дамчыштыр районнуң чонунга четкен турар ужурлуг.

Оларны шуптузун төнчүткен хемчеглер-биле шиитпирлээш болдунмас. Ынчангаш хоорай, кодээ, район болгаш оон-даа үстүкү бүгү депутаттар боттарының округтарынга чоннун-биле ужуражып, чагыглардың күүселтезиниң турарының дугайында отчёттарын бээр үе келген. Айтырыглар көвүдээн, соок кыш бодунуң эргезинче кирген.

Чурттаарга болгаш социал-культура тудуунга чер-чер Советтерниң хамаарылгазы, ук тудуп алыр дээн межеден [illegible] ажыглалга киирер тудугларның [illegible] улам үзээр. Оон болбас күш районнуң Советтериниң бар бооп ап бүдүрүп артык.

Галина БАРАБАНОВА, Улуг-Хем райкүүскомунуң чанында капитал тудуг килдизиниң улуг экономизи.

Салчак-оол ОНДАР. («Улуг-Хем» солунунуң корр.)

Кодур-оол ОЮН. («Шынның» тускай корр.).

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ДӨРТКҮ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы 1990 чылдың декабрь 11-де 10 шакта РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынар.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1990 чылдың декабрь 9-та болгаш 10-да 9 шактан 20 шакка чедир Советтер бажыңының № 101 өрээлге бүрүнтээр. Телефону 2-55-42, а 1990 чылдың декабрь 11-де РСФСР-ниң КП-ның Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 8 шактан эгелеп бүрүнтээр. Телефону 3-34-46.

Партия ажылдакчызы-биле интервью

ДЕҢГЕ АЖЫЛДААШ, ЭКИ ТҮҢНЕЛДЕРГЕ КЭЭР

Б. С. Шыырап — партия Кызыл райкомунуң бирги секретары. Тес-Хем районнуң О-Шынаа сумузунга 1944 чылда төрүттүнген, Красноярскиниң бедик школазын 1964, Новосибирскиниң партия дээди школазын 1981 чылда дооскан. 1975 чылга чедир комсомол ажылынга, оон партия обкомунуң ПЧБ-зиниң культурлуг-чырыдыышкын эргелекчизиниң оралакчызынга, 1978 чылдан эгелеп партияның Барыын-Хемчик райкомунуң секретарынга. 1985 чылдан ИХМ-ның политкилдис начальниингге ажылдаан. Амгы албан-хүлээлгезинге чаа-ла ийи ай болуп турар.

— Биче-оол Сундуевич, чаа көрүш-биле районнуң характеристиказын болгаш оон онзагай талаларынга кыска анализти берип көрүңерем.

— Чурттакчы чону 23 муң ажыг кижи турар, республиканың улуг районнарының бирээзи-дир. Мал чер ажылдыг бүдүрүлге база бар. Бирги онзагай чүвези — найысылалды дескиндир чыдып турар, ынчангаш хоорайның салдары аажок улуг. Ийиде, ажыл-агыйлары чер быдарлыг: бир ужу-кыдынында Күнгүртүг, өскезинде — Баян-Кол, Кара-Хаак хемге чее тырттырган, дыка хөй бүдүрүлге черлери Кызыл хоорайның девискээринде. Орус дылдыг чурттакчылар арбын, түдүг-суур, үлетпүр ажылынга сундулут. Район төвү Каа-Хем суурнуң кудумчулары асфальттыг, хоорай-биле автобус харылзаалыг, магазиннерниң байдалы эки, амын арттыр «кедээзит» эвес. Чаагай-жыттынган бажыңнар, харын-даа коттеджтер бар. Улуг школа, чаа библиотекалыг, чоокта чаа спорт залын тудуп алган, удатпас 80-100 орунну гостиницаны ажыглалга кирер. Кижилерниң бир эки чүвези — нургулайында орус, тыва деп ылгашпас, тывалар харын-даа [illegible] ларны аажок деткиир, артыктаныпас чорду.

— Ындыг-дыр. Ынчаарга районнуң партия организациязының туружу кайдал? Сөөлгү үеде партияның салдары болгаш ат-алдары арайла ажытталчак байдалче киргени чажыт эвес болгай.

— Районда 870 ажыг коммунист бар. Мынчап чаа партия райкомунуң пленумун эрттирдивис. Аңаа кол кичээнгей салган айтырыг — партийжи туружун быжыглаарының, коммунистерниң мөөңнээриниң дугайында. Амгы үеде партия кежигүннериниң ортузунда божадынаашкын болгаш чайтылышкын нептереэн, секретарьлар безин партия организациязы херек бе азы кандыг апарды, коммунистер-биле ажылдаар бе азы чүү болду деп ангадаашкын-да келген. Мындыг ейде кижилерге бузурелди диргизери чугула. А ниитизи-биле бо районда партия улуг күш деп чүве билдинди. Ынчангаш бистиң туружувус — чон ортузунда ижиндилге болгаш тайылбыр ажылын өзүлүт-ла бүт кырынга тургузар, чонну сагыш човаашкыннары-биле чурттаар. Районнуң бүгү ажыл-агыйынга киржир, Советтер болгаш хөй-нити [illegible] коммунист депутаттарны дамчыштыр [illegible].

— Ажыл-агый айтырыгларындан партия хоорулган деп чүве чок ышкажыл?

— Ажыл-биле [illegible] Ындыг болганда ажыл-агый айтырыгларын аңаа [illegible] хайгаарап олурар харыын чок. [illegible] рында эвес, а ол дужут чаагай болзун дээш [illegible].

— «Авангардчы роль» деп сөсче чаа утканы кииреригс азы ооң эзулуг утказынче эглири чугула ышкажыл?

— Мурнунда коммунист дээрге-ле, оон-биле бүгү [illegible] вени чугаалааны ол болур турган болгай. Ол үстүү черлерниң шиитпирлерин күүседир, дыңнангыр, [illegible] нокчы ажылдыг деп билдинер турган. Ынчангаш ажылга кирерде азы дешпидер-де «Коммунист сен бе?» деп айтырар. Ууунда дашты биле карак чаап төлептиг болурун эвес, а коммунист кижи ниитиниң бүзүрели-биле мурнуунга чорууру — кол чүүл бо.

— Амгы үеде рыночче шилчилге — кичээнгейниң төвүнде. Бо талазы-биле кандыг серүүнгүүр салып турарыл?

— [illegible]

— Ажыл чок каар хире кижилер хөй бе?

— Мессилын-биле ажыл чок каар байдал чок. [illegible]

— Кем-херек үүлгедиишкиниң байдалы районда кандыгыл?

— [illegible] бар.

* * *

Амгы үеде партия Кызыл райкомунда 7 кижи ажылдап. Ол харын-даа кончуг актив кижи бүрүзүнүң ажылы [illegible] тодаргай деп, Б. С. Шыырап санап турар. «Партия ажылдакчыларының дыңнангыр-күүсеңгири [illegible] коор эвес, а ооң бажы [illegible] ажылдап турары [illegible] коор үе келген. Бирги секретарь-биле партияның амгы байдалының дугайында [illegible] чугаалаштывыс. Ол сөөлүнде «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының черлер Совединиң улус депутаттарының статузунуң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң [illegible] болунун хамаарылгазын чугаалады. [illegible] депутаттарының [illegible] 30, 31, 33 чүүлдерде депутат [illegible] кижилерден [illegible]. Ол ынчаш чамдык пунктулар үүрмек айтырыглардан тургустунган, оларны чаңгыс черге кадып каар болур. Ниитизи-биле [illegible]. Ынчангаш бо Хоойлунуң белеткээрде эптиг, кыска, ажылдыралчы болуруп барым [illegible] чугула болгу дег. Партияның секретарының депутат статузунга хамаарышкан чамдык бодалдары ындыр.

Чаа бирги секретарының ажыл-херектеринге чедиишкиннерни болгаш чогаадыкчы чорукту күзевишаан, бо беседа сөөлгүзү эвес дээрзинге идегеп, ажыкчарының чепсээ — солун-биле оон кады «Деңге» ажылдаарынга бүзүреп турар бис.

Надежда ЭРГЕП чугаалашкан.

Россияның көдээ черлерин катап тургузарының болгаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдериниң программазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Республиканың улус депутаттарының Съездизиниң ДОКТААЛЫ

Россияның көдээ черлерин катап тургузар [illegible] талазы-биле [illegible] РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаалдыры болза**:

РСФСР-ниң Дээди Совет, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың дээди органнары, улус депутаттарының край, область, автономнуг область, автономнуг округ Советтери, оларның күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнары боттарының практиктиг ажыл-чорудулгазынга агроүлетпүр комплекизин хөгжүдериниң [illegible] черлерин кылдыр тургузар, көдээниң социал адырынга ажыктыг кылдыр структура инвестиция болгаш үндүрүг политиказын ханы [illegible] биле эде тургузар, чурттакчы тудуун, культура, кадык камгалал объектилерин, школаларны болгаш школа назыны четпээнner албан черлерин, салыг, нити чеменилге база амыдырал хандырылга бүдүрүлгелерин тударын, оруктар кылырын (мажа ажыл [illegible] оруктары база хамааржыр), газ болгаш электри кииририн, харылзаа кылырын бюджеттен акшаландырар база материал-техника-биле хандыр[illegible].

1991 чылдан эгелээш чыл санында ол сорулгаларга РСФСР-ниң ниитизи [illegible] орулгазының 15-тен эвээш эвес хуузун үндүрер.

«Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» «РСФСР хоойлузунуң төлевилелин чугулдуг деп көөр, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге чугаалаттынган сүмелерни болгаш саналдарны барымдаалап тургаш, ону чедир кылып болгаш сессияга хүлээп алыр.

2. РСФСР-ниң Дээди Совединнге болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажылдап кылганы Россияның көдээ черлерин катап тургузарының болгаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдериниң программазын кол [illegible] чугулдуг деп көөр.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели ай хуусаа иштинде бөлүк доктаалдарны хүлээп алыр, оларга оран-сава болгаш культура-амыдырал тудугларының, газ кииририн, электри-биле хандырылганы хөгжүдериниң айтырыглары, көдээге оруктар тударының, көдээниң чурттакчылыг черлерин суг-биле хандырарының, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң материал-техниктиг хандырылгазының болгаш көдээ ажыл-агый машина тудуушкунун хөгжүдериниң, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадырының база кадагалап шыгжаарының, кадык камгалалын, өөредилгени, культураны болгаш спортту хөгжүдериниң айтырыглары кирер болгаш көдээге аныяктарны быжыглаарының база оларга детиинмче бээриниң, кадрлар белеткээриниң дугайында. Кыдыкы Соңгу чүктүң база оларга деңнээн районнарының көдээ болгаш тывыш ажыл-агыйын комплекстиг хөгжүдериниң дугайында доктаалдар база хүлээп алдынар, сөөлүнде адаттынган черлерге бүдүрүлгелерниң дузалал көдээ ажыл-агыйларынга черлерни тускайлап бээрин база көрген турар.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели ай хуусаа иштинде «Көдээ ажыл-агый ортемин хөгжүдери» деп республика программазын ажылдап кылгаш, РСФСР-ниң Дээди Соведиңге бадылалдыры-биле кирер.

3. РСФСР-ниң Дээди Соведиңге, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге 1991 чылдың бюджедин тургузуп турда колхозтарның болгаш совхозтарның бюджетке кирер төлелгелериң 1990 чылдың деңнелинге турар кылдыр көөрүн дагзыр. Балык тудар болгаш тывыш ажыл-агыйларын киириштир колхозтардан болгаш совхозтардан, өскелаа көдээ ажыл-агый, ажыл-агыйлар аразының база болбаазырадыр болгаш ажылчем бүдүрүлгелеринден чаңгы хуусаалыг болгаш кыска хуусаалыг чээли болуп турар 23 миллиард рубль түңнүг өрени үндүр бижиир.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязының өртектериниң дүүшкек болурун хандырары-биле оларның индексациязын үргүлчү чорудар болгаш материал-техниктиг курлавырларның мөөңнеп садар өртээниң база ачызы дээш хөлезиниң үлгадыры-биле холбаштыр чарыгдалдарны көдээ ажыл-агыйга эгидерин хандырар.

Колхозтардан, совхозтардан, фермер болгаш тараачын ажыл-агыйлардан үндүргүнү чүгле чер дээш алыр, өске бүгү үндүрүглерни чок кылыр.

4. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи күрүне, колхоз-кооператив, хуу, улуг-ниитиниң коллективтиг өнчү хевирлериниң хөй янзылыын болгаш деңэргелиин бадыткап, ажыл-агый чорударының бүгү хевирлериниң — колхозтарның, совхозтарның, тараачын ажыл-агыйларының, тараачын кооперативтериниң болгаш ассоциацияларның хөгжүлдезин деткиир тур.

Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрер чер участоктарын хамаатыларга күрүнениң нүүрү-биле улус депутаттарының Советтери бээр. РСФСР-ниң хоойлужудулгазында айыткан таварылгалардан аңгыда, чер участоктарын хавырып болбас. Чер участогун эдилээни дээш үндүрүг онаар, оон хевирин, хемчээлин болгаш төлээр чурумун хоойлу тодарадыр.

Чер участогун, салгал дамчыдып бээрин санавас-ка, чүгле күрүнеге, оон нүүрүнден чер участогунун туруп турары девискээриниң улус депутаттарының Советтеринге садып азы өске хевир-биле дамчыдып болур. Улус депутаттарының Соведи ындыг чер участогун алыр хүлээлгелиг.

Чер участоктарын өнчү кылдыр алырын ук участоктуң туруп турары улус депутаттарының Соведин дамчыштыр боттандырар. Чер участогунга өнчү эргезин чедип алганының соонда 10 чыл дургузунда ону садып алыр, садарын болдурбас.

Чер участоктарын хевирлары болгаш алыры-биле холбашкан бүгү-ле маргылдааларны суд чурумунуң биле көөр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1990 чылдың декабрь 3.

Чоннуң чогаалары

ООЧУР-ЛА, ӨӨЧҮР...

Экии, хүндүлүг редакция! Силерже бо чагааны черле биживес аргам чок-тур. Сөзүнче чүве-даа бижиш чорбаан кижи мен. Октябрь 20-де «Шын» солунга парлаттынган Надежда Эргептиң «Оочурга кемдээ болур» деп чүүлүн номчааш, бо айтырыг бүгү дөмей чонну аарыдып турар деп чугаалаарга, частырыг болбас деп бодаар-дыр мен. Бисте байдал база оон дээрезе [illegible]. [illegible] сүүрзарда база даштыкы саповкалар [illegible] тарар-дыр» деп болдай бар боор силер. Даштыкы идиктер харын ховар бол[illegible], мында кызыл ту[illegible] тараан эвес. А бистиң садыгларывыста дефицит дээрге-ле? Ол дээрге кижилерге эргежок чугула бараалнар-дыр. Шампунь, [illegible] биче уругларга майгалар [illegible] мооң мурнунда [illegible] хостуг садып турган бараалнар ам шуут ховар апарган.

Чеже садыгларында чүү болуп турарыл? Бажы-ла ындыг Ак үс, рис, конфета биче уругларга сок, пюре чырыдар когдабес. Чаш уруг-ларыны [illegible] биле чемгерерин оларга чүүтүр? Бо байдал ховар турар болза, кандыг хөгжүлде турарыл [illegible] дедир кээр бе?

[illegible]

Ольга ОНДАР.
Таңды районнуң Дүрген суур.

ЧАРЫШТЫҢ ТИИЛЕКЧИЗИ

ЧУРУКТА: Артур Серендоо—Кызылдың пассажирлер АТБ-зинде комсомолчу чолаачыларның бирээзи. Ооң күш-ажылчы көргүзүү бедик, чарыштың мурнунда. Эрткен чеди чылдарның дургузунда чолаачылар аразының чарыжынга тиилекчи болуп келген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АДА-ИЕЗИНИҢ САЛГАКЧЫЗЫ

Сүт-Хөлде Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Сертен-оол Делгер-оолович Моңгуштуң оглу Орлан-оол амгы үеде өг-бүлези-биле совхозунуң бир кодан кошкарын кадарып турар. Ада-иезиниң өзүлүг салгакчызы аныяк малчын ам Деңг-Ужу деп черге кыштаглап турар. Кыштаан баш удур-ла септеп-селип алган. Өг-бүле 15 тонна сигенни белеткээн, ол ышкаш 10 тонна өдекти белген.

Аныяк өг-бүлениң ажылынга кызымаан чаңгыс чер-чурттуглары мактаар. Амгы үеде О. Моңгуштуң коданында малдың ниити байдалы дыка эки. Кошкаптар семис-шыырак турарга, совхозунуң хөй чаш хураган алырынга улуг дөгүм деп чүвени өг-бүле билип турар.

Бораш ОНДАР.
«Сүт-Хөл» совхоз.

ӨШКҮДЕН ӨСТҮРЗЕ

«Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга кооперативиниң девискээринде Чечектиг хойжу бригадазы бар. Малга даа тааржыр-ла чер, чүү дээр ону! Ук бригада районда хамааны чок республикада безин эң дээрелериниң бирээзи. 1988 чылда 100 хойдан 95 хураганны, а эрткен чылын 85-ти алган, бо чылын база-ла багай эвес — 83 хураганны доруктурган. Бо коллективтиң ажыл-ишиниң дугайын журналист Шомаадыр Куулар «Шораанңарда дайгы» деп очерик инде дыка эки чырыдып көргүскен. Коллективте район чемпиону, орден-хавыялыг база

Саналдар, бодалдар

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады-даа турган сураглыг малчыннар бар.

Мен Чечектиг бригадазының девискээринде Чүшкүт деп черге ангор өшкүнү өстүрер болза, тергиин эки деп бодаар мен. Бо талазы-биле чамдык малчыннар-биле база бригадир Солун-оол Куулар-биле-даа чугаалашкылаан мен. Олар шуут ындыг саналды деткиир улус чорду. Мааңа бир чижекти кииреин чүү диве: 1973-1974 чылдарда Чүшкүтке Хемнетти Ховалыгның өг-бүлезинге дузаланчы кадарчылап турган мен. Кыштагга трактор бээвин чеде албас, кагыр-берт. Ынчангаш сигенни суланы аът-биле артынып, [illegible] турар бис. Ол ындыг бергелер турда-ла, ынчан 100 хойдан 100 хураганны доруктурган, совхозувуска дужааган [illegible] бис. [illegible]

Дарый-оол КУУЛАР.

СҮТ: орулгалар болгаш карылгалар

Бистиң ажыл-агыйларывыс бот-орулга-чарыгга, бот-акшаланыышкын үезинде, эң ылаңгыя рыночче шилчиириниң бүдүүзүнде турганы, орулгаларны канчап-ла хойну кииреп алыр деп хамык-ла сагыш-сеткилге мыда, өске оруту шыдурзун-биле дилээн, мааңа бар-ла арга-ларны болгаш курлавырларны долузу-биле ажыглаан турар чүүлдүг. Нер үеде шак ындыг болуунуң бир чылдагааны чүл дизе, бистиң совхозтарывыстың барык шуптузу күрүнеге хууну база кыска-даа хуусаалыг хөй өрелиг. [illegible] ам чыл төнүүзүнге чедир бөөл болуру чүгле 40 миллиондан ашпас кире.

[illegible] он айларынга бодаарга, бо чылдың ол-ла үезинде сүт бүдүрери 91 хуу болган. 1989 чылда бир инектен 1669 [illegible] 1482 [illegible].

[illegible]

Бо чылдың үшкү кварталында республиканың ажыл-агыйлары күрүнеге 26911 тонна сүттү саткан. Ынчангаш тос айларының планын 87.5 хуу күүсеткен. Ол дээрге эрткен чылдың үшкү кварталынга бодаарга, 3267 тонна эвээш. Чүгле дөрт район — Моңгун-Тайганың, Барыын-Хемчиктиң, Таңдының, Тес-Хемниң совхозтары ол хааразын күүседип шыдаан. Арткан-нары чазашкан. Оон чылдагааны чүл? Коллективинде-ла кандыг-чымын болган дижир бис. Ол шын-на харын. Ынчалза-даа боттарывыстан — ажыл-агыйларның удуртукчуларындан, зоотехниктерден база малчыннардан дорт хамааржыр чүүлдер база бар. Ажылды багай организастаа пывысь. Чүлээл ол? Чижектер мындыг: [illegible] «Улуг Октябрь» биле С. Тока аттыг совхозтар [illegible] чайгы үеде четче сагбайн келген. [illegible] База бир чылдагаан: [illegible].

Бистиң ажыл-агыйларывыс [illegible] сүттү дужааган, ооң немелде орулганы ап турар. Ындыг болганда дужаап сүттү эки белеткээн бирге [illegible] айтырыг ышкажыл. [illegible] Үшкү кварталдың түңнелинде республиканың сүт бөлбаазы [illegible] 22628 тонна сүт киирген. Оон [illegible] бирги сортуу 44,9, ийигизи 24,6 хуу, а кандыг-даа сорт [illegible] 30,4 хуу болган. Сүттүң шынар чок болуру [illegible] аарыг инектиң сүдү база турар. Ындыг чылдагааннар бар харын, ол дээрге кижиден хамаарышпас, а дөрт хамааржыр чүүлдер база-ла турар. Ооң уламындан үш кварталда дужааган сүдүнүң 8,8 хуузу ажыг болгаш бок-чамныг болган. Ылап-ла ажыл үрели бергенинден тос айлар дургузунда 209,3 тонна сүттү дедир эгиткен. Хайыраан сүт! Кым аңаа буруулуг, ол дээш харысаалгага онаашкан кижи бар бе? Кандыг-ла болду. Чүгле ол чылдагаан — 8,8 хуу ажыг сүттү дужааганындан республиканың ажыл-агыйлары тос айлар дургузунда немелдези-биле кадай 404500 рубльди чедир албаан! Кайы хире хөй-дүр ле?

Кымнар, кайы районнар бо ажылды чедир үнелевейн турзул? Таңдының ажыл-агыйларынга барык 62, Каа-Хем чынга 68, Бии-Хем районга 56 тоннаны дедир эгиткен.

Кудук соортуг сүттү дужаажы коллективтиң чылдагааны болза, дыка хөй фермаларда азыг-шевериин дүрүмнерин сагывайн турарында база [illegible] чогунда. Сүт соодар [illegible] «Кызыл тук» биле «Ленинниң оруу» совхозтарынга сүт соодар херекселдер август айда шуут ийи неделя дургузунда ажылдаваан. Ындыг болганда, олар кандыг шынарлыг сүттү дужааганы билдингир-дир.

Бистиң ажыл-агыйларывыста сүт лабораториялары бар, ынчалза-даа олар дериг-херекселдер-биле бүрүн четчелеттинмээн, центрифугаларының моторларының чамдыктары өрттенгилээн, ареометрлер, Тернерниң приборлары-даа чок. Ол бүгүнү баш бурунгаар тыптынар, септээр-даа талазы-биле специалистер чоргуур өйүнде хемчег албайн турар. Мооң түңнелинде Таңды районнуң ажыл-агыйлары 555 тонна кудуу шынарлыг, сорт чок сүттү дужааган, оон уламындан 87680 рубльди чедир албаан. А Бии-Хемниң совхозтары бо талазы-биле «шылгараан» турар, тос айларының түңнелинде 736 тонна кудуу шынарлыг сүттү сатканындан 119449 рубльди немелде төлевирге албаан, ол ышкаш Улуг-Хем районнуң дужааганы сү[illegible] хөй.

Тес-Хемниң ажыл-агыйлары дужаар сүдү бедик сорттуг болзун дээш улуг ажылды кылып турар. Оон түңнелинде тос айларның дургузунда күрүнеге бирги сорттуг сүдүн 99,2 хуузун, а ийиги сорттуун 0,7 хуузун дужааган. Ынчангаш продукцияның бөдүк шынар [illegible] бирги сорттуг бооп турар-дыр. Эрзиннилерниң бо талазы-биле көргүзүү база эки — 88 хуузу бирги сорт.

Чогуур негелдеге таарышпас сүттү дужаары дээрге-ле бодун торгаары ышкажыл. Ооң бачын чүү дээр боор. Үстүнде фактылардан алырга, төп районнар багай шынарлыг сүттү хойну дужаап турар, а оларда лабораториялар, специалистер-даа четчир. Бир эвес ажыл-агыйларның удуртукчулары, зоовет-специалистери күрүнеге багай шынарлыг продукция дужааганы дээш шуут боттары карысалгага онаажып, карманындан акша төлээр ужурлуг чүве болза, ынчан байдал бир янзы болуру чугаажок.

Рынок экономиказы дээрге шынар-дыр, шынар. Эвээш чарыгдалды үндүргеш, хой база эки шынарлыг продукция алыры, чүгле сөс кырынга эвес, а шуут-ла херек кылынга боттанып. Ажылды органиастап шыдавас болзунза, ядараанның ол. Ынчангаш ам сүттүң шынарын экижидер, ооң немелде орулганы алыр дизе, фермаларның санитарлыг байдалын экижидер, сүт лабораторияларында база блокта [illegible] дериг-херекселдерин четчелээр, септээр талазы-биле улуг организастыг ажыл херек. Сүттү дужаагаш, ооң кандыг болганын фермаларның эргелекчилери (бригадирлери), мал ажылының специалистери, ажыл-агыйларның удуртукчулары чүге хынап көрбеэил, четпеен чүде болганыл дээрзин дораан сайгарап, хемчеглер алыр ужурлуг. Ажылды «кыры, дашты биле кылып болбас» деп тыва улустуң шак ындыг мерген болгаш ханы утказыг [illegible].

Саанчыларның дужааганы сүдүнүң шынары дээш төлезе, чүгле килограмм-литрин барымдаалавайн саң. Ынчан сүттүң шынары дыка-ла көдүрлүр дээрзи билдингир. Чүгле бирги, ийиги сорттуг сүдүн дужаап турарлар — үстүнде адааныбыс Тес-Хемден аңгыда Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга районнарда, шынап-ла, ындыг арганы ажыглап турбаан бе?

Тывада Күрүнениң белеткел инспекциязының ажылдакчылары, бистер үшкү кварталда дужааган сүттүң документилерин канчаар долдуруп турарының байдалын хынадывыс. Чогум эртүүтер саанчыларының талазы-биле кажыдышкыннар чок. Ынчалза-даа документилерин шын эвес долдурар чоруктар «Лениниң оруу», «Революцияның чалбыыжы», «Өөк», «Хадын», «Саян» совхозтарның талазында бар болган. А Эрзинниң ажыл-агыйлары дужаары-биле чорудкан сүдүнүң чүгле деңзизин айтып каар болган. Лабораторияларында реактивтер чогундан сүттүң үскүүн, ажыг байдалын-даа айытпас болган. Оон аңгыда сүттү соодуп [illegible] бирги сорттуг сүдүнден 1 тонна дээш 10 рубль орулганы чедир албайн турар. [illegible] бис.

Сүт саалдазын көвүдедир бетте айтырыг, а ооң шынарын экижидери — шиитпирлеп бээр айтырыг. Ону бодаар херек.

Галина ДАКАР.
Тывада Күрүнениң белеткел инспекциязының башкарыкчы специализи

Министр-биле интервью

АМЫДЫРАЛ-БИЛЕ ТУДУШ АЙТЫРЫГЛАР

ССРЭ хамаатыларының пенсия хандырылгазының дугайында чаа хоойлуну ССРЭ-ниң Дээди Соведи бо чылын хүлээп алган. Ол амыдыралда боттанып эгелээн. Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Кировка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ол хоойлуну бистиң республикада боттандырып эгелээниниң база ол талазы-биле моон соңгаарты сорулгалар дугайын сонуурган, чамдык айтырыгларга харыылап бээрин дилээн.

— Чаа Хоойлунуң хүлээп алганы-биле социал хандырылга органнарының ажылдакчыларының ажылының хемчээли өскеп дээрин чугаажок, харыысалга улуг. Ону чогуур үезинде амыдыралга боттандырарын чедип алыр сорулга-биле боттуг хемчеглерни ап чорудары — ажылывыстың кол-ла сорулгазы турган. Ынчангаш органиэастыг хемчеглерни чорутпушаан, хоойлунуң боттанылышкыны дээш ажылдап эгелээн бис. Социал хандырылга ажылдакчыларының ажылының хемчээли барык үш катап өскен. Ындыг байдалды дараазында чүүлдер-биле бадыткап болур. Бо чылдың январь бирниң байдалы-биле алырга, республикага 59.9 муң пенсионер база пособие алыр кижилер санаттынып турган. Оларның аразындан күрүне пенсиязын ап турганнар — 43.0 муң кижи, колхозчулар пенсиязын ап турганнар — 1.3 муң, а ону хөй уругларлыг болгаш бот негерге хамаарыштыр чугаалаар болза, 15.4 муң. Оон ыштындан 33.7 муң пенсионерниң пенсия хереон сайгарып, эде көрүп, 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп өстүрер кылдыр эде санаары, оларның кижи бүрүзүнүң мурнундагы ажыл стажын, акша-шалыңын катап тодарадып санаары — улуг, берге-даа ажыл. Аңаа хамаарыштыр мындыг чижекти көрүп көрээлиңер. Чаа хоойлу ёзугаар бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, инвалидтерниң, азырадынчызын чидиргеннерниң пенсиязын улгаттырып санаан. Ол бөлүктүң кирип турарларының саны бистиң республикада 2127 чедип турар. Ол эде санаашкынның соонда Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидиниң айда алыр ортумак пенсиязы республикада ортумаа-биле 256 рубль, дайын киржикчилериниң — 170, азырадынчызын чидиргенниң — 99 рубль кылдыр өскен.

— Пенсияга турган чылдарынга хамаарыштыр немелде санаашкын чорудар дээр болгай, ооң чурумун чогум кандыг болурул?

— Пенсияга турган чылдарынга хамаарыштыр дараазында немелделерни 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп киирер: 5 чылдан эвээш үе болза, 5 рубль, 5-тен 10 чылга чедир — 10, 10-дан 15 чылга чедир — 15, 15-тен 20 чыл чедир — 20 рубль, 20-25 чылга чедир — 30, 25-тен оруу чыл-биле санаттынып турар таварылгада 40 рубль. Бо талазы-биле ажылдар база бисте кылдынган.

— Бистиң сонуургадып турар база бир айтырыг бар. Пенсияның эң биче хемчээлин ап турар кижилер бистиң республикада чеже?

— Оларны инвалид болган кижилер-биле катай санаарга, 15.0 муң ажыг боор турар. Бот кижилерниң айда алыр пособиезин чаңгыс уругга хамаарыштыр айда 42 рубль болур. Мындыг чүүлдү чугаалап каайн: келир чылдың январь 1-ден эгелеп, пенсияның айда эң-не биче хемчээли бистиң республикага 84 рубль болур. Ынчангаш бистиң когун ажылдакчылары 22.3 муң пенсионерлерниң пенсия хереон көдүрүп, чаа дүрүм ёзугаар өстүрер кылдыр санап турарлар. Ол талазы-биле ылап турар ажылывыс адактаттып турар деп болур.

— Ада-чурттуң дайынының-даа база бөлүк өске-даа инвалидтерни оларның негелде-херекселдерни ёзугаар транспорт-биле силерниң министерствоңар хандырып турар дээр болгай, ооң чурумун чогум черле кандыг боорул? Улай айтырыптайн, транспорт-биле чеже кижини хандырган силер?

— Дайын инвалидтеринге болгаш өске-даа инвалидтерге машинаны, шимчениринге, аргыжылгага эргежок чугула дериг-херекселдерни эмчи комиссиязының үндүрген шиитпирин ёзугаар халаска ийикпе, азы чиңгел-делиг өртек-биле берип турар. Ол чүүлдер-биле хандырып турарывыстың байдалы кандыгыл деп айтырыг тургустунуп келди. Бо чылын 90 автомашинаны, мотоколяскаларны, 50 ажыг олуттуг чадаг коляскаларны халаска берген бис. Оон аңгыда кандыг хемчеглер алдынып турарыл? Бо чылын путёвка ап дыштанып аргазы чок болган I-II бөлүктүң инвалидтеринге 120, а үшкү бөлүктүгүнге — 100 рубль хемчээлдиг акша дузаламчызын берген.

— Акша-көпеек-биле холбашкан чүүлдер чугаалаңнар, Сергей Дамбаевич, чыл база адакталып келген-дир. 1990 чылда саң-хөө байдалыңар кандыг боор турарыл. келир чылын кайы хире болурул?

— Баш удур санаашкын ёзугаар бо чылын чарыгдал 33.0 миллион хире акша болур. Пенсия дугайында хоойлуну амыдыралга боттандырары-биле 1991 чылда 68.6 миллион рубльди күрүне бюджединден чарыгдаары көрдүнген боор турар. Чарыгдалдың санаашкынын дооскан бис. Ону районнар аайы-биле тодарадып, боттунуп бис.

— Назылап ыраан ажырап кайгыраар улусту чок кырганнарны бажың-интернаттарга хаара туткан болгай, чеже кижи мында чурттап турарыл база чүү хире акша олче үнүп турарыл?

— Бисте 4 бажың-интернат бар, оон иштинде [illegible] 150 олуттуг интернат база бар. Интернаттарда амгы үеде 725 кижи чурттап турар. Чарыгдал чылда 2 миллион хире рубль боор турар.

— Ол черлерниң келир үези кандыг болурул? Планнаттынып, көрдүнүп турар чүүлдер дугайын анаа хамаарыштыр дыңнаары номчукчуларга база солун болгу дег.

— Шагаан-Арыг хоорайга 300 олуттуг интернат тудар [illegible] көрдүнген.

— Ындыг-дыр, бо айтырыг база-ла анаа хамааржыр. Рынок экономиказынче шилчишкин-биле интернаттарга хамаарыштыр кандыг ажылдар көрдүнүп турарыл?

— Ол дугайын база бодап турар бис, айтырыг чугула дээрзин билдивигер. Ооң эъ бети, дузалал ажыл-агыйын улам хөгжүдерин көрдүнген. Ол талазы-биле амгы байдалывысты чугаалаар болза мындыг: Бүрен интернадында 200 баш шээр малдыг бис. Дерзиг-Аксында — 60 ажыг баш хаван, 15 инек бар. Кызыл хоорайда база Бай-Сют интернаттарда 15-15 баш хаванны тудуп турар. Аъш-чемге херекселдер-биле 72 шээр малдың, 5 боданың, хаван эъдин интернаттарга бо чылын белеткээн. Оон ыңай келир чылын картошка, ногаа тарып өстүрер планны түскайлап көөреш, коллегияга ону бадылап алган бис.

— Беседа үезинде байдалдан алгаш көөрге, ажыл-ижиңер багай эвес хире, ынчалзалаа дески чүве белен турбас болгай, айтырыгны шак ынчаар тургузуп келир болзувусса, чедир кылбааныңар база сеткилиңер хомудадып чорууp черле кандыг чүүлдер барыл?

— Харын бээр мурнунда чугула деп санап турарым бир чүүлдү үстүнде айтырыгларга немей чугаалап каар бодайдыр мен. Назылап кырааш, [illegible] кижилерге дуза чедиреори-биле чуртта калбаа [illegible] ачы-дуза чедирилгезиниң акшалы бисте база чорүп турар. Ол сорулга-биле бо чылын дургузунда 95.6 муң рубль чыгдынган. Бо ажыл Кызыл хоорайның социал хандырылга килдизинде, Кызыл районда, Бии-Хем, Каа-Хемде эки тургустунган. Шупту-ла чүве кайын дески турар, шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар бисте бар. Чижээ, Кызыл хоорайда кырганнар интернат-бажыңының шөлүн улгаттырар айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга тургускан турган бис. Ону «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжышкыны (начальниги эш Остапек) тудар кылдыр бо чылдың планынга киирген. 200.0 муң рубльди [illegible] Ооң ажылдарын [illegible] эгелевээн. Байдал мындыг турда, анаа олурар эвес, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының тудуг талазы-биле оралакчызы Болбатка айтып турзумга, бодум хууда бараан ол айтырыгны шиитпирлеп кылдыраар мен деп дазаан, мынча-даа бүтпейн турар. Хоорун аазашкынга хомудавас арга чок болурдур.

База бир айтырыг бар. Чаа хоойлу хүлээп алганы-биле бистиң ажылдакчыларывыстың ажылдаарынга таарзынчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле доктаал бар-даа болза, Тес-Хем, Эрзин, Өвүр дээн чижектиг районнарның күүсекти комитеттериниң ону чедир көрбейн турары хомудалдыг.

— Чоокта чаа эрткен партия конференциязынга Тыва республика комитединиң кежигүнүнге силерни база соңгаан билир бис. Конференцияларга, пленумнарга мооң мурнунда ажыл-агый, каар айтырыгның талазы-биле чоптуг айтырыгларны көдүрүп турдуңар, амгы үеде силерни черле чүү дүвүредип турарыл?

— Бирээде, сагылга-чурумнуң нийти копкааны, кем-херек үүлгедир чорукнарның көвүдээни сагышсыралды болдуруп турар. Националдар аразында харылзааның байдалында чамдык күзенчиг эвес чүүлдер бар, хөй солуннарга ол дугайын дыка хөөредип бижип турары хомудаңныг-дыр. Ындыг чоруктарның болуп турган чылдагааннарын, өөскүдүп турган кижилерни аттарын адап тургаш, республиканың иштики херектер министри Кара-Сал «Шынга» интервьюзунга чоптуг чугаалаан болду, оон бодум хуумда бүрүну-биле каттыжар мен. Ындыг бижиктилгени хоп-мегезинге удур шиитпирлиг хемчеглерни Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму, Министрлер Чөвүлели чогуур ой-шаанда албайн турарындан. Тыва дугайында чүүлдерниң «Рабочая трибунага», «Собеседникке», «Красноярский рабочий» солунга удаа-дараа парлаттынып үнүп кээп турары [illegible] Республиканың [illegible] ол талазы-биле [illegible] тиг. Эп-найыралдыг, бот-боттарын билчип, хүндүлежип ажылдаары эки түңнелдерге чедирер болгай.

Корум-чурум үрээр чоруктарга удур чиңгы органнастаарынга Советтерниң ролю күштелип, ол ажылды чүгле милиция, шүүгү органнарынче чая каап турары чептиг эвес. Ол нийтиниң херээ деп чүвени утпас болбас.

— Интервьюңар дээш четтирдивис, Сергей Дамбаевич.

Интервьюну «Шынның» корреспондентизи Вера КУУЛАР алган.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Күрүне ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргениниң демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өмүнээзинден **шаңнаары болза:**

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Балабанов Иван Карпович — № 1 чүъл автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Башарин Дмитрий Иванович — [illegible] аъш-чем комбинадының хөй ажыктыг бүдүрүлге каттыжышкынының чаагайжыдылга комбинадының тракторизи.

Бурлыкин Николай Иванович — № 1 чүъл автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Бурлыкин Петр Иванович — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Бушмакин Иван Егорович — бажың тудар комбинаттың компрессор станциязының машинизи.

Газизова Асия Фатиховна — Тыва респотребсоюзтуң үлегир комбинадының ажылчыны.

Гончарова Роза Федоровна — № 1 профессионал-техниктиг ортумак училищезиниң башкызы.

Довгалева Надежда Иосифовна — «Тыва автоорук» телевидел-сеткиле-тудуг каттыжышкынының инженери.

Дряхлова Валентина Федоровна — «Тыва автоорук» телевидел-сеткиле-тудуг каттыжышкынының килдис начальниги.

Жильцова Надежда Петровна — «Тыва автоорук» телевидел-сеткиле-тудуг каттыжышкынының кассири.

Зверева Екатерина Петровна — ССРЭ Сангызының Агроүлетпүр Тыва республика эргелелиниң кол бухгалтериниң оралакчызы.

Дружинкина Валентина Фомична — хлеб комбинадының ажыктыг хайындырыкчызы.

Изосимина Валентина Леонидовна — республиканың уруглар эмнелгезиниң ажыл-агый сестразы.

Кара-оол Елизавета Одучуевна — Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң радио дамчыдылга редактору.

Козлов Алексей Васильевич — № 1 чүъл автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Комлев Михаил Егорович — № 1 чүъл автотранспорт бүдүрүлгезиниң бүдүрүлге начальниги.

Конякова Валентина Яковлевна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң онзагай шериг-эмнелге комиссиязының поликлиника секретары.

Кузнецова Алефтина Николаевна — № 6 дугаар школазының директору.

Куксина Валентина Борисовна — № 6 дугаар школазының техниктиг ажылчыны.

Кучерявчук Нина Семеновна — № 5 ортумак школаның ажыл-агый талазы-биле директорунуң оралакчызы.

Лопатин Михаил Михайлович — нефть продуктулар хандырылгазының талазы-биле бүдүрүлгениң чолаачызы.

Монгуш Василий Бора-Хоевич — Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы.

Петрова Анна Петровна — «Тыва хлеб-продукт» каттыжышкынының склад эргелекчизи.

Полевщиков Виктор Григорьевич — Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң директорунуң оралакчызы.

Попков Дмитрий Андреевич — Тыва машина тудуг заводунуң профэвилер комитединиң хостаттырган даргазы.

Попова Александра Григорьевна — пенсионер.

Сотпа Дарый Дагаевна — Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң диктору.

Тригубова Мария Ефтифьевна — пенсионер.

Трофимов Василий Константинович — «Тыва автоорук» телевидел сеткиле-тудуг каттыжышкынының начальниги.

Хомушку Серен Санчи-Будупович — респотребсоюзтуң автотранспорт конторазының чолаачызы.

Хомушку Ывыч Додуг-оолович — коммунал ажыл-агыйның хөй ажыктыг бүдүрүлге каттыжышкынының чаагайжыдылга комбинадының ажылчыны.

Чалама Таш-оол Колович — Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң слесары.

Чашнина Нина Михайловна — № 1 профессионал-техниктиг ортумак училищезиниң ажылчыны.

Чернов Леонид Трофимович — № 1 чүъл автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Шалагин Иван Петрович — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Швец Иван Акимович — респотребсоюзтуң автотранспорт конторазының чолаачызы.

Юхновец Михаил Павлович — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң механиги.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Донгак Нина Григорьевна — Чадааның автотранспорт бүдүрүлгезиниң контролеру.

Донгак Оюна Дамба-Сюреновна — Чыргаланның санаторлуг хевирлиг эс чыл школа-интернадының даараныкчызы.

Золотухин Иван Егорьевич — Чадааның автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Монгуш Дондук Мажы-оолович — Чыргаланның санаторлуг хевирлиг эс чыл школа-интернадының башкызы.

Монгуш Доруг-оол Кежикеевич — улус депутаттарының район Совединиң иштики херектер килдизиниң чанында хамаатылар салбырының контролеру.

Монгуш [illegible] Шагжыевич — Чыргаланның санаторлуг хевирлиг эс чыл школа-интернадының кочегары.

Сарыглар [illegible] Семис-оолович — Чыргалаңдың ортумак школазының техажылчыны.

«ИСКРА» СОВХОЗТАН

Айыжы Сергеевна Доодуевна — ажылчын.

Иргит Эртине Сайбынович — моторист.

Куулар Анай Делеговна — ажылчын.

Куулар Чүдүр Лакаевна — ясли-садиктиң няня.

Монгуш Борбак-Кара Шагдырович — инек кадарчызы.

Монгуш Кошкар-оол Мамый-оолович — бызаачы.

Ооржак Доруг-оол Степанович — малчын.

Саая Эртине Лакаевич — инек кадарчызы.

Ховалыг Дарыма Шадыповна — таакпычы.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

(Ажыл-агыйлар аразында кожуун чорууp механизастаттынган колоннаазындан).

Баранмаа Делгермаа Ликтановна — шеверлекчи.

Грищенко Павел Евдокимович — хандырылга талазы-биле инженер.

Дамба Сандыы Шимитович — бызаачы.

Кажундуев Николай Ижибалович — ажылчын.

Лавпаев Чыгандай Алтыевич — тракторист.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 27.

ДАГААЛАР ЧИИР ЧЕМ ЧОК АРТКАН

Бо дээрге дагаа үлетпүр ажыл-агыйынга удур бүдүн чыл уламчылап келген дайынның түңнели болган. Чурттуң чонун дагаа чуургазы-биле барык үзүктел чок хандырып келген алырның ажыл-агыйы ам сандарап эгелээн. Баштай чурттуң Кадык камгалал министерствозу биле садыг организацияларының сальмонелла деп аарыгга сылдап алгаш, дагаа фабрикаларының бүдүрген продукциязын хүлээп алырын хораан. Ынчан 700 млн. борбак дагаа чуургазы складтарга саарылга чок чыглы берген, а бир млн. хире чуургалап турган кыс дагааларны эътке соккан.

Чоңга ажыктыг чемни бүдүрүп берип турган алырның ажылын сандарадырының эгези ол болган. Ынчан куш фабрикалары ол согугну шыдажып эрткен. Ол хоржок боорга, та кайы черниң айтыышкыны чүве, дагаа чеми бүдүрүп турган бүдүрүлгелер фабрикаларга белоктуг чемнерни бербестээш турүп берген. Берип турар чемнериниң шынары кончуг куду, харын-даа хоран бүдүмелдерлиг болур апарган. Ол бүгүнүң түңнелинде миллион-миллион дагаалар өлүп эгелээн.

ЧУРУКТА: Москва чоогунда куш фабриказында бригадир Л. Голубева өлген дагаалар кажаазында.

Оорнуң оруу муңгаш

АЖЫЛЫМНЫҢ ДУРЖУЛГАЗЫНДАН

Бо чылдың сентябрь 27-де «Оорнуң оруу муңгаш» деп эгелиг дамчыдылганы Тыва радиога чугаалады. Милиция ажылдакчызы сөс алгаш, үнүүшкүннерниң түңнелин, рейдилер үезинде элээн каш оорларны, машина оорлап мунар, дүне аалдар кезиир, кезер-шиштээр мезп — соок чепсек ап чорууp, ажылдавас, наркотиктер ажыглаар кижилерни канчаар тудканын чугаалаан чүве. Ындыг рейдилер оларның ажылынга биче эвес дузалыг дээрзин бодап ордум.

Бо дамчыдылга соонда, 1980 чылдарның ортаа үезинге чедир Бии-Хем районнуң девискээринге чайгы, күскү үелерде ындыг үнүүшкүннерни кылып турганывысты сактып келдим. Ылаңгыя октябрь, ноябрь айларда хөй удаа үнүүшкүн кылып турдувус. Ынчан райкүүском даргазы тургаш, мал оорлары, төтчеглекчилерге удур ындыг үнүүшкүннерни эвилелдеп, удуртуп турдум. Аңаа милиция, суд, прокуратура ажылдакчылары, хоорай, кодээ Советтерниң, аңнып, арга-арыг камгалалының, хөй-нийти организацияларының удуртукчулары, дружинниктер, совхозтарның мал ажылының түскай эртемниглери идепкейлиг киржип турду. Совхозтар аайы-биле бөлүктерни райкүүском даргазы, иштики херектер килдизиниң начальниги, районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы, район прокурору удуртуп турган. Районнуң девискээринден үнер оруктарны, улуг арттарны совхозтарның улусчу дружиналарынга быжыглаан. Олар от девискээрлерге тыптылдаларны чорудуп, аалдарны келип чорууp, ажыл кылбас улусту илередип, малчын турлагларда, фермаларда малды канчаар камгалап, кадагалап турарын, суурларның, бүдүрүлгелерниң гаражтарында машина-техниканың дүне оорлап, кудумчуларга, бажыңнар девискээрлеринде тургузуп каан автомашиналарны тракторларны илередип. Кызыл, Туран хоорайларже база суурларже малчыннардан кээр транспорттарны хынап турган. Бо ажылга малчыннар-биле доктаамал харылзаалыг болуру дыка дузалыг боор чүве. Мындыг хемчеглерниң түңнелинде дыка хөй мал оорларын база аң-мең төтчеглекчилерин туттувус. Дүн-хүн дивес ынай-бээр шаап турар улус көзүлбестеп, машина-техниканың камгалалы экижий бээр чорду. Бо ажылга совхозтарның удуртукчуларының, түскай эртемниглериниң киржилгезин идепкейжидери кончуг чугула. Чамдык малчыннарга дүне баарга, кажаада кым келди деп херек-даа албас болгулаар. Чкаловка. Хадын фермаларында инек кажааларынга 30—40 минута-даа хире чоруп турарга, аңаа дүнеки таңныыл азы дежурный чок болур. Дүнеки үнүүшкүннерни хөй кылып турдувус. Хынаалда үезинде «Хадын» совхозтуң бир малчынынга (Дамчай Кок-оол) баш ажыр боолаткан-даа бис. Ынчан совхоз малчыннарынга дүүргелер үлеп берген турган чүве.

Малдың отчёт-учёдун экижидерде, совхозтуң бөлүк санакчыларының дузазы-биле чаңгыс хүн кылыптарга, чамдык ээ-харыысалга чок малчыннарның чоогунда кожаларындаа мал «чээн» санадыр аргазы чок болу бээр. Чижээлээрге, «Өөк» совхозка чазын бир санал-га үезинде мээң киржип чораан бөлүүм Моңгуш деп бир малчынны өске совхозта малчын төрели ээртир арагалаткаш, 14 хураганны аппарган турда, ол-ла совхозтуң ажылчыны Шуруужук ажыл-агыйның 7 хоюнуң кулактарында дугаарларын оя кескилеп каапкаш, бодунга мал кылып алган турганын илереткеш, совхозка чедир эгиттивис.

Оорлаткан малды тыварынга бода азы чылгы малды кескү чериңге демдектеп дугаарлаары дузалыг. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1978 чылдың февраль 23-те хүлээп алганы ол талазы-биле доктаалы бар. Ол доктаал ёзугаар республиканың районнарынга, совхозтарынга түскай дугаарларны доктааткан турду. Чижээлээрге, Бии-Хем районнуң дугаары 51. «Кызыл тараачын» совхозтуң № 1, а ук совхозтуң малының дугаары 51. «Хадынның» — 52, «Саянның» — 53 дээш-ле чоруп баар чүве. Малды чогуур үезинде демдектеп, шээр малдың кулаанга дугаар демдек кылыры ажыктыг. Чер-чер Советтери, милиция органнары өске совхозтарның демдээн баскан малдарны ишкиге эгидип бээрин бодаар чүве болза, ынчан оор эвээжээр чадавас.

Кызылда чылгы мал өстүрер черден мал паспорттаар майыктарны алгаш, чоннуң хууда чылгы малын хоорай, кодээ Советтер дамчыштыр паспорттаан бис. Хуу малды садарынга шынзылга бээрде, мал чизээн-биле шуушуруп, аңаа чогуур демдегледи киирер турган. Маңаа чоннуң идепкейлиг киржилгезин, деткимчезин чодап алыр болза эки. Бо ажылга шагдаа ажылдакчылары С. Холчукпаа, О. Донгак, партия, совет ажылдакчылары М. Кара-Сал, В. Кызыл-оол болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип турганын сактыдыр мен.

Ынчан 30 чылгыны, 64 мыйыстыг бода малды, 27 шээр малды оорлаан кижилерниң илередип тударынга бодум киириштим. Ол малдарны дегереэин ээлеринге эгиттивис. 1981 чылдың октябрь 1-де «Өөк» совхозтуң 27 боос инээн, 1 аъдын оорлай бээрге, райкүүскомнуң «Өөк» совхозтуң «УАЗ-469» марказыг 2 машиназын, совхозтуң аъттыг кадарчызын киириштирип тургаш, октябрь 4-те Улуг-Хем районнуң Хайыраканга сүрдап оорларны туттувус. «Улуг-Хая» совхозта хөй оорлап, шиитпирип чораан Самбык-оол Самбужап оларны оорлаан болган. 1985 чылдың июньда Туран хоорайның болгаш Аржаан суурнуң чурттакчыларының 15 казыралын, «Өөк» совхозтуң 2 аъдын оор алган. Казыраларны «Х Улуг хурал» совхозка дужааткаш, 5000 рубльди чаа санашкан турда, оорнуң карманындан ону алган таварылга база бар. А 2 аътты Эъжим бажында чайлагдан тыптывыс.

Чер-чер Советтери, ооң иштики херектер килдистери, ажыл-агый болгаш хөй-нийти организациялары, чон-биле харылзаазын быжыктырып ажылдаза эки. Тыва дыл билир шагдааларны көвүдедири ажыктыг. Бо талазы-биле ажыл чогуур деңнелде эвес. Милицияның Омскиде дээди школазынга бо чылын конкурстап дашкаар шылгалда тудкан тыва кижилерден 6, Красноярскиден Кызылга кээп дужааган 3 оолду Омскиже аппаргаш, олардан 3 тыва оолдуң ийизи, бир орус оолду школа дыңнакчылары четчелеттинген дээш дедир чорууптулар. Түс чоннуң чурттакчыларындан национал кадрлар белеткелин ынчаар шүүшпең чорудуп, айтырыгны шиңгы тургуспайн орар болза, өске областардан та чеже «кара-бөрттүглер» чалап экээр улус бис. Хамык ужур ажыл-херектиң аас-сос-биле каржып келгениңде.

Михаил ДАМЧАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

АРТЫНДАН ДЭЭКТЭЭШ, АППАРГАН

Ноябрь 13. Ол хүн 22 шакта бүрен-аксымнылар бажыңнарынга орган болбайн аан. Ынчалзажок ол үеде мангыстаттак амыдыралдыг «ийи буттугларның» аңаа олуруры кайда боор. Ол кежээ бодундан-даа аарыг уругдуг, 1 бөлүктүң инвалиди Борис Донокович Дондук-оолдуң ажиниң артындан дээктээш, удавас торуур хоюн оорлап аппарган. Кадайы ажылдап чоруй баарга, ол үнгеп-сооп-даа чораан, каш өшкү-хоюн карактап, азырап чамчыта берген. Аксынга ой малдыг, аарыг-аржык-даа болза, кызымак кижи.

Б. Д. Дондук-оол — «Шынның» доктаамал номчукчузу. Инвалид ыргандан дора, демги оор маңгыстарда солун чагыдар кылдыр ажылдап алган акшазы кайда боор. Олар нийтилелде болуушкуннарны парлалгадан-даа сонуургавастар. Чалгаа, шүшпең, арагачы, хулиганнарны дөргүл-төреддерни хамаанчок, тергэзи төлү-даа бол, кайын тоорул. Аарыг-аржык үүлеге кызаттырган кижилерни хомудадыры эки чүвеге кайын чедирерил, сорсук кызып чорууруларның амыдыралы демей-ле кайын өөделээрил. Олар демей-ле кеземче херээнден чайлавастар. Боданынар эрте дээре.

Сосур-оол СААЯ.
Пенсионер.
Каа-Хем район.

МЭЭҢ СҮМЕМ

Чоннуң аразында кымнар оорланып турарыл? Олар дээрге күш-ажыл кылыр хөңнү чок, өске улустарның күжү-биле чурттаксаар, кызыы утааның ийи чаңгыс азырадынчы сагыш-сеткилдиг кижилер-дир. Мээң бодап турарым ындыг. Ындыг кижилер моон соңгаар канчаар чурттаарлар ирги? Чонну чырык хүндүс безин, дүнеки үелерде-даа үптеп, кызыл кужу-биле ажылдап алган акшазын карманындан уштуп ап, саап орган инээн оорлап ап, амыдырап турар кижилер ол-ла болгай. Оларның мындыг чаңчылынга удур кандыг ажыл чорудуп болурул?

Бир-тээ, кедээде уругларым, чонум аразында чурттап орар кырган болганымда, саналым мындыг: нийтиниң-даа, кижиниң хуузунда-даа малының чизе-дансызын күштелдирген өг-бүле бүрүзүнге малды паспорттаар. Ол паспорттарга малдың нийти саны, ымдемдектери, өң-чүзүнү дээш тодаргай хевирлерин демдеглеп болур-дур. Кажан садып-саарар дей бергенде, ол паспорт ёзугаар демдегледир. Ол бүгүнү кылдырарда, кедээ азы суур Советтериниң дамчыштыр чорутса эки. Чүге дээрге өг-бүле бүрүзүнүң дузалал ажыл-агыйын контрольга ап, көрүп турарда эптиг. Бир эвес кым-бир кижиниң бода азы шээр малдары чиде берген болза, ИХК-ның ажылдакчылары үстеп хынаарда-даа, тодаргай болур. Ылаңгыя [illegible] малын садып базаарлаар улусту кичээнгейге алыр болза эки. Базаарга аъш-чем, эът болгаш өске-даа эт-септи садар кижилер түскай чөпшээрелди бижип бээр. А кажан хыналда үезинде ол улуска шынзыдып [illegible] түзер документини бижип берген турары албан деп бодаар мен. Ындыг документини кедээ Совет бээр ужурлуг.

Чизени чорударда, кедээ Советтиң, оон депутаттарының киржилгези херек. Харын-даа бодунуң харыылап турар онругунуң чурттакчыларының чизезинге депутат киржир болза эки. Бода малга паспорт тургузарда, инекти өртек-үнезинге — 5, чылгыга — 10 рубльди доктаатса ажырбас ышкаш. Ындыг айтырыгны кедээ Советтерге тургузуп, хемчегден алырын чурттакчылар күзеп турар бис. Мындыг аргаларны тып ажылдаар болзувусса, оорларның оруун дуглап, нийтиниң ажылын кулаш, хырын дүптеп, ийик-хеп саттынып кеттинмээже хоржок дээрзин олар боданы бээри чадавас.

Доржу САТ.
Чөөн-Хемчик район.

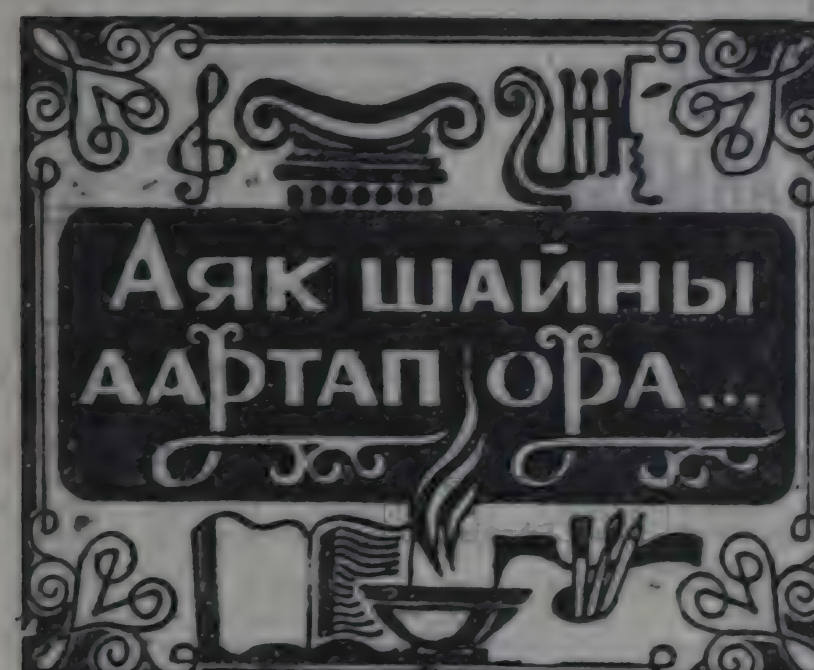

ТАНЫЖЫҢАР:
Татьяна Баавыл

Тываның херээжен чогаалчылар хуралдан ассоциациязы чаа авторларны илередир ажылды чорудуп турар. Татьяна Баавыл бо чогаадыкчы организацияже бодунуң шүлүктерин чоруткан. Ол 1989 чылда Бай-Тал ортумак школазын доозкан. Ам Бай-Тайганың «Бай-Тал» совхозунга ажылдап турар.

Аныяк авторнуң баштайгы шүлүктерин силерге барааглаттывыс, номчукчулар.

Дүнени ай, дүмбей дээрде кара чааскаан
Дүврел чок, ылым-чылым чылып чор сен.
Сагыш ышкаш чүве болза, сеткил-хөңнүм
Сарыым оолга дамчыдып бээр чүвеңни аа.
Черниң кырын сээң чырыың шонуп туру.
Сени көрүп, чааскаанзыргай хенде тур мен.
Туттунчуптар арга болза сээң-биле
Душтуум оолга ам бо дораан четкен болза...
Арыг-нүүр деп чогум чүл ол?
Акшый берген адалардан айтырайн бе?
Амыдырал каастакчызы
Авалардан алыс шыны билип аайн бе?
Арыг-нүүр деп чогум чүл ол?

Авыралдыг эргим авам,
Ажыл-ишке дадыккан сен.
Арының чазык, чаңың бөдүүн
Адап четпес үнелиг сен.

Ырак черде уруун мензэ,
Ыңак нем, уттунмас сен.
Дүгүн ээрип, ширтээм сырып,
Дүвүреп-ле органзыг сен.

КЫСТЫҢ ЫРЫ

Сайлыг биле Чечектигниң
Саадым дайнаан, кадын
чиген,
Таныырывыс чылгычының
Даңгыназы болу берген,
Сагыш өөрткен Хөндергейниң
Саанчы кызы Сүтсүймаазы
Өвүр ашпас, чер-даа барбас,
Өрээлинде ырлап орар:

«Иезиниң төрүп кааны
Ийистер дег ышкаш костур
Сарыг-Алаак, Улуг-Алаак
Сарыым чурту эвейикпе.
Саралазы, Доралазы
Самнап орар эвейиңне».

Санда ОНДАР,
Хөндергей суур.

НҮҮР ЧОК ХАВАНМАЙ

● БАСНЯ ●

Сыгыр караа авыластыг,
Чыпшылашнаан,
эзртилеинээн,
Сыдырылдыр бердиринкен
Сыңзыг хаайы үрдүнгүлээр
Чыдын тыппаан
Хаванмайны —
Чылбыртып кээп нүгүл
тарыыр:
«Доо турган семис Хаван
Девреленчике ушкан чытты».
«Аныяк кыс хаваннарның
Ашактары дыка кевей»...
Бир-ле Хаван дешпий берген.
«Миритти, ону, чүге салган,
Бижиинер-ле, шымданар» деп
Билиимейн халып турган...
«Дайзын» кылдыр ону
санааш,
Бар-ла шаанче хоптап
халаан.
Таптыг мону номчуңар

дээш,
Пасквильдерин
көөргеткилээн.
Чогаадыкчы болур дооста,
Шоодуг бижиир салымныын
ол
Эскерип кааш, эрн хайнып,
Чогуш-кырыш хөрлээлеткен.
Хопчузу дээш көргүспестээн
Кончуг Хаван бөгүн келгеш,
Кыстырган боол.
баажыланып,
Кыйгырытлар октагылаан:
«Ажык-чарның үезинде
Алыс черле мен дег
болгар!».
• • •
Демократияга сылдап
алган
Демагогка алыспанар.

Артык ХОВАЛЫГ.

Дыңгылдайның тааланчыг
Дыңнап ханмас аялгазы
Чүдеп эргим дыңналып
кээп,
Чүректерни хоюнадыр.
«Ээлдек шыңгыраш»
самнап ойнаан
Эрес кыстар чечектер-ле,
Таңцылап хөглеп турда,
Таанда чараш тыва
кыстар.

ЭЛДЕПТИГ КИЖИЛЕР ДУГАЙЫНДА

Ооң шын адын билбес мен. Ынчалза-даа фамилиязы Тумат турар ужурлуг. Улус, арат чон ол ашакты [illegible] «Суртаалчы», а [illegible] «Дедир-Ашак» деп адаар апарган. Ол аттарда ужур-ла бар. Бир эвес амгы [illegible] алыр чүве болза, ол [illegible] эртемден-философтар деп чугаалап болур чүве-дир ийин. Ынчангаш мээн бодумнуң [illegible] номчукчуларга [illegible] бодаан мен. [illegible] бижиир чадавас.

Суртаалчының ажылы, шынап-ла, суртаалчы кижи. Ынчалза-даа ол суртаалды чорукларда хамык чүвени бүдүр билир [illegible] чүүлдерни. Ынчангаш ол ашакты ол үеде улус «каран көрүнүр», «хам» ашак-даа дээр. Ынчанмайн канчаар, ол ашак ол үеле агаар-бойдустуң кайгаар өскерлиишкиниң бүгү демдектерин, бойдустуң бүгү болуушкуннарын билир турган-дыр. Мый-ыт холун чунарга, ала-саскан аал [illegible] чыглы бээрге, [illegible] бээрге, чаъс соонда челээш туруптарга, чүү болур бээрин улустуң чугаалажып турары таварылга эвес.

1942 чылдың күзүнүнде Өвүр кожууннуң Чалааты сумузунга чаа эге школа ажыдарып чөпшээрээн. Оон турар черин шилип алырынга демги суртаалчы ашак бир дугаарында киржип, ол черни айыткан. Ол ашак Адыр-Сыра деп черни шилип, аңаа чаа школаның тудуун [illegible] чөпшээрешкен.

Адыр-Сыра, шынап-ла, эки чер. Ук черниң төөгүзү база элдептиг. Шаанда бир-ле хүрээ азы жандыр-ла-бир төп турган хевирлиг. Ховужуктуң кедээзинде хөй базырык, хорумнар бар. Оларның салып, хорумнааны дыка чурум-чыскаалдыг, шевергин. Ховужуктуң хүн ажар талазында [illegible] улуг кожээ бар. Ол кожээде бир холунда көгээр туткан, өске холунда [illegible] бижек туткан кижи дүрзүзү [illegible]. [illegible] Хүн [illegible] улуг дашпар бар. [illegible]

Суртаалчының саналы-биле арат чон бүгү [illegible] школа тудуун дооскан. [illegible] Чалааты сумузунуң оолдар, уруглары ол школага ийи чылын өөрендивис.

Ийи чыл эрткенде, кончуг хайлыг чүве, бичии [illegible] оруунга казып каан кудук соглуп эгелээн. А чаңын канчаарыл? Суттуң [illegible] алыр, оон чоок-кавызында хем безин чок. Шак мынчап келирге школаны, суурну көжүрер ужурга таварышкан. Демги суртаалчы ашак [illegible] удурланып, дедирленгеш турупкан.

Оон бодалы-биле алырга, кудукту ам-даа хандыр казар. Чүгле чаңгыс эвес, ийи, үш черге. Ынчап турдаш, ол соолган хөл суунуң ужун тывар. Суг кайнаар-даа барбаан. Чер дүвүнде турар. Ону чүгле тывар деп соруглалыг. Ол суртаалчы ашак, улуг-даа эвес, назы-хар талазы-биле 30-40 хар үези кижи-дир ийин. Школага келгеш, «хүлүр-хүлүр»-даа ойнаар, ырлагылаар-даа кижи. Ынчан ырлажып турган ырызы бо-ла болгай. Ырының сөзүн уткан-дыр мен, а төнчүзүн мынчаар доозар чүве:

Чечек ышкаш хөгжүп ор-
бис,
Четтирдивис, башкым
Тока.

База бир ырның төнчүзү:
Алдарлыг-ла
баштыкчывыс
Анчымаага изиг байыр!

Ынчап турда-ле, суртаалчының суртаалынга [illegible] каттышпайн, суурну Кызыл-Довуракче көжүре берген. Ынчангаш Кызыл-Довурак оон он ажыг километр черле, [illegible] хемниң белдири. Чалааты сумунуң төвү болу берген.

Ол үеде [illegible] суртаалчы ашак «Дедир-Ашак» апарган. [illegible] Кызыл-Довурак суурга бир-ле хөй суму чонунуң хуралы болган. Аңаа кожууннуң төвүнден келген суртакчы арат чонга суртаал чорудуп [illegible]. Оон сорулгазы — арат чонуң мал-маган, каът-чимис аймаар садарын [illegible]. Чон муруунга суртакчы угаадыг [illegible] чүве чугаалаан.

— Эштер арат чон! Бистер амгы үеде [illegible] мыныстың бода малды [illegible] садары чугула болуп турар-дыр. Бо акылга арат сумунуң бүгү чонун хаара тудуп, мында олуржуп турар эштер уруг-дарывыс-биле нятай идепкейлиг киржири чугула — деп, ол саналдаан.

Дарганың суртаал чугаазының соонда чонунуң санал-оналынче кирип, [illegible] Демги Тумат ашак туруп келгеш [illegible] «Ше, [illegible] маңаа дарга [illegible] аайы-биле [illegible] болур-дур. Мындыг айтырыгларым бар ийин» — дээш айтырыг салгаш турупкан.

— Бирээде, силер маңаа мыныстыг бода малдарны колдадыр садар болза эки дидинер. А мээң бода малдарым шупту доңгур, канчаар кижи боор мен, а черле доңгур инектиг улус канчаарыл?

— Оон ыңай айтырыым — инектер бар-дыр. Оон карактарын кайыын чыып алыр, а кииш тайгада болгай, оон кулаан кайыын, канчап чыып алырыл, бистиң суурувус чанында кызыл-кат дыка хөй, ону канчап көгертип алырыл — дээш-ле, хөй-ле айтырыгларны, оюн-баштаа-биле аай-дедир салып, улус каттыртып хүнзээн чүве-дир.

Оон ыңай база бир мындыг таварылга болган дээр. База бир суртакчы ол ашак чаа-ла күзээнге көжүп келген турда, чорук аайы-биле аалынга келгеш, чугаа аразында айтырыг салган.

— Өөнер чанында чаңгыс борбак ыт кагар ыяш-даа чок, кандаай чүвел чүнү одаар кижи боор силер?

— Чок, чок, даргам, чаа көжүп-ле келгеним бо, [illegible] алыр мен. [illegible] — дээш, ашак дүш-даа чок харыылаан.

Эртенинде демги дарга дедир [illegible] ора, ол аалга келгеш, ашактан айтыра каапкан.

— Бо хамык дашты канчаар [illegible] чыып алганың ол?

— Ой, кужур даргам, дүүн чаа-ла силер чорааш, ыт кагар ыяш [illegible] — деп [illegible]. Ынчангаш ол Тумат ашакты чон ол үеден эгелээш «Дедир-Ашак» деп адап алган.

Дедир-Ашак чоокка чедир-ле аалдар кезип, ырлаап чорууп чүве.

Ээзир ышкаш кужур бодум
Энии-доңен болу бердим.
Энии-доңек болган соонда,
Эдирээге эргээм элеп —

деп ырлап органын каш-даа дыңнаан мен. Улус алгызы эттеп чоруур ашак чүве. Ам бодап көөрүмге, [illegible] «Философия» эртемниг ашак-ла-дыр.

Ол-даа канчаар, Тумат ашак «суртаалчы» Дедир-Ашак болуп чурттап чораан-на-дыр. Оон ыңай мырыңай хуулгаазын элдеп кижини мен карап-биле көрүп келдим. Ооң адын Соржу-Дарган [illegible] Туматтарның [illegible] Кызыл... дарган. [illegible] Ол Соржу-Дарган [illegible] бодунуң дылы-биле чыгаап турган соодай, кадырар кижи. Шуут ийи кераам-биле көрген мен. Ону көрген, билир кижилер Туматтарда хөй. Ынчаар соодуп, кадыргаан бижек дендии быжыг. Оон-биле кады ол дарган чамдык аарыгларны, балыгны [illegible] демир-биле [illegible] тарбыдаар, чиңнир турган дээр чүве.

Ам бодап көөрге, ол үеде [illegible] бирээзи, азы изиг демир-биле эмнээриниң «эмчизи» деп болур турган-дыр.

База бир онзагай кижи турганын билир мен. Оон ады Шокар-Кадай дээр. [illegible] аалдарынче чалап турар апарган. [illegible]

Чүге арын-шырайы өскерлип турарын, кандыг аңы, хем чиргенин [illegible] хорадап турар бе? [illegible]

Ам бодаарга, ол үеде [illegible] айтыр [illegible] турган-дыр. [illegible]

Шак мындыг буянныг, элдеп кижилер чүгле мээң бичиимде эвес, бистиң Тываның кайы-даа [illegible]

Ам-даа Тыва чоннуң чамдык культуразында [illegible] тургар бар ийин.

Ынчангаш амгы үеде бистиң [illegible] чамдык [illegible] боор.

Саадан ТАНОВ,
Тес-Хем район.

СОНУУРГАКТАРГА

ЧАЛГААНЫ КАНЧАП ЧАЗАРЫЛ?

Күш-ажыл [illegible] чалгаазын канчап чазарыл деп айтырыгны Корейниң Күш-ажыл партиязының активчилери ур үеде бодап келгеш, мындыг түңнелди кылган: коллектив бүрүзүнүң кежигүннери 20-ден эвээш эвес, таңцыны коллективтиг өөренип алгаш, таңцылаарын сумелээн. Ынчангаш амгы үеде Корей Улус Демократтыг Республиканың кодзаде күш-ажыл коллективтериниң кежигүннери ажылдаар мурнунда, ажыл сөөлүнде, харын душтеки чем үезинде безин коллективтиг таңцылаар хүлээлгелиг болганда ынчаар таңцылап турар апарган.

ИЙИ АМЕРИКАНЫ ЧАДАГ ЭРГЭЭН

Англияның хамаатызы Джон Мейган деп кижи АКШ-тың эң мурнуу чүгүнден соңгу девискээринге — Аляскага чедир 35213 километрни чадаг эрткен эң баштайгы аян-чорукчу болуп турар. Специалистерниң санап көргени ёзугаар алырга, ол чеди чыл дургуузунда ол хире ырак хемчээлге 37 миллион базымны кылган.

ХОККЕЙ КАЖАН ТЫВЫЛГАНЫЛ?

Хоккейни эрткен чүс чылдың алдан чылдарында Канадага эң баштай ойнап эгелээн деп, спорт талазы-биле туксай эртемниглер санап турар. Ынчаарда мячик-биле (резина борбак бомбук) ойнап турган. Оон сөөлүнде 1879 чылда ону резина шайба-биле солаан. 1880 чылда Канаданың Монреаль, Квебек, Оттава хоорайларынга хоккейниң баштайгы клубтары түргедүнген. Эң-не хүндүлүг болгаш шаңналдыг баштайгы хоккей маргылдаазы 1893 чылда болган, а кылымал доштуг, кыры серилиг болгаш 1000 олуттуг стадионну 1899 чылда Монреаль хоорайга туткан.

ЯДЫЫЛАРГА ДЖИНСЫЛАР

Ядыы кижилер садып алгаш, чаңгыс удаа ажыглаар чиик өртектиг джинсы чүвурлерни Перунуң магазиннеринге массалыг-биле садып эгелээн. Ындыг хепти саазындан бүдүрген, ооң өңү чеди янзы, хевири чараш, өртээ чиик, а багай талазы — чүгле чаңгыс удаа ажыглаар эвес ажыглаттынар саазын чүвурлер-дир.

УЛАШТЫР «АЖЫЛДААШ»

Германияның Бирфельден хоорайынга аныяк ийи дээрбечи банк кассазынга чепсектиг келгеш, кассирни, аңаа турган кижилерни коргудуп тургаш, 160 муң марка акшаны дээрбедеп алган, оозун эвээш деп санааш, кожазы банкының кассазындан 150 муң марка акшаны алган. 310 муң марка акшаны шак ынчаар «ажылдап» алырынга чүгле 5 минута четчир болган.

КАЙГАМЧЫКТЫГ ЧЕМ АЙМАА

Францияның Тре хоорайында колбаса бүдүрүкчүлери эъттен кылган паштетти бүдүрген. Ооң деңзизи 1 тонна. База ол [illegible] хемчээлдиг ыштаан колбасаны кылган. Паштетти бүдүреринге 600 килограмм чагны, 400 килограмм инек баарын, 350 чуурганы ажыглаан. Ол ыштаан колбасаны кылырынга 15 хаван эъдин, инектиң чартык эъдин киирген.

БАРЫЫН ЧУКТЕ МАШИНА ООЧУРУ

Машина садып алыр ээлчег Барыын чук чурттарында бар бе? Бар. Чижээ, Англияда «Ягуар» деп чаа машина садып алырының ээлчээнде он беш муң кижи бижиткен, а бир ындыг машинаның өртээ 350 муң фунд стерлинг акша.

Парлалгадан.

«БАЙЛАР ЧАДАЗЫНДА»

Японнар, ам үш дугаар чыл улай, [illegible] Японияның [illegible] 1989 чылда [illegible] 2,7 [illegible] 40 муң [illegible] турган.

«Байлар чадазында» [illegible] Ооң бир [illegible] 23 муң доллар [illegible] Үшкү черде — бельгийлер [illegible] Америка 14 дугаар черни [illegible]

ШЫН ТЫПКАН

Декабрь 1-де [illegible] «Шыны [illegible]» [illegible]

КРОССВОРД

Доора дургаар: 3. Каа-Хемде алдын [illegible] 7. Херээжен [illegible] 8. [illegible] 9. Ажырал [illegible] 10. [illegible] 12. [illegible] 14. [illegible] 15. Чүк [illegible] 16. Хем [illegible] 20. [illegible] 21. Тыва [illegible] Красноярск [illegible] 23. [illegible] 27. Саң. 29. [illegible] 30. Моңгуш [illegible] 31. [illegible] 33. Ийи [illegible] 36. Ел-[illegible] 37. [illegible] 38. Кай-Тайгада [illegible]

Уруу дургаар: 1. [illegible] 2. Хурал [illegible] 4. [illegible] 5. [illegible] 6. [illegible] 9. [illegible] 11. [illegible] 13. [illegible] 15. [illegible] 16. Тес-Хем [illegible] 17. [illegible] 18. Кадык [illegible] 22. [illegible] 24. Четвер [illegible] 25. [illegible] 26. [illegible] 32. [illegible] 34. [illegible] 35. [illegible]

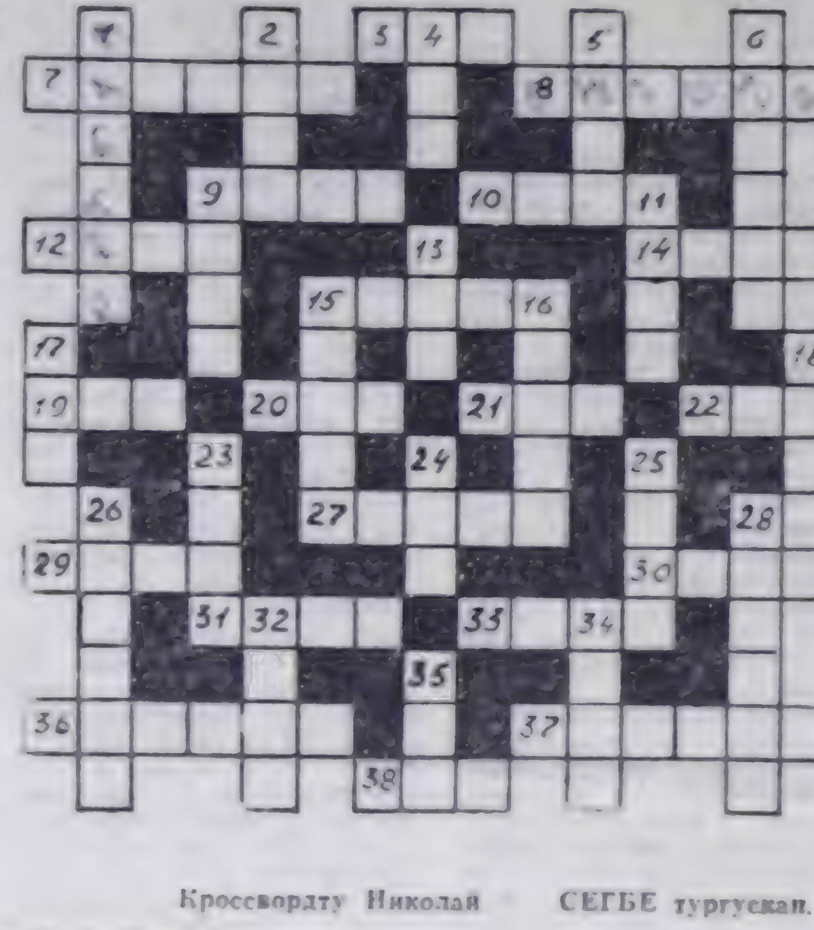

Кроссвордту Николай СЕГБЕ тургускан.

ТВ

ДЕКАБРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Аван, авам база мен». 9.05 «Чуртал. [illegible]» 10.05 «Партнер». 10.35 «Пи» деменни [illegible] 11.35 «Бурда модер» [illegible] сумезеп тур...» 12.05 И. Селенина режиссерлуг фильмилер. «Шак [illegible]» 13.45 Кинопрограмма. «XX чүс чыл. Дөөрренчиг үениң хроникалы». Уран-чечен-публицистиг фильм. «Буруузун арылдыр...» 1-ги серия. 14.55 «Пласидо Доминго-биле [illegible]» Хөгжүмнүг фильм. 15.50 Мультфильм. 16.00 [illegible] 17.50 [illegible] 18.15 [illegible] Уран-чечен телефильм 1-ги серия. 19.30 СССР чазанда. 19.40 «[illegible]» Уран-чечен фильм. 2-ги серия. 21.00 «Үе». 21.30 [illegible] «Пап...» 21.55 «[illegible]» [illegible] телефестивалы. 00.10—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 [illegible] гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 [illegible] республиканың [illegible] «Чаа оглеңгеннерге реактор». Барымдаалыг фильм. 9.00 Татар улустуң ырлары. 9.20 Арена. 10.20 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 12.20 Орус чугаа. 12.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хан ымга херегил?» 13.00 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. «Орус аажы-чаң». 15.15 Россия балединиң [illegible] 16.15 18.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 17.45 «Таңмыктыг [illegible] чаштар». 18.25 [illegible] «Моссовет — [illegible]». 19.50 «Элизабетти манап». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 Ф. Лист. Венгр рапсодия. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 22.25 А. Морозов композиторнуң чогаадыкчы кежээзи. 23.40 Коллаж. 23.45 А. Морозов композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзиниң уланчызы. 01.10—02.05 Киноконцерт «Кино, шынакшыл база фантазия».

◆

1991 чылдың доозукчуларындан специалистер херегледир бүдүрүлгелер болгаш организациялар чагыгларын баш удур киирерин Кызылдың автоорук техникуму чарлап тур.

Келир чылын даравазында мергежилдерниң специалистери техникумну доозуп үнер:

автомобиль оруктары болгаш аэродромнар тудар, ажыглаар болгаш септээр талазы-биле.

үлетпүр болгаш хамаатылар тудуунуң талазы-биле.

автомобильдерни болгаш моторларны септээриниң база техниктиг ажаалдазының талазы-биле.

чүък дужуурер-чүдүрер техника, тудуг болгаш орук машиналарын база дериг-херекселдерин септээр болгаш ажыглаар талазы-биле.

Чагыгны бо чылдың декабрь 28-ке чедир хүлээп алыр.

Бистиң адрезивис: 667003, Кызыл, Кечил-оол кудумчу-[illegible] 415. Телефон №№ 6-10-15, 2-48-38.

◆

КИНО

ДЕКАБРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сердце Ангела» (АКШ, 16 харга чедир) 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50 шактарда. Видеозал: «Король «Дракон» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Варвара-краса, длинная коса» 9.00, 12.50, «Ночной экипаж» 10.50, 14.40 «Хануссен» 16.40, 19.00 (улаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Давайте любить» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (улаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Последний зов любви» (Индия, 2 серия) 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Индекс 54241.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ эралакчылары — 3-33-91 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ карысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ эралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуу — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-40 3-36-73 ◆ агропромышленник — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 1-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ чурукчулар — 2-27-41 ◆ чолуу келбейн бар [illegible] — 2-23-[illegible] ◆ [illegible] — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
чуруу
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1

Заказ [illegible]

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 9 воскресенье № 281 (14481)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

АНЫЯКТАРНЫҢ ҮЛҮҮ

Чөөн-Хемчик районда «Большевик» совхозтуң аныяк малчыннары Екатерина, Владимир Донгактар адазының мал малдап, чурттап чораан Кудук деп чүлде кыштаан келген, ажыл-агыйының 278 өшкүзүн кадарып турарлар. «Хойлуг кижи каас, инектиг кижи тодуг» деп тыва улустуң үлегер домаа үндезининг. Амгы рынок экономиказынче шилчиирге үеде мал кадарып ажылдаары улуг ажыктыг. Шынап-ла, харын мал бистиң чемгерип, хептерип чоруур.

Кадар ажыл-агыйда чедир шиитпирлеттинмейн, кылдынмайн турар берге айтырыглар, ажылдар хөй. Ол бүгүге аныяктар үлүүн киириштирер ужурлуг. Ынчан Тывавыстың экономиказын быжыктырып, чонувусту аъш-чем продуктулары болгаш идик-хеп-биле хандырыптар аргалыг болур бис.

Бистиң үе-чергеге эштеривис Екатерина Седен-ооловна, Владимир Серен-оолович Донгактар бир чыл бурунгаар хой кадарып эгелээн. Эрткен чазын олар хоюн хүлээдипкен, өшкү кодаңын хүлээп алганнар. Бо чылдың кыштаглаашкынынга багай эвес белеткелдиг кирген. Боттарының күжү-биле мал чеминиң курлавырларын шыдавыже белеткээн. Кыштаан өй-шаанда септээн.

Аныяк өг бүлеге Володяның ада-иези Серен-оол Эзир-оолович, Хорлуу Белекейовна Донгактар дузалажып, арга-дуржулгазын дамчыдып берип турарлар. Аныяктар чоокта чаа найысылал Кызылга республиканың «Чүс-чү-малчын звено» клувунуң кежигүннериниң зөлчеглиг семинар-хуралынга киржип, өске ажыл-агыйларда малчыннарның амыдыралы, арга-дуржулгазы-биле таныжып каннар.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: өшкү кадарчылары Екатерина, Владимир Донгактар.

Авторнуң фотозу.

ССРЭ-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧУРТТУҢ ЭНЕРГЕТИКТЕРИ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

Декабрь 7-де ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң энергетиктериниң күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилери-биле, оон иштинде адырның ажылдакчыларының келир неделяда ажыттынар Бүгү-эвилел съездизиниң делегаттары-биле, ССРЭ-ниң Минэнергозунуң база ССРЭ-ниң Минатомэнергопромунуң специалистери-биле ужуражыышкынынга чурттуң энергетиказының хөгжүлдезиниң, оон негелде-хереглелдериниң, тускай онзагай талаларының, улус ажыл-агыйын болгаш чурттакчы чонну энергия-биле хандырарының идегелдиин бедидериниң принципиалдыг чүгула айтырыглары сайгарып чугаалашкан.

Ужуражыышкынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннери, улус депутаттары, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. Д. Рябев, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары О. Г. Анфимов, В. М. Величко, Ю. К. Семенов, М. И. Щадов, В. И. Щербаков олар киришкен.

Совет энергетиктериниң ийи миллион ажыг кижилиг коллективиниң ажылының болгаш амыдыралының чүгула айтырыгларының талазы-биле ажык, бүгү талалыг санал-онал солчулгазы болган. Саналдарга адырда сөөлгү чылдарда техниктиг депшилгениң темпилериниң кошкудур-ле кудулаашкынга, энергия бүдүрериниң хемчээлиниң өзүлдезиниң улуг эвес деңнелинге, социал айтырыгларны шиитпирлээринде бергедээшкиннерге хамаарыштыр дүвүрел илереттинген.

Ужуражыышкынның киржикчилери рынок экономиказынче шилчилгениң байдалдарында энергетиканың онзагай, колдап турар ролюну, чурттуң чаңгыс аай энергетика системазын хевээр арттырып, улам быжыглаарының эргежок чугулазының дугайын чугаалааннар. Адырның ажылын быжыктырып турум чударының, улус ажыл-агыйын кризистиг байдалдардан уштурупун харыысалгалыг сорулгаларын оон чедиишкиниг шиитпирлээриниң талазы-биле тодаргай хөй саналдар кирген. Бирги ээлчеглиг хемчеглерниң санынга ССРЭ-ниң чаа энергетика программазын ажылдап кылыры база ... ССРЭ-ниң Эвилелдиң дугайында ... объектилерниң ажылының идепкейлиг болдурарын алып турган.

М. С. Горбачев ужуражыышкынның түңнеп, үне чугаалаан.

(СЭТА).

ПРОФОБЛЧӨВҮЛЕЛДИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

Тываның профоблчөвүлелиниң президиумунуң зөлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа районнар болгаш хоорайлар аразында, үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа база садыг болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелериниң аразынга социалистиг чарыштың түңнелдерин үндүрер дугайында, профэвилелдерниң эвилел аразының XIX область конференциязын чыылдырар дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалажып көрген.

Бирги айтырыг талазы-биле профоблчөвүлелдиң бүдүрүлге ажылының болгаш шалыш кииддизиниң эргелекчизи Ө. С. Кара-Сал дыңнадыг кылгаш, районнар, хоорайлар, бүдүрүлге коллективтериниң аразында социалистиг чарыштың түңнээрниниң арга-хевирлери он-он чылдар дургузунда өскерилбейн келгениниң база ол хевирлер бүдүрүлгениң бедик түңнелдерин чедип алырынга идиг бербейн турарының дугайында профоблчөвүлелдиң президиумунуң санап турарын демдеглээн болгаш моон соңгаар ол айтырыг канчаар туртустунуп турарынга доктааган. СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның бо чылдың июнь 27-де хүлээп алганы доктаалынга үндезилээш, моон мурнунда бо дөрт органнарның ады-биле тывыскан шилчиир Кызыл туктарны ол черлерге мөңгези-биле кадагалаар кылдыр арттырар. А 1990 чылдың болгаш он ийиги беш чылдың түңнелдери-биле ол туктарны моон соңгаар тывыспас.

Ооң-биле чергелештир, районнар болгаш хоорайлар аразында, үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа, садыг болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелериниң аразынга 1990 чылдың социалистиг чарыжып түңнээр болгаш ол чарыштың тиилекчилеринге дөрт органнарның шилчиир Кызыл туктарын тывыскан болгаш оларны ол бүдүрүлгелерге, районнарга болгаш хоорайларга мөңгези-биле арттырар дугайында доктаалды профоблчөвүлелдиң президиуму хүлээп алган. Ол ышкаш социалистиг чарыштың тиилекчилери коллективтерни республиканың Көргүзүглер самбыразынче, а мурнакчыларны — Хүндүлел самбыразынче, бүдүрүлге мурнакчыларының Аллеязынче, Күш-ажылчы алдар дептеринче киирериниң практиказын соксадырын ол доктаалда көрген.

«Мергежилиниң тергиини» атты тывысырын министерстволарга, ведомстволарга, каттыжыышкыннарга шилчиткен. Оларны адырлар аайы-биле обкомнар-биле кады көөр. «Чемпион» атты Кедээ ажыл-агый министерствозу АҮК-тың профэвилел организацияларының Тыва республика чөвүлели-биле кады тывысыр апаар.

Тываның профэвилелдериниң эвилел аразының XIX область конференциязын 1991 чылдың январь 11-де чыылдырар дугайында доктаалды профоблчөвүлелдиң президиуму база хүлээп алган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

КОЛ ЗВЕНОНУ БЫЖЫГЛААР

Бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар, заводтар, девискээр аайы-биле ассоциациялар удуртукчуларының Бүгү-эвилел хуралы декабрь 6-да Москвага ажыттынган.

Хуралдың ажылынга М. С. Горбачев, Н. И. Рыжков, А. И. Лукьянов, республикаларның, эвилел министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары, улус депутаттарының край болгаш область Советтериниң күүскомнарының даргалары база бүдүрүлгеге хамааржыр өске-даа органнарның ажылдакчылары киришкен.

Хуралды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков эге сөзү-биле ажыткаш, чуртта байдал кончуг берге боор турарын онзалап демдеглээн. Чурттуң улус ажыл-агыйы рынок харылзааларынче шилчип турар үеде, экономиканы быжыглап база экижидип алыр талазы-биле силерниң киирген саналдарыңар ниитилел ужур-дузалыг болур деп ол демдеглээн. Силерниң удуртуп турарыңар бүдүрүлге черлериниң ажыл-чорудулгазындан ниитилелде тургустунуп келген берге байдалдардан уштунуп алырының аргазы кол хамааржыр. Кылдынып турар бүгү-ле реформаларның болгаш чаартылгаларның кол утказы бүдүрүлгениң эге звенозунуң ажылын экижидеринче угланган.

Амгы үеде экономиканың хөй чүүлдери политиктиг чорудулгалар-биле тудуш харылзаалыг апарган, ындыг байдалда экономиканы быжыглап, чоннуң чүгула хереглелиниң бараннарын бүдүрериниң хемчээлин улгаттырары эң чүгула айтырыгларның бирээзи болур. Политиктиг байдалдың кандыг боор турарын кажан-даа уттуп болбас херек. Мээң санап турарым-биле алырга, бүгү-ле боор турар бергедээшкиннерниң алыс дөзү ында. ССРЭ-ниң Дээди Соведи чоокта чаа чуртта байдалдың дугайын чугаалажып база-ла ындыг түңнелге келген. Мооң мурнунда турул турган ажыл-агый харылзааларын кончуг далаш-биле ап октап эгелээни экономикада байдалды баксыраткан. Сөөлгү үеде күүсекчи эрге-чагырга колдуунда үш деңнелге — Эвилел, республика болгаш чер-чер деңнелдеринге ажылдап эгелээн. Оон түңнелинде бүдүрүлгелер ол үш чаданың ыыдыышкынынга таваржып турар. Экономика талазы-биле тускайланырынче чүткүүшкүн чуртта ниити байдалга багай салдарны чедирип турар. Ынчангаш күрүне эрге-чагыргазының структуразын эде көөр үе келген.

Эвилел чааза ССР Эвилелиниң чаартыры дээш түрлүп турар. Ындыг болза-жок бис он-он, чүс-чүс чылдарда догунап турул келген Төрээн чуртувусту бурадып дужурер деп чүвеге удур бис. Мээң санап турарым-биле алырга, Эвилел Керээзиниң төлевилели чуртту быжыглап тургузарынга, оон экономиктиг болгаш өске-даа күчүлерин хөгжүдеринге таарымчалыг аргаларны тургузуп турар.

Чуртта боор турар ... бүгү ... эвес ... түңнелинде Совет ... ниң төөгүзүнде бир дугаар кончуг нарын чүүлдерге таварышкан бис. Баш удур саналдашкыннардан алырга, 1990 чылда национал орлага 30 млрд. рубльге кызырлыр. Ындыг чүве бистиң төөгүвүске кажан-даа турбаан көрген.

1991 чылдың ажыл-агый планын ажылдап кылыр турган, чаа чурттуң амгы байдалын бүгү талалыг өөренип көрген. Үндүрүг, сан-көө болгаш кредит политиказын эде көрген. Чоннуң акша орулгаларының өзүлдезин бараннар-биле деңнеп хандырар талазы-биле тодаргай хемчеглер ажылдап кылдынган. Бүдүрүлгелерни материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырар айтырыгны болур-чогуур-биле өөренип көрген. Ынчангаш кол-ла чүве — бүдүрүлге темпилериниң өзүлдезин куруглатпазы болур.

Рынок харылзааларынче шилчиирин хандырар дугайында айтырыг кончуг нарын айтырыгларның бирээзи болур. Келир чылын бүдүрүлгелер нарын айтырыгга таваржыр. Ол бүгүнү өөренип көрген. Эвилел чаа күш-ажылчы коллективтерниң эрге-ажыын камгалаар хемчеглерни ажылдап кылган.

Бараннар болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң хостуг шимчээшкининге моондактар, кызыгаарлар тургузары бүдүрүлгени база рынокту ажелээриниң чаа хевиин апаар. Ынчангаш төп азы республикалар, адырлар азы хоорайлар рынок харылзааларының субъектилери болуп шыдавас. Оларның сорулгазы — бараан бүдүрүкчүлериниң болгаш регионнарның сонуургалдарын дойнаштырбышаан, экономиктиг амыдыралды идепкейжидеринге салдар чедирери.

Улус ажыл-агыйының туруштуу ажыл-агыйжы дөрт харылзааларны камгалап алырындан хамааржыр. Чүгле күрүне чагыы-биле айтырыгны шиитпирлээри болдунмас. Ынчангаш чамдык таварылгада кадыг хемчеглерни алыр апаар.

Эргиде турганы ышкаш, экономиканың бүгү пропорцияларын, харылзааларын административчи ёзу-биле тодарадып турар план ам чок. Ол план — директива эвес, а план — таарыштырыкчы апарган. Ол рынок харылзааларынга ажылдаар байдалдарны тургузуп, өнчү, аренда, үндүрүг дугайында хоойлуларга даянып деп, оратор чугаалаан.

Илеткел кылган ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **Л. А. Воронин**, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **Л. И. Абалкин**, күрүне бүдүрүлгелериниң ассоциациязының президентизи **А. И. Тизяков** чуртта ам-даа нарын болуп арткан турар экономиктиг байдалдың анализинге доктааганнар.

ТЫВАНЫҢ БОТ-ДОГУННААШКЫНЫ — КЕЛИР ҮЕВИСТИҢ ҮНДЕЗИНИ

Бот-догуннаашкын — ол дээрге делегейниң улуг-даа, биче-даа национарларының салым-чолунуң, баар оруунуң, орай-даа бол, эрте-даа бол, чедер ужурлуг чери, нация, чон, биче-буурай улустарның бөмбүрзекке бодарадып тургузуп каан черинге бот-тускайлаң амыдырап-чурттаар бүрүн эргелерин өске национарларның, чоннарның талазындан хүлээп көргени ол болур.

Бот-догуннаашкын туугай философчу бодал эвес, боттуг амыдырал-биле холбашкан политиктиг шугум болганда, ону амыдыралга боттандырып чорудары кончуг берге. Чүге дизерге ооң артында янзы-бүрү бөлүктерниң (күрүнелер, нациялар, улуг-биче чоннар, партиялар, бөлүктер, хөй-нииити каттыжыышкыннары) сонуургалдары, эрге-ажыктары турул турар чүве болганда, бир талазында, күзенчиг, ийи талазында, коргунчуг-даа боор болур. Ынчангаш кажан ол айтырыг тургустунуп келирге, үзел-бодалдарның үскүлежиишкини эгелээр.

Бир талазында, бот-догуннаашкынны чедип алыр деп турар тала арай дидим эвес, чаңгыкан угаан-медерелиниң аайы-биле бодунуң чонунуң күжүнден, ооң харыкшиизинден чөгенир, «ат болганывыс ол» деп коргунчуг (бодун корттукан) бодалындан уштунуп чадап, тускайлаң амыдырап-чурттап шыдавас бис дээш, баш удур-ла ындыг шиитпирни хүлээп алгаш, херек кырында бот-догуннаашкынны тудуп тургузарынче эвес, а аңаа удур ... бөдү хөделип эгелээр. Бот-догуннаашкын паштан дүлүп каан белен эътти ээп алыры эвес, ол эътти чем кылдыр ажыглаар дээш быжыр хайындырарынга чедир кандыг-бир ажылды кылыр апаар. Ынчангаш бот-догуннаашкынны аңаа хүлээп албас, ону тудуп тургузар ужурлуг.

Ийи талазында, өске тала ындыг алрадыкчы хөөнну ажыглап алгаш, базыышкынны ... экономиктиг аргалар-биле ону кортпактаар, аргалыг-ла болза, ону ... көрүп болур. (Делегей амыдыралынга бистиң чуртувус база кирип турар болдур эвеспе).

Бо ийи талага хамаарыштыр амгы үениң байдалдары-биле чугаалаар болза, бирээзи коргуп, бирээзи корттактап-даа турган херээ чок, ону ёзулуг-ла бүгү кижилерниң үнелиг чүүлдерин, күзел-чүткүлүн барымдаалап, тайбың ёзу-биле шиитпирлеп ап болурунуң бүгү барымдаалары бар апарган. Бот-догуннаашкын алдым-на дээш, харылзаалар үзүп, кажаалангаш олуруптар эвес, ону бергени бис, ам та канчалынар даңзы өске тала могаттынгаш олуруптар эвес.

Бистиң чуртувуска чаа ниитики политиканы чорудуп эгелээнден бээр чоннуң идепкейи бедип, угаан-медерелиниң оттуушкуну эгелээн. Ниитилел хөгжүлдезиниң айтырыглары республика, национал-девискээр бүрүзү кандыг орунту шилип алыры — ам калбак массаларның киржилгези чокта болдунмас апарган. Ынчангаш чон боду ниитилелдиң дириг барометри болбушаан, аң нарын айтырыгларны бүгү чоннуң референдумун чорудуп турган шиитпирлээр деп турары быжыг үндезининг.

Дыка хөй эккелдешкен, автономнуг республикалар боттарының бот-догуннаашкынын чарлап, ам-на хөгжүлдевистиң оруун бодуус баш миннип шиитпирлээр үе чедип келгени олдур деп бодаан сеткил-биле шала далаш-даа болза, оларның-биле чөптүг шиитпирлерни, чарлыктарны, хоойлуларны үндүргүлээн. Ол шиитпирлерни төп парлалганың чепсектеринге арай куду көрген янзылыг: «бот-догуннаашкынның аарыынга алысканы», «хоойлу-жугаштар» Эвилел хоойлуларынга ооң бот-догуннаашкынынга шаптыктап турар дээн хоннер-биле чугаалап турар апарганы янзы-бүрү чоннуң дүвүрелин болдуруп турары чугаажок.

Ам бот-догуннаашкын дугайында нарын айтырыгны бистиң республиканың ажылчы чоннарының төлээлекчилери улус депутаттарының шиитпирлээр үези келген, харын-даа озалдап турар бис. Ынчалза-даа далаш, ... шиитпир хүлээп алырының оруунга, ону быжырымчалыг кылып алыр болзувусса эки. Бистиң депутаттарывыстың ыраккы мерген угаанындан, хостуг үнелиг саналдардан чөптүг шиитпир үнер, амыдыралга чаа чүүлдер: эрге-хоойлуга, экономикага, культурага, улустар аразының харылзааларынга тургустунуп келир боор деп идегеп турар бис.

Бот-догуннаашкын дугайында Тыва республиканың декларациязының төлевилелин солуннарга парлаанын база таныжып көрдүм. Ону кыры-биле, районнарга дааш-дуулаш чугаалашкан көрген боор. Ынчалза-даа чоннуң хөй кезии ооң ужур-утказын даа орта билбейн чадавас. Ужуру болза республика төвүнден аңаа хамаарыштыр кончуг улуг тайылбыр ажылын организастап чорудар ужурлуг турда, ол кылдынмайн барган. Ынчангаш сессияга орта чугаа үнмейн баар болза, ында кижи кайгаар чүве чок, хүн бүрүде үскүлежир, ажыл-агыйжы үүрмек айтырыгларынга туттуруп алгаш, хөгжүлдевистиң кол углуг угланыышкыннарын хажыызынга арттырып каап турарывыс ол болур.

Декларацияда кирген он хире пунктуларны көргеш, чүү-даа бол, кол өөэ бардыр деп чүвени эскерери берге эвес. Ынчалза-даа бир-тээ, бот-догуннаашкын дугайында декларация чүве болганда, ында кирген пунктулар республиканың бот-догуннаашкынын долузу-биле киирбейн турардыр, оваарымчалыг кижи дораан эскерип каап болур. Декларацияны чылдың-на хүлээп ап турбас, бүдүн чоннуң амыдыралында эргилделиг үе-чаданы көргүскен төөгүлүг документ болур болгай. Ынчангаш эде тургустунуушкунуң чаагай идеалдарын ажыглап, ону делгем утка-шынарлыг, келир үеже угландырар апаар. Оон башка ындыг декларация ам та кажан болур чүве. Ынчангаш декларацияның бүгү пунктуларын эвес, а бот-догуннаашкынның кол айтырыгларынга хамаарыштыр бодалдарымны илередипкен бодадым. Ону кончуг кол чүгулага ап көөру эргежок деп санаар мен.

Бөгүнде Бот-догуннаашкын дээрге чүнү-даа мурнунда күрүне эргелери болур. Ынчангаш канчап чурттаар бис дээриниң мурнунда, каяа чурттаар бис деп чүвени билип алыры чугула. Республика — күрүне. Бир-тээ, күрүне чүве болганда, бот-догуннаашкыны ооң статузун, чер-девискээрин негеп келир. Чер-биле дээр аразында күрүне амдыызында чок чүве болганда, күрүне статузунуң, ооң девискээриниң дугайында маргылдаалыг айтырыглары амдан эгелеп эки, чөптүг шиитпирлеп албас болза, чонунуң манап, кордап турарындан чөрүлкен бот-догуннаашкындан огулут чүве үнмес. Ол дугайын бистиң республикавысты мурнай хүлээп алган декларацияларның, хоойлу-дүрүмнерниң салым-чолу көргүзүп тур ышкажыл.

Бот-догуннаар деп турар автономнуг республикалар дээрге-ле улуг күрүнениң иштинде база бир бот-догуннаан күрүнениң иштинде чыдып алгаш ону негеп турар күрүне ышкажыл. Бодум долгандыр ийи каът күрүне-биле кажаалалдып алган ындыг ханы черде турар күрүнеге бот-догуннаашкын боттуг чүүл болуп болур бе? Литературжудуп чугаалаар болза, дагаа чуургазының иштинде сарыг чүүлге дөмей ышкажыл бис. Бир эвес дагаа оглу чуургазынга чазылгаш, бот-тускайлаң амыдыралынче чүткүп үнер болза, ооң даштын шуглап алган белогуп-даа, улуг картын-даа үрээр апаардыр-ла. Ам канчаар, бойдустуң чаяганы ындыг чүве дүрүм ёзугаар болуушкун ышкажыл.

Тываның төөгүзүнде баштайгы, 1921 чылда хүлээп алган бот-догуннаашкынга көөрде, бо хүннерде хүлээп алыр деп турар бот-догуннаашкынның ылгалы улуг. 1921 чылда Тыва найыралдыг улуг күрүнелерниң деткимчези-биле бот-догуннаашкынын алган тускай хамаарышпас күрүне турган. Бөгүнде турар ийи күрүнениң иштинге эвес, а оон даштынга, оон-биле ... турган күрүнелерниң бот-догуннаашкыны-дыр. Ынчангаш оон шынап-ла, бот-тускайлаң чоруу, өске чурттар-биле харылзаа тудар эргелери хөй турган. Тываның экономиказы кошкак-даа турган болза, өске найыралдыг күрүнелер ону бот-догуннаан дээш могаттайн, харын дузалап, деткип турган.

Ам чарлаар деп турар бот-догуннаашкын ийи күрүнениң чагыргазының иштинге турар бичии күрүнеге хамаарыштыр болуп турар. Ындыг онзагай бот-догуннаашкын делегей практиказында чүгле бистиң чуртувуста болуп турары-биле ол кончуг будулгаазыныг, маргыышкак, чөрүлдээлиг болуп турар ужурунда. Бодал-даа көрүңер даан, ийи күрүне иштинде турар күрүнеге ийи катап өйлеп, таарып каан бот-догуннаашкынның ажыы бар бе? Ооң бадыткалы кылдыр декларацияның дараазында пунктузун чугаалап көрейн.

Ийиде. Бот-догуннаашкынны бадыткап турар эң чугула айтырыгларның бирээзи — республика бүрүзү бодунуң иштики ажыл-агыйын, ылангыя бойдус курлавырының бүгү-ле хевирлерин ажыглаарын боттары баш миннип чорудулга кылыр, ону республиканың хөгжүлдезиниң эрге-ажыктарынга дүүштүр ажыглаар. Бир эвес ындыг турбас болза, бот-догуннаашкынның херээ чүү боор. Чогум-на бо эң чугула айтырыгны ССРЭ-ниң-даа, РСФСР-ниң-даа Дээди Советтериниң сессияларынга, улус депутаттарының съездилеринге херекке албайн турар. РСФСР-ниң чаа Конституциязының чаа төлевилелин номчуур болза, ол бүгү эргелер чүгле оон холуунда арткан, автономнуг республикалар бодунуң бойдус байлаан баш миннип ажыглап албас апарган-дыр. Ынчангаш республиканың статузунуң айтырыы кайы хире салдар чедирип болуру оон кончуг хамааржыр.

База бир чугулалаза чогуур чүве — күрүне сүлделери болгаш дыл дугайы. Тываның сүлдези болгаш тугу ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң ындыг сүлделеринден ылгалдыг турары чугула. Оон башка бот-догуннаан күрүне деп чүве көзүлбейн баар. Тываның гимни бар деп чүвени билир улус ховар боор, ынчангаш ооң сөзүн, аялгазын улус билген турар кылдыр тыва радионуң эртенги дамчыдылгазының ажыдыышкынын ол гимн-биле эгелээри амыдыралга дүүшкек, а кежээки дамчыдылганы амгы ыры аялгазы-биле эгелезе ажырбас деп бодаар мен.

Тыва дылга хамаарыштыр ам хөй үе эртирип, маргыжып турган херээ чок. Бир-тээ, Россия Федерациязы орус дылды күрүне дылы кылдыр, а ССРЭ-ге ону албан ёзунуң дылы кылдыр доктааткан болганда, национал республикаларга ону катаптап турган хереэ чок, демей-ле хүлээп көөр ужурлуг чүүл-дүр. Ынчангаш республикага чаңгыс тыва дылды күрүне болгаш албан ёзунуң дылы кылдыр чарлаар. Төп органнарже чорудар эргежок чугула документилерни орус дылче очулдуруп чорудар.

Декларацияга киирзе чогуур чүүлдер ам-даа хөй. Ылангыя алдын, мөңгүн дээш ышкаш өңнүг металлдарның Бүгү-эвилел фондузундан бодунуң үлүүн алыр эргелиин, Эвилелден үнер-кирериниң дугайын, республиканың национал күрүне тургузуунга удурланыышкак партияларга, бөлүктерге, хөй-нииити каттыжыышкыннарынга, ийи чаңгыс кижилерге хамаарыштыр, черни болгаш бүдүрүлге, амыдырал хандыралга черлерин республикада чурттавайн турар хамаатыларга садарын хоруур дугайын, саң-хөө системазынга хамаарыштыр дээш, оон-даа өске айтырыгларны ажылдап кылыры албан болгу дег.

Бот-догуннаашкын дугайында декларация чаңгыс хүнчүң азы түр үениң экономиктиг бергелериниң салдарынга алыскан ажыл-агыйжы документ эвес. Тыва республиканың чонунуң чүнүң-даа мурнунда тыва чоннуң келир үезиниң, ооң хөгжүлдезиниң баар оруун хамаарышпас чоруун болгаш өске-даа ... магадылаан политиктиг документ болур ужурлуг. «Шаг шаа-биле турбас, чавыдак кегу-биле чытпас» деп тыва үлегер домакты ... утказын ... мен.

Шомаадыр КУУЛАР.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ДӨРТКҮ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы 1990 чылдың декабрь 11-де 10 шакта РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынар.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязынга киришпес Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1990 чылдың декабрь 9-та болгаш 10-ту 9 шактан 20 шакка чедир Советтер бажыңында № 107 өрээлге бүрүткээр. Телефону 2-55-42. А 1990 чылдың декабрь 11-де РСФСР-ниң КП-ның Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 8 шакта эгелеп бүрүткээр. Телефону 3-34-46.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

Бис, Россия Федерациязының төөгүден салым-чол-биле болгаш бо черге амыдырал-биле каттышкан хөй националдыг чону, бүгүнүң болгаш чөптүг чорукка чыштыкылыг бүзүрелдиг хай-бачыттарга болгаш качыгдалдарга кадагалап арттырган болгаш биске дамчыдып берген боттарывыстың ада-өгбевистиң тураскаалын хүндүлевишаан, бистиң ада-чуртчуларывыстың амгы болгаш келир үедеги салгалдарының мурнунга бедик харыысалгалывысты барымдаалап көргеш, бистиң чуртувуска кижиниң хосталгазын, эргелерин болгаш төлептиг амыдыралын бадыткаар, хамааты тайбыңны болгаш националдар аразының чөпшээрежилгезин хандырар, ниитилелди катап тургузар болгаш Россия Федерациязының демократтыг күрүне болуруп чайгылыш чок болдурар деп шиитпирлиг чорук-биле сорук киргеш — бо Конституцияны хүлээп ап база ону БИСТИҢ НИИТИЛЕЛИВИСТИҢ БОЛГАШ КҮРҮНЕВИСТИҢ КОЛ ХООЙЛУЗУ кылдыр чарлап тур бис.

I кезек.

Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезиннери

1.1 чүүл. Күрүне суверенитеди.

Россия Федерациязы — [illegible] суверенниг, демократтыг, социалдыг [illegible] күрүнези Россия Федерациязы — Республика. Ол бодунуң девискээринге [illegible] болгаш национал байлактарынга хамаарыштыр долу бүрүн эргени ээлеп турар, бодунуң ниитиниң болгаш даштыкы политиказын бот-тускайлаң тодарадып чорудуп турар; бот девискээринге дээди болуп турар Конституциязы болгаш хоойлулары ку[illegible]. Россия Федерациязының күрүне суверенитеди чарлынмас.

1.2 чүүл. Чоннуң эрге-чагыргазы.

(1). Россия Федерациязының суверенитединиң эдилекчизи болгаш күрүне эрге-чагыргазының үнер дөзү чүгле ооң хөй национал чону болур. Чон Конституцияны хүлээп алыр дээди эргелиг. Чон болгаш эрге-чагырганы бо Конституция-биле доктаадып тургускан хевирлерге болгаш хемчээлдерге боттандырар.

(2). Күрүнеге эрге-чагырганы чоннуң кандыг-даа кезээ, кандыг-даа организация болгаш ниит чангыс кижилер-даа шингээдип ап болбас. Эрге-чагырганы хунаап алыр чорук эң-не аар кем-херек үүлгедиишкини болур.

(3). Төлээлеттирилгелиг органнарның соңгуулдазының ниити, дең болгаш доорт соңгуур айтыг үндезин кандидаттарны [illegible] тус-биле [illegible] база ча[illegible] бадылап тургаш боттандырар. Кандыг-даа соңгуулдаг органның болгаш эрге-дужаалдыг кижиниң бүрүн эргелериниң хугузаз[illegible], а ол ышкаш күүседилги болгаш суд органнарын четчелеп тургузарының чүрүмүн Конституция болгаш хоойлулар тодаргайлаар.

1.3 чүүл. Эң-не дээди үнелиг чүүл кижи болгаш ооң эргелери болур.

(1). Эң-не дээди үнелиг чүүл болза, кижи, ооң амы-тыны, ада-ады, төлеви болгаш хосталгазы, хуузунда даап болбас чорук, чайгаар ындыг болгаш налып, кылырып болбас эргелери болур.

(2). Россия Федерациязынга кижиниң эргелерин делегей эргезиниң ниити хүлээп көрген принциптеринге болгаш нормаларынга дүүштүр хандырар.

(3). Хамааты бүрүзү бодунуң эргелерин хоойлуну [illegible] «хоойлу-биле доруваан бүгү-ле чүүлдер чөпшээреп болур» деп принципке дүүштүр бот-тускайлаң боттандырар. Күрүне кижилер болгаш ниитилелге [illegible] болур, ниитилелдиң база хамаатының эргелерин камгалап база кандыргы демократтыг конституциялыг тургузугну, эрге-хоойлуну болгаш нерем-чүрүмүн камгалап турар.

1.4 чүүл. Политиктиг плюрализм.

(1). Россия Федерациязынга демократияны ниити политиктиг болгаш идеологтуг хөй янзы үндезинге боттандырар.

(2). Күрүне идеологияны кылдыр кандыг-даа идеологияны албан күрүң-биле доктаадып тургузуп болбас.

(3). Партиялар өске-даа ниитилел [illegible] Конституцияның [illegible] тургузукту [illegible] айтынган [illegible] демократтыг [illegible] чорудар [illegible].

(4). [illegible] (ВАРИАНТ «а ол ышкаш [illegible] база [illegible]

политиктиг партияларны тургузарын болгаш ажыл-чорудулга кылырын болдуруп болбас. Партия организацияларының болгаш оларның органнарының шиитпирлери күрүне органнарынга, күрүне албан хаакчыларынга [illegible] болгаш бүдүрүлгелерге, оларның ажылдакчыларынга албан-хүлээлгелерин күүседир үеде хүлээлгелиг [illegible].

1.5 чүүл. Эрге-чагыргалар хуваалдазы.

(1). Россия Федерациязының органнарының системазы эрге-чагыргаларны хоойлу үндүрериниң, күүседириниң болгаш судтуң деп хуваарының, а ол ышкаш Федерацияның, ооң республикаларының болгаш чер-черниң бот-башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелерин хуваарының принцивинге үндезилээр.

(2). Эрге-чагырганы хуваарының принцивинге дүүштүр күрүне органнары бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлдеринге, боттарының аразында кады ажылдажыышкынга база бот-боттарынга демнешпишкин, бот-тускайлаң хөделир.

1.6 чүүл. Эрге-хоойлунуң болгаш Конституцияның дээди болуру.

(1). Күрүне, ооң бүгү органнары болгаш эрге-дужаалдыг кижилери эрге-биле болгаш конституциялыг тургузуг-биле хүлээшкен.

(2). Россия Федерациязының Конституциязы Республиканың Дээди Хоойлузу болур. Конституцияның чүүлдеринге чөрүшпес болуп турар хоойлулар болгаш өске-даа эрге актылары юридиктиг күш чок болур. Бүгү-ниитиге дыңнадыры-биле албан хуузун бүзүгаар парлап үндүрбээн нормативтиг актылар хамаатыларны хүлээтпес болгаш судта херек[illegible]. Конституцияның нормалары доорт дээштиг болур.

(3). Россия Федерациязының нормалары болуп турары делегей керээлери Федерацияның эргелериниң [illegible] болуп турар. Бир эвес Россия Федерациязының делегей керээзинде Россияның хоойлужудулгазындан өске дүрүмнер бар болур болза, делегей керээзиниң дүрүмнери күштүг болур. Россия Федерациязының делегей керээлери Россия Федерациязының юрисдикциязынга чагыртан кижилерге эргелерни болгаш хүлээлгелерни тургузуп турар.

1.7. чүүл. Социал рынок ажыл-агыйы.

(1). Россия Федерациязының экономиказының үндезини — хостуг күш-ажылдыг болгаш социал эргелерни магадылаар чорукту, хуу өнчүнү хүндүлээрин база ниитилелге ажыктыг чорукке чүткүлдү, хостуг ажыл-агый чорудары база чаагай сеткилдиг адааннажылганы дүүштүрүп турар социал рынок ажыл-агыйы.

(2). Хуусунда өнчүлүг болур болгаш ызыгуурун салгаар эргезин, өнчүнүң бүгү-ле хевирлериниң база формаларының бир дөмей дең болурун [illegible] рынок тургузуп болур чорукту күрүне магадылап турар. Экономиканы айдынтарынга күрүне киржип турар.

(3). Экономика харылзааларын хамааты биле күрүне, херектелдиг биле бүдүрүкчүнү, ажылдакчы биле ажыл бериикчиниң аразынга социал кады ажылдажылгага түңнер.

1.8 чүүл. Социал күрүне.

(1). Күрүне бодунуң социал чорудулгазынга кижиниң база ниитилелдиң [illegible] эргелерин барымдаалааш социал [illegible] демократия [illegible] принциптеринге туруштар. Социал хамаатыга күрүнениң [illegible] бүгү-ле болуушкунның амыдыралынга [illegible]

[illegible] (2). [illegible] галап, ог-бүле болгаш чаштар, инвалидтер болгаш ыргаңнар дугайында сагыш салып турар; чогуур олчаажыкты бот-тускайлаң алырының болдунар аргазын тывсып шыдаваан ындыг хамаатыларынга амыдырал-чурттаарынга четчир дээжинден куду эвес амыдырал деңнелин хандырар.

(3). Күрүне чаагай сеткилдиг демографтыг политиканы чорудар; ниитилелдиң социал-экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдезинге эргежок чүгүла байдалдарны тургузуп турар; экологтуг айыыл чок чорукту болгаш бойдусту чогумчалыг кылдыр ажыглаарын хандырар.

1.9 чүүл. Федералдыг тургузуг.

(1). Национал болгаш девискээр аайының күрүне тургустунуушкуннары федералдыг үндезинге Россия Федерациязында каттыжып белүүлешкен. Оларның шуптузу Россия Федерациязынга улустарның дең эргелериниң, бот-тодараттынышкынының, социал-экономиктиг, [illegible] болгаш национал-культура хөгжүлдезиниң оруктарын база аргаларын хостуг шилип алырының үндезининге кирип турар.

(2). Республикалар боттарының ниитиги амыдыралының айтырыгларын боттары шиитпирлээр, боттарының девискээринге бо Конституция-биле Федерацияга кирбээн чүүлдер талазы-биле хоойлужудулга, күүседикчи суд эрге-чагыргазы болур.

(3). Россия Федерациязы болгаш ооң составында кирип турар тургузуглар бүгү национал [illegible] чоннарының эргелерин хүндүлээр база магадылап турар. Бүгү-ле национал улустарның болгаш улустарның эргелерин херек кырында боттандырарынга күштүг, оларның суверенитединиң дептерин кириштир идигип чедирер.

1.10 чүүл. Суверенниг күрүнелерниң Эвилелинде (Кады ажылдажылгазында) Россия Федерациязы.

(1). Россия [illegible] күрүнелер-биле [illegible] Эвилелге (Кады ажылдажылгага) каттыжып болур. Ол таварылгада ниити ажыл-херектерни чорудары-биле бодунуң эргелериниң чамдыызын эки тура-биле Эвилелге (Кады ажылдажылгага) төлээлеттиргеш, оларны боттандыраарын контрольдаар база киржир эргени бодунга арттырып алыр.

(2). Россия Федерациязының суверенитеди чайгылыш чок хевээр артар. Эвилелдиң (Кады ажылдажылганың) составындан хостуу-биле үнер эрге Россия Федерациязынга хевээр кадагалаттынып артар.

1.11 чүүл. Россия Федерациязы — делегей эштежилгезиниң кезээ.

(1). Россия Федерациязы бодунуң даштыкы политиказынга улустарның эргелерин болгаш хосталгазын хүндүлевишаан, делегей эргезиниң бүгүде хүлээп көрген принциптерин болгаш нормаларын удуртулга болдуруп турар. Ол ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдеринге үндезилеттинген бүгү-ниити болгаш чеп-түр, тайбыңче, бүгү-ле чурттар-биле ынак деңниг, ажыктыг [illegible] херекчи болгаш бот-бодунга ажыктыг кады ажылдажылгаже чүткүп турар. Россия Федерациязы делегей чергелиг айтырыгларны шиитпирлээринге идепкейлиг идигни бээр.

(2). Эргениң молдады барымдааларынга үндезилеттинген делегей ниитилежилгезиниң кезээртыры дээш туруштуушкан Россия Федерациязы делегей организацияларынга, коллективтиг айыыл чок чорукт системазынга, күрүнелер аразының тургустунуушкуннарынга кирип болур.

1.12 чүүл. Конституциялыг тургузугнуң үндезиннериниң чайгылыш чогу.

Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезиннерин чүгле бүгү-российжу референдуму өскертип болур.

II кезек.

Кижиниң болгаш хамаатының эргелери, хосталгалары болгаш хүлээлгелери

2.1 ЭГЕ. НИИТИ ЧҮҮЛДЕРИ.

2.1.1 чүүл. (1). Кижиниң эргелери болгаш хосталгалары ооң төрүттүнгенинден эгелээш оон болуп турар.

(2). Кижиниң кайы-бир эргелерин болгаш хосталгаларын кым-даа, бо Конституцияга база хоойлуга дүүштүр кылырындан ыскаар, казыыр азы кызыгаарлаар эрге чок.

(3). Тодаргай эргелерни болгаш хосталгаларны Конституцияда болгаш хоойлуларда санап көргүскени кижиниң оон өске-даа эргелерин база хосталгаларын тоомчага албазынга ажылап болбас.

2.1.2 чүүл. Хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын болгаш хүлээлгелерин чүгле бо Конституция-биле болгаш хоойлулар-биле доктаадып тургузар база өскертир. Хамаатыларның дүрүм сагыыр эргелерин база хосталгаларын тоомчага албайн азы кызыгаарлап турар хоойлулар дүүшпес актылар юридиктиг күш чок болур.

2.1.3 чүүл. (1). Россия Федерациязының хамаатыларынга ооң девискээринге сөөк-язызындан, национал-дыындан, дылындан, социал, эт-хөреңги болгаш эрге-дужаал байдалындан, социал хамаатыгуруундан, чурттап турар черинден, шажын-чүдүлгезинден, үзел-бодалдарындан, партийжы хамаарылгазындан, а ол ышкаш мурнунда эрттирген немелде харыысалгазындан хамаарыштыр чокка эргелерниң болгаш хосталгаларның дең болур чорук магадылаар.

(2). Эр болгаш херээжен кижилер бир дөмей дең эргелиг болгаш хосталгалыг болур.

2.1.4 чүүл. Эргелерни болгаш хосталгаларны боттандырар чорук өске кижилерниң хоойлу бүзүгаар эрге-ажыктарын болгаш эргелерин [illegible] конституциялыг тургузугнуң [illegible].

[illegible] Федерациязының девискээринге, ол ышкаш ооң даштынга-даа камгалаарын база өмээржилгеге алырын магадылап турар.

2.2.3 чүүл. (1). Россия Федерациязының хамаатызы болуру, бир эвес ол чорук Россия Федерациязының делегей хүлээлгелеринге дүгжүп турар болза, ук хамааты ол-ла үеде өске күрүнениң хамаатызы база болурун казывайн турар.

(2). Россия Федерациязының девискээринде туруп турар болгаш ооң хамаатылары болбайн турар кижилер бүгү-ле эргелерни болгаш хосталгаларны ажыглаар, а ол ышкаш Россия Федерациязының хоойлулары-биле болгаш делегей керээлери-биле доктаадып тургускан казылгалардан ангыда, Россия Федерациязының Конституциязы, хоойлулары болгаш делегей керээлери-биле доктаадып тургускан бүгү-ле хүлээлгелерин күүседир.

2.2 ЭГЕ. ХАМААТЫ БОЛУРУ.

2.2.1 чүүл. (1). Россия Федерациязының хамаатызы болуру [illegible] хоойлуга дүүштүр [illegible].

(2). Россия Федерациязының хамаатызы болуру [illegible] а ол ышкаш [illegible].

2.2.2 чүүл. Россия Федерациязы хамаатызын [illegible]

2.3 ЭГЕ. ХАМААТЫ ЭРГЕЛЕР.

2.3.1 чүүл. (1). Кижи бүрүзү амыдырап чурттаар эргелиг. Кижиниң амы-тынын кым-даа кара турады-биле казып болбас. Эң-не аартадыр байдалдарга сагыштырды-биле өлүрүкчү чорукту үүлгеткени дээш, эң-не дээди хемчег кылдыр төлээлекчилер судунуң шиитпири-биле чүгле ындыг өлүрүп шаажылаар чорукту томуйлаан турур болур.

(2). Өлүрүп шаажылаар кылдыр шииттирген кижи бүрүзү өршээл кеддерер дугайын дилээр эргелиг. Бүгү-ле таварылгаларда кеддерелдиң, өршээл нерүүлериниң азы өлүрүп шаажылаар доктаалды өскээр солуурунуң хайырлаан турул болур.

(3). Россия Федерациязының ниитилелге эргежок чүгүла байдалдар тургустунганының хире-чергези-биле өлүрүп шаажылаар кезеемениң бүрүнү-биле соруурунче чүткүүр.

2.3.2 чүүл. Хуузун болгаш өг-бүлениң амыдыралынга холгаарлаар чорукту Россия Федерациязында чөпшээревейн турар. Кижи бүрүзү бодунуң база өг-бүлезиниң амыдыралының [illegible] ниитилелдиң болгаш ол бо кижилерниң талазындан кара тураазында холгаарлаар чоруктан, а ол ышкаш ооң чагаа-бижиинин, телефон болгаш өске-даа харылзааларының чажыдынга болчуп арын-нүүрүнге база ат-алдарынга сомаар чоруктан камгаланыр эргелиг. Кижиниң бодунуң туружунда чугуу болуп турар медээлерни ооң чөпшээрели чокка чыгырып, надагалаарын ажыглаарын болгаш тарадырын чүгле хоойлу-биле дорт доктаадып тургускан таварылгалар [illegible] бүзүгаар болур.

2.3.3 чүүл. (1). Кижи бүрүзү хостуг болгаш бодунга дээп болбас эргелиг. Бурудаттырып турар кижилерни тударын болгаш бажыңнап хоругдаарын чүгле судтуң шиитпиринге үндезилеп кылыр.

(2). Кымны-даа эрге хажыдыышкынга азы кадыг-доругун болгаш кижиниң төлевин дорамчылаан ажылаашкыннарга база кезедишкиннерге таварыштырбас, а ол ышкаш ооң бодунуң чөпшээрели чокка медицина азы эртем шенелдезинге таварыштырып болбас.

2.3.4 чүүл. (1). Чурттаар оран-савага дээп болбас. Ында чурттап турар кижилерниң тура-соруунга удур чурттаалгаже черин кым-даа кара туразы-биле үжеп-чиндир болгаш тодаргайлап көөр азы хоойлу-биле баш удур көрген таварылгалардан болгаш чуруумдан өскээр, чурттаалга чериниң дээп болбас чорууң кандыг-бир өске янзы-биле хажыдар эрге чок.

(2). Үжээшкин кылырының чөпшээрел бижиин судтуң шиитпиринге үндезилээш бээр.

2.3.5 чүүл. (1). Россия Федерациязының хамаатызының Федерацияның иштинге ынай-бээр аргыжып чоруур болгаш чурттаар черин шилип алыры хостуг, а ол ышкаш Россия Федерациязындан үнүп чоруур болгаш аңаа дедир ээп келир эргелиг.

(2). Тус-тус девискээрлер талазы-биле аргыжып чоржуурунуң хостуун кызыгаарлаарын чүгле Россия Федерациязының Парламентиниң шиитпири-биле, а тус-тус кижилерге хамаарыштыр судтуң доктаалы-биле азы ниитилели-биле доктаадып болур.

2.3.6 чүүл. (1). Кижи бүрүзү сөс чугаалаары хостуг, үзел-бодалы хостуг болгаш оларны илергейлээри хостуг эргелиг болур. Бодунуң үзел-бодалдарын илергейлээр кылдыр кымны-даа ынаар албадап болбас.

(2). Үзел-бодалдарының хостуунга бодунуң шилип алганы кандыг-даа арга-биле кандыг-даа медээни дилеп тывар, алыр болгаш тарадып нептередир чорук кирип турар.

(3). Хуузун, ог-бүлениң, ажыл, мергежилдиң, коммерцияның чылдагааннары-биле, а ол ышкаш күрүне чажыды-биле ол эргелерни боттандырарын кызыгаарлаарының байдалдарын хоойлу тодаргайлаар. Хоойлу-биле доктаадып тургускан, ылап тодаргай санаашкыннарда айыттынган чүгле ындыг медээлерни күрүне чажыдынга кирип болур.

2.3.7 чүүл. Бодунуң эргелеринге болгаш эрге-ажыктарынга дээп турар документация-биле, шиитпирлер-биле болгаш өске-даа материалдар-биле таныжарының болдунар аргазы-биле кижи бүрүзүн күрүне органнары, хөй-нииты организациялары болгаш эрге-дужаалдыг кижилер хандырар хүлээлгелиг.

2.3.8 чүүл. Чүдүлгениң, сүзүгнүң болгаш шажынчы ажыл-чорудулганың хостуу болза кижиниң чарылбас эргези болур.

2.3.9 чүүл. (1). Национал бот-тодараттынарының хосталгазын — бодунуң этниктиг бот-медерелин база сагыш-сеткилин барымдаалааш, бодунуң национал хамаарылгазын тодаргайлаар эргени, а ол ышкаш национал-дыын чанчыл болган бот-тускайлаң адын ажыглаары-биле бодунуң кандыг нацияга хамаарыжып турарының дугайын дыңнадыр азы ындыг дыңнадыг кылырындан ойталаар эргени кижи бүрүзүнге магадылаар.

(2). Бодунуң национал хамаарылгазын тодарадырынче болгаш ону айтырынче кым-даа албадап болбас.

2.4 ЭГЕ. ПОЛИТИКТИГ ЭРГЕЛЕР.

2.4.1 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары ниитилелдиң болгаш күрүнениң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга доорт болгаш ол ышкаш боттарының хостуу-биле соңгуп алыры төлээлекчилерин дамчыштыр киржир эргелиг. Ындыг киржилгени, бот-башкарылгазы хөгжүдери-биле девискээр аайының болгаш бүгү улустуң референдумнарын чорудары-биле болгаш албан хөй-ниитиниң контролю-биле күрүне эрге-чагыргазының органнарын демократтыг хевирлеп тургузары-биле хандырып турар.

2.4.2 чүүл. Эрге-чагырга черлеринге баш удур дыңнадып каар чүгле ындыг негелде-биле хуралдарның, митингилерниң, пикеттерниң, кудумчу чыскаалдарының болгаш демонстрациялардың хостуг болурун магадылаар. Федералдыг хоойлуда доктаадып тургускан чүгле ындыг таварылгаларга оларны чорударын хоругдап, ону суд шиитпири-биле маргыштап туруп болур.

2.4.3 чүүл. Эрге-чагырга черлеринге баш удур чарлап дыңнадып каар чүгле ындыг негелде-биле федералдыг хоойлунуң хевирлелдеринге, политиктиг партияларның, профэвилелдерин болгаш өске-даа хөй-нииты организацияларын тургузарын кириштир, каттыжыышкыннарның хостуг болурун магадылаар. Хөй-ниити организациязын тургузарын хоруурун азы ону тарадырын дүжүрерин чүгле судтуң шиитпиринге үндезилээш, кылып болур. Политиктиг сорулгалар салып турар шериглиг ниитилелдерни тургузарын болдурбас.

2.4.4 чүүл. Кижи бүрүзү бодунуң хуузунда азы коллективтиг чагаа-бижиин күрүне органнарынче чорудуп болур эргелиг. Дүрүм бүзүгаар чоруткан чагаа-бижикти ону чугаалажып көөрүн күрүне органынга хүлээдип турар, а доктаадып тургускан таварылгаларда — чогуур шиитпирни хүлээп алырын хүлээндирип турар. Чоруткан чагаа-бижикти чугаалажып көөрүнден ойталаан чорукту бижимел-биле таныштырлаан турар ужурлуг.

2.4.5 чүүл. Хамаатылар күрүнениң албан-ажылынга кирер дең эргелиг. Күрүне албан-хаакчызының албан-дужаалынга кирер деп турар кандидатка салып турар негелделер чүгле мергежилдиг хүлээлгелериниң байдалы-биле холбашкан болур.

2.5 ЭГЕ. СОЦИАЛ, ЭКОНОМИКТИГ БОЛГАШ КУЛЬТУРА ЭРГЕЛЕРИ.

2.5.1 чүүл.[1] Кижи бүрүзү эт-хөреңгини [illegible] ажыглаар болгаш садып саттарар эргени кириштирип турар хууда өнчүлүг болур эргелиг.

2.5.2 чүүл. (1). Кижи бүрүзү күш-ажыл кылыр, тодаргайлаарга, бодунуң күш-ажылы кылыш шыдаар арга-шинээзин хостуг баш билир, а ол ышкаш бодунуң профессионал белеткелинге дүүштүр мергежилди, кылыр ажылды болгаш ажылдаар черин хостуу-биле шилип алыр эргелиг.

(2). Албадал-биле күш-ажыл кылдырар чорук хоруглуг. Чүгле шериг сорулгаларынга шериг албанныгларның күүседип турар ажылын база албанын судтуң шиитпириниң уламындан кым-бир кижиниң кылыр негеп турар ажылды азы албанны оон байдал дугайында хоойлунуң уламындан кым-бир кижиниң кылыр негеттиниин турар ажылды азы албанны албадал-биле кылдырып турар күш-ажыл кылдыр көрбес.

2.5.3 чүүл. Россия Федерациязы кижи бүрүзүнге күш-ажылдың чөптүг болгаш таарымчалыг байдалдарын тургузуп бээр, бир дөмей үнелиг күш-ажыл дээш кандыг-бир кызыл-кыяр чорук чокка болгаш хоойлу-биле доктаадып тургускан бети дээн хемчээлден куду эвес кылдыр чөптүг база бир дең төлелгени алыр; айыыл чок чоруктуң болгаш гигиенаның негелделеринге дүгжүп турар ажылдың байдалын тургустурар; чүгле күш-ажылчы стажынга, күш-ажылының түңнелдеринге, арга-шинээзинге база ажыл, мергежилинге үндезилээш, ажылга улам-на бедик чадаже көдүрлүрүнүң бүгүдеге бир дөмей болдунар аргаларын алыр эргени магадылаар.

2.5.4 чүүл. Ажыл үезиниң эң узун үргүлчүлелдиин, неделя бүрүзүнүң бети дээн дыштанылгазын, чылдың бети дээн төлеп бээр үргүлчүлелдиин, а ол ышкаш дыштаныр эргени боттандырарының өске-даа социал ужур-дузалыг байдалдарын болгаш төлевилээр күш-ажылдың социал магадылалдарын федералдыг хоойлу-биле тодаргайлаар.

2.5.5 чүүл. (1). Күрүнениң ээредилге черлериниң системазынга халас кол ээредилгени кижи бүрүзүнге магадылаар. Кол ээредилге бүгү-нииты болуп турар. Улаштыр ээренирин деткип турар болгаш кижи бүрүзүнүң арга-шинээзинге үндезилээш, ооң янзы-бүрү хевирлери чедип алдынып болур.

(2). Бир эвес тургустунар ээредилге черлериниң тургузуу болгаш ажыл-чорудулгазы Хоойлунуң негелделеринге дүгжүп турар болза, организациялар болгаш хуу кижилер ээредилге черлерин тургузуп база оларны удурткуп болур эргелиг.

2.5.6 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары кадыкшылдыг халас, а ол ышкаш төлеттинер медицина дузаламчызын алыр эргелиг. Ол эргени боттандырарының чүрүмүн болгаш негелделерин хоойлу тодаргайлаар.

2.5.7 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары назылап ырааннда, аарааш, инвалид болган база азыралыкчызын ожулган таварылгада материалдыг хандырыг алыр эргелиг. Ол эргени боттандырарының чүрүмүн болгаш негелделерин хоойлу тодаргайлаар.

2.5.8 чүүл. Россия Федерациязы кижи бүрүзүнүң культура амыдыралынга киржир, эртем делгемчилгезиниң түңнелдерин база оларны практика кырынга хереглеп ажыглаар, уран чүүлге, эртемге болгаш техниктиг чогаадылгага хостуг болур эргезин хүлээп көрүп турар. Эртем болгаш техниктиг чогаадылга, уран чүүл литература болгаш культура ажыл-чорудулгазының талазы-биле хамаатыларның автор эргелерин база дүрүм бүзүгаар эрге-ажыктарын хоойлу-биле камгалаар.

2.6 ЭГЕ. КИЖИНИҢ ЭРГЕЛЕРИНИҢ БОЛГАШ ХОСТАЛГАЛАРЫНЫҢ МАГАДЫЛАЛЫ.

2.6.1 чүүл. Бо Конституция-биле болгаш Федерацияның өске-даа хоойлулары-биле баш удур көрдүнген бүгү-ле эргелерни болгаш хосталгаларны Россия Федерациязы суд-биле камгалаарын магадылап турар. Эрге-дужаалдыг кижилерниң, күрүне органнарының болгаш хөй-нииты организацияларының хамаатыларның эргелерин кызып-кыйып турар кандыг-даа шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин судка хомудап болур.

2.6.2 чүүл. (1). Суд мурнунга бүгү кижилер дең болур.

(2). Хоойлуда көрдүнген үндезилээшкиннерден болгаш судтуң үндүрген шиитпиринден ангыда, кымны-даа кем-херек үүлгеткенинге буруулуг деп хүлээп көрүп болбас.

(3). Кем-херек үүлгеткен деп бурудаттырып турар кижи бүрүзүн оон буруулуун ужурун билир, хамаарыштыр болгаш [illegible] судка [illegible] бадыткаваан шаанда, буруу чок дээн санаар.

(4). Кандыг-бир кем-херек үүлгеткени дээш шииттирген кижи бүрүзү ук ниитилелди хоойлуда доктаадып тургускан чүрүм бүзүгаар үстүнде турар судка катап ону көрүп бээр эргелиг.

(5). Чангыс ол-ла эрге хажыдышкыны дээш кым-даа ийи катап харыысалга онаавас, ол дээш Россия Федерациязының хоойлузунга дүүштүр мурнунда-ла бурудаттырган, шииттирип каапкан азы ажаатын каапкан херек үүлгедиишкини дээш ийиги удаа судтаттырбас азы кезээмчеге онааштырбас ужурлуг.

(6). Хоойлуда айыттынмаан арга-биле чедип алган [illegible] медээлерни юридиктиг күш чок деп хүлээп көөр.

2.6.3 чүүл. Туттурган азы хоругдаттырган кижи бүрүзү туттурганының азы хоругдаттырганының эге үезинден тура-ла, болчукчунуң (камгалакчының) дузазын ажыглаар эргелиг.

2.6.4 чүүл. Кым-даа бодунга, ашаанга (кадайынга) болгаш чоок төрелдеринге удур херечи болур хүлээлге чок. Шажын-чүдүлге ниитилелдериниң сүзүглелчи удуртукчулары боттарынга бүзүрелди көргүзүп турар чүдүлгечилеринге удур херечи болур хүлээлге чок.

2.6.5 чүүл. (1). Хамаатының байдалын дорайтадып турар хоойлу дедир күштүг болбас. Оларны кылып турар үеде эрге хажыдыышкыны дег хүлээп көрдүнмейн турган ындыг хөделиишкиннер дээш кым-даа харыысалгага кулаавас. Бир эвес эрге хажыдыышкынныгынарын болдурган соонда ол дээш харыысалганы чайлатпкан азы чиигеткен болза, чаа хоойлунуң ажылдаар.

(2). Хоойлу-биле доктаадып тургускан чүрүм бүзүгаар парлап үндүрбээн болгаш Россия Федерациязының каны-даа хамаатызынга билдинмес хоойлу бүзүгаар кымы-даа шиитпир азы кеземче сынаш болбас.

2.6.6 чүүл. Мергежилдиг юридиктиг дузаны ажыглаар эргени Россия Федерациязының хамаатызынга магадылаар. Хамаатыда эргежок чугула аңаа хөреңги чок болза, аңаа юридиктиг дузаны күрүнениң күзели-биле халас көргүзер.

2.6.7 чүүл. Күрүне органнарының болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилериниң боттарының албан-хүлээлгелерин күүседип турар үезинде дүрүм чок хөделиишкиннери-биле Россия Федерациязының хамаатызынга эт-хөреңгизинге, ал бодунга база сагыш-сеткилинге чедирген хоралын ол күрүнеден эгиттирип алыр эргелиг.

2.6.8 чүүл. (1). Кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын боттандырары дээш, оларны боттандырарының байдалдары дээш контрольду Парламентиниң кижиниң эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээлекчизинге онаар.

(2). Парламентиниң кижиниң эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээлекчизин Россия Федерациязының Парламентизи томуйлаар, ол аңаа отчеттуг болгаш парламентиниң дугаа болбас эргелиг турар. Ооң бүрүн эргелерин хемчээлдерин болгаш боттандырарының чурумун хоойлу тодаргайлаар.

2.6.9 чүүл. Хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын тус үеде кызыгаарлаары чүгле бо Конституция-биле болгаш хоойлу-биле доктаадып тургускан [illegible] де кылып болур.

2.7 ЭГЕ. ХАМААТЫЛАРНЫҢ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ.

2.7.1 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары республиканың Конституциязын, хоойлуларын сагыыр, өске кижилерниң эргелерин, хосталгаларын болгаш төлевин хүндүлээр хүлээлгелиг.

2.7.2 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары бойдусту хумагалаар хүлээлгелиг. Бойдус камгалалының доктаадып тургускан нормаларын [illegible] хоойлу бүзүгаар [illegible].

2.7.3 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары хоойлу-биле доктаадып тургускан чурумну база хемчээлдерни бүзүгаар күрүне үндүрүүн төлээр хүлээлгелиг.

2.7.4 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары ону даштыкының халдаашкынындан камгалаарынга идепкейлиг киржир хүлээлгелиг. Россия Федерациязының хамаатыларын шериг албанынга база ол ышкаш аңаа деңнелдешкек хамааты албанга хаара тударының чурумун хоойлу-биле доктаадып тургузар.

2.7.5 чүүл. Хоойлу-биле доктаадып тургускан [illegible] 2.7.1, 2.7.2, 2.7.3 чүүлдерде көрдүнген хүлээлгелер Россия Федерациязының девискээринде туруп турар бүгү-ле кижилерге дөмей хамаарыжыр.

III кезек.

Хамааты ниитилел

3.1 ЭГЕ. ӨНЧҮ, КҮШ-АЖЫЛ, АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА

3.1.1 чүүл. (1). Өнчүлүг болур чайгаар чарлып болбас эрге болза, кижиниң эрге-ажыктарын болгаш хосталгаларын боттандырарының магадылалы болур база өнчүнү арын-нүүрлүг, чогумчалыг ажыглаарын көрүп турар.

(2). Өнчү ээзи бодунга хамаарыжып турар эт-хөреңгини бодунуң көрүп турары-биле эдилеп, ажыглап база баш билир. Эт-хөреңгини ажыглаар чорук хамаатыларның эргелеринге, хосталгаларынга болгаш төлевинге, ниитилелдиң чаагай чорууңга когараар чедирбес ужурлуг.

3.1.2 чүүл. Өнчүге өске кижи дээп болбас. Ниитилелге эргежок чугула болганының чылдагааны-биле эт-хөреңгини албадал-биле тавып алырын чүгле хоойлу-биле доктаадып тургускан негелделерни база чурумну сагыыр болур, чогуур-биле үндезилээнде болгаш бадыткаанда кылып болур болгаш чогуур үезинде база бүрүнү-биле дедир эгиттер турар. (**ВАРИАНТ**: дең хемчээлдиг орулганы алырын хандырып турар баш удур көрдүнген болгаш бүрүн [illegible]-биле...)

3.1.3 чүүл. (1). Эт-хөреңги хамаатыларның болгаш оларның каттыжыышкыннарының хуу өнчүзүнге, а ол ышкаш күрүне өнчүзүнге туруп болур. Бүгү-ле өнчү хевирлери юридиктиг дең эргелиг болгаш хоойлунуң бир дөмей камгалалын ажыглаар.

(**ВАРИАНТ**: (2) «Черге (тус-тустуң болгаш бөлүктүң) хуу өнчүнү хоойлуда тодаргайлаан айыткан хемчээлдерге болгаш дараазында чүүлдерни болдурбас принциптерниң үндезининге болдуруп болур:

1) чер участоктарын чиижеми-биле садыглаарын;

2) тус-тус өнчү ээлериниң холунга черни холун эрттир мөөңнээрин.

3) черниң [illegible] болгаш долгандыр турар бойдуска катаа [illegible] негелдени чедирер кылдыр черни [illegible] болгаш [illegible] ажыглаарын».

3.1.4 чүүл. Хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиглер өнчүлүг болур эргени бир дөмей үндезиннерге чедип алыр.

3.1.5 чүүл. Эт-хөреңгиниң болгаш ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазының тодаргай хевирлерин Федерацияның азы национал болгаш девискээр тургустунуушкуннарының [illegible] хоойлу-биле доктаадып турар болур.

(Уланчызы 3-кү арында).

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Эгени 2-ги арында).

3.1.6 чүүл. Ажылдакчыларның экономиктиг эргежиктерин камгалаары-биле, кужур-ажылчын [illegible] болгаш чон [illegible] профессионал каттыжыышкыннарны (профсоюзтарны) хостуг тургузуп болур. Олар боттарының кежигүннериниң [illegible] база ниитилел турар таламарга [illegible] кужур-ажыл харылзаазын [illegible] болур. Профессионал каттыжыышкынның бүгү-ле ажылдакчыларны [illegible] монополчу эргелиг болбас. Профессионал каттыжыышкыннарга хамаарыштыр күрүнениң болгаш ажыл бериикчилериниң хүлээлгелерин хоойлу тодаргайлаар.

3.1.7 чүүл. (1). Ажылдакчылар биле ажыл бериикчилерниң аразынга туружуунуң көөп болур түс-түс кижилерниң болгаш коллективтерниң кужур-ажылчы маргылдааларын шиитпирлээрин хоойлу аайтап-таарыштырар.

(2). Ажыл сокадыр эргезин хүлээп көөр (**ВАРИАНТ**: «оон иштинде политиктиг-даа»). Ол эргеге хамаарышпас чүүлдерни, а ол ышкаш ажыл сокадыышкынны кылыгының негелделерин база чурумун хоойлу-биле тодаргайлаар.

3.1.8 чүүл. (1). Ажыл-чорудулга чалыраның хостуун хоойлу-биле хүлээп көрүп база магадылап турар.

(2). Хуу кижилерниң болгаш оларның каттыжыышкыннарының, күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш черлерниң бот-башкарылга органнарының бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулга кылыр эргезин хүлээп көөр.

(3). Нөрээлерни хостуг чарар болгаш оларның-биле хол-башкан маргылдааларны судка тодаргайлап көөр эргени күрүне магадылап турар. Нөрээ чарар кылдыр албадаар чорукту хоругуур.

(4). Бүдүрүлге ажыл-херекчиниң корум-чуруму болгаш хевирлери, бүдүрүлге эдилелериниң тургузары болгаш оларның ажыл-чорудулгазы, күрүне органнарынга болгаш түс чер бот-башкарылгазының органнарынга хамаарыштыр бүдүрүлге эдилериниң хүлээлгелерин хоойлу-биле тодарадыр.

3.1.9 чүүл. Ниитилел болгаш күрүне херегленчиниң эрге-ажыктарын камгалаар.

3.1.10 чүүл. (1). Ак сеткилдиг ажыл-херекчи практикага дүүшпес болгаш хостуг чарылгалажыышкынны болдурбазынче азы боттуу-биле кызыгаарлаарынче углаан [illegible] бүдүрүлге болгаш коммерция ажыл-чорудулгазын хоойлу ёзугаар иштээр.

(2). Херегленчилерниң азы бүдүрүлге [illegible] сонуургалдарынга чөрүштүр ак сеткилдиг эвес чарылгалажыышкынны, өртектер дугаарында [illegible] болгаш [illegible] рекламаны болдурбас.

(3). Чарылгалажыышкынны болдурбас, кызыгаарлаар азы ууттаан чок болдурар эчис [illegible] азы ындыг [illegible] халдадып болур болгаш рынокка артык күштүг байдалды соора ажыглаарын болдурар монополчу [illegible] хоругур.

3.1.11 чүүл. Россия Федерациязының девискээрлеринге даштыкы организацияларның болгаш хамаатыларның бүдүрүлге тургузар ажыл-чорудулгазын хоойлуда доктаатпан негелделер ёзугаар чөпшээрээр.

3.2 ЭГЕ. АШАК-КАДАЙ БОЛУРУ БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕ

3.2.1 чүүл. Өг-бүле ниитилелдиң ала-чайгаар үүрү бооп турар. Ниитилел болгаш күрүне өг-бүлеге, [illegible] болуур, камгалаар.

3.2.2 чүүл. Эр болгаш херээжен кижилер оларның [illegible], [illegible] өңү, национал болгаш шажын-чүдүлгези, социал болгаш өңү-хөрөңгизиниң байдалы хамаанчокка ашак-кадай боор, өг-бүлени тургузарынга дең эргелиг.

3.2.3 чүүл. (1). Ашак-кадай боор деп турар талаларның долу чөпшээрежиишкининиң болгаш оларның дең эргелиниң үезинде, чүгле ынчан өг-бүлени бүрүткеп болур.

(2). Ашак-кадай болуруунуң хевирлерин, өг-бүле керээзин чарарының аргазын болгаш чурумун, ашак-кадай болуруунуң хар-назынын болгаш өске-даа негелделерин, ашак-кадайның эргелерин болгаш хүлээлгелерин, өг-бүледен чарлырының чылдагааннарын болгаш чурумун, а ол ышкаш оон чарылганының уржуктарын хоойлу доктаадып тодарадыр.

3.2.4 чүүл. (1). Уругларны азырап оларның ада-иелериниң ыдыктыг болгаш хамаатылыг байдалы хамаанчокка хоойлу мурнунга дең эргелиг.

(2). Бадыланышпаан өг-бүледен төрүттүнген уруглар бадылаттынган өг-бүлеге төрүттүнген уруглар-биле бир дең эргелерлиг.

3.2.5 чүүл. (1). Ада-иелер ашак-кадай боор турарының болгаш болбайн-даа турганыынга [illegible] үезинде төрүттүнген уругларны оларның назы четкиже чедир азыраар хүлээлгелиг. Ада-иеге боттарының уругларының [illegible] хүлээлге болгаш турар.

(2). [illegible]

3.2.6 чүүл. Назы четпээн уругларның ада-иелериниң азы оларның [illegible] [illegible] (**ВАРИАНТ**: «[illegible] боттарының бүдүрүлгелиг болгаш кижизидер»).

3.2.7 чүүл. Назы четкен уруглар боттарының ада-иезиниң [illegible] хоойлу тодарадыр.

3.3 ЭГЕ. ЭРТЕМ, ӨӨРЕДИЛГЕ, КИЖИЗИДИЛГЕ БОЛГАШ КУЛЬТУРА

3.3.1 чүүл. Культура, эртем болгаш [illegible] ажылы база [illegible] хостуг болур. [illegible] талазы-биле [illegible] магадылап турар.

3.3.2 чүүл. Кижизидилге [illegible]

3.3.3 чүүл. (1). Кижизидилге [illegible]

(2). Кижизидилге бойдус болгаш культура чүүлдерин хевээр арттырып, камгалаарының харысалгазын хамаатыларның медерелинге сиңиирер ужурлуг.

3.3.4 чүүл. Күрүнениң кижизидилгениң өөредилге системазы шажынчы эвес болур.

3.3.5 чүүл. Дээди болгаш [illegible] өөредилге черлери автономиктиг болур. [illegible] автономияның негелделери болгаш кызыгаарларын хоойлу доктаадыр.

3.3.6 чүүл. Организациялар болгаш хуу-даа кижилер оларның албан чөлеериниң [illegible] хоойлуның негелделеринге дүгжүр болза, кижизидилге албан черлерин тургузар болгаш оларны удуртур эргелиг.

3.3.7 чүүл. Ниитилел болгаш күрүне [illegible] культура [illegible] хевээр арттырар болгаш камгалаар, культура болгаш эртем чогаадылгаларын [illegible]

(**ВАРИАНТ**: «Россия Федерациязы национал эртине-байлак бооп турар культуралыг [illegible] база [illegible] хоойлужудулга болгаш [illegible] талазы-биле бодунга хүлээниип турар. Россия Федерациязының улустарының культуразын хөгжүдеринге идиг бээр турар организацияларның болгаш хамаатыларның ажыл-чорудулгазының негелделерин хоойлу тодарадыр»).

3.3.8 чүүл. (1). Культураның болгаш эртемниң албан черлерин [illegible] организациялар-биле болгаш ажыл-чорудулгазынга бот-тускайлан болур эргелиг. Ындыг тускайлан чорукту хевирлерин, чурумун болгаш кызыгаарларын хоойлу тодарадыр.

(2). Ниитилел болгаш күрүне үндезин эртем шинчилгелериниң хөгжүлдезин хандырар.

3.3.9 чүүл. Ниитилел болгаш күрүне, эртем, культура, [illegible] болгаш өөредилге талазы-биле улустар аразының харылзаалары [illegible] болгаш хөгжүлдезинге идиг бээр.

3.4 ЭГЕ. МАССАЛЫГ ИНФОРМАЦИЯ ЧЕПСЕКТЕРИ

3.4.1 чүүл. (1). Массалыг информация чепсектери хостуг болур. Цензура болдурбас.

(2). Олар Конституцияның болгаш хоойлуның нормаларын үрээп таварылгада массалыг информация чепсектери харысалгалыг бооп арттырар.

3.4.2 чүүл. Күрүнениң болгаш күрүнениң эвес-даа массалыг информацияның чепсектериниң турарын хүлээп көөр болгаш бир дөмей магадылаар. Оларны доктаадып тургузарының чурумун болгаш эрге-хоойлу статузун хоойлу тодарадыр.

3.4.3 чүүл. Политиктиг партиялар болгаш хамаатыларның өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннары [illegible]

3.4.4 чүүл. [illegible]

3.5 ЭГЕ. ШАЖЫН БОЛГАШ ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ КАТТЫЖЫЫШКЫННАРЫ

3.5.1 чүүл. Шажынны болгаш шажын-чүдүлге каттыжыышкыннары күрүнеден аңгылаан.

3.5.2 чүүл. [illegible]

3.5.3 чүүл. [illegible] шажын-чүдүлге каттыжыышкыннары [illegible]

3.6 ЭГЕ. ПОЛИТИКТИГ ПАРТИЯЛАР БОЛГАШ ӨСКЕ-ДАА ХӨЙ-НИИТИ КАТТЫЖЫЫШКЫННАРЫ

3.6.1 чүүл. Политиктиг партияларны болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннарының [illegible]

3.6.2 чүүл. Хөй-ниити каттыжыышкыннарының [illegible] Партияларны болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннарын [illegible]

3.6.3 чүүл. (1). Партиялар болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннары, [illegible]

(2). [illegible]

3.6.4 чүүл. [illegible]

3.6.5 чүүл. (1). Политиктиг партиялар ниитилелдиң политиктиг тура-соруун хевирлээринге болгаш [illegible]

(2). Партияның ажыл-чорудулгазын Конституцияга удур байдалын Конституция суду тодарадыр.

3.6.6 чүүл. Партиялар боттарының ажыл-херектериниң [illegible] дугайында ниитилелге хөй-ниитиге бээр хүлээлгелиг. Политиктиг партияларның [illegible] негелде байдалдарын, оларның акша-хөреңгизиниң болгаш отчёттуг болурунуң дүрүмнерин, а ол ышкаш оларның ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаарының, соксадырының болгаш хоруурунуң чурумун хоойлу тодарадыр.

3.6.7 чүүл. Күрүне органнарының, политиктиг партияларның болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннарының чаңгыс партиялыг, политиктиг системаны тургузарынче угланган шиитпирлери болгаш хөделиишкиннери Конституцияга удур болур.

IV кезек.

Федералдыг тургузуг

4.1 ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫ БОЛГАШ ДЕВИСКЭЭРИ

4.1.1 чүүл. Россия Федерациязы национал болгаш девискээр аайы-биле дең эргелиг республикаларның конституция-эрге-хоойлу статузунга [illegible] күрүне тургустунгаларындан, а ол ышкаш федералдыг девискээрлерден тургустунган.

4.1.2 чүүл. Россия Федерациязынга кирип турар республикалар болгаш федералдыг девискээрлер боттарының азы боттары тускайлан [illegible] алыр. Республикалар боттарының [illegible] а федералдыг девискээрлер — боттарының административтиг тургузуун тодарадыр.

4.1.3 чүүл. Россия Федерациязының девискээри чаңгыс аай, бүдүн болгаш республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң [illegible] тургустунган. Россия Федерациязының кызыгаарларын өскертиринге бүгү-россия референдумун чорудкан Федерацияның [illegible] негеттинер.

Россия Федерациязының кызыгаарларының эртер шугумун тодарадырының дугайында чурттар аразының керээлерин ниити чурум ёзугаар күштүг болдурар.

4.1.4 чүүл. Бо Конституцияны чүүлдүг деп хүлээп көрген кандыг-даа күрүне ол күрүне-биле Россия Федерациязының аразында керээни ёзугаар Россия Федерациязының составынга хүлээп алдынган турупп болур.

4.1.5 чүүл. (1). Россия Федерациязының составында кирип турар республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң кызыгаарлары бо Конституцияда болгаш федералдыг хоойлуда доктаатпан чурум ёзугаар өскертап болур.

(2). Республикаларның аразында кызыгаарларны оларның чурттакчыларының чөпшээрели чокка өскертинген турупп болбас. Республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң аразында кызыгаарларны Россия Федерациязы-биле чогуур [illegible] керээни ёзугаар өскерткен турупп болур. Керээни [illegible] турары девискээрлерге эттирген референдумнарның түңнелдери [illegible]

(3). Республикаларның азы федералдыг девискээрлерниң [illegible] республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң кызыгаарлашкан кезектериниң чурттакчылары, а ол ышкаш бот-башкарылга эргезин ажыглап турар болук чурттап турар улустар бо Конституцияның болгаш федералдыг хоойлунуң доктааткан чурумун ёзугаар чаа республиканы азы федералдыг девискээрни тургузуп болур.

(4). Федералдыг хоойлуну доктааткан соңгукчулар санының азы тус черниң төлээлекчи органының инициативазы [illegible] Россия Федерациязының референдумунга чоруур. Бир эвес оларның чаартынган хөй кезии республика статузун хүлээп алырын дээш бадылаар болза, федералдыг девискээрниң төлээлекчи органы Федералдыг Парламентиге чогуур саналды киирер болгаш ол Россия Федерациязының Конституциязын өскертип көрген чурум ёзугаар шиитпирни хүлээп алыр.

Федералдыг девискээрниң республика кылдыр чаартырын Федералдыг Парламентиниң ойталааны таварылгада бо айтырыг талазы-биле дараазында инициативаны Федералдыг Парламентиниң шиитпирин хүлээп алганының соонда беш чылдан эрте эвес үе эрткенде чөпшээрээр.

(3). Федералдыг девискээрниң республика статузун алырының дугайында федералдыг хоойлу чаа Конституцияны хүлээп алырының болгаш чаа республиканың күрүне органнарын тургузарының, а ол ышкаш ооң төлээлекчилерин федералдыг органнарга киирериниң чурумун көрүп турар.

(4). Референдумну эттиргениниң соонда Россия Федерациязы-биле керээни чарган, республика федералдыг девискээр кылдыр эле тургустунуп болур.

4.2 ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ БОЛГАШ ФЕДЕРАЛДЫГ ДЕВИСКЭЭРЛЕРНИҢ ХАРЫЫЛААР АЙТЫРЫГЛАРЫ

4.2.1 чүүл. Россия Федерациязынга күрүне эрге-чагырганың бүрүн эргелерин бо Конституция ёзугаар Федерацияның болгаш республикаларның аразынга үлээр.

4.2.2 чүүл. Россия Федерациязының онза эргезинге хамааржыр чүүлдер болза:

1). Россия Федерациязының хамаатызы болурун эрге-хоойлу ёзугаар шиитпирлээри;

2). Ниити-россия рыногунуң чаңгыс аай чоруун хандырары; өөреникчилерниң, ажыл-агый чорудулгазының үндезиннериниң хавылаалары; черин, чер иштиниң байлактарын, бойдустуң энергия курлавырларын, агаар болгаш суг делгеминиң эргелериниң [illegible]

3). Федералдыг бюджет, федералдыг үндүрүглер, федералдыг акша-хөреңгиниң системазы;

4). Даштыкы политика болгаш күрүнелер аразынга харылзаалар;

5). Камгалал албаны; кызыгаарларының корум-чуруму болгаш девискээр суглары; корум-чуруму; кызыгаарлаажылыг турар экономиктиг зона болгаш кургаг чер шельфи;

6). Кезек, хамааты, кужур-ажыл, ажыл-агыйы болгаш суд чорудуунуң хоойлужудулгаларының үндезиннери; федералдыг хоойлуда көрдүнген кем-херек үүлгедикчилерни шииттирген кижилерни кедередири болгаш өршээлди; Россия Федерациязының күрүнениң иштики харылзааларынга маргылжар эрге;

7). Камгалал болгаш Чепсектиг Күштер, айыыл чок чорук албаны, федералдыг милиция;

8). Боо-чепсекти, октар-чемзектерни, хоранныг бүдүмелдерин болгаш наркотиктерниң бүдүрери болгаш оларны ажыглаарының чуруму;

9). Федералдыг энергия системазы, ядерлиг энергетика; атомнуг материалдар; федералдыг транспорт, агылжар орук-харылзаа; космос ажыл-чорудулгазы;

10). Стандарттар, эталоннар болгаш үе-шакты санаары; албаның статистиг учёту;

11). Россия Федерациязының Конституциязының федералдыг күрүне органнарының эргезинге хамаарыштырганы өске-даа айтырыглар.

4.2.3 чүүл. Россия Федерациязының болгаш республикаларның кады эргелээр ажылдарынга хамаарыжыр чүүлдер болза:

1). Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин хандырары, хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чурумну хандырары, кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел;

2) Кеземче, хамааты, кужур-ажыл, административтиг ажыл-агый болгаш профессия хоойлужудулгазы; автор, патент, ном парлаар эргени камгалаары; үлетпүр болгаш угаан-бодал өнчүзүн эрге-хоойлу-биле камгалаары;

3) Ниити федералдыг ужурдугалыг курлавырлар;

4) Эртем болгаш культура; ном эртем-билиигге негелделер;

5) Кадык камгалалы болгаш күрүнениң социал хандырылгазы;

6) Долгандыр турар бойдусту болгаш төөгүнүң база культураның тураскаалдарын, национал парктарны камгалаары;

7) Федерацияның онза эргезинге хамаарыштырганындан аңгыда, чурттар аразынга харылзаалар;

8) Кошшак хөгжээн районнарының социал-экономиктиг хөгжүлдезинге идиг кылыры;

9) Миграция айтырыглары;

10) Карантин болгаш чайгаар болур айыыл-халаптар-биле демисел;

11) Республикаларның хамаатылары болуру; даштыкы болгаш кайы-даа чурттуң хамаатызы болбайн турар кижилерниң чурттап турарының болгаш доктаамал чурттаарының корум-чуруму;

12) Күрүне албаны;

13) Күрүне дылдары.

Республикаларның кады эргелеп чорудар ажылдарының талазы-биле федералдыг хоойлуларга чөрүшпес нормативтиг актыларны парлаар база боттарының аразынга керээлерни чарып болур.

4.2.4 чүүл. Россия Федерациязы, республикалар болгаш федералдыг девискээрлер эвээш санныг улустарга оларның шаг-шаандан бээр чурттап турган черлерин камгалаарын хандырар, оларның национал, экономика, культура болгаш дыл талазы-биле катап тургустунарының таарымчалыг байдалдарын тургузар.

4.2.5 чүүл. (1). Россия Федерациязының бүрүн эргелериниң аайы-биле хоойлуларны болгаш өске-даа нормативтиг актыларны чүгле федералдыг күрүне органнары азы бүгү-россия референдумнуң аргазы-биле хүлээп алыр.

(2). Россия Федерациязының хоойлулары болгаш өске-даа нормативтиг актылары республикаларның күрүне органнары күүседир.

4.2.6 чүүл. (1). Россия Федерациязының составынга кирип турар республикалар конституцияларны хүлээп алыр, хоойлуларны үндүрер болгаш боттарының күрүне органнарының системаларын тургузар. Республиканың Конституциязы болгаш хоойлулары Россия Федерациязының Конституциязынга чөрүшпес ужурлуг.

(2) Федералдыг девискээрлер Россия Федерациязының Конституциязы болгаш Федералдыг девискээрлер дугаанында хоойлу [illegible] удуртулга болдурар.

4.2.7 чүүл. (1). Республика бодунуң иштики херектерин башкарып чорударда тускайлан болур. Россия Федерациязының Конституциязының ёзугаар федерацияның эргезинге хамаарыштырган күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелери шупту [illegible] республиканың эргезинге кирер. Республика федералдыг бүрүн эргелериниң боттандырар чурумун Россия Федерациязының Конституциязында доктаатпан хемчээлдер болгаш хевирлер ёзугаар маргыжар.

(2). Республика бодунуң эргезиниң хемчээли-биле өске күрүнелер болгаш делегей организациялары-биле харылзаажып кирип болур. Ындыг харылзаалар Россия Федерациязының, оон тургустунган республикаларының болгаш федералдыг девискээрлериниң хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарынга каража чедирбес болур ужурлуг.

(3). Россия Федерациязы республикаларның онза эргелериниң кавызынга хоойлуларны болгаш өске-даа актыларын үндүрер эргези чок.

4.2.8 чүүл. Республика Россия Федерациязы-биле дугуружкаш, бодунуң айтырыгларындан чамдык бүрүн эргелерин федералдыг эргеже доктаамал азы түр үе иштинде дамчыдып берип болур. Бүрүн эргелерин дамчыдарда эргежок чугула апарган таварылгаларда чогуур материалдыг хандырылгалыг болур.

4.2.9 чүүл. (1) Федералдыг девискээрлер Россия Федерациязынга дорт чагыртыр. Россия Федерациязы федералдыг девискээрлерниң хөгжүлдезиниң дугайында сагыш салыр.

(2). Федералдыг девискээрлер хоойлу хемчээли-биле бот-башкартынар эргелиг.

4.2.10 чүүл. Республикалар болгаш федералдыг девискээрлер Россия Федерациязының Парламентизинге хоойлужудулга инициативазын кирер эргелиг.

4.2.11 чүүл. Республикалар болгаш федералдыг девискээрлер боттарының бүрүн эргелериниң хемчээли-биле Россия Федерациязының оон тургустунганы республикаларның болгаш федералдыг девискээрлериниң хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарынга каража болдурбас дугуржулгаларны боттарының аразынга чарып болур.

4.2.12 чүүл. Республиканың азы федералдыг девискээрниң эрге-чагырга органнарының берген юридиктиг документилери Россия Федерациязының бүгү девискээринге хүлээп көрдүнер.

4.2.13 чүүл. Бо Конституцияның чүүлдери Федерацияның субъектилериниң аразынга күрүнениң иштики харылзааларын хөгжүдеринге үндезин бооп турар.

4.3 ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ БОЛГАШ РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ХАМААТЫЗЫ БОЛУРУ

4.3.1 чүүл. Россия Федерациязынга федералдыг хамааты эргени доктаадыр.

4.3.2 чүүл. Республика бүрүзү-ле бодунуң хамааты эргезин доктаадып болур. Республикаларның бүгү хамаатылары Россия Федерациязының хамаатылары болур.

4.3.3 чүүл. Республикалар болгаш федералдыг девискээрлер Россия Федерациязының хамаатызы болур байдалга хамаарышкан эргелерни болгаш хосталгаазын кызыгаарлап шыдавас.

4.4 ЭГЕ. ДЫЛДАР

4.4.1 чүүл. Россия Федерациязынга ниити күрүне дылы орус дыл болур; ону бүгү-ле күрүне албан черлеринге ажыглаар.

4.4.2 чүүл. Республика болгаш федералдыг девискээр бүрүзү ниити-күрүне дылы-биле чергелештир албан черлеринге ажыглаар ужурлуг боттарының күрүне дылдарын боттары доктаадыр.

4.4.3 чүүл. Эргежок чугула таварылгаларда күрүне органнарынга болгаш албан черлеринге хамааты бүрүзүнге күрүне дылдарының бирээзинге азы ниити-күрүне-даа дылынга очулдазы хандырган турар ужурлуг.

4.5 ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ БОЛГАШ ФЕДЕРАЛДЫГ ДЕВИСКЭЭРЛЕРНИҢ БОТ-БОТТАРЫНЫҢ АРАЗЫНГА ХАРЫЫСАЛГАЗЫ

4.5.1. чүүл. Бир эвес республикалар болгаш федералдыг девискээрлер Россия Федерациязының Конституциязын азы федералдыг хоойлуларны үрээр болгаш ооң-биле бүгү Федерацияның чогумчалыг амыдырал байдалынга шаптыктаашкынны тургузар болза, Россия Федерациязының Парламентизи Конституция судунуң шиитпириниң соонда кылып болур чүүлдери болза:

1) Россия Федерациязының Конституциязын болгаш федералдыг хоойлуларны үрээниниң түңнелинде чедирген каражаларын тэлээрин республикага азы федералдыг девискээрге дагзып хүлээдир.

2) Эргежок чугула апарган таварылгаларда бо Конституцияның 5.11 эгезинде көрдүнген хемчеглерни алыр.

4.5.2 чүүл. Россия Федерациязының органнарының республикага азы федералдыг девискээрге эрге чогу-биле таварыштырганы нажаазын Россия Федерациязының Конституция судунуң шиитпири ёзугаар Федерацияның бюджединден дедир эгидип бээр ужурлуг.

V кезек.

Күрүне эрге-чагыргазының системазы

5.1 ЭГЕ. КҮРҮНЕНИҢ ЭЧИС БОЛГАШ БӨГҮНГҮ СОРУЛГАЛАРЫ

5.1.1 чүүл. Күрүне болза ниитилелдиң албан ужурунда төлээлекчизи болбушаан, бодунуң органнарын болгаш институттарын дамчыштыр оон тура-соруун илередир. Күрүне, оон органнары, институттары болгаш албан-дужаалдыг кижилери хамаатының болгаш ниитилелдиң мурнунга харыысалгалыг.

5.1.2 чүүл. Күрүнениң хүлээлгези болза:

— Россия Федерациязының суверенитедин, хамааржылбас чорууң болгаш девискээриниң бүдүн-бүрүн болуру чорууң камгалаар;

— кижиниң болгаш хамаатының эргелерин камгалаар болгаш магадылаар;

— демократтыг конституциялыг тургузугну, хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чурумну камгалаар;

— хамаатыларның хостуг ажыл-агыйы инициативазын хөгжүдеринге болгаш дээштиг социал камгалалынче угланган политиканы ажылдап кылыр болгаш боттандырып чорудар.

А ВАРИАНТ

(Кижеглеп алырга: «Президент — «күрүнениң эрге-чагырганың баштыны»).

5.2А ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПАРЛАМЕНТИЗИ (ДЭЭДИ СОВЕДИ)

5.2.1А чүүл. (1) Россия Федерациязының Парламентизи (Дээди Соведи) ооң хоойлужудулга эрге-чагырганың кара чаңгыс органы болур.

(2). Парламент ийи палатадан тургустунар: Улус төлээлекчилериниң Соведи болгаш Федералдыг Совет.

(3). Ийи палата хары уттада 4 чыл хуусаага соңгуттунар. Палаталарның бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксаткан турупп болбас.

5.2.2А чүүл. (1). Улус төлээлекчилериниң Соведин Россия Федерациязының хамаатылары бүгү-ниитиниң соңгуда эргезинге үндезилээш, чажыт бадылааш-кын-биле соңгуур. Палатаның сан-составын болгаш төлээлээшкин нормаларын хоойлу тодарадып доктаадыр.

(2). Федералдыг Советти республика бүрүзүнден оон хамаатыларының дең төлээлээшкининге үндезилээш соңгуур. Федералдыг девискээрлерден төлээлээшкинниң хоойлу доктаадыр.

(3). Судтуң харыысалгазы уттаап билир аргазы чок деп көргени хамаатылар болгаш судтуң хосталгазын назыыр шииткели күштүг бооп эгелээни хамааржыр кижилер соңгуткан турупп болбас болгаш соңгудаларга кирипес.

(4). Парламентиге соңгудалар 4 чыл иштинде бир катап, марттың ийиги воскресеньезинде эртер.

(5). Парламентиниң палаталарынга соңгудаларның чурумун федералдыг хоойлу доктаадыр.

5.2.3А чүүл. Россия Федерациязының Парламентизи:

1) федерацияга шиитпирлээри-биле көрген айтырыглар талазы-биле хоойлуларны хүлээп алыр;

2) Федералдыг күрүне бюджетин чүгаалажып көөр болгаш хүлээп алыр; федералдыг үндүрүглерни оңаар болгаш ынаап-ла кылыр тевирлерин тургузар; стратегтиг программаларны хүлээп алыр, федералдыг чээжинниң болгаш федералдыг экономиктиг болгаш өске-даа дузаламчылар дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

3) иштики болгаш даштыкы политиканың кол угаалдарын тодарадыр болгаш стратегтиг программаларны хүлээп алыр;

4) кижи эргелериниң талазы-биле Парламенттиң төлээлекчи кижизин соңгуур болгаш дезир кыйгыртыр;

5) Президенттиң киирип келгени ёзугаар Конституция судунуң Даргазын болгаш кежигүннерин томуйлаар;

6) федералдыг хоойлуда көрдүнгени ёзугаар министрлерни, [illegible] болгаш күрүнениң өске-даа албан-дужаалдыг кижилерин Президенттиң томуйлаанынга чөпшээрежилгени бээр;

7) чамдык таварылгаларда Конституцияда көрдүнген чурум ёзугаар Президент, Оралакчы президент албан-дужаалдан, Конституция судунуң Даргазы болгаш шиткекчизи, Дээди судтуң даргазы болгаш шиткекчизи албан-дужаалдан болгаш федералдыг хоойлуда көрдүнгени ёзугаар күрүнениң дээди албан-дужаалдыг кижилерин [illegible]

8) [illegible]

9) [illegible]

10) шериг аттарны, дипломаттыг болгаш өске-даа тускай аттарны тургузар, күрүнениң шаңналдарын болгаш хүндүлүг аттарын тургузар;

11) өршээл-хайыралыг дугайында федералдыг актыларны үндүрер;

12) референдум эттирер дугайында шиитпирни Президент-биле дугуржуп, хүлээп алыр;

13) конституция болгаш айыл берген эргелерни бадылаар, өске-даа шиитпирлерни хүлээп алыр.

5.2.4А чүүл. Парламенттиң палата бүрүзү бодунуң Даргазын болгаш оон оралакчызын соңгуур.

5.2.5А чүүл. (1) палаталары доктаамал болгаш түр комитеттерин, комиссияларның составындан тургузар.

(2) комитеттер болгаш комиссиялар Парламенттиң хоойлужудулга болгаш өске-даа ажылдарының төлевилелдерин белеткээр, Парламенттиң үндүрген хоойлуларын болгаш өске-даа актыларын [illegible] күүседип турарын контролдаар; Парламенттиң бүрүн эргелерин канчаар боттандырып турарынга дузалаар болгаш ол дугайын Парламентиге чугаалажып көөрүн организастаар.

5.2.6А чүүл. (1). Парламент доктаамал ажылдаар орган болур.

(2). Парламенттиң палаталары боттарының бирги хуралдарынга дүрүм ёзугаар соңгулдалар эрткен соонда 30 хонук эрткенде эртенгиниң 10 шакта чыглыр.

(3) Палаталарның боттарының төлээлекчилеринге соңгуда алырынга чедир оларның хуралдарга палаталарның [illegible] депутаттары баштаар эртирер.

5.2.7А чүүл. (1). Хоойлужудулга чогаадыг тургузуун саналдаар эрге Палатаның депутаттарынга, Президентиге, Конституция судунга, Дээди судка, республикаларның парламентилеринге болгаш кижи эргелериниң талазы-биле Парламент төлээлекчизинге хамааржыр.

5.2.8А чүүл. (1). Хоойлу төлевилелдерин палаталар [illegible]

(2). Палаталар аразынга маргылдаалар тургустунуп келген болза, [illegible]

5.2.9А чүүл. Палаталарның хүлээп алган хоойлуларынга Президент ат салыр болгаш оон чалыг доңнаар. Президент 15 хонук дургузунда хоойлуга хамаарыштыр киирген санал-эдилгелерин кылгаш, ук хоойлуну катап чүгаалажып көөрү-биле, Парламентиге дедир эгидип болур. Хоойлуну катап чүгаалажкаш, палата бүрүзүнүң депутаттарының үштүң ийи кезии бадылаан болза Президент аңаа ат салгаш, 3 хонук иштинде чарлап дыннадыр хүлээлгелиг.

5.2.10А чүүл. Палаталарның ээлчег чок хуралдарын хамаарышкан Палатаның депутаттарының бештиң бир кезииниң негээзиниң, оон Даргазының шиитпири, Президенттиң саналы ёзугаар чыылдырар.

(Уланчызы 4-кү арында).

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Уламчызы. Эгези 2.ги, 3-кү арыннарда).

5.2.11А чүүл. Парламентиниң, оон палаталарының ажылдаар чурумун Парламентиниң регламентизи, оон палаталарының регламентилери-биле тодаргайлаар.

5.2.12А чүүл. (1). Парламентиниң депутады оон палаталарының чүгле бирээзиниң кежигүнү болур.

(2). Парламентиниң депутады доктааткан төлевири болгаш кылган чарыгдалдарының [illegible]. Парламентиден өске албан-дужаалды [illegible] депутады боор болбас.

5.2.13А чүүл. (1) Парламентиниң депутаттары [illegible] эргелиг төлээлекчилери болур болгаш боттарының ажыл-чорудулгазынга оон эрге-ажыктарын удурткага болбас.

(2). Бүгү күрүне болгаш хөй-нийти органнары, албан-дужаалдыг кижилер Парламент депутаттарының боттарының [illegible] хүлээлгелерин [illegible] боттандырарынга [illegible] бээр хүлээлгелиг.

(3). Депутат бодунуң мандадын боттандырарынга херек тиг информацияны кандыг-даа албан-дужаалдыг кижиден негеп алыр эргелиг.

5.2.14А чүүл. (1). Депутат Парламентиге болгаш депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып турган, оон өске чеппешге чугаалаан чугаазы дээш харыысалга хүлээвес.

(2). Депутат аңаа дээш болбас эргени ажыглаар: ол палатаның чөпшээрели чокка хоругдаттырып, кеземче херээнге [illegible] база суд чурумубиле алыр административтиг харыысалгага кииртирип болбас.

5.2.15А чүүл. Парламент депутадының эрге-хоойлу байдалы — оон эргези, хүлээлгелери болгаш оларның [illegible] Федерация хоойлузу-биле тодаргайлаар.

5.3А ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ

5.3.1А чүүл. Россия Федерациязынга күүсекчи эрге-чагыргазын Президент баштаар.

5.3.2А чүүл. (1). Президентини Россия Федерациязының хамаатылары 4 чыл хуусаада бүгү-ниити болгаш дорт соңгулдаларга чажыт бадылаашкын-биле соңгуур. Президент соңгулдаларын Парламент соңгулдалары-биле бир деңге чорудар.

(2) Президентиге 35 харлыг болган соңгуур эргелиг Россия Федерациязының хамаатызы соңгудуп болур. Кым-даа Президентиниң албан-дужаалынга ийи хуусаадан хөй үеде соңгудуп болбас. Кым-даа, бир эвес ол кижи Президентиниң ийи чылдан ажыг үеде солун келген болза, ол албан-дужаалга соңгудуп болбас.

5.3.3А чүүл. (1). Бир эвес соңгукчулар даңзызында кирген кижилерниң чартыктан эвээш эвес кижи бадылаашкынга киришкен болза, Президент соңгулдалары болган деп санаар.

(2). Соңгулдага киришкен соңгукчуларның бадылаашкынының чартыктан хөй кезиин алган кандидатты Президентиге соңгуткан деп санаар.

(3). Бир эвес бирги соңгулдаларга кандидаттарның кайызы-даа чогуур бадылаашкынны албаан болза, ийи соңгулдаларга Президентиниң албан-дужаалы дээш эң хөй санныг бадылаашкынны алган болгаш боттарының кандидатураларын ужулбаан ийи кандидат бадылаашкынга кирер. Ийиги соңгулдаларга оларның кайызы бадылаашкынның хөй кезиин алган болдур, ол кижини соңгуттурган деп санаар.

5.3.4А чүүл. Президентиниң албан-дужаалынга кирерде Конституцияга бердингениниң дугайында даңгыраазы Россия Федерациязының Парламентизинге бээр.

5.3.5А чүүл. Президент кандыг-бир өске албан-дужаалды ээлеп, а ол ышкаш кайы-бир төлээлекчи органның депутады боор болбас.

5.3.6А чүүл. Президент:

1) иштики болгаш дашкы херектеринге Россия Федерациязын төлээлээр;

2) Россия Федерациязының чазаан баштаар. Конституцияга дүүштүр Федерацияның күүсекчи эрге-чагыргазының аппарадын четчелеп тургузар болгаш ону удуртур;

3) Конституция судунуң Даргазының болгаш кежигүннериниң, Дээди судтуң даргазының болгаш кежигүннериниң, өске-даа федералдыг судтарның даргаларының болгаш кежигүннериниң, Россия Федерациязының [illegible] кандидатураларын Парламентиге киирип кээр.

4) Федерацияның эрге-хуулгаларынга дүүштүр база Парламент-биле дугуржуп, Ынгаар министрлерни, дипломаттыг төлээлекчилерни, өске-даа дээди албан-дужаалдарга кижилерни томуйлаар;

5) министрлерни болгаш бодунуң томуйлааны өске-даа албан-дужаалдарлыг кижилерни албан-дужаалындан хостаар;

6) даштыкы политиканы боттандырарын удуртур, чугаалажылгаларны кылыр болгаш Парламентиниң чөпшээрели-биле Россия Федерациязының [illegible] чарар. Хоойлуга болгаш чарлап дыннаткан нерге дүүштүр Президент [illegible] дугуржулгаларын кылып болур;

7) Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң Дээди командылакчызы болур; Парламентиниң чөпшээрели-биле Чепсектиг Күштерниң дээди командылалының албан-дужаалдарынга кижилерни томуйлаар болгаш хостаар; дээди шериг аттарын тывысыр;

8) херек апарган таварылгада Россия Федерациязынга азы оон чамдык девискээрлеринге онза байдалды чарлаар, ол дугайында шиитпирин 3 хонук хуусаада Парламентиге бадылаадыр;

9) Россия Федерациязынче халдаашкын болу берги дег таварылгаларда [illegible] бүгү-ниити мобилизацияны чорудар. Россия Федерациязының Чепсектиг Күштерин бодун дайынны байдалдарга тургузар болгаш өске-даа чугула хөделиишкиннерни кылыр дугайында айтышкыннарны бээр болгаш ол чүүлдерин 3 хонук хуусаада Парламентиге бадыладыр;

10) Россия Федерациязынче халдаашкын болган таварылгада шериг хөделиишкиннерин эгелээр дугайында айтышкынны бээр, ону үш хонук хуусаада Парламентиге [illegible] деп санаар;

11) бюджет телевилелин Парламентиге чугаалажып көөрү база бадыладыры-биле киирип кээр;

12) Парламентиниң, оон комитеттериниң болгаш комиссияларының хуралдарынга киржир. Парламент-биле [illegible] референдум чорудар дугайында шиитпирин хүлээп алыр; Парламентиге болгаш чонга айтырыгларны [illegible];

13) Россия Федерациязының девискээринге бүгү херектер талазы-биле ордендерел, медаль кыргызар эргени боттандырар.

14) Россия Федерациязының орденнери болгаш өске-даа шаңналдары-биле шаңнаар, хүндүлүг аттарны тывысыр;

15) Россия Федерациязының хамаатызы болур болгаш болбазының дугайында айтырыгларны хоойлуга дүүштүр шиитпирлээр;

16) Россия Федерациязының Конституциязының болгаш Федерация хоойлузунуң аңаа онаатан өске-даа эрге-хүлээлгелерин боттандырар.

5.3.7А чүүл. Бодунуң эрге-хүлээлгелерин күүседирде Президент хоойлу хевирлиг болур чарлыктарны болгаш айтышкыннарны үндүрер.

5.3.8А чүүл. Кем-херек үүлеткен таварылгада Президентини албан-дужаалындан хостап болур. Ындыг буруудалышкын-биле Президентини халаар дугайында херек оттурар дугайында шиитпирни Парламентиниң кайы-даа палатазы бадылаашкынның үштүң ийи кезии-биле хүлээп алыр (Вариант: «ол факт-биле»). Ындыг таварылгада херекти Конституция судунче дамчыдып бээр, ол суд кежигүннериниң бадылаашкынының үштүң ийи кезии бадымдаап бодунуң түңнелин кылыр. Конституция судунуң буруудадыр доктаалының талазы-биле түңнел шиитпирни өске палата хүлээп алыр. Бир эвес соңгуткан депутаттарның үштүң ийи кезии ол дээш бадылаашкынын берген болза, Президентини халаар дугайында шиитпир хүлээп алдынган деп санаар.

5.3.9А чүүл. (1). Президент-биле кады Россия Федерациязының Оралакчы президентизин доорт чыл хуусаада соңгуур.

(2). Оралакчы президентиниң кандидатуразын Президент албан-дужаалга кандидат тургузар. Президентиниң кандидатуразы дээш бадылаашкын [illegible] Оралакчы президентиниң кандидатуразы дээш бадылааны ол болур.

(3). Президентиниң даалгазы-биле Оралакчы президент оон хүлээлгелеринден кезээн күүседип болур. Президент түр үеде бодунуң албан-дужаал бүрүн эргелерин күүседип шыдавас апарганда, оон хүлээлгелерин ол күүседир. Бо таварылгада Оралакчы президентиниң бүрүн эргелерин Парламент үш хонук хуусаа иштинде бадыткаан турар ужурлуг. Президент мөчээн, хүлээлгелерин күүседир арганы чок апарган таварылгада, а ол ышкаш албан-дужаалындан ойталаанда, Президентини соңгуур чаа соңгулдаларга чедир Оралакчы президент [illegible] президент апаар.

(4). Оралакчы президентиниң албан-дужаалындан хостаан, ол мөчээн азы халашкан таварылгада Президент Оралакчы президентини томуйлаар, ол Парламентиниң Палатазы ийилээ бадылаашкынының хөйүнү барымдаалап бадылаан соонда ук албан-дужаалга кирер.

(5). Оралакчы президент кандыг-бир өске албан-дужаалды ээлевес.

5.3.10А чүүл. Федерация министерстволары болгаш күрүне администрациязының өске-даа Федерация органнарының тургузуун болгаш дүжүрерин федерация хоойлузу ёзугаар боттандырар.

(А ВАРИАНТЫНЫҢ ТӨНЧҮЗҮ)

Б ВАРИАНТ

(кижеглеп алырга: «Парламент мурнунга харыысалгалыг Чазак»)

5.2Б ЭГЕ. КҮРҮНЕ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ДЭЭДИ ОРГАННАРЫ

5.2.1Б чүүл. (1). Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары болза: Федерацияның Президентизи, Федерация парламентизи, Федерация чазаа — Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели, Дээди суд, а ол ышкаш Конституция суду.

(2). Эрге-чагыргаларны ангылаар [illegible] Федерацияның Конституциязынга болгаш хоойлуларынга [illegible].

5.3Б ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ

5.3.1Б чүүл. (1) Федерацияның Президентизи күрүнениң баштыңы болур.

(2) Федерацияның Президентизин Россия Федерациязының хамаатылары 4 чыл хуусаалыг соңгуур. Президентиниң албан-дужаалынга кандыг-даа кижи ийи удаа соңгуттунар болбас. [illegible] соңгуттунуп ужуравас.

5.3.2Б чүүл. (1). Президент Россия Федерациязының Конституциязының гарантизи болур.

2) иштики болгаш даштыкы херектерге Россия Федерациязын төлээлээр.

3) Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң Дээди командылакчызы болур;

4) [illegible] дээш көртеп турар ужурлуг.

5) Парламентиниң чөпшээрежилгези-биле Конституция судунуң Даргазын болгаш кежигүннерин, Россия Федерациязының Дээди судунуң даргазын, Дээди судтуң судьяларын, Федерацияның Кол [illegible] Даргазын томуйлаар; Чепсектиг Күштерниң дээди командылалын томуйлаар болгаш [illegible];

6) [illegible]

7) [illegible]

8) [illegible]

9) [illegible]

10) Парламентиниң [illegible].

5.3. 3Б чүүл.

Президент [illegible]:

1) Парламентиниң [illegible] референдумну [illegible];

2) Парламентиниң [illegible] шиитпирлээри-биле аңаа катап [illegible] (соңгаарлаткан хоруушкун эргези):

3) бодунуң агелээшкини-биле Чазакка бүзүрээр-бүзүревезиниң дугайында айтырыгны Парламент мурнунга тургузар.

4) Федерацияга азы оон чамдык районнарынга онза байдалды тургузар. Ук шиитпирни [illegible].

5) Федерацияже халдаашкын болур дег [illegible].

6) Федерацияже халдаашкын [illegible] дайынны хөделиишкиннерин [illegible] дугайында айтышкынны бээр, оон соонда Парламентке үш хонук хуусаа иштинде [illegible].

7) [illegible].

8) Россия Федерациязының [illegible] шаңналдар-биле шаңнаар болгаш хүндүлүг аттарны тывысыр.

9) [illegible].

10) Президент [illegible].

11) Парламентиге болгаш чонга [illegible] Президентиниң [illegible] Парламент [illegible].

5.3. 4Б чүүл. (1). Россия Федерациязының Президентизи Конституцияга шынчы [illegible] дугайында даңгыраг бээр.

(2). Бир эвес Президент Конституцияны болгаш хоойлуларны [illegible] катаптаар болза, ону дужурүп болур. Ындыг буруудалышкын-биле холбаштыр Президентини дужурер дугайында херек оттурар деп шиитпирни Палаталарның кайы-бирээзи 3-түң 2 кезиинден эвээш эвес кире бадылаашкын-биле хүлээп алыр. Бо таварылгада херекти Дээди судче дамчыдар, ол бодунуң түңнелин үндүрер. Дээди судтуң буруудаткан түңнелиниң талазы-биле үзе шиитпирни өске Палата хүлээп алыр. Президентини дужурер дугайында шиитпир бир эвес соңгуткан депутаттарның 3-түң 2 кезиинден эвээш эвес [illegible] хүлээп алдынган деп санаттынар.

5.3. 5Б чүүл. Федерацияның Президентизи [illegible] болгаш ону Федерацияның хоойлузу камгалап турар.

5.3. 6Б чүүл. Бодунуң бүрүн эргелерин Президент чарлыктар болгаш айтышкыннар үндүрүп боттандырар. [illegible] Россия Федерациязының хоойлуларынга чөрүшпес эвес болур ужурлуг.

(Төнчүзү дараазында номерге үнер).

«Улуг-Хем» солуннуң харыысалгалыг секретары, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Шоома Молоскалович Даржай бо хүннерде бежен харлап турар. Ол янзы-бүрү жанрларга материалдарны республика солуннарынга бижип турар идепкейлиг журналист.

Журналист Ш. М. Даржай чүгле солун ажылы-биле кызыгаарлаттынмайн, бичии уругларга чогаал бижиирин оралдажып чоруур. Ол «Кым аякты бусканыл?» деп шүлүктер чыындызын парладып үндүрген. Ш. М. Даржайның баштайгы ному ол, а автор ам ийиги номун белеткеп турар. Ооң ийи шүлүүн номчукчуларга бараалгаттывыс.

Ы Н Д А - Б И Р Е К

Ында бир-ле черде
Ында-бирек оол бар.
Ыглавайның алган
Ырлажогун канчаар.

Эртен эрте турбас,
Эттир удааш чыдар.
Салыкче барбас,
Саадаткаш турар.

Иштик-хевин кетпес,
Иезинге тувек.

«Дегийт-дүрген» — дээрге,
Дедир тепкеш турар.

Ырга кирген оолак
Ыяды бээр хоржок,
Амдызында ойзуп,
Алавайн барвал.

Ол-ла хевээр кайын
Олчок бак чоруур деп!
Элээн болгаш база
Эргип көрээл шинме.

У Ж У Р Л У Г Б О О Р

— Кижи бүрү төрээн
черлиг,
Хииин кескен нелиг боор.
Адап, сурап айтыра бээр
Ада-ие, төрел чоннуг.
Кырган кижи менде чүү
боор,
«Кызыл-дустай» бээр
мен — дээр
Кыймыш дивейн, дыңнап
аар мен
Кырган-ачам элдеп кижи.
«Чаагыс ону бодап чор» -
дээн.
Чагыын ам-даа сагтып
кээр мен,
Элей, дергээ туттуунуптар
Эр боот шору апарган мен.

Чонум ижин кылчы бердим,
Чоон оруум тыва бердим.
Төрээн черим кагбадым-
даа,
Төрел чонум утпадым-даа.
«Дендии кижи апардым» —
деп
Дээрже үндүр
мактанмадым.
Ческиниг бак кулугур деп
Чеме-хала дыңнавадым.
Улуг улус чугаа-домаа
Ужурлуг боор чорбадыве:
«Ада сөзүн ажыпын
болбас,
Ие сөзүн ижип болбас»

Шоома ДАРЖАЙ.

Аныяк үн

АМЫДЫРАЛ САРААЛАРЫ

Шын деп кежиг
Сыык эвес — тереңдир
дээш
Чежеге дээр
Сезиглениң олурар бис.
Солагланып
Сөөк хемче шурады бээл
Ындыы эрик
Ырак деп бил, аъдың
камна
Ээремнерге

Ээргиниттеге база хеппү
Ыңчалза-даа
Ыцаныжып черле салба
Ээргиниңе
Эки аъдың ышкындырза,
Чалыы кижи —
Чазыгларның оруунда [illegible]
[illegible]
Амдыгаалтан [illegible]

Борис КУУЛАР.
Сүт-Хөл район.

ФОТОМЕДЭЭЛЕР

ЛИПЕЦК ОБЛАСТЬ. Липецк чоогунда Долгоруково суурда механизатор Валерий Вдовин Воронеж хоорайның эмчилеринден солагай холун болгаш аңаа немештир душтук кылдыр Татьянаны алган.

... Бо чылдың апрельде ол «Память Ильича» колхозтуң шөлдеринче чугай сээртүп, теп турган. Хаттыг хүнде ол тракторунуң кожуунуң чүгүн төккеш, тракторунче бар чыдырда хаттың күштүг кагыы ону трактор биле кожуг аразында өзекче чыышыр идип кээн. Карак чивеш аразында оону ырадыр шывадапкан, черле чыткан. Тура халып кээрге, солагай холу хар кырында, үзүлген черинден хан дээрге сыылаар. Валерийниң арыг хар-биле ханныг агарын элээзи соксадып алгаш, черде чыткан холун хар-биле база чаап-чаап ораап алгаш, тракторуу биле сүүрүже түтсүпкан.

Аас-кежик боор, сууга вертолёт келген турган, ол ону Воронежке чедирген. Таварылга соонда үш шак даа эртпээнде аңаа микрохирургия операциязын кылган. Операция чедимчелиг эрттирген. Ам аңаа аңаа турган медсестра Татьяна мөгейжип, Чонга чаа олар [illegible].

ЧУРУКТА: Татьяна биле Валерийге эш-өөрү байыр чедирип турганы.

СЭТА-ның фотохроникалы.

[illegible] Мария Хюбер 100 харлаан [illegible] М. С. Горбачевтуң чуруу [illegible].

ЧУРУКТА: Мария Хюбер эзээ-биле.

Кейстон — СЭТА-ның фотоэу.

ТВ

ДЕКАБРЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте» 10.00 Ада-чурттунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Кинопрограмма «XX чүс чыл. Дүвүреңниг үенин хрониказы». «Буруузун арылдырары». Урал-чечен публицистиг фильм. 2-ги сериязы. 14.45 Мультфильм. 15.00 «Кедээден дамчыдылга». 16.00 «Чаа салгал шилип ап тур». «Юниор-банк». Аныяк банкирлерниң маргылдаазы. 17.15 Бүгүдеге педагогика. 18.15 «Альфред Нобельдиң XX чүс чылы». 19.15 Россияның парламент медээчизи. 19.30 «Шантаж». Урал-чечен фильм. 1-2 сериязы. (Италия). 21.00 «Үе» 21.45 «Меңге болгаш бодуңуң чүүлдер дугайында» 21.45 П. И. Чайковский. 100 романс. 22.05 «Мапп[illegible]». Оннарартар фильм [illegible]. 19.20 сериалдар. 22.55 «Чүү? Кайда? Кажан?». 23.55—00.10 Шигжиреге делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 «Чер—дүвүрелиивер», «Хемни [illegible]» [illegible] «[illegible] черде». Урал-чечен телефильм 1-2 серияларыы. 11.15 «Херээжен болгаш эр кижи». Телешии. 13.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездиниңде. 15.15 Видеоканал «Совет Россия» 17.45 «Планета». 18.40 Эстрадалыг шоу-программа. 19.45 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 20.00 «Бистиң чурттап орар оранывыс». Б. Добродеев режиссерунуң фильмнери. «Горькийниң өнүүү— Андреева». 21.00 «Үе». 21.30 «Кедерээнде салдыкпас...». Урал-чечен фильм. (Югославия). 22.40—23.20 Урал гимнастика Делегей маргылдаалары.

ДЕКАБРЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Шантаж». Урал-чечен фильм. 1-2 серияларыы. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Үе». 13.10—15.10 «Эр, херээжен ийи кижи». Телешии. 16.45 Уруглар шагы. 17.45 «Бис болгаш экономика». 18.30 «Үе» 18.55 Политиктер [illegible]. 19.25 «Шантаж». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 [illegible]. 21.35 [illegible]. 22.50 «Авиашоу» [illegible] «Гиннес-шоу» [illegible].

оске-даа. 00.05—00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35, 9.35 Литература. 9 класс. Орус литературада сентиментализм. 9.05 Итали дыл. 10.05 «Экранда—01 албан чери». 10.35; 11.35 Хөгжүм. 7 класс. С. С. Прокофьев. «Золушка». 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Пушкинниң шөлү». Телефильм. 12.15 Н. Корнлорф. № 1 гимн. 12.40 Мультфильм. 13.50—14.05 «[illegible] тон». Урал-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.10 «Угрюм хем». 1-ги сериязы. «Громовтар». Урал-чечен телефильм. 18.20 «Хулумзуруг» Теленоруктуларниң чагаалары бауваар. 19.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.40 Медээлер. 19.45 «Чугула интервью». РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң секретары Д. Л. Тиилмейниң чугаазы. 20.00 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.05 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 20.20 Самбога [illegible] маргылдаазы. 21.30 «Дилеп чорууттувус». 22.00—22.25 М. Мусоргский. «Тас дагга дүн».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Коллаж. 18.30 «Үе» 19.00 Мультфильм. 19.10 Хөгжүм телеабонементизи. «Виртуозтар». 20.05—20.20 «Тамчыктыг удувар, чаштар!».

Кино

ДЕКАБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Сердце Ангела»** (АКШ, 16 харга чедир) 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Король «Дракон» 9.00, 13.00, 17.00 **«За шкуру полицейского»** 11.00, 15.00, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Варвара — краса, длинная коса»** 9.00, 12.50. **«Ночной экипаж»** 10.50, 14.40. **«Ханусен»** 16.40, 19.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Тайна карпатского замка»** 11.40, **«Давайте любить»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Новые похождения кота в сапогах»** 10.30, **«Последний зов любви»** (Индия, 2 сериялыг) 12.10, 15.20, 18.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Ловушка для кошек»** 13.00, **«Запасной, на старт!»** 14.50, **«Месть и закон»** (2 сериялыг, Индия) 16.30, 19.10 шактарда.

ДЕКАБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: **«Наутилус»** (Свердловск) 9.30, 11.20, 13.10, 19.00 (узаткан) **«Однажды в Америке»** (АКШ, 3 сериялыг, 16 харга чедир) 15.00 шактарда. **Видеозал: «За шкуру полицейского»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Маленькие проказники»** 9.20, 12.30, **«Зимородок»** 10.50, 14.00, **«Сердце Ангела»** (АКШ) 15.40, 18.00, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Давайте любить»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Последний зов любви»** (Индия 2 сериялыг) 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Дом на Кароль-стрит»** 17.30, 19.30 шактарда.

Квартира [illegible]

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-28 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ аар үйлдвэр амыдырал — 3-38-82, 3-38-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ [illegible] — 3-34-98, 3-41-23 ◆ [illegible] — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ уйдурукчулер — 2-27-41 ◆ холун келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга чамазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1

Индекс 54241.

Заказ № [illegible]

Тувинской республиканской БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 11 вторник № 282 (14482)

1925 чылда үнезиләеттинген

Өртээ 3 көп

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ДҮН-ХҮНДЕ 5 ТОННА

Бай-Тайга районнуң хереглекчилер ниитилелинде хлеб быжырар пекарниязында үш ээлчег-биле 9 кижи ажылдап турар. Олар дүн-хүнде беш тонна хлеб быжырар хүлээлгелиг.

Валентина Хүргүловна Конгар 30 ажыг чыл дургузунда хлеб быжырып келген. Кызылдың хлеб заводунга 6 ай хуусаалыг курсту ол дооскан. Хлеб, булочка кылыглары бүдүрер цех бир ээлчегде-ле 2000 ажыг булочкаларны быжырар.

Дүүн В. Х. Конгарның ээлчээ булочка быжырар нормазын оранчок ажырган. Ол ээлчег планныг онаалдаларын күүседир дээш ажылдап турар. Ук коллективте аныяк ажылчыннар хөй. Оларга В. Х. Конгар бодунуң арга-сүмезин берип турар.

Бай-Тайганың чаагай хлевин садып алыр дээн кижилер чоок районнардан база кээр. Ынчангаш ээлчег бүрүзү бодунуң планын ажыр күүседир дээш кызымаккай ажылдап турар. Дүүнге чедир В. Х. Конгарның ээлчээ беш тонна ажыг хлебти быжырган болгаш садыгларга чедирген.

КУРАГИНОДАН ЧАГАА

Тывадан бодунуң эки туразы-биле көжүп чоруй баргаш, Красноярск крайның Курагино районунда көжүп чеде берген адашкылар Дмитрий биле Сергей Сацуктар ук районнуң «Заветы Ильича» солунга интервью бергеш, тывалар биетерни чуртундан үндүр сывыртапкан деп меге дыңнадыг кылганының дугайында оларның нүгүл-ховун сойгалаан чагааны «Шынның» корреспондентизи Манай-оол Оюн бо солуннуң редакциязынче чоруткан. Шак ындыг материал мооң мурнунда «Шын» солунга «Нүгүл-дүр» деп эге-биле үнгенин номчукчулар билир.

Сацуктарның нүгүлүн көжүп чеде бергени Курагино районнуң чону билип алзын дээш, ук материалды орус тылга очулдургаш, «Заветы Ильича» солуннуң редакциязынче автор база чоруткан. Дүүн «Шын» солуннуң редакциязынга мындыг чагаа келген.

«Силерниң чоруткан материалыңарны солунувуста парлавас. Кол чүүл болур национал медерелиниң-биле ойнаваас, байдалды чидиглендирбес ужурлуг бис дээрзинге силерниң-биле чөпшээрежип турар мен. Бистиң районда Тывадан көжүп келген 500 ажыг кижи бар.

Хүндүткел-биле «Заветы Ильича» солуннуң редактору

В. ПАВЛОВСКИЙ».

ДААРТА

ПАРТИЯНЫҢ АВТОРИТЕДИН КӨДҮРЕР

Сөөлгү үеде партияның ат-алдары болгаш ооң авторитеди бадып бар чыдары-биле холбаштыр «Партияның, коммунистерниң ат-алдары болгаш арын-нүүрү» деп темалыг хуралдарны «Торгалыг», «Кызыл тук», «Коммунизмче орук», «Ак-Чыраа» совхозтарга эрттиргилээн.

Шак ындыг хурал Өвүр районнуң төвү Хандагайты суурга болган. Аңаа суурда турар бүгү албан, организацияның болгаш бүдүрүлге черлериниң коммунистери киришкен. Хурал партия райкомунуң хуралдаар залынга болган. Аңаа 230 хире кижи киришкен.

Районнуң коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга кыйгырыгны хүлээп алган. Кыйгырыгда партияның политиказын деткиир, чуртта турар нарын айтырыгларны өөренип көөр Президентиниң программазын деткип, Эвилел керээзин чарарынче кыйгырган. Ол ышкаш корум-чурумну эки жидер, нацнялар аразында харылзааны быжыглаар, аъш-чем болгаш бүдүрүлге бараанарын контрольга алыр, кыштаглаашкынны органызастыг эрттирериче кыйгырган.

Даарта болур партия хуралдарынга ол кыйгырыгны таныштырар.

САЛНЧЫ ЭР

—Инектн саап өөренирн менээ белен эвес турган. Че-че, чүү ынчап турар. Ара каапкаш, өскээр ажылдай бээр чоор бе — деп, каш-даа катап бодаан мен деп аныяк саанчы оол бодунуң сеткилин бөгүн улуска ажыдып, амгы ажылының алыс ужукталы берген удазының безин чугаалап бээр.

Анаа, шынап-ла, баштайгы чылдарда берге турган. Ынчалза-даа ол соругдаан соруундан, күзээн күзелинден ойталаваан. Оон бээр элээн каш чылдар эрткен. Мерген Ховалыг ам Улуг-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Хайыракан сүт-бараан фермазында саанчылап ажылдап турар. Ооң көргүзүглери чылдан чылче багай эвес болуп келген.

Ажылга кызымак аныяк оол ам коллектив кежигүннериниң хүндүткелин чаалап алган. Оларның бүзүрелин-даа, иделгелин-даа шынзыдып шыдаар кижи апарган. Ол — район Совединиң улус депутады, фермада күш-ажыл чөвүлелиниң даргазы. Аныяк кижиниң эш-өөрүнүң мурнунга хүрысалгазы улам улгаткан. Ону Мерген кызымаккайы-биле ажып эртип турар.

ЧУРУКТА: саанчы Мерген Ховалыг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Экспресс-интервью

КИЖИНИҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ—БИРГИ ЧЕРДЕ

Россия Федерациязының Конституциязының төлевилели солуннуң бо номеринде парлаттынып турар. Ону мооң мурнунда солуннарга база парлаан. Ук Конституцияның төлевилелиниң талазы-биле экспресс-интервьюну Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. Т. Сталоолдан алган бис.

— Юрий Түлүшевич, ук төлевилел бистиң республиканың чонун сонуургадыры чугаажок. Ынчангаш ол талазы-биле кижээнгейге кирер айтырыгларның бирээзи —национал-күрүне тургузуунуң талазы-биле мында чүү көрдүнүп турарыл? Мааңа хамаарыштыр кыска тайылбырдан бээриңерни диледивис.

— Бо төлевилелде автономнуг республикаларның күрүне бот-догуннаашкынының дугайында чаңгыс-даа сөс чугааләттынмааны—Россияда болуп турар болуушкуннарга дүүшпейн турар. Бистиң республика РСФСР-ниң деңнээргелиг субъектизи кылдыр көрдүнүп турар болганда, хөй айтырыгларга эвилелдеңнкен республика черлериниң бот-тускайлаң эргелерин алыр ужурлуг. Тыва республиканың статузу эвилелдешкен республиканы-биле деңнештинер ужурлуун онзагайлаары чугула. Аңаа черлежир бистиң үндезин байдалдарывыс бар: республиканың бистиң эрге-чагырга органнары бодунуң Конституциязы болгаш черле ынчаш күрүнежидиге эрге-лерге дугжуп болур чүүлдер эвээш эвес. А бо төлевилелде көрдүнгени-биле алыр болза, бистиң республика —область, крайларга деңнештинген болуп турар. Ол чүүл Тываның чонунуң сагыш-сеткилинге таарышпазы билдингир.

— Хамаатыларның эрге-ажыктарының камгалалынга хамаарыштыр кандыг чүүлдерни мында онзагайлап болурул?

— Хамааты кижиниң социал камгалалы бүгү делегей эрге-хоойлуларынга дүүштүр көрдүнгени онзагай. Өскээр чугаалаарга, кижилерниң сонуургалдарын мурнатканы кончуг улуг ужур-утказыг чаа чүүл болуп турар. Чижээ, республиканың азы ооң эрге-чагырга органнарын канчаар адаарын чонуң бодунуң эргезинче киирген улуг бүзүрелди болгаш иделгелди берип турар. Ону херек кырынче шилгидер болза, бистер республиканың чонун күзелиниң аайы-биле чүге «Тыва республика» деп адап болбас бис? Азы үлегер эргечагырга органының адын «Хурал» деп чүге адап болбазыл? Ынчангаш чонуң эгелерин бедидип көргенин —ёзулуг-ла чаа үеге дүүшкен, чугула чүүл деп үнелевезе чогуур.

— Ынчаарга амыдыралдан алгаш көөрге, бүдүн чонну безин куду көөрү чамдык кижилерге аңаа чүүл болуп турар. Чижээ, Ольга Липчинская болгаш өскелерниң-даа тыва чонну базынчактаан хөөннерни канчаар тайылбырдаап болурул? Ол дугайында редакцияның почтазында чонуң хөй чагаалары бар.

— Бистиң республиканың чазаа РСФСР-ниң прокурорунга О. Липчинскаяга хамаарыштыр РСФСР-ниң Кеземче Кодекзиниң 74 чүүлүнге дүүштүр националдар аразының харылзааларынга өжээнежилгени тургусканы дээш херек оттурарының Мөдеглелин киирген. Автор Тывада байдалды эки билип албайн, бадыткал чок чүүлдү парлаттынып, түңнелинде «сыгыр карактарлыг, чаак сөөктерлиг» тыва чон шупту хулиганнар болгаш кем-херек үүлгедикчилери кылдыр бадидинген. Ынчангаш Тываже специалистер келиксевестээн, тыва аныяктарның эртем-билиг чедип алырының арга ларын нарыыдаан болгаш өске-даа билдингир чок чүүлдер тывылган. Оон ужун О. Липчинскаяга хамаарыштыр кеземче херээн оттурары негеттинген.

— Сөөлгү үеде ындыг фактыларның нептерээшкининиң чүнүң-биле тайылбырлап болурул? Артында-ла шак ындыг чаңгыс талалаан, шын эвес материалдар берген кижилер кеземчеге онаашпайн турар болгай...

— Доорту-биле чугаалаарга, Хоойлулар ажылдавайн келген болгаш оларны херек кырында шын ажыглавайн турар. Бистиң күрүневисте хамаатыларның ат-алдарын, арын-нүүрүн, төлептиг чорууң камгалаарының иделгелдиг механизмин ажылдаттынмаан. Мээң бодап турарым — Эвилелдиң, РСФСР-ниң база бистиң республиканың хоойлужудулга органнарынга национальдар аразының айтырыгларын чогуннудукарының тускай комитеттерни тургустунар ужурлуг.

— Юрий Түлүшевич, сөөлгү айтырыг: бо Конституция төлевилелиниң тургустунганы-биле холбаштыр бистиң республика, ооң чону чүнү кылыр ужурлугуул?

— Республиканың чазаа күрүне бот-догуннаашкынынга болгаш база ону боттандырарының механизминге хамаарышкан хоойлуларның пакедин хүлээп алыр ужурлуг. База ол киирген Тыва республиканың Конституциязының төлевилелин ажылдап кылыр. Аңаа национал-күрүне тургузуунуң, ниитилел-политиктиг системаның, кижилерниң эрге-ажыктарының айтырыгларын бүгү талалай көөр, ол ышкаш республиканың төөгүлүг эрткен оруу, чонуң онзагай культуразы, бойдустуң ажыглалы болгаш камгалалы, ажыл-агый чорудулгазының онзагай хевирлери — шупту өөренип көрдүнер ужурлуг.

Конституция төлевилеледерниге хамаарыштыр чон сонуургалдыг болуп, ону өөренириниң, сайгарарының, саналдар киирериниң талазы-биле иделкейлиг болуру күзенчиг. Бо талазы-биле тургузукчу саналдар кончуг үнелеттинерн билдингир.

Надежда ЭРГЕП чугаалашкан.

СЭКП ТК-ның Пленуму

МОСКВА, декабрь 10. (СЭТА). Эвилел керээзиниң концепциязының болгаш партия организацияларының сорулгаларының дугайында СЭКП ТК-ның Пленуму кежигүннери чугаалажып эгелээн. Пленум дүүн Москвада ажыттынган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

СЕССИЯ БҮДҮҮЗҮНДЕ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы бөгүн ажыттынар. Ооң мурнунда, тодаргайлаарга, декабрь 9-та воскресенье, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннери чыылгаш хуралдап, сессияның хүн айтырыгларын база ону эрттирериниң чурумун чугаалашкан. Хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар эрттирген.

Сессияга улус депутаттарының чугаалажып көөрү-биле киирип турар айтырыглар хөй. Ону демдеглеп тура, дараазында чүүлдү онзалап каары артык эвес хире. Сессияга чугаалажыр айтырыгларның аразында ужур-утказының аайы-биле ап көөр чүве болза, бистиң республиканың бөгүнгү, даартагы амыдыралы-биле тудуш холбаалыг чугула айтырыглар кирип турар. Чижээлээрге, республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны, «Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузун чон сонуургал-биле манап турар дээрзин билдингир. Чүге дизе ол чүүлдерниң төлевилелдерин сайгарып чугаалажырынга олар боттары база киришкен болгай. Ол айтырыгларның ужур-утказының Тываның амыдыралынга кайы хире улуг ужур-дузалыын Президиум хуралынга сайгарылга база катап бадыткаан. Санал-оналсолчулгазының үезинде маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп-даа турду, а Президиум кежигүннериниң кол-ла сорулгазы — чаңгыс түңнелге кээп, бодалдарның чаңгыс аай болуру. Ынчангаш сайгарылгага эвээш эвес үе үнген.

Улус ажыл-агыйын быжыглап эжинидер, рынок экономиказынче шилчииринң талазы-биле Тыва АССР-ниң чазааның программазының төлевилелин Президиумга мооң мурнунда база сайгарып чугаалажып турган болгаш доктаамал комиссиялар аңаа хамаарыштыр саналдарын, күзээшкиннерин киирглээн. Республиканың Министрлер Чөвүлели ол чүүлдерни кичээнгейге ап, барымдаалап, өөренип көргеш, чедир ажылдааш, программаның төнчү вариантызын сессия мурнунда, Президиум кежигүннеринге база катап киирип келгени бо. Ол база Тываның амыдыралынга чугула айтырыг.

Депутаттар оон-даа өске айтырыгларны чугаалажыр. Сессияның ажылын үш хүн уламчылаар кылдыр көрген.

Вера КУУЛАР. («Шынның» корр.)

Төлевилелди чугаалажып тур бис

БОТ-БОТТАРЫНГА УДУРЛАНЫШКАК

«Советская Россия» солуннуң бо чылдың ноябрь 24-теги номеринде Россия Федерациязының Конституциязының болгаш РСФСР-ниң Конституциязының төлевилелдери парлаттынган. Бистиң республиканың сонуургакчыларының дилээн езугаар оларны «Тувинская правда», «Шын» солуннарда база парлаан.

Биргизи — албан хуунун төлевилели, ону РСФСР-ниң Дээди Совединиң Конституция комиссиязының ажылчын бөлүү база экспертттер бөлүү белеткээн (Б. Н. Ельциниң болгаш Р. И. Хасбулатовтуң ниити удуртулгазы-биле РСФСР-ниң 15 депутады, 4 эксперт, 9 [illegible] база секретариаттың ажылдакчылары ажылдаан, дашт тыкы экспертер — АКШ-тан А. Квасустайнак, база А. Ранышевсиваян, Италиядан А. Ла Пергола ук материалдарны ажылдатттынган). Философия [illegible] доктору, профессор Э. Вол... [illegible] өөреникчип ёзу-биле катаптап турар» («Советская Россия, 1990 чылдың ноябрь 25).

Ийиги төлевилелди — альтернативтиг — «Коммунисты России» деп депутат бөлүүнүң кежигүннери — РСФСР-ниң улус депутаттарының инициативизи бөлүү болгаш элээн хөй эртемденнер киирген (РСФСР-ниң 28 улус депутады, 28 эртем консультантылары, эң шыырак 10 эртемденниң материалдары ажыглаттынган).

Конституция комиссиязы төлевилелди ноябрь 20-де парлаар деп шиитпирни хүлээп алган турган. Ынчалза-жок ооң удуртулгазы республиканың номчукчуларынга хамаарыштыр хүлүүзел чогун нефгүзүн. «Советская Россия» солунга төлевилелдерни база өөрүзе бербейн, «Аргументы и факты» солунга парлаткан. А ооң мурнунда безин чазаарда [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible] РСФСР-ниң Конституциязы [illegible] Р. И. Хасбулатовтуң октябрь [illegible]

биле Россияның бүгү черлеринче тарадып, чамдык девискээр солуннарынга парлаан. (Н. Гарифуллина, «Төлевилелди канчаар тып алган бис», «Советская Россия» ноябрь 24).

Албан хуузунуң төлевилелиниң номчазы мында «Социализм» «Совет», «ССРЭ», «улус депутаттарының чер-чер Советтери» деп состерни шуут казып... «РСФСР» деп атты «Россия Федерациязы» [illegible] бе деп бодалга кээр.

«Россия Федерациязының күрүне [illegible]» 4.1.6 чүүлде «Бир эвес [illegible] Россия Федерациязының Конституциязы [illegible]

кирип шыдаар болза, республика статузун хүлээп ап болур» деп бижээн. Чүгаа чүнүң дугайында боол турарыл? Ооң вариантызын (өске хевирни) номчуптар болзувусса бүгү чүве билдинип бээр. Ында мынча дээн: «Федералдыг девискээр бир эвес ооң экономиктиг, социал болгаш политиктиг [illegible] федералдыг дугааламчыдан [illegible] талаар болгаш чаа статузун [illegible] хүлээлгелерин боду бот-тускайлаң боду [illegible] ка (чер) статузун чедип ап болур». Бо дээрге ам база национал-[illegible]

1.3 чүүлдүң 4 пунктузунда «Күрүне [illegible]» Чечестиг Күштерге болгаш [illegible]

дээни СЭКП-ниң узуткаарынче угланган база хамааты ларның политиктиг эргелерин кызыгаарлап турар. Төөгү эртемнериниң доктору, профессор И. Михалева «Советская Россия» солунда чүүлүнде үстүнде базымтындыг Конституцияга киирер үндезин чогун көргүзүп, хамаатыларның каттыжыышкыннар тургузар конституциялыг эргезин кызыгаарлаашкын. «Хөй-ниити каттыжыышкыннар дугайында» Хоойлуга болгаш кижиниң политиктиг эргелериниң дугайында делегей пактыларынга дүүшпейн турарын айыткан.

1.7 чүүлдүң 1 пунктузунда «Россия Федерациязының экономиказының үндезини — хостуг [illegible]» [illegible]

2.4.2 чүүлде «Эрге-чагырга черлеринге дыңнадыг кээр чүгле [illegible]» [illegible] 3.1.7 чүүлдүң 2 пунктузунда «Забастовкалаар эргени (Ва[illegible])» [illegible]

3.2.6 чүүлде «Шоо [illegible]» [illegible]

мынча дээн: «Экономиканың үндезини — бодунуң хуу өнчүзүн байыдып турар хостуг ажыл-агыйжы чорук бүдүрүлге». Ажыл-агый чорудулгазының хуу өнчүзүге эргелээр 24 ... [illegible]

мынга кара ажылдың бичии чагаазы» тыптып келбес бе?

Парламент депутаттарының дугайында чамдык пунктулар ханы эвес бодалдарны илередип турар. Чижээлээрге, «парламентиге болгаш оон дашкаар депутат ажылчорудулгазы боттандырып турган үезинде депутат кижи бодунуң чугаазы дээш харыысалга хүлээвес» дээни тодаргай эвес. Ынчаарга чүнү-даа шүүгеп, нүгүлдеп алыр бол зар эшмежил?

Амгы өске эвилелдешкен республикаларның [illegible] күштерин тургузарының [illegible] болганда Россия Федерациязының чепсектиг күштеринң дугайында дүрүмү хүлээп ап болур бе, мыя ын? «Федерациязының чепсектиг күштери Эвилел [illegible]» [illegible] болуп бергениниң ...[illegible] 7.4.3 чүүлдүң 1-ги пунктузунда ... болза.

7.4.2 чүүлдүң 2-ги пунктузунда мынчаар бижип турар: «Россия Федерациязының бирги Президентизи ... РСФСР-ниң Дээди...

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитединде

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ажыл-агыйлыг чурттак, эргелер болгаш хамаатыларның иштики-хамаатылар айтырыгларының талазы-биле комитединиң киржилгези ССРЭ Президентизиниң ССРЭ-ниң Парлазы талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга М. Ф. Ненашевти, ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң даргазынга Л. П. Кравченкону томуйлаар дугайында айтырыгны чугаалашкан.

[illegible]

(СЭТА)

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Эгези № 281 «Шында»).

5.3. 7Б чүүл. Президент-биле кады оон сонгулгазынга дүүштүр Оралакчы президентини сонгуур. Ынчан Президентиниң кандидатуразы дээш бадылааны дээрге-ле Оралакчы президентиниң кандидатуразы дээш бадылааны ол болур.

5.3. 8Б чүүл. Оралакчы президент Парламентиниң ниити Палаталарының каттышкан хуралын даргалаар. Оралакчы президент чок турар үеде Парламентиниң ниити хуралдарын Палаталарның Даргалары ээлчежип эрттирер.

5.3. 9Б чүүл. (1). Президентиниң [illegible] дээш бадылаашкынын езугаар Оралакчы президент ооң бүрүн эргелеринин чамдыын боттандырып болур.

(2). Президент тур үеде [illegible]

[illegible]

5.3. 10Б чүүл. Оралакчы президентиниң Президентиниң дужуурери [illegible] болур. Оралакчы президентиниң албан-дужаалындан дужурген таварылгада, ол мочаан азы халашкан таварылгада Президент Оралакчы президентиниң томуйлаар, ол Парламентиниң ийи Палаталарының бадылаашкыннарының хөй кезии оон бадылаан соонда ажылдап эгелээр.

5.3.11Б чүүл. Президентиниң болгаш Оралакчы президентиниң хүлээлгелерин оларның бүрүн эргелериниң хүсаазынын дуртаазында күүседири кандыг-бир өске албан-дужаалды ээлээри-биле, кандыг-даа партияга кежигүн болуру-биле таарышпас.

(ВАРИАНТ: 5.3.12Б чүүл. Черлерлерге федерацияның күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелерин чоннуң сонгуп алганы база Россия Федерациязының Президентиниң бадылааны албан-дужаалдыг кижилер боттандырыр.)

5. 4Б ЭГЕ. ПАРЛАМЕНТ (ДЭЭДИ СОВЕТ)

5.4. 1Б чүүл. Федерация Парламентизи болза Россия Федерациязының дээди болгаш нара чаңгыс хоойлу-ужурер төлээлелгелиг органы болур.

5.4. 2Б чүүл. Парламент улус төлээлекчилериниң Палатазы база Федерация чөвүлели составтыг доктаамал ажылдаар. Ийи ПалатаЛары 4 чылга хуусаалыг ажылдаар сонгуур.

5.4. 3Б чүүл. Улус төлээлекчилериниң Палатазын төлээлелгениң чаңгыс аай нормазын езугаар Россия Федерациязының хамаатылары сонгуур. Палатаның составының саны конституция (органиштиг) хоойлуну тодарадыр.

5.4. 4Б чүүл. (1) I ВАРИАНТ. Федерация чөвүлелин республикаларга болгаш федерация девискээрлеринге оларның хамаатылары сонгуур.

II ВАРИАНТ: Федерация чөвүлелин республикаларның болгаш федерация девискээрлериниң төлээлелгелиг дээди органнары сонгуур.

(2). Федерация чөвүлелинге республика бүрүзүнден [illegible] төлээлекчилер база федерация девискээри бүрүзүнден [illegible] төлээлекчилер кирер.

5.4. 5 Б чүүл. Парламентиниң болгаш ооң Палаталарының онзагай бүрүн эргелеринге кирер чүүлдер болур:

1) Федерацияның дугуйу [illegible] хоойлулар үндүрери;

2) Россия Федерациязының хоойлуларын ниитизи-биле болгаш албан тайылбырлаары;

3) Конституцияда көрдүнген чурум ёзугаар бүгү улустуң бадылаашкынын (референдумун) эрттирериниң дугайында шиитпирлер хүлээп алыры;

4) Россия Федерациязының Чазаан (Министрлер Чөвүлелин) тургузары;

5) ниити болгаш кезек чамдык мобилизация база онзагай байдал дугайында чарлаар деп шиитпирлерни хүлээп алыры азы ол дугайында Президентиниң шиитпирлерин бадылаары;

6) дайын байдалын чарлаары;

7) тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту деткиириниң талазы-биле улус аразының керээлиг хүлээлгелерин күүседири эргежок чугула апарган таварылгада Россия Федерациязының шериг [illegible] ажыглаарының дугайында шиитпирлерни хүлээп алыры;

8) Россия Федерациязының Конституциязының кордүнген таварылгаларда база [illegible] чурум ёзугаар Россия Федерациязының Президентиниң, Оралакчы президентиниң, оон-даа өске албан-дужаалдыг кижилерниң албан-дужаалындан дужурери чугаалааары;

9) федерацияның бюджедин чугаалажыры, көөрү болгаш хүлээп алыры, оон күүселдезин хыналдаар;

10) федерацияның үндүрүглерин база өске-даа албан чыыр төлевилелдерни доктаадыры;

11) улус хуусаалыг ажыл-агый [illegible] программаларын чугаалажып көөрү болгаш хүлээп алыры;

12) бо Конституцияда көрдүнген өске-даа бүгү эргелер.

5.4.6Б чүүл. Парламент болгаш оон Палаталары күүсекчи эрге-чагырганың ажыл-чорудулгазынга ниити контрольду база Конституция [illegible] өске-даа контроль бүрүн эргелерин боттандырар.

5.4.7Б чүүл. Парламентиниң бүрүн эргелериниң ажыл-чорудулгазының бо Конституцияда доктааткан чурумунга үнделилеп. Палата бүрүзүнүң эрге-хүлээлгелериниң онзагай чүүлдерин бадылап боттандырар.

5.4.8Б чүүл. Палата бүрүзү Палатаның болгаш оон комитеттериниң ажылын. Палатаның комитеттериниң болгаш комиссияларының ажылының регламентизин хандырып турар доктаалдарны хүлээп алыр эргелиг, а ол ышкаш Палаталарның ажылынга хамаарылыглыг доктаалдарны болгаш резолюцияларны хүлээп алыр.

5.4.9Б чүүл. Парламент сонгулдалар соонда үжеги ... чыылыр ... Парламент [illegible] регламент тодарадыр.

5.4.10Б чүүл. (1). Палаталар кол курултайда ажылдаар. Дайынның болгаш тайбыңның айтырыгларын, онзагай болгаш шериг байдалдарын [illegible] Президентиниң [illegible] айтырыгларын [illegible], а ол ышкаш Палаталарның [illegible] Парламентиниң ниити хуралдарын чыыр.

(2). Парламентиниң ниити хуралдарынга Дарганың хүлээлгезин Оралакчы президент, а ол чок турар үеде Палаталар Даргалары ээлчежип күүседир.

(3). [illegible] Палаталарның [illegible] комитеттериниң болгаш комиссияларының, а ол ышкаш өске-даа [illegible] ажылдаар.

5.4.11Б чүүл. (1). Палата бүрүзү Палатаның сонгуттан [illegible] хөй кезии олурупкан турда, албан күштүг болур [illegible] Шиитпирни Конституцияда көрдүнген таварылгалардан аңгыда таварылгаларда, Палатаның [illegible] (ВАРИАНТ: сонгуттурган кежигүннериниң эң хөй нуруузунуң бадылааны-биле хүлээп алыр).

(2). Хоойлу төлевилелдериниң болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле каңылдаа Палата бүгү Палатаның комитеди кылдыр ажылдап болур. бо таварылгада хоойлужудулга шиитпирин хүлээп албас.

5.4.12Б чүүл. Палатаның ээлчег чок пленарлыг хуралдарын чогуур Палатаның депутаттарының 5-тиң 1 кезии негээнде, а ол ышкаш Президентиниң, Палаталар Даргаларының шиитпирин ёзугаар азы Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының дилээн ёзугаар эрттирер. Бир Палатаның ээлчег чок хуралы өске Палатаның негелдезин ёзугаар база эрттирген турун болур.

5.4.13Б чүүл. (1). [illegible] составтың Парламентиниң, Палаталарының депутаттарының бүрүн эргелери чаа составтың Парламентиниң баштайгы хуралы-биле төндүр.

(2). Парламентиниң ээлчеглиг сонгулдаларын Парламентиниң бүрүн эргелериниң [illegible] 45 айдан эрте эвес база 47 айдан орай эвес үеде эрттирер. Ол хуусааларның [illegible] дугуйында доктааткан сонгулдаларны чедир 3 айдан орай эвес үеде Президент [illegible].

5.4.14Б чүүл. (1). Палатаның бодунуң шиитпири-биле Палата бүрүзүнүң [illegible] эргелерин хуусаадан эрте соксадып болур. Ол дээш оон кежигүннериниң 2/3 бүрүн бадылаан болза, ындыг шиитпирни хүлээп ап болур. Ол шиитпирни Палатаның Даргазы Президентиге дыңнадыр. Палатаг сонгулдаларны бир айдан эрте эвес база ийи айдан орай эвес үеде эрттирерин ол доктаадыр. Бир Палатаның бодунуң тарап чоруун бергены өске Палатаның тарадыышкынын чалдагааны болбас. Чаа Палатаның составын сонгулгаларынга чедир Палатаның эрги составы ажылдап турар.

(2). Бир эвес онза байдал (Конституцияның 5.11 эгезинде көрдүнген) үезинде Палатаның бүрүн эргелери соксап турар болза, оон бүрүн эргелери уламчыланының дугайында шиитпирни Парламент онза байдалды чарлааны-биле кады хүлээп алыр.

5.4.15Б чүүл. (1). Парламент фракцияларын болгаш депутаттар бөлүктерин, оларның составынга 10-дан эвес хөй кежигүн бир болза, депутаттар тургузар болгаш дамчылаар. Чаңгыстың хөй парламент фракциязынга азы депутат бөлүүнге депутаттар кежигүн боор болбас. Парламент фракцияларының партияга боттарын камгалаар депутаттарны тургузуп турар. Депутаттар бөлүктери партияның эвес аңгы-аңгы тургузуп турар. Парламент фракциялары болгаш депутаттар бөлүктери оларның ажыл-чорудулгазының бөлүктер тандыдыг болгаш ...

(2). Парламент фракциялары, депутаттар бөлүктери, а ол ышкаш хамааржылгыг депутаттарның хуралдары Палатаның удуртукчу органнарынга сонгууру-биле кандидаттарны тодарадыр. [illegible]

5.4.16Б чүүл. Хоойлу төлевилелдерин, бюджетти, [illegible]

[illegible]

5.4.17Б чүүл. (1). Палатаның ажылын удуртуру-биле хуралдарны болгаш оон ажыл-чорудулгазын ниитизи-биле органнизастаар талазы-биле депутаттарның аразындан оларның хөй кезииниң саналы ёзугаар Дарганы Палата сонгуп алыр. Палатаның Даргазынга хуралдар үезинде Палата камгалалының албаны чагыртыр. Даргазы-биле кады, ол чок турар үеде Даргазының хүлээлгелерин күүседир, ооң бирги болгаш ийиги оралакчыларын сонгуп алыр.

(ВАРИАНТ: (2). Даргалаар бүрүн эргелерин боттандырып чорудуп турар үеде Палатага чүве чугаалаар болгаш харыы бээр эргезин Палатаның Даргазы ажыглавас. Айтырыгларны чугаалажып көөрүнүң ээлчээн депутаттарның чүве чугаалаар чоруун бодуун турбу-биле доктаадып шаабаас, бир эвес бээ депутатка чүүрүн чамыктайн турар болза депутаттарның чугаазын үзе кирип болбас).

5.4.18Б чүүл. (1). Палаталар депутаттарның аразындан доктаамал болгаш тур комиссияларын тургузар. Комитеттерниң болгаш комиссияларының ажыл-чорудулгазын тургузуу Палаталар аңгы Конституцияга дүүштүр тодарадыр.

(2). Комитеттер болгаш комиссиялар хоойлу ажылдарының болгаш өске-даа шиитпирлериниң төлевилелин белеткээр. Парламентиниң күүсеп алганы хоойлуларының болгаш шиитпирлериниң күүселдезиниң [illegible] боттандырар, ажыл, а ол ышкаш чугула апарган таварылгада хаалгыг хуралдарны болгаш парламент сайгарылгаларын чорудар.

(3). Албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар Палаталарның комитеттериниң болгаш комиссияларының оларның айтырыгларынга кээр комитеттериниң болгаш комиссияларының негелдези шупту документацияны болгаш информацияны доктааттынган хуусаада бижимел азы аас-биле бээр хүлээлгелиг. Бо [illegible] информацияны [illegible] хоойлу [illegible]

(4). Комитеттерниң болгаш комиссияларының хоойлуларның [illegible] доктаалдары, бир эвес олар Конституцияның болгаш Россия Федерациязының хоойлуларынга удурланыышкан эвес болза, күүседири албан. Бо таварылгада доктаалдарга хамаатыларны Конституция [illegible] азы Россия Федерациязының Дээди судунче [illegible] болур.

5.4.19Б чүүл. Улус төлээлекчилериниң Палатазы Федерация чөвүлелинге бадылап [illegible] хоойлу [illegible] чугаалажып көөр болгаш дeтпиир, а ол ышкаш амгы Конституцияда кордүнген таварылгаларда хоойлуларны хүлээп алыр.

5.4.20Б чүүл. Улус төлээлекчилериниң Палатазының парламент фракциялары Чазак Министрлериниң кандидатураларын төлээлээр [illegible] Президент-биле консультация [illegible]

5.4.21Б чүүл. Улус төлээлекчилериниң Палатазы:

1) федерацияның Чазак [illegible] Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң мандадын бадылаар;

2) федерацияның Чазак [illegible]

3) [illegible]

дээн ойталаанда, чазак халажыр;

4) федерацияның бюджедин [illegible] турузунуң [illegible] Чазактың отчёдун [illegible].

5.4.22Б чүүл. Улус төлээлекчилериниң Палатазы иштики болгаш даштыкы политика айтырыгларының талазы-биле Чазактың отчёдун дыңнаар болгаш чогуур шиитпирлерни хүлээп алыр: Россия Федерациязының улустар аразында керээлерин күштүг азы күш чок болдурар.

5.4.23Б чүүл. Улус төлээлекчилериниң Палатазы федерацияның күрүне чээлилерин бээриниң болгаш чээли алырының, даштыкы күрүнелерге дузалаарының болгаш даштыкы күрүнелерден база чазактар аразында организациялардан дузаны хүлээп алырының дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр.

5.4.24Б чүүл. Улус төлээлекчилериниң Палатазы доктаамал комитеттерни тургузар: хоойлужудулга талазы-биле; бюджет болгаш үндүрүглер талазы-биле; парламент процедуразының талазы-биле; күрүне суверенитедин камгалаарының болгаш национал айыыл чок чорук талазы-биле; улустар аразында ажыл-херектер талазы-биле; Конституция комитедин, а ол ышкаш доктаамал Мандат комиссиязын. Чыыш бүрүзүнүң Палатазы өске кандыг-даа доктаамал азы тур комитеттерни болгаш комиссияларны тургузуп болур.

5.4.25Б чүүл. (1). Конституцияның 5.4.7 чүүлдерин ёзугаар Федерация чөвүлели:

1) республикалар аразында болгаш национал [illegible] хоойлу [illegible]

2) улус төлээлекчилериниң Палатазының чугаалажып көөрү-биле аңаа кирип турар төлевилелдерни чугаалажып көөр болгаш ол талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр;

3) улус төлээлекчилериниң Палатазынга оон киирген хоойлу төлевилелдерин оларга чанагы киирген таварылгада катап чугаалажып көөрү-биле дедир эгидип бээр.

(2). Улус төлээлекчилериниң Палатазының аңгы Конституцияга ёзугаар Федерация чөвүлелиниң чугаалажып көөрү-биле киирер деп турар хоойлуларының кандыг-даа төлевилелин Чөвүлелдиң деткиишкини чокта хоойлу болбас.

5.4.26Б чүүл. Федерация чөвүлели Федерация чөвүлелиниң комитеттериниң (Федерация чөвүлелиниң доктаамал) депутаттарын тургузуп турар болгаш дайылдыр.

5.4.27Б чүүл. (1). Федерация чөвүлели комитеттерниң тургузар бюджет болгаш үндүрүг талазы-биле, республикалар аразында болгаш национал аразында болгаш тарыстаалар талазы-биле, парламент процедуразының талазы-биле, Мандат комиссиязын. Чыыш бүрүзүнүң Федерация чөвүлели өске-даа доктаамал азы тур комитеттерни болгаш комиссияларны тургузар эргелиг.

(2). Комитеттерни болгаш комиссияларны девискээрлерниң дең саналыг төлээлелгезиниң принцип ёзугаар даштыкы кандидаттарның бот-дештиделилгезиниң үндезинге Федерация чөвүлели сонгуп алыр.

5.4.28Б чүүл. (1). Хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көөрү-биле улус төлээлекчилериниң Палатазынга Чазак ийи Палаталарының комитеттери болгаш депутаттары киирер. Конституцияда кордүнген таварылгаларда Федерация чөвүлели киирер. Хоойлу төлевилелдерин ол ышкаш улус төлээлекчилериниң Палатазынга [illegible] кирер.

(2). Улус төлээлекчилери...

иниң Палатазынга дугаарлан хоойлу төлевилелдериниң Федерация чөвүлелинге чугаалажып көөрү-биле киирер. Федерация чөвүлели улус төлээлекчилериниң Палатазынга киирген хоойлу төлевилелин катап чугаалажып көөрү-биле таварылгада эгидип берип болур.

(3). Бир эвес Улус төлээлекчилериниң Палатазының киирген хоойлу төлевилелин Федерация чөвүлелинге чүүлдүг деп санатпайн барза, палаталарның чөпшээрежилге комиссиязын тургузуп болур болгаш төлевилелди аңаа сайгарып, дугуржулгага келген соонда, ийи палата каттышкан хуралынга база катап чугаалажып көөр.

(4). Федерация чөвүлелиниң үшкү номчулга соонда хүлээп албааны хоойлу төлевилелин ол-ла чылдың дугуйунда база катап Федерация чөвүлелинге чугаалажып көөрү-биле киирип болбас.

(5). Хоойлуну азы хоойлуга эдилгелерни чүүлдүг деп санаарынга ук палатаның сонгуттурган депутаттарының хөй нуруузу аңаа кирилири эргежок чугула. Конституцияның (алыс) хоойлуларының хөй нуруузу — сонгуттурган депутаттарның үштүң ийи кезии-биле хүлээп алдынар.

5.4. 29Б чүүл. (1). Палатаның депутаты бодунуң сонгукчуларының деңгелиг [illegible] ниити бот-тиышкынга болганда. Парламент чорудулгазынга хамаарылгалыг херектер талазы-биле шиитпир хүлээп алыр эргелиг. Болгаш санал-оналдаа илередиринге хостуг эргелиг болгаш депутаттарның кандыг-бир боттурериндеге (политиктиг партияларга) киириш тири, нутарлар болур үжүрээр.

(ВАРИАНТ: «Федералдыг чөвүлелдерниң оларның сонгаан республикаларының болгаш федералдыг девискээрлериниң органнарының төлээлеп болгаш ол органнар оларны дедир хыйгыртып болур»).

(2). Парламентиге илереткен болгаш сайгарлар база депутаттар харыылаар. (ВАРИАНТ: «Депутат төлээлекчилериниң күүседели-биле холбаштыр»). Депутаттар оларга дээр болбас эргелиг. Палатаның шиитпирлериниң аңгы кандыг-даа чөпшээрел турзазаа, оларга кезек болгаш административтиг харыысалга оннаар база [illegible]. Россия Федерациязының Дээди судунуң деңнелдери Парламентиге ол дугайында дилег киирип болур.

5.4.30Б чүүл. (1). Парламент депутаттары дараазында чүүлдерни ажыглаар эргелиг:

1) хоойлу саналдаар инициативазы;

2) күрүнениң кандыг-даа албан-дужаалдыг кижилеринге бижимел негелде;

3) Хүн айтырыгларының Палатаның доктааткан регламентизин ёзугаар киирип болур айтырыглар талазы-биле Палатага хостуг санал бээри;

4) Палатаның шиитпирлерин хүлээп ап турар үеде хостуг үн бээрин:

(ВАРИАНТ: 5). Хоойлужудулганың доктааткан Палата дугайында чүүлдер [illegible] Палатаның комитеттеринге азы комиссияларынга [illegible] албан-дужаалдыг кижиниң [illegible] Палатаның хуралының үезинде [illegible]

6). Депутаттың оон өске эргелерин хоойлу-биле тодарадыр.

(2). Бүгү эрге чагыргазылар депутатка хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандырарынга дуза кадар хүлээлгелиг.

5.4.31Б чүүл. (1). Депутат бодунуң бүрүн эргелериниң бүгү үезинде күрүне албанынга азы өске албанга ажылдап болбас. Чазак кежигүннүң кылдыр азы Парламентиге сонгулдалыг органнарга бадылаткан депутаттар алыттынган албан-дужаалдарга турар үеде боттарының мандаттарын арттырып аар ынчалза-даа Палатага бадылаашкынга киришпес.

(2). Депутат ажыл төлевирин болгаш бодунуң чарыгдалдарының орнун Россия Федерациязынга улус депутаттарының статузунуң дугайында Хоойлуга дүүштүр алыр болгаш оон өске кандыг-даа доктаамал ажыл төлевири албас. Палатаның бүрүн эргелериниң доозулганының соонда, депутат бичеги ажылынче ээп кээр азы депутат бүрүн эргелериниң боттандырылганы эгелээринге чедир турганы албан-дужаалын ээлеп алыр эргелиг. Ол эргениң боттанылышкынынга шаптыктаан кижилер кеземче азы административтиг харыысалгага онаажыр.

5.5Б ЭГЕ. ЧАЗАК (РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ)

5.5.1Б чүүл. Россия Федерациязының чазаа Конституцияга болгаш федералдыг хоойлуларга дүүштүр оол бүгү девискээринге күүсекчи эрге-чагырганы боттандырар. Чазактың Конституцияга болгаш федералдыг хоойлуларга чорудулга чаа актылары Россия Федерациязының бүгү девискээринге албан күүседилгелиг турар.

5.5.2Б чүүл. Россия Федерациязының чазаа Федерация Парламентизиниң мурнунга харыысалгалыг болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында Президентиге отчёдун чедир. Чазак үе-тулган [illegible] Парламентиниң негелдезин ёзугаар кандыг-даа үеде турган байдал дугайында отчёт кылыр.

5.5.3Б чүүл. Россия Федерациязының чазаа [illegible]. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары болгаш бүгү Чазак тургузар.

5.5.4Б чүүл. Чазак бодунуң ажыл-чорудулгазынга күрүне албанының системазынга дайныр. Чазак албан [illegible] конституцуулуг [illegible] хоойлуну үндезин болдурупкан ажылдаар, политика талазы-биле нейтралдыг болур болгаш профессионалдыг чурум үндезиннеринден аңгыда кандыг-ла өске чылдагааннар-биле ажылдан [illegible] албан-дужаалдыг чарлыышкын [illegible]. Чазак албан черлеринге харыысалгалыг албан-дужаалдарны [illegible] конкурстуг системаның үндезиннинге боттандырар. Күрүне албан-хаазыннары Парламентиниң хоойлуларын болгаш өскедаа актыларны күүседиинге тереңке албааны дээш кеземче база административтиг харыысалгага онаажыр.

(Б ВАРИАНТЫНЫҢ ТӨНЧҮЗҮ)

5.6 ЭГЕ. ФЕДЕРАЛДЫГ СОНГУЛДА СИСТЕМАЗЫ

5.6.1 чүүл. Россия Федерациязынга сонгулдаларны бүгү-ниити, дең болгаш дорт сонгулда эргезиниң үндезинге чажыт бадылаашкын-биле чорудар.

5.6.2 чүүл. (1). Президент болгаш Оралакчы президент база Федералдыг Парламентиниң, республикаларның хоойлужудулга органнарының болгаш түс черлерниң бот-эргелелиниң органнарының конституцияның сонгулдаларынга Россия Федерациязының 18 хар чедип турар хамаатылары киржир.

(2). Судтуң шиитпирин ёзугаар угааны четпес деп көрген кижилер болгаш судтуң шиитпири күштүг болганы-биле хостаадыышкын черлеринде шиитиирип алганнар сонгулдаларга киржир эргези чок болгаш сонгуттас.

5.6.3 чүүл. (1). Сонгукчу бүрүзү чаңгыс бадылаашкынның бар. Сонгулда округтарын ол [illegible] төлээлекчилериниң нормазын депутаттар дээш саныг сонгукчулар олурушкан хуралдан деп шиттирген турар кылдыр, ындыг янзылыг тургузар.

(2). Кыл [illegible] сонгулда округтарын тургузарын болдурбас.

5.6.4 чүүл. (1). Бир эвес оларга дамзыда ниити сонгукчуларның ниити санының чартыктан хөй кезии киришкен болза, Президент болгаш Оралакчы президенттиң, Федералдыг Парламентиниң сонгулдалары болган деп санаар.

(2). Бадылаашкынга киришкен сонгукчуларның чартыктан хөй кезииниң бадылаашкынын алган кандидатты сонгуттурган деп санаар.

(3). Бир эвес бирги сонгулдага кандидаттарның чангызы-даа чогуур бадылаашкынны албаан болза, Президентиниң болгаш Оралакчы президентиниң албан-дужаалдарынга бирги сонгулдага эң хөй бадылаашкынны алган болгаш боттарының кандидатуралары [illegible] ийи кандидатты ниити сонгулдага [illegible] эң хөй бадылаашкынны алган кандидатты сонгуттурган деп санаар.

5.6.5 чүүл. Республикаларның [illegible] органнарын, а ол ышкаш түс черниң бот-эргелелиниң органнарының сонгулдаларының чурумун республикаларның хоойлулары тодарадыр.

5.6.6 чүүл. (1). Россия Федерациязының тиилелгези [illegible] Парламентиниң ийи палатазының [illegible] орган [illegible]

(2). Федералдыг Парламентиге бадылааны Президентиниң, Оралакчы президентиниң, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының, кежигүннериниң, Дээди суд [illegible] тус болгаш Конституция судтуң [illegible] кежигүннериниң албан-дужаалдары, а ол ышкаш Сонгулдалар дугайында Хоойлуда айытканы чаңгыс-даа дээди күрүне албан-дужаалдары-биле дагзыраыр болбас. Республикаларның хоойлужудулга органнарының болгаш түс черлерниң бот-эргелелиниң органнарының [illegible] болуру-биле дагзырылбас албан-дужаалдарны республикаларның хоойлулары тодарадыр.

5.6.7 чүүл. Президентиниң, Оралакчы президентиниң болгаш Федералдыг Парламент депутаттарының албан-дужаалдарынга кандидаттарны девискээрлерде хоойлуда көрдүнген чурумга база [illegible] боттандырар бөлүктер болгаш хөй-ниити организациялары, а ол ышкаш хоойлуда доктааткан хемчээлдиг хол үжүктерни чыып алган болгаш оон [illegible] сонгукчуларның (ВАРИАНТ: «Чаңгыс доктаамал тургуп турар кандыг-даа бөлүү боттандырар»).

5.6.8 чүүл. Сонгулдаларның организастаарын болгаш түңнелдерин үндүрерин сонгулда комиссиялары боттандырар. Олар бүгү ажылын политиктиг чок болгаш ажык-чаргылыг чорудар. Сонгулдалар дугайында Хоойлуга дүүштүр Төп сонгулда комиссиязы Парламентиниң, республикаларның комиссиялары, федерацияда сонгулда комиссиялары — республикаларның болгаш түс черлерниң бот-эргелелиниң чогуур органнары тургузар. Комиссия кежигүннериниң сонгулдада ол турар партиялар, хөй-ниити организациялары, сонгукчулар бөлүктери, комиссияларга кежигүннерин киирер.

5.6.9 чүүл. РСФСР-ниң [illegible] сонгулда эргелерин [illegible] чедирери болгаш сонгулдаларның [illegible] кылдыр [illegible] ёзугаар шиитпирин [illegible].

(Уламчызы 3-кү арынга).

БОТ-БОТТАРЫНГА УДУРЛАНЫШКАК

Төлевилелди чугаалажып тур бис

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Совединиң Даргазы а оон [illegible] — РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының [illegible] 13.2Б чүүл-биле дүүштүр [illegible]

«Хөйлеп [illegible]» [illegible]

[illegible] «Совет российн» [illegible] «Ак ст...» [illegible]

[illegible] 13 [illegible]

Россия Федерациязының Конституциязының төлевилели ССРЭ-ниң чаравын [illegible] РСФСР [illegible] Совет Социалистиг [illegible]

[illegible] РСФСР [illegible] Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң [illegible]

Россия Федерациязының Конституциязының [illegible]

[illegible] «Парламент [illegible]» [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совет [illegible]

[illegible] ССРЭ-ниң [illegible]

[illegible] Ноябрь 27—30 [illegible] РСФСР-ниң Компартиязының [illegible] ноябрь 17-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible] Президент М. С. Горбачевтуң [illegible] Россия [illegible]

[illegible] бот-боттарынга [illegible] 93 [illegible]. Ажа 4 муң [illegible].

Дефицитти [illegible] РСФСР [illegible]

Россия Федерациязының Конституциязының төлевилели [illegible] ССРЭ-ниң [illegible]

Сонгукчуларым [illegible] Тыва АССР-ниң РСФСР-ниң улус [illegible]

[illegible] «Российн коммунистери» [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible]

Мээң болгаш чергe хамааржыглыг [illegible] Россия Парламентиниң болгаш [illegible] РСФСР-ниң чамдык улус депутаттарының [illegible] сонгукчуларым [illegible] бээр чүүлдер бар.

[illegible] сонгукчуларым [illegible]

Доржу-оол ТИНМЕЙ,
РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң секретары, Тыва АССР-ниң улус депутады, экономика эртемнериниң кандидады.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Эгези 2-ги арында).

5.6.10 чүүл. Кандидаттарны [illegible] соңгулдаларны эртирер болгаш түңнелдерин үндүрер талазы-биле үнүп келген маргылдааларны чогуур деңнелдерниң судтары хоойлуда айыткан хуусаада сайгарып көөр. Судтуң шииткели күштүг боол артар.

5.6.11 чүүл. Президент, Оралакчы президент болгаш Парламент депутаттарының соңгулдаларынга Россия Федерациязының даштынында турар хамаатылары киржип болур.

(ВАРИАНТ: Бо чүүлдү уштур).

5.6.12 чүүл. Президент, Оралакчы президент болгаш Федералдыг Парламент кежигүннериниң соңгулдаларының чорудуун бо Конституция болгаш федералдыг хоойлу тодарадыр.

5.7 ЭГЕ. СУД ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

5.7.1. чүүл: Хамаатылыг тайбыңның, кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының камгаланчызы болур суд эрге-чагыргазы хоойлу-дүрүмнүң болгаш чөптүг чорукту хандырар.

5.7.2 чүүл. Россия Федерациязынга суд эрге-чагыргазы чүгле судтарга хамаарышкыр болгаш конституция, негелде херек, кеземче херек болгаш административтиг суд чорудулгаларының херекчилери-биле боттаныр.

5.7.3 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары диңмырак берген суд кежигүннери хүлээлгезин күүседип, шииткел эргелиг чорудулгаже киржир.

5.7.4 чүүл. (1) Судьялар кымдан-даа хамаарышпас, чүгле хоойлуга болгаш арынныгга чагыртыр. Судьяларга даап болбас эргени хоойлу магадылаар.

(2). Судьялар солуттунмас. Хоойлуда доктааткан назы-харга чедир олар халажып үнер. Доктааткан назы-харга чедир судьяны оон чөпшээрели чокка чүгле судтуң шииткели-биле болгаш хоойлуда айыттынган үндезиннерни барымдаалап албан-дужаалындан хостаар.

(3). Судьялар башкы ажыл-биле [illegible] хамаарышпас, [illegible] албан-дужаалга ажылдап, а ол ышкаш политиктиг партияның кежигүнү боор болбас.

5.7.5 чүүл. (1). Россия Федерациязының Дээди судунуң даргазын болгаш судьяларын, Конституция судунуң Даргазын болгаш судьяларын Парламентиниң чөпшээрелдезин-биле Президент томуйлаар.

(2). Өске судтарның судьяларын Суд чорудулгазының дугайында Хоойлуда тодараттынган чурум ёзугаар томуйлаттырар.

5.7.6 чүүл. (1) Россия Федерациязының суд системазы Россия Федерациязының Дээди судундан, Конституция судундан, федералдыг судтардан, республикалар болгаш федералдыг девискээрлер судтарындан, тус черниң судтарындан тургустунар.

(2). Онза судтарны тургузар болбас.

(3). Хоойлуда тодараттынган судта кымның-даа херээн көрдүрер эргени [illegible] болбас.

5.7.7 чүүл. Россия Федерациязының Дээди суду болгаш федералдыг судтар Россия Федерациязының Дээди судунга болгаш федералдыг судтар дугайында Хоойлунуң оларга хамаарышкан херектерни сайгарып көөр.

5.7.8 чүүл. (1). Конституция тургузуун камгалаар сорулга-биле Конституция суду:

1) Президентиниң хоойлуларының болгаш чарлыктарының конституктуг боол турарының дугайында херектерни сайгарар;

2) Россия Федерациязы-биле республикаларның аразында конституция-эрге-хоойлу маргылдааларын сайгарар;

3) Россия Федерациязының республикаларының аразында конституция-эрге-хоойлу маргылдааларын сайгарар;

4) Россия Федерациязының Президентиниң Конституцияны болгаш хоойлуларны хажыткандынга хамаарыштыр кылдынган буруудадыышкыннар талазы-биле херектерге түңнелди бээр;

5) Россия Федерациязының Президентиниң бодунуң хүлээлгелерин күүседир аргазының чок апаргазының дугайында түңнелди бээр.

(2). Президентиниң үндүрген чарлыктары болгаш хоойлуларын азы оларда кирген чүүлдерниң чамдызын Конституция суду Россия Федерациязының Конституциязынга дүүшпес деп санаанда, олар Конституция судунуң шиитпири парлаттынган хүнден эгелээш, күш чок болур.

(3). Оон эргезинге хамаарыштырган бүгү айтырыглар талазы-биле Конституция судунуң бүгү шиитпирлери шуут күштүг болур.

(4). Конституция судунуң херектерни сайгарып көөрүнүң чурумун хоойлу тодарадыр.

5.7.9 чүүл. (1). Судьялар Конституцияга дүүшпес хоойлуларны ажыглап болбас.

(2). Бир-ле суд тодаргай херекти сайгарып турган аңаа хамааржыр хоойлу Конституцияга дүүшпес деп түңнелге кээр болза, ол ук херектиң чорудулгазын түр соксадыр болгаш ол хоойлу Конституцияга таарышпайн турар деп [illegible] Россия Федерациязының Конституция судунга кирер.

5.7.10 чүүл. (1). Херектер сайгарылгазын бүгү судтарга ажык-биле чорудар. Ажык чарлыг сайгарылга күрүне, профессионал азы коммерция чажыттарын база хамаатыларның хууда амы-өг-бүле амыдыралының чарлап дыңнадырын камгалаары чугула апаргаш деп суд шиитпирлээн таварылгаларда, херекти хаалдыг хуралга дыңнап болур.

(2). Бирги чадаңның судтарынга кижи боду олуруп турда, кеземче херээниң суд чорудулгазын кылып болбас.

5.7.11 чүүл. (1). Суд чорудулгазын херектер сайгарылгазы талазы-биле чарышкы маргылдаалыг принципке үндезилеп чорудар.

(2). Профессионал юридиктиг дузаламчы алыр эргени суд чорудулгазының кандыг-даа үе-чадазынга хүлээп көөр.

5.7.12 чүүл. (1). Прокуратура хамаатыларның, [illegible] болгаш күрүнениң эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын хажыдыышкын болган таварылгада кеземче херек истелгезин боттандырар хүлээлгелиг.

(2). Кеземче херек суд чорудулгазынга Россия Федерациязының өмүнээзинден күрүне буруудадыышкынын прокурор деткиир.

(3). Прокуратураның четчелеп тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун хоойлу тодарадыр.

5.8 ЭГЕ. ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-ЭРГЕЛЕЛИ

5.8.1 чүүл. Тус черниң бот-эргелелин эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарганың [illegible] тодарадыр (ВАРИАНТ: Советтер, [illegible] болгаш күрүне органнары, хөй-ниитиниң бот-башкарылганың органнары, а ол ышкаш дорт демократия хевирлеринге боттандырар. Бот-эргелелдиң тус чер органнарының адын республикаларның Конституциязы тодарадыр. (ВАРИАНТ: Федералдыг эрге-чагырганың [illegible] тус черге [illegible]).

5.8.2 чүүл. Тус черниң бот-эргелелиниң органнары боттарының эрге-хүлээлгелериниң айыы-биле Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүүштүр күрүне эрге-чагыргазындан хамааржывас чокка хаделип ажылдаар.

5.8.3 чүүл. Тус черниң бот-эргелелиниң органнары хамаарышкан девискээринге тус чер эрге-чагыргазының бот органы болур.

5.8.4 чүүл. Тус черниң бот-эргелел органнары бодунуң бюджедин ажылдап кылыр, бадылаар болгаш күүседир. Тус чер бот-эргелелиниң [illegible], оон иштинде бюджет, өскээр тиртып ап болбас.

5.8.5 чүүл. Тус чер бот-эргелелиниң органнарының, оларның албан-дужаалдыг кижилериниң хүлээп алган шиитпирлериниң болгаш [illegible] турар [illegible] хамаатылар судка [illegible] болур.

5.9 ЭГЕ. САҢ-ХӨӨ БОЛГАШ БЮДЖЕТ

5.9.1 чүүл. Күрүне бюджединиң четпестээшкининиң сөөлгү кызыгаарлаашкынын болгаш ону дуглаарының дестерин тодаргайлап тургузар.

5.9.2 чүүл. Федералдыг бюджет Федералдыг үндүрүглер дугайында Хоойлунуң тургускан чүүлдериниң, ылап-ла кылыр телевирлерниң, чыылдаларның болгаш каайлыларның база күрүне эт-хөреңгилериниң орулгазындан, республикаларның [illegible] болгаш эки тура-биле бээр дадывырларындан, а ол ышкаш өске-даа акша шилчидиишкиннеринден тургустунар. Кирер чүүлдериниң даңзызын болгаш хемчээлин хоойлу тодарадыр.

5.9.3 чүүл. (1). Федералдыг күрүнениң чарыгдалдарын күрүне бюджединден дуглаар.

(2) Күрүне чарыгдалдарын Федералдыг чазак күрүне бюджединиң чарыгдалдарда көрдүнген хемчээли-биле дүүштүр дуглаар.

(3). Күрүне бюджедин ажылдап кылып турар үеде [illegible] (ВАРИАНТ: «Президент хүлээлгелиг») социал херектелгелерин хандырарын өөренип көөр.

5.9.4 чүүл. (1). Россия Федерациязының келир сан-хөө чылда бюджедин Федерация чазааның киирип келгени-биле хүлээп алыр. Бюджет талазы-биле Парламент комитединиң болгаш Күрүнениң сан-хөө контролюнуң киирип келген түңнелдерин барымдаалааш, Россия Федерациязының келир чылда бюджедин Федерация чазааның киирип келгени [illegible] чүүлдер айыы-биле чугаалажып көрүп турганы хүлээп алыр.

(2). [illegible] Россия Федерациязының Чазак Парламентке [illegible] бюджеттиң [illegible] дүүштүр [illegible].

5.9.5 чүүл. (1). Күрүне бюджединиң күүседиишкининиң дугайында отчётту Чазак бюджет талазы-биле отчёттуг чылдың доозулганының соонда үш ай иштинде федералдыг Парламентке киирер.

(2). Парламент отчётту отчёттуг чылдың доозулганының соонда 6 ай иштинде сайгарып көөр ужурлуг. Федералдыг Парламент отчёт талазы-биле шиитпирин бюджет талазы-биле парламент комитединиң болгаш Күрүнениң сан-хөө контролюнуң түңнелдерин алган соонда хүлээп алыр.

(3). Күрүне бюджединиң күүседиишкининиң дугайында тодаргай отчёттарны чыл санында парлаар.

5.9.6 чүүл. Бойдус болгаш социал халалатазын [illegible] чарыгдалдарны дуглаарынга бюджетте кирип турбас [illegible] фондулар Парламенттиң шиитпири-биле тургустунар. Оон чорудулгазын [illegible] Чазак чорудар. Чазак [illegible] фондузунуң акша-хөреңгизиниң бүгү ажыглалыышкынынга болгаш чарыгдалдарга хамаарыштыр тодаргай отчётту Парламенттиң чоокку сессиязынга киирер хүлээлгелиг.

5.9.7 чүүл. (1). Республикалар боттары бюджет системазын болур. Республикаларның бюджет политиказы Россия Федерациязының Конституциязынга, республикаларның конституцияларынга болгаш Федерация чөвүлелиниң бадылааны ниити принциптерге дүүштүр боттаныр.

(2) Республикалар сан-хөө талазы-биле федералдыг хоойлу ёзугаар доктааткан хевирлерге база кызыгаарлаарлыг автономиялыг болур.

5.9.8 чүүл. Федералдыг үндүрүг политиказы экономиканы күрүне таарыштырылгазының чепсээ болур болгаш Парламенттен тодараттынар. Федералдыг үндүрүг онзагыларынга Федерацияның бүрүн эргелиг хамаарылгазын, федералдыг бюджетке [illegible] үндүрүглерниң [illegible] чамдык [illegible] үндүрүг [illegible] федералдыг болгаш чер-чер бюджеттеринче хуваалдырын, а ол ышкаш үндүрүглер болгаш [illegible] талазы-биле республикаларның федералдыг [illegible] база тус черлериниң бот-башкарылгазының [illegible] хамаарылгазын Федерацияның үндүрүг хоойлузу-биле тодарадыр.

5.9.9 чүүл. Ниити үндүрүг системазын база оон тургузуун [illegible] бүгү хамаатыларның дең эргелиг болгаш бүгү ажыл-агый турарларга негелделериниң чаңгыс аайы сагыттынар.

5.9.10 чүүл. Үндүрүглер дугайында хоойлуларны бүгүдеге чедиңгир парлалгага парлаары албан. Хоойлулар оларны парлааныңың соонда үш ай эрткенде күштүг боол кирбес.

5.9.11 чүүл. (1) Үндүрүг [illegible] сагып турарын Парламентке отчёттуг Күрүнениң үндүрүг инспекциязы боттандырар. Күрүнениң үндүрүг инспекциязының статузун федералдыг хоойлу тодарадыр.

(2). Күрүнениң үндүрүг инспекциязының хөделишкиннерин судка хомудап киирип болур.

5.9.12 чүүл. Россия Федерациязы болуңук кредит-акша системазын тургузуп азы оон акша саарылгазының быжыг туруштуг база чедимчелиин хандыртынар байдалдарда өске күрүнелер-биле акша болгаш кредит системаларын каттыштырар дугайында дугуржулгага кирип болур. Россия Федерациязы өске күрүнелер-биле кредит-акша талазы-биле [illegible] таварылгада оон сан-хөө органнарының ажыл-чорудулгазын контрольдаарынга киржир.

5.9.13 чүүл. Россия Федерациязы акша системазының быжыг туруштуг болгаш бодунуң девискээринге чаңгыс аай кредит-акша политиказын Парламентке отчёттуг федералдыг төп банкының дамчыштыр боттандырар. Төп банк коммерция банктарының ажыл-чорудулгазынга хайгааралды боттандырар болгаш Россия Федерациязының экономиказының таарыштырыкчызы болур. Төп банк бодунуң хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазынга ниитилелдиң чаагай [illegible] болдурбушаан, хостуг эргелиг болгаш федералдыг хоойлуларның [illegible] ажылдаар болгаш чыл санында Парламентке отчёттуг.

5. 10 ЭГЕ. КҮРҮНЕ КАМГАЛАЛЫ

5.10.1 чүүл. (1). Россия Федерациязының Чепсектиг Күштери Россия Федерациязының күрүне суверенитедин болгаш девискээрииниң бүдүн-бүрүн чорууун дайзын хүжү-биле камгалаар [illegible] тургузуттунар болур.

(2). Россия Федерациязының Чепсектиг Күштери профессионал үндезинге тургустунар [illegible].

(ВАРИАНТ: (2). Россия [illegible] тайбың үеде Россия Федерациязының [illegible] девискээрден даштын [illegible].)

5.10.2 чүүл. (1) Хамаатыларның эргелериниң база хосталгазының, [illegible] чорукту база [illegible] камгалалын [illegible] федералдыг органнарга [illegible] федералдыг полиция болгаш [illegible] милиция [illegible] федералдыг хоойлу-биле тодарадыр.

(2). Россия Федерациязының күрүнениң айыыл чок чорууну камгалаарының талазы-биле хүлээлге айыыл чок чоруктуң федералдыг албанынга [illegible]. Оларның статузун [illegible] федералдыг хоойлу-биле [illegible].

5.10.3 чүүл. (1) Чепсектиг Күштер, айыыл чок чоруктуң күштери болгаш полиция конституциялыг демократтыг тургузуу база хоойлу ёзугаар чазакты дүжүрерин, Парламенттиң болгаш күрүне эрге-чагырганың өске-даа дээди органнарының ажыл-чорудулгазынга шаптыктаарынга азы оон кызыгаарлаарынга, хамаатыларның конституция ёзугаар эргелерин болгаш хосталгаларын хоойлуга дүүшпес ёзу-биле кызып-кыярынга, ол ышкаш Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезиннеринге чөрүшкек сорулгаларга ажыглаттынган турун болбас. Конституцияның бо чүүлүн хажытканы чонга удур аар кем-херек үүлгедиишкини болур.

(ВАРИАНТ: (2). Чепсектиг күштерни, айыыл чок чорук база полиция күштерин хоойлуга дүүшпес кылдыр ажыглааныңың дугайында Парламентиге медеглел доп-дораан парламент инстелгезин чорударын негээни ол болур).

5.10.4 чүүл. Россия Федерациязы өске күрүнелер-биле боттарының девискээрлериниң каңы камгалазарының хемчеглерин ап чорудар, ниити шериг кезектерин тургузар азы Федерацияның шериглериниң чамдызын дамчыдар [illegible] Федерация [illegible] шериг [illegible] статузу, оларның чагыртырыың, ажыглалының болгаш база тургузуун чурумун, а ол ышкаш материалдыг база сан-хөө хандырылгазының чурумун тускай тодараттынар ужурлуг.

5.10.5 чүүл. Россия Федерациязының Чазааны чепсектиг күштерге болгаш айыыл чок чорук күштеринге [illegible] удуртулгазын турар министрлерниң албан-дужаалдарын хамаатылыг кижилер ээлээр турар ужурлуг.

5.11 ЭГЕ. ОНЗА БАЙДАЛ

5.11.1 чүүл. (1). Тускай онзагай (онза) байдалдарда Россия Федерациязының Президентизи Федерацияның бүгү девискээринге азы тус-тус черлерге онза байдалды чарлап болур.

(2). Тускай онзагай (онза) байдалдар дээрге дараазында чүүлдерниң түңнелинде тургустунуп келир байдалдар:

1). хемчээлдери болгаш салдары чурттакчы чонуң амыдырал-чурттаалгазынга, кадыынга, айыыл чок чоруунга болгаш амыдырал хандырылгазынга уржуктуг апаар агаар-бойдус халаптары болгаш техниктиг озал-ондактар;

2). чурттакчы чонуң амыдырал-чурттаалгазынга, кадыынга болгаш айыыл чок чоруунга азы күрүне албан черлериниң чогумчалыг ажылдаарынга ылаптыг айыылды тургузуп турар болгаш оларны анаа аргалар-биле чайладып шыдаттынмас ындыг чүүлдер:

3) ниитилелдиң организастыг ажылдап, чурттаарынга кыжаныг тургузуп турар болгаш кижилер, организациялар азы албан черлериниң бөлүүнүн [illegible] база өске-даа хоойлуга дүүшпес хөделиишкиннер-биле холбашкан коорум-чурум үрээшкиннери, бир эвес оларны күрүне эрге-чагырганың эргезинде бар анаа аргалар-биле таарыштыр шиитпирлеп шыдаттынмас апарганда;

(3). Онза байдалды чарлааныңың кара чаңгыс сорулгазы болза, хоойлунуң холдап күштүг болурун [illegible] болдурган ниитилелдиң чогумчалыг ажылдап, чурттаарының байдалдарын эң дүргени-биле катап тургузары болур ужурлуг.

5.11.2 чүүл. Онза байдалды [illegible], партиялар азы албан черлериниң бөлүүнүң хөделиишкиннери-биле холбаштыр киирер эргежок чүгле [illegible] таварылгаларда Россия Федерациязының Президентизи оларга хоойлуга удур хөделишкиннерни соксадырынче кыйгырар база онза байдалды киирерин болурунуң дугайында сагындырар хүлээлгелиг.

5.11.3 чүүл. Агаар-бойдустуң халавының азы техниктиг улуг озал-ондактың уржуу-биле онза байдалды киирерин чүгле халапчы талазындагы девискээрниң эрге-чагыргаларының, бир эвес олар [illegible] болза, [illegible] база [illegible] үндезинде [illegible].

5.11.4 чүүл. [illegible]

5.11.5 чүүл. Онза байдалды киирер дугайында Россия Федерациязының Президентиниң Чарлыы 72 шак дургузунда Парламентиге бадылаттырары-биле ыдаар дамчыттынган турар. Парламент кандыг-даа үеде онза байдалды соксадыр эргелиг.

5.11.6 чүүл. Онза байдалды 30 хонуктан ажыр киирбес ужурлуг. Ол хуусаа төне бээрге, бир эвес Парламент оон күштүг болурун уштавас болза, онза байдалды киирер дугайында Чарлыктың боттаныышкыны соксадыр. Эргежок чугула [illegible] киирген таварылгада Парламент 30 хонуктан ашпас кылдыр каш-даа уладып болур.

5.11.7 чүүл. (1) Онза байдалды киирериниң, уламчылап азы күш чок болдурарының дугайын бүгү-ле бар чепсектер дамчыштыр чонга чарлап дыңнадып турар ужурлуг.

(2). Онза байдалды киирер, уламчылаар азы күш чок болдурары дугайында Президенттиң актылары федералдыг эрге-чагырганың албан ёзузунуң ведомстволарынга парлаттынган турар ужурлуг.

5.11.8 чүүл. Россия Федерациязының азы оон чамдык кезектериниң девискээринге онза байдалды киирериниң эргежок чугулазы тыптып келген таварылгада Президент ол дугайын кызыгаарлашкак күрүнелерге дыңнадыр.

5.11.9 чүүл. Онза байдал чарлаан девискээрде республикаларның күүсекчи эрге-чагыргазының азы тус черниң бот-башкарылгазының органнары Россия Федерациязының Президентизинге азы оон томуйлаан харысалгалыг кижиге дорт чагырткан турун болур. Ол ышкаш республикаларның хоойлужудулгазының болгаш тус черниң эрге-чагыргазының эрге-хоойлулар дугайында актыларының боттаныышкыны-биле кызыгаарлаттынып азы тур соксадып каап болур.

5.11.10 чүүл. Онза байдалдың үезинде Федералдыг Парламенттиң, Конституция судунуң, а ол ышкаш суд шүүгү органнарының бүрүн эргелери соксаттынган азы кызыгаарлаттынган турун болбас.

5.11.11 чүүл. (1). Россия Федерациязының Президентизи онза байдал үезинде тускай хемчеглерни боттандыргаш, бо Конституцияның 2.3.1, 2.3 (2), 2.3.6 (1), [illegible] 2.6.5 чүүлдеринде [illegible] эргелерни, хосталгаларын тур када кызыгаарлаарын киирип болур. Ындыг кызыгаарлаашкыннар онза байдал дугайында Чарлыктың тексинге (солуттелеринге) дорт айыттынган турар ужурлуг.

(2) Хосталгаларын болгаш эргелерин тодарадып тургузуп турар дээрге [illegible] бүгү күрүнелерге [illegible] эргелерин болгаш хосталгаларын кызыгаарлааның, [illegible] кызыгаарлаашкыннар дугайын, оларның чыдагаачыларын, а ол ышкаш оларны күш чок болдурар дугайын Россия Федерациязының Президентизи саат чок дыңнадыр.

5.11.12 чүүл. (1) Онза байдал үезинде хүлээп алыр кандыг-даа хемчеглер:

1) тургустунган байдалдың берге нарыының негеп турары ындыг хемчээлдерге боттанган турар ужурлуг.

2) күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының эргелерин база бүрүн эргелеринге, хөй-нинти организацияларының эрге-хоойлулуг байдалынга а ол ышкаш онза байдал чарлаваан өске-даа черлерге кижиниң эргелеринге болгаш хосталгаларынга кандыг-бир кызыгаарлаашкыннар азы өскерлиишкиннер болдурбас болбас;

3) шуут-ла сөөк-язызынга, кижиниң оң-чүзүнүнге, национальынга, эр-кызынга, дылынга, шажын-чүдүлгезинге, эт-хөреңги байдалынга азы социал (аңгы) ызыгуурунга үндезилеп алгаш, чамдык кижилерге азы чурттакчы чонуң бөлүктеринге хамаарыштыр кандыг-бир ылгал көрүүшкүнү болдурбас херек.

(2). Онза байдалдың үезинде кемниг херек үүлгеткени дээш өлүрүп шиидер дээн шииткелди онза байдалдың күштүг болуп турар үезинде болгаш ону соксатканының соонда 30 хонук дургузунда күүсетпес.

5.11.13 чүүл. Онза байдалдың үезинде Россия Федерациязының Конституциязын, соңгулда хоойлуларын, суд чорудулгазының дугайында хоойлуларны өскертир болбас, күрүне эрге-чагырганың органнарының соңгулдалар болгаш референдумнар эртирбес.

VI кезек.

Түңнел чүүлдер

6.1 ЭГЕ. КОНСТИТУЦИЯНЫ ӨСКЕРТИРИНИҢ ЧУРУМУ

6.1.1 чүүл. Конституцияга өскерилгелерни Үндезин Хоойлунуң баштайгы [illegible] каттыжып турар [illegible] кылдыр [illegible].

(ВАРИАНТ: Конституцияны өскертир дугайында хоойлуларга Конституцияның текстинге өскерилгелер киирери көрдүнер).

6.1.2 чүүл. (1). Конституцияны өскертир дугайында даап бодаашкыннарын киирип болурлар:

1) Федералдыг Парламенттиниң палаталарының кайызының-даа кежигүннериниң ниити санының 5-тиң 1 хуузундан эвээш эвези;

2) Россия Федерациязының Президентизи;

3) Россия Федерациязының Чазаа;

(ВАРИАНТ: ол пунктуну уштур);

4) Парламенттиниң Конституция комитеди;

5) Россия Федерациязының Дээди суду;

6) Россия Федерациязының Конституция суду;

7) Кайы-даа республиканың хоойлужудулга органы;

8) Россия Федерациязының бадылаар эргелиг 1 млн. хамаатыларындан эвээш эвези.

9) республиканың бадылаар эргелиг хамаатыларының ниити санындан 5-тиң 1 хуузундан эвээш эвези.

(2). Хамаатыларның чогуур дилег-бижиин киирериниң чурумун федералдыг хоойлу ёзугаар доктаадып тургузар.

6.1.3 чүүл. Конституцияны өскертир дугайында хоойлуну чогуур саналдарны киирген соонда чартык чылдан орай эвес үеде Федералдыг Парламент хүлээп алыр эргелиг; палаталарның кайызының-даа бүгү кежигүннериниң үштүг ийи хуузу бадылаанда, ук хоойлу хүлээп алдынар. Конституцияны өскертир дугайында саналды киргениниң соонда Федералдыг Парламент бир чыл дургузунда чогуур хоойлуну хүлээп албаан болза, саналды хүлээп албаан деп санаар болгаш дараазында чылдың дургузунда катап тургустунмайн барып болур.

6.1.4 чүүл. (1). Конституцияны өскертир дугайында хоойлуну республикалар күштүг болдуруп бадылаар ужурлуг. Россия Федерациязының Президентизи ону республикаларже чорудар. Республикаларның соңгудалыг органнары бир болза боттары күштүг болдуруп бадылаар, бир болза ол соңгулда-биле референдум томуйлаар.

(2). Республикаларның ниити санының үштүг ийи хуузу ону бадылаптарга, Конституцияны өскертир дугайында хоойлу Россия Федерациязының бүгү девискээринге күштүг болуп кирер.

(ВАРИАНТ: Республикаларның ниити санының хамаатыларының [illegible] хуузундан эвээш эвези хоойлуну [illegible] ниити-российа референдумун оон бадылаан соонда хоойлу күштүг болур.)

6.2 ЭГЕ. КОНСТИТУЦИЯНЫҢ КҮШТҮГ БОЛУП КИРЕРИ

6.2.1 чүүл. (1). Бо Конституцияны албан ёзузу-биле парлап үндүргениниң соонда дараазында хүнде ол күштүг болуп кирер. Ниити-россия референдумунуң — Конституцияны бүгү улустуң бадылаанының түңнелдерин албан ёзузу-биле үндүргениниң соонда дараазында хүн Россия Федерациязының албан ёзузунуң ведомстволарынга албан ёзузу-биле парлаарын Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы чорудар.

(2). Россия Федерациязының бо Конституциязын албан ёзузу-биле күштүг болдуруп киирген хүнүн бүгү-россияның байырлалы кылдыр чарлаар.

(3). Бо Конституцияның «Шилчиишкин чүүлдери» деп кезээнде айыттынган чамдык эгелер ол чүүлдерде доктааткан хуусааларда күштүг болуп кирер.

6.2.2 чүүл. Россия Федерациязының Конституциязының күштүг болуп киргениниң хүнүнде РСФСР-ниң 1978 чылдагы Конституциязы оон дараазындагы өскерилгелери болгаш немелделери-биле күш чок болур.

6.2.3 чүүл. Бир эвес бо Конституцияга болгаш Россия Федерациязының аңаа үндезилеп хүлээп алган хоойлуларынга удурланышпас эвес болза, Россия Федерациязының Конституциязының күштүг болуп кирер хүнүнде РСФСР-ниң күштүг болуп турар хоойлулары болгаш аңаа үндезилеттинген актылары хевээр күштүг болур. [illegible] Россия Федерациязының Конституция суду тодарадыр.

6.3 ЭГЕ. ФЕДЕРАЦИЯНЫҢ НАЙЫСЫЛАЛЫ БОЛГАШ КҮРҮНЕ ДЕМДЕКТЕРИ

6.3.1 чүүл. Россия Федерациязының найысылалы Москва хоорай болур.

(ВАРИАНТ: Москва хоорай кожа чыдар облазы-биле кады найысылал округун тургузуп турар. Найысылал округунуң статузун хоойлу [illegible]).

6.3.2 чүүл. Россия Федерациязының күрүне сүлдезин болгаш күрүне тугун тодарадып, оларның ажыглалының чурумун хоойлу тодарадыр.

6.3.3 чүүл. Россия Федерациязының гимни А. Петровтуң чаартканы М. И. Глинканың «Патриотту ыры» болур.

(ВАРИАНТ: Россия Федерациязының гимнин [illegible] конкурстуң түңнелдеринден тодараттынар).

VII кезек.

Шилчиишкин чүүлдери

7.1. ЭГЕ. КИЖИНИҢ БОЛГАШ ХАМААТЫНЫҢ ЭРГЕЛЕРИНИҢ, ХОСТАЛГАЛАРЫНЫҢ БОЛГАШ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

7.1.1 чүүл. (1). Россия Федерациязының Конституциязы күштүг болган хүнге чедир оон девискээринге доктаамал чурттап келген ССРЭ-ниң бүгү хамаатылары, бир эвес олар Россия Федерациязынга хамаатылыг боол кирбес мен дээн дугайында күзелин тус черниң ниити херектер эргелелинге бир чыл дургузунда бижимел-биле киирип четтирбес болза, Россия Федерациязының хамаатызы деп дүрүм ёзугаар санаар.

(2). Россия Федерациязының Конституциязы күштүг болган соонда бир чыл дургузунда төрүттүнген азы [illegible] Россия Федерациязынга төрүттүнген кижилер дүрүм ёзугаар Россия Федерациязының хамаатызы эргени алыр:

1) Россия Федерациязында чурттап турар хамаатылыг болбайн турар кижилер;

2) ССРЭ хамаатылары болгаш өске эвилелдешкен республикаларда азы даштыкыда чурттап турар хамаатылары болбайн турар кижилер;

3) чурттап турар чери хамаанчокка даштыкы хамаатылар.

ССРЭ-ниң девискээринде чурттап турар ындыг кижилер Россия Федерациязының Ниити херектер министерствозунга, а даштыкыда чурттап турар кижилер — Россия Федерациязының Даштыкы херектер министерствозунга чогуур билдириишкинин киирер.

(3). Ол өске таварылгаларда Россия Федерациязының хамаатызы болдурарын Россия Федерациязының Конституциязы күштүг [illegible] хүлээп алдынган соонда бир чыл дургузунда [illegible] федералдыг хоойлунуң доктааткан чурумун ёзугаар боттаныр.

7.1.2 чүүл. Россия Федерациязының Конституциязы күштүг боол кирген соонда бир чыл дургузунда чурттаар чери хостуг-биле шилип алыр эргени кызыгаарлап турган [illegible] таварылгаларда федералдыг хоойлу хүлээп алдынар (2.2.5 (1) чүүл). Ындыг шилчиишкин үе хоойлунуң күштүг боол киргениниң соонда 18 айлардан ашпас эвес үеде дооскан турар ужурлуг.

7.1.3 (1) чүүл. Кижиниң бодун бүзүредир ниити шынзылгаларга (паспортка, метрика херечилелинге болгаш оон-даа өске) «национальны» деп графазынга хамаарышпас чүве киирерин тоогуур, чүге дээрге оон кижиниң эргезиниң статузунга хамаарышпас чүүл деп санаар.

(2). Ажылга хүлээп алырда долдурар, чонунуң чизези-биле холбашпаан өске-даа таварылгаларда, анкеталарга кижиниң национальынга, партия кежигүн-кежигүн эвезинге, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ажелеткен девискээрлерге турган-турбаанынга хамаарыштыр болгаш [illegible]. Ындыг айтырыгларны киирер онза таварылгаларны федералдыг хоойлу тодарадыр.

(3). Кижиниң бодун бүзүреткен ниити шынзылгаларның болгаш анкеталарның чаа бланкаларын кылгыже чедир эрги хевирниң бланкаларында ол графаларны долдурбас. Албан-дужаалдыг кижилерниң ол графаларны долдурар дугайында негелдезин, административтиг чурум үрээшкини кылдыр санаар болгаш харысалгага киирер. Бо талазы-биле чогуур хоойлу Россия Федерациязының Конституциязы күштүг болганының соонда үш ай дургузунда хүлээп алдынар.

7.2 ЭГЕ. СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ЧҮҮЛДЕР ДУГАЙЫНДА

7.2.1 чүүл. (1). Күрүне өнчүзүн хуу өнчү болдурарын ниитилел талазы-биле чугула чүүл деп хүлээп көөр.

(2). Россия Федерациязының Конституциязы күштүг боол киргениниң соонда үш айдан орай эвес хуусаада күрүне өнчүзүн хуу болгаш муниципалитет өнчүзү болдурар дугайында федералдыг хоойлу хүлээп алдынар ужурлуг.

(3). Күрүнениң өнчүзүнге болдурар монополияларны, [illegible] системазын оларның хуу өнчүже шилчидерин ниитилелдиң эрге-ажыктарынга [illegible] бээр [illegible]. Хуу болгаш муниципалитет өнчүзүнге шилчирер күрүне өнчүзүнүң составын федералдыг хоойлу тодарадыр.

(4). Хуу өнчүже шилчилер күрүне [illegible] бир кезиин Россия Федерациязының хамаатыларынга [illegible] азы чиик өртекке бериглерни чөптүг чорук деп хүлээн көөр. Ындыг [illegible] хамаатыларга [illegible] федералдыг хоойлу тодарадыр.

7.2.2 чүүл. Рынок экономиказынче шилчиир турар үеде социал болгаш экономиктиг быжыг туруштуг чорукту хандырары-биле федералдыг хоойлунуң доктааткан чурумун ёзугаар Россия Федерациязының [illegible] турары [illegible] болдуруп болур.

7.2.3 чүүл. Россия Федерациязының Конституциязы күштүг боол кирген соонда бир чыл дургузунда [illegible] дүүрер, а ол дугайында федералдыг хоойлуну, а ол ышкаш [illegible] тургузуу [illegible] таарыштырар өске-даа хоойлуларны болгаш актыларны хүлээп алыр.

7.2.4 чүүл. Бодунуң акша болгаш кредит системазын тургузуп азы ындыг системаларны каттыштырар дугайында өске күрүнелер-биле дугуржулганы чарлаарга чедир Россия Федерациязынга ССРЭ-ниң акша болгаш кредит системазы ажылдаттынар.

7.2.5 чүүл. (1). Россия Федерациязының Үндүрүг хоойлузун хүлээп алганга чедир үндүрүглер дугайында Эвилел хоойлузу күштүг болур. Эвилел хоойлузу ёзугаар тыртып ап турар үндүрүглер, бир эвес оларны Россия Федерациязының Парламентизи күш чок болдурбаан болза, Россия Федерациязының күрүне бюджединге кирер.

Россия Федерациязының күрүне бюджединден ССРЭ бюджединге киирип бээр түңнү Эвилел керээзинде доктааткан чурум болгаш хемчээлге дүүштүр санаар. Бир эвес ону чарлаганга чедир үеде — Россия Федерациязы биле ССРЭ-ниң аразында [illegible] тур дугуржулга ёзугаар санап бээр.

7.2.6 чүүл. Россия Федерациязының болгаш ССРЭ-ниң аразында [illegible] чедир Россия Федерациязының [illegible] ССРЭ Парламентизиниң [illegible] бээр.

7.3. ЭГЕ. ФЕДЕРАТИВТИГ ТУРГУЗУГ ДУГАЙЫ

7.3.1 чүүл (1). Национал девискээр болгаш девискээрлерниң күрүне тургузугларының бир эвес олар Россия Федерациязының Конституциязында айыткан хүлээлгелерин боттары күүседип шыдаар болгаш федералдыг органнарны болгаш албан черлерин хандырып шыдаар болза, республика статузун ап болур. Ол дугайында шиитпирни Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боол эгелээниниң соонда үш айның иштинде референдумну кылгаш хүлээп алыр. Ол айтырыгны чогуурунче шиитпирлээнде, национал девискээр азы регион тургузуунуң Совети чогуур декларацияны хүлээп алыр болгаш ол үеден эгелээш, Россия Федерациязының Конституциязының IV кезээнде көрдүнгеш статус ол республикага күштүг болур.

(Төнчүзү 4-кү арында).

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги, 3-кү арыннарда).

(2). Бир ээс национал-девискээр азы регион күрүне тургузугларының Совеги референдумнуң түңнелинде эң күрүне тургузуу республика статузун өзүгаар айыткан кулээгелерни күүседип шыдавас деп санаан таварылгада, ол чер Россия Федерациязының Конституциязының IV кезээнде көрдүнген федералдыг девискээрниң статузун алыр апаар.

(3). Бир ээс Советтер референдумнарны эрттиривейн шиитпирлээр боттарының иосмагаатыг актыларын тускай албас болза, 1 болгаш 2 кезектерде көрдүнген референдумнарны эрттирери-биле РСФСР-ниң референдум дугайында хоойлузун чогуур-биле ажыглап болур.

7.3.2. чүүл. (1) Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор эгелээнинин соонда үш айның иштинде Федералдыг Парламент (Дээди Совет) улус депутаттарының крайлар, областар Советтериниң бодаалдарын алганының соонда Россия Федерациязының составынга регионалдыг үндезин-биле тургускан республикаларының кызыгааралдазы хоойлу өзүгаар тодарадып тургузар.

(2). Чогуур девискээрге сонгуттурган крайлар, областар Советтериниң депутаттары республика бүрүзүнүң республиканың хоойлужудулга органын тургузар болгаш ол орган күүселге болгаш суд эрге-чагыргазының республика органнарын ылап чокка тургузар.

7.3.3 чүүл. Автономнуг республикаларының конституцияларын Россия Федерациязының Конституциязынга чогуур-биле түрэп чүүлдериниң РСФСР-ниң автономнуг областар, автономнуг округтар дугайында болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының край, область Советтериниң дугайында хоойлуларын конституцияларны республикаларның тускай апаргынга чедир үениң иштинде чугурр-биле ажыглап болур.

7.3.4 чүүл. Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор эгелээнинин соонда, үш айның иштинде республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң чыыштарын өскертип чедире болбас.

7.4 ЭГЕ. КҮРҮНЕ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ СИСТЕМАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫ

7.4.1 чүүл. (1). РСФСР-ниң улус депутаттары Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор эгелээнинин соонда Россия Федерациязының Парламентизиниң (Дээди Советиниң) депутаттары апаар.

(2) РСФСР-ниң девискээрлер депутаттарының сонгуткан улус депутаттары Парламентиниң улус төлээлекчилериниң Совеги тургузар.

(3). Национал-девискээр округтарда сонгуткан РСФСР-ниң улус депутаттары Парламентиниң Федералдыг Совеги тургузар.

(4) Парламентиниң бирги чыыжыныӊ үезинде улус төлээлекчилериниң Совеги (Палата) сонгуткан депутаттарының үштүң бир кезиинде [illegible] Федералдыг Советтен — ийиниң бир кезиинде [illegible] шиитпирин хүлээп алыр эргелиг.

(5). Депутаттың хууссаазын бөле үргэлжилэн төлээлекчилериниң Совеги Парламентиниң бирги чыыжының дургузунда өрткан [illegible] депутаттың [illegible] чаңгыс [illegible] депутаттарынга хамаржыр. Ол дугайында депутаттар улус төлээлекчилериниң Совеги хүлээп алыр.

(6). Россия Федерациязының Конституциязының [illegible] албан-дужаалды өлээри-биле депутат мандадының чүүлдешпезинин дугайында чүүлүн Конституцияның күштүг боор киргеҥ хүнүнде күштүг боор турган нормаларны өзүгаар Парламентиниң бирги чыыжының дургузунда ажыглаар.

(7) Ийиги чыыштың Парламентиниң сонгулдалары 1994 чылдың март айда [illegible].

7.4.2 чүүл. (1) Россия Федерациязының Президентизи болгаш Оралакчызы — президентиниң сонгулдаларын Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор эгелээниниң соонда үш айның иштинде эрттирер. Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Оралакчызының сонгулдаларының дугайында федералдыг хоойлуну Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор эгелээниниң соонда бир айдан оралбас үеде хүлээп алган турар ужурлуг.

(2). Россия Федерациязының бирги Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип эгелээр Президентиниң хүлээлгезин РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы а Оралакчызының — РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы күүседир. Россия Федерациязының Президентизинге азы Оралакчызынга Парламентиниң депутады сонгуткан таварылгада оон депутат мандадын соксаар.

7.4.3 чүүл. (1). Федерацияның Чепсектиг Күштериниң Эвилел кержэзиниң чарганының соонда азы Эвилел кержэзи болдунмас дээрге тодаргай аңгаргалыг [illegible].

(2). [illegible]

Россия Федерациязының Президентизиниң (ВАРИАНТ: «Президентизиниң») [illegible] ССРЭ-ниң Хамаарал министерлериниң төлээлекчилериниң [illegible] Чепсектиг Күштериниң [illegible].

(3). Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринде ССРЭ-ниң [illegible] органнарында болгаш курумениң айымал чок чежиинде албан эрттирип турар хамаатылары федералдыг хоойлуларны өзүгаар Россия Федерациязының шериг болгаш аңаа дөмейлешкен албаннарының эрттирип турар хоойлуларын доктааткан мергежилдериниң болгаш чин-эрге-даңзыларын алыр эргелиг.

7.5 ЭГЕ. СУД ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫ

7.5.1. чүүл. (1) Суд тудуунун Россия Федерациязының Дээди Судунуң болгаш Федералдыг судтар дугайында Конституция судунуң, Прокуратураның Иштелдигниң кежигуннериниң дугайында хоойлуларны, а ол ышкаш бо эгеде айыткан нормаларны боттандырып турар өске-даа хоойлуларны хүлээп алыры-биле катай суд реформазын боттандырып чорутканының чергени-биле ол өй айыы-биле «Суд эргезиниң» деп эге күштүг боор кирер.

(2). Суд реформазын чорударының кууседилгезин болгаш чорудуун Россия Федерациязының Дээди Советиниң доктаалы-биле [illegible].

(3). Бо Конституцияның күштүг боор эгелээн үезинде боттанып турар РСФСР-ниң хоойлужудулгазының [illegible] сонгуткан Россия Федерациязының бүгү судтарының судьялары боттандырып бүрүн эргелерин бо Конституцияда доктааткан чурум-биле судьяларны томуйлаарынга чедир хевээр артар.

7.5.2 чүүл. (1). Моон сонгаар Прокуратура дугайында хоойлуну хүлээп алырынга чедир Россия Федерациязының Прокуратуразы бо Конституцияның күштүг боор эгелээн хүнүнде боттаныр турар РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хоойлужудулгазынга хамаарылга болгаш бүрүн эргелери хевээр артып турар.

(2) РСФСР-ниң Прокурорун Парламентиниң чөпшээрежени-биле Президентиниң томуйлааны Россия Федерациязының Чингине прокурорунуң статузун алыр.

Чингине прокурорну оралакчыларын Парламентиниң чөпшээрежени-биле томуйлаан болгаш хевээр.

(3). Россия Федерациязының Чингине прокурорун албан-дужаалдан Президент хостаар.

(4). Өске-даа прокурорларны Россия Федерациязының Чингине прокурору албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаар.

7.5.3 чүүл. Суд тургузуунуң дугайында Федералдыг хоойлуну хүлээп алырынга чедир РСФСР-ниң Күрүне арбитражының органнарының болгаш хамаарылгазынга ажыглаар [illegible] ССРЭ-ниң кадыгламалдары бүгү болгаш РСФСР-ниң хоойлужудулгазының [illegible].

7.6 ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫ

7.6.1 чүүл. (1) Россия Федерациязының Конституциязының күштүг боор кирген хүнүнүң соонда 5 чылдың дургузунда үжеллиг болгаш чөвүңчүн-биле Конституцияның нормалары-биле чөрүлдэлиг федералдыг республикаларның болгаш чергелериниң нормативтиг актыларын [illegible]. Олар аңаа чедир Россия Федерациязының Конституциязынга чөрүшпес ээн болганда күштүг боор үргүлчүлээр.

(2) Россия Федерациязының Конституциязында айыткан хоойлулар чок күштүг боор хевээр [illegible].

(3). [illegible] Россия Федерациязының Конституциязынга чөрүшпес ээн болганда Россия Федерациязының девискээринге күштүг боор үргүлчүлээр.

(4). Бир айыткан чүүлү ССРЭ-ниң [illegible] Россия Федерациязының Конституциязынга чөрүшпес ээн болганда [illegible] ССРЭ-ниң күштүг апарган кезээлериниң негелделери Россия Федерациязының күштүг апарган азы неразлериң өскертир болгаш күш чок болдургаар чурумун бүрээр соксаваан. Аңаа чедир ССРЭ-ниң чурттаар арааныга хамаарылгалыг Россия Федерациязынга долу хемчээли-биле күштүг хевээр артар.

Культура амыдыралы

Көрүкчүнүң эскерии

АНСАМБЛЬДЕРГЕ ХАМААРЫШТЫР

Ноябрь эгезинде чүве. Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ыры-хөгжүм ансамбльдериниң концерттери болган. Ыраажыларны танышсамның диско, брейк стильдерин ажыглап аян турган танцычылар * улам аян киирип турар болду. Ыйангыл Айдың Мортай-оолдуң шоу кэргүзүү аңгы уениң негелдезинге, уран чүүл талазы-биле дээрим ол, дүгжүп турар, талантылыг ажыяк артистер дээн үнегедим. Чамдык ансамбльдерниң күүседикчилерин, көрүкчүлер катап-катап дилеп, сценаже чалап турган.

Аңгы үеде Кызыл хоорайда-даа, районнарда-даа бот-боттарынга дөмейлешпес, аңгы-аңгы ансамбльдар тургустуну турары өөрүнчүг. Оларның үндезилекчилериниң, кежигуннериниң кайы хире күш, билиг үндүрүп, чүткүлдүг, чогаадыкчы ажылдап турарын чедир билбес, чараш чүве херексевес чамдык киживлер шүгүмчүлеп-даа турар-дыр. Идик-хеви көрүш чок, ырларының сөстери билдиммес, ырлары [illegible] деп турарлар. Профессионал артистер эвес, чаа-да тургустунуп, эвеүн чалап турар бот-тывынгыр артистер деп чүвени чүге оваарбас, аксым бар дээш-ле сула салгылап чоруур чүве. Кижи бодаарга, хамы оларны деткиир, санал-сүме киирги дег.

Ансамбльдарның бо ансамбльдери боттарының уран талантызын чүгле концерт сезоннарында азы чаңдыг-бир көрүлде, байырлал [illegible] театра, Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эвес, а өөредилге черлеринге, школаларга, бүдүрүлге черлеринге удаа-дараа көргүзери күзенчиг. Чүге дизе бо чылгы концерт сезонунуң ажыдыышкынында В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга чүү болдус. Ону көрүкчү билир. Ол дугайын солуннарга бижээн.

Бистиң аныяктарывыс уран чүүлге хөлчок ынак, ону хүндүлээр.

Мерген САТ.
Көрүкчү.

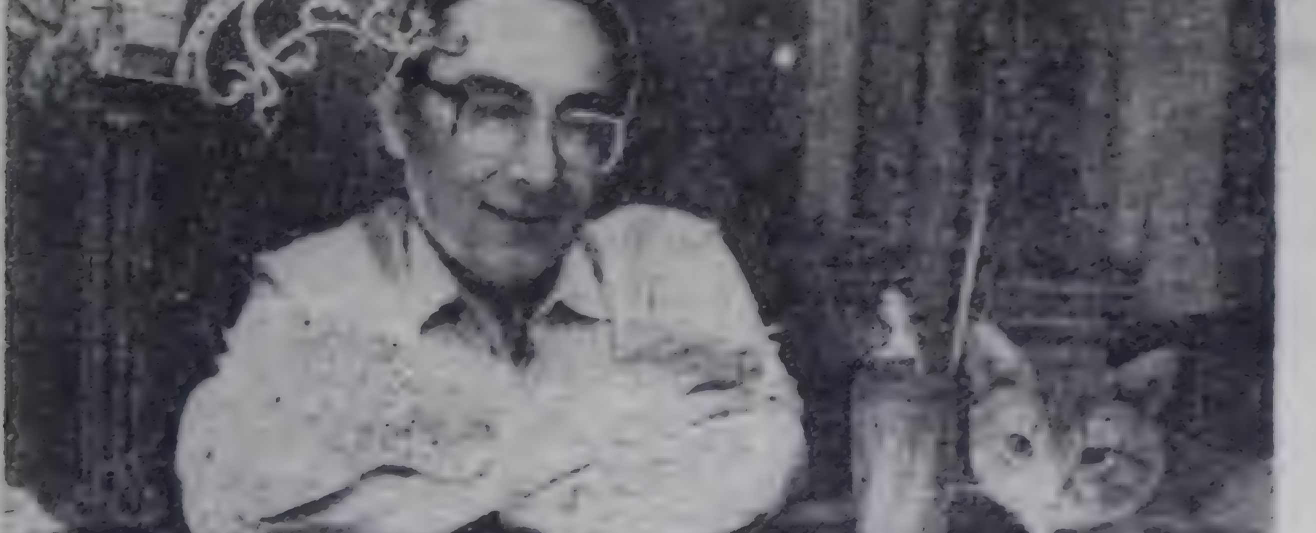

Александр Сергеевич Марков — Астраханьда суралгыг кижи. Чер-чурт шинчээчизи — чогаалчы, хоорай чурттакчыларының ортузунда ол улуг хүндүткелдиг.

Аар-берге байдалы турза-даа (чогаалчы боду кестүг шинчей албас), бодунуң чогаалдарынга чаа-чаа фактыларны болгаш сюжеттерни дилеп тып алыры-биле ол область база чуртка-даа дыка идепкейлиг аян-чорук кылып чоруп турар. Аажок сонуургаачал болгаш ол чоокта чаа шаандагы эрги болук номнарны областыг төөгү-архитектура музейинге дамчыдып берген Оон аңгыда ол чурукчу кижи.

ЧУРУКТА: А. С. Марков.

В. МАТЫЦИННИН фотозу (СЭТА-ның фотохрониказы).

Аялгалыг болзун

Кандыг-даа чоннуң үешагның онзагай эргилдези — Чаа чылга хамаарыштыр тураскаалдыг ырызы турар болгай. Бис ам Шагаавысты катап эгидип, оон-биле чопувустуң чаагай чаңчылын сагып, демдеглеп эгеледивис. Хайлыг чүве — Шагаага аян-хөөн, хей-аът киирип турар ырывыс аңдытаа дээр чок. Алгаг-йөрээлден аңгы, даа, мактал ырының турары албан.

Бо удаада шүлүкчү Чап Чүлдүм аялга чогаадыр кылдыр «Шагаа ыры» деп сөзүглелди эккелген. Ынчангаш профессионал-даа, бот-тывынгыр-даа композиторларның бо сөзүглелге аялга чогаадырын редакция сүмелевишаан, оон сөзүн моон адаанда парлады.

ШАГАА ЫРЫ

Шагның чаагай эргилдези
Шагаа хүнү үнүп келди.
Чаңчыл ындыг: артыш,
саңнын
Чаагай чыдын айдызаңар.
Кожумаа: Чарлып болбас
ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыызын дег камнаал,
Салгалдарга дамчыдаал.
Хырбачалар дооралар,
Ужа, төштен чоогланар.
Кырган, чалыы, улуг-биче
Ужур ындыг, чолукшуңар.
Кожумаа.
Энелерим, өгбелерим
Эдек тутчуп, чугуланар,
Ажы-төлдүң омаан көрүп,
Амыр-дыш ал,
чалыыткаңар.
Кожумаа.
Шагаа хүнү мөөрейлиг,
Адыг-чарыш
маргылдаалыг,
Чадан адаал, багдан
кагаал,
Адааннажып тевек тевээл.
Кожумаа.
Кажык ойнап, даалылаал.
Кагжып орун,
шыдыраалаал,
Шуру шуутчуп, чиичи
тыпчып,
Шупту хөглеп,
ойнаалывар.
Кожумаа: Чарлып болбас
ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыызын дег камнаал.
Салгалдарга дамчылаал.

Чап ЧҮЛДҮМ.

СПОРТЧУ КЛУБТАРНЫ ТУРГУЗАР

Эртпен пятницада профэвилелдериниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң III пленуму болуп эрткен. Аңаа илеткелди ооң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады В. С. Биче-оол кылган. Кызыл хоорайның спорт комитединиң даргазы В. Хопров, «Урожай» спорт клубтуң директору Н. Күвезин, Каа-Хемниң райспорт комитединиң даргазы М. Куулар, Кызылда уругларның спорт школазының директору Н. Хайтан-оол, күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары В. Боргер, «Хүреш» стадионунуң директору К. Дулуш, Бажын тудуу комбинаттың профком даргазы Л. Ооржак, спорттуң хоочуннары С. Ондар, Б. Моңгул-оол олар санал бергеннер.

Россияның ниити эвилечок съездизинче делегаттарны сонгаан. Аңаа Р. С. Тутатчикова (тренер), «Искра» совхозтуң методист-инструктору Д. Моңгуш, Улуг-Хемден хоочун спортчу С. Ондар тренер А. Аракчаа. профэвилелдериниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы В. Биче-оол олар киржирлер.

Күш-культура болгаш спорт шимчээшкининиң эки чаңчылдары өлүп бар чыдар. чоннуң кадыкшылы айыылда келген. Күш-культураны акшаландырар талазы-биле профэвилелдер обкомнары ойталап эгелээн. Эргени оларга берип каан болганда күш-культура болгаш спортче эвээш кичээнгейлиг апарган. Чүс-чүс ажылчы чон, уруглар болгаш назы четпээнер спорт секцияларынче, кадыкшылга болуктеринче, спорт залдарынче барбастаан.

Республика рынок экономиказынче шилчип турар үеде. күш-культураны болгаш спортту каңчап бут кырынга тургузуп алырыл деп айтырыг тургустунуп келген. ВДФСО профэвилелдериниң область чөвүлели профоблчөвүлел-биле болгаш адырлар аайы-биле профэвилел обкомнары-биле моон соңгаар күш-культура болгаш спортту сегиндер талазы-биле база материал-техниктиг баазаны быжыглаар талазы-биле элээн хөй ажылдарны чорудуп келген.

Моңгун-Тайга, Чөөн-Хемчик, Эрзин районнарының «Урожай» спорт клубтары партия-совет органнар-биле болгаш профкомнар-биле чоок харылзаалыг ажылдап келгениниң түңнелинде, ол районнарда күш-культура болгаш спорт ажылдары эки чоруп турары өөрүнчүг. Ол ышкаш эмти ажылдакчыларының потребкооперация болгаш курседа ажылдакчыларының профэвилел обкомнары кышкы болгаш чайгы сезоннарда комплекстиг спортчу спартакиадалары эрттирип турар. Зона аайы-биле тиилээн командалар түңнел оюнга киирир. Акша-төгериктиң экономнап алырынга эки салдарны чедирип турарын чугаалаары артык эвес.

Күш-ажылчы коллективтерге янзы-бүрү спорттуң хевирлеринге маргылдаалар эрттирип турар күш-культура коллективтери чыдынна немежип турар апарганы өөрүнчүг. Кызыл-Мажалыктың эът комбинадында ол ажыл экижирээн. Ында баскетболдуң, хол бөмбүүктүң, шыдыраның секциялары бар. Комбинаттың директору Геннадий Иргит маргылдаааларга боду киржип, өске коллективтер-биле ужуражыр дээнде автобусту үндүрүп берип турар.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинаттың спорткомплекизиниң ажылы сөөлгү ийи чылда дыка экижээн. Спортчу секцияларда комбинаттың ажылчыннары хаара туттунган. Ол баазага республика чергелиг маргылдаааларны база эрттирип турар.

Чамдык эки ажылдыг черлерден аңгыда, спорт болгаш күш-культура ажылдары сандараан черлер бар. «Тыва кобальт» комбинаттың администрациязы болгаш профкому ажылчыннарның культурлуг дыштанылгазынче сагыш салбас. Спорт залдыг Культура ордузунуң септелгезинче акша үндүрбээн. Ооң түңнелинде секциялар ажылдавас. профэвилелдериниң ВДФСО хоорай чөвүлелиниң даргаларын ургуачу солуур.

Культура ажылдакчыларының, харыысыг ажылдакчыларының, коммунал ажылдарының черлери болгаш түс чер үлетпүрүнүң ажылчыннарының профэвилел обкомнары профэвилел кежигүннериниң кадыкшылынче эвээш кичээнгей салып турар болгаш спортчу маргылдааларны эвээш эрттирип турар. Ол обкомнарның даргалары моон чеде шиитпирлиг түңнелди үндүрер ойу келген.

Сөөлгү үеде материал-техниктиг баазаны быжыглаары-биле элээн ажылдар кылдынган. «Тайга» станциязында лыжа баазазында 300 ажыг лыжаларны саткан. Ол баазаның тудуунга 70 муң рубльди үндүргэн. Мөген-Бүренде болгаш Ишкинде ажыглалга кирген спорт залдарны тренажёрлар-биле болгаш спорт инвентарьларны бар шаа-биле хандырган. Сөөлгү үеде чамдык удуртукчулар боттарының коллективтериниң ажылчыннарының кадыкшылынче сагыш салып турары спорт ажылдакчыларын өөртпес арга чок. «Тыва автотранс» каттышкынның удуртукчулары спорт комплексти ажыглалга киирген. Ам Кызыл районда болгаш Улуг-Хем районунуң Хайыракан суурда спорт залдары ажыглалга кирер деп турар. «Искра», «УТКА 25 чылы» болгаш Тока аттыг совхозтарда спорт залдар тудуглары дооzулбастааш турун бергеи. Спорт тудуглары харылап турар профэвилелдерниң ВДФСО область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Орлан Сымчаан дидими-биле холга алыр болгаш тудуг материалдары-биле хандырылганы дүргедедири чугула.

Бот - орулга - чарылгаже киргеи соонда спорт ажылдакчыларын акшаландырары бергедээн. Моон мурнунда уругларның спорт школазы үш турган болза, ам ийи арткан. Моңгүн-Тайгада уругларның спорт школазы хагдынган. Дыңа хөй спорт ажылдакчыларын кызырган. Хөй тренерлер үнүп чорутткан соонда муң-муң өөреникчилер спорт секцияларында хаара туттунмаан.

Июльда «Урожай» спорт клуб ажыттынган. Ол клуб долу күжү-биле ажылдап эгелээр боор деп бодап турган. Ындыг чүве кайда боор. «Ынаганның бажың ыт [illegible]» дээри ышкаш, профобчөвүлелдиң агропромкур комплексиниң даргазы А. Т. Сотпа ол клубтуң ажылдакчыларынга шалың бербээн. Ажылдап каан үезиниң акшазын төлеп бээр бис, оон соонда «та канчаар кылыр силер, ынчаар [illegible]» хээ. Он дөрт районга «Урожай» спорт клуб турар ужурлуг. Ам херек кырында дөрт черде бар. Район бүрүзүнде кадээ ажыл-агыйның профкомнары бар эвес. Клуб талазы-биле айтырыгны олар шиитпирлээр ужурлуг.

Пленумга чамдык санал берген аштер спортче сагыш салбас апарганын, хоочун спортчуларны уттуп турарын, оларны-биле ажыл чорутпайн турарын, хөй уруглар тренерлер чок калганын, «Хүреш» стадионун чеп ажыглаарын, спорт ажылдакчылары чоннуң кадыы дааш биниек чокка «кезээр эмчилер-дир» деп-даа турдузар.

Шынаа-ла, өзулут «кезээ эмчилер» ол. Чоннуң кадыы турда, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедиир, аарыг кижи эвээжээр. Бир ээс бүгү чуртта 60 чылдарда төрүттүнген уругларның 55 хуузу аарыг турган болза, 80 чылдарда төрүттүнген уругларның 70-90 хуузу аарыг болуп турар. А бистиң республиканы алыр болза, байдал оон дора. Ынчангаш күш-культура болгаш спортче бүгү кичээнгейни салыр.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

ДЕКАБРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30, 120 минута. 8.30 «Шантаж». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.30 Уруглар шагы. 12.30 «Үе». 13.10 Коллаж. 13.15 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.30—16.10 А. Морозов композитор-биле ужуражыышкын. 16.55 Мульт-фильм. 17.15 «Экии, хөгжүм», «Телекөвүрүг Москва — Варшава». 18.30 «Эку студия». 19.30 «Шантаж». Уран-чечен фильм. 3-кү серияз. 21.00 «Үе». 21.30 Улуг кижилерге мультфильм. 21.45 «Александр Вертинский: чаныпкелдим». 23.15 «Камера делегейже көрүп тур». 00.15 Концерт. 00.40 Медээлер. 00.55—01.20 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

11.05 «Бастин-Бастренг театр». (Франция). 11.35 География. 7 класс. Мурнуу Кореяның шинчылары. 12.05 Александр Левшин ырлаар. 12.15 «Бодунуң чидирбес». Полтаваның уран-чечен фильми. 12.40 Ритмниг гимнастика. 13.10 «Дачага болган төөгүлер». 5-ки серияз. 14.05—15.00 Самбога делегей маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.05 Медээлер. 18.10 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкын. «Монреаль канадиенс» (Канада) — «Химик» (Воскресенск). Чарлаалда (20.10) — «Тамчыктыг удунар, чаштар». 21.10 Концерт. 21.35 Информастыг программа. 23.35—00.45 ССРЭ-ниң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Коллаж. 18.30—19.00 «Үе».

Кино

ДЕКАБРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Наутилус» (Свердловск) 9.30, 11.20, 13.10, 19.00 (узаткан), **«Однажды в Америке»** (3 сериялыг) 15.00 шактарда Видеозал: **«Сестры — уличные бойцы»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Маленькие проказники»** 9.10, 13.00. К к **«Сказка»**: **«Чудесный лес»** 10.40, 14.40. **«Сердце Ангела»** (16 харга чедир) 16.30, 19.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Ханусcен»** 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Налево от лифта»** (Франция) 14.40, 19.00. **«Родной ребенок»** (Индия, 2 сериялыг) 16.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к16: «Последний зов любви» (2 сериялыг) 16.30, 19.20 шактарда.

«Тыва турист» каттыжыышкын 1991 чылда чурттуң дараазында хоорайларынга баар путевкаларны тарадып эгелээнин чарлап тур:

Ленинград — январь 28-теи февраль 1-ге. база февраль 25-теп март 1-ге чедир. Путевканың өртээ 260 рубль.

Алма-Ата — январь 20-ден 24-ке чедир. Өртээ 180 рубль.

Минск — январь 14-тен 18-ке, февраль 18-тен 22-ге, март 3-теп 7-ге чедир. Өртээ 125 рубль.

Ташкент — январь 4-тен 6-га, март 16-дан 18-ке чедир. Өртээ 112 рубль.

Москва — февраль ай дургузунда. Өртээ 290 рубль.

Аъш-чемниң, чурттаар черниң болгаш экскурсия хандырылгазының өртек-хөлениин путевка өртээнге кирер.

Красноярск, Абакан, Шушенское баар коллективтиг чагыгларны хүлээп ал турар.

Тываның девискээринде чамдык дыштаныылга черлеринге, оон иштинде «Тайга» станциязынга баар авто транспортту хөлезиг бериp турар. Чүгле чагыгны баш бурунгаар киирер.

Бистиң адревивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 1, «Мөңгүлек» гостиницаның ийиги каъды. Телефон № № 3-12-81, 3-11-39.

Тываның чурт үлетпүрүнүң девискээр бүдүрүлге эргелелинге дараазында мергежилдерниң специалистери болгаш ажылчыннары негеттинип турар: чиңгине директорнуң хандырылга талазы-биле оралакчызы, кол механик, хандырылга инженери, санажылга бөлүүнүң бухгалтери, материалдыг бөлүктүң бухгалтери, электрик, даараныкчылар болгаш таныкчылдар.

Оон адрези: Кызыл хоорай, Күрседи кудумчузу 154.

Кызылдың башкы училищезинге дараазында мергежилдерниң ажылчыннары дүрген негеттинип турар: тургузукку болгаш дүнеки вахтерлар, общежитие комендантызы, девискээр аштакчылары.

Бистиң адревивис: Кызыл хоорай. Колхозная кудумчузу, 68. Телефон № 2-63-84.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25. идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агропромышленная — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ онулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ бүдүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолун келбейн бар-гаада — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Номчулгазы ч. парламентиниң болгаш ном садыының сеpретериаты талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуз бажыы № 1

Чагыг № 541.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 12 среда № 283 (14483)

1925 чылда үнезилеттинген

Өртээ 3 кәп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың декабрь 10-да СЭКП Төп Комитединиң Пленуму ажылың эгелээн. Пленумга чугаалажып көөрүбиле дараазында айтырыгларны киирген:

1. Эвилел керээзиниң концепциязының болгаш партия организацияларының сорулгаларының дугайында.

2. ТК-ның практиктиг ажылының айтырыглары.

Бирги айтырыг талазы-биле илеткелди СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев кылган.

Пленумнуң ажылынга СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының кежигүннери, партияның республика комитеттериниң, крайкомнарының, обкомнарының, округкомнарының СЭКП-ниң төп органнарының составында кирбейн турар бирги секретарьлары, СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутаттары, партия солуннарының болгаш журналдарының редакторлары, чамдык ведомстволарның болгаш организацияларының төлээлекчилери киржип турар.

Санал бергеннер: Латвияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. П. Рубикс, Молдованың Компартиязының ТК-зының бирги секретары П. К. Лучинский, партияның Ненец округ комитединиң бирги секретары Ю. С. Романов (Архангельск область), Совет Арминың болгаш Шериг-Далай Флодунуң Политиктиг Кол эргелелиниң начальниги Н. И. Шлята, Эстонияның Компартиязының Калинин райкомунуң бирги секретары Л. Э. Аннус (Таллинн хоорай), Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. И. Гуренко, Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. А. Малофеев, партияның Калининград обкомунуң ийиги секретары А. С. Савкин, Казах ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Е. М. Асанбаев, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының ийиги секретары А. Н. Ильин, Азербайджанның С. М. Киров аттыг күрүне университединиң кафедра эргелекчизи М. Ф. Меликова, «Мосавтотранс» бүдүрүлге-транспорт каттыжышкынының № 16 автоорук комбинадында чолаачылар бригадири Н. Н. Фомин, Литваның Компартиязының (СЭКП) ТК-зының бирги секретары М. М. Бурокявичюс, «Совет Туркменистаны» агрофирма-колхозтуң даргазы М. Сопьев (Туркменистан), ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы Б. И. Олейник, Узбекистанның Компартиязының Бухара обкомунуң бирги секретары Д. С. Ядгаров, «ГАЗ» бүдүрүлге каттыжышкынының Нижний Новгородта автомобиль заводунуң дарганы Н. П. Кустарев, Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң экономика факультединиң доцентизи А. В. Бузгалин, «Азовмаш» бүдүрүлге каттыжышкынының электрокаанакчызы В. А. Гайворонский (Мариуполь хоорай), партияның Кабардин-Балкар республика комитединиң бирги секретары Б. М. Зумакулов, Харьковтуң Ф. Э. Дзержинский аттыг юридиктиг институдунуң ректору В. Я. Таций, «Уралкалий» бүдүрүлге каттыжышкынының рудник комбайнының машинизи Г. А. Смирнов (Пермь областың Березники хоорайы), Ереванның күрүне университединиң кафедра эргелекчизи Ю. И. Мкртумян, күш-ажыл болгаш социал харылзаалар академиязының кафедра эргелекчизи А. А. Сергеев, Украин ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Л. М. Кравчук, ССРЭ-ниң культура министри Н. Н. Губенко, Литваның «Сигма» бүдүрүлге каттыжышкынының фрезеровщиги С. Л. Толяутас (Вильнюс хоорай).

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев Пленумга чүве чугаалаан.

Редакция комиссиязындан СЭКП ТК-ның секретары А. С. Дзасохов чүве чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Пленуму декабрь 11-де ажылын уламчылаан.

ЭКОНОМИКАНЫҢ ЧУГУЛА ЗВЕНОЗУН БЫЖЫГЛААР

М. С. Горбачевтуң бүдүрүлгелер удуртукчуларының Бүгү-эвилел хуралының киржикчилериниң мурнунга декабрь 7-де чугаазы

Болган ажыктыг, улуг хемчээлдиг болгаш доон чугааны бедии-биле үнелевишаан, Президент мынча дээн:

—Ниитизи-биле чуртта—политиктиг дең-деңи эвес чорукка, даа экономикада тургустунган байдалга-даа, бистиң хой национал күрүневисте, армияда, партияда болуп турар чорудулгаларга-даа колбаштыр ажыл-херектериң байдалдарының дугайында манаа дыңналган дүвүрелди үлежип тур мен. Манаа чугаалаттынган бүгү чүүлдер, эштер, мени, чурттуң Президентизин, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарын, чурттуң бүгү удуртулгазын база дүвүредип турар. Бо бүгү чүүлдер бисте чүгле бөгүнгү чугаадан билдинип келген деп бодап турар кижи бар болза, ол аажок чазып турар-дыр. Бүгү-ле девискээрлер-биле, бүгү-ле отряттар-биле —удуртукчулар-биле-даа, ажылчы чон-биле-даа доктаамал харылзажып турар болгаш байдалды эки билир бис. Ынчалза-даа дүүгүү болгаш бөгүнгү болган шынны, чидиг медээлер, берген үнелелдер болуп турар бүгү чүүлдерни ханы медерел билиринге, чылдагаан [illegible] чүүлдерниң тодарадырынга болгаш [illegible] байдалы [illegible] чугаалаар.

Манаа чугаалаттынган бүгү чүүлдерге чоннуг, туругуналдыг, ынчалза-даа шугумнуг кежигүн хамааржылалыг мен. Бистиң бүгү саналдарны ап [illegible] удуртукчуларының [illegible] солгулдалыг тургузары [illegible]. Оларны танывар болгаш кемнүг ниң шын боор деп бодаар мен. Улус ажыл-агыйының хамнык үүлдеңиңниг талазы-биле эвээш чүнү айтырыглары [illegible] бот-тургузуушкуннуг боор [illegible] чүүлдер бистиң [illegible] Президентиниң айтырыын [illegible].

Манаа санал бергеннериң хөй кезии 1991 чылда ажыл-агыйлар аразының харылзааларын камгалап арттырары чугула, ол дээрге байдалды холга тударының аргазы дээштирер.

(Эгези. Уламчызы 2-ги арында).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы

Дүүн Кызылга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы ажылын эгелээн. Ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар ажыткан.

Совет Эвилелиниң гимнизин күүсеткен.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязының секретариадын болгаш саналдарга комиссиязын депутаттар соңгуп алганнар.

Үе-үе чорутукан депутаттарның орнунга Бай-Хаак № 95 база Торгалыг № 126 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутаттары декабрь 9-та соңгуткан дээрзин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы дыңнаткаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының даргазы депутат А. С. Дембирелге сөс берген. Таңды районнуң Бай-Хаак № 95, Улуг-Хем районнуң Торгалыг № 126 соңгулда округтарынга декабрь 9-та болуп эрткен соңгулдаларының түңнелдерин хынап көргенин ол дыңнаткаш, Тыва АССР-ниң улус депутаттары кылдыр Бай-Хаак № 95 соңгулда округундан соңгуткан «Алдын» тывыш артелиниң даргазы В. Ф. Хомченков, Торгалыг № 126 соңгулда округундан Тыва республиканың коммерциялыг-сатыышкын курузу [illegible] чиңгине директору Б. Т. Санчи оларның бүрүн эргелерин хүлээп көрүп, бадылаарын саналдап киирген. Мандат комиссиязының киирип келгени ол доктаалының төлевилелин сессия күштүг кылдыр бадылааш, үстүнде улус депутаттарының депутат бүрүн эргелерин хүлээп көрген. Оларга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар улус депутаттарының мурнундан байыр чедирген.

Оон соонда депутаттар сессияның хүн айтырыын болгаш ажыл хүнүнүң чурумун чугаалапкан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязынга дараазында айтырыгларны чугаалажыр кылдыр киирген:

1. Тыва ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилели;

2. Улус ажыл-агыйын экижидип быжыглаар, рынок экономиказынче шилчиириниң талазы-биле Тыва АССР-ниң чазааның программазының дугайында.

3. «Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилели;

4. «Тыва АССР-ниң улус депутадының статузунуң дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилели;

5. «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутадының статузунуң дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилели;

6. Тыва АССР-ниң чазак кежигүннерин томуйлаары;

7. Районнарның улус судьяларын соңгуур;

8. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң улус төлээзиниң бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадыры;

9. Тыва АССР-ниң улус депутадынга Кызыл хоорайның Ленинград № 2 соңгулда округундан, Таңды районнуң Сосновка № 101 соңгулда округундан база Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыгның № 115 соңгулда округундан соңгуткан улус депутаттарының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадыры дугайында;

10. Тыва АССР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 75 дугаар чүүлүнге өскерилге киирер дугайында.

11. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чарлыктарын бадылаары;

12. «Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң аппарадының дугайында» дурумуң бадылаары;

13. Өске-даа айтырыглар.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары депутат Д. Л. Тинмейниң саналдаары-биле РСФСР-ниң Конституция комиссиязының саналдап киргени Россия Федерациязының Конституциязының база РСФСР-ниң улус депутаттарының «Россияның коммунистери» деткимче болуунуң белеткээни РСФСР-ниң Конституциязының төлевилелдеринге хамаарылга дугайында айтырыгны бо сессияның хүн айтырыынга немей киирген.

Сессияның хүн чурумунуң баштайгы айтырыының талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар илеткел кылган. Илеткел соонда ол улус депутаттарының айтырыгларынга харыылаан.

Оон соонда саналдар бээри эгелээн. Бирги айтырыг талазы-биле дараазында эштер санал берген: «Кызыл» агрофирманың баштаар черииниң даргазы депутат А. И. Семенов, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутаты К. А. Бичеллей, Кызыл хоорай Совединиң улус депутады В. Ш. Кара-Сал, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору депутат В. У. Хомушку, Чөөн-Хемчик район эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи депутат Э. С. Доңгак, Кызылдаа эът комбинадының директору депутат Б. А. Копуспаев, «ҮТКА 25 чылы» совхозта ажылчын кооперациязының баштаар чериниң даргазы депутат Ч. К. Айыр-Санаа, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Улус өөредилгези, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат А. В. Конея, Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң саанчызы депутат Б.-У. Д. Драпаан, ССРЭ-ниң улус депутады Ю. Т. Комаров.

Дүштеки чапсар үезинде депутаттар хоорайның төп шөлүнде В. И. Ленинге тураскаалга гирляндылар, чечектер салган.

Сессияның кежээки хуралынга хүн айтырыын чугаалажыры уламчылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат Н. А. Ондар, Сүт-Хөл районда «Сүт-Хөл» совхозтуң директору, депутат П. С. Кара-Сал, Тываның юристер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы А. С. Ооржак, Эрзин районда Нарын кодээ Совединиң даргазы, депутат Д.-С. Б. Яндак олар санал бергеннер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар сайгарып чугаалажып турар айтырыгга хамаарыштыр түңнел сөс чугаалаан.

Тыва ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелинге хамаарыштыр санал-онал солчулгазы уламчылап турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы ажылын бөгүн уламчылаар.

ТЫВА АССР-НИҢ КҮРҮНЕ СУВЕРЕНИТЕДИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. ОНДАРНЫҢ илеткели

Хүндүлүг улус депутаттары! 1990 чылдың эртип бар чыдар сөөлгү айлары кандаар-даа аажок дүшкүүрлүг болган дизимзе, оон-биле чөпшээрежир боор силер деп бодап тур мен. Политиктиг байдал кызыгаарынга чедир чидиглелген, националар аразында хамаарылгаларның чидии чавырылбаан, кем-херек үлгедиишкини өспүшаан. Москвада болуп эрттии турар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга, РСФСР-ниң Улус депутаттарының Съездизинге дискуссиялар, маргыжыышкыннар изиг-биле өскээн түдүм, чуртта болган Россия Федерациязында политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың үнелели шынгыы болуп бар чыдар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible] чуртта байдалды сайгарып көөрүн шиитпирлер-биле негээнин сагып тур боор силер. Чаа эвилел парламентизиниң төөгүзүнге ындыг чүүл кажан-даа турул көрбээн. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев чурттуң кризистен үндүрериниң дугайында практиктиг бодалдарын илередип тура, «бүрүн эргелерниң болгаш эрге-хүлээлгелерниң хуваалдазын соңгаарладыышкын чокка болгаш үндезини-биле чорудар, хөй националдыг күрүнениң чаартылгазының концепциязында кирген бүгү-ле чүүлдерни сайгарар ужурлуг» деп медеглээнин билир силер.

Бүдүн дөрт хүннүң дургузунда РСФСР-ниң улус депутаттарының съездизинге чүгле чаңгыс айтырыгның сайгарылгазы чорупкелген болгай — Россия Федерациязынга чер хуу өнчү болур ба, болбас ба деп. Сайгарылга [illegible] ажылгы бодалдарлыг, чидиг маргыжыышкыннарның болгаш изиглениишкинниң байдалынга эрткен дээрзин чугаалаар ужурлуг мен. Бодур, таптыг-ла неделя эрткен, Совет Россияның амыдыралында бир дугаар, өнчүнүң өске хевирлери-биле бир деңге, черге хуу өнчүнү тургузуп турар акт хүлээп алдынган. Черни садар, ону хуу өнчүже шилчидер эрге улус депутаттарының Советтеринге хамааржыр. Ол бүгү бистиң дөгеревиске, эштер, онза харыысалгалыг онаап турар, чер чинжеп сулчээниң эвес, а аңаа кедээ ажыл-агыйның продукциязын бүдүрериниң күзел база ээзүлүү-биле ажылдап шыдаар кижилерниң холунга кирер ужурлуг.

Көрүп тур силер, изиг, [illegible] душкуурашкын [illegible] тур бис. Политиктиг байдалдың чидигленгени экономиктиг байдалдың баксыраарынга чедирген. Улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы баштаан РСФСР-ниң улус депутаттарының съездизиниң Азыг-чем талазы-биле онза комиссиязын тургусканын билир силер.

Бистиң республикада байдал база эки эвес, эштер. Улус ажыл-агыйының быжыгып доктаашкынының талазы-биле республиканың чазааның программазын бо сессияга сайгарар бис, ынчангаш ол айтырыгга доктаавас мен. Республикада байдалды сайгаржып тура, улус депутаттары бүгү-ле бөрүмдаааларны өөренип көөр чоруун, мерген угаан-[illegible] улус ажыл-агыйының быжыгып доктааашкынының болгаш азыг-чем хандырылгазының экижиишкиниң талазы-биле ёзулуг-ла боттуг саналдарны киирер боор дээрзинге идегеп тур мен.

Хүн айтырыынга дөрт хамаарышкан айтырыгже киририн чөпшээрежип көрүңер.

Ниитилелдиң мурнунга национал-күрүне тургузуунга чаңгыс аай болур чорукту узуткаар сорулганы үе тургузуп келген ышкаш кылдыр сагындырар-дыр. Янзы-бүрү иштериниң база шилчээшкиннериниң чидиг политиктиг удур туруушкунунуң үезинде хөгжүлдениң принциптиг болгаш шынар талазы-биле чаа чадазы эгелээн — чаа күрүнениң хевирлээриниң чадазы. Чүнү-даа мурнунда мен мында республикаларның бот-догуннаашкынныг болдурарының чорудулгазын оштап турар мен. [illegible] культуруның болгаш өске-даа чүүлдерни башкарар аргалыг долу суверенитет болзун дээш тус черлер эң улуг эрге бот-догуннаан күрүнелер эвилели.

Чаа эвилел керээзиниң төлевилели парлаттынган. Россия Федерациязының чаа Конституциязының албан ёзунуң болгаш альтернативтиг вариантызының төлевилелиниң сайгарылгазы эгелээн. Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның төлевилелин ханы сайгарган база ону чон чугаалажып көөр кылдыр үндүрген Дээди Советтиң үшкү сессиязының эртенинден бээр ийи ажыг ай эрткен. Шак бо кыска үе иезиндээниң дургузунда безин Декларацияның төлевилелиниң калбак сайгарылгазы хөй-хөй тодаргай боттуг саналдарлыг.

(Уламчызы 2-ги арында).

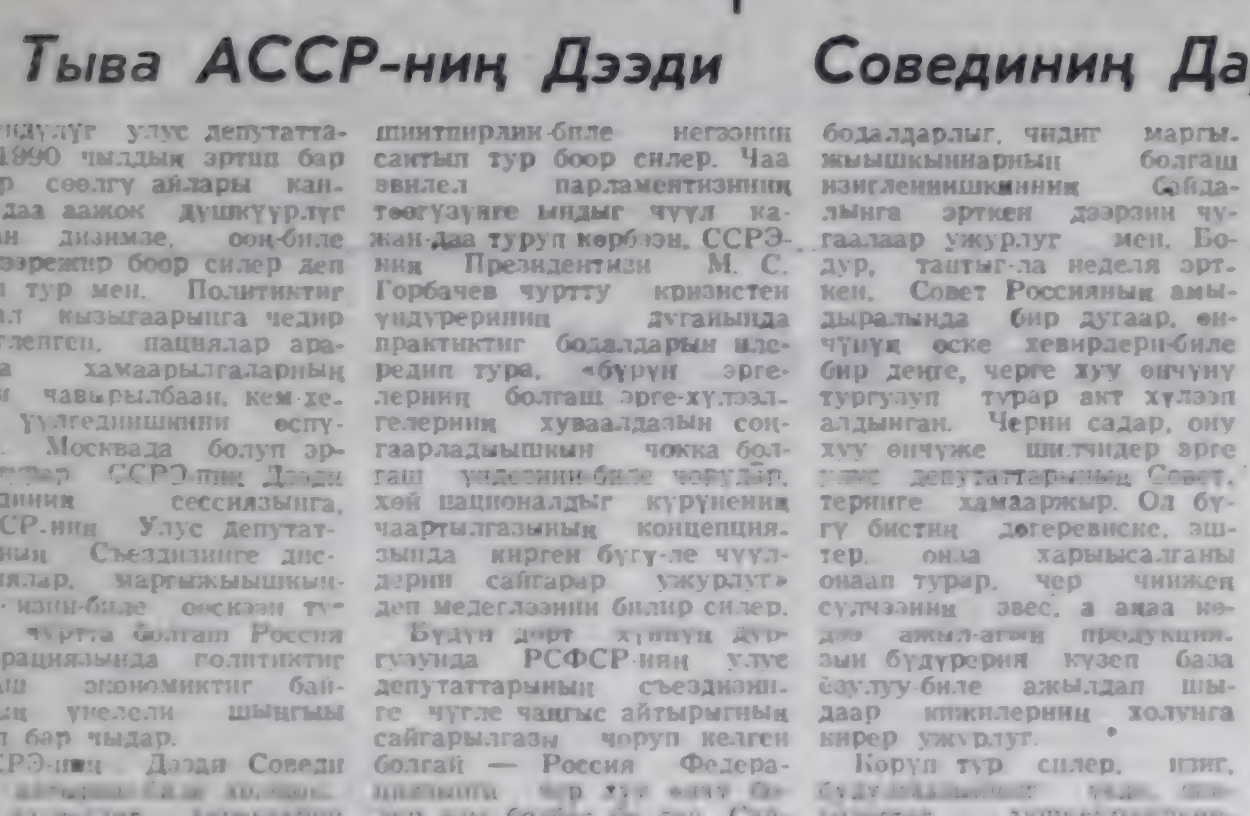

Чуруктарда: Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажылының үезинде. Ондар Охемчиктиң фотолары.

СЭТА-ның дыңнадыы

ПРОГРАММА КҮҮСЕТТИНГЕН

Совет космонавтылар Геннадий Манаков, Геннадий Стрекалов база япон журналист Тоехиро Акияма программада көрдүнген ажылдарын бүрүн күүсеткеш, декабрь 10-да Москваның-биле 9 шак 08 минутада Черде ээп чедип келгеннер. «Союз ТМ-10» космос корабльдың космонавтылар дүжүрүп бадырар аппараады Аркалык хоорайның соңгу-чүүн талазынга 69 километр черге хонупкан. Космонавтыларның кадыының байдалы эки.

Совет космонавтылар космоска ур үениң дургузунда хөй талалыг шинчилел ажылдарын кылган. Бөмбүрзектиң янзы-бүрү диптериниң агаар-бойдузун шинчилээн, космос делгемиктен тыптып кээп турар рентген, гамма болгаш нейтрон херелдерин тодарадыр талазы-биле улуг ажылдар кылдынган. Биологтуг шинчилелдерни база чорудуп.

Совет космонавтылар-биле кады япон журналист Тоехиро Акияма сес хонук дургузунда ажылдаан. Ол чуртунче теледамчыдылгаларны кылбышаан, чамдык эртем-шинчилел ажылдарын боттандырган. «Мир» станцияга совет-япон экспедицияның ажылы космоска бүгү талалыг кады ажылдажылганы боттандырып болурун бадыткаан.

ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Г. М. Манаковка Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывсыр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

«Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң орбитаның космостуг ужудуушкунун чедиишкинниг боттандырганы, аңаа эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыспышаан, Ленин ордени болгаш «Алдын сылдыс» медальды ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Геннадий Михайлович Манаковка тывсыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1990 чылдың декабрь 10.

Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Г. М. Стрекаловту Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

«Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң орбитаның космостуг ужудуушкунун чедиишкинниг боттандырганы, аңаа эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш Октябрь Революциязы орден-биле Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу космонавтызы Геннадий Михайлович Стрекаловту шаңнаар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1990 чылдың декабрь 10.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. С. Горбачевтуң ат салганы Чарлыктар-биле орбитаның «Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң космостуг ужудуушкунун боттандырганы дээш Геннадий Михайлович Манаковка «ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы» атты тывыскан.

[illegible] Совет Эвилелиниң болгаш Японияның улустарының [illegible] боттандырганы дээш Японияның [illegible] журналист Тоехиро Акияманы Улустарның найыралы орден-биле, Японияның [illegible] Рёко Кикутини Улустарның найыралы орден-биле шаңнаан.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Онг дыка [illegible] деп санаар мен.

Моон соңгаар үргүлчү чүгаажыр болдугунга мен. Экономикада ханы өскерилгелер болуп турар үе мындыг [illegible] Шиитпирлерни ажылдап кылып база хүлээп ап тура, чедир [illegible] дутугуушкуннарны [illegible] чаңчыктарга болгаш [illegible] хамааржыр шүгүмчүлелдер база болду, чаа дугуй өөреге чоокку үеде Президентиниң чанынга ажы [illegible] чаңнарга атаан [illegible] Юстус [illegible] болдуруп [illegible] ажылдарның үлүгүн [illegible] ажыл-агыйы [illegible] херек апарган-дыр. Ол чоокта доктаамал чылдыг [illegible] тургузарын көрүптүр. [illegible] дээрге дыка чугула [illegible] шиитпирлээринин механизми турар ужурлуг.

Мында айтырыгларны [illegible] турган культиматумнаар безин туругулган. Амгы байдал [illegible] ылангыя оон үнезини оюктары үнелел турар үеде чамдык карышкактар база туруп [illegible] хемчеглерни [illegible] болдаар база тургуспаан. Чамдык мындыг [illegible] [illegible]

[illegible] Ыңчангаш, улуг аллаттадалчыр туругузаа. [illegible] Ол бисти шимчээштиг [illegible] [illegible]

1985 чылда [illegible] [illegible]

[illegible] Юрий Владимирович Андропов-биле [illegible]

[illegible] Бюджеттиң [illegible] Ол дээрге [illegible] Юрий Владимирович Андропов-биле [illegible]

өскелер бе деп турган болгай. Бо бистиң херээвис эвес бе, мынчаар? Ыңчангаш бисти Н. И. Рыжков болгаш В. И. Долгих олар-биле [illegible] бюджеттиг [illegible] Ол үеде мен ТК-ның Политбюрозунуң кежигүнү турган болгай мен.

Байдал мындыг турган. Чүгле 1986 чылда бистиң бюджетивис [illegible] Бо чылда [illegible] Эртем-техниктиг [illegible] айтырыгның [illegible] бе? Ол Пленумну [illegible] бистиң [illegible] [illegible] бис. Ол дээрге Бистиң [illegible] экономиканың структуразын [illegible] кылып эгелээн үе ол болгай. Ийет, мынчан амда [illegible] чок 30 миллион кижи турган. Капиталистиг чурттар дүвүреп турган. А бистер ирип төнүп турар капитализм бо-дур дижип турдувус. Ол айтырыгны шиитпирлеп шыдавас, а бистер [illegible] бис дижип турдувус. А бистер нефть конъюнктуразынга, өртектерге болгаш водкага шыдадывыс! Оон бүдүрүлгезинин 15 чыл дургузунда 100 миллиардтан 170 миллиард рубль чедир көвүдеттивис. [illegible] Нефть акшазының күжү [illegible]

[illegible]

Мынча [illegible] бис. [illegible] Чүге? Чүге дээрге [illegible]

[illegible] 10 миллиард рубльдан [illegible] 70-80 хуузу, 12-ги беш чылдыг [illegible]

ол бе? Шак мындыг ажылдаар херек деп шииту [illegible] болган бе? Ийет, мындыг болган. Хамык чүве эрте бээрде бүгү [illegible] Экономиканың [illegible] — Кузнецк [illegible] турар харын. [illegible] Ийет, мынчан бистер [illegible] программаларның [illegible] Чүве бүтпээн. [illegible] Делегей өске [illegible] дарлы берген.

Оон соонда коллективтерге [illegible] бүгүнге-даа, эң ажыл-хуулдаарга өске тургузуларны тывар айтырыг тургустунун келген. Оон өске чүве бүтпес-тир. Бир-тээ, мындыг болза коллективтерге база байдалды өскертири херек апарган. Ол дээш силер-ден өске кымга [illegible] онаажыдыл? Реформа кылыр талазы-биле кайгамчык дурзулганыг сураглыг [illegible] силерниң [illegible] көөрүп тур мен. Ыңчаарга ажыл-агыйны [illegible] тургузаалынар се! Кужурлуг [illegible] ажылдалынар. Бистер реформаны мурнуку мыкаш үстүнден, [illegible]

[illegible]

[illegible] 56-57 [illegible]

амыдырал өскерлип турар. Шоолукче чиик болур деп [illegible] [illegible] Юг [illegible] турарын көрүңер. Бис бүгү ле [illegible]

[illegible]

1987 чылдың соонда үнелээн реформаның айтырыгларын элээн-ле политиктиг структураларны [illegible] Бүгүдени хаара [illegible] Ол ажылга [illegible] ам билдинип. Ооң [illegible] бүгү чүл дээрге бо бүгү чүүлдерниң хой национал күрүнеле болур тураны. Канчаар [illegible] туруп, национал чорудулгалар базыртынып турган, ынчалза-даа оларның чок база эвес, дир. Олар мөөңнүттинип, харын-даа чаа теп болур байдал тургустунуп келген. Амгы демократия, ажык-чоргаар чорук кээп келгенде, ол бүдүүт-ла [illegible] хайнып келген.

Улус, чаңия, республика бүрүүң бүгүн эгелээни [illegible] тургузуп турар, ол [illegible]

[illegible]

[illegible] Чиж, улус [illegible]

Чүге дизге, бир эвес бо айтырыгларны шиитпирлевес, [illegible] Шиитпирлеринин дорааң [illegible]

Шак мындыг бодал-биле [illegible] бүдүрүлгелер ажыл чок артар-лар. А ол дээрге ажыл төлевири чок, ол-биле орулга чок болур-дур. Артында ол өртектер «ойнап турар» [illegible] Ону болдурупу болбас!

Бүдүрүлгелер [illegible] тургузуп [illegible] ажыр херек. Ажылдаар! [illegible] [illegible] бюджет шилчиишкиннер база социал программаларны [illegible] [illegible] Ыңчангаш ам [illegible] харылзааларын катап тургузар деп чүткүл — харылзаа холбааның экономика талазы-биле хоствт хөгжүлдезин боостаазын одура базар дээш оралдажып эвес-тир. Бис мындыг хосталгага чеде бээр бис. Ыңчалза-даа бөгүнде экономиктиг хамаарылгаларының бир хевири турда, удуп чыдып алгаш, а даарта өске хевиринге оттуп келир ынкаш эвес болбайн канчаар.

Силерге кайы хире бергезин көрүп тур мен. Ам бистер [illegible]

[illegible] [illegible] Воронеж [illegible]

дилер, [illegible] экономиктиң [illegible] херек деп, директорларның бир [illegible] чугааланган. Бир [illegible] хевирлери [illegible] 8-10 хуузу [illegible] турар» болза [illegible] болбас. Ол экономика эвес-тир. Ыңчаарга «А» биле «Б» бөлүктерниң [illegible] [illegible] Абалкин чугаалады.

Ол шын-дир. Ыңчалза-даа рыноктуң кол айтырыы санаар системазынга кирип чыдып турганнаан туралда шиитпирлеттинмес. Ону бары-мдаалааш, [illegible] чарыгдалдарын камгалап, [illegible] база акшаландырыышкынга чаа бау-биле планнап көрүп турар. Бо бүгүнү бюджетке киирер болгаш ону [illegible] Оон ангыда [illegible] бюджеттиң [illegible] улус кассада акшаларының документилерин эде кылдыртып эгелээн.

Кавказта аймакта [illegible] өртектер кижилерниң хөй массазынга дегбес деп бодуур мен. Ыңчаарга бүдүрүлгелерниң акша-херекселинин база бир янзы көөрүңгежок чугула, оларның санында миллиард-миллиард акша-херекселдер бар. Оларның чартык кезиин коллективтерниң амыдыралынга ажыглаар херек. Ол дээрге силерниң акшаңар-дыр. Ыңчалза-даа [illegible] Свердловскиге [illegible] заводунга чордум. [illegible] «Физпрог» [illegible]

Бистиң чоннуң [illegible] Бодап көрээлиңер [illegible]

рап дүшкен, өске бир хевирни дилээр херек диди — меч соо-биле чепшээр эвес мен. Ыңчалза-даа угундала соп болдарын [illegible] Ам хүлээп ал, [illegible] тур чүве-дир. Оларны келир чылын сан-хоорге көрүм чурумну тургузары дээш байдалды чогумчударын-биле хүлээп ап турар болгай.

Шиитпирлениир [illegible] бар болгай ажыл төлевири ажыл-агыйжы [illegible] Ам [illegible] бисте байдал [illegible] төлевири 6,8, [illegible] 12 хуу көвүдеп турар. Кооперативтер [illegible] сангарып көөр херек.

Күрүне секторундан 2 млн. кижи [illegible] миллиону кооперативтерде киргилээн деп хомудадылар. Саңдыраңгай [illegible] тарда материалдыг бүдүрүлге адырларынга ажылдап турарларның 50-ден ажыг хуузу, [illegible] 30—35 хуузу ажылдап турарын билир болгай силер. Ыңчаарга ачы-дузаның адыры [illegible] өзүп турар, [illegible] көрүп турар. Ыңчангаш бистер детиимче көргүзериниң механизмин, [illegible] база рыноктуң дамчыштыр, эртемниң болгаш техниктиң [illegible] шиңгээдирин дамчыштыр, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн дамчыштыр ол адырларда ажылдап турарларның санын өскертир [illegible] Шак бо [illegible] [illegible]

Политиктиг [illegible] [illegible] Ыңчангаш бо [illegible]

[illegible] СССР-ниң Дээди Совединиң Конституциязының 149 чүүлүн ап көрээлиңер болгай. Ол [illegible] Советтиң [illegible] Чер-чаа болгаш республика органнары бо [illegible] [illegible] айтырыгны шиитпирлээр ужурлуг.

Экономиканы, чурттуң бүгү улус ажыл-агыйының башкарылгазының системазы республикаларның удуртукчу [illegible]

ларыбиле ужуражылгага чугаалажыышкыннарым тевүнге турду. Ыңчаарга бис оларның-биле силерниң ам чугаалап турарыңар ол ле айтырыгларны чугаалаштывыс. Бүгү улусчу сагыш бодалы чул дивес. Президентиниң киирген саналын Конституцияга киирери. Ол системаже [illegible] эвес, а [illegible] кирер. Республикада база Эвилел [illegible] киирген бүрүн эргелерже кирер системаже шилчиир херек деп бодалдыг-лар. Ыңчаарга оларның хөйү дыка хөй структуралар бүдүүн деп, силерден бир янзы көрүп турар. Силерниң директорларның дыка хөйү база ол структуралар айтырыгларны ам шиитпирлеп шыдавас апарган деп бодап турар апарган болгай силер. [illegible] ам бистер билчип, бот-бодувус-биле база катап сүмележип апарган-дыр бис.

Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ролюң болгаш [illegible] бедидери чугула-дыр [illegible] көрүп турар бис. Оон-биле холбаштыр мен бөгүн Дээди Советке чамдык саналдарны киирдим. Ажыт экономикага согутну таварыштыр дээш, организастаан кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселге немелде [illegible] Күрүне органнарының ролюн болгаш харысаалгазын [illegible] бо үе-чадада ажыктыг контроль [illegible] олар-ла [illegible] [illegible] оларга [illegible] Бадылаар [illegible] Оларга [illegible] [illegible]

Бистер, шуптувус, ынчаар, [illegible] Бистер [illegible] [illegible] бо бүгүнү [illegible] бис.

Бир эвес даштыкы политиканы [illegible] [illegible] Бистер [illegible] Ыңчангаш ам даштыкы политика талазы-биле база [illegible] Бот-бодувуска [illegible] Ааажок улуг [illegible] амыдыралдың өске бир хевиринге шилчип турда, шак мындыг улуг эргелер [illegible] [illegible]

Бис силерниң-биле ажылдап, дорту-биле, мындыг болгаш ажыктыг чугаалажыышкын деп санап тур мен. Идеяларнын [illegible] турар бодап көрүп [illegible] силерни [illegible] тур мен. Четтирдим.

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Ч.-Д. Б. ОНДАРНЫҢ илеткели

ларны [illegible] берген. Бо талазы-биле мен бодаарымга, Декларацияны [illegible] автономнуг республикаларга [illegible] тур [illegible] бис. [illegible] бис [illegible] [illegible] бистиң [illegible] бис, [illegible] берген.

[illegible]

[illegible] Федерация [illegible] [illegible]

[illegible]

тале чогуу амы байдалы [illegible] [illegible] Декларацияның [illegible]

Тываның [illegible] Россия Федерациязының болгаш ССР Эвилелиниң [illegible] [illegible] РСФСР-ниң база СССР-ниң [illegible]

[illegible] РСФСР-ниң [illegible] Дээди Советке [illegible] [illegible] РСФСР-ниң [illegible] [illegible] РСФСР-ниң [illegible]

[illegible] Декларацияның [illegible] РСФСР-ниң [illegible] РСФСР-ниң [illegible] 1917 [illegible] «РСФСР-ниң Конституциязының [illegible] РСФСР-ниң [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible]

[illegible] Россия [illegible]

Ам Декларацияның [illegible] чугаалажыышкын дугайында. [illegible] Дээди Совединиң Даргазының [illegible] комиссия [illegible] Чүгаалажыышкын [illegible] республиканың чурттакчыларының [illegible] саналдарны [illegible] киирген. Оларның ажылдары комиссияга [illegible]

ларның-биле үүле оларның чурттап турар черлеринге, күш-ажылчы коллективтерге [illegible] тургаш эвес, а массалыг информацияның чепсектерин таварыштыр база [illegible] чорудуп турганнар. Бүгү социал бөлүктерниң төлээлериниң [illegible] хөй меңниг, янзы-янзы националдарның, мергежилдерниң, [illegible] чугаалажылгага хаара тудуп тодаргай түңнелдерни берген. Чугаалажылганың түңнелинде шиитпирге 430 санал-онаал киирген. [illegible] саналдарны [illegible] [illegible] Тываның бот-догуннаашкынынын эргелерин камгалаарынга немелде политиктиг, экономиктиг [illegible] таварынга [illegible] [illegible] байдалдары [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] Республиканың [illegible]

[illegible] айтырыглар [illegible] шиитпирлеп шыдавас бис дээрин билиривис чугула. Ыңчангаш бистер «[illegible]» [illegible] суверенитеттиг дээр эвес, а РСФСР-ниң составынга ССР Эвилелиниң субъектизи болгаш республиканың бот-догуннаашкынынын эргелерин камгалаар болгаш [illegible] Республиканың чаңчылдарының [illegible] Россия Федерациязының [illegible] ССР Эвилелиниң составында улусчу бодаваан турар, [illegible] [illegible] суверенитетти мага чамдыкы [illegible] Тываның хөй националдыг чону [illegible] турар.

Политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың нарыы [illegible] суверенитет [illegible] Декларацияны [illegible] «Хоойлулар дайыны» [illegible] [illegible] бүгү ажыл-агыйны [illegible] турар. Чамдык республикалар, регионнар [illegible] [illegible] [illegible] өске чүүлдерге.

(Төнчүзү 3-кү арында).

Ч.-Д. Б. ОНДАРНЫҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Маңаа чүнү чугаалаарыл? Бот-боттарывыстың мурнунда эжиктерни хагжып болбуску, хамаатының эрге-шөлээзи, демократия, рынок, [illegible] ... [illegible] ... Федерацияның субъектилериниң эргелериниң [illegible] ... Бүрүн эргелерниң [illegible] ... тодаратынган турар ужурлуг.

Декларацияны чугаалажып көрүп турар үеде бодалдарның болгаш жагырылгаларның [illegible] ... телевизилди эжиндерече угланган.

Республиканың адының ооң дугайында айтырыг талазы-биле хей-хей саналдар кирген. Маңаа ийи саналды онзалап болур — Республика Тува (азы Тыва) болгаш Тыва Совет Социалистиг Республиканы. Ийиги вариантыда кижилер улуг-ла [illegible] ... улус депутаттарының Советтериниң [illegible] ... социалистиг [illegible] ... [illegible] ... Бистиң [illegible] ... СЭКП-ниң XXVIII съездиниң Программазы [illegible] ... ритар-бюрократтыг [illegible].

... дан гуманистиг, демократтыг социализмниң [illegible] ...

1921 чылда бот-тускай [illegible] ... Тыва [illegible] Октябрь [illegible] ... ССР [illegible] ... ТАР-ның [illegible] ...

Ындыг төлээде Декларацияның [illegible] ... «Тыва Совет Социалистиг Республика» деп ат арттырып [illegible] ...

«Автономия» деп сөстү [illegible] ... Карел АССР, Дагестан АССР республиканың суверенитединиң дугайында чарлап [illegible] ... «автономиялыг» деп сөстү арттырып каапканнар.

Парлаттынган Декларацияның [illegible] ... Тывада [illegible] ... Хоорайлар, [illegible] ... ССР-ниң, РСФСР-ниң [illegible] ... Октябрь [illegible] ...

... [illegible] ... Бистиң [illegible] ... 70 чыл [illegible] ... 22 муң [illegible] ... 2,2 муң [illegible] ... Республиканың [illegible] ... 8 муң [illegible] ...

Нацияның [illegible] ... интернационалдыг [illegible] ... «Рабочая трибуна» солуннуң (ноябрь 1-деги) [illegible] ... «Советская [illegible]» ... (№ 44) [illegible] ... РСФСР-ниң [illegible] ... Верховный [illegible] ... РСФСР-ниң IX [illegible] 74 [illegible] ... республиканың [illegible] ...

Оон ыңай Дээди Совединиң доктаалынга дүүштүр республиканың [illegible] ... корреспондент [illegible] ... депутаттар [illegible] ...

Бо чылдың ноябрь 1-де РСФСР-ниң Дээди Советтиң Даргазы Б. Н. Ельцинге чорудум. Маңаа республиканың [illegible] ... информация [illegible] ... Дээди Советтиң [illegible] ...

Хей националдыг бистиң [illegible] ... «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы» база ындыг [illegible] ... «Шынга», «Тувинская правда» солуннарда бар. [illegible] ... СЭКП Төп Комитединиң апрель (1985 ч.) Пленумунуң [illegible] ... РСФСР-ниң [illegible] ...

Социализмниң принциптерин [illegible] ...

амгы байдалдарда, [illegible] ... РСФСР-ниң [illegible] ... Регламент [illegible] ... [illegible] ... Советтерге [illegible] ...

Политиктиг тала тыныштыкчыларындан болгаш [illegible] ... Бистиң [illegible] ... Ынчангаш [illegible] ...

Силерниң [illegible] ... Декларация телевидениеде республиканың [illegible] ... Тываның [illegible] ... Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң [illegible] ... национал [illegible] ...

... [illegible] ... 1100 [illegible] ... 1990 [illegible] ... Ынчалза-даа [illegible] ...

[illegible] ... Бистиң интернационалдыг [illegible] ... Улус депутаттарының [illegible] ...

[illegible] ... СССР-ниң Дээди Советтиң [illegible] ... Советтерге база бот апаргай.

Маңаа амгы үеде [illegible] ... Мистерлер [illegible] ... Министрлер Чөвүлели [illegible] ... Эрге-чагырганың [illegible] ... Ынчалза-даа [illegible] ...

Бистиң [illegible] ... Дээди Советтиң [illegible] ...

Оон ыңай бис [illegible] ... республиканың [illegible] ...

Бо чүүлдер [illegible] ... республиканың эрге-чагырганың хоойлу [illegible] ...

[illegible] ... Президиумунуң [illegible] ... Мындыг байдалдарда хамыктың мурнунда ажыл-херек катышкаан.

Ук-бодаг чорудулгаа [illegible] ... Дээди Советтиң Президиумунга [illegible] ...

Чаа Декларацияда республиканың эрге-хоойлу статузун [illegible] ...

Декларацияның төлевилелин Тыва АССР-ниң Юстиция яамызы [illegible] ... РСФСР-ниң Компартиязының [illegible] ... Конституция [illegible] ... Дээди Советтиң Президиумунуң [illegible] ...

Бо бүгү Тываның хуулгаазы суверенитединиң дугайында Декларацияның [illegible] ... Дээди Советтиң [illegible] ... Декларация республиканың чаа Конституциязын ажылдап кылырынга үндезин боор ийик. Оон өскээр уругуу-калыы чок.

Бай-Хаак № 95 соңгулда округунуң талазы-биле

Депутаттың кандидаттарынга бүрүнгеттиринген Б. К. Кудерек — Таңдының төп эмнелгезиниң кол эмчизи, А. С. Ооржак — Тыва АССР-ниң юристер эвилелиниң даргазы, В. Ф. Хомченков — «Алдын» тывыш артелиниң даргазы.

Соңгукчуларның даңзызынга 1257 кижи кирген. Соңгулдага 990 кижи киришкен, азы 78,8 хуузу. Күш чок болганы 27 бюллетень.

Б. К. Кудерек дээш — 310 кижи бадылаан, азы 31,3 хуузу; удур — 653 бадылаан, азы 65,9 хуузу. А. С. Ооржак дээш — 59 кижи, азы 5,9 хуузу, удур — 904 азы 91,3 хуузу. В. Ф. Хомченков дээш — 539 кижи, азы 54,4 хуузу; удур 424 азы 42,8 хуузу. Улус депутадынга Валерий Федорович **Хомченков** соңгуткан.

Тыва АССР-ниң үнүп чоруткан улус депутаттарының орнунга болуп эрткен соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЗЫ

Торгалыг № 126 соңгулда округунуң талазы-биле

Улус депутаттарынга бүрүнгеттиргеннер: Б. Т. Санчи — Тыва республиканың коммерцилиг-дугуржулга кооперативтер компаниязының чиңгине директору, А. Х.-О. Ховалыг — «Шын» солуннуң редакциязының идеология килдизиниң эргелекчизи. Улус депутадынга кандидат А. Х.-О. Ховалыг соңгулда болгузунуң мурнуунда кандидатуразын дүжүрген.

Соңгукчуларның даңзызынга 1004 кижи кирген. Соңгулдага 943 кижи киришкен, азы 93,9 хуузу болган. Күш чок болган бюллетеньнер чок.

Б. Т. Санчи дээш — 919 кижи бадылаан, азы 97,5 хуузу, удур 24 азы 2,5 хуузу. Улус депутадынга Баир Тулушович **Санчи** соңгуткан.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЗЫ

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлузунуң 50 чүүлүнге дүүштүр бүрүнгеттирген Тыва АССР-ниң улус депутаттарының 1990 чылдың декабрь 9-та болуп эртер соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссияларының протоколдары төп соңгулда комиссиязынга чугаалажып көрген.

Улус депутаттарынга соңгутканнар:

Санчи Баир Тулушович, 1937 чылда төрүттүнген, Тыва республиканың коммерция-дугуржулга кооперативтер компаниязының чиңгине директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай, Торгалыг № 126 соңгулда округу.

Хомченков Валерий Федорович, 1947 чылда төрүттүнген, «Алдын» тывыш артелиниң даргазы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай, Бай-Хаак № 95 соңгулда округу.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Тыва АССР-ниң чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 32-ги чүүлүнге дүүштүр 1990 чылдың декабрь 7-де хоорайның соңгулда комиссиязы улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң 21-ги чыжының улус депутаттарынга кандидаттарны дараазында соңгулда округтарынга бүрүткээн:

№ 4 соңгулда округунуң талазы-биле

Филатов Анатолий Петрович, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорком[итиниң] социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле консультантызы, Кызыл хоорай.

№ 6 соңгулда округунуң талазы-биле

Кужугет Надежда Чаландыковна, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү, Кызыл хоорай.

№ 23 соңгулда округунуң талазы-биле

Дакар Леонид Петрович, 1944 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва» [illegible] Кызыл хоорай.

Воловик Александр Васильевич, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Садыг министерствозунуң [illegible] транспорт бүдүрүлгезиниң [illegible], Кызыл хоорай.

№ 31 соңгулда округунуң талазы-биле

Кузнецова Любовь Алексеевна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң Парлалгакурком типографиязының кадрлар талазы-биле инспектору, Кызыл хоорай.

Лыков Михаил Александрович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг ажыглал каттыжыышкынының каттышкан профэвилел комитединиң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 56 соңгулда округунуң талазы-биле

Сергеев Сергей Владимирович, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг [illegible] практиктиг [illegible] мастери, Кызыл хоорай.

№ 82 соңгулда округунуң талазы-биле

Биче-оол Светлана Монгушевна, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдагы [illegible] Кызылда филиалының кафедра эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 101 соңгулда округунуң талазы-биле

Моргунова Валентина [illegible], 1937 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Садыг министерствозунуң [illegible] директору, Кызыл хоорай.

Брокерт Александр [illegible], 1963 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, аныяктарның «Спутник» деп чурттаалга комплексиниң оргкомитединиң даргазы, Кызыл хоорай.

Монгуш Виктор Александрович, 1946 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва хамааты тудуг» трестиниң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 102 соңгулда округунуң талазы-биле

Чамзы Хирлиг-оол Кыргысович, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү, Кызыл хоорай.

№ 106 соңгулда округунуң талазы-биле

Вальков Виталий Григорьевич, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорком[итиниң] бирги секретары, Кызыл хоорай.

Оюн Михаил Элистеевич, 1943 чылда төрүттүнген, «Тыва автотранс» [illegible] бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 113 соңгулда округунуң талазы-биле

Астафьева Раиса Александровна, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның № 1 поликлиниказының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 117 соңгулда округунуң талазы-биле

Багай-оол Владимир Бавуевич, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдың педагогика институдунуң улуг башкызы, Кызыл хоорай.

Кара-Сал Валерий Очурович, 1958 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл тудуг» тудуг эргелелиниң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Ооржак Эрес Конзаевич, 1967 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, Кызылдың педагогика институдунуң филология факультединиң 4-кү курузунуң студентизи, Кызыл хоорай.

№ 124 соңгулда округунуң талазы-биле

Кызыл-оол Татьяна Салаевна, 1942 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 поликлиниканың профилактика салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Федоров Юрий Николаевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның чумата удур станциязының начальниги, Кызыл хоорай.

№ 144 соңгулда округунуң талазы-биле

Стал-оол Юрий Тулушевич, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң юстиция министри, Кызыл хоорай.

№ 151 соңгулда округунуң талазы-биле

Кадочников Юрий Семенович, 1944 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, [illegible], Кызыл хоорай.

Кара-оол [illegible], 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, [illegible] Совединиң [illegible] даргазы, Кызыл хоорай.

№ 172 соңгулда округунуң талазы-биле

Григорьев Степан Степанович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының хоорай комитединиң контроль-ревизия организациязының даргазы, Кызыл хоорай.

Хертек Анна Кенденовна, 1960 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң Парлалгакурком типографиязының өрүлге цехиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Юшкова Антонина Андреевна, 1947 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ХПТУ-4-түң улуг мастери, Кызыл хоорай.

№ 173 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Вячеслав Тулушович, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң Парлалгакурком типографиязының ажылчыны, Кызыл хоорай.

Смирнов Геннадий Аркадьевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг ажыглал каттыжыышкынының кадрлар килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 182 соңгулда округунуң талазы-биле

Ананин Юрий Юрьевич, 1965 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, РСФСР-ниң АЛКЭ-зиниң хоорай комитединиң бирги секретары, Кызыл хоорай.

Лакпа [illegible], 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының хоорком[итиниң] парторганизатору, Кызыл хоорай.

Хоорайның соңгулда комиссиязының даргазы **М. САМДАНЧАП.**

Комиссияның секретары **Л. МАЛОВА.**

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

11 айларның дургузунда республиканың девискээринге 7651 кем-херек үүлгедиишкин болган. Кызыл хоорайга кем-херек үүлгедиишкиннери 35,3, Каа-Хем районга — 32,4, Таңдыга — 44,1, Эрзинге — 89,3, Тожуга — 68,3 хуу өскен. Кызыл хоорайга — 29, Улуг-Хем районга — 23, Барыын-Хемчикке 25 өлүрүүшкүн болган. Ижиткиле алырга, өлүрүүшкүн кылыр чорук 39,1 хуу өскен. Мага-ботка аар кемдээшкин чедирер чорук 1,9 хуу кызырылган. Соок чепсекти болгаш наркотиктерни хавырып, хулиганнаашкын-биле идепкейлиг демиселди чорудуп турза-даа, дээрбечи чоруктарның, уптээшкиннерниң, күрүнения болгаш хуу өнчүнүң оорлаашкынының саны кызырылбаан. Болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннерин ажыл чок кижилер, ээрикчилер, моон мурнунда шииттирип чорааннар, назы четпээннер үүлгедип турары дүвүренчиг.

Эрткен неделя дургузунда (ноябрь 30 — декабрь 7) милиция ажылдакчылары ийи удаа чепсекти ажыглаан.

Декабрь 1-де 20 шак үезинде Улуг-Хем районнуң Чаа-Хөл суурунуң девискээринге өлүрүүшкүн кылганынга каразыттырып турар 24 харлыг А. Д. Очурну хадып тура, улуг оперуполномоченный, милицияның майоры М. С. Серен чепсекти ажыглаан. [illegible] турган кем-херек [illegible] ... 3 [illegible] ... А. Д. Очур сугуру бүдүүнче боолап баллаашкан турган. Районнуң прокуратуразы чепсекти шын ажыглаан деп түңнеп-ди чыдыр.

Декабрь 7-де 03 шак үезинде Барыын-Хемчик районнуң Хөндерген суурга ийи билдинмес кижи В. К. Сарыглардың дээрбечи аал-дажыгларын ыдыгаан. Болуушкун [illegible] 3 аъдын уунаап аппарган. Хемчик хемде көвүрүгге милиция ажылдакчыларының кедиири дээрбечилер 05 шак үезинде таваржы берген. Кем-херек үүлгедикчилерин тудуп турда, олар удурланыышкынны кылып, милиция машиназынче каш удаа боолааннар. Милиция ажылдакчылары табельдиг чепсекти ажыглааны соонда, дээрбечилер оорлап алган аъттарын каапкаш, дезипкеннер. Барыын-Хемчик райкүүскомунуң ИХК-зиниң бүгү ажылдакчылары кем-херек үүлгедикчилерин диләэрин ге киржип турар.

Тожу районнуң Адыр-Кежиг суурга бөлүк оолдар кудумчуга содаа үндүрген. Албан-хүлээлгезин эрттирип кааш, чанып бар чыткан милицияның старшиназы Владимир Казырык чогушкаларны чарып мелээн. Оон 7 удаа ооргазынче бижектээн. «Тоора-Хем» совхозтуң тракторизи 31 харлыг П. Д. Комбу туттурган. Чогуштуң ес[тер] [illegible] киржикчилерин бүгүү-биле тодараткан. Истелге чорып турар.

Декабрь 2-де Хову-Аксы [illegible] ... № 2 АТБ-ның 32 харлыг чолаачызы Тас-оол Монгушту ажып ыттырган. Когараан кижиниң амгы үеде байдалы ама. Ол «КамАЗ» машиназа чүък сөөртүп алгаш кел чораан. Хову-Аксы — Кызыл оруун та «Северный» артка балыттырган. Ону 4 билдинмес оол олурганы кылыг өшүт «Жигули» машиназы-биле холдааш болуп турар. Истелге чорып турар.

Каа-Хем районнуң Бөлбей суурга рейд чорудуп турган милиция ажылдакчылары «Кызыл тук» совхозтуң багачылары 20 харлыг Иван Давлетов-биле 27 харлыг Александр Асмоловту туткан. Олардан 12 килограмм [illegible] хавырган.

Декабрь 5-те Кызыл хоорайга чурттап турар Золотухиннерниң өгбүлези Каа-Хем суурдан автобус-биле таар черинче чорук олурганнар. Березовый переулокка ийи уруг-дарыын кирген алгаш чорук олурган ол ашак-кадайны билдинмес оол доктааткаш, бижек-биле кыжанып, арага бээрин негээн. Ойталаан харын алгаш, уптекчи В. А. Золотухинниң ийи катап бижек-биле шанчарын оралдашкан. Бо кем-херек үүлгедиишкинниң талазы-биле 1953 чылда төрүттүнген Каа-Хем суурнуң чурттакчызы, «Каа-Хем» АКМК-ның дашчызы Ниш-оол Балчин туттурган. Бижээн хавырган.

Декабрь 5-те № 1 АТБ-ның администрациязы дүне кадарган кылыр боксада турган чаа келген 3 КамАЗ-5410 машинаның кезектерин тонап апарганының дугайында билдириишкинни милицияга кирген. Когараалдың түңү 300 рубль болган. Ажыл шагының үезинде КамАЗ-тарны «чуп», арагалап турган үш чолаачыны ажылындан үндүрген.

Мария КУЗЬМИНА.

Чоннуң уран чогаадылгазының Бугу-эвилел көрүлдези чорупп тур

ЫРЫ-ШООР ЧАҢГЫЛАНГАН

Күрүне садыының болгаш херегленикчилер кооперациязының ажылдакчыларының уран чүүлүнүң чоң көрүлдезиниң тиилекчилери коллективтерниң түңнел концерттери эртен дыштаныр хүннерде партия рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болуп эрткен. Ук черлерниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы Э. Ш. Ондар түңнел концерттер эгелээрин чарлааш, сценаже оюн көргүзүп үнери-биле чоон хемчикчилерни чалаан.

Тываның улустуң чогаалчызы С. Пюрбюнүң сөзүнге А. Израйлевичиниң чогаадыгның «Тулчуушкунче» деп ыры залга чаңгыланы берген. Чөөн-Хемчиктиң херегленикчилер ниитилежилгезиниң ниити ыры коллективиниң күүседикчилери бо ырыны көрүкчүлер адыш часкаашкыны-биле уткаан. Оларның кеткен чаңгыс дөмей хептери-даа, күүселдези-даа көрүкчүлерге таарышкан дээрзин ол бадыткаан.

Ол ышкаш танцы болгаш улуг ырлар Алефтина Кууларның белеткээни «Аъдым», «Дуруяалар» деп ыры хөглүг танцы. Валерия Ондарның тургусканы «Хек-даван» деп танцызы база көрүкчүлерниң үнелелин алган. Роза Монгуш биле Ончумаа Донгаттың күүседикчилери «Бажыңывыска дыңа үр келбээн бис» деп ырызы, ол ышкаш херээжен херээженнерниң ыры ансамблиниң киржикчилериниң күүседикчилери «Өлүрткен маадырларның негеринге» деп көргүзүглүг ырызы көрүкчүлерниң сонуургалын хайныктырган.

Чөөн-хемчикчилерниң концертиниң ниити кезээ «Совет Тывам, чечектелдер» деп темага улустуң аас чогаалының концерт бөлүүнүң күүселдези-биле эрткен. Ында ырлар, тывызыктар, чечен сөстер, йөрээл сөстер-даа бар.

Сценада — Кызыл районнуң холушкак бараанныр садыының уран чүүл коллективи. Олар концертин орус улустуң «Отчуаш» деп ырызы-биле болгаш Р. Кенденбильдиң «Кечил-оолдуң солдаттары» деп хөйнүң ырызы-биле эгелээннер. Бо коллектив мындыг көрүлделерге бир дугаар киржип турардаа болза, ында талантылыглар эвээш эвес дээрзин илереттинген. Валентина Полушкинаның номчааны «Бистиң политрутувус» деп шүлүү, Анна Топуулдуң күүседикчилери «Бүрен-Аксы» деп ыры, Алимаа Самданның «Эзерниң ыяштарынче» деп танцызы күүседикчилери. Нелли Петрованың орус танцылары оюнчуларга болгаш бөгүн-даа оон күүселдезин көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алган.

Бо коллективтиң күүсеттикчилери тыва улустуң аас чогаалынга үндезилээн сценажыткан көргүзүг солун болганын маңаа демдеглээрн чугула. Тыва улустуң аъш-чемин делгей салып алгаш, шайлап, чемненип олурда, адаа-ийөэлдерни чуттаалап турары ышкаш сагыызын га чурттуунга артын каар.

Улуг-Хемде «УТКА 25 чылы» ажыл-чыннаглыг кооперативниң бот-тывынгыр уран чүүл коллективиниң концертин республиканың уран чүүл ажылдакчыларының кончуунаавының бирээзи, бот-тывынгыр композитор Кадыр-оол Бегзи удуртуп алгаш келгени өске коллективтерниң концерттеринин киржикчилери сеткилин «Оюн ажыктаар ырги бе?» деп чугаалар залга дыңналгылаан. Ол чугаа хилис барбаан — шынап-ла, улуг-хемчилерниң кеткен идик-хеви-даа чараш, күүселдези-даа шыырактарының бирээзи болган.

«Азия төвү — ак-кок Тывавыс» деп ыры-танцылыг көргүзүгнү оон автору К. Бегзи бажынга үдевишаан, удуртуп арттырды. Арыг-үзүүжүлерниң кеткен идик-хевин ышкап-ла, тергиин чараш болганын көрүкчүлердаа, жюри кежигүннери-даа бедииң-биле үнелээн. Бо коллективтиң күүселдезинде эки номерлер эвээш эвес. Ылангыя Светлана Сояның ырлааны «Төөрүтүг доктай Таңдым» деп ырызы тергиин [illegible] кооперациязының хоорлуу. Күш-ажылдың ал[illegible] өйдениниң «дилекчизи» Зоя Картычимайның «Мерген хемим» деп ырызы, оон [illegible] күүседикчилери солун болган. Танцы күүседикчилериниң ойнааны «Якутянкага» деп танцы, «Тывада час» деп концерт вальсы «5» деп демдекке үнелеткен. «Тулчуушкунче» деп хөйнүң ырын арыг-үзүүжүлер үш үнге эки күүсеткен.

Александр Ондарның хөйнүң ырынга таарыштырганы «Силер турда болум чорааш» деп тыва улустуң ырызы-биле Тес-Хем районнуң уран чүүл коллективиниң концерти эгелээн. Оларның концерти «Бажыдай чүү-даа үттүндүрбээн» деп темага эрткен. Тес-хемчилерниң концертинге көрүп оран оларның чүгле хөй сөзүн эвес, а күүселделерниң хамаарылгазы-биле [illegible] үзүктелбес [illegible] чурүкчүлериниң болгаш [illegible]. Жюри кежигүннериниң демдеглээни эки номерлерниң хөй [illegible] концертинде болганы таварылга эвес.

Республика көрүлделериниң идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи, районда механик Болат-оол Сапчаттың, садыгжы Владимир Солагайның күүсеткен ырлары, Батый Кенештиң «Дайынчы салгал» деп ырызын оолдар ансамблиниң күүсеткени көрүкчүлерниң сеткилинге таарышкан. С. Бадыраа-ның «Авамга» болгаш мону таарыштыр «Эники» деп ырлары [illegible] Агнеса Доржунуң хөглүг үргүлчү ырлары-биле. Диана [illegible] «Агитатор» деп ырызы күүсеткен база номерлериң бедиң үнелелин алган.

Райпода профэвилел комитетиниң даргазы Екатерина Даваның болгаш Владимир Салчакның күүсеткени ырлары база-ла бедик үнелелди алган. Зоя Намзырайның чонга чаа ырызы [illegible] «Кожууң кежээзи» деп ыры районнуң шагдаазы Белекмаа Хомушкуңнуң номчааны «5» деп демдек алган.

«Ынаар дидир», «мында дидир»,
«Ында дидир», «мында дидир» —

дээн-не улус аразынга хоптап турар чамдык кижилерни хамаарыштыр баштайгы темазы олар «Хопчу кадайлар» деп адап алганнар. Тандыны мыстарының шаңналын бодун шинчилекчилери ол-ла бүгү чуулдерни карак-ка көзүлдүр сойгалап илереди бээр.

«Тоолайлыг» совхозтуң ажылчын кооперативиниң уран чүүл коллективиниң концертинде Р. Бегзиниң «Орланнар» деп ыры-биле концерттиң тыва номерлери. Тандыг ормайлыгның күүселдези эвээш эвес номерлер көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алган. Ылангыя Ф. Ооржактың [illegible] «Тыва [illegible]» деп ыры күүсеткени, «Улуг-Хемниң чалгыглары» деп танцы болгаш фольклор ансамблиниң көргүскен номерлери солун болган. А Виктор Ооржактың номчааны «Адыг дарга» деп баснязы бедик үнелелди алган.

Түңнел концерттер доозулган. Оон мандыг түңнелдерни үндүрүп болурул? Эки номерлерни үстүнде адагылаан бис. А чедир кылдынмаан чүүлдер дугайында база тодаргай бижиири чугула. [illegible] номерлериниң [illegible].

— Эки [illegible] [illegible] кооперативтиң «УТКА 25 чылы» ажыл-чыннаглыг кооперативиниң уран чүүл коллективин [illegible]. Тоолайлыгның база [illegible] чамдык көрүкчүлер [illegible] бот-тывынгыр композитор К. М. Бегзи чугаалады.

— Кооперативтиң бистиң бо улусчу [illegible] — деп А. А. Пашкова чугаалады.

[illegible] тус-тус коллективтер шынаан белеткенип [illegible]. [illegible] Улуг-Хем районнуң [illegible] «УТКА 25 чылы» [illegible] коллективин [illegible]. [illegible] Кызыл районнуң холушкак бараан садыы эвээш. Шылга-раан тус-тус киржикчилерге акша шаңналдарын, хүндүлел бижиктерин тывыскан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Эмер-оол КЕЧИЛ-ООЛ.

ЧУРУКТА: Тес-Хем районнуң ажылдакчылары ниити ыры.

Маадыр-оол КАЛЧАННЫҢ фотозу.

Культура амыдыралы

ЧАРАШ ЧҮҮЛГЕ ХАНДЫКШЫЫР

Республиканың улуг база хөй чурттакчылыг районнарының бирээзи Чөөн-Хемчик районда уран чогаадылгага болгаш сонуургалдар ааныбиле каттыжыышкыннар ажылдап турар. Оларның бирээзинге республикада ат-сураа алгаан чечен чогаал каттыжыышкыны «Чадааның чадаганы» хамааржыр. Ында бот-тывынгыр композиторлар, чогаалчылар, чурукчулар хаара туттунган. Оон дугайында республика солуннарының арыннарынга, радиога, телевидениеге бижип, дыңнадып, көргүзүп каапканындан номчукчулар билир дээрзинге бүзүрээр мен.

Октябрьның сөөлгү дыштаныр хүннеринде Чадаанага барып районнарның садыг ажылдакчыларының фестивалын хүлээп ап чорааш, «Шайлаараг» каттыжыышкынның ажыдыышкынынга киришкен. Ук каттыжыышкынны районнуң төпчүткен библиотека системазының ажылдакчылары эгелекчи болуп организастап арттырдылар. Сонуургачыг ол ажыдыышкынга районнуң культура, районо база библиотека ажылдакчылары киржип, оон баштайгы ажылынга хүндүлүг аалчылар мыйдар шүлүкчү Арапчаа Чүлдүмович Ондар биле ышкыжы, бот-тывынгыр композитор, «Ленинчи орук» солуннуң корреспондентизи Мерген-Херел Мажаевич Монгушту чалааннар.

Районнуң төпчүткен библиотека системазының директору Виктория Куулар-овна Бурунаа «Шайлааракты» ажыдып, оон соргулгазының дугайында тайылбырны кылган, ажыдыышкын программазын чыылганнарга таныштырган, а программа янзы-бүрү утганыышкынныг-дыр деп чүвени чыылганнар чалаткаш сонуурган көрген.

Библиотекарьлар А. Ондар, М. Ондар олар Аракчаа Ондарның бир позмазындан үзүндүнү база оон «Авамга» деп шүлүүн номчуп күүсеткен соонда, шүлүкчүнүң чоокта чаа чырыкче үнген «Урана» деп номунга сайгарылганы район библиотеказының методизи Хүлер-оол Одан-ооловна Ооржак номчукчунуң өмүнээзинден билдилиг, литератураның, уран чүүлдүң хамы делгемин деп кылганы солун болган.

«Шайлаарактың» ажыдыышкынынга болган чогаадыкчы хөннерге ылап ооруйн. Чүге дизе Арапчаа Ондар, Мерген-Херел Монгуш ол кежээниң ээлдеп маадырлары болуп, бирээзи сөс, өскези сөс база аялга чогаадып чыылганнарга бараалгатканы чараш-тыр деп чоргаарландым.

Бир-тээ, «Шайлаарак» чоннуң аразындан оваалап ылгалып үнүп келген бот-тывынгыр-даа, профессионал-даа чогаадыкчы кижилерниң ажыл-ижин чопта тайылбырлаар, суртаалдаар сорулга салып алган чүве болганда, оларның оруу ажык, чырык-чаагай, үре-түңнелдиг болур ужурлуг. Чүге дизе бистиң республика — уран талантылыглар чурту. «Шайлааракка» чогаадыкчы сургаалдыг чеченчиткенинерии кузевишаан, чоңу дээш могаг-шылаг билбес айбыгы боол чурттап, ажылдап чорүүр кижилеривистиң (ылангыя культура ажылдакчыларының) чогаадыкчы ажылдыкыныг дугайында ужуражылгаларны, кежээлерни организастап кылыр боор дээрзинге бүзүрээр мен.

«Чадааның чадаганы», «Шайлаараг» дээн чергелиг каттыжыышкыннарны чер бүрүзүнге организастап тургузары кижизидилге, культура ажылының бир оңгарган, чаа хевири болур. Олар ышкаш чараш, чогаадыкчы каттыжыышкыннарта эң не телептиг аныяк-даа, улуг назылыгдаа кижилерни киирип алыры кузенчиг.

Республиканың ында-мында чогаадыкчы каттыжыышкыннарында ыры бижип, чогаал ажылы кылып чоруур эштер декабрь 15-те Кызылга болур Тываның бот-тывынгыр композиторларының Композиторлар эвилелин тургузарының бирги тургузукту съездизинге чыглыр.

Батый КЕНЕШ.

Профэвилелдерниң Тыва область чөвүлелиниң уран чогаадылга бажыңының директору, республиканың «Авага» бот-тывынгыр композиторлар эвилелиниң даргазы, культура-чырдыныш-кын ажылының хоочуну.

БЕЛЕТКЕЛДЕР ЧОРУП ТУРАР

ТЕАТР

В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театрында чаа шиилерниң белеткел ажылдары ниди түлүк. Тыва бөдүнтүң [illegible] И. Лопсан бадал чогаалы Г. Филтенфредонуң «Күл» деп трагикомедиязын тургузуп турар. Ук шииниң кол маадыры — эрте-бурунгу грек басня бижикчизи, кул Эзоп. Философчу бодалдар сиңиккен, баснялары ачызы-биле алдаары сегмээр сөстерлиг бо шиини тыва дылче А. Даржаа очулдурган. Чурук-каасталгазын Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу В. Шульга кылган. Музыказын В. Брусиловтуң. Чаа трагикомедияны декабрьның ийиги чартыында көргүзүп эгелээр.

Театрда тыва балет бөлүү ажылдап турарын эки билир силер. Онзагай чараш уран чүүлдүң бо бөлүү чүгле бистиң республикага эвес, кожавыс Даг-Алтайга эрткен чайын чедишкинниг ойнаан. Балет артистери декабрьның баштайгы беш хонуктарындан сонгаар көрүкчүлерге чаа ажылдарын көргүзүп эгелээр. Ол болза чаңгыс көжегелиг балеттер. Оларның темалары — тыва. Тодаргайлаар-ге ындыг. [illegible] бүрүнгаар «Хан-Мерген» деп балеттиң музыказын бижээн Ленинградтың композитору П. Геккерниң чаа аялгазын өзүгаар «Бурганга оргулде тудары» деп чаңгыс көжегелиг балетти театрның кол балетмейстери В. Донгак тургузуп турар. Г. Ензак база-ла чаңгыс көжегелиг «Бөдүүн ыры» деп балетти А. Чыргал-оолдуң музыказынга таарыштыр кылып турары солун. Чаңгыс көжегелиг балеттер нежээниниң чарлалдарын база хайгаарап турарынарны сүмеледивис.

РСФСР-ниң алдарлыг артизи, режиссёр С. Оюнга удурткан орус бөлүктүң артистери база-ла солун ажылдарны кылып эгеледилер. Оларның белеткээн турары П. Аниның «Хөглүг ужазын» деп портинтиг тоолу — школачыларның кышкы дыштанылгазында бичии көрүкчүлерге театрның чүү бээр. Ук шииниң көргүзүүн бестен 5-тен 15 харга чедир назылыглар га адрестээн. Уругларга тоолдуң каасталгазын [illegible] чурукчу В. М. Ситнер [illegible]. Шииде орус бөлүктүң ниити 7 артизи хаара туттунган. Кол рольдарда Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи О. Кузина биле И. Иконников ойнап турарлар. Бо тоол-биле чергелештир режиссёр С. Оюн орус бөлүкте Э. Мейо биле Э. Эннекинниң «Мегечивей» деп комедиязын тургузуп турар. Кижилер аразында хамаарылгалар, билиишкиннер дугайында бо комедияның чурук-каасталгазын В. Шульга кылган.

Тыва театр бодунуң көрүкчүлеринге чаа, солун ажылдарның ындыг турар. А көрүкчүлер бодунуң театрын, ынак артистерин утпайн, ап оргээге аалчылар боор кээп турарын күзедивис. Сценага чаа янзыражыышкыннар силерни манап тур, эргим көрүкчүлер.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
Театрның чогаал кезээниң эргелекчизи.

ҮЕЗИНДЕ СЕГИРИП АЛЫР

Сөөлгү үелерде бистиң Тывада нарын байдалдарның [illegible] ИХМ-ниң [illegible] [illegible]

[illegible]

Галина КУУЛАР.
[illegible] школазының [illegible]

ДЕТКИИРИВИС ХЕРЕК

Улан-Удэге болган «Байкал — делегей эртинези» фестивальга чоокта киришкеш, бедии-биле үнелеткен ырының хөөмейиниң «Тыва» ансамбли Тожу районнуң чурттакчы чонунга уран чүүлүн бараалгадыр чораан барган. Ада-өгбелеривистиң ырлап чораан ырызын, хөөмейин, сыгызын, каргыраазын хумагалап, сайзырадып чорууур, делегейге тыва чоннуң байлак культуразын алдаржыдарынга улуг үлүүн киирген аныяк оолдарны көрүкчүлер чылыг-биле уткаан. Бөлүктүң кежигүннериниң бүрүзүнүң сыгыртыгының, хөөмейлээринин чаражын үнелеп, суур бүрүзүнге көрүкчүлер диңмиттиг адыш часкаашкынныг-биле хүлээп ап турганнар. Ылангыя Конгар-оол Ондарның, Геннадий Туматтың сыгыдын көрүкчүлер магадап, оларны катап ойнап бээрин дилеп турганнар. Иван Сарыглар-ның сценага бодун хостуг, чазык ап билирин көрүкчүлер база демдеглээннер.

«Тыва» ансамбль концерт көргүзүглеринден дашкаар Тоора-Хем ортумак школазының өөреникчилери-биле ужуражылганы эрттиргеннер. Чингине тыва эт-херекселдер, бүрүнгү чаңчылдар, өзүлделер дугайында солун чүүлдерни дыңнап, келген аалчыларга школа коллективи сүй белек тывыскан. Башкылар коллективи аныяк оолдарның уран талантызын үнелеп, тыва чоннуң культуразын сайзыраткаш, делегейге алдаржыдып келгени дээш, ансамблиниң ынчаар салыынче аңаа чедишкиннер күзээннер.

Артистер район төвүнүп көрүкчүлер-биле ажык чугаа кылганнар. Аъттыг [illegible] [illegible] ажыктыг харылгазын берип, эдга-сүмени ап, боттарының талазындан ансамбльдиң сайзырап өзеринге шаптыктап турар мооңдактарны, бергедээшкиннерни сайгарып чугаалажып каан. Уран талантылыг аныяктарның ансамблинге бистиң районга залдап чедип келгени дээш өөрүп четтиргенин илередип, республиканың чараш бо бөлүүнүве чайын база катап залдап кээрин «Тожу чону залээ».

Республикада «Тыва» ансамбль ышкаш бөлүүнүң чонунун [illegible] [illegible] [illegible] чоргуур хүзел-соруу бышкуп [illegible] аныктарның көөрүндел турары [illegible]. Чүгле оларны өөрүп бээр [illegible] кижиин чугула. Бо талазы-биле ылангыя «Азия төвү» ансамбль база [illegible] «Шын» солунга оларның ырлап турар аялгазы номчаалы чараш чүвеже [illegible] [illegible] [illegible] деткип, үнелеп [illegible] бодалдар башка ындыг болду. «Азия төвү», «Тыва» ышкаш ансамбльдерниң [illegible] бажыңын [illegible] кимнерге [illegible] дуза херек. Бо талазы-биле республиканың культура министерствозу, комсомол организациялары [illegible] тургузуп [illegible] [illegible] [illegible].

Светлана БАЙЫР-ООЛ.
Тус черниң радиоорганизатору.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Шантаж». Уран-чечек фильм, 3-4 сериялары. 11.15 Хроника. [illegible] «Ч.[illegible]» [illegible] 12.30 «Үе». 13.00—15.05 Бут [illegible] УЕФА кубогу. «Монако» (Франция) — «Торпедо» (Москва). 16.30 [illegible] 17.00 [illegible] 18.00 [illegible] «Телефильм» 19.30 [illegible] 19.45 «[illegible]». Уран-чечек фильм. [illegible] 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.45 Ингаа кезээ [illegible] 23.05 Бут бөмбүк. УЕФА кубогу. «Монако» (Франция) — «Торпедо» (Москва). 01.00—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

11.05 [illegible] 11.35 Литература. 7 класс. Н. А. Некрасов «Кижи [illegible]». 12.05 Телефильм. 12.15 Концерт. 12.55 [illegible] 13.15—14.05 «Дагыр болган [illegible]». 6-гы серия.

КЫЗЫЛДАН

17.30 «[illegible]». 2-ги сериязы. Уран-чечек телефильм. 19.15 «Тыва чугаа». Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тывылыглар удаа [illegible]». 20.15 «Америка [illegible]». 21.00 С. Франк. Концерт. 21.40 Информастыг программа. 23.40—00.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 «Бис биле, бис [illegible]». 20.00—20.15 «Тамчынныг [illegible]».

КООПЕРАТИВТЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

[illegible] ССРЭ-ниң [illegible] 1990 чылдың октябрь 12-де хараатка № 15 [illegible].

[illegible] [illegible] 100 болгаш 300 рубль [illegible].

Улуг инспекциязы.

«Тыва турист» [illegible] 1991 чылда чурттуң дараазында хоорайларынга баар путевкаларны садып эгелээнин чарлап тур.

Ленинград — январь 28-тен февраль 1-ге баар февраль 25-тен март 1-ге чедир. Путевказы өртээ 200 рубль.

Алма-Ата — январь 20-ден 24-ке чедир. Өртээ 180 рубль.

Минск — январь 14-тен 18-ке, февраль 18-тен 22-ге, март 3-тен 7-ге чедир. Өртээ 125 рубль.

Ташкент — январь 4-тен 6-га, март 16-дан 18-ке чедир. Өртээ 112 рубль.

Москва — февраль ай дургузунда. Өртээ 290 рубль.

Аъш-чемиин чурттаар черниң болгаш экскурсия хандырылгазының өртен хемде путевка өртээнге кирер.

Красноярск, Абакан, Шушенское баар коллективтиг чагыглары хүлээп ап турар.

Тываның девискээринде чамдык дыштанылга черлеринге, оон иштинде «Тайга» станциязынга баар автотранспортту холбаже бегил турар. Чүгле чагыгны баш бурунгаар кирер.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 1. «Моңгулек» [illegible] [illegible]. Факс № № 3-12-01, 3-11-29.

КИНО

ДЕКАБРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Жажда мести»** (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда. Видеозал: **«Пароль «Кобра»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Зловредное воскресенье»** 9.00, 12.10, **«Воля вселенной»** 10.40, 13.50, **«Сердце Ангела»** (18 харга чедир) 15.20, 17.40, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Долгая разлука»** (2 сериялыг) 14.00, **«Ханусен»** 16.40, 19.00 [illegible].

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82, 3-38-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-08, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-89 ◆ отчулга — 3-34-03; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Неделяда 2 парлаттынар [illegible]
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкынының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Заказ № 311.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 13 четверг
№ 284 (14484)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың декабрь 11-де СЭКП ТК-ның Пленумунга кирген сүмелерни болгаш саналдарны бүгү талалыг сайгарганының база болган чугааның түңнелинде «Эвилел кержээниниң концепциязының болгаш партия организацияларының сорулгаларының дугайында» айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң «Партия органнарынга артык эргелер дугайында» комиссияның информациязын Пленум дыңнаан, аңаа комиссия даргазы — «Ростсельмаш» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору Ю. А. Песков дыңнадыг кылган. Ону чугаалашкан соонда СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның доктаалын хүлээп алган.

СЭКП-ден соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарының ажылының дугайында СЭКП ТК-ның секретары Г. И. Янаев Пленумга дыңнадыг кылган. Санал-онал солчуушкунун барымдаалавышаан, улус депутаттарының Советтеринге коммунистерниң ажыл-чорудулгазының дугайында айтырыгны Төп Комитеттиң ээлчеглиг Пленумунга чугаалажып көөрү ажыктыг деп санаан.

Пленум СЭКП ТК-ның партияның саң-хөө, ажыл-агый ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле комиссиязын тургускан болгаш СЭКП ТК-ның комиссияларының чөвүлекчилерин бадылаан.

Белоруссияның болгаш Арменияның компартияларының ТК-ларының бирги секретарьлары ажыл-чорудулгазын соксатканы-биле холбаштыр Е. Е. Соколов болгаш В. М. Мовсесян оларны Пленум СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү хүлээлгелеринден хостаан.

Пленум чажыт бадылаашкын-биле Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. А. Малофеевти болгаш Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. К. Погосянны СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннеринге соңгаан.

Ооң-биле СЭКП ТК-ның Пленуму ажылын дооскан.

БИСТИҢ ЭВИЛЕЛ КҮРҮНЕВИСТИ ЧААРТЫРЫ ДЭЭШ

1990 чылдың декабрь 10-да СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Эштер!

Бо Пленумга Эвилел кержээниниң дугайында айтырыгны чүге тургусканын бис шуптувус билип турар бис. Бо айтырыг эде тургустунуушкуиче, демократчыдылгаже, социалистиг чаартылгаже бистиң бүгү угланыышкынывысты уламчылаарынга кол үндезин ужур-дузалыг.

Бистиң чуртувус ышкаш мындыг онзагай этниктиг составтыг, дыка хөйү күрүне тургузуунуң талазы-биле чүс-чүс чыл уланчылыг чаңчылдарлыг, чүс бежен ажыг националдарны каттыштырып турар ындыг чуртка социал хамаарылгаларга хамы оскерилгелер национал харылзаалардан аңгыланышкак авес болур ужурлуг. Эде тургустунуушкунуң баштайгы базымнарындан-на эгелеп партия кол угланыышкыннарының бирээзи кылдыр эвилелдешкен республикаларның эргелерин калбартырынче, национал политика талазы-биле шиңгыы частырыгларны, чамдык улустарга хамаарыштыр кылдынган чоптуг эвес чүүлдерни эдеринче шугумну алган. СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга национал айтырыгже улуг кичээнгейни угландырган. Бо айтырыг талазы-биле партияның платформазын ТК-ның эрткен чылдың сентябрь Пленумунга хүлээп алганы чугула үе-чада болган. Бо угланыышкын талазы-биле бистиң ажыл-чорудулгавыстың үндезини болза СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлери боор турары билдингир.

Национал айтырыг талазы-биле бистиң туружувустуң, чурттуң, ында чурттап турар бүгү улустарның эрге-ажыктарынга дүгжүп турарын ол идеялар ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш Дээди Совединиң, республикаларның эрге-чагырга дээди органнарының хүлээп алганы хөй документилериниң үндезини болганы херечилеп турар-даа.

Ынчалзажок, эштер, ол угланыышкынны амыдыралга төрүштүр бижыг түдүп шылаваанывысты миннир апаар. [illegible]

[illegible]

Бис бо теманы чаңгыс эвес удаа кодуруп келген болгаш ам мону [illegible] келир ужурлуг бис, чүге дээрге чугаа болза партияның болгаш чурттуң салым-чолунга хамаарылгалыг айтырыглар дугайында боор турар. Чүге дээрге бөгүнде СЭКП бүгү-эвилел масштабтыг политиктиг кара чаңгыс күш боор хевээр артып турар. Партия эрге-чагырганга монополиязындан ойталаан-даа болза, ол бистиң хөй националдыг күрүневистиң келир үези дээш харысалганы бодундан чая кагбайн турар. Амгы бо Пленумнуң сорулгазы бир-ле дугаарында, хөгжүлдениң бо эгелиг үе-чадазында чурттуң бүгү улустарынга амыдыралчы чугула айтырыг талазы-биле: бистиң Эвилевивис турар бе база ол кандыг болур ужурлугул деп айтырыгга партия туружунуң дугайында медеглээри болур.

СЭКП Эвилелди камгалап арттырары болгаш үндезинниг-биле чаартыры дээш туружуп турар. Ол дээрге тактиктиг базым эвес, байдалдарның ыйымышкыны-биле кым-бир кижиниң аайынга киришкен эвес, а партияның принципиалдыг туружу-дур. Эвилел күрүнени арттырарының ужур-чептүүн чигзениглиг кылдыр көргүзерин кызыдып турарларга харыы бербишаан, бис даразында бадыткалдарны айтыр ужурлуг бис.

Бистиң чуртувус бүдүн-бүрүн организм кылдыр хевирлеттинип тургустунуп келген. Он-он, харын-даа чүс-чүс чылдарда таарыштыр айланып келген харылзааларны үзе шаап, ооң соонда катап тургузары дээрге бистиң бүгү улустарывыска санап четтинмес кохоралды чедирери-дир. Ол дээш элээн каш салгалдарның кижилери улуг ортек-үнени төлээр апаар ийик. Бир эвес амгы үеде хевирлеттинип турар нийти-эвилел рыногунуң орнунга каайлы моондактары-биле, тус-тузунда валюталары-биле, харын-даа кызыгаар заставалары-биле аңгыланган «кескиндилер» тургустунар болза, [illegible]

[illegible]

Эвилелди арттырарының ооң [illegible] бөлдүнгир, [illegible] — амгы демографтыг байдал. Он-он миллион кижилерниң боттарының национал-күрүне тургузуглары [illegible] чурттап турар, а миллион-миллион кижилер [illegible]

[illegible]

Моон-биле холбаштыр [illegible]

[illegible] газарларны эде көрүп, оларны чаа ёзу-биле салыышкар сүг деп турар-дыр. Ол ёзулуг-ла политиктиг күткүкчүлер, өөскүдүкчүлер-дир.

Ам безин саны чүс-чүс муң чедип турар көшкеннер — националдар аразында харылзаалар ышкаш ындыг нарын, кижилер-биле холбашкан айтырыгга даап бодаан схемаларны дөгээрэ болдунмас деп чүвени шиңгыы сагындырып турар. Бо дээрге кижилерниң улуг халаады-дыр, ынчангаш күрүне оларның салым-чолун чиигелир дээш бүгү чүвени кылыр хүлээлгелиг.

Херек кырында шуут-ла албадал-биле кижилерниң ол-бо көжүүшкүнүнүң экономиктиг багай салдарын база ожаап көөр херек. Чамдык республикаларда специалистерниң, мергежилдиг ажылчыннарның колдут кезии хөй националдыг кижилер болуп турары илдең болгай, а оларның чоруй баары экономикага болгаш чоннуң амыдырал-чурталгазынга хандырылгазынга уржуктарлыг апаар. Чижээ, Ортаакы Азия республикаларында этниктиг чылдагааннар-биле тыптып турар күчүлээшкиннер кыштыгыышкынының саллары-биле көжүп чоруп турарының темпилеринден алгаш көөр болза, ийи-үш-ле чыл болгаш амгы үениң нарын бүдүрүлгелеринге специалистер болгаш ажылчыннар көңгүс чедишпес апаар.

Бистиң улустарывыска Эвилелдиң эргежок чугула боор турары—ол дээрге оларның айыыл чок чоруунуң идегелдиг магадылалы болгаш делегейге ат-алдарының үндезини боор турарында. Бөгүнде бистиң республикаларывыс делегей аренасынче бот-тускайлаң унуп эгелээн. Оларның деңнигүүрү амгы делегей карум-чурумунуң бир чаңгыс боор турар күчүлүг эвилел күрүнениң адында туруп турары-биле тодараттынар. [illegible]

[illegible]

СЭКП [illegible] Эвилел дээш туруп турар. Ол дээрге бистиң принципиалдыг туружувус-тур.

[illegible]

улуг өскерлиишкиннер болгулаар. Бо бүгү чурттуң национал-күрүне тургузуунга дүүшкек чүүлдү тывар ужурлуг. Бо угланыышкынче бурунгаарлаарын болдуруп турар база бир чылдагаан эде тургустунуушкунуң дециелинге боттандырып чорудуп турар комплекстиг чаартылгалар-биле холбашкан. Демократчыдылга, хуу өнчү харылзааларының реформазы, рынокче шилчилге—бисте болуп турар бүгү-ле экономиктиг болгаш социал чорудулгалар республикаларның, регионнарның, күш-ажылчы коллективтерниң, хамаатыларның бот-тускайлаң чоруун шаа-биле калбартырынга негелделерин хандырар аргалыг политиктиг структураларны тургузарынче углаап турар.

Бодунуң хөгжүлдезиниң кол айтырыгларын шиитпирлээринге бот-тускайлаң болуру дээш бистиң улустарывыстың шиитпирлиг сөзү — ол черле канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг. Эрткен үелерде республикаларга чаңгыс базым кылырынга безин шаптыктап турган ведомство системазының уранчыг харагалзаашкынындан адырлып алыр дээн чүткүлү билдингир болгаш дыка шын боор турар. Социалистиг шилилгеге шынчы партияга массаларның күзел-соруун бодунуң политиказынга боттандырарынга белени хоойлу болур ужурлуг. Федеративтиг принциптерге үндезилеп бистиң хөй националдыг күрүневисти суверенниг Совет республикаларының эвилелинче чаартыр дээш ону ынчаар кылган-даа бис.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның дээди эрге-чагырга органнарының хүлээп ап турары суверенитет дугайында декларацияларынга бодунуң хамаарылгазын СЭКП ындыг хевирлиг илереткен. Бис республикаларның суверенитедин хүлээп ап база ында националдар аразында харылзааларның бүгү системазын экижидер аргалыг, Эвилелдиң бодунга чаа шынар берип болур принциптерин көрүп турар бис.

Бодунуң туружунуң шынныынга бүзүревишаан, СЭКП сепаратизмге шиитпирлиг удурланып турар. Сепаратистер чурттуң кижизи болгаш даштыкыга хосталга болгаш демократия дээш идейлиг демиселчилер кылдыр хөй-нийтиниң мурнунга боттарын көргүзеринче чүткүп турарлар. Бо таварылгада безин олар совет хамаатызы эргезинден чарылбас күзелин илередип турар чүс-чүс муң хөй кижилерниң эргелериниң дугайын чугаалаваска безин национал эвээш санныг улустарның хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын херекке албайн турарлар.

Ам шуут-ла ажыт-чажыт чок ылдың апарган сепаратистерниң [illegible] «Улуг» Литва, Украина, Молдова болгаш оон-даа өске черлер

(Төнчүзү 2-ги арында).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы ажылын декабрь 12-де уламчылаан. Ол хүнүн эртенги хуралы Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч.-Л. Б. Ондар** ажыткан.

Тыва ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелинге, тодаргайлаарга, республиканың адынга хамаарыштыр санал-онал солчулгазы депутаттар дүүн база уламчылаан. Сессияның баштайгы хүнүнде улус депутаттары республиканың адын тодарадыр, чаңгыс аай түңнелге келир сорулга-биле, депутаттарның ат-фамилиязын киирген даңзы ёзугаар бадылаашкынны чорудуп. Ооң түңнели-биле Тыва ССР (Тувинская ССР), Тыва Республика (Республика Тува) деп аттар бадылаашкынның чогуур санын чедип албайн барганындан, хүлээп алдынмайн барган.

Бо айтырыгны декабрь 12-де уламчылап чугаалажырының бетинде, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы депутат **В. С. Кажин-оол** сөс алгаш, Тыва АССР-ниң бөлүк улус депутаттарының билдириишкиннерин ёзугаар оларның депутат бүрүн эргезин хуусаадан эрте соксадыр талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалының төлевилелин депутаттарның кичээнгейинге киирген. Кызыл хоорайның Ленинград № 2 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутаты **В. К. Левашовтуң**, Таңды районнуң Сосновка № 101 соңгулда округундан — улус депутаты **М. Г. Бакуровтуң**, Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыгның № 115 соңгулда округундан улус депутаты **А. В. Рудзинскийниң** болгаш Таңды районнуң Балгазынның № 96 соңгулда округундан улус депутаты **А. В. Шигановтуң** депутат бүрүн эргезин хуусаадан эрте соксадыр доктаалдың төлевилелин депутаттар хүлээп ап, бадылаан.

Ооң соонда республиканың адынга хамаарыштыр депутаттарның санал-онал солчулгазы уламчылаан. Тыва Совет Республика (Советская Республика Тува) деп ат саналдаттынган. Ол ат дээш бадылаашкынны депутаттар ажык чорудуп. Бадылаашкынның түңнелинде, республиканың адын **Тыва Совет Республика (Советская Республика Тува)** кылдыр адаар деп түңнелге депутаттар кээп, ону хүлээп көрген.

Сессияның хүн айтырыын ёзугаар улус ажыл-агыйын экижидип быжыглаар, рынок экономиказынче шилчиириниң талазы-биле Тыва АССР-ниң чазааның программазын чугаалажырынче депутаттар кирген. Ол талазы-биле илеткелди Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **Ш. Д. Ооржак** кылган.

Сайгарып чугаалажып турар айтырыгга хамаарыштыр дараазында эштер санал бергеннер: Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозта зоотехник-бригадир депутат **К. Т. Дакыр-оол**, Бии-Хем райкүүскомунуң даргазы депутат **К. А. Маспык-оол**, «Кызыл» агрофирмазының баштаар чериниң даргазы депутат **А. И. Семёнов**, Тыва АССР-ниң Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги **Д. Б. Чоксум**.

Эртенги хуралдың ажылы ооң-биле доосулган.

Кежээки хурал Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың илеткелин сайгарып чугаалажырын уламчылааны-биле эгелээн.

Тыва профэвилелдериниң даргазы депутат **Ш. П. Куулар**, «ҮТКА» 25 чылы» совхозта ажылчын кооперациязының баштаар чериниң даргазы депутат **Ч. К. Айыр-Санаа**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кадыкшыл, ог-бүле, ие-чаш камгалалының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат **З. Н. Сат**, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Орук фондузунуң эргелелиниң начальниги депутат **В. К. Трофимов**, Улуг-Хем районда Ак-Туруг ортумак школазының өөредилге эргелекчизи депутат **К. М. Кандан**, Кызылда эът комбинадының директору депутат **Б. А. Конуспаев**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Улус өөредилгези, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат **А. В. Колев**, «Сут-Хөл» совхозтуң директору депутат **П. С. Кара-Сал**, Туранның ыяш ажыл-агыйының директору депутат **И. Н. Семёнов**, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң [illegible] депутат **Б. Д. Монгуш**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң [illegible], архитектура, тудуг болгаш транспорт талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат **А. Н. Шулепов**, «Тыва [illegible]» комбинаттың [illegible] директорунуң [illegible] депутат **Г. В. Парамзин**, партияның [illegible] райкомунуң бирги секретары депутат **А. С. Дембирел**, «Тыва кобальт» комбинаттың [illegible] депутат **А. А. Каадыр-оол**, Республиканың [illegible] баштаар чериниң даргазы депутат **Х. Д. Монгуш**, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы депутат **Г. Я. Эпп** чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр санал бергеннер.

Саналдар доозулган соонда илеткелчи Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** түңнел сөс чугаалааш, айтырыгларга харыылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязының хүн айтырыында көрдүнген дараазында айтырыгны чугаалажырынче ооң соонда депутаттар кирген. «Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле илеткелди ТДЛТЭШИ-ниң директору **Ю. Л. Аранчын** кылган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы ажылын бөгүн уламчылаар.

Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында илеткел талазы-биле санал-оналдар

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 4-кү сессиязынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чугаалажып көөрү-биле киирип келгени Тыва ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация дугайында илеткел талазы-биле санал-онал солчулгазы эгелээн.

А. И. СЕМЕНОВ — Тыва АССР-ниң улус депутаты, «Кызыл» агрофирманың баштаар чериниң даргазы.

Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны чугаалажып, бадылап алыр деп турар болганывыста, 6-гы болгаш 8-ки чүүлдерниң дугайында чугаалаар бодаан ийик мен. 6-гы чүүлге хамаарыштыр мындыг бодалым бар. «Дээп болбас магадылалдыг болур» деп чүүлдү маңаа киирери эргежок чугула деп санаалдыг мен. 8-ки чүүлге хамаарыштыр «черни хуу өнчү кылдыр бээр дугайында» чүүлдү маңаа киирер херек.

Чер Кодекзи республикага албан турар ужурлуг. Черге ажылдаар кижилер бисте хөй. Черле ынчаш көдээниң ат-алдарын кодурери чугула. Ынчангаш күш-ажылдың бүгү-ле хевирлери херек апарган. Бүгү чүве бар рынок херек.

Республиканың суверенитединиң дугайында Декларацияны деткиир болгаш хүлээп алыр деп саналдыг мен.

К. А. БИЧЕЛДЕЙ — Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутаты:

Амгы болгаш келир үеде бистиң республиканың күрүне амыдыралының чугула айтырыын бөгүн чугаалажып көрүп турар-дыр бис. Декларация суверенитет деп чүл? Ол бисте [illegible]? Ооң херээ чүл? Бо талазы-биле шыңгыы чугааны кылыр ужурлуг бис. Декларация дээрге-ле күрүне тургузуунуң дугайында база ол күрүнеде кижиниң эргелериниң дугайында чонның өмүнээзинден кылган медеглелдиң онза хевири. Суверенитет дээрге ниң утказы: күрүнениң суверенитеди база нацияның суверенитеди. Мынчангаш маңаа кончуг кичээнгейлиг болур ужурлуг бис.

Декларацияның ийи төлевилелиниң дугайында чугаалаар бодадым. Редакция комиссиязының дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 3-кү сессиязының шиитпири бар болгай. Ийи төлевилелдиң бирээзин шилип алгаш, чедир ажылдап кылырын редакция комиссиязынга дааскан турду. Дээди Советтиң Президиумунуң хуралынга ол дээш туруушпайн, сессияның күзел-соруунга чөрүштүр Дээди Советтиң Президиуму бодунуң эрги-ле саналын киирип келген элдеп-тир. Ынчангаш сессиядан томуйлаткан редакция комиссиязының төлевилелин колдадыр чугаалажып көөрү хоойлу ёзугаар болур боор деп саналдыг мен.

Республиканың адын «Тыва Республика», а орус дыл кырынга «Республика Тува» дизе эки боор деп саналдыг мен. Ынчангаш РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң составынга турар кылдыр чарлаары чугула. Ол дээрге амгы үениң байдалдарында шыңгыы болгаш бодалдыг бүдүрүглер базым деп бодаар мен. Улус депутаттарының аттарын бижип каан даңзы ёзугаар Декларацияны түлээп алгаш, солуннарга парлаар деп саналдыг мен.

В. Ш. КАРА-САЛ — Кызыл хоорай Совединиң депутаты.

Республиканың адын «Тыва Республика» деп адап алза эки деп чоң санап турар. Ол ышкаш тыва дылды күрүне дылы кылыры чугула. Тыва республика РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң составындан боду үнүп болур эргелиг деп бижип алза база чугумчалыг болгу дег.

В. У. ХОМУШКУ — Тыва АССР-ниң улус депутаты, Барыын-Хемчиктиң «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң редактору:

Бөгүн чугула айтырыг чугаалажып турар-дыр бис. Таарзынмайн турар чүүлүм дугайында чугаалап көрейн. Солуннарга чүгле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң киирип турар төлевилелин парлааны четпес деп бодаар мен. Улус депутаттарының санал-оналын херекке албайн барганы хомуданчыг-дыр.

Хөй чылдарның дургузунда Москваже хол сунуп алгаш, дилениң келгенивис чажыт авес-ле болгай. Бот-догуннаан күрүне турган болза, кижи бүрүзү, даргадаа кижи кызып ажылдапла тургай. Алдын, мөңгүн, алгы-кеш болбаазырадыр бичии бүдүрүлгелерни ажыдып алыры чугула боор турар. Бот-догуннаан амгы күрүне болур ужурлуг бис. Ол РСФСР-ниң составынга турар ужурлуг. Республиканың адын «Тыва Республика» дизе эки. Өске республикалар оттүнүп турган чоор бис.

Декларацияда киирген «РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң составындан үнүп болур» дээн чүүлдү арттырар херек. Мээң соңгукчуларымның санал-оналы-даа ындыг чүве. Улус депутаттарының аттарын чыскаай бижип каан даңзы ёзугаар Декларацияны хүлээп алыры черле чөп боор

Э. С. ДОҢГАК, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Чөөн-Хемчик районунуң төп эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи:

Суверенитет дугайында Декларация төлевилелинде республиканың совет социалистиг шилилгезин айтып каан чүве болганда, «совет», «социалистиг» деп сөстерни киирбейн, республиканың адын «Тыва республика» деп адаарын ол саналдаан. Декларацияның 10-гу чүүлүнге республиканың хамаарышпас күрүне болур эргезин улам тодазы-биле быжыглаар ужурлуг бис деп бодалдың депутат илереткен.

Б. А. КОНУСПАЕВ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Кызылдың эът комбинадының директору:

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязынга депутаттарның саналдааны Декларация төлевилелин база депутат К. А. Бичелдейниң сүмелээни төлевилелин өөренип көрүп тургаш, Тываның суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин редакция комиссиязы ажылдап кылган. Ук төлевилелди солуннарга парлаваан. Ол дээрге Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң нүүрүнде деп депутат чугаалаан. Солуннарга парлаан Декларация төлевилелин ол-ла хевээр хүлээп алыр болзувусса, ам безин онза эргелерни негеп турар аппаратты камгалааныывыс ол деп сагындырган. Республиканың адын «Тыва республика» деп адап алырын, ол ышкаш оон РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң составындан үнүп болур эргезин Декларацияның амгы чүүлүн кылдыр быжыглап каарын саналдаан.

(Төнчүзү 3-кү арында).

ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажылының үезинде.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

дугайында кыйгырыгларны октавышаан, чамдык национал-чии хөөнүг кижилер ол-бо девискээрлерге хамаарыштыр ажыы-биле негелделер медеглеп, ынаар эвилелдиң кыйыы-биле анаа-ла эртип херээ чок. Ол чүүлдер чүге чедирип болурун база ам безин чедире бергенин бистиң шуптувуска эки билдингир.

Дорту-биле чугаалаайн: **чуртта ам дерзии экстремисчи: национализм, националдар аразының адаан-өжээнин хөрлээледири ышкаш мындыг берге айыыл чок.** Оларның-биле шиитпирлиг демисел[illegible] чорудуушаан, бис эрге-хоойлулуг туруушта быжыг туруп турар бис. Борта кандыг-даа дадагалдаашкыннар турбазын дээш база катап мынчаар бадыткаары [illegible] харын-даа уюп, чарлыырынга чедир [illegible] чугаажок эргеш дээш туржуп турар.

Ынчалза-даа бо дээрге, **улустарның эргези-дир**, [illegible] бүгүде чурттаар [illegible] республикага [illegible] бистиң бүгү [illegible] [illegible] сагаар турда, ынчан ол бодунуң болур.

Бис бодувустуң туружувуску мен тодаргадыр унупрубуус чугула айтырыг бо[illegible] республикаларның [illegible] Эвилелдиң долу эргелерин [illegible] Херектиг [illegible] [illegible] «Хөй-чүүр деп [illegible] ... [illegible] болур.

[illegible]

Бурун эргелерни амылаарының чорудулгазы хынтрольдан үне бергени, сөөлгү ажык адаанчажылга хевирлиг апарганы хараадачыдыр. Ол дээрге дыка хоойлуг чүүл-дүр, ооң херээ-биле экономиканың бүдүрүлгезин адыргары нерадине тавары-биле баксырап, бүдүрүлгелерниң аразында чайгаар харылзаалар үрелир, күрүне болгаш күш-ажыл чурумунуң кол үнделиннери буступ турар [illegible] Талалар [illegible] далды чок кызырынга чуул мээң ноябрь 17-де Дээди Советке чугаалажып көөр кылдыр киирген болгаш анаа деткимчени алган силерге билдингир саналдарымда илереттинген. Бир неделя болгаш улус депутаттарының Съездизи анаа дүүшкек хоойлуну чугаалажып көөр апаар.

Мындыг хевирлиг айтырыгны база салыксап тур мен. Бис хуу ончуунуң харылзааларын аде түргүзарынче, кижини заводка, колхозка, совхозка эээ болдурарынче, акционерлиг, кооперативтиг, улусчу, арендалыг бүдүрүлгелерни түргүзарынче чүткүп турар бис. Коллективтиң башкарып турары ындыг бүдүрүлге — ол кол звено, боттандырыкчы күш, ниити эвилел рынонунуң кезээ апаар. Чогум-на ынчангаш, ажыл-агый удуртукчулары биле ужуражыышкын үезинде олар хуу өнчүге хамаарышкан будалчак чоруктардан бүдүрүлгелер [illegible] ... [illegible]

Кижи бүрүнүң билгеш турар ужурлуг [illegible] ... [illegible]

«Россияның [illegible] ... [illegible]

тап болур, силер, дээрилер, [illegible] Россия [illegible] 1917 [illegible] ... [illegible] чүгле [illegible] боттандырып турган дем ным-даа чемелеп шыдавас, бергелер, кажыыдалдар бистиң дөгеревистиң үүлевис болуп келген.

Мындыг чүүлдү чугаала-ле чугула, чаңгыс-ла чүүлдер ниити болгаш түс болуушкунуң диалектиказын чедир ханы билбезинден база болуп турар. Күштүг республикалар — күштүг төп деп формуланың утказы чүдел диве, республикаларга ажыктыг база бодунуң хуулзалгелерин күүседип шыдаар болзун дээш Эвилел бодунга элээн улуг бүрүн эргелерни арттырар ужурлуг. Ол бүрүн эргелер эвилел органнарынче тодаалттирген ол-ла республикаларның төлээлекчилерин таварыштыр боттаныр.

Мындыг бодал база бар: экономиктиг харылзааларны арттырып алыышынар, политиктиг эвилел чокта-ла чурттай бээр бис. Ынчалза-даа мындыг саналды чугаалап тура, ол базымның чайлаш чок уржуктарын долузу-биле медереглиг дээш[illegible] [illegible] ... [illegible]

Ам **эвилел керээзиниң төлевилелиниң дугайында.** [illegible] ... [illegible]

[illegible] чергелер тодаргаттынган [illegible] ... [illegible] Эвилел кандыг-бир [illegible] ... [illegible] кампаланыы, экономиктиг хөстелгге, оңгу хоорнин хөй янзылыы. Маңаа республикаларның национал чаңгылдарның кады кадагалаар болгаш хөгжүдер, өөределелгениң, эртемниң болгаш культураның херээнге күрүне деткимчезин хандырар, кижиниг сагыш-хөөн үнелерин байлакшыдарынга болгаш идепкейлиг солчурунга дуза кадар дээн быжыг тайбың дээш, ядролуг чепсекти узуткаар, кижи төрелгетениң ниити бөмбүрзек хемчээлдиг айтырыгларын шиитпирлээри дээш күрүнелерниң кады ажылдажылгазы дээш туржурунуң талазы-биле бодалдарның дугайында медеглеледер база катчып кирер.

Ниитизи-биле төлевилелдиң бирги кезээ эвилел Совет күрүнениң экономиктиг болгаш социал-политиктиг үндезинин кылдыр сайгартынып көргүстүнер чүүлдерни бодунда хаара тудуп турар.

Төлевилелдиң бир чугула талазы чүл дээрге, мен бодаарымга, ында бүрүн эргелерни аңгылаашкынының дугаайында айтырыг конкуг [illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы Хоойлузунга дүүштүр, оларның аразында чүгле эвилелдиң [illegible] а автономнуг республикалар база бар. Оларның [illegible] ... [illegible] да эвилелдешкен республи-

каларның составынга кандыг [illegible] турарының [illegible] айтырыг ангызаы шиитпирлеттинир турар. Ол бүгү [illegible] ... [illegible] айтырыг [illegible] даа ажыы чок. Шак мындыг чергелиг кандыг-даа [illegible] ... [illegible]

Бистиң [illegible] турувус мындыг. Кандыг-даа чок, ооң саңындан хамаарылга чокка, бот-догуннаар болгаш бот-башкарылыр эргелиг. Бо айтырыгны шиитпирлеп тура, өөренип көөрү чугула объективтиг байдалдар база бар болбайн аан. Кандыг-даа лозуң, кандыг-даа принцип чүгле кажан ону ажыглааныныи түңнелинде эки талаже чорупн, национал сайзыралга, кижилерниң амыдыралынга чогумчалыг байдалдар тургустунуп турда, ынчан утка-ужурлуг болур. Кандыг-даа лозуң бот-сорулгаже хуулбас ужурлуг.

Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, маңаа таарымчалыг шиитпирлерни диләэрниниң талазы-биле улуг ажыл чоруттунар. Ындыг дилээшкинниң соңгулдалыг органнар ажылдап чорудары чугаажок, анаа бистиң калбак хөй-ниитивис, эртемивис киржилгелиг болуру билдингир. Бистиң партиявыс бо айтырыглар комплекизин бүгү талалыг өөренип көрүп, кандыг-даа таварылгага хамаарыштыр бодунуң туружун эләэри чугула. Сөөлгү чүүлдү онзалап демдеглексейдир мен, чүге дизе бо айтырыгларның шиитпирлери чүгле тодаргай болуп болур.

Керээде айыттынган мындыг принципти деткиир бүгүле үндезини бисте бар шынчыыр, чүге дизе ону [illegible] ... [illegible] РСФСР-ниң делегациязының составында кирип турар хөй-хөй автономнуг [illegible] ... [illegible]

Адаа сөөлүнде, [illegible] ... [illegible] Керээниң төлевилели күрүнениң адынга чүге өскерилде [illegible] турарыл? Хамаанчоң муруунда ол чорук социализмче принципчилдиг угланыышкынны [illegible] ... [illegible] Социализм-биле, оон гуманист, демократтыг алыс буянныг шынары-биле холбаштырып турарывыс мындыг идеалыг болгаш принциптер

[illegible] ... [illegible] «Совет Эвилели» [illegible] ... [illegible] бистиң чуртувус [illegible] ... [illegible] бактааш [illegible] болгаш ооң соңгаар-даа ындыг [illegible] бодарал.

Мындыг чүүлдү база бадыдаар [illegible] ... [illegible] республикалардан киирген янзы-бүрү бодалдарны базымдаалап көргенивин түңнээр мындаар ол тургустунган. Оларның чамдыктары боттандырыг республикаларның адын өскертир деп шиитпирлеп турганы билдингир. Анаа дүүштүр Эвилелдиң чаа өөрзиинге кандыг-бир республиканың ат салырынга ол айтырыгның шаптык катпазы билдингир. Мындыг бараымдааны база киирип турар: социал тургузугнуң тодарадылгазы оларның адынче кирип турар ындыг күрүнелер делегейде барык чок.

Ук айтырыг ам-даа үзе шиитпирлеттинмээн, ынчалзажок ол канчаар-даа шиитпирлеттинер болза, бистиң күрүневистиң алыс бүдүжү болгаш ооң политиказының угланыышкыны өскерлир дээрзин ол көргүспес. Социал чөптүг чорукче болгаш камгалалче, бүгү ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын хандырарынче угланган, социалистиг утка-шынарлыг болуп олар артар.

ТК-ның бо Пленуму ол талазы-биле туруштуу эвлээн турар ужурлуг база бир чугула айтырыг — Эвилелге **чаартырып канчыг чурум-биле база кандыг хүрээде боттандырар ужурлугул.** Чиижеглей алырга, дараазында чүүлче угланган коруушкун бар: талашпайн норзэлиниер, суверенитет дугайында декларацияларга дүүштүр республикаларның хамаарышпас [illegible] ... [illegible]

Республикаларның чаа конституцияларын [illegible] ... [illegible] Бир талазында, бийдыг-дыр. А өске талазында — кажан 15 Конститу-

ция чырынче үнүп келирге, бис шуптувус кандыг байдалга таварыжы бээр-дир бис база чопшээрежилгени канчаар дилеп тывар бис? Ниити көрүүшкүннерге, чаң-чаа хүлээп алган конституцияларга дедир кээп, чамдыкта боттуг-даа боор чадавас, оларга өскерилгелерни киирер апаар-дыр бис. Ол чорук ниитилел-политиктиг амыдыралга нарын байдалды база катап тургузуптар. Ылыкчинниң мынча дээнин сактып келиривис ол-ла бир таварылга [illegible] ниити айтырыгларны сайгарып албайн, аңы-аңгы айтырыгларны шиитпирлээр дээш дыштапа, ынчап баар болгаш, [illegible] айтырыгларга кээп-ле турар сен.

Улуг өскерилгелер боор турар республикаларга хамаарыштыр ону алыр болза, ол дыка шын боор турар. Эвилелге бодунуң туружун тургузуп албайн, оларның составында кирип турар күрүне болгаш национал-девискээр тургузуглары-биле тодараттынары оларга чергедыка-ла берге болур.

Камгалал, айыыл чок чорук, экономиктиг даштыкы харылзаалар, энергетика, транспорт дээп ышкаш күрүне эргелел башкарылгазының чугула ындыг айтырыгларын Конституцияга канчаар шиитпирлээрил деп айтырыг ынчан тургустунуп келир. Тодаргайлаарга, Эвилел ниитиге күжениишкиннерин каттыштырып турган, кандырар ужурлуг бүгү-ле чүүлдерни аан.

Ол ышкаш ону алдар алыр болза, ам кол-ла чүве — республикалар аразынга [illegible] ... [illegible] ачызында хөй талалыг харылзааларының материалдыг баазазын быжыглаарынга ол дузалаар. Бир эвес ол дугуржулгалар Эвилел ке[illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

дери ону амгы үеде негеп турар. Күүсекчи эрге-чагырганы, хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаарынче, аъш-чем талазы-биле байдалды дүргениг чогумчударынче база чугула өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринче угланган тодаргай хемчеглерниң комплекизин ноябрь 17-де айыткан саналдарга үндезилээн, баш удур ап эгелээнин билир болгай силер.

Эвилелдиң камгалалын болгаш чааттыырның талазынга политиктиг күчүлүг күштелдиишкининиң чоокта тургузарынга бүгү талазы-биле дузалаар сорулга амгы үеде партияның мурнунда туруп турар. Ол дээрге—төлелделгеген республикаларның компартияларынга база шиитпирлиг шылгалда-дыр.

Бистиң эштеривистиң кезик политиктиг кадыг-дошкун демиселдиң байдалдарынга шылашпайн, үг-шиин чиндиктен дэврлиг ожаал көөр херек. Националистерниң болгаш шовинистерниң талазынче чамдыктарның ырбаалай бергени ышка сынмыг факт-барымдаа болур. Прибалтикага, Украинаның барыын областарынга, өске-даа районнарга оппозицияже кире берген коммунистерге берге-ле болган. Оларның дыка хөйү сагыш-сеткил талазы-биле ундараабайн, үениң байдалынга дүүштүр ходелно арга-шинекти боттарынга тып ап, бистиң угланыышкынывысы, социалистиг үнелиг чүүлдер дээш туржуп турарлар.

Партия комитеттери, эге организациялар улус деп[illegible] ... [illegible]

Бистиң [illegible] ... [illegible]

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНДА

СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. Горбачевтуң илеткелиниң соонда улуг дискуссия болган.

Латвияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **А. П. Рубикс** бир дугаарында сөзүг берген. Латвия ССР Эвилелдиң составында турар бе азы турбас бе, Эвилел керээзинге ат салыр бе азы салбас бе деп айтырыг республиканың политиктиг партияларының болгаш [illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

турары турар кижилер [illegible] ... [illegible]

Чурттуң бүгү демократтыг [illegible] Латвия ССР-нуң Конституциязын болгаш хоойлуларын [illegible] ... [illegible] кандырарынче чурттуң Президентизин ол кыйгырган.

Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **П. К. Лучинский** саналының [illegible] ... [illegible]

Эвилел керээзинге ат салыр [illegible] ... [illegible]

Партияның Иваново [illegible] ... [illegible] обкомунуң бирги секретары **Ю. С. Романов** [illegible] ... [illegible]

Шериг-Далай Флотунуң Политиктиг [illegible] начальниги **Н. И. Шлога** [illegible] ... [illegible]

[illegible] Коммунистерниң [illegible] Калинин районкомунуң (Таллинн хоорай) бирги секретары **Л. Э. Аннус** [illegible] ... [illegible]

Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **С. И. Гуренко** [illegible] ... [illegible]

[illegible] Компартиязының ТК-зының бирги секретары **А. А. Малофеев** [illegible] ... [illegible]

[illegible] Социалистиг [illegible] ... [illegible]

Партияның Калининград обкомунуң бирги секретары **А. С. Савкин** [illegible] ... [illegible]

Чимкент [illegible] ... [illegible] ССР-ниң [illegible] Депутаты **Е. М. Асанбаев** [illegible] ... [illegible]

үндезини-биле чаа федерацияны тургузарының негелделеринге долузу-биле дүүшпейн турар.

Эвилел керээзинге ат салырынга [illegible] ... [illegible] РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары **А. И. Ильин** [illegible] ... [illegible]

бүрү авантюристерге [illegible] ... [illegible]

[illegible] Азербайжанның [illegible] кафедра эргелекчизи **М. Ф. Мелникова** [illegible] ... [illegible]

[illegible] «Москва [illegible]» [illegible] ... [illegible] бригадири **И. Н. Фомин** [illegible] ... [illegible]

Республиканың Пленумче [illegible] ... [illegible] Литвалын Компартиязының (СЭКП) ТК-зының бирги секретары **М. М. Бурокявичюс** чугаалаан. [illegible] ... [illegible]

«Совет Туркменистан» [illegible] ... [illegible] **М. С. Опыев** [illegible] ... [illegible]

(Төнчүзү 3-кү арында)

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 14 пятница № 285 (14485)
1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөртку сессиязы

Декабрь 13-те Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязы ажылын уламчылаан. Эртенги хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы депутат М. С. Козлов ажыткан.

«Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында айтырыгны чугаалажырын уламчылааны-биле эртенги хурал эгелээн. Декабрь 12-ниң хүнүнде кежээки хуралга «Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле илеткел соонда, айтырыгны сайгарып чугаалажырынга киржип, дараазында депутаттар санал бергеннер: Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кадыкшыл, өг-бүле болгаш не-чаптың камгалалының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат **З. Н. Сат**, улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүскомунуң даргазы депутат **С. Н. Ильенков**, «ҮТКА 25 чылы» совхозта ажылдың кооперациязының баштаар черинин даргазы депутат **Ч. К. Айыр-Саая**, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору **В. У. Хомушку**. Дүъш эртенги хуралга «Билиг» ниитилелиниң республика организациязының баштаар черинин даргазының оралакчызы депутат **К.-С. Д. Будук-оол**, Чөөн-Хемчик район эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи депутат **Э. С. Донгак**, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутады **К. А. Бичелдей**, Тыва АССР-ниң санээр министри **К. Д. Ондар**, Чадаана хоорайның № 1 ортумак школазының баштыкызы депутат **Н. М. Монгуш**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар**, «Шын» солуннуң редактору депутат **В. Ф. Чадамба**, «Тыва суг-мелиорациязы» каттыжыышкынының Кызыл-Мажалыкта КМК-1-ниң начальниги депутат **А. М. Маркс-оол**, Кызылдың № 5 ортумак школазының башкызы депутат **С. Н. Аракчаа**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дурум сайгарылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат **Н. А. Ондар**, «Кызыл ТЭС тудуг» эштелилиниң баштыкызы депутат **А. В. Ковальчук**, Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезиниң директору депутат **А. П. Суменков** санал берип, айтырыгны чугаалажырынга киришкеннер.

Ол айтырыгга хамаарыштыр санал-оналдар доозулган соонда, илеткелчи ТДЛТЭШИ-ниң директору **Ю. Л. Аранчын** түңнел сөс чугаалаан.

«Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилелин депутаттар үндезин кылдыр хүлээп алыр дээш бадылаан. Күрүне дылы дээш бадылаашкынны канчаар чорударын депутаттар дүштеки хурал доостур мурнунда дугуржуп апканнар. Чугула бо айтырыгны депутаттарның ат, фамилиязын киирген дансы ёзугаар бадылаашкын-биле чорудар деп түңнелге депутаттар келген. Санажылга комиссиязы ажылдап турар үеде, сессия Декларация төлевилелиниң талазы-биле айтырыгны чугаалажырын уламчылаан. Санал-онал солчулгазының соонда, депутаттар мындыг түңнелге келгеннер: **Тыва Совет Республика (Советская Республика Тува) болу туктуг, сүлде демдектиг, гимнниг** болур. Республиканың төвү — **Кызыл хоорай**.

Эртенги хурал оон-биле төнген.

Дыл дугайында хоойлу төлевилелиниң бир дугаар чүүлүнге немелде киирип, Тыва Совет Республиканың күрүне дылы кылдыр ниити ... биле тыва дылды хадай хүлээп көөр саналды бадылаашкынче дүъш мурнунда киирген турган. Депутаттарның ат, фамилиязын киирген дансы ёзугаар бадылаашкынның түңнели-биле, **тыва дыл — Тыва Совет Республиканың күрүне дылы кылдыр кежээки хуралдың эгезинде хүлээп көрдүнген.**

Оон соонда, күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин чүүлдер аайы-биле номчуп, сайгарылгазын чорударынче депутаттар кирген. Кежээки хуралдың ажылының шагының улуг кезии аңаа үнген деп болур, санал-онал солчулгазы идепкейлиг эрткен. Ол доозулган соонда, **Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитединиң Декларациязын сессия хүлээп алган.**

Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларация хүлээп алдынган соонда, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч.-Д. Б. Ондар** ... депутаттарынга болгаш Тываның бүгү чонунга төөгүлүг документти хүлээп алдынганы-биле байыр чедирген.

Депутаттар дараазында, «Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилелин чүүлдер аайы-биле сайгарып эгелээн.

«Тыва Совет Республиканың дыл дугайында» хоойлузун депутаттар дүүн кежээки хуралга хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөртку сессиязы ажылын уламчылап турар.

Эвилел керээзиниң концепциязының болгаш партия организацияларының сорулгаларының дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың декабрь 11-деги ДОКТААЛЫ

1. Совет ниитилелдиң хөгжүлдези бистиң хөй национадыг күрүневисти чаартырын амгы үениң чугула сорулгазы кылдыр тургускан.

СЭКП ТК Совет Эвилелин чаартырын болгаш камгалап арттырарын бистиң улустарывыстың хостуг хөгжүлдезиниң эң чугула негелдези болур деп санап тур.

Чаа Эвилел керээзин хүлээп алыры-биле кол чүүлдер — экономиктиг, социал, националдар аразында харылзаалар, политиктиг болгаш эрге-хоойлу айтырыгларын шиитпирлээри, эрге-чагырганың ат-алдарын быжыглаары. ССРЭ-ниң делегей туруштарын камгалап арттырары болгаш быжыглаары тудуш харылзаалыг.

Национал политикада хажыдыышкыннарны чайлатпаан шаанда улустарның боттуг дең эргезин болгаш республикаларның бот-тускайлаң чоруун хандырары болдунмас дээрзинге Пленум бүзүрелдиг.

СЭКП болдунар-ла кыска хуусаада чурттуң чаа күрүне тургузуун дең эргелиг болгаш суверенниг Совет Социалистиг Республикаларның Эвилели хевирлиг кылдыр юридиктиг ёзу-биле тургузары болгаш быжыглаары дээш туржуп турар.

2. Эвилел керээзиниң концепциязы национал-күрүне тургузуун демократчы ёзу-биле чаартырынга болгаш ниитилелдиң күштерин каттыштырарынга үндезинни тургузуп турар деп Пленум санап тур. Концепцияның Эвилелге каттыжарының аңы тура-биле болуру, кайда-даа чурттап турары барымдаа чокка кижиниң эргелерин бирги чергелиг кылдыр көөрү, улус бүрүзүнүң бот-тодараттынарынга болгаш бот-эргелеп башкартынарынга бүрүн эргези дээн принциптерин болгаш соңгу күрүне политиказының талазы-биле демократияже, хостуг экономикаже, ооң хөй хевирлиг болурунче угланыышкынны, национал культураларның хостуг хөгжүлдези болгаш бот-боттарын байлакшыдары, кижи төрелгетениң ниити болгаш национал үнелиг чүүлдерин холбаштырары дээн чергелиг үндезин чүүлдерин СЭКП деткип турар. Ол принциптер национал политикага хамаарыштыр СЭКП-ниң кол туруштарынга дүгжүп база республикаларның Эвилелди чаартырынче угланган суверенитет дугайында декларацияларының чүүлдеринден тургустунуп турар.

3. Пленум оон-биле чергелештир Эвилелдиң чаартылгазының социалистиг хевирлиин тода кылдыр көргүзерин, республикаларның бүрүн эргелерин тодаргай айтырып, чаартынган Эвилелди тургузарынга бүгү улустарның демократтыг ... хандырар керээниң кежигүннери кымнар болурун тодарадырын саналдап турар. Эвилелге кежигүн болурунуң дугайында айтырыгны улустарның хостуг күзел-соруун илередиишкини-биле, ооң иштинде референдум аргазы-биле шиитпирлеттинер ужурлуг. Эвээш санныг улустарның эргелериниң камгалалының магадылалын Керээге айтыры чугула.

4. Пленум ССРЭ-ниң Дээди Совединиң «Чуртта байдал дугайында» доктаалын, ССРЭ Президентизиниң күрүне эрге-чагырганың амгы структуразын чаартыр болгаш быжыглаарынче, хоойлуларның негелделерин күүседиринче, хереглелге, ылангыя аъш-чем хандырылгазында болгаш рынокта байдалды экижидеринче, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурарынче угланган хемчеглерниң программазын деткип, кризисче удур хемчеглерни боттандырарынга дээштиг дузаны көргүзерин коммунистерге сүмелеп тур.

Ийи болгаш хөй талалыг үндезиннерге республикалар аразының дорт харылзааларын хөгжүдерин деткиишкин, Пленум ук харылзааларны Эвилел керээзиниң идеязынга удур тургузары хүлээп көрдүнмес деп санап тур.

Чуртка корум-чурумну тудары амгы үеде күштүг боол турар Эвилел хоойлуларын хүндүлеп көөрүн болгаш чайлаш чок күүседирин негеп турар деп, СЭКП ТК санап тур. Олар Эвилел керээзинге ат салдынгыже база чаа Эвилел Конституциязын хүлээп алгыже чедир күштүг боор артар.

5. СЭКП-ниң төөгүлүг келир үези социалистиг идеалдар, ёзулуг национал болгаш интернационалчы эрге-ажыктар дээш демисел-биле тудуш харылзаалыг дээрзинге Пленумнуң киржикчилери ханызы-биле бүзүреп турар. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының бир демниг ажыл-чорудулгазы чаа Эвилел керээзиниң үндезининге республикаларның херек кырында бот-тускайлаң чоруун чедип алырынче угланган турар ужурлуг деп, Пленум санап тур.

Партия комитеттери, эге организациялар чаңгыс-үзелдиглерниң сырый каттыштырылгазын чедип алыр, бистиң улустарывысты каттыштырып турар болгаш бот-боттарының дузаламчы деткимчезинге даянып арганы берип турар үнелиг чүүлдерни камгалаар дээш улам шиитпирлиг хөделип ажылдаар ужурлуг.

6. Эвилелди чаартыры болгаш камгалаары дээш туржуп турар ниитилел-политиктиг шимчээшкиннер болгаш партиялар-биле чугаа кылырынга база кады ажылдаарынга СЭКП белен. Ындыг болзажок, Эвилелди буурадып дүжүрерин болуруң сорулгазы кылдыр салган национал-шовинистер-биле кандыг-даа эптежилге кылыр арганы партия хүлээп көрбес. Сепаратизмге, өске нацияларның кижилеринге хамаарыштыр өжээннешкен чоруу кылырын бодаан кордаашкыннарга, нацизмниң чалчаларын агартырып база совет үениң төөгүзүн карартырынче чүткүлдерге партия моон соңгаар-даа ойтур шавыышкынны бээр.

7. Керээниң төлевилелин, ТК-ның декабрь Пленумунуң түңнелдерин бүгү партия эге организацияларынга чугаалажып көөрү чугула деп, СЭКП ТК-ның Пленуму санап тур. Ынчи бүрүзүнге чедип ажылдаары, бистиң улустарывыстың салым-чолунуң, чүс-чүс чылдарда уламчылап келген чаңчылдарының база экономиктиг болгаш угаан-бодал харылзааларының ниити боон турары Эвилелди камгалап арттырарын негеп турар деп чүвени кижилерге факт-барымдаалыг тайылбырлап чедирери чугула. Эвилел чугула херектиг, чүге дээрге ол — республикаларның бүдүн-бүрүн турарының, бүгү улустарның айыыл чок чоруунуң идегелдиг магадылалы. Алгыланырын болзаан кандыг-даа, оон иштинде кызыгаарын барымдаалап алгыланыр дээш өске-даа мооңдактар, кордаашкыннар экономиктиг интеграцияның эрге-ажыктарынга болгаш ниити эвилел рыногунуң ... Күштүг бот-тускайлаң республикалар, күштүг төп — оон бистиң келир үевис хамаарыштыр диалектиктиг чаңгыс эп ол.

8. Партияның ССР Эвилелин камгалап арттырарынче болгаш үндезининбиле чаартырынче угланыышкынын Советтерниң бүгү чадаларын деткиишкин боттандырарынга депутат коммунистерге практиктиг дузаны чедирерин СЭКП ТК-ның Политбюрозунга, Секретариадынга, эвилелдешкен республикаларның ТК-ларынга, партияның республика, край, область, округ, хоорай болгаш район комитеттеринге сүмелээр. Партия парлалгазы, массалыг информация черлеринде ажылдап турар коммунистер мындыг угланыышкынның идеялыг ажылдаар ужурлуг. Националдар аразында харылзааларының, совет республикаларының улустарының амыдыралының айтырыгларын чырыдары-биле Төп телевидениеге «Содружество» деп тускай каналды тургузары чугула деп, Пленум санап тур. Ол каналдың ... боттарының быжыг турушу-биле бистиң хөй национадыг күрүневисти камгалап арттырарының амыдыралдыг чугула боол турарын бадыткап турар ат-алдарлыг кежику эртем болгаш культура ажылдакчыларын, ажылчыннарны болгаш тараачыннарны киириштирери чугула.

9. Национал-күрүне тургузуун сайзырангайжыдары национал харылзааларның теориязының болгаш практиказының чугула айтырыгларын эртем бөлүү-биле шуу ажылдап ... Пленум демдеглээн тур.

Ындыг айтырыглар талазы-биле тускай эртем төвүн база сеткүүлдү тургузарын Пленум саналдап тур. СЭКП ТК-ның Секретариады бо даалганың күүселдезин контрольга алыр.

10. СЭКП ТК-ның Секретариады, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары, партияның республика, край, область, округ, хоорай болгаш район комитеттери Эвилел керээзиниң төлевилелин чугаалажып турда киирген санал-оналдарны ниитилештирер болгаш оларны ССРЭ-ниң Дээди Совединге, эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге киирип келир.

* * *

Бистиң хөй национадыг күрүневисти бузуп ... хамааты тайбыңны болгаш национал чөпшээрежилгени хандырар дээш күрээлиишкиннерни каттыштырарынче коммунистерни, чурттуң ажылчы чонун Пленум кыйгырып тур.

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчилгениң программазының дугайында

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

Хүндүлүг депутаттар!

Бистиң сессиявыс чуртта байдал нарын үеде эртип турар-дыр. Чурттуң Президентизиниң илеткелинде чугаалааны ышкаш, чаңгыс аай ужур-утказы-ла эвес, чорудешпес болуушкуннар болуп турар. Бир талазында, эде тургустунуушкун бисче ажык-чарлыг чоруктуң, демократияның болгаш хостуг талганын бергеп. Массаларның энергиязын оттурган. Өске талазында — чоннуң одунган күжүн мооңнеп, чаартылга оруунче углап шыдаваан бис. Хөй таварылгаларда эде тургустунуушкун тода система база план чок чоруп турган. Политиктиг, экономиктиг реформаларның чорудары, угаан-бодал амыдыралдың чаартыры эргижирээн күштерниң ... эрги бодалашкынның ... удурланыышкынынга ... үзүп келген. Эң ылангыя экономиктиг реформа берге байдалга таварышкан. Ону боттандырар эгелээнин оон санап турарывыс СЭКП ТК-ның июнь (1987 ч.) Пленумунуң соонда четчир үе эрткен. Ындыг болзажок, комплекстиг чорук, оон мурнады боттандырар чүүлдери үр үеде орта-ла билдинмейн келген.

Экономиктиг кризис иле. Бүдүрүкчүнүң хемчээли кызырлып турар. Ажыл-агый харылзаалары буурап, бүгү-нити чедишпес чорук кедереп, өртектер болгаш акшаның үне чокталышкыны өзүп турар. Ол хереглел рыногунга сандарадыр дегген. Националдар аразында көрүшпес чоруктуң одаглары өшпейн турар. Кем-херек үүлгедиишкини өзүп турар. Политиктиг күштер удур турушпушаан. Оларның аразында «баксыраан тудум, улам эки» деп принцип-биле хөделип турар үрекчи күштер база бар.

Мындыг байдалдарда ССРЭ-ниң Дээди Соведи «Чуртта байдал дугайында» шиитпирин хүлээп алган, чурттуң Президентизиниң Программазын деткээн. Ында Эвилелдиң чаа керээзин чарар, күүсекчи эрге-чагырганы үстүнден адаанга чедир күштелдирер, соңгаарладып болбас айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле дүрген хемчеглерни айыткан. РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи «Россияның кедээ черлерин чаартып тургузарының дугайында» Программаны чугаалажып көргеш, хүлээп алган. Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң база экономикага рынок харылзааларынче шилчиириниң угланыышкыннарын тодараткан.

Совет Тываның ажылчы чону ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Дээди Советтериниң, чурттуң Президентизиниң, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң соолгу үеде хүлээп алган шиитпирлерин деткип турар болгаш чуртта болуп турар болуушкуннарның хажыызынга турбес ужурлуун билип турарлар. Олар чаартылганың угланыышкыны дээш шиитпирлиг туржуп турарлар. Оларны белен эвес шылгалдалар манап турарын билип турарлар.

Совет Тыва 46-лыг. Төөгүге алырга кыска хуусаада, күрүнениң, ССРЭ-ниң улустарының дузаламчызының ачызында, ол үлетпүр-аграр республика апарган. Амыдыралдың бүгү талаларын чаартырын Тыва суверенниг күрүнелерниң Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң составынга чорудар. Эвилел болгаш Федерация керээлерин чарарынга, ат салырынга киржир. Ук чүүлдерни ол гуманизмниң, демократияның, эде тургустунуушкунуң улуг тиилелгезиниң илерели, политиктиг болгаш экономиктиг реформаларны боттандырарының темпилерин дүргедедириниң баазазы кылдыр көрүп турар.

Ынчалза-даа орукта мооңдактар эмгежок. Төөгүнүң кымдан-даа хамаарышпас чылдагааннарындан Тыва чуртуң болгаш кожа девискээрлериниң дешнелинден кол-кол көргүзүглер талазы-биле хожудап турар.

Ыя ол хире кыска хуусаада бүдүрүкчү күштер чурттуң дешнелинге чедер арга чок турганын билир апаар, оларның баштайгы баазазын барымдаалап алырга ындыг. Бойдустуң ширинин байдалдары, ылангыя кедээ ажыл-агыйга база салдарлыг болуп турар. Ол сайзыраан үлетпүр төптеринден база ырапта. Бүдүрүкчү күштерни плааннаарынга база хуваай тургузарынга, улус ажыл-агыйының структуразын тургузарынга, акшаландырылгазын политиказынга частырыглар база кылдынган турган. Болбаазырадылга баазазы барык чок чыгын. Аъш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрү кошкак сайзыраан. Ниити-эвилел рыногунче чорудуп турар продукция: асбест, даг-дүгү, кобальт, алдын, ыяш, эът, дук, өлүк, чыжыргана болгаш өске-даа — кол нуруузунда болбаазыраттынмайн чедип турар. Экономиканың чиг эт угланыышкынының, дең эвес солчулга, өртектер доктаадырында хажыдылгар чагырып-дужаар системадан тывылган, олар республиканы дотация-дузаламчы алыр девискээрлерниң аразынче киир тырта берген.

Улус ажыл-агыйының структуразының сайзыраңгай эвээндези республика иштинге бүдүрген чоннуң хереглел бараанңары-биле улустуң хереглелиниң доңгуп-ле 30 хуузун хандырар арга бар болуп турар.

Чоннуң амыдыралының ... социал программазының ... болуп турары база салдар чедирип турар. Чоннуң аразында бичиилерниң болгаш алыктарның улуг дыка хөй.

Политиктиг болгаш социал амыдыралда нарын чүүлдер бар. Кем-херек үүлгедиишкиннин дешнели бедик. Националдар аразының харылзаалары нарыдаан, ооң ужуундан өске дылга чугаалаар улустар республикадан көжүп чоруп турар.

Байдалды илавылаалыг сайгарып, үнелеп көөрү ажылдың шын угланыышкынын шилип алыры чугула. Бо байдалдан үнериниң сарыылдыг аргазы чаңгыс — улус ажыл-агыйын болгаш ниитилел харылзааларын социал талаже угланган рынок экономиказынче организастыг болгаш шиитпирлиг ёзу-биле шилчидери. Ол шилчилгени чурт болгаш Россия ... Тыва база ол соңгаар чоруур апаар. Ындыг түңнелге үндүргеш, республиканың Министрлер Чөвүлели бо чылдың июль айда-ла экономиканы быжыглап экижидер база рынокче шилчиир талазы-биле сорулгаларны болгаш айтырыгларны бүгү талалыг көөрүнче киирген. Ажылдың бөлүктү тургускан. Ол ажылдың түңнели болза республиканың Дээди Совединиң сессиязынга сайгарып чугаалажып көөрү-биле киирген Программа болуп турар. Ооң үндезин ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хүлээп алганы «500 хүн» программа болгаш улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң база рынок экономиказынче шилчилгениң кол угланыышкыннары болган. Оон-биле кады ол Тываның хөй янзылыг онзагай чүүлдерин, ооң тургузуун, төөгү, национал база психология талазы-биле онзалаңчык байдалдарын барымдаалап көрүп турар. Ону белеткеп кылып турганда, кожа девискээрлерниң, даштыкы чурттарның, Москва хоорайның дежилгезин өөренип көрген. Программаның үндезинин кылыышта Дээди Советтиң доктаамал комиссияларының саналдарын, эртемденнерниң, специалистерниң сүмелерин алган. Ону белеткеп турар үеде ооң чамдык кезектерин Министрлер Чөвүлелиниң болгаш Дээди Советтиң Президиумунуң хөй кижи киржиглиг хуралдарынга чаңгыс эвес удаа чугаалажып көөрүн тураган. Оон түңнелинде Программа деп адаан бөлүк документтер кылдынган.

Бирээде. Республиканың амгы байдалының сайгарылгазы.

Ийиде. «Тыва АССР, РСФСР база ССРЭ аразында албан-хүлээлгелерин аңгылаар дугайында», «Өнчү дугайында», «Үндүрүг онаарының дугайында», «Бойдусту камгалаарының дугайында», «Түс черниң бот-башкарылгазының болгаш чурт ажыл-агыйының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлуларының төлевилелдери болгаш чер Кодекси.

Үште. Экономиканы быжыглап экижидериниң болгаш рынокче шилчилгениң кол угланыышкыннары.

Дөртте. Программаны боттандырар талазы-биле Министрлер Чөвүлелиниң, ооң министерстволарының болгаш ведомстволарының хемчеглериниң төлевилели.

Беште. Чазактың илеткели.

Оларны шиитпирлээри чаңгыс аай бүдүн чүүл кылдыр көөр. Аразында холбаа-харылзаалыг. Оларның кайы-бирээзиниң-даа ушталып калыры рынокче шилчилгениң үзерлиинге чедиишкин болур.

Кончуг чугула ам-даа каш бөлүк хоойлуларны киирер шыдавайн барганын чаак миннип турар. Оларның аразында өнчүнүң күрүнеден аңгылаар, хуужудар талазы-биле хоойлулар, чер реформазының дугайында, арат ажыл-агыйының дугайында, өөне бүдүрүкчүлер дугайында болгаш өске-даа хоойлулар кирип турар. Бөгүн оларны канчаар кылыр өөренип көрүп турар.

Тексттиг документ 20 кезектен тургустунган, оларны темалыг 6 бөлүкке чыткан.

I. Концепция-сорулга талазы-биле бөлүк, мында эге тургуушту шиитпирлер өскерилгелерин негеп турар кол айтырыгларның оваадыг байдалынче ... угаан сайгарылга анализ кылып турар. Экономиктиг реформаның эчис болгаш чоок үеде соочуллааны, эге үндезин болур кол принциптери айыткан. Ону боттандырарының кол үе-чадалары көргүскен.

II. Шилчилге үезинде улус ажыл-агыйының болгаш хереглел рыногунуң быжыг болурун деткиир механизминиң бөлүү. Мында чугаа белеткел үе-чаада дугайында болуп турар, ооң идеологиязы мындыг: ... Ол дээрге ... Ол дээрге амдарал өөределгезиниң база кол болгаш саарылга чүүлдерин чиселээриниң эгезин-дир. Рынок үезинде бергедээшкиннерниң база ымаа, ылангыя чонну хереглел бараннары-биле хандырарының талазы-биле, шыдажып үнериниң эргежок чугулазын угаап билириниң үндезини мында салдынган.

III. Бааза болгаш функция айтырыгларының бөлүү, олар чокта рынок экономиказы боттанмас. Чугаа болза өнчүнүң күрүнеден аңгылаарының база хуужударының дугайында, монополия болдурбазының база чижип чаржысының эргежок чугулазының дугайында болуп турар. Ооң структуразы чүүлдери: акша, банкылар, кредиттер — мында кирип турар. Күрүне бюджедин, өртектерни, үндүрүглерни тургузуп, доктаадырда чаа аргаларны ажыттаар. Даштыкы экономика талазы-биле ажыл-чорудулганың кол угланыышкыннары. Валюта акша политиказы. АҮК-ке рынокче шилчилгениң онзагай чүүлдери.

(Уламчызы 2-ги арында).

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Ажыл үезин чөптүг ажыглаар база ажылчы чоннарның дыштаныылгазынга таарымчалыг байдалды тургузар сорулга-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1990 чылдың декабрь 29-туң субботазында дыштаныр хүнүн декабрь 31, понедельникче шилчиткен. Алды хүн ажылдаар неделялыг бүдүрүлгелер болгаш организацияларга декабрь 30-де дыштаныр хүнүү декабрь 31-же шилчиткен.

Беш ажыл хүнү неделя ёзугаар ажылдаар бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга профэвилел комитеттери-биле дугуржуп тургаш, декабрь 30-ну ажыл хүнү кылып ап болуруң ол-ла доктаалдан чөпшээрээн. Талаларның дугуржулганы ёзугаар декабрь 30-де ажылдаан хүннү өске хүнде дыштанып кылдыр солуп ап азы ол хүннүң ажыл төлевирин ийи дакпыр кылдыр төледип ап болур. Ажылдакчының күзелин ёзугаар ол хүннү ээлчеглиг шөлээге неметтирип ап болур.

ОРГАЙТЫРЫГЛАРНЫ ЧУГААЛАШКАН

Декабрь 10-да ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң хуралы боол эрткен. Аңаа организастыг айтырыгларны чугаалашкан.

Националдар Совединиң Даргазының оралакчызынга Валентина Сергеевна **Клибикти** соңгаан.

Люксембургтуң Улуг герцогствозунга ССРЭ-ниң онза болгаш бүрүн эргелиг элчининге томуйлаттырганы-биле холбаштыр Чингиз Торекулович **Айтматовту** Националдар Совединиң Культура, дыл, национал болгаш интернационалчы чаңчылдар хөгжүдер болгаш төөгүнүң тураскаалдарын камгалаар айтырыглар талазы-биле комиссиязының даргазы албан-дужаалдан хостаан.

(ТАСС).

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ССРЭ-ниң Президентизинге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге КЫЙГЫРЫЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи, улустар аразынга тайбыңны камгалаарының, РСФСР-ниң хамаатыларының айыыл чок чоруун хандырарының бедик сорулгаларын удуртулга болдурбушаая, Иракчың Кувейтке удур халдаашкынының түңнелинде Персия мугулдурунуң зоназында тургустунуп келген шериг-политиктиг байдал дээш сагыш човаашкынын, дүвүрелин илередип тур.

Иракта туруп турар совет хамаатыларны Төрээн чуртунче чандырып ээзиниң талазы-биле дипломаттыг, политиктиг болгаш экономиктиг хемчеглерни күштелдирерин эргежок чугула деп санап тур бис.

Байдалды чавырылдыр ... шиитпирлиг дипломаттыг базымнарны деткиишкин, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи тайбынга болгаш бөмбүрзектиң доктаамал чагай чоруунга хамык шынгыы уржук-түңнелдерлиг боол болур чаралан күүлежиишкиннерге ССРЭ-ниң күштерин киириштирерин болдурбазынче ССРЭ-ниң Президентизин болгаш ССРЭ-ниң Дээди Соведин кыйгырып тур бис.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи.

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

(Уланчызы. Эгези 1-ги арынга).

IV. **Инвестиция политиказының болгаш улус ажыл-агыйынга структурлуг өскерилгелерниң бөлүү.** Мында рыноктуң, чурттаарга бажыңнарының реформазының болгаш чурттаар чер рыногун тургузарының байдалдарында структурлуг политиканың айтырыглары көрдүнүп турар.

V. **Чон камгалалының болгаш кадрлар белеткелиниң системазын, рынок байдалдарында социал комплекстиң айтырыгларын аңгы бөлүкке киирген.**

VI. Дараазындагы бөлүк — ол дээрге чаа байдалдарда **эргелеп башкарылганы** сайзыраңгайжыдар талазы-биле кезек-тир. Рынок киирип турар үеде **национал политиканың негелделерин** барымдаалап көөрүн ынаар база киирген.

Бистер ылап шынныг бис дээрин оралдашпайн турарывысты чугаалаарын күзеп тур мен. Чүгле чаңгыс чүве чугаалаайн — шак мындыг быжыг эвес политиктиг байдал турда, чуртта хөй-хөй программалар бар, хоойлулар дайыны болуп турда, программа чылыкчыларынга берге болган. Айтырыгларны сайгарып көрүп турар үеде силерни дугайында болгаш деталинерге, кайы чүвени демнеп көөрүнге, эртемниг үндезинге ынаавыл тур бис.

Ам документилерде киирген. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, ол чүгле аргаларга деткавын чоннаарап көрүнер.

I. **Шилчилгелиг үе-чадада бүдүрүлгениң болгаш хереглел рыногун быжыглап экижидериниң деткиириниң механизми.**

Чурттуң болгаш республиканың амыдыралында үнделдин өскерилгелиг үе-чада келген деп билген турар ужурлуг бис. Рынокче баары — сонуучук эвес херек. Кол-ла чүве мөгүдевезинде. Кижи күжү болгаш бойдус курлавырлары-биле бүдүрүлге баазазы-биле Тыва байлак, оларны ажыктыг-биле ажыглаар болза, шилчилгелиг үениң чарыгдалдарын ээзежедиринге чедирип болур.

Рынок — ол дээрге экономиктиг реформаның ийиги шиитпирлиг үе-чадазы-дыр. Ону киирген-биле, бис ЧЭП-че катап дедир эргип келгеш ышкаш болур апаардыр бис, ынчалза-даа чүгле чурттуң хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазында. Сорулга — экономиканы кижилерниң херегледерин болгаш негелделерин хандырар кылдыр херек кырында тургузуп алыры болур. Ону, моон мурнунда турганы дег, дужаалдар, чарлыктар дамчыштыр эвес, а хамаатыларның хостуг талгазын дамчыштыр боттандырар. Хоойлуда хоруттуунаан бүгү-ле чүүлдерни кылырын болгаш бүдүрерин чөпшээрээр деп принцип ёзугаар хөделир.

Рынок экономиказының ажыктыы-биле ажылдаарынга баштайгы белеткелдер эргежок чугула. Олар шилчилгелиг үе-чаданың бүгү дугуюнда тургустунуп болур. Олар экономиктиг системаның идеяларының үндезинин тургузар, ынаар киирер чүүлдер.

1. **Экономиктиг субъектиниң (бүдүрүлгениң, бүдүрүлге ээзиниң) бурун хостуу.** Планнар үр хуусаада баш бурунгаар көөр чорук-биле солуттунар. Курлап болгаш оон алдаңы экономиктиг реформаның, чаа структуралар деткииринин органнары кылдыр ээ турганнар.

2. **Экономиктиг субъектиниң** ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазының түңнелдери дээш **долу харысалгалыг.** [illegible]

3. Экономиканы демократтажыларының оруу-биле **бүдүрүлгелерниң адааннажыышкыны.** [illegible]

4. **Өртектиң хостуу-биле доктаадыры.** Өртек-үнэ болгаш бараан-акша харылзааларының хоойлузунуң үнде... [illegible]

5. Адырларның күрүне башкарылгазында бактаап турар хевирлериниң [illegible]

6. Күрүне эрге-чагыргазының бүгү органнары [illegible] **ажыл-агый чорудулгазынга дорт киржиришиден ойталаар** болгаш [illegible]

7. **Хамаатыларның социал камгалалының бедик деңнелин хандырары.**

8. Тыва АССР — [illegible]

[illegible]

...дээр дугайын чугаалаваайн турар. Чок. Кыска хуусаада чаа бүдүрүлге харылзааларының кол-кол хевирлерин айтыры, тургустунган хоойлу-дүрүм, экономика баазазын дамчыштыр ажыл-чорудулгазы хосталганы бээрин көрдүнген. Ажылчын звенолар, өг-бүле фермалары, кооперативтер, фирмалар, ассоциациялар тургузарынга, башкарылганы демократчыдарынга, ол ышкаш өртектер, банкылар, кредиттер (чээлер), үндүрүглер, арыг орулгалар дээш оон-даа ынай чүүлдерни эде тургузарынга хөй хемчээлдиг капитал салыышкыны негеттинмес.

Реформаны чорударының дөрт чижек үе-чадазын саналдап турар.

Бирги үе-чадада бүдүрүлгениң куулаарын болдурбазынче, хереглел рыногун чөгүмчүлериниче болгаш деткиирнинче, бюджет дефицидин-биле, саазын акшалар парлап үнүүрери-биле, банк системазын эде тургузары-биле болгаш бүдүрүлгелерниң сан-хөөзүн чурумчудазы-биле демиселдиң оруу-биле акша эргилдезин чогумчудаарынче угланган онза хемчеглер боттаныр.

Ийиги үе-чадада шыгыы сан-хөө кызыгаарлаашкынынче болгаш өртек доктаалдырының тасрыынчалыг системазы ажыттынар. Шыгыы сан-хөө чээли кызыгаарлаашкынын киирер. Карыгалыг бүдүрүлгелерниң айтырыы шиитпирлеттинер. Бюджет дефицидин болгаш саазын акшалар бүдүрери болдурбас талазы-биле хемчеглер ап чоруттунуп турар. Чонга ачы-дуза чедирип турар адырларның эргежокка капитал салыышкынын болгаш курлавырларын эде хуваар талазы-биле шыгыы политика боттаныр. Доозулбаан бүдүрүлге объектилериниң тудуун уламчылаарының өөрмезин. Чонну камгалаарының механизмнери ажылдап эгелээр.

«Рыноктуң тудазилээриниң» **үшкү үе-чадазының** кол сорулгазы — рынок харылзааларын калбартыры, [illegible]

Дөрткү үе-чада. Экономиканың болгаш сан-хөөнүң быжыы [illegible] бот-башкарылга механизмнериниң шуудаар ажылдаары.

Үе-чадаларны үгүүг байдалдыг кылдыр айыткан.

Ажылды хүнүп сонгаарладып болбас сорулгаларындан эгелеп чогуур. Кыска үеде чаңгыс улуг нэй сорулганы шиитпирлээр ужурлуг бис.

1. **Рынокче шилчиириниң оон методтарын** шиитпирлээрде, [illegible] Бистиң Партиямысты билип алыйн, деңнээн, боттары ону амыдыралга боттандырарын дээш кижи бүрүзүнүң психологиязынга улуг өскерилге болуругу чедип алырының эргежок чугулазының дугайын ажыл-ишчилериниң оптуунга ажыл чорудуп тайылбырлаар. Ол онза чугула. Капитализмниң дедир эглип кээриниден коргар, чаартылгаларның алыс утказын болгаш ужур-дузазын билбейн барган дузалакчының бөгүн бисте хевээ чок. Ол ышкаш тускай эртемниглерге болгаш улуг-тускайларга хамаарышо. Олар тургустунуп келген революстуг байдалдың ужурун [illegible] билбейн барган чадавас. «Адаңда туразаар», азы чонгун хөй кезии мыча дээр ышкажыгай, эрги ёзу-биле чурттаарын күзевейн турар, хосталганы күзеп турар, аренда звенолары тургузуп, чер ап, мал, техника садып ап турарлар, а «чуттундаарлар» эрги ёзу-биле албадап [illegible]

[illegible]

Министрлер Чөвүлели кыска хуусаада хемчеглер комплекизин ажылдап кылыр болгаш [illegible]

[illegible]

...шинчилгелерин шынгыы администратывтиг методтар-биле боттандырып келген турар. Ол хөй эвес үе чарыгдаар, ол үе дургузунда чазак бүдүрүлгеге хамаарышкан дүрүм, кеңнерек үлгедишкиннери-биле демиселди күштелдирер оорулгалыг. Ажыт экономикага, организастаан кем-херек түүредишкиннериге улуг тускай хемчеглерни ап чорудуп эгелээр. Ол дээрге диктатура эвес-тир, а демократияның болгаш эрге-хоойлунуң күдүнниң боттуг негелделери-дир. Корум-чурум, политиктиг быжыглыышкын, улустарның ээйызалы, бүгү сагыылдыг күштерниң чөпшээрежилгези турар болза, рынок болур дээрзинге бүзүрээр мен. Ол **бир дугаарда-дыр.**

Ийиге. Экономиканы быжыглаарын бо чылдың даалгаларын болгаш керээлерни күүседири-биле **деткиир.**

Бо чылын 11 айларда эртен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 8 миллион рубльге кудулаан. Ол үениң иштинде хереглекчилерге 12 миллион рубльдин продукциязын чедир бербээн. Хөмүр-дашты бүдүрерин, делиг материалдарын белеткээрин, даг-дүгүн, дүктү, эът продуктуларын, хлебти, алкогол чок суксуннарны, мебельди, дааранылга кылыгларын бүдүрерин 1989 чылдың деңнелинге чедир кудурээн. Кол-кол улуг бүдүрүлгелерге болгаш продукцияның хевирлеп айы-биле керээлерин күүседир талазы-биле дүрген хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Аъш-чем бараанаарынга хамаарышпас бараанларны бүдүрериниң талазы-биле түрмектеп садар бараанаарга, чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирерин, пассажирлер хандырылгазынга, тааныштырыг бүгү деңнелдерниң болгаш чурттакчы чонның хандырылгазынга [illegible] херек талазы-биле [illegible]

Капитал тудугнуң айтырыгларынга эң-не шыгыы хойтуламашкыны болдурган бис. Кол фондуларны ажыглалга киирери 12,6 хуу, чурттаар бажыңнарынын 16,2 хуу күүселдикан. Культура объектилеринге хереглеттинер акша-төгерикти 51 хуузу, эргелер алган черлеринге чарыгдаар акшаның 328 хуузу шиңгээдип алынган.

Тудуглар материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарын, чурттаар болгаш ажылдаар байдалын экижидер, детьимче бээр талазы-биле хемчеглер көрдүнген болгаш алдаар турар. Бо чылын ажыглалга кирип болгу дег объектилерже акша-төгерикти үндүрген болгаш кижи күжүн шоо ажыглааны [illegible]

Үште. 1991 чылга эки белеткел херек. Келир чылын дорт улуг улус ажыл-агыйының балансызын тургузарының дугайында чугаа мында чорун турар. Ол болза: республиканың бюджедин, төпчүткен деспериниң күселдэ-биле капитал салыышкыннарының хемчээлдерин, чоннуң хереглел бараанның болгаш материал-техниктиг курлавырлар.

Барык барымдаа кылдынган. Республиканың Министрлер Чөвүлели «1991 чылда ажыл-агый харылзааларының дугайында» Президентиниң Чарлыкынга болгаш РСФСР-ниң Хоойлузунга, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» № 381 доктаалынга үндезилээш, элээн ажылдарны кылып турар. Хуулуг деңгээттап, силерге, Российаның удуртукчулары, оон министерстволары болгаш ведомстволары бистиң хереглелдеривисти эки билгениң дыңнадыр ужурлуг мен. Оларның хөй кезии Тыва талазы-биле нормативтиг актыларны хүлээп алган. Бюджет хөөнгизинге болгаш капитал салыышкынының достерингe, чонуң хереглел бараанынга, материал курлавырларга бо чылдың деңнелинге чедир [illegible]

[illegible]

...сон-биле деңге оларның белеткелин чорудар. Комиссияны тургускан. Чоокку үеде немелде чылыглы киирер аргаларны дилеп тып турар болгаш ажылды доктаамал болдурарын хандырар, ынаа акша-хөреңгиниң болгаш материалдарның курлавырларын дилеп тып турар.

Чурттакчы чоннуң аъш-чем-биле хандырар талазы-биле онза хемчеглиг алыры негеттинип турар. Ол бөгүн практиктиг утказы шилчээн. РСФСР-ниң улус депутаттарының эълчег чок Съездизинге Б. Н. Ельцин баштадыр Онза комиссияны тургусканы тавалыг эвес.

Хөй-хөй бараанларны киирип турарывыс бүгүдеге билдингир. Чурттакчы чонну сарыг шай болгаш таакпы-биле хандырарын берегеп турар. Кондитер кылыглары болгаш чигир-биле хандырылга үстүп турган.

Республикага ийи чыл улаштыр кандааашкын болган. Фураж болгаш мал чеми чедишпес. Малдың продуктуулуг чору баткан.

Байдал мындыг турда республиканың чаа чамдык хемчеглерни алган. Районнарның, хоорайларның болгаш суурларның бирги удуртукчуларындан эрге-чагырганың болгаш ажыл-агый эргелелиниң бүгү деңнелдеринге бөлүктерни тургускан. Боттарының девискээринде аңгы черлерге немелде мал чемин белеткээр талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ап турар. Күш-ажылчы коллективтерниң, студентилерниң, хоочуннарның төлээлеринден чер-черлерде ажылчын контроль комитеттери тургустунуп турар. Олар бараанар чажырар, оларны үрээр, чиижешип садар болгаш оорлаар чоруктарның фактыларын илередип, оларны соксадыр хүлээлгелиг.

Ындыг системажыткан хемчеглерни хүлээп алганывыста чоннуң чүүрга, эът, картофель, свекла, капуста, чалаң сүт-биле, далган болгаш хлеб-биле хандырылгаар арга бисте бар.

Чонга четпейн турар бараанарны, ылаңгыя аң үеэ, удалар чемин чигирни тускай солулга кылыр курлавырларны, оон иштинде эътти киириштирип тургаш тургузуп, немей тыптынып болур.

Республиканың экономиказын, хереглел рыногун быжыглаары-биле комплекстиг экономиктиг хемчеглерни алыры көрдүнүп турар.

Күрүне чагыы артар. Ооң хевири болгаш канчаар кылырының байдалы үндезинниг-биле өскерлип турар. Ол керээ ёзулуг болур. Керээлер чарарындан ойталааны дээш оон хемчег алыр, олар албан чардынган турар.

Республиканың чурттакчы чонунуң аъш-чемге аң чугула хереглелин хандырары-биле, социал адыр комплекизин быжыглаары-биле девискээр чагыын киирип турар. Ооң хемчээлин болгаш составын Тыва АССР-ниң Күрлпаны тургузуп турар. Эътти, сүттү, саржагны, хымысты, ногааны, катты, чимистерни, моогүлерни, арыг чигирни бүдүрүп турар дузалал ажыл-агыйлыг, коллективтиг садтарлыг болгаш огородтарлыг хамаатылары, а ол ышкаш сарлыктарны, белерни болгаш ошкулерни боттарының күжү-биле тудуп, саап турар кооперативтерни девискээр чагыын күүседиринге киирип алырын планнап турар. Чагыглы сезоннуг үелерде дугурушутунган эки өртектер-биле деткиир, тускай фондулан курлавырлар-биле быжыглаар, ховар бараанарбиле хандырары-биле деткиир.

Шилчилге үезинде амыдыралга эргежок чугула, ынчалза-даа карыгалыг бүдүрүлгелер тыптып кээп болур. Оларны быжыглаарынга түр када доктаадыкчы фонд тургузар, ынаар дорт дотациялар, чиигелделиг чээлилер, кредиттер кирип болур. Ынаа чүгле шыгыы саналашкынга болгаш негелделерге даянып херек.

Бо бөлүкке эң-не кошкак чүүл хереглел рыногу болур. Күрүне болгаш девискээр чагыгларын шиирериндеп, бараанар бүдүрүлгезиниң темпиин дүргедедириндеп опелээш, курлавырларны нормалаарынга чедир бүрүн-биле системажыткан хемчеглер мырнаа херек.

Кол сорулга — чоннуң хереглел бараанарын республикага эң хөйү-биле бүдүрериниң бүгү аргаларын ажыглаары болур.

Аъш-чем фондузун тургузарынга чаа экономиктиг таарыштырыкчыларны киириштир-биле чергелештир [illegible] Совхозтар нийти бүдүрген [illegible] 40 хуузун аъш-чем [illegible] Ол бүдүрүгнү албан күүседир ужурлуг. Күрүне чергни кижи болганда, совхоз ол черге ажыл-агыйны тудуп турар болганда, ону алыр эргелиг. Сүт, эът, дүк, чүүрта, картофель талазы-биле курчагыы артар. Ооң хемчээлин бүдүрген продукцияның 30 хире хуузундан артпазы төлевиттиниш турар. Кү-рүне ол дээш материал-техниктиг курлавырларны бээр, оон өртектерни доктаадыр.

Артып калган 30 хуузун совхоз бодунуң экономиказын быжыглаары-биле, та рынокка саңгарып турзун, та белеткелчилерге дугуружулга ёзугаар садып тарзун, ол бодунуң эргези. Арат ажыл-агыйлары, дузалал ажыл-агыйлыг хамаатылар болгаш бүдүрүлгелер база организациялар, хуу садтарлыг болгаш огородтуг хамаатылар, белеткелчилер керээ албаны-биле садыг организациялары, ажыл-агыйлар-биле кайы-даа талага ажыктыг керээни чарып ап болур.

Сезоннуг ажылдарга аныяктарны, студентилерни, бажыңы ээлерин **киириштириериниң дугайында** эки боданыр, санап көөр херек. Дужааган продукцияны дээш олардан үндүрүг тыртпас. Аъш-чем фондузунче нерээ ёзугаар боттарының бүдүрген продукциязын киирип турары дээш бажың ээлериниң ажыл стажын хевээр арттырарын өөренип көрүп турар. Чоннуң чаш малдарга, куш болгаш дагаага база хаван оолдарынга негелде-херегледин долузу-биле хандырар дээш чамдык ажыл-агыйларның ажыл-чорудулгазын эде көөр апаар.

Бүдүрүлгеге хамаарышпас бараанарны бүдүрер талазы-биле улуг бергедээшкиннерге таваржып бис. Ажылдап турар бүдүрүлгелерге ээлчеглениң саның көвүдедип, оларны чаартып база тудуг ажылдарын мурнады хөгжүдүп тургаш, бистер чылда 117 млн. рубльдиң немелде продукциязын ап болур бис. Ооң-биле кады чоннуң тудуг материалдарынга негелдезин эки хандырып болур.

Мурнунда ажыглап турган бараанарны саарылгага база катап киирип тургаш, комиссия садыын хөгжүдерин көрдүнүп турар. Ийик-хем аймаан, мебельди болгаш өг-бүлеге херектиг өске-даа бараанарны бүдүрер, септеп кылыр бичии бүдүрүлгелерни болгаш комиссия магазиннерин тургузары чер бүрүзүнге ажылдаар. Ажыглап турганы мебельдерни база өске-даа эт-херекселдерни чонга садары-биле оларны септеп кылыр черлерге дужаар талазы-биле чогуур чурумнуг бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга тургузар.

Хереглекчилер рыногунда садыгга байдал дээш бүдүрүлгелерниң боттарының ролюн болгаш харыысалгазын кеэчүү-биле бедидер. Боттарының валютазының болгаш бүдүрген бараанарының чамдык кезиин оонажылга операцияларынга ажыглаар эргени оларга бээр. АҮК-түң аъш-чем болгаш продукция болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелеринге бараан бүдүрериниң чогумчалыг тургузар талазы-биле улуг программаларны боттандырары көрдүнүп турар. Чурт үлетпүрүнүң арга-ыяш болгаш балык ажыл-агыйының, аңнаар-тывыш болгаш амыдырал хандырылга черлеринге, хереглекчилер болгаш күрүне садыының белеткел база бүдүрүлге черлеринге ындыг ажылды база-ла боттандырар. Оларның бүдүрүлгелерин бар-ла чергелиг кылдыр хөгжүдери көрдүнүп турар. Мааңа кол ажыл Респотребсоюзтуң болгаш Садыг министерствозунуң коллективтеринге онзажыр дээрзи билдингир. Бо черлерде мындыг ажыл эгелээн. Рынокче шилчип турар үеде Тывага дузалааар курлавыр дугайында чорудар доктаалдарны болгаш айтыышкыннарны хүлээп алырын ол черлер чедип алган. Соңгу чүктүң районнарынга ленинзэн черлерге көрдүнген күрүне чагыын ёзугаар бараанарны чорудуп бээриниң аргаларын чедип алыр айтырыгларны олар шиитпирлеп, түңнүс девискээрлер-биле харылзааларны тудуп эгелээн. Оларның бо ажылын деткиир ужурлуг бис.

Рынок байдалдарында магазин, бараанарны мөөңнеп садар база, бараан хуваар склад бүрүзү бот-тускайлаан садыг бүдүрүлгези апаар. Оларга чүгле лицензия-чөпшээрелдерни тургузар, ынаа ол магазинге садар ужурлуг бараанарны ылап-ла дамчылап көрүп каап болур. Өске айтырыгларны шиитпирлээри-биле курлавырларны дилеп тыварынга оларга улуг эргелерни болгаш хостуг байдалды бээр.

Тускай негелделерни болгаш бүдүрүп болур чоруктуг барымдаалап тургаш, хуу садыгның системазын киирер.

Бараанарның чедишпестеп турары курлавырларны шыңгыы нормалаарынче бисти албадап турар. Талон системазын чер болганга киирер. Чугула чергелелдиг бараанарны ажыглаарының кудукта хемчээлинге магаттылдыр тургузары-биле кандыг бараанны чиже хөрени садарының даңзызын тургузуп турар. Оларга эът, үс, чигир, балык далган, арага аймаа болгаш мөңгүн хылыглары, таакпы, шай, чамдык бүдүмелдер, саваң аймаа хамааржыр.

Республиканың материал-техниктиг хандырылгазын хөммергерге бүгү [illegible] материалдыг курлавырларын оржажылга фондузун тургузар. Ол фондуга эът, дүк, алгы, кеш болгаш өске аймак, мыжылганы тудуп, [illegible] дүүк, хөмүр-даш, дус киирер. Бо фондуга киирип турар чүүлдерни тус дурде аңгылай хөлүп турар, бүдүрген продукцияның 20 хуузу хирезиндан ажыглаар чагыын барымдаалап оржажылга фондузун тургузар. [illegible]

...хереглекчилер рыногунга чогуур быжыг байдалды тудары-биле үстүнде айыттынган административтиг болгаш экономиктиг хемчеглер бир эвес ажыт экономика-биле чидиг демиселди чорутпас болза, ажыктыг чүүлдү бербес. Бүгү улуг экономиктиг операцияларның ажык-чарлыы-биле база чонунуң болгаш чер-чер Советтериниң контролюнуң адаа-биле чорудар херек. Аңаа эрге-хоойлу баазазын тургузары чугула. Республиканың ИХМ-ниң, Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң албан черлерин бедик мергежилдиг кадрлар, аңгы үениң техниказы, дериг-херекселдер-биле быжыглаарын амыдырал негеп келген.

БААЗА БОЛГАШ ФУНКЦИЯ АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ БӨЛҮҮ

Экономиктиг реформаның кол айтырыы — өнчү дугайында айтырыг болур. Чугаа болза бүдүрүлге харылзааларын 1917 чылдың революциязының бодап кылганы болгаш эгелеп каан чүүлдери-биле дүүштүрүп тургузарының дугайында боор турар. Ол чүүлдер бисте аныяк назынывыстан бээр билдингир: фабрикаларны, заводтарны — ажылчыннарга, черни — тараачыннарга, эрге-чагырганы — Советтерге, бүгү чонга — тайбыңны! Совет эрге-чагырганың баштайгы хүннеринден эгелээш, шын базым кылдынган. Бүдүрүлгениң кол чепсек-херекселдерин, черни национализастаан болгаш оларны Советтерниң күрүнезинден чонга дамчыдып берген. Чурт кезеттинмээн өрүк-биле чорупкан. Чаа амыдыралды, экономиканы хөгжүлдениң ааый-биле өөренип көрүп, шын бодаттынган эки чүүлдерни ханзаингейге ап, деткип турган. Ооң-биле бистиң амыдыралывыстың хүлээп көрбээн чүүлдерин кады эде кылып, шиитпирлиг-биле өскертир ужурга база таварышкылаан. Хөй национал ыг болгаш хөй укладтарлыг чуртка өнчүнүң эмин эрттир күрүнежидип бергени база бүдүрүлгени эмин эрттир мөөңнеп, тускайжыдып бергени бурунгаар шимчээшкинге моондактап эгелээн экономиканы болдурган. Ынчангаш чаа экономиктиг политиканы чорудар деп шиитпирлээн. Хөй хевирниң оон иштинде хуу өнчүзүн киирерин, ажыл-агыйны чорудуларын аңгы бүрү хевирлерин ажыглаарын ол политика негеп берген. Эрге-чагырга, экономиканың кол-кол адырлары чонның холунда турар деп чүвени бажын-биле билеш, ындыг байдалдарда капитализмниң катап тургустуунуң кээриниден кортпаан. Ынчангаш 1925 чылга чедир, ындыг кыска үеде, экономиктиг хөгжүлдениң темпилеринге бурунгаар улуг базым кылган. Ындыг болзажок, ол эки дурзалганы үзелдир албадап берген. Экономика күрүне холунга чаңгыс эрттир мөөңнеттинген. Бүдүрүлгени концентрастаар болгаш специализастаар талазы-биле делегей дужаалгазын ёзугаар шын эгелеттинген ажыл өскертилип барган. Хемчээл шынарже хуу эгелээн. Кончуг улуг монополияларны тургузуп, херек кырында чаржып ажылдаар чорукту чоорту кызып үндүрүп эгелээн. Монополиялыг экономика бодунга демейлешкек мындыг надстройканы тургускан, министерстволарның болгаш ведомстволарның күрүнде үстүнден чагырыг дужаар системазын база-ла тургустунган. Ук министерстволар болгаш ведомстволар бүгү чүвени боттары шиитпирлээр, бүгү кижилерниң оранынга ажыл-агыйны канчаар чорудары боттары утаап болгаар методче шилчээн. Бүдүрүлгелерниң бот-тускайлаан чоруу мөгүт үзүттүрген. Ындыг чорук бир үеде херектиг турган болгаш ажыктыг чүүлдерни берип турганы билдингир. Кедизинде кээп ындыг чорук чөрүлдээлерни болдурган. Ажыл-ишчи кижи баш мынаар чүвези чок апарган — кижи бүдүрүлгениң чепсек херекселдеринден чарылган. Кижиниң, коллективтиң болгаш күрүнениң аразында эрге-ажыктарның бөлүрэчогуур таарылзаалыг турар чоруу үрелген. Кижилерниң аразынга немелде продукцияны, орулганы хуваарында ужурчурум чок чүүлдер тургустунуп келген. Ленинниң «кылган шаа-биле» деп принципи үттүнүп эгелээн. **Ажыл төлевириниң үстүнү темчээлин доктааткан** янзы-бүрү кызыгаарлаашкыннарны, хоргуушкуннарны ээп болганга ажыглап эгелээн. Национал орулганы кымның чиже ажылзы кылганын барымдаалавайн, ажы-биле хуваажып эгелээн. Орулгалыг ажылдап турар бүдүрүлгелерниң күзели-биле министерстволарга болгаш ведомстволарга немелде улуг фондуларны тургузуп турган. Каржаларны, ажыл-агыйжы эвес чорудугдан кагаралдарны ол фондулардың күзели-биле дуглап эгелээн. Куттажылгажыларга болган бүдүрүлгелерниң база ла ынаар чүүлдерни болгаш турган. Чаңгылзыш ажылдаан кол дайынга [illegible]

[illegible]

Бо бүгү чүүлдер Тывага база болдуннаан. Шынын-биле чугаалаар херек — бисте хөй чүүлдер тыңдынган. Ынчангаш күрүнениң монополиязының Тывага чөнү эрге берген турганы черле билдингир. Аңгы тыңга бисте...

2.6 млрд. рубльдиң кол фондулары бар, а оларның 99 хуузу күрүнениң болур. Хереглекчилер кооперациязының 53 млн. рубль түңнүг фондулары Тывада бүгү фондуларның чүгле 2 хуузу болур. Кончуг кыска хуусаада бистер колхоз-кооператив өнчүзүн бүрүнү-биле узуткап каапкан бис. Концентрастаашкын болгаш специализастаашкын деп өттүнчек чүвениң тойлуму-биле суурларта турган далгап дээрбелери, хлеб быжырар черлер, түүйбү цехтери, пилорамалар, куш фермалары болгаш өске-даа ус-тывыш черлери узуткаттынган. Элээн хөй районнар төптеринге чоокка чедир сүт хүлээп алыр пунктулар, колбаса кылыр цехтер чок турган.

Малдың уксаазы, кур черлерни аңдарары, улуг структуралыг эргелел башкарылга аппараттары дээш бүгү чүвени бодувуска ол олчаан ап турган бис. Ол бүгүнүң чүү чүвеге чедиргенин ам билдинир. Боттары төлевилеп, боттары тудуп, боттары ажыглап, боттары боттарын контрольдап турар бүдүн-бүдүн министерстволар бисте ам-даа бар. Ынчаарга оларның шуптузунуң күрүнеден дотация ап турары черле билдинмес чүве бо. Чоокка чедир боттарының бүгү төөгүзүнде карылга деп чүвени билбес турган ажыл-агыйлар ам бүгү назынында арыг орулга деп чүве көрбейн чораан ажыл-агыйлардан ыракта берге байдалда чурттап, ажылдап турар.

Бистер рынок харылзааларын дамчыштыр база өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин ажыглап тургаш, Лениниң билип, бодап чорааны ёзулуг-ла социализм деп чүвени катап тургузар ужурлуг бис. Ынчангаш кол угланышкыннарда айыттынган өрүк-биле чорууру ужурлуг бис, ол чүү дээрге, мамынаны дужурууп турган, курүне өнчүзүн өске хевирлерже шилчидери, өнчүнү хуу өнчү болдурары, ёзулуг чарыш маргылдаалыг байдалдарга ажылдаары өнчүнүң болгаш ажыл-агыйның чорударының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар дээш олар. Күрүне бүдүрүлгелери, кооперативтер, акционерлер, концерннер, фирмалар, хуу ажылдыглар, колхозтар, арат ажыл-агыйлар, коллективтиг сад болгаш огород ажыл-агыйлары бир деңге ажылдап турзуннар. Олар бүгүдеге деңзи янзылыг байдалдарны күрүне тургузар деп турар. Оларга деңзи эргехоойлу, сан-хөө, материал-техниктиг болгаш чер баазазының байдалдарын тургузар болгаш оларны деткиир херек. Ол бүгү чүүлдерниң кайызы ажыктыг болгаш амыдыралды болу ббрин амыдырал көргүзе бээр.

Өнчүнү күрүнениң эвес болдурары дээрге күрүнеден дорт ажыл-агый башкарылгазының хүлээлгелерин дужүрер дээни ол. Бүдүрүлге черлеринге оон-даа улуг бот-тускайлаан чорукту бээр. Бажындан нуду харылзааларны деңнелеге калбартыры-биле солуур.

Хуужудулга күрүне өнчүзүн хамаатыларга садарын азы дамчыдарын көрүп турар. Бистиң республикага кайы-даа орук таарзып болур.

Республиканың улус ажыл-агыйында 2.6 млрд. рубль түңнүг кол фондулар бар. Чурттакчы чоннуң ону садып алыр акшазы бар бе? Сайгарылганың көргүзүп турары-биле алырга, бистиң чонувус чуртта бир кижиге онаашкыр турарынга таарыкыр, ийи катап эвээш шыгжаглыг болуп турар. Ажаалга кассаларында 152 млн. рубль шыгжаттынып чыдар. Бүдүрүлге черлериниң материалдыг деткимче кылыр фондузунда 120 млн. рубль бар. Бо акша-хөреңги-биле олар фондуларның чүгле оннун бир кезиин садып ап шыдаар. Хуужудулганы баштайла садыг, амыдырал хандырылга, хөй-нийти чемненилгези, үлетпүрнүң бичии бүдүрүлгелери, кодээ ажыл-агыйның, септелге-тудуг органнзацияларының чамдык объектилеринге чорудар.

Кол орук — күш-ажылчы коллективтерниң кежигүннеринге акцияларны сатпышаан, чоорту саналыптар эргени бергеш, арендалыг коллективтерни тургузуп, күрүне бүдүрүлгелерин акционерлиг шиитилеедерже шилчидери.

Мааңа тода стратегия болгаш тактиканы тудар херек. Байдал бисти эргиин шиитпирлиг-биле бурарын негеп турар. Үе манавас. Өске талазында мааңа кампанейжи чорукту болдурбас херек. Бистер [illegible] оларның мурганына [illegible] бис. Ам албадал болгаш кошкы-биле [illegible] Удавас нормативтиг актыларны үнерге, оларны ажыглаарының методиказын сагыыры чугула.

Чер болгаш экономиктиг реформаларны деткиириниң чаа структураларының тургузулгазы, [illegible] тургузза чогуур. Ажыл-чарлыы база хандырар. Эт херекселдерни, акцияларны садыглыг коллектив кежигүннериниң хууда [illegible] Бүдүрүлгениң, бүдүрүлге ээзиниң аргыларын [illegible]

дыр. Олар район, республика деңнелинге удуртулганың кандыг органнары оларга херегин, кандыг хүлээлгелерни үстүнче чорударын, ол дээш дадывыр кылдыр кайы хире төлээрин боттары шиитпирлээр ужурлуг.

Бүдүрүлге черлери бот-акшаландырышкының байдалынга ажылдаар болгаш чоннуң өнчү ээзи болдурарының дугайында боданып, шиитпирлээр апаар. Ооң-биле чергелештир үлетгнимес өнчүнү болдурбазы чугула. Ол бисти мунгаш байдалга эккел болур. Совхоз хевир талазы-биле соо з болуп артып калзын, а бүгү техника, бажың-балгат, тудуглар, чер — боттары аңгы счёт-санныг арендаторлар, кооперативтер, хуу бүдүрүлгечилер, фермерлер таварыштыр акциялыттынган болгаш оларга быжыглаттынган, хуу өнчүлүгге хамааржышкан турар ужурлуг. Аңгылажы берзелээ, олар ассоциацияларга катап каттыжып кээр. Удурутулга аппарадын тургузуп алгаш, хөлезилеп, боттарының экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге хамаарыштыр дугуржулгаларны кылып алыр. Экономиктиг бот-тускайланыңның үндезининге ажыл-херектиң хосталгазы хандыртынар. Оларның эки тура каттыжылгазы чаңгыс аай экономиктиг девискээр болгаш чаңгыс аай социал адыр-биле тургустунар. Чугаа улуг нийти бүдүрүлгеден ойталаарының, бүдүрүлге черлерин, совхозтарны дужурүп каартарының дугайында болбайн турар. Хамык ужур — садыглажыышкын, акша-бараан харылзааларының принциптерин дамчыштыр бот-башкарттынылгазының механизмин шиңгээдип алырында, чагырыг дужаар системаны дужуреринде.

Чер айтырыгын онп кааптар аргажок. Бис чер дугайында Кодексти, чер реформазының дугайында хоойлуну дурген хүлээп алыр ужурлуг бис. Чер фондузунуң ончалаашкынын чорудуп, оон кадастрлыг үнелиин тодаратташ, Советтерниң эргелиинге шилчидип бээр. Ийи вариант киириттинген. Бирээзинде — ам турары ышкаш, черни күрүне өнчүзү кылдыр эвээр арттырар. Черни үр хуусаалыг хөлезилеп алыры болгаш ону салгалдарынга арттырып бээри көрдүнүп турар. Ийиги вариантыда — күрүне, колхоз-кооператив база хуу өнчүнүң ден эргелиин хүлээп көөр. Тываның кодээ черлерин катап тургузарының программазын кылып тура, амгы совхозтар салбырларының баазазынга колхозтар тургустунуп болур аргалар көстүп кээрин оңгалаар херек. Хуу өнчү талазы-биле бис РСФСР-ниң улус депутаттарының эълчег чок Съездизиниң шиитпирлерин удуртулга болдуруп турар бис. Ынчалза-даа черни ажыл-чорчаа үндүрериниң үндезинин кылырын база ону ийи-дедир садарын болдурбазының кыштыг механизмин киирер херек. Черни кылып болбаазырадып турарлар ону адыгаар ужурлуг.

Республиканың Министрлер Чөвүлели Эвилел болгаш республиканың өнчүзүнге хамаарыштыр бот-догуннаашкынын Декларациязының туружунга турар. Ооң бүгү национал байлаа республиканың хөй национал чонунуң эргезинге турар ужурлуг. Ынчангаш Тыва АССР-ниң, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң аразында албан-хүлээлгелерни аңгылаарының дугайында Хоойлу төлевилелин киирдивис. Мааңа бүдүрүлге черлериниң, республиканың, Российаның болгаш Эвилелдиң эрге-ажыктары деңге өөренип көрдүнер дээрзинге бүзүрел улуг. Эвилел черлелиг бүдүрүлге черлериниң социал хандырылгазы республиканың иштинде дээрзин сагындырымсадым. Ынчангаш аңаа бүдүрген продукцияның чамдыызы республикага, районга артып каарын негээри чөптүг.

Чоннуң социал камгалалын, улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаарын турары хандырар сорулга-биле элээн хөй адырларның, ылангыя бааза адырларының бүдүрүлгелерин хуу өнчү кылдыр дамчылары таарымча чок деп санап турар.

Өнчүнүң чаартыры сан-хөө-кредит чаартыызы-биле чорта болдунмас. Өнчүнүң хөй девирлии акша эргилдезинге хөй янзы хамаарылганы негеп турар. Банк системазын чаартыры, ооң реформазы чугула. Бирээде, банкылар бүдүрүлге черлериниң болгаш чоннуң хостуг акша-хөреңгизин «мөөңнээр» орган болур ужурлуг. Акшаны ажыглалче киирерин дугаалаар. Ийиде банкылар чүгле бүдүрүлге черлерин кассири эвес, а ден эргелиг хуу өнчүлүглерге база акшалы үндүрүп бээр аппаар. Банкылар ... дан российа чагыгларынче киирер.

Тыва АССР-де РСФСР-ниң Курбанкызының Кол правлениези тургустунар. Ол республиканың кассири болур, акша эргилдезиниң катап шилчиин күүседирин тывар. Хөй-нийти эргилдезиниң өйлеп Чазак политиказын контрольдап турар. Саарылга банкыларының чергелезин тургустунар. Олар тургузукчуларының үзүрү базы хандыртынар. Түрүмдыг-биле бүдүрүлгелер организация, бүдүрүлге ээлери болур.

(Төнчүзү 3-кү арында).

(Уламчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

Рынок байдалынга бюджеттиң тургустунарынга болгаш күүсеттинеринге чаа хамаарылга негеттинип турар.

Бирээде. Бис ээс эргиде чарыгдалдарның хемчээлин акша кирилдезинден камаарыыр, бюджет аңаа таарыштынар турган болза, ам сыр дедир. Ам бюджеттиң болуп болур аргазы, ой-тавы баш бурунгаар тодараттынар болгаш чарыгдалдар оон аайы-биле планнаттынар.

Ийиде. Ам акша-хөреңгиниң бар аайы-биле чурттаар апаар. Дотация ап турар болгай бис. Бюджет-биле чонуң социал камгалалы хандыртынар, чугула херегле барааннарынга, ачы-дуза чедирилгезинге, энергетикага, аъш-чемге акша-хөреңги бердинер ужурлуг.

Үште. Бюджеттиң орулгалыг кезиин улгаттырар дээш демисежир. Бүдүрүлгелерниң болгаш чер-чер Советтерниң ролюн экономиктиг методтар-биле көдүрер. Ам орулгадан үндүрүглиг онзунуң кезиин барымдаалап акшылай алыр. Эвилел бүдүрүлгелеринден — 45 муң, РСФСР-ниң болгаш тус бүдүрүлгелеринден — 38, ортумнаныштан 62 [illegible] бүдүрүлгениң эргезинге кирер.

Ылаг бериллиг дег, ылангыя кооперативтерден акша ында [illegible] Советтиң бюджединче кирер.

Дөртте. Район, хоорай республиканың бюджединче Эвилел болгаш республиканың чергелиг бүдүрүлгелерниң [illegible] орулгазындан үнүүдүг кирер саваттынар. Оон ыңай чер үндүрүг турар. Оон орулгалыг кезээн бүдүрүлгелер, чурттаар оран-савазы саткаш, доллар ап база болур.

Акша-хөреңгиниң хамаатыларның талазы-биле улуг ажыл туруп турар. Дээрзинден туруг тургусуналы орулга чок бүдүрүлгелерни дужурери, башкаралыга аппаратын тударынга чарыгдалды [illegible] органнарының [illegible] ажылы — бо бүгү [illegible]. Рынок байдалынга өртек болгаш тариф бүдүрүлгезиниң сиэ аргажок, ынчангаш бюджеттиң чарыгдалдыг кезиин [illegible] билдингир. Бистиң рынокче кирериниң чавыс байдалдарында РСФСР-ниң бюджединден дуза албайн баар аргавыс чок.

ӨРТЕК ДОКТААДЫРЫНЫҢ ПОЛИТИКАЗЫ

Рынокче шилчилге үезинде өртек доктаадырының политиказы улуг ужур-утгалыг. Республиканың улуг ажыл-агыйынга өртектер системазы ийи кол хевирден тургустунар.

1. Эвилел, республика (РСФСР) болгаш тус чер чергелиг зурунге органнарының тургускан доктаамал (бижиктиг, дыштыг) өртектер.
2. Кайы-даа талазы [illegible]-биле кылыныг бүдүрүлгелер биле хереглекчилерниң аразында тургустунган дугуржулга (хостуг) өртектер.

Дугуржулга (хостуг) өртектерни, орулгалыг өөрүктүн ой-чижектерин, [illegible] кызыгаарлаан немелделерни бо кезеге [illegible] кызыгаарлаан өртектерни азы өртектерниң улгаткаашкынының кызыгаарлаан хемчээлин доктаадып турган [illegible].

Шилчилге үезинде чурттакчы чонуң социал камгалалын кылыры-биле өг-бүлелерниң амыдыралында эң чугула деңнелдиң үндезини болур чамдык аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарының база [illegible] өртектерин [illegible] республиканың [illegible]. Чамдык барааннарының үүрмектеп садар өртээниң [illegible] доктаамалдары-биле өртектерге дотацияларны, чурттакчы чонуң социал камгалалын [illegible]. Оларны бүдүрүлгелерге (бүдүрүлгелерге) эвес, а чүгле магазиннерге херек кырында саткан барааннары дээш төлеп бээр ужурлуг.

Оон-биле кады социал ужур-дузалыг болгаш массалыг база хүн бүрүнүң херегледкиниң чүүлдери болур аъш-чемге хамаарышпас барааннарның, ол ышкаш амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң болгаш коммунал ажыл-агыйларының чамдык ачы-дуза чедирилгезиниң өртектерин болгаш тарифтерин сайлээри чугула. Аъш-чемге хамаарышпас чонуң чугула херегледин барааннарының үүрмектеп садар өртээ улгаткан таварылгада республиканың чурттакчы чонунуң четпес хандырылгалыг кезиинге (улуг назылыг кижилерге болгаш бичии уругларга) компенсация эгилтилгени көөрү турар.

Өртектерниң хаазы угла улгадырын база инфляцияны болдурбас сорулга-биле эргежок чугула херегледин барааннарының өртектеринге күрүне контролюн рынокче шилчилге үезинде арттырып каары чугула. Оон ыңай рынокта херек кырында байдалды көөрү турганы, үүрмектеп садарының өртектерин контрольдаарын чоорту соксадыр. Республиканың чазаганы шиитпири-биле оон мурнуңда контрольдан үнүрүп каан өртектер холун эттип улгаткан таварылгада оларның кызыгаар деңнелин тус каза тургузуп болур.

Кывар-чаар чүүлдериниң, оталга-энергетиканың болгаш чиг эттиң кол курлавырларының, транспорт ачы-дузазының, күрүнениң, монополияның бүдүрүкчүлериниң чагым-биле бүдүрген продукциязының мооннан садар болгаш садып алыр өртектериниң күрүне [illegible] херээр арткан.

Бүдүрүлге-техниктиг херегледин продукциязының, барааннарының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң өртектерин тургузарының даралында кол угланыышкыннары шилчилге үезинде көрдүнүп турар.

1. **Аъш-чем барааннарының өртектери.** Хлеб, эът, сүт продуктулары, чигир, шай, мал база чемнер ыңай үүу дээш эргежок чугула херегледкин өске-даа барааннарынга өртектерге ылгалды бюджеттен дотация биле толдаар доктааткан өртектерни ажыглаар. Сайын алыр өртектерниң улгадылгазы-биле херегледиң кимчилгелиниң садып алып үнүнниң өртээниң улуг [illegible] бюджеттен дотацияны көөрү турар.

Оон-биле кады [illegible] чамдык хевирлери, [illegible].

2. **Үлетпүр барааннарының өртектери.** Өг-бүлелерниң амыдыралының эң чугула деңнелдиг херегледин чамдык барааннарынга чиик өртектерни [illegible] доктаамалдыг [illegible] барааннарының болгаш [illegible] турар.

Чонның херегледин өске үлетпүр барааннарынга [illegible] (хостуг) өртектерни ажыглаар.

3. **Бүдүрүлге-техниктиг херегледин продукциязының өртектери.** Хөмүр-даш, электроэнергия, чылыг энергиязы, ыяш продукциязы дээш өске даа кол чиг эт кывар чугула энергетиктиг курлавырларның мооннан садарының, бижиглаттынган өртектерин рыноктуг экономикаже чоорту шилчилге байдалында хевээр арттырары көрдүнүп турар.

Бүдүрүлге-техниктиг херегледин арткан шупту продукциязынга дугуржулга (хостуг) өртектерни тургузар.

4. **Амыдырал хандырылга, коммунал дээш өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң өртектери.** Химиктиг аштаглга, эт-херексел холээледкен, идик-хеп септээн, чунар-бажыңнарның база хеп чууп черлерниң социал ужур-дузалыг эргежок чугула ачы-дуза чедирилгезин дээш рынок экономиказынче шилчилгениң баштайгы үезинде кызыгаарлаан өртектерни тургузуп ужурлуг. Арткан амыдырал хандырылга ачы-дуза чедирилгезинге хостуг өртектерни тургузаар.

Суг дамчыдылгазын база канализацияны ажыглааны, төпчүткен одалганың база изиг суг дамчыдылгазының ачы-дузазы, квартира [illegible] ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтерин шилчилге үезинде доктаамал [illegible] чурттакчы чонунуң [illegible].

Хоочуннарның [illegible] ачы-дуза чедирилгезинге тарифтер, монополиялыг ведомстволар ачы-дуза чедирилгези болганда, доктааттынган бооп ужурлуг. Немелде ачы-дуза чедирилгезиниң шуптузунга хереглединиң чүү хире боору-биле холбаштыр өртектер хостуг болур.

Социал ужур-дузазын өөренип көргеш, өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң эмнелге черлериниң ачы-дуза чедирилгезинге кызыгаарлаан өртектерни тургузары эргежок чугула.

5. **Ниитиниң чемненилге черлериниң продукциязының өртектери.**

Улус өөредилгезиниң министерствозунуң ниитиниң чемненилге бүдүрүлгелериниң чиг эдиниң шупту хевирлеринге үүрмектеп садар өртектерин 1990 чылдың деңнелинге шилчилге үезинде арттырар ужурлуг. Шилчилге үезинде тургустунуп келген өртек биле чиг этти сатканының өртээниң аразында ылгалды тус чер бюджединден дуглаарын өөренип көөр. Дугуржулга (хостуг) өртектерже шилчишкин үезинде өөреникчи, курсант, студент бүрүзүнүң чемиениң өртээниң улгатканының хемчээлин эгидип бээр аргаларны тодаргайлаар херек.

Бирги болгаш «Люкс» категорияның бүдүрүлгелери шилчиишкин үезинде күрүнениң эвес апаар, оларга хостуг өртектерни тургузаар.

Бүдүрүлгелерде, албан черлеринде, совхозтарда ниитиниң чемненилге черлерин коллективтерге аңаа өртектерни боттары тургузар эрге-биле дамчыдып бээр.

6. **Культура-чырыдыышкын черлериниң ачы-дуза чедирилгезиниң өртектери.**

Уругларга бүгү ачы-дузага, кинофильмнерниң баштайгы көргүзүглериниң сооңда [illegible] үезинде, тус черниң чогаадыкчы коллективтериниң театр ажылдаар чорудулгазынга (чогаал, концерттер) кызыгаарлаан өртектерни тургузарын көөрү турар.

7. **Кооперативтерниң продукциязының өртектери.**

«ССРЭ-де кооперация дугайында» ССРЭ-ниң Хоойлузу ёзугаар (19 чүүл) кооперативтерниң боттарының тургусканы хереглекчи-биле дугуржулган өртектер болгаш тарифтер-биле кооперативтер продукциязын сайгарар ажылдарны кылыр ачы-дузаны чедирер.

ЧУРТТААР ОРАН-БАЖЫҢ РЕФОРМАЗЫНЫҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

Рынок экономиказынче шилчилгениң үнелиг байдалдарының бирээзи — чурттаар оран-бажың реформазы. Оон сорулгазы — чурттаар оран-бажың байдалын экижидерин, эң тааржыгалыг аргазын өг-бүле бүрүзүнүң база ниитилелдиң кызыгаарлаар сорулгазы [illegible] чурттаар оран-бажың рыногун тургузары.

Чурттакчы чонун оран-бажыңга хереглелин улуг хемчээлдер-биле хандырбайн турар, [illegible] чурттаар оран-бажың реформазы [illegible] чугула негеттинип келген. 1990 чылдың январь 1-ге байдалын алырга, чурттаар оран-бажың алыр [illegible] 17,5 муң кижи, [illegible] хоорайда 11 муң, [illegible] 6,5 муң кижи [illegible] турар.

Оочур чыл келгени тудум улам улгадып турар. Чурттаар чер талазы-биле күрүнениң амгы политиказы аңгыралдынчы хоонну боолдуруп, чонуң акша-хөреңгизи-биле чурттаалга тудуун чорударынга идиг бербейн турар. Бажың хөлезини болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезин дээш төлевирниң ставкалары болгаш тарифтери коңгүг куду, ол чүүлдер чурттаалга бажыңнарын тударынга болгаш септээринге база коммунал ачы-дуза чедирилгезинге үнүп турар чарыгдалдарның чүгле 25 хуузун дуглап турар. Ынчангаш күрүнениң чурттаалга оран-бажыңнарының фондузун улгаткан тудум, ону тударынга үнер чарыгдалдар көвүдеп турар. Бо реформаны чорударыда чүге чугула апарганының бир чылдагааны болза, чурттаалга оран-бажыңнарының талазы-биле амгы политиктиг чоннуң социал деңнелдиг эвес байдалдыг чоруун болдуруп турар. Республикада бүгү чурттаалга бажыңнарының 29 хуузу хуу кижилерге хамааржыр. Ол улус бажыңнарны боттары тудуп алган болгаш боттарының чурттаалга фондуларынга үнүп турар чарыгдалдарын боттары дуглап турар.

Ынчаарга күрүне квартираларында чурттап турар кижилер ниитиниң чурттаалга фондузун тударынга үнүп турар чарыгдалдарның чүгле 25 хуузун дуглап турар, а арткан чарыгдалдарны дуглаары күрүнеге онаажып турар. Ол сорулгага республика коңгүг хөй түңнүг акшаны чарыгдап турар, тодаргайлаарга, чурттаалга фондузун тударынга болгаш септээринге чыл санында 10 млн. рубльди чарыгдап турар. Ынчангаш күрүне квартираларында чурттап орар кижилер национал орулганы ажыглаарынга артыкчылдыг байдалдыг боор турар.

Чурттаалга оран-бажыңнарының реформазының даразында кол принциптери саналдаттынып турар:

— өг-бүле болгаш хамаатыларга хуу өнчү кылдыр чурттаар оран-бажыңны тудуп азы садып ап база ол өнчүзүн кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка садып азы салгалынга дамчыдып бериң болур эргелиг;

— өг-бүле болгаш хамаатыларга чурттаалга шөлүнге негелде-херегледин хандырарын — хууда бажың азы квартира кылып алыры, кооперативтерге киржип турган кылдырткан бажыңга, квартирага чурттаарын, арендалап алган чурттаалга шөлүнге чурттаарын хостуг-биле шилип алыр эргелиг;

— чурттаар оран-бажыңның шынарын болгаш турар черин барымдаалап рынок өртээ-биле төлевирлиг болуру;

— күрүнениң чурттаар оран-бажың фондузундан чурттаар бажыңны оларга халас берип турган, оран-бажыңга оларның эргелерин боттандырары-биле чедимес өг-бүлелерге социал магадылалды тургузары:

— чурттаар оран-бажың бээрде оочурда турар кижилерниң эргелерин хүлээп көөрү.

Чурттаар оран-бажың реформазы хамаатыларның хой кезиин чурттаар оран-бажыңның хууда ээлери болдурар, ол акша-хөреңги чыыырынга, эки ажылдаарынга идиг бээр.

Реформаны үе-чадалап чорудар.

Бирги үе-чадада күрүнениң болгаш ниитиниң чурттаар оран-бажың фондузунуң онзалаашкынын чүмү-биле чорудар.

Ооң-биле чергелештир «Чурттаар оран-бажың фондузун хуужудар дугайында Саазыны», а ол ышкаш чурттаар оран-бажыңны хамаатыларга дамчыдып бээрниң база садарының чуруму доктааткан. Ол чурттаар оран-бажыңның техниктиг ажаалда-хайгааралы болгаш септелгези-биле холбашкан, ону ажыглаарын болгаш хандырарын организастырар талазы-биле эргелер чугула норматив-методиктиг материалдарны ажылдап кылыр болгаш бадылаар херек.

Чурттаарынга таарымчалыг [illegible] чаагайжыды тургузар [illegible] база хереглелин дег өске [illegible] шиитпирлерни барымдаалап квартира хөлезиниң бир тургузар. [illegible] чер-чер Советтерниң доктаадып тургузар. Бир [illegible] чурттаалга [illegible] доктааттынар. Эвилел турар [illegible] база болза [illegible] хемчээли чаңгыс [illegible], а нормадан эзе бергенде — өртээ улгады бээр.

Чурттаар оран-бажың фондузун база коммунал ачы-дуза чедирилгезин төлээр турар үзе соңназ төлевирниң системазын көөр экижидерин база тодарады апаар.

Ийиги үе-чадада күрүнениң чурттаар оран-бажың фондузунуң бажыңнарында оларның чурттап турар квартираларын хамаатыларга дамчыдып бээрин болгаш садарын [illegible].

Чурттаар оран-бажың реформазы бистиң амжы бурунгаар эргежок дээш турар. Ол карын болгаш хөй кижи үндүрер. Чогум-на кезиктиг даргазынча тайлбырлап чугаа саналдап турар. Чурттаар оран-бажыңны улгатып алыр, оон ыңайы база бистиң өртек-үнезин төлевирниң талазы-биле улуг билдиргээр ажылдарны чер болганда чорудар. Өске черлерниң [illegible] өөренип [illegible]. Ол чурттаар оран-бажыңның реформазының талазы-биле РСФСР-ниң хоойлулары үнген соонда чурттаар оран-бажыңның [illegible] талазы-биле шиитпирлер [illegible]. Ынчангаш ол республиканың Дээди Советиниң сессиязынга чугаалажып көөр.

Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, даштыкы экономиктиг харылзааларывыс республиканың экономиказының [illegible] чугула чүүлү болган турар ужурлуг. Баштайгы [illegible] коңгүг улуг инвестицияларга болгаш валюта курлавырлары негеттинмес угланыышкыннары хөгжүдери чугула болур. Ол дээрге, бирээде, амгы турар турар баазавыска сайзырап болгу дег даштыкы туризм, спортчу аңнаашкын болгаш балыктаашкын. Ийиде, республикада бүдүрүп турар чиг эт (дүк, олук, алгы-кеш, алды тон дааразыр чиг эт, туруг мыйы болгаш өске-даа). Кежээниче барып культура талазы-биле харылзаалары (Тываның фольклор ансамбльдерин даштыкыже чорудары, номнарны, альбомнарны, пластинкаларны, видеокассеталарны кады үндүрери) хөгжүдери.

Шак ынчап келирленске даштыкы капитал республикаже кирип эгелевес бе. Оон соонда даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың эң нарын болгаш улуг хемчээлдиг хевирлерин шиңгээдип эгелээр бис.

Бартер садыглаашкынындан (валюта чок) бөгүн чоннуң хереглел барааннарын албайн, а чүнү-даа мурнунда оларны бүдүрер дериг-херекселди болгаш технологиязын алгаш, чиг этти садыглап турбайн, ооң продукциязын садыры дээр.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боттандырып чорудары-биле Министрлер Чөвүлелиниң даштыкы экономиктиг харылзаалар бюрозун, кааллы органнарын. Даштыкы экономиктиг башкынын төлээ черин тургузары чугула. Делегей эрге-хоойлузу, сан-тоо, турзам, садыглаашкын талазы-биле специалистерни белеткээри эргежок чугула.

Рынок байдалдарынга хөдээниң айтырыгларын ыыт чок эттиниптер аргам чок. «Россияның хөдээ черлерин катап тургузар программа дугайында» РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге [illegible] чаа [illegible] тургузаа санал-оонал солчузаларын утпаан бис. Аңаа хүлээп алдынган шиитпирлерге болгаш хоойлуларга идегеп турар бис. Үш улуг реформаны чорудары ында көрдүнген:

Бирээде, моон соңгаар черге күрүне төргинделн турбас.

Ийиде, хөдээниң социал айтырыглары бирги черже тепүнүп келген. Борта моон мурнунда чылдарда национал орулганың 4,5 хуузун берип турган болза, ол ам 15 хуу чедер. Кадык камгалал, чырдыышкын, культура объектилериниң төпчүткен акша-хөреңгиниң күсели-биле тудар, суурларны газчыдары, электрижидери, телефончудары, оруктарны тударын база ла ынаар боттаныр. Чурттаар оран-бажыңның улуг программазы планнаттынган. Аныяктарны, чаштарны, нелерниң байдалын деткиир хемчеглер аңгы көрдүнүп турар.

Үште, экономиктиг улуг реформаны чорудары көрдүнүп турар. Хуу өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны чорударының бүгү-ле хевирлеринге бир дең мей дузаламчыны көргүзүп турган, чүнүң-биле-даа адааннажып шыдаар хөдээ ажыл-агый бир дугаарында тургустунар. Хоорайга бүдүрген продукцияның өртээниң улгатканындан хөдээниң камгалалы дег механизм ажылдаап кылдынган. Хуваалыг черлиг болгаш өнчү-хөреңгиге [illegible] улуглуг күрүне бүдүрүлгезиинден ажылтакчы таргарыг ажыл-агыйже хостуг үнүп чоруй баар эргени бээр. Фермерлерге дуза чедиери-биле бир миллион рубльди тускайлап үндүрген. Көрдүнген чүүлдерни эмъ-ле утаап көргеш, практиктиг ажыл-черлектерже углаар ужурлуг бис. Чогум-на ынчангаш «1991-1995 чылдарда хөдээни катап тургузарының база агроүлетпүр комплекзиниң хөгжүдериниң программазының дугайында» айтырыгны республиканың Дээди Советиниң ээлчег чок Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр киирерин чадак саналдап турар. Рынок харылзаазары ону негеп келген. Ниитилел-биле эге баштайгы баазазы коңгүг баксыраан хөдээ черлер рыноктуң таарымча чок салдарынга алзып болгу дег эң кошкак чер бооп турар. Хөдээниң чурттакчы чонунуң аңгыланыр чарлыр чоруу база турра [illegible]. Ажыл навыктар, хөй күштүг негээр апаар. Ылангыя ыраккы [illegible] малчыннар [illegible] кижилерни [illegible] барааннары-биле хандырары [illegible] тургустунуп келир. Ажыл-агыйларның 10-15 чедир хуузу бурраашкынга таарыжып база болур. Бо нарын айтырыгны мөөрээн болгаш Министрлер Чөвүлели хемчеглерни ап турар.

Совхозтар-биле чергелештир хамаатыларның хууда ажыл-агыйының, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының, садчыларның болгаш оөред өстүрүкчүлерниң коллективтериниң дузалал ажыл-агыйлар [illegible] күштүг-биле аъш-чемниң улам ындай арбыдадын көрдүнүп турар. 1991 чылдан эгелээш хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын болгаш чаа участоктарын хөгжүдерин деткиир, хуваалдалыг черлерин оларга хөйнү бээрин база чингетген чурум ёзугаар чээлинге бээрин хандырар, хөдээ ажыл-агый продукциязын өг-бүле бүдүрер сорулга-биле хөдээже көжүп чоруткаңнарның хоорайларда квартираларын арттырып каар талазы-биле чадак программазы боттаныр эгелээр. Хөдээ ажыл-агый продукциязын өг-бүле бүдүрер агрозоналарны хоорайлар долгандыр тургузаар. Кызылдың суттарынга системазының баазазынга чооккуй хүннерде ногаа өстүрер чаа совхоз тургустунар.

Он совхозтарның салбырларының баазазынга бүдүрүлге кооперативтерин тургузар талазы-биле ажыл уламчылаар. Оларны хөгжүдеринге төпчүткен капитал салыышкыннарны үндүрер. Кайы-даа таланың дугуржуп алганын ёзугаар ол-ла салбырлар республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының дузалал хөдээ ажыл-агыйы-даа боор болгай-ла.

Кызылдың эът комбинадының болгаш «Суугпак» совхозтуң баазазынга эът бүдүрер ассоциацияны тургузаар дугайында (аңаа мал чеми бүдүрер «Ак-Чыраа» совхозту киириштир), ол ышкаш Кызылдың сүт комбинадының баазазынга сүт заводтарының ассоциациязын тургузар дугайында айтырыгны ажылдап кылып турар.

Агроүлетпүр комплекзиниң болбаазырадыр адырларының амгы бар эът сүт болгаш аъш-чем үлетпүр бүдүрүлгелеринге чаартылгаларны база техниктиг эде дериишкинни чорудар. Чамдык совхозтарга сүт-эът болбаазырадыр, алгы-хөм эттеп, чымчадыр база кештен хеп даарыар улуг эвес цехтерни тудары көрдүнген. Ону кылырынга тус черден деткимче херек. Тургустунуп келген байдалды утаап билирин дилеедим. Ону бистиң орнувусча кым-даа шиитпирлевес. Бүгү-ле идегел — чоннуң, ажыл-агый удуртукчуларының, специалистерниң угааныг, талантылыг чорудугда. Сүттүң, эъттиң килограмм бүрүзү, малдың баш саны дээш демисел дээрге-ле, бөгүн — бистиң ындажыр эртеривис дээш демиселдир. Массаларга органистыг ажылды моон эгелээри чугула.

Чер суггарылгазының улам ындай хөгжүлдези суггаттыг гектарның беримчезин дээш киржээгейни улгаттырар. Рынок экономиказының байдалынга арга арыгларның эрге-хоойлу болгаш экономика талазы-биле камгалалының комплекстиг хемчеглерин боттандырары көрдүнүп турар. Ыяш техниктиг чиг эт болгаш арга-арыгдан аъш-чем продуктуларының белеткелин киириштир, арга-ыяш ажыглалы арендага үндезилеттинген болур ужурлуг. Балык ажыл-агыйының моон соңгаар хөгжүлдезинге онза кичээнгей салдынар ужурлуг.

ИНВЕСТИЦИЯ ПОЛИТИКАЗЫ

Маңаа дыка хөй [illegible] даашкыннар тургустунар. Акша-хөреңгиниң чедишпези, материалдыг курлавырлар баланстыраттынмазы чайлаш чок апарган. Оон-биле чергелештир мурнундаазындан [illegible] эвес [illegible] тудазын амыдырал бистен негеп турар. Ынчангаш принципиалдыг чаа бодаашкын [illegible] негеттинер.

Бирээде, ажылдың хемчээлин кудулатпас [illegible] бис. Акша-хөреңгиниң бүгү аргалар-биле [illegible] тывары [illegible] салыышкыннарны шиңгээдип [illegible] моон мурнундагы чылдарда чедип алдынган деңнелинге арттырар болдурар болза, оон нарын көвүдедир.

Ийиде. Бударадырын болдурбас. Дээстүнмазы [illegible] көвүдээринден шиитпирлиин. [illegible] 290 млн. рубль болур.

Үште. Чоннуң хереглел барааннары бүдүрер объектилериниң мурнады тударынче шилчиирип 1991 чылда-ла чедип алыр. Ындыг объектилерни шилип алгаш, бүгү деңнин ыдаар меңнистер Кызыл хоорайдан эгелээр. Элчегде 4 тонна чиг эът ажыглаар кулинария болгаш кондитер кылыглазының бүдүрүлгезин, чылда 3 муң тонна макарон кылыр күчүлүг цехти, консерва цехин болгаш эът комбинадының соолуучуларын, пиво заводунуң эвирлиг сүксүн цехин, теплица комбинадының ийиги ээлчээн, болбаазырадыр цехтиг ногаа шыгжаар складты ажыглалга киириптер болза, хоорай чурттакчыларынга коңгүг улуг дуза болур ийик. Шагаан-Арыг хоорайга бройлер фабриказының бирги негапиң тудуун эгелээр. Хоорайның сүт заводун аңаа ажыглалга кириер; аъш-чем комбинады, чыжырган болбаазырадыр цехти тударын эгелээр. Хоорай эрге-чагыргазының болгаш тудугжуларының программазы ол болур.

Аъш-чем эвес барааннар бүдүрер объектилер тудуглазын база кичээнгейге алыр. Аңаа алды тон даараар болгаш идик-хеп кылыглар фабрикаларны даараныр фабриканың районнарга филиалдарының тудуун [illegible]. Маншавод, [illegible] болдурары, хөм, идик заводунуң [illegible] шифер кылыр цехти тудары көрдүнген. Оларга социал, культура болгаш энергетика объектилерин база немээр. Артыкчылдыг тергейн арттырар, оон башка шыдашпас бис.

Дөртте. Хөдээ тудуглазының хемчээлин көвүдедир. Бараан бүдүрер объектилерни, улуг эвес цехтерни, социал адыр объектилерни мурнадыр. Агроүлетпүр комплекстериниң, Респотребсоюзтуң, чурттакчы чоннуң күжүн болгаш акша-хөреңгизин кооперастаар. Хоорай тудугжуларын, кооперативтер, ассоциацияларны хөдээге тудуг тударын оларга ажыктыг болур экономиктиг механизмни ажылдап кылыры планнаттынган. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпири ындыг. Бараан бүдүрер объектилерни ой-шаанда ажылдалга киирериниң тудугжуларны соңгургазыг болдурар аргалар дугайын бодаар херек.

Беште. Республиканың оон арткан акша-хөреңгизин «Чурттаар оран-бажың», «[illegible]» деп комплекстиг программаларны боттандырарынга чарыгдаар. Ажыл-агый аргазы-биле тудуг кылыр хууда кижилерге материалдар [illegible]-биле [illegible] болур.

Шаф-биле тудуг тударын уламчылаар дугайында Тыва [illegible] регионнар-биле бүгүжүлге кылыштаар. Оларны бүгү талалыг деткиири болгаш оларга дузалазы чугула.

Инвестиция политиказын көрүп тура улус ажыл-агыйының кол улуг адырларын эде эртээн. Ылангыя энергетика болгаш оралдан улуг хамааржыр. Абаза — Ак-Довурак аразының ЛЭП — 220 КВ электрон дамчыдылгазының шугумунуң тудуун айтырыын шиитпирлээр ужурлуг бис. Кызыл ЧЭТ-ниң бирээзи-ле шакта 160 тонна буу бээр күчүлүг ийи котёл-агрегат [illegible] тургузар херек. Хөмүр-даш [illegible] «Тыва кобальт», «Тыва даг-дүүү» комбинаттарның ажылдаар [illegible] болгаш ону соңгаарлатпайн чорудары негеттинер.

«Тыва алдыны» деп чаа бүдүрүлгениң тургустунмазынга дузалаар база геология ажылдарын алдын, мөңгүн, [illegible] тывар [illegible] чугула.

Республиканың амыдыралынга транспорттуң чугулазын барымдаалап көөр. Автомобиль, агаар болгаш хем транспортунуң коллективтериниң рынокче шилчилге талазы-биле ажылы онзагай үзүктелиишкин чок болгаш багай салдарлыг таварылгалар чок болурун, автооруук организацияларының, почтаның болгаш харылзааның коллективтери турум ажылдаарын чедип алыр.

Чурт үлетпүрү, амыдырал болгаш коммунал хандырылга ышкаш амыдыралчы чугула, ынчалзажок рыноктуң салдарынга дүрген алзынчал адырларже кичээнгейни мөөннээр. Чиг эт, материалдар база курлавырлар фондузун тургузарын киириштирбишаан, оларны деткииринин бир янзы эге байдалдарын тургузарының дугайын бодаар апаар.

Рынок байдалдарында чоннуң социал камгалалының, кадрлар белеткелиниң болгаш социал комплекзиниң айтырыгларының системазы

Бистиң программавыстың сорулгазы чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелин хевээр арттырары-биле тодараттынар. Бо дээрге, биске эң кол база эң нарын сорулга дыр. Эге үндезин боол турар баазаның куду деңнелдиг, хереглел барааннарының болгаш материал-техниктиг курлавырларны албан оскаартып [illegible] чорудар демографтыг байдал. РСФСР-ниң өске де[illegible]лериниң деңнелинге [illegible] мөөңде бергелерни тургузуп турар. Бистиң шилчилге үезинде рыноктуң балансылашпак эвес чоргу, хандырылганың баксырааны, бүдүрүлгениң кудулаары, ажыл чок чоруктуң, барааннарның болгаш ачы-дузаның өртек-үнезиниң улгадыры чайлап эртпес.

Камгалал механизмни ажылдап кылыр аргазы берип турар баштайгы саналдыкчыларны чадак кылып чорудар. Камгалал хемчеглерниң ажылдап кылырының эге деңу кылдыр эң адаккы деңнелдиң хереглел бюджедин алган бис. Ол бистиң санаашкынывыс-биле Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң бир кижиге онаашып алырга айда 120 рубль болур. Ниитилел-биле ССРЭ-ге ону 1988 чылда 105 рубль деп үнелеп турган. Ол ёзугаар алырга «[illegible] акша хавынын» чыл фондузунуң адакы хемчээли 460 миллион хире рубль болур. 1989 чылда ол 495 млн. рубль оон иштинде шалың төлевири — 412, пенсиялар болгаш пособиелер — 60,6, стипендиялар — 2,6 млн. рубль болган. Хереглел бюджеди районнар аайы-биле улус ажыл-агыйының адырлары аайы-биле ылгалыр турар дээрзин биле бис, ону бистиң планнарывыска болгаш ажыл-хереезинге барымдаалап көөр апаар. [illegible] сан-түңнерден алгаш көөрге, чоннуң амыдырал байдалының деңнели ындыг-да бедик эвес, ынчангаш боттуг хемчеглерни ап чорутпас болза, байдал улам дорайтаар.

Рынок экономиказынче шилчилгеге оруглавын үнер дээу чүгле күш-ажыл болур. Кижилерни ажылга хандырарының чаа политиказының эге үндезин тургузу — онзунуң янзы-бүрү хевирлериниң үндезининге хостуг шилип алдынган ажылчын болур. Республикада ажылдап турар 144 муң кижи бар. Күш-ажыл органнарының берген сан-түңнери ёзугаар бо чылдың биске ажылга кирериниң 6 муң хире кижи, оон иштинде барык чартык кижи школалар, техникумнар, училищелер доозукчулары негелделиг болган. Келир чылын байдал шуут коңгүг сыр өске боор болур. Садаашкыннардан алгаш көөрге, күш-ажыл рыногу 18 муң хире кижи херегтээр. Ылангыя ажылдарга болгаш херекчилерни күш-ажылга хаара тударга бергедээр. Маңаа таарыштырарының органы болгаш механизми тургузар. Республиканың күш-ажыл талазы-биле комитедин бажыглаар ону күш-ажыл талазы-биле министерство кылдыр эде тургузар материалдыг баазазы, штаттыг ажылдакчылар, сан-тоо курлавырлары-биле немээр. Оон албан черлери бүгү районнарга болгаш хоорайларга турар. Аңаа кадрлар хереглединиң баш удур медээлерниң, бүдүрүлгелерниң эде белеткээриниң, ажылга тургузарының, ажыл чок таргаа дуза чедирериниң хүлээлгези онаажыр. Чурттакчыларга чоннуң бүгү хевирлерин өөредилгезиниң пунктуларын ажыдар херек. Бар өөредилге комбинаттарының черлерин таарыштыр эде көөр апаар. «Хөй-нииги ажылдары» деп чаа чүүл тывылыр. Ажыл чоктарның тур үеде девискээрлер чаагайжыдылгазынга, оруктуг, тудуг, септелге болгаш өске-даа ажылдарга хаара тудар. Ажылчын күш чедишпейн турар тудугларга [illegible] аныяктар отрядтарының тескенинге ажылды организастап болур. Ол ажылдар дээш күш-ажыл база социал айтырыглар органнары төлээр.

Кадрлар белеткелинге болгаш ажыл чок чоруктуң талазы-биле пособиелер төлээринге акша-хөреңгилер [illegible] тускайлааары көрүп турар. Пособиелерни 6 айдан аштак хуусаада төлээр.

Оон-биле чергелештир бүдүрүлгелерниң, оларның удуртукчуларының [illegible] салгазын бедидер апаар. Оларга кижилерниң салым-чолун даандырган болгай. Чедимес [illegible] байдалынга он-он муң кижи кирип болур. Ынчангаш удуртукчулар мону эки билип, хемчеглерни алырынга будурер турар мен. Хамаатыларның орулгаларының хоойлу ёзугаар көрдүнген үнер дестери барда оларның эки тура-биле ажылдавайн барып болурун база бодап турар бис.

Пенсионерлер, [illegible]тер, хөй уруглардыг болгаш [illegible] эвес өг-бүлелер, студентилер, сургуулдар, өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уруглар камгалалы чугула негелделиг. Бо категорияның кижилеринге күрүне бюджединден амыдырал чурттаарының [illegible] хандырарын көрүп турар.

[illegible] ажылдар [illegible] чылдың [illegible]. Ынчалзажок [illegible] тернат-бажың, уруглар база [illegible], малчыннар уругларынга [illegible] черин [illegible]тыр ам база дагын сайгараттаны кылдыр [illegible] үнүргүр бис. Бүгү [illegible]. Хөй уруглардыг болган бир [illegible] дугайында программа [illegible] ажылдап кылып [illegible]. Бистиң [illegible] бисте 10,8 муң кижи, айда 70 рубль пособие алыр. Оларга немелде акша-регилерни тывар [illegible] алзыгаар херек.

Аныяктар камгалалының системазы бисте бар. [illegible]

Бүдүрүлгениң хөй адырлар [illegible]

Улус өөредилгезинге улам улуг [illegible] байдал негеп турар. Бирээде, рынок байдалдарында ол болгаш [illegible] программаларның [illegible]. Ийиде, күш-ажыл [illegible]

Культура, уран чүүл [illegible] албан черлерин бис база камгалаар [illegible] бис. [illegible]

Ынчангаш [illegible]

Хаяы аналити [illegible] Совет эрге-чагырганың чылдарында элээн [illegible] чедип алдынган. Амгы үеде дээди болгаш ортумак эртемниг 32,2 муң специалистерлиг бис, оларның чартыы — үндезин [illegible] — специалист. Ынчалзажок улус ажыл-агыйының негелде-херегледер [illegible] структуралыг бис. Инженерлер, [illegible] энергетиктер, теплотехниктер [illegible].

Специалистерни [illegible] баазазында [illegible].

(Төнчүзү 4-кү арында).

(Төнчүзү. Эгези 1, 2, 3-кү арыннарда).

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

хай Өөредилге черлери, эртем шинчилел институттары колдуунда-ла дыл, [illegible] талазы-биле башкыларны, педагогтарны, эртемденнерни белеткеп турар. Оларның материалдыг баазазы кошкак.

РСФСР-ның институттарынга конкурстан дашкаар чылдың-на чүгле 120 олут бээр. Дээди школа эртеминиң ажылын уштап-башкарар республикадан дашкаар өөренип турар студентилерниң, сургуулдарның айтырыгларын шиитпирлээр орган республикада чок.

Ынчангаш Тываның Москвага доктаамал төлээ черни тургузарын чазак саналдап турар. Экономиктиг айтырыглар-биле чергелештир РСФСР-ның чазаа, Москваның, Ленинградтың студентилери-биле сырый харылзаа тударынга ол бисче дузалаар. Эвилелдешкен өске-даа республикалар, дашкы чурттар-биле харылзааны ол экижидер.

Эртемниң болгаш студентилерниң айтырыгларының талазы-биле күркомитетти республикага тургузарын саналдап турар. Аңаа эргелер, саң-хөө, валюта бээри эргежок чугула. Республикадан дашкаар болгаш ооң иштинде студентилерниң өөредилгези ооң контролюнга турар ужурлуг. Эвилелдешкен республикаларга болгаш даштыкыга специалистер белеткээринге ол дузалаан турар. Эртем албан черлерин, шинчилелдерни аайлап башкарарының бүгү ле айтырыгларын, эртемденнерни белеткээринге, институттарже дараазында оларны өөредип чорудары-биле салым-чаяанныг уругларның тускай класстарын ажыдарынга дуза көргүзерин аңаа дагзыр.

Бойдусту камгалаары ол дээрге чурттакчы чонну камгалаарының кол чүүлдериниң бирээзи-дир. Ол талазы-биле тускай программа белеткеттинген. Бойдусту камгалаарының фондузу тургустунган. Долгандыр турар хүрээлелдиң хирлениишкини-биле демиселдиң экономиктиг механизмин ажылдап кылдынган. Бойдустуң курлавырлары дээш төлевирни киирер.

Күркомитетти быжыглаар дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар.

ССРЭ-ниң, РСФСР-ның, Тыва АССР-ның чеди министерствозундан болгаш ведомстволарындан долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле контрольдаар хүлээлгелерни — Бойдус камгалалының талазы-биле комитетче дамчыдарының чугумчалының дугайында айтырыгны хөй-хөй кижилер тургузуп турар. Ону өөренип көөрү үндезинниг боор чадавас.

Байдалдың экижилериниң болгаш республиканың рынокче шилчииринин айтырыгларын ындыг янзылыг көрүп турар бис. Чаңгыс-ла чүве биске билдингир — бистиң бээрге шыгаалдалар маңап турар. Политика талазы-биле чайгылыышкын чок турун, улустарның чөпшээрежилгези болгаш пайыралы херек. Националдар аразынга [illegible] болган [illegible] түңнелдерин үнүрер ужурлуг бис.

Тываның чазаа бүгүде-биле ажык чугаалажырынга белен. Интернационализмниң түрүжүнда быжыы-биле турар. Бодунуң ажыл-чорудулгазынга делегейниң дуржулгазы болур интернационалдыг күштүг экономиктиг болурун бердилзаалап көөрүп турар.

Бүгү-делегей интеграцияже чоруп олурар. Оштакморгай, хоорун болур чоруктуң үезин тайлып чоруткай аан. Эвилел болгаш Федерацияның неразлерге ат салырын та материалдарын шыңарлыг белеткээрин оралдажылыңнар. Оларга эге бааза деңнешкилгезиниң фондуларын тургузуп турар. 5-6 девискээрлерниң аразынга Тываны киириштирээ дугайында айтырыгны чугаалажыр-биле тургузар-даа келген бис, амдаа тургузар бис.

Кожа девискээрлерниң болгаш МАР-ның бүдүрүлгелери, совхозтары, районнары-биле экономика болгаш культура талазы-биле үр хуусаалыг харылзааларны тургузар аазап бис.

Эвилелдешкен республикалар-биле ындый харылзаалыг болурун амыдырал негеп турар.

Оон-биле чергелештир Министрлер Чөвүлели республиканың чонунуң онзагай бүдүжүтүг национал культуразын, чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын камгалаар база көвүдедир. Тываның хөвээ дээн чараш бойдузунга хумагалыг болур дээш турдукур. Кадр, экономиктиг болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге чоптуг чорукту балыткаар дээш турдукур.

Чер, чурттаар оран-бажың, социал айтырыглар талазы-биле улуг реформаларны чорударда а ол мөңгеш өчүүрү [illegible]. Министрлер Чөвүлели бүгүде-биле сүмележир.

Национал аразында харылзааларының айтырыгларының талазы-биле үндезин шинчилелдер чорударынга, эртем лабораторияларының ажылдарынга онзагай болгаш тыва ийи дылга чогаалдар [illegible] культураның болгаш уран чүүлдүң тураскаалдарын камгалаарынга тускай фондуларны тургузар.

Тыптып келген нарын бүгүде байдалдар медерел билиишкинниң болгаш эргелел башкарылганың бедик деңнелин негээр. Ынчангаш аңаа онза негелделиг болуру чугула. Чаа сорулгалар эгээ методтар-биле шиитпирлеттинмес дээрзин билип алыры биске том чугула. Чаа экономика амгы үенин билдилиг, техника болгаш информатика-биле чепселлеген эргелел башкарылгазын негээр. Турум турар структураларны эде организастаарындан чайлавас бис. Бо талазы-биле Министрлер Чөвүлели бодунуң саналын белеткеп турар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ол маңаа турар, чүге дизе чурттуң президентизи чагыргазынга чаа-чаа [illegible], хүүсекчи эрге-чагыргалы күштелдирерни аңаа көөдүнген турар.

Кандыг-даа таваарылгада чазак эрге-чагырганы төөгүлеринден чайлады эргелел башкарылганың район болгаш кожуун звенолары быжыглаары, ону демократчылары дээш турдукур.

Ынчалзажок, амдыызында экономиктиг таарыштырыкчылар ажылдавайн турда, шилчилге үезинде административтиг методтар база ажыглаттынар.

Ол бүгү кадрларның эктинге аар үүрге болуру чугаажок.

Ажыл-биле мениң калыкан. Эде тургузуушкунуң үезинде [illegible] чарлыглар болгулаан.

Эрге үе келген. Чаа бүгү-биле, дидим, шиитпирлиг, [illegible] бодап билир [illegible]. Хүүрүттүгларны болгаш специалистерни чазак камгалаар. Оон-биле чергелештир чаартылганың херээн сөс кылырынга аңаа-ла [illegible] кижилерниң негелдези ыяк катап [illegible]. Ындыглар дээрге демократияны [illegible] Силиң чорупп кижилер дир.

Бо чиик эвес демиселге коммунистерниң, улус депутаттарының, аныяктарның, [illegible], бүгү ажылдың ангының болгаш интеллигенцияның дузазынга база үндезилениринге ынаныыр турар бис. Бистиң улустуң күжүнге бүзүрээр бис. Профэвилелдер-биле кады ажылга ынаныыр турар бис.

Бистиң иштиг херээвес бүгүдени каттыштырар дээрзинге бүзүрээр бис. Төөгүнүң биске онааганы шылгалдаларны бистер чедимишкинниг туттунаан, бистиң амыдыралывысты чаартырынга үндезин эгелдезин чедип алыр бис!

ОРУС ДЫЛДЫ БИЛИР БОЛЗА ЭКИ

Чылдың-на чазын, күзүн [illegible] соонда республика эмчилери, республиканың шериг комиссариадының доктааткан графигин ёзугаар районнарже үнүп, комиссариаттарның ажылынга киржип, шериг албаны эттирер оолдарның кадыкын хынап, ажылдаар чоруттуп турар бис.

Мен психиатр-эмчи болганымда оолдарның угаан-медерелиниң сайзыралының деңнелин, аажы-чаңы багай чаңгыланга хандыкшылдыг, хандыкшылдыг эвезин тодарап шинчилээр доот хүлээлгем болур. Ындыг үнүүшкүннер үезинде тыва аныяк-өскенниң орус дылга чегейин, бодунуң айтырыгларга тода харыы берип шыдавазын хөй катап эскерген мен. Ол чүге ындыг? Эки талаже сайзырап турарывыс ол бе, азы багай талаже кирип турарывыс ол бе?

Мен бодаарымга, багай талаже. Хамык ужур районнар школаларында орус дыл башкыларының болганчок-ла боттарының билип куду болгаанындан ук эртемни сонуургаваан, билдилиг, солун берип шыдавайн турарында. Башкыларга мээң бо чүүлүмнү номчуур хомуданчыг-даа, хорадаачыг-даа болуру чадавас. Ынчалза-даа хүн келген түдүм, бүрүнгаар культурожуп, сайзыраарывыстың орнунга аткаарлап, баксыраарывыска черле таарымча чок.

Орус дылды эки билир чорук тыва оолдар, кыстарның төрээн республиказының девискээринден үнүп, өске хоорайларга өөренип, амыдыраарын чиигедир, кижилер-биле хостуг харылзажырынга улуг дузалыг болур.

Ынчангаш орус дылды багай билириниң салдары херек [illegible] чүге чедирип болурул деп чүвени бодумнуң ажыл-ижимден чижек кирип, тайылбырлап көрейн.

Угаан-медерели, психиказы кадык тыва оолдар шериг албанын эртип турган, орус дылды багай билиринден [illegible] «[illegible] четпес» деп каан болур. Ындыг таварылгалар хөй эвес-даа болза тургулаан. Ындыг чорук [illegible] оолдарның чолаачы мергежилин [illegible] болуп турар. Ынчангаш өүр [illegible] боттары-ла орус дылды сонуургаан, [illegible]. Орус дылды [illegible] хөй номнар, [illegible] болза эки.

Чеже ындыг чон-биле [illegible], чүгле Тывазында-ла чурттап-амыдырап чоруур бис. [illegible] өске улустарның культуразы, дылы биске херекчок дээр [illegible]. Орус дылдың [illegible] амгы үеде чамдык дүвүренчиг [illegible] орус дыл бо [illegible]. Амгы аныяк-өскен бистиң республикавысты ынчаар-ла сайзырадыр, хөгжүдер улус ол. Ындыг болганда культураның, ажыл-агыйның кандыг-даа адырларынга өске улустар [illegible].

Тамара ШИРИЖИК.

Кадык камгалал министерствозунуң кол психиатр-эмчизи.

«Шынга» парлаттынган соонда

ООҢ ЭЭЗИ-БИЛЕ ТАНЫШТЫРАЙН

«Фото-чурук бурууладып тур» деп рубрика адаанга № 188 «Шын» солунга парлаттынган Ондар Охемчиниң фото-чуруунда тудугга хамаарыштыр билир чүүлдеримни номчукчуларга дыңнадып, чурукка үнген тудугнуң ээзи-биле таныштырар дээш бо чүүлдү бижидим. Чүге бо тудугнуң дугайында бижиирим ол дээр болза, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң капитал тудуг килдизиниң тудуг конторазы дээр организациязынга бригадирлеп, тудугнуң дашчыларынга инструкторлап ажылдап турган кижи мен. Ынчангаш ол тудугнуң төөгүзүн дыка билирим аргажок.

Ук чурукта тудуг объектизи дээрге 100 автомашина, 50 мотоцикл кирер Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң гаражы-дыр. Гаражтың тудуу барык доосту бергени чуруктан илдечин номчукчулар көрген боор. Гаражтың чанында чүгле бирги каъдын туткаш, аңаа каапкан тудуг — администрация бажыңы-дыр. Оон алгыда складтар, подстанция бажыңы база бар.

Гаражтың тудуун Грузин ССР-ден келген төрел бөлүк кижилерден тургустунган, Хаджиев алышкылар баштаан, кончуг шыырак эрлерниң бригадазы тудуп эгеледи. Олар чылыг үеде дыка-ла ажылдаар, а соок дужуп кээрге, чуртунче чана бээр, чазын катап чедип кээр улус. Оларның бригадири Ефим Хаджиевти дыка эки билир мен. 1963 чылда шеригден халашкан дораан Кызылдың тудуг эргелелинге ажылдап кирип алгаш, тудуг эртемин бот-өөредилге-биле чедип алган.

Ук тудугнуң проравынга амгы үеде Иштики херектер министерствозунуң тудуг талазы-биле ажылында ажылдавышаан Юрий Иванович Иванов ажылдап турду. Тудугнуң чүге ара туруп алганын айтырарымга, ол мынча диди:

— ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозундан ревизорлар болуу келген. Саң-хөө талазы-биле ревизия чоруткан. Оон түңнели-биле ук организацияның начальниги болгаш улуг бухгалтерин албан-хүлээлгезинден дүжүрген. 1981 чылдан эгелеп тудугну хаап каапкан.

Ынчангаш ук тудугну номчукчуларга таныштырарга мындыг чүве.

Ооржак САМБУ.
Сарыг-Сеп суур.

РЕДАКЦИЯДАН: Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң гаражының тудуунуң канчаар туттунуп турганының дугайында Ооржак Маскырович Самбунуң чагаазын, утказын өскертпейн, кысказы-биле парладывыс. Тудугнуң канчап ара соксаан чылдагаанын автор тодазы-биле айтпаан болган.

Республиканың Иштики херектер министриниң оралакчызы П. В. Сосков-биле харылзажып, ук тудугнуң дугайында сонуурган бис. Ооң харыызы-биле алырга, гараж тудуунуң ара соксаан чылдагааны — ону чылыдар чылыг төвүнүң чок турганы. Амгы үеде төпчүткен чылыг шугуму гаражтың турар черинче чоокшулаазыр туттунуп бар чыдар, ынчангаш 1992 чылдан эгелеп гаражтың тудуун уламчылаар. Ол ажылдарны чорударының төлевилелин ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң Алма-Атада төлевилел институду кылып турар.

Делегейде эң чараш аныяк херээжен кижилерниң фото-конкурузу Москвага болуп эрткен. Фото-чурукка чараш кылдыр үнер кижилери ол конкурска шилээн.

Чурукта: Оклахомадан (шериг бөрттүг) болгаш Америкадан келген аныяк кыстар.

СЭТА-ның фотозу.

Америк медиктер кижиниң озал-ондакка таварышкан хевири өскерилген азы үстүп калган органнарын синтетиктиг материалдар-биле солуур арганы ажыглап турар. Чижээ, бир талакы кулаа чок кижилерге кылымал кулакты кылып бээр операцияны ажыглап турар. Кылымал кулакты суук чүүлдерге эзилбес хырба-биле хырбалап быжыглаар.

Чурукта: кылымал кулак.

СЭТА-ның фотозу.

Бир чагаага хамаарыштыр

ЧҮҮ ДЕП БОДААР СИЛЕР?

Декабрь 4-те үнген № 276 «Шында» ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Сергей Байырның культура ажылдакчыларынга ажык чагаазын номчуп таныштывыс. Культураның хоочун ажылдакчызы кижи болгаш чугула айтырыгны көдүргендир деп үнеледивис. Ынчангаш культура ажылдарын моон соңгаар республикага сайзырангайжыдарының талазы-биле чамдык бодалдарывысты албан черлерин тодаргай адап турган бижип, эш-өөрнүң, саналын, сүмезин, деткиишкинин манадывыс.

Рынок экономиказынче шилчилге үезинде улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының ажыл-чорудулгазынга эде тургустунуушкун эргелеп башкарылга системазынга ханы, бодамчалыг хамаарылганы негээр.

Эргелеп башкарылганың алыс утказын мынчаар билип турар бис: программа болгаш эргелеп башкарылганың экономиктиг механизмин тургузарының системазын улам сайзырангайжыдар, эргелеп башкарылганың организастыг механизмин, структуразын, оларның бот-боттарының аразында харылзаазын экижидер, а ол ышкаш кадрлар-биле ажылдың системазын үндезинни-биле чаартыр, ону бедик деңнелге тургузар.

Эргелеп башкарылганың командылаар, дужаар, бюрократтыг системазын түрүлүнга чедир узуткаар. Чүге дизе ол кижилерниң хостуг, чогаадыкчы ажылдаарынга шаптыктаар. Таптаашкын үезинде бүгү-ле чүве хөй санныг саавыр үндезиннерге кылдынып турду. РСФСР-ниң Культура Министерствозу культура албан черлериниң ажыл-чорудулгазының организастаарының талазы-биле чүс-чүс дужаалдарны, доктаалдарны болгаш саавырларны үндүрүп турду. Бирээзин өөренип, ажылды ол ёзугаар организастап, уштап-баштап четтикпейн турда-ла база бирээ кээр турган чүве-ле болгай.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң структуразы бөгүнде эргелеп башкарылганың чагырып-дужаар системазынга дүгжүп турар деп билип турар бис. Ажыл-биле чугаалаарга, культура ажылдакчыларын чагырыкчылар, дужаадыр кижи министерствода хөй. А эң кол чүве — культура, уран чүүл адырларының талазы-биле тускай эртемниг, культура ажылы дээш бедик-ле ёзу-биле сагышсеңирап чоруур кижиниң ында чогу.

Районнарда культура килдистериниң эргелекчилери улуг уран чүүл-даа, культура айтырыгларын-даа харыылаар үелер ол. Культура килдизиниң эргелекчилеринге [illegible] талазы-биле кижи-ле болгай. Культураның тудугларында улуг [illegible] айтырыгларының [illegible]. Ол бүгүнүң түңнели-биле бөгүн бис «культура кыдыглаашкынында» дижип турар бис. Материал-техниктиг баазалар тудуу үргүлчү-ле узамдыгар болгаш арай деп дужааттынганнары профессионал негелде чокка, бүү-хаа хүлээп алдынып турар. Дөртен ажыг чыл дургузунда Тываның төвүнге көрүштүг Культура бажыңы безин тудуп ап шыдаваан бис. Чеже-чеже улусчу коллективтер, клуб албан черлери ажык дээр адаанда туруп турар-дыр чээ — аныяк көрүкчүлерниң улусчу театры, улусчу хөгжүм-шии театры, ойнаарактарның улусчу театры, хөймнити хемчеглериниң клубтары... — шуптуу оран-сава чок. А даг экспедициязының Культура бажыңын буступ дүжер четкен дээш шагда-ла ап каапты. Ол бүгү культура одагларынче чеже-чеже аныяктарны хаара тудуп болбааже? Улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң чанында шенелде аас чогаал клувун база тургузуп алдывыс. Бистиң республикада чурттап турар тыва эвес чоннуң культура төптери база тургустунгулан тур. Ол үениң негелдези-дир ийин. Национал культура катай тургустунуп тур [illegible].

Республикада дыка хөй культура одаглары тар, ажылдаарында [illegible] эвес.

Республикада. Кызыл хоорайда улуг дээн бүдүрүлгелерде [illegible] бар-даа болза, [illegible] тур. [illegible] организацияларда ол дээш чугаа сагып чоруур кижи чок.

Черле ынчаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң культура килдизинде культура эргелелиниң чаа структуразының дугайында айтырыг чүге ынчаш чок бооп турарыл? Бис, культураның болгаш уран чүүлдүң алдарлыг хоочуннары, культура ажылдакчызы бүрүзү таныжып көргеш, бодунуң үлүүн киирерин дээш, культураны эргелеп башкарылганың чаа структуразын ажылдадывыс. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинче Культура болгаш уран чүүл талазы-биле комитет тургузарын [illegible]. Оон сорулгазы — «чагыртыкчылар» чок культура! Комитеттиң чиңгине Культура болгаш уран чүүл [illegible] — культура тургузушкунунуң кол органы.

Культура болгаш уран чүүл чонулелинге районнарда болгаш хоорайда культура килдистери, театр, концерт организациялары, цирк, уран чүүл училищези, ассоциациялар, чогаадыкчы эвилелдер, республиканың эртем-методиктиг төвү, ооң курстары, музей, библиотекалар, культураның болгаш дыштаныышкынның паркы кирер.

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле комитеттиң эргелеп башкарылгазының структуразын сайгарып тура, эргелел аппарадынга бүгү эрге-дужаалга ажылдаарларга конкурс чарлаза эки. Комитетке эртем уран чүүл, культура, кадрлар талазы-биле кол специалистер, комитеттиң даргазы, эргелеп башкарылга херектериниң канцеляриязы, саң-хөө килдизи (кол бухгалтер-ревизор, бухгалтер), инженер (тудуг төлевилел, техника, видео талазы-биле), экономика секторун туруп болур.

Чаа структураның кол сорулгазы — культураның районнардакы килдистеринге хүн бүрүде дуза чедирери болгаш ажылды системажыдары.

Бодунуң килдизин дамчыштыр дараазында айтырыгларны өөренип көрүп Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинден улус-биле дилээривис бар: культура албан черлериниң ажыл-агыйын чаа байдалче шилчидериниң [illegible] культура бажыңнарының [illegible] концерттер, уран чүүл чогаалдарын садып алыры, [illegible] чогаадыкчы байлакшырары [illegible] культура болгаш уран чүүл талазы-биле кол специалист тургузары.

Культураның болгаш уран чүүл талазы-биле комитеттиң [illegible] телевидение, а ол ышкаш конкурс негелделерин эгелеичи бөлүк база ажылдап кылган.

Алексей ПАНОВ.
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Марк ОЮН.
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, культура ажылдакчыларының Россия проф. эвилелиниң президиум кежигүнү.

Лариса АРТЫНА.
Культура-чырыдыышкын ажылының хоочуну.

ЧАРЛААЛДАР БҮРОЗУ

Тываның В. Көк-оол аттыг «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрының 1990 чылдың декабрьда репертуары

Декабрь 21-де. Г. Фигейредо. **«Кул».** Тыва дылда шии. Эгелээри 19 шакта. Ол-ла шии декабрь 22-де болур. Эгелээри кежээкинин 19 шакта.

Декабрь 23-те. «Чаңгыс кежегелиг балет кежээзи». А. Чыргал-оол. **«Оттуушкун».** П. Геккер. **«Бурганга өргүл тудары».** Эгелээри 12 болгаш 19 шактарда.

Декабрь 25-те. О. Фельцман. **«Донна Люция, азы ачылыг-ла угбаяа».** Хөгжүмнүг, хөглүг шии. Эгелээри кежээкинин 19 шакта.

Декабрь 29-та. Чаа чылдың эстрада шоу-көргүзүү. Эгелээри 18 шакта.

Декабрь 30-де. Чаа чылдың эстрада шоу-көргүзүү. Эгелээри 18 шакта.

Декабрь 31-де. Бал маскарад. Эгелээри 17 шакта.

• • •

Балгазынның № 2 кожээ ажыл-агый профессионал-техниктиг училищезиниң директору албан-дужаалынга кижи хүлээп алыры-биле конкурсту Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу чарлап тур. Ук конкурска кожээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери болгаш ооң өске-даа адыларынга — бүдүрүлгеге ажылагыйга, азы инженер-башкы ажылынга 5 чылдан өрү стажтыг кижилер киржип болур.

Конкурска киржикчи-биле билдирилгелерни декабрь 30-ге чедир дараазында адреске чорудар: 667000, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18.

Улус өөредилге министерствозу. Телефоннар: 2-33-92, 2-36-41; 2-48-73.

• • •

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези хөмүрнү сөөртүг алыр үешагы — 1990 чылдың декабрь 1-ден эгелээш, неделяның бир дугаар болгаш беш дугаар хүннеринде 8 шактан 23 шакка чедир, а суббота биле воскресеньеде 8 шактан 16 шакка чедир бүдүрүлге, албан-организация черлеринге болгаш чурттакчы чонга дыңнадып тур.

• • •

Кызыл хоорайның харылзаа бөлдүри кижилерниң бо айда аала чогуур пенсия болгаш дузаламчы акшазын, хоорайның социал-хандырылга салбыры пенсияларны эде санап турар ужурундан, декабрь 18-ге чедир төлеп бээрин дыңнадып тур.

• • •

Национал школаларның эртем-шинчилел институдунуң Тывада лабораториязы национал уруглар садтарынга тыва дыл өөредириниң методика талазы-биле ажылдаар эртем ажылдакчызын конкурс ёзугаар хүлээп алырынче чалап тур.

Конкурстуң хуусаазы бо чарлалды парлаан хүнден соңгаар бир ай болур.

Лабораторияның адрези: 667000, Кызыл, Салчак Тока кудумчузу, 3 «а».

телевидение

ДЕКАБРЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Шантаж». Урал-чечен фильм, 5-ки сериязы. 10.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.45 Мультфильм. 10.55 «Александр Вертинский: чижип ылдым». 12.30 «Үе». 13.10 Коллаж. 13.15—14.05 Концерт. 16.20 «Оюн-лежир». 17.35 Деашинге, информация реклама. 18.05 Политиктиг чугаалар. «Чүс чыл». 19.05 Мультфильм. 19.35 «Ол болган, болган». 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ медээлеринден. 21.50 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.50—01.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

11.00 Остожениниң ужуралдарындан, 11.35 Литература. 6 класс. 12.05 «Ялта-91». 12.15 Мультфильм. 12.30 Э. Андикападзе. 13.00—14.05 «Алдын согун». Урал-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.45 «Угрюм хем». Урал-чечен фильм, 4-кү сериязы. 19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Бодалдар болдурун». Ачы-буян чедиришкин. 19.55 Алмактар видеосаналы. «Тыва телевидение чалап тур».

МОСКВАДАН

20.55 «Бодунга бодун дузала». Бодун башкарарының методиказы. Х. М. Алиев. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.25—23.30 «Биеттир бис, Бурган...». Урал-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Парижче чалаг. 19.10 «Вертинский». Телефильм. 20.00 «Тамчыктыг [illegible]». 20.15 [illegible]. 20.35—20.55 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Архимед». (Хабаровск).

Кино

ДЕКАБРЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ». «Жажда мести» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда. Видеозал: «Железная обезьяна» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР». «Киночылыңдыы» 9.00, 12.20, «Плюмбум, или Опасная игра» 10.20, 13.40, «Наутилус» 15.40, 17.30, 19.30 (узатнаи) шактарда.

«КАА-ХЕМ». «Варвара-краса, длинная коса» 14.20, «Сердце Ангела» 16.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК». «Давайте любить» (Югославия) 15.00, 16.50, «Хануссен» (Венгрия—ФРГ) 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ». «Спальный вагон» 17.10, 19.10 шактарда.

Индекс 54241.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Неделяда 2 парлалга
аңаазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 543.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 15 суббота
№ 286 (14486)
1925 чылда үнүп эгелээн
Өртээ 3 көп.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязы декабрь 14-те ажылын уламчылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч. Д. Б. Ондар** эртенги хуралды башкарып эрттирген.

«Тыва Совет Республиканың дыл дугайында» ТСР-ниң Хоойлузун амыдыралга боттандырып киирериниң механизм-чурумун чүүлдер аайы-биле тус-тус сайгарып чугаалажып, ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Оон соонда депутаттар «Тыва АССР-ниң улус депутадының статузунуң дугайында» хоойлу төлевилелин сайгарып чугаалажырынче киирген. Ол айтырыгга [illegible] тайылбырны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм салгалдаар болгаш [illegible] айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат **Н. А. Ондар** кылган. Айтырыглар соонда, ол хоойлу төлевилелин депутаттар кол ооргазы кылдыр бадылааш, хүлээп ап, оон чугаалажып аайы-биле сайгарылганы чорудуп, тус-тус [illegible] киирген. Айтырыг улус депутадының статузунуң дугайында турар болганда, [illegible] айтырыглар эвээш эвес болган. Ылангыя улус депутадынга чигелделер, чыл санында алыр [illegible] көрдүүрген чүүлдерге хамаарыштыр янзы-бүрү бодалдар тургустунуп турган. Түңнелинде депутаттарның киирилгени адилгелери-биле кады депутаттарның сайгарып чугаалашканы ол хоойлу төлевилелин хүлээп алдынган.

Эртенги хурал оон-биле доозулган.

Кежээки хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы **В. С. Кажин-оол** ажыткаш, сессияның дараазында хүн айтырыын чугаалажырынче киирген дыңнаткан. «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутадының статузунуң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин кол ооргазы кылдыр хүлээп ап бадылааш, чүүлдер аайы-биле сайгарылганы эгелээн. Оон соонда, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутадының дугайында» Хоойлуну амыдыралга боттандырып, киирериниң дугайында доктаал-биле кады хүлээп алдынган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң сессияга киирген айтырыгы чугаалажырының эгелээн. Тыва АССР-ниң чазааның [illegible] сессияга бадылаадыры-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** сөс алган. Тыва профэвилелдериниң даргазының оралакчызы Чаатай-оол Серенович Монгуштуң кандидатуразын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы албан-дужаалга, Тыва АССР-ниң садыг министринге — Петр Николаевич Ходыревтиң кандидатуразын депутаттарның [illegible] саналдаан. Ийи кандидатураның кайызы-даа тус-тузунда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларынга [illegible] мурнунда база чугаалашкан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга сүмелеттирип турар Ч. С. Монгуш депутаттар мурнунга үнүп келген. Депутаттардан айтырыг чок болган. Ч. С. Монгуштуң адын чажыт бадылаашкынының дансызынче киирген.

Садыг министринге П. Н. Ходыревти томуйлаарын ажык бадылаашкын-биле чорудар деп саналды улус депутаттары деткээн. Ажык бадылаашкынның түңнели-биле Тыва АССР-ниң садыг министринге **П. Н. Ходырев** соңгуткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызының албан-дужаалынга сүмелеп киирген кандидатура дээш чажыт бадылаашкынының түңнелин санажылга комиссиязының даргазы депутат **А. В. Марцеха** дыңнаткан: чажыт бадылаашкынга 103 депутат киришкен, Ч. С. Монгуш дээш 38 депутат бадылаан, удур бадылааннарның саны — 65. Ынчангаш четчир сан алдынмаан бооп турганындан, кандидатура эртпээн.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң улус төлээлериниң бүрүн эргелерин хугаадан эрте соксадыр дугайында айтырыгны чугаалашкан. Кызыл хоорайның улус судунуң судьязынга соңгутканы-биле, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң улус төлээзи **М. В. Доржуну** улус төлээниң хүлээлгезин күүседиринден хостаар дугайында доктаал хүлээп алдынган.

Республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оолдуң саналдап кииргени-биле, Тожу районнуң улус судунуң улус судьязынга **Е. Д. Веретнованы**, Барыын-Хемчик районнуң улус судунуң улус судьязынга **Л. О. Кыдыкти** соңгаан.

Тыва АССР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 75 дугаар чүүлүнге өскерилгени киирип, ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

«Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң аппарадының дугайында» дүрүм сессияга хүлээп алдынган. Хүн айтырыында көрдүнгени-биле, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чарлыктарын сессия бадылаан.

Сессия оон соонда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызының кандидатуразының дугайында айтырыгны база катап чугаалашкан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** сөс алгаш, ол албан-дужаалга улус депутаттарының Тожу район Совединиң күүскомунуң даргазы В. В. Содунамның кандидатуразын саналдаан. Ол-ла албан-дужаалга кандидатураны киирип, «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору В. И. Кан-оол [illegible] депутаттарга ол дыңнаткан. Чажыт бадылаашкынның түңнели-биле, В. В. Содунам дээш 61 депутат бадылаан, удур бадылааннар — 48, а В. И. Кан-оол дээш 25 депутат бадылаашкынын берген, удур болганнар — 84. Бөгүн хуудан хөй үн албайн барганындан, кайызы-даа эртпейн барган.

Сессияның болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың саналы-биле ажык бадылаашкынга депутат В. В. Содунамны база катап киирген. Ажык бадылаашкынның түңнели-биле хөй санны ап **В. В. Содунам** Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга соңгуткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тургузуунга чамдык өскерилгелер дугайында саналдарны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** кылган. Аңаа хамаарыштыр депутаттар [illegible] соонда доктаал хүлээп алдынган.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары **Д. Л. Тиимей** сөс алган. РСФСР-ниң Конституциязының төлевилелинге база Россия Федерациязының [illegible] төлевилелинге хамаарышкан айтырыг талазы-биле дыңнадыг кылган. [illegible] Ол талазы-биле саналдаан [illegible] болган соонда, доктаал хүлээп алган.

Сессия өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы ажылын оон-биле дооскан.

«Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйын экижидип быжыглаар, рынок экономиказынче шилчиириниң талазы-биле Тыва АССР-ниң чазааның программазының дугайында» республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың илеткелиниң талазы-биле саналоналы солчулгазы сессияның декабрь 12-деги хуралынга болган.

К. Т. ДАКЫР-ООЛ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозта зоотехник-бригадир:

Республиканың улус ажыл-агыйын [illegible] шилчилдер талазы-биле чазактың программазын деткип тур мен. Улус ажыл-агыйының адырларының аайы-биле канчаар ажылдаарывыстың угланыышкыннарын ында айтып каан-дыр. Рынокче шилчилгениң үезинде чүнү кылырывысты илеткелчи чугаалады. Рынок деп состуң утказын бодуун чон хамаанчок, көдээ ажыл-агыйның специалистери безин эки-ле билбес бооп-тур. Ынчангаш бо талазы-биле тайылбыр ажылы чорудары чугула.

Тыва республика мал ажылдыг. Дүктүң өртек-үнези эки билдинмес. Бистер моон мурнунда дүктү анаа-ла дужаа кел бижээ дужаап турдувус. Дүктүң шынарын хынаар бичии лабораторияларда ажыл-агыйларга тургузар айтырыгны база өөрениш көөрү чугула деп санап турар мен. Черниң ижиниң [illegible] чорудары нететтиниң келген. Тарылга шөлдериниң дүжүткүрүнүң анализин чорутпайн турар-дыр бис. Ужеажыдылга ажылын шын угланыышкынныг чорудар херек. Көдээ черлерге дузалал ажыл-агыйларын тудары үе негеп келген. Хоорайда бүдүрүлге черлери дузалал ажыл-агыйын чүге тудуп болбазыл?

К. А. МАСПЫК-ООЛ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Бии-Хем районнуң кооператкомунуң даргазы:

Улус ажыл-агыйын экижидип быжыглаар, рынок экономиказынче шилчииришин талазы-биле чазактың программазын кол-чүүнда-ла деткип турар кижи-дир мен. Чазактың бо чугаалажып көрүп турганывыс программазын херек кылырда амыдыралга боттандырар болзувусса, республиканың чону аас-кежиктиг, тодуг-догаа болур ийик дээрзинге чигзиниш чок турар мен.

Оону айтырыгларынга хамаарыштыр мындыг бодалды илередир бодап турар мен. Хүү онзунуң хевирлери янзы-бүрү болган турар ужурлуг. Коллективтиг ажыл-агыйларны база дузалал ажыл-агыйын моон соңгаар-даа хөгжүдер дээш бадылаар мен. Орулгазы [illegible] ажылдап турар ажыл-агыйларны моон соңгаар тудуп турган ажылын [illegible]. Ындыг ажыл-агыйларны чок кылза эки херек. Чурттап турган келген берге байдалдан уштунар [illegible] ажыл-агыйларның ажылдаар-ла, ажылдаар [illegible].

А. И. СЕМЕНОВ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, «Кызыл» агрофирманың баштаар чериниң даргазы:

[illegible]

Республикага харылзаа айтырыгларын [illegible]

лар боттары шилип алыр болза эки ышкаш.

Республиканың экономиказын район бүрүзүнге экижидип, быжыглап ап болурунуң аргалары бисте бар. Чазактың программазын бо хевээр хүлээп ап болбас.

Д. Б. ЧОКСУМ, республиканың Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги:

Чазактың программазында киирген чүүлдерни деткип тур мен. Совет черлер шугумнуг-биле тутса чогуур харылзаа объектилерин ажыттарга киребейн барды. Харылзаа объектилерин тудар талазы-биле оналдаларын күүсетпейн барганынга бүрүүлүг чамдык эштер бо залда олуржур-ла тур. Оларның ат, фамилиязын-даа адаашканчаар мен.

Республикага харылзаа айтырыгын канчаар шиитпирлээр база бо адырны кадрлар-биле канчаар четчелээриниң дугайында илеткелде киирген чүүлдер эвээш болду. Бо дугайты, Шериг-оол Дизижикович, чүнүдаа мыттавайн бардыңар. Көдээ черлерге телефон харылзаазын хөгжүдери чугула айтырыгларның бирээзи бооп турар. Ону кылырынга бисте чылдың-на 1 миллион рубль херек. Кадрлар талазы-биле бергедеп турар бис. Транспорт-биле хандырылгавыс база пат. Бо айтырыгларны чазак өөрениш көөрү чугула бооп турар.

Ш. П. КУУЛАР, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Тываның профобпчөвүлелиниң даргазы:

Социал-кадыкшылга айтырыгларынга доктаажсадым. Рынок экономиказынче шилчилге үезинде ажыл чок чорук бээр бодап турар бе? Оон саны, хемчээли кандыгыл? Чаа мергежилге өөредириниң акша компенсациязының дугайын бодаар херек.

Республиканың Министрлер Чөвүлели-биле профэвилелдерниң аразында дугуржулганың төлевилелин ажылдап кылган болгаш ону профэвилелдерниң активинге чугаалажып көөрүш деп тур. Рынок экономиказынче шилчилгеге кадыкшылга, санаторий, курорт айтырыглары нарын ашаар. Өске регионнарның путевкалары-биле солчуурунга бистиң курорттарывыс чүгле ооң чу ажылдаар конкурс шоттыг. Бүдүн чыл дургузунда ажылдаарынче шилчидер негеттинер. Аңаа акша-төгериктиң тускайлады. А тургузуун организациязы чогу бер[illegible] болдур тур.

Малгаш-сүт-биле эмизээ ылаштырарга черин тудар чувааны [illegible] 1979 чылдан бээр [illegible] оон 10 чыл болгаш 1989 чылда [illegible] план чедир [illegible] чедип келген.

Районнар боттарының курортеларының кусесрорде ажылдап черлерге чоон-на эвери [illegible] профилакторийларын тургузар херек-тир.

Ядылмын [illegible]

Ажыл [illegible]

чок, кижилер ону билбес. Кайы-кайы таланың эргелелдерин хүлээлгелерин айтып турган, коллективтиг дугуржулга кылып алыры чугула апаарган.

Бистиң республика үстүнден директивалар, айтышкыннарны күүседиринге кончуг кызымак болган. Ынчалза-даа республиканың чазаа бодуну турушкуг, концепциялыг болур ужурлуг.

Ч. К. АЙЫР-САНАА, Тыва АССР-ниң улус депутаты, «ҮТКА 25 чылы» совхозта ажылчын кооперациязының даргазы:

Кижилер дугайында чүнүн-даа мурнунда сагыш салыр. Кандыг-даа плааннарны күүседирин чүгле күш-ажылчы кижилерден хамааржыр. Ажылчын мергежилдерни чедип алырынга таарымчалыг байдалды тургузар. Амгы үеде база республикада хоойр мергежилдерге ажылдаар кижилер чедишпес. Ону кым-даа кылып билбес, чүгле боттарывыс кылыр апаар бис.

Чазактың программазын чонга тайылбырлаар. Бараан-биле хандырылга: тодуг, хептиг болур чугула. Программада чоннуң херегледер бараан бүдүрер дугайында көрдүнгени-дир. Тывага бараан бүдүрүлгези кол айтырыг болур ужурлуг. Чүге дээрге бүгү бараанвыс Саян артындан сөөртүп турар бис. Эът-биле хандырылга. Чоннуң эътти совхозтар хүлээп ап турар. Садыг органнарынга ындыг арга чок. Январьдан эгелеп Респотребсоюзка эът хүлээп алырын бээр болза эки.

Бистиң республика колдуунда көдээ ажыл-агый угланыышкынныг. Көдээ ажыл-агый сайзыралын эде көөр, продукция бүдүрериниң көвүдээриниң аргаларын тывары чугула. Планнар күүсеттиимейн, чедир кылдынмайн турар чүүлдер хөй. Мында удуртукчуларның, специалистерниң негелдези, харыысалгазы кошкак. Эптемденнеривис бар болгай, оларның ролю кайыл, көзүлбес-тир.

Москвага Тываның төлээ черин тургузары чугула. Ол айтырыгны өөренип көөрүн сессиядан ол дилээн.

Депутат болурунуң онзуунга сессияга чугаалашкан айтырыгларны тайылбырлап четтирери чазаан. Бичии хемчээлдиг бүдүрүлгелер ажылдаар. Тыва чыл-чем кылыр, [illegible] [illegible] органнарга [illegible] чугаалаан.

З. Н. САТ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кадыкшыл, ог-бүле, ие-чаш камгалалының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы:

Рынок харылзааларынче шилчииришин [illegible] чоннуң социал камгалалдыг болурунуң айтырыгларын киирбейн салыр, ону шиитпирлээр боттандырып, чорудуп оруктарын дилаан херек [illegible]. Ол чугаалаан. [illegible] камгалалдың айтырыгларын ону [illegible]. Ынчангаш депутат чоннуң социал камгалалының фондузун [illegible] республикалыг [illegible] херек [illegible] камгалалдың деңгелин [illegible] улус депутаттары [illegible] камгалалдың боттандырып чорударының про-

граммазын тургузары чугула. Ынчалза-даа ооң мурнунда чоннуң кадыының камгалалының болгаш байдалының талазы-биле социологтуг шинчилелдерни чорудуп, программаны үндезилеп тургузарынга эргежок чугула чүүлдерни билип алыр ужурлуг бис.

Чоннуң амгы-амгы кезектериниң социал камгалалының долузу-биле хандыртынган болурунче депутаттарның кичээнгейин ол угландырган. Чижээлээрге, өөренип турар аныяктар оларга эргежок чугула бараалар болгаш хеп [illegible] чедир хандыртынмайн турарын демдеглээн.

Ажыл чогу дээш төлээр дузаламчы акша-төгериктиң хемчээлин ажыл чок кижилерге чоорту эвээжээр түңнели-биле төлээрин депутат саналдаан. Ындыг чурум депутаттың бодалы-биле алырга, ажыл дилээринге ндигни берип, ажыл чогунга сылдап алгаш чамдык кижилерниң аргастанып чурттаар чоруун болдурбас.

Чоннуң социал камгалалының айтырыглары чазактың программазында наш катап чугаалажып көрген соонда безин, ындыг-ла тодаргай эвес бооп арткандыр деп демдеглээн.

В. К. ТРОФИМОВ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Орук фондузунуң эргелелиниң начальниги:

Бот-догуннаашкынны хүлээп алганы дыка хөй чүүлдерден ойталап, боттарывыстың акша-хөреңгивистиң хире-шаа-биле чурттап чанчыгарынче бисти албадай бээр деп ол саналын эгелээн. Төптен дузаламчы база кыызырлары чугаажок, ындыг апаар чүве болганда, баштайгы удаада биске берген акша-хөреңгини хүн бүрүнүң херегледииге [illegible] үүрмектей ажыглап кааптайн, а алызы барып дөөштиг кылдыр ажыглаар ужурлуг бис деп чугаалаан. Ынчангаш бар акша-хөреңгиниң ажыглалын тускай контрольга алырын саналдаан. Рынок харылзааларынче шилчип турар болганда, экономиканы удурту[illegible] аргалары, ооң тургу[illegible] [illegible] ужурлуг дээн бодалың илереткеш, удуртур органнарның тургузуун эде көөрүн ол саналдаан.

К. М. КАНДАН, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Ак-Туруг ортумак школазының өөредилге эргелекчизи:

Рынок харылзааларынче шилчииришин дугайында чугаалажып тура, [illegible] өөредилгезиниң дугайында уттуп алыр болдурбас, улуг хевирлиг болур ийик деп чугаалаан. Улус өөредилгезиниң айтырыгларын канчаар шиитпирлээр болурун чазактың программазында улам тодарай көрүп ап саналдаан.

Б. А. КОНУСПАЕВ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Кызылдың эът комбинадының директору:

Чазактың программазын деткип-биле [illegible] [illegible]

шиитпирлээринге дорт мур-

жилгезинден ойталап турары деп демдеглээн.

Рынок экономиказының бүдүүзүнде чон аразынга хевиртиң [illegible] байдалының дугайында тайылбыр ажылын чорудар херек деп, ол санап турар. Чижээлээрге, 1991 чылдың [illegible] хүнүн кижилер дүвүрелби-биле манап турар. Ол хүн аъш-чем болгаш бараан өртээ улгадыр чадавас, чижээлээрге, эът өртээ ынчан чүү хире бооруул дээш, өске-даа чүүлдерни оода чадаарда чижеглей тайылбырлаар херек. Ынчан кижилер өртектериниң өзери дээш ышкаш рыноктуң берге чүүлдерин улуг дүвүрээшкин чок хүлээп алыр чадавас деп бодалын илереткен.

А. В. КОНЕВ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Улус өөредилгезиниң талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы:

Өзүп орар салгалдың өөредилгези болгаш кижизидилгези чурттуң келир үезиниң дугайында айтырыг-дыр деп демдеглээш, бир эвес бедик мергежилдиг тускай эртемниглерни, ажылчыннарны белеткеп алыр дизе, улус өөредилгезиниң байдалын, ону моон соңгаар канчаар сайзырадыр болуруувусту хынамчалыг сайгарар ужурлуг дээн бодалын илереткен. Төптүң үндүрүп берген дузаламчы акша-хөреңгини дээштиг ажыглаарының оруктарын дилээн, оон-биле чергелештир фондуларны тургузарын саналдаан.

Улус өөредилгезинге экономиканың чамдык чүүлдерин кирипштирер деп турар болганда, ооң тургузуун, штадының хемчээлин эде көөрүн база саналдаан.

П. С. КАРА-САЛ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору:

Чазактың программазын дыңнап олура, мен бир-ле [illegible] көдээ ажыл-агыйже [illegible] салбас болза черле хоржок деп бодап олурдум. Республиканың ажыл-агыйының 80 хуу [illegible] ажыл-агыйдан тургустунган Хоорай черлери [illegible] бүдүрүлгениң [illegible] кончуг [illegible]. Ол ынчаш бүдүрүлге черлери совхозтар-биле каттыжып ажылдаар [illegible] дугайында [illegible] тывар. [illegible] мону кажылады [illegible]. Шоорут [illegible] чугаалаарга, «Саян» совхоз Тываның автобудругулу чери-биле каттыжып алгаш эки ажылдап тур. [illegible] Тыва [illegible] комбинады [illegible] бюджеттиг [illegible] [illegible] турар. Ногаа, картофель өстүрериниң талазы-биле [illegible] туспалдары чугула. [illegible] [illegible] [illegible] шиитпирлээр [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болур [illegible].

И. П. СЕМЕНОВ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, [illegible]

Туран мал ажыл-агыйының начальниги:

Чоокта чаа арга-арыг ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизинге Совет Эвилелиниң хамааттарынга Кыйгырыгны [illegible] Ажыл-биле чугаалаар херек арга-арыга [illegible] — айыылда. Бодап чок ажыглалдың хаяа [illegible] чаштыр [illegible] Арга-арыглар [illegible] моңгуну тыш алгаш ооң арыглааашкынынче ным-даа сагыш салбайн турар. Чеже ыяш ооң белеттептиниң турар-дыр? Чүге [illegible] бодавас тур бис. 1980-90 чылдарда чеже та [illegible] турупталган [illegible]? Ыяш ажыл-агыйын бүдүрүлге черинге дениссоп праливадан уштунар херек. Ынчангаш саналым Ыяш ажыл-агыйының министерствозун [illegible] тургузары [illegible]. Ол ыяшан ыяш ажыл-агыйының [illegible] [illegible] тургузары [illegible].

Б. Д. МОНГУШ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, партия рескомунуң инспектору:

Көдээге биче бүдүрүлгелерни сайзырадыр деп саналдааннарга катчып тур мен. Черниң садыглажыышкынын чорударынга мен удур мен. Чер — шевис, ону садар эргевис чок. Рынокче шилчилге үезинде хандыр бодаттынмаан чүүлдер кылырдыр бис. Мооңдуң бир эки [illegible] бар-дыр — олар газты бүдүрүп эгелээн. А бистер чүге хоржок бис? Оларда хүн чылыының ажыглалын хандыып турар батареялар бар. База-ла ында биче бүдүрүлгелерни көдээге сайзырангайжыдарының эки дуржулгазы бар. Ынаар кижилерден чорудуп тургаш, дуржулга шиңгээдип алырын бодаза эки.

А. И. ШУЛЕПОВ, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Үлегүр, архитектура, тудуг болгаш транспорт талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы:

Рынокче кирериниң байдалдары бисте кончуг чавыс болуп турар. Ниитизи-биле Үлегүр бүдүрүлгелериниң девиден [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турун келген. Эрткен чылдар-биле деңнээрге [illegible] эвээжээн. Бо [illegible] кончуг багай белеткенип алган бис. Чер [illegible] бо [illegible] чылдарда — боттарывыстың-на чурум-сагылга чогуурта, кижи бүрүзүнүң бо [illegible] [illegible] турар. Программада «бо[illegible]» деп сөс бажын анаа. Шак [illegible] ажылдап тургузарга [illegible] херек?

Г. В. ПАРАМЗИН, Тыва АССР-ниң улус депутаты, «Тыва даг-дугу» комбинадының чиңгине директорунуң хүлээлгезин күүседип турар:

[illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында).

ХООЧУННАРНЫҢ БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Персия мугулдуруунуң [illegible] чаңныктыг кара булуттар улам чыглып, айыылдыг хай-халап улам [illegible], дириглиш ер Бот-боттарынга удур туружкан талаларның шериглериниң болгаш бооп чепсекниң [illegible] уламчылап тур. Дүрүштүг [illegible] дээди чадазынга чедер четкен.

Дайынның, күш-ажылдың болгаш Чепсектиг Күштерниң хоочуннарының Бүгү-эвилел чөвүлели улуг салгалдың сай-сай кижилериниң [illegible] ССРЭ-ниң Президентизинче база Совет чазактың тургустунуп келген байдалды тайбың орук-биле шиитпирлээринче үндезилген [illegible] детип. [illegible] [illegible] чүүлдерни [illegible] тур.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге бо айтырыг талазы-биле ССРЭ-ниң Президентизинге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге кыйгырыг хүлээп ап турда. РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] [illegible].

Персия мугулдуруунда шериг [illegible] бистиң [illegible] арга-биле [illegible] [illegible] турбазы [illegible] деп санап тур бис.

Дайынның, күш-ажылдың болгаш Чепсектиг Күштерниң хоочуннарының Бүгү-эвилел чөвүлели

КӨРЕЙ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ МОСКВАДА ЧЕДИП КЕЛГЕН

ССРЭ-ниң Президентизиниң чалалгазы-биле Көрей Республиканың Президентизи Ро Дэ У декабрь 13-те албан ёзузу-биле Москвага чедип келген.

«Шереметьево-1» аэровокзалга ийи чурттуң күрүне туктары [illegible]. Өөнү Көрей Республиканың болгаш ССРЭ-ниң Гимннери [illegible] ССРЭ-ниң Президентизиниң [illegible] В. А. Медведев [illegible]. [illegible]

Уткуп алыышкынның үезинде Ро Дэ У совет көрейлерниң [illegible] [illegible].

Хүндүлүг таңныыл [illegible] автомашиналар аэропорттан Кремльче углаан. [illegible] Көрей Республиканың болгаш ССРЭ-ниң туктары-биле шимеглээн.

Уткуп алыышкынның албан ёзузу Кремльниң Георгий залынга болган. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев кадайы-биле Ро Дэ У-ну болгаш ооң өөнүң ээзин аңаа хүлээп алган.

М. С. Горбачев биле Ро Дэ У-нуң аразынга кыска беседа болган.

* * *

Совет-көрей харылзааларның [illegible] 1968 чылдың сентябрьда М. С. Горбачев Красноярск крайга чорупт турда, чугаалаан чугаазынга ийи чурттуң аразынга харылзааларны чогуттурар болурунуң аргалары бар апаарган деп демдеглээн. Ол-ла чылын бистиң спортчуларывыс Сеул олимпиадазынга киришкен. Ол чылдың төнчүзүнде садыг чергелериниң төлээлекчилери солушкан. 1989 чылда ук [illegible]. 1990 чылда Сан-Францискога М. С. Горбачев биле Ро Дэ У ужурашкан. Ол-ла чылын ийи күрүнениң дашкы херектер министрлери элчин деңнелинге дипломаттыг харылзааларны тургузар дугайында дугуржулгага ат салган. Оон эгелээш, ийи чурттуң аразынга бүгү талалыг харылзаалар калбарып эгелээн.

Президент Ро Дэ У Москвага кээриниң бүзүрүүлелинде [illegible] «Байыр чедиришкиниң [illegible]» деп документти тараткан. Совет Эвилелинге кээриниң чалалгазы дээш М. С. Горбачевка өөрүп четтиргенин илеретекен. Көрей Республиканың Президентизи ССРЭ-ниң [illegible] [illegible] [illegible]. Көрей Республиканың [illegible] [illegible] совет улуска байыр чедирген.

(СЭТА).

РОССИЯНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИ

Москвада Россияның чогаалчыларының VII съездизинде эгелээн изиг-изиг чугааларны дыңнап олурарга, чамдык-чамдыкта Кремльдиң Улуг ордузу-даа сагышка кирер. Ында чыылган улус депутаттарының болгаш чогаалчыларының бо чыыштазының сайгарып, чугаалажып турар айтырыгларында ниити, дөмей чүүлдер дыка хөй.

Оон бээр [illegible] — Кремльче чорутчан телеграмма. Чогаалчылар Россияның улус төлээлекчилериниң Персия мугулдуруунда [illegible] [illegible] бистиң [illegible] шиитпирин [illegible] деткээн.

[illegible] бистиң [illegible] болур турар чүүлдерни [illegible] болгаш [illegible]. Болууга [illegible] чогаалчылар канчаар улам [illegible] [illegible] бооп болурулус?

— Орус литератураның [illegible] [illegible] [illegible] Борис Романов [illegible]. — Чүге дээрге Тывада — ниити [illegible] улус чон болгаш он-он амгы литература бар, олар шупту каттышкаш, ниити орус литератураны тургузуп турар. Моон соңгаар-даа ындыг болур дээринге бүзүреллиг мен. Ынчалза-даа ол ындыг болзун дээр болза, оларга Чогаалчылар эвилелиниң-даа, чазактың-даа деңнелинге камгалал, дуза херек.

Ынчангаш чогаалчылар съездизиниң делегаттарының хөй кезии национал литератураларның айтырыглары-биле дорт ажылдаар ужурлуг секретарьны соңгуурунуң дугайында саналды деткээн.

Россияның Чогаалчылар эвилелиниң чаа Баштаар черин соңгуур съездиниң ажылының үшкү хүнүнүң кол айтырыы болган. Баштаар черниң даргазының албан-дужаалынга Юрий Бондаревтиң, Виктор Астафьевтиң, Олег Волковтуң, Валентин Распутинниң, Борис Можаевтиң, Евгений Носовтуң, Валерий Рогозин [illegible] кандидатураларын саналдаан. Ынчалза-даа Ю. Бондаревтен өскелери шуптузу кандидатураларын боттары [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

СЭТА-ның корр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы

(Уламчызы. Эгези. 1-ги арынга).

бисте азырадыкчы хоонге болгаш [illegible] чыгып калган кижилер ба-[illegible]. [illegible] Олар ажыл чок чорукту ыяап эртер апаар силер деп бүдүретти. Ажылдаар күжениг, чогаадыкчы болуп шыдаар кижилер ажылдаң ажынмаар, ажырбас.

А. С. ДЕМБИРЕЛ, Тыва АССР-ниң улус депутады, партия Өвүр райкомунуң бирги секретары:

Тыва АССР-ниң [illegible] талазы-биле программаны [illegible] республиканың чурттакчы [illegible] чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажыглалдың [illegible]

Бисте [illegible] рыноктуң [illegible] Бисте Дус-Даг [illegible] Өвүр [illegible] Каа-Хем [illegible] Бо бүгү ажылдарны [illegible] Министрлер Чөвүлели [illegible]

А. А. КААДЫР-ООЛ, «Тыва кобальт» комбинаттың КТЭ-зиниң даргазы, депутат:

Тываның чурттакчы чонунуң 60 хуузу 30 хар чедир [illegible] Чөвүлелиниң [illegible] даргазы Д. С. Монгуш «Ажыктар-95» программаны [illegible] чок. Республиканың ажыктарынче ээ көрүнмес болзувусса челде хоржок.

Оон ыңай мыңныг бир чүүл бар. Комсомол организацияларының чанында тургустунган ажыктар бүдүрүглелериниң 38 хуу үндүрүүнү тыртар деп турар. Шак мындыг хемчег ажыктарның тура-соруун кошкадып, тургустунган болгаш тургустунуп турар бүдүрүглерниң [illegible]

А. В. МАРЦЕХА, Тыва АССР-ниң улус депутады, [illegible] командири:

[illegible] 600-800 [illegible] Оон кымнар-даа [illegible] бистиң республиканың чурттакчылары садып турар [illegible] кижилер машина, мебель, [illegible] аймаа садып алыр дээш Тывада келгеп турарлар.

Мындыг байдал турда, республиканың бюджети куруглап турбайн канчаар. Чиңгеп садыглаашкын кылыр чорук-биле демиселди шинтпирлиг-биле чоруттары негеттинер. Республика иштиниче кирип сөөртүнүп турар бараан-нарның 10-15 хуузун маркировкалаар, коммерция ортез-биле садар арганы Министрлер Чөвүлели ажылдап кылгаш, бодунга хүлээнип алыр [illegible]

Х. Д. МОНГУШ, улус депутады, Респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазы:

Рынок экономиказынче шилчилге үеде улус ажыл-агыйның чамдык адырларынга узамзыга бээр чадавас хире. А бис бодувустуң талавыстан 1995 чылга чедир программаны ажылдап кылган бис. 1990 чыл рынокче шилчилгеге белеткел ажылдары-биле дооступ турар. 1991-92 чылдарда кол барааннар талазы-биле хандырылганың деңнелин 1990 чылдының деңнелинге хевээр арттырар оралдажылыкыннарны кылыр бис. 1993-95 чылдарда республиканың экономиказының экижиишкинин чедип алыр. Ынчан рынокту ыяап-бүрү барааннар-биле долдуруптар бис.

1991 чылда барааннар-биле хандырылганың деңнелин 1990 чылдың байдалынга хевээр арттырып шыдаптывыс. [illegible]

[illegible] Италия, Кыдат, Австрия чурттар-биле бистиң республика чугаалажылганы чоруттуп турар. Моон кончуг солун, ажыктыг чүүлдер үнүп болур дег. Маңаа үстүнде адааным дег ажыл-агыйжы сегириштиг кижилер херек.

В. Ф. МИШКИН, улус депутады, Кызылдың автоорук техникумунуң директору:

Чазактың программазынга кол черин улус өөредилгези ээлеп ужурлуг. Рынокче шилчилге үезинде [illegible]

[illegible] интернат-бажыңның [illegible]

Г. Я. ЭПП, улус депутаты, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы:

Бистиң чазактың удуртукчулары [illegible] «Үстүнде» чуруу үрээшкиннери болуп турда «адасга» база [illegible] үрээшкиннери болуп турбайн канчаар. В. П. Болбатты [illegible] типография [illegible] Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбат болгаш Тыва АССР-ниң [illegible] начальниги И. А. Остапец олар типографияның талазы аза сөскатканынга бурулуг. Ынчангаш бистиң комиссия В. П. Болбатка хамаарыштыр бүгүжеглин чарлаар деп шиитпирни үндүрген.

Программага кадылаар айтырынга хамаарышкан чүүл база турар ужурлуг. Удуртуп баштаар черлерде штаттың 50 хуузун кызыраары чугула. Начальниктер эвээш болган тудум, ажыл-иш-даа шимчеп үнер, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү-даа өзер.

«ТЫВА АССР-ДЕ ДЫЛДАР ДУГАЙЫНДА» ХООЙЛУ ТӨЛЕВИЛЕЛИНИҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ УК ТӨЛЕВИЛЕЛДИ БЕЛЕТКЭЭР КОМИССИЯНЫҢ ДАРГАЗЫ Ю. Л. АРАНЧЫННЫҢ ИЛЕТКЕЛИ

[illegible] кирип турар «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу төлевилелиниң [illegible] Ю. Л. Аранчын [illegible] РСФСР-ниң [illegible] ССРЭ [illegible] үндезилээш, бо Хоойлуну тургускан, ынчангаш ол парлаттынган төлевилелдер [illegible] 4, 5, 17 чүүлдерни казаан, 8, 9, 12, 13, 26 болгаш 32 чаа чүүлдерни немээн, эге кезээниң болгаш 3, 6, 21, 29 чүүлдериниң [illegible] Тыва АССР-ниң [illegible]

Кежээлерин бо айтырыглар [illegible] Е. Ч. Оюржак (Кызыл) [illegible] ча деп бадыткап турар: тыва чонга хамаарыштыр национал [illegible] кижилерден [illegible] Кызыл хоорайда Ш. С. Куулар [illegible] Тыва дылды кызагдаар чоруктар турбаан болгаш чокдаа. Районнарда харын шагдан бээр орус дылды тоовагла албайн келген».

Бо Хоойлуда таарымчалыг эвес чүүлдү хоойлужудуп тур бис. Орустар бистиң кадаа суурларывыстан көжүп чоруй барган. Чаштарны өөредип турарывыс шын эвес. Оон түннелинде олар орустап чугаалап [illegible] бо ажылга тыва башкылар эки ажылдаар ужурлуг». [illegible] кирген чүүлдерни ынча дыка кирип турган канчаарыл? Төлевилелдиң чамдык чүүлдерин Тыва АССР-ниң Конституциязынга кирип болур ышкаш-тыр».

Бо бот-боттарынга удурлашкак саналдар Тывада дыл байдалының бедүүн эвезин көргүзүп, чүгле дылдарның салым-чолунуң болгаш национал бот-тускайлаң культуразының дугайында айтырыгларның онза [illegible] бистиң республикага дылдарның болгаш культураның [illegible]

Солуннарда парлаттынган төлевилел болгаш [illegible] декабрь 5, [illegible] тодаргай көргүзери чугула [illegible] деглээр чүве чүл дээрге, Тыва республиканың күрүне дылы кылдыр тыва дылды хүлээп көөру, а орус дылды — ССРЭ-ниң албан ѐзузунуң дылы база РСФСР-ниң күрүне дылы болганда, ону националдар аразының харылзаазының дылы кылдыр санаар дээни болур. Бо таварылгада өске дылдарны хостуг ажыглаарының болгаш хөгжүдериниң магадылалдарын чогуур чүүлдерде көрген болгаш Тывада чурттап турар өске национал-дың кижилериниң дылы дээш кандыг-бир ылгалышкак кылырын болгаш дылдарның болгаш культуразын ажыглаарынга болгаш хөгжүдеринге [illegible]

Мындыг-даа болза Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң [illegible] «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлуда тыва болгаш орус дылдарны күрүне дылы кылдыр хүлээп алыр деп альтернативниг санал үнген, ол дээрге Россияның дыка хөй автономнуг республикаларының үлегерин эдерген болгаш РСФСР-ниң бүгү национал республикаларын [illegible] рын деткээн чорук болган. Ол саналды деткиири күзенчиг-дир.

Ол ышкаш дүүн РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң идеология комиссиязының болгаш национал политика база апыяктар херектериниң талазы-биле комиссиязының каттышкан хуралынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң бо саналын деткиир [illegible]

Бо саналдарны силерге [illegible] тура, улус депутаттары күрүне ужур-дузалыг меңгги угаанныг болуп, Тыва республиканың күрүне дылы кылдыр тыва болгаш орус дылдарны хүлээп алыр бээр деп идегелин күзедим.

Хоойлунуң болгаш [illegible] чамдык чүүлдерин база [illegible] кирерниң хуусаалары [illegible] Маңаа боттуг чүүлдерни болгаш ажыл-херектиг байдалы барымдаалаары [illegible] чугула. Тыва АССР-де дылдар дугайында Хоойлу немелде башкы кадрларны, өөредилге [illegible] пособиелерин, чаштарга болгаш улуг кижилерге программаларны, өөредилге шактарын немээрн, ном үндүрүлгезинге, эртем, педагогика институтарынга болгаш [illegible] немелде ажылды, [illegible] хөреңгини, саазынны болгаш өске-даа материалдарны, тыва болгаш орус дылдарга паспорттар, дипломнар, аттестаттар, херечилелдер, күш-ажыл дептерлери болгаш өске-даа чүүлдерин парлаарын негээр апаар. Баштай көөрге [illegible] танма, штамп, [illegible]

Төлевилелдиң [illegible] «болгаш» деп сөстү [illegible] деп сөс-биле солаан бис. [illegible] кевиң-херек чок черге [illegible] дылга кылырга, хой саазын, үе, шак, күш негеттинер.

Ажыл кылырда күрүне дылын албан билген турар албан-дужаалдарның (17 чүүл) даңзызын тургузуп турда, маргылдаалар чиңге болган. Ол даңзы кандыг-даа [illegible]

Тыва АССР-ниң [illegible]

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлуну [illegible]

* * *

Күрүне дылынын дугайында Ю. Л. АРАНЧЫННЫҢ илеткелиниң соонда депутаттар айтырыгларны салган. В. А. Попов 8-ги чүүлде херек эвес [illegible] 16-гы чүүл херек чок [illegible] 28-ги чүүлде [illegible]

Ю. Л. Аранчын [illegible]

Оон соонда Дээди Совет [illegible] даргазы З. Н. САТКА [illegible]

[illegible] РСФСР-ниң [illegible] З. Н. Сатка [illegible]

С. Н. ИЛЬЕНКОВ, Тыва АССР-ниң улус депутады, Барыын-Хемчик райкүскомунуң даргазы:

[illegible] 1993 чылдан [illegible]

[illegible] салгалдыгыл, билдинмес. Республиканың районнарның, бүдүрүлгелериниң хереглидеңдээ. Ону кым санаалыыл?

Ч. К. АЙЫР-САНАА, Тыва АССР-ниң улус депутады, «УТКА 25 чылы» совхозта ажылчын кооперациянын баштаар чериниң даргазы:

Президиумунуң талазындан ыйымдыышкын бар хире-дир. [illegible]

В. У. ХОМУШКУ, Тыва АССР-ниң улус депутады, «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң редакторы:

[illegible]

Тыва дылды күрүне дылы кылыр дээрге, улуг шүүдел үнер деп турар-дыр. Херек болган соонда, ону дилеп тывар апаар, акша-мөңгүн харамнанган херээ чок. Залда чаңгыс орус дылдыг кижи ооган болза, чаа-соонда орустаар чүвеве бар-дыр. Кожавыста Моолда чурттап турар тывалар боттарының дылын камгалап алыр дээш дыка кызып турар. Борта оюн көргүзүп чораан тываларның дылының арыын кайгаан боор силер, бистиң дылывыс холушкан апарган. Орус дылга камгалал херек чок, ону түн бүрү ажыглап турар бис. Бир эвес тыва дылды күрүне дылы кылбас болза, ол хөгжүүде албас. Бөгүн депутаттарның «Төрээн дыл» ниитилелиниң мурнундан негелдени дамчыдып тур мен.

К. Д. БУДУК-ООЛ, Тыва АССР-ниң улус депутады, «Билиг» ниитилелиниң даргазының оралакчызы:

Тывага ийи дылдың [illegible] чонга бо талазы-биле шын тайылбырны бээр херек. Үениң негелдези-биле нады шыдамыккай чорукка өөренир, чаңгыс аай чорукту, чөпшээрежилгени дилээр ужурлуг бис.

Тыва дылды күрүне дылы, а орус дылды националдар аразының харылзажыр дылы кылдыр хүлээп алыр деп саналдыг мен.

Э. С. ДОНГАК, Тыва АССР-ниң улус депутады, Чөөн-Хемчик район эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи:

Бистиң тыва дылывыс онзагай дылдарның бирээзи. [illegible]

К. А. БИЧЕЛДЕЙ, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутады:

«Тыва АССР-де дыл дугайында» хоойлу төлевилели бүгү [illegible]

Н. М. МОНГУШ, Тыва АССР-ниң улус депутады, Чадааның № 2 школазының башкызы:

[illegible]

Ч.-Д. Б. ОНДАР, депутат, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы:

[illegible] кылдыр бадылап-ла алгаш дижик бис, бодунуң девискээринге тыва дыл күрүне камгалалдыг турар.

Бистиң дылывыс хезек үеде херек чок дыл болуп бар чытты. Хурал-суглаа, бүгү-ле чүве орус дыл кырынга болур. Тыва дыл анаа-ла амыдыралчы харылзаалар дылы болу бергеп турду. Мурнумда санал берген депутаттарның саналын деткиир мен.

(Санал дөстү бээрге, залдан депутаттар К. А. Бичелдейден айтырыглар салган, [illegible]).

К. Д. ОНДАР, Тыва АССР-ниң сан-хөө министри:

Күрүне суверенитединиң дыл дугайында чугула айтырыглары чугаалажып турар-дыр бис. [illegible]

А. М. МАРКС-ООЛ, депутат, «Тува суг-мелиорация» каттыжыышкынының Кызыл-Мажалыкта КМК-зының начальниги:

[illegible] нуурдалдыг өөренип турар. Амгы үеде байдал ындыг эвес-тир. Ам амыдыралдан кагзавап көөрге, бистиң [illegible]

В. Ф. ЧАДАМБА, Тыва АССР-ниң улус депутады, «Шын» солунунуң редакторы:

[illegible]

С. Н. АРАКЧАА, Тыва АССР-ниң улус депутады, Кызылдың № 5 школазының башкызы:

Чүве чугаалаан депутаттар хоойлуга хамаарыштыр боттарының саналдарын ыырды. Чаңгыс аай ийи дылды күрүне дылы кылдыр бадылаарынче кирер ужурлуг бис.

[illegible]

А. С. ООРЖАК, Тыва АССР-ниң Юристер эвилелиниң даргазы:

Республикада [illegible]

(Төнчүзү 3-кү арында).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

[illegible] ... тургузар бис.

Күрүне дылы, албан дылы деп терминнер ... Хоойлу чогаадырының ... [illegible] ... Юридиктиг анализ кылдынган-дыр. Комиссия кежигүннери чангыс аай ... болган.

А. В. КОВАЛЬЧУК, Тыва АССР-ниң улус депутады, «Кызыл ТЭС тудуг» эргелелиниң бызанчы-бетонщиги:

Дыл айтырыы аажок нарын айтырыг. Тывада чурттап турар болганывыста, мен шупту тыва чон-дур бис. Улуг өг-бүле бис. Өг-бүле бүрүзүнге шиитпирлеттинмейн чорын айтырыглар турар. Дең-дески чүве турбас. Дыл таварыштыр кижилерни бот-боттарынга удур тургузары ажыы чок.

Республика чаа экономиктиг харылзааларже шилчий бээрге, кандыг дыл күрүне дылы болу бээри ылгал чок. Ийи дылды кожа салыр апаар. Хөй дыл билир кижиниң угаан-медерели сайзырангай, байлак болур. Кижилерниң аразында ... [illegible] ...

Ынчангаш тыва, орус дылдарны ... күрүне дылдары кылдыр бадылаарын ... тур мен.

А. П. СУМЕНКОВ, Тыва АССР-ниң улус депутады, ... 4 ОПТУ-нуң директору:

Ийи-даа дылды, чангыс-даа дылды күрүне дылы кылдыр чарлап болур. Чээрби ажыг чыл аныяктар-биле ажылдап келдим. Хөй-хөй сургуулдарны училищеден амыдыралче үдедим. Бо үениң дургузунда эскерип турарымга, хоорай чурттуг аныяктар тыва дылын ийи билбес, барык билбеттери-даа бар. Районнардан келген аныяктар орус дыл билбес болур чорду. Оон улуг сургуулдар аразында мөчүлдежиишкиннер эгелээр. Тыва дыл билбес оолдар, уругларны эттеп-хыйнаар чоруктар база туруп келген. Олар-даа, бис-даа буруулуг эвес-ле болгай бис. Бистиң кижизиткен система буруулуг. Дыл дугайында Хоойлуну хүлээп алыр болзувусса, шупту чүве чурумчуур.

Бистиң училищевисте орус, тыва дылды сургуулдарга өөредип эгелээн. Ынчанмас болза келдээден келген өөренир күзелдиг аныяктар орус дыл билбезинден шылгалдалар ... [illegible] ... айтырыг туруп тур.

Өөп орар салгалды тыва дылга өөредириниң талазы-биле тодаргай боттуг хемчеглерни ажылдап кылыр. Уруглар садындан, школадан өөредип эгелээр. Ынчангаш тыва дылды күрүне дылы кылдыр чарлаар.

Тыва Совет Республиканың дылдар дугайында Хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр саналдарны соттулгазының соонда түңнел сөстү Ю. Л. Араптанга берген. Ол улус депутаттарының Хоойлу төлевилелинге киирген ... [illegible] ... Тыва, орус дылдарны ... күрүне дылы кылдыр хүлээп ... саналдааннар боттарының хуузунда база шыныгт. Оон-биле чергелештир чүгле чангыс тыва дылды күрүне дылы кылдыр чарлаарының талазы-биле саналдар база чоптуг. Орус дыл дээрге бүгү делегейде хүлээп көрдүнген дыл-дыр. Оон ужур-дузазы Совет Эвилелиниң чоннарының амыдыралынга аажок улуг. Оон бистиң республиканың ажыл амыдыралынга ужур-дузазының дугайында чугаалаваска-даа билдингир. Дыл — чоннуң угаан-бодалының ... [illegible] ... Ынчангаш тыва дылды Тыва Совет Республиканың девискээринге күрүне дылы болдурары дээрге-ле тыва чоннуң угаан-бодалының, культуразының, чаңчылдарының, ужур-утказын үнелеп, национал бот-онзагай ... культуразын ... [illegible] ... Тыва дылдың күрүне дылы болуру ССРЭ-ниң дылдар дугайында Хоойлузунга чөрүшпейн турар. Тыва дылды күрүне дылы кылдыр чарлаары-биле холбаштыр ... айтырыглар тывылыр чугаажок. Ынчалза-даа оон чоорту шиитпирлээр аргалары бар. Орус азы бурят, тувин азы якут башкылар, специалистер ажылдап чедип келген дижик, бис оларны дораан тывалап чугаалай бээрин негей бербес-ле болгай бис. Маңаа ылаңгыя амыдырал хандырылга черлериниң ажылдакчылары күрүне дылын чугула херек кире хемчээлге билгени турарынче салым салып, оону өөредириниң эптиг байдалдарын тургузарын чугулалап көөр апаар. Ынчангаш тыва дылды күрүне дылы кылдыр чарлаанындан эгелээш, ТДЛТЭШИ-ниң ... [illegible] ... Ю. Л. Араптан ... [illegible].

Дараазында Тыва Совет Республиканың дылдар дугайында Хоойлузунуң төлевилелиниң кол сорулгазын сессия хүлээп алган. Дыл дугайында Хоойлу төлевилелиниң 1 чүүлүнге хамаарыштыр киирген эдилгени тодаргайлаарга, «Тыва Совет Республиканың күрүне дылдары тыва болгаш орус дылдар болур» деп эдилгени бадылаарының чурумунга хамаарыштыр саналдар, сүмелер болган. Хоойлу төлевилелиниң кол сорулгазын хүлээп алган болганда, тыва дылды күрүне дылы кылдыр хүлээп алганы ол болур. Ынчангаш ам чүгле эдилгени эрттирериниң азы эрттирбезиниң дугайында чугаа турар деп бодалды деткээш, улус депутаттарының эдилгени ат бүрүзү-биле бадылаар деп шиитпирлээн. Эдилге бадылаашкынның ... эртип болур деп база тодараттынган.

Чалгар сөөлүнде Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның чүүл аайы-биле чугаалажылгазы болган. Оон 1 чүүлүн мурнундагы хүн сайгарган. «Тыва Совет Республика» деп атка доктаап, ону ажык ... [illegible] ... Конституциязынга киирер дээш санал хүлээп алдынган.

Душтекти чалгар соонда дылдар дугайында Хоойлу төлевилелиниң 1 чүүлүнге эдилге талазы-биле ат бүрүзү-биле бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында саналга комиссиязының дыңнадыын сессия бадылаан. Түңнелдер мындыг болган: **бадылаашкынга шупту 112 депутат киришкен, оларның 54-ү эдилгени киирер дээш, 57-зи — киирбес дээш, 1 кижи дадагалзаан, 14 депутат бадылаашкынга киришпээн.** Ынчангаш бадылаашкынның болур-чогуур саны албаанындан, «Тыва Совет Республиканың күрүне дылдары тыва болгаш орус дылдар болур» деп эдилге эртпейн барганы-биле Тыва Совет Республиканың күрүне дылы тыва дыл болган.

Оон соонда сессия ажылын уламчылаан. Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның төлевилелин чүүл аайы-биле сайгарткан. Чижээ, 2 чүүлге хамаарыштыр мындыг саналдар киирген: Депутат К. А. Мон «Бистер социалистиг ... [illegible] ... Депутат Б. Д. Монгуш «Тыва Совет Республика — бот-догуннаашкыныг күрүне, РСФСР-ниң составында ССР Эвилелиниң субъектизи» деп немеүре «РСФСР биле ССРЭ» деп сөстерни солуй салыр» ... Депутат К. А. Бичелдейниң саналы-биле «Тыва Совет Республика — бот-догуннаашкынныг күрүне, РСФСР-ниң составында РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң субъектизи» деп эдилгени киирген. Депутат Г. Ч. Ширшининиң саналы-биле «демократтыг ниитилел» «демократтыг социализм» деп сөс каттыжыышкыны-биле солуттунган. Депутат А. И. Ванжаның саналы-биле «хамаатыларның эргелери», «хосталгазы» деп сөс-биле неметтинген. Хынамчалыг сайгарылганың соонда Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитединиң Декларациязы хүлээп алдынган. Сессияның киржикчилери Декларацияның хүлээп алдынганы-биле холбаштыр бот-боттарынга байыр чедирип, туруп келгеш адыш часкаан. Тыва Совет Республиканың амыдыралында бир кол документ ынчаар хүлээп алдынган.

Дараазында Тыва Совет Республиканың дылдар дугайында Хоойлу төлевилелиниң чүүл аайы-биле сайгарылгазы болган. Чижээлээрге, мындыг эдилгелер киирген: 2 чүүлге «Тыва Совет Республиканың девискээринге орус дыл күрүне дылы-биле деңге ... [illegible] ... 3 чүүлдуң ... «Күрүне ... болгаш өске ... хамаарыштыр ... чоруктү азы ... хамаарылганы ... 30 чүүлге «Албан ... дыг кижиниң болгаш амыдырал хандырылга адырының ажылдакчызының (албан тексттерни ...) деп эдилгелерни (оларны киирткен) киирген. Ол ышкаш редакторлаан эдилгелер база киирген. 16 чүүлге хамаарыштыр элээн чугаа болган. Шак ынчалдыр эдилгелер киирип чугаалашканының соонда Тыва Совет Республиканың дылдар дугайында Хоойлузу хүлээп алдынган.

Оон-биле сессияның 2-ку хүнүнүң ажылы доозулган.

* * *

Дыл дугайында хоойлу төлевилелиниң бир дугаар чүүлүнге немелде киирип, Тыва Совет Республиканың күрүне дылы кылдыр ийи — орус биле тыва дылды катай хүлээп көөр саналды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязынга депутаттарның АТ, ФАМИЛИЯЗЫН КИИРГЕН ДАҢЗЫ ЁЗУГААР БАДЫЛААШКЫНЫНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Кызыл хоорай. Санал дээш бадылааннар: А. В. Ковальчук, А. И. Капуянников, И. В. Гуляев, Б. П. Сашин, В. А. Шабалин, В. А. Муравьев, А. Г. Богданович, В. Д. Тавбозидзе, В. Г. Шестаков, А. В. Конев, К.-С. Д. Бавуу, Б. С. Нечаев, В. П. Урванцев, З. Н. Сат, В. Ф. Мишкин, Д. Л. Тиимей, В. А. Попов, А. П. Суменков, Б. А. Конуспаев, В. В. Панкратов. **Удур бадылааннар:** С. С. Саптай, Ч. А. Удумбара, В. С. Салчак, А. К. Монгуш, С. Н. Аоакчаа. **Бадылаашкынга киришпээннер:** Г. Я. Эпп, Ю. С. Путинцев, М. С. Козлов, В. П. Сургутанов, М. К. Куулар.

Бай-Тайга район. Санал дээш бадылааннар чок. Удур бадылааннар: Н. Х. Хертек, Ч. Х. Хертек, Б. Д. Монгуш, К. С. Донгак, С. Б. Ногай. **Бадылаашкынга киришпээннер:** К. С. Дилак.

Барыын-Хемчик район. Санал дээш бадылааннар: А. С. Шуленов, Г. В. Папамзин, С. И. Ильенков, Б. С. Нурзат. **Удур бадылааннар:** В. К. Монгуш, А. М. Маакс-оол, В. Х. Сүге-Маадыр, Д. Ч. Ондар, Н. Ч. Саая, К. Х. Шавыраа, В. У. Хомушку, М. Б.-К. Саадан. **Дадагалзааннар:** С. П. Кужугет. **Бадылаашкынга киришпээннер:** Б. Х. Доржу, Н. А. Жогаль.

Чөөн-Хемчик район. Санал дээш бадылааннар: Д. Б. Ондар. **Удур бадылааннар:** И. Д. Ооржак, К. М. Сарыглар, Э. С. Донгак, Н. М. Монгуш, Б. Ч. Монгуш, В. С. Монгуш, Х. Д. Монгуш, М. Б. Донгак, Н. Н. Ойдуп.

Сүт-Хөл район. Санал дээш бадылааннар: Ч. Б. Монгуш, Г. М. Шөгжек. **Удур бадылааннар:** Д. К.-Х. Ооржак, М. Д. Кара-Сал, П. С. Кара-Сал. **Бадылаашкынга киришпээннер:** И. Д. Ондар.

Каа-Хем район. Санал дээш бадылааннар: В. С. Кажин-оол, В. Б. Петров, А. В. Марцева. **Удур бадылааннар:** М. К. Доржукай, С. А. Кыныл-оол. **Бадылаашкынга киришпээннер:** В. И. Лужанов.

Кызыл район. Санал дээш бадылааннар: В. И. Соломонов, А. И. Семенов. **Удур бадылааннар:** Э. Х. Ооржак, К. Ш. Ялакое, Э. Д. Монгуш, В. Ф. Чапамба. **Бадылаашкынга киришпээннер:** Е. В. Гераллый, В. С. Очур-оол.

Мөңгүн-Тайга район. Санал дээш бадылааннар: Г. Ч. Ширшин, В. Л. Хемер-оол.

Өвүр район. Санал дээш бадылааннар: А. С. Дембирел. **Удур бадылааннар:** Н. О. Тумат. **Бадылаашкынга киришпээннер:** Л. С. Б. Күулар, Ш. Д. Ооржак.

Бии-Хем район. Санал дээш бадылааннар: И. Н. Семенов, В. Н. Гончаров, В. Д. Титов, В. К. Трофимов, К. А. Маслык-оол. **Удур бадылааннар:** Д. С. Доттаа.

Таңды район. Санал дээш бадылааннар: И. П. Лаврищев, М. Ч.-А. Монгуш, Ю. К. Губаров, В. П. Голиков, В. Ф. Хомченков, С. Г. Поспелов. **Удур бадылааннар:** А. Ш. Сенам-Байыр, А. А. Каадыр-оол, Ш. Н. Куулар.

Тес-Хем район. Санал дээш бадылааннар: С. М. Доспай, К. М. Саваадыр. **Удур бадылааннар:** Б. К. Шомбул, В. Ч. Сүлдүм, М. Б. Эртине.

Тожу район. Санал дээш бадылааннар: Ч.-Д. Б. Ондар. **Удур бадылааннар:** В. В. Содунам, А. С. Каадыр-оол.

Улуг-Хем район. Санал дээш бадылааннар: В. М. Батешин, К. Д. Бяче-оол, В. С. Неделин. **Удур бадылааннар:** К. М. Каплан, А. Т. Сотпа, Ч. К. Айыжы-Санаа, А. Д. Тюлюш, Б. Т. Санчи, Б.-У. Д. Дрявааа, К. А. Бавыкслей, В. С. Биче-оол, К. Т. Дакыр-оол.

Эрзин район. Санал дээш бадылааннар: Н. А. Ондар, А. И. Ванжа. **Удур бадылааннар:** К. А. Мон, Д.-С. Б. Янзак.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязында

АЙТЫРЫГ—УРУГЛАР ДУГАЙЫНДА

Бичии уругларга көрдүнген сүттен чем кылыр кухняның дугайында айтырыг кайы хире чугулал деп чүве билдингир, ол талазы-биле чугааның тургустунуп келири ынчангаш таварылга эвес. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кадыкшыл, өг-бүле, не-чаш камгалалының талазы-биле доктаамал комиссиязының чоокта чаа эрткен бир хуралынга ол айтырыгны чугаалажып тура, колла кичээнгейни республиканың ажыл-агыйларында сүт кухняларының тудуунуң чорup турарының байдалынче углаан. Тыва агроүлетпүр эвилелиниң капитал тудуг киилдизиниң начальниги А. А. Михайленконуң дыңнадыын ап, комиссия кежигүннери оон сайгарып чугаалашкан.

Байдал чогум черле кандыгыл деп айтырыг тургустунуп келир. Дыңнадыгдан ап көөрге, уругларның сүт кухнязын тудуп, ажыглалга киирериниң планы 1987 чылдан амгы үеге чедир чүгле 14 хуу күүсеттинген боор турар. «Чүге?» деп айтырыг ол дораан тургустунуп келген. Ол колдуунда-ла совхозтарның ботоорулга-чарылгаже, ботакшаландырыышкынче шилчээни-биле, ажыл-агый удуртукчузунга тудугну боттары планнаар эргени бергени-биле тайылбырлаттынып турар.

Айтырыгның өске талазын көрүп көрээлиңер. Комиссия хуралынга сөс ап, чүве чугаалааш, республиканың Кадык камгалал министерствозунуң кол педиатры В. П. Мочалов дараазында чүүлдерни айыткан. Кадык бышкылаарынга эргежок чугула аъш-чемни чаш организмниң чедир албайн турарындан салдарлыг боор турар аарыглардан уругларның аарыыр чоруу РСФСР-ниң деңнелинге хамаарыштыр алыр болза, бистиң республикада 3-4 катап бедик. Эргежок чугула витаминнерлиг чемнерни чемге чедир ажыглавайн турарындан, аарыглардан организмниң камгалалы кошкак боор болур дээрзин ол чугаалаан. Бичии уругну ооң ээп турар үезинде шын чемгерери — мадыынга ол чүгле бичии турда эвес, амыдыралының оон-даа ынай үелеринде салдарлыг болуру эртемден эмчилерге билдингир.

Айтырыгның чугулазын билгеш, ону сайгарып чугаалажырынга доктаамал комиссияның кежигүннери идепкейлиг киржип, канчалза экил деп айтырыгга харыы үндүрер сорулга-биле санал-оналдар солушкан. Депутаттар кандыг түңнелге келгенил? Сүт кухняларының тудуу-биле холбашкан айтырыг совхоз директорларының холунче шилчээн, ынчангаш Тыва агроүлетпүр эвилел оону утлап башкарбас апарган, а республиканың Кадык камгалал министерствозу айтырыгның салым-чолу, ооң чогумчалыг шиитпирлеттинери дээш кызымак, турушту болбайн турар дээрзин комиссия айыткан. Келир үедеги салгалывыска бөгүнгү хамаарылгавыс мындыг боор турар-дыр. Уругларга көрдүнген сүт кухняларының тудуу-биле холбашкан айтырыгны Тыва агроүлетпүр эвилелдиң президиумунга чугаалажып көөрүн доктаамал комиссия даскан.

Эртине ДОНГАК.
Тыва АССР-ниң улус депутады.

Эрзин районнуң кино четкизиниң ажылдакчылары кожалары — Моолдуң Завхан аймааның кино ажылдакчылары-биле дуржулга солчуп, бот-боттарынга аалдап барып турар. Чоокта чаа эрзинчилер — 5 кижи составтыг делегация (удуртукчузу кол бухгалтер Н. Балдан) каш хонук дургузунда аймакка чораш келген. Улиастай хоорайда кинотеатрның даргазы Ган-төмүр аймактың кино ажылдакчылары бо чылын канчаар ажылдап турарын сонуургаткан. Эң ылаңгыя бот-орулга-чарылгаже шилчээнин таныштырган. Төлээлер 1991 чылда кады ажылдажылга дугайында керээни чарганнар. Эрзинниң төлээлери коллективтер-биле ужурашкылаан. Боттарының ап чорааны «Хой Гиль Дон» деп кинозун моол өөнүктерге көргүскүлээн.

ЧУРУКТА: Эрзинниң төлээлери аймак төвүнде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Советтер: ооң шиитпирлээр айтырыглары

ХАРЫЛЗААЗЫ БЫЖЫГ.

Бай-Тал — бистиң республиканың делгем девискээрлиг, хөй чурттакчылыг булуңнарының бирээзи. Мында совхозтуң ажылчыннары, специалистери, кедээ интеллигенцияның төлээлери, ажыл-агыйның херээнге үлүүн киириштирип келген пенсионерлер ажылдап, чурттап турар. Улуг ортумак школа, уруглар сады, Культура бажыңы, библиотека, эмнелге пунктузу, хереглекчилер ниитилелиниң магазиннери, почта салбыры база бар.

Эрткен соңгулдаларда мында № 33 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга совхоз директору Ч. Х. Хертек соңгуткан. Бистиң солуннуң Барыын-Хемчик районда тускай корреспондентизи аңаа барып, депутат-биле ужуражып, соңгукчуларының илегелин шынзыдары-биле ооң кылып турар ажылдарын, оларның-биле харылзаазын, бодалдарын чугаалап бээрин дилээн. Ону моон адаанда парладывыс.

— Соңгукчулар-биле харылзаанар кандыг хевирлиг тургустунганыл, аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Чурунай Хирее-оолович?

— Республиканың күрүне өрге-чагыргазының дээди органында чонумнуң бүрүн ... [illegible] ... соңгутканым мээң улуг харыысалгам ... [illegible] ... девискээрнде турар албан черлери, организациялар, күрүне болгаш хөй-нийти организациялары доктаамал харылзааны тударын негээр дээрзи билдингир. Ынчангаш соңгулдалар эрткен соонда, бүгү соңгукчуларым-биле ийи удаа ужурашкан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң эрткен сессияларының материалдарын, хүлээп алган хоойлуларны, экономиктиг болгаш социал ... айтырыгларын таныштырдым.

Ажылдаар кабинедимниң эжии кижи бүрүзүнге ажык. Доктааткан шактарда аңаа хамаатыларны хүлээп ап, саналдарын, негелделерин ... [illegible] ... көргүзери органдарын кеңдим. Округум девискээринде район, кедээ Советтерниң улус депутаттарының активинге, хөй-нийти организацияларның кош-ажылчы коллективтерниң дуза-деткимчезинге даянып ажылдаарын чугула деп көрүп турар мен.

— Соңгукчуларлан чеже чагыг кирген? Ооң күүселдези кандыг болурул?

— Улуг хөй чагыг бүрүткеттинген чүве. Ынчалза-жок немелде чагыглар база бар. Мешкен-Хөлде, Эле... [illegible] ... километр 11 хойжу коданнарның электрижидерин дилээн. Республиканың агроүлетпүр эвилелин дамчыштыр «Кедээ электри тудугга» кылдыртыр айтырыг тургустунган. Төлевилел-смета документациязы белен. Аңаа 137 муң рубльди чарыгдаары көрдүнген. Хереглеттинер 500 чаңгыс... совхоз тудугжулары белетеп ... [illegible] ... бо ажылды келир чылын доозар кылдыр көрдүнген. Ыяш белеткээр, сарлык коданнары тудар. Шээр мал чайлаглаадыр Биче-Шуйже автомашина оруу кылыр дугайында чагыг бар. Ажыл улуг, хөй чарыгдал негеттинер. Соңгукчулар мурнунга аазапкан болганда, ыяапла күүседир апаар. Ынчангаш «Тыва даг-дугу» комбинат-биле керээ чаргаш, күчүлүг даг техниказының күжү-биле, ооң дузазы-биле чоокку чылдарда ону чогумчалыг шиитпирлеп болурунуң аргазы бар хире. Хемчик бажында Чөөн-Хемчик, Шыңдазыны, Чиңге-Хемниң кежир көвүрүглер тударынга чону киириштирип, шеф организастаар. Аңаа ыяк белеткел, материалдар херек.

— Немелде чагыглар база бар дидиңер. Чүлер ирги?

— Өг-бүле бүрүзүн газ плиталары-биле, сарлык казарчыларын электри мотоциклдар-биле хандырарын негээн. Амгы үеде суурнуң чурттакчыларының болгаш малчыннарының хөй кезиинге совхоз ону садып берген. Бо чылын безин 4 муң рубльге 22 ... [illegible] ... Бо айтырыгны ийи чыл дургузунда шиитпирлеп болурунуң аргазы бар.

Хойжуларның чамдык коданнарын электрижиттенивис соонда, электри моторларының чамдыызы хостаттан. Ам складта шыгжап каан 24 мотор бар. Сарлык коданнарынга четчир. Ырак кадар-бээт черлерде чурттап турар улуска ону аалдарынга ... [illegible] ... биле хандыртынары берге боор турар мындыг.

Рынок экономиказынче шилчииринин амгы үе-чадазында иштики курлавырларны чөптүг, долу ажыглаары чугула дээрзи билдингир. Тус черниң дой-довураан казып, түүйбу кылыр цех тудары чугула апарган. Совхоз ажылчыны Данар Петров удурткан 12 кижини ол ажылды кылыры-биле четчелээн. Аңаа салыр, тургузар дериглерни дарый тыварын депутады мени даасткан, айтырыгны ынчаар тургусканын чөптүг деп билип турар мен.

Суурга малчыннар чурттаар бажыңнарны тудар дугайында саналды чүүлдүгзүнүп, деткивестиң аргазы черле чок. Ынчангаш республика төвүнге болган улуг хуралга саналымны берип, ол талазы-биле планымны чугааладым. Тудуг ажылдары эгелээн дээрзин чугаалап каайн. Суурнуң кыдыынга Малчын аттыг кудумчу чоокку чылдарда немежир.

Бистиң кедээ Советтиң девискээринде суурлуг Шивилиг аржааны бар. Мында чайгы үеде эмненир, дыштаныр 24 орунууг профилакторийни кылып ... [illegible] ... эгеледивис. Профком дамчыштыр садып алырга, путевканың өртээ 14 хонукта 12 рубль. Хүнде үш удаа чемненир, чурттаары, ойнаар чүүлдерни, спорт херекселдерни ажыглаары — шупту мында кирип турар. Келир чылдан эгелээш, ооң материалдыг баазазын улам ... [illegible] ... көрдүн ген.

— Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер, кижилерни ажылга киирер талазы-биле силерниң округуңарда кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязынга бо айтырыгны чугаалашканын Бай-Талдың бүгү чонунга июль айда-ла таныштыргаш, тускай хемчеглерни ажылдап кылган. Үлегерлиг корум-чурумнуг суур, коллектив дээш социалистиг чарышты чарлаан.

Совхозтуң баазазынга ийи кооперативти ажыдып, ажыл чок турган кижилерни олче хаара тудуп киирген. Бо чылын 6 аныяк өг-бүлени мал ажылынга хүлээп ап, 8 кижини малчыннарга дузалажып ажылдаары-биле чоруткан.

Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда путёвка-биле бистен барып ажылдай берген аныяк оолдар база бар.

Дружинниктерниң материалдыг сонуургалын кедүрери-биле үш хонуктун немелде шөлээзин оларга тывсырып, 12 дружина командаларының аразында эки ажылдаан 4 команданы ай санында акша-биле шаңнаарын, ховар бараанннарны оочур чокка садарын чон шиитпирлеп алган. Ол сөөлгү үеде чаңгыс-биле көдүртүнүп турар айтырыгларның бирээзи болгай. Бис ону мындыг янзылыг шиитпирлеп турар бис. Кайызы-ле дээштиг болурун амыдырал көргүзер ужурлуг.

Ап чорудуп турар хемчеглеривисти Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга чоокта чаа илеткээримге, чүүлдүг деп санаан.

Александр ХЕРТЕК беседалашкан.

Улус депутады-биле интервью

БОТТАРЫВЫС БҮДҮРЭЭЛИ

Аъш-чем болгаш үлетпүр бараанннарының ховартааны, оларның өртек-үнези улгатканы-биле шалыны эвээш, эң ылаңгыя пенсионер кижилерниң амыдыраар аргазы бергедеп турар апарган-дыр. Ынчангаш өске черлерден аар өртектиг бараан-сараан, аъш-чем аймаан хөйү-биле сөөртүрүн эвээжедип, боттарывыс бүдүрүп ап болурунуң арга-хоргазын өөренип көрзе кандыгыл?

Бистиң Тыва бот-догуннаан күрүне болур деп турар-дыр. Чеже-даа РСФСР-ниң составынга артар, оон дуза алыр-даа болза, республика боду бодун хандыртынар апаар байдалды чоорту тургузар апаар. Ол сорулга-биле алгы-кешти, өлүк аймаан, эътти Тывадан шуптузун ол олчаан үндүр сөөртүп турбайн, боттарывыс ону болбаазырадып, продукция бүдүрер болза ажыктыг хевирлиг. Тывалар шагшаандан тура алгы-кешти, өлүк аймаан боттары эттеп, идик-хептни даарап кедип чорааннар. Бөгүн безин оон даарап алган хевин кедип алган чоруур кижилерни бола көрүп болур.

Бистиң республикаға диин, киш, дилги кежинден бөрттерни, хой, өшкү кежинден тонннарны, хураган, анай кежинден бөрттерни, херектээштерни даарап болур. Ол ажылды организастаары берге деп чугаа бар-дыр. Мен бодаарымга, улуг бүдүрүлгелерни туткужеге чедир кооперативтерни, хууда кижилерни ол ажылга хаара тудуп болур. Чижээлээрге, кедээ суурларда херээжен кижилерниң кылыр ажылы, эң ылаңгыя кыжын барык чок. Чайын харын аар-саар ажылдарга ажылдап болур. Дыка хөй херээженнер бажың ээлеп орар. Бир эвес оларга алгы-кешти, божаны бээр болза, олар чайын алгыларны эндере эттеп алгаш, кыжын идик-хепти чүге даарап болбас деп. Чүгле бо ажылды чер-черлерге организастап шыдавайн турар деп бодаар мен.

Кыргыс ЛАМАЖАП.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Кызыл хоорайга декабрь 10-да 22 шак үезинде бөрт ушта соп апарганының медээзин дыңнаткан. Калинин биле Московская кудумчуларының белдиринге норка бөрт тудуп алгаш чорааш дөрт оолду милиция ажылдакчызы Альберт Губаев эскерип кааш, оларны хынаарга, бирээзи № 3 АТБ-ның чолаачызы 34 харлыг Александр Ондар ... [illegible] ... ол хынаарга ... [illegible] ... милиция ажылдакчызынче бижектиг халып турган. Милиция ажылдакчызы ... [illegible] ... соонда, үптекчилер дөртүлээн ... [illegible] ... Ол-ла хүн Кызыл хоорайда № 3 АТБ-ның «КамАЗ» ... чызы Мугур-Аксынга чүък сөөртүп чеде берген. Таптыг-ла 20 шак үезинде ол ... [illegible] ... ооң дөрт дииш ... [illegible] ... Декабрь 10-да 21 ... [illegible] ... С. Н. Дорну ... [illegible] ... дашканнар. Вахтёр шак орай таанын барымдаалааш, оларны киирбеске, бирги болгаш ийиги ... [illegible] ... шаап каанннар. Бии-Хем районда Аржаан суурнуң чурттакчызы 19 харлыг Мерген Монгуш Кызыл хоорайның чурттакчызы Аяя Оюн олар чуттурган.

Декабрь 11-де 24 шак үезинде Барыын-Хемчик районнуң Бадык суурда Трактовая кудумчуда 24 харлыг Лилия Монгуштуң өлүг мага-боду тывылган. ... [illegible] ... Истелге чоруп турар. 12-де хүн милицияның оперативтиг ... бөлүүнге Таңдыда АТБ чолаачызы Сергей ... [illegible] ... Ол билдиришкининде декабрь 10-да ийи оол ... [illegible] ... машиназынга алгаш ... «Революцияның ... » совхозтуң чанынга машинадан ону үндүр ... база бергенин, «КамАЗ»-тың кабиназында магнитофон база ... бар деп ол бижээн.

Мария КУЗЬМИНА.

СЫЫН ҮНҮ

Оруктуг-Хем бажын орта
Орайтадыр барып четкеш,
Оъттуг, суглуг черни шилип,
Одагланып алдывыс ийин.
Хайынган шай дывылады,
Кара-былаа чинилгеди.
Кадыр-Каъттта сыынның
үнү —
Каргыраалап эгеледи.

Чаржалаштыр база бирээ
Чаныыстан харылай-дыр.
«Чаңнап турда күжүрлерниң
Чараштарын» — дижип ор
бис.
Доктак баштыг сөөскен
данзаа
Таакпызын кыпсып алгаш,
Тоолчургу аян-биле
Даржай ирей төөгүп олур:
«Эрте бурун бистиң улус
Эткин өйүн шилип алгаш,
Сыыннарынче аъттангылаан,
Сыыннар үнүн дыңнаар
чораан.
Салым, утаам чаагайжыыр,
Сарыыл кирип, назын узаар.
Оолдар, кыстар херек кылып
Ону дыңнап чорунар дээр.
Эдип турда, сыындыва
Эгиндеи боо шыгаап болбас.
Эндеr кылып, мажы басса,
Эки эвес үүлгедиг боор.
«Боскум дунуп калган
соонда,
Боолаза-даа хүлээр мень»
деп,
Борандылаан күскү сыынның
Болдалы ындыг дижир чүве.
Шаандагының чаңчылдарын
Сагып көргер, оолдарым.
Чамдыктарның ужур билбейн
Чаңнай бээрин соксадыңар».
Даржай ирей ону сөглээш,
Данзазының хүлүн кактааш,
Тандыларже кара шайын
Таптыы сүргей өргүй берди.
Биче-оол ДОЮНДУП.

ШОМ-ШУМНАР

Шом-Шумнар, Чоорганныгта чораан сен бе?
Шораан бедик сыннарынга тепкен сен бе?
Чүнма-тези, өшкү, сарлык кады оъттаан
Чурумалдыг онза чараш оран чүве.
Каан дээрниң чинзигир көк хиндиминде
Кара ээр кажык хире ужуп чоруур.
Кашпалдардан шурап баткан хайым хеми
Ханы төрээн Хемчиктиве удаап кирген.
Дүнекиниң түмe-сая сылдыстары
Дүнзүк-аарден, ылчыг кыс дег, карак базар.
Шоваа чаңныг чылгычының сыгыт-ыры
Шорааннарга хостуг чоргаар чаңгыланыр.
Эртенгиниң эриг алдын хаяа-чырыы,
Эрээн каътка херек чажып шонгалакта
Элик, хүлбүс, сыын, мыйгак, мажаалай-даа
Эзимнерже чемиш дилеп дойлуп үнер.
Ээремчик дузаа дег, бурун шагның
Ээр-дагыр копалары сыннар сыраан.
Союспаң мөге, Чүгүрүк-Сат өгбелерниң
Солун чиктиг ужуралы ында сиңген.
Барбаан кижээ хөөрели мактавас мен,
Байгы турган сетгилимнин шыны-ла бо:
Часпас аар, бедик тевер аңчыларның,
Чарлыг, аттыг малчыннарның чурту чүве.
Кезн мөңге чырык Хүн — Хосталга дээш,
Кежегелиг кара бажын кестирген
Чолу чаагай Алдан-маадыр эрестерге
Шом-Шумнар чаглак шивээ болуп чораан.
Түлүш КАРЫМА.

«АКТАР» БОЛГАШ «КЫЗЫЛДАР»

• Төөгүден дамчыыр чугаа •

1917 чылдың октябрьда орус чурттуга хувискаал [illegible] тандыы Ак-Хаанның [illegible] Үлгүр [illegible] дүжүр октаан [illegible] бедүүн чонга [illegible] тарамчылыгларга [illegible] Россияга Хан тогтуушкунунга [illegible] Совет республиканың удур байларның [illegible] Тыванын чону [illegible] Ак-Хемниң арат тары Арыг-Үзүүнү, Бедир-Кежиниң, Арыг-Торгалыгның Шагаан-Арыгның хоочун чурттакчылары [illegible] Россиялан медээлерни [illegible].

Ол суурларның хоочун чурттакчыларының [illegible] орустар-биле [illegible] тураны черле [illegible]. Чиңге, Арыг-Үзүү, Бедир-Кежи [illegible] Маңчылай (Васелий) Монгуш (Игорь) Ак-Туруг чурттуг аңчы арат Көк-Болат-биле ведергей найыралдыг, үргүлчү [illegible] оолдары, кыстары мырыңай өглежир чүгөн.

1919 чылдың часкаар чазынында Маңчылай Ак-Туругда Моңгуш Көк-Болаттың аалынга [illegible] ведергей дүвүрээн чедип келген.

— Ат болган оңчук, Тывада «актар» келген, олар ам Улуг-Хем кожууниче чоонгулап олурар, а «кызылдарның» саны, боо-мөңгүжү Хем-Белдиринде эвээш, ам канчаар, аа?

А Көк-Болат ынчаарда «актар», «кызылдар» деп чогум кымнарыл дээрин көңгүс билбес. Ынчангаш Маңчылай аңаа дыка тайылбырлап берген: «Ак-Хааның дүжүрткен тергиидели катап тургузаар [illegible] дагын [illegible] хувискаалчыларга. Ленин баштаан удур чөпсентиг демократтыг чоннуң дыштыныышкынның тергиинчилериниң [illegible] турар [illegible] «актар», а оларга удур хувискаалчыларны «кызылдар» деп адай берген».

— Чүге «актар» дээнин билдим, а демги хувискаалчыларны чүге «кызылдар» дижир чүвел?

— Ийе, чүге дизе хувискаалчылар болза ыдыктарының аас-кежии, хосталгазы дээш кызыл ханын төп, амытанындан коргуп чок чарлыр. Кызыл туттуг болганда, оларны «кызылдар» деп адаан. «Актарның» [illegible] болза, [illegible] [illegible].

Ак-Туругнуң хамык чону «актарның» коргуушкуну [illegible]. Бээж-Баян Өндүр [illegible] Арбай-оол ирей [illegible] Кежин-оол [illegible].

[illegible] ол дүне, калбак [illegible]. Тывада, орус чурттуңда харыл ооң өскен, торан черн Ак-Туругда хамык болуушкуннарның дугайында бажын эргилдир бодап чыдаан. [illegible] Чоржан-Доруг хенертен [illegible] [illegible].

[illegible] Ак-Туругда [illegible] [illegible] Арбай-оол [illegible] [illegible] «Кежин-оол, Кежин-оол! Дүрген тур, чиңге [illegible] алгаш, калчаа [illegible].

Бортаан оолдуң холу [illegible] Кежин-оол [illegible] [illegible].

«Ат болган, Кежин-оол айыылга база катап таварыжыр деп берген-дыр, ынчангаш көшкен аалдарга дораан чедерң. Чоржан-Доруг ну далаш-биле эзертээш, чорупканнар. Хүн көөреп, сиген шалыны чаа-ла кургап турда, Чаа-Хол бажының эң бедик тайгазы Баян-Өндүрнүң эдээнде дамырак кара суг чоогунда оймакта уруу, кудээзиниң чаа тиккен өөнге чедип келгеннер. Мырыңай удаваанда Арбай-оолдуң чугаазы көвүдеп [illegible] состер эдип эгелээн. Ам канчаар боор, эм-тaң бар эвес, калчаа аарыгга туттурган ирейниң ийи холун арай боо кадыр хүлээш, ыыры сериг шаараш ажаага [illegible] [illegible] [illegible] Арбай-оол ашак [illegible].

[illegible] «Актар» Ак-Туругта, [illegible] Шуваймал, Кара-Нава, Чолдан-Оожур. Базарты [illegible] Ак-Хааның [illegible] Ак-Туругнуң Бедик-Тейге «актарның» [illegible] Чап-оол [illegible] Адыр-Бажыныга [illegible] «тон» [illegible] Шивэ-Кудуруктуг [illegible] Чарыа-Кырыы «актар» базала тангыс боолаан. [illegible] Бедик-Тей [illegible] Дагаанында [illegible] Бээр-Даг баары-биле [illegible] орда. Даллывайның шуваганчызы Чолдак-Кадай [illegible] «Тур! Тур!» Хоржок, ынаваc. «Тог» кылгган. Кадай калбаш кээп дүшкен. Кужурнуң аксындан эк кевиттип хан төктүп, чүгле чаңгыс солагай буду-биле тепкиленип чыткан. Ак-Хааның албатыларының араатанзыг үүлгедии ол ышкажыл.

...1920 чылдың арай часкаар [illegible] Улуг-Хем [illegible] «актар» [illegible].

Туругта база [illegible] (Сергей Константинович) [illegible] Сүт-Бажы [illegible] Тарланың [illegible] «Актарның» араатан [illegible] Моңгуш Көк-Болат. [illegible] Дaг-Баарының [illegible].

Медээни ол берииңген. [illegible] «актар» [illegible] Чаржыгаш-Арттың [illegible] Улуг-Хемнуң [illegible] Арбай-оолду [illegible].

— Мегелээр болзуңза дораан боолап каар бис. «Кызылдар» бо чөөн бар бе, кажан келгей?

— Бурун [illegible] А «кызылдар» [illegible].

— Ынчаарга орун [illegible].

— Чаа, дарга.

[illegible] Даг-Баарының [illegible] «актар» [illegible] Көк-Болат [illegible] Ол-бо [illegible] боо даажы чыңгыраар. Артык-оол [illegible] «Тыы алдым. Хүн куъзел». [illegible] артында аңчыларның чазыг чок адыышкынынга шыдашпаан «актарның» бир [illegible] Чаа-Хол [illegible] — Чадааннаже [illegible].

Алексей ДУГЕРЖАА.

ТЫВЫНАРАМ

Магалыышкы кайгаар-дыр
мен,
Бар-ла чүвем беринсээр мен.
(Бажынга [illegible])
Кара талдын [illegible] чок,
Караты [illegible]
[illegible] чок.
(Баажынга [illegible])
Оюн НАКСЫЛ ыткан.

ҮР ЧУРТТААР ДИЗЕ...

110 чыл [illegible] Чүлс Дорэм [illegible] [illegible] ар АКШ-та [illegible] 4300 ажык [illegible] дээрзе, бот амыдыралдан хан базышкының угаадыр, ол мыкаш язва, неврастения деп аарыглар көвүдээр. Өг-бүлелиг чурттаары эр улустуң оргаңызмынге дыка таарымчалыг. Өг-бүлениң эзелериннен кадайы чок апаарга, эр кижиге дыка халалыг, а херээженнерге ындыг эвес, элээн чиик болур.

Бир эвес кижи үжел хире чыл дүргүзүнда ийи эң-ле чоок оңнүу-биле араладжыр, ээрэжир болза, ооң чурттаалганы 5 чыл, а дөрт ындыг өнкүктүг болза, 7-10 чыл узаар. Хоюгуур чамгыс чурттап чоруур кижиниң назыны 10-15 чыл кызырылыр.

МИЛЛИАРД ДУГАЙЫНДА ЧҮНҮ БИЛИР СИЛЕР?

Миллиардка болзаоза, миллион [illegible] эвээш сан-дыр. Бис ол санны алдан-ла, бижип-ле чоруур бис. Чогум ооң [illegible] [illegible]. Бир ынчаарга [illegible] ааразы ышкажыл. Ынчаарга миллиард секунда дээрге 32 хире чыл-дыр.

БУРУНГУ ШАГНЫН ТАРААЗЫ

Чоокта чаа 30 харлыг [illegible] турист Отоно Китамура солун чүүлдү тыпкан: Мрамор далайының дүвүнге ол эштип чораш, грек улустуң бурунгу шагда доңгазын тып алган. Ооң иштинге кызыл-тас үрезинин ыяк кылдыр шыгжап каан болган. Кызылтас үрезиниң көөрге, дүүн чаа бастырып, арыглаан ышкаш, а ону 1400 чыл бурунгаар шыгжааның эртемденнер бадыткаан. Үрезинни дүжүлге кылып, тарып каарга, 100 хүү үнүп келген.

ЫМЫРААГА УДУР ДАЙЫН

Малярия деп аарыгдан делегейде ам-даа дыка хөй кижи өлүп турар. Ол аарыгның халдавырын ымыраалар неттередип, кижилерни аарыгга таварыштырып турар. А ол аарыгны Совет Эвилелинде шаг-ла уштукан. Ынчаарга АКШ-тың чамдык штаттарынга кижилер малирияцан аарыыр, олуп турар. Ынчангаш малярия халдавырын неттерединг ымыраааларга удур дайынны ыланган. Флорида штатта [illegible]. Бир чаш [illegible] 700 [illegible].

АКШ-ТЫҢ БАЙЛАРЫ

Сонгу [illegible] Американың Каттышкан Штаттарында [illegible] миллиард 200 [illegible] 1 миллион 660 муң хире херээженнер [illegible].

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЧЕЖЕ МООРТАЙ БАРЫЛ?

Француузтуң [illegible] Парижте [illegible] «[illegible]» чоокта чаа дооскан. Ол [illegible] бүгү делегейде амгы үеде 400 миллион моортай бар. Оон иштинде Американың Каттышкан Штаттарында 55 миллион, Индонезияда — 30 миллион, Австралияда — 15 миллион ажыг. Перуда болгаш Габонда моортайлар дыка эвээш, ол чурттарда моортайның барык үнелевейн турар.

(Парлалгадан).

Шыдыраа

VIII КӨШТЕН УДУК
Бодалганы Михаил Мендуме тургускан.

Кроссворд харыызы

№ 200 «Шынның» үнген Намзыд Сегбенин тургускан кроссвордунга харыылар.

ДООРА ДУРГААР: 1. [illegible] 7. Арыкал. 8. Онгача. 9. [illegible] 10. Одум. 12. Сээ. 14. Авай. 15. [illegible] 19. [illegible] 20. Аңы. 21. [illegible] 22. Бос. 27. Тожан. 29. Адыт. 30. Чоос. 31. Ыдык. 33. Хады. 36. Кестик. 37. Тоорту. 38. Шуя.

УЗУН ДУРГААР: 1. Өртэл. 2. Чыыш. 4. Мун. 5. Оңгу. 6. Очалаң. 9. Өнчү. 11. Шапа. 13. Ужа. 15. Курут. 16. Куран. 17. Өөн. 18. Тос. 23. Чагы. 24. Аза. 25. Хачы. 26. Өдүрек. 28. Болага. 32. Диин. 34. Дорт. 35. Куу.

ОМААШ

Кижи [illegible] [illegible]

— Хүнде үш катап столовая омааажының иштин ижер [illegible].

— Четтирдим! — [illegible] Ам ат болган! Сыкыртыры ол-дур! Угаан-куттаа чок мен. Эмчи: «Ийя хүн школа баобас! Бажыңынга чыдар "сен" — дээрге, сагыжым ажый берди. «Байырлыг» дивээнимни-даа орта билбес мен. Күзүмчүнүң ыдыкыжын чиилеп салып-ла бердим. Ийи-үш бажың ажылдыы маңнааш, ам харыч чүгээ [illegible] ышкаш. Дем чаала амыр-дыш бербес чөдүл [illegible] суграг. «Таптыы! Меңээ дора коргкан-дыр» [illegible] деп иштимде амырап аажок.

[illegible] Карманымче холум суккаш, эмчи [illegible] болзаам чоп мен «Ыяап-ла столовая омааажы-биле ижер [illegible] ва! Бажыңывыстың ыыш омааажынга [illegible] ол-дур ийин моон Столовая омааажы-биле [illegible] [illegible].

Бажыңымче эвес интернат [illegible] «Кажаазын [illegible] [illegible]

[illegible] Кара [illegible] эжиниге келгеш [illegible] чазап ке[illegible] сай тур [illegible] мен. Эжиктп [illegible] «Доктор [illegible] [illegible] Мени [illegible] [illegible].

— Интернатта чурттавайн турар улус [illegible] — [illegible] Сурагда моон аңгы [illegible]. Омаашта чүгле мында-ла болгай. Арга чадаарда буттарым [illegible] [illegible] туда-ла тур мен.

[illegible] турумда, повар [illegible] [illegible].

— Ма, дуңмам. Ижип алгаш, кичээлиңче дүрген халы, че! — диди. Өөрүм соолдар моон суг дилеп ижип турганын сактып келдим. Топтап көөрүмге, мээң тос класста үгбам-на ийин, ах шыырайлыг, кара кирбиктиг, узун-на чиңге угбай болду. Ам-на келдирлей аарак тайылбырлап эгеледим ийин оң.

— Угбай, а угбай... Меңээ... Меңээ хымыш эвес... Омааштан, угбай. Столовая омааажындан. Эмчи моңу хүнде үш катап омааш-биле иш диди — дээш эмнер шилип суңдум.

Ол чараш угбам сыстып ушун кел чыткан катсын [illegible] [illegible] [illegible].

— Четтирдим, угбай! — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] айтырыд. [illegible]

— Бо омааашты [illegible] [illegible] [illegible] «Четтирдим, угбай!» [illegible] [illegible].

Бажыңымга [illegible] [illegible] Ийи угбам чиктиг конгуг апарган, печка артында кыдаштажып чорый бердылар. Авам чүнү-даа мыттавайн, соңгаже [illegible] шаккаш-даа тураг. Авам омааашты ацлаба-дүндере тудуп турар.

— Бо-даа аная эвес, чөдүл эмнээр, хуулгаазын омааш болгай аан. Ийи-ле хонгаш каң-кадык апаар сен, оглум. Чемнен че! — дээш, омааажымны аъш-чем шкавының эң-не хүндүлүг, бедик черинге салып каан.

Авам ыяш чараш ол боор, балдызын алгаш үне берди. Ынаар печка артында угбаларым каттыржыр-даа. Тенектенип, кишгележир турар боор деп бодадым.

— Дүүнмазын кээргевес, сыйтылашкан чүвелер боор бо! — дээш, авам [illegible] кавааp үнүп чыгыртын.

Авам кур кажаада чөленип алгаш чөдүргүп-даа турар ышкаш, каптаай чоор. Эгинисенде сырийланы тураар ам. Тооралым таа. Бисте чөдүл эми ижер столовая омааажы чок эвес. Ховам ужулган, чыдып алдым. Чалгаараашкын ышай! Эмчи [illegible] соонда [illegible] [illegible] [illegible].

Хүнде үш катап столовая омааажының иштин эм ижип чыткаш, дооааи сеидим Авам ийи чаа омааш садып берген. Олаpыма повар угбамга четтиргенин илеретпишаан, ту[illegible] [illegible].

Интернат столовазының омааажын ам-даа чүге ужур [illegible] [illegible] [illegible].

Орус-оол ХОВАЛЫГ.

КРОССВОРД

Доора дургаар: 5. Кызыл хоорай чогунда даг. 6. Совет Эвилелиниң маршалы, ийи дакпыр Маадыр. 8. Балыктың кижиниң чечек-херексели. 9. Шекспирниң сураглыг трагедиязының маадыры. 12. Араатан. 14. Эрги Тывага эрге дужаал. 17. Азырал мал. 18. Өөдээсть тову. 19. Эттеп [illegible]. 20. Үдүг аң. 21. [illegible] 27. Ак чем кылыр сава. [illegible] 28. Тывада хөл. 29. Аажок [illegible] семис адыг. 30. [illegible] 33. Ажылда [illegible] 32. Тыва могезерге [illegible] 35. Сүг [illegible] 36. Бир [illegible] [illegible] 39. Аъштың [illegible].

Узун дургаар: 1. Күрүне тургузуу, дүү-чурум. 2. Хоралыг насеком. 3. Африкада күрүне. 4. Мал төлүнүң баглаажы. 7. Адазының, иезиниң талазындан чоок кижи. 8. Аът дериинин кезээ. 10. Тыва төрел-бөлүк. 11. Кызылда магазин. 13. Даг кужу. 15. Чыыгы мал чузунү. 16. Мурнуу Американың [illegible] найысылалы. 22. Бо[illegible] 23. Эрги Тывага [illegible] 24. Соок чечек. 25. [illegible] 26. [illegible] 33. [illegible] 34. [illegible] 37. М. Хомушкуның [illegible].

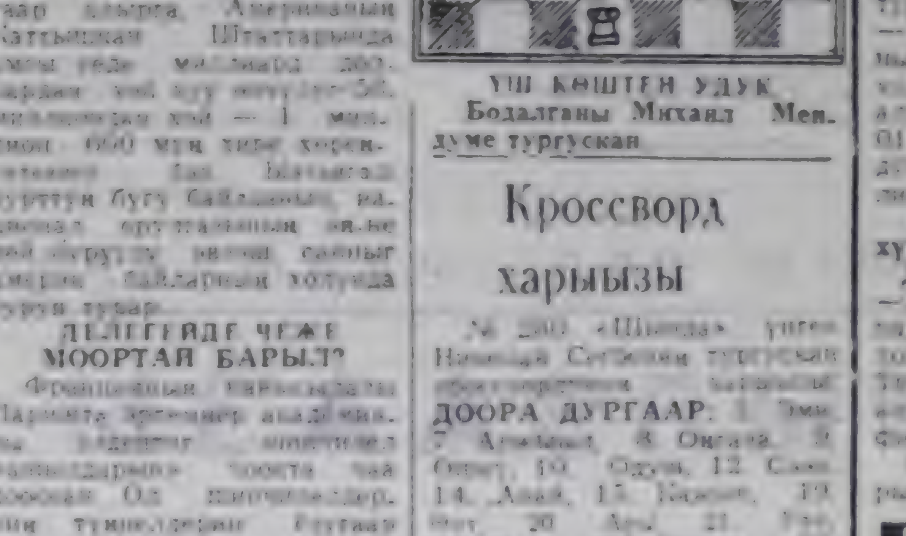

Кроссвордту Солунчу САЛЧАК тургускан.

телевидение

ДЕКАБРЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.30 «Бистиң садывыс». 9.00 Мультфильм. 9.35 «Партнер». 10.00 С. Алибекова [illegible]. 10.55 «Дерег амытаннар оранынга». 11.35 «Медээ». 12.05 «[illegible]». 12.25 Н. Селиванова [illegible] фильмнери. «Анна Петровна». 1-2 сериялар. 14.40 Телепрограммалар «20 чүс чыл». Документтиг [illegible]. [illegible]. 16.00 И. С. Тургенев. «Муму». Фильм-кино. 17.45 «Аъя Байыр. Үе болгаш бот [illegible]». Телефильм. 19.05 «Детский панорамасы». 18.50 «Медээлдаа [illegible]». [illegible] 1-2 серниялары. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң [illegible]. 21.40 «О, ремес». Хемчик [illegible]. 22.45 Медээлер. 23.00—01.30 «Хеп-[illegible]». Профессионал [illegible] [illegible].

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 [illegible] фильм. 8.40 Тимияжевтиг Түмүгүл Муравьевтер. 9.00 Хууда коллекциялар музей. 9.20 Демидов [illegible]. 9.50 И. Бунин. Рассказтар. 10.15 Телепрограммалар. 11.15 [illegible]. 11.20 [illegible]. 11.25 В. Лебедевтиң [illegible] фильмнери. «Ил[illegible]». 12.35 «[illegible]». Телефильм. 13.00 [illegible]. 20.00 «Тамомтуг [illegible]». 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible]. 22.00 Концерт. 23.25 Авиация [illegible] «[illegible]». 23.55—01.00 «Ирь [illegible]». Уран-чечен телефильм.

• • •

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ БОЛГАШ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«ССРЭ-ниң Амгаалга банкызының албан черлеринде [illegible] кадагалаарда хамаатыларның [illegible] ССРЭ-ниң Президентизиниң 1990 чылдың ноябрь 23-те [illegible] 1991 чылдың январьда Кызылдың амгаалга банкызының топ салбырынга болгаш ооң филиалдарынга [illegible] 1990 [illegible] Бахтан[illegible].

Ооң уржуундан 1991 чылдың январь 1-ден 6-га чедир амгаалга банкызының дарааzында салбырлары ажылдавас, [illegible] [illegible] [illegible] 31, —7173 амгаалга банкызының топ салбыры. Кочетов [illegible] 53 — 016 филиал. Ленин кудумчузу, 67,— 013 филиал. Калинин кудумчузу, 24 «б»,—043 филиал.

1991 чылдың январь 1—4 хүннерде:

Дружба кудумчузу, 15 «а», —015 филиал. Правобережная, 36—022 филиал. Колхозная, 26,—027 филиал; Тувинская, 3 «а»—040 филиал, Оюн Курседи, 99,—042 филиал.

Ол-шаанда салбыдың алырын дилеп тур бис.

Кино

ДЕКАБРЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Жажда мести» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 13.30, 18.30 шактарда. Видеозал: «Приключение Гулливера» 9.00, 11.00, «Их поменяли местами» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Новые похождения кота в сапогах» 9.00, 12.30. К/к: Сказка «Чудесный лес» 10.40, 14.40, «Наутилиус» 19.10 (узаткан), «Родной ребенок» (2 сериялыг, Индия) 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сердце Ангела» (АКШ) 14.00, 16.30, 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Давайте любить» (Югославия) 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«Тинилеге» совхозтуң дирекциязы, партхому, профкому, Кур-Чер кодээ Совединиң күүскому СЭКП комитеди, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, персоналдыг пенсионер
Доржу Бээжин Хөөевич МОНГУШТУҢ
[illegible] чок болганы-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

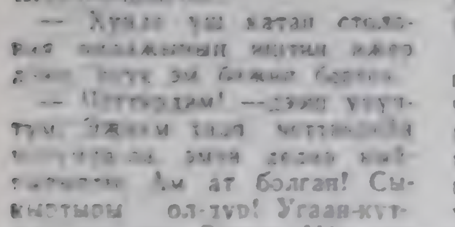

Редактор З. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-28 ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 ◆ [illegible] ◆ [illegible] — 3-36-82, 3-38-25 [illegible] — 3-34-57 ◆ [illegible] — 3-34-98, 3-41-23 ◆ [illegible] — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроцехтуур — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-89 ◆ [illegible] — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ [illegible] — 2-32-75 ◆ [illegible] — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Чемээзи 2 парлалга хуудус. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Пол[illegible] чер полиграфия болгаш ном садыгы херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг 29-241.

[...] БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 16 воскресенье
№ 287 (14487)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

«Шынга» чагаалар:

Хостуг индир

Саналдар, бодалдар

ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР

Иштии-Хем суурнуң чурттакчыларының дилээн ёзугаар совхоз чаа садикти туттуруп берген. Чоп-даа, ясли-садиктиң ажылдакчылары-даа чаа садикти четтикпейн манап турган. Ынчалза-даа хүлээп алдынганының дугайында орта билдинмейн турда-ла, кожуп кириңер деп айтырыышкын совхоз директорундан база районнуң күүсекчи комитединден хеп-хенертен келген.

1990 чылдың ноябрының 29-та кожуп эгеледивис. Чаа садигивистиң одалга системазының шуудавайн турарының хараазындан иштн-даштыы хирленип, ыштанган, уруглар хүлээп алыры канчап-даа болдунмас, одаар котелдары садиктиң иштинде салдынган, даап-пимээни, ыш-бузу мырыңай аажок. Ону эдер дээш каш-даа катап моторлар солуп турар, ол хиреде бичии-даа экживээн.

Картофель, ногаа шыгжаар чери чок, черле чедир кылдынмаан-на чүүлдери хөй, чаа хүлээдии турар тудугнуң шынары ындыг боор болур бе?

Бир эвес хүлээп алган чүве болза, бүгү чонга байырлыг байдалга ажыдып, хүлээдир эвеспе? Хүлээп алдынган болза, кажан, кымнар хүлээп алганын тодаргай чугаалаар турган.

Сентябрьның 13-те совхозтуң директору Ч. Чигжит, прораб Г. Д. Кавалай баштаан комиссия келгеш, КМК-ның ажылчыннарынга чедир кылдынмаан чүүлдерин дансылап бижээн чүве. Ол-ла хевээр сураг барган мындыг. Кылыр ужурлуг ажылдар-даа кылдынмаан, бисти сырыгдадып киирген, ында-мында өрээлдерге шоочалар, стеллажтар кылдырып эгелээн бо. Дериг-херексел чедишпес, эзги столдар, шкафтарывыс септеп, будуп салып, амдыгаа чедир уруглар-даа хүлээп албайн тур бис.

Эргим редакция, бистиң байдалывыс-биле дарый таныжып, дузадан кадып көөрүн улуу-биле дилеедивис.

Мара МАНЧИН.
Иштии-Хем салбырында ясли-садик эргелекчизи.

... бар. Артып каар дээрге дыка берге. Канчаарыл?

Авам сүтлар кыржы бээрге, мен шуут өлүп каар чоор бе деп бодай бээрдир мен. Ынчалза-даа авамны кээргей бээр-дир мен. Ачамны эвес. Чүге дизе ада-иемниң улут уруу боол кээр кижи-дир мен.

Ийе, Тывада ындыг ада-иелер хөй боор. Ынчангаш, ада-иелер! Боттарыңарны бодавайн, ажы-төлүңер бодаңар!

Мен ам дөмей-ле чырык, солун, чараш чуртталга көрбес боор мен деп бодаардыр мен. Кажан-бир мээң ада-ием мээң амы-тынымга чедер боор.

Н. А.
Улуг-Хем район.

РЕДАКЦИЯДАН: элээди уругнуң баш муңгаш болган муңгаралдыг чагаазын редакция херекке албайн эрттирип шыдавас. Ынчангаш ат-сывын биживээн-даа бол, парладывыс. Бир эвес бижипти-даа каан турган болза, ону чарлап, айытпас ийик бис.

Ада-ие, оваарнып, боданып көрүңер. Ажы-төлүвүс дег бисте хайыралыг, үнелиг чүве чырык өртемчейде бар бе? Өг-бүлениң эп-найыралын эдип алыры чүгле силерден хамааржыр.

Сагыш-сеткилиң үлежип бижээниң кончуг эки болду, кызым. Сээң бүгү амыдыралың мурнунда чырык, чараш чуртталганы, эки чүвени, эртем-билигни чедип алырынга бүзүреп чор. Угааның урут-дүр сен, өөредилгең шыырак дээрзи чагаадан илдең-дир. Муңгарава, кандыг-даа берге байдалдан үнериниң аргазы черле турар. Чүгле бүзүреп көр. Ада-иең, дуңмаларыңны кажан-даа кагба. Оларга сен карак-кулак-тыр сен.

Улуг-Хем районда «Шын» солуннуң корреспондентизи Кодур-оол Тарымаевич Оюн Шагаан-Арыг хоорайда доктаамал ажылдап, чурттап турар. Ону «Улуг-Хем» солуннуң редакциязындан тып ап болур. Кодур-оол Тарымаевичтиң уруглары база сен ышкаш школада өөренип турар, ажы-төлдүг кижи чүве, корреспондент сээң-биле кончуг чугаалажыксап, дузалаксап турар. Сээң бодуңнуң-даа, аваң-ачаңның-даа ат-сывы кажан-даа, кайа-даа үнмес. Сээң чажыдыңны кым-даа билбес болурун аазап тур бис.

Кижилерниң, өг-бүлениң хууда амыдыралы, хамаарылгазы—кончуг нарын айтырыг. Аңаа киржирин, чарлаарын бодавайн тур бис. Ынчалза-даа эки салдар чедириниң аргазы турар боор деп бүзүрел-биле мону бижидивис.

БОТТАРЫ ТӨЛЕП БЕРЗИН

Хүндүлүг редакция, силерже бо чагааны бижиир ужурум мындыг. Кунгуртугнуң участок эмнелгезинде хеп чуур черде ажылдап турар мен. 1990 чылдың июнь 18-те хөй уругларлыг не ыдыр пенсияже үндүм. Чогуур документилерни ол-ла хүн долдургаш, райполиклиниканың бухгалтериязынче чорудтум.

Август айга чедир кандыг-даа дыңнадыг чок. Оон бодум барып четкеш, айтырарымга: «Документилериңер читкен, ынчангаш база катап чаа документилер чыггаш, дужааңар» — дидир. Чугаалааны ёзугаар кылдым.

Ноябрьга чедир маңадым база чүү-даа чок. Оон база бодум барып айтырарымга, силерниң пенсияңарны кылып каан, ынчалза-даа чүгле ноябрь айның деп, кадрлар килдизиниң начальниги ынча дээш, чиде берген документилеримнер тыпты берген. Оларны районнуң социал хандырылга килдизинге чедиргеш, эрткен айларның санадып алыыр дээш, июнь 18-те дужааган документилеримни ап берди. Районнуң социал хандырылга килдизинге келгеш, чүвениң ужурун тайылбырлаарымга, райполиклиника бухгалтериязы документилерни чидирген-дир. боттары төлеп берзин дээр болду. Мынчага дээр райполиклиника бухгалтериязы чүнү-даа төлеп бербээн. Кадым баксырааны-биле холбаштыр ыңай-бээр чоруур аргам чок. Ынчангаш бо хомудалымны сайгаржып бээрин улуу-биле дилеп ор мен.

Зина СЕВЕКПИТ.
Кызыл район.

ЧУРТТАКСАВАЙН ТУР МЕН

Экии, эргим редакция! Солун, сеткүүлге черле кажан-даа чагаа биживейн чораан кижи мен. Ам бо чагааны бижиптер кылдыр арын-нүүрүм албадапты.

Мээң бажыңымга хүнүн-не алгыш-кырыш, оон келерезе, чогуш-содаа уттундурбас. Кымнарның аразында деп бодаар силер? Авам биле ачамның. Ачам авамны чүү деп-даа сөглээр. Бис бичии турувуста ачам авамны [illegible] эттээр турган. Ам бис улгады бээривисте, чүгээртээни ол-дур. Ынчалза-даа бис дыңнап турувуста, авамны чүү деп-даа сөглээр.

Ындыг хоойлу-дүрүм бар чүве бе? Харыылап берип көрүңерем. Ада кижи элээди уругларының мурнунга ындыг бужар сөстер-биле сөглээр деп.

Мээң кадыкчылым [illegible] тур. Нервим кошкак. Хүнүн-не ада-ием чарар дээш [illegible], мелдап хондур удуваас-тыр мен. Эртен школаже [illegible] мен. Ам [illegible]. Хоранзаан база [illegible]. Та канчап эрип алыр чүве?

[illegible] Мен шуут бо амыдыралга чурттаксавайн тур мен. [illegible]

БҮЗҮРЕВЕЙН БАРДЫМ

Эргим редакция, силерже бирги чагаамны артында-ла дуза дилеп бижидим.

Мен Сүт-Хөл районнуң Ак-Даш суурунда ажылдап, чурттап турар мен. 1990 чылдың февраль эгезинде Алдан-Маадырның хүлээп алыышкын пунктузунга аштадып-биле 158 рубль өртектиг часкы, күскү тонум дужаап каан мен. Март айның ортан үезинден эгелээш, ол тонум сураглап келдим. Сүт-Хөлдүң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эгелелинге чайладыр барып келдим. Тывчып бээри-биле даргазынга дилег-билдириишкин-даа киирген мен. Ынчап турумда ол даргам база Алдан-Маадырның хүлээп алыр пункт эргелекчизи кожуп чоруй барганнар. Август айда Сүт-Хөлдүң амыдырал хандырылга чериниң диспетчери шөлээлей берген. Октябрь айда баарымга, диспетчер Татьяна боданып олуруп: «Бо-дур бе тонуң?» дээш, эккелди-ле мөөндүрүү, мурнуу талазы ак эмаль дозу топ каан тон үштүп эккелди. Шуут карамга бүзүревейн бардым. «Маңаа ажылдап турган кижи [illegible] топ каан шежил»—деп, бо-ла-дыр. Чаа даргазынга кирдим. «Мурнунда турган дарга-биле ол дозу тожкен кижини айтып чугаалажып көрейн, угбай»—деп харыы берген ол-ла. Оон соонда каш-даа катап баргаш, ол даргамга таварышпадым. Диспетчер сөөлүнде: «Ол дозу топ каан кижи мында чок, өскээр ажылдап чоруй барган. Ол тонун ап ал»—дээш, тонумну берипти. Сактырымга сеткилимче дукпуруп [illegible]. [illegible] багай болгаш [illegible] база чедип шыдавас кижи-дир мен. Хөй уруглайлыг өг-бүлеге [illegible] кым-даа билир. Хамык бараан өртээ [illegible].

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Зоя ОНДАР
Ак-Даш суур

ЧОЛААЧЫ ДЕПУТАТ

ЧУРУКТА: Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң мурнакчы чолаачызы, Тыва АССР-ниң улус депутаты Довгак Севээн-оолович Кара-оол. Ажыл-агыйның чолаачызы бо хүннерде кыштагларже мал чемнерин чедирериңге шалыпчы үлүүн киирип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДЕЛЕГЕЙНИҢ НОБЕЛЬ ШАҢНАЛЫН М. С. ГОРБАЧЕВКА ДАМЧЫДЫП БЕРГЕН

МОСКВА, декабрь 14. (СЭТА). 1990 чылдың Нобель шаңналын бөгүн Кремльге М. С. Горбачевка дамчыдып берген. Лауреаттың медалын болгаш дипломун база акша шаңналын ССРЭ Президентизиниң хууда төлээлекчизи, чурттуң даштыкы херектер министриниң бирги оралакчызы А. Г. Ковалев дамчыдып берген. Шаңналды ап тура, чүве чугаалааш, Президент бо шаңналдың болгаш чоокта чаа алганы «Фьюджи шаңналының» акшазын медицина албан черлеринче чорудуп бээр деп шиитпирлээнин медеглээн. Бо акша уруглар кадыкчылын, бирги ээлчегде, экологтуг айыылга таварышкан черлерниң уругларының кадыкчылын быжыглаарынга ажыглаттынар ужурлуг деп бодап тур мен деп, ол чугаалаан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ БЕЛЭЭ

Делегейниң Нобель шаңналының акшазын М. С. Горбачев кижилерниң кадыкчылын камгалаарынга ажыглаар деп шиитпирлээн. Ол дугайын М. С. Горбачев декабрь 14-те Кремльге медеглээн. Нобель шаңналы биле Италияның «Фьюджи шаңналындан» алган акшазының ниити түңү 1 млн. 167 муң доллар болган.

Бо акша-хөреңгини кандыг янзылыг ажыглаар дугайын бодап тура, уругларның, бирги ээлчегде, ону экологтуг айыылга таварышкан черлерниң уругларының кадыкчылын экижидеринге ажыглаар болза эки деп түңнелге келген мен. Ынчангаш мээң ол дилээмни күүседип, бо акшаны даараазында медицина албан черлеринге: Могилев областың эмнелге чериниң уруглар салбырынга, Киев областың Иванковск район эмнелгезинге, Кара-Калпак АССР-ниң Нукус хоорайында уруглар эмнелге черинге, Казах ССР-ниң Аральскиде район эмнелгезинге, Москвада республиканың клиниктиг уруглар эмнелгезинге, Москвада Н. И. Пирогов аттыг № 1 хоорай эмнелгезиниң хирургия клиниказынга ажыглаарын дилеедим деп, ол чугаалаан.

Оон ангыда ССРЭ-де эде тургузугнуушкун дугайында янзы-бүрү чурттарга үнген номнарындан алган 1 млн. рубльды болгаш, 850 муң долларны кадык камгалалынга, культураны хөгжүдери-биле чорудуп бергенин ол дыңнаткан. Ол шаңнал акшазының чамдыызын партия кассазынга киирген.

(СЭТА).

РО ДЭ У-НУҢ АЛБАНЫНЫҢ АЯН-ЧОРУУ

Декабрь 14-те ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев бистиң чуртувуста албанның аян-чоруун кылып чорук турар Корей Республиканың Президентизи Ро Дэ У-биле Кремльге ужурашкан болгаш чугаалажылгаларны кылган.

Ийи бодунуң аразында болган беседага ийи талалыг харылзааларының амгы байдалының болгаш келир үезиниң, делегейниң амгы үедеги политиказының ниити угланыышкыннарының дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Улуг аалчыга байыр чедирип тура, М. С. Горбачев ССРЭ-ниң болгаш Корей Республиканың удуртукчуларының бо ужуражылгазының ийи күрүнениң аразында харылзааларга чаа арынны ажыдып турар деп чугаалаан.

Ро Дэ У Совет Эвилелинде боттандырып турар эде тургузугнуушкунга эки деп үнелелди берген болгаш бо орукка чаа-чаа чедиишкиннерни чедип алырын совет улуска күзээн.

Азия—Оожум океан девискээринге хамаарышкан айтырыгларны бүгү талалыг чугаалажып көрген.

Корей чартык ортулукта байдалды таарыштыр шиитпирлээриниң чаа аргаларын президентилер сайгарган.

Ро Дэ У чаа бодалгалыг политиказы ол девискээрге, оон иштинде Корей чартык ортулукта байдалга боттуг салдарны чедирип турар деп медеглээн. Корейде тайбың чорудулгаларны уламчылаарынга совет дипломатияның дузалап турары дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Корей Республика чартык ортулуктуң ийи чоннуң аразынга чугаалажыышкыннарны ургулчулээр, Корей Улус Демократтыг Республика-биле кады ажылдажылганы хөгжүдер, Корей чартык ортулукка тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту быжыглаар дээш чүткүлдүг кылыр деп, Ро Дэ У онзалап демдеглээн.

Президент Ро Дэ У М. С. Горбачевту Корей Республиказынга баарынче чалаан. Чалалганы өөрүшкү-биле хүлээп алдынган.

Ужуражылгаларның найыралчы, чылыг байдалга эрткен. Чугаалажыышкыннар оон соонда калбак состав-биле уламчылаан.

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев биле Корей Республиканың Президентизи Ро Дэ У ол-ла хүн Совет Эвилели биле Корей Республиканың аразынга харылзааларының ниити принциптериниң декларациязынга ат салганнар. Ол ышкаш ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг кады ажылдажылганың айтырыгларын таарыштырар талазы-биле чазактар аразының документилеринге ат салдынган.

Кежээ ССРЭ Президентизиниң болгаш Р. М. Горбачеваның өмүнээзинден Ро Дэ У-га болгаш оон кадайынга алдарлыг кылдыр шайлалганы тургускан.

(СЭТА).

ТУДУГЖУ САНАЛДАП ТУР

Бажың тударда хамыкты мурнай тудуг материалы херек деп чүве билдингир. Ыяш-даа бажыңның таваанын салырынга цемент албан херек болгай. А цементини бистиң республикада бүдүрбейн турар. Ону Саян артындан хөй шүүдел үндүрүп тургаш, сөөртүп экээр. Ынчангаш Тывага цемент заводунуң тудуун дүргедедирин үе негеп келген. Цемент заводун тударынга чамдык кижилер удурланып турар. Бо маргылдааны чөптүг-биле шиитпирлээр болза эки. Ынчалза-даа цемент Тываның тудугларынга онза херек дээрзи чигзиниг чок. Оон ынай тайгада тудуг ыяжының курлавыры база эвээжээн-дир.

«Чодураа» совхозтуң ыяш дилдирер, чазаныр цехтериниң тудуун эрткен чайын эгелээн. Бодунуң тудуг талазы-биле материал-техниктиг баазазын тургузуп алыр деп совхозтуң шиитпирлээни кончуг шын. Цехтерниң тудуун Василий Аралдинниң бригадазы тудуп турган. Чазаныр цех тудуун шлак биле цемент холуп тудуп эгелээн. Кезек тудуп чорда, цемент чогу-биле ажыл ара соксаан. Ам чүгле келир чылдың фондузунуң цементизи кээрин манап, өске ажылдарже шилчээн.

Мурнуку үеде шлак-бетон тудугларны Кавказтан келген тудугжулар тудуп турган болза, ам бистиң боттарывыстың тудугжуларывыс ол ажылды кымдан-даа дудак чок кылып эгелээн. Бир эвес цемент хөй турган болза, совхозтуң тудугжулары чуртталга бажыңнары дээш өске-даа тудугларны шлак-бетондан тудуп болур ышкажыл.

Цемент, ыяш ховар шагда чер-черлерде бар тудуг материалдарының курлавырын шуптузун ажыглаваан турар-дыр бис. Белдир-Арыг суурдан ырак эвесте туүйбу бүдүреринге таарымчалыг дой-довурактыг чер-даа бар-дыр. Аңаа чүге туүйбу бүдүрер цехти тургузуп болбас деп? Тудуг материалдарының курлавыры-даа ковудээр, кижилерниң ажылдаар чери-даа тыптыр.

«Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программа күүсеттинер. Күүсеттинмес-даа болза, тудугну шуудадыр дизе, бар курлавырларны шуптузун ажыглаар ужурлуг болгай бис.

Владимир КАРТИ.
Тудугжу.
Тес-Хем район.

1991 чылда продукция чорудуп бээр талазы-биле ажыл-агый керээлериң чарарының багай байдалдыг болуп турары-биле холбаштыр бүдүрүлгени буурадырынче угланган чоруктарны болдурбас хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1991 чылдың ажыл-агый керээлерин чарары улуг хожудаашкынныг чорып турар, ол чорук улус ажыл-агыйының бүгү адырларын кризистиг байдалга таварыштырып турар. «1990 чылдың дөртку кварталында болгаш 1991 чылдың дургузунда ажыл-агый харылзааларын быжыглап турар талазы-биле чайладып болбас хемчеглер дугайында» ССРЭ Президентизиниң 1990 чылдың сентябрь 27-де үндүрген Чарлыы кончуг багай күүсеттинип турар.

Тургустунуп келген байдалды шиитпирлиир-биле ээр база 1991 чылда улус ажыл-агыйының бүгү адырларының бүдүрүлгелериниң үзүктел чок ажылын хандырар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Күрүне бүдүрүлгелери, каттыжыышкыннары болгаш организациялары, оларның ведомство талазы-биле кайда чагырылгалыы болгаш туруп турар черинден бары ымдаа чокка, күрүне херегледеринге болгаш тургустунуп келген ажыл-агый харылзааларын ёзугаар продукция чорудуп бээринге дүүштүр түңнүдүп хуваар продукцияның лимиттерини талазы-биле 1991 чылдың керээлерин ыяап-ла чарып 1990 чылдың декабрьда хандырар.

Продукция, оон иштинде аъш-чем болгаш чонун аъш-чемге хамаарышпас өске-даа херегл бараанарын киириштирбишаан, чорудуп бээрин талазы-биле чардынган керээлерниң күштүг болурун 1990 чылдың ол үезинде турган хемчээлдеринге болгаш номенклатураларынга дүүштүр 1991 чылдың бирги кварталынга чедир узадыр.

2. Эвилел ведомстволарының, эрге-чагырга органнарының республика болгаш чер-чер органнарының 1991 чылда продукция чорудуп бээриниң девискээр болгаш бүдүрүлгелер аразынга чатура солуушкуннарын кылыр база өске девискээрлерже продукция чорударын хораан талазы-биле хүлээп алган шиитпирлерин ажыл-агый харылзааларын буурадырынга чедирип болур деп санааш, оларны күш чок болдурар.

3. ССРЭ-ниң чазаа бүдүрүлгеде тургустунуп келген харылзааларның деңнелин тударынга чугула номенклатурага болгаш хемчээлге материалдыг курлавырларны болгаш технологтуг херегле чүүлдерин даштыкыдан 1991 чылда садып алыр керээлерин чарарын 1990 чылдың декабрьда хандырар.

Валютаның эвилел-республика комитеди ол сорулгазы, бирги ээлчегде, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрлеринге, а ол [illegible] чонунун херегл бараанарын [illegible] бүдүрерин хандырып турар химияның болгаш өске-даа адырларның ажылын хандырарынга болгаш [illegible] жудеринге херектиг валюта акшаландырыышкынының дестерин тодарадыр.

Доктаадың тургусаан лицензиялар, квоталар база чардынган керээлер [illegible] ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи **М. Горбачев.**
Москва, Кремль.
1990 чылдың декабрь 14.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязының дыңнадыы

Соңгулдалар дугайында хоойлунуң 21 дугаар чүүлүн [illegible] Тыва АССР-ниң улус депутаттарының [illegible] 1990 чылдың февраль 21-де [illegible] Болгаак № 96, Сосновка № 101, Шагаан-Арыг тус № 115.

[illegible]

Партийжи амыдырал

БОТТУУ-БИЛЕ ДУЗАЛААР

СЭКП-ниң чаа Уставында партия эге организацияларының ролюн болгаш харыысалгазын бедидер сорулга-биле ажыл [illegible] районнуң [illegible] структуразы, мурнай Уставны [illegible] СЭКП-ниң [illegible] партия эге организацияларының [illegible] партиялыг политиктиг [illegible] боттандырып [illegible] Мурнуку үелерде партия райкомунуң шиитпирлери [illegible] партияга [illegible] эге организацияларының бот-башкарылгазын, ажылының [illegible] методтарын, хуралдарны эттиреринин чугумун болгаш хуусааларын, политиктиг ажылдарны, ажыл-агыйның айтырыгларын боттары шиитпирлеп, боттандырып турар айтырыг. Партия райкому чаа негелдеге дүүштүр партия эге организациязының ажыл-чорудулгазын планнаарының, оон хевирлериниң стиль-методунуң, өске хөй-ниити организациялар-биле кады ажылдаарының херечилериниң болгаш өске-даа айтырыгларының талазы-биле партсекретарьларның өөредилгезин ай санында эттирип турар.

Районнуң партия комитеди партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң [illegible] бот-идепкейин бедидер айтырыгже мурнундан тура улуг кичээнгейни угландырып келген. Ону чедип алыры-биле партия райкомунуң харыысалгалыг ажылдакчылары боттарының быжыглаттынган партия эге организациялары-биле доктаамал харылзажып, чугле хуралдарынга олуржур эвес, оон белеткелинге киржип, ажыл планын тургузарынга секретарьларның күш четпейн турары айтырыгларны шиитпирлээринге [illegible] дузалажылгазы ажыл сорулгазы кылдыр [illegible]

Недели сайында [illegible] партийжи [illegible] «Тээли», «Кызыл-Даг», «Мурнаачы» совхозтарының баазазынга, районнуң ажыл-агый [illegible] партия организацияларынга эттирген.

Партия эге организацияларының ролюн бедидеринге эртем чыыш организастады «Коммунистерниң авангардтыг ролюн бедидер» деп темалыг партия хуралдары, партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң айтырыглары [illegible] Чижээлээрге, районнуң [illegible] хандырылга бүдүрүлгезинде [illegible] коммунист бүдүрүлгеге [illegible] партийжи [illegible] талазы-биле партийжи негелдени күштелдирип, коммунистер-биле ажылдаар [illegible] түңнелинде бүдүрүлгеде ажылдап турар коммунистер [illegible] планнарын күүседип турар апарганнар.

Дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезинге совхозтарда партия комитеттери [illegible] партия эге организацияларының ролюн көдүрүп, коммунистерниң бот-харыысалгазын бедидер [illegible] партия хуралдарының [illegible] Коммунистерниң отчеттарын болгаш хуу херектерин ажык партия хуралдарынга чугаалажып, партияга кирер дилээшкинни коллектив кежигүннериниң киржилгези-биле шиитпирлээрин дыка хөй партия организациялары практикалап турарлар. Ниитизи-биле ындыг ажылдар районнуң партия организацияларының ролюн бедидеринге, эге организацияларның бот-башкарылгазын [illegible] тывыарынга, коллективтерниң ажыл, амыдыралынга партийжи чаданы четтеринге дузалыг болган.

Бисте СЭКП-ниң Уставын, партийжи норма-чижектерни хажыдып турар болгаш партияны үнелевейн турар коммунистер ам-даа [illegible] Ындыг-даа болза коммунистер-биле хуузунда ажылды, оларның ажыл, амыдыралынче кичээнгей салыр чорукту, ындыг ажык коммунистер-биле ажылды күштелдирери партия эге организацияларының кол ажылы болур. Ынчангаш партия эге организацияларының ролюн болгаш харыысалгазын бедидер айтырыг ам-даа хүнүң чугула айтырыы боор артып турар. Ону чедип алырынга Устав, Программаның болгаш партия ажылының формазының чаартыышкыны [illegible]

[illegible] районда ажылдап чаа арга-дурзулгазы тургустунмааны-биле партия секретарьлары [illegible] Сөөлгү [illegible] республиканың партия комитединиң талазындан эге организацияларның секретарьларының өөредилгезинче кичээнгей салып, мурнакчы арга-дурзулганы [illegible] ажылды сулараткан кончуг эвес. Оон организастаарда албан-биле эвес, ажылдар айы-биле эттирери ажыктыг. Чижээлээрге, Барыын зонаның школаларының партсекретарьларын Сүт-Хөл районунуң, партком секретарьларын Барыын-Хемчик районнуң бүдүрүлге, тудуг, транспорт, садыг, амыдырал хандырылга черлериниң партсекретарьларын Чөөн-Хемчик районнуң баазазынга эттирип болгай-ла. Красноярск хоорайга эртип турар курстар Тываның көдээ районнарының байдалынга таарышпас болганы-биле ажыы эвес боор турар.

Партия эге организацияларының ролюн көдүреринге бүгү эртемни бериип-даа каан болза, партсекретарьларның статузун тургузуп-даа турар болза, партия эге организацияларның ажыл-чорудулгазынче, оон өске хөй кымныг секретарьларынга [illegible] бүрүнүң кичээнгейин салып, практиктиг дузаны көргүзүп, материалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүзери партияның район-даа, республика-даа звеноларының дорт хүлээлгези болур деп санаар мен.

Сарыг-оол ДЕМДЕК.
РСФСР-ниң Компартиязының Бай-Тайга райкомунуң секретары.

Экономиканы быжыглап экижидер болгаш РСФСР-ге рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле хемчеглер дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың улус депутаттарының Съездизиниң

ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевтиң «Экономиканы быжыглап экижидер болгаш РСФСР-ге рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле хемчеглер дугайында» илеткелин чугаалажып көргеш, РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ийиги Съездизи республиканың социал-экономиктиг байдалдың улам баксырап турарын демдеглеп тур. Чонну аъш-чем, үлетпүр бараанналары болгаш эм аймаа-биле хандырарын организастаары будулган. Акшаның үне чокталыышкыны күштелген, чоннуң налдак кезектериниң материалдыг байдалы коскузу-биле баксыраан, бүдүрүлге болгаш кежээ чуруму кудулап турар. Кем-херек үүлгедир чоруктуң деңнели улгаткан. Ниитилел-политиктиг туруш чок чорук күштелип орар. Бойдус курлавырларын шын эвес ажыглап турар болгаш Чернобыльга болган аварияга таварышкан районнарда болгаш өске-даа үлетпүр бүдүрүлгелиг черлерде экологтуг байдал нарын болуп артышаан. Республиканың чамдык девискээрлери айыылдыг байдалда чедип келген. Бо бүгү чүүлдер күш-ажылчы коллективтерде бузурел чок болгаш дүвүреңнег чоруктарны тургузуп турар.

Сөөлгү үр үениң дургузунда чыгдынып келген нарын байдалдың чидигленишкинин ССР Эвилелиниң удуртулгазының багай ажыл-чорудулгазының, РСФСР-ниң Дээди Совединиң база РСФСР-ниң чазааның бир демниг эвес хөделиишкиниң түңнелинде чидиглени берген. Амгы байдал экономиканы быжыглап экижидер база рынок экономиказынче шилчиишкинни дүргедедир талазы-биле шиитпирлиг болгаш чайгылыш чок хемчеглерни алырын негеп турар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалдыы болза:

1. РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң чарлааны болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң шиитпирлеринде бегжүттүнген Россия Федерациязының күрүне суверенитединиң принциптерин кризистен уштунуп үнериниң, социал-экономиктиг хөгжүлдени быжыг туруштуг кылдыр хандырарының, РСФСР-ниң улустарының чаагай чоруун бедидериниң үндезини кылдыр боттандырарын РСФСР-ниң Дээди Совединиң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң эң чугула сорулгазы деп санаар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ийиги Съездиге кирип келген саналдарын өөренип көрүп тургаш, экономиканы быжыглап экижидериниң болгаш РСФСР-ге рынок харылзааларынче шилчиириниң программазын чедир ажылдап кылгаш, 1991 чылдың январь 20-ге чедир солуннарга долу хемчээлдиг-биле парлаарын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

2. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели республиканың болгаш ында кирип турар субъектилерниң бойдус болгаш энергетика курлавырларынга, оон иштинде далай эриктериниң сынык черлеринге база РСФСР-ниң девискээринде турар үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге база организацияларынга, эртем, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культураның албан черлеринге өнчү эргезин боттандырарын хандырар хемчеглерни ажылдап кылгаш, 1991 чылдың февраль 1-ге чедир боттандырар.

3. РСФСР-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың декабрьда РСФСР-ниң 1991 чылда республика бюджедин болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын чугаалажып көөр болгаш хүлээп алыр.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели ол-ла хуусаада республика чагыгларының, адырлар аразынга продукция чорудуп бээриниң ниити хемчээлин тодарадып, ону боттандырарының механизмин күүседикчилерге дорт чедирип бээр.

Чоннуң аъш-чем хандырылгазын экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглерни дарый алырын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр. Республикада экологтуг байдалды экижидер талазы-биле ажылды күштелдирериниң чугулазынче РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кичээнгейин угландырар. Агаар-бойдусту экижидер талазы-биле хемчеглерни боттандырарынга өске эвилелдешкен республикаларның удуртулгазы болгаш даштыкы чурттар-биле кады бир демниг хөделирин хандырар.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели дараазында тускай программаларны ажылдап кылыр: аъш-чем талазы-биле; чоннуң херевлел бараанналарының талазы-биле; пестааны болгаш чиик үлетпүрнү хөгжүдер; энергетиканы хөгжүдер; транспортту хөгжүдер талазы-биле.

РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели РСФСР-ниң девискээринде турар камгалал үлетпүрү угланыышкынныг бүдүрүлгелерни өске продукция кылырынче эде дериириниң программазын боттандырар нормативтиг болгаш эрге-хоойлу актыларын 1991 чылдың бирги кварталында хүлээп алыр.

4. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели чоннуң социал камгалалының, оон иштинде чоннуң ажыл-биле хандыртынган турарының, оон орулгаларын база акша салыышкыннарын индексастаарының дугайында бөлүк нормативтиг болгаш эрге-хоойлу актыларын 1991 чылдың бирги кварталында хүлээп алыр. Чоннуң пенсионерлер, студентилер, хөй уруглардыг болгаш четпес хандырылгалыг өг-бүлелер дээн ышкаш кезектеринче онза кичээнгейни салыр. Магадылаттынган куду хемчээлдиг херевлел бюджединге, болгаш чоннуң чугула херевлелдиг чиик өртектиг аъш-чем болгаш үлетпүр бараанлары-биле магадылалдыг хандырарынга контроль системазын баш удур коор. Чонну ажыл-биле хандырарының тускай фондузун тургузар, кадрларны чаа мергежилдерге белеткээриниң четкизин калбартыр.

Соңгу чүк улустарының социал хөгжүлдезиниң программазын хүлээп алыр.

5. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели аныяктар айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле республика программазын ажылдап кылгаш, РСФСР-ниң Дээди Соведиңге бадылаттырары-биле кийрип келир.

6. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели кижиниң эрге-ажыктарын база бойдус байлактарын камгалап арттырарын болгаш хумагалыг ажыглаарын бирги чергелиг кылдыр көөрүн хандыргаш, акшаландырыышкын политиказын үндезини-биле өскертир. 1991 чылдан эгелеп акшаландырыышкын политиказынга база эртемниң, өөредилгениң, культураның, кадык камгалалының, күш-культураның болгаш спорттуң талазынга ажыл телевидениениң политиказынга принциптиг өскерилгелерни боттандырар. Рыночче шилчиишкин байдалдарында үстүнде айыттынган адырларның социал-экономиктиг камгалалының механизмин ажылдап кылыр болгаш оон телевидениени чугаалажып көөрү-биле РСФСР-ниң Дээди Соведиңге кийрип келир.

Социал таланың тудуглаларының, тудуг материалдары болгаш конструкцияларының бүдүрүлгезиниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

7. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели экономиканы саң-хөө талазы-биле быжыглап экижидериниң программазын болгаш өртектер тургузарының реформазын ажылдап кылыр болгаш боттандырар. Эвилелдешкен республикалар болгаш ССР Эвилели-биле дугуржуп тургаш, ССРЭ-ниң даштыкы өрезинниң кайы хире боор турарын тодарадыр болгаш ону дуглаарын хуваажыр, ССРЭ-ниң иштики күрүне өрезинниң структуразын сайгарып көөр, акшаның үне чокталыр эргезин доктаадып быжыглааны-биле холбаштыр Эвилел бюджединиң херек кырында четпестээшкини-биле херек кырында бар кредит курлавырларының кайы хире боор турарын тодарадыр. Камгалалга болгаш өске чурттарга халас дуза көргүзеринге үнүп турар Эвилел чарыгдалдарынга РСФСР-ниң үлүг-хуузун боттуу-биле кызырар хемчеглерни алыр.

РСФСР-ниң саң-хөө-кредит, банкы системазының реформазын доозар. РСФСР-ниң даштыкы садыг банкызының ажыл-чорудулгазын хандырар. Чурттуң алдын болгаш алмаз курлавырларын ажыглаарының чурумунуң дугайында эвилелдешкен республикалар болгаш ССР Эвилели-биле дугурушкан шиитпирлерни хүлээп алыр.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы чорудары-биле күрүне эргелелиниң органнарының, хөй-ниити организацияларының чанында тургускулаан каттышкан бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның база кооперативтерниң ревизиязын организастаарын РСФСР-ниң Дээди Соведиңге болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр. Ревизияның түңнелдери-биле чогуур шиитпирлерни хүлээп алыр.

8. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели күрүне бүдүрүлгелерин, чурттал-га орал-саваларын база өске-даа күрүне эт-хөреңгизин хуу өнчүже шилчидериниң социал талазы-биле чөптүг чоруун болгаш экономика талазы-биле ажыктыын хандырар нормативтерни болгаш эрге-хоойлу актыларын 1991 чылдың февраль 1-ге чедир хүлээп алыр.

9. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели рыноктуң дараазында инфраструктураларын хөгжүдерин дүргедедирин база оларның эки ажылдаарын хоойлу аргазы-биле хандырар: бараан болгаш фондулар биржаларын, хандырылга-саарылга, дугуржулга кылыр, аудитория болгаш консультация фирмаларын, информацияның болгаш харылзааның амгы үедеги системаларын.

10. Бүдүрүлгелер болгаш девискээрлер аразынга ажыл-агыйы харылзааларын быжыглаар база хөгжүдер талазы-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ап чорудуп турар хемчеглерин деткиир. Керээде көрдүнген хүлээлгелерниң күүселдезин организастаары дээш күүсекчи органнарның, ажыл-агый удуртукчуларының харыысалгазын бедидер.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели өске эвилелдешкен республикалар-биле экономиктиг харылзааларының ажыктыын бедидер, ниити эвилел рыногун организастаарынга идепкейлиг киржир.

11. «РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырарының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга болгаш өске-даа хоойлужудулга актыларынга дүүштүр РСФСР-ниң девискээринге даштыкы садыг ажыл-чорудулгазын болгаш валюта операцияларын таарыштырып чорударын РСФСР-ниң Дээди Соведиңге болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр. Каайлы дузазы-биле Россияның бүдүрүлгечилерин камгалаарын хандырар.

12. РСФСР-ниң Дээди Соведи РСФСР-ниң девискээринге даштыкы акшаландырыышкынның эрге-хоойлу болгаш экономиктиг магадылалдарын хандырар хоойлу актыларын 1991 чылдың февраль 1-ге чедир хүлээп алыр.

13. РСФСР-ниң бүгү девискээрлериниң бот-эргелелин хөгжүдеринге, эки тура принциптеринге экономиктиг девискээрлерни тургузарынга, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң федералдыг экономика комитедин тургузарынга чаңгыс ай эрге-хоойлу үндезинин ажылдап кылырын РСФСР-ниң Дээди Соведиңге болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

РСФСР-ниң Дээди Соведи улус депутаттарының кудуку Советтериниң бюджеттериниң бот-тускайлаң чоруун хандырар чер-черинин 1991 чылда бюджеттерин болгаш оларны долдуруп тургузуп алырының нормативтиг принциптериниң дугайында хоойлу актызын 1990 чылдың декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр.

14. РСФСР-ниң бот-тускайлаң нетелге органнарын, Күрүнениң айыыл чок чорук комитедин, прокуратуразын, судун болгаш арбитражын четчелеп тургузар талазы-биле ажылды эгелээрин РСФСР-ниң Дээди Соведиңге дагзыр.

РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели корум-чурумну болгаш ниитилелдиң айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле чүнүң-даа мурнунда кадрлар күжүн камгалал арттырарынче болгаш хөгжүдеринче, социал айтырыгларны шиитпирлээринче, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ылангыя РСФСР-ниң ИХМ-ниң, саң-хөө болгаш материал-техниктиг хандырылгазын экижидеринче угланган тодаргай хемчеглерниң программазын 1991 чылдың ийиги кварталынга чедир ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

15. РСФСР-ниң Дээди Соведи 1991 чылдың июль 1-ге чедир бо доктаалдың күүселдезиниң, республиканың улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң келир үедеги байдалының база 1991 чылдың ийиги чартыында болгаш 1992 чылда ажыл-чорудулганың программазының дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң илеткелдерин дыңнаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Б. Н. Ельцин.**

Москва. Кремль. 1990 чылдың декабрь 7.

АНЫЯК СПЕЦИАЛИСТ

УЛУГ-ХЕМ РАЙОН. Бо чылгы кыш мында ындыг-ла коргунчуг эвес. Амдыызында хар чуга, соок шоолуг эвес. Ынчалза-даа районнуң чамдык ажыл-агыйлары мал кыштаглаашкынынга багай эвес белеткелдиг ужурашкан. Оон бир эки чижээн Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Хайыраканчы сүт-бараан фермазындан көрүп болур.

Бо ферманың ишчилери ынчаар удур белеткелди күзүн-не эгелээн. Төрүүр инектерге тарып боозадылганы чорудуп, оларның продуктулуг чоруун бедидериниң талазы-биле хемчеглерни ап турар. Малдың күш-дейгелин баксыратпас талазы-биле ажылдар мында амдыызында эки: мал чеми четчир, автосуггарыкчы үрелип көрбээн. Бо бүгү ажылдарда байдалды мында зоотехник-селекционер Д. Д. Дилгижек кончуг эки билип турар. Дмитрий Данзынчаевич бо фермага ажылдап-ла алды чыл чеде берген. Ол аңаа Улан-Удэниң кедээ ажыл-агый техникумун дооскан соонда чедип келген. Ам оон дуржулгазы улгаткан. Ынчангаш малды өстүрер, оон продуктулуг чоруун бедидер, уксаазын экижидер талазы-биле айтырыглар оон киржилгези чокка шиитпирлеттинмейн турар.

ЧУРУКТА: зоотехник-селекционер Д. Д. Дилгижек.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Райкуускомнуң болгаш каттыжыышкынның кичээнгейинге

ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГ: КАНЧААРЫЛ?

Чадааның суггарылга системалар эгелели аңгы турда, аңаа ажыл чогун, ажылчыннар-даа, техника-даа четчир турган. Инженер-техниктиг ажылдакчылар четчир, артык кезектер-биле хандыртынып эки [illegible]

Ам байдал мынча шын өскерилген. [illegible] Тываның мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының [illegible] (доцентизи Н. А. Жепполь) ук эргелелди дужурген, Сүт-Хөл биле Чадааның суггарылга [illegible] оларны Барлыкта район [illegible] эгелелинге каттыштырганындан ажыл-ишти бергедээн.

Кызыл-Мажалыкта ажылдап, чурттап турар дөргелер Чадаанага хөвар [illegible] турар. Ынчангаш хөөредип чугаалаарга, «дыштак карасы» дег-даа дуга кадары хөвар апарган. Ындыг болганда участоктуң Т-130 маркалыг ийи, МТЗ маркалыг үш тракторлары турар, оларның артык кезектери чок, үрелгеп, солуур арга чок. Кывар-чаар материалдар база четпес. Эгелел ол участокка херек кывар-чаар материалдар дээш Чадааның нефть баазазынче акша-хөреңгини ой-шаанда шилчитпейн турар. Бо дугаында участоктуң трактористери Каадыр-оол Ондар, Николай Куулар болгаш өскелер-даа дамок хонудаар чорду. Чижээ, сентябрь айда бергелээш, кывар-чаар материалдарны өске организациядан чеглдиниип алганнар. Мынчаар ажылдаарга, кандыг чогумчалыг түңнел үнерил? Участоктуң тракторлары октябрь айда-ла үрелгеш, мынчаа чедир анаа туруп берген. Сентябрь дээрге артык кезектер четпес. Механизаторлар эртенги шакта участокка келгеш, артык кезек келген-келбээнин дыңнап алыр, чок болза, дедир-ле кылаштажып чана бээр. Мындыг таварылгада акша-шалың чок болуру кымны-даа дүвүретпейн турар. Рынок үезинде канчаар чурттаар, чүнүң-биле амыдыраарыл? Ынчангаш участокта туруштуңган берге байдалдан канчап уштунарыл деп айтырыг дорт туруп келген. Оларга дузалаптар кижи районда чок боор турар. Силер ам биске хамаарышпастаан силер дээш, Чөөн-Хемчик районнуң удуртукчулары, материал-техниктиг хандырылга баазазы шуут дузалавастаан. Ол база бир талазында чөп, чүге дизе боттарының совхозтарын безин артык кезектер-биле хандырып шыдавайн турар болгай.

Бо коллективтиң шак бо «варыын» Барлыктың суггарылга системалар эргелели (начальниги Н. Хертек) канчаар «көмүзээрил»? Коллективтиң ажылдап каан акшазын алырынга-ла өйлешкен. Дузалаар харыы чок организацияның ажыы чүл? Ынчангаш участокту бир ыяш сайгарып көөрүн районнуң база каттыжыышкынның удуртукчуларындан ажылчыннар дилеп турар. Ол дугайын АҮК-туң даргазы С. К. Долгардан база сонуургадым. Оон тайылбыры мындыг:

— Чадаана участогун база катап эгелел кылдыр эде тургузар дугайында айтырыгны кодурур түп бис. Республиканың мелиорация болгаш суг ажыл-агый каттыжыышкынын бистиң районда чугле ийи ажыл-агыйда —СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг база «Тыва» совхозтарда суггаттыг ээзи чер бар, ынчангаш эгелелдиң херээ чок, үстүнде адааныс ажыл-агыйлар суггарылга системаларын боттары кайгаараа, [illegible] деп чылдагааннаа турлаг. Бис аңаа удур [illegible] Кедизин бодаар болгай. Келир беш чылда Хөндергейге суггарылга системазын тудары-биле төлевилелин кылдыртып тур бис. Ол тудуг болу бээрге, ажылдың хемчээли улгадыр. Ам дээрезинде бо участокка кедээ ажыл-агыйны химизастаарының отрядын кадарын шиитпирледивис...

Байдал мындыг. Бо талазы-биле Барлыктың суггарылга системалар эргелели база бодунуң дорт сөзүн чугаалаар болза эки. Чок болза хандырганы, удуртуганы экижит сиң. Бо айтырыгны мынчаар арттырып болбас ужурлуг. Химизация отряды шөлдерже колдуунда-ла өдекти холадыр тегер апаар. Ол ышкаш отрядты участокка кадыштарга, тракторларны артык кезектер-биле хандырары экижидир боор деп, агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы бодап турар.

Шак мындыг чүүлдер бисте тургустунган. Демниг шиитпирлевес болза ажыл бүтпес ийин, бүтпес. Амыдыралдың мындыг берге үезинде, бо айтырыгны ынчаар арттырып болбас. Дузалаар болза, негелде бээр [illegible], чок болза катап ээ тургузаар. Бир-ле кижиниң «чорук» чолчу ажылга шаптыктап туруп бээрге, ону чүү дээрил?

Тувак КААДЫР-ООЛ.
Чадаана хоорай.

«АЙНЫҢ ЧААЗЫ АЙДЫҢ ДҮНЕ»

Ойтулааш. Клуб, кызыл-бүлүң болгаш театр дээн ышкаш культура одаглары чок турган шаандакы Тываның аныяк-өскенниериниң дүнеки оюнун ынчаар адаар. Феодалдыг болгаш революс[illegible] мырыңай Совет Тываның баштайгы чылдарынга безин ойтулааш туруп турган.

Дүнеки ол оюнну кижиниң албан-дужаалдыг кижилер-даа, анаа «идепкейлиг», «иэиг», чамдык эмин эртип хүннекаалгы хамаатылар-даа тарадыр сывырып, хорып олар-ның баштыңнарын тудуп хоруп турган. Ону хоруп соксадып тура, аңаа улуг демиселчилер ойтулааштың чамдык онзагай чүүлдерин эскерип көөрбейн турганнар.

Ойтулааштың тывылганы — аныяктарның ол шагда чыглып, бөлүглежип алгаш, аянныг ойнап-хөглээр культура одаа чок турганы. Оон ыңай, шаандакы Тывага чогаалчылар, композиторлар чок турган. Ынчангаш чаа ырларның (сөстерниң) болгаш аялгаларның тыптырынга ойтулааш улуг рольду ойнаан. Ындыг чүүлдерни «иэиг демиселчилер» билбейн турган. Аныяктар дүне чыглып алгаш, кагжыр-чижир, ырлап-шоорлаар боорлан башка, багай чүве кылбайн турганнар. Ону мындыг кожамык ырлар бадыткаар-дыр:

Айның чаазы айдың дүне
Алаак шыкка ойнаалыңар.
Ак-ла таалың анай-хаагын
Аргын өрүп ойнаалыңар.
Оң-на бештиң дүнезинде
Ойнап хөглеп алыылыңар.
Ортулуктуң чаш-ла хаагын
Орай долгап ойнаалыңар.
Аттыңза-даа аттыңгай-ла,
Аадырбайн баргай-ла бис.
Аъттар маадар алган эвес,
Аңаа чораан бисти ка[illegible]ар.
Ойлатса-даа ойлаткай-ла
Ойлап дезе бергей-ле бис.
Оор кылып чораан эвес,
Ойнап чораан бисти канчаар.

Тыва кожамыктар ыяап-ла ежеш ийи куплеттерлиг (азы дөрт-дөрт одуруглуг ийи строфа) болур. Кандыг-бир ужурутналыг бодалды бадыткаарда, ам чүгле чаңгыс куплетти чижек кылдыр ажыглап көрээлинер. Чалыы назын оюн-хөгге ынак. Шаанда ниити культура одаа чок турда, тыва аныяк-өскенге чалгааранчыг турганы чугаажок. Ону ырызынга илередип чораан.

Чалгаарынчыын,
муңгаранчыын
Часты берзе, бусту берзе;
Часты бээрге, бусту бээрге,
Чалыы назын база кончуг.

Маңнаашкын, чалааашкын ырлары:

Үнер болза, үнзен, үрүг.
Үнээргетпейн үнзен, үрүг.
Үзүк чедиг шавыларның
Үттүг-чарны ышкай берди.
Кыстың харын [illegible]
Узун дурттуг оюн эккел,
Ушкажыпкаш чоруптаалы.
Улуг хойнуг тонун эккел,
Улай дөжээш удуй берээл.

Ойтулааш үезинде янзы-бүрү айтырыгларны ыры-биле харыылаары база бир онзагай, тывыгыр, солун. Чамдык кыстар мурнуку таныш оолдарын каап, өскерлип бээрге, мыңчаар ырлаар:

Хавак баарын өрү шапкаш,
Каржы хона бээрин кай.
Кара баарлыг оон-биле
Ханылашпаан боорум кай...

Уруглар бот-боттары ааазын-да адааргажыр, ону база-ла ыры-биле илередир:

Эштиг мен деп эктиң чайба,
Эмин эртир эктиң чайба!
Эмин эртир эктиң чайташ,
Эжинейлен чарлы бердиң!

Ийи-чаңгыстың [illegible] кенен сеткилин илереткениндеи ангы-да, ниити чараш ырлар база хөй. Чай, кус дээн чижектиг чылыг үелерде ойтулааш оюнун чүгле дүне ойнаар турган. Ыры удуктелип, [illegible] чүде бээрге, бир уран-чечен [illegible] мыңчаар көмп тудутур.

Суга чивейн турган эвес
Суларадыр мунаалыңар.
Шуру пактап алган эвес,
Суук-суук бадырыңар!
Сиген чивейн турган эвес
Шилээредир мунаалыңар.
Чинчи пактап алган эвес,
Чиңге-чиңге бадырыңар!

Ойтулаашты байыр, оок кожамыктыг [illegible] демиселчилерни база дон-дорлаан чогааткаш, бактап ырлаай берген [illegible] чижээ. Чөөн Хемчикте мындыг кожамык ыры тывылган:

Дорут-дайын бөрү чип каан,
Кежин союп турган дидир.
Доңдупайы мөчүп калган,
Сайын салып турган дидир.
Саралазын бөрү чип каан,
Кежин союп турган дидир.
Чалбак-Сарыг чорта берген,
Чажыын чажып турган дидир.

Ойтулааш оюнунуң үзүктүң эки аът-холун дыш бербейн мунар, кыстарның күзел-соруун бармыдаалавас ыячок чүүлдери туруглаан. Ынчалза-даа [illegible] тэн-биле шаандакы үеде ол чалыы назынның теели — бир янзы оюн-хөглели боор чораан. Ойтулааш аътка ушкажып алгаш, чүгле ырлап-шоорлап шалкылажыры-биле кыдыгаарламмайн турган. Ол чылыкка [illegible] кактыр, аскак-кадайлаар оон өске-даа оюннарны [illegible] ойнаар.

Оон ыңай [illegible] аныяктарның кожамык ырларының сеткилиниң болгаш аидагаларының ужур-уткалы [illegible] Ойтулаар. Черле [illegible] ойтулаашка тыкылаан ырлар амыдыралга чаа чүүлдерниң көстүп келгени-биле оларның утка-шынары өскерлип турар. Дыка хөй ырлар улустуң ырлары апаргылаан. Кайы-даа шагда эки ыры олум чок! Кижилерниң сагыш-сеткилин көдүрээрде, доюлдурарда ыры черле херек. Ынчангаш чоннуң мыңчаар ырлап чорааны анаа эвес:

Ыры бажы каткан эвес,
Ыргай бажы катты-ла
ыйнаан.
Ыргай бажы катса-даа-ла,
Ылап үнер харын эки.

Александр ДАВАА.

Дыка хөй-хөй кожамык ырларны ол автор мыңчаар тайылбырлаан, тыып бижип чораан.

...Феодалдыг Тываның үезинде, 1914 чылда Чөөн-Хемчиктиң Бажы-Тала девискээринге адыы арат Бүрбүнүн өг-бүлезинге оол уруг төрүттүнген. Ону Даваа деп адап алган. Оон адын сөөлүнде фамилиязы болу берген. Ол аныяандан, харын бичиизинден бээр омак-хөглүг, оюн-каткылыг баштак, тывызык, сагынгыр, шыырааладаар, хөөмейлээр [illegible] кижи чораан.

Чоннуңа, эш-өөрүнге [illegible] мурнуг Даваа тыва [illegible] бижикти [illegible] Тыва Арат Республиканың болгаш Совет Тываның [illegible] Александр Бүрбүнович Даваа [illegible] дүрүм [illegible] харыысалгалыг [illegible] ак сеткилдиг күрүне[illegible].

Республика (РСФСР) [illegible] чедир Тыва АССР-ниң социал хандырылга министриңге [illegible] да ажылдаан. 1982 чылда мөчүгүже чедир безин хөй-ниити[illegible] ажыл, амыдыралынга ол идепкейлиг киришкен. А сөөлгү чылын бижээн ырлары, тоолдары, тывызыктары ам-даа бар.

Сайра ВАСИЛЬ.
Пенсионер.

ӨГБЕЛЕРИМ ЧУРТУ ШЕМИМ

Сөзү, аялгазы Анатолий МОҢГУШТУУ.

Адазы дег улуг Чалбак каргыраалаан,
Акылары ийи Шанчыг хөөмейлээн,
Чиңге-Оорга, Мешпектерге кавайланган,
Чиңгир ногаан Борбак-Арыг сесерликтиг —

Чечен сөске алгаткан
Черим-чуртум Шемим.

Даштыг-Тейлер, Доора-Даг кажык аткан,
Тарааи тараа, арбын малы чаптып чалгаан.
Хоорайжыткан совхоз сууру даңны уткуп,
Холун, будун херлип көстүп шимчеп олур —

Арат чону эртежи
Ажыл-ишчи Шемим.

Тоолчулар уран сөске ылап ханмас,
Тоорук, ай, бес, чиңис-кады тоглап бышкан,
Ак-көк баштыг аваймның чашкы шаандан
Адазының, незиниң ойнап өскен —

Өөй ырым ужуктаан
Өгбелерим чурту Шемим.

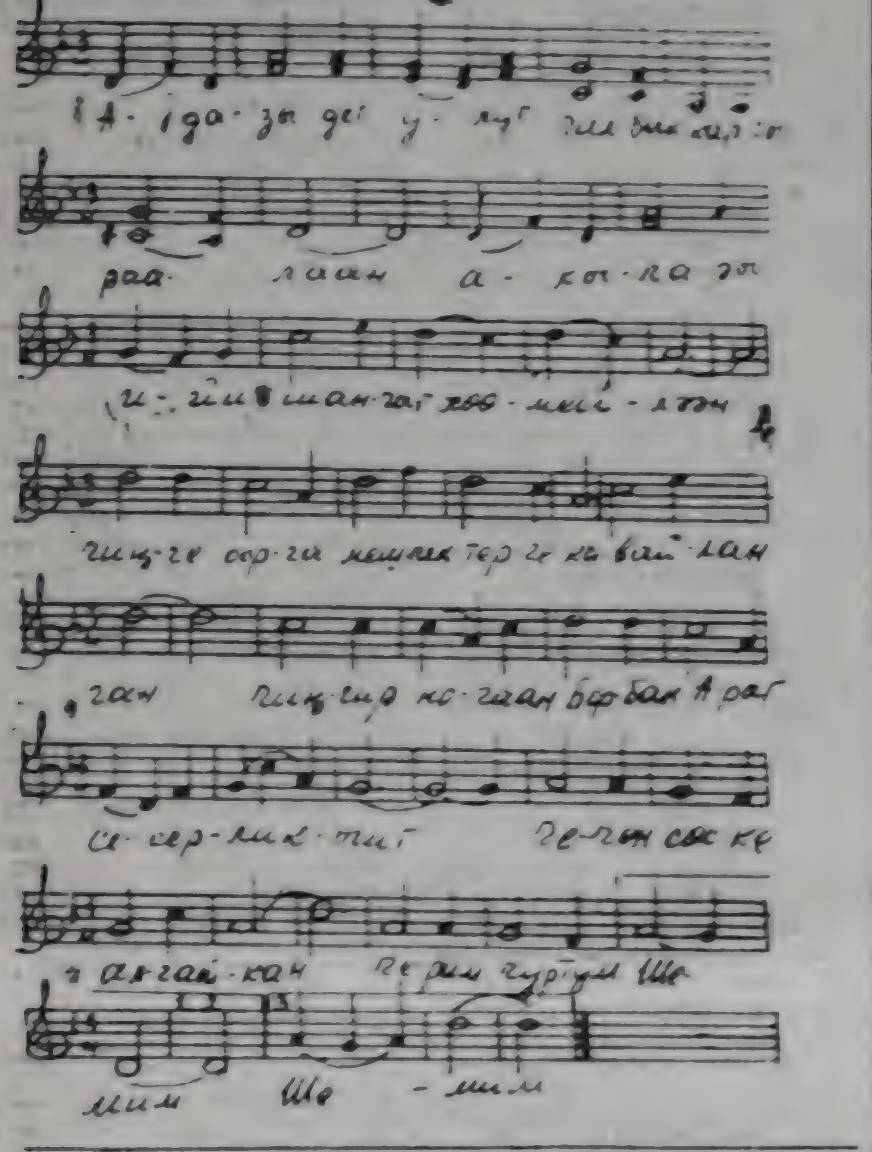

АРАТТЫҢ САЛЫМЫ

Эжеделге
Элеп турээн арат —
Дерзиилелге
Демиселжип келген.
Лайзыны хөй байлак Тыва
Дарлал бекке удур —
Оглун, кызын оттуг кесче
Оттура бээр.
Кежегелиг
Кестирген баш түрлүг.
Кедектелбес.
Хей-аът киирер дириг.
Дазылы хөй байлак Тыва
Даңын уткуй чүткээш.
Дурт-сынын
хондүргештиң
Туруп келген.
Хосталганы
Холга алыр күзел —
Арат кижи
Адыжындан чыраан.
Талазы хөй байлак Тыва
Тайбың иштен тырыыр —
Ажы-төлүн бедиктерже
Аъткарыптар.

Алексей АРАПЧОР.

БАКЫЛАВАС МЕН

(Оюн-баштак-биле)

Районнуң агроүлетүүр шүтүмү-биле совхозтуң ниити малмаганың сакап, беш кижилиг комиссия келген. Оларның аразында тазыырым ийи оол бар. Элээн каш хонук караа-биле көрүп, холу-биле тудуп санап келгеш, түңнел хурал кылган. Хуралдаанның, ылаңгыя шүгүмчүлелдиң чилиг олуу-га чартып сойгалатканнар, мыңа-мыңча үрүшейиңп турда, хурал шөйүлгеш, орай доозулган. Демги таңырым ийи зарга оол бир херээжен кижи эдеэнип алган бажыңга келди-лер, хонары ол.

—Чүү кижел?—деп оол-дардан бүлүү айтырзымы.

— Бис-биле кады келген даога кижи-дир ийин, угбай мнаар өрээлде орунда чыттыры кагды ышкаш. Ону соңуургаш канчаар сен, бо угбай [illegible] каар —дээш, бирээзи мээн доммээм чым-сыыт кылдыр шымчып калды.

Бис үш [illegible] чыдыр алган бис, кадай [illegible] урут-лары биле, мнаар аңгы өрээлде.

Эртежи кижи мен, Өөреңген чаным-биле күш дан бажымда отту доюп келдим. А [illegible] өрээлде [illegible] кижинин [illegible] тамыт дөөзе [illegible] күзел мырыңай амыратпайн барган. Үлүг-даа [illegible] Оон-на чүү боор, [illegible] чүгле чоңдан [illegible] ташттыг, майкалыг өске херээжемниң өрээлиңче чылбыртып кире бердим. Аравыны [illegible] [illegible] өтүк-маадары [illegible] болзумы, катканың таныттыназ!

Ам канчаар, ол өрээлден бүт баштап үнүп олурумда, бажымга бир-ле чүве чык-ла диди. «Уё!»—деп кышкырыпкаш, бажымны ийи холум-биле сегиргеп алдым.

— Ол өрээлге хонганың ол бе, кончуг шулбус?—деп, кадай чолдак уннуг идик тудуп алган, ам-даа кемээр сагыштыг дап берип каар тур-ла.

— Чок, чок, кадай... демин чаа, аңаа таныыл...—деп, тайылбырлаар дээримге-даа, ыттатпас. тудкан-тудканы-биле [illegible] Камгаланып чораан, оруумга арай боорда четкеш, чоорган иштинче агараш дээп, [illegible]

Кадай ынаа[illegible]

— Чүдерээи-буржартааи [illegible] кижи эртип, ажы-төл аразынга — деп хамирениp тывылтуруп, ужаже бир телкеш, урутгларының чыдар өрээлинче кире берди [illegible]

[illegible] туруп келгенде, дүнеки мээң аас-кежик чок «ажыл-чоруум» дугайында [illegible] [illegible]

— [illegible] [illegible]

А кадай [illegible] [illegible] Ам мыча дыка-ла кээп турар хонаачылар кайда боор. Келзе-даа, ам мен [illegible] [illegible]

Чимит-Доржу МОҢГУШ
Кызыл район, Кур-Чер суур.

Күрүне садыының болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының уран чүүл коллективтериниң зона-лар аайы-биле фестивальдары районнарга эрткилээн болгай. Боттарының уран талантызын чоңга бараалгадыры-биле садыг болгаш кооперация ажылдакчылары, шынап-ла, кызымак белеткенгеш, көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алганнар.

Тес-Хем райпозунуң уран чүүл коллективин аныяк специалистер Александр болгаш Ирина Ондарлар удуртуп турарлар. Боттарының кол ажылдары-биле чергелештир олар бо коллективтиң уран талантыларын каттыштырып, эвээш эвес ажылдарны чорудуп, кызымак ажылдап келгенин тес-хемчилер мактап чугаалажырлар. Шынап-ла, оларның ажылының түңнели маңаалыг болган: зона көрүлдезинге олар тиилекчилерниң одуруунга киргеш, түңнел концертке база чүткүлдүг белеткенип турганнар. Чоокта чаа Кызыл хоорайга болуп эрткен түңнел концерттерге тес-хемчилер бирги черни ап, көрүкчүлерниң идегелинге төлептиг болганнар.

Тес-Хем райпозунуң коллективинде талантылыглар кайы хөй. Оларның бирээзинге Елена болгаш Болат-оол Санчаттарның өг-бүлезин хамаарыштырып, болур. Бот-тывынгыр бо ийи артист чүгле районга эвес, а республикага болуп эрткилээн көрүлделерге каш удаа киришкеннер. Бо удаада

ЫРЛЫГ-ХӨГЛҮГ ӨГ-БҮЛЕ

олар база-ла көрүлдеге киришкеннер. Каадыр-оол Бегзиниң «Айдыңның вальсы» деп ырызын олар нелээ күүседирге, көрүкчүлер адыш часкаашкыннары-биле оларны шаңнаан.

ЧУРУКТА: Елена болгаш Болат-оол Санчаттар ырлап турлар.

Маадыр-оол КАЛЧАННЫҢ сөзү болгаш фотозу.

«Албадаар күш-ажылдың улус комиссарының» ролюнда

(Төнчүзү. Эгези № № 264, 272 «Шында»).

«Социализмниң хөй-хөй улуг тудугларын» органи-застаарынга ол үеде алдаржып турган Генрих Ягодага ниитлерин профессионал удуртукчу болгаш күш-ажыл министри доктор Лей дуржулга талазы-биле каяа чедер дээр силер. Ол төөгүлүг тудугларның аразында Сталин аттыг Беломор-Балтийн каналы, Волганы Москва хем-биле тудуштурган канал бирги чергениң кылдыр санаттынары маргыш чок.

Генрих Ягода ККПЭ-ниң даргазының бирги оралакчызы тургаш, ол албан черинин экономика адырының талазы-биле ажыл-чорудуун-газын удуртуп турган. Ол чүл дээрге диверсантылар болгаш хоралакчылар илередир ГУЛАГ (Лагерьлерниң күрүне эргелели) системазын удуртур: «будуруккчу күш-ажылга хаара тудуп тургаш, аңгы талазы-биле өске сагыш-бодалдыг кижилерни эде кижизидер» каржы-дошкун система турган.

Генрих Ягоданың ат салганы, ГУЛАГ начальниги Матвей Берманның. Беломор тудугнуң начальниги Лазарь Коганның. Беломор-Балтийниң эдип-чазаар күш-ажыл лагерининң начальниги Семен Фиринниң. ГУЛАГ-тың начальниги[illegible] база бир оралакчызы Яков Рапопорттуң. Сталинниң адыгы-биле Беломортудугнуң начальнигиниң дузалакчызы апарган мурнунда мегеги, кончаачы чораан Нафталий Френкельдиң ол үеде [illegible] хоолгазы база тыптып келген. Ягоданың идепкейлиг киржилгези-биле 1932 чылда Френкель төлдерелге таварышкан болгаш ону күрүнениң кем-херек[illegible] [illegible] А 1933 чылдың август 4-те Френкель «Беломор-Балтийн каналын тудуунга киирген ачы-хавыялы дээш» Ленин ордени-биле шаңнаткан.

Үш тудугнуң болгаш Беломор-Балтийн лагериниң удуртукчулары-биле Ягоданың [illegible] ГУЛАГ-тың лагерь[illegible]

леринде кижи шыдажыр аргажок аажылаашкынның болгаш хоругдаткан кижилерге хамаарыштыр бүгү байдалдың канчаар-даа аажок бергезин аңаа кирген кижилер болгаш оларның төрелдери чаңгыс эвес удаа сагындырган болгай. Соңгу чүктүң далай оруун, беш далайларның порту — Москва болгаш Москва-Волга каналын, Уралдың күчүлүг металлургия бүдүрүлгелерин болгаш оон-даа өске улуг тудугларны кылыр дээш чамдык кижилер каны болгаш тыны-биле санашкан. Бо бүгү Генрих Ягоданың айтыышкыннары-биле дөрт кылдынып, милилон-миллион кижилерниң күш-ажылын кам-хайыга чокка кулданып турган. Ол «революсчу ёлу-чурум» хөй-хөй кижилерниң салым-чолунга болгаш амыдыралынга эгиттинмес кончуг улуг когаралды чедирген.

1930 чылдарда ККПЭ ажылдакчыларының дивизиязын ССРЭ-ниң ИХУК-туң даргазы Генрих Григорьевич Ягода боду баштаан (азы тывылгайлаарга, Германия, Исп[illegible]). Бирги оралакчызы Яков Саулович Агранов.

ИХУК-туң мииистер начальниктери: Гай, Миронов, Слуцкий, Шанин, Добродецкий, Иоффе, Берензон, Паукер.

ЛКЭ (лагерьниң күрүне эргелели азы ГУЛАГ) — начальниги М. Бирман, оралакчызы — Рапопорт, Фирин, Нахимсон, Френкель, Абрамсон.

Эң улуг концлагерьлерниң начальниктери: Коган — Беломортудугнуң болгаш Дмитлагерьниң. Москва-Волга каналының. Берсон — Сибирь лагерьлерин[illegible] Серпуховский — Соловецкий. Филиковтай[illegible] Соңгу [illegible] лагерьлерниң. Погребинский — Свердлов облазының лагерьлериниң. Мороз (Светлана Аллилуеваның бээ, оон баштайгы ашаааның адазы) — Печора лагерьниң.

ИХУК-туң [illegible] [illegible] Абрамполский, Блат

Заковский, Золин, Зельман, [illegible] Кацнельсон, [illegible] Леплевский, Пиллер, [illegible] Файнилович, Фирдбер[illegible], Шиль[illegible]

[illegible] «Социализмниң улуг тудугларынга» [illegible] [illegible] кижилерниң [illegible]

«[illegible]» [illegible] репрессияның эң [illegible] болгаш административтиг [illegible] [illegible] улуг [illegible] «медээ» хүнү болу [illegible] 1937 [illegible] Генрих Ягода [illegible]

«Литературная газета» [illegible] [illegible] декабрь 1-ниң хүнү [illegible]

Кажан БОК [illegible] болгаш [illegible] революсчу [illegible] кыштеп-күчүлеп, бүрүүдатпааш, шинчип турар үеде массалыг [illegible] 1934 чылдың төнчүзүнде Казахстанның ховуларынга, Сибирьниң тайгаларынга. Соңгу [illegible] пролетариат [illegible] [illegible] ниң идеалы хөй-хөй миллион [illegible] [illegible]

[illegible] 30 [illegible]

[illegible]

лаары берге. Ол дээрге кижиниң бодал шыдавазы аогажок хилинчек, кижиниң медерелинге карбес ноогумнуг халап-тыр. Ону көргеш, шуут дарый берген мен».

Чамдыктары шпиельдерниг болгаш пролетарийлериниң ажылчы хептерин кеткен Орус Черниң миллион-миллион ченгерипкчилери Ада-чурттуң Улуг дайынының үезиниң «ахак дурувалермнче хуулбайн» чыда-ла... ис чок читкеннер. БОК-туң, ККПЭ-ниң болгаш ИХУК-туң аар холу кедээге коллективизацияга болгаш чаа эрге-чагырганың үптээшкиниеринге удурлаңган тараачыннарны кам-хайыра чокка тудуп-хоругдап, узуткап турган.

«1929-1932 чылдарда тараачыннарның тура халыышкынарының дугайында дыңналыгны Ягода эмерик биограф Н. Бухаринге көргүзүп турган... ККПЭ-ниң ажылдакчылары ындыг удурлаашкынар-биле холбаштыр дыка дүвүреп турганнар» деп, медээ база бар.

Тоталчыларның кажараан утааны албадап ажылдадыр незуит идеяны бодарадып, социалистиг тургузуушкуннуң планнарын хоругдаткан кижилерниң холу-биле күүселип, «социализмге кижизидип болгаш нижиктээп» турган.

«...Бо бүгү пролетариаттың болгаш совет ниитилелдиң дайзыннарын ажылчын аңгының мергежээ ажылчыннары, харын-даа күрүнениң чүгула күш-ажылының эгелекчилери кылдыр хуулдурарының тергиин массалыг шенелдези болган...» дээрзин «Сталин аттыг Беломор-Балтийн каналы» деп номнуң авторлары айыткан. Оларны эде кижизидерниң кол эгелекчи чедиишкинин чүл дээрге, ажылдаашкып органи-закчыларының, КПЭ-ниң төлээлериниң, пролетариат гвардиязының кан дег ноогум-чурумнуг кижилерниң талазындан бөдүүн болгаш кижизиг чорук пролетариаттың [illegible] чок база медерелдиг дайзыннарыбиле, «социал байдалга айыылдыглар-биле» [illegible] [illegible] [illegible] деп чеңээ.

[illegible] шөлүнде шак[illegible] [illegible] бажында ССРЭ-ниң ИКЧ-ниң [illegible] ККПЭ-ниң даргазының бирги оралакчызы Г. Г. Ягоданың кабинединиң [illegible] [illegible] [illegible]

ХЕЛЕМЕЧИЛИГ КИЖИ

● Кыжырыг ●

Бир катап Хөөрээримниң арай-ла хорадаксап турган черинге чеде берген мен: олуруп-туруп шаг боор-ла турарын бодаарымга, бирле түвеге оожурган чадап турар хевирлиг. Адак сөөлүнде мынча дей-дир:

— Бодунуң төрээн дылындан ойталап, чечпинени дээрге-ле незиниң аа сүдүнче дүкпүрүп турары-биле дөмей чүве, ыыкжыл [illegible].

— Чүү болу берди ынчаш, акый? — деп тодарадынсаан мен.

— Чүү-даа болуп-ла турар шаг-дыр бо — дитеш, аякта шайын шөлүрт кыдыр аартай каапкаш, кезек боданып олура, уламчылады: — Дем чаа дүгээ, амгы шагның чиигине тыва уругларындан чүве айтырарымга, менче кандыг-ла-бир черлик кижиже дег, чечки-ниң көргүлээш, орустайдырлар, тыва дыл билбес бис дээн хевирлиг. Анай кара чажындан эгелээш, төрээн дылын дыңнавайн өскен болза ындыг-ла ыйнаан. А олар менден ырай бергеш, тывалап чоруурлар чорду чоп! Черле ынчаш, тыва домактыг бистерни кандыг дээрил аан, мурнуку үелерде 3-4 чыл шеригге чорааш, чаныр кээрде, төрээн дылывысты «уттупкан» таварылгалар база тургулаан болдур ийин. Сен ындыг чаржынчыг чүвелер дыңнажык сен бе?

— Дыңнагылаан мен. Ынчалза-даа херек кырында бодум көрген эвес мен, акый. Та шын, та меге чүвезн — деп шынын чугаалаадым.

Хөөрээрниң шырайы амна чымчап, бир янзы болу берди:

— А мен бо суглуг маракттарым-биле көрген болдур мен ийин, кайтадым. Ана, кара көк чүве болбас ийикпе. Дөө Чаа-Хөл кудуу бир аалдың оглу шеригге дөрт чыл болгаш, халажып келген. Саян артынче талыгыр черге, тывалардан дыңна чаасказн албан эрттирген эр боор ийин ол. Кижнвис аалынга кээрде, тыва дылын дек билбес кылдыр уттупкан келген болбас ийикпе. Келирде, туткай хелемечилиг келген!

Дыл билбес кужур алмезн дыңнаарга, оглунуң орустаары ана бадыраар, ийи холунуң салаалары ана сарбаңнаар чүве болган болгай. Баштайгы дээрезинде, хөөкүй авазы ыглапкан:

— Кужур-ле оглумнуң салымының багын аар, төрээн авазының — мээң дылымны уттупкан. Мээн-даа салымымның багын аар, оглумнуң ол дылын билбес!

А орустаар шериг эрниң ачазы чуну-даа ыттаваан. Оглу ында турган бала, согааш, деспиже айтып-айтып, бир-ле чүве орустаарга, хелемечизи мыңчаар очулдурган:

— Оглуңар: «Бо чүлерил?» деп айтырып олур.

Ашак карактарын хере көрүпкеш, чүгле мону чугаалаан:

— Ол үгүлүүдүнге «Хырнымны тоттуруп чораан чүвелер-дир» деп чугаалап каар сен ыйнаан...

Шеригден келген, тыва дылын уттупкан орустаар эр ол-ла хелемечизи-биле каш хонук улаштыр чоок төрел-дөргүлдерин эргип дээн чай-ээлээн чок болган. А хелемечи оон ыңай чеже шыдажыр — чер-чурттуг, аал-оранныг, ажыл, амыдыралдыг болур чүве ыйнаан, чаныр чоруй барган.

Авазы-биле үш хире хонук имнежип чоруй, бирле хүн кижиин олуруп-олурун:

— Далган бар бе, авай? Аштаарымны! — деп, кээргенчин ниидер кыылдыр тывалай бергэн деер чораан.

Моңгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: педагогика эртемнериниң кандидады Серот Сенденович Салчак хөй чылдарда Кызылдың педагогика институдунга математика эртемнерин башкылап келген. Ол ам Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалында башкылап турар. Тываның улус өөредилгезинге бодунуң үлүүн киирип келген хоочун башкы бо хүннерде аалдан ларлаан. Дээди өөредилге черлериниң башкылар коллективтери, студентилер аңаа байыр чедирип, моон соңгаар чогаадыкчы чедиишкиннерни ажылдаарын күзеп турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИЦ фотозу.

Башкының барымдаалыг саналы

ШКОЛА КӨЖЕ БЕРБЭЭН

Өөренип, өзүп келген школамны бодум шаам-биле үнелеп, ооң төөгүзүн чурттап келген амыдыралымның, назы-харымның дээнели-биле көрүп келгенимни бижикседим. Бо төөгү мээң көк бажымны кезээде дувүредип чоруур апарган чүве. Бо хүннерде школам 60 харлап турар. Кандыг-бир экки чүве кылып каан, адым-сураам чоңга билдингир турган болза, мени ол улуг байырлалче чалаар турганы чугаажок. Ынчалза-даа мени чалаар кылдыр төрээн школамның мурнунга кескү чүве кылбааныма хомудаар-дыр мен.

Чырык өртемчей кырынга бежен ажыг хар чедир чурттап, чуртумнуң ажыл, амыдыралында сайзыралдыг өскерлиишкиннерни көрүп чорууруумга чоргааранып чоруур мен. Ооң сайзыралынга кезик-чамдык-даа болза, далайга дамды дег, дузаны көргүзүп, чоннуң ажы-төлүн шаам-биле өөредип, кижизидип чор мен. Бодумнуң өөреникчилерим мурнунга меге даап бодаашкыннар кылып, ору кердүнер, бодумну мактаар хензиг чок, оларны база бичии сеткилдиг, шынчы кижилер болурунга өөредирип кылып чоруур мен.

Ак оннуң көре тура-ла, бо кара чүве-дир деп маргылажып, шынзыдып шыдавас мен. Ак чүве кезээде ак болуп артар дээнзиг өйген сеткилимни бижикседим. Ооң кадында «Шын» солунга Артем Борбак-оолдуң «Школаның адып эгитсе» деп саналынга база каттыжып турар мен.

Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалык ортумак школазының 60 харлап турарынга хамаарыштыр бижип орарым бо, азы ам 1 дугаар школаның аан. Ол № 1 деп турар школа кайла-чүде Кызыл-Мажалыктың суур үстүнде чүве чораанығай. А чүге ол чаа туткан школа кажан ооң мурнунда-ла, эрте шагда бир дугаарында туттунган школа бар турда-ла, бир дугаар школа болуп, 60 харлап бергени ол? Ол дээрге чоокта чаа тургустунган школа ышкажыл. Кым төөгүнү ынчаар хажыдып турар чүвел? 4 каът школаны № 1 школа деп черле адап шыдавас-тыр мен. Алыс Барыын-Хемчик чурттуг мен. Миннин кээримге-ле, чайгы, күскү үелерде Улуг Шыкка күзеп, чайлаар чораан бис. «Келир чылын школага өөренир сен, уруум»,— дээш, ачам Моңгуш Делбик-оолдуң айтып берген школазын дыка чарашсынар, сонуургаар турдум. Ырактан көөрүмге, хүрең демир крышалыг, соңгалары чайынналдыр кылаңайнып турар чүве. Ол амгы үеде ол-ла хевээр турар, ооң чүгле дугаарын шын эвес салган, 2 деп аан. Ол шагда оон өске школа аңаа турбаанын кончуг эки билир мен.

1946 чылда ачам мени 1-ги класска. Сүрүкүмаа дээр башкыга хүлээдип берген. Келир чылында 2 дугаар класска бисти Вера Сергеевна Чылбак башкылаан. Директорувустуң ады Тува-Хуу чүве, ооң соонда Тарас Дастакович Дарысүрүн-даа турду. 3 класска башкывысты Моңгуш Соржу дээр. Амыдырал-чурттаалгам сайы-биле 4 классты Чаа-Хөл чеди чыл школазынга доостум.

Кады өөренип чораан чаңгыс класстыларым ам улуг башкылар, даргалар, тускай эртемниглер, ажылчыннар болгулаан.

5 класска өөренип турувуста, тыва дыл болгаш тыва чогаалды ам Социалистиг Күш-Ажылдың Маадыры Сарыглар Салатыевна Тамдын-оол башкылап турду. Школаның өөредилге эргелекчизи Анатолий Богданович Санчай-оол, 6 класска турувуста, клазывыс башкызы Хомушку Доржуевич Кен-оол, 7 класска өөренип турувуста школаның директору Вадим Александрович Шеретков турган. Ооң соонда башкылаарывыс, география башкызы, амгы үеде Кызылдың педагогика училищезинде башкылап турар Ирина Вячеславовна Шестакова, химия башкызы Потылицина, физика башкызы Василий Ефимович Слепенко, Григорий Маичынович Даржаа, тыва дыл башкызы Хүреш-оол Бичелдей, амгы үеде Бай-Тайгада. 1953-54 өөредилге чылындан эгелеп Кызыл-Мажалык 7 чыл школазын Күнгаалай башкы директорлады. Төөгү башкызы Клюева деп башкы-даа директорлап турду. (1956-57 өөредилге чылында). Аңаа турган башкыларымны черле утпас мен. Анна Ивановна Кузнецова деп орус дыл башкызы, немец дыл башкызы Клавдия Николаевна Страданова, Анна Ивановна Москвина, Мачнёва деп-даа башкы турган. Бо башкыларның чамдыктары Кызылдың школаларында ам-даа ажылдап чоруур. Чамдык башкылар мээң бо материалдарымны номчааш, сактып кээр боор дээш аттарын сактып орарым ол.

Кажан 2 класска өөренип турувуста, бисти, чаңгыс орус сөс-даа билбес улусту, өөредип турган Дробышевская деп башкыны дыка сактып чоруур мен. Ол үеде ооң фамилиязы өске турган, бүгү чүвени бодап кээримге, орус дылга баштайгы башкым ол чораан. Ам Бай-Тайга районнуң Тээли школазында деп солуннардан номчуур чордум. Бис шупту Кызыл-Мажалыктың чаңгыс каът, хүрең крышалыг школазынга өөренип чордувус. Ол школа чанында база чаңгыс каът ыяш школаны немей туткан чүве. Санаар болза, ол 2 дугаар школа болур ужурлуг. Ооң чамдык өрээлдеринге башкылар чурттап-даа турдулар.

Бир эвес мен Борбак-Шаңгыр даан Сарыг-Кожагар деп адаптар болзумза, чон шуут кайгай бээр боор он! А 1 дугаар школа деп чаа школаны ынча дээрге, черле таарымча чок-тур. Төөгүге таарышпас-тыр. Мээң шаандагы чаңгыс класстыларым, чаңгыс чер-чурттугларым чүге ыыттавайн турар чоор деп дүвүреп чоруур кижи-дир мен. Ынчангаш 30 чылдар үезинде үндезилеттинип тургустунган Кызыл-Мажалыктың баштайгы школазын черле бир дугаар школа деп адап арттырар боор деп күзээр-дир мен.

Сарра КУУЛАР.

Кызыл-Мажалык школазының өөреникчизи чораан, амгы үеде Бии-Хем районда Сесерлиг ортумак школазының башкызы.

Ары Байкараевич ШАҢНАА

Партияның болгаш улус өөредилгезиниң хоочуну Ары Байкараевич Шаңнаа аарааш, 1990 чылдың декабрь 14-те, хенертен мөчээн.

А. Б. Шаңнаа 1930 чылда амгы Кызыл районнуң Баян-Кол сумузунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол Кызылдың № 2 ортумак школазын, Абаканның башкы [illegible], Кызылдың педагогика институдун дооскан. Аныяк салгалды өөредиг болгаш кижизидилгениң хөөрээнге бодунуң бүгү-ле билиин болгаш арга-мергежилин харам чокка берип келген. Ол Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем болгаш Кызыл районнарның школаларынга башкылап, директорлап база районо эргелекчилеп ажылдап чораан. 1964 чылдан бээр төрээн суурү — Баян-Колга келгеш пенсияже үнгүже аңаа ажылдаан. Ол «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп демдектиң эдилекчизи, кызымак чуткулдуг башкы, удуртукчу ажылы дээш хөй-хөй кудулел бижиктер-биле шаңнаткан А. Б. Шаңнаа пенсияже үне берген-даа, чону-биле кады [illegible], ажылдап турган. Хөй-ниитиниң ажылынга кезээде идепкейлиг киржип келген.

Ары Байкараевич бодунуң чаңгыс, хүндүлээчел, быжыг билиг-мергежили-биле чонунуң хүндүткелин чаалап алган башкы. Ооң чырыткылыг овур-хевири бистиң чүректеривиске кезээ-мөңгеде артар.

Бөлүк эштери.

ТВ Телевидение

ДЕКАБРЬ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.35 «Коммунизм соонда». Телефильм. 9.55 И. С. Тургенев. «Муму». Фильм-шии. 11.40 Телефильм. 12.30 «Үе». 13.10 Коллаж. 13.15 А. Петерсон. № 7 симфония. 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрт съездизиниң ажыдыышкыны. 16.00 «Бодуң ядарат. час». Полтаваның музейи. 16.30 Ыраажыларның «Россияның үннери» деп Бүгү-россия телерадиоконкурузунуң ажыдыышкынынга тураскааткан концерт. 18.30 «Үе». 19.00 Политиктиг чугаалар. «Ислам биле политика». 19.30 Ф. Мендельсон. Концерт. 20.05 «Шупту хемнер агып чыдар». 8 сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Бир катап Кусковога». Хореографтыг миниатюралар. 22.05 Авторжу телевидение. 23.30—23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 9.45 Бисти долгандыр хүрээлел. 2 класс. Кежеге ажыттынганда. 8.55 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35 11.35 Астрономия. 11 класс. Планеталар. 11.05 Авам, ачам база мен. Уругнуң харыы кирипкен. 12.05 «Амгы үениң Маугализиниң амыдыралындан». 12.40 Операга ынакчыларының телеклуву. 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизиниң ажыдыышкыны. 16.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Башкы». 17.00 «Аист оглу». Мультфильм. 17.05 «Кижи болгаш хоойлу». 17.55 Грузин улус ырларының 1-ги делегей фестивалы. 18.25 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.00 «Чугула интервью». РСФСР-ниң улус депутады К. А. Бичелдейниң чугаазы. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуқар, чаштар!». 20.15 «Александр Вертинский: чаңын келдим». 21.50 Чурукчу С. Алибеков. 22.25—01.00 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле Финляндияның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Хөгжүм телеабонементизи. «Виртуозтар». 20.00 «Тамчыктыг удуқар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Эң баштай силерниң экраннарыңарда коммерциялыг телекомпания «Тыва ТВ».

Вторник

ДЕКАБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 Барымдаалыг фильм. 10.00 Концерт. 10.25 Мультфильмнер. 11.00 «Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25—14.05 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле Финляндияның шилиндек командалары. 17.00 «Айболит доктор». Мультфильм. 1-ги сериялары. 17.50 Армияда үставач дашкаар камаарылгалар дугайында. 18.30 «Үе». 19.00 Г. В. Свиридовтуң төрүттүнгенинден бээр 75 чыл болганынга. Композиторнуң чогаалдарының концерти. 19.55 Чугула интервью. 20.10 «Шупту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сос». Литературжу-уран-чечен программа. В. Кожинов чогаалчы-биле ужуражылга. 23.30 Медээлер. 23.45 Авторжу ырының үшкү Москва фестивалы. 00.25—00.40 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң чер курлавырлары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Бүрүнүң ужур-дузазы. 10.55 Эрудиттерге шенелде мергежилге. 12.00 «Мээң авам-биле чүү болганыл». Уран-чечен фильм. (ПДР). 13.15—13.45 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

16.50 «Кедээ амыдырал». 17.35 Медээлер.

МОСКВАДАН

17.40 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 19.40 «Тамчыктыг удуқар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Азия тову».

МОСКВАДАН

21.35 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле ЧСФР-ниң шилиндек командалары. 22.55 «Белорус суурга чаргтың шик иштинде». 23.25—01.40 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

21.00 «Үе», 21.30—21.35 Коллаж.

Среда

ДЕКАБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 9.35 «Эники, хөгжүм!». 10.20 «Камера делегейже көрүп тур». 11.20 Мультфильм. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Үе», 13.10—13.50 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 18.30 «Үе». 19.00 «Айболит доктор». Мультфильм. 6-гы сериязы. 19.10 «Чемпионнарның сүмелери». 19.55 Россияның парламент медээчизи. 20.10 «Шупту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Чадалар». 22.50—23.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Бистиң селбер дүктүг оңнуктеривис. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. Н. А. Некрасов. «Соок Ирей — Кызыл Думчук». 11.05 «Альтаирниң сылдыстары». 12.05—13.10 «Манап, идегеп ор мен». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.25 Мультфильм. 17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удуқар, чаштар». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 21.35 Медээлер. 21.40 «Спорт». 22.05 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

22.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хураажке берге орук». 23.00 Коллаж. 22.40 В. Готовцева ырлаар. 23.05 П. И. Чайковский. Концерт. 23.25—01.40 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле Канаданың шилиндек командалары. Чапсарда — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

21.00 «Үе», 21.30—22.15 Чувашияның Курумениң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти.

Четверг

ДЕКАБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.45 «Иллюзионнуг аттракцион». 10.05 «Дириг амытаннар оранында». 11.05 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25—14.05 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле Канаданың шилиндек командалары. 18.30 «Үе». 19.00 «Айболит доктор». Мультфильм. 7-ги сериязы. 19.10 Эвилең кежээ — чаңгыс эл-сетиилче орук. 19.55 Чугула интервью. 20.05 «Шупту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 П. Доминго, Л. Паваротти, Х. Каррерастың киржилгези-биле Римден концерт. 23.25 Медээлер. 23.40—23.55 Шыдыраага делегей маргылдаазында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 2 класс. Кыш келген. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. «Дүрзүнүг селеске», ооң салгалдары. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Манап, идегеп ор мен». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10—13.40 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

16.35 «Айтырыглар, харыылар». 16.50 Медээлер. 16.55 «Таныжылга уламчылап тур». Калмык черге ужуражыышкыннар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удуқар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Азия тову».

МОСКВАДАН

21.35 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ЧСФР биле Финляндияның шилиндек командалары. 22.15 Эвилелдештиг республикалар кинопублицистиказы. «Бирги декретке постскриптум». 23.15 «Пушкин шолу». Телефильм. 23.25—01.40 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (00.05) — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

21.00 «Үе», 21.30—21.35 Коллаж.

Пятница

ДЕКАБРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Парнасче чада». 9.20 «Сос». 11.20 И. Стравинский. Үш кезектиг симфония. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10—13.50 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 18.15 Ырыны сактып ал. «Улуг кижилерге болгаш уругларга». 18.30 Мультфильм. 19.00 Концерт. 19.30 Коллаж. 19.40 «Ол болган... болган...» 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээлеринден. 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45—01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.40 Литература. 5 класс. М. Ю. Лермонтов. «Бородино». 9.00 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 6 класс. В. Г. Короленко. «Чер адаазының уруглары». 11.05 Вивлиофика. 12.05—13.15 «16 хоорайдан 16 уруг». Уран-чечен телефильм. (Венгрия).

КЫЗЫЛДАН

16.50 Медээлер. 16.55 Медээлер. 17.00 «Ак-Хем» каттыжыышкынының концерти. (Моол). 17.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удуқар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 21.00 «Үе». 21.30 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле Швецияның шилиндек командалары. 22.10 Коллаж. 22.20—01.00 Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ССРЭ биле ЧСФР-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (00.00) — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.00—17.45 Фигурлуг чуңгулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Ийилеп чуңгулаалары. Хостуг программа.

Суббота

ДЕКАБРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Делегей улустарының чогаадылгазы». 9.45 «Будуренчиг-даа болза, элдептиг». 10.45 «Бурда моден» сүмелеп тур». 11.15 «Экран мастерлери». «Клод Ланцманның дошкун шыны». 12.30 Чогаадыкчы-бүдүрүлге каттыжыышкыны «ЭСМ» көргүзүп тур: «Идеяның үнези чүл». 13.15 «Партнер». 13.45 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 13.50 Барымдаалыг фильм. 14.50 «Он ийиги дүн». Уран-чечен фильм. 16.25 Шүлүк чогаалының минуталары. 16.30 «Флоридага «аас-кежиктиг таварылга». 17.30 «Делегей панорамазы». 18.15 Мультфильм. 18.30 «Эптештирикчи». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.40 Улуг кижилерге мультфильм. 22.00 «Маппет-шоу». Ойнаарактар фильм-концерти. 22.50 Медээлер. 23.05—01.20 Бүгү-делегейниң хөгжүмнүг Монте-Карло шаңналы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Орус чугаа. 9.00 Фигурлуг чуңгулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Эр кижилер. Хостуг программа. 9.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 12.45 Бүгүдеге спорт. 13.00 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. 14.10 «Али-Баба база дөртен дээрбечи». Уран-чечен фильм. 15.20 Черниң ээзи кым болурул. 16.30 Барымдаалыг фильм. 17.15 АКШ мультфильмнериниң программазы. 17.45 Россияның культурлуг амыдыралы. 20.00 Медицина дугайында чугаа. 20.05 «Тамчыктыг удуқар, чаштар!». 20.20 А. Д. Сахаров дугайында барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35—00.05 «Пи» демдек адаа-биле.

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Адачуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадыншыл». «Спид: [illegible]». 13.15 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.30 Барымдаалыг фильм. 14.20 Э де Филиппо. «Итали анекдоттар». Фильм-шии. 15.55 Шүлүк чогаалының минуталары. 16.00 «Кедээден дамчыдылга». 17.15 Бүгүдеге педагогика. 18.15 Тоолдар, ужуралдар оранында. «Ак далай кыдыынга каткы болгаш кударал». Мультфильм. 19.30 Концерт. 19.45 «Эптештирикчи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Бодуун болгаш моңге чүүлдер дугайында. 21.45 П. И. Чайковский. «100 романс». 22.00 «Чүү? Каяа? Кажан?». 23.00 Улус ырларының күүседикчилериниң «Россияның үннери» деп I Бүгү-россия телерадиоконкурузу. Түңнел концерт. 01.00—01.15 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 9.00 «Ядараашкын». Телефильм. 9.25 «Бочяй ырлап, танцылап тур». 10.00 «Аян-чорукчулар клуву». 11.00 ССРЭ-ниң камерлиг оркестриниң концерти. 11.15 «Планета». 12.15 Коллаж. 12.20 И. Селецкис режиссёрнуң фильмнери. «Раймонд Паулс. Ажылы, бодалдары». 13.25 Фигурлуг чуңгулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Хостуг танцы. 14.10 «О, джаз». Хөгжүмнүг телешии. 15.15 Видеоканал «Совет Россия». 17.45 Мультфильм. 18.00 Улус ырларының күүседикчилериниң «Россияның үннери» деп I Бүгү-россия телерадиоконкурузу. Чапсарда — «Тамчыктыг удуқар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.30 «Үе». 21.30 «Негелделери — ыт угаа.» Уран-чечен телефильм. (ЧСФР). 22.15 — 23.00 Фигурлуг чуңгулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Херээженнер. Хостуг программа.

Кино

ДЕКАБРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Жажда мести» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда. Видеозал: «Приключение Гулливера» 9.00, 11.00. «Их поменяли местами» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Новые похождения Кота в сапогах» 9.00, 12.40. «Курьер» 10.50. «Родной ребенок» (2 сериялыг) 14.30, 19.00. «Наутилус» 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Варвара-краса, длинная коса» 12.00. «Сердце ангела» 14.00, 16.30, 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Тайна Карпатского замка» 10.00. «Давайте любить» (Югославия) 11.30, 13.20, 15.10, 17.00, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Финист-ясный сокол» 13.00. «Поющая раковина» (2 сериялыг, Индия) 14.40, 17.30 шактарда.

ДЕКАБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «В полосе прибоя» (Свердловск к/ст.) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан). Видеозал: «Звездный путь» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария-Мирабела в Транзистории» 9.00, 12.10. «Заколдованный мальчик» 10.40. «Война и мир» (2 сериялыг) 13.50. «Жажда мести» (2 сериялыг, Индия) 16.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Родной ребенок» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сердце ангела» (АКШ) 14.30, 16.40, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Давайте любить» 17.30, 19.40 шактарда.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совети, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл [illegible] болгаш комсомол [illegible]

Ары Байкараевич ШАҢНААНЫҢ

1990 чылдың декабрь 14-те [illegible]

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ эарлгийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ тожээ тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ удуртукчулер — 2-27-41 ◆ [illegible] — 2-32-78 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Кемчээзи 2 парлалга чимы. Тиражы 28000 эка.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Индекс 54241.

Чакы № 543.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 18 вторник
№ 288 (14488)
1925 чылда үнүп эгелээн
Өртээ 3 кол.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизи ажыттынган

Бистиң ниитилелдиске амгы нарын байдал күрүне тургузуунга ханы реформаны чорудары, чаа Эвилел Керээзин дүрген чарарын негеп келген. Ындыг байдалда декабрь 17-де Москвага ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съезди ажыттынган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **А. И. Лукьянов** Съездини ажыдып тура, ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизин белеткээр талазы-биле ажылды депутаттардан тургускан тускай комиссия чорудуп келген деп чугаалаан. Ук комиссияга бүгү эвилелдешкен база автономнуг республикаларның, автономнуг тургузугларның төлээлекчилери, Дээди Советтиң комитеттериниң, оон палаталарының доктаамал комиссияларының даргалары, Дээди Советке болгаш Съездиге тургустунган бүгү депутат бөлүктериниң төлээлекчилери, хөй-нийти организацияларының база шимчээшкиннериниң төлээлекчилери киришкен.

ССРЭ-ниң 2240 улус депутадындан Съездиниң ажылынга киржири-биле 1909 депутат чедип келген. Ынчангаш Регламентиде көрдүнгенин ёзугаар Съездиниң хуралдары ажылдап болур эргелиг боор турар. Бүгү эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларны, автономнуг тургузугларны төлээлээн депутаттар Съездиде чедип келген.

Съездиниң ажылында ССРЭ-ниң Президентизи, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, ССРЭ чазаанын болгаш ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң кежигүннери, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң соңгуп болгаш томуйлап турары база Съездиниң бадылап турары өске-даа албан-дужаалдыг кижилер киржип турар.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң, улус депутаттарының автономнуг областарының, округтарының Советтериниң төлээлекчилери, хөй-ниитиниң хөй санныг төлээлекчилери Съездиде чалаттынган.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизи ажыттынган деп чарлаттынган. Совет Эвилелиниң Гимнизин күүседкен.

ССРЭ-ниң ЭА-зының Радиотехника болгаш электроника институдунуң директору, депутат **Ю. В. Гуляевтиң** саналы-биле Кремльдиң Съездилер ордузунда тургускан электроннуг чаа бадылаашкын системазының ажылын хынаар депутат бөлүүн тургускан.

Одессаның күрүне университединиң ректору, депутат **И. П. Зелинскийниң** саналы-биле Съездиниң Президиумунуң составын бадылаан.

Съезд оон соонда ажылчын органнарны тургузуп эгелээн. Парламентарийлер Съездиниң Секретариадын тургускан.

Съездиниң хүн айтырыының болгаш ажылының чурумунуң талазы-биле Дээди Советтиң саналдарын **А. И. Лукьянов** депутаттарга таныштырган. Съездиге чугаалажып көөрү-биле айтырыгларны шилип тура, Дээди Советтиң комиссияларынга болгаш комитеттеринге, депутат бөлүктеринге улуг белеткел ажылдары кылдынган деп, ол демдеглээн. ССРЭ-ниң Дээди Соведи Съездиге чугаалажып көөрү-биле 8 айтырыгны сүмелеп киирген.

Съездиниң ажылынга төп черни чуртта байдал болгаш тургустунган социал-экономиктиг база политиктиг кризистиг байдалдан ажып эртериниң талазы-биле хемчеглер дугайында ССРЭ-ниң Президентизиниң илеткелин чугаалажып көөрү ээлээр ужурлуг. Президентиниң чуртта байдал дугайында чыл бүрүде илеткелиниң эргежок чугулазы ССРЭ Конституциязында көрдүнген.

Хүн айтырыының база бир кол чугула айтырыы болза, Эвилел Керээзиниң концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында боор турар.

ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер киирер дугайында айтырыгны хүн айтырыынга киирерин ССРЭ-ниң Дээди Соведи сүмелеп киирген.

Хүн айтырыының бешки болгаш алдыгы пункттулары ийи хоойлу төлевилелдеринге хамаарыжыр. Олар дээрге — бүгү-улустуң бадылаашкынының (референдум) дугайында хоойлу төлевилели база ССРЭ-ниң улус депутадын кыйгыртыр чурумунуң дугайында хоойлу төлевилели.

Хүн чурумунга ээлчег чок үшкү Съезд соонда соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөр база ол ышкаш ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорун болгаш ССРЭ-ниң Күрүнениң кол арбитрин бадылаар дугайында айтырыгларны киирерин саналдап турар.

Сөөлгү айтырыг — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составын чаартып солуурунуң дугайында.

Съездиниң хүн айтырыгларын сессияга чугаалажып көрүп турда, а ол ышкаш Съездини белеткээр талазы-биле комиссия ажылдап турар үеде тус-тус улус депутаттарындан хүн айтырыынга өске-даа айтырыгларны киирерин саналдап келген деп, даргалакчы айыткан. Ниитизи-биле 600 ажыг саналдарны киирген. Хүн айтырыгларын бүгү республикалар, депутат бөлүктер-биле сүмележип, дугуржуп турган, ССРЭ-ниң Дээди Советинге бүгү талалыг чугаалашкан.

Хүн айтырыын чугаалажып көөрүнче киришпишаан, делегат **С. З. Умалатова** бирги пункт кылдыр ССРЭ-ниң Президентизинге бүгүрээрин бадылаашкынының дугайында айтырыгны киирерин саналдаан. Ол бодунуң саналын кажан чурттуң мөөң-будун чок чорук, дерзиниелишкин, өжээнежилге, кем-херек үүлгедиишкиннери шыва алган турда, кижиниң шыдавазы апарган чүүлдерин оон негээри болдунмас деп тайылбырлаан. Аңаа бис кандыг-даа бүрүн эргелерни бээривиске, түңнелдер чок болур деп, ол чугаалаан.

«Союз» бөлүктүң өмүнээзинден депутат **Ю. И. Гиенко** хүн айтырыын холдуунда чүүлдүг деп санаашты, аңаа ССР Эвилелиниң болгаш Федерация кежигүннериниң суверенитеттериниң дугайында айтырыгны немей киирер деп саналдаан. Оон ыңай ол эрткен Съездилерде бердинген турган болгаш ам-даа күүсеттинмээн даалгаларның дугайын база катап көөр болгаш чурттуң даштыкы политиказының дугайында ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң, күрүнеге удур ажыл-чорудулга болгаш экономиктиг саботаж кылып турар чеже хире политиктиг күштерниң чуртта барының дугайында ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазының информацияларын дыңнаар деп саналдаан.

Депутат **Н. И. Заславский** эрге-чагырганың амгы структуразын чөөрту ап каап эглээш, ону чүүң-даа мурнунда республика парламентилеринге база оларның тургусканы республикалар аразының органнарынга дамчыдып бээр дугайында айтырыгны хүн айтырыынга киирер деп санаан.

Бо саналдарны депутат **В. И. Лисицкий** шүгүмчүлеп тавартырган, хүн айтырыын бадылаар деп саналдаан. Депутат **А. С. Мякота** ол саналды деткээн.

Съездиге чогум кандыг айтырыгларны кандыг ээлчег-биле чугаалажырынга хамаарыштыр депутаттар **Н. И. Тимашова, С. Н. Хаджиев, А. Н. Мурашев, Т. Ф. Мошнягa, А. А. Соколов, Р. А. Быков** боттарының бодалдарын илереткен.

Съездиниң белеткел комиссиязының болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң саналдап киирген хүн айтырыы бадылаашкынының хөй кезии-биле хүлээп алдынган:

1. ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң соонда соңгуттурган ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөрү.
2. Чуртта байдал болгаш тургустунуп келген социал-экономиктиг болгаш политиктиг кризистиг байдалды ажып эртер талазы-биле хемчеглер дугайында. (ССРЭ-ниң Президентизиниң илеткели).
3. Чаа Эвилел Керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында.
4. ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер киирер дугайында.
5. ССРЭ-ле бүгү улустуң бадылаашкынын (референдумун) чорудар чурум дугайында хоойлунуң төлевилелиниң дугайында.
6. ССРЭ-ниң улус депутадын дедир кыйгыртырының чурумунуң дугайында хоойлунуң төлевилели.
7. ССРЭ-ниң Чиңгине прокурору, ССРЭ-ниң Күрүнениң кол арбитрин бадылаар дугайында:
8. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составын чаартырының (ротациязының) дугайында.

Хүн айтырыынга «янзы-бүрү айтырыглар» деп айтырыгны киирер дугайында санал хүлээп алдынмаан.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде

Россия Федерациязының улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи декабрь 15-те сөөлгү түңнел хуралын эрттирген.

РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалының дугайында санал-онал солчулгалары болган. Сайгарылганың түңнелинде «РСФСР-ниң күрүне эрге-чагыргазының органнарының системазын өде органнастаар талазы-биле хоойлулар төлевилелдерини белеткээр дугайында» доктаал хүлээп алдынган. Күрүне эрге-чагыргазының органнарын өде органнастаар болгаш альтернативтиг үндезинге бүгү-нийти, дең болгаш дорт бадылаашкын-биле соңгудар Президент албан-дужаалын тургузар айтырыглар талазы-биле хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылгаш, дараазында Съездиге киирип көөрүн чогуур комитеттерге болгаш комиссияларга даарткан.

РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлу төлевилелинге чугула эдилгени кылган. Депутаттарның бадылаашкынының хөй кезии-биле РСФСР-ге күрүне өнчүзү турууп болур деп чүүлдү Конституцияга киирген. «РСФСР-ниң күрүне өнчүзү РСФСР-ниң хөй националдыг улустарының байлаа болур» деп чүүлдү киирген.

РСФСР-ниң айыыл чок чорук комитедин тургузар дугайында тускай доктаалды хүлээп алган. Ону ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң РСФСР-де турар бүгү албан черлерин каттыштырып тургаш тургузар. Бо айтырыгны чугаалажып турда, Б. Н. Ельцин ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы-биле бо айтырыгга хамаарыштыр чугааны кылган мен. Айтырыг холдуунда чүүлдүг деп шиитпирлеттинген деп депутаттарга дыңнаткан.

Эвилел Керээзинге саналдар киирер документини ажылдап кылыр комиссияны тургускан. Органнастыг айтырыгларны чугаалажып тура, чамдык депутаттарның комиссия болгаш комитет кежигүнү хүлээлгелерден хостаар дугайында дилеглерин хандырган.

Секретариаттың удуртукчузу А. Х. Заверюха Съездиниң адреэзинге келген почтаның кадаар саналдарының [illegible] Соңгукчулардан ниитизи-биле 15 муң хире чагаа-бижик келген, оларның шүгүдүн сайгарып көрген. 215 депутат негелдези-биле ажылынга харыы алдынган.

Съезд РСФСР-ниң кол күрүне арбитринге Р. В. Гребенниковту бадылаан.

Хурал РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин түңнел сөс-биле үнүп чугаалаан. Съездиниң хүн айтырыынга киирген айтырыглар бүрүнү-биле сайгарттынган деп, ол чугаалаан.

Съездиниң ажылының оң кол түңнели болза республиканың аграр реформазын боттандырар дугайында чугула документилерни хүлээп алдынганы болур. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин тургузар дугайында принципиалдыг шиитпирлерни хүлээп алдынганы аграр секторнуң ажылын экижидеринге улуг идигни бериш турар. Ам бо чүүл — ук реформаны боттандырарының тодаргай механизмнерин ажылдап кылып алыры болгаш тараачын өнчүнүн бүгү хевирлерин ажыглап тургаш, кызымаккай ажылдаарында болур.

Дээди Совет РСФСР-ниң девискээринге республиканың болгаш Эвилелдиң өнчүзүн ангылаар айтырыг талазы-биле принципиалдыг болгаш быжыг туруушту ээлээр ужурлуг деп Б. Н. Ельцин чугаалаан.

Чазак республиканың чугула амыдыралчы айтырыгларын шиитпирлеп эгелээн. Россияның улус ажыл-агыйынга чогуур пропорцияларны тургузары, экономиканы быжыглаары, чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидери чугула айтырыглар болур.

Съезд берге байдалдарда боор эрткен. Чагырып-дужаар системаның талалакчылары улуг мыйдышкынын кылып турзажок. Съезд бодунуң мурнунга салган сорулгаларын күүсеткен. Янзы-бүрү санал-оналдарны түңней бодап ноор демократчы механизмни тургузуп алганывыстан Съездиниң хуралдары ажыл-херекчи байдалга эрткен деп, ол түңнелинде чугаалаан. Съезд ажылын дооскан деп чарлаан.

(СЭТА).

ДОКТАР КАТКАН ОРГАНИЗАЦИЯЛАР

Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң тускай эртемниглеринден тургустунган тускай бөлүк Чөөн-Хемчик биле Сүт-Хөл районнарының малчын кыштагларында ниитиниң малының кыштаглаашкынының шаптаар эртип турарын хынап көрген. Ол хыналданың түңнелдерин республиканың АҮЭ-ниң Президиумунуң үнүүшкүнүг хуралынга ийи районнуң ажыл-агыйларының удуртукчуларының, тускай эртемниглериниң киржилгези-биле Чадаанага чугаалажып көрген.

Хуралга болган ажык чугааның үезинде совхозтарның ажыл-агыйжы айтырыгларын шиитпирлээринге дузалажыр ужурлуг чамдык организациялар дуза кадар тудуу, харын дужамык халдазын турары илерээн.

Мал ажылының кол продуктуларының бирээзи — эът. Чөөн-Хемчик биле Сүт-Хөл районнарының совхозтары күрүне чагыгларын күүседир дээш бүгү күштү салып турар. Районнарның совхозтары Кызыл-Мажалыкта эът комбинадынга малды дужаарын график ёзугаар уламчылавышаан. Комбинат малды хүлээп ап турза-даа, ону ол дораан соктайн, 7-8 хонук чедир аргызар тудуп турар. Оон түңнелинде совхозтарның дужааган малының деңгели баксырап, деңзизи чиигей бээр. Ындыг чорук каражага чедирери билдингир. Мурнуку чылдарда малды октябрь, ноябрь айларда шуптузун дужаап, эът планы-биле санажып кааптар турган болза, бо чылын эът планынга киирер малды декабрь айның төнчүзүнге чедир дужаар ужурга совхозтар таварыш берген. Оон чылдагааны — комбинаттың удуртукчуларының ажыл-агыйы эвээн.

Сергей Ондар, «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору:

— Чоокта чаа 15 инектиң 44 хааның дужаарывысса, 8 хонгаш соктуар. Ооң боттарывыс чемгерип турааалы деп дилээривиске, дириг деңзи-биле хүлээп алган бис, боттарывыс билир бис деп харыылаар болдулар. Ол малды шуптузун арган ныдыр хүлээп алган. Соокан малдың эъдин комбинатта ажылчыннар база эдере кезип аппаар. Түңнелинде 2 тонна четпес болган. Совхозтарга чедирип турар каражаны комбинаттың бурууллуг удуртукчуларынга төледир болза эки. Малды, чок болза, совхозтарга соокаш, эъдин күрүнеге боттарывыс дужааза кандыг чүвел?

Комбинаттың багай ажылының дугайында хомудалдарны «Искра», «Большевик», «Хөндергей», «Сүт-Хөл» совхозтарның директорлары база чугаалааннар.

Эът комбинадының директору Геннадий Иргит директорларның хомудалынга кандыг тайылбырны бээр ирги?

Малды күр ыым ажырар дивес, эки шынарлыг, холуксаалыг чем база херек болгай. Кызылда дээрбе комбинадындан Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-агыйларының мал чеми алыр хүннери — среда, суббота. Ол хүннерде совхозтардан машиналар баарга, холуксаалыг мал чемин чүдүрүп бербейн баар таварылгалар бар. Оон түңнелинде машиналар куруг дедир ээп кээп, «ак чүгүрүп» турарлар. Машинаның хөлезиниң, кывар-чаар материалдар өртээн, чолаачының шалыңын кым төлээр ужурлугул? Бир эвес чөптүг-биле болза — дээрбе комбинадының саарылга баазазы бооругугаажок.

«Агросервис», «Агроснаб», «Агропромэнерго». Бо организациялар совхозтарның материал-техниктиг хандырылгазын боттандырары-биле тургускан организациялар. Ынчалза-даа олар боттарының хүлээлгелерин күүседип шыдавайн турар. Ол дугайында «Большевик» совхозтуң директору В. Ч. Куулар, «Тыва» совхозтуң кол инженери О. Ш. Монгуш, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору П. С. Кара-Сал дээш өске-даа удуртукчулар шынгыы шүгүмчүлээннер. Агроүлетпүр эвилелиниң тургузуун өскертип, үстүнде организацияларны чаңгыс удуртукчу органның болдурарын саналдааннар. Артык кезектер дээш өске-даа чүүлдерин совхозтар аразынга үлээрде, баштай Кызыл, Каа-Хем, Таңды, Бии-Хем районнарының совхозтарынга бергеш, оон артканын өске районнарның ажыл-агыйларынга «сартыктаарынга» таарзынмайн турарын Чөөн-Хемчик биле Сүт-Хөл районнуң совхозтарының удуртукчулары илереткен.

Болат-оол СААЯ.

Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга чурттуг Монгуш Кожаа чолаачының, механизаторнуң мергежилин солуп, малчынай берген. Бора-Тайга суурнуң чурттакчыларының хуузда инектерин кадарып турар. Чурттакчы чоннуң үш чүс ажыг малын кадарып деп түве аңаа эвес болган. Одар чедишпес, чер ээзи. Ынчалза-даа ол аргазын тып, шынааларже инектерни кадарып келген.

Туран-оол Кара-Сал, Хеймер-оол Сарыглар, Хүрең-оол Сарыглар олар-биле чай, кыш дивейн кадарып турарлар. Ынчангаш олар дузалал ажыл-агыйын хогжүдеринге үлүүн киирип келгеннер.

Өхемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ ДҮҮН

ЧАГЫГЛАР КҮҮСЕЛДЕЗИ

Депутат бүрүзү бодунуң соңгукчулары-биле ужуражып, оларның амыдырал-чуртталгазы-биле таныжар, сессияларга чугаалашкан айтырыглар-биле чонну таныштырар, салдынган сорулгаларның күүселдезин тайылбырлаар хүлээлгелиг. Тыва АССР-ниң улус депутады, профэвилелдерниң ВДФСО Тыва областъ чөвүлелиниң даргазы В. С. Биче-оол бодунуң соңгукчуларының мурнунга отчёдун берген.

Улуг-Хем районнуң Түгүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Хол-Баары болгаш Оорут малчын бригадаларының малчыннары-биле депутат ужуражып, оларның ажыл [illegible]-биле [illegible]. Чыылган малчыннарга чоокта чаа болуп эрткен Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязынга чугаалашкан айтырыгларны [illegible], таныштырган болгаш салган айтырыгларга долу харыыны берген. Эң ылангыя соңгукчуларның кичээнгейиниң төвүнге Тыва АССР-ниң күрүне суверенитеди болгаш дыл дугайында айтырыглар турган. Депутат ону оларга чедиишкин-биле тайылбырлап берген.

Малчыннарда электри чырыы болгаш чунар-биле ажылдавастаан. Оон аңгыда үүрмек айтырыглар база тургустунган.

Ол бүгүнү чедир шиитпирлээри-биле депутат Хайыракан суурга келгеш, районнуң күүсекчи комитединиң даргазы Б. С. Седей, совхоз директору М. С. Донгак, көдээ Совет даргазы турган Н. Д. Доспан, бригадир Т. Т. Оолак олар-биле ужуражып, чоокку хүннерде малчыннарның хандырылгазынче кичээнгей салырын дугуржуп чугаалашкан.

Депутат В. С. Биче-оол ук суурда ажыттынган спорт школазы дериг-херекселдер-биле хандыргазын. Культура бажыңынга 2500 рубльдиң аппаратуразын чугаалажып бергенин, эмнелгеге соодукчуларны болгаш өске-даа дериг-херекселдер-биле хандырарын чугаалажып, үстүнү черлерге айтырыгларны турузуп турганын отчёдунга айыткан.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

БӨГҮН

ПЛАНДАН АЖЫР

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказында Тыва АССР-ниң улус депутады Борис Хертекович Доржунуң удурткан бөлүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цеги эки ажылдап турар.

Депутат Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының доостку сессиязының материалдары-биле [illegible] ажылдап турар [illegible].

Ук [illegible] он бир [illegible] бөлүктарда планын ажыр күүсеткен болгаш 450 тонна сорттуг даг-дүгүн бүдүрген. Бөгүнге чедир 48 муң рубльдиң артык орлаазын алган. Ында ажылдап турар беш [illegible] Н. Н. Елисеева дыңнаткан.

БАШТАЙГЫ ХУРАГАННАР

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында баштайгы хураганнар көстүп келген.

«Шекпээр», «Хемчик», «Бадык» совхозтарының хойжу бригадаларында хөй оолдаашкыны эгелээн. Хойжулар Лейтенант Серен-Доржунуң, Партизан Монгуштуң, Мичи Саяның, Владимир болгаш Күске Ооржактарның, Болат Хомушкунуң кодааннарында бөгүнге чедир 15-теи 40 ажыг хой оолдаан. Оларның чаш хураганнары онча-менди. Ук кодааннарда сакманчыларны четчелээн. Немелде чемгерилгени чорудуп берген.

Бо чылын район сиген планын күүсеттээн-даа болза, харык хемчеглерни ап, өске ажыл-агыйлар-биле дугуржулганы кылып турар.

ДААРТА

30 КВАРТИРА ДЭЭШ

«Тыва даг-дүгү» үлетпүр тудуг комбинадының Демир-оол Кужугетович Сүрүңге удурткан 43 кижилиг комплекстиг бригадазы бо чылдың эрткен айларында 2 млн. 962 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр тургаш, планын 3 млн. 343 муң рубльге чедирген.

Бо чылдың «таңында» туткан 90 аал ниити чурттаар бажыңның тудуун бүрүн доосканы, ооң шынарлыг дужааганының соонда, ол бажыңче Ак-Довуракттың трикотаж фабриказының болгаш үлетпүр тудуг комбинадының ажылчыннары кожуп кирген.

Даарта ол бригада 110 аал чурттаар бажыңның 30 квартиразын. Чаа чылга чедир дужаары-биле ажылдап кириптир. Ол бүгүнү күүседири-биле тудуг-монтаж болгаш штукатур-маляр ажылдарын катай чорудар. Чаа чылдың бүдүүзүнде 30 өг-бүле чырык, чылыг бажыңче кирер.

Александр ХЕРТЕК.

АЯН-ЧОРУК ДООЗУЛГАН

Корей Республиканың Президентизи Ро Дэ У декабрь 15-те Москвадан Ленинградче чоруткан. Ажылдың болгаш ооң өөнүң ээзи М. С. Горбачев кады-биле Кремльге үдээн.

Ленинградче ужарының бетинде Корей Республиканың баштыны ССРЭ-ниң ДХМ-ниң парлалга төвүнге парлалга конференциязын эрттирген. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев-биле ханы болгаш ажыт-чажыт чок санал-онал солчулгазын кылган бис деп, ол журналистерге чугаалаан. Ийи күрүнениң аразында харылзааларның хогжүлдези база ийи күрүнениң удуртукчуларының ужуражышкыны делегей [illegible] түңнели, аңаа уйво туржуушкун кылдыныш болбас.

Президент Корей чаптыг айтырыгга байдалга тодаргай доктааган. Ында туруп турар айтырыгларны кандыг янзылыг шиитпирлээринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илереткен. Корей улустуң ийи ангылаңы берген чорууну чогумчалыг кылдыр шиитпирлээринге Корей Республика биле Совет Эвилелиниң аразында [illegible] улуг рольду ойнап болур. Ийи чурттуң аразында экономиктиг харылзааларга доктааган кады ажылдажылганы калбартыр [illegible] бар деп, Ро Дэ У [illegible].

Ро Дэ У [illegible] ССРЭ-ниң Президентизинге болгаш бүгү совет улуска өөрүп четтиргенин илереткен.

Корей Республиканың Президентизи Ро Дэ У Ленинградка [illegible] турда, ону ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүнү В. А. Медведев үдеп чораан.

Ро Дэ У декабрь 16-да Ленинград-биле таныжкан. Ооң эртенинде Таңлеге шөлүнде Ленинградтың маадырлыг камгалакчыларының монумент тураскаалынга чечектерни салган. Ооң соонда ССРЭ-ниң ЭА-зының Физика-техниктиг институдунга чораан болгаш ооң төөгүзү-биле таныжкан. Бо институт Корейниң Сеул университеди-биле кады ажылдажылганың керээзин чарган болгаш эртем ажылдарын кады кылып турар. Ро Дэ У Эрмитажка чораан.

Ленсоветтиң өмүнээзинден улуг аалчыга аалдап кылдынган хүндүлел [illegible] чугаалааш, Ро Дэ У Корей биле Совет Эвилелиниң [illegible] харылзаалар үр үениң дургузунда экиживейн келген, ындыг болзажок амгы үеде ийи чурттуң улустарының аразында найырал болгаш кады ажылдажылга бодунуң хогжүлдезиниң чаа чадазынче кирген. Делегейниң чаа ниитилежилгезин тургузарынга ёзулуг партнерлар апаарган бис. Корей чаттыг [illegible] Азия — Оожум [illegible] тайбыңны тургузар дээш бүгү-ле күженишкиннерни кылыр бис деп ССРЭ-ниң Президентизи-биле кады бүгү [illegible] турган бис деп ол [illegible].

Корей Республиканың Президентизи [illegible] Совет Эвилелиниң [illegible] ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүнү В. А. Медведев, Ленинградтың Даргазы А. А. Собчак болгаш албаның өске-даа кижилери үдээн.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң структуразында чамдык өскерилгелер дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедигичыыжының дөртку сессиязынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, депутат Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

Экономиктиг реформаның боттандырганы республиканың улуг ажыл-агыйының амгы үе-чадада эгелээн башкарылга структуразын шинчилел-биле өскертирин негеп турар. Өнчү хевирлериниң хөй янзылыг эгелээн башкарылга хевирлериниң хөй янзылыг болурлар. Ылангыя ол ажыл-агый чорудулгазының удуртулгазының структуразынга хамаарыжыр. Акционерлер ниитилелдеринге, кооперативтер эвилелдеринге, бүдүрүкчүлер ассоциацияларынга, концерннерге, кампанияларга, оларның уставтарынга болгаш хоойлу-жудулгага дүүштүр сонгулдалыг үндезинге эгелээн башкарылга органнары—дүүчулар, акционерлер чөвүлелдери, кооперативтер эвилелдери болгаш оон-даа өске органнар тургустунар. Күүсекчи органнар — ажылчын аппарат, башкаар чериер керээ үндезининге тургустунар. Рыноктуң шыңгыы негелделери, үндезилекчилерин [illegible] албадаптар.

Бүдүрүлгениң үндезин, эге түрү, —бүдүрүлгелерге совхозтарга, кооперативтерге, [illegible].

Күрүне бүдүрүлгелериниң сонгулдазын болгаш [illegible].

Эргелел башкарылганың күрүне структураларынга оол доктаалы чугула. Рынок [illegible].

Бирээде, Республиканың улуг ажыл-агыйының рыноктуг шилчидер механизмин ажылганың боттандырар чаа структуразы [illegible]. Ону кылып тура, чугула Президент башкарылгазы, кижилери-биле база Россияның чазаанга болур өскерилишкиннер-биле холбаштыр бистиң амгы ыжызында күрүне органнарының бүгү структураларынга хамаарыштыр саналдарын [illegible] киирип шиитпирлээзивисти [illegible] чугула. Ынчангаш республиканың Министрлер Чөвүлели чүгле реформаларны эгелээринге эргежок чугула ужур-дузалыг салбырларны амгы сессияга организастаарын саналдап турар. Ол болза Чер реформазының талазы-биле күрүне комитеди. Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг структураларны деткииринин талазы-биле девискээр эргелели. Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле бюро. Эртем болгаш студент аныяктар айтырыының талазы-биле күрүне комитети. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тываның төлээ чери-дир. Ол ышкаш Күш-планның Экономика талазы-биле күрүне комитеди кылдыр эде тургузар болгаш оон структуразынга экономиктиг [illegible]. Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитеди Күш-ажыл министерствозу кылдыр эде тургузары негеттинер. Адаанда оларны тургузарының эргежок чугулазын тайылбырлаан кыска характеристика саналдаттынар.

Ийиде. Чаа структураларның [illegible].

Үште. [illegible].

Дөртте. [illegible] «Тувинская правда» солунга А. И. Ваджаның интервьюзу)

[illegible] Штат [illegible] болгаш чазактың аппаратынга 1990 чылдың январь 1-те 61 кижи, оон иштинде 16 техниктиг ажылдакчылар бактаал кирип турган. Декабрь 1-ниң байдалы-биле алырга, чүгле чаңгыс кижи немешпээн (Дээди Советтиң сессиязының шиитпирин [illegible] Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының ажыктап херээниң талазы-биле оралакчы эге-дужаал киирген) Херек кырында алыр болза, 62 кижиниң 55-ин четчелээн. Чаа тургустунуп турар структуралар штат санын өстүрбейн организастаттынар. Чер реформазының талазы-биле күрүне комитеди болгаш Монополияга удур политика талазы-биле девискээр эргелели опза таварылга болур турар, анаа чарыгдалдарны болгаш анаа ажылдаар кижилериң санын РСФСР-ниң чазаа тургузар.

Күрүне эргелеп башкарылгазының органнарының характеристиказынче кирейн.

Чер реформазының талазы-биле күрүне комитеди. Анаа чер реформазын боттандырарының айтырыглары онаажыр. Эң бирги сорулга чүл дээрге, ажыглаттынмайн турар болгаш багай ажыглалдыг черлерге арат ажыл-агыйларын организастаары-биле чер фондузун тургузары. Комитет чер ээлериниң болгаш черни үлээрининң катап бүрүткелин чорудар. Анаа консультация болгаш [illegible]. Районнарга чер комиссиялары организастаттынар.

Экономика талазы-биле комитет. Ол республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин баш удур тодарадырының сорулгалы-биле тургустунуп турар. Анаа өнчүнүң кандыг хевиринден хамаарылга чок, девискээрде турар бүдүрүлге черлериниң болгаш организацияларының ажыл-чорудулгазын [illegible] башкарарының [illegible]. Республиканың край, областар, эвилелдиг болгаш автономнуг республикалар-биле [illegible] үндезилеттинген экономиктиг харылзааларын боттандырар. Комитетке ажыл-агый чорудулгазының чаа системазын тургузарының болгаш ону ажылдадырының моол хемчеглерин ажылдап киирер болгаш боттандырар ужурлуг экономиктиг реформаның комиссиязы тургустунар. Ук комиссияның ажылында кол угланыышкын болза республиканың Дээди Совединиң бадылап кааны рынок харылзааларынче шилчииринниң азы ону чогумчударының программазы болур.

Монополия политиказынга удур база чаа экономиктиг структураларны деткииринин талазы-биле девискээр эргелели. Ол республиканың хереглекчилериниң сонуургалдарын болгаш эргелерин камгалаар. Экономиканың ангы-ангы адырларынга хөреңгижидилгениң бүгү хевирлерин тургузарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар ужурлуг. Бир дугаарында — чоннуң хереглел бараанналарын бүдүрериниң адырынга, кедээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадырынга, садыгга, бизнеске база ажыл-агыйынга. Эргелел бараан болгаш ачы-дуза рыногунга кагжылга хөгжүлдезин хандырар экономиктиг, организастыг база эрге-хоойлу байдалдарын хевирлээр [illegible] болгаш бүдүрүлгелериниң монопольдуг байдалдыг болурун ойтур шавар. Монополияга удур эрге-хоойлулуң сагыырын контрольдаар.

Эртем болгаш студент аныяктар айтырыгларының талазы-биле күрүне комитеди. Күркомитет республикада бар эртем шинчилел албан черлериниң күжениишкиннерин [illegible] болгаш Эртемнер академиязының [illegible] салбырының ВАСХНИЛ-диң болгаш күрттүн өске-даа эртем төптериниң бедик мергежилдиг специалистери бээр хаара тударынга салдап черлери-биле тургустунар. Республикада чааш деңнели-биле дээди өөредилге черлеринге кадрлар белеткээрин база республикадан дашкаар өөренип турар студентилериниң айтырыгларын кым-даа харыылавайн турары-биле ындыг комитетти тургузары албан апарган. Рынокче киргени-биле холбаштыр комитеттиң бир кол сорулгазы — дамдыгы өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерниң социал камгалалы болур. Комитет республиканың экономиктиг программаларының боттанышкынын, 2000 чылга чедир хөгжүлдениң концепциязын ажыдыр ага боттандырарын организастаар дээш ажылдаар. Анаа кадрларның, ылаңгыя ажыл-агый чорударынга сонуургалдыг кадрларның белеткелиниң мергежилиниң бедидеринин үзүктел чок системазын тургузарының сорулгазы онаажып турар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга талазы-биле бюро. Ол республиканың даштыкы күрүнелер-биле экономиктиг харылзааларын дүрген тургузарының чугулазы-биле тургустунуп турар. Сөөлгү үеде бистиң республиканга даштыкы фирмаларның сонуургалы өскен. Ынчалзажок ол чаңгыс талалыг сонуургал болуп турар — чиик өртек-биле чиг эътти алыры. Олар бистиң ырак турарывысты, эки билбезивисти ажыглаарын бодап турарлар. Ындыгларны олар моон тып ап-даа турарлар-дыр. Чазак элээн каш шак ындыг бөлдүт-ла үттекчи керээлерин күш чок болдурган. Ынчангаш бюрога рынок байдалын, өртектериниң делегей деңнелин өөренип көөр хүлээлге онаажып турар. Даштыкы фирмалар-биле бүгү дугуржулгалар, керээлер чүгле ону дамчыштыр эртер. Бюро чазактың даштыкы фирмалар-биле [illegible] керээ чарарының шугумун шыңгыы сагыыр. Бирээде, чиг эътти делегей өртектери-биле садары, валюта чыыр алыры. Ийигизи — эң бедик шынарлыг технологтуг дериглеп алыры, азы чок болза, чиг эътти ханы болбаазырадыр болгаш чоннуң хереглел бараанналарын бүдүрер каттышкан бүдүрүлгелерин тургузары.

Күш-ажыл министерствозу. Күш-ажыл Күркомитединиң эргелерин бедидери-биле чоннуң ажылга тургузулганың айтырыгларының шиитпирлелин келгени-биле холбаштыр ону министерствоже эде тургузуп турары ол. Санаалгалар ёзугаар 1991 чылда чаа ажыл черлери тургузар ужурлуг, чаа мергежил чедип алыр, өттүнир кижилериниң саны 18 муң чеде бээр. Чаа тургустунган министерство материал-техниктиг бааза, сан-хөө-биле хандыртынар. Оон албаннаты районнар болгаш хоорайларга тургустунар. Министерствога кадрларның [illegible] мергежилдерге өөредири, [illegible] турар. Оон удуртулгазы-биле [illegible] четкизин тургустунар, өөредилге комбинаттарын, училищелерин эде тургузары көрдүнер.

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң чанынга төлээ чери. Россия Федерациязының чазаа-биле, министерстволар болгаш ведомстволар-биле доктаамал ажылдап, харылзажып болганда, төлээ черин анаа тургузары эргежок чугула апарган. Материал-техниктиг хандырылгада, сан-хөө курлавырын берип турарында байдалдың нарын боор турарындан, ол айтырыглар дээш Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазы баштады чазак кежигүннериниң элээн каш кижи неделя санында Москвага чурттаар ужурга таваржып турарын чугаалаар алаар. Боттарының төлээ черин автономнуг республикаларның хөй кезии тургузуп апкан боор турар. Ол төлээ черининг удуртукчузун Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызының деңнелинге тургузарын сүмелеп турар бис. Оон ажыл-чорудулгазының угланыышкыны 1991-1992 чылдарда бистиң республикавыстың хөгжүлдезиниң дугайында Федерацияның чазааның № 381 доктаалын боттандырары болур.

Эргелеп башкарылганың район звенозун бүгү тала-биле быжыглап, эрге-чагырганы төлүүтпези дээш чазактың туржуп турарының дугайын моон мурнунда чугаалаан болгай мен.

Чер ажыглалының албаның баазазынга улус депутаттарының район Советтериниң кедээ ажыл-агый талазы-биле доктаамал комиссиялары, совхоз удуртукчуларын болгаш сонуургалдыг өске-даа организацияларны киириштирип тургаш, район Советтериниң сессияларының шиитпири-биле чер реформазының талазы-биле комиссиялары район бүрүзүнге организастаары көрдүнген.

Райллан черниң (хоорлаан) баазазынга райкүүскомнарның экономиктиг реформа талазы-биле комиссиязын тургузар, ол — бүдүрүлгелерниң, совхозтар удуртукчулары-биле чады күрүне өнчүзүн өске хевирлеринче шилчидер, [illegible] нормативтер-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр.

Район звенозунуң деңнелинге эргелеп башкарылга айтырыын Министрлер Чөвүлели райкүүскомнар-биле чады бо чылдың декабрьда боор.

Чаа чылдың эгезинге чедир көрдүнген бо чурум ёзугаар эргелелдиң чаа тургузуун организастап ал. Дээди Советтиң Президиуму-биле чады бот-идепкейлиг, ажыл-теректи эки билир кадрларны шилип алыр сорулга-биле киирген ол саналдарны республиканың Дээди Совединиң деткиирин чазак манап турар. Шак ындыг арга республиканы рынок экономиказынче шилчидериниң механизмин чоокку үелерде боттандырып эгелээринге идигин бээр.

АУК: рынокче орук

III. Хөгжүлдениң чаа угланыышкыннары

Эртен беседаларга бистер республиканың агроүлетпүр комплексизиниң амгы байдалын база оон рынокче шилчииринниң үе-чадаларын көрген бис. Бо удаада АУК-туң хөгжүлдезиниң чаа кандыг-кандыг угланыышкыннары барыл, ол дугайын чугаалажып көрээлинер. Аъш-чем рыногунда байдалды чогумчударыы барымдаалап тургаш, 1991-1995 чылдарда АУК-ту база оон адырлары хөгжүдери кандыг болурун баш удур планнап көрген. Комплекске 1991-1992 чылдарда 304 млн. рубль капитал салыышкынын, а ниитизи-биле 1991-1995 чылдарда барык 850 млн. рубльди чарыгдаары көрдүнген.

Агроүлетпүр комплексизинге амгы үеде хөгжүлдениң чаа угланыышкыны болза, [illegible] продукциязының болбаазырадылгазын хөгжүдери, ону улам ханыладыры, тудуг индустриязының баазазын хөгжүдери база кедээниң [illegible] болур.

1991-1995 чылдарда вогааны болбаазырадыр, эъттен база балыктан мштаан янзы-бүрү чем аймаа, хымыс болгаш национал чем аймаа, кат-чимис болбаазырадыр, алгы-кеш эттээш, оон хеп аймаа даараар болгаш өске-даа чүүлдер кылыр бизе хемчээлдиг 22 бүдүрүлгени база дээрни тудуп, ажыглалга киирер. Сүт, эът база аъш-чемниң [illegible].

Тудуг материалдарының хөгжүлдезинге чүгле 1991-1992 чылдарда 26 млн. ажыг рубль капитал салыышкынын [illegible].

Тудуг материалдарының чедингмезин узуткаары-биле 1991-1995 чылдарда кедээниң тудуг комбинадын, мыш үлетпүр ажыл-агыйын, мыш болбаазырадыр заводту тудуп, ажыглалга киирер. Оон ангыда совхозтарга мыш болбаазырадыр 8 цехти, түүбүү бүдүрер, сезон дургузунда ажылдаар 18 цехти болгаш өске-даа объектилерни тудар.

Чурттаалга бажыңнарын база социал-амыдырал ужур-дузалыг объектилерге 1991-1992 чылдарда 130 млн. рубль түңнүг капитал салыышкыннарын чарыгдаары көрдүнген. Ийи чылдың дургузунда ажыглалга 180 муң дөрбелчин метр ажыг чурттаалга бажыңнарын, 1830 олуттуг уруглар албан черлерин, 3170 олуттуг школаларны, 1200 олуттуг клубтарны, культура бажыңнарын ажыглалга киирер ужурлуг бис.

1995 чылда кедээ чурттакчыларның чурттаалга бажыңнары-биле хандырылгазын 79 хуу, школалар-биле 86, эмнелге вазыны четпээн уруглар албан черлери-биле 67 база клубтар-биле 88 хуу четпээн.

Чурттаалга бажыңнарын [illegible] талазы-биле чаагайжылы кылырының темчээли дыка улгадыр. 1995 чылда ниитиниң чурттаалга фондузунуң суг дамчыдылгазы база тоо оллга системазы-биле хандырылгазы 25 хуу, канализация-биле хандырылгазы 22 хуу четпээн.

1991 чылдың [illegible].

Эң-не кол [illegible] бажыңнарының [illegible] 1991 чылдың [illegible] район бүрүзүнге тургаан.

Малчыннарга чаагайжылга туттунган бажыңнарның тургу-калбараа. Оон уламындан малчыннарның база өске-даа ажылдакчыларның [illegible] хандырылгазынга база газификация кылырынга, [illegible] чемин белеткеп алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар аргазы эккижир.

Чурттакчылыг улуг эвес черлерни (фермаларны, тараачын (арат) ажыл-агыйларны, кооперативтерни) тургузарын, социал хандырылганың объектилерин таарыштыр тургузарын, оларны чокга чоокшулаадырын, оду башкарып шыдаар системаларга үндезилээш, суурларга база [illegible] кижилиг чурттакчылыг черлерге улусту чаагайжыды тудуткан бажыңнар-биле хандырарын көрүп турар.

Төлевилел ажылдары доостуру билек 1991-1992 чылдарда Мөңгүн-Тайга районга база «Тере-Хол» совхозка улуг эвес ГЭС-терин тудуп эгелээр. Ол ышкаш бүгү-ле малчыннарның туралаларын электриктелери доостур. Улуг эвес күштүг энергетиканың херекселдерин, боду хандыртынар электро хандырылгазының системазын хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни ап чорудар. Электро күжүн [illegible] сорулга-биле ажыглаарын калбартыр. Эң ылаңгыя мал кажааларының чамдыктарын электро панельдери-биле чылыдыр кылдыр шилчидер.

Суурларны газ-биле хандырарын улам-на экижидер. Кедээ суурларны газ-биле хандырарының талазы-биле [illegible] бүдүрүлгелерни 1991 чылда тургузар. Ол ышкаш кедээге электрониң база почта харылзаазының [illegible] телевидениени улам-на хөгжүдер.

Кедээге чаагайжыды туттунган оруктарны көвейтир [illegible] 1991-1992 чылдарда [illegible] 7 млн. ажыг рубль, а бир чыл дургузунда 29 млн. рубль капитал салыышкынын киирер.

[illegible] Мөңгүн-Тайга районга база «Тере-Хол» совхозка оруктарны тудар.

1991-1992 чылдарда [illegible] Эрзин, Тес-Хем районнары база «Кара-Хөл» совхозту [illegible] электр дамчыдылгазының шугумун тудар.

Рынок экономиказының үезинде бир кол айтырыг болза, кедээниң чурттакчы чонун ажыл-биле хандырары болур ужурлуг. Бо талазы-биле дыка таарымчалыг [illegible] эде тургузары, хөй талалыг экономиказыны хөгжүдери болур. Тараачын (арат) ажыл-агыйларны тургузары, улустуң хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери, чаңгыс болгаш ажылдарны (аңнаашкын, [illegible] ажылы болгаш өске-даа) хөгжүдери, чиг эътти болбаазырадырының улуг эвес бүдүрүлгелерин ажыглалга киирери — бо бүгү чүүлдер чонну ажылче хөй-биле хаара тудар арганы бээр.

Кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезин элээн улуг хемчээлдиг кылдыр хевүдеринден республикаже аъш-чемниң чамдык продуктуларын киир сөөртүрүн дыка кызырар аргалыг апаар бис. Чем аймаан киирер бүдүрүкчүлер хереглээрин эртемге үндезилээн [illegible] дуга бээр болгаш 1995 чылда бир кижиге сүт база оон кылган продуктулар чыл дургузунда 330 килограмм, эът болгаш оон кылган продуктулар 76 килограмм, чуурга — 235 борбак, ногаа база [illegible] аймаа 91, картофель 75 килограмм онаажыр апаар.

Рынокче шилчиирганың шак ындыг үш үе-чадазында күрүнениң [illegible] боор турар өнчүзүн күрүне-кооперативтиг азы коллективтиг ниитиге азы хуу-хуу кылдыр эде тургузар, [illegible] болган ажыл-агыйлар база бүдүрүлгелер-биле [illegible] тараачын (арат) ажыл-агыйларның азы кооперативтерин тургузары доостар.

Бо бүгү чорук рыноктуу калбартырынга улуг дөгүм апаар. Ол байдалдыңда [illegible] кол сорулга болза, бистиң санап турарывыс [illegible] адырга чурттакчы чонун амыдырал байдалы шилчилге үезинде [illegible] социал камгалалдың быжыг магадылалы турар апаар.

Бистиң республиканың агроүлетпүр комплексизинге рынокче шилчииринин белеткел ажылдарының дугайын доктуулап чугаалаарга мындыг-дыр. А артнан айтырыгларны дараазында беседаларга тайылбырлаар бис.

Юрий ХЛЫБОВ.
Агроүлетпүр эвилелиниң [illegible] эргелекчизи (Уланчылыг).

Кыштың соогу оя чип кээр

УЛУГ-ХЕМЧИЛЕР АҢАА УДУР ТУРЖУП ШЫДААР БЕ?

Улуг-Хем район малдың баш санының талазы-биле республикада бирги черни ээлеп турар. Районнуң совхозтарында 130 муң баш шээр мал, 8 муң мыйыстыг бода мал, 2209 хаван, 3050 чылгы база 250 тэве бар. [illegible]. Оларның ниитизи-биле 400 хире кодаанда. Бисте бир ээн чүүл болза, малчыннар шуптузу бажыңнарда. 420 малчын өг-бүле бар. Олар 78 [illegible] бажыңныг.

Кыштаглаашкын дээрге бүгү талалыг улуг ажыл. Үстүнде адааным кыш хөй малга өрүмнеп каснаа 44 кудук, суг сөөртүр 34 автомашина база суг кудар кылдыр чылыглаан савалар бар. [illegible] малды суггарары шаптараазынныг 134 ындыг сава херек.

Мал чеми-биле канчаан хандыртынган бис? Районнуң ажыл-агыйлары планныг мал чемин чүгле 41 хуузун белеткеп алган. Кыштаглаашкын бети дээрге 225 хонук үргүлчүлээр. Ол үеде бир баш малга ортумаа-биле 10 чем единицазы херек, а бисте ам бары чүгле 6.6 единица. Эң ылангыя болуун чемнер болур концентраттар дыка эвээш. 9800 тонна концентрат херек, а бары 800 тон. [illegible] 16 хуузу, [illegible] 68 хуузу бар. Моон алгаш көөрге, мал чеми дыка берге. Бир эвес [illegible], кайнаар болдувусса, чулуктуг чемивис четчир болур.

Мал чеминиң байдалы мындыг турда кандыг-кандыг хемчеглерни немей ап турар бис? Түлүш Кечил-оол аттыг база «ҮТКА 25 чылы» совхозтар саваны [illegible] база республика иштинде — Эрзинден ап турар. А «Найырал» биле «Күш-ажылдың хоруу» совхозтар Красноярск крайже чорууру-биле белеткениp турар. Оон ангыда «Ак-Тургу» Үбса-Хөл шыкаазындан база белеткээр. Районда чүгле чаңгыс ажыл-агый — «Ак-Тал» совхоз малынга четтир саңныг чемниг.

Кыштаглаашкынның мал оолдаашкыны-биле капсырлажыр. План ёзугаар 44 муң хураган [illegible] 1991 чылда алыр ужурлуг бис. Оларны [illegible] 150 грамм сула дээш алырга, дөрт ай дургузунда барык 8000 тонна сула херек. Ынчалза-даа бистиң чаңгыс-даа совхозувус чаш малга оваа чугула ол чемниң курлавырын белеткеп ап шыдаваан. Дус биле минералдыг немелде чемнер бар, четпейн баар болза, ону сөөртүп ап болур.

Районда кыштаглар болгаш малчыннарның чуртталга бажыңнары [illegible] белеткеттингени? «Ак-Туруг», «Найырал», «Ак-Тал» база «Эйлиг-Хем» совхозтар бо кампанияга черле шору белеткелдиг кирдилер. Олар барык октябрь 1-де-ле кыштаглаашкынга бүрүн белен болган. Эң ылангыя «Найырал» совхозтуң Сарыг-Хөл (удуртукчузу Сандуу Кандыр-оол), Бел (удуртукчузу Данзыр Мөңгүш) бригадалары база малчыннар Даш Оочаймай, Маннай Дамдын, Маскыр-оол Дупар-оол кыштаглаашкынга [illegible] «Ак-Туруг»-туң Чаш-Тал (эргелекчизи Кысымбай Дамчай), Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта [illegible] (эргелекчизи Василий Маспы-оол) «Найыралдың» Чаа-Хөл [illegible] Тыртып Маадыр-оол) фермалары база-ла кыштаглаашкынга ээ ёзу-биле белеткелдиг кирген. Оларда мал чеминиң курлавырын эккеп дужурген. Ол ышкаш мал чемин чымчадып белеткээр цехтер ажылдап турар.

А «ҮТКА 25 чылы» биле «Күш-ажылдың хоруу» совхозтарның кышка белеткели бистерни дүвүредип турар. Эң ылангыя ол ажыл-агыйларның Арыскан, Иштии-Хем, Оймак, Торгалыг фермалары база Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Арыг-Бажы СБФ-тынга кыштаглаашкын берге-ле болур. Арыскан фермазында бызаа кажааны мынчага чедир септеттирмээн. Чайын чылыг үеде ону септеп алыр арга чок турган бе? Турган. Кыш деп берге үе шаг барын-та чүге бодавас туус бис. Ол кажааны чагын септеп, иштинче трактор кире бээр кылдыр канатын бедидер дээш, шалазын хаапын кылып белеткеп алырга дээвиирин шывар материал чок болган. Оон уламындан ам 60 бызааны сүүрип чурттакчыларынга база кадарчыларга азыраар кылдыр дугуруушкан. Улег бээр ужурга таваршыган. Узун чайның дургузунда чадаа каан бир ажылы ол-дур. Ук ферманың эргелекчизин каш удаа солаан, ынчангаш кыштаглаашкынга багай белеткел дээш харыысалга [illegible] кижи чок болган. Ол-ла ажыл-агыйның Иштии-Хем фермазында байдал база шак-ла ындыг. Ында ийистиң ийи кажаазын антап арыглаары-биле эде кылыр деп шиитпирлээн, шалазын туруп октапкан, малга чем каап бээр саваларны [illegible]. Материалдар чедишпезинден — манза, кадаг, шил чогундан чүгле ноябрь 10-да бир кажааны ажыглай берген. Ийистиң амдыгаа чедир белен эвес [illegible] турар. Ук фермаларда мал чеминиң [illegible]. Кыштаглаашкын [illegible] кунда совхозтуң директору кол зоотехниги ажылынаан хостап кааптан, оон орнунга ажылдаар кижини белеткел албаан, ол ышкаш ийи ферманың эргелекчилери. Иштии-Хем салбырының баштарычызын солаан, сөөлүнде барып директор боду амчиде чылын алган. Амгы үеде «ҮТКА 25 чылы» совхозта ам ийи ай дургузунда директор, кол зоотехник база кол экономизи-даа чок боор турар. Моон уламындан совхозта ам кыштаглаашкынның байдалы дыка нарын, берге.

Амгы үеде Улуг-Хем районунуң малчыннарының мурнунда берге кыш туруп турар. Малдың чаш төлүн бүдүн алырынга база [illegible] белеткел херек. Оларны чугула хереглелдиг бараанныры-биле хандырбас дээш, малчыннарның талазындан чеглеас база улуг. Шынап-ла, автомагазиннерниң, амыдырал хандырылга албан черлериниң, медицина ажылдакчыларының кошкак ажылы чылдың-на уламчылап турар. Олар эң ылангыя «Ак-Тал», Түлүш Кечил-оол аттыг, «Күш-ажылдың хоруу», «Эйлиг-Хем» совхозтарның малчыннарын дыка багай хандырып келген.

Кыштаглаашкынның дээрге чүгле совхозтар коллективтериниң эвес, харын улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының ажылдакчыларынга доп хамаарыжыр. Кыштаглаашкын районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының кичээнгейиниң төвүнде туруп турар. Деңниг ажылдаарыңдан чогумчалыг түңнел төстүр.

Салых ТЕКЕЕВ.
АУК-туң кол зоотехниги.

КАҢМЫЫЛ КИРБЕС...

«Чагаан хөө ажыгаа каңмыыл кирбес...» [illegible] «Енисей» совхоз [illegible]

[illegible] ажыглаар [illegible] бис. Чүгле ол ажылын кушту, улусту организастап [illegible].

[illegible] Ам рынок [illegible] Мен бодаарымга, ол дээрге хуут-ла бот-башкартыныш ажылдаары. Ынчангаш бистиң [illegible] Тарылгадыр дорт 2600 гектар. Каа-Хемниң оң талгында 1600 гектар бар, [illegible] чылдарда бедии. Ам ферманың ажылчыннары [illegible] Ынчангаш ол [illegible] «Бурунгаар» совхозтуң [illegible].

[illegible] Шак мындаар ажылдаарга чүү кедер [illegible]

Май-оол ХОВАЛЫГ.
Кадарчы
«Енисей» совхоз.

Редакциядан: Май-оол Доржуевич ам 16 чыл дургузунда совхозунга [illegible] кадарып турар [illegible] Ажылчынның саналын [illegible] чүү деп бодап турарыл? [illegible] дээ маңаа тур бис.

Чаартылгаларга уткуштур

ЧОДУРААГА «СУВЕРЕНИТЕТ» ХЕРЕК БЕ?

Улуг-Хем районнуң суурларынга сургаатылап чорааш, арыкканчыларның «Арыг-Үзүүн ашыраары болзун!», чодураажыларның «Торгалыгны тоттураары болзун!» деп сестерин чеже-даа кижиден дыңнадым. Чодураа суурнуң чурттакчыларының ийи чыл бурунгаар редакцияже чоруткан чагаазындан одуругларны сактып ор мен: олар садбырның базымчалыг салымындан ойталап, ангы колхоз тургузуп алыксаан күзелин илереткен.

Ынчан оларга кооператив тургузуп алырынга кым-даа шаптыктавайн турар деп солун дамчыштыр харыылаан мен. Ону тургузуп алыр дээш, эрткен чазын 13 удаа хуралдаан. Ам тургузукчу хуралдарның саны уттундурган, чодураажыларга суверенитетти, бот-тускайлаң чорукту кым-даа бербээн.

Чоокта чаа «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбырының чурттакчыларының изиг күзели боттаны бер часкан. Райкүүском шиитпирин үндүрүп каан, аңаа үндезилээш, салбыр бот-башкарның чорүй баар деп турда, Агроүлетпүрэвилелдиң даргазы Вадим Оюн келгеш, амдыында совхозтарның салым-чолун бис шиитпирлээр улус бис дээш, райкүүскомнуң шиитпирин күш чок болдуруп каапкан. Эрге-чагырга кымда-дыр, номчукчу: «Советтерде бе, күчүлүг министерство, ведомстволарда бе?». Моон соонда «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп сес эткен кижиниң кээрге, дыңнаарга, шала чиктиг коңчуг ийин.

Кадээниң ишчилерин үе... түүртен айтырыышкын манаа орбайн, дидим хөделир деп дарга бүрүзү «хонгалап» турар болгай. Хөделиишкиннерниң түңнели ол-дур. Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргаларының бирээзи кол херегниниң чамдыызын Чодураага дамчыдып бериптерниң аайын тыппайн, Москва-биле сүмележип чорупкан, чодураажыларның мойнун узап олуруп берген. Ол чедип келгеш, та чүү деп айытпаар чүве-ле ийин.

А «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң директору Петр Найдан-оол шын шиитпирни хүлээп алган турган. Ноябрьда үндүрген дужаалы-биле ол кол херегсели үлештирер комиссияларны тургускан. Агроүлетпүрэвилелдиң бадыттыг шиитпирлээн эвес болза.

Чодураа деп адаттынган чаргы-чаалыг кооперативте бөгүн чүү барыл? Ады бар. Даргазы бар. Баңкыда согур-кежек безин чок агар саны бар. Бот-тускайлаң ажылдап, чурттаар изиг күзели бар. Ол-ла.

— Суверенитет чедип алгаш, боттарыңар амыдырап, чурттап шыдаар силер бе? — деп «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң кол инженери турган, ам «Чодураа» кооперативтиң даргазы апарган Каев Бадыдан айтырдым. — Мал-маганнарның чип турар сигени, силозу дөгере Торгалыгның шөлдеринден алдынган болгай, Каев Донгакович.

— Мурнуку чылдарда Чодурааның девискээринге Жданов аттыг колхоз канчап амыдырап-чурттап чораан чүве деп? — ол айтырыгга айтырыг-биле харыылады. — Чодураа дээрге, районнуң арбан чергелиг суурлары эвес-тир, мында Чааты кедээ Соведи, совет эрге-чагырга бар. Таңма туткан дээрден башка, амдыызында Советте кандыг-даа долу эрге чок. Адыр, чаа чыл үнүп келзин, чамдык кижилерниң Советтерниң мурнунга солстаар үези келир эвеспе.

Ийе, шаанда мында Ждановтуң колхозтуң турганы шын. Ынчалза-даа Ийи-Тал болгаш Ак-Тал ооң салбырлары турган болгай. Ам Ак-Тал ангы совхоз, Ийи-Тал Кочка-оол аттыг совхозтуң салбыры апарган болгай. Ынчап-даа кээрге, Чодурааның бодунуң сиген кезиир шөлдери турган. Азырадыкчы хоойнерге алыскаш, ол шөлдерни кагган, ам мында оларны хараан тал тудуп чип берген. Оларны ам аштап, арыглап алыр болза, чодураажылар мал чеминге торулбайн барып болур ышкажыл.

Бо чылын «Чодураа» кооператив керээ ёзугаар совхозка 360 тонна сүт, 181 тонна эът, 11 тонна дүк, 60 тонна тараа дужаар ужурлуг. Торгалыг-биле деңнеп кээр болза, чодураажыларның байдалы эки кестүр. Кооператив 80 тонна тарааны үрезинге арттырып алган, база бир 80 тоннаны Кызылче солчулга фондузунче чорутккан. 3-4 хире тонна меде үрезинни база бар. Сөөлгү көргүзүглер талазы-биле торгалыгжыларны чыттыр ашкан. Канчап-даа кээрге, чодураажылар аргалары бедиш болур хиге-дир.

Чодураажыларның ангылааны бөөрүнге хамаарыштыр совхоз директору чүнү бодап олурар ирги?

— Чодураажыларның суверенитет негеп турарын чөптүг деп санаар мен — Петр Тимофеевичиниң харыызы ындыг болду. — Оларның бот-тускайлаң чорукче чүткүлүн деткиир мен. Ынчалза-даа Чодураа ажыл-агыйның иштинде кооператив болуун. Шуут ангылаңыш чорти баар дээрге, ол арай болдунмас хире чорду. Чодураада бар 6 миллион хире рубль өртектиг кол фондуларны ооң садып алыр аргазы чок. Кооперативтиң даргазы Каев Бады мынчаар санап олурдур: келир чылын кооператив 1,7 миллион рубль орулгалыг болур, ооң 700 муңу чарыгдалдарже үнер, миллион — кармакта. Совхоздан ангылаңы бээр болза, ооң ол миллиону кымга-даа херек чок. Ооң-биле ол чүнү-даа садып ап шыдавас, акша-ла шыдырааш акша болур. А совхозка кирүүре эвээш-биле-даа болза материалдарны берип турар болгай. Чодураажыларны ооң ынай бүдүредир аргам чок, ийи суурнуң чурттакчыларының хуралын эрттирер бис, кижилер боттарының салымын боттары шиилип алыр ыйнаан.

Директорнуң барымдаалыг чугаазын дыңнап орарга, чодураажылар ажыл-агыйның иштинде кооперативке турар болза эки хире. Январь 1-ден эгелеп, «Күш-ажылдың хостуу» совхоз совхоз эвес, кооператив эвилели апаар. Хой кооперативтен тургустунган кооэвилел болур. Кооператив бүрүзү бодунуң иштинде сайзыраар эргелиг. Чиэжо. Кожайда чоокта чаа тургустунган чер ажылдыг кооператив ам мал база азыраар деп турар. Дадан... Иргек картофель өстүрер арендатор турган. Ам ол ийи ноданы хой база ап алган. Келир чылын 150 баш бода мал база хүлээп алыр деп турар.

Бо мыналы инженерни ам-даа шиириштирип болур. Чодураажыларның база мынчаар сайзыраарынга кым-даа шаптыктавайн турар болгай.

Бир мындыг дедир айтырыгны совхозтуң бөдүүн ажылчыны кижиге салдым:

— Чодураа ангылааны бээр болза, Торгалыг биеэги ышкаш чурттап шыдаар бе?

— Берге-ле болур боор. Чүге дээрге, чаңгыс эвес миллион рубль өртектиг чүгле суггарылга системаларының чыл санында амортизация ортээ 300 муң рубль чеде бээр болгай. Ынча акшаны орулгадан казып октаптарга, рынок үезинде амыдырап-чурттаарынга дыка берге болур — деп харыылады. — Ооң кадында тудуп чадажы берген школавыс, спорт залы бар болгай. Оларны кым акшаландырарыл? Чаңгыс Торгалыгның бо бүгүнү күш чедиштер аргазы кандыг-ла болдур.

Чүү дээр боор, ооң сөзү база-ла шын ышкаш.

Чаңгыс совхозтуң ийи суурнуң социал байдалын ап көөр болза, дыка ылгалдыг. Торгалыг хайнып чыдар Хайыракан-на. Чодураа ырып чыдар Ийи-Тал-ла. Бо чылын харын ийи-ийи аал иштии чурттаар үш бажың ажыглалга Чодураада кирген, шаңны 70 муң рубльге асфальтылап берген, а мурнуку чылдарда тудугларның балдызының даажы безин дыңналбайн баар үелер турган болдур ийин. Саанчылар кайы оран-чокта Оймак фермазынче чеже чадаг бастырбаан дээр. Механизаторлар машина-техниказының адаанга от кыпсып кыштаар.

Хой чылдарның дургузунда тапталып келген чөптүг эвес чорук ажык-чарлыг үеде чодураажыларны өскээр бодандырыпкан. Ам оларга чежемейниң-даа бажың-балгат, мастерская, уруглар сүт кухнязы туттуруп боор бис дээрге, торгалыгжыларны чеже тоттурарыл, боттарывыс ап олур бис дээр апарган. Ажыг дерни төп турган, ажылдап каан хлебти ден эвес кежектерге үлештирерге, когараан талага хомуданчыг болбайн канчаар.

Бөгүн даарезинде совхоз конторазында ийи экономист — бирээзи Чодурааның, өскези Торгалыгның — үе-шактың эртемнии эскербейн, шыдгы санажылганы кылып орар. Чарлыышкынның шагы кээрге, Москва чүү дээр ирги, республиканың Агроүлетпүрэвилели чүү дээр ирги?

Кижи бодаарга, Чодураа бот-тускайлаң апаарга, чок чолдаа бербес, хем келдее бербес хире.

Кодур-оол ОЮН.
«Шынның» корреспондентизи.

Коммунистиг партия болгаш социалистиг революция дугайында чамдык бодалдарга хамаарыштыр

ШҮГҮМЧҮЛЭЭР МУРНУНДА БИЛИП АЛЫР

Марксисчи-ленинчи партияның болгаш Октябрь революциязының дугайында республика солуннарынга, ылангыя «Тываның аныяктарынга» материалдарны бо-ла парлагылаан болгулаар. Ук материалдарны номчуп таныжарга, бижип турар кижилерниң бодалдары ангы-ангы. Ылангыя амгы салгалдың чамдык аныяк кижилериниң бижээн чүүлдерин номчааш, кижи чаржыңа-ла бергилээр-дир. Маңаа бир чижектен көргүзерин оралдажып көрейн. 1990 чылдың ноябрьның 6-да (Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнун бүдүүзүнде) «Тываның аныяктарынга» Кызыл хоорайдан Валерий Ооржактың бижээн чүүлү бар болгай. Ук чүүлдүң эгезин безин «Ажык чок болган революция» деп адаан. Ол чүүлден чамдык одуругларны ушта бижип көргүзерге мындыг.

«Кара чаңгыс күштүң дузазы-биле чедип алганывыс социалистиг революция биске чүнү тодаргай бергенил? Ооң амыдыралывыс экижий берген бе? Чок болбайн канчаар. 1917 чылдың эргилдезиниң соонда, бис аас-кежиктиг-даа, тодуг-догаа-даа апарбаан бис». Бо одуругларны номчаан кижилерниң сеткилинге чүү кирип болбазыл, чогум черле бистиң аныяктарывыстың канчаар кижизиттинип турарынга чогенип, чаржынмастың аргазы чок ышкажыл.

Маңаа удурланышкак база бир чижектен көргүзүп көрейн. Үстүнде кииргеним ол-ла хүнде үнген «Шынга» Өвүрден Маадыр-оол Дамбыының «Октябрьның ачызында» деп эгелиг чүүлүнде ол мынчаар бижип турар: «Октябрьның социалистиг Улуг революциязының ачызында сайзырап хөгжээн Тывага төрүттүнген мен. Тыва чоннуң эрткен оруктарын, кадыг-бергелерге таваржып чорааның төөгүден өөренип, улуг назылыг улустарның — өгбелерниң чугаазындан дыңнап, таныжар аргалыг болган мен. Дөңгүр-биле чугаалаарга, тывалар даштыкы болгаш иштики дарлакчыларынга хамнанып, аар-бергени көрүп чурттап чораан. Улуг Октябрьның тиилелгезиниң ачызында ол дарлалдан хосталган, Тывага чоннуң эрге-чагырганы тургускан. Совет Эвилелиниң чөп таналыг дузаламчызы-биле Тываның ажылчы чону чаа амыдыралды тургускан». Ёзулуг марксисчи-ленинчи идеяларга кижизиттинген, бүрүнгээр демниилгелиг, шынны бижип турар аныяк кижи ол ышкажыл.

Үстүнде баштайгы чижекте киргеним Валерий Ооржактың ол-ла чүүлүнде мындыг одуруглар база бар. «Боттарының чедишкиннерин өскелерге көргүзер дээш, каш санныг чоннун быттыг-курттуг чораан деп-даа бижип турган яштер бар болдур ийин». Багын чугаалаарга бачыды арлыр дижир болгай. Ындыг амыдыралды бодум чурттап эрткен болгаш эки билир мен. Бо чылдың ноябрь 25-те тыва радио дамчыдылгазынга ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оолдуң С. К. Токаның чогаалдарының («Тос чадырда», «Араттың сөзү») тыва дыл өөредилгезинге, ылангыя шаандагы тыва чоннуң берге амыдыралдыг чорааның бичии кижилерниң билип алырынга ужур-дузазының дугайында тайылбыр чугаазынга дыка эки чырытканын радио дыңнакчылары дыңнааннар боор. Хоочун башкы ындыг амыдыралдың ужу-кыдыын көрген болгаш кончуг шын чугаалаан болдур ийин.

Ооң ынай «Ажык чок болган революция» деп эгелиг чүүлде мындыг одуруглар база бар: «Коммунистер чоннуң, олар эрге-чагырганы холга алырга, чоннуң бот-башкарылгазы тургустунар» деп өөредип турганнар. Ол чүүл болдунмайн барган. Амдытаа чедир партия бодунуң төлү — бюрократия-биле хаайнавышаан. Ооң ынай аазааны чыргал-даа, элбек аъш-чем-даа бээзилбээн. Чурт бо хүннерге чедир аштавышаан». Херек кырында ол ындыг бе ынчаш? Чок болбайн канчаар. Ооң ол частырыглыг бодалынга хоочун коммунистерден чаңгыс-даа «шын-дыр» деп бадыткал бээр кижи чок болгаш шак ындыг үзелдиглерни шиитпирлиг-биле бүрүү шаварлар дээрзинге харыызы-биле бүзүрээр мен. Ол чижектиг хөөннерни чүгле сагыш-сеткили сандаргай, корум-туруму кошкак, ажыл-хожулундаң, партияның хүрээлениинден үндүрүп чораан ийи-чаңгыс кижилер эртип келген хирааң истерни ооң-биле агартынып, чажырар дээш деткип болур.

Аъш-чемниң, идик-хептиң хоорталай бергенин Октябрь революциязының бурузу дээрге кайын боор. Маңаа билирим, Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарында амыдыралдың берге турганы шын. Дайын төнген сөөлүнде, каш-ла чылдар эрткенде, чоннуң херегле бараанары элбеп, амыдыралы экижип келгенин эки билир мен. Амгы үеде чурт иштинде туруп келген сандараашкыннар, ылангыя партияның башкарыкчы кужунуң кудулааны, корум-чурумнуң кошкааны, национал айтырыгның чидигленгени, аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарындан эгелээш чоннуң бүгү-ле херегледериниң четпейтээни, өртек-үнениң улгатканы — бүгү партияның, аңы коммунист бүрүзүнүң бурузу дээр болза мен чөпшээрешпес мен. Маңаа партийжи аппараттарның үстүкү чадаларындан эгелээш, Совет эрге-чагырга болгаш ажыл-агыйлар удуртулгазынга бот-башкарылга бербейн, холтааргаш, кижилерниң угаан-медерел болгаш мөзү-шынар кижизидилгези дээш, өске-даа бүдүлүт партийжи-политиктиг ажылдарны кошкатканында. Маңаа база бир кол чылдагаан эде тургустунуушкунну, демократчыны болгаш ажык-чарлыг чорукту шын эвес ажыглаанында деп билир мен. Демократияга мен удур эвес мен. Ынчалза-даа, демократияга сыдадап, ооң-биле чаңдыктап алгаш, партия, совет болгаш ажыл-агый органнарын хөме таварыыр, айтыышкын, даалгалар бээрге, чагырдың, дужаадың дээр, ажыл кылбас чалгаааларның, ааспыракгарның көвүдеп турарынга мен дугайты дыка-ла таарзышмайн чоруур мен. Удуртулгада ажылдап чоруур чамдык кадрлар калбарган демократиядан, «дужуметсириридеп» корткаш, чагыргазында кижилерге айтыышкын, даалгалар берип, дыңнадыр чүве чугаалаарындан дидинмес апарганы база мени дүвүредип чоруур.

Кымның канчаар-даа ажылдап чорааның сайгарып, билип албайн чыткаш, хоочун кижи бүрүзүн «дужуметтер», «бюрократтар», «турнугуушкун кижилери» дээр хөөннер база тывылган. Кырганнар чайлап бердии, бис кончуг бис деп турарлар чүнү кылыпканыл? Дужуметсиглер бар болбайн аан. Олар эвээш эвес болдур ийин. Бистиң салгалды кижизидип, ажыл-агыйга өөредип чораан хоочуннарывыс Константин Дилгижек, Ондар Лопсан-Серен, Василий Дагдын-оол, Монгуш Доктуг, Доңгак Настык-Деруу, Куулар [illegible] Хертек дээн чижектиг хей-хей [illegible] кадрларны көрүп чордум. Бис эвес амгы салгалдың кадрлары олар дег чон-биле тудуш харылзаалыг, эвес шудургу, быжыг турушту ажылдаан чүве болза, садыгларывыстың делгирлери мынчаар куруглавас турган ийик. Ооң-ла аъш-чем талазы-биле амгы бо хүннерде байдалдардан дээре болур ужурлуг турган боор.

Ажык-чарлыг чорукка, демократияга сыдап алгаш, Ленин, Октябрь революциязынга халдаашкын кылыр кижилерге удур ноябрьның 6-да үнген «Шынга» республиканың алдарлыг хойжузу, Ленин, Октябрь революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Туг, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнерниң болгаш беш медальдарның эдилекчизи Эрзинниң «Мерень» совхозта хоочун коммунист Орус-оол Сандыкчапович Намдалдың журналист Селен Хертектиң салган айтырыгларынга харыызы тайылбыр чонка-ла четчир-дир. Ол мынчаар чугаалаан: «Ажыы-биле чугаалаарга, Ленинче халдап, Октябрь революциязын үндүрбес ужурлуг турган дээр ол бо чугаа-соот дыңналы, номчааш, дендии хомудап чор мен. Чүге ындыг боор чүвел аан бе? Октябрь революциязы ам ылангыя бистиң тыва улуска тергиин ажыктыг болган. Бистиң өгбелеривис кайы хире түреглелге чораан ийик. Мугаравар бир чүвем бар. Ам бот-башкарылгар болу тываа-биле чорур, аан демократтыг болур дээр. Ону ажыглааш, бисте ам чамдыктар кандыг-дыр, көрүңер даан. Демги-ле харын Лениннин херээ чок, шын эвес кылган кижи. Октябрь революциязы херек чок турган...

Ам көрүңерем, ак сеткилдиг ажылдап, чурттап чоруур кижилерге бо араганыларның, ооларның, хувигаңнарның бак ёразы кайызынаа чоор «чугуу»... Олар база халдап турарлар ышкажыл».

Ол айтырыгларга оон харыыларын шуптузун номчуур болза, өвүлүт-ла ындыг кижилерни билиндир-ле соглаан болдур ийин.

Үстүнде одуругларны бижип дооскан олурумда, «Шынның» чаа номери келди. Ажып көре бээримге, хоочун коммунист Артем Борбак-оолдуң «Өттүнүүшкен өжээнниг үннер» деп эгелиг чүүлүн парлаан болду. Ооң төнчүзүнде бисти — хоочуннарны болгаш солуннуң бүгү номчукчуларын партийжи бедик оңза харыысалгавысты [illegible] кыйгырган болду. Ук чүүлдү номчуп бээримге, маңа хоочураан четкен хомудап чоруур аарыгларым база-ла мында чыскаалыпкан болду. Чаа-ла бижип дооскан одуругларымның алыс утказы база бо-ла болгай. «Ук чүүлге [illegible] удааным бо болгай аан» дээш бодап бажымда артып калды.

Шынап-ла, бис, хоочуннар, улуг Лениниң идеяларынга кижизиттинип, ооң баштадыгы-биле тургустунган Коммунистиг партияның [illegible] бакты-лаа дээрге үлежип чурттап келдивис. А бо хүннерде чурт иштинде дириглеп бүгү таланың сандараашкыннарын кулактарывыс кызып алган билбээчелеп олургулавайн, ону дүргени эдип алыры-биле демиселге активчизи-биле кирипшес болзувусса, болур деп бе?

Аваа МОНГУШ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

ЧҮГЕ ХАГДЫНАР ДЕП ТУРАРЫЛ

Кызылда, 3 дугаар («Юность») магазин сөөлгү хүннер ажылдап турар. Ону чүге хаар деп турарыл, чылдагааны чүдел дээн чижектиг айтырыглар садып алыкчылардан редакцияга кээп турар.

Ук айтырыгның ужур-утказын тодарадыры-биле Кызылдың аъш-чем садыының директору Нелли Михайловна Гуркинага ужурашкаш чугаалажырымга, дараазында байдал илереттинди.

Рынок девискээринде турар хоочуннаровың аъш-чем магазини колхоз рыногунга хамаарыжыр. Ол оран-саваны Кызылдың аъш-чем садыы элээн каш чылдарда хөлезилеп, чыл санында хой акшаны төлеп келген. Амыдырал нарыыдап, аъш-чем чедишпестээн, рынок харылзааларынче шилчиир үе келген чүве болганда, колхоз рыногу бодунуң ажыл-агыйын эде тургузар, сайзырадыр, рынок девискээрин эде кылыр деп турар. Ынчангаш хоочуннар магазинин Ленин кудумчузунда 3 дугаар магазинче шилчидери кордунген.

Чүге мээң-ла оңу шилип алганыл деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кээр чадавас.

Хоочуннар коллвуңда назылары улгады берген кижилер болгай. Олар хоорайның кайы-даа булуңунда чурттап орарлар. Транспорт шимчээшкининч алгаш көөр болза, олар шуптузу төпте белдиролежип турар. Ындыг болганда, кандыг-даа автобуска олуруп алгаш төпке чедип кээр арга бар. Ооң кадында ук магазинден ыраак эвес кааттардарда 31 (стадион чоогунда), 9 дугаар (төп гастроном) магазиннер база бары таарымчалыг. 31 дугаар магазинге мурнунда бакалея, гастрономия бараанназы садып турган болза, ам ону чүгле хлеб, сүт аймаа садар кылгаш, ук продуктуларны сөөртүрүн хүнде деэт чедирер.

Хоочуннар магазиниңиң бо талазында хүү кижилер эш ногаа, кат-чимис болгаш өске-даа [illegible] продукция садып орарын белеэр бис. А хосталган бажыңга чондан садып алган продукцияны садар бүдүрүлге ажылдарын планнап турар. Ол чоокку үеде ажылдаар желей бээр.

Колхоз рыногунуң ажылдакчылары суурлар, хоорайлап районнар, кожа республикаларже үнүп, дугурушкан өртек ёзугаар чондан садып алган продукцияның ук бүдүрүлгеге садар болгаш шыгжаар подвал, складтыг апаар. Ам дээрезинде мында-хаан мындыг үнүүшкүннер кылгаш, садып алган продукцияның адаанда улуг эвес подвалда хүү кижилерниң бараанмары-биле каан шыгжап турар. А садыгжы кижи хүлээп алган бараны дээш харыысалгалыг болгай. Рынок директору Галина Александровна Воронованың чугаазы-биле алырга, ындыг бүдүрүлгеге садар аъш-чем аймааның өртек-үнези хүү кижилерниң садып орарындан канчап-даа чиик болур.

Ооң-биле чергелештир рынок девискээрин өскертир тударлы кордунген. Хоорайның кооперативтиг база комиссионнут магазиннери, Рембыттехника. Кызыл районнуң ногаа садар шкл павильону ол бүгү шупту ап калдынар. Чаа төлевилелге үндезилеп таарымчалыг, чырык, делгем, кыры шывыглыг, шоочалаттынып турар 90 олуттуг рыногту, продукция куллавырлары шыгжаар складтарны тудар. Ол ышкаш бо хүнде садар болгаш садып алыкчы бүдүрүлге алаар бажыңны чоорту эде кылгаш, аалчылар бажыңын, столовайны тургузары кордунген. Туалетти база чаартыр. Бо хемчеглер келир чылдан эгелеп боттанып эгелээр.

Рынок девискээрин дүрген темп-биле чаартыр тудуп эгелээр бээр чүве болза, чоннга таарымчалыг байдалдар тургустунуп келир чугааже. Ынчан кодээ ажыл-агый продукциязы-биле хандырылга экижээр, хоорайның чурттакчылары рыноктан херегледээ аъш-чем аймаан хостуг садып алыр аргалыг апаар.

Надежда ДОҢГАК.
(«Шынның» корр.).

Кодээ ажыл-агый мал, чер ажылы болгаш продукцияны болбаазырадып бүдүрер адырлардан тургустунган. Болбаазырадып бүдүрер адырның бирээзинге Тываның сүт комбинадын хамаарыштырып болур. Аңаа хүннүң-не ажыл-агыйлардан хой-хой тонна сүттү сөөртүп эккээр. ЧУРУКТА: сүт комбинадының сүт хүлээп алыр черниң ажылчыны Г. В. Сопега-дыр. Ол мында 13 чыл дургузунда ажылдап турар. Галина Васильевнаның ажылы эртенгиниң 8 шактан кежээ орайга чедир үргүлчүлээр. Сүт сөөртүр машиналардан сүттү хүлээп алгаш, тускай дамчыдылга хоолайлары-биле аппарат цегинче, мында ишкир савааларга кудуп бээр. Ынчап сүттү арыглап үзээш, аъш-чем продуктуларын болбаазырадып кылыр. Ол ажылдың харыысалгалыын арга-дуржулгалыг ажылчын эки билир.

Вячеслав МОНГУШ.

ОРУКТАРЫН ДИЛЭЭР

Бо 1990 чылдың [illegible] Улуг-Хем районунуң [illegible] комбинадының коллективинге бар. Эрткен [illegible] бир айларның планныг [illegible] ажылдаан [illegible] бүдүрерин, [illegible] чулук белеткээрин [illegible] бүдүрериниң чагыы коллективи [illegible] күүсеткен.

Ол бүгүге ажылчыннар Александр Монгуш, Даш-оол Бирилле, Семис-оол Попан-оол, Александр [illegible] ажылдың хоочуну Мария Ян[illegible] [illegible]

[illegible] Ынчангаш моон соңгаар ажылдаазывыс, продукцияның [illegible] болурунуң оруктарын [illegible] ужурлуг бис.

Донгурай ШОЖУЛ-ООЛ.
Цех начальниги.

Ооң-биле чугаалажырга...

[illegible] «Шынның» база бир [illegible] бижикчилериниң бирээзи. [illegible] Оолдуң ыглаарынга [illegible] Дүндүп хой аалдың [illegible] 1941-42 чылдарда [illegible] билиг үлежип келгениң кижи бо-ла дыңнаар. Ол Ортаа-Алдыга чайлаг школазынга Тогаа өске эш-өөрү-биле кады өөренген. Ол 13 харлыында 15-18 харлыг оолдар, уруглар-биле кады чаңгыс класска өөренип кирген. Александр Сагаачыевич 1945 чылда комсомолга кирген. Комсомол [illegible] ооң ам-даа камныы-биле шыгжап чоруурун көрдүм. Бодунуң күш-ажылчы бажымын ол Эрзинниң [illegible] салбырындан эгелээн. 1949 [illegible] Кызылга 6 ай хуусаалыг [illegible] [illegible]

Эки кижилер дугайында

Амгы үеде Александр Сагаачыевич районнуң коммунал ажыл-агый бүдүрүлге чериниде чаагайжыдылга талазы-биле ажылды хорыылап турар. Ооң ог-бүлезинге кирип, амыдыралын база сонуургаан мен. Бо суурга ногаа аймаа үнер эвес деп чамдык чурттакчылар чылдагааннап орары дыңнаан мен. Таваларның ог-бүлези огород-садчыгаштыг чорду. Мында [illegible] сорттуң четчектеринден аңгыда кат-чимистиг ыяштар база ногаа аймаа эки үнгенин караам-биле көрдүм. [illegible]

А. Тава «Шынның» доктаамал бижикчизи деп үстүнде киирген мен. Ол амыдыралда, ажыл-иште эки талаларны бижиириндеп аңгыда, четпестерни база шыны-биле бижиир кижи. Ооң бижээн шүгүмчүлелдиг чамдык чүүлдерин таарзынмайн баргылаар удуртукчулар база тургулаан. Харын-даа ол дээш кызып-кыйып чургулаан таварылгалар бар. Ол дээрге удуртукчунуң талазындан эрги чанчылдың база бир тывагыныда чайгаар үези турду.

Бистиң аравыста чоннуга [illegible] болуун ишчилер кайы хөй. Оларның ажыл-кижи, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжарга солун-даа, а Таваның [illegible] амыдырал-чуртталгазы-биле таныжары база ындыг. Ооң 80 чыл иштинде амыдыралындан чамдык сонуургаан чүүлдерими номчукчуларга мынчаар таныштырыксадым.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Бай-Даг суур.

ТӨРЕЛ ЧЕРГЕ ААЛЧЫ БОЛУП...

Орук демдеглелинден

Бо чылдың сентябрьда хуузда чорук кылып, биске чоон төрел, солун чурт Моолга чедип барып, ол чорук чорааш, сонуургаан, көрген чүүлдеримни чугаалансаш, бо чүүлдү бижидим. Моол биле Тываның аңы-дүммалыышкы харылзаазы эрте-бурунгу үелерден эгелээш, бо хүнгерге чедир соксаш чокка уламчылап келген болгаш улам-на делгерэп, сайзырап турар. Моон-даа соңгаар улам дыңзап, чечектелиринге быжыы-биле бүзүреп-даа турар бис. Өг-күүтерниң найыралы ындыг-даа болур ужурлуг. Ындыг чүве болганда, аравыста харылзаавыска үнелиг чүүлдер ийи таланың кадыкожа ажылдап, чурттарынга канчаар-даа аажок ажыктыг.

Орук демдеглели ылаңгыя чорааны-даа болзумза, төөгүге, этнографияга, чугаалга хамаарышкан, чоңга чугааланкы дег солун чүүлдерни көргенимден мону бижидим. Ол-ла бүгү чүүлдерниң бистиң амыдыралывыска аңы-дузалыг, солун ажыглыг магадыш чок Турист чорааш, амыдыралды ынчаар ындыг-ла чоок билип ап шыдавас. Чоок төрелдеринге баргаш, улустуң сагыш-сеткилин билип ап, чаңчылдарын көөрү дег болбас, делгем болгаш долу кылдыр көөрү бэс. Бедүүн, аңы-дүмма төрел үнделинниңге найыралчы харылзаалар дөңна-ла чоок, оңза талаларлыг бөөр чорду.

Мээң улуг кызым Карачыс 1974 чылда Москва хоорайга культура институдунуң студентизи турган. Хөвү-Алтай чурттуг моол эштиг тып, оон-биле өг-бүле болганындан бөөр ам тапты-ла он алды чыл эртип тур. Шериг академиязынче кудээм, институтту — уруум чедиишкиниңиг өөренип доозуп алдылар. Бир чыл чурттап турда, улуг оглу Гана төрүттүнген. Уругларым Москвага бажыңныг чурттап турганнар. Кремль чоогунга. Кудээмниң дилээ тураныньң кээргенчиниңге назы ам-даа четкелек чаш уруумну тускай бижимел чоппаорелим берип, алгап-йөрээп ужурга таварышканым ол чүве. Кудээмниң диләэн бала-ла чогуур черлер хандырып, Москваның Грибоедов аттыг ордуга олар бир өг-бүле болурунуң хоойлу бадаар байырлалын арттырдылер.

Мээң уруум күш-ажылчы амыдыралын арте эгелээн. дуималарын азыражып келген. Бистиң өг-бүлевисти чоок билир кижилер биске таварышкылаан бергедээшкиннерин эки билирлер. Ону богун чугаалавайн баары канчап-даа болдунмас. Бо дээрге тоол-домак эвес, чурттап эрткен оруувус чүве... Уруум школа дооскаш уламчылдыр дораан өөренип кирди. Аваа дузалап, деткиири мээң хүлээлгем болбайн канчаар.

Уруум даштыкы кижибиле чурттай берген деп чүве мени кончуг улуг, берге харыысалгалыг бодалдарга эккелген. Черле ол үеде аныяктар салым-чолун тып, даштыкыже үнүп турган. Башкы кижи болганымда, уругларымны болууш кижилерге, ылангыя янзыбүрү аңгы-сеок кижилерни чоок көөр кылдыр кижизидери мээң хүлээлгем болуп чораан. Оон ыңай уруумга бодум чоок болган: оон күзел-чүткүлүн аажок чыл билип чораан мен. Оон ыңай кыргыс улустуң мыныг үлегер чугаазы бар: «Суксаан аътты суггарар, ынакшаан оолга кыжын бер». Дыка-ла чиге сөглээн сөстер аа.

Моол улус-биле мындыг янзылыг чоокшулажып, хан төрел болдуп, азалажып чурттап чоруур кижи мен. Чүгле янзы-бүрү чылдагаан... чар ужун Моолче баар аргам чок болуп турганым хомудалыг. Колдуунда-ла ажы-төлүм көөр. Бо удаада чорааным дыка солун болган.

Аныш үеде даштыкы-биле харылзаа кижиниң турары ниитилерге дыка таарымчалыг, ылангыя төрел-дөргүлдүг, ажы-төлдүг бистер ышкаш улуска. Уругларымның чалааны ёзугаар чугуур билияксти холга алгаш идегелдиң ышкы соонче билип хуулаан алгаш. Моол черге сен дээш хүнүм эжизинде аътташтым.

Демир-оруктуг олуруткаш бүгү-ле чүүлдүн эки, таарымчалыын дораан эскердим. Уругларым оолдарыбиле шуптувус бир купени долдур олурупкан чорупп ор бис: улуундан өскелери он харлыг Ярослав дөрт харлыг Зоригбат. Иркутск хоорай таварып чораан болгаш ол чоогунда черлерниң каас-чаагайын кайгап чордум. Сактырымга, Бурятия-даа алыс. Тыва чуртунга аажок дөмей чер болду. Бүгү назынымда чурттуң Европа талазын магеп хандыр эргип-кезип келген мен. А Чөөн чүк талазынче черле ыс баспайн чораан болгаш сонуургаар кижи мен.

Баштайгы дүне шуут далдыр удаап болдум. Сыгыр дан бажында Зоригтиң ырызы мени оттуруп — черле шуптувусту. Та чүртүңче чанышпааш амыраанымда ол бөөр: «Мээң Улаан-Баторум» деп ырызын аажок-ла амыраан хөөмүг ырлап эгелээн болду. Арта аялгазы дыйганнааш, чаразы аажок. Мени ол дыка бодандырган. Улуг болдары арай ындыгылал улус, ынчангаш ыыт-даан чок дүймэзын магадап олурдум. Хиги-кыжыгаарлары эртивис. Моол чуртунче кирип, магадап чор мен. Чүге дээрге чериниң ырын аажок эки кадагалап камгалап ап шыдаан улус-түр: даглары, хемнери, хадыңнары, куштары, аңнары, кускуне-кужууглары-даа, отчелери-даа хумагалыг!

Сүх-Батор хоорайны эртивис, улуг хоорай-дыр ол. Оон соонда чөвүгү хову аксы нырыя келди. Улаатуүнээр оруктуг дааңы аттыг тыкпайн дап бажында Улаан-Баторга чедип келдивис. Улуг дыка ыраак эвес, барганыг орай дыр оң дей бодап турдум. Шаанда Урга деп аттыг турда, тываларны артырыңмаан оруктуг болгаш. Адам бир чайын бала апаа чораанын чугааар чүве ийик, аттыг ышкылдап алыр даян, ... Хендергейден ажылдары, чостедери-биле.

Аваалыгым ажылдап ат ган ... [illegible] ... ла уругларымга чугаалаар чүве ийин.

Алыс ук-дөзүм база моол ыттуг кижи мен. Ием неин моол пелиг (халха аазы тывалап калга дээр бис). А ...
 адазының угу база калга-моол Увса-Нурда, эрги шагның эжеэлинде эртем чаазынга четкен. Улуг ном бижикчиг, ол философтуг номда Кыдаттың империя политиказынга удурланышкан болганы, азы бурун ... узелдерибиле ол ондагаалыг болган. Оон бажын алыр дей бээрге, амгааныг кижи кылдыр кеттиниш алган. Дааң ... дилеп чорааш бүгү Кыдат, Моолду кежип Увса-Нурга ... [illegible]

... [illegible] ... Ол эжем Номун деп аттыг калга-моол эртемден дир. А Кыдаттың императоруну оон номнарын төдүүн өрттеттириңгэш, оон бажын алыр биле миллиөн лан. ... Номун болза, алыс Моолга. ... Номуну ... тувалгын ... [illegible]

А эжеминиң ... калга-моол Ицинин алыс уг Куясу. Хомушку болган Сарыглар Ооржак ... Калга-моол кыргап-иемни, чеди ай ыштыг кижини күш биле кудалап эккелген чүве дир. Оон улуг оглу — моол кырган-ача мен бичиимде бар чүве ийин. Олар төс кыстыг. Бөөн ооддуг болурга, бүгү Тыва төс кожууну аймактары ол кыстарны кудалап алгаш барган. Оларның кайы-даа районда бар деп, улуг улус чугаалаар, шынап-ла оларның чандыктарын билир-ле мен.

А аваямның эң улуг эжээн база-ла Моолга чурттап чораан. Ол Урга ... кижи тывалар-биле ... турупчаалда эртирбейн барган. Хендергейлер эктери Доңгак Доңгуй суглар чугаалап келгеннер-дир. Оон ажы-төлдерин база диткээр дээн мен. Ол ышкаш чеңнен Сунгар-оол деп кижини ... Седиптүг ... [illegible] ... Чеп-Кижинин (Пеш Горбачевтуң) чүве... кажык эжем ... болгаш Ашаа ... Хендергейниң Улуг-Шогжан артынга чадырланып алгаш, феодалчы хоойлу ёзугаар үш чыл чылда чашпыны тургаш алдырбаан. Ону чүгле чөн камгалап шыдаан тоолчуг төөгүлүг Танов Седип-оол мээң бижип берген чүве. Ол бүгүнү өске-даа улус чок ыт биле. Азааным ... улуг улуралидин ол-ла бүгүну дыңнап шаг болган мен. Борбаннай хөй дылдар билир кижи чораан деп чүвени мен солуннарга база бижиглээн мен. Ол тываларның аас-кежии ... Улуг Октябрьга чедир эктери-биле улуг хемчээлдиг ажылдарны кылып чораан кижи чорду. Оон дугайында база аваам ... Бо-ла бүгү ... төрел-төөгүмни Улаан-Баторга каш катап эргилдир, доктаалга болуп турдум. «Кижи тыр кайы-даа чурттаса, ... кайы-даа чурттаар эвес, ... дырап-чурттап ... [illegible]

Екатерина МЫНДРИМА.

(Уланчылыг).

Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди дыңнадып тур

Херектеп пынодунда туруштуруп келген онча бай даа-биле, ... продукталарының база чоокуу ол негелдээ херектеп бараанарыны садыглаашкынында болгаш хандырыгга системазында массалыг хамаарышкан ... холбаштыр ССРЭ-ниң Президентизиниң 1990 чылдың ноябрь 30-де Чарлыы ... чер-черлерде ажылчын контроль комитеттеринге дуза чедирер садыг болгаш амыдырал ... тыларны ... болгаш бүгү шыңар талазы-биле ... тураларымысы ... ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ... га салган.

Оон-биле холбаштыр дыңналыр ... садыглаашкын барааннарын ... хандырылганы хынаар комиссияже ... контроль комитеттеринге дуза чедирер бо-дун ... Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединде тургузган ... Садыг болгаш хандырылга ... ажыглалдыкынарының ... республиканың хамаатылары 99-2-22 телефон дамчыштыр кайы-даа үеде КАК-тың дежурныйынче долгап болур 667000. Кызыл хоорай, Кызыл партизан кудумчузу, 31 адресче ... бижээш ... почта дамчыштыр бижээш чорудуп болур.

Тыва АССР-ниң КАК-тың хөй-нити-биле харылзаа бөлүү.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Тываның В. Көк-оол аттыг «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрының 1990 чылдың декабрьда репертуары

Декабрь 21-де. Г. Фигей. редо. **«Кул».** Тыва дылда шии. Эгелээри 19 шакта. Ол-ла шии декабрь 22-де болур. Эгелээри кежээниң 19 шакта.

Декабрь 23-те. «Чаңгыс кежегелыг балет кежээзи». А. Чыргал-оол **«Оттуушкун».** П. Гершер **«Бурганга оргуз тулары».** Эгелээри 12 болгаш 19 шактарда.

Декабрь 25-те. О. Фельцман. **«Донна Люция, азы ачылыг-ла угбаа».** Хөгжүмнүг, хөглүг шии. Эгелээри кежээкиниң 19 шакта.

Декабрь 29-та. Чаа чылдың эстрада шоу-көргүзүү. Эгелээри 18 шакта.

Декабрь 30-де. Чаа чылдың эстрада шоу-көргүзүү. Эгелээри 18 шакта.

Декабрь 31-де. Бал-маскарад. Эгелээри 17 шакта.

Тываның күрүнениң «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының администрациязы 14 хар четпээн назылыг биче уругларны кежээки шии көргүзүүнче кирбээн ада-иелерге дыңнадып тур.

• • •

«Каа-Хем хөмүр-даш разрези хөмүрнү садып алыр үезиңге — 1990 чылдың декабрь 1-ден эгелээш, неделяның бир дугаар болгаш беш дугаар хүннеринде 8 шактан 23 шакка чедир, а суббота биле воскресеньеде 8 шактан 16 шакка чедир бүдүрүлге, албан организацияларга черле чок болгаш чурттакчыларга дыңнадып тур.

• • •

ДОСААФ-тың Ак-Довурак автомобиль ... 1986 чылдың июнь 21-де Олег ... Хомушкуга тывыскан АП № 675... ... бүдүреглээн чидирген ... Сарыглаалааш, ону күш чок деп санаар.

• • •

Бағазыныи № 2 кодээ ажыл-ажыл профессионал-техниктиг училищениң директору албан-дужаалынга кижи хүлээп алыры-биле конкурсту Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу чарлап тур.

Ук конкурска көдээ ажыл-агыйның тускай эртемнилерге болгаш оон өскелээ, ... ажылдарынга — бүдүрүлгеге ажылдаанында ... инженер-башкы ажылынга 5 чылдан өрү стажтыг кижилер киржип болур.

Конкурска киржир-биле бижиктерни декабрь 20-ге чедир дараазында адресче чорудар: 667000, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18.

Улус өөредилге министерствозу. Телефоннар: 2-33-92, 2-36-41; 2-48-73.

Ном болгаш номчукчу

«ДАҢ ХАЯАЗЫНДА» АЯЛГАЛАР

Редакцияның культура килдизинге уран чогаалга ынак, чогаал, ылаңгыя шүлүк чогаалы бижип чоруур авторлардан хөй чагаа кээп турар. Оларның чамдыктары шырак дээн шүлүкчүлерниң чыыдыларынга эртемге үндезилеттинген сайгарылганы кылып бээрин дилеп турар. Бо удаада шүлүкчү Черлиг-оол Кууларның чыындыларынга сайгарылганы эртемге үндезилеп кылып бээрин Тываның дылдың, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң литература секторунда биче эртем ажылдакчызы Урана Алдын-ооловна ДОҢГАКТАН дилээн бис. Сайгарылганы моон адаанда парлады вис.

Каас-чоя сөстер дилевейн, хөй метафора, шарын сөс каттыштырышкыназы ажыглаваайн бижээн ... болуун шүлүктер турар. Олар бөгүн ... сагындырар, а номчупталга кижиниң сеткилин ... хөй-хөй бодалдарны ... Шүлүктер чымчаа ... Шүлүкчү Черлиг-оол Кууларның «Даң хаязы» (1988 ч.) деп чыындызында ындыг шүлүктер дугайында бодумнуң номчукчу кижимин, сөтүзүлгенде бодалдарым-биле үлежиксемин. Бо шүлүкчүнүң ... аңгыланыр ууг, стили шүлүктерниң адаашмас сооңгу ... баштайгы чыындыларынга деңнээрге, ... Ч. Куулар тыва улустуң аас чогаалынга сонуургалдыг, хандыкшылдыг болгаш оон чогаалдары улустуң ырларынга чоок. Тыва улустуң ырлары ышкаш, шүлүкчүнүң сөс кудалавыр деп...

«Сылдыс дүшкен көккүр хел дег, өңгүр шаажан» деп шүлүк ынаашкыл лириказынга хамааржыр. Лириктиг маадыр кыдага келгеш, аас-кежиктиг аныяктарга чылыг чагыг сөзүн берип турар. Ол үеде ынакшылбиле байыралжып-даа турар ... Шүлүктү номчуп ... аас-кайгаш ... ады ...

... шүлүк «Сылдыс шокар, бора кулун эжелиң бар...» деп эгелээр. Шүлүктү номчуурга, улустуң ырларының аялгазы дыңналыр.

Черлиг-оол Чашкымаевич Кууларның чарылбас өңнүкте-ринниң, сүмелекчилериниң бирээзи — аялга. Аялга, хөгжүм оон сеткилинде, ... чугаалыганыда улуг черни ээлеп турар. «Бүрүнгүнүң ойнай бээрге...», «Шоорның салып берем...», «Ыржы чүрээм» дээн одуругларга бо бодалды бадыткаар. Оон шүлүктериниң хөгжүм үнүнге хандыкшылдыг ырлап санныг, ... аялга сиңниккен одуруглары-биле биске номчукчуларга дамчып кээр.

Үстүнде адааныва шүлүктер сонет хевирлиг бижиттинген. Сирелиг итале шүлүкчүлер Петраркаының, Дантениң ... 14 одуруглуг ... сонет ... бодалдарны, сеткилдиң ... Бистиң 26 сонетте ... кижиниң ... шүлүктерге ... биле ... болур.

Шүлүкчү Куулар Черлиг-оол чүгле ырлар ... шүлүктерни бижип турар деп болзу ... боор. ... шүлүктерни ... баштайгы чыындыларында хөй «Даң хаязында», «Кыштайтыр ...», «Чааргилганың хадыбиле», «Частыыжкын» дээш оон-даа өске.

«Күзээнистиң шаанбурэ» деп чараш тураскаадыгга агаар-бойдусту овзазының, ооң кижилерге чагаай салдарын көргүскен. Ханы бодалдарлыг, чараш тывыштарлыг шүлүкте психологтуг параллелизмни онзагай ажыглаан. Күзег кижиниң назы-харының демдээ-даа ышкаш.

«Оожум дүн дыжың хандыр өпейлезин» деп шүлүкте көргүскен шөлээн, шыпшың кежээ ышкаш ынакшыл база оожум, уян.

Тыва улустуң ырларында күзел-бодалдарның, сагыш-сеткилдиң хайныышкынын ... шүлүктерде чарын ... илереттинери ышкаш, сеткилди сергедир көөр: «Эстип хайлы бергн дег мен» деп шүлүү база ындыг:

Сүт-ле-Хөлде сылдыс
дүшкен
Чүнү көрүп олуру сен?
Чүстүг сиген сый-ла
баспайн
Чүдек оожум чедип келем.

Бо одуругларны номчуп олурда, бөлүк ыраажылардың чоргаарал сиңген үннери дыңналып кээр:

Чыжыргана, чыңдыр-кара,
Чычыы кедер хеймер-
кара.
Хемчиивиске,
чуртумайга
Кеди-ле ынак чүвем сенде
«Чыжыргана, чыңдыр-кара»!

Чыындының ушку кезээнде сестээн шүлүктер кирип турар. Тыва шүлүкчүлер сес, дөрт одуруглуг шүлүктерни хөй бижип турар. Бо арга тыва поэзияда эң-не нептереңгей аргаларының бирээзи. Аңгы-аңгы авторларның сестээн, дөрттээн одуругларының ... чечен бодалды ... сагыш-сеткилдиң ... харын ... чижээ ... чечен кылдыр көргүзерин берге деп билип каар сен. А ооң херечизи — бистиң тыва поэзияда санныг шүлүктер сонуургалды чаалап ап шыдаан. Кыңны (чүгле сес одуруглуг) хевирге бодал ханы болгаш чечен хевирлеттингенининң чижээ бо-дур:

Делегейде делгегей бар.
Ажыттынмаан мээң оруум.
Дептерлерде дептерим бар,
Ажып көөрү — мээң чүрээм.
Деңгеримде сылдызым бар,
Көвүрүү чок мээң оруум.
Дөңнелгеде деңнелге бар,
Көрүп каары — мээң
караам.

Сестээн шүлүктерде аас чогаалында ышкаш кол өвүр-хевир-биле кожаланыштыр чергелешкен хевир кестүн (синтаксистиг параллелизм). шүлүктүң идейлиг утказын түңнеп көргүзерингэ дузалажыр:

Эзиир чиңчиг хомузагын
Элзениң кайгай чор мен.
Эжим сенаа соваан чүрээм
Эрикшевейн шыда чөөр бе?

Номнуң дөрткү кезээнде эпиктиг шүлүк чогаалдары кирип турар. Ол болза «Харлыг тоожу» деп шүлүглел болгаш «Хувискаалдың адар даңы» деп баллада. Бо балладаның чижээнге литературада илереттинген идеяларга номчукчуларының хамаарылгазының өскерли бээрин көрүп, оон түннелдерин кылып болур бис. Политиктиг утаныышкынныг бижиттинген одуруглар чүгле «чаңгыс хүн» чурттаар. А кижилерниң сагыш-сеткилин ажыткан ханы философчу бодалдыг, түңнелдиг одуруглар өлүм чок. Афганистанда хувискаалчы дажынны алгап турган ышкаш политиктиг хөөннүг өчүрлиг, ... кижилерни сонуургатпайн баар. А бо ... боорлерде, ... амыдыралдың харыы черге амы-тынындан чарылганы хөй-даа чылдар эртсе, сагышка даап, номчукчуну хөлзедип кыйгыра бээр:

Бурунгу чылын кара бажы
Буурарып калган чораан.
Оолдуң ажыы аар болгаш
Оон сынын база берген.

Балладаның түңнел кезээнде хувискаал дугайында мындыг сестер бар:

Социализм солаңгызы
Кабул дүнүн чырыткылаан.
Соруг-күзел деми каттыш
Ханыыг чааны соксадып
тур.

Чонуң билишкиннери өскерли бергениңден бо идеяларны төөгү бадыткавайн барганын билир бис. Ындыг болза-даа, бо балладада тыва чоннуң төөгүзүнүң бир арынын чырыдып турар болгаш бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың маңнаарын маадырлыг чоруун ... уран көргүскен одуруглар номчуксаныг.

Урана ДОҢГАК.

«Магазинде чүгле шляпалар бар. Кыжын кедер хептер чок» деп фото-чуруктуң адааныңга бижик бар, ынчангаш мал. (Шынап-ла, ынча дээн ышкаш. Дыка хөй магазиннерниң делгирлери бо чылын куруглаан болгай).

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧОНУ МАКТААН ЭМЧИ

[illegible] ... ында кезээ эмчи, ам республиканың өөртенген кижилер эмнээр салбырының эргелекчизи Валерий Петрович Насюзюк база турган. Аарыг кижи меңнел кирип, ... тарын бүлүүтүң ажылын келгеш, чанында турган эмнээр көөрге ... «Бурган ... эмчилерниң ... бодаан ... «Шимченме ... эки кижи дир сен, ам-даа ... соонда болзун» деп, Валерий Петрович оон ... оралдажыышкынарны ... чугаалаан ... ханы ...

Шак мындаа ... ол ... эмчиниң ...

Насюзюкнуң улуг ... кееп болза, оон ... аразында ... [illegible] ... Чолураалыг, Аныг-Алаак, Ханныг-Аргыдан ... шуптуунуң ... карты ... бора ... Петр Насюзюнуң дугайында Кызыл, Эник Кыргысович Кудажы «Ыдыг-Булак» деп номунда кончуг чечени-биле бижээн.

Алдагбелерниң ... ады ... Улуг эмчи кижиниң ... билиглер-биле чепсеглен ... шыг болгаш ... кижилерге эдыг ... ... [illegible]

... Олчүлдүм шала хайы ... эмчиге ... Чолдак чоок төрелдери, чаңгыс черлиг чурттуглары эмчиниң Валерий деп адын шоолап-ла билбестер. «Солун-оол, Солун-Кок» деп өөренип калган. Биче сеткилдиг, чазык аажы-чаңныг хөй чүве билир, арын-шырайлыг хүлүмзүрүг ыраажы Валерий Насюзюк, шынап-ла, солун кижилерниң бирээзи.

Аныяк шаанда Хендергеге совхоз директорлап турган ... таваржып ... ажыл-биле ... мен. Ол дээш өөрүшкүмнү эмчиге үргүлчү илерге йлеп чору мен.

Оолдайн ... таваржып эрттенген Шилет Долааевич Самбала эмчээри ... кижилерге сагыш човаңгыр ... бо эмчиге эмчиге ... сагыш-сеткил ... Шынап-ла, ... кижилерни ... чугаалажы ... [illegible]

Моңгуш-оол БИЧЕ-ООЛ.

телевидение

ДЕКАБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Айның карангы талазында». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 Барымдаалыг фильм. 10.00 Концерт. 10.25 Мультфильмнер. 11.00 «Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шаги. 12.25 Концерт. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25—14.05 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле Финляндияның шилиндек командалары. 17.00 «Айболит доктор». Мультфильм. 1-ги сериялары. 17.50 Армияда уставтан дашкаар хамаарылгалар дугайында. 18.30 «Үе». 19.00 Г. В. Свиридовтуң төрүттүнгенинден бээр 75 чыл болганынга. Композиторнуң чогаалдарының концерти. 19.55 Чугула интервью. 20.10 «Шүүтү хемнер агып чыдыр». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «...». Литературлуг-уран-чечен программа. В. Кожинов чогаалдары-биле ужуражылга. 23.30 Медээлер. 23.45 Авторжу ырының үшкү Москва фестивалы. 00.25—00.40 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң чер ... 9.05 Француз дылы. 1-ги чылы. 10.05 Француз дылы. 2-ги чылы. 10.35, 11.40 Биология. 6 класс. Бурунгу чурт дугайы. 10.55 Эрудиттерге мөрээр ... 12.00 «Мээң авам-биле чүү болганы». Уран-чечен фильм. (ГДР). 13.15—13.45 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.50 «Кодээ амыдырал». 17.35 Медээлер.

МОСКВАДАН

17.40 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү съездинде. 19.40 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү съездинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Аяң тонү».

МОСКВАДАН

21.35 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле ЧСФР-ниң шилиндек командалары. 22.50 «Белеглер ... » 23.25—01.40 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.30—21.35 Коллаж.

Кино

ДЕКАБРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «В полосе прибоя» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (улаткан) шактарда. **Видеозал:** «Звёздный путь» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария-Мирабела в Транзистории» 9.00, 12.10. «Заколдованный мальчик» 10.40. «Война и мир» (2 сериязы) 13.50. «Жажда мести» (2 сериязы) 16.10, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Наутилус» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (улаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Сердце Ангела» (АКШ) 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Однажды в Америке» (1, 2 сериязы) 17.30 шакта.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР Э. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ● оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ● ... — 3-34-26 ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-94 Килдистер: ● ... — 3-36-82, 3-46-25 ● ... — 3-34-57 ● ... — 3-34-09, 3-41-27 ● ... — 3-34-40, 3-36-73 ● ... — 3-41-16 ● культура — 3-39-15 ● информация — 3-41-11 ● ... — 3-39-03, 3-34-39 ● ... — 3-34-93 ● ... — 3-37-11 ● ... — 2-27-41 ● ... — 3-15-11 ● ... — 3-47-41.

Индекс 54241.

Чылда 300 катап үнер. Кемчээли 2 парлалга ... Тыва АССР-ниң ... полиграфия болгаш ном садыгзының ... комитединиң типографиязы. Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу ... № 1.

Чагыг № 345.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 19 среда

№ 289 (14489)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кип.

Тыва ... республика ... БИБЛИОТЕК... им. А. С. П...

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Съездиниң декабрь 17-де болган эртенги хуралынга Мандат комиссиязының даргазы Б. В. Гидаспова сөс берген. Эът чок үшкү Съездиниң соонда ССРЭ-ниң улус депутаттарының составында өскерлиишкиннер болган деп, ол чугаалаан. Депутат эрге-хүлээлгениң хуусаа бетинде соксааны-биле холбаштыр чамдык округтарга соңгулдаларны чоруткан, ССРЭ-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазының дыңнадыын чугаалажып көргеш база киирип келген документилерни хынааш. Мандат комиссиязы чаа соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарын бүрүткээнин шын деп санаан.

Съезд соңгуткан улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көргениниң дугайында доктаалды хүлээп алган.

Үшкү болгаш дөрткү Съездилерниң аразында мөчээн ССРЭ-ниң улус депутаттарының тураскаалын Съездиниң киржикчилери бир минута дургузунда бут кырынга туруп ёзулаан.

Съездиниң ажылдаар чуруму болгаш ооң ажылын массалыг информация чепсектеринге чырыдарының дугайында санал бадылаттынган.

Депутаттар Редакция комиссиязын тургускан. Ооң соонда дараазында комиссияларны тургустунган: Съездиниң бүгү документилерниң түңнел эдилгелерин кылып үндүрер талазы-биле; чуртта байдал болгаш тургустунуп келген социал-экономиктиг база политиктиг байдалды ажып эртер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгга хамаарыштыр Съездиниң доктаалының төлевилелин белеткээр талазы-биле, чаа Эвилел керээзиниң нииити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында айтырыг талазы-биле доктаалдың төлевилелин белеткээр талазы-биле; күрүне эргелеп башкарылгазын сайзыраңгайжыдары-биле холбаштыр ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында хоойлунуң төлевилелин чедир ажылдап кылыр талазы-биле; бүгү улустуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында хоойлу төлевилелин чедир ажылдап кылыр талазы-биле; ССРЭ-ниң улус депутадын дедир кыйгыртырының чурумунуң дугайында хоойлу төлевилелин чедир ажылдап кылыр талазы-биле.

Съездиниң Секретариадының бирги хуралының ажылының дугайында дыңнадыгны ооң удуртукчузу А. П. Яненко кылган. Депутаттар дыңнадыгны кичээнгейге хүлээп алган.

Кежээки хуралга чуртта байдал дугайында «Сөстен ажыл-херекче шилчиир, шиитпирлиг бурунгаар шимчээр» деп илеткелди ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев кылган.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинге

Хүндүлүг улус депутаттары!

Ада-чуртка шиитпирлиг бо шакта СЭКП ТК бистиң чуртувустуң таваржып турары нарын байдалды ажып эртериниче угленген соңгааргаттынмас боттуг шиитпирлерни хүлээп алыры дээш үнүп кадып тур. Чонуң төлээлеттиргеннериниң күрүне ёзунуң мерген угаанын илередири, бөлүттежиглерниң болгаш фракцияларның дужун бодааны чүткүлдерден ойталаары — байдалды эки талаже шиитпирлиг өскертиринин эрге-ажыктарынга дүүштүр тургузукчу планнарны дугуржуп тургаш кады ажылдап кылырының үндезини.

Съездиниң боттуг, чоннуң ёзулуг күзел-соруунга дүгжүп турар хемчеглерни ажылдап үндүрери бистиң ниитилеливистиң кайтамчык улуг арга-шинээзин, ооң материалдыг курлавырларын болгаш кижиниң угаан-бодал күжүн ажыл-херекке углаар арганы бээр деп бүзүреп турар бис.

Совет күрүне, бистиң хөй национал чонувус боттарынга таваржып турган шылгалдаларны чангыс эвес удаа ажып эрткен келген. Бөгүнде-даа байдалдан уштунарының аргазы бар. Президент М. С. Горбачевтуң ССРЭ-ниң Дээди Совединге илдип үндүргени кризисте удур соңгаарлаттынмас хемчеглерниң программазын совет кижилер изиг-биле деткип, чугаалажып, хүлээп көрүп турар. Чаа Эвилел керээзи бистиң күрүне тургузуувустуң демократтыг чаартылгазын шыңгар талазы-биле чаа деңнелче көдүрер, суверенниг республикаларның чурттуң бүгү улустарының хостуг хөгжүлдезинге улуг деңгемнерни ажыдар.

Бистиң ёзулуг шынчы күзеливис — чоннуң болгаш чурттуң дээди эрге-ажыктары дээш удур туржуушкуннуг байдалдан болгаш ажык чок маргылдаалардан чайлаары, каттышкан принципиалдыг хөделиишкиннерниң болгаш инициативаларның кылыр байдалдарын тургузары. Съездиниң эрге-чагырганың дээштиг структураларын тургузарын деткиири, оларга эргежок чугула бүрүн эргелерни тыпсыры, чаартылган Эвилелдиң будун-бүрүн болуру дээш быжыг сорук соглаары ынчангаш ооң-биле национал чөпшээрежиглерниң болгаш хамааты эп-чөптүң чоруктуң үлегерин көргүзери дээш коммунистер туржуп турар.

Улус депутаттарының Съездизиниң үре-түңнелдиг ажылдаарын күзедивис.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитеди

СӨСТЕН АЖЫЛ-ХЕРЕКЧЕ ШИЛЧИИР, БУРУНГААР ШИИТПИРЛИГ ШИМЧЭЭР

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Эштер улус депутаттары!

Чуртта амгы байдал — берге. Кризистиг чорудулгалар ам-даа экономикада, социал болгаш политиктиг талаларда, ылангыя национал аразының харылзааларында улам улгадып турар. Быжыг турушту чоруун болгаш сагылга-чурум баксыраан, ону кижи бүрүзү, өг-бүле бүрүзү, күш-ажылчы коллективтер болгаш бүгү чурт көрүп, билип турар. Амгы хүннер болгаш келир үе дээш ниитилелде улуг дүвүрээшкин тургустунган. Ындыг байдалдарда эрге-чагырганың төп, республика болгаш чер-чер органнарының, ылангыя күүсекчи эрге-чагырганың четпес ажылы дээш хомудал күштелип турар. Мындыг айтырыглар болганчокла тургустунуп турар: эде тургустунуушкунче угланыышкын шын шилиттинген бе, алдынган угланыышкын болгаш салдынган сорулгалар шын бе, шилип алган угланыышкынывыстан өскээр чайлай бербээн бис бе? Кижилер боор турар болуушкуннарның чылдагааннарын тодарадып, алыс утказын билип алыксап турар. Бо бүгү кончуг нарын. Бистер, шынап-ла, кончуг берге үени чурттап эртип турар бис. Беш чыл бурунгаар боттандырып эгелээнивис болгаш чуртту база бүгү делегейни ханызы-биле чаартырынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп эгелээн улуг ажыл-херээвиске кыжанышкын херек кырында тургустунуп келген.

Маңаа хамаарыштыр чүнүң-даа мурнунда дараазында чүүлдүң дугайын чугаалаар бодап тур мен. Ийет, бисте амгы үеде, шынап-ла, кончуг берге боор турар. Аар-берге байдалга таварышкан бис. Эде тургустунуушкунуң объективтиг болгаш субъективтиг улуг моондактарны кончуг бергедеп ажып эртип, улуг нарыыдаашкынның байдалдарында чоруп турар. Ындыг байдал бистиң ниитилеливистиң 1985 чылдың мурнунда-ла таваржы бергени ханы кризис-биле болгаш гуманныг, демократтыг социализмниң оруу-биле бистиң боттандырып турарывыс чаартылгаларның улуг хемчээлдиң база нарыы-биле тайылбырлаттынып болур.

Ынчалзажок херектиң ужуру чүгле ында эвес. Эде тургустунуушкун чоруп турган үеде чурттуң удуртулгазы улуг частырыгларны болгаш чедимче чок чүүлдерни болдурган. Бистер ниитилелде тургустунуп келген кризистиң кайы хире ханылай бергенин чедир өөренип көрбээн бис. Экономиктиг болгаш политиктиг реформаларны чорудуп турган үеде чедир бодаттынмаан, далаш шиитпирлер хүлээп алдынган турган. Болу берги дег айыылдарны чогуур үезинде шын үнелеп көрбейн, олар хөрлээлей бербезин азы багай чүүлдер тургустунуп келбезин дээш шиитпирлиг эвес хөделип турган бис.

Ол бүгү ындыг болган. Ынчангаш ол биске болгаш бистиң бүгү ниитилеливиске-даа аар кичээндириглер болур. Ынчалзажок бистер мөгүдеп-девидээшкинге алыспас. Тургустунуп келген байдалдарның аар базыышкынын шыдажып эртер болгаш аймааравас ужурлуг бис. А кол чүүл эде тургустунуушкунуң биске берген эптиг аргаларын ажыглап турган, тургустунуп келген айыылдарны чайладыр уг-биле ажылдаар ужурлуг бис. Ындыг аргалар хөй.

Эде тургустунуушкун ниитилелге хостаганы болгаш демократияны берген үр үеде эрге-ажыктарын кыстырып алгаш турган болгаш чаартылга-өскерилгелерни дүргени-не чедип алырын күзээн миллион миллион кижилерни оттурган. Бо дээрге кончуг улуг чаалап алыышкын болур, ынчангаш мен хөгжүлдениң амгы берге байдалындан уштунарының база чаартылганың делгем оруунче кирип алырының шиитпирлиг фактору ол болур деп идегээр мен.

Бистер тоталитарлыг, чагырып дужаар, ниитилелди он-он чылдарда хүлүй тудуп келген системаның үндезиннерин буза шаапкан болгай бис. Кижиниң эрге-ажыктарын киириштирер, ону бүдүрлгениң чепсек-херекселдериниң болгаш бодунуң кылган ажылының түңнелдериниң ээзи болдурар инициативаны калбартыр дээш, өнчүге хамаарылганы чаартып эгелээн бис. Ол базала, бир эвес бистер бо оруктап быжыы-биле чоруур болзувусса, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң бүгү-ле байдалынга улуг салдарны чедирер дээрзинге бүзүрээр мен.

Бистер хөй национал күрүнениң хөгжүлдезин холуштур, чаңгыс аай көөр чорукту чок болдургаш, бүгү улустарның национал катап тургустунуушкунунга оруктуң ажыткан бис.

Бистер угаан-бодалдың мындыг хостуг чоруун кажан-даа билбес турган бис. Ынчангаш ам өске үзел-бодалы дээш кымны-даа истеп сүрбейн турар. Массалыг репрессияларга таварышкан-нарны агарткан. Ада-чурттуң болгаш делегейниң-даа эң-не улуг эртине-байлааны олардан шаанда чажырып турган болза, ам улуска дедир эгидип берген.

Бистер боттарывыстың даштыкы политикавыс-биле делегей байдалын орталандырарынга шиитпирлиг черге-биле идиг кылган бис. Өске күрүнелер-биле демнежип турган, делегейниң ядролуг дайынның кыжанышкынын дүжүрген бис. Бистиң солдаттарывыс Афганистандан ээп чанып келген, ам ындыг чорук кажан-даа катап болбазынга бүзүрээр мен. Иштики хөгжүлдеге таарымчалыг байдалдар тургустунган. Боо-чепсекти эндере бүдүрерин соксатканының түңнелинде, канчаар-даа аажок хөй акша-хөреңгини улустуң херегледеринче угландырып турар бис.

Чогум-на ооң ужурундан мен тургустунган байдалдың бүгү-ле нарынын болгаш айыылдыын көргеш, дүвүрээзиннииг девидээшкинни болдуруп, шын шиитпирлерни чарт угаан-биле бүзүрелдиг тыварынга болгаш боттуг амыдыралдың негелделеринге дүүштүр хөделиринге шаптыктап турар кижилерге, оларның кандыг эпис сорулгазы-даа ... турары хамаанчокка, шиитпирлиг-биле удурланып турар мен. Ниити күш-биле сандараашкынның ханылаашкынын соксадыры, сулараашкынын ыстыр, ниитилелде көстүп кээп турар багай угланыышкыннарны ажып эртери амгы үеде эң угаан-сарыылдыг политика ол. Ынчангаш бир чыл, бүдүн чартык чыл дургузунда чуртту чаартылганың оруу-биле тайбың, кадык-чаагай чорук-туң делгеминче үндүрер апаар.

Ниитилелде сеткил-хөөн чогум-на ындыг угланыышкынныг өскерлип турар. Бо чылдың декабрь 17-де ССРЭ-ниң Дээди Совединге саналдаттынган хемчеглер программазын сайгарып көргеш, чуртта байдал дугайында доктаалды хүлээп алганының соонда, ол улам иле көскү апарган. Тургустунуп келген байдалды өскертириниң талазы-биле шиитпирлиг боттуг базымнарже дидим эгилзе кылыр улустар ону ынчаар хүлээп алганнаар. Ам бистиң Съездивисти бүгү чурт көрүп, ооң кадыг шиитпирлер хүлээп алырын манаан турар. Күүсекчи органнарының структураларынга өскерилгелерни, ССРЭ-ниң Конституциязынга эдилгелерни болгаш немелделерни киириштир Съезд ээн каш эң харысалгалыг шиитпирлерни хүлээп алыр апаар. Кол-ла чүве ажыл-херектерге шиитпирлиявисти бадыткаары болур. Чоннуң идегелин шыңзыдары-биле Съездиниң ажылын шак ынчаар эки органнизастаар ужурлуг бис.

I.

Эштер депутаттар! Кризисти ажып эртеринге эң-не кол чүве амгы үеде чуртка корум-чурумну каткы тургузары болур. Эрге-чагырга дугайында айтырыгга ол кээп үзер. Быжыг эрге-чагырга, корум-чурум, шиитпирлерниң күүселдезинге шыңгыы контроль турар болза, ынчан бис аъш-чем хандырылгазын чурумчудуп, кем-херек үүлгедикчилерин тоомартып, национал аразында өжээннежиишкиннер-даа соксадып шыдаар бис. Бир эвес ону чедип ап шыдавазывысса — эптереддан күштелишкинни, каралыг күштерниң калчаараашкынын, күрүне тургузуунуң сандарапбуураашкынын чайгылыш чок. Тургустунуп келген эң онза берге байдалдарда эң шиитпирлиг хөделиишкиннер херек. Маңаа кандыг-даа соңгаарладыышкын турбас ужурлуг. Бо дээрге бистиң шүгүмчүлеп болган хүлээп албайн, ойталап кааптанывыс хемчээл чок диктатураның база кара туразында аажылааашкынның дугайында чугаа эвес болбайн аан. Хоойлунуң үндезиннинге, хоойлужудулганың хемчээлинге быжыг, турум чорукту болгаш хамааты тайбыңның хандырып шыдаар, сандараашкынныг байдалды ажып эртер эрге-чагырганың дугайында чугаалап турарым ол.

Эрге-чагырганың президент хевиринче, ниитилелде болуп турар чорудулгаларга таарыжыр политика болгаш күрүне структураларын тургузарының эргежок чугулазынче бисти амыдырал боду чедирип келген. Хамааатыларның эрге-ажыктарын, кижи бүрүзүнүң адын болгаш ат-алдарын камгалаарын, Конституция тургузугну база күрүне институттарын чогумчалыг ажылдадырын президент эрге-чагырганың сорулгалары кылдыр көрүп турар мен. Чогум-на ол сорулгаларга дүүштүр бүгү деңнелдерге күштүг күүсекчи эрге-чагырга херек — күрүне баштыңындан хоорайда болгаш кодээде күүсекчиге чедир, хоойлуларның күүселдезин, шиитпирлерниң боттаныышкынын чедип ап шыдаар, чогуур корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну тудуп шыдаар эрге-чагырга херек.

Болап көөрүмге, боттарының ажыл-ижи-биле амыдырап-чурттап чоруур кижилер, бистиң Төрээн чуртувустуң салым-чолу, ооң амгы болгаш келир үези оларга эргим, чоок бүгү-ле кижилер ындыг эрге-чагырганга сонуургалдыг болур ужурлуг.

Ниитилелдиң чогум-на ол кезектери, күш-ажылчы коллективтерге, хөй-ниити организацияларынга каттышкан кижилер президент эрге-чагырганың социал челеңгиири болур. Революстуг чаартылгаларже угланган ол эрге-чагырга чурттуң оолдар болгаш кыстарының, херээженнерниң деткимчезинге идегеп, күрүне база ниитилел айтырыгларын шиитпирлээринге оларның-биле каттыр кады ажылдажылгазы белен. Ооң келир үезинге структураларже хорээжен нер болгаш аныяктар органнарынга аныяк чорудар талазы-биле институттар тургустунар.

Ниитилел күштериниң тура чогуур, чарылбас ниитилел Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы болур. Оларның кады ажылдажылгазы эде тургустунуушкунуң эчис сорулгазын — социалистиг шилип алыышкынның хемчээлинге, гуманныг, демократтыг социализмче шимчээшкинниң оруктарынга бистиң ниитилеливистиң чаартылгазын боттандырар арганы бээр.

Президент эрге-чагырганың эде тургузары-биле холбаштыр Конституцияга немелделер болгаш эдилгелер дугайында саналдар силерниң холдарыңарда. Чаа структура ёзугаар, Президент күрүне удуртукчузу болганда, Министрлер кабинедин дорт удуртур, эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың дээди эвилел органнарының ажыл-чорудулгазын каттыштырар база аайлап-башкарар. Амгы үеде бар боор турар күштер тарамбыдараашкыны, дакпырлаашкынны ажып эртерин, контрольду күштелдиирерин, даандырган херек дээш албан-дужаалдыгларның хууда харыысалгазын бедидерин ындыг арга чедип ап болур.

Бистиң чуртувус ынчаш мындыг хөй талалыг, онзагай күрүнеге Президентиниң сорулгаларының хемчээли аажок улуг, ылангыя ам, шилчилгелиг үезинде. Ынчангаш доктаамал хүлээлгелерлиг болгаш Президентиниң тодаргай даалгаларын күүседир ужурлуг Оралакчы президентиниң албан-дужаалы чугула боор турар.

Президент эрге-чагырга зының күүсекчи аппарады Премьер-министр баштаан Министрлер кабинеди болур. Эвилел болгаш республикалар аразынга бүрүн эргелерни аңгылап чарганынга дүүштүр Эвилелге быжыглаттынар эргелеп башкарылга адырларын харыылаар министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары Министрлер кабинединге кирер. Эвилел деңнелинге чаа структураже шилчииринге элээн үе негеттинер апаар. Чамдык айтырыглар кандыг-даа соңгаарладыышкын чок дораан шиитпирлеттинер, өскелери — оларны ажылдап кылырының хемчээли-биле болгаш рынок харылзааларының чогуур механизмнериниң ажылдап эгелээри-биле экономикага байдалдың өскерлиишкиннериниң түңнелинде шиитпирлеттинер.

Чурттуң айыыл чок чоруу дээш харысалга Президентиге онаажыр. Ам барып бистиң амгы үевисте ниитилелдиң айыыл чок чорууунуң дугайында тодарадыышкынның ужур-утказы аажок калбарган болгай. Чуртту даштыкы кыжаныышкыннардан камгалаарынга кызыгаарланмайн, хамаатыларның Конституция ёзугаар эргелерин камгалаарын хандырарын, экономикага уткелинишкиннерин, айыыл-халапты болдурбазын, чурттакчы чоннуң экологтуг камгалалын ол бодунга киириштирер. А экологияда байдал, билир-ле болгай силер, бистиниде аажок нарын. Ол хүлээлгелерниң күүселдези Президентиниң чанынга Айыыл чок чорук чөвүлели хевирлиг тускай органны тургузарының эргежок чугулазын негеп келген. Чурттуң даштыкы болгаш иштики айыыл чок чоруун ол кандыг-даа аңгылаашкын чокка, тускай чүүл кылдыр хандырар ужурлуг. Ындыг болганда Чөвүлелге Камгалал, Иштики болгаш Даштыкы херектер министерстволары, Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди өске-даа ведомстволар кирер ужурлуг. Аңаа улуг эртемденнер, специалистер, ооң-биле кады чуртта ат-алдарлыг, хүндүткелдиг хөй-ниити ажылдакчылары база кирер. Президент Кол командылакчы болбушаан Айыыл чок чорук чөвүлелиниң структуразын тургузары болгаш чогуур төлевилелдерин көргүзер болур Камгалал чөвүлелин баштаар.

Чүгле шын хоойлуларны болгаш доктаалдарны хүлээп алыры чугула эвес, харын база оларны амыдыралга чайгылыш чокка боттандырып чорудары, болуушкуннарны дорт-тода болгаш шыңгыызы-биле контрольдаарын чедип алыры база чугула дээрзин дуржулга биске бүзүреткен. Ол чорук ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ССРЭ-ниң Контроль палатазын тургузарын болгаш Президент эрге-чагырганың системазынга күрүнениң дээди инспекциязын киириштирерин негеп келген. Оларның кайызында-даа онзаланчак хүлээлгелер бар-даа болза, ниити чүүлдери база бар. Ол болза, күрүне актыларын күүседип турарын, хоойлуларның болгаш Президентиниң чарлыктарының дээштиин хайгаараары-биле республикаларның эрге-чагыргалары-биле кады ажылдаар ужурлуг контроль системазының звенолары-дыр.

Президент эрге-чагырга зының системазында Федерация чөвүлелинге чаа роль онаажыр. Ол базым бистиң күрүнениң суверенниг республикаларның эвилели кылдыр чаартканы-биле холбашкан боор турар. Федерация чөвүлелиниң чаа эрге-хүлээлгелери хоойлуда айыттынган болгаш улуг сонуургалдыг, эвээш эвес маргылдааны болдурган. Ындыг маргылдааны моон-даа соңгаар үргүлчүлеп болур, ынчалза-даа, мен бодаарымга, Федерация чөвүлели доктаамал үндезинге дораан-на хөделип эгелээш, бодунуң ажыл-чорудулгазының улам сайзырангай механизмин дуржулгадан көрүп ажылдап кылыр болза эки боор турар-дыр. Төнмес-батпас маргылдаа кылыры, ажыл-херекти аңаа ла шуугаазынга дүлүп каары дээрге өйү келген айтырыгларны шиитпирлээриниң узамдыктырары ол болур. Ынчангаш бөске ындыг орган херек, ол бистиң хөй национал күрүневисти ханы чаартыры-биле холбашкан чаа боттуг чүүлдерни барымдаалап көрүп турар.

Федерация чөвүлели бодунуң дээштиг арга-сүмелери-биле маргылдааларны баш удур болдурбайн, шынныг болгаш угаан-сарыылдыг үзе шиитпирлээшкиннерни тыварынга дузалаар. Ол дээрге эрге-хоойлулуг күрүне келир үеде Конституция суду боор болур Конституция хайгааралының комитеди, мен бодаарымга, ниитилелди улам демократчыдарының байдалдарында ролю улам улгадыр ужурлуг бүгү суд системазын солааны ол эвес-тир. Бис хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагырганың ажыл-чорудулгаларын моон-даа соңгаар аңгылаарының оруунче кирген бис. Ынчангаш моон-даа соңгаар ол орук-биле чоруурувуска идегээр мен. Ынчаар аңгылаарының ажыктыын делегей практиказы бадыткаан.

Оларның шуптузу республиканың төлээлекчилериниң дорт киржилгези-биле ажылдаар апаар чоруу бүгү-ле эвилел органнарының чаа хевир-байдалын көргүзүп турар. Ол Министрлер кабинединге болгаш министерстволарга, ведомстволарга база хамааржыр.

Ол ышкаш ажыл-херектиң кадр талазының дугайын чугаалаксап тур мен. Эрге-хүлээлгелерниң болгаш хамаатыдымның байдалының өскерилгелер чоруу эвилел органнарының болгаш аппараттың кадр составын үндезини-биле чаартырын негеп турар. Ынчалза-даа ону ыңгы барымдаалап эвес а ... кадарын, чаңгыс салгаашкынны барымдаалап ... чугаа чок болбайн ... Олар дээрге боттарын эде тургустунуушкунуң политиказының быжыг талалакчылары, ооң идепкейлиг киржикчилери болуп аталдарны чедип ап четтигипкен кижилер болур ужурлуг. Олар бистиң хөгжүлдевистиң амгы дүшкүүрлүг үезинде кризисти ажып эртеринин айтырыгларын херек кырында шиитпирлеп шыдаар арга-мергежилдиг кижилер болур ужурлуг.

Президент эрге-чагырга зының быжыг системазын тургузарының кол-кол угланыышкыннары мындыг-дыр, эштер. Бир эвес чуртта бүгү-ле күүсекчи эрге-чагырга дээштиг ажылдаар болза, ол система база дээштиг болур. Соңгуудалыг органнар-биле оларның күүсекчи аразында бүрүн эргелерни хуваарының талазы-биле болган будулгаашкыннар, а ол ышкаш күүсекчи эрге-чагырганың бүгү тургузуунуң аразынга харылзааларның үрелгени амгы үеде аңаа шаптыктап турар. Бистер херек кырында ооң чер-черде, республика деңнелинде болгаш төпте-даа мөөчүраашкынынга таварышып турар бис. Конституцияга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирерде ол доңгаалыышкынны чежери чугула боор турар.

Ынчангаш Президент эрге-чагырганың системазын тургузаар чоруун чуртта бүгү-ле күүсекчи эрге-чагырганың ролун болгаш харысалгазының бедидерин негеп турар-дыр. Бис ындыг хемчеглерни Эвилел керээзинге ат салырынга чедир ап чорудуп турар болгай бис. Бисте маңаа үе шуут чок, байдал мырыңай бооттаадан сегирип алган, хөделирин негеп турар. Ооң-биле кады Съездиниң хүн чурумунга Эвилел керээзиниң төлевилелин чугаалажып көөрүн киргеш, шын кылган бис деп санап турар мен. Ол дугайында тускай илеткел болур. Мен чүгле чамдык кол айтырыгларының талазы-биле бодумнуң принципиалдыг туружумну чугаалаксап тур мен.

Мен бодаарымга, хамыктың мурнунда ССР Эвилелиниң суверенниттениниң болгаш республикаларның суверенниттениниң чаңгыс аай болуруун үезинде демократтыг принциптер-биле Эвилелди чаартылган хевирге хевээр арттырарының амыдыралчы эргежок чугулазынга чуртта, улуста чөпшээрежиишкин улам тодазы-биле көстүп кээп турар апарганын чугаалаарының бүгү үндезиннери бар боор турар-дыр. Маңаа холбаштыр республикаларның суверениттеди дээрге бистиң хөй национал күрүневистиң хөгжүлдезинде тоогулуг чайлаш чок үе-чада болуруун демдеглексеп каап тур мен. Ынчалза-даа эттир тоглуугушкундез, унитаризмден чарлыпда, чурттуң будулгаазынныг байдалче кирерин, ооң келдере —сандарап дүжерин черле болдурбас ужурлуг. Ындыг чорук миллион-миллион кижилерниң салым-чолунга болгаш делегейде ниити байдалга эң аар-биле салдар чедирер ийик.

Бис амгы үеде хөй национал күрүнени боттуу-биле эде тургузуп, чаартырының үе-чадазынче кирипкен бис. Ынчангаш ооң келир үеде салым-хуузу шиитпирлеттинип турар, ындыг болганда, силерниң-биле бистиң, чон бүрүзүнүң салым-хуузу шиитпирлеттинип турар-дыр. Бис болза чон бүрүзү боттары боттарын башкартынар эргелиг деп принциптиң чайгылыш чогун барымдаалап көрүп турар бис. Ындыг болганда, чогум-на бүгү улус ындыг эргелиг дээрзин барымдаалап көрүп турар бис. Оларның тура-соруун илередириниң эң таарымчалыг хевири бүгү улустуң бадылаашкыны — референдум болур. Ооң ужурундан мен федеративтиг үндезин-биле тургустунган суверенниг күрүнениң бүгү тургузуунуң политиказының быжыг талалакчылары...

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң соонда соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи Мандат комиссиязының киирип келгенин сайгарып көргеш, ССРЭ Конституциязының 110 чүүлүн ёзугаар доктаадыры болза:

дараазында улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөр:

Калугин Олег Данилович, Краснодарның № 15 национал-девискээр соңгулда округундан 1990 чылдың сентябрь 2-де соңгуткан;

Лавринович Михаил Федорович, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Бүгү-эвилел организациязындан 1990 чылдың март 16-да соңгуткан;

Никольский Александр Александрович, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының чанында эртем ниитилелдериниң болгаш ассоциацияларындан 1990 чылдың март 22-де соңгуткан;

Петрук-Попик Георгий Михайлович, Збаражтың № 517 девискээр соңгулда округундан 1990 чылдың октябрь 28-те соңгуткан;

Стежко Станислав Андреевич, Верхнеднепровскиниң № 424 девискээр соңгулда округундан 1990 чылдың май 13-те соңгуткан;

Тутевоть Игорь Николаевич, Зыряновскиниң № 621 девискээр соңгулда округундан 1990 чылдың август 5-те соңгуткан;

Чигварий Джемал Константинович, Батуминиң № 170 национал-девискээр соңгулда округундан 1990 чылдың ноябрь 18-те соңгуткан;

Якубов Валерий Алкзович, Душанбе-Фрунзениң № 355 национал-девискээр соңгулда округундан 1990 чылдың апрель 22-де соңгуткан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың декабрь 17.

Тыва АССР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 75 чүүлүнге өскерилге киирер дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

Тыва АССР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 75 чүүлүнүң үшкү кезээнге дараазында өскерилгени киирер:

«Улус депутаттарының Советтери доктаамал комиссияларны, күүсекчи болгаш шиитпирлекчи, а ол ышкаш оларга отчёттуг өске-даа органнарны, оларның удуртукчуларын соңгуур, томуйлаар азы базылаар».

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың декабрь 14.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызын томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга эш Владимир Васильевич Солунаманы томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың декабрь 14.

Тыва АССР-ниң садыг министрин томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

Тыва АССР-ниң садыг министринге эш Петр Николаевич Холыревти томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың декабрь 14.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

...нелерниң Эвилели дээш бе азы аңаа удур бе дээрзин хамааты бүрүзү илередири-биле бүгү чурттуң референдуму эрттирериниң дугайында саналды Съездиге чугаалажып көөрү-биле кииргип тур мен. Республика бүрүзүнге ол референдумнуң түңнели соолгу шиитпир ол болур ужурлуг. Ынчаарга ССРЭ-ден үнер чоруу кандыгыл дээрге, ону ол нарын политиктиг болгаш социал-экономиктиг чорудулганың бүгү талаларын шуут-ла барымдаалап көрүп тургаш, чогуур хоойлуга үндезилээн шиитпир-биле тургузуп болур.

База бир принципиалдыг айтырыг бар. Республикалар болгаш өске-даа национал-девискээр тургузуглар боттарының эрге-хоойлу байдалдарынга [illegible] өскерилгелерниң дугайында чарлааш, ССРЭ-ниң күштүг боор турар Конституциязын тоop корбес чоруктуг болдуруп турар байдал-биле соолгу үеде таваржып турар апарган бис. [illegible] Ол — [illegible] турар бис. Ооң уржуундан улус депутаттарының Съездизи мындаар [illegible] меделдээр ужурлуг деп санап турар мен. Оон бүгү [illegible] эрге-хоойлу статузун тодарадыр апаар Эвилел керээзин чарарынга чедир. Мен соңгаар [illegible] ССРЭ Конституциязы боор аптар. Ону [illegible] Президент эрте-чагыргазы херелин алыр апаар.

Чуртта байдалды чугаалажып көөрү-биле болгаш Эвилел керээзин хүлээп алыры-биле холбашкан оон артык болбас тема бар. Националдар аразында маргааштыышкыннар, чарлыдырыкчы чорук — сепаратизм болгаш өске-даа ындыг чүүлдер хаттышкан, чамдык регионнарда, хамыктың мурнунда, Закавказьеде, Прибалтиканың республикаларында, Узбекистанда, Молдовада ындыг меселдежиишкиннерниң, кижилерниң амыдыралы [illegible] айыыл чок чоруун бансыраарынга, алзыныг болуушкуннарга чедирген. Ындыг болуушкуннар Эвилел күрүнезиниң бодунуң догунап турар, турбазының айтырыынга чедирип турар. Чер-черниң республикаларының эрге-чагыргаларының маңаа [illegible] ССРЭ-ниң Президентизиниң-даа чамдык тарыылгаларда оларны ындыг [illegible] болган. Ону канчап-даа болдурбас [illegible] турган. Сепаратистиг болгаш националистиг [illegible] хөделиишкиннериниң баш [illegible] болдурбазының шиитпирлиг хемчеглери эртенок чугула. Ындыг [illegible] бистиң төп национал [illegible] чурттуң бүгү [illegible] тураар. [illegible] бо айтырыгны [illegible] илеткеп турар мен.

Эштер! Кем-херек үүлгедиичорукка удур [illegible]

[illegible]

...чурттуң күрүне суверенитединиң, ооң иштики болгаш даштыкы байдалдар талазы-биле быжыг туруштуг турар чорууның чугула чөлеңгиижи. Амгы үеде мында [illegible] реформалар боор турар болгаш оларга бүгү талалыг кичээнгейи [illegible] турар. Бистиң Чепсектиг Күштеривистиң канчаар-даа бөктээр болгаш ону кыдыглап көөр чоруктарга бо индивидеи шиитпирлиг айтыр шавыышкынны бөөри чугула деп санап турар мен. Шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң эргелерин үрээр база шериглер [illegible] чурттап орар оронбажынынга, садыг болгаш эмнелгеге [illegible] хандырылгазынга, оларны ажылга киирип алырынга хамаарышпас кижизиг эвес чоруктуг көргүзүп, [illegible] үүлгедиглер кылыр кандыг-даа чоруктарны чок болдурар херек. Съезд чурттуң Чепсектиг Күштеринге, оон командылалынга офицерлерге болгаш солдаттарга долу [illegible] илередип боор мен аваа бүзүрээр мен. Чурттуң Чепсектиг Күштериниң айтырыглары Президент эрге-чагыргазының, ооң бүгү органнарының ажылдаарынга бирги ээлчегде кылдыр турар дээрзин онзалап айтыксаар мен.

II.

Эштер!

Президент эрге-чагыргазының болгаш ооң чаа [illegible] —аъш-чем дугайында айтырыг болган. Амгы үеде боор турар чүүлдер дээрге аъш-чемниң [illegible] турары [illegible]. Ол дээрге [illegible] контрольдуң чок боор турары, [illegible] болдурар турарының түңнели. Ол дээрге республикалар болгаш областар аразында [illegible] ондалдаларының [illegible] турарының болгаш [illegible] үрерниң түңнели-дир.

Москва, Ленинград, Свердловск, Челябинск, Кемерово, Хабаровск болгаш өске-даа үлетпүрлүг төптер кончуг берге байдалга таваржыышкан. Чамдык республикалар болгаш областар аъш-чем чорудуп бээриниң ондалдаларын үзүп тура-ла, үлетпүр төптериндеен мурнуузун хевир, металл, газ, нефть болгаш хөмүр-даш, автомашиналар болгаш өске-даа техниканы чорудуп бээрин негеп турары ол төптерниң кижилериниң хорадал-килеңнерин кыдыны кыдыгаарга чедирген. Мындыг айтырыгны салып тур мен: суверенитет деп чүве ол бе? Ындыг чүвени болдурар дээш суверенниг эргелерни тургузуп турар чүве бе?

1991 чылда бодунуң [illegible] бүдүрерге болгаш даштыкыдан садып алыр чүүлдерниң [illegible] чылдың [illegible] кудулатпас бис деп чүвени база катап медеглеп тур мен. Ынчаарга аъш-чем курлавырларын ажыглаарынга чогуур корум-чурумну тургузар херек. Аңаа дужут ажаал алыышкынын [illegible] аъш-чем [illegible] салып саарары хамааржыр.

Байдалды экижидери дээш даңгыг хемчеглерни алыры кончуг чугула. Маңаа хамаарыштыр чүү кылдынып турарын база кылдыр [illegible]?

Колхозтарга болгаш совхозтарга база бүгү агар секторга бүдүрүлгезин долу хемчээлдии-биле чорударынга херектиг материалдыг курлавырларны хандырып берип турар. Күрүне фондуларынга чедир [illegible] 1991 чылда [illegible]

[illegible]

1991 чылда аъш-чем [illegible]

[illegible]

...рубльдиң аъш-чем бараанназы кирер. Аъш-чем продуктуларын садып алырын экижидер талазы-биле улуг хемчеглер боттаныр дээрзин билдиңгир. Чүнүң-даа мурнунда республикаларның чазактары болгаш Советтерниң күүсекомнары январь 15-ке чедир бүгү хевирлерниң ажыл-агыйлары-биле продукция садып алырының күрүне контрактациязының керээлерин чарып алыр ужурлуг. Онзалап демдеглеп тур мен — бүгү хевирлерниң ажыл-агыйлары-биле.

Бо чылдың кичээндиргелерни — үлетпүр төптеринче продукция чорудуп бээриниң үзүктелип турарын өөренип көргеш, аъш-чем хандырылгазының талазы-биле республикалар аразынга 1991 чылда дугуржулгаларны чарып алыр деп саналды кииргеи мен. Оларга Эвилел болгаш республикалар фондуларынче чорудуп бээр чүүлдерни болгаш шыңгыы экономиктиг база эрге-хоойлу харысалгаларын өөренип көөр. Чурттуң девискээринге ындыг [illegible] бараан сөөртүрүнге саат ужуражтырып турар бүгү кызыгаарлаашкынныарны чок болдурар херек. Ооң башка кол сорулганы — рынокче шилчилгени шиитпирлээринге мооңдактар турзуп [illegible]. Бо Съезд ажылдап турар хүннерде ындыг дугуржулгалар кылдыныр болгаш ооң түңнелдерни маңаа дыңнаткан турар ужурлуг.

Оон ыңай. Аъш-чем хандырылгазынга [illegible] регионнарга чедирерниң бүгү оруунда боор турар организастыг кем-херек үүлгедир чоруктарга удур [illegible] дугайында даалгалар ССРЭ-ниң Прокуратуразынга, [illegible] хамгалаар органнарга бердинген. Бо сорулганың чугула боор турарын база [illegible] экономиктиг саботажка таварыжып турарын барымдаалааш, бо черже Күрүнениң айыыл чок чоруу комитединиң бүгү чуртта ажылдап турар органнарын кииримчирген. Ол-ла сорулга-биле ажылчын контрольдуң органнарының эрге-хүлээлгелерин калбартыр дугайында чарлык үнген. Олар эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле бир демниг хөделип ажылдаарлар. Чер-черде эрге-чагырга черлери болгаш күш-ажылчы коллективтер оларга чогуур дузаны көргүзер боор деп идегеп тур мен.

Айыттынган хемчеглер хөй кезиинде онза байдалдыг боор турар. Ындыг болбажок бис тараачыннарга хамаарылганы үндезинниг-биле өскертпес. Кодээниң ажыл амыдыралын чаартпас болзувусса, үндезин [illegible] шииттирлеп шыдавас бис.

Тараачын кезээде ниитилелдиң [illegible] чемгерикчи боор артышаан. Оон белен эвес ажыл-ижинге бүгү-ле деткимче херек. Ынчангаш шагда-ла эткен состеп ажыл-херектерже киирилдер ужурлуг чүве дугайында чугаалаар дээр болза, бирги ээлчегде, кодээ амыдыралдың бүгү тургузуунуң экономиктиг болгаш социал чаартылгазынга — ол хамааржыр апаар.

Кодээниң [illegible] чаартылгазы — ниитилелдиң [illegible]. Ынчангаш чурттуң чаартылгазынга бүгү политиказынга кодээ ажыл-агый айтырыын кол айтырыг болдуруп ужурлуг-даа мында.

Кодээ ажыл-агый [illegible]

[illegible]

[illegible] хамаатыларга бээри-биле [illegible] үндезиниинге [illegible] турар апаар. Ол сорулга-биле [illegible] дузалап ажыл-агыйларның [illegible] системазын [illegible] амыдыралга боттандырар дугайында даалга бердинген.

Бодап көөрүмге, амгы үеде [illegible] бо бүгү айтырыглар талазы-биле бот-боттарының билчириниң байдалы турары [illegible]. Ынчалза-даа ол талазы-биле бодалдар аңгыланып, [illegible] бир чүүл айтырыг бар. Черге хуу өнчү дугайында чугаалап турарым бо. Маңаа хамаарыштыр мээң үзел-бодалым билдингир болгай. Бодап көөрүмге, чоннуң бодунуң шиитпир хүлээп [illegible] айтырыы чорум бо болгу дег. Ол канчаар шиитпирлээр-дир — [illegible] ындыг болур. Чурттуң Президентизи кижи болганымда, хоойлу кирер инициативаны чуруму-биле улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр ол айтырыг талазы-биле референдумну чуртка (республикалар аайы-биле) эрттирер дугайында саналды киирип тур мен.

Совет тараачыннар, кодээ ажыл-агый секторунуң бүгү адырларының ажыл-ишчилери чуртта байдалды, оларга көргүстүнер деткимчени чогуур-биле шын үнелеп көрүп, ажыл-агый чорудулгазының бүгү чаа байдалдарын ажыглап, аъш-чем продуктуларынга немелдени киирерин хандырар дээш кызып ажылдаарлар дээрзинге бүзүрелдиг илередиимни түңнелинде чептээп көрүнер.

III.

Ниитилел-биле экономиканы быжыктырып экижидериниң дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң «Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидер болгаш рынок экономиказынче шилчиир талазы-биле кол угланыышкыннарны» хүлээп алган. Ол дээрге дискуссиялардың, амгы-амгы [illegible] үе-чадазы доозулган дээни ол. Ам барып аңаа эвес байдал тургустунуп келген болгай.

1991 чылдың планы болгаш бюджеди мынчага чедир бадылааттынмаан. Оон чылдагаанын [illegible] соолгу үеде Эвилел болгаш республика органнарының хүлээп алганы боттарынга чарышкек хоойлуларының бар боор турары. Бүдүрүлгениң материалдыг адырларында хаара туттунган ажыл-ишчилерниң амыдыралының үндезин айтырыгларының талазы-биле болгаш бюджеттиң күсели-биле акшаландырар адырларда тодаргай чүү-даа чок апаргани, [illegible] арга чок байдал тургустунуп келген. Бир эвес байдалды чавыдалдырбас болза, оларның хайыпары-даа январьда-ла ажыл төлевири чок артып каар болур. Оон-биле холбаштыр 1991 чылда республикалар аразынга экономиктиг айтырыглар талазы-биле түр дугуржулганы белеткээриниң дугайында даалгаларны берген мен. Ындыг документиниң төлевилелин бүгү республикаларга сайгарып берген. Оон талазы-биле санал-оналдар алдынган. Ону чедир ажылдап кылганының соонда дугуржулгага ат салыр апаар.

Бодап көөрге, Федерация чөвүлелиниң составында кирип турар республикалар удуртукчулары, байдалдың нарын бергезин өөренип көргеш, ол дугуржулганы хүлээп алырын [illegible] айтырыгларын ол чайладыр.

Дугуржулга кылырынга чедир [illegible] ажыл-агый харылзааларын болгаш бюджеттиң [illegible] апаар.

[illegible]

...дан тускай быжыктырылга, экижидиишкин фондузун тургузары эргежок чугула деп көрдүнген, ооң бир сорулгазы чурттуң ол чугула амыдыралга хандырылга адырларының идегелдиг ажылдаарын хандырары болур.

Шахтерлар, нефтяниктер, демир-оруукчулар, харылзаачылар, үндезин адырларның ажылдакчылары үениң харысалгалыын эки угаап билип, бистиң экономиказыысты чогумчалыг ажылдадырының талазы-биле бүгү-ле чүвелерни кылыр боор дээрзинге идегел тур мен. А ажылдап билир чорук болгаш бергелерни ажып эртери, патриотизм, чурттуң херээ дээш харысалга оларда четчир-ле болгай.

Амгы үеде чуртка бирги ээлчегде шиитпирлээр ужурлуг айтырыг — акша харылзааларын чурумчудары, күрүне бюджединиң четпес чоруун эвээжедири. Ол сорулга-биле дараазында хемчеглер хүлээп алдынар: бүдүрүлгелер тудуунга капитал салыышкыннарын шиитпирлии-биле кызырар; чедир туттунмаан объектилерни түр када [illegible] болгаш садар; санзаа акша-херекселдерни база материалдыг курлавырларны ажыглалга киирер объектилерге мооңнээр; карылгалыг бүдүрүлгелерге [illegible] акша бээрин көскүзү-биле эвээжедир; дужаап эгелеп башкарылга чарыгдалдарын кызырар болгаш дыка хөй бюджеттиг организацияларны чарыгдалын боттарының орулгазы-биле дуглаарынче шилчидер; шериг чарыгдалдарын кызырар; бюджеттиң чедишпес чоруун дуглаары-биле акша [illegible]. Чурттакчы чоннуң акша-херекселин [illegible], ур үеде ажыглаар бараанарын садып алырынга [illegible], кварталдар, сад база огород участоктарын, тудуг материалдарын, гаражтарны болгаш өске-даа чүүлдерни садарын дамчыштыр ажыглаарынче угланыышкынныглаар. Министрлер кабинеди ол айтырыглар-биле аажок шыңгыы ажылдаар болгаш отчеттарын доктаамал берген турар.

Быжыктырылга үе-чадазынга ажыл-агый башкарылгазының төнчү түңнелдери-биле төлевир фондузунуң шыңгыы холбаштырылгазының механизми чокта бискe бараалгы бээр. Ам чүү болур турары? Бо чылдың түңнелдерин [illegible] 1,5 хуу эвээжей бээр, а ажыл төлевири ол үе дургузунда 8 хуу өне бээр. Өске-даа акша орулгаларының өзүлдези-биле кады — ол дээрге [illegible] орулгаларның бедээрин «чылбаралай» бээр болгаш рынокче шилчээшкинге мооңдактай бээр инфляцияның кол үндезини-дир. [illegible] шиитпир-биле бедик ажыл төлевирлериниң оруунга [illegible] бээр деп чүве чорле турбас. Харын-даа бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажыл төлевириниң өзүлдези-биле үлетпүр ужурлуг деп чугаалаксап тур мен. Бо өзүлде бүдүрүп [illegible] продукцияны [illegible] ооң шынарын [illegible] апаар.

Чоокку айлар хары угда рынок инфраструктуразын, рыночче шилчиириниң байдалдарынга ажыл-агыйның башкарылганың чаа чүүлдерин хевирлээр талазы-биле идепкейлиг ажылдың үези-дир. Чаа чылдан эгелээш ССРЭ-ниң Дээди Совединге хүлээп алдынган хоойлуларга үндезилээш, банкының [illegible] өскерлир. Күрүне банкызы күүсекчи эрге-чагырга органнарының системазындан үне бээр. Оон-биле чергелештир коммерция, акция, кооператив болгаш өске-даа күрүнениң эвес банктарының четкизи калбаа-биле хөгжүүр.

Күрүне өнчүзүн өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидериниң дугайында. [illegible]

[illegible]

...хана-даа, бистиң ажыл-агый механизминиң ажылдаарынга ол херектиг боор турар. Ынчалза-даа күрүне бүдүрүлгелериниң бүгү хевирлерин рынок экономиказының [illegible] принциптерни өзүлгээр ажылдаар ужурлуг, кооперативтиг, акционерлиг, арендалыг болгаш өске-даа бүдүрүлгелер-биле деңнерлиг болур.

Күрүне өнчүзүн өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидериниң чорудулгазы канчаар эртерин тодаргай барымдаалаарга баш удур чугаалаар берге. Мээң даалгам өзүлгээр күрүне өнчүзүн өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидериниң болгаш улуг ажыл-агыйынга монополиядан чайлаазырының программазының төлевилелин белеткеп кылган. Ол ниитилелге, хоойлужудулга эрге-чагыргазының органнарынга кончуг кичээнгейлиг байдал-биле чугаалажып көөдүнген болгаш ажылдап кылдынган турар ужурлуг. Чүгле оон соонда хүлээп алыр херек. Ынчалза-даа күрүне өнчүзүн өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидип турда акциялар, облигациялар алырынга, бүдүрүлгелер садып алырынга [illegible] күш-ажылчы коллективтерниң кежигүннеринге, [illegible]. Күрүне өнчүзүн болгаш эт-херекселин өске хевирлеринче шилчидер чорудулгаларга [illegible] экономиктиг деткиишкин фондузунуң [illegible] бир кезиин, а ол мыкаш 1991 чылда алдынар арыг орулганың чамдыызын акциялар садып алырынга ажыглаар, ук акцияларны күш-ажылчы коллективтерниң ажылдакчыларынга дамчыдып бээр. ССРЭ-ниң эт-хөреңгизиниң тургустунуп турары күрүне фондузунга ук эт-хөреңгиниң ортек-үнезин доктаадырының болгаш акцияларын коллектив кежигүннериниң аразынга кандыг чыдыг хуваарының чурумун тодарадызы негеттинип турар. Ындыг фонд [illegible] тургустунмаан турар ужурлуг.

Структура политиказы. Ол дээрге бистиң экономиказынга үзе тургузарының, [illegible] хөгжүлдези бээрниң ону социал угланыышкынның болдурарының база [illegible] улуг бергелээшкинниң болдурбазының чарыдбас кезээ болур. Ол сорулга-биле [illegible] хөй угаан-эртем ажылы негеттинер, [illegible] камнаар технологияларны шиитпирлээр [illegible]. Маңаа хамаарыштыр шериг продукцияны бүдүрүп турган бүдүрүлгелерниң ажылын өске хевирниң бараанын бүдүрүкчүлеринче угландырары улуг ужур-дузалыг боор турар. Бүгү машина тудуу комплекстиң чаартылгазы дугуштур база даштыкы партнерлар-биле кады ажылдажылганы хөгжүдерин барымдаалап турбаш, бо ажылды хаңы [illegible] болгаш шиитпирлиг боттандырары чугула. Бо программаның төлевилели Президент чөвүлелинге эртемденнерниң болгаш специалистерниң улуг коллективиниң киржилгези-биле чугаалажып көрген.

Чедир ажылдап кылган соонда, ук программаның бадылааттынганың Съездиге дыңнадыксап тур мен. Аңаа үндезилээш, ону боттандырар талазы-биле ажыл адырлаарга калбарар. Ынчаарга камгалал комплекизинде ам-даа ажылдап турар бедик мергежилдиг кадрларны ол черлеринге хевээр арттырып алыры, ол бүдүрүлгелериниң фондуларын болгаш технологтуг культуразын болур-чогуур-биле ажыглаары кончуг чугула. Программада хамааты херегледилиг продукцияның кылып үндүрерин көвүдедириниге илиг бээри-биле чиигеделериниң болгаш камгалал механизмнерин системазын айыткан.

Бистиң [illegible] күрүне сорулгазы—дээди өөредилге черлериниң болгаш [illegible] эртемниглер, чуртта өөредилгениң бүгү системазын организастаарының болгаш оларга ниитилигиниң принциптерин эде тургузарының сорулгазы салдынган. Бис [illegible] эгелээш, ону кылып эгелей берген бис. Дээди школаны улус өөредилгези хөгжүдер талазы-биле күрүне программазы белеткеттинип турар.

Бис [illegible] холбаштыр чурттуң бүгү [illegible] ажыл-агыйының системазынче киирер сорулганы салган бис. [illegible]

[illegible]

...оскээр кончуу негей берген. Аңаа элээн каш үе-чада негеттинер, ынчалза-даа оларның баштайгыларының бирээзи — ниитиги рынокка ооң таарыштыразы болур.

Биеэ даштыкы садыгның структуразының баш удур болуп каан болуру хараадачыг. Херекти бистиң мурнувуста [illegible] дээш [illegible] ужурга таваржып турар. Даштынкже колдуунда-ла энергия болгаш чиг эт курлавыры үнүп турар. Ынчалза-даа [illegible] байдалда [illegible]. 1991 чылдан эгелээш, чиг эт болгаш одалга-энергетика күчүзүнүн технологтуг чаартылгазынга, чиг этти улам ханызы-биле болбаадырыга болгаш [illegible] экологтуг негелделерге дүүштүр шыгжаарынга даштыкы капиталды боттуу-биле хаара тудар апаар.

Даштыкы капитал салыышкынын баштайла чонуң амыдырал деңнелин дүрген көдүрүнүкү дег адырларга ажыглаар бис. Ол дээрге чиик болгаш аъш-чем үлетпүрү, чаа технологиялар, энергетиканың, транспорттуң, харылзааның чаартылгазы болур.

Соолгу үеде чурттуң валюта байдалы баксыраан. Республикалар болгаш адырлар аразында валюта харылзааларын таарыштырар эвилел-республика валюта фондузун тургусканывысты билир болгай силер. Бо талазы-биле эн-не берге үе бискe 1991 чыл болур. Чүге дизе чээли төлегелериниң бедик хемчээли таптыг-ла ол чылгэ онзажыр чылдар. А 1992 чылда ол төлегелер ийи катап эвээжээр. Чээли бээниниң талазы-биле кезек чурттарның [illegible] чугаалажылганы чорутан. Чаа-ла [illegible] Европа ниитилежилгезиниң чурттарының күрүне, чазак баштыңнарының чөвүлел хуралынга Совет Эвилелиниң экономиктиг реформаларын деткиир [illegible] 1991 чылдың дургузунда [illegible]

Өртектер, оларга болгаш социал политика. Рынок экономиказының байдалдарында [illegible]. Хостуг өртектерниң хемчээлин чоорту калбартыр, оларны [illegible] доктаадып тургускан өртектер-биле холбаштырар болгаш чоннуң социал камгалалын хандырар бис. Бис ол системаны ажылдап кылып турар бис. Бо талазы-биле бүгү базымнарны дугуржулгаларга үндезилээш, башкарар ужурлуг. Маңаа [illegible] Федерация чөвүлели улуг рольдуг болур ужурлуг.

Өртектерниң [illegible] турарын бүгү кижилер ам бени эскерип турар. Ынчангаш күрүне ол эге үезинде [illegible] байдал кижилерге, ылангыя эвээш хандырылгалыгларга, доктаттынган ажыл төлевирлиглерге, [illegible], эмнелге [illegible] албанныгларга, эртемденнерге, культура [illegible] черлериниң ажылдакчыларынга [illegible]. Бо айтырыгларның талазы-биле чамдык шиитпирлер хүлээп алдынган. [illegible] 1991 [illegible] 65 [illegible] рубль [illegible]. Кээр чылын социал-культура сорулгаларынга чарыгдалдар [illegible] 20 ажыг хуу [illegible]

Культураның, кадык камгалалының, өөредилгениң, [illegible] бюджет [illegible]

[illegible]

...салыр чүүлдү боор турар. Чамтыс сөс-биле чугаалаарга, социал политика доктаамал күштелиг, сайзыраңгайжыыр.

Аңаа соонда, [illegible], конкести ажып эртериниң база бир албан херек негелдезиниң дугайында. Ол— чурттуң культура болгаш угаан-сайзырал күштерин тургузары, чаартыкчы ажылга мооңнээри. Ниитилелдиң демократчылыгынга, [illegible] политиказынга эртемниң болгаш [illegible] интеллигенциязының киирген үлүүн демдеглевишаан, ону чугаалап тур мен.

Оон-биле чергелештир интеллигенцияның элээн хөй кезиинде эрткен үе талазы-биле база амгы-амгы бөлүктер аразында меселдежиишкиннер [illegible] хөөннерни оттуруп, ниитиниң угаан-медерелин дедир доюлдурбушаан, ниитилелге багай салдарлыг болганын база чугаалаар апаар. Кандыг чидиглениp турар байдалда интеллигенцияның бир кезииниң талантызы болгаш [illegible] чоннуу оожургадырынче, нарыдап турар айтырыгларны болур-чогуур-биле шиитпирлээриниң оруктарын [illegible] эвес, а өттүү, ооң иштинде национал аразында харылзааларга, улам [illegible] угланып турар. Оон уржуунда чамдык черлерде херектиг байдалды ажыы-биле өжээнежип демисежиринге, хан төгүлүүшкүнүге, бир республиканы өске республикага удур тургузарынга четкен. Интеллигенцияның чамдык төлээлекчилериниң дүүнгү-даа, бөгүнгү-даа сөстери [illegible] харысалга чок болгулаан.

Оон-биле чергелештир [illegible]

Төрээн чуртка харысалгалыг үеде [illegible] Президент [illegible] 28-те бүгү чурттуң культуразының төлээлериниң ужуражылгаларынга [illegible] «Бир эвес ниитилел культураны камгалап ап [illegible] культура ниитилелдиң амы-тынын алыр» деп онза аттыг бо документ культура политиказының үндезиниңге салдынган турар ужурлуг. [illegible]

Культураның [illegible] Президент [illegible] Бо талага коммерциялыг [illegible] Бо бүгү — социалистиг ниитилелдиң гуманныг чуртуң чаартылгазының күштүг болгаш [illegible]

Эштер депутаттар! Мээң чугаамда хөй-хөй чидиг айтырыглар [illegible]. Мен [illegible] айтырыгларга эштерни чугула деп көрүм. Түңнелинде баштай [illegible]. Амгы үеде чурттуң [illegible] кылыр [illegible] эртер, ниитилелдиң [illegible]. Бүгү-ле материалдыг, [illegible] угаан-бодал курлавырларын мооңнээни байдал негеп турар.

[illegible] Практиктиг хемчеглерни ап, ажыл-херекке киирер херек. [illegible]

[illegible] бис.

Сүмележиилиңер

ЧЕРЛИК МЕДЕНИ ТАРЫЫР

Бистиң республикада хөй ажылының продукциязы иниити кедээ ажыл-агыйда 70 хуузу ээлеп турар. Бо саңчурагайның дугайын специалистер болгаш удуртукчулар ханызы-биле бодап көрээлиңер. Ынчаарга ам бис хойну туругзу азыравайн турар бис. Бо чүгула адырны хөгжүдеринге кол-ла курлавыр болза, чер одары. Тывада чайгаар бүткен одар-белчирлер 3 млн. ажыг гектар. 1944-1945 чылдарда ВАСХНИИЛ-диң экспедициязы биске ажылдап турганш, одарларда оът-сигенниң хевир-янзызының хөйүн тодараткан, ниитизи-биле 100 ажыг боор турар. Олардан оң ылаңгыя хоюг-оът (типчак) биле черлик сарыг меде дыка хөй. Амгы үеде ВАСХНИИЛ-диң эртем ажылдакчызы Б. Г. Варварин дөртен чылдарның эгезинде Тываның Дуржулга станциязынга ажылдап турганш, кадыыр хевирлиг, черлик сарыг медени дыка шинчилээн, оон дугайында мынча деп бижээн: — Тываның хөрзүнүнге болгаш агаар-бойдузунга таарышкан. Сайлыг-даштыг, дустуг-даа хөрзүнге безин саат чокка өзер. Үнүш боду дыка чөпкүр болур, бедии 1 метр ажа бээр. Бир гектардан 3.5—5 тонна чедир дүжүт үнер болгаш үрезини дыка десни быжар.

Оон аңгыда бо үнүш Тываның барык бүгү кожууннарының девискээрлеринде үнүп турарын эскерген. Эң ылаңгыя Межегей биле Өөк шынааларынга хөй үнүп турар болган. Амгы үеде мен ону эскерип чорууруумга, ол ам колдуунда читкен. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл районнарда кезек-кезек черлерде бар боор турар. А хоюг-сиген Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды, Каа-Хем, Эрзин, Тес-Хем районнарда дыка делгем девискээрге турган. Ынчаарга бежен чылдар үезинде Тывага күр черлерни шиигээдип алыр шимчээшкин үезинде одар шөлдерин аңдарып, үреп каапкан. Мону бадыткаары-биле мындыг чижектерни кииринп болур. Барыын-Хемчиктиң Эдегей, Кудугуйнуң, Улуг-Биче Шыраа-Булактарының, Чөөн-Хемчикте Чыргакының, Чыраа-Бажының, Шемининиң, Бора-Хөл ховузунуң, Иймениң, Баян-Таланың, Хорум-Дагның, Улуг-Хемде Шанчының, Агарның, Чаа-Хөлдүң, Хайыраканның ховушөлдери ам андазын бизинге таварышкан, одар-даа эвес, тарылга шөлү-даа эвес апарган. Ында чүгле чашпан үнүп турар. Оон түңнелинде хөрзүнү хатка, сугга үрелип турар.

Ынчангаш ам одарларны экижидери, мал чеми белеткээрин көвүдедири бирги черге айтырыг апарган. Чүнү канчаарыл? Бисте малчыннарның кодааннарында ам өрүмнеп каскан 530 хире кудук бар, оларның бирээзи-ле 4.5 кодаанны хандырып турар, а топ районнарда кодан бүрүзү-ле ындыг кудуктуг диве частырыг болбас. Ол тудугларның (кудуктар) өртектиг үнези улуг. Ынчалза-даа эки-ле ажыглаттынмайн келгени кымга-даа чажыт эвес. Ынчангаш оларны ам кыштаглар чоогунга суланы, черлик медени тарыырынга, ону суггарарынга бар-ла шаа-биле ажыглаар херек. Ында мындыг арга бар: республикада кедээ школаларның өөреникчилери 40 муң, а малчыннар 5000 хире кижи. Каттышкаш 45 муң. Чеоларның шуптузу эвес-даа болза, черлик сарыг меде үрезинин чыыырынга ооза чадаарда 30 муң кижини эвилелдеп болур. Оларның бирээзи-ле сезонда 0,3 кг-ны чыыр дээш алырга, шупту 9000 килограмм болур. Бир гектарга арыглап каан медениң чажарының чижек-нормазы 5.8 килограмм. Ынчап кээрге ол үрезинни 1120 гектарга чажар. Суггаттыг черниң бир гектарындан 25 центнер дүжүт алыр дээш бодаарга, 2800 тонна. Үш чыл болганда, оон медениң үрезинин чыып ап, өске черлерге немей тарып ап болур-дур. Шак мындыг эки, эптиг арга бисте бар-дыр. Черлик медениң үрезинин чыыры белен, ол дээрге чиик өртектиг, улуг чарыгдал үндүрбес арга ышкажыл.

Бистиң республиканың девискээринде шаанда араттарның арыктары эдерик. Оларны ам каггаш, арык-бугалар бүткен. Чүгле техника-биле касканы ындыг системаларны ажыглап турар бис. Шынап-ла, инженер аргазы-биле туткан чамдык системаларының ажыы ындыг-ла улуг эвес, чамдыктарын шуут ажыглавайн турар. Чижээ, Бай-Тайганың Ээр-Хавакта, Бай-Талда ындыг. Мелиорация болгаш суг ажыл-агый каттыжыышкыны ол дээш совхозтардан хөй черге арыг акшаны «сорүп ап» турарлар. Бай-Тайгада Көп-Соок шынаазын кургадыр чүве дээш, «чыртаан эдериниң орнунга, ону шуут-ла согурартып» каан. Оон ам сиген-даа кезип албастаан. Оон орнунга ол чоок-кавыда Тура биле Биче-Оорукнуң шаанда араттарның каскан, ажыглап турулааны арыктары эде чаартнап турган болза, ажыктыг болур ужурлуг.

Черлик сарыг медениң үрезинин Кызыл — Тээли оруунга чорааш, бо-ла көрүп болур ийин. Бойдустуң магалыг хайыразы ол-дур. Амгы үеде тарымал медениң бир тонназының өртээ 30—40 муң рубль, а рынокче шилчээни-биле холбаштыр оон өртээ үш катап улгадып болур.

Ыңай-бээр аргыжып чорүп турган, эң ылаңгыя Кызыл чоогунда, «Тиилелге», «Сукпак», «Көк-Тей», СССР-ниң 50 чылы аттыг база «Коммунизмниң херели» болгаш өске-даа совхозтарның девискээрлеринде оът-сигенниң ховартааның эскерер бис. Аңаа, ол черлерге, ёзулуг-ла сиген тарыыр ужурлуг бис. Бо ажылды кылыры-биле эртем-шинчилел институду база бар болгай. Чамдык ажыл-агыйлар ол талазы-биле кезээн чаргаңнар-ла харын. Чүгле ол институтче көрүнгеш олурарга, ажыл бүтпес ийин. Рынок үезинде боттарының иштики аргакурлавырларын эң-не хөйү-биле ажыглаар херек.

Ол соруглга-биле республикада одарларны чөп ажыглаар, оларны экижидер талазы-биле семинарны организастаар, аңаа «Востсибгипрозем» институттуң филиалының, Кедээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының база республиканың Мелиорация болгаш суг ажыл-агый каттыжыышкынының специалистерниң илеткелдерин дыңнап чугаалажыр: совхоз бүрүзүнүң одарларын шинчилээр; ындыг семинарларны харын совхозтарга, райондарга организастаар: черлик сарыг медениң үрезинин чыыр, ону ажыглаары-биле конкурсту чарлаар: «Востсибгипрозем» институттуң филиалының чанынга «Меде» деп эртем-бүдүрүлге лабораториязын организастаар: черлик сарыг медениң үрезинин тарыыр культурлуг одар база сиген шөлдерин тургузар, оларны чиик демир-бетон чагылар болгаш сывырындак демирлер-биле долгандыр кажаалаар: кыштагларның чанынга меде база сула тарыырын шуут-ла келир чылдан эгелээр: эң сөөлүнде, шаандакы араттарның ажыглап чорааны арык-бугаларын катап селээш, септээш, ажыглап эгелээр.

Шак мындыг ажылдарны эгелевес болзувусса, республиканың девискээринде одарларның, сиген шөлдериниң байдалы дамчык бергедээн. Ам каш чыл болгаш одарлар, эң ылаңгыя Кызыл чоогу, аңаа-ла элезинниг ховулар апаар.

Кижи чаңгыс чыл-биле чурттавас болгай, келир үеже көрнүр апаар. Ындыг болганда, даарта одарывыстың байдалы бисти дамчык-ла дүвүредип тур. Эң ылаңгыя «Тиилелге» совхозтуң малчыннарының одарын көрээлиңер даан: чылдың бүгү дургузунда оларның мал одары чаңгыс-ла шөл, чаңгыс-ла хову. Ынчангаш малчыннарның, эң ылаңгыя сураглыг малчын Т. И. Баавылдың негеп турары чөп.

Солуннарга, черле массалыг информация аймаанга, кандыг-бир сүме айтырып, дугуржур дугайында санал кииреерге, ону кым-даа тоовас чорук бисте нептереп хоралыг. Хөйнүң күжү, сүмези ажыктыг. Мээң мында кииргеен саналдарым «Мал чеми» база «Хөй ажылы-95» деп программаларны боттандырарынга дөгүм болур деп бодай-дыр мен. Хөй шуугааның херек чок, ажыктыг сөстү дыңнаар, ажылды ийи хол-биле сегирип алгаш, ону боттандырып эгелээр.

Мал бажын өстүрери, оон продукту-луун бедидери, ынчангаш кедизи барып, рынок үезинде хөй орулга алыры оон дорт хамааржыр. Чалгааравайн, соңгаарладып турбайн, бо-ла айтырыглар ны дораан чугаалажыылыкарам, эш-өөр, малчыннар.

Көгел ИРГИТ.
Зоотехник.

РЕДАКЦИЯДАН: Шынап-ла, зоотехник Көгел Саспыкович Иргит чугула айтырыгны көдүрүп турар. Ынчангаш мында саналоналдарга хамаарыштыр совхозтарның удуртукчулары, специалистери, малчыннар, номчукчулар бижиирин улуу-биле дилеп тур бис.

МАЛ ЭВЕС АПААР БЕ?

Бистиң Тыва АССР-ниң ажыл-агыйлары колдуунда шуптузу мал-маган азырап, ону күрүнеге дужаагаш, оон хөй орулганы кииринп турар. Амгы үеде диригмалды дужаар ийи — Кызылда база Кызыл-Мажалыкта эът комбинаттарлыг бис. Оларны районнар аайы-биле хуваап каан. Күрүнеге совхоз бүрүзү эки шынарлыг эътти дужаар, а күрүне база семис эътти, малды хүлээп алыр сорулгалыг. Бо таварылгада кайызынга-даа ажыктыг.

Мен бо-ла чораш, эът комбинаттарынга мал дужаарының бергезин, каражалыын, халаажыранчыын улаа-даа көрүп келдим. Бо ийи бүдүрүлгениң ажылында эде тургустунар чүве бар бе? Мен бодаарымга, ноуулбес ийин. Сүрүп эккелген малды график ёзугаар хүлээп албас-тыр. Комбинаттар чанынга график маннаан муң-муң мал-маган оът-сиген чок черге арыпдорун турун бээр, ылаңгыя соокта дыка-ла берге. Оон түңнелинде бир шээр малга онаашкыр 5 килограмм чедир деңзини чидирип турар ырги бис бе деп бодаар мен. Совхозтарның боттарынга семирти азырап алган малывыс ол комбинаттар чанынга келгеш, ынчалдыр баксыраар-дыр. Каража ол ышкажыл. Тулган семиске дужааттынар малдар ортумакче шилчиир, ортумактары оон дорайтаар. Ынчангаш хөй-ле арган мал дужаар деп чамдыктарның чемеледип турар бир чылдагааны мында ышкажыл. Ол чажыт эвес, совхозтарның удуртукчулары, мал ажылының специалистери-даа ону эки билир, көрген.

Мону чидирип алыр диве, чүнү канчаарыл? Карачал кижи бодап көөрге мындыг дыр бо: комбинаттарны ындыг үеде, малды массалыг дужаап турда, оларны ийи залнег-биле ажылдадыр херек. Оон аңгыда ажылчыннарынга таарымчалыг чүүлдерни ыяк тургузуп бээри чугула. Оон ыңай чүл? Ол комбинаттарның чанынга, девискээринге сүрүкчүлер — мал дужаар улустар хонар вагончугаштардан кылза чүл. Ынчан сүрүкчүлерге таарымчалыг, оларның элчип-селчип ажылдаарынга дыка эптиг апаар. Кызыл-Мажалыктың эът комбиназын алырга, оон хериминиң иштинде ажыглавайн турар хос бажыңнар бар чорду. Оларны аалчылар бажыңнары кылдыр эде дерип алза, кымга-даа ажыктыг болгу дег.

Элчип-селчип, удуур-дыштаныр чер чок боорга, сүрүкчүлерге дыка-ла берге, чылдың кандыг-даа үезинде ындыг. Ынчангаш мал сүрер кижилер тывылбас, ооң уламындан душкан-на кижилерге совхозтар малын сүрдүрер, карылга үнер, малды оорладыр, самчыглаар чоруктуң бир кол чылдагааны бо-дур. Арага-дарылыг келген кижилерге ындыглар малды садыптар, саарыптар.

Эът комбинадынга келген малды дораан дужаап болза, ындыг чарыгдалдар турар бе? Чок. Рынок экономиказының үезинде чаңгыс көпеекти-даа ышкынмас, чаңгыс грамм чаг, эът-даа оскунмас ужурлуг бис. Совхозтар мал дужаарда, кадарчы-сүрүкчүлерден аңгыда, хөй саныг специалистерни, харыысалгалыг эштерни чорудуп турар. Ынчанмас болза алыксан-чиксек, амдажазы кижилер мал дириг турда алырындан аңгыда, аңаа эътти база оорлаар, кезип алгылаар таварылгалар кайы хөй.' Боже совхозтуң директорлары база сагыштан салбаар деп сүмелээр-дир мен.

Барыын-Хемчикте эът комбинадының хериминерин септээр, селиир херек. Ол дээрге хүшиүн эң чугула айтырыг. Оон аңгыда, автомашиналар кирер ажиктиг бир аңгы, малды сүрүп кирер ажикти база аңгыладап болза эки чорду. Дужаар оочурун манаары-биле улус малын 5.7 хонукта кажаалаптар, чемгербес, суггарбас-даа болгулаар-дыр. Ынчан ол мал-маган бот-боттарының дүгүн чиир. Чамдыктары дора өлүр. Ындыг малды көөрге, каракка дыка-ла чаржынчыг. Мал совхозунга-ла мал, а эът комбинадынга келгенде кым-даа тоовас апаары ол бе? Черле ынчангаш бо эът комбинаттарының ажылынче Тыва Агроүлетпүр эвилелі Республиканың Министрлер Чөвүлели улуг кичээнгей салып, ажылдың бир шиитпирлиг болза ол бүдүрүлге [illegible] ...не?

Николай ТЮЛЮШ.
Өвүр район, Чаа-Сүүр.

БАЗА КАТАП ЧЫЛГЫ ДУГАЙЫНДА

1990 чыл ам удавас доостур. Бо дээрге Чөөн чүк улустарының-биле алыга, аът чылы болгай. Ынчангаш аңаа сылдаглап алгаш, чылгы мал дугайында бодалымны бижиир бодай-дыр мен.

Тыва дээрге шаг-үеден бээр мал ажылдыг оран болгай. Тыва кижиниң эрес кежээзи, чоргаары, омаа, каас чаражы, тодуг-догаазы шупту-ла малынга, оон иштинде чылгы малбиле дорт холбашкан. Биске малды ажаап өстүреринге оон эргээртинмес дөлгемнери, одарбелчиирлери, хемнери, хөлдери таарымчалыг.

1915 чылда ынчангы 50 муң хире тываларның малы ийи миллион ажыг чоорган деп сан-түң безин бар. Дайын мурнунда 1940 чылда 70 муң хире тывалар 144689 чылгылыг турган-дыр бис. Ынча хөй малдыг чон тодуг-догаа, чоорган болбайн канчаар. Ам 200 муң ажыг тывалар чүгле 30 муң хире чылгы малдыг артканын чүү деп тайылбырлаарыл? Чүгле ол мал эвес, харын өске-даа мал өспейн турар бис. Бо дугайын ханызы-биле бодап көрүлүңер?

Бо-ла бүгү күзенчиг эвес багай түңнелдерниң кол-ла чажыы хамыктың мурнунда ооң ээзи-баганазы болур чылгы малдан хамааржыр деп бодаар мен. Чылгы мал чок болза хөй ажыл-агыйга ылаңгыя малдар ажыынга өөренип чаңгыс-даа безин чылдыңнар. Белен-даа хөнүгени... Кандыг-даа малга мал, кадат [illegible]. Аът чок, чадаг [illegible] чугаажыл? Ол [illegible] чоруу [illegible] ажылдап турар ажылдаарда [illegible] дааза. Ажылдаар [illegible] дыңнааны канчаарыл?

База-ла ачыланыр, дилениир, холезилээр апаар сен. Оон эрткеш, оорланыр, мегелээдээ таварылгалар бар ышкажыл. Чажыргаш чоор. Бир эвес кижи бүрүзү аът-хөлгелиг болза ынчап хилинмектенмес, кем-херек-даа үүлгедири эвээш болур эвес ийин.

Ынчангаш тыва чонның чалгын-чавазы, иштел-чоргааралы ажыл аъдының—чылгының баш саның өстүрер, ооза чадаарда өреге бүрүзү ийи-үш аъттыг апаар болза, оон өске мал-маган-даа чайгаар-ла эндерлп бээр, ажыл-херек-даа экижиир, ажы-төл-даа ажыл-ишке хандыкшыыр, өөренип чаңчыгар ужурлуг. Хөй черге машина-трактор ажыглап, бензин, солярка деп турбас, ажылга аътты ажыглаар, ону тергелээр. Шанактаар, ынчангаш ол эдилелдерни Тывага бүдүрүп кылыр, ону ол чаагай бүгүнүг чаңчылче катап эгидерин үе негеп келген ышкажыл бо.

База бир айтырыг бар: Тывазында мал, ооң иштинде чылгы малды оорлаар чорукту ооргадының кужу-биле [illegible] келген үе база келген. Ындыг чайлаг Тыва Арат Республиказы үезинде турган-даа чүве, ооң ажык-дугаазы илден чаатганын улуг [illegible] кижилер утпаан боор.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, аътты чылгыны ажыглаашкынче үндезини-биле эглип кирер, рынок экономиказының ооргазы бар. Белен машина-техника деп турарга [illegible]-биле берге-дир. Чүгле аъттыг [illegible] ...ыштарда [illegible] турар-дыр, ... дээр. А ол дээрге аъттык чарыгдалдар ышкажыл.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

Бо чылдың ноябрь айында республиканың «Чүсчү-малчын звенозу» клубунуң кежигүннериниң семинар-хуралы Кызылга болуп эрткен. Аңаа рынок экономиказынче шилчээшкиниң дугайында база социал айтырыгларны чугаалашкан. Оон аңгыда чаа өртектер база олча-ажык үндүрүүнүң тырларының чаа чурумунуң дугайында тайылбырларны дыңнаан.

Шак ындыг семинарларга совхозтарның бухгалтерия ажылдакчылары, экономистери каап-ла олурушсуннар деп, ынчаа клуб кежигүннери аажок дилеп турганнар. Ол чөп. Чүге дизе кээргаа малчыннарны оларның талазындан кызып-кыяр, аргалыг-ла болза алыр төлевирин өөрежиртиин ораллажырлар. Шак ындыг таварылганы «Тиилелге» совхозтуң сураглыг хойжузу Т. Баавыл декабрь 17-де радиога эртенги дамчыдылгага база чугаалаан.

ЧУРУКТА: «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннери семинар үезинде.
Оолдар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

САНАЛДАР, БОДАЛДАР. ЧҮНҮҢ ДУГАЙЫНДАЛ? БО АРЫНДАН БИЛИП АЛЫР СИЛЕР

МУРНАКЧЫ ДУРЖУЛГА

Улиастайда цех. Бис база ынчалзывысса.

(СОВХОЗ ДИРЕКТОРЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ)

Чоокта чаа «Шын» солуннуң бөлүк журналистери Моолдуң Завхан аймааның төвү — Улиастай хоорайга чорувуста, өңнүктер биске мында солун цехти (адын «Далгарал дээр) көргүстүлер. Бис амгы үеде районнар, совхозтар төптеринге бичии үүрмек бүдүрүлгелер, цехтер ажыдар, оон орулга киирер, ажылче улусту хаара тудар деп шак мындыг сорулганы салып турар бис. Шынап-ла, рынокче шилчилге үезинде эң-не ажыктыг, эптиг, арганың бирээзи ол.

Ук цехтиң ажылы-биле таныжааш, ындыг бичии бүдүрүлгени бистиң республиканың хөй, өшкү ажылдыг совхозтарынга организастап болур-дур, ынчангаш ооң дуржулгазы солуннуң арнынга чырыдар-дыр деп шиитпирлээн бис. Ажылтыр, тывынгыр болур херек. Рынок үезинде нецелде ындыг. Кайда-ла өргенке кааш ап, ажыглаптын болур чүүл барыл, ону шиңгээдир, ажыглаар болгай.

Ийе, бис совхозтар директорларынга чүнү сүмелеп турарывыс ол? Көрген, билген чүүлдүвүстү тодаргайы-биле бижиирин оралдажып көрээли. Чоннуң, эң ылаңгыя малчыннарның херегл бараанарын кылыр цех Улиастайга бо чылдың майда ажыттынган. Ону чолаачы-механик С. Анхбаяр организастааш, ам цехти удуртуп турар. Ол дээрге херээжен кижи.

Цехче кире бээривиске, ында онзагай чүве-даа чок: өрээлдиң ортузунда улуг стол бар. Сактырга ында ниити байдал бистиң амыдырал хандырылга комбинаттарывыстың цеги-даа хевирлиг. Ынчангаш ындыг янзылыг бүдүрүлгени ажылдары белен-дир дээрзи оон-на илдеп. Ында шупту-ла херээжен улус. Дериг-херекселдерден стол кырында дааразының бир машина тур. А ажылчыннарда столдар-даа чок, чүгле сандайларлыг. Колдуунда олар шупту өрээлдиң бир азында, сойга баарында чырык черде ажылдап олурлар.

Чүнү-чүнү кылып, даарап, аргып турарлары? Ол-ла бүгү ажылдарын С. Анхбаяр биске күзелдиг-биле таныштырды. Чүң ээрер, оон уктарын, чылыг хойлецнерин, хол хаптарын аргыыр. Оон аңгыда чонак сырыыр, хевецниг чүвүрлер даараар, чеп-аргамчы, колун-чырым, ынаа (үнү) база кылыр. Көрбес бе, биске бо чүүлдерни совхоз бүрүзүнге организастап болур. Ажылды колдуунда-ла хол-биле кылыр. Оларның эңне бергези чүң ээрери болгу дег. Ээргииш-биле ээрер чорду. Чаңгыс кижи. Оон хүнде нормазы — 300 грамм, а 100 граммының өртээ 4 тугрик.

Материалдары: теве, хөй дүгү, хыл. Майда тургустунгаындан бээр 500 килограмм дүктү ажыглаан. Ону улустан база күрүне стандартынга таарышпас дүктү садып алыр. Оон аңгыда бора хөвенни база ажыглап турар улус болду. Бо-ла хамык чүүлдерни чагыг ёзугаар кылыр. Орулгазы — ажылчыннары айда ортумаа-биле 400-теп 700 тугрик чедир шалынныг. А ниити орулга алды ай дургузунда 40 муң төгерик. Ооң 50 хуузун боттары алыр, а артканын хоорай чагыргазының салынче киирер. Чүге дизе бо цех аңаа дорт хамааржыр.

Цехте кымнар ажылдап турарыл? Янзы-бүрү мергежилдиг кижилери. Ниити саны 14. Колдуунда-ла 30 хар четпээн аныяктар. Хүнде 8 шак ажылдаар. А чайын чылыгда боттары күзээни-биле-ле ажылдап турар. Бажыңны хөлезилеп алган.

Кандыг бергелер барыл? Цех бо чылдың майда ажыттынган диривис. Ындыг болганда чаа-ла бут кырынга туруп келген-дир. Баштайгы үеде бергелер, таарымча чок чүүлдер ынап-ла турар. Хамыктың мурнунда механизмнер чок. Дүктү дылдар болгаш ээрер (электри-биле ажылдаар) херексели тып алган турган, оозу үрелген. Оон аңгыда материалдар, чиг эт тып алыры база анаа-ла эвес.

Улиастайда ол цехтиң ажылын көргеш, ону бистиң совхозтарывыска организастап болурунуң аргалары улуг-дур деп көрдүвүс. Чүге дизе, дүктү (хойнуң, өшкүнүң база тевениң-даа) тып ап болур, чеп-аргамчы аргыыр аът, сарлык хылы бар. Чүгле ону организастаар, улус-биле дугуржур апаар. Оон аңгыда дүк дыдарын болгаш чүң кылдыр ээрерин чайлыг-ла механизастап ап болур. Хол-биле долгаар ындыг механизмнер безин бисте бар. Бо ажылга бисте херээженнер чөвүлелдери база улуг сонуургалдыг болгу дег. Чүге дизе бажыңнарында ажыл чок олурар херээжен улус хөй.

Кым-на дилеп, сураглап чорууруп, ол тып алыр. Шак мындыг эки дуржулга бистиң кожавыс моол өңнүктерде бар-дыр. Ону чүге ажыглап болбас бис. Ынчангаш совхозтарның директорларынга мону сүмеледивис. Совхоз бүрүзүнге эвес-даа болза, районнар төптеринге амыдырал хандырылга эргелелдериниң шугуму-биле база аңаа кооператив кылдыр-даа организастап болгай-ла.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: чүң ээрикчизи Н. Сарандзаяг.
Владимир ДОКМИТТИН фотозу.

ЭРТЕМ ТӨВҮ ХЕРЕК

Амгы үеде бистиң республиканың совхозтары өшкү ажылынга дыка сонуургалдыг апарган.

Ажыл-агыйларның өшкүзүнүң дүгүн ийи күзел бүдүрүлгеге — Черногорск биле Оренбургка садып дужаап турарлар. Бо ийи бүдүрүлгеде дүгүн хүлээп алыының аргалары чок [illegible] аңгы боор турар. Чижээ, кайгаш өшкүзүнүң дүгүн чаңгыс [illegible]... [illegible] ... Черногорск фабриказы прейскурант ёзугаар 28 рубль чедир тулуп алыр, а ол-ла дүгүн Оренбургка дужаарга 57 рубль чедир турар.

Шилиңде болза кайгаш өшкүзүнүң [illegible] ... сүттиг дүк деп болур. Ынчангаш республиканың аңаа туруп эртемденнер бистиң кайгаш өшкүлеривистиң дүгүн чиңге дыраады деп санап турар. Оренбургта фабриканың бистиң дүгүвүсту сонуургаваан чылдагааны бола ол. Оон аңгыда үш бүдүрүлге бир ындыг анайлардан кыргып алган чымчак дүк черле хөй. Дүктү чаңгыс бирги сортунга алыр. Оон өртээ бир килограммы — 110 рубль чедир боор. Немелде улавир хөңза ындыг 1990 чылда ындыг анайлар дүгүн «Кызыл-Даг» совхоз Оренбургка хөөн [illegible] барып дужааган. А Черногорск фабриказы ол дүгүн [illegible] дүүрү деп аңгылавайн турган ол тугун.

Бистиң совхоз ажыл-агыйларывыстың дужаары өшкү дүгүн ийи аңгы стандарт-биле хүлээп алыр болганда, өшкү ажылдыг совхозтарның директорлары, зоотехник-специалистери чамдык чаңгыс сүмелерни дыңнаар боор деп бодадым.

Чүл дизе өшкүлерниң тиктериниң янзылары, оларның продукциязының шыны [illegible] — өөн кара чаңгыс кайгалдыг аргыны, ону эртемге үндезилеп чорудар. Өңнүктүг совхозтарывыс Узбекистандан, Казахстандан бир кадыг кыска дүктүг 450-500 рубль, а ыяс анайларын 300 рубль-биле садып ап турар болгай. Ажылы-биле чугаалаарга, кым кижи ындыг хаалыг малын садарыл? Ынчангаш ам келир 1991 чылдан эгелээш ол анайларның эртен [illegible] ... Рынок үезе болгай.

Херек кырында кандыг дээрге, Узбекистандан эккелген хуналарның дүгүнүң шынары «Кызыл-Даг» совхозтуунда дораа эвес харын ол хуналарның дүгү кадыг, чолдак, «кемп» деп адаар хөй боор чорду.

Мен бодаарымга «Кызыл-Даг», «Ишкин», «Эйлиг-Хем», «Таңды сыны» база Бай-Тайганың «Бай-Тал», «Мурнакчы», «Чаа-Хөл» совхозтарының түскай эртемденнери 1991 чылда бергелер [illegible] ... сайгара бербейн, [illegible] ... чадазы боор деп санаар мен. Шилип тыпкан ол хуналыгаштарны база улуг өртекке садып болгай. Бодумнуң арга-дуржулгамдан, вергиндеп алырга, бистиң кадыг-дошкун агаарлыг, мал чеми чедишпес республиканың шуут-ла холуг чок [illegible] ... сүүр дүктүг [illegible] ... өшкүлерин хөйү-биле өстүрер болзувусса, [illegible] ... тураар.

Тывага шаг-шаандан турган ... дүктүг болза-даа, чеектүг өшкүлериндеш [illegible] ... Олар база өшкүлерин ук черге таарышкан шынарлары арткан турары билдингир. Ынчангаш мээң саналым болза арыг ангор дүктүг өшкүлер-биле черглештир, хөй чеектүг, холушкак дүктүг өшкүлерни деңге өстүрзе.

Республикавыс мал ажылагыйлыг деп саналыр. Ол хирезинде, кайы-даа чүзүн малывыста ам тыва уксаалыг кандыг, чүү мал арткан? Ындыг болганда Тыва Агроүлетпүр эвилелдин чанынга чок болза республиканың Уксаажыдылга эргелелиниң баазазынга мал ажылын оон иштинде өшкүнү эртемге үндезилеп өстүрер тепту тургузар деп саналдыг мен. Ооң удуртуп башкарарынга эртемденнер Б. Балчыр, С. Монгуш болгаш өске-даа специалистерни кииришкирип болур.

Күрүне Агроүлетпүр [illegible] ... чадарлар белеткээр школазы дүк класстакчыларының семинарын ийи-бир хүн дургузунда кайы-бир совхозтуң баазазынга буу-хаа эрттирип турары шын эвес деп санаар мен. Ол семинарларга совхозтар директорлары чүгле «чирик дутлап», бир-ле хостут кижиниң аъш техника башкарар шынзылгазын алыксаннарны чорудар болгайлар. Олар ийи хүн дургузунда чүнү билип алыр деп! Шак мындыг чылдагаандан бистин фабрикаларга дужааганывыс хойнуң база өшкүнүң-даа дүгүн класстааны меге боор турары ол. Кандыг-даа дүктү класстап аңгылаарынга улуг практика негеттинер. Дүктү шын класстаар дуржулгалыг специалисти белеткеп алырын ажыл-агыйларның удуртукчулары бирги черге-ниң айтырыы деп билген турар ужурлуг.

Хураган-оол ЧЫМБА.
Зоотехник.

ТӨРЕЛ ЧЕРГЕ ААЛЧЫ БОЛУП...

(Төнчүзү. Эгези № 288 «Шында»).

● Оруук демдеглелинден ●

Уругум сугга киләп келгенивиске-ле, кудажы чалалга костүп чыдыр. Сентябрь 12. Ак аът чылының кудалажыр эң-не эки эге хүнү деп Чээн чүк календарынга айыткааны ёзугаар ол хүн бүгү Моолга күскү кудалажыр эгелээр хүнү чуве-дир. Кудажымның эң бичии дайнының уруувун кудазы болур дээн. Хүнзүскүнүң он ийи шакта келдиирген болду. Чеде бердивис.

Маалагаарал деп чараш кыс Тамбовка өөренип алган. А оон эжи база Совет Эвилелиниң Кургулениң айыыл чок чергениң дээди эргемин чедип алгаш келген, алдын-сарала ...лыг, бедик-шыырак кудээ болду. Уругнуң төрелдери ажылчын улус база-ла ..., а оолдуң авазы Маадыр ие, а авазы — Күш-ажылдың Маадыры, кайызы-даа хөвээ дөгээн орден, медальдарлыг, улгады берген, ...сиилиг улустар болду.

Ырактан-на беш каът бажың костүп турганын көрүп ора-ла көрүп каан мен. Оон чанынга, мырыңай эжик чоогунда улуг ак ог тур, ооң чанында — ак «Волга». Ол болза ол кудамның Чехословакияга көрээ ёзугаар ажылдап чораш, садып алгаш келгени боор чуве-дир. Оонуң чанында баглаашта мөңгүн эзер, чүгениг аъттар-ла баглап каан болду. Бешки кыныы уңуп келирвиске, кудаа эгеледи. Кудам сугнуң ол бажыңының бүгү-ле эдилгеви чех, немец, польша эдилгелер. Херээжен кудам шагда-ла Германияга малар сургуулун дооскаш келген кижи. Ам Моолдуң Күш-ажыл рекордчузу. Ам-даа аныяксымаар улус-тур ийин. Эң-ле хеймерези—Очиразы—5 класс-чы.

Бо моол куданы шуптузун төрээр болза, хөй үе херек. Ынчангаш мен чүгле кол-кол солун черлериниге бисте өөрелиглиг болуру-биле доктаап бижиксээдим.

Кудада аъш-чем-даа элбек болду. Хүндүлүг чемнер: ужалар, чигир-чимис чавыс ширээлерде бедидир делгеттинген. Оларга кым-даа дээп болбас чуве ышкажыл. Ында ааржы, өреме, боова, боорзак, ээжегей, чигир-чимис, конфеталар, шоколадтар дээш. Оон ортузунда куда башкарыкчызы часкаан олурар. А мен билбес кижи экизиинип, амырап чип олурган болдум. Чеже-даа кижи, хөй болза, өлче кым-даа, бичии уругдарыг-даа дегбес ужурлуг ындыг чуве болуп-тур. Өске бүгү аъш-чем эндерик: янзы-бүрү быдаалар, дүлген эът, котлеталар, манчы, бууза, хуужуур, салаттар, далган, тараа. Бажында куүнида, даштын өгде хайындырып, кылып, кудуп, сунуп-ла турдулар. Архилерни, моол сүт арагазын, өске-даа арагаларны бичии саваларга аажок шеглей аарак кудар, ишпеске дедир ынпаргаш, чаа долу дашканы сунуп турар. Болдуунда ээрирринче сундулавас, а кудагы шынарлыг эрттирериниче улуг сагыш салыр. Араганы кудээр аразы элээн оожум, кым кымга-даа арага сыктавас, кым-даа ээирбес, кымның-даа чугаа-домаа ковудевес, шупту топтуг, томааннвг ырлажып, чугаалажып олургулаар. Чалаткан лимбичи артист оолдуң келергей кызымак, дагын-дагын аян тудуп келиринге уярал, караам чажы туттунмайн олурдум. Сактырымга, бүгү Моол чуртун каш дакпыр аңаара-дүңдере тудуп турган ышкаш кыннып келир чорду. Ындыг онза күүселдиден бүгү-ле кижилерниң чүректери аажок чымчап, уярап келбейн канчаар!

Куданы конгчут оюнзак кара чаңгыс-ла кижи уштап-баштап эрттирер болду. Ол болза моол циркиниң клоуну кижи болду. Улустуң ортузунга туруп келгеш, хүнзедир ол кижилерге чаңгыстап дашкалар сунуп турагаш, шиндер ындыг. Улуг хува аякка хымыс долдур кудуп алгаш, ооң дал ортузунда «даваныг» шил бичии дашканы доддур арааны кудуп турускаш, кым-бир кижиге туттуптар. Ол кижи талантызын, алгыш-йөрээлин чежеге-даа чугаалап кээр. Ындыг шээжибиле хөй чүүлдерни чугаалаар улуг-биче, аныяк кижилериң хөйү аажок.

Дашканы холунда алган кижи болунуң талантызын, чугаалаар чүүлүн чугаалааш, дашканы ижер, ынчан хувада хымыс ыяап төктү бээр, ол орта катык-хөг аажок болур чорду. Ооң соонда байырын өгленишкеннерге чедиргеш, белээн сунуп бээр.

Кудага төрелдери, кады ажылдап турар коллективтери, чаңгыс классчылары доозазы аңгы-аңгы шактарда чалаавын ёзугаар кээп солчуп турар болду. Кудага эң-не хүндүлүг суксун болза бениң чазаглыг хымызы. Ону баалыынныг улуг демир хумуннарга экеп, ортузунда куда башкарар кижи аяктарга кудуп, улуска ижиртип тура хүнзээр.

Моол куданың база бир ындыктыг сагыыр чүүлү болза ааддың-даа, төрел бөлуктүң хамык-ла бичии уругларын доозазын эдертип эккелгеш, улуг улустар—төрелдери-биле кожа олуртуп алгаш, хүнзедир кады көргүзүп олурарында болду.

Уругларымның эш-өөрлери бо-ла келгилээр, солун аъш-чемнерин-даа эккелгилээр. Эжи Дарыймаа бир эртен Булган аймактан бышкан бе хымызын эккеп берди. Ол эжи-биле дыка эдержип чоруурлар. Оон тыва кыс Светаны база чалап келдилер. Чорлувуе. Ооң ашаа болза кудээмниң чаңгыс чер-чурттуу, конгчут эки дарга болду. Ол МАРН-ның ТК-да килдис эргелекчилеп ажылдап чоруур. Эмин эрттир чараш, чалтанчыт, хөй уругларлыг онза чурттап, ажылдап чоруурлар болду. Света Миндиря моол өөреникчим-не болгай. Тыва кыс башкы Маша уруу-биле база келгеш бардылар. Чугаалаштым. Эки чурттап, ажылдап турар улус болду. Кудээмниң эштери офицерлер-даа ог-бүлелерин эдертип алган келгилээр, төрелдери-даа «аът өдээ кевирбес» келирлер болду.

Садыгларын база сонуургап чордум. Боттарынга таарышкан бараан-сараанпары элбек-тир. Чоң боттарының кылганы бүгү-ле чүүлдерни база хөну-биле садыглап турарлар. Бичии садыг кылыр таарымчалыг черлерни база кудумчуларда кылып каан. Кижилер аъш-чемин садып, улустарны чемгерип турар, чүнү-даа садып турарлар: хөөнкте, термоста изиг шай, тарак, хуужуур дээн янзылыг. Ылангыя, бажың ээлери, ажылдавайн олурар неелер чонга изиг суксун кылып, садып турар. Столоваялар эвээш чурт-тур, бисте ышкаш эвес. Ындыг ёзуга чон аажок таарзынып турар болду. Даштыгаа, улуска изиг аъш-чемин бажыңындан эккелгеш, садып чемгерип турар. Улус күзелдии-биле чемненип алыр. Ортээ чиик. Шынап, Моолда дөгерген малдың иштихырнын дыка чиик өртекке садып турар.

Моол улус улуг кижилерни дыка-ла үнелеп, хүндүлеп билир. Черле хүндүлелге кончуг өөренген улус болду. Эртенниң-не ясли-садиктерже улуг кырганнар бичиилерин чедирип, эккеп турарын кежээниң-не көөр. А ылангыя ажы-төлдериниң өөредилгезин, кижизидилгезин дээш шупту аажок кызымак улустар-дыр. Школаларже кырганнар, чалыылар, адалар, иелер ажы-төлдерин эртенниң-не доозазы холундан чедип алгаш чедирер. Акылары, угбалары бичии дуңмаларын аажок каракталп ойнадыр, бээин хензиг, чашдаа дуңмаларын даштын агаарлаткан турарлар.

Моолдуң школалары боттарын боттары ажааттынар болгаш ол дээш өөреникчилер ажылдап алганы херекгизин ап турарлар. Ынчангаш оларда кандыг-даа ажылчыннар чок. Ооң бир эки чүүлү — уруглар медереддиг чурумнуг болур-дур. Школа дежискээрин өөреникчилер боттары аштаар, арыглаар, оларда шалыныг аштакчылар безин чок. Көөрге класстар ааны-биле шылайтыр аштап, чүлгүп, бүгү-ле сеткилинден ажылга бердинип турарлар, чүге дизе, оларга төлеп бээр-дир.

Чингис-Хааның болгаш ооң ук-ызыгуурунуң дугайында аажок пропагандалап, мурнунда тоогунуң хаалчак арыннарын ажыдып тып, фактыларга үндезилеттинген боттуг барымдааларны бадыткап турар. Ол дугайында парлалгага чырыдып, номнарны бижип турары солун. Дылын эки билир чуве болган болза, солун номнар, чаа чүүлдер хөй болду. Ындыг янзылыг фактыларны тып, хандыр шинчилээри-биле эрги моол бижикти аажок идепкейлиг өөренип, кежээниң-не телевизорга бүгү-ниитиге калбаа-биле өөредип турар улус-тур.

Моол телевидение аажок бедик чадада ажылдап турары илдек. Оон дамчыдылгалары дыка ханы, уран-чечен болгаш техника талазы-биле бедик чадада. Ооң корреспондентилери дамчыдылгаларны быжыг үндезиниин-биле эки кылыр болду. Ылангыя делегейниң солун чаа кинофильмнерин моол дылга дамчыдып шыдаар улус-тур.

Моолдуң удуртур органнарының хуралдарын база дыка делгеренгейи-биле көргүзүп турар. Оортан алгаш көөрге, моол улус бот-боттарының чугаалын үзе кирбейн, шак, минута санап алгыржып турбайн, аажок топтуг, улуг кичээнгейлиг дыңнап билири чорду. Боттарын ындыг янзылыг чөп билчип, деткижип турары илдең. Ол база-ла ол чонннуң улусчу культуразының бедик чадада турарын илередип турары ол.

Моолда чаа партияларда Демократтыг партии ат-алдар чедип алган. Эвээш эвес ажылдарны кылган хевирлиг. Ол партия амыдыралда бар четпестерни дидими-биле сойгалап, илередип, дээштиг хемчеглерни ап турар. Бүгү ажыл-чорудулгазын телевизорга чырыдып турар. Кайда, кымның амыдыралы качыгдалда турарыл, боттуг ачы-дузаны чедирип, хөйге чарлап турар. Удуртукчуларның эрге-чагырга ажыглап алгаш үлгеткен бүгү-ле чүүлдерин олар кажан-даа болганы хамаан чокка сойгалааш, албан-дужаалындан халап, оларның орнунга төлептиглерни соңгуп ап турар.

«Чингис-Хаан» деп чаа гостиницаның тудуу дыка-ла шуудап турар. Аңаа чүгле аныяк оолдар ажылдадыр деп турар. Оларны шагда-ла конкурс ёзугаар шилип алган, даштыкы чурттарда өөредип чорудупкан деп улус чугаалажып болду.

Моол улус бистиң бичии Тывавыстың дугайында төп парлалгаларга үнген чүүлдерни номчааш, дүвүреп турганы илдең болду. Чүрениң ужур-човуун билипкеш, чүгле ынчан оожургадылар. Шынап-ла, кижи кайа-даа чорууурга, бо бүгү аажок-ла кижиниң сеткилинге эпчок болур чуве чорду.

Екатерина МЫНДРИМА.
Кызыл — Улан-Батор — Кызыл.

·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ· СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ

ЧАА ФЕДЕРАЦИЯ

Эрткен дыштаныр хүннерде найысылал Кызылда «Херел» спорт залынга самбога республика чемпиону ат дээш районнардан келген спортчулар күжүн шенешкен. Бо солун маргылдаа эгелээр мурнуу чарында самбонуң республика федерациязын тургузар дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Ооң ажылынга спорттуң күрүне комитединиң харысаалгалыг ажылдакчылары, районнардан келгилээн делегаттар киришкен. Чаа федерацияның уставын, ажылдаарының чурумун, ооң кежигүннерин бадылаан. Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы, ССРЭ-ниң улус депутады В. О. ОЮН чаа федерацияның даргазынга соңгуттурган.

Маргылдаалар болурга-ла аңаа чеде бээр — ажылым аайы ындыг. Черле ынчаш кандыг-даа спортчу ужуражылгаларга аныяк оолдар, кыстарның хөй кээри, оларның аңаа сонуургалының бедик болуп турары болза, хостуг үе-шагын оларның чөп ажыглап билириниң, боттарының иштики сагыш-сеткилин байыдып чорууруның херечизи-дир.

Бо удаада «Херелге» көрүкчүлер база-ла эвээш эвес болган. Олар таныыры, билири спортчуларны тиилелгеже хөй-аът киирип, ооң тура-соруун кодуруп турдулар. Ону көргеш, ам катап төрүттүнүп келген, а сөөлгү чылдарда уттундуруп бар чыткан бо көрүштүг болгаш солун хүрешке аарыкчыларның сонуургалы, хандыкшылы ам-даа читпээнинге иштимде өөрүп, бодалымны оларның-биле «доңнаштарып» ордум. Мээң ындыг сеткилим билген чүве дег, чамдык таныырым кижилер бодалдарын база ынчаар илередип турдулар. Бо күзелимни улам ужуктаар сорулга-биле маргылдаа төне бээрин билек, чаа тургустунган федерацияның даргазының оралакчызы И. И. Хураганга айтырыглар салдым. Баштай кыска таныылбыр: Иван Ивановичини бистиң республикада билбес кижи ховар дээр болзумза, ол хоорединг болбас. Ол самбо, дзю-до болгаш хостуг хүрештерге болуунун деңзизинге республика чергелиг маргылдааларга чаңгыс эвес удаа чемпионнаан, тыва хүрешке хөй удаа шүүлген. Бо хүрештерни Тывага сайзырадып, хөгжүдеринге кескү үлүүн киирип турар.

— Баштай чаа эрткен чемпионаттың тиилекчилерин адай каапсыңарам, Иван Иванович?

— Бо эрткен маргылдаага республиканың районнарындан келген 7 команда киришти. Ниитизи-биле 50 ажыг спортчу деңзи аайы-биле хүрешти. Чаа чемпионнарның аттары бо-дур: 48 кг чедир — Мергендей Монгуш (Кызыл), 52 кг — Тимур Ондар (Сүт-Хөл), 57 кг — Сергей Ховалыг (Сүт-Хөл), 62 кг — Андриян Ондар (Кызыл), 68 кг — Валерий Ондар (Сүт-Хөл), 74 кг — Радик Намажап (Кызыл), 82 кг. чедир — Григорий Ооржак (Таңды), 90 кг чедир — Бежендей Күжүгет (Кызыл), 100 кг өрү — Орлан Кызыл-оол (Өвүр).

— Чаа федерацияның сорулгазы чүл?

— Ажыы-биле чугаалаарга, сөөлгү чылдарда республика чергелиг маргылдааларны эрттирбейн турган болгай. Ынчангаш ол үттундуруп бар чыткан. Ам катап төрүттүнүп келгени бо-дур. Ындыг болганда, ону аныяктар ортузунга кескүзү-биле сайзырадыр, нептередир апаар бис. Кылыр ажыл хөй. Келир чылдың эгезинде федерация кежигүннери чыглыр. Ынчан агар санны ажылдар. Ажыл планын тургузар, идик-хеп даарадырының айтырыын көөр апаар. Самбо национал спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринден укталган болганда, бистиң республикага шаңнын сайзыраар болур. Чүге дизе, самбода тыва хүрештинче ышкаш чүүлдеш аргалар хөй. Ынчангаш тыва спортчулар Эвилел чергелиг маргылдааларга дораан киржип эгелей берип болурунун үндезинин ам тургустунуп турары бо. Маңаа чүгле кызымак белеткел херек. Спортчулар боттарының мергежилин бедидер, маргылдааларга оларны доктаамал киржир аргалыг болдурар сорулга-биле чер-черлерге самбо хүрештиң секцияларын ажыдарын ам көрүп турар бис. Оон ыңай самбонуң кол баазазы тыва хүреш апаар болганда, спорттуң бо ийи хевирин чергелештир сайзырадырын оларга ак оруктү ажыдып бээрин база дугуржур. Ындыг болганда бисте шиитпирлеп алыр организастыг айтырыглар, күүседир сорулгаларывыс хөй.

... Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдаа соонда чамдык спортчулар тыва хүрешке база киришкен. Аңаа адын бижиткен мөгелерниң аразында аныяк-даа болза, кайа-даа республика база районнар төптеринге тыва хүрешке бо-ла кирип бээр ат-сураглыг Амир Монгуш, Маадыр Монгуш, Уран-оол Доңгак, Орлан Кызыл-оол, Бежендей Күжүгет ышкаш мөгелер бар болган. Күштүглер оңгларын сиктап, мөгелер саны чөорту кызырылза-кызырылза, ийи мөге арткан. Маңаа улустуң «Мөгениң майыы кадырык» деп мерген чугаазын киирери артык эвес. Чүге дээрге сөөлгү арткан ийи мөге — чоокта чаа Моолга Начын атты чедип алган Амир Монгуш биле Өвүр районнуң шыырак мөгелериниң бирээзи Орлан Кызыл-оол. Көрүкчүлерниң хөй кезии Амир дээш аарып органы илдең. Ынчалза-даа оларның хүрежи үр болбаан: кончуг чараш арга ажыглааш Орлан октааш, шүглүп үнген.

Маңаа онзалап айтып каар чүве бар. Херектиң ужуру мындыг: республиканың спорт школазының хостуг хүрешке тренери Олег Сагбалдаевич Сат бодунуң даарап алганы содак-шудаан шүүлген мөгеге белекке сунду. Ол эки сеткил-дир. Ону деткип көрзе чүл? Чер-чер аайы-биле аан.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: тиилекчилер маргылдааның тугун бадырып тур. Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«НАЧЫННЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Кызыл — Тээли оруунуң ... дугаар километринде Хайыракан суурнуң хөгжүп ораарын эрткен-дүшкен кижилер бо-ла чугаалажы бээр. Үш муң ажыг чурттакчылыг суурнуң социал байдалын хөгжүдери-биле ында совхозтуң администрациязы, парткому, профкому болгаш депутаттар ... турар кедээ Совет бар-ла хемчеглерни ап келген.

Эрткен улуг-хүнде «Начын» хүреш залының ажыдыышкыны болган. Аңаа Тыва профэвилелдериниң даргазы Ш. П. Куулар, профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы В. С. Биче-оол, Улуг-Хем районнуң күүсекчи комитединиң даргазы Б. С. Седей болгаш Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң хөй-ниити организацияларының удуртукчулары байыр чедирип, спортчу болгаш күш-ажылчы чедиишкиннерни совхозтуң ажылчыннарынга, аныяктарга күзээнеер.

Ооң соонда «Хүреш» агитбригаданың болгаш түс чериниң бот-тывылыгр артистериниң, уруглар садтарының белеткээн концерттерин чыылган чонга көргүскен.

Ооң соонда 32 шилиндек мөгениң хүрежи болган. Аңаа колдуунда Хайыракан суурнуң мөгелери хөй-биле киришкен. Баштайгы салыгда Андрей Биче-оол (Хайыракан) биле Александр Алдын-оол (Бай-Тайга) хүрешкен. Александр бодунуң деңзизинге 1982 чылда республикага чемпионнаан болгай. Ол дугайында хайыраканчыларга база сагындырып турган. Андрейни республикада билир. Ийи мөге чараш хүрешкен. Түңнелинде Александр октаан.

Баштайгы оңгарларын шынвак дээн мөгелер ажып эртки-лээн. Эң ылангыя Виктор Саржат-оол (Арыскан) бодунуң оңгарларын октаарга, көрүкчүлерге солун болган. Ол ышкаш дидим болгаш чараш хүрешкен мөгелерге Алик Доңдувай, Виктор Сыгыт-оол, Эрес Оруспай, Эдуард Балчый-оол, Буян Шожут-оол болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Сөөлгү салыгда ийи мөге арткан. Мооң мурнунда Сергей Ондар (Чаа-Хөл) биле Владимир Саржат-оол хүрешкен. Сергей Владимирни буттааш октаан. Буттаар буттаарда олурган көрүкчүлер аразынче идип кирип бергеш, сегирип алган. Володя салдынывкан. А судьялар Сергейни октаап кылдыр шиидип каан. Ужуру болза катап салыр турган. Көрүкчүлер-даа алгыржып олурду. Мооң соңгаар ындыг таарымчагаларны өөренип көөр кандыг-даа судьяга артык эвес боор.

Артур Ендан Эдуард Балчый-оолду катай каккаш октаан. «Начынның» шаңналы дээш Артур Ендан биле Сергей Ондар хүрешкен. Сергей Артурну буттапкан. Артур узун холдары-биле Сергейниң эгин солаандан туткаш, октаан. «Начын» хүреш залының бирги шаңналын Артур Ендан чаалап алган.

Шаңналдыг чер алган мөгелерге эрткектиг белектерни болгаш хүндүлел бижиктерин тывыскан. Шүүлген мөгеге чемпион кожааны баглап берген.

«Начын» хүреш залы ажыглалга кирген-даа болза чедир кылдынмаан иштики ажылдар хөй. Ону чедир кылыры-биле шеверлекчилеони болгаш бызанчыларны дилеп тыпары күзенчиг.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Эки кижилер дугайында каш сөс

КҮҮСЕДИПКЕН

Кыйгырыглар, ... күш-ажылчы эгелээшкиннер, хууса бетинде план күүселдези «таптаашкын үезиниң» деп адатканындан эде тургустунуушкунуң хүннеринде үени мурнап ажылдап турар коллективтерниң, кижилерниң сураа барык дыңналбастаан шаг-ла болгай бо. Ынчалза-даа бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап, үени мурнап турар коллективтер, күш-ажылдың кижилери хөй-ле болгай. Ындыг коллективтерниң бирээзи Мөңгүн-Тайга районда автотранспорт бүдүрүлгези.

Бо коллективтиң кежигүннери бо хүннерде келир беш чылдың үлүүнде ажылдап турар. Амгы беш чылдың планын олар 1990 чылдың декабрь 7-де күүседипкен. А чыл планын ноябрьның 30-де-ле күүсеткен.

Бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга кижилерниң материалдыг сонуургалын тывылдырып турар аргаларны АТБ-ге ажыглааны идигни бергени ол. Күш-ажылчы чедиишкиннерге боттарының кескү үлүүн чолаачылар Шой-оол Салчак, Сергей Кула, Көк-оол Салчак, улуг экономист Любовь Насык-оол, диспетчер Ольга Саая, газоэлектрокаңнакчы Александр Маады дээш өске-даа ажылчыннар киирген.

Боттарының чедип алганы күш-ажылчы бедик түңнелдерин АТБ-ниң коллективи мооң-даа соңгаар быжыг тудар тура-соруктуг.

Алексей ДОНГАК.
Мугур-Аксы суур.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ДЕКАБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 0.35 «Эки, хөглүг». 10.20 «Камера делегейже көрүп тур». 11.20 Мультфильм. 11.30 «Аян ... клуву». 12.30 «Үе». 13.10—13.50 Хоккей «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдааы. Финляндия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 18.30 «Үе». 19.00 «Айболит доктор». Мультфильм. 6-гы сериязы. 19.10 «Чемпионнарның сумелери». 19.35 Россияның парламент медээчизи. 20.10 «Шупту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Чадалар». 22.50—23.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Бистиң селбер дуктуг оннуктеривис. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература 7 класс. Н. А. Некрасов. «Соок-Ирей — Кызыл-Думчук». 11.05 «Альтаирниң ыраажылары». 12.05—13.10 «Манап, илеген ор мени». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.25 Мультфильм. 17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 21.35 Медээлер 21.40 «Спорт». 22.05 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

22.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хүрээже берге орук». 23.00 Коллаж. 22.40 В. Готовцева ырлаар. 23.05 П. И. Чайковский. Концерт. 23.25—01.40 Хоккей «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле Канаданың шилиндек командалары. Чапсарда — Киночерик.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.30—22.15 Чувашияның Курунешия ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти.

Тываның В. Көк-оол аттыг «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрының 1990 чылдың декабрьда репертуары

Декабрь 21-де. Г. Фигейредо. **«Кул».** Тыва дылда шии. Эгелээри 19 шакта. Ол-ла шии декабрь 22-де болур. Эгелээри кежээкиниң 19 шакта.

Декабрь 23-те. «Чаңгыс кожегелиг балет кежээзи». А. Чыргал-оол. **«Оттуушкун».** П. Геккер. **«Бурганга оргүл тудары».** Эгелээри 12 болгаш 19 шактарда.

Декабрь 25-те. О. Фельцман. **«Донна Люция, азы Ачылыг-ла угбала».** Хөгжүмнүг, хөглүг шии. Эгелээри кежээкиниң 19 шакта.

Декабрь 29-та. Чаа чылдың эстрада шоу-көргүзүү. Эгелээри 18 шакта.

Декабрь 30-де. Чаа чылдың эстрада шоу-көргүзүү. Эгелээри 18 шакта.

Декабрь 31-де. Бал-маскарад. Эгелээри 17 шакта.

• • •

Тываның күрүнениң «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының администрациязы 14 [illegible]

• • •

«Каа-Хем» хомур-даш разрезинге [illegible] — 1990 чылдың декабрь 1-ден [illegible] 8 шактан 23 шакка [illegible] 8 шактан 16 шакка [illegible]

• • •

ДОСААФ-тың Ак-Довурак автошколазының 1986 чылдың июнь 21-де Олег Бачылайович Хомушкуга тывысканы АН № 675592 шынзылгазын чидиргенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

• • •

Балгазынның № 2 профессионал-техниктиг училищезиниң директору албан-дужаалынга кижи хүлээп алыры-биле конкурсту Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу чарлап тур.

Ук конкурска кедээ ажылдың тускай эртемниглери болгаш оон өске-даа [illegible] — бүдүрүлгеге ажылгыйга азы инженер-башкы ажылынга 5 чылдан өрү стажтыг кижилер киржип болур.

Конкурска киржири-биле бижиишкиннерни декабрь 30-га чедир дараазында адрес-биле чорудар: 667000 Кызыл хоорай Чульдум кудумчузу, 18.

Улус өөредилге министерствозу. Телефоннар: 2-33-92, 2-36-41; 2-48-73.

• • •

«Тыва турист» каттыжышкыны 1991 чылда чурттуң дараазында хоорайларынга баар путевкаларны тарадып эгелээнин чарлап тур.

Ленинград — январь 28-тен февраль 1-ге база февраль 25-тен март 1-ге чедир. Путевканың өртээ 260 рубль.

Алма-Ата — январь 20-ден 24-ке чедир. Өртээ 180 рубль.

Минск — январь 14-тен 18-ке, февраль 18-тен 22-ге, март 3-тен 7-ге чедир. Өртээ 125 рубль.

Ташкент — январь 4-тен 6-га, март 16-дан 18-ке чедир. Өртээ 112 рубль.

Москва — февральда ... дургузунда. Өртээ 290 рубль.

Кино

ДЕКАБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Приказ № 027» (КНДР) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00. **Видеозал «Кактус Джек»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.00, 12.00 **«Звонят, откройте дверь»** 10.20, 13.20 **«Жажда мести»** (2 сериялыг) 15.00, 17.40, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Две стрелы» 13.30, 17.10 **«Налево от лифта»** 15.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сердце ангела» (АКШ) 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арнеиплал — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ холун келбейн баргаада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Индекс 54241.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аймазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чурук № 546

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 20 четверг
№ 290 (14490)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 коп.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

Съездиниң эртенгиниң хуралдынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң илеткелиниң талазы-биле санал бээриниң ССКП-ниң Таҗаа обкомунуң секретары А. В. Лаврентьевке бир дугаарында сөс берген. Ол чуртта байдалды бижиглап экономиканы шиитпирлел-биле кадыкшылдарындан эгелээр ужурлуг деп санап турарын илереткен.

Саналдакчының болгаш турары-биле алырга, Эвилел керээзиниң чаазынга чедир ССРЭ-ниң Президентизиниң чугаалааны экономиктиг дуржулгага сонгаашылдарының чижээ ат салыры эргежок чугула боор турар. Депутат камгалал комплекизиниң бүдүрүглелерин иштики рынокта дыка чедишпейн турар продукцияны кылып үндүрериниче угландырарының айтырыгларынче кичээнгейин салган.

Бистер эде тургустуушкунче эгелеп кирип турраш, дыка хөй адырларга дүргеш болгаш эки түңнелдерге кордап турар бис деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эртем талазы-биле комитединиң кежигүнү **В. М. Рябчиков** чугаалаан. Херек кырында оон шуут өске болган. Саналдакчы мындыг боттуг сүмелерин кылган: бүгү-ле ажыл-агый дуржулгаларын чүгле биржаларны болгаш банкыларны дамчыштыр кылыр. Ындыг арга-биле чурт бараан саарылгазын таарыштырар, рубльдиң ат-алдарын дедир эгидер аргалыг болур. Акша массаларының эң хөй мөөңнелишкининиң кайда болганын тодарадып көөрүнүң дугайында идеяны ол илереткен. Депутат мындыг байдалдарда акша реформазын кылып болурунуң дугайында бодалын илереткен.

Депутат **Н. А. Назарбаев** бистиң политиктиг далайывыс дыка чалгып турар деп, чугаалаан. Чагырып-дужаар системаа үреттинген деп санаары — хоозун бодал-дыр. Төптүң диктаторжу чүткүлү кошкаваан, ведомстволарның туружу ам-даа быжыг. Чижээ, бистиң валюта ажылдап алыр дээш кылган оралдажыышкыннарывысты чазактың белеткээни Президентиниң боттуг экономиктиг хоойлулары моондактап турар. Казахстанның Президентизи ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң сөөлгү шиитпирлерин чурттуң чаңгыс аай экономиктиг делгемнерин саададырынче угланган чажыт диверсия-биле деңнээн.

Стратегия талазы-биле алыр болза, М. С. Горбачевтуң угланышкынынга каттыжып турар мен, ынчалза-даа эде тургустуушкунунуң тактиказын өскертир херек —деп, ол чугаалаан. Кузу көрдүрүп, базындырган улус эки талазынче өскерлир дээн аазашкын кайда чүвел деп айтырар эргелиг.

Республикалар төптүң сандарадыкчы политиказындан боттарын чайладырын оралдажып турар. Республикалар аразынга керээлер — Федерацияның үндезини болур.

Аңаа дээскээр аразының депутаттар бөлүүнүң дааскаының бээр санал берип турарын дыңнаткаш, **Г. Х. Поповтуң** чугаалааны болза: бистер бээр эде тургустуушкунунуң чаартылгаларынче ам-даа эгелеп кирбээн бис. Амгы үениң бергелери, оон болгаш турары-биле алырга, чурттуң хамааты бүрүзүнүң кезиидек чорни халаскаа алыр, күрүне өнчүзүнден бодунуң үлүүн алыры, квартиразының өнчүтен болур аргазы чок боор турары-биле холбашкан. Ораторнуң бодап турары-биле алырга, ажыл-агыйжы болгаш өске-даа структураларга партийжи аппараттың эмин эрткен контролю хевээр артпышаан, а кижилерге кол-ла чугулу: боттарының айтырыгларын боттарының күжү-биле шиитпирлээр арганы бербейн турар. Оон ужуурундан эде тургустуушкун кижи бүрүзүнүң, бүгү улустуң херээ болбайн барган деп, ол санап турар.

Бир эвес кризистен ниити күш-биле үнерин оралдажыр болза, чиик, үре-түңнелдиг, угаан-сарыылдыг болурун депутат демдеглээн. Оон-биле чергелештир ол ажылдың кол кезиин республикалар алыр ужурлуг. Моссоветтиң удуртукчузу күштүг төпту. Президентиниң күштүг эрге-чагырганың хевээр арттырарының чугулазын саналдаан.

Депутат **С. Б. Сараев** бистер чуртка корум-чурумну тургузарының талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни хүлээп албаан шаавыста, Съездиден чорул шыдавас эвес бис-деп саналынга чугаалаан. Ынчангаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чартык чыл болгаш, бодунуң түскай хуралынга ССРЭ-ниң Президентизиниң чуртта байдалды чогумчалыг болдурары-биле амгы Съездиге бодунуң киирген саналдарының күүсеттиниин турарының дугайын чугаалажып көөр ужурлуг деп, санап турарын ол демдеглээн.

Оратор чуртка хоойлу-дурумну болгаш эрге-чурумну быжыглаары-биле холбаалыг айтырыгларже кичээңгейни угландырган. Милиция дугайында хоойлуну хүлээп алырының чугулазының, а ол ышкаш кеземче кодекизиниң эң ээп кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында чүүлдерин шыңгыырадырының дугайында бодалын илереткен.

Парламентиниң хоочуннар болгаш инвалидтер херектериниң талазы-биле комитединиң кежигүнү **А. И. Голяков** бистиң ниитилелде месилдежиишкиннерниң айыылдыг кызыгаарында четкенин чугаалаан. Эвилелдиң салым-хуузунуң дугайында, хуу өнчүнүң дугайында референдумнарны эрттирериниң чугулазының дугайында ССРЭ-ниң Президентизиниң саналын оратор деткээнин илереткен. Ол ышкаш чурттуң политиктиг тургузуунуң келир үезиниң дугайында база референдумну эрттирер херек дээрзин депутат чугаалаан.

Депутат **А. М. Мирзабеков** үндезин чок, шүгүлдээшкинниг алгы-кышкының чоннуң амыдырал деңнелин бедидеринге чедирбейин, чүгле экономиканың мунчураашкынын күштеднирериңге бузурер көөр үе четчир болганын чугаалаан.

Дагестанның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бодап турары-биле алырга, моондаа сонгаар чуртка бүдүрүлге хемчээлиниң дүшкени кидылаар, күш-ажыл талазы-биле чедишпестээшкин турупкаан. Шаанда чуртка кыска үениң иштинде канчаар-даа аажок херин базымны кылыр арганы берген дээштиг идиг бернишкиннерин уттуп болбас ужурлуг. Бодун, бодунуң улуун, бодунуң төөгүзүн хүндүлээринге өөрениир херек.

Бистер национал аразының харылзааларын шиитпирлеп шаавыста, кайнаар-даа шимчеп шыдавас бис.

Эртен вторникте чуртта байдал дугайында илеткелди чугаалажып көөрүн депутаттар үргүлчүлээн.

* * *

Съездиниң декабрь 18-те эртенги хуралын **А. И. Лукьянов** даргалаан. Хурал эгелээр мурнунда дүүн хенертен мөчээн ССРЭ-ниң улус депутаты Б. В. Адлейбуның турааскаалын бүт кыырынга туруп эзулаан.

Бо депутат үр чылдарның дүргузунда Абхазияның партия организациязын удуртуп келген.

Оон соонда съездиниң Секретариатының удуртукчузу **А. П. Яненко** ССРЭ Президентизиниң Съездиге кылган илеткелин чурттуң чонунуң кандыг янзылыг хүлээп көрүп турарының дугайын дыңнаткан. Секретариатка хөй санныг телеграммалар болгаш телефон-биле медээлер кээп турар. Чоннуң хөй кезин илеткелди тодаргай, боттуг болгаш элээн хөй чаа чүүлдерни киирген деп санап турар. Президентиниң илеткелиниң талазы-биле санал бээри-биле 439 кижи адын бижиткен. «Союз» болук ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының талазы-биле хамаарышкан министрлериниң илеткелдерин дыңнаар деп саналды киирген. Хүн айтырыының талазы-биле санал берип турраш, ол министрлер салдынган айтырыгга харыызы бээр болза, чугула деп, Секретариат санаан.

Эвилел Совединиң Күш-ажыл, өртектер айтырыгларының болгаш социал политика талазы-биле комиссиязының даргазы, депутат **Н. Н. Гриценко** чонну ажыл-биле хандырарының дугайында хоойлу төлевилелин 1991 чылдың январьдан ыңайлатпайн, хүлээп алырын болгаш келир чылда күш-ажылчы коллективтерниң доктаамал ажылдаарын хандырары-биле оларның эрге-хоойлу хандырылгазының база оларга дуза көөргүзериниң дугайында айтырыгны бүгү деңнелдерниң Советтериниң сессияларынга база-ла январь айда чугаалажып көөрүн Съездиден Дээди Советке дагзырын саналдаан. Кыска хуусаада өртектер тургузарының чаңгыс аай политиказын тодарадыры чугула деп, ол демдеглээн.

«Черноморскиниң судно кылыр заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директорунуң экономика талазы-биле оралакчызы **В. И. Ляскуский** чуртта байдалды экижидери дээш кончуг шыңгыы хемчеглерни ап эгелээриниң чугулазын демдеглээн. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның күрүне эрге-чагыргалары Эвилел удуртулгазы-биле бир демниг хөделип турраш, корум-чурумну быжыглаар база «ажыт» экономикага удур шыңгыы демиселди чорудар болза, ынчан байдал экижип болур деп, депутат чугаалаан. Рынокче шилчиишкин үезинде чурттуң Президентизиниң, ССРЭ чазааның болгаш эвилелдешкен республикаларның чазактарының кылып турар күженишкиннерин деткиирнче ол депутаттарны кыйгырган.

Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **А. А. Малофеев** Президентиниң илеткелин чүүлдүг деп деткээш, Съездиниң ажылдап эгелээн баштайгы хүнүнге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илереткен. Бир эвес бистер бо Съездиниң баштайгы хуралындан эгелээш, Президентиниң, Эвилел чазаан шугумчулээш туруп бээр болзувусса, оон ажылындан боттуг чүве үнмес. Амгы үеде бистиң чонувуста чуртту берге байдалдан уштуп база корум-чурумну быжыглап алыр кижи чок деп билиишкин тургустунган. Съезд мааңа дөрт харыыны бээр, бисте ындыг күштер бар деп түвеш чонга бүзүредир ужурлуг.

Мордва АССР-ниң «Россия» күрүне уксаажылыга заводунуң директору **А. В. Долганов** экономика талазынга чурумну быжыглаарының чугулазынга доктааган. Чазактың ажыктыг ажылдаан турарын чедип алыр херек. Чамдык демократ депутаттар улуг албан-дужаалдарны чедип алгаш, боттарынга ямбылыг чиргелделерни тургузуп ап эгелээн, оларның ындыг хөделиишкиннерин баш удур бүгүү шаап, сөйгалап илерелдир херек деп оон чугаалаан сөстерин зал адыш часкаашкыны-биле деткээн.

Полтавада Лешияск интернат-бажыңның салбыр эргелекчизи **Н. А. Касьян** бодунуң саналынга Украинада боор турар болуушкуннарга тодаргай доктааган. Чамдык дипмуушкиннерден сонгуттурган улус депутаттары боттарының кылыр ужурлуг эрге-хүлээлгелерин күүсетпейн, чоннуң ортузунга чүш-үдүрүм чорудар организастаарынга, янзы-бүрү митингилер, чыскаалдар кылырынга болгаш негелделер салырынга өйлежип берген. Эрткен күзүн Украинага дужут чаагай болган. Ону ажаап ап турган үеде чамдык депутаттар забастовкалар, митингилер органызастааш, чонну орта ажылдатпаан. Ынчангаш эрге-хоойлу камгалалын күштелдирер, шыңгыы хемчеглерни ажыглаар деп илеткелде киирген саналдарга бүрүн каттыжар мен деп, ол чугаалаан.

Депутат **И. А. Каримов** чуртта байдал айыылдыг деп чүве херек кырында көстүп келген деп чугаалаан. Төп биле республика, республика-биле түс-түс девискээрлер аразында харылзааларны кандыг янзылыг тургузарын тодарадыр үе келген. Бистер Эвилел керээзи дээш туржуп турар бис, ындыг болзажок, Федерация кежигүннериниң эргелерин калбартырын төп эвес, а республикалар шиитпирлээр ужурлуг. Узбек ССР-ниң Президентизи тургустунуп келген байдалдан уштунуп болурунуң бир аргазы болза, Президентиниң командазын солуурту болур деп медеглээн.

Колхозтарның Эвилел чөвүлелиниң даргазы **И. И. Кухарь** онзүнүң кайы-бир хевиң таңаа-даа, үът-даа, сүт-даа бербес, хамык ужур кодээ ажыл-агыйның материал-техниктиг баазазын быжыглаарында деп саналын эгелээн. Депутат бүгү чуртка агроүлетпүрүнүң төп чүткен хандырылга чорук тургузарын саналдаан.

Эстон ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **А. Ф. Рютель** Эстония Совет Эвилелинге эки тура-биле каттышпаан, ону сталинчи эрге-чагырга күш-биле каттыштырган деп мегелелди Съездиге кылган. Эвилелдешкен республикаларның Совет Эвилелиниң составындан үнүп болуру хандырар айтырыгларны шиитпирлээрин ол саналдаан.

Чапсар соонда хуралды даргалаан **Б. Н. Ельцин** санал бээри-биле депутат **С. Я. Пальчиниге** сөс берген. Чазакты чаартып тургузарының дугайында Президентиниң киирип келген саналын бүрүнү-биле деткип тур мен деп, ол чугаалаан. Бистер, Совгу чуктуң чурттакчылары, ниити кужениишкин-биле Совет Эвилелин чаартыр болгаш быжыглаар болза чурттуң бүгү чонунуң амыдырал-чурттталгазын экижидип, оларның экономиказының болгаш культуразының сайзыраары болур арга бар деп санап турар бис. Эвээш санныг улустарның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында хүлээп алдынган программаларны күүседип эгелээр үе келген деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Сибирьниң Кызыл туктуг шевер оорунунуң шериглерниң командылакчызы **Б. Е. Пьянков** Президентиниң илеткелин бүрүн деткээш, Эвилел керээзинге бир дугаарында ат салырынче Россияның парламентизин кыйгырган.

Депутат **А. П. Бродавский** бир эвес бистер бистиң чуртувуска национал-күрүне тургузуунуң, оон кызыгаарларының болгаш алыс утказының айтырыгларын эки тодарадыр албас болзувусса, кандыг-даа экономиктиг программа боттанмас деп саналын эгелээн. Литваның полиц чонунуң өмүнээзинден чүве чугаалааш, бистер бо хүнүнде кайда турарывысты билбейн турар бис: Совет Эвилелинде бе азы хамаарышпас Литвада бе деп чүвени. Бир эвес дарый хемчеглерни албас болза, Литвага айыылдыг чорук үүрүн болурунуң кырында келген деп, ол чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Улус депутаттарының Советтериниң ажылының эгелеп башкарылганы болгаш ботэгеледиң айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызы **Т. Н. Дулько** Эвилел керээзи чаарычар мурнунда шилчиишкин үезиниң дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылыры болгаш хүлээп алыры чугула деп демдеглээн. Эвилелге хамаарылганы кандыг янзылыг таарыштырып тургузарын ол хоойлуга тодарадыры чугула. Күүсекчи эрге-чагырга амгы үеде кризиске таваржып турар. Президентиниң саналындан алырга, ол эрге-чагырганы тургузарының чүгле схемазы бердинген боор турар-дыр. Ынчаарга күүсекчи эрге-чагырганы херек кырында хамаарышпас болдурарын чедип алыры — кончуг чугула айтырыг. Оратор оон ыңай чамдык автономнуг тургузуугларының түс чер Советтериниң дугайында хоойлу актыларын ажылдап кылып алганның шугумчулээн.

Молдова ССР-ниң чазааның даргазының оралакчызы **К. М. Оборона** сөс алгаш, чурттуң Президентизи бодунуң ажыл-чорудулгазынга республикаларның чонунга даянып ужурлуг деп чугаалаан. Бо Съездиниң ажылынга киожно эргевести Съездиниң Секретариадзы барымдаалап көөрбейн турар-дыр деп, негелдени ол кылган.

Кежээки хуралга депутат **Н. И. Травкин** санал берип турраш, эрге-чагырганың амгы структуразы амыдыралчы эвес, ынчаарга Президентиниң киирип келген саналында эрге-чагырганың контрольдаар хүлээлгезиниче кол кичээнгей салдынган, а ындыг бээриниң дугайында чүү-даа чок-тур деп чугаалап чорда, Президент ону үзе киирген.

М. С. Горбачев: Николай Ильич! Мен бодап көөрүмге, силер мээң илеткелимни дыңнаваан ышкаш-тыр силер. Номчуп база албаан хире-дир. Шүүтүзүн номчууру берге боор, ынчангаш илеткелде демдеглелдер кылып кагдым —ындыг бериниишкиннер дугайында чугаалаан чүүлдерими. Илеткелди ап алыңар, ап алыңар—дээш, залга олурган улус адыш часкап турда, бодунуң илеткелин өлче сунган.

Н. И. Травкин илеткелди ап алган.

Улус депутаттарының Хорезм область Совединиң даргазы **Р. М. Худайбергенова** чамдык депутаттарның Президентиниң илеткелинде боттуг чүүл чок болган деп саналдарын бүрүн шаптааш, Президентиниң программазын деткииринче депутаттарны кыйгырган.

Кежээки хуралдың соонда М. С. Горбачев биле Н. И. Рыжков аграр депутаттар-биле ужурашкан.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

М. С. ГОРБАЧЕВ: идеяларны ажыл-херектер-биле холбаар

МОСКВА. СЭТА-ның парламент корреспондентизи А. Орловтуң Кремльден дамчытканы болза:

Система бүрүзү ыяк деңдески болур ужурлуг. Чуртка президент эрге-чагыргазын тургузарының дугайында саналдар чогум-на өлче угланган. Улус депутаттарының Съездизиниң чапсарларының аразында журналистер-биле беседаларынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев декабрь он сесте ол дугайын чугаалаан.

Ол президент эрге-чагыргазынче шилчиириниң соруктазын тайылбырлааш, оон таарымча чок үелерге удур хөделиринче херек боор турарын айыткан. «Бистер баштайгы үе-чадада туруп турар системага президент тургузуун аңаа-ла эптеп кииришпиртген-дир бис. Ынчангаш ам Президентиниң эрге-чагыргазын налбартыр, демократияның бодун бүүреттапазы-биле ону деңдески болдурар херек» деп, ол медеглээн.

М. С. Горбачев мурнунда Коммунистиг партияның оон ролюн күүседип турганы холбаштырылга звенозунуң дугайында айтырыгга доктааш. Советтер ол ролюн боттарынга долузу-биле алызынга четчир эргежок чугула күштү ам-даа моннорн албаан, оон ужурундан эарзиия болгаш эрге-чагырганың суларааашкынын тыптып кээп турар» деп айыткан.

Аңаа холбаштыр ССРЭ-ниң Президентизи оон мурнуу чарыында Моссоветтиң даргазы Г. Х. Поповтуң берген саналынче кичээнгейин угландырыраш, оон бодап турары-биле алырга, ында «угаан-сарыылдыг чүүлдер хөй болганын» демдеглээн. Ынчалза-даа оон туружу өскерлиишкин чок болур бээр, эки боор ийик» деп, ол чугаалаан.

ССРЭ-ниң Президентизи «черни өнчү болдурарының болгаш чаа Эвилел керээзиниң айтырыгларының талазы-биле референдумнарны эрттирерин ам-даа негеэр апаарын» медеглээн. СЭТА-ның корреспондентизиниң оларның бирээзин чогум качан эрттирген туруп болурунуң дугайында айтырыынга М. С. Горбачев «Кышкы» деп бодап турарын харылаан.

«Суверенниг күрүнелерниң эвилели хөй национал күрүнезин хевээр камгалап арттырарының аргазын ам-даа берип турарын..» Совет күрүнениң баштыңы база катап медеглээн.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХУРАЛЫ

Декабрь 18-те РСФСР-ниң Советтер бажыңынга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатовтуң даргалааны-биле болган.

Аңаа ийиги сессияның ажылының декабрьның 28-те доостур ужурлуг түңнел үе-чадазында РСФСР-ниң Дээди Совединиң ажылының чурумунуң талазы-биле саналдарны чугаалажып көрген.

«Россияның ужар чүүл шугуму» ужар чүүл транспорт бүдүрүлгезин тургузарының болгаш оон ажыл-чорудулгазын хандыраарының дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Россия Федерациязының күрүне амыдыралының өскелээ айтырыгларын база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң улус төлээзиниң бүрүн эргезиниң хуусаа бетинде доозулганының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

«ССРЭ-де улус судьяларының статузунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 17 чүүлүнге үндезилээш, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязынга сонгутканы-биле холбаштыр эш Марина Васильевна Доржуну Тыва АССР-ниң Дээди судунуң улус судунуң улус төлээзи эрге-хүлээлгезинден хуусаа бетинде хостаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың декабрь 14.

Тожу, Барыын-Хемчик районнарның улус судтарының улус судьяларын сонгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Конституциязының 144 чүүлүнге дүүштүр, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Районнарның улус судтарының улус судьяларынга дараазында эштерни сонгуур:

Веретнова Елена Далбаевна — Тожу районнуң улус судунуң улус судьязынга.

Килиж Людмила Оргун-ооловна — Барыын-Хемчик районнуң улус судунуң улус судьязынга.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай
1990 чылдың декабрь 14

«Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырында Ортаа-Тал фермазы мурнакчыларлыг. Инек кадарчыларындан Комбуштай Чалзапович Ондар ол фермага ажылдаандан бээр 30 чыл ашкан. Бо кыштың чыккылама соогу келген. Комбуштай Ондар ону-даа тоовас. Чүс ажыт баш малын талдар аразында одарларже кадарган чорууштар.

Малчының оглу Байыр-оол Ондар бызааларны ажаап чемгерер. Уруглары база ажылга ынак, фермада саанчылап турар. Кадайы Дензиваа Ондар—Ортаа-Тал фермазының хоочун саанчызы. Ол бир саар инекке онаашты ийи муңдан өөрээш эвес килограмм сүттү саап ап келген.

ЧУРУКТА: Сүт-Хөл районда Ортаа-Тал сүт-бараан фермазының хоочуну Комбуштай Ондар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧУРУКТА: Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң малчыны, Тыва АССР-ниң улус депутаты Тумат Найырал сарлыктар кадарып ажылдаандан бээр он чыл четкен. Чыл санында ийи түңнелдерниң болуп келген. Малдың баш саның өстүрериңге чедиишкиннерлиг.

Ол ооң мурнунда чылдарда хойжулааш база ийи малчыннарның санынга кирген. Аныяк чылдарындан техника башкарарын өөренип алган, механизатор-даа турган.

ХАРЫЛЗАЖЫРЫНЫҢ КЕРЭЭЗИ

Декабрь эгезинде Бии-Хем районнуң делегациязы улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң даргазы А. М. Кунаевтиң баштаргазы-биле кожазы Ермаков районнуң-биле 1991-1992 чылдарда кады ажылдажылгазының керээзин чарып алган. Ийи тала кайызы-даа бо үениң дүргүзүнда культура-чырыдыышкын ажылының хемчеглерин кады чорударын, дурумга солчулгазын организастаарын, улус өөредилгезиниң база ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле кады ажылдар чорударын дүгүржүп алганнар.

Делегацияларның киржикчилери зеилоолар белүктериниң тургузуун, районнарның бүдүрүлге, тудуг, коммунал чурттталга, харылзаа коллективтериниң аразынга дуржулга солчулгазын хаазы-биле организастаарын, база партия, совет ажылдакчыларының эң чугула айтырыгларга «төгериик столдарын» эрттирерин дүгүржүкен. Ол ышкаш уругларның спортчу командаларын, техниктиг чогаадыкчызының ажылдарын доктаамал чорудуп турарын база чугаалашкан.

Уран чүүл коллективтериниң удур-дедир аалдажылгазы, культура хүннерин эрттирери кады-кожа [illegible]

Николай БЕЛКОВ
Партияның Бии-Хем райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи

МУРНАКЧЫ ДУРЖУЛГАНЫҢ ТӨВҮ

Республиканың Агроүлетпүр эвилелинде бо чылдан эгелеп эртемниң чедиишкиннери болгаш мурнакчы арга-дуржулганы нептередириниң килдизи ажылдап эгелээн. Ооң ажылын кодээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады Сонгукчу Сазыг-оолович Моңгуш удуртуп турар. Ол килдистиң мурнунда кандыг сорулгалар салдынганын, мурнакчы дуржулганы нептередир талазы-биле кандыг угаанышкынныг ажылдарны кылып турарын чугаалап берип бистиң корреспондентивис С. С. Моңгуштан дилээн. Моон адаанда оон харыызын парлаадывыс.

— Мурнакчы дуржулга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге, эртемге үндезилээш чаа технологияны шиңгээдип ажылдаарга, хоп-биле кылырь ажылдарны чиигедиринге, чаагай немиктиг тургузарынга дээш черле ажылчын, тараачынның амыдырал, ажыл херүүн ниижидеринге ажыктыг.

Килдисте 3 кижи ажылдап турар. Моон алгаш көөрге ажылывыстың нииги хемчээлинге арай-ла күш четтикпейн турар байдалывыс база бар.

Мурнувуста салдынган кол сорулга чурттуң иштинде эртем-шинчилел черлери-биле бүдүрүлгелерниң аразында сырый харылзааларны тургузары болур.

Мурнакчы арга-дуржулганы канчаар нептередир ужурлуг бис деп айтырыг чангаар тургустунуп келирн билдингир. Харылзап турар килдизивистиң аайы-биле кодээ ажыл-агыйны хөгжүдериби-биле түс черниң бичиибичии бүдүрүлгелерни чиг эт-биле хандырарынга дузалап болгу дег методиктиг сумелерни ап турар бис.

— Харылзажып турар эртем төптериниң тодаргай адрестери кайда ирги?

— Бир дугаарында Бүгүэвилелдиң кодээ ажыл-агыйы талазы-биле информация институдун демдеглексей-дир мен. Оон аңгыда Ленин аттыг кодээ ажыл-агый Академиязының Сибирь салбыры База ол ышкаш Красноярскиниң эртем-билигниң болгаш мурнакчы дуржулганың адырлар аайы-биле харылзаар эртем информациязының девискээр төвү. Мал чеминиң талазы-биле Сибирьниң эртем-шинчилел институду, мал ажылының талазы-биле Сибирьниң эртем-шинчилел телевилел-технологтуг институду, кодээ ажыл-агыйның экономика талазы-биле Сибирьниң эртем-шинчилел институду, электрофикация талазы-биле Сибирь институду, механизация талазы-биле Сибирь институду. Маңаа немей республика иштинде ажылдап турар эртем-шинчилел черлерин адап болур-дур. Тывада Кодээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының мелиоративтиг дуржулга станциязы, Сибирьниң [illegible] РСФСР-ның [illegible] Тыва [illegible]. [illegible] ажылдарны килдистиң шугуму-биле чара парлап ооң демин республиканың совхоттарынче чорудуп турар бис. Ынчалза-даа чамдык совхозтарның удуртукчулары, кол специалистери чаа чүүлдерни шиңгээдиринче сагыш салбас, эртемниң үндезиннерин амыдыралга боттандырарын кызытпас, олче ханылаарын бодавас боор-дур.

Төп черлерден келген арга-дуржулгага хамаарышкан ажыктыг ажылдарны чара парладыры база бергедээшкиннерге таваржып турар. Улуг дизе 20 экземплярны чара парладыр-дыр бис. Чара парладырын ковудедир даштыкы чаа машинаны садып алзывысса-даа, оңу долузу-биле ажыглап шыдавайн келдивис. Аңаа тааржыр бүдүк тывылбайн турар.

— Рынок харылзааларынче кирип турар үеде силерниң удуртуп турар килдизинер канчаар ажылдааныл, эвээш-бичеде-даа бол аңаа кандыг улуг-хуулу кирдинер?

— Чүгле бистиң республиканың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] кемчээлдиг үлетпүр, бүдүрүлгелер чежезин бодупре хөйүг ажыктыгыл, садып алынчыларга кайы хире херектелдиниип турарыл, рынок канчаар хөгжүп оарыл, ертек кандыгыл дээн ышкаш дыка хөй айтырыглар тургустунуп келир. Аңгы-аңгы бүдүрүлгелер боттарының арга-курлавырларын санаар. Ооң ужурунда ажылгыр чорукту, рынокче чүткүлдү деткиир апаар. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, рынокче шилчиир талазы-биле чарлал-рекламаны күштелдирерин чугула кылдыр барымдаалаан бис. Бисте маңаа хамаарыштыр чамдык чүүлдер кылдынган. Чижээ, ажыл-агыйның чаа экономиктиг аргаларын элээн шиңгээдип алган «Тиилелге» совхозка аренда керээзиниң дугайында суртаал ажылдарын чорудуп, бо талазы-биле ээ базымнар кылдынган. Ол чүл дээрге рынокче шилчилгеге белеткел болуру чугаажок.

— Килдистиң келир үезинче канчаар көрүп турар силер?

— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тыва радио, телевидение [illegible] [illegible] [illegible].

Тыва Совет Республиканың Культура министерствозунуң шугумунда турар кол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чамдык специализтиг библиотекалар барбас, өнүлавас, билиин байытпаш Шак бо хууглай бак чаңнынган уштунар үе келген

Килдисти эртем-техниктиг информацияны пропагандалаар бюро хевирлиг кылдыр эде тургускаш, бот-оргагачарылгаже шилчитсе ажыктыг деп бодал бар. Ажылдакчыларының саны улгаттырар. Ынчап көөрде аңаа журналистер, чурукчулар база негеттинер. Чарлал-рекламаларга рынок үезинде байдал кандыгыл дээрзин бээ бүрүнгээр айтып, тодаралыр, пропагандалаар. Мурнакчы дуржулганың дээштиг эки аргаларын чонга четкерер, суртаал ажылының угланышкынын ындыг хевирлиг апаар деп бодаар мен.

ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң улус депутады Ираида Чоодуевна Саая хөй-ниитиниң ажылынга бодунуң чогаадыкчы үлүүн кирип келген, төлептиг депутаттарның бирээзи.

Ол республикада аныяктарның ортузунга кижизидилге ажылын органызастаарынче, оларны ажылга тургузарынче, корум-чурумну быжыглаарынче чугула сагыш салып, бо ажылче чонну эвилелдеп турар. Аныяк депутат аныяктар талазы-биле комиссияның ажылын база удуртуп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Рынок болгаш профэвилелдер

ҮЕ ЧАА. НЕГЕЛДЕЛЕР БАЗА ЧАА

Бистиң чурттувус, оон иштинде бистиң республика ам [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible].

Чаа чугаалар дугаарын [illegible] Үлетпүр профэвилелдериниң бодунуң кежигүн бүрүзүнүң, ооң оргүүлериниң хүлээлгезиниң ажыл [illegible]. Оон аңгыда бүдүрүлгелерде, хоочуннар, [illegible] ажыл-агыйында кооперативтерде профэвилел организацияның эт-агларын хоңгурээ, оларның [illegible] [illegible].

[illegible]

камгалап, ажылдап, амыдырап шыдаар.

Ноябрь айда бистер [illegible] мал хадарчыларының база [illegible] [illegible] ол ышкаш агроүлетпүр ажылдакчыларының райкомнарының, совхозтарда профкомнарның [illegible] [illegible] [illegible] — Бай-Тайга, Каа-Хем, Бии-Хемден бежи малчын келбээн хомудаачыг болду. Профэвилел райкомнары оңу [illegible]. А айтыыглар [illegible] «Кызыл тос» совхозтуң [illegible] Л. Самчапа [illegible] [illegible] Чөөн-Хемчиктен-даа келгилээн.

Рынок экономиказынче шилчилгезиниң-биле холбаштыр күрүнениң өнчү-хөреңгизин хуужудары, бүдүрүлге ээзи, ажыл хандырылгазы (безаичилиг), хөлезилениини, ажылчын кижиниң күш-ажылдың, аңаа көрүнгенин, бараан-садыгның бежалары, ажыл чокта, адараан бүдүрүлгелер деп састер биске тынпып келир. Ол бүгү чүүлдү чоңга та[illegible] [illegible] деп чүүлдү кериедир апаар бис. Улуувуусту амдан эгелеп ынчаар белеткевес болза хоржок. Бисте [illegible] ажылчыннар, ажылдакчылар-даа долузу-биле [illegible] [illegible]

[illegible]

Ам бис чаа чүүл бооп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Кижилерни ажыл-биле хандырарының [illegible] [illegible] [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Соведи хүлээп алыр

деп турар. Ында ажыл тыппаан кижилерге кандыг дуза чедирерин айтып каан болур.

Профэвилелдериниң хайгааралынга турар ужурлуг бир кол айтырыг болза, кижиниң амыдырал-чурттаарының деңнелин чадактыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] радио, телевидение дамчыштыр чонга тиныштырар апаар бис.

Оон аңгыда хостуг сааржылга үезинде бажың-балгатты чурттакчыларга садар апаар. Ынчалза-даа ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизинге чурттаалга тудуунга капитал салыышкынының өзүг турар [illegible] [illegible] [illegible] Бистиң республиканың совхоз бүрүзүнде бажың бооп, ында 40—60 чылдың эргү [illegible] [illegible] тургуп турар. Чоңга база бир бергё чүүл болза чурттаалга бажыңнарының бүгү септелгезин, ажаалдазын улус боду төлээр апаар. Ынчап көөрге, квартира хөлезини 5,8 катап улгадыр. Ынчангаш ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизи кыдыг чүүлдү чазанка тургускан, чүл дизе бир эвес ол-бүледе кежигүн бүрүзүнге ооңга 150 рубльден кудуу болза, [illegible] [illegible] ужурлуг деп негелде салган.

Рынок үезинде (хостуг саарыкылгада) ажылдап турар кижи биле ажылды бепип турар кижиниң аразында [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] кижиниң хөөн күрүне база хуудаа кижи бооп болур. [illegible] [illegible] [illegible] ти байдал күрүне магадылалын бзутаар хандырган турар. Негелде ындыг. Ынчангаш керээзин чарарынче [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

Профэвилелдериниң [illegible] [illegible] [illegible] Рынок үезинде бистерден, профэвилел организациялырның [illegible] [illegible] [illegible] Бо ду[illegible] доктаамал бодаар, [illegible] бадидер ужурлуг бис.

Алан-оол СОТПА

Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы.

Советтер амыдыралы

АҢГЫЛАНГАН АЖЫК ЧОК

Бо чылдың РСФСР-ниң Комсомолецның Улуг-Хем райкомунуң тургусканы календарьлыг планны гүйүп алгаш бижип ор мен. Ында «Декабрь 3-тен 15-ке чедир Советтерге болгаш профэвилелдерге партия бөлүктерин (фракцияларны) тургузар» деп бижээнин номчааш, мыттаавайн баар аргам чок болду.

Бир-ле дугаарында солуннарга үнүп турган «Аңгыланган ажык бар бе?» деп улус депутаттарының савал-оналдарын сактып келдим. Чер-чер Советтеринге партийжи бөлүктериң тургаанын утпаан бис. Ол бөлүктү Советтиниң ажылын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ол улус база хоорай Совединиң депутады турдум.

Советтиң дээди органы сессия болуп түрбүже, ол партийжи [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ы чугаалажыр-чугаалашпазын баш удур сүмележип каавтар турду.

Ам бо түннелге байдал өскерилген. Кандыг-даа партияның кежигүнү эвес эвээш эвес кижилер Советтерниң удурту ажылдарында хаара туттунган.

Бистиң бо чурттап эртип турар үевисте шаанда ышкаш, партийжи бөлүктерин ажыглап тургаш, райкомнарга чагыртпас Советтер удурткулазын дужурүп каапы эргэ чок.

Ынчан депутаттарны ийи аңгы сортка — коммунистер биле партия кежигүнү эвестерге — чарып тургаанынга таарышпаан улус депутаттары солунга үк теманы көдүрүп эккелген. Оон кол утказын каш сөс-биле чугаалаарга мындыг. Коммунистер-даа, партия кежигүнү эвестер-даа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Кайы-даа таланың депутаттарының шиитпирлээр айтырыглары [illegible] [illegible]. Ынчангаш кежигүн эвес депутаттар ам бо берге түннерде негеттиниш турар чаңгыс эп-эвилелдежишкинниг ажылдаарының чугулазын демдеглеп, негеп келгени ол-дур.

Бистиң чурттувуста янзы-бүрү партияларның саны арбылаан. Олар ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Москваның, Ленинградтың, эвилелдежиг республикаларның Советтеринде аңгы-аңгы бөлүктер, фракциялар тургузуп алган, боттарының хамаарышканы партияларының сорулгаларын четиип алыр дээш шактыг шимнидаа, арга-мегени-даа ажыглап турарын көрүп, билип ор бис. Ол бөлүктер, фракциялар эрге-чагырга хунаажып турза, чурттаалгавыстың улам бак [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Бистиң районувуста компартиядан өске партия чок. Маган, Улуг-Хем, Шагаан-Арыг?, район Советтеринге компартияның фракциялары ымыарбиле, чүнүң-биле демисежирил? Ам база бистиң, партия кежигүнү эвес депутаттарны, аңгылаар болза турары ол бе? Кадээ, район Советтеринде билбес мен, а хоорай Совединиң аңгылажып турар бөлүктер чок ийин. Бөлүктешпейн, чаңгыс дембиле ажылдап турган улус депутаттарын партия райкому чүге аңгылаксай бергени ол? Ам база эрги арга-методтарже кирер дээн эвес бе?

Бир эвес Советтерге партийжи фракциялар тургустар болза, оларның удурткулары партиядан үнер деп бодаар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Мерген АНАЙ-ООЛ

Шагаан-Арыг хоорукуузунуң даргазы.

Хереглекчилер кооперациязы болгаш рынок харылзаалары

БҮРҮН ХАНДЫРАРЫНЫҢ АРГАЛАРЫН ТЫВАР

Бистиң чуртувуста-даа, республикада-даа улус ажыл-агыйының бүгү адырлары рынок харылзааларынче шилчииринниң кырында келген. Кайы-даа адырда бо талазы-биле хынамчалыг ажыл чорып турар, айтырыглар, бодалдар, маргылдаалар хөй. Чоннуң амыдыралының бир дозу болур, ылангыя кодээниң чурттакчыларының бир көрнүр чери — хереглекчилер ниитилели. Оон бүдүрүлгелери болгаш организациялары рынок харылзааларынче белеткелди канчаар чорудуп турарын билип алыры-биле бистиң корреспондентивис Тываның хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Х. Д. Моңгуш-биле ужурашкан. Оларның беседазын моон адаанда парладывыс.

— Хонук-оол Доржуевич, рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле хереглекчилер кооперациязы аңгы үеде кандыг ажылдарны кылып турарыл?

— Бо чылдың октябрьда ССРЭ-ниң Дээди Соведи экономиканы болгаш рынок харылзааларынче шилчилгезин чогумчалыг болдурар талазы-биле программаны үдээн аңаа болгай. Тыва респотребсоюзу [illegible] [illegible] аңаа дүүштүр бодунуң программазын ажылдап кылган. Рынок харылзааларынга үезинде Тываның хереглекчилер кооперациязы кодээ кооперативтиг, демократтыг үндезиннер тургустунар деп санап турар бис.

Харылзааларның чаа бо үезинде хереглекчилер кооперациязы бот-тускайлан экономиктиг структура болуру сайзыраңгайлыдыр калбан аргалар тургустунар деп бодап турар бис. Чүге дээрге бистиң бүдүрүлгелеривис [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Чаа негелделер үезинде кооперация ниитилелдериниң хообыстарында болгаш үстеңгинда нерушгеш ээлелерни боду ажылдаар арга бисте тургустунар.

— Рынок харылзааларынче канчаар шилчиир деп турарыңарны кыска-биле чугаалап көрүңерем.

— Рынокче шилчилгениң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] да рынок экономиказының

эрге-хоойлу үндезиннери тургустунган, бүгү нормативтиг актылар күштүг болуп келген, өртек доктаадып тургузарының күш-ажыл төлевириниң айтырыглары шиитпирлеттингеn, ажыл-агый харылзаалары тургустунган.

Бо ажылды чорудары-биле тускай алды бөлүктү тургускан бис, оларны даргазын обалакчылары удуртуп турар. Кол [illegible] [illegible] кадрларны өөредиринче [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Шинчилгеннин [illegible] — ол дээрге 1991-1992 чылдар. Ол үеде [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1990 чылдың [illegible] [illegible] [illegible]

1991-93 чылдар — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

зинде өртектериниң үш хевири турар: күрүне (быжыг) өртек, башкартынар (херээ) өртек болгаш хостуг (рынок) өртек. Бистиң санап турарывыс-биле алырга 1991 чылда бараан саарылгазында быжыг өртек 55 хуу, башкартыкары — 30 хуу, хостуг өртек — 15 хуу болур. Рынок хөгжээн тудум быжыг өртектиң деңзигүүрү кызырлыр а хостуу улгадыр.

— Өртек доктаадылгазының реформазын чорудары-биле холбаштыр чурттакчы чоннуң амыдырал деңнели баксырай бербес ирги бе?

— Рынокче шилчилгениң боттандырарда чоннуң социал камгалалынче кичээнгей салдынган. Оон кол утказы чүл дээрге үкүмей төп садар чаа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болур.

Бараанның ажылдаарының нормазынга үндезилээн [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Доктаамал өөн турар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Рынок харылзаалары [illegible] [illegible] хереглекчилер кооперациязы [illegible] [illegible] [illegible] оларны негеттиниң түнел [illegible] [illegible]

— Силер чоокта чаа Москвадан ээп келген болгай силер, Хонук-оол Доржуевич, аңаа бистиң республиканың хереглекчилер кооперациязының моон соңгаар, хөгжүдер талазы-биле кандыг сорулгалар салдынганыл?

— Мен Роспотребсоюзунуң чөвүлелиниң кежигүнү кижи мен. Ынчангаш Россия Федерациязының хереглекчилер кооперациязының рынок харылзааларынче шилчилгезиниң концепциязының дугайында айтырыгны чугаалажып турда киришкен. Улус ажыл-агыйында тургустунган бо берге байдалда кризистиг чорукту уштуурунуң нара-чаңгыс аргазы — ол дээрге рынок харылзааларынче органыстыг шилчиири деп чөвүлелге демдеглеттинген.

Бистиң республиканың хереглекчилер кооперациязының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Роспотребсоюзу болгаш Тыва респотребсоюзу чары [illegible] «1991-1995 чылдарда Тыва АССР-ниң хереглекчилер кооперациязының ажыл-чорудулгазын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Росглавкоопрыбосерторг» бааза дамчыштыр хандырарын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1991-1995 чылдарда [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Бо бүгү ажылдарның түннелинде [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1990 чылда чоннуң хереглел бараанарын 10 миллион рубльге бүдүрер болгаш садар болзувусса, ол 1995 чылда 12,5 миллион рубль апаар. Хлеб болгаш булочка кылыгларының бүдүрүлгези дыка өзер, оларның ассортиментизи болгаш [illegible] [illegible] [illegible] 175 тонна, чимис-ногаа консерваларын 780 (туб) муң чижектээн даап, [illegible] [illegible] 150 муң [illegible] колбаса кылыглары 800 тонна чедер.

Ол чылдарда ногаа шыгжаар 5 черни, хуваалданың 9 соодукчуларын, хлеб бызырар 4 бүдүрүлгени, мал согар 5 [illegible], [illegible] [illegible] 13 [illegible], [illegible] 250 тонна [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] та бараан бүдүрер бүдүрүлгелерни ажылга кивер. Бо бүгү хемчеглер чоннуң херелгезин 1995 чылда бүрүн хандырар арганы тургузар.

— Хонук-оол Доржуевич, төп черге барып улуг сорулгаларны шиитпирлеп турарыңарны бо ажылдардан көрүп болур-дур. Ынчалза-даа РСФСР-де областар, крайлар-ла хөй болгай, шуптуазынга ындыг деткимче көргүзери болдунмас, ылапла бир быра херек апаар. Бистиң кооператорларывыс быралыт болур ужурлуг-ла-дыр, ол дээрге Тываның бир национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуткан В. А. Рошин деп бодаар кижидир мен. Черле хереглекчилер эвилелиниң ажылынга Валентин Александровичиниң салыышкыны кайы хирел?

— Депутат В. А. Рошинниң ачызында республиканың кодээ чонун эргежок чугула бараннар-биле хандырар талазы-биле курлавырлар дилеп тыптынып турар дээрзин чугаалаар апаар. Ол Молдавиядан, Украинадан, Белоруссиядан, Грузиядан болгаш өске-даа черлерден хөй-ле бараанналарын дугурушкан өртек-биле садып алырынга улуг салыышкынын киирген. Оон ачызында чамдык коллективлер В. А. Рошинге боттарының [illegible] [illegible] чамдык чугула айтырыгларны шиитпирлеп ап турар.

Эрзин районнуң «Чаа оруук» совхозта арга-дуржулгалыг хойжулар хой. Оларның бирээзинге ийи дугаар хойжу бригаданың мурнакчызы Ш. А. Самданны хамаарыштырар. Шавый Аракчааевнаның ажылдап келген 20 ажыг чылдары мал ажылынга бердинген. Соолгу беш чылда ол чүгле төрүүр хой малдап чоруур. Ооң коданында дуңгжуп төрүүр 380 хой бар. Чайгы семиртилгезин эки эрттиргенинден күш-дээгилдези шыырак. Чиңге деп черде кыштааның септелгезин чайлагже көшкен дораан кылып дооскан. Кышкы курлавыр кылдыр 20 тонна эки шынарлыг сигенниң кезиин белеткээш, кыштаанда сөөртүп чедирип алган. Каш хонуктардан бээр оларның коданынга хой оолдап эгелээр.

ЧУРУКТА: малчын, республиканың Чүсчү-малчын звено ылгавынуң кежигүнү Ш. А. Самдан.

Вячеслав МОНГУШ.

Кыш берге-ле эвеспе

ООДА КАЖААЗЫ ЧЫЛЫГ БОЛЗА ААР

Таңды районнуң ажыл-агыйлалдарындан «Коммунизмниң херели» биле ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарның мал кыштаглаашкынын ийи бирге байдалда турар. Бо ийи ажыл-агыйда хамаарышкан 34 700 хой, 2080 ажыг мыйыстыг бода мал бар. Ынчаң хөй малды кыштадыр кыштаның ажыыртыг деп айтырыг [illegible] мал ажылчын специалистерин чалада дузазын бертин. Эндии чүве, кышты биле-ле алгааш-да уткуп, ону чурттап эртип турар эвес, коктуг чай, алдын кыш төннүп, оон кыш чедип келир деп чүвени бо ийи совхозтуң малчыннары, специалистери, өртүкчүлери-даа тергиин эки билир. Оон анзыда каң-халыын болганындан мал чеми белеткеп шыдавазан бис деп чүве база-ла билдингир. Кышка белеткелдиң бирээзи бүтпезе-даа, ооң бирээзин кдегелзиг кылдыр кылып алыр ужурлуг. Ындыг турбуже, «Коммунизмниң херели» совхозтуң янек төрүүр кажаазының кышкы мыйнага чедир деп. Мада фермала чамдык бызаалар кажаалары кызырганныг, тывызыг малдың кирер хаалгазы дивээ бооп чүве. Фермада чүгле 30 тонна сиген дүжүкен. Оон, кажаа чедиштерле? А шаав малдың кажааларының чамдыктарының кызы мыйнага чедир дуглаттынмаан. Берт. Дагда хураган кыштаар ийи кажааны бускаш, ээн каапкан. Кыштаглаарда үүрмек септелгени боттары кылып алыры-биле кадарчыларга дузалашпаан, олардан вече.

Бо ажыл-агыйның иштинде-биле 750 тонна сиген белеткеп алган. Херегжээниниң чартык кезиинге безин четпес. Совхозтуң бодунда тараа саваны, сенаж, силос болгаш тараа чарбазы чок болганындан мал чемин «Россия» совхозтан садып алыры күзүн-не дуггурушкан болза-даа, оңу дашкы сөөртүп алыр аргазы чок болган. Совхозта чүък машиназы 13, оон аңгыда хөй эвес тракторлар бар, олары чадаарда «элениээр». Техниканы чоп ажыглавас, ажаалдаа хайгааралынче сагыш салбас, эптик кезектерин баш бурунгаар тыптынмы албас, камналазындан ол техника ындыг байдалдыг болган. Мунаа район АӨК база дилгалапайн келген. Оралтан дилендип үелээн, мал-маган ашпан, туруп турар. «Коммунизмниң херели» сүт сөөртүр чаа-ла автомашина бар. Чээ-бе ийи мун шаар малды сүт-биле канчап-даа ол кажаалын шыдавас. Оон хламын-тан малды ийи үш-даа хонук-та сүттээбейн баар таварылгалар бар.

Мал чемиин талазы-биле дирекцияның бир бодалы — малчыннарның боттарының күүүн белеткеп алганы дээш-биле сиген. Ону безин кыштагларга чедирип бээринге хлет бээрлер туруглаан. А малчыннарның боттарының күүрүнда малынга ол сиген четпес, бе, совхозтуң малынга «артык» арттар бе? Чон-ла боор. Ол сигенни кадарчылар төрүүр хойга деп планнап алган-на болгай. Оңу ам малга каап бериипеш, сөөлүнде кыш кадин түлүк турза, кым чазын канчаарыл?

Харын мал чеми чогунда чөптүг чылдарганнар бар-ла-тыр, а күзүктарның чүге ол-шаанда септеп белеткеп албаанын? Чеве мындаа «Коммунизмниң херели» биле ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарның девискээринге сөөлгү чылдарда улаштыр улаштыр каң-халыын бооп келди. Оңу чүге бодавазыл? Директорларның солушканы база ажылга багай салдарлыг болганы чугаажок, ынчалза-даа зоотехниктер, бригадирлер кайыл? Малчыннар боттары канчап баргаваыл? Чоңну, малчыннарны кыштаглаашкынынче мөөнеп, занзаазын шыдавайн келген. Бо ийи ажыл-агыйның малы кес кышчаар келген. Аймаараанындан чүгле шыгаар, кылыктаныр — специалистер ам ынаар бадды шыназа.

Райкүскомунуң хуралынга чоокта чаа кыштаглаашкынның дугайында чугаалажыл турда. «Коммунизмниң херели» совхозтуң кол зоотехниги В. Оюннуң сагыш амыр дег чүвезин оглурганнаар кайгаан. А ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта кол зоотехник Маадай-оол база-ла ындыг хөөннүг болган. Олар амгы үеде кандыг хемчеглер-ни ал турарының талазы-биле чугаалаар фактылар тыппаан. Межегей кодээ Совединиң даргазы П. Усков кыштаглаашкынында берге байдалдарны чок деп санаар чыгы, бедин агартынар болду. Оңу чүге чажырарыл чүге ынаныры ол?

Межегей уунунда, Шаңганнарга кандыг-даа каң-халыын чылдарда хол-биле кезип алтып болур сиген шынаалар арык-бота уңуга мяап-ла учер. Оңу ажыл-агыйлар дыңүрткүчүлары хол-биле кезип алыры-биле хемчеглер албайн турарын кижи кайгаар, чүгле техника-биле кезер, ажаар сиген үнерин манап турарлар. Берге эвес ажыл-дыр, аңаа улуг артык чарыгдалдаа үнмес, сигенин хол-биле кезер, харын шефтээр талазы-биле республиканың ажыл-агыйларынга дуржулга улуг, оңу ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг база «Коммунизмниң херели» совхозтуң удурткүчүлары эки билир көрген, дыңнаан-даа болгай.

Мал чеми белеткаар дээш, өске чамдык совхозтарның удурткүчүлары чүге-ле ажыл дөвүрээн холдаан, улуурун Саарчы артынче ажырган. Ус-ыз-Цур шынаазынче шөрүтпан турун турарыл? А бистиң бо ийи ажыл-агыйывыстан удурткүчүлар, специалистер-даа дүвүревейн тура-рыл? Оларнын мал-маганы чүгле бо ийи ажыл-агыйныы эвес, харын бүдүн районнуң, кижи республиканыы-дыр. Ынчаңгаш оларга бүгү талалыг дуза херек. Чамдык удурткүчүларга захырымсалга чогу дээш хемчег оптаганы билдингир. Ынчалза-даа бүзүрүг практиктиг дуза херек. Ам безин бо ийи совхозта мал массалыг өлүп турда, чогум сөөлзүреди эн ылангыя часкаар канчаарыл, хамык малдан карашалаар бис бе? Кыш узун болгай, оон аңгыда тываларның час-кадын дижип чугаалажыры ажок берге үе база бар. Шиви бүдүү чыыр мыш шандааар дугайында айтырыгны бердир шиитпирлевес болза. Межегей биле Суг-Бажының — ийи ажыл-агыйның малы ат болду-ла эвеспе! Бо талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база улуг депутаттарының Таңды райкүскомунун хураап алганы доктаалдары бар. Олар саазын кырынга эвес, а ажыл-херек кырынга боттанган турар ужурлуг. А оон күүселдезин хары-лаар үлүс бар. Харыысалга-даа улуг-ла болдуран.

Алдын-оол АЖИ.

Бай-Хаак суур.

Бойдус болгаш кижи

КАРА ЧАҢГЫС ЭЭ ХЕРЕК

Бойдус камгалалының дугайында бо чылдың ноябрь 26-да теледамчыдылгага болган «Ажык чугаа» болгаш ноябрь 27-де «Шынга» парлаан «Ажык чагаа» бо чүүлдү бижиириниче, эш-өөрлерим-биле санал-сүме солчурунче бодал киирди.

Бир эвес республиканың бойдус байлаазының камгалалын шыңгыырадырын, бойдустуң курлавырларын чоп ажыглаарын хандырарын күзээр болза, «Бойдусту кым камгалаарыл?» деп айтырыгны эвес, а айтырыгның айтырыы болуп артышаан турар «Тываның бойдузунуң ээзи кымыл?» деп бирги - чергениң кол айтырыын чүнү-даа мурнай үзе шиитпирлээш, бойдус камгалалын совет хоойлузунуң болгаш экология дүрүмунуң негелделерин өзүгаар ам-даа шыңгыырадып, кадыырадыр болза эки деп бодалдыг мен.

Чүге дизе Совет Тываның Швейцариязындан дудавас, Соду бүткен чараш, хол дегбээн чыгыы, байлак-шиник бойдузун хумагалап каракtaap, ада сагыш човап остурер өзүлүг чаңгыс ээзи чокла болгай. Ээ чок болганыбиле хайыраан бойдус байлаавыс ажыл-агыйжы эвес, ээн чадагай, чүгле чиирин, хуннуң ажыын хараан холдарга элбер-самдар кылыр үптедип, оскуссүреп хоозураш, куруглап ядараар байдалда келгени каракка таржынчыг-дыр!

Бойдустуң «ээлери бистер бис» дээш, оон-моон келген кижилер, албан-бүдүрүлгелер, өске областар, крайлар, харын-даа Москва безин Тываның чонунуң кымга-даа хамаарышпас онзуун, национал байлаан баш билип, кыш-чай чокка туразында үптеп, төтчеглеп, черлик аңнар, балыктардан иелээш, алдын-мөңгүнге, ооң туржук, аржаан суглар-лыг курорт хөлдерниң эм малгажын, аммиг оът-үнүш-түг курүнениң автомашиналарынга, самолёт-вертолёттарынга эндере чүдүрүп аппарып турарын кым көрбээн деп! Орта хамаарыштыр алырга, «Сургакчы көвүзээрге, суму ядараар» дээп тыва улустуң үлегер чугаазында утка-ла бар.

Бодунуң девискээринде национал байлаан — оннуң хереглээнин ажыглаары Тыва АССР-ниң кызыттынмас долу эргези болганда, ынаа өске кымның-даа хирлиг холу дегбес ужурлуг. Ынчангаш ол бүрүн эргевисти хоойлу өзүгаар хандыраар болгаш камгалаар хүлээлгелиг бис!

Төрээн бойдузувус чиммен, мангыстал-чак кижилерниң карбашчааш холдарынга алак-ынчаарга [illegible] амыраар байдалга [illegible] бойдустуң байдалын эки билир каргааданның байдалда тургузуп турбуже. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң [illegible] Министрлер Чөвүлелиниң-даа шыңгыы дээштиг хемчеглер албайн турар. Чаңгыс чиикен Сурагдыг төтчеглекчи Ондаймовна [illegible] дегбес боо дег. [illegible]

Республиканың девискээринде бойдус камгалалын болгаш ооң хайгааралын шыңгыырадыр, дээштиг дидим хемчеглерни алыры эргежок апарганын республика солуннарынга-даа, ооң чеже катап бижээн чүве, тыва радиога болгаш телевидениеге саңчок хөй катап чугаалап келзежок, ооң күзенчиг кандыг-даа түңнел үнмээн болдур эвеспе!

Республиканың бойдус байлаанга **кара чаңгыс ээ херек** дээн саналымны Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң төлевилелинге киирерин дилеп, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Ч. Д. Б. Онларга болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельниковка бижип, барып илетпеп турзумзажок, ол даргаларымның кайызындал-даа дээштиг деткимче албаанымга хомудап арткан мен. Ол ышкаш бойдус камгалалының байдалып Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң ээлчеглиг сессиязынга тускай айтырыг кылдыр чугаалажырын И. Лопсан-биле нелээн 1990 чылдың май 26-да-ла Дээди Советке киирген дилег-билдирииишкинивис сураг чок барган.

Республика солуннарынга бижиттинген боттуг саналдар-даа, даргаларның адынга бижээн чагаа-саналдарның көвей кезии херекке алдынмас, ол-ла хевээр ыдаа чокка, чиде бээр чорук бистиң Тывада шуут чаңчыл апарган, элдеп чүве бо.

Бойдус тенпу чок эвес-ле болгай. Чүү-даа чүве өйчиижектиг болгаш тенчүлүг. Эрткен 30 чылдарга чедирле Тываның мурнуу ховулары сыңышпас чыгыы маннажып, өзүп турган эмгежок хоор-сарыг муң-муң чээрениер, хову-шөлдериниң кааастап аянчылып турган тогдуктар кайдал? Чок, омаа-хон! Каракка көстүр байтыгай, сураа безин дыңналбас-тыр. Бо хооредиг эвес, а боттуг факттыр, чаңлаар-чажырар арга чок. Бо коргунчуг үүлгедигни катаптаавын, бойдузувустан арткан кежикти хумагалап, өстүрүп көвүдедир дээш хыныыр, хынамчалыг болур. Бодувуска чогуур түңнелдерни кылыр болгаш кичээнгейлиг боданыр үевис келген!

Бир эвес республиканың бойдус байлаан чүгле бодунга шиигзэдип ажыглаарынче, өлүрүп кырарынче чуткуп, эмгежок лицензия-чөпшээрелдерни байыргап садыглаарынга өйлежип, а бойдустуң курлавырын өстүрер, продуктулуун бедидер, хумагалап камгалаарынче сагыш салбайн [illegible] ажыл-агыйжы чокта, балыкчылап иштиледиин, курбалык инспекция [illegible] бойдус камгалалы [illegible] болганда хөй санныг «аңнаар-тывыкчы» ажыл-агыйларын улуткан дужургеш, оларның эрге-хүлээлгелерин шладын, акша-төреңгизин [illegible] Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң эргезинге долу хемчээ-биле шилчидип бербес болза, республикавыстың бойдус байлаа хоозурап куруглаар, оңу ажык-чажыды-биле оорлап, самчыгдаар, үптекчи болгаш ийи-чаңгыс кижилериң хуузунда чиижешеп байыыр оралдажылышкынныңары каңан-даа соксавас!

Ооң ужурунда Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитедин Совет Тываның девискээринде бүгү-ле бойдус байлааның, ооң курлавырларының бүрүн эргелиг **кара чаңгыс ээзи** деп дүрүмчүтсе, ук комитет бодунуң бойдуска камгалакчы болгаш хайгаараkчы хүлээлгезин чүгле ынчаарда хамык чокка боттандырып болур деп санап турар мен.

Бодап-даа көрүңерем: бистиң Тывавыс хамаанчок, адыгуузун мал-маган, черлик аң-араатаннар, курт-кымыскаяк безин чаңгыс баштыгчы хартаачылыг, шуптузу ооң изиг истээр, оңу эдерер, ынаа чагыртыр ышкажыгай.

Бир эвес бойдузувуска бүрүн эргелиг ээ-кожайны тургуспас болзувусса, каш-ла чылдар эртkенде ак-көк Тывавыстың чараш-шиник девискээринге дуюглуг чаңгыс ээиржигеш-даа, чакпа чаяр оскүс байлаң-даа, куйт дээр чаңгыс суг-ыяш куштары-даа шуут чиде бээр дей берген айыылдыг утаап билир хүлээлгелиг бис!

Мооң саналым мындыг.

Бирээде, чамдык ховартай берген черлик аңнарны, сугарга куштарын, бел болгаш мыйыттарны аңнаарын кезек үеде соксатса чүл? Торлаа болгаш коданнарны, тоолайларны туткаш, өске область, крайларже көжүрерин шуут болдурбаза кандыгыл?

Ийиде, республика девискээринде заказниктерни эде көргеш, оларның девискээрлерин тус-тузунда арай бичелетсе чүл? Ол чорук заказниктерниң камгалалын ылаптыг хандырарынга эптиг болгу дег-дир.

Үште, «Тайга» заказнигин дужургеш, национал парк кылза, кызылчыларның дыштанылгазынга ажыктыг болгу дег ийин. Ол ышкаш «Оидум» заказнигин дужургеш, оңу күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннарының аңнап-дыштаныр зоназы кылза чүл?

Дөртте, бойдус хайгаралын четтирип, олча-ажык ап турар бүгү-ле албан, бүдүрүлге, кооператив, артель, геология ышкаш ажыл-агый болгаш өске-даа организацияларны бойдустуң байлаа курлавырын өстүрер чаагай, ындаа, бойдустан алган [illegible] алгаларны [illegible] республиканың Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединче ынаар [illegible] кааптыр [illegible] чүл?

Бо чүүлдүң гонорарын Тываның «Мемориал» ниитилелиниң 700612 санынче шилчидерин диледим.

Артем БОРБАК-ООЛ.

Партияның күш-ажылдың хоочуну.

Кичээнгейге алыңар. Дуза болзун

РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНГА ХАМААРЫШКАН СӨСТЕРНИҢ КЫСКА ТАЙЫЛБЫРЫ*

АВИЗО —

Акша шилчиткен, бараан чоруткан азы удур-дедир санажылгада өскерлиишкиннер дугайында банк дыңнадыы.

Банковое извещение об изменениях состояния взаимных расчетов или о переводе денег, посылке товаров.

АКЦИЯ —

Акция ээзиниң кайы-бир ниитилелди башкарарынга киржир, ооң орулгазын үлежир, азы ниитилел узуткаттынганда арткан хөреңгини хуваажырынга киржир эргезин бадыткаар үнелиг саазын.

Ценная бумага, подтверждающая право акционера участвовать в управлении обществом, в его прибылях и распределении остатков имущества при ликвидации общества.

АРЕНДА —

Керээге үндезилеп, айыттынган хуусаа иштинде этхөреңгиниң ээзи болбас, оңу эдилээр, ол төлевирлиг болур.

Основанное на договоре срочное возмездное владение и пользование имуществом.

БАРТЕРНАЯ СДЕЛКА —

Бараан солчур операция, оңу үнени (өртекти) баланчылаштырган үндезинге кылыр болгаш барааны өнчү болдуруп алыр эргени акша төлевейн (натура-биле солчулга) дамчыдар.

Товарообменная экспортно-импортная операция на сбалансированной по стоимости (цене) основе с передачей права собственности на товар без платежа товарами (натуральный обмен).

БИЗНЕС —

Орулга алыышче угланган экономиктиг ажыл-чорудулга.

Экономическая деятельность, направленная на получение прибыли.

ВЕКСЕЛЬ —

Чүгле тускай доктааттынган майыктыг бижимел чээли хүлээлгези, мында айыттынган хуусаа төнгенде вексель ээзи өрелиг кижиден акшаны кандыг-даа маргылдаа чокка негеп алыр эргелиг.

Письменное долговое обязательство строго установленной формы, дающее его владельцу (векселедержателю) бесспорное право по истечении срока требовать от должника уплаты обозначенной на векселе денежной суммы.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ —

Даштыкы чурттуң азы делегейниң акшаларынга хамаарыштыр национал валютаның курузун (хемчээлин) хоойлу ёзугаар кудулатыры.

Понижение в законодательном порядке официального курса национальной валюты по отношению к иностранным валютам или международным счетным единицам.

ДИВИДЕНТ —

Акционер ниитилелиниң чылга ажыл-агый чорудулгазының түңнелинде алган орулгазындан акционерлерге тускай хуусаада төлээр орулга [illegible].

Доход, выплачиваемый акционерам ежегодно [illegible].

* Очулгазы ... «Новая строительная газета» деп солундан 1990 чылда үнген 7 дугаар номеринден алган.

итогам хозяйственной деятельности за год после уплаты соответствующих налогов на основании решения общего собрания акционеров.

ИНФЛЯЦИЯ —

Саазын акшаларның үнезиниң кудулаары. Рыноктуг экономикада бо байдал өртектерниң өзүлдези-биле харылзаалыг; командылап-дужаар экономикада ол хөй-хөй бараан-нарның чедишпестээри база болур.

Обесценение бумажных денег. В рыночной экономике этот процесс связан с ростом цен; в командно-директивной экономике, она вызывает еще и дефицит многих товаров.

КОММЕРСАНТ —

Хуузунда ажылдаар, ажык-кончаа тывар тывынгыр-шимченер кижи.

Лицо, занимающееся частной предпринимательской деятельностью.

КОНВЕРСИЯ —

Шериг бүдүрүлгелерниң, бүдүрүлге күчүлерниң азы бүдүрүлгеге хамаарышпас объектилерниң кол угланышкынын өскертири.

Перепрофилирование военных предприятий, производственных мощностей или невоенных объектов.

КОНВЕНТИРУЕМЫЕ ВАЛЮТЫ —

Өске национал валюталарга болгаш делегейниң өске даа төлевир чүүлдеринге бүгү-ле операциялар үезинде бүгү-ле кижилерниң база юридиктиг эге-байдалдыг албан черлериниң кызыгаарлаашкын чок, хостуг орнап болур акшалар.

Денежные единицы, свободно, без ограничений, обмениваемые на другие национальные валюты и международные платежные средства всеми категориями физических и юридических лиц по всем видам операций.

КОНКУРЕНЦИЯ —

Бараан бүдүрүкчүлерниң аразында продукцияны бүдүрериниң база садыгларының экономика талазы-биле ажыктыг байдалы дээш маргылдаажылга.

Соперничество между товаропроизводителями за лучшие, экономически более выгодные условия производства и реализации продукции.

ЛИЦЕНЗИЯ —

Чогуур күрүне органнарының бээри чамдык ажыл-агый хевирлерин чорударынга чөпшээрел.

Разрешение, выдаваемое компетентными государственными органами на ведение некоторых видов хозяйственной деятельности.

МАРКЕТИНГ —

Рыноктуң бүгү талалыг анализтеп көргенинге үндезилээн бараан продукциязы база эки-дузага негелде-херекселдин бодамчалыы-биле тевилеп турган, продукция садыгларының айтырын шиитпирлээшкинге угланган бүдүрүлге болгаш садыгларын ажыл-чорудулгазын организастап башкарар системаны.

Система управления производственной и сбытовой деятельностью, основанная на комплексном анализе рынка и направленная на решение проблемы реализации продукции с учетом формирования потребительских запросов.

НАЛОГИ — ҮНДҮРҮГЛЕР —

Хоойлу өзүгаар доктаатканчурум өзүгаар чондан, организациялардан база бүдүрүлгелерден күрүнениң тыртып алыр төлевирлери.

Обязательные платежи, взимаемые государством с населения, организаций и предприятий в законодательно установленном порядке.

ОБЛИГАЦИЯ —

Акша салганын шыныдып, аңаа ооң баштайгы доктааттынган өртээн көрдүнген хуусаада айыткан хуузун төлевишаан (бир эвес өске чүүл үндүрүлгениң негелделеринде көрдүнмээн болза) ээзин бээрин бадыткап турар чаалыныңүнелиг саазыны.

Кредитная ценная бумага, удостоверяющая внесение ее владельцем денежных средств и подтверждающая обязательство возместить ему номинальную стоимость этой ценной бумаги в предусмотренный срок с уплатой фиксированного процента (если иное не предусмотрено условиями выпуска).

ПРИБЫЛЬ — АРЫГ ОРУЛГА —

Бүдүрүлгелерниң ажыл-агый чорудулгазының санхөө түңнелдерин көргүзүп турар экономиктиг категория. Тудуггa болза смета өртээ биле тудуг-монтаж ажылдарының компенсация-биле чазы, ачы-дуза көргүзеиниң өртээ болгаш өске-даа статьяларның херек кырында бот-үнезиниң ылгалы-биле санаттынар.

Экономическая категория, выражающая финансовые результаты хозяйственной деятельности предприятий. В строительстве, например, исчисляется разницей между сметной стоимостью и фактической себестоимостью строительно-монтажных работ с учетом компенсаций, стоимости оказанных услуг и других статей.

ПРИВАТИЗАЦИЯ —

Күрүнениң өнчүге эргезин хуу база бөлүк кижилерге дамчыдары. Оңу садып азы халас дамчыдып болур.

Передача государством прав собственности на имущество частным лицам и группам лиц. Реализуется путем продажи или безвозмездной передачи.

РАЗГОСУДАРСТВЛЕНИЕ СОБСТВЕННОСТИ —

Эки турага үндезилеп, күрүнениң чамдык өнчүзүн коллективтиг азы аңы-хуу өнчүзүнүң хевирлеринче шилчидери.

Преобразование части государственной собственности на добровольной основе в коллективную или индивидуальные формы собственности.

РЕНТА —

Капиталдан, өнчүден азы чер-ден тывынган-шинчиг, туу ажыл ажылдавайн тывынган орулга.

Регулярно получаемый доход с капитала, имущества или земли, не требующий от получателя предпринимательской деятельности.

РЕНТАБЕЛЬНОСТЬ —

Бүдүрүлгезернның ажылдаанын ажыктыгын көргүзер. Оон дөмүг орулгазы кол фондуларының чылда ортумак өртээниң база

доктааттынган хемчээлдиг саарылга херекселдеринге улаш тодарадыр. Тудугга — орулганы тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлинге хамаар.

Показатель эффективности работы предприятий, который определяется отношением прибыли к среднегодовой стоимости основных производственных фондов и нормируемых оборотных средств. В строительстве — отношение прибыли к объему строительно-монтажных работ.

РЫНОК —

Бараан саарылгазы болуп турар, барааны акшага база акшаны бараанга дедир орнаары болдунуп турар экономиканың адыры; экономиканың янзы-бүрү адырларынга бүдүрген бараанарны садып алырының база садарының сырый-тудуш харылзаалары.

Сфера экономики, в которой совершается процесс товарного обращения, превращение товара в деньги и обратного превращения денег в товар: совокупность взаимосвязанных актов купли-продажи массы товаров, произведенных в различных областях экономики.

САЛЬДО —

Келек тодаргай үениң иштинде акшаның киргени-биле чарыгдааның аразында ылгалы.

Разность между денежными поступлениями и расходами за определенный промежуток времени.

СЕРТИФИКАТ —

Бараанарны шинчилеп хынаарынга үндезилээш, чогуур органнарның бараанның шынарын бадыткап турары документ.

Документ, удостоверяющий качество товара, выдаваемый компетентными органами на основе экспертизы товаров.

СТАГНАЦИЯ —

Бүдүрүүшкүн чаңгыс черге таптаашкынныг болуп азы харын-даа кудулап турар үезинде ажыл чоктарның саны улам өзүп, өртектер үзүктел чокка улгадып турар экономиканың байдалы.

Состояние экономики, когда застой или падение производства сочетаются с возрастающей безработицей и непрерывным ростом цен.

СУБВЕНЦИЯ —

Чамдык ажыл-агый адырларынга, бүдүрүлгелерге база оон ээлеринге санхөө дузаламчазының хевири.

Форма финансового пособия отдельным отраслям хозяйства, предприятиям и их владельцам.

ТАРИФ —

Чонга, организацияларга бүдүрүлгелерге болгаш картынмышкыннарга бүдүрүлге база бүдүрүлге эвес хевирниң ачы-дуза чедиргени дээш төлевир.

Плата за различные услуги производственного и непроизводственного характера, предоставляемые объединениям, предприятиям, организациям и населению.

УБЫТОК — КАРЫЛГА —

[illegible]

оңу саарарынга чарыгдалдарның оларны сайгарааш алган орулгазындан улгадканындан чарыгдалдарның орулгалардан ажып турарындан, ажыктыг эвес ажылдаанындан, өртек доктаадырда четпестерден бүдүрүлгелерниң, каттыжышкыннарның, организацияларның, тамаатыларының материалдыг болгаш акша-хөреңги курлавырларының чидиири.

Потеря материальных и денежных ресурсов предприятий, объединений, организаций, граждан в результате повышения затрат на производство и сбыт продукции над выручкой от ее реализации, превышения расходов над доходами, неэффективного хозяйствования, недостатков в ценообразовании.

ЦЕНА — ӨРТЕК —

Бараанарның үнезин акша-биле илередири.

Денежное выражение стоимости товаров.

ЦЕНЫ ОПТОВЫЕ —

Күрүне бүдүрүлгелериниң база организацияларының боттарының продукциязын кооперативтиг бүдүрүлгелерге база организацияларга, материал-техниктиг хандырылга болгаш саарылга, мооңнеп садар организацияларга азы садып алыкчыларның бүгү бөлүктеринге, ол ышкаш күрүнениң база ындыг чериниге, чоннадан өскезинге садар өртектери.

Цены, по которым государственные предприятия и организации реализуют произведенную ими продукцию другим государственным, а также кооперативным предприятиям и организациям, материально-техническ о г о снабжения и сбыта, оптовой торговли т. е. всем категориям покупателей, кроме населения.

ЦЕНЫ РОЗНИЧНЫЕ —

Бараанарны чонга садар өртектер, ол ышкаш бүдүрүлгелерниң база организацияларның оларны үүрмектеп садар садыг четкизинден алыр өртектери.

Цены, по которым товары продаются населению, а также предприятиям и организациям, приобретающим их в розничной сети.

ЧЕК —

Чек ээзиниң эгар санындан акшаның бодун азы акшаны шилчилге-биле берзин деп банкыга бижимел айтыышкынныг тускай акша документизи.

Специальный денежный документ установленной формы, сочетающий письменное распоряжение банку выдать наличными или перечислить определенную сумму с текущего счета чекодателя.

ЭМИССИЯ —

Банк база күрүне билеттерин, саазын акшаларны болгаш үнелиг саазыннарны кылыптыы база саарылгаже салыры.

Изготовление и выпуск в обращение банковских и казначейских билетов, бумажных денег и ценных бумаг.

АКШАЛЫГ-ЛА БОЛЗУҢЗА...

«Сылдысчыгаш» солуннуң харыысалгалыг секретары Чооду Кара-Күске эрткен неделяда Москвага Россия чогаалчыларының съездизинге киржир аргалыг болган. Ук съездиниң материалдары солуннарда парлаттынып турар-даа болза, ында олурушкан кижиниң карак-биле көрген, кулак-биле дыңнаан чүүлдерни болгаш ооң съездиге хамаарышкан бодалдарын номчукчуларга сонуургадырын шиитпирледивис.

Ажылым айы-биле Казань, Москва чедип, уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң даргазы Лиханов ужуражып чорааш, Россияның Чогаалчылар эвилелинден чедиги съездиниң ажылынга киржир чалалганы алдым. Тывадан акаа Александр Даржай биле Черлиг-оол Куулар делегат болуп чораан. Съезд ажыттынып турда, мени та кайын көрүп каан чүве, ында өөренип турар критик Мария Хадаханэ чанымга чедип келди. Орден-хавыялыг, улус депутаттарының хөрек демдектерин кадаан болгаш өске-даа чогаалчыларны барааныңдан танып, кайын келгенин чугаалажып орувуста, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Сергей Михалков съездини ажытты.

Эвилелде чогаалчыларның 76 организациязы бар. Ында 4548 кежигүн бар. Олардан бо съездиниң делегадынга 563 кижи соңгуткан, а келгени — 496. Татарияның Чогаалчылар эвилели бо съездиже делегат соңгуваан, ынчалза-даа төлээзи келгеш, санал-оналын база берди. Эртинэн съездиден бээр беш чыл дургузунда чогаалчылар эвилелиниң 442 кежигүнү амыдыралдан чарылган, оларның аразында тывалар база бар дээрзин бодап ордум.

Илеткелчи бодунуң назынының чартык чүс чылдан хөй кезиин чогаал ажылынга бергенин, ооң чоорби чеди чылын чогаалчылар эвилелинге бараалгатканын демдегледи. Ол үениң дургузунда, ылангыя сөөлгү беш чылдарда улуг өскерилгелер болган. Ол өскерилгелер литературага болгаш чогаалчыларның хевирлеттинеринге кескү салдарлыг болган. Чижээлээрге, репрессияга таварышкан чогаалчыларны болгаш чогаалдарны агартып турары. Угунда биживейн турган чүүлдеривисти ам бижип турар апарган бис. Михалков ол бүгүнү, черле литератураның болгаш чогаал ажылының амгы байдалын чугаалааш, бодунуң шаг-шиңээзиниң харыксыраанын дыңнатпышаан. Бо съездиге чаа удуртукчуну соңгуп алырын делегаттардан дилээн.

Ак шынны акша дуглай базып алды деп дүвүреп сеткилин Москва чогаалчыларының эвилелинден делегат Юрий Бондарев илереткен. Кым-на акшалыг болдур, ол парлаттынып турар апарган. Ном үндүрер черлер база чүгле акша дээш чыдыпкан, олар литератураның кижизидилгеге болгаш ниитилел хөгжүлдезинге салдарын үнелевестээн, хөй орулга бээр номнарже чүткүүр болу бергени дээрзин онзалап демдеглээн. Ооң уламындан сеткилиг чогаалдар көвүдээн, ажылы-биле чугаалаарга, хындыс демократияның ак халадын, а дүче өлүрүкчүнүң кара плажын кедер кижилер литературада нептерей турар апарган.

Чогаалчы чугаазын доозуп турда, бистен ырак эвесте орган бир кижи алгырды: «Позор! Позор! Позор! Это провокация!»

«Шывык туткан кижиге ызырар ыт өштүг, шывын чугаалаан кижиге тенек кижи өштүг» деп чүве ол эвес бе. Ынчалза-даа ооң кыйгызын кым-даа херекке албаан, мынчангаш ол доп-дораан үнүп чоруур ужурга таварышкан.

Чогаалчыларга үндүрүг онаар апарганынга киирже үнген кижи бүрүзү удурланып турган. «Акша-чүтка туттура берген улус моон соңгаар канчап чурттаар бис?» Бо үндүрүг чогаалчыларны ат кылдыр-ла, куурумчу болдурар-ла — деп, Александр Проханов дыңнадып келди. — Ном парладыр чер база тывылбастаан, чамдык парлалга органнары кагдынгылаан, а артканнары чүгле акшаның дээш турупкан. Ам черле канчаар бис? Мен бодаарымга, бичии-бичии редакциялар, бичии-бичии ном үндүрер черлер тургузары чогумчалыг хире-дир. Москвада, Иркутскиде, Ульяновскиде, өске-даа черлерде бо ажыл эгелей берген. Кым-га-даа консультация бербейн турар консультантыларның акшазын ажыглаар херек. Чогум Россия чогаалчыларында акша шуут чок эвес, ол акша эвилел чогаалчыларында шыгжаттынган. Ынчангаш бот боттарывысты чемележип теелгүже кывышкы онтаан херээ чок.

Семён Борзунов ном үндүрер черлериң хөй акша сургеш, чонга чугула херек номнарны парлавайн, өске номнар үндүрүп турарын шүгүмчүлээн. Сөөлгү үеде сеткилиг харын-даа хоралыг номчугаштар көвүдээн. Кайда-даа ындыг түрбүже, секретариаттың ажылы сула, эрешкей. Май бешпе РСФСР-ниң шаңналын тывыырын шиитпирлээр хуралга 50 кежигүннүг комиссиядан чүгле 5 кижи олурушкан. Дараазында болгулаан хуралдарга 5, 7, 11, 12 кижи олурупкулаан. Чүгле чогаалчылар эвилелинге кежигүн кылдыр алыр комиссия будуу-бүрүн чылдыг турар. Пленумнарның ротии турары база шыныр чок. Дагылдыныы нургулунда Москва чогаалчылары чоруур, оларның бүгү чарылдалын эвилел төлеп турар.

Татар чогаалчы, «Яшь ленинчы» уруглар солуннуң редакторы, уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Татар республика салбырының даргазы Роберт Мичнулин-биле Казаньда ооң ажылдаар өрээлинге кааш хоюк бүрүнгаар чугаалаашкан мен. Ол съездиниң индириинден ыңгаарла бодалын илередти: «ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелинден аңгыланыр бис. Ол чорум бистиң чонда аңгыланганывыс эвес-тир. Бис бодувустуң төрээн дылывысты чидирип тур бис. Уругларга аңгы чечен чогаал солуну херек, а бистиң так тудуп алган. Удуртукчулар-да бисче кичээнгей салыр кижи чок-тур. Хамык литературада чонну канчап-ла коргудуптарын, кижиниң канчап чүүй бериптерин, аныяк өскенниң кайнап саадарадыптарын нептерелип турар апарды. Ада-чурт айыыда деп чүве бо эвес бе?

Россияның Чогаалчылар эвилелиниң Баштаар черин соңгууру съездиниң эң чидиг айтырыгларының бирээзи болган. Маргылдаалыг саналдарның түңнелинде чамыт бадылаашкынга Юрий Бондарев, Валентин Распутин, Олег Волков, Виктор Астафьев, Борис Можаев, Евгений Носов, Валерий Ростов олар артпаан. Ынчалза-даа Ю. Бондаревтиң кежелери боттарының кандидатураларын боттары дужурга шаап каан. Оң бадылаарынга олурупкаан мен, бадылаашкынның дендиргүүрү четпээн бе азы четпээн бе — дооразы солуннардан билдинер.

Чогаалчылар — амыдыралдың айтыкчылары олар ниитилелдиң мурнуку одуруунда чорук турарлар. Бойдус камгалалы, социал айтырыг, ниитиниг чорук, хүрээ-хиит, өске-даа чугула айтырыгларны чогаалчылар хамыкты мурнай көдүрүп, шиитпирлиг хемчеглерин ап келгеш. Ол бүгүнү солуннардан-даа, номнардан-даа, радиодан болгаш телевидениеден-даа көрүп тур бис. Ындыг улустуң, арта-ла Россия чогаалчыларының улуг чыжынга олурукур, сураглыг чогаалчыларны көөр, дыңнаар аас-кежиин менээ таварышты. Ынчангаш бо чүүлду бижиирин шиитпирледим. А ол съезд дугайында материалдар амдызында кайы-даа парлалгада тодаргай үнмээн, чүгле бичии медээлер парлаттынгылаанын билир-силер.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ПАРТИЯ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ — ШКОЛАДА

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Сүт-Хөл райкомунуң ажылдакчылары ол-ла районда Баян-Тала ортумак школазының үстүкү класстарының өөреникчилери-биле ужуражылганы эрттирген. Ол школа директору В. О. Сат ажыдыпкан, партия райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал сөс берген. Ол школачыларга чурттуң иштики политиканың кол чугулаларын таныштырган болгаш амыдыралдың улуг айтырыгларынга тайылбырлаан.

Ооң соонда райкомнуң ийиги секретары Ч. А. Моңгуш тыва улустуң бүгү-чаңчылдарынга доктаап, шаанда тыва өг-бүлелерге уругларның ада-иезин хүндүлеп чорааны, кыш-ажылга кандыг дадыгышкылаан ол чорааны билиндирип чугаалаан. Ужуражылганың уругларга улуг сонуургалдыг болгаш ажыктыг талаларын бергени чугаажок. Моон-даа соңгаар ындыг ужуражылгаларны эрттирерин партия ажылдакчылары аазаан. Бүгү чонбисте ужуражылгалар база болур.

Зоя КУУЛАР,
Башкы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Айның карангы талазында». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.45 «Империяның аттракциону». 10.05 «Дириг амытаннар оранында». 11.05 Мультфильм. 11.25 Урутаар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25—14.05 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле Канаданың шилиндек командалары. 18.30 «Үе». 19.00 «Айболит доктор». Мультфильм. 7-ги сериязы. 19.10 Эвилел кежиими — чангыс четтиилче орук. 19.55 Чугула интервью. 20.05 «Шугур хемнер агып тыдар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 П. Доминго, Л. Паваротти, Х. Каррераның киржилгези-биле Римден концерт. 23.25 Медээлер. 23.40—23.55 Шыдыраага делегей маргылдаазында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15, 9.25 Өртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.45 Бойдус эртеми. 2 класс. Кыш келген. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. «Дурзунчуг селекте», ооң салгалдары. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Манап, идегеп ор мен». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10—13.40 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

16.35 «Айтырыглар, харыылар». 16.50 Медээлер. 16.55 «Танышкыга уламчылап тур». Калмык черге ужуражылгаңнар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удуваар, чаштар». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Алин тону».

МОСКВАДАН

21.35 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ЧСФР биле Финляндияның шилиндек командалары. 22.15 Эвилелдениң республикалар публицистиказы. «Бирги деңнелче постскриптум». 23.15 «Пушкин шолу». Телефильм. 23.25—01.40 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (00.05)— Киноклуб.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.30—21.35 Коллаж.

ЧЕМПИОННАР СОЛУШКАН

Шыдыраага бирги черлер дээш маргылдаага киржикчилерни моон мурнунда сударатпан турган. Ынчалза-даа өске черлерден чалаттырган дөрт шыдыраачыны манаан. Оларга немей дөрт кижи база херек апарган. Ынчангаш районнардан болгаш Кызыл хоорайдан 34 шыдыраачы аразында маргышкан. Оңу беш салгалдыг болдургаш, швейцар система-биле эрттирген.

Түңнелинде бирги черни Хову-Аксыдан Александр Болдынов, ийигизин Барыын-Хемчиктен Сергей Селен, үшкү, дөрткү черлерни Кызылдан Лев Балдан, Тоджудан Сергей Кол олар үлешкен.

Ынчангаш бо дөрт шыдыраачы түңнел оюнга ойнаар эргени чаалап алган болгаш тус-тузунда эртенниг бараанар-биле болгаш түңнелдер-биле шаңнаткан.

АСАТОВ ТИИЛЭЭН

Республиканың бирги чери дээш маргылдаага 10 эр, 8 херээжен шыдыраачылар ойнаан. Эр-даа, херээжен-даа шыдыраачылар долгандыр салыр система-биле ойнааннар.

Түңнелинде эр улустан бирги черни Вячеслав Асатов (Кызыл) алган. Ол чаңгыс-даа кижиге уттурбаан. Ийигизин база Кызыл хоорайның төлээзи Александр Паршаков бузурелдиг биле ээлээн. Үшкү шаңналыг черге Хову-Аксыдан Александр Болдынов төлептиг болган.

Маргылдаага спорт мастеринге кандидат болгаш бирги разрядчылар киришкен.

БИРГИ ЧЕРДЕ — НИНА ХОМУШКУ

Херээжен шыдыраачыларның саны эвээш болган. Тыва хөй районнардан шыдыраачылар келбээн. Ынчангаш херээжен шыдыраачыларның саның көвүдедир талазы-биле чер-черлерде шыдыраа федерацияларын болгаш райспорт комитеттер кичээнгейни ынаар угландырып, тускай хемчегни алыр ужурлуг.

Чаңгы хөнүк үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде сөөлдээн алды санныг болуп, Кызылдың башкы институдунуң студентизи Нина Хомушку бирги черни алгаш, республикага бир дугаар чемпион болганы ол. Улуг-Хемниң шыдыраачызы Ольга Федорова ийиги черге төлептиг болган. Республиканың каш дакпыр чемпиону Марта Донгак үшкү черни ээлээн.

Ынчангаш эр-даа, херээжен-даа шыдыраачыларның республика чемпионнары чаа болган. Оларның адрезин-даа алган.

Шаңналдыг чер алган шыдыраачыларга өртектиг белектерни болгаш дипломнарны тывыскан.

Александр БАЙКАРА.
Николай ОНУФРИЕВ.
Бирги чергениң судьялары.

МООЛДА ТЫВАЛАРНЫҢ ДЫЛЫ

Эртемденге сөс

Бо чылдың октябрьда совет, моол дыл эртемденнериниң экспедициязы Моол Арат Республиканың Ховд аймакка чораан. Экспедицияны моол тюрколог, филология эртемнериниң кандидады Болд Лувсандоржийн удурткан. Совет Эвилелинден Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Бурятияда филиалының улуг эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң доктору В. И. Рассадин база Тываның эртем-шинчилел институдунуң биче эртем ажылдакчызы, Эртемнер академиязының Дыл институдунуң аспирантызы П. С. Серен чораан. Экспедицияның кол сорулгазы — Моолда чурттап чоруур тываларның дылын өөренири. Бо удаада ук экспедиция Ховд, Буянт сумуларга ажылдаан. Дараазында Баян-Өлгий, Хөвсгөл аймактарда чурттап чоруур тываларга ужуражып, дыл талазы-биле материал чыып алыр сорулгалыг. Ажылдың түңнели кылдыр «Моолда тываларның дылы» деп улуг эртем ажылын бижиир сорулгалыг мен.

Тывалар колдуунда Ховд аймактың Буянт сумузунда чурттап чоруурлар. Ниитизи-биле мында сезен хире өг-бүле бар. Колдуунда көшкүн амыдырал-биле чурттап чоруур болгаш мал ажыл-агыйында хаара туттунганнар. Улуг болгаш ортумак назылыг тывалар бодунуң төрээн тыва дылын эки билирлер. А аныяктарның база бичии уругларның чартык кезии бодунуң төрээн тыва дылын билбестер.

71 чаштыг (харлыг), хаалыр сөөктүг Насан ирейниң чугаазы-биле алырга, тываларның аразында доңгак, хайдык, хаа хайык, чаг тыва, ооң иштинде сарыг чаг тыва, кара чаг тыва; иргит сөөк, ооң иштинде калчан иргит, беглиг иргит, адай иргит, хаа дарган, кара соян, ак соян, кызыл соян дег аңгы-аңгы бөлүк сөөк кижилер бар. Чижээлээрге, иргиттер: калчан иргит, беглиг иргит, адай иргит аразында аал-оран болбас, тодарагайлаарга, ол бөлүктүң кижилери ашак-кадай болуп, өг-бүле болбас. Чүге дээрге хадуңмадан үнген бир бөлүк, ада-ызыгуру чаңгыс улус болур. Иргиттер өске сөөктүң тывазы-биле, чижээлээрге, чаг тыва азы доңгактар-биле аал-оранныг болуп, өглендип болур.

Бо чүүлге номчукчуларны Моолда чурттап чоруур тываларның дылында онзагай чүүлдери-биле база аас чогаалы-биле каксы таныштырар сорулганы салдым. Чижээлээрге, мал-дар аайы-биле кижилерниң мыйгаар ылгап адап турар: улгады берген улусту (кижини) чаштыг кижи дээр. Чижээ, «чаштыгларыкыс карак шийип калган» деп чугаалаарлар. Уругларының эң бичезин «хечпези» дээр. Бичии уругларны оюннар, 10-11 харга чедир ооолак уруглар, 15-16 харлыг эр кижини «оол», 16-20 хар аразында эр кижини «ашкак», 30 хардан өрү назылыг улусту хоочуннар дээр. Херээжен кижиниң «чүгээр кижи» деп адап турарлар, а кижээ баобаал, уруг-дарыг чок кыс кижиниң «херээжок» дээр.

Буянт сумузунуң чоогунда ак тарбаган, кара тарбаган деп ийи аңгы хевирлиг тарбаганнары барын чугаалаашкан. Тарбаганнарны хар-назынының аайы-биле адаары: «сыңгый» — чаш тарбаган оглу, «кеспел» — бир харлыг тарбаган, «моон тарбаган» — улуг тарбаган, «тарчы» — сувай тарбаган, «когүүле» — кыс тарбаган, «асыг» — эр тарбаган. Оларны «хөөредип адар» база «манап адар» деп ийи аңгы хевирлиг арга-биле аңнап турар.

Чылгы малдың өң-чүзүнүн, демдээ көргүскен сөстер дөй янзы болуп турар. Чижээлээрге, ак-кула, сарыг-кула, кула, дорут, кызыл-дорут, кара-дорут, хүрең, шилги-хүрең, шабыдар-хүрең, кара-хүрең, халиун, ак-халиун, көк-халиун, кара-халиун; бүүр аът, шокар аът, көк-оле, кара-сарыыл, ак-сарыыл, ала, кара-ала, кула-ала, дорут-ала, көк-ала, хүрең-ала, толбаныг бүүр аът, меңниг кула аът, сылдыс шокар аът, ак дамчыг, кара-калчан, ак тавактыг, төөвейлиг аът... Хар-назының аайы-биле: «кулун» — бериң чаш оглу, «чаваа» — ийи харлыг аът, «кунан» — үш харлыг аът, «дөнен» — дөрт харлыг аът, «бесте» аът — беш харлыг аът деп ылгап адап турар.

«Өлүр» деп сөстү чок болуп каар, дестай берген, бурган болуп калган, ынай болган, ораан калган деп эфемизмнер-биле солуп турарлар. «Чылан» деп сөстү ойзуп узун курт, узун хаайракан деп, а адыгны ирей, иреек деп адаарлар.

Экспедицияның чоруп турган үезинде аас чогаалынга хамаарышкан элээн каш материалдар чыгдынган чүве. Олардан каш чижек бээээл:

Бөгүн туткан дакшазы
Мазым чигир амданныг.
Бөгүн туткан өргөөзү
Моңгүн-биле куржагалыг.
Амыы туткан дакшазы
Аларман чигир амданныг.
Амыы туткан өргөөзү
Алдын-биле куржагалыг.

ТЫВЫЗЫКТАР: Дыңзалайның бажында дыш сарыг чаваа тур (сырга).

Кызыл, кара ийи шек чылгажып тур (от, паш).
Ала чаваа хыл кажаалыг (карак).
Ыры: Кулунчакты азыраан, кулуруун чүге кезерил?
Кулугур бисти азыраан, кулга чүге чаарыл?
Чаваажыкты азыраан, челин чүге кезерил?
Чаш бисти азыраан, чапка чүге чаарыл?
Төрелчиниң сигени доне бодаа хоран ба?
Доңгүре каккан дорут шай төрээн не хоран ба?
Кыр чериниң сигени, кырган бодаа хоран ба?
Кыргый каккан кызыл шай кырган нез хоран ба?

Буянт сумузунда чурттап чоруур тываларның дыл-домаазын онзагай чүүлдерин кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг. Моол-даа соңгаар доктаамал харылзажып, бүгү талазы-биле материалдарны чыып алыры бистиң төөгүвүстү, дылывысты хандыр өөренирге дузалыг.

Полина СЕРЕН,
Аспирант.

Күрүне садыгның болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының уран чүүл фестивальдарының тиилекчилериниң бирээзи — Улуг-Хем районда «ҮТКА 25 чылы» совхозта ажылчын кооперациянның ажылдакчыларының көргүскен концерттерни чүгле арыг-үзүүжүлер эвес, а кожа хелбээ районнарның ажылчыннары база сонуургаарлар.

Уран чүүл коллективин тургузарынга болгаш аңаа таарымчалыг байдалдарны кылырынга ол ажылчын кооперацияның баштаар чериниң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады Ч. К. Айыр-Санааның киирип турар үлүү эвээш эвес дээрзин база демдеглээри артык эвес. Сценага ол коллектив ойнап турда көөрге, дыка чараш: оларның кеткен хептери каас, чаңгыс аай.

Салым-чаяалыг бот-тывынгыр композитор, Шагаан-Арыгда уругларның музыка школазының директору Каадыр-оол Бегзи арыг-үзүүжүлериниң уран талантылыг коллективиниң удуртукчузу болган. Дуржулгалыг болгаш хоочун хөгжүмчүнүң ырларны үдеп, оону башкарып турарын көрүп олурарга, солун база бир чаа хевирлиг-даа.

Чоокта чаа болуп эрткен көрүлдеге арыг-үзүүжүлер үшкү черни ээлеп, шыырак дээн коллективтериниң бирээзи болган.

ЧУРУКТА: «Тооруктуг долгай Таңдым» деп ырыны садыгжы Светлана Соян күүседип турда, баян-биле үделгеде Каадыр-оол Бегзи.

Маадыр-оол КАЛЧАН-НЫҢ сөзү болгаш фотозу.

КАИ экраны

АГААРНЫ АРЫГ ТУРГУЗАР

Амгы үеде экология айтырыы экономиктиг болгаш социал-политиктиг сорулгаларны күүседиинге кол черни ээлеп турар. Ону шиитпирлээринге элээн хөй хоойлу-дүрүм документилерни болгаш автомашиналарга хамаарыштыр ыш үнер талазы-биле хоралыг бүдүмелдерни эвээлти үндүрериниң дугайында сүмелерни ажылдап кылган.

Ылаңгыя автомобильдерден үнген ыш углеводородтар-биле 50 хуу болгаш углеродтуң хиимиктиг каттыжылгазының 90 хуузу болуп, агаарны хирлендирип турар. Автотранспорттан үнген ыштар черден шоолуг бедивес болгаш кижиниң тыныр органнарынга кончуг айыылдыг.

Автомобиль кижиге ажыктыг, ол чокта чүү-даа чүве бүттүнмес деп чүвени база утпас болза.

Амгы үеде 1987 чылдың декабрь 17-де үндүрген «Бойдус камгалалы. Атмосфера. Бензин-биле ажылдаар автомобильдерниң шимчедикчилеринден үнген ыштарга углеводородтарның болгаш углеводородтарның химиктиг каттыжылгазының туруп турар хемчээлиниң методтары болгаш нормалары» деп күрүне стандардының доктаалы күштүг болуп арткан. Ынчангаш күрүне стандардының сагыр турары-биле алырга, мында айыттынган хемчээлинден углеводородтуң үнүп турары хөй апаар болза, ындыг автомашиналарны техниктиг байдалы септелгеге тургузар азы автобүдүрүлге черлеринче дедир эгидер апаар. [illegible]

Ынчалза-даа ол байдалы биле тура, бистиң оруктарывысче «хирлиг» машиналарның үнүп турары кымга-даа чажыт эвес. [illegible] Боттарынга [illegible]

Бо чылдың апрельден ноябрьга чедир [illegible] Тыва АССР-ниң Бойдус камгалаар талазы-биле күрүне комитеди [illegible]

[illegible] 1240 автомобильдерни [illegible] 1067 [illegible] 721 [illegible]

адаар талазы-биле дүрүмнү хажытпан дугайында бижиктерни ол автобүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга берген.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң санап каанын-биле алгаш көөрге, 1989 чылда Кызыл хоорайга хирлиг бүдүмелдерни күрүне транспорту 18395 тоннаны, хуу машиналар 7729 тоннаны ажылдадып үндүрген. Бир дуп-хүнде 80 тонна хоралыг бүдүмелдерни хоорайның чурттакчылары тынып турар болган.

Агаарның ындыг байдалын биле тура, чамдык бүдүрүлгелерниң удуртукчулары атмосфераны арыг тургузар талазы-биле багай ажылдаан. АТБ-2, ПАТБ, СТО, «ВАЗ», СТО «Тываавтотранс» бүдүрүлгелериниң [illegible] хыналдаларны чорутпаан болгаш Красноярск хоорайга күргамнаализаторлар [illegible] албаан.

Агаар камгалаарының талазы-биле хоойлу-дүрүмнү үрээн дээш административтиг хемчеглерни хоорайларның, районнарның, суурларының кол Советтериниң улус депутаттарының доктаамал административтиг комиссиялары онаап болур. Бистиң кураавтоинспекторлар ажылдакчыларының сорулгазы болза, чорум үрээн чолаачыларны өй-шаанда тудар болгаш ол үезинде документилерни долдургаш чедирип бээри болур.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң административтиг комиссиязының кежигүннериң агаарның атмосферазын хирлендирген чорум үрекчилеринге [illegible] хемчеглер албайн турар. Комиссияның [illegible] дарын хынап көрүпкеске, 67 хуузун сагыылган, 33 хуузун торгаалаан. Ортумак-биле алырга, бир кижини 7 рубльге торгаан болган. Ындыг [illegible] агаарның атмосферазын камгалаар талазы-биле [illegible] Маңаа чүгле шыңгыы негелде херек.

Агаар камгалалының талазы-биле [illegible]

1991 чылда [illegible]

[illegible]

Аяс КУЖУГЕТ,
Тыва АССР-ниң ИХЯ-ның КАИЕ-ниң улуг автоинспектору, милицияның капитаны.

ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Кызыл хоорайда автотранспорт шимчээшкининиң [illegible] база бөгүн бодалдыг өөренип көргеш, республика эмнелгези чамдык медицина албан черлериниң ажылдаар шагын өскерткенин дыңнадып тур. Декабрь айдан эгелээш келир чылдың апрель 1-ге чедир №№ 1, 2 поликлиникалар 8 шактан 17 шакка чедир ажылдаар. 17 шактан 18 шакка чедир дежурный терапевт ажылдаар.

Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузунда 25 дугаар бажыңда [illegible] топ ажыттынган. Аңаа пенсионерлерни 8 шактан 18 шакка чедир хүлээп алыр. [illegible] ажылдап турар.

№ 2 поликлиникада (Набережная кудумчузу, 22 «а») инвалидтерни, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин, интернационалчы дайынчыларны чыттырып эмнээр черни ажыдып. Ол четвергте 14 шактан 18 шакка, субботада 9 шактан 12 шакка чедир ажылдаар.

КИНО

ДЕКАБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Приказ № 027» (КНДР) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (улуг зал). Видеозал: «Кактус Джек» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.20, 12.30. Киноклуб «Орленок» («Тимур и его команда») 10.40, 14.40, «Жажда мести» 12 сериязы 16.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Налево от лифта» 13.30, 17.10. «Две стрелы» 15.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сердце ангела» (АКШ) 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Однажды в Америке» (3 серияда) 17.30. «Хапуссен» 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; агроүлетпүр — 3-41-16; культура — 3-39-15; информация — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; өөредилге — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аазы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары бажыңы № 1.

Чурук № 547.

Тувинская ... БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 21 пятница
№ 291 (14491)
1925 чылдан үнделлеттинген
Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

Съездиниң декабрь 19-та хуралын А. И. Лукьяновтуң даргалаашкыны-биле ажыттынган. Тургустунуп келген чагыгы ёзугаар Секретариаттың удуртукчузу Г. Е. Клочков дыңнадыг кылган. Илетчел талазы-биле санал бээри-биле 443 депутат адын бижиткен оларның 36-зы саналын берген. Депутаттарның күзели ёзугаар эштер Н. И. Рыжков, Э. А. Шеварднадзе, В. И. Крючков санал бээри-биле аттарын бижиткен.

Съездиниң адынга хөй санныг телеграммалар, чагаалар кээп турар. Оларда улуг айтырыглар бар болуп турар. Ынчангаш Секретариат Съезд соонда Дээди Совет ол бүгү чүүлдерни экии анализтеп көөр ужурлуг деп санап турар. Секретариат бир болуушкунуң дугайын онаалап дыңнадыкап турар. Ол чүл дээрге Молдованың чамдык депутаттары Секретариат оларның негелдезин хандырбаан дээш дүүн Съездиниң хуралындан үнүп чоруй барган. Ынчаарга ол республикадан бир чамдык депутаттар — Б. Т. Палагнюк, М. К. Пашалы, Н. А. Костишин олар Приднестровье болгаш Гагауз республикаларны тургузар дугайында айтырыгны бо Съездиге шииттирерин негээн. Ынчангаш байдал нарын болуп турар. Тургустунуп келген байдалды өөренип көргеш, чурттуң удуртулгазы Молдова ССР-ден келген депутаттар-биле база катап ужуражып, бо айтырыгны бодуур-чогуур-биле шиитпирлээр болза эки деп, Секретариат санаан.

Эртенги хуралга депутаттар С. А. Ниязов, А. Н. Крайко, В. Н. Фокин, Н. Э. Терешюк, Т. К. Исмаилов, Б. Н. Ельцин болгаш оон-даа өскелер санал берген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин чуртта байдал кончуг нарыыдап эгелээн, чагырып дужаар системаны ажып эртер байдал харын-даа ону бичии-даа коомадып шыдавазывысты мининр ужурлуг бис деп саналын эгелээн. ССРЭ-ниң Парламентизи херек кырында аткаар октаттынган, чагырып дужаар система Съездиге бодунуң күзелин албадап турар. Бөгүн Съезд бодунуң дөрт сөзүн чугаалаар азы политиктиг арендадан дүжер ужурлуг. Чуртту бөге байдалдан үштүп алырының тодаргай программазы Эвилел удуртулгазында чок, ынчангаш ол чаартылга чорудулгаларынга шаптыктааш турган берген.

Россия Кремльдиң албадаашкынын катап тургузарынга кажан-даа чөпшээрешпес. Амгы үеде бөге байдалдан үштүнүп болурунуң чаңгыс аргазы төп биле республикалар аразынга деп эргелиг чугаалажышкыннарны кылыры болур деп, Б. Н. Ельцин чугаалаан.

Эртенги хуралга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков чүве чугаалаан.

Кежээки хуралга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Национальдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов «Чаа Эвилел керээзиниң нитти концепциязының болгаш ону чарарының чуруумунуң дугайында» илеткел кылган.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Чурттуң байдалының болгаш кризистиг байдалды ажып эртер хемчеглер дугайында айтырыг талазы-биле М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

Хүндүлүг улус депутаттары! Чүгле Съездиниң эвес, харын база бистиң чурттуң амыдыралының бодунуң-даа төп айтырыының талазы-биле санал-онал солчуушкуннарының дугайында чүнү бодап турарымны дорту хевир-биле үлежип, чамдык бодалдарымны илередип, бодумга кылган түңнелдеримни чугаалаарын меңээ чөпшээреп көрүңер.

Илеткелди белеткеп кылып турганым үеде-ле, бо Съезд мурнундаазызындан [illegible] дээрзиниң дугайын бодаан мен. Ол боттуг чүүлдерге, санал-оналдарны чугаалажып көөрүнче, тодаргай болгаш тускай шиитпирлерни ажылдап кылырынче мооңнеттинер ужурлуг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол эң-не ажыл-херекчи ёзу-биле ажылдаар ужурлуг. Мен ам-даа ынчаар бодап тур мен. Амгы байдалдың дугайын хойну чугаалаан, ол чугаалаар дооста, аңгы-аңгы туруштар-биле, дорту-биле айтып чугаалаан болгаш бистерни шуптувусту соңнуургадып база дүвүредип турар, оларга харыыларны Съездиден кижилерниң манап турары кол-кол айтырыгларны шыңгыызы-биле салган. Ол чорук мээн үстүнде чугаалаанымны ындыг ажыл-херекти ёзуну негеп турар.

Митингилээр политиктиг шуугаазын үндүрер, бот-боттарын бурууладыр, чайгылар чоруктар болзун, кризистиг байдалды ажып эртер талазы-биле ходелиишкиннерни дугуруштунган программазын хүлээп алыр дээш бүгү-ле боттуг аргаларны. Съездиниң бүгү күжүн каттыштырарының дугайында дыка хөй депутаттарның бодалдарын чүүлдүгзүнүп тур мен. Ам биске ол чүү-даа артык чугула. Ынчангаш бир эвес баштайгы хүнде өске эмис сорулгаларны бодаан баш удур [illegible]

[illegible]

гаш боттуг суверенитетти республикаларның чедип алыышкын байдалдарында кол сорулга — корум-чурумну быжыглап тургузары, хамаатыларның хууда болгаш эт-херенги талазы-биле айыыл чок чоруун, конституция тургузуттарын камгалаары, хоойлу-дүрүмну быжыглап бадыткаары —төптүг, республикаларның болгаш чер-чер органнарының дугурушутунган, демниг хөделиишкиннерни кылырын негеп турар. Бо талазы-биле оон өске орук чок. Маңаа кижилерниң аразынга бот-боттарын буруудадыр, удурланыштырар дээн оралдажышкыннар боол турган чүве болганда, ындыг арга, ылангыя амгы байдалда кандыг-даа үре-түңнелди бербес деп санаар-дыр мен. Ынчангаш ону шиитпирлин-биле чайладып, буруу шавар ужурлуг. Ол дугайын аңгы-аңгы угланыышкыннарының депутаттары база чугаалап турдулар. Алызында келгеш, улустуң болгаш чурттуң эрге-ажыктары чүүлдеп-даа бедик кылдыр салдынган турар ужурлуг болгаш янзы-бүрү политиктиг хөөбентенишкиннерни, аңаа холбаштыр сөс-домак чүлчүрүрүн, харысалга чок чорукту бистиң улузувус хүлээп албас, буруу шавар деп бодаар мен, чүге дээрге ындыг чорук бистерниң чүнү-даа күзевейн, чуртта боол турар чүүлдерни шуптузун ёзулуг ылавылап көрбейн турарывысты айтыр ийик.

Маңаа холбаштыр бедик деңнелдиң чамдык удуртукчуларының саналдарын кичээнгейге албайн арттырып шыдавас мен. Төп дугайында айтырыгны өжегээр ажыглап алгаш, суверенитет дугайында айтырыгны баштай тургускан бис деп холгаарлаары моон соңгаар болзун. Бо айтырыг оларның чамдыктарының албан-дужаалдарынга көстүп келиринин мурнунда-ла тургустунган болгаш национал айтырыг талазы-биле шиитпирлерде база программаларда айыттынган болган. Ол бүгүдеге билдингир.

Бистер боттарывыстың хөй национал-дыг күрүневистиң ындыг байдалга арттырып черле шыдавас бис. Оон ужурундан ону ханызы-биле чааргырының оруунче киирген болгай бис. Ол оруктан чайлап болбас, ынчапмас болза, бо хире хөй улустуң чурттап турары ниитилелге кандыг-даа эмис сорулгалар чедип алдынмас. Унитаризм-даа, [illegible] чарлыр бистерниң кирери оруувус-биле — федерациянын принциптерин үндезилээш, суверенниг күрүнелерниң эвилелинче углай чорууп турар.

Бо айтырыг талазы-биле [illegible] совет улусту Кремльге [illegible]. Кремльге ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездилери, Россия Федерациязының улус депутаттарының съездилери боол турар, маңаа профсоюзтерни куралдап ажылдаар чыглып турар.

Бо дээрге бистиң Кремлевиг-тир. Маңаа туруш-бодалдарны хостуу-биле илередир. [illegible]

дыр. Эки-багай-даа, чедер-четпес-даа болза, ол кандыг-бир кижиниң хей черге бодап каапкан, кандыг-ла-бир хоозун чүүлү эвес, бистиң боттарывыстың чаяап алганывыс төп-түр, ону ам кээп өскертир, бир янзы кылдыр көөрүн күзеп турар апарганывыс ол бе. Ону политикага соора ажыглаар чорукту буруу шавар ужурлуг.

Съездиниң хурал залынга чурттуң бүдүрүлгелериниң болгаш регионнарының аразынга ажыл-агыйжы харылзааларның үзүлгениинге холбаштыр бүгү-ле хомудалдар, дүвүрээшкиннер, харын-даа кижилиңнээшкин диргелип турду. Чамдык саналдакчылар бо талазы-биле боттуг байдалды ындыг билип, үндезинниг кылдыр көргүзүп турганнар. Мен ону хандыр бодап көрүп тур мен. Ол дээрге бистиң четпезивис боор харын. Ону маңаа, бо съездиге-даа билип турган. Теоретиктиг концепцияларны илереттишаан, эштер оон-биле кады бистиң экономикавыста болуушкуннарының дугайында, хоорайларда, регионнарда, республикаларда чогум чүү боол турарының дугайында долу уткалыг информацияларны кылганнар. Чамдыкта принцип ёзугаар шын-даа болза, чүгле арыг теория талазы-биле кылдынган тайылбырларны кижи дыңнаар-дыр. Ынчалза-даа бир эвес шыңгыы эртем болуп практика дамчыштыр үргүлчү хынаттынмас, оон судалын билбес болгаш бодунуң ээлээнде ол практиканы байлакшыппас болза, шын сүмелерни черле берип шыдавас болгай. Чогум-ла ындыг каттыжынга амдызында болбаан. Мен амыдыралдың өмүнээзинден, практиктиң адындан чүве чугаалаар кижилерни, бүдүрүлге коллективтерин төлээлеп турар кижилерни, эштерни чедир көрбес чорукту бир янзы бодап, [illegible] база [illegible] ийик мен. Ол айыылдыг, эштер, шынап-ла айыылдыг. [illegible]

[illegible]

болза, чурт база быжыгавынчан ону божаннадырын шенеп көөгейлер аан.

Бис Съездиниң ажылының үезинде-ле 1991 чылдың экономиктиг дугуржулгаларын чугаалажып көөрүн эннзиге чедирип, бо талазы-биле күш-ажылчы коллективтерниң дүвүрээзиниң чавырылдырар ужурлуг бис. Бо хуралдарывыс чалсарлап турда, чоокку бир-ийи хүнде үелеп тывкаш, Федерация Чөвүлелинге республика удуртукчуларынче чорутканы төлевилелдерни олар-биле кады чугаалажып, оларның саналдарын көөр деп бодап тур мен. Ол дугуржулганы ыяап-ла чарар херек, ол ам бистиң бүгү улузувуска эң-не чугула.

Бо чугула ындыг теманы доозуп тура база бир чүве дугайында чугаалаксаан ийик мен. Мында кым шыныгыл, кым буруулугуу деп маргылдаа кедурлүп келди. Барааннарны боттарын солуштуруп турарының, республикалар болгаш девискээрлер аразынга экономиктиг хоруушкуннар дайынының дугайында шүгүмчүлээнимни чамдык эштер республикалар аразынга чаа харылзааларны, оларның болдун хүлээп көөбейн турар кижи-дир деп билди мышкаш. Ындыг-ла харын, болуп турар ол чүүлдерни, бо-ла бүгү каайлы черлерни, өске-даа ындыг чүүлдерни бир янзы бодап, билип болбайн аан; ол дээрге продукция бээрин үскениинге, бистиң экономиктиг амыдыралывысты саңдаразын турарынга харын-даа диджик — ону билип тур мен. Ынчалза-даа эштер, ону экономика ажылынга кедилиг угланыышкын кылдыр санаар болза шын эвес, ол дээрге рынок талазынче эвес, а оон ырады, дедир бурганывы ол мышкажыл. Чүге дээрге бис ону күзевиссе-даа, күзевезивисе-даа ол бүгү шимченгир, амыдыралы ниити-эвилел рыногун тургузарының оруунга ала-чайгаар-ла турун аар, оон кол субъектилери — кирэкчилери болур бүдүрүлгелерниң ажылынга шаптык болур. Олар боттарының аргалыгыннарын ажылап дээп жаан кейлиг ходелир, сагыш-тыңныгыр, шимченгир ажыл-агыйжы болур, ам бар харылзааларны деткип, чаа партнерларны тывар апаар. Бистиң экономикавыска шаңкын чыдылга бээр бир үндезин ол.

Оон-биле кады байдалды төлүп эртир халаптыг [illegible]

[illegible]

эвес чөптүг чүүлдер чугаалаттынды, частырыгларже кичээнгейни углаан, оларны мен база адап турдум. Ол чокка рынок харылзааларынга чедеривис бөөрге дээрзин бүгүде билип турар. Съездите мындыг чүүлдүг барымдаалап көрээлем: келир алды ай азы, харын-даа, 1991 чыл долузу-биле — эң-не харыысалгалыг, эң-не эргежок чугула, оон-биле кады чамдык талада, эң-не күзенчиг эвес шиитпирлерниң үези болзун, ындыг болур болза, ол дарышкылыг [illegible] кызыгаар чок болбас, ол [illegible].

Санал-сүмелерниң чамдык кезинде ам боттандырар деп турар хемчеглер бар-дыр, а өскелерни өөренип көөр апаар. Ындыг хемчеглерни хүлээп алыр хире шыдамык болгаш диним болурувус чегчийго болур ужурлуг дээрзин чүгле онзалап айтыксадым. Улус бисти билген турар ужурлуг, деткимир-даа боор ынчаш деп болай-дыр мен. Ынчалзажок бир эвес түңнелдер чок болур болзувусса, ол-ла, бувадывыс деп чугаалааш, болувуска шиитделли үндүргенинис ол.

Съездиге дискуссияны бодап, үнелеп тура, мындыг чүүлдү үндезин кылдыр көрүп турар мен: аъш-чем хандырылгазын чогумчулар талазы-биле тур үениң онза болгаш үр хуусаалыг хемчеглерни саналдап тура, бис ол айтырыг дээрге бүгү виниелелдиң, бүгү эрге-чагыргаларның бүгү-ле бар күжү, деми-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыг-дыр дээрзин билип турар бис. Аъш-чем-биле хандырылганың айтырыгларының талазы-биле республикалар аразында бо чыгга хамаарышкан дугуржулга бүгүдениң күжениишкиннерин каттыштырар болгаш байдалды эки талаже эң дүргеп өскертир. Маңаа дыка хөй чүүлдү кылыр апаар, эң ылангыя —аъш-чемни кадагалап-шыгжаарын, хуваарын болгаш садарын чурумчудары чугула.

Сүмележилгелер үезинде болгаш дугуржулганы белеткеп турар үеде төп дужаалының кандыг-ла-бир таарымча чок, углаттырган хемчээлдерин чыгаар хоонуг дээн утказыг бодалдар чамдык республикаларның удуртукчуларының саналдарынга илереттинди. Мен бодаарымга, бис чыылгаш [illegible] дугайында республикалар канчаар дугуржуп ап болур, [illegible] бижип каар бис. Чүгле дугуржуп алыыннар, мен аңаа, бижигзэр чугаалаарга, [illegible] цемент хевирлиг боор кирнир мен. Оон башта ам чүү болуп турар-дыр «Мээн республикамче» кээп турар бүгү-ле чүүлдер — [illegible] ындылар, оон-даа хөй [illegible] дугайында [illegible] илереттинип турар, а республикадан [illegible] дугайында чугаа [illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында).

Партия рескомитединде

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чаа-чаа эрткен сессиязының бүдүрүүнде РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң доктаамал комиссиялары «Россия Федерациязының болгаш РСФСР-ниң Конституцияларының төлевилелдеринге хамаарылга дугайында» айтырыгны чугаалажып көрген болгаш хоойлу саналдаар инициатива ёзугаар ону сессияның хүн айтырыгынга киирерин саналдаарга, ол хүлээп алдынган.

Россия Федерациязының Конституциязының төлевилединиң (Б. Н. Ельцинниң болгаш Р. И. Хасбулатовтуң ниити удуртулгазы-биле ажылчын бөлүктүң удуртукчузу О. Г. Румянцев), тодаргайлаарга 1.1, 1.4 (пункт 4), 1.7 (п.1), 2.4.2, 3.1.7 (п.2), 3.2.6, 4.1.6, 5.3.2Б (п.7), 7.4.2 (п. 2), 7.4.3 (п. 1) болгаш чамдык өске-даа чүүлдерниде негелделерни социалистиг ниитилел тургузуун уштуарынче, ССРЭ-ниң саналдазынче угланган кылдыр көрүп, реском кежигүннери таарышпас деп санааннар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының инициативтиг бөлүүнүң — «Россияның коммунистери» деп депутаттар бөлүүнүң кежигүннериниң киирип келгени РСФСР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) шилилгелиг төлевилелиниң олар деткээннер.

Көргүстүнген төлевилелдерни коммунистерниң, соңгукчуларның өөренип көөрүнге, гуманниг, демократтыг социализмни, эрге-хоойлулуг совет социалистиг күрүнени тургузарының, дең эргелиг, тускай догуннаан социалистиг республикаларның Эвилелин чаартыының эрге-ажыктарынга төлевилелдерниң талазы-биле оларны көрүп-тургузуп тодаргайлаарының даа көргүзер талазы-биле РСФСР-ниң КП-зының рескомитединиң кежигүннериниң, Кызыл хоорайнуң, райкомнарының сорулгалары тодараттынган.

«Россия Федерациязының Конституциязының болгаш РСФСР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелдерниң дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң IV сессиязының доктаалында ындыг янзылыг туруш илереттинген.

Партия рескомитединиң бюрозу «Черни хуу өнчү болдурарынга хамаарылга дугайында» айтырыгны декабрь 15-те чугаалашкан.

Черни хуу өнчү болдурар эргени хүлээп көрүп турар «Чер реформазының дугайында» Хоойлуну РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге хүлээп алганы-биле холбаштыр республиканың ажылчы чону, ылангыя совхозтарның ажылчыннары боттарының сагыш-сеткилин дүвүредип, ол шиитпир-биле чөпшээрешпейн турарын чер болганда илередип турар дээрзин бюро кежигүннери демдеглээннер.

Тыва чер моон мурнунда кажан-даа кандыг-бир кижиниң өнчүзү болуп турбаан, ол чорук амаа чурттаарынга болгаш ажылдаарынга мал-маганны одарладырынга болгаш тараа-бызаа өстүреринге шаптыктаваан а черни хуу өнчү болдурары ону эмнежок өнчү [illegible] байдалдарны, оон иштинде [illegible] хереглеттенин кылдыр хуваарынга чедирер, кижиниң кижи даңзаар чорукту тывылдыгар, төрел аймак ёзу-чурумун катап тургузар, өжээн-даа демисели өскүдер.

Тываның байдалдарынга черни хуу өнчү болдурары ону садып алыры болгаш садарын хүлээп көөрүн таарышпас дээр дугайында ажылчы чонуң санал-бодалын чөптүг деткимчени ап турар деп, РСФСР-ниң КП-зының рескомунуң бюрозу санап турар.

Хууда дузалал болгаш тараачын (арат) ажыл-агыйы, сад, мал ажылын кодурдары-биле, тывылгыр-шимченгир ажыл-чорудулганы хөгжүдери-биле бажыңнар болгаш тудуглар чаңгыс чурттаглга бажыны, дачалар, гаражтар тудары-биле база оларны хандырары-биле салгал дамчыдар эргелиг үр хуусаалыг үндезинге черни хамаатыларга дамчыдып болур.

Ажылчы чонуң чөптүг санал-бодалын, тургустунган байдалды, республиканың ажыл-агыйының башкарып чорудуларының характерин өөренип көөр бооп, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Чер реформазының дугайында» Хоойлунуң төлевилелин ажылдап кылып турган, черни хуу өнчү болдурары, ону садыглажырын амаа кирбес ужурлуг.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга
КЫЙГЫРЫГ

Ажылчыс хоозэ ажыл-агый бүдүрүлгези болуп, чер-биле шуут-ла холбашкан бистиң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының, силерге кыйгы салырывыстың ужуру мындыг, хүндүлүг сурукчулар.

Бисти, бүгүдевисти, бүгү тыва улус-биле бир демей, бистиң республиканың суверенитединиң дугайында Декларацияны хүлээп алганы сеткилдиң ханызындан өөрткен болгаш хей-аът кирип турар.

Республиканың суверенитедин боттандырарының үндезин, кол угланыышкыннарының бирээзи бистиң не-черин оглу мышкаш, хуналыг көөрүнде болгаш ону эо ёзу-биле чеп ажыглаарында деп билип турар бис.

Кым-бир кижиниң өнчүзү болбайн, тыва чер шаг-шаандан бээр бодунуң ажы-төлүнге бараан болуп келген дээрзин билир бис.

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге черге хуу өнчү болдурар эргени хүлээп көргени бисти кедергей-ле дүвүретти.

Черни хуу өнчү болдурарының хоралыг уржуктарын кызыгаарлаар — улус депутаттарының Советтерни дамчыштыр боттандырар ужурлуг. Черни садып алган үезинден эгелээш, ону садыглажырын 10 чыл иштинде хоруур дээн мышкаш кезе чок перспективтиг ковуушкундан тывылган негелде бадылаашкынның эки болуп төнеринге салдар чедирер дээн кажарлаашкын деп биске билдинер-дир.

Черни садыглажыры-биле капсырлажы бээр, ону хуу өнчү болдурар чорук Тывага черниң каш боорбак хуу өнчү ээзи бай кижилерге хуваатырарынга үндезин чурттакчыларны оон күш-биле чайладырынга, оларның хөлезилерин, кулдар болу бээринге чедирер ийик. А үлүг черлер алган хөй эвес тараачыннар, эштер кожалары-биле адааннажышкынга болгаш чөрүлдээлерге үзүк чок таваржып, төрел аймак ёзу-чурумундан камгаланир болу бээр.

Төөгү талазы-биле бистиң мурнувуста мындыг шилип алышкын бар: азы черни хуу өнчү болдурар эргени хүлээп алгаш, оон-биле келир үеде бистиң салгалдарывыстың каргыжын дыңнаар бис бе, азы оларның үндезин эрге-ажыктары дээш, ону хүлээп албас бис бе.

Чер реформазының дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылып турган, черни хуу өнчү болдурарын амаа кирбес дугайында негелдени Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге тургузарынче силерни, хүндүлүг улус депутаттары, тыва черниң, оон келир үеде ажы-төлүнүң — бистиң салгакчыларывыстың салым-чолунуң дугайында сагыш салыышкын-биле бистер кыйгырып тур бис.

Ханы хүндүлел-биле Тыва АССР-ниң улус депутаттары:

Кара-Сал П. С. — «Сүт-Хөл» совхозтуң директору.
Монгуш Б. Ч. — «Искра» совхозтуң директору.
Тюлюш А. Д. — «Найырал» совхозтуң директору.
Драпаан Б.-У. Д. — «Найырал» совхозтуң саанчызы.
Тумат Н. Т. — «Торгалыг» совхозтуң сарлыкчызы.
Хертек Ч. Х. — «Бай-Тал» совхозтуң директору.
Сувандии К. М. — «Чодураа» совхозтуң директору.
Дукур-оол К. Т. — «Эйлиг-Хем» совхозтуң бригадири.
Эртине М. Б. — «Кызыгаар» совхозтуң директору.
Яндак Т.-С. Б. — Нарын кожээ Совединиң даргазы.
Доттаа Д. С. — «Саян» совхозтуң хойжузу.
Ногаа С. Б. — «Тээли» совхозтуң тракторизи.
Каалыр-оол А. С. — «Май 1» совхозтуң директору.
Лавриненко И. П. — «Россия» совхозтуң директору.
Ооржак Н. Д. — Чадаана райүлетпүр комбинадының директору.
Донгак К. С.—«Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы.
Монгуш В. С. — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң чолаачызы.
Шомбун Б. К. — РСФСР-ниң КП-зының Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары.
Гончаров В. Н. — «Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары.
Мон К. А. — Эрзин райкүүскомунуң даргазы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга 1990 чылдың декабрь 14-те Кыйгырыгны номчаан, медээ кылдыр хүлээп алган, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга даалганы берген.

Чагаалардан

ЧАГЫГЛАР ҮЗҮКТЕЛБЕС

[illegible] ла ажылдаан стажы 8 чыл. [illegible] Амгы үеде ол [illegible]

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

бис. Политикага-даа оон чайлап болбас, а боттуг шиитпирлерге — чугаалаан-даа херээ чок. Шиитпирлээшкиннерни тывар херек.

Дугуржулганы хевирлеп-белеткээри ажылчын деңнелге эптеп ужурлуг, ону бээр эккел. Съездиге ол дугайында чугаа кылган херээ чок деп санап, моон-биле кызыгаарланып каар бодаан мен. Ынчалза-даа силерге дыңнадыр ужурлуг бис — дугуржулга бар бе, дугуржулга чедип алдынган бе азы чок бе. Ол дээрге хамыктың мурнунда депутаттарга херек, чүге дээрге чанып келгеш улустарга чугаалаар апаар болгай. [illegible] бис бо хүннерде Съездиниң [illegible] мындыг дугуржулгага база угладым.

Дүүн кадро ажыл-агыйының төлээлери-биле ужураштывыс, олар боттарының харыысалгазын [illegible] 1991 чылды черге хамаарылгага, таарчыннарның амыдырал байдалдарынга үндезин өөрениле-[illegible] Декларацияны Съездиге хүлээп алырын саналдадым. Удурланыышкыны чок болган. Ынчангаш саналдап тур мен, Редакция комиссиязы мындыг Декларацияның төлевилелин бичиие белеткеп киргүскүн.

Ажыглаттынмайн турар кадро ажылдыг черлерни [illegible] чер фондузун тургузарынга хамаарыштыр чүве чугаалаар дээр болза, республикаларже дугуржулга [illegible] документилерде оороод база сад тарып өстүрүкчүлер хамаатыларның дилеглерин хандырарының дугайында Президентиниң Чарлыы база бар. Бодап көөрүмге, бистиң Советтеривисте чаа аргаларны ол ажылдыг [illegible] ол бүгүге удурланыышкыннар чок болганда, Съезд бодунуң үзел-бодалын илередир ужурлуг.

Ол ажыл эрге-чагырганың республикалар болгаш чер-чер органнарынга хамаарыжыр-даа болза, мындыг түрүшкүн демдеглээри чугула. Министрлер кабинеди болгаш республикаларның чазактары ол ажылды шыңгыызы-биле чорудар апаар-дыр.

Чеди хүү [illegible] болдурар айтырыгның талазы-биле референдум дугайында. Чамдык республикаларда маңаа хамаарыштыр хоойлулар хүлээп алдынган, ынчалза-даа олар чамдык таварылгаларда бот-боттарынга дүүшпес эвес боок турарлар. Россияда — бир чүүл, Белоруссияда — оон өске, Прибалтикада — черлерни буржуаа хоренгитеннерге [illegible] ниң дугайында [illegible] чугаа чоруп турар. Ынчалза-даа ол бүгү эрге-чагырга органнарының шиитпирлери-дир. Референдум эрттирерин саналдадым, [illegible] ону соңгаарлатпас херээ чок. Бүгү республикаларга ол бүгүнү [illegible] бодап көөрүмге, Съезд маңаа хамааржыштыр бодунуң туружун илередир ужурлуг.

Күүсекчи эрге-чагырганың хүлээлгелериниң дугайында. Бо айтырыг талазы-биле эң хөй шүгүмчүлелдиг саналдар, ажыг-даа болза, чөптүг чемелээшкиннер чугаалаттынган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ук дискуссия бисти мурнукузундан-даа бүзүретти — эрге-чагырга дугайында айтырыг — амгы үеде эң чугула айтырыг. Ону шиитпирлевээшаавыста, бис үндезин чаартылгаларның бо үе-чадазында оон өске-даа дыка хөй айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас бис — экономикага, аймак-сөөктер аразында харылзааларга, ниитиниң корум-чурумун, хоойлу-дүрүм сагылгазын быжыглаарынга-даа.

Оон чүгле үстүкү эшелонун эде тургузуп тургаш, күүсекчи эрге-чагырганың ажыктыг ажылдаарын чедип аары болдунмас дугайында илеткелге илереттинген чүүл дискуссияларга улам ханылаттынган. Шынап-ла, күүсекчи эрге-чагырга дээрге система-дыр, ол бодунуң хай дүрүмнерлиг, оон организациязының болгаш [illegible] чорудулгазының принциптери ында бар. Бир эвес чуртта күүсекчи эрге-чагырганың бүгү системазынга дамчыр болза, Президент эрге-чагырга бодунуң хүлээлгезин күүседип шыдаар дээрзиниң дугайында маңаа илереттинген санал-оналдарга долузу-биле каттыжып тур мен. Оон-биле кады чүгаа Эвилел дугайында чоруп турар [illegible] болур ужурлуг. Ол чорук суверенниг күрүнелерниң Эвилели болдурарын өөренип чоруп турган чаартылгалар болгаш эрге-хүлээлгелерни чаа бүгү-биле тускайлап аңгылаар, чаңгыс [illegible] республикага чүгле болдунар. Мындыг байдалдаа күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай системазы турар ужурлуг. Нити-Эвилел рыногу тус-тус [illegible] ангылаар. [illegible] социал-экономиктиг [illegible] болза, ол база-ла болдунар.

Мону бүгүде барымдаалап [illegible] ужурлуг, чүгле күүсекчи эрге-чагырганың органнарда ону бодаары чугула. Эвилелдиң болгаш республикаларның суверенитеттериниң принциптериниң үндезининге Федеративтиг республика кылдыр Эвилелди камгалап арттырып алырын күзевейн турар кижилер [illegible] удурзапыр, ол дугайын маңаа болган саналдардан эскердим. Диалектикалыг харылзаа талазы-биле алыр болза ындыг.

Национальдар аразында харылзааларның айтырыы дугайында. Бо айтырыглар нити-биле болгаш [illegible] турар чамдык республикаларга база девискээрлерге хамаарыштыр [illegible] биле маңаа. Съездиге тургустунуп турду. Съездиге болгаш Президентиге [illegible] турар чагаа-билиглериниң база болгулаан, болгаш болур деп турар беседаларының кол темазы-даа ол боон турар.

Бо бүгү айтырыглар талазы-биле чаңгыс аай чүүл илереттинмейн турар деп чугаалап албас мен, ынчаарга кол чүүлде нити корууужунуң тургустунуп кээп турары черле илдең. Бистиң кижилеривистиң хөй кезии Эвилелди камгалап арттырары, ону чаартыры, ол ышкаш бистер тургустунуп турар чаа делегейниң чолеңгиштериниң бирээзи болур улуг күрүне боор артарывыс дээш туржуп турар. Оон-биле кады бистиң кижиниң, өг-бүлениң, кижиниң эргезин камгалап ап күш четпейн турарывыска чонунуң таарзынмаан турарын база катап бүзүреп көөрүн тур мен. Ындыг байдалды эдер херек, ол дээш төп-даа, каны-бир чергези-биле республика болгаш чер-чер органнары-даа харысалганы хүлээр апаар. Нити эрге-ажыктарны барымдаалап тургаш, бистер бот-боттарывыстың аразында чаңгыс угланыышкын-биле бир демниг хөделир болзувусса, ол чедип алдынар. Бирээде, чүнүң-даа мурнунда кижиниң эргезин бодаар херек, ийиде, маргылдаалыг айтырыгны каны-бир чоңга кограл-хора чедире бербес кылдыр шиитпирлээр херек.

Ындыг айтырыгларны шиитпирлээри, шынап-ла, кончуг берге дээрзин чугаалаар ужурлуг мен. Меңээ бүзүрээрин дилеп тур мен.

Литвада, Латвияда, Эстонияда боол турар болуушкуннар бисти кончуг-ла түвүреди турар. Ол республикаларга он-он чылдарда чурттап келгеш, оларның экономиказын болгаш культуразын хөгжүдеринге маргыш чок салыышкынны киирип келген дыка хөй кижилерниң ол республикаларның хамаатызы болур эргелерин казып турары черле канчап таарзып боор. Ол кандыг-даа конституцияларга болгаш хоойлуларга [illegible] кижиниң эргезиниң дугайында [illegible].

Бо айтырыгга тодарагай хамыны бээр ужурлуг бис. Прибалтика республикаларын [illegible] ССРЭ-ниң составында турар турар. Ынчангаш оларнын-биле өске республикаларның, нити Эвилелдиң аразында бот-боттарының аразында харылзаалыг хүлээлгелер — экономиктиг болгаш политиктиг хүлээлгелер, кижилерниң хамааты болурунуң айтырыглары болгаш оларның амыдырал-чурттаалгазы-биле чамдык таварылгада ук республикаларның девискээрлери-биле холбашкан хүлээлгелер тургустуна берген болгай. Тургустунуп келген ол харылзааларның бүгү комплексин дон-доран, хары угда үзе шаптары шын деп бистерни кым-даа кажан-даа бүзүредип шыдавас, артында-ла ол республикаларда турар улустарның күзел-соруун айтырбайн чыткаш. Ынчангаш бо айтырыг талазы-биле референдум чорудар деп санал киирип келгениниң чылдагааны-даа ол. Ону чорудуп турда хамааты бүрүзү бо айтырыгга бодунуң хамаарылгазын илередир аргалыг болур.

Съездиге эң Молдавага санал бердим. Оон-биле болгаш Молдаваның оңга-даа депутаттары-биле ужурашкан мен. Бөгүн бо хурал эгиирда, ол республикадан келген депутаттар-биле ужуражыр мен. Ында база-ла байдал тургустунуп [illegible] депутаттар биле [illegible] Кишиневтан, Президентке [illegible] болгаш гагауз улустуң төлээлекчилери дыңнап орган кижиниң сагыжынга мындыг болдаг кирер-дир: бир чөптүг эвес чүве өске чөптүг эвес чүвени, а ол оон дараазында база бир ындыг чүвени тывылдырар бээр деп. Ол бүгү чүүлдер чыгыы кээп-кээп, байдалды чидиглендирип, бот-боттарынга удур туруушкуннарны болдуруп, хай-халапка чедире бээр-дир. Ынчангаш бистер республиканың төлээлекчилериниң кичээнгейин чедир бээттынмаан болгаш хамаатыларның чамдык кезиниң эргелерин үреп турар шиитпирлерин күш чок болдурар дидим чорукту кылырынче угландырып келген бис.

Бүгү хамаатыларның тайбың чаагай амыдыралын магадылалдаары тургустунар, чүгүла политиктиг айтырыгларны шиитпирлээринче чүгула херектиг байдалдар бар апаар. Бо айтырыгны шиитпирлеп болур, чүге дээрге кижилерниң аразында өжээнзирек чорук шиитпирлеттинмес хевиолиг апарган чидиг байдалынга ол ам дээрезинде четпээн. Ол республикада молдаавар, орустар, украиннер, гагаузтар болгаш гректер чурттап турар. Оларга нити боол турар айтырыгларны Эвилелдиң составында суверенниг республика болур Молдованың девискээр талазы-биле чаңгыс аай бүдүн чоруун хандырар туруштан шиитпирлээр ужурлуг.

Даг-Карабахта байдал нарын болгаш кончуг айыылдыг болуп артпышаан. Ол айтырыгны моол мурнунда боол турган съездилер, Дээди Совет болгаш хөй санныг комиттер, комиссиялар шиитпирлеп турган. Ында байдал Президентиниң болгаш чазактың доктаамал кичээнгейинде турар.

Бодунуң баштайгы хуралдарынга-ла ону катап сайгарып, чугаалажырын ССРЭ-ниң Дээди Советиниң чаа составынга дагзыр. Бодап көөрүмге, ону Федерация чөвүлели чаа бүгү [illegible]. Маңаа Конституция нормалары катап тургуставар ужурлуг. Ол облакка анаа тайбың амыдыралды, хамааты тайбың чуртталганы катап тургузарынга эргежок чугула [illegible] боттуг чүүлдер бар.

Мурнуу-Осетия автономиязынга хамаарыштыр болуушкуннар дугайында. Грузияның удурталгазынга болгаш ол автономияга ССРЭ-ниң Дээди Советиниң хыйгырыын шын деп санап турар мен. Херекти түрүүр базымышкынның дузазы-биле шиитпирлеп болбас. Бот-боттарын бильчирин, удур-дедир боттуг чугаа кылырын оралдажыры чугула. Маңаа чидиг хамааты үскүлежиишкин болдурбазын бодумнуң Президент хүлээлгем деп көрүп турар мен.

Аймак-сөөктер аразында харылзааларга хамаарышкан оон өске бүгү айтырыгларның дугайын ам чугаалап күш четпес мен. Кажа-ла байдал ажык чидигленип, күрүнениң айыыл чок чоруунга болгаш кижилерниң амы-тынынга шыңгыы айыыл тургустунуп келир [illegible] Президентиниң удурту [illegible] демдеглээдим. [illegible] мындыг таварылгада Президент бүгү харысалганы бодунга алыр апаар. Президентиге хамаарыштыр Съезд мурнундан-даа, Съездиниң бодунга-даа кылдынган чемелээшкиннерни база ажыг-шүжүглүг дүржүлганы угаап-бодап, ындыг түңнелге келдим.

Эвилел керээзин чарарынып келир үезиниң дугайында дээр болза, Съезд ол айтырыгга катап эглип кээр. Ынчалза-даа маңаа ол төлевилелди деткээн-даа, хүлээп көрбес-даа чүүлдер хөй дыңналган болганда, бодумнуң бодалымны илередир бодадым. Бодап көөрүмге, ол-даа, бо-даа талаларже угланган эмин эртир чидиг, эмин эртир дүрген меделгелдер кылырын арай-ла шеглеве эки боор. Улуг орукту эрткен бис — ол темага хамаарыштыр аас-даа, бижимел-даа айтырыглар салып турганнарга харыылап турарым бо. Эвилел керээзиниң амгы төлевилелинге четчир улуг орукту эрткен бис — тускай догуннаан республикаларның декларацияларын, республикаларның төлээлери-биле сүмележилгелер, Федерация чөвүлелинге сайгарылга, ССРЭ-ниң Дээди Совединиге чаңгыс эвес катап чугаалажылга, эртем дискуссияларын дамчыштыр орукту эртивис. Ол нарын айтырыгның сайгарылгазы бүгү ниитилелде чоруп турар. Эвилел керээзиниң амгы төлевилели — бюрократияның продуктузу деп санаары дээрегеле ол белен эвес, нарын чорудулгага киржип турган бүгү-ле кижилерни бүрүүдатканы ол-дур. Ажыл уламчылап турар, республика бүрүзүнден бүрүн эргелиг төлээлер бөлүктери тургустунган.

Чурттуң амыдыралының бо дажок чугула, үндезинниг айтырыынга хамаарыштыр бодунуң туружун илередирин Съездиден чон манап турар.

Дээди күүсекчи органның структуразынга өскерилгелерни, корум-чурумнуң тургузугларын [illegible] чем-биле хандырылганы экижидериниң талазы-биле соңгааплаттынмас хемчеглерни, экономиканы быжыглаары, кижилер талазы-биле киирткен саналдарны Съезд деткиир боор дээрзинге бүзүрээр боол [illegible] төнчүзүнде илередиксе-дим.

Дүүн колээ ажыл-агый ажылдакчылары-биле ужуражылгага бо дугайын чугааладым. Бистиң саналдарывыс, олар кандыг-даа ужур-уткалыг болза, дыка хөй таварылгаларда күзел чок хүлээп алдынып турар. Бис ону камгалап, шынзыдып келдивис — ол бистиң быжыг үзел-бодалывыс-даа боор чүве — Эвилел керээзиниң болгаш бүрүн эргелерни аңгылаарының үндезининге күүсекчи эрге-чагырганың ханы эде тургустунуушкуну негеттинер. Ону чылзып, соңгааплаадып турарывыс, шиитпирлиг эвес чорувувус дээш бисти шүгүмчүлеп-даа турду, а эрге-чагырганың мурнуралы мындыг нарын берге үеде канчап-даа турбас ужурлуг шиитпирлер. Алыс түңнелинде барып, бүгү чүвени дажок хынамчалыг өөренип көргеш бис ону кылдывыс. Ынчалза-жок ам база катап демги-ле [illegible] Политиктиг кажарлаашкынны ол көргүзүп турар. Мында оон өске чүү-даа чок.

Күүсекчи эрге-чагырганың [illegible] ажыл эртер ужурлуг бис. Шиитпирлиг хөделишкиннерни, корум-чурумну, [illegible] чорукту, реформаларның программаларының боттанышкынын чон манап турар. Саналдаттынган хемчеглерни эң хынамчалыг, чаңгыстап тургаш сайгарып көөр херек — чедир ажылдап кылыр, улам байлакшыдар. Кайы-бир чүүлдү албайн-даа барып болгай, ынчалза-даа тодаргай шиитпирге ындыг-ла кээри чугула. Съезд киирткен саналдарны деткиир дээрзинге идегеп тур мен.

Эштер! Маңаа дүүштүрүп, лекзигүүрлеп көргенивис байдалдың үнелээшкиннери, идип үндүрткен болгаш өөренип көрдүнер, түңнеттинер, саналдар сандараашкынны улам хаяылатпас программага келгенивисти, үениң негелделеринге дүгжүп турар боттуг программага келгенивисти бадыткаар аргалы берген. Чамдык санал берген кижилерниң ыннайбээ шураашкыннарынга, дүвүрээшкиннеринге каттышпайн тур мен, а ындыгларның аразында удуртуукаар эштер-даа бар болду. Дүүн бир чыыштарга олар тускай туруштарын хүлээп ап, балыылап, немеп, өскертип турганнар, а бөгүн кээп оон ойталап турлар. Бо үе-чадада ыңай-бээр чайгылыышкыннар, бот-боттарывыстың балдырлажырывыс чүге-даа херек чок.

Шилип алганывыс угланыышкын-биле ажылдаар, хөделир херек. Ол шын угланыышкын. Ол — социалистиг шилиш алыышкынның хемчээлинде, өнчү харылзааларын ханы эде тургузарын дамчыштыр кижилерниң күчүлүг тура-соруун көдүрериниче чедирип кээри-биле ол амыдыралдың чаа хевирлериниче, чаа ажыл-херекче, рынокче аппар чорууну.

Мурнувуста ажыл чүге-даа деңнээ аргажок улуг. Оон чүл, ынчаш? Бүгү чүвени ажып эрткеш, шиитпирлиг чадага келгеш, ам база катап ыңай-бээр чалып эгелээр бис бе?

Чок! Бүгү күштү мооннен чыгтааш, харысалганы болгуга ап, бүрүнгээрлээр херек. Чамдык чүүлдерни кылып [illegible] чазавас бис. Кайы-бир черге [illegible] чазавас. Ынчалза-даа кол чүүл талазы-биле эң шиитпирлиг артта келдивис, ону ажып эрткеш, бистиң бүгү ниитилеливистиң социалистиг [illegible] үйлер бис.

Сандараашкынныг байдалдан үнериниң боттуг программазын ажылдаан кылып, [illegible] меңээ бүзүретти. Оон-биле кады [illegible] Бүгү үе эрткен. Ажылдап эгелээр ужурлуг бис, чаңгыс-даа хүн чадырбайн [illegible] — Президентиниң эрге-чагырганың деңнелинге-даа, республикаларга-даа [illegible] бүгү ниитилелге-даа [illegible]

ЧУРУКТА: Сара Калдыңовна Лопсанчап — бедик мергежилдиг медицина ажылдакчызы. Кызылдың эмнелгелеринге ол чээрби ажыг чыл ажылдап, чоннуң кадыкшылын экижидеринге кызымак үлүүн киирип келген. Ол ам Кызылдың ийи дугаар поликлиниказында алдан ажыг эмчи сестраларының ажыл-ижин башкарып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МЫНДЫГ БООП БОЛУР БЕ?

Мен болза Чадааның «Автотехсервисте» ажылдап турар кижи мен. Кадр кижизиниң эмгелекчизинге бо чыдын бир катап чигир талону алыр дээш баарымга, улуг-дарымның дугайында шынзылга эккел, ону хоорай Соведи бээр чүве деп ынчалдылар. Ажы-төлүм хөй кижи мен, ынчангаш чөпшээрелди-даа, талонну-даа алгаш, 4 килограмм чигир ап турдувус.

Ам чүү дээр силер, кадайым ажылдавас болганда талонар бербес бис дээр [illegible] ды. Уругларым [illegible] бистиң амгы организациявыс «Сельхозтехника» турда [illegible] олурар, октябрь [illegible] багай кижи. Республика эмнелгезиниң эмнедип барбаан эмчизи-даа чок, шаг болган бис. А районнуң өкпе эмчизинге баарга [illegible] документ-даа бербес. [illegible] херекке албас-тыр. Мындыг болурга бистер бо хөй [illegible] канчаар ужурлугул? Кажыгының мурнунда ажылдап турганы коллектив мындыг боол болур бе? [illegible]

канчаар көөрүп турары [illegible] 1971 [illegible] мындыг кижи мен.

Эдер-оол МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН: Чөөн-Хемчиктиң төвү — Чадааның чурттакчызы Э. Монгуштуң бо чагаазында дүвүренниг фактыларны бижип турар-дыр. Моол мурнунда-даа ындыг хомудалдар үнүп турган. Ынчангаш ук бажыңнарның чурттакчылары кыжын соок боорундан таныш-көрүштериниң, эш-өөрүнүң, дөргүл-төрелдериниң бажыңнарынга барып, кыш ажып ап тургулаан. Ол факт ам-даа үргүлчүлевишаан-дыр.

Ийиле, бо өг-бүлеге чүге аъш-чем (чигир) талону бербейн турарыл, кандыг үндезиннигил? Бо айтырыгларны Чадаана хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы Виктор Маадыевич Сегбе харыылап, автонуң диләэнге дузалажыр боор деп идегеп, харыызын манап артывыс.

ТУРУЖУН ТУДАР УЖУРЛУГ

Партийжи удуртукчунуң көружу

Төп парламентка үнген чонга чугула херек документилерниң төлевилелдери, чурт ниитиниң болуушкуннары амгы үеде ниитилелде байдалга дечиниттирген болгаш ханы бодандыг хамаатыгалыы [illegible] турар. А байдал политиктиг [illegible] чорукту [illegible] болур [illegible] Чурт [illegible] амыдыралы — национал камгалалдың дугайында болуп турар. Ол дугайында чаа болуп эрткен РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленумунга база [illegible]

«Багай болган түзүм [illegible]» деп принципти [illegible] бис. Чүгле социализм деп чүве [illegible]

Б. Н. Ельциннин, Р. И. Хасбулатовтуң [illegible] Конституция [illegible] Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелин [illegible] Төлевилел [illegible]

дезини болур Советтер дугайында болгаш чоннуң төлүзүг [illegible] — социализм дугайында [illegible] РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездиниге [illegible] Оон аңгыда ук төлевилелде [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы «Хөй-ниити [illegible] дугайында» Хоойлуга болгаш [illegible] Россия Конституциязының төлевилелдериниң [illegible] Эвилел керээзинге хамаарыштыр база [illegible] Республика бүгү [illegible] Совет Эвилелдиң бүдүрүлгезинде [illegible] бөгүн «интернационализм» деп сөс [illegible] тургузуп [illegible] Ол дээрге [illegible] экономиктиг, политиктиг, культурлуг харылзааларынга салдынган чүүл-дүр. Ынчангаш мен бодум хуумда бистиң Эвилелдиң чаартыышкынын, Эвилел керээзинге дугуржулганы [illegible] чурттуң национал [illegible] турар. Ийе, бөгүн чурттуң капиталистиг [illegible] Коммунистиг партия [illegible] турар. Ынчангаш-ла ону политиктиг аренадан [illegible] РСФСР-ниң Компартиязы [illegible] партия [illegible] турар.

Ынчангаш бөгүнгү политиктиг [illegible] Чөөн Европаның дуржулгазындан көстүп турар.

Демократияны эрге-чагырганы холга тудуп алырынга ажыглааның чижектери Прибалтика республикаларында болуп турар [illegible] Оон ыңай [illegible] бурунгаар [illegible] улуг кижилер [illegible] Бис моон түңнел үндүрүп, ниитилелдиң күрүнениң салым-чолу шиитпирлеттинип турда доора хайгаарачылар болуп олурар эргевис чок. Ол дээрге бистиң шиитпирлиг салым-чолувус-тур.

Ийе, бөгүн бистиң ниитилел холун эттир социал дыңнадып [illegible] Ол дугайында социал-психологтуг, социал-экономиктиг байдал-даа болгаш [illegible] статистиказы [illegible] Бо чүүл бистиң республиканы, Кызыл хоорайны-даа [illegible] Шак мындыг байдалда ниитилел үр чурттап албас. Бир эвес күрүнениң сандараашкыны, экономиканың будалчаа уламчылаар болза, [illegible] чедип алыры нарындаар.

Кызыл хоорайга хамаарыштыр алыр болза, чаа чылдан эгелеп бүдүрүлгеде демзээли 20—30 хуудан-даа хөй кудулаар. Дыка хөй бүдүрүлге черлериниң ажылынга [illegible] артык [illegible] чедингилер [illegible] туруп каап болур. Улам-на дорайтап олурар күш-ажыл база технологтуг сагылга-чурумнуң байдалында чурттал-комуннал, транспорт, энергия, ... ажылынга [illegible] Оон түңнелинде хоорайның амыдыралынга улам шимээ социал-политиктиг [illegible] Чаа [illegible] «демократтарывыс» [illegible] чаа [illegible] боттарыны [illegible] баксыраан. Чүвени үреп туруп орнунга чүнү-даа тутпаан-дыр бис. Чүге бис демократтыг [illegible] олурар бис? Кызыл чылар эрге-чагырганың [illegible] хоойлуларның ажылдавайн турарынга дүвүреп турарлар ССРЭ Президентиниң саналдап киирген [illegible] Дээди Совединиң [illegible] программаны бис база деткип турар бис. Ук программа [illegible] Чүгле ханы чаралттынган хемчеглер сес кырынга артып калбазы күзенчиг.

Бөгүн хоорайның коммунистериниң хөлзедип турар айтырыгларны чугаалап тура, маңаа партия хоорайкомунуң хамаарылгалыг [illegible] чугула. [illegible] экономиканы рынокка [illegible] шиитпирлеп [illegible] Чүгле кем [illegible] Бис [illegible] ажыт [illegible] экономиканың [illegible] ниитилел [illegible] ужурлуг бис. Олар чоннуң хоорайлыңынга боттарының херекчизин тургузарлар. Рынок байдалында өнчүнүң бүгү хевирлери турар ужурлуг, ынчангаш оларга деңн байдалды тургузар. Кандыг-даа монополия — күрүнениң-даа, хуунуң-даа — хоралыг дээрзин билдиштир. Ынчаарга амгы рынок байдалында кагжыл шыдаар өнчүнүң коллективтиг хевирлерин камгалап арттырары чугула. Капитализмни катап тургузарынын оналдажыышкыннарынга доора хайгаарачылар болур болзувусса, ону бисте чок эртемнер деп чүвени коммунистер [illegible] Чүнү-даа мурнай хуужудулгага болгаш өнчүнүң күрүнениң [illegible] ужурлуг бис.

Бирээде, хуужудулганы чорудар, [illegible] реформаны тургузуп болгаш өстүрүп берген кижилерниң [illegible] саналдарын барымдаалаар. Ийиде, [illegible] Үште, дараазында капиталдың [illegible] салыышкынарының кызыгаарлары [illegible] турар ужурлуг. Чурттуң экономиктиг хамаарылгас чорук — контроль [illegible] Ынчаарга хуужудулганы [illegible] күүседип болбас. [illegible]

Бөгүн [illegible] ниитилел [illegible] коммунистерге чүү-даа [illegible] Ол дээрге кончуг улуг [illegible] Ынчангаш хоорайның партия организацияларының [illegible] кол сорулгазы — кижилерге тургустунган байдалды [illegible] Кандыг-даа байдалда коммунист кижи бодунуң адын, ажыын, туружун тудуп, бодун долгандыр кадык күштерин каттыштырар хүлээлгелиг.

Виталий ВАЛЬКОВ.
Партия Кызыл хооркомунуң бирги секретары, РСФСР-ниң Компартиязының ТК кежигүнү.

ХӨНДЕРГЕЙ

Хөндергей, ийе, Хөндергей... Ол диңмаш чаваш Хөндергейн чаңның шаамның сагыш-чолу-биле база доңнашкан чер чүве. Ону сактып келиримге, хөй чүзүн малы, когу-шыгы, эзиминде алик-хүлбүзү, хоорушиназында хоор-сарыг тараазы, сайзанак дег суурy, шалыы кишчи арат чону караанка көстүп келир. «Эртки кижи мактап эртер, элбек, байлак Хөндергейим» деп ук чер чурттуг шүлүкчү Монгуш Дугаржаптың чогаадып каан ырызы кулакка дыңналып келир. Сөөлзүредир бир-ле кижиниң «хонуп чадаан Хөндергейни»... деп шоода аарак чугаалааны сагыжымны саймаарадып чораан. Ында база үндезини бар дээрзин иштимде бодап, аңаа бир катап чедип көөзүмзе деп күзелим бо удаада боттанган чүве.

Хөндергей, ийе, Хөндергей бо-ла болгай. Хөндергей дээрге хем ады, чер ады, совхоз ады. Суурже чедип олурарымда моон мурнунда чылдарда кижи чайын-даа, кыжын-даа эртери берге турган. Ам олар «чазактың саралазы» илдик чок хап эртер чорду. Ол база өөрүнчүг. Шаандакызынга деңнээрге, суурнуң шаа-биле хөгжээнин кижи дораан эскерер. Кандыг-даа суурнуң культуразының одаа ында ажыл-агыйның экономика, культура, социал хөгжүлдезиниң көрүнчүү дээрзинге кым маргыжар боор. Ынчангаш ынаар базыптым. Ында база-ла ужур бар. Чүл дээрге ол черниң Культура бажыңының тар, бичиизин, аныяктарның сеткил-сагыжынга таарышпайн турарын, кандыг-даа оюн-тоглаа болбайн, чүгле кино үндүрүлгези-биле кызыгаарлаттынып турарын шүгүмчүлеп бижээн бир авторнуң часкаар келген чагаазы сагыжымны оорумнеп чорааны-ла шын ийин.

Кайгап калдым, часкы шаамда танцы теп, гармонь ойнап чораан эрги, бичии, куурарып, чөнүп калган клуб бо-ла-дыр. Мурнун эрткилүшкен кижилерден чажырары ол чүве ыйнаан, чиңге, чуга ыяштар-биле чажыра шып каан, көөрге муң-не көрүштүг. Артын көрүптерге, ирай берген кара чудуктар ырзайгылай берген тургулаар, ону улус көөр ээс деп бодаан боор. Карак ажыттап деп чүве ол-дур ийин. Ындыг Культура бажыңы республиканың кайы-даа совхоттарында бар. Ынчалза-даа хөндергейжилер келир чылын чаа Культура бажыңы тудуп эгелээр деп шиитпирлеп алган. «Чудук адаанче чудуруун сукпаан ээс», оларның ол күзели бүдер дээрзинге кым бүзүревес боор.

Пина Хуваажовна Куулар суурда херээжэннер чөвүлелиниң даргазы, ук клубтуң директору кижи болду. Ол моон мурнунда чылдарда «Большевик» совхозка хөй чылдар дургузунда мал эмчизи болуп ажылдап чораан. Суурда эң идепкейлиг хой-ниитичилерниң бирээзи. Чогум-на моон ужурундан ажылы сандараан культура одаан диргизери-биле сегирип алган. Бичии дыштаныр клубта ажылы кестүп эгелээн. Бөлгүмнер, дискотекалар, ужуражылгалар, оюн-тоглаа, концерттер болуп эгелээн дээрзин суурга ужурашкан кижилерим мактаар чораан.

— Чадаана хоорайга чоокта чаа болуп эрткен каттыжыышкынның бөлгүмнер конкурзунге киришкеш, шаңналдыг черни алдывыс. Ылаңгыя танцы бөлгүмүнүң угулаары база мактаткан. Үениң негелдези-биле ажылдаар дээш чаа ажылдарны чогаадыкчы ээү-биле кылып эгеледивис. Чаа чылдан эгелеп бот-орулга-чарылга негелдезин ээугаар ажылдаар бис. Комсомолчу кудаларны суурга халас, тускай сценарий-биле эрттирип турдувус. Рынок экономиказынче шилчилге үезинде чүү-даа чүве өртектиг апаар болгай. Ынчангаш чамдык организациялар-биле кежээ чарары көрдүнген. Чижээ, суурнуң чолаачылары дижик. Ол кижилер-биле суурнуң чурттакчыларын ужуражтырып, олар дугайында чылыг сөстерни чугаалап, ыры-хожамыктарны тураскаадып, хана солуннарга мактап болбас боор. Чурттакчы чокнуң культуралыг [illegible] кижилер дээш бүгү-ле хемчеглерни алыр бис — деп, Пина Хуваажовна меңээ ужурашкаш чугаалаар чораан. Шынап-ла, моон мурнунда ажылы кошкак турган культура одаан ооң чүүл удуртукчузу, бичиизинден-не ыраажы, культура ажылының хоочуну Татьяна Сат-биле сегидип ап эгелээн чордулар. «Үежилер» агитбригада совхозтуң ажыл-ишчилериниң күзенчиг аалчылары апарган. «Искра», «Алдан-Маадыр», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарның сүт-бараан фермаларынга болгаш өске-даа суурларга концерт-биле аалдап чораан, көрүкчүлерге мактаттынып-даа турган.

Амгы үеде «Салгал» танцы бөлгүмүн Мерген Сат, «Дагдаракчы» бөлгүмүн Пина Куулар, ушу бөлгүмүн агроном Мижит-Доржу Сат олар солун кылдыр эрттирип турар. Культура ажылы бүрүнгээр чүткүп чоруй баар дээрзинге бүзүрел бар. Ынчалза-даа өске культура бажыңнары-биле деңнээрге клуб ажылдакчыларының шалыны эвээш, чүге дээрге клубтуң хемчээли бичии дээр. Кайы-даа суурда культура ажылы дөмей чүве болганда, шын ээс хире. Улуг, делгем культура одаан тудуп турар ооң ажылдакчыларының бүрүзү чүү боор. Моңу өөренип көргү дег.

Хөндергей, ийе, «колхозумнуң суур болган кончуг чараш Хөндергейим» бо-дур. Чүге ону чамдык кижилер «хонуп чадаан Хөндергейим» дей бергенил? Ында база ужур бар хире. Бо айтырыгны тодарадыры-биле Хөндергей кожээ Советиниң даргазы Александр Самоевич Куулар, совхоз директору Ширин Шыырапович Монгушту тывлайн бардым. Бачым-далаш ажылдар үезинде олар аңаа кая олурар, бирээзи Кызылче, өскези Өвүрнүң Ак-Чыраажэ ситен белеткеп турар улустарынче чоруй барган болдулар. Кожээ Совет секретары Роза Доржуевна Доңгак болгаш партком секретары Экер-оол Чүлдүмович Монгуш-биле чугаалажып алгалыг болдум.

Суурнуң ваамдарынче база хая көрнүп болур. Мааңа 1949 чылда «Трудовик» деп колхозтуң таваан салган, баштайгы бажыңнар көстүп келгилээн. Ол өзүп сайзыраш, 1952 чылда «Кызыл тараачын» колхоз апарган. Ооң соонда 1961 чылда «Тыва» совхозтуң салбыры апарган сооңда, озалааш суур өскүссүреп, чаасхаанзырап эгелээн. Совхозтуң удуртукчулары ооң хөгжүлдезинче сагыш салбайн, хамык күштүг совхоз төвүнче мооңнеп эгелээн соонда, бүдүн совхоз төвү турган Хөндергей суур, ажыл-биле чугаалаарга, сандараан. Барык 17 чыл дургузунда салбыр болуп кээрге, сайзырал кайып турар. Ол дугайын республика солуннарынга хөй катап бижип-даа турду чон.

Хөндергейниң эрги девискээри Чадааның Ак-Холлен (асфальтылыг оруктан) Өвүрнүң аэт кызынга чедир турган ээрзин чөөн-хемчиктилер кончуг эки билир. Ол үеде Хөндергейниң сегийн оңттуг тайгаларын, олар-белчиирлерин Сүт-Хол, Өвүр, Чөөн-Хемчик районнарның мал-маганнары ышаа ап, ыяш-дажын олур кезип, соортуп, үлеп-тонап, үлежип турганы чаңыт ээс. Амгы Хөндергейниң девискээри Чаш-Тереектен эгелээш Шивээ деп черге чедир кызырылган. Чүге ынчап барган чоор деп айтырарынар чадавас. Ооң чылдагааны тодарадыры берге, девискээрни ынчаар кызырар дугайында тускай доктаал, шиитпир-даа чок. Ооң уламындан олар-белчиир, тараа шөлү кызырылган. Хөндергейжилерни бир дүвүредип турар бо аарышкылыг айтырыг бөгүнге чедир шиитпирлеттинмейн келген. Ону хөндергейжилерге кым дедир эгидерил?

Совхозтуң экономизи Галина Ховалыг, кол бухгалтер Светлана Монгуш-биле бо айтырыгларга хамаарыштыр чугааны база кылып ужурга таварыштым. Хөндергейниң ниити девискээри 23 муң 205 гектар чер. Ооң иштинде сиген шөлү 292, олар 19 муң 51, тарылга шөлү 202 муң гектар чер болуп турар. 1860 гектар чер санда, балансыда кирип турар хирезинге кайда тураары билдинмес, кызырылган чер ол чадавас деп специалистер санап турар. Аргаарыг 883 гектар черде чаптып чорутан. Суурда чурттакчылар 10 гектар черни ыытаа, картофель тарыырынга ажыглап турар.

Суурнуң чурттакчылары хөй кезии огородтуг, мал-маганныг. Бажың-балгат бүрүзүн арыг-шевер тудуп келген. Ылаңгыя пенсионер Сарала Кара-Сал назылап кыраан-даа бол, чылдың-на бажыңының чанынга картофельди, ногаа аймаан тарып алыр. Харын-даа бо чылын безин артыкшылын совхозка садып турган. Колхозтан совхозка чедир ажылдап келген чеден хардан өрү назылыг хоочуннар Билзээ Монгуш, Дотпа Монгуш, Кыпанчай Куулар, Мандарый Монгуш, Доплут Монгуш олар бажың-балгадын доктаамал арыг-шевер тудуп, ногаа, картофель аймаан тарып, мал-маганын өстүрүп, аныяк өг-бүлелерге үлегер-чижээн, күш-ажылчы чорууун дамчыдып турары өөрүнчүг.

— Рынок экономиказынче шилчип турар үеде чугула чүве — тускай мал-маганны, ногаа, картофель аймаан өстүрери. Ооң ыңай харын-даа өг-бүле бүрүзү согааш, балалыг, далган тыртар дээрбелиг, хлеб быжырар черлиг болза эки-дир. Ынчан тодуг-догаа чурттаар бис. Харын-даа Хөндергей хемге далган тыртар дээрбени кылза-даа кандыг боор, шаанда турган-на болгай. Хөндергей-даа бак сыраан деп чеже бисти солунга бактап бижиир боор. Суурнуң чурттакчыларының дилээ-биле 1978 чылда «Хөндергей» совхозту катап тургусту. Ам чүгле демниг ажылдаар болзувусса, чоп хөгжүвес, сайзыравас бис — деп, суурнуң хүндүлүг чурттакчызы, колхоз, совхоз тургузуушкунунуң үндезилекчизи 77 харлыг кырган Билчээниң чугаазынга кым-даа каттыжар апаар.

Чаа совхоз тургустунгандан бээр 12 чыл эрткен. Бо үениң дургузунда чедиишкин, сайзырал бар. Суурда 300 олуттуг ортумак школа, эмнелге, ясли-сад, садыг, столовая болгаш өске-даа хой-ниити организациялары ажылдап турар. Партия, профэвилел, комсомол, херээжэннер чөвүлели, кожээ Совет органнарының бир демниг ажылының түңнелинде корум-чурум үрээшкиннери эвээжээн. Кайынна хамык ажыл ис чок болуп артар боор, кайы-даа черлерде дег, ажыл-агыйда чединмээшкиннер-даа, четпестер-даа бар. Бо суурда 300 хире өреге чурттап турар, 1200 кижи бар. Ажыл-агыйла мурнакчылар каңгап чок боор. Чолаачы Валера Доңгак, хойжулар Моңзуй-оол Монгуш, Кужур-оол Доңгак, Бичен-оол Доңгак, саанчылар Татьяна Монгуш, Чечекмаа Куулар, трактористер Билчир-оол Монгуш, Анай-оол Тюлюш олар аренда керээзи-биле ажылдап, совхозтуң мурнакчыларынга санадып келген. Ол ышкаш арендатор Долаан Сагаан 2800 рубльдиң продукцияны бүдүрер керээзин 2930 рубльге күүсеткен, өскелерге үлегер болган. Ындыгларның саны улажып орар, ол база-ла өөрүнчүг ышкажыл.

Хөндергей, ийе, «хонезинде, челезинде хой-ле чүзүн малы долган» Хөндергей бо-ла болгай. Совхозта 245 ишчиниң 93-ун саар 92 хаван, 5438 хой, өшку, 260 чылгы, бир теве бар. Инек, хаван чылгызын 3 фермазы тургустунган болгаш күрүнеге продукцияны берип турар. Бо хүннерде шээр малды 17 кыштагларда тудуп, малчын бүрүзү кышты хүр ажар дээш ажылдап турар болгаш соок кышты онча-мендии ажып турары өөрүнчүг. Ынчалза-даа бо чылын малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле совхозтуң көргүзүү ындыг кончуг ээс. Ажыл-агый төрүүр чүс өшкүден 76 анайны, хойдан 48 хураганны, инектен 42 бызааны алганы малчыннарны-даа, удуртукчуларны-даа дүвүретпес арга чок. Совхоз ниитизи-биле 67 муң рубль орулганы бо чылын алган. А карылга 855 муң рубль болган. Моон алгаш көөрге, мактаныпкы дег чүве чок-тур. Харын-даа карылганы ушта бижипкени чаяан болган-дыр. Картофель шөлүнден 126 тоннаны дужаарга 40 хуу чингеткеш, 96 тоннаны күрүнеге дужааган. Ынчап кээрде, орулга 32 муң рубль-дир, а чарыгдалы 85 муң рубль болган. Ол ышкаш 1042 гектар черге тараа культураларын тарааш, кандааш-кындан тараа бышпааш, көк болганындан ону мал чеми кылдыр муң-не ажаап алган. Бо ажылдарга кол агроном Кызыл-оол Монгуш, агроном Мижит-Доржу оларның багай ажылдааның айтыр апаар. Өске ажыл-агыйлар агаар-бойдус чеже-даа багай болза, шаа-биле тарааны ажаап алгаш, күрүнеге дужаап, орулганы алган-на болгай. Совхоз сиген планын 30 хуу безин күүсетпээн. Ынчап кээрде кыш соок тыныжын үрүп кээр болза, чаш хураганнар, кужу баксыраан хойлар азыраар сиген-ширбиниш чок, та канчаар.

— Чаа кыштагны бодумнуң кужум-биле тудуп алдым. Мал-маганымның деңгели амдызында чүгээр-дир. Совхозувус директору бөгүнге чедир чаңгыс-даа катап кээп көрбеди. Автолавка база келбестээн. Хлеб чокта берге-ле-дир. Ам канчаар, суур кирип хлебтеп тур бис. Бызаа кылырынга ажыглаар чем шуут чок. Та канчап кыш ажар улус бис. Малчыннар ниитизи-биле берге байдалда чурттап тур бис. Аъш-чем, идик-хеп, сиген-ширбиниш-биле хандырылга барык чок бис. Даргалар-даа келбестээн, черле бергези кончуг апарды. Удавас хой оолдаашкыны тэлээр, чамдыкта муңгарай-даа бээр-дир бис. Хөндергейже көрнүп көрүңер деп чугаалай бээривистии-даа ужуру-мында чүве — деп, хойжу Эрес-оол Ондар болганы өскелериниң-даа хомудалын өөренип көөрү чугула.

Суурда садыг бар, ынаар шуушкан кижилерниң саны эвээш. Чылдагааны билдингир. Өске черлерде дег аъш-чемниң, идик-хептиң болгаш херегледиң өске-даа бараанннарының ховартааны-дыр. Ынчалза-даа хөндергейжилер садыгжыларын мактаар, бараан аймаан бо-ла сөөртүп келирлер-дир дээр. Аңаа кире бээривиске, хоочун садыгжы Татьяна Монгуш садыглаан тур. Шынап-ла, бараан аймаа шуут төнмээн хире. Чоннуң негеп турар бараанннары харын кезээлбес боор чүве-дир, республикада чок чүвени кайын тывар [illegible] чугаалаар чораан. Садыгжылар Валентина Монгуш, Татьяна Монгуш алды айларда 221 муң рубльдиң бараанын садыгаш, планын 110,8 хуу күүсеткен. Тос айларның көргүзүү-биле алырга, 343,9 муң рубльдиң бараанын ооңга саткан, планын 107,9 хуу күүсеткен [illegible] алырынга бүзүрелдиг кижилер болду.

Суурнуң [illegible] ырак эвесте [illegible] ажылдап турар. [illegible] 1968 чылдан бээр Кутча Аржай-ооловна Монгуш [illegible]. Мосамыштан, тургузу ажылдапкан ажылчыннар болгаш өске-даа кижилер ооң эжиин амыраар. Белеткээн [illegible] шынары эки, өртээ чиик.

Поварлар Майя, Тамара Монгуштар дуржулгалыг, амданныг аъш-чемниң белеткекчизи, хоочун повар Кулча Монгуштуң башталгазы-биле ажылдааш, айда 700 рубльдиң чемин 750 рубль кылдыр белеткээш, ай, квартал планнарын доктаамал ажыр күүселип келген. Хүнде ортумаа-биле 50-60 хире кижи чемненип турар. Олар база-ла суурнуң мурнакчы кижилери-дир.

Бачым иште туттурган суурнуң чурттакчыларының 25 уругларын «Челээш» ясли-садта өөредип, кижизидип турар. Ооң эргелекчизи Екатерина Хмел-ооловна Сат ажылы дээнде сагыш-сеткили оожургавас, олут-чыдын билбес эрес кижи дээрзин суурда херээжэннер чөвүлелиниң даргазы Пина Куулар мактаар. Ынаар кире бээрге, арыг-силиг, чылыг кончуг. Ойнаарактар-биле бичии чаштар бүрүн хандыртынган. Бичии уругларны кижизидикчи башкылар күш-ажылдың хоочуну Долчун Монгуш, Оюмаа Сат ойнаткан, өөреткен, кижизидип тургулаар. Оларның азырап турар ажы-төлдери келир үеде төрээн суурунуң чечектелиишкинин дээш төлептиг улуг-хуузун киирер дээрзинге идегелдиң отчугаштары чүрекке чалбыыштаалдыр хып келир.

Хөндергей, ийе, хөлчок чараш Хөндергей, ооң кижилери чараш, бай-байлак. Олар төрээн совхозунуң хуу бүрү сайзыралы дээш күженишкиннинг ажылдап турар. «Хонуп чадаан Хөндергейни» деп сөстерни дыңнааш, кылыктаны бээр чордулар. Ынчанмайн канчаар, шаа-биле бүрүнгээр чүткүп, эде тургустунуп, үениң негелдези-биле ажылдап, чурттап турар улусту үргүлчү-ле чемелеп-ле турар ээс. Кижилер база кижилер-ле болгай. Чедери-даа, четпези-даа турар-ла ыйнаан. Ынчалза-даа суурнуң чурттакчыларынга-даа, малчыннарга-даа чорууга хомудаар чүвези директору чораан. Мооң мурнунда зоотехниктеп турган Ширин Монгушту директорга соңгуп каан. Бо үениң дургузунда ооң ажылга шуушпен, туразы улуг, айтырыг тургузуп барган кижилерге карыы-хажагай, чүгле столундан ыравас, малчыннар-даа кезиивес, кадрларындан негелде чок. Бо четпестерни эдип алыр болза, аныяк кижи чүге директорлап болбас деп. Ынчалза-даа дарый бодунга хемчег албас болза, совхозтуң ажылын сандарадып каар чадавас дээрзин ужурашкан кижилер хомудаар. Чоннуң мараа кескулаа дыжы болгай. Ынчангаш Ширин Шыыраповичиниң бодаңганы дээре, чоннуң идегелин оскунары дег багай чүве кала турар. Хөндергей кала хонуп албас боор, амыдыралдың негелдези-биле хөгжүп чоруй баар. Кыдыр ажылдар бар, шиитпирлээр - айтырыглар-ла хөй. Аңаа чүгле демниг ажыл, чүрек чаңгыс чоруу дузалаар. Чамдык четпестерниң ам-даа барын эскерген мен. Ону коптарып тургаш чоорул, ук айтырыгларның канчаар шиитпирлеттинип турарын сөөлүнде баргаш көөр бис, хүн ийис болгай.

Суурдан үнүптерге, узун чиңге оруктар ол-бо түктерже шөйлүп чоруткаш, кижиниң хан-дамырының чүрекке эргип келири дег, олар база катап Хөндергейге эглип келир. Кижилер база-ла ындыг, ажыл-херээн бүдүргеш, бажыңнарынга чыглып келир. Ажыл-ишчи кышкы хүн доозулган, кижилер эртен кылыр ажылдарын бодап чорууурлар. Кежээки соок салгын-хат кудумчуларда кижилерниң чаактарын хүрен-кызыл кылдыр хуулдуруптар. Ынчан оларны көөрге, чараштары кончуг апаар. Машина Хөндергей суурдан чорууп улам ыңай болур, ында мен олур мен. База катап ужурашкыже, байырлыг, Хөндергей!

Сарыг-оол КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

САДЫГЖЫ ТАТЬЯНА МОНГУШ.

«ЧЕЛЭЭШ» ЯСЛИ-САДТА

ТАМАРА ХЕРТЕКТИҢ НОГААЖЫЛАР ЗВЕНОЗУ.

НИКОЛАЙ МОНГУШ — 10 ЧЫЛ ЧОЛААЧЫЛААН.

АЙТЫРЫГГА ХАРЫЫ

Улуг-Хем районнуң Чодураа суурдан күш-ажылдың хоочуну Байыр Айдынович Хертектиң айтырыынга Күрүне архивиниң шыгжамырында документилерге үндезилээш, **Н. Л. КҮНЧҮН** харыылаан — 1935-1936 чылдарда Тываның чонунуң саны, малы чеже хире турганыл?

— 1935 чылда [illegible]

[illegible]

1940 чылда малдың ниити түңү 1.515.130 турган. Даранында чылда 1.484.004. А 1942 чылда 1.190.216 апарган.

ЧҮНҮ КАНЧАНГАНЫЛ?

Чоокта чаа Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели Каа-Хем биле Таңды районнарда мал кыштаглаашкынны канчаар эртип турарының дугайын чугаалашкаш, ында улуг четпестер барын илереткен. Республиканың чазааның айтырыкынын күүседири-биле кандыг хемчеглерни ап турарын Каа-Хем райкүүскомунуң даргазы Ч. А. Удумбарадан сонуургаан бис.

[illegible]

Селен ХЕРТЕК.

ДУЖААТТЫНМАС

[illegible]

Тувак КААДЫР-ООЛ
Чадаана хоорай.

ЭРЕҢГЕЙ САЙЫТ

1938 чылдың 9 айда, Тыва күрүнениң бөлүк удуртукчуларын тудуп бажынназандан [illegible] ай четкелек, турда, [illegible] маргыштыг [illegible], медээлерни, дыңнадыгларны парлап эгелээн. Алызында кара күгүдү бадыткап алыр [illegible] үениң «дыңнангыр ажылдакчылары» республиканың суму, сууру, арбан бүрүзүнге каржы-дошкун, каргыш-аргыштыг чымыштарны эттирип, ынаа баш удур белеткээн «революсчулар» бар-ла бак сөстер-биле «чоннуң дайзыннарын» доромчылап, а баш удур-ла кара чер адаанче кирр «алалап» турганнар.

«Чоннуң дайзыны» кылдыр чыгаашкынныг айыылдан кем-буруу чок черге ТАР чазааның даргазы чораан, 1923 чылда ТАРН-га кирген Сат Чүрмит-Тажы 44 харлыында амы-тынындан чарлып, чаржыглыг, каргыштыг кара тамының албыс-шулбузу, аранчынныг аразыны, маңгызы кылдыр санаткан. Улусчу эге-чагырганың чаа оруунче кирген аныяк чалыы үезиниң эге оруктарын ол [illegible] мынчаар демдеглээн: «Лама талазының улуг дужаалын эдилеп чорбаан мен. 11 харлымдан 18 харга чедир Чадааның алдын хүрээзинге хуурак лама чораан мен. 18 харлымдан 19 харлымга чедир Орган-Өөлеттиң хүрээзинге бир чылда шажын сургуулу кылган мен. Мээң адам Саая-Широв деп кижи чайзаң дужаалдыг дужумет чораан кижи чүве. Адамның адазының ады Чамыяң, оон дужаалзаннарын билбес мен. Кырган авам төрели бооп Майды-Лээтиң деп кижи Чадааның алдын хүрээзин эгелеп тургускан кижи дээр чорган» деп ак сеткил-биле илерейин ынчан ажытаан. А херек кырында чаа эге-чагырганың ол [illegible] чылдарында өске эш-өөрү-биле кады Тыва күрүнениң капиталистиг эвес оруктап хөгжүлдезиниң эгезин ол салган, революцияның дайзыны, [illegible] хайыра чокка демисежип, оларны бузуредип-биле [illegible] келгенин бадыткаар [illegible] «1930-1932» чылдарда ТАР-ның камгалал штавының даргазы турган, түс чурттаа контрреволюстуг идегеттерни базып тээш, улуг энергиязын салган, хүн-дүн чокка шылап, моганың херекке албайн, боо-четсектиг бүгүдени баштап турган. Контрреволюсчу идегеттер артык хөй хора чедиргени черлерже болу-биле чорул турган болгаш анаа арат-түмениниң эвестиг үзелин көдүрүп, дээрбечилерни чылча базып, улуг ыдыктыг алган».

Революцияның баштайгы чылдарында Чөөн-Хемчик кожуунуң эрге-чагырга органнарынга илеңкейлиг ажылдааш, 1927 чылда чазактың иштики политиктиг эргелелиниң начальнигинге кызымаккай ажылдааны болгаш революстуг эрге-чагырганы быжыглаарынга оон хууда салымыкының чаңгыс эвес удаа демдеглеп турган. 1929 чылдан эгелээш, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы хүлээлгезин күүседип, Тываның национал бот-башкарылгалыг хөгжүлдезинге көскү ажылдарны кылган. Сат Чүрмит-Тажы ТАР күрүнениң баштыңчызы болуп, делегейге билдингир болуушкуннарга киришкен. Тыва латин үжүкке үндезилээн бижикти хүлээп ап, амыдыралга боттандырып эгелээш, чүгле 2 хонгаш Сат Чүрмит-Тажы бүгү делегей парлалдазынга Тываның төөгүзүнде эң-не баштайгы интервьюну берген, чаа бижикти пептередисин хүя бүрү удуртуп, организастаар күрүне комиссиязын Оюн Таңпайга баштады тургусканын. Чурттуң культура амыдыралында бо төөгүлүг болуушкунга холбаштыр культура сайыды Көл Тоската баштады Тываның эртем комитедин тургусканын ол чарлаан. Күрүнениң иштики болгаш даштыкы ажыл-агыйжы харылзааларын шаа-биле сундугуп башкарып, Совет Эвилелинче база Моол Арат Республикаже барып чаңгыс эвес удаа Тываның чазак төлээлериниң составынга илеңкейлиг киржип, социалистиг тургузуушкунун эге базымнарын тыва черге бадыткаан [illegible].

Тыва күрүнениң удуртукчуларын алдарын улам көдүрүп, ол үеде делегейде тарап баштайгы тыва почта маркаларын оон [illegible] ТАР бөлүгү [illegible] 15 чыл [illegible] 1936 чылда демдеглээн [illegible] Сат Чүрмит-Тажының ТАР-ның [illegible] Республика [illegible] Тываның капиталистиг эвес орук-биле социализмже дамчыыр [illegible] салдарының бижээ-биле демдеглеп ол. Ооң-биле катай бо 1936 чылдың июль 7-де ТАР-ның төөгүзүнде эң-не баштай 15 шыл удурттуруп [illegible]. Бо бедик төлээлер ТАР-ның 15 чыл ойнун [illegible] Мөчүлээ-даа чүгле 2 чыл эртерде, [illegible] 12-ги «контрлаас» болган. Ол шаңнаттырганнарының аразында ТАРН ТК-ның даргазы Токаның кирбээзини чүгле төөгү тайылбырлаар. Ынчаарда вам болза чазактың дуралганы хүлээлгелиг турганы демдеглээри чугула. Сат Чүрмит-Тажының [illegible] Тываның репрессиязының 1926-1938 чылдарда болган бүгү-ле эрткен оруктарының бадыткалы материалдар партия, күрүне архивтеринде чыдарлар, ону ажыдып, ажылдаар үе келген, ооң-биле чаа чүүлдер Тываның төөгүзүнге немежир.

Сталинчи репрессияның хоорлалгызынга алыскан, бистиң Тыва күрүнениң бөлүк удуртукчулары, оларның аразында, тускай доктурааш демократтыг Тыва республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы (шаанда ол эге-дужаалдыг тывалар «эреңгей сайыт» деп чечен-мерген уткалыг кылдыр адап алганнар) Сат Чүрмит-Тажы ССРЭ-ниң улегер дуржулгазынга долу идегеп, ол үеде анаа берген сүмелер база айтыышкыннарны кызымаккайы-биле амыдыралга боттандырып, хол оруктап чаңгыс бассазын оралдажып чораан. ТАР ИХЯ-ның архивинде чыдар Намчак, Мандараа база Товарыштай оларның тургусканы байысаалга протоколдарында мындыг одуруглар ол үениң чагтырылгазын болгаш «чоннуң дайзыннарының» кол буруузу кылдыр кандыг айтыышкыннарга чыгаа турганын Сат Чүрмит-Тажы мынчаар бадыткаан: «ССРЭ-ниң троцкистери Кара-Хая, Борисов, Элиава, Зоркин олар-биле 1932 чылдан эгелеп чугаалажкан мен. Оларның мээңэ берген айтыышкыннары:

1. Феодалдың хөреңгизиниң темчээзин эттирбес харыраашын эвес.
2. Шажын-чүдүлгени 2-ги ай иштинде чазак чагырганың талазы-биле казып узуткаашын эвес-тир.
3. Колхозка улусту албадап киирип турары буруу-дур.
4. Нам болза чазакты хомандылап турары буруу.
5. Хүү садыгны узуткааны шын эвес.
6. Эсте казааны шын эвес.

Бо чүүлдерни хүлээп алгаш Тываның иштинге ажыл чорудар турган мен. Феодалдарның эвээжин тырыдып дугайында ажыл чорудуп эгелээп мен. Чөөн-Хемчик кожуунда Пойлаа, салыгжы Сандык суглаарның эргезин беспен мен. Европаның эми дыка айзыраараан төлээде, дамадарга ажыр чөрүкту хоорап хөрээ чок, хүрээге олурар-даа лама улустарны хоорул болбас деп турган мен. 1935 чылда Лопсаң, Тоткан, суглаа-биле Москвага намның ажылын [illegible] Чүрмит-Тажы [illegible]».

Николай КҮНЧҮН.

ЧУРУКТА: Чүрмит-Тажы.

Ондар ОХЕМЧИК чара хоолгалааш. (Уланчылыг).

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

ИХМ-НИҢ ПАРЛААГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Декабрь 15-те 23 шак үезинде бөлүк кижилер Шурмак суурда Промышленная кудумчузунда чурттап турар Цыганенко, Плотниковтуң бажыңнарының соңгаларын буза шааш, ажынган үүлгедиг кылганнар. Кылып кааны ол үүлгедиглерге эвээш кыдлар салгандырган ооң-биле соңгаар түзвийк, суурунга Лесная кудумчузунга хулиганнар чорууну уламчылаан. Бараникк, Омельянк, Даваа оларның бажыңнарының соңгаларын база буза шаап, кааныш Адааныыч үстүнде ол-биле-даа хулиганнар анаа [illegible]. В. Бараникктиң хайгаарал [illegible] эт-теп каапкан. Дараазында база миллиция эттенниир. Ол үүлгедиг дээш кижиден ажылдавайн чернилээд турар ынаа четпеди Руслан Деңгаң, ынаа ажылдаар пунктузунга аар-саар ажылдар кылып чорун турган 16 харлыг Артём Даваа, ооң акызы, ол-ла пунктунуң ажылчыны 18 харлыг Тимур Даваа, кооператив ажылчыны 27 харлыг Меңгүн-оол Моңгуш туттурган.

Ооң мурнунда декабрь 7-де Тимур Даваа кадыг-даа чылдагаан чок черле 10-гу класстың өөреникчизи К. Блокинни эттеп каан турган, кижилерни хомудал бил. дирген миллицияже хыр. бир барган. Мөргелги ол, [illegible] доктаа шаажы болган ол-дур.

Элегес суурнуң чурттакчылары — алышкылар Андрей, Артур Шойма олар кайда-даа ажылдавайн турар 22 харлыг Альберт Оюн-биле кады аргалааш декабрь 17-де 17 шак үезинде Бай-Хаак суурда чурттап турар Аракчаевтерниң бажыңынче киргеш, бажыңның ээзи-биле маргыжып, чегуш эгелээнннер. Шак мындыг байдалда Аракчаев камгаланырының аргазын дилеп, Андрей Шойманың иштинче боо-биле балыглаан (боо бүрүткеттинген), эмнелгеже экеле чорда, балыглаткан кижи өлген. Чогуштун арткан киржикчилери туттурган, бооңу хавырган.

Республика эмнелгезинге Кызыл районда Күнгүртүг суурдан 10-гу класстың А. Хертекти экеп чыттырган. Бижее-биле балыглаткан кижи эмнелгеге [illegible] Анаа [illegible] чорупп турар.

Ак-Довурак хоорайның Октябрьская кудумчузунда [illegible] турар А. Седеевин [illegible] 02 [illegible] кижи [illegible] боорашкан [illegible].

Ол херекке хамааржыышкыр Ак-Довурак хоорайда чурттап турар кайда-даа ажылдавайн [illegible] турар 17 харлыг Үгүш Моңгуш, 16 харлыг Василий Иргит [illegible] милиция ажылдакчылары туткан.

Декабрь 13-те Калинин [illegible] кудумчузунуң [illegible] Кызыл-Хем суурнуң чурттакчызы 29 харлыг Александр Новак [illegible] 8 шак [illegible]. Ооң [illegible] 04 шак [illegible] баштайгы [illegible]. Кем-херек үүлгедиишкинниң [illegible] 02 [illegible].

Тес-Хем районнуң хамаарышкыр автомагазинниң чолаачызы Ш. Шулуу Акжил [illegible] дуза [illegible] Кижи деп черге [illegible] Тес-Хем районунга [illegible] түңү — 12528 рубль.

«Тыва даг-дугу» комбинаттың ажылчын контролдар бөлүү [illegible] № 1 складынга [illegible] 37132 рубль [illegible] В. Н. Кайнак [illegible] материалдар Барыын-Хемчик районнуң иштики херектер [illegible] кирген.

Тес-Хем районнуң иштики херектер [illegible] Тес-Хем [illegible] бухгалтериязының [illegible] Р. Лопсан, В. Лапкай, Н. Саган [illegible] 17 муң рубльди [illegible] турар.

Мария КУЗЬМИНА.

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫЫНГА ЧЕТПЭЭН

Сут-Хөл районнуң төвүнге Кара ажыл-агый ажылдакчыларының хуралынга турасканнан базаарны организастаан. Орта аймак-чем аймаан, [illegible] болгаш бода мал [illegible] районнуң совхозтары, херектерге [illegible] бөлечек [illegible] чиге садыг [illegible].

Чаа [illegible] «Ниңсеч» совхоз [illegible] кадыг [illegible] саваны [illegible]. Оон аңгыда «Ардаш Малдаар», «Октябрь 30 чылы», «Сүт-Хөл» совхозтар [illegible] продукциязын [illegible] садып [illegible].

Карл Маркс аттыг совхоз [illegible] Ниитизи-биле эрткен чылдыынга [illegible] бо чылын [illegible] Дыяан, тарааны белеткээн, [illegible] ол болгаш үе турганда [illegible] Ооң [illegible] ажыл-агыйлар оргаа [illegible] хомудал чок болур [illegible].

Бораш ОНДАР, Сут-Хөл район.

Баштайгы чагаа

ДЫКА-ЛА ХОМУДАНЧЫГ БОЛДУ

Экии, эргим редакция! Ханы хомудал мени чагаа бижиирилче албадапты. Мооң мурнунда редакцияже чагаа-даа чорудуп көрбээн мен. Солуңга парлаарын улуу-биле дилеедим.

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери «Хайыраан бот» деп шиизи-биле районнарже аалдап үнүпкенин солундан номчааш, өөрээнимисти чүге дээр: «Номдан номчааш, шиини ужур-утказын каксы билзивиссе-даа, карак-биле ам-на көөрүвүс ол-дур. Анаа амдыгаашкан белеткенип, онаалгакичээлээвисти-даа баш удур аайлап, белеткээлиннер» дижип, клазывыска хөлчок-ла хөөрежип турган бис. Аланевис ол шиини шаанда, алдан чылдарда көргенин сактып чугаалап орар чүве.

Ноябрьның бир онзагай хүнүнде «Хайыраан бот» Чыраа-Бажы суурда келген дугайында чугаа дыңналып келген. «Биске база кээр боор, совхоз төвүнден улуг ырак чер Чыргакы бе?» деп ал сагыш ындыг. Ынанганның бажын ыт чизин дээн-биле дөмей, артистер биске келбээн. «Клуб тар, сцена бичии» дээш келбээнлээ дижирлер бар. Шаанда клуб чокта канчап үндүрүп турган деп. Азы көлээ суурларда бар клубтарның эң-не бичиизи бистии болганы ол бе? 120-ле олуттуг клуб-ла чүве харын. Шииге херек этсептиң көвүдээни ол ирги бе? Мен боддарымга, үргүлчү-ле дугуй кырынга чорууп артистерниң эт-севи база тускай, ону биче болгу дег. Чүвезин чииргени кижи муң каралыг дээни ышкаш, хомудалдан салдынар айтырыг-ла хөй.

Чүгле бо шии-даа эвес, черле төптен келген артистерниң чүгле совхоз төвүнге келгеш чорүй баары биске, чыргакыларга, дыка-ла хомуданчыг. Чыргакы чону уран чүүлге, культурага ынак улус.

Орлана ООРЖАК. Чыргакы ортумак школазының 10-гу классчызы.

ЧАА КИНО

«БИР ДУЮУ БЭЭР, БИРЭЭЗИ-ЫНААР»

Чехословак кинематографиязында Вера Хитилованың ады эң-не сураглыг. 1989 чылда Москвага эрткен кинофестивальдың конкурузунга ооң чаа ажылының үнелеңгенинниң саналы хөй янзы болган. Шак мындыг бадалчак аттыг фильмнин дугайында [illegible]? Ааа-бот-даа, [illegible].

Бо фильмде «осуат» деп [illegible].

В. Хитилова 1966 чылда «Маргаритолар» деп [illegible] амыдыралының [illegible] 1979 чылда Сан-Ремога «Панельная история» [illegible] — «Хөөтүк» [illegible].

[illegible]

Декабрь 21-де [illegible] СПИД [illegible].

Үдүк ОЮН. [illegible] репертуар киилизиниң улуг редактору.

Телевидение

ДЕКАБРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Парнасче чада». 9.20 «Сес». 11.20 И. Стравинский. Үш [illegible] симфония. 11.45 «... 16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10—13.50 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. [illegible] биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 18.15 [illegible] «Улуг кижилерге болгаш уруглар[illegible]». 18.30 Мультфильм. 19.00 Концерт. 19.30 Коллаж. 19.40 «[illegible]». 20.00 «В биле Д» программа [illegible]. 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ [illegible]. 21.45 «В биле Д» программа [illegible]. 00.45—01.30 Медээлер.

ИОИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.40 Литература. 5 класс. М. Ю. Лермонтов. «Бородино». 9.00 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 Литература. 6 класс. В. Г. Короленко. «Чер адааның уруглары». 11.05 Виолончель. 12.05—13.15 «16 хоорайдан 16 уруг». Уран-чечен телефильм. (Венгрия).

КЫЗЫЛДАН

16.50 Медээлер. 16.55 Медээлер. 17.00 «Ак-Хем» наттыжышкынның концерти. (Моол). 17.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удуккар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинде. 21.00 «Үе». 21.30 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле Швецияның шилиндек командалары. 22.10 Коллаж. 22.20—01.00 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ССРЭ биле ЧСФР-ниң шилиндек командалары. Чарлалдар (00.00) — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.00—17.45 Фигуралыг чыгылааштың ССРЭ маргылдаазы. [illegible] Хостуг программа.

Кино

ДЕКАБРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Приказ № 027» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 19.20 «Копытом сюда, копытом туда» (2 серийлыг, Чехословакия, 16 харга чедир [illegible]) 16.30 (премьера). Видеозал: «Розовый кадиллак» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кошка, которая гуляла сама по себе» 9.00, 12.30 «Последний рейс «Надежды» 10.40, 14.00 «В полосе прибоя» 15.40 «Однажды в Америке» 3-кү сериязы (16 харга чедир) 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Возвращение к свободе» 14.20 «Жажда мести» (2 серийлыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Люби и верь» (2 серийлыг, Индия) 15.00 «Наутилус» 17.30, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б «Сердце Ангела» 17.00, 19.30 шактарда.

БҮРҮН АРГАЛЫГ

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчызы Минчий Наксыловна Кыргыстың бо чылдагы чүткүлү 3000 кг сүт. Бо чылдың он бир айларында бир инектен-не 2660 килограмм сүттү саар тургаш, херек кырында ону 2931 килограмм чедирген.

Ооң инектери өскелериниден ылгал-даа чок. Чеми, сут-суггазы, уксаазы-даа дөмей. А кол-ла чүве — оларының ажаалда-хайгааралынче кол кичээнгейни угландырган. Зоо-ветеринарлыг негелделерин шыңгыы сагыыр.

М. Кыргыс инектериниң аажы-чаңын билир, оларынга ынак, ынчангаш болунга чаңчыктырып алган. Ол ышкаш өөрүнүн арга-дуржулгазын шиңгээдип, оларның канчаар ажылдаарын үргүлчү өөренип, хайгаарап турар. Ынчангаш Минчей Наксыловна бо чылын республиканың үш-мүнчү саанчыларының одуруунга кирер бүрүн аргалыг.

Семён ОЮН. Бай-Хаак суур.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ИХК ТИИЛЭЭН

Республиканың «Динамо» спорт чөвүлелиниң календарлыг планын ёзугаар ол ниитилелдиң хол бөмбүүнге бирги чер дээш маргылдаа Кызыл-Мажалыкка болуп эрткен. Бо удаада анаа он бир команда киришкен.

Маргылдаа эгелээриниң мурнунда судьяларның семинарын эрттирген. Семинарның киржикчилери судьяларының дүрүмнеринге чаа-чаа немелделерни сайгарып берген.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түңнелинде бирги черни Барыын-Хемчиктиң иштики херектер килдизиниң найыралдыг командазы алган. Чемпионнаан ойнаачыларның көжүгүннеринге бирги спортчу разрядты тывысканнар. Улуг-Хем районнуң командазындан Шолбан Достай-оол эки халдакчы болган. «Эки камгалакчы» деп атты Барыын-Хемчиктиң командазындан Олег Хомушкуга берген.

Маргылдааның түңнелинде «Динамо» спорт ниитилелиниң шилиндек командазын тургускан. Олар республиканың маргылдаазынга киржирлер.

Валерий МЕХАНОШИН.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-02; оралакчылары — 3-45-03. Килдистер: партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; совет тургузуг — 3-34-09, 3-41-23; [illegible] — 3-34-13, 3-38-73; [illegible] 3-41-16; культура — 3-33-15; информация — [illegible] чагаа килдизи — 3-33-03, 3-34-[illegible]; ониза — 3-34-03; корректорлар — 3-37-11; [illegible] — 2-27-41; [illegible] — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Компьютер 2 парлалга хемчээлдиг. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 542.

[illegible] библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 22 суббота № 292 (14492)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

Харыысалгалыг чорук болгаш дугуржулга

Н. И. Рыжковтуң ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге чугаазы

Эштер, улус депутаттары!

Бир эвес арга тургузууна бээр болза, бо ийи[illegible] чүнү чугаалаарым дугайында бодалга сөөлгү неделяларда чангыс эвес удаа эглип кээп турдум. Чазактың салым-чолу бистиң күрүневиске оон мурнунда хевири-биле шуут туруп шыдавас деп чүве ам билдингир. ССРЭ-ниң Конституциязынга кирер [illegible] Дээди [illegible] реформаларының [illegible] чурттап [illegible] бис.

Ынчалза-даа [illegible] чүве [illegible] байдал-биле [illegible] болдур [illegible] чуртта болуп турар бүгү-ле [illegible] даан политиктиг болгаш күрүне удуртулгазының [illegible] улуг харыысалгалыг боор турар мен. Бистиң бодалдарывыс, [illegible] тургустунуп келген байдалдан канчаар үнер деп турарывыс [illegible] хевир-биле [illegible] бодал-биле шуут-ла ажык чугаалаар апаар мен.

Эгезинде бодап алганывые ышкаш, эде тургустуушкунну ынчаар боттанмайн барган — мен ону демдеглеп тур мен — чугааның оон эгелээн. Оон эгелээшкиннериниң [illegible] болганымда, кандыг-даа чугаа чонна ол дээш харыысалгалыг мен деп бодуумну санап турар мен.

Бир эвес чааж [illegible] чүве болза, ынчан чаажы шагда-ла, бо чылдың май айда-ла, халажы берген турар ийик. Ынчалза-даа бүгү-ле чүве оон шынгыы болуп турар. Чазакка удур «чарлаттынмаан дайынны» калбарты берген политиктиг күштер элээн ырак сорулгалыглар. Ынчангаш ол сорулгалар бистиң эгелеп каанывыс чаартылгаларны барык-ла солуурунуң идеяларындан дорт үнүп турар.

Канчаарга-даа ол дайын бо чылдың майда чазакты дүжүреринге чедирип турза-даа, канчангаш-даа ол бөгүн Президент-биле, Дээди Совет-биле болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи-биле дайынга чедирип турза-даа, ол чүгле ол эвес. Оон кол сорулгазы — күрүнеге, ниитилел-политиктиг тургузугга сөгүг бээри, ону шуут сый шавары турган.

Ол сөөлгү ам мырыңай ниитилел-биле чүгле Совет Эвилели эвес, харын-даа улуг-даа, бичии-даа — хөй республикалар оон чиже апарганнар, күрүне болгаш ниитилел тургузуу база-ла айыылдыг кыжаңайга таваржып турар.

Шак мындыг байдалда чаартылгы, эде тургузуушку чорудулганың бүтпейн барганын чүгле адап каарыбиле кызыгаарланып каар бодавайн тур мен. Маңаа чаартылга-чамдык чүүлдерниң, [illegible] эвес а бүттүнү-биле херектиң чылдагааннарының бүгү [illegible] анализтерни эргежок чугула.

I.

1985 чылда бис эде тургузуушкуннуң сорулгазын идип үндүрген бис. Оон утказы болгаш сорулгазы кылдыр бис социализмни чаартыры, болу берген частырыгларны ажып эртери деп адаан бис. Ынчалза-даа ол өзээтеп күштерниң салдары-биле ол турушка туруп шыдаваан. Оларның хөй кезии, ам канчаарга-даа тодаргай билдингир апарган, ниитилел тургузуунуң байдалын өскертир сорулгалыг болуп турарлар. Социализмниң идеологиязындан ойталап каантар дээн чүткүлбиле ону кылып турган, ынчалза-даа херек кырында ол бир идеологияны өскезибиле солуп алыры турган.

Мооң-биле [illegible] болгаш экономиканың хамаарылгаларының дугайында чугаалаар бодап тур мен. Мында чылдагааннары кайыл база уржуктары кайыл? Бистиң ниитилеливиске херек кырында үргүлчүле өске артканнарының кырынга кол черни идеология ээлеп турганын билир силер. Шиитпирлер хүлээп алырының механизминге ол дорт салдарны чедирип турган. Мээң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы-даа база Политбюронуң кежигүнү-даа турган үемде кылган частырыгларымны шынгыы-биле толарадырын бодап тур мен. Орнунга солуштур алыр еске кандыг-даа чүве чок тургаш-ла, бо механизмни ынчаар дүрген буза шааптар турганынга мен черле бүзүревес-тир мен. Байдалды анализтеп көөрүнге дыка [illegible] болурун күзеп тур мен.

Идеология биле политиканың мурнунга экономиканың артык шынарлыг болурун чедип алырының реформазын хандыладырының үезинде бис шыдавайн барган бис, [illegible] тургаңывысты бичии билбес-тир мен. Бистиң чурттап турарывыс ниигилелививс ындыг-дыр. Ону [illegible]-биле канчаар-даа [illegible] база [illegible] болур, ынчалза-даа анаа оон хоорлулары-биле чурттавайн баары, ооң алыс утказын база сорулгазын билбейн чыткаш, ону солуур болдурмас, ынчаар чурттаттынмас турган. Идеологияга хамаарылгалыг экономиканың артык күштүг болур — ол дээрге үүмек, кежик-чамдык чүүл, идеалистиг угланыышкының, ол-бо удуртукчуларының бодамча чок чоруу эвес-тир, ол дээрге бистиң чурттап турганывые шак ол байдалдың утказы-дыр. Ол дээрге оон үндезиннери-дир.

Экономиканың бөгүнгү сандараашкыны бүдүрүлге адырынга ниитика удурланышкак чүүлдерниң чидигленгенинден эвес, а политика, идеология болгаш эргени башкарылга адырларында каракка илдек кризистен үнген: бистиң тургузуувустуң байдалы ындыг. Бис аарыгны эвес, ооң даштыкы сомаларын эмнээрин оралдажып турар бис.

Идеология, ынчалза-даа өске идеология ам безин база катап экономиктиг чаартылгаларның кырынга «халанайнып», башкарыкчы апаары тодаргай илерей берген. Рыноктуң тугунуң адаанда политиктиг дайын калбара берген. Ол чогум экономиктиг утказыг эвес болуп турар. Ынчангаш бо бодал-биле алырга бистиң экономика талазы-биле чөөн үзелдиг деп адап турарывыс радикалдар — олар дээрге, чүгле «андара тыртып каан» ол-ла идеологтар болгаш пропагандистер-дир. Оон түңнели — хөлүн эрте берген шугумчулел, күүседикчи эрге-чагырганы буза шапканы, популизм болгаш эрге-хүлээлгезин аки билбеээни-тир.

Бүгү чоннуң 1985-1986 чылдарда деткээни эде тургузуушкуннуң политика-идеологтуг бузалыышкыны аңгы-аңгы, чамдыкта шуут удурланышкак эрге-ажыктарлыг болгаш идеялдарлыг күштерниң каттышкан түңнели боор турар. Социал болгаш политиктиг хөгжүл чуруумуң өскерлиринге аңгы-аңгы чылдагааннар-биле шаптыктап турар консерваторларның база бистиң ниитилеливистиң бүгү структураларын дүргенне-ле үрээринче көңгүс чүткүлдүг радикалдарның ажыл-чорудулгазын, чүгле оларны көрүп турар бис. Оларның кайызы-даа боттарының ажыл-херектери-биле чаартылгаларның чорудулгазын (олар кыска үе-чадада боттарын эде тургустунуушкуннуң эвилелчилери кылдыр санап турза-даа) өске угже киириплеңнер.

Ынчалза-даа оон-даа чугула чүүл болза, чурттакчы чоннуң хөй кезии «ыыттавазының» туружун ээлеп турарында деп бодап тур мен. Беш чыл дургузунда ол туруш шуут-ла өскерилген, улуг кодуруушкуннуг чоруундан — бүзүревес болгаш чигзиниглиг чорукче шилчий берген. Оларны боттандырып турар үеде дүрген-не чаагай чорук тургустунар бээр дугайында сорулгаларның ангылаашкаа-биле база хоозун күзелдерни тургусканы-биле бо бүрүн тайылбырлаттынар.

Алыс утказын алыр болза, келир үениң моделиниң утказын тайылбырлаваан, бис ол модельди боттандырар дээш төлээр ужурлуг социал өртекүнениң адааын бис база кым ону төлээрин болгаш каражалыг апарган кижилерге кым онт эгидип бээрин тодарадып албаан бис.

А эде тургустунушку акция бүрүзү дээш төлээр апаарын реформаларның делегей дуржулгазы көргүзүп турар болгай. Чаа структураларны тургузарынга үе негеттинип турар. Бистиң байдалдарывыска оларга тургузукчу шилчилге чүгле дыка чөптүг болгаш системалыг реформаларны чорутканының түңнелинде илиглит боор болур. Чурттуң девискээри болгаш он-он чылдар дургузунда тургустуна берген дүрүм ёзугаар чүүлдерниң комплекизи «тын чарарының терапиязын» маңаа ажыглаар арганы бербейн турар. Чүгле чангыс серемчилел чок базымны кылыптазы — кандыг-бир социал

(Төнчүзү 2-ги арында).

Чурттуң келир үезин шиитпирлээр дээш

Москвада бодунуң ажылын үргүлчүлеп турар Съездиниң ийи эң чугула айтырыы — чурттуң ниитилелдиг байдалдан үндүрери болгаш Эвилел керээниң чаартырыы боттарының аразында тудуш холбаалыг. Чыышкын кежигүннери болгаш миллион-миллион совет кижилер-даа чогум-на ынчаар бодап турар. Декабрьның 20-ниң эртенги хуралынга Секретариаттың төлээлекчизи дыңнадыг кылгаш, Съездиге кээп турар муң-муң чагааларда чаа Эвилел керээзин ам-на чарарының дугайында күзел-чүткүлдерни илереткенин дамчыткан.

Съездиниң ийиринден чүве чугаалап, санал бергеннериниң хөй кезии бышыг Эвилел республикаларга, бистиң чурттуң бүгү улустарынга оларның боттарының догуннап турарынга, сонгаарлап болбас чугула сорулгалары шиитпирлээринге эргежок чугулазын айтып турганнар. Чаа эвилел керээзиниң ниити концепциязының дугайында айтырыг талазы-биле бир дугаарында санал берген Магнитогорскидең депутат **В. Ф. Романовтуң** бодалы-биле алырга, ССРЭ составындан чамдык республикалар үнүп-даа болур, ынчалза-даа «кымыныдаа күш-биле туткан» херээ чок, ынчангаш ССРЭ-ден үнериниң эргежок чугула негелдези референдум болур ужурлуг. Таджик ССР-ниң Президентизи **К. Махкамов**: Эвилелдиң сандарап дүжер чоруу он-он чаа күрүнелериниң тыптырынга болгаш херек кырында үзе шиитпирлеттинмес айтырыгларның, ылангыя националдар аразының айтырыгларының тургустунарынга, девискээрлер хунаажырынга чедирип болур. Националдар Совединиң Национал политика болгаш националдар аразының харылзааларының талазы-биле комиссиязының кежигүнү **С. В. Ангапов** ниитиниң өңчү-хөренгизинге үндезилеттинген, кижиниң кижиниң мөлчүлгези чок социалистиг күрүнени камгалап быжыктырарындан артык чугула сорулга чогуң чугаалаан. Депутат этниказының айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазы **А. А. Денисов** унитарлыг күрүнени буза шапкаш, бис ону чүнүң-биле солуурунуң дугайын бодаар ужурлуг бис — деп чугаалаан. Ону чедип алырда, күрүне деп чогум чүл ол, оон турган херээ чүл? деп, айтырыгны шиитпирлээр ужурлуг.

ССРЭ-ниң Дээди Совелиниң Аныяктар херектериниң талазы-биле комиссиязының даргазы **В. И. Цибух** Совет Эвилелиниң сандарап дүжер чоруу кайы хире улуг берге уржуктарга чедиреринин дугайын чугаалааш, тоо-быдаргай эвилел бодунга алган делегей дугуржулгаларын күүседип база бодунуң кыяыгаарларының айыыл чок чоруун камгалап шыдавас апаарын демдеглээн. Дээди Советтиң Национал политика болгаш националдар аразының харылзааларының талазы-биле комиссиязының кежигүнү **А. Г. Чехоев** келир үениң эвилелиниң политиктиг утка-шынарын тодаргай айтырының чугулазын [illegible] кыйгырган. Ол депутаттардың бүрүнүн хөй-ниитиниң бодалын айтырганының [illegible] Бо хүлүнүң бистиң чаартылган күрүневис **социалистиг** угланыышкынның [illegible] референдум херек.

Чамдык депутаттарның [illegible] ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри **Э. А. Шеварднадзеге** сөс берген. [illegible]

[illegible]

[illegible]нарывыс-тыр — санал бергеш, шериглерни Персия мугулдуруунче чорударын Президентиге, чурттуң удуртулгазынга херүп турар докларацияны хүлээп алырының эргежок чугулазының дугайында айтырыгны тургускан. Оон утказы барык ындыг болган. Ол дүлгүг саналдарның мени шыдажыр арга чок болдурупканын дорту-биле чугаалап тур мен.

Черле ынчаш, Персия мугулдуруунуң талазы-биле чогум чүү боор турарыл? Мен ында [illegible] талазы-биле Совет Эвилелиниң туружун, политиказын чурт иштинге болгаш оон кыыгаарларының даштынга-даа, ол-ол катап тайылбырлап, чугаалаар ужурга таваржып турган мен. Ол дээрге [illegible] бистиң Ирак күрүне-биле харылзаавис [illegible] чылдарның иштинде тургузуп келген, ындыг харылзаалар хевээ артып-даа турар, ынчалза-даа бисте камгалал чок бичии чуртка удур агрессия-биле, ону эвилеп алганы-биле эптежир кандыг-даа моральдыг [illegible] чок. Ынчан бис сөөлгү чылдарда бистиң шуптувустуң, бүгү чурттуң. Бистиң бүгү улуувустуң чаа политиктиг угаан-бодалды бадыткаан, боттандырарының талазы-биле кылган бүгү чүүлдерин шуптуун күш чок болдурар турган ийик бис. Ындыг-дыр.

Ийиде. Мону мен чангыс эвес удаа тайылбырлап келген мен. Ол дугайын М. С. Горбачев Дээди Советке бодунуң саналынга-даа чугаалаан: совет удуртулгада кандыг-даа план чок, кандыг-лабир бөлүкте план дээр чүве бар боор чадавас, ону билбес-тир мен. Оон кадында даштыкы херектер министринде Персия мугулдуурунга, ол регионга шериглерни дужүрериниң планы бар дээр бүрүүдадыпшкыннар үнүп кээп турар. Мен ындыг планнар чок, шуут үндезини-биле турбайн турар, ынаар чангыс-даа шериг кижини, Совет Эвилелиниң Чепсектиг Күштериниң чангыс-даа толээлекчизин кым-даа чорудар дивейн турарын тайылбырлап, чугаалап келген мен. Ол дугайын чугаалап каан турган.

Үшкү айтырыг. Ийет, ол кая-даа болур болза, чүгле Иракка эвес, кандыг-даа чуртка бир эвес совет хамаатыларның эрге-ажыктары кызамдаттырган, чангыс-даа кижи аныылга таваржыр болза, Совет чурт бодунуң хамаатыларының эрге-ажыктарын камгалаар апаарын чугаалаан мен, ынчангаш ону бүтүдеге дыңналдыр медеглеп тур мен. Депутаттар бо талазы-биле совет удуртулганы деткиир ужурлуг деп бодап турар мен.

Ындыг-даа болза, өске бир айтырыгны салырын күзеп тур мен: бо бүгү таварылга бе? Парламентиниң ийи кежигүнүнүң иштики херектер министрин ап октаар аргалыг болганының болгаш ам даштыкы херектер министри-биле санажыр үениң келгениниң дугайында медеглели таварылга бе? Ол медеглел делегейниң бүгү парламентизи болгаш бистиң-даа солунналарывысты тава[illegible]

Оон соонда тургустунуп келген байдал — реформаторларның болгаш, оон чугаалааны-биле алырга, реак[illegible] чидиг демиселдиң үнүүн деп бодап турарын илереткен. Ындыг демисел партияның XXVIII съездизинге-ле эге[illegible] ол сагындырган. [illegible]

Министрниң [illegible]

[illegible]

Ол оон соонда мындыг медеглел кылган: мен [illegible]

Горбачевка хаңызы-биле ооруп четтиргенимни илереди тур мен. Мен оон өшүүү мен, оон-биле чангыс үзелдиг бис, эде тургустунушкуннуң идеяларын, чаартылганың идеяларын, демократчыдылганың идеяларын наман-даа деткип келген болгаш сөөлгү хүннеримге чедир деткиир-даа мен. Ынчалза-даа албан-дужаалдан халажыры — мээң хамааты кижиниң, коммунист кижи болганымда херээм-дир. Бистиң чуртта боор турар ындыг болуушкуннар-биле, бистиң улустуң таваржыр дей бергени ындыг шылгалдарбиле эптежип шыдавас мен.

Ол түңнелинде диктатура тургустунмас, келир үе — демократияның болгаш хосталганы болур дээрзинге демейле бүзүрээр мен деп медеглээн.

ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң медеглелиниң соонда Съездиге тургустунуп дүшкен байдал [illegible] санал [illegible] болдурган. Чамдык депутаттарның [illegible] академик **Д. С. Лихачев** даштыкы херектер министриниң албан-дужаалындан халажып үнер талазы-биле медеглелинге хараадааның илереткеш, оон ындыг шиитпирин соксадырын оон диленди.

Президентиниң чоок су[illegible] бүрүү шаап, чүве чугаалаан депутаттар **Д. Д. Зенедиктов, Ф. М. Бурлацкий, А. М. Адамович, В. И. Гольданский** болгаш өскелер-даа, тургустунган байдалы [illegible] чаар көрүп турарын, оон үнериниң аргаларын илереткеннер. Чижээ, депутаттарның тускай комиссиязын тургузары, эде тургустуушкунну, демократтыдылганы угланыышкынны, [illegible] чаа даштыкы политиктиг угаан-бодалга шынчы чорукту бадыткаан революцияны хүлээп алырын-даа саналдап турганнар.

ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң медеглелинге [illegible] пат кайгадым деп, депутат **Р. А. Медведев** чугаалаан. Оон бодап турары-биле алырга, чурттуң дээди күрүне ажылдакчыларының иштинден Э. А. Шеварднадзе эң эвээш хемчээлдиг шугумчулелге таваржып турган.

Э. А. Шеварднадзениң ындыг базымны кылырынче албадапкан чылдагааннарының дуганып чугаалааш, эртемден, министрниң албан-дужаалындан дүжериниң дугайында медеглел кылганының чылдагааны топ биле Грузияның аразында үнүп эгелеп турар [illegible] дээр бодалын илереткен. Грузия Эвилел керээзинге ат салбазының дуганып медеглээн, а оон президентизи бүгү-ле ёзулуг грузиннерниң бодунун нациязынга мөгейип, бараан болурунче кыйгырган болгай. Мындыг байдалдарда Шеварднадзе кошкак талазын көргускен болгаш ССРЭ-ниң Президентизиниң командазындан үнген-дир.

Съездиге М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Байдалды эмин эртир бедүүн кылдыр көрүп база эмин эртир [illegible] берген деп чугаалап [illegible] тур мен. Колда чүве девидеп-мөгүдевезин[illegible] угаан-күт [illegible] бээр [illegible] алышаазында болгаш [illegible] биске ындынчыг апаар шугумчулелдер дээш шын оруктан өскээр чайлава[illegible]

Байдал кончуг нарын. Бо дээрге, шынап-ла, [illegible] эң чидиг үези-дир, бүгү чүвени шын сайгаар билип алыр ужурлуг мындыг байдал бөгүн тургустунуп келген. Эштер Рыжков, Крючков, Шеварднадзениң чугаалары [illegible]

[illegible]

[illegible]лапкаш, бүгү чүвени сайгаар кээр. Бүгү чүвени ам дээрезинде үе шиитпирлеер болбас деп санаар мен. Шеварднадзениң кылган медеглелиң [illegible] Бо бүгүнү [illegible] сайгарып көөр болза чугула деп бодап тур мен. Чүге ындыг болу бергенин [illegible] сөс-биле тайылбырлап чугаалаарын оралдажып көрейн.

Оон маңаа кылган медеглели болгаш мени телефон дамчыштыр чугаалап-даа [illegible]

[illegible]

Эде тургустунуушкунну камгалаар ужурлуг бис деп турушту деткип турар мен, ындыг [illegible] маңаа [illegible] чаалап үндүрген-не болгай мен, ынчангаш амгы бо Съездиниң сорулгазы база ындыг болур ужурлуг деп көрүп турар мен. Бистиң бо дөрткү Съездивисте тургустунуп келген боттуг байдалды база [illegible] бис. Ажыбиле чугаалаарга, айтырыг ындыг [illegible] тургустунуп турар. Эде тургустунуушкунну шиитпирлээринге болгаш оон [illegible] турарынга хамаарышкан тактика талазы-биле аңгы-аңгы болбалдар дээрге амыдыралдың, хилеп тывыышкынның база дугуржулгаларның чорудулгалары-дыр. Илеткелге мынча деп чугаалаан мен: оларның уржуундан улуг бергедээшкиннерге таваржканывыс база ол дээш харылаар ужурлуг бүгү чедимче чок кылдынган чүүлдеривис, частырыгларывыс турзажок, бистер ол угланыышкынны камгалаар ужурлуг бис. Харыысалгадан агартынып үне бээрни бодавайн тур мен. Эде тургустунуушкун бүгү ниигилелге боттуг чүүл апаарын дээш ол угланыышкынның экизинге чедирер харыысалга мениң [illegible] деп көрүп турар мен.

Эш Шеварднадзениң Президент-биле дугуржуп албайн, ындыг медеглелди кылганын хуумаа бүрүү шаап тур мен. Херек мындыг апарганда [illegible] досту-биле чугаалаайн: ону оралакчы президентиге сүмелээр деп бодал мээң планымга кирип турган. Байдал мындыг чүве-дир бо. Бир эвес бүгү чүвени тодарадып, үзе шиитпирлептер дээр чүве болза. Ындыг түңнелге бодамчалыг келген мен. Бистиң чурттап келгенивис ындыг [illegible] бистер мооң ышкаш чурттап шыдавас бис деп түңнелге хамаарыштыр бо кижи шагда-ла шиитпирни кылып алган турган-дыр. Он чыл бурунгаар туттан бир таварылгада бир чамдык күштер-биле демисежип эгелээн кижи болгай. Бистер болгаш оон-биле кады ажылдап турган кижилер ону [illegible] билир. Ол мен ышкаш, [illegible] болгаш маңаа ажылдап тура-ла, биске бөгүн каан [illegible] эрге-хүлээлгелер бар-даа болза, чаартылга чорудулгаларын [illegible] түңнелге келген турган. Тургустунуп келген арганы ажыглаар, ниитилелде бүгү чүвени [illegible] деп бодалга келген [illegible] амыдырал бистен негээн. Ол ындыг кижилерниң [illegible]

(Төнчүзү 3-кү арында)

Эвилелдиң чаа керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарар чурумунуң дугайында

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге Р. Н. Нишановтуң илеткели

Хүндүлүг улус депутаттары!

ССРЭ-ниң хүндүлүг Президентизи!

Чурттуң улустарының төөгүлүг келир үезиниң эң чугула айтырыының — республикаларның боттуг суверенитедин хандырарының, бистиң Эвилеливисти камгалаарының, чаартырының болгаш быжыглаарының дугайында айтырыгның талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизи бодунуң үнелиг сөзүн чугаалаар ужурлуг.

Бөгүн бистер бистиң социал-экономиктиг, ниигилел-политиктиг болгаш културалыг хөгжүлдевисте эң нарын деп болур байдалды чурттап эртип турар бис. Үези келген болгаш эң чидиг айтырыглар, дагдан баткан кошкег дег, бистиң кырывысче чуглуп келген. Оларның шуптузу эң чугула, [illegible] бистиң улуувустуң эрге-ажыктарынга [illegible] турар.

Ынчалза-даа эң айтырыгларның аразында бир айтырыг ооңда кинчээнгейни [illegible] турар болгаш эң чугула болгаш принципиалдыг ужур-дузалыг апарган. Ол дээрге — бистиң чурттуувустуң улустарының бот-боттарының аразында харылзаазының, найыралының болгаш кады ажылдажылгазының айтырыы болур. Улустар аразынга ботботтарын билишпес, бот-боттарын деткивес, бот-боттарының аразында [illegible] чаагай харылзаалар чок чорук турар болза, экономиктиг, социал, экологтуг [illegible] болгаш ниитилелдиң болгаш күрүнениң [illegible]

[illegible]

Тургустунган бо байдалдың [illegible]

[illegible]

[illegible] үндезини-биле, боттуг чаартылганың дугайында. Эвилелдиң принципиалдыг чаа керээзин тургузарының дугайында болуп турар.

Ол дээрге суверениттиг республикаларның эвилели, то[illegible] боттарының [illegible] боттарының ажыл-херектерин хостуг башкарып, иштики болгаш даштыкы харылзааларны тургузуп турар бот-тускайлан күрүнелерниң Эвилели болур ужурлуг. [illegible] Эвилел эвес, харын-даа ону деткиир база магадылап турар Эвилел-дир. [illegible]

[illegible]

а салым-хуузун шиитпирлээр чүгле бистиң улустарывыстың эвес, бүгү бөмбүрзектиң келир үезин тодарадыр айтырыг-дыр. Бисте болуп турар бүгү чүүлдер [illegible] таварылга эвес. Бо айтырыгны [illegible]

[illegible]

(Уланчызы 2-ги арында).

Н. И. РЫЖКОВТУҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

магадылалы ниитилелге болбайн барып болур, ынчангаш ол социал айыылыг чорукту чайлаш чокка тургуза бээр. Чалаг ону черле херекке албайн баар аргазы чок, бистиң ол дээш чаа чүвеге удур ... бурунгудайн турар болгай. Ынчалза-даа чогум-на ол боттуг чүүлдерден үнелээлдан арагаш, бис экономиканы экижидип быжыглаар база рыноктуг шилчилге талазы-биле боттаныышкының саналдарымыс киирген бис.

Кандыг-даа төлевилел — революстуг-даа болгаш эскерилгелиг-даа — боду тускай ужур-уткалыг. Ниитилел мурнунга хоозун чүүлдү кылбазын — үрегдеттирген структураларны чаазы-биле солуурун революция хүлээни турар.

Херек кырында чүү болганыл? Эде тургустунуушкун мурнундагы турган күрүнениң-даа, партияның-даа эрги хөй-хөй структураларын буза шаап каапкан. Оон ооңунга амыдыралда дээштиг болгаш ажыктыг [illegible] турар. Ол чорук ам [illegible] харылзаазы чедир[illegible].

Эрге-чагырганың сулараашкының чаа демократтыг үндезини-биле доктаадып алыры ам-даа болдунмаан. Чыл эгезинде [illegible] системазының президент албаның киирген болзадаа, илерээй эскерилгелер болбаан. Харын-даа бо үезе күрүнениң эрге-чагыргазының бажындан эгелээш, структураларны ажылдаавастаан. Экономикада болгаш корум-чурумда национал арзаның харылзааларында болган ниитилелдиң моральдыг байдалында бергедээшкин үнген дээ мында болдур ийин.

Ол бүгү кем-херек үүлгедиишкиннинге, ооң өзериинге чыл берген. Эрге-хоойлуну улам быжыглаарының ооңунга албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседиишкин турган мурнунга ажылдакчыларынга болгаш прокурорларга хамаарыштыр [illegible] кампаниязы эгелээн. Бо чүүл оларның чептиг чорукта бүдүрүлгези шыдашпаан. Мындыг четпести дүрген эде тывылбас болза, ол кем-херек үүлгедиишкиннинге чүнү ... кандыг-даа демиселди чүй шаап каавтар [illegible] тургузуп каар болур.

Сагыштыг-биле ат бакстарының «алгыш» ааманы база оон ыратпаан. Ону республикалар дайы-биле чаа тыптатынның хыйглаам үнүп турар. А ынчаар бистиң күрүневис күчүлүг болуп шыдавас. Төөгү бистерге ооңнуге, онза хүндүткелдиг хамаарылга бисте турбу келген болгай. Мээң ат бакстарзымынның болдуруп болбас херек.

Политиктиг болгаш экономиктиг кризистиң соонуда культураны база ойбайн барган. Демей-ле сөөлүнге кээп салымнарын баарнымай донгу кээ, а сагыш-сеткилдеринге хоозурал калбас бе?

Эде тургустунуушкунның бүтпейн турарының чамдык чылдагааннары, мээң бодалым-биле, мында-дыр. Ынчалзажок бөгүнгү чорудулгаларның баштакчызы Михаил Сергеевич Горбачевтуң дугайында онзалап чугаалаксаар-дыр мен. Эде тургустунуушкунның идеязы ооң ады-биле холбашкан. Мен ооң чүгле частырыгларын эвес, а чурттуң оттуруунга, ниитилелде чаартылгаларга ооң улуг үлүүн база көрүп тур мен. Эде тургустунуушкунның чедиишкиннеринге ооң баштайгы хүнүнде дег бузурээр мен. Кадык-чаагай, күштүг ниитилелди, хостуг болгаш улуг күрүнени тургузуп шыдаар бис дээрзинге бузурээр мен. Ынчангаштың Горбачевтуң доктриназын база ооң стратегиин сомуражыр, ол бүгүнү сайгарып тура, эрге-чагырганың үстүкү эшелонунга-даа база эргелеп башкарылганың бүгү деңнелдеринге болдунган тактиктиг частырыглардан аңгылап турарым ужуру ында.

II.

Эштер депутаттар!

Чуртта байдалды мээң экономиканы дамчыштыр көрүп турарым билдингир. Ол мындыг болур-даа [illegible].

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели дээрге информастыг агымнарның чогум-на маттыжып чыглып келири күрүнени эргелеп башкарырының звенозу дээрзи билдингир. Ынчангаш чазак бодунуң өттүр коор чорук-биле эвес, информация-биле дамчыштыр [illegible] системазында бодунуң туружу-биле тургустунуп келген байдалдың [illegible] болуп болур [illegible].

Сөөлгү чылдарда чуртта болуп турган бүгү-ле чүүлдер ооң экономиказынга дорт салдарлыг боол келген. Ниитилелдиң хөгжүлдезинде политиктиг эскерилгелер экономиктиг амыдыралга эскерилгелерин болдуруп турган. Ооң кооку херечизи — беш чылдың баштайгы үш чылының көргүзүглерин [illegible] чылдың түңнелдеринден ылгалдый.

Мээң бис экономиктиг өзүлдениң быжыг темпилерине үнүп, оран-сава, школалар, эмнелгелер тудуу дээн ышкаш чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге [illegible] шыдаан бис. Арга-даанның [illegible] удур чедип бодаашкынын кампаниязының шүүделдери турза-даа, херегленикчилер рыногу-даа өске янзылыг апарган.

1989 чылда аңгыланышкак байдалдыг чорук чиди-биле тургустунуп келген. Экономиканың харын [illegible] фактор шуурум киирип келген. Улуг хемчеглер ынчалза-даа төнчүзүнге чедир ажылдап чыдымаан. Чыл-чыл ажыл-агыйның чаа принциптеринге шилчилгени, экономиктиг чорудулгалар-ның эргелеп башкарарының аргазынге шилчилгинге даваш чорук болгаш частырыглар күрүне ниитинге политиктиг болгаш социал турум эвес чоруктуң чидээни. Түңнелинде бис кемзис бетинин байдалындан үнер хамаанчок, харын-даа моон мурнунда көрүп көрбээнивис бүдүрүлгениң кудулаашкынынга таварышкан бис.

1990 чылда бүдүрген национал орулга эрткен чылга деңнээрге, 4 хуу күш ажылдың бүдүрүкчүлүү — 2 хуу кудулаар. Акшаны ындыры болган саарылгаже үндүрери бо чылын план деңнелиин 2 катап ажар болгаш 22,24 млрд. рубль болур. Херегленикчилер рыногунуң чүүлдешкээ үрелген.

Норматинден ажыр чедир туттунмаан түдүглардың өзүлдези 25 млрд. рубль болуп турар. Оон-биле чергелештир социал-культура адырларының объектилерин, чурттаар бажыңнарын ажыглаара киирери эвээжээн.

1991 чылга чедир даштыны өрелер талазы-биле албан төлээр төлевир 9 млрд. инвалюта рубльге чедир өзер. Барып чуктуң чаали берикчилери коммерция үндезининге биске чаали бээринден ойталап турар. Ойталаашкыннарның кол чылдагааны чүгле өре-ниревистиң улгадып олурарында эвес, а бистиң мурнуге болгаш политиктиг турум эвес байдалывыста.

[illegible] 12 хуу кудулаан, а валютага херегле[illegible]. Улуг [illegible] 20 млн. тонна [illegible] чурта [illegible] турар бис, ол бүгү күрүнү садып алыышкынының [illegible] ти хемчээлинин 45 хуузу болуп турар. Москвада, Ленинградта база өске-даа улуг [illegible] хереглел [illegible] 1,5 млн. тонна [illegible] 12 млн. тонна сүт, сүт продуктуларын садып алырынга валюта херек.

Бо үүлерде чурттуң бүдүрүлгелери продукция [illegible] талазы-биле [illegible] 60 хуузу [illegible]. Тодаргай экономиканы бээр [illegible] бо сан-чурагайларны байлаабырлаан ажыл чок. Ол ажыл-агыйны харылзаазарның арагажок үрелгени база бүдүрүлгеге бүгү-ле уржуктарлыг күштүг кудулаашкынның болуп болуруп көргүзүп турары олдур.

Келир чылдың тодаргай сорулгаларынга доктаавас мен, ол үе аргалыгын [illegible] мурнуңда дагылдыгларын, чаңгы хереглел бараннарын бүдүрерин өстүрерини, экономиканы социал адыгже углаарының социал улуг программаларны шиитпирлээрин үеле дээрин чугаалаан ийи.

III.

Хүндүлүг эштер!

Бир эвес чогуур хемчеглерни дөп-дораан албас болза, моон-даа соңгаар социал дүшкүүрлүг чорук чидигленир дээрзин эге байдалдар баш удур айтып турар.

Бистиң мурнувуста туруп турар бергелер хөй янзы. Моон соңгаар хөделиишкиннериң тактиказынга бистиң тодаргай болурувусту олар негеп турар. Байдал мындыг, бир черге доктаап, күштерни эде бөлүктээр, а бир талага шиитпирлиг-биле бурунгаарлаар херек.

Бирээде, бүгү-эвилел чергелиг айыыл-халапты өй шаанда чайладырын болдурар шиитпирлерни хүлээп алыр херек.

Дораан демдеглеп каайн — бөгүн бис быжыглашкынны дөрт чорудуп болурунуң үезин өскүнүп алган бис. Улам хелберер бар чыдар сандараашкынны шалыпкыныг-биле бүгү талазындан бүзээлээрин механизмин эртер апаар-дыр. Бергедээшкиннерден корткан херээ чок. Ынчанмас болзувусса, олар оон соонда оон-даа улуг болур. Ол дээрге аргажоктуң кырындан кылдынган базым дээрзи билдингир болбайн аан, ындыг-даа бол, ол баазы билдинмес уржуктарны оюп эртер аргазы бээр. Чүнүң-даа мурнунда ССР Эвилелиниң Конституциязынга чөрүшкек хөй-хөй хоойлуларга хамаарыштыр хемчеглер херек. Чөгенчиг, бөгүүн хевириниң хоойлуларының тергиинделинден ойталаары чугула. Амыдыралды сонзаашкынның шимчээшкинин, ниитиге, чурттуң чаңгыс аай транспорт системазының ажылдыышкыны үрелиринге чедирер бүгү-ле хөделиишкин, нерге, экологтуг чылдагаанныг-биле бүдүрүлгелерни хамаанчок хааарынга, ынчангаш [illegible] шаптараалыыларын тургузарынга мораторийни киирер.

Бараан хандырылгазының сагылга-чурумунуң бис бүгүдеге хоралыг бууреашкынының чорудулгазын доктаатпас болзувусса, чүү болур бедин билирин [illegible] чугула, мен болаарымга, амыдырал бедин бисти оордериге харе. Чүнүң-даа мурнунда ол дыйн харысалга шаап ындыг шиитпирлерни хүлээп ап турар кижилерге онаалыыр.

Тодаргай саналдар-ла хөй. Бот-боттарын коргутчурун соксадыр, кайы-даа талага четтүг шиитпирлерни дилаар, оларны боттандырарынга политиктиг чүткүлдү көргүзер херек. Бөгүн ону мугаш байдалдан үнериниң чаңгыс оруу деп көрүп турар мен.

Кризисти доза турарының талазы-биле бирги чергениң хемчеглеринге кирерде болгаш ниитилелде бар бүгү чептер болгаш аргалар-биле кем-херек үүлгедиишкининиң бүгү-ле илерээшкинин-

рин, ылангыя организастыг кем-херек үүлгедиишкинин узуткаары чугула. Ону турум эвес чоруктуң база чуртка дүшкүүрлүг чоруктуң өзүлдезин болдурар бирги чергениң фактору кылдыр көрзе эки.

1991 чылга онза доктаап көрейн. Үстүнде адааныыс хемчеглерниң боттаныгазы чокта, келир чылдагы планның болгаш бюджеттиң дугайында амыдырал кырынга чугаалаар байтык. ССРЭ-ниң Дээди Совединге хүлээп бээр шыдавас бис. Кризистиң өзүлдезин соксадырынга келир чылда республикалар аразында экономиктиг дугуржулгалар принципиалдыг ужур-уткалы ойнаар ужурлуг. Чүгле ооң үндезининге бис билчилгени, экономиканың амыдыралчы туруштуун тударынга дугурушкан хөделиишкиннерниң хандыралгазын чедип ап шыдаар бис. Ол бүгү тур үениң дугуржулгазы болур. Ол тургустунган ажыл-агый харылзааларын камгалап арттырарын, сан-хөө болгаш үндүрүг политиказының чаңгыс аай принциптерин амыдыралга боттандырарын, өртек-үне тургузуушкунунуң болгаш чурттакчы чоннуң социал камгалалынга хамаарышкан дүүшкен хөделиишкиннерни чорударын (амгы байдалда ол бүгүге бирги чергениң кичээнгейин угландырып турар бис) хандырар. Ол дугуржулгаже сөөлдиге саналдаттынар конструктивтиг санал-оналдар албан кирер ужурлуг.

Декабрьның төнеринге чедир санныг хонуктар арткан. Ынчангаш чаа чылды бо айтырыгларны шиитпирлевейн кирбес ужурлуг бис. Январьның баштайгы хүннеринде-ле ССРЭ-ниң Дээди Совединге план болгаш бюджет талазы-биле шиитпирни үндүрүп ап, оон-биле республикаларга-даа, эргелеп башкарылганың эвилел органнарынга-даа шалыпкын хөделиишкиннер кылыр арга-шинекти ажыдар боор дээрзинге бүзүреп турар бис.

Ийиде, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели экономиканың болгаш социал адырының болур-чогуур хүлээлгезин күүседиринге болуунуң харысалгазын билиндишаан, келир чылдың бирги кварталында улус ажыл-агыйның ажылынга хамаарышкан шиитпирни түрген алыр ужурга таварышкан. Ол бүгү план болгаш бюджеттиң бадылаашкынынга чедир кижилерге ажыл төлевирин төлээр база бүдүрүлгелерни тургуспас арга-шинектерин бээринче угланган. Тургустунган байдалга дүүштүр ажыл-чем ам-таң болган чамдыы өске-даа бараннарны материалдарны даштындан садып алырының талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң алыры дугайында шиитпирлерни хүлээп алган, ол дугайында эвилел республика чергелиг валюта фондузунуң шиитпири бар.

Чазактың бо шиитпирлерин тургустунган чурумну хажыткан кылдыр көрүп болбайн аан. Ынчалза-даа кажан кижилериң хүн бүрүдеги амыдыралының база ажылының дугайында чугаа чорупа турда, ындыг базымны кылбазының аргазы турган деп бе.

Кризистиң өзүлдезин соксадыр сорулгалыг болгаш өске-даа хемчеглер улус ажыл-агыйының быжыгылыышкынының чурумунче кирер арганы биске бээр ужурлуг. Сан-хөө, акша эргилдезинге, материал-техниктиг курлавырларның шимчээшкининге болгаш чурт иштинге капитал салышкынының башкарарынга чамдык кадыг хемчеглерни киирерин бо саналоналдар бодунга хаара тударын билип тур мен. Ынчалзажок боларны күүседиринче кирер апаар, чүге дээрге оларны экономиканың херек кырында байдалы негеп турар-дыр. Чазак кабинеди кандыг-даа составтыг турар чүве болза, бо хемчеглерже кандыг-бир арга-биле кирер ужурлуг апаар деп бодай-дыр мен.

Ам чаа чугаалаан чүүлүм, билдингир-ле, эвилелдешкен республикаларның талазындан экономиктиг дугуржулгага бүзүрел чок болур болза, ол түр хемчег-дир. Эвилел керээзиниң талазы-биле ам-даа ажыл чорудар херек. Ону хүлээп алырын узамдыктырган херээ чок. Бо айтырыгны чугаалажып көөрүн болгаш шиитпир хүлээп алырын соңгааргаладырры дээрге, хамааты тайбыңның болгаш чепшээрежилгениң улам аткаарладыр дээни олдур. Чамдык политиктиг агымнарның чаа Эвилел керээзинге ат салыышкынын [illegible] турган, оон-биле эвилел парламентизинге база эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге базымның кылдыр дээш чүткүлүн билип-ле тур мен. Олар Эвилел керээзи дээрге чүнүң-даа баштай ажаатаар күштерге селгүн дээрзин, национал арзаның хоочу дээлдерни ажып эртип алыырының бөгүн күүскүүр бүдүреелди бүзүнчүү бүдүрүлгели боостурар, ачаа тайбыңның, мени тургузар алыырының аргазы деп билип турарлар.

Сөөлгү үеде чамдык республикаларның бот-догуннадашкынынче база хамаатыйнас чорукче чүткүлүн билбейн турар деп бузурадып турар. Мындыг медегелдерни бөгүн шаптыкшаан ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели республикаларның бот-догунаашкынынга хүндүткелдиг болуп, мында Эвилелдиң күүсүн сөзеерелдеринге кызыгдавайн, оларның политиктиг болгаш экономиктиг бот-тускайлаң болурунуң быжыглаашкынынга дээр деп хүлээни көөрүн билип турарын айтыксай-дыр мен. Ону чазактың херек кырында хемчеглери-биле-даа бүзүредип болур. Төптүң чагыргазынга турган эргелерни республикаларга кым дамчыдып бээрин эгелээн ийик? Ол түдүт,

агроүлетүр комплекстиң болгаш экономиканың өске-даа адырларынга хамааржыр.

Чурттуң хоойлуларында хөрдүүнгениң ёзугаар Федерацияның субъектилерниң дугайын калбарты көрүп турар бис. Оон-биле чергелештир совет Федерациязының девискээриниң бүдүн-бүрүнүн, ооң социалистиг шалин алышкынын кадагалап алыры дээш, Эвилелдиң кызыгаарларынга ССРЭ-ниң чоннарының эрге-ажыктарын камгалаары дээш турумун турар бис.

Ындыг негелделерниң күүселдези — чуртка политиктиг, экономиктиг болгаш социал салгыышкынның болдурбазының магадылалы. Мээң ынчаар быжыг болуру чугула. Ону моон мурнунда-ла, чамдык регионнарга национал арзаның өжээн-нежиглерниң өртүп кыпкан-ла көргүзер турган. Ам чоннуң айыылының демчээли улам улгадып, муң-муң кижилерниң амыдыралынга кыжаныг тургустунуп келгенде, кадыг хемчеглерни, ылангыя боттарның илээлдек чоруу-биле чүнү-даа кылып болурунга белен кижилерге болгаш организацияларга хамаарыштыр алыры чугула апаар. Ам-даа доктаап болур. Шиитпирлерни дег айтырыгдыр. Оон үндезинин Эвилел керээзинде салган. Ынчангаш ону көөрүн база хүлээп алырын аткаарладыры шуут кемниг деп база катап чугаалаайн.

Национал арзаның харылзааларының чидигленишкини ам шиитпирлер хүлээп албас болза, хоржок кылындырын келген. Бо [illegible] турар. Ынчангаш бо ажыл-херекке Федерация чөвүлели [illegible] болган [illegible] турар.

[illegible] Президентиниң [illegible] тургузуун [illegible] салдырган. Олар чурттуң Конституциязынга хамаарыштыр болгаш экономикада база күрүнеге тургустунган байдалга үндезини-биле салдар чедиринче угланган. Бо дээрге чуртта байдалдан аңгылай көргүзүг [illegible] шиитпирлер-дир. Ындыг болбас болза херек чүүле үстүкү эскерилгелер-биле кызыгаарланбас бээр болза. Мээң бодал, чамдык кижилер ам база катап чүгле дашты[illegible] таварышыыр [illegible] бээр. Мээң чугаалаарга, бо саналдар болгаш оларның боттаныышкынын күүседиишкин эрге-чагырганың күштелиишкини-биле база чуртта эрге-чагырга структураларының чагыыраашкынын механизмин катап тургузары-биле быжыглаттынар ужурлуг. Ол төптүң, республикаларның, чер-черлерниң бүгү эргелерин ажыглаашкынның аайы-биле боттанып болдунар.

Чаңгыс сес-биле айтырыг былаан, ынчалза-даа ындыг чылдыгы базымны кылбышаан, бис Эвилел керээзинге чурт-

ла кандыг бергелер чылдагаанын сереш көөрүүс албан апаар. Мээң он катап деңнелдилиг, төп эрге-чагырганың ындыг чаартылгазы канчап баарын көөр ужурлуг бис. Ооң-биле бис эвилелдешкен республикаларның болгаш төптүң бүрүн эргелерин база харысалгазын аайлай салып-тар хире. Эвилел керээзин мурнай бербээн бис бе деп база айтыртынаар апаар.

Экономиканың ам [illegible] структуразын [illegible] арттырып каапкарын бодавайдыр мен, ынчалза-даа кылыг болуу дег чүвени кылыр херек. Кылыр ужурлуг чаа чүүлдер херек кырында бо рынокта бичии-даа хоорулбас ужурлуг.

Хоойлужудулга болгаш күүседиишкин эрге-чагырганың харылзааларының болгаш оларның албан-хүлээлгелериниң аңгылаар дугайында оназагылаар бодап тур мен. Айтырыгның [illegible] болдуруп [illegible] катыштырганы [illegible] эрге-чагырганың бүгү деңнелдериниң дүрген болгаш шалыпкын хөделиишкинге шаптыктаан.

Мээң баштаан [illegible] шиитпир [illegible] [illegible] Дээди Советтиң [illegible] болгаш [illegible]. [illegible] байдал турар болза, [illegible] бүдүрүүзүн [illegible].

Бистиң [illegible] ажыл эзериниге бүгүге [illegible] политиктиг [illegible] херек. [illegible] хемчег [illegible]. Ам [illegible] турар [illegible].

Бөгүн [illegible] чурттуң [illegible] магадылалы мында. Бо [illegible] чугула. Ону [illegible].

[illegible] чурттуң [illegible] херек, бөгүн [illegible] ажыл [illegible] эрге-чагырга [illegible].

Эштер депутаттар! Кижилер бистен эрес-дидим айтырыг манап турар. Оларның негелделерин [illegible].

Р. Н. НИШАНОВТУҢ илеткели

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

тургузуушка сайзыраңгай культуралыг, бодунуң ниитилелдиг чаңгыс камгалап арттырган болгаш национал бедик медерелдиг ынча хөй улустар турбас ийик. Ады самодержавиениң, ады авторитар-бюрократтыг тептуң политиказы улустарның бот-боттарының аразында боттуг харылзааларын, мнаа базала үрүлүү чогумчалыг чүүлдер турбаан-даа бол, ындаарын база ажыктыг турган ийик. Бистиң шуптувусту төлүйтүң ниити салым-чаяа чаттыштырып турар, оон ынча-даа тайбыңдан шыдавас. Мында хөй бергелерни кады ажып эртип шыдаан болганывыста доктаап сөстерни [illegible] тургузарының сорудун база чаңгы чорук [illegible] бис.

Ынчаар, улустарның хөй чүс чылдарда кады амыдыраан, чуртта ниитилелдиң тудуу-даа шиитпирле, деммедиктиг эргеге тус-тус чурттай берген болгаш национал арзаның ниити хоттуктарын бадырар. Телевиденнен сан-түк [illegible] 60 миллион ажыг кижи телевизорда [illegible] национал [illegible] төлүп бис.

Чурттуң [illegible] туруп турар ийик [illegible] чаттыштыр чугаалаарга-ла четчиг.

[illegible]

турар болза, ниитилелдиң сонгаа чок, хамы болгаш салгыылдерниң-биле холбашкан тарылзааларын ним үзе негия болурул? Оон соонда оон чүнү тургузуп ап болурул?

Үнзе, чурттуң улустарының чадыг амыдырал-чурттап келген чылдарында бүдүрүүнүң күштерин бээди кызаан, оларны специализастаан болгаш коопераштан коммуникация, информация болгаш эртем-ниитиниң хандырылгазының тергиин [illegible] инфраструктуразы тургустунган. Ол дээрге — бүгү чурттарның байгамчык улуг байдал-дыр, ону чаа ажыглаар болза, социал экономиктиг болгаш культурлуг дыка хөй айтырыгларны шиитпирлээр болур.

Ниитилел бүдүрүлгениң [illegible].

[illegible]

шаптынган. Бир шагда чоннуң чалырып, оларга онзагай чүген медирип турган төп бедин ам чок болгай. Оон турнуң, чуртта социал политиктиг байдал дыка дүрген өскерилгеен, ниитилелдиг күштерниң байдалдары аңгы апарган. Социализмниң хамыдыышкыннарын чүгле шугумчулап база тургузуу, хаара тудуп турар программаны саналдап турар [illegible] организацияларның [illegible] бо база [illegible] салдар [illegible] тывылбаан эвес. Харын-даа социализмниң кандыг-даа ыраарын, [illegible] демократтыг [illegible] алдар [illegible] ындыг [illegible]. Олар ниитилелдиң амгы үезин сайзыраңгай социал-демократтыг чурттаар социализмни [illegible] [illegible] турарлар.

Ынчангаш кижилерниң өрелчилдери-биле [illegible]. Ынчаар Эвилелди камгалап арттырар болгаш ону [illegible] херек. Ол бүгү [illegible] үндезиннер [illegible] саа боор турар.

Хүндүлүг улус депутаттары! ССРЭ-ниң Президентиниң бүгү чонга чугаазында көөр ындыг [illegible] үндезиннер [illegible] чаа [illegible] турар.

[illegible]

кан ажыл эвес дээрин демдеглээри чугула. Эвилел харылзааларын чаартыры ның айтырыгларын чогаадыкчы бүгү-биле бодаарының чорудулгазы болгаш ажылдан ылыгыншының чурттуң бүгү республикаларының болгаш девискээрлериниң политиктериниң, эртемденнериниң, публицистериниң калбак чугаалажыышкынынче шагда-ла кирген турган. Эвилелди чаартырынга солуургалдыг кижи бүрүзү бодунуң саналын чугаалаар болган бо чугула херекке салышкынын киирер аргалыг дээрин дөрт ай-тар херек.

Чаа Эвилел керээзиниң концепциязын ажылдап кылып турар үеде Белоруссияның, Казахстанның, Узбекистанның, Азербайджанның, Киргизияның, Туркмения-ның болгаш Таджикистанның тус-тузунда белеткээни Эвилел керээзиниң 7 төлевилели, ССРЭ-ниң ЭА-ның кыйгы болгаш эрге институдунуң белеткээни 2 төлевилели, депутаттар аразының депутаттар бөлүүнүң жюризмиң шаанчыдан алган 3 төлевилели, политиктиг партиялар бөлүүнүң төлевилелчилери бөлүүнүң бир төлевилели ажыглаан. Эвилел керээзиниң талазы-биле концепцияларны [illegible] [illegible] бүгү республикаларның болгаш автономнуг тургустунгаларның, ол ыяшаан 25 чаа политиктиг партиялар болгаш [illegible] телевидение [illegible] Конституция [illegible] [illegible] Эвилел керээзиниң төлевилелин [illegible] турар.

Эвилелди чаартырының [illegible] болгаш [illegible] болган автономнуг республикалар [illegible] суверенитеди [illegible].

тургаш чугаажок. Шак ындыг декларацияларда керлүнген чүүлдер чаа Эвилел керээзиниң төлевилелинде мээ үндезин болуп киирген болгаш оон бүгү негелтериңде киирген. Республикаларга ажылдап кылдынган ниитиле-биле 60 ажыг документилерни ажыглаан.

Эвилелди чаартырының база чаа Эвилел керээзиниң концепциязын белеткээр айтырыгларны ССРЭ-ниң Федерация Чөвүлелиниң хуралдарынга үш катап база ССРЭ-ниң Дээди Совединге ийи катап чугаалажыан болгай, чаа Эвилел керээзиниң белеткээр талазы-биле комиссиязының [illegible] тургазының дугайында илеткелдери сентябрь 25-те а декабрь 3-те — чурттуң ниити концепциязының болгаш ону чаартырының дугайында илеткелдерин дыңнаан. Ниити концепциязы болгаш төлевилелди ССРЭ-ниң Президентиниң бүгү эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларже, автономнуг областар болгаш округтарже чорутткан турган. Чаа Эвилел керээзиниң төлевилелин бүгү улус чугаалажыр кылдыр бо чылдың ноябрь 24-те парлап үндүрген.

Оларны дамчыштыр хөй дыка чугула санал-оналдар кирген [illegible]. Эвилелди чаартырының айтырыгларын [illegible] болгаш [illegible] хүлээп алганнар.

Чаа Эвилел керээзиниң бүгүнде хостуг мээн турар кижилерниң [illegible] херек кырында [illegible] бүгү улусчугаларынга [illegible] [illegible] ажыктыгы [illegible] бо Онзу-биле чаа [illegible] республикалар [illegible] болгаш [illegible] [illegible] боор турар.

ССРЭ-ниң тургузар дугайында 1922 чылдың Керээзинден көңгүс өске база Федерация болгаш ниитилелге хемчээлинге бот-боттарының аразында харылзааларны таарыштырып турар өске-даа документилерден ону ылгап турар чаа Эвилел керээзиниң төлевилелиниң аразындагы өзек талалазынге [illegible] чаңгыйлерин угландырар болган ийик мен.

Бот-боттарының аразында [illegible] Эвилел керээзиниң үндезини боор турар.

Бирээде, оларның национал болгаш чурттап турар чери хамаарылга чокка бүгү кижилерниң деңн эргелиг болуру. Оон-биле чергелештир деңн эрге КНО-ның бүгү-ниити декларациязы, эл хелеетт пактылары болгаш Хельсинки-европа документилери-биле оон иштинде Париж хартиязы-биле дүүшкек турар ужурлуг.

Чогум-на ынчангаш чаа Эвилел болгаш оон бүгү тылбаа-тарыштаалар борта туружунтаалыг хемчээлдиг болгаш кижиниң хостуг амыдырал-чурттаарының боттандырарының бир аргазы болган магадылалы болур. Кижилерниң эргелеринге болгаш хосталгазынга халдап турарынга харылзай боор оларны болдунуу-биле кезип [illegible] [illegible] апаргаш амы байдалга ол онза чугула боор деп бодаар мен.

Ийиде оларның салымнын болгаш хөгжүлдезиниң делгелиңге [illegible] бүгү нациязының деңн эргелиг болуру. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бот-буруттуң [illegible] [illegible] хөй [illegible] [illegible] хевирлери.

ниң талазы-биле деңн эргелиг болгаш чоннуң бүрүзүнүң хөгжүлдезин тандыырган турар ужурлуг болурунда.

Үште, чоннуң (этниктиг ниитилежилгениң) эргелериниң болгаш хостуунуң база тус-тус кижилерниң эргелериниң болгаш хостуунуң бот-боттарының аразында хамаарылгалыг болуру. Чүге дээрге кайы-бир чон оон аразында кижиниң, ады оон омаккадаандан бети дээргеле бир кижиниң даалап турар бээр болза, ол чон хостуг эвес, ооң ышкаш, тала кижилери хостаг-та кербейн чурттап байр болза, кижи бодун хостуг мен деп санавас ужурлуг. Кандыг-бир национал идея тыйлаар тыртып дээш кижилерниң эргелерин кызагдаар чорукту оон кезеерес, аай бүгү чок черге маңыдай бэдэл болдурбас херек. Тодаргай деңн эргелер борта чедип алдынган турар ужурлуг.

Чаа Эвилелдиң чоннуң кол үндезиннери кирген Эвилел керээзиниң төлевилелиниң 1-ги кезээ ол принциптерниң херек кырында илерээшкинин болур. Керээниң кижиниктиг республика бүрүзү суверенниг куртке болур болгаш бодунуң девискээринге күрүне эрге-чагырганың бүрүн эргелери турар [illegible] ында чайтынтыг чок бадыткан турар. Чогум-на ынчангаш суверенниг республикаларның Эвилел боор каттыжары чамдык шиитпирниң бодал турары-биле айыр-га оларның суверенитедин кызыгаарлаазы дээ ынаам-даамы ол деп нерин тураныңда эвес а ием ындыг суверенитетти боттандырар чорударының бир хевири боор турар. Кайы-даа чоннуң хуусл-сортук хостуг илеретки хевир-дир.

Оон-биле чергелештир эде тургустунган Эвилел өске-ниң эрге-ажыын херекке албайн болза тааржыр чүүлдерни ниити бүтүнгү ында боор кандыг-ла-бир улуг бо-даа билдинмес өөр-[illegible] күш-чугаазы чок турзуп эвес бол.

ган турар ужурлуг. Оон ужур-утказы мындыг, чаа Эвилел [illegible] каттыжары туруп база чаа Эвилел шаңнаны киирип турар база-ла [illegible] федерация [illegible].

Бо талазы-биле амгы үеде ийи талалыг аңгы узадып тывылды кээп турар. Ийи суверенитет [illegible] дүүшпес, республикалар суверенниг болганда Эвилел суверенниг турбас ужурлуг, ийи тудуш, Эвилел суверенниг болур болза, республика бодунуң суверенитедин оскунар деп-даа [illegible] турар чамдык кижилер бар боор турар.

«Суверенитет» деп [illegible] турар [illegible] турар [illegible] [illegible] кээп турар.

Оон аалында суверенитет деп-ле оон бүрүзү [illegible] бүрүзү [illegible], а өске [illegible] — оон [illegible] [illegible] [illegible] оларның база [illegible] болур.

Ынчангаш республикаларның суверенитедин бүрүзү кыйгыр [illegible] республикаларның [illegible] бот-тускайлаң [illegible], а оларның [illegible] эргелери [illegible] турар.

Республикаларның бүрүзү суверенитедин [illegible] Суверенитетти кайы-бир чон ындыг дыка базымнас боор бүгү [illegible] [illegible] бүдүр болур. Шак ындыг [illegible] болза херек аныяк-ла [illegible].

(Төнчүзү 3-кү арында.)

Р. Н. НИШАНОВТУҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

хары. Ыштан референдум кылдыг болур. Ооң-биле улустарның күрүне өзүлдениң дугурушканын күжүл-сорулгазы аразында харылзаалар оларның аңгы-аңгы дээштиг кимниң-даа киирилделзээн ынчан болгаш күрүне түңнелдерин организастаатының айтырыглары шиитпирлээрин чүгле шыны-биле көрүп турарының демнээн болур.

Суверенниң күрүнелер федерацияның күрүне кызыдыр кат-тыжыкыг үжүрелг деп, чамдык кижилер салап турар. Федерацияга, конфедерацияга, чок-ла болза шиитпиржиниве тураа биле бе дээш дугайында маргылдаа чорта турар хары. Ынчалза-даа хоочуннуң тургузуу мында, Эвилелге кирип алгаш, суверенниг күрүнелер боларнын эвилел харылзааларының хевирин болу шилип алыр.

Чурттуң девелээзиниде бүгү кижилерниң аразында кезек харылзааларының шагдаа сээ тургузуунун келген сырый харылзаалын болган уткашымгаарын элээн тода көргүскен турар федерацияның күрүнелер аразының таварышкан эвилел харылзааларының хевири болган турар үжүрелг деп, бистиң чонувус, оларның хөй кезии санап турар.

Бир эвес Эвилел керээзиниң төлевилелиниң текстин ооргаар алыр чүве болза, оон ынаар мындыг: Чурттуң бүгү чону болгаш оларның каттыштынган республикалар хостуг болгаш экономика талазы-биле хөгжүлделер хамааты ниити-лелди хевирлеп турарының, демократияны бижиктаарын болгаш улам шыңгы хамаарлыгын, национал чаңчылдаарын камгалап арттырарын болгаш хөгжүдерин, тайбыңны бижиглаарын, улуг айтырыгларны шиитпирлээрде чоннуң кады ажылдажылгазын болгаш дем каттыштырылгазын хандырарын болуунун сорулгазы кылдыр көрүп турар. Шак мыныг ниитилештирилге суверенниг федерацияның күрүне хевирниг каттыжылгазының эргежок бүгүзүнүң чүүлдүг деп көрүп турар. Каттыжарының хевирин шилип алырда, ам-даа катап-катап бодавыл көөр болза мен дээрзин хүлээп көрбейн турар мен деп чугаалап шыдавас мен.

Моон-биле холбаштыр Эвилел керээзиниң төлевилелиниң үе-шиин кирип турар Эвилелдиң чаа модели билип алырда. «Эвилелдиң тургузуу» деп кезекте киирген ирээдүүнү болган чорумналы билип алыры улуг ужур-дузалыг. Эвилелдиң чаа, демократтыг уржур-уткалы мында сиилинген.

Республикаларның суверенитедин кызагдап база болбайн ажыл-херектерин чорударынга ооргаар мооңдаг боор турар дээш узалыг кемдээлиндээр ниитилеттиң болган аттыг... эвилел ам хөй-биле ынаар болуп-ла харын Эвилел кеже залар көрүп көөр болзукса ол бүгү чоргул-ле таарыг.

Шак моон мурнунда бистиң дамнилип шимтин бүгүгылалдыг-биле хажыттаным турган ол дээрге эрге-хоойлулуг күрүнениң үе уе чок турганы ол дээрге ниити-ла чоннуң шиитпирлеттинмейн келген айтырыглар-дыр, национал политиканың ниити принциптерин сагывазы, чангыс айтыралга-ла ыңгыр-дыр: төнчүзүн бээр чорттап келген тоорл чурттуңдан бүдүн-бүдүн улустарны үзүгүп кожуңга талазы-биле көжүрүп айтыглар-дыр бүгү каттыжа алдынчылары өөредиглиг ыдық болган чоннуң экономика болган чон-даа чылан. Ол дээрге, чоон соолунуг хевирин бүрүнү-биле

экерткеш, бир мөгүүлеп чаатырыр болур дээн федерацияга.

Ниитизи-биле ол бүгү кижилерниң бүдүрүлгезин салыр чаршгылай болбайн хол-биле чугаалаазын сормаар ...-ла чанчылдарны. Байдалды ниититыр-биле угаан ...зын сагывыр чоннуң стратегия болгаш угааралдыгы-биле хыналтанган практиктиг хемчеглерден бүдүн тода. Төнче амыдыралдың бүдүрээлдиң бажын алыры амы-ла берге. Оон аңгыда, ниитилелдиң хамаадылгаларын болгаш өөрениглерин чер-чер-лерге чедип ...вергелдериниң өөрээн, ынчангаш чамдык төлевилелдерде сагыш-сеткил талазы-биле ... чугааларынга ...

Айыттынга төлевилелде тоң-туң бооп болза ... амылалдыг ... «ССР Эвилели биле Федерацияның субъекттери аразында ...» ССРЭ хоойлулуунга хамаарыштыр алыры болган Эвилелдиң бүгүн эргелери дыңа шыдыры. Эвилел керээзиниң төлевилелиниң беш чүүлүн ындаа номчуурга-ла, бүгү республикаларның, чурттуң бүгү улустарының ниити эрге-ажыктарынга хамаарышкан айтырыглар дугайында чугаа чыдар турар ... бүдүрерин берге эвес.

Эвилелдиң суверенитедин болгаш девискээрниң бүдүн-бүрүн турарын камгалаары, ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын тодарадыры болгаш камгалаары, камгалал-ды органнарны болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерин удуртуру, дайынның чарлаары болгаш тайбың черле чаршы бүдүлдениң сагыш сагышыгым тургузуу чарыны, улустарның на-йыралдыг-даа салым-чолунга хамаарылгас бе, чүй? Аңы даштыкы политика, экономиктиг хөгжүлдениң стратегиязын, ниити база бүдүрүлге системаларын эргелел башкарарын тодарадыры анаа хамаарылгас бе? Ол ...ынчаар ...чогуп-даа улустуң амыл-амыдыралынга ниити үндезинин турагылайн турар деп бе? Ол ...ынчаар ... мындыг дээн черлерде эргежок ... бүгү-ле чүүлдерге эргежок чугаа болган ындыг болгаштың аразында хаан болур болгулмарлар бар дээрин дилегей билир. Солала политиканын үндезиннерин тургузарының, культура болгаш өөредилге, фундаменталдыг шинчилгелер, эртем-техниктиг дениниге талазы-биле эгер сорулгалары башкарыр чорумдарын, шинчилгени корумчурумун камгалаарының болгаш кем-херек үүлгедилгелери-биле демисежиишкиниң айтырыгларынга ол база хамаарыл. Ындыг айтырыглар шиитпирин дүвүрелгелел ол даны дуудулган болган мүнгадал бистиң шуптувусту чангыс чаңгыс идигдыр каттыштырбас деп эвес чугаалаарыл?

ССР Эвилели-биле дугурушкага чарыш алган республика бүрүүн болгуту эргелерин боттандырып анаа немей берип болур, а Эвилел бүгү республикаларның чөпшээрежилгезин ызылыр оларның чангыгызынга азы элээн кажынга бодунуң чамдык бүрүн эргелерин оларның девискаарынге боттандырар кылдыр бе-рип болур дээни кайгамчык.

Ынчангаш оларны амыдыралга өттип бүрүн кыдыхга боттандыраргыга арганың ...га бүгүн ...н бир дем. ... кижилерниң ... айтырыглааны тодарадыышкынга ... демократтыг арганын төлевилелде база ...

Эвилелдиң конституциялыг болгуруун айтырыглары Эвилел керээзиниң төлевилелинде бис-ле шиитпирлеттинип турар. Ол чүл дээрге Эвилелге нээнгүн болгуруну дугайында айтырыг-дыр, ол шуптула ... тура ... болгаш улустарның тура-сортуу хостуг илереткелдаашкынын болдур. Эвилелге хамаарыштыр бүгү кижилерниң эргелерин болгаш хүлээлгелерин демниктирип турар хамааты болгурунун дугайында бүгү улустарга Эвилелдиң магадылал турары девискээр дугайында республикаларның ... турар оларның аразында харылзаалар дугайында, кажан чогум гүбкетилер, оларның эргелери болгаш хүлээлгелери тодаргай ...шы ... ындыг болгаш чымыр дугайында айтырыглап-дыр.

Күрүне-эрге-хоойлуга хамаарышкан айтырыгларны онзалап демдеглексээн ийик мен. ССР Эвилелиниң бүрүн эргелерин боттандырарынга республикалар эвилел органнарын кады тургузарының эрге-ажыктарны база ... бижилкиниериниң ... бурунуң ... база ... арганың ... болгаш профсоюзтарның кызыгаарының арга ... база ... хүлээп көрдүүрген. Республика хоойлужудулгазы республиканың девискээринге. Эвилелдиң чагырыгазынга хамаарышпар айтырыгларды ... бүгү-ле айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле дээди күштүг болур деп доктааткан республикаларның тускай дагуннаар эргелерин эрге-хоойлу талазы-биле камгалаары көрдүнген (9 чүүл).

Ындыг болганда моон мурнунда черле кымыга республикаларга удур турган кижиг ... деп болган бүрүн эргелиг республикаларның ... Эвилелдиң тургузар-дыр биле республикалар бүрүнү анаа тускайлан чорттаар, өске-дир-биле кады ниити херектиг хамаарылгас Рэу-биле чорудуп болур. Ниити эвилел харылзааларын ... үнүг бистиң совет кижилер деткип турар дээрин ниити болдап ...дир.

«Эвилел тургузуу» деп кезек «Эрге-чагырга болгаш эргелер башкарылгазы» деп кезек-биле тудуш тээ-баалыг. Эвилелдиң структурада талазы-биле демократтыг оруунга улуг бадым ында кылдынган. Эрге-чагырганың болгаш эргелер башкарылганың хөй хевирлиг ниити эвилел органнарның республикаларның талазының принцивин кол үндезин кылдыр тудуп алдынган.

Хамыктың мурнунда ол ССРЭ-ниң Дээди Советинге хамааржыр, дугуруштурган норма-чижек ёзугаар республикаларның эрге-чагырганың сонгулдалыг дээди органнарының болгаш национал-девискээр тургузулгаларының эрге-чагырга органнарының делегацияларынга Националдар Советин тургузар деп бодап турар. Ол ынчалза ССРЭ-де чурттап турар бүгү улустарның төлээлекчилери Националдар Советинге магадылаттынар турар.

Ооң-биле кады ССРЭ-ниң Дээди Советиниң статузун, структуразын болгаш оон тургузарының чурумун дугайында айтырыг ССРЭ-ниң Дээди Советиниң комитеттериниң, комиссияларының болгаш ССРЭ-ниң ... депутаттарын хөй-тей болдурарын, республикаларын чамдыы Дээди Советтериниң онза кымышкый хаарыл тудуп Националдар Советин доктааткан хемчээл ёзугаар киирилгениң сонгулда оңгуттарын талазы-биле бүгү-ниити дем, дорт сонгулдалар аргазы-биле тургузар деп санал ... оон башка сонгур ...ныг ...нын харылзааттынмайн баар.

Эвилелдиң Дээди Советиниң палаталары, Эвилел керээзиниң ажаа деп төлевилелин тургузып кылдыр турар. Ол айтырыгны база болгаш оон чогумдалыг ...

Дээди ... эрге-чагырганы башкарар. Эвилел күрүнезиниң баштыңы кылдыр Эвилел Президентин Конституцияда бижиглап турар. Федерация Чо-вуделиниң болза Эвилелдиң ындыг болгаш даштыкы политиказының кол угланыышкыннарын тодарадырының, республикаларның хөделиишкиннериниң дугуржурунун органы болур бооп. Кандыг тускайлаң бүгү эргелер-биле ол шыгалыр, ССР Эвилелиниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга ол ёзугаар коллегиялар тургузар норма-чижекти черлер оларның составынга республикаларның чогуур министерстволарының болгаш ведомстволарының албан-дужаал аайы-биле удуртукчулары кирер.

Хоойлужудулганы ... айтырыгларынга бир ... амыдыралдың ... төлевилелде ... болгаш ... бүгү ... бергени база ... болгаш ниити ... хоойлужудулганың ... Эвилел керээзиниң төлевилелинде ... ССРЭ-ниң Конституциязы ССРЭ-ниң Дээди Советинге ССРЭ-ниң Ажыл-ажыл ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге улуг ... Эвилел прокуратуразы тургузулуп ... оларның ажылдарынга ... республикаларның чогуур органнарының ... кирген.

Ынчангаш бистиң эвилелдиң Эвилелдиң база керээзиниң төлевилелинде ... ССР Эвилелиниң чаартырының ниити ... турар бүгү-ле айтырыглар болур-чогуур биле бижиттинмаан база бүгү-ле айтырыгларга харыылар бердинмээн болбайн аан. Төлевилелдиң ниитизи-биле деткип турары-биле чергелешпе, шыңгыы шүгүмчүлелдер болгаш хевирлер, бо-рымдаалыг немелдер, а чамдык чүүлдериниң талазы-биле карышкак санал-оналдар бар дээрзин ССРЭ-ниң Дээди Советиниң хуралынга, оон комитеттеринге болгаш комиссияларынга, депутаттар белуктеринге төлевилелди чугаалажып көргени, а ол ышкаш напдалгага үнгүлээн хөй саныг чүүлдер, радио болгаш телевидение дамчыштыр чугаалар көргүскен турар. Чангыс соо-биле чугаалаарга, кылыр чүве ам-даа хөй.

Чамдык берге, чоннуң мес «кымалдырык» база алаар бодаан иийк мен, дорт-биле чугаалаала оларны долгаадыр кагжыдыдан кыттыгыл-ла келир. Хамыктың мурнунда Федерацияның субъектилериниң дугайында тодаргайлаарга, Эвилелдиң база керээзиниң кир-жиилгерлериниң дугайында айтырыг-дыр.

ССР Эвилелиниң тургузуунуң тоогуун болгаш ССРЭ-ниң күштүг болур турар Конституцияның херекке алдыбы, хөй-хөй кижилер Эвилелдиң деп адаттырып турар шаг республикалар чаа Эвилелдиң субъекттери болган турар үжүрелг деп санап ышкаш. Ынчалдажок эвилелдиг республикаларның четтер аттыг арга-кчизэ «автономнуг республикаларны шаг-ла-ла кагбайн турары болбаар. Оларның хөй кезии боттарының суверенитедин дугайында ам медээлеп эгелээн чамдыктары — эвилелдиг республикаларның составынга бактаап турары, өскелери — оларның дашкаар-лааскаан шииүлдин илергейлеп турар. Боттарының күрүне-эрге-хоойлу дугайында, статузун деңнештиреркиче республикаларның чүткүлү шупту ылдыг. Республикаларның статузун чедип алырынче чүткүп турар автономнуг областар болгаш автономнуг округтар ол чорудулгаже база шымнып кирип кел.

Чурттуң чамдык улустарының органнары талазы-биле сырый каттыжыышкынны тода илергейлеттинмейн-даа турар болза, Эвилелдиң ажыл-политиказынга өскелер-биле дең байдалга оларның киржилгезин улаан турарының дугайын бодандайн барып болбас. Улус бурунгу кужел-сорук хүнүлел-биле көрүп, ол күзел-соруктуг хаара тударының кандыг-бир черлерин ... херек.

Оон аңгыда чамдык черлерде улут демештүр залап турар үндезин эвес улустар дээр хоочун тээлээрин. Лерни чуаел-сорунуң дугайында айтырыг чангыс аай эвес болгаарын болдуруп турар. Мындыг таваарылгада улустар тура-соруун илереттинде оон канчаар көрүп, чүлчаарыл? Чиике Эвилел керээзиниң талазы-биле улустарның тура-соруу илерединиишкинниң тодарадалында негеп кадар ... дүн таарымчалыг болуру.

Амгы үеде күрүне эрге-чагыргазының сонгуттуралынын 30.10 хүрүүнүг деткимчези-биле составтары сонгуткан чамдык төлээлелерн органнары чуртта-ла олар улусун күзел-соруун чаңчыдап турар деп санаашчырыг ... тур турар. А республиканың чаргын келгин азы ... ажылданырын ... тураа ... ындыг ... айтырыгларын? Бисте референдумну — бадылааштынарын чорудар ындыг дугайында ... чок болгай, ынчалза-даа ол хире чугула айтырыгны шиитпирлээрде, улустуң дорт-биле тура-соруун илерединиин мындыг хевирин чүге ажыглап болбас деп. Маңаа холбаштыр ССРЭ-ниң Президентиниң бистиң Эвилелдиң федеративтиг үндезини-биле суверенниг күрүнелериниң эвилели кылдыр чаарты тургузарының талазы-биле бадылаашкынны бүгү чуртка эртиреринин дугайында саналын бүгү талазы-биле деткиир ужурлуг.

Ам Эвилел керээзин чарыының чуруму дугайында чаш эвес. Ол дугайында ССРЭ-ниң Дээди Советинге болгаш республикаларның Дээди Советтеринге-даа аңгы-бүрү бодалдарны илередип турган. Оларның уткасы Эвилел керээзин белеткээри болгаш чарлары-даа федерацияның бүгү субъектилериниң херээ болурунда боор турар. Ынчангаш чангыс хевис кутпаан чуруму болбас тыварл-ны негениг боор турар. Ол талазы-биле ажылдың үезинде делегейниң эрге-хоойлу талазы-биле бар практиканы-га даянырыг ажыктыг боор болур чадавас. Чижээ республиканың бүрүн эргелиг төлээлекчилери чаа Эвилел керээзиниң төлевилелини талазы-биле туруштарын дугуржуп, оон теминин белеткеп база бадыткап ат салыры таарымчалыг болур ийик. Оон соонда ол төлевилелди республикаларның Дээди Советтеринге хевал-дарынга чугаалажып көрүп болур болгаш оон чүүлдүүгүннүң соонда, анаа шуут ат салыр делегацияларны тодарадыр болур-дур. Оон соонда Эвилел керээзи ... боттандыр ... хоойлу ... күштүг боор кирип болур.

Хүндүлүг эштер!

Ниитизи-биле алырга, Эвилел керээзин белеткээшкини, ат салыры чогуур хемчеглээр болгаш сонуургалдыг бүгү талалардын демниг, дугуржуп турган күжүн негээр. Ынчангаш бис боттуг хөделиишкиннерниң оруу-биле чорып оралдаа бис. Маңаа хамааржыдыр алырга, Эстонияны болгаш Латвияны Эвилел керээзинге ат салырынга чамдык бир кижи албадап турар дээрзиниң дугайында маңаа саналдаан ССРЭ-ниң улус депутаттары эштер Руйтельдиң болгаш Э. О. Бишериниң бадыткаашкыннарын үндезин чок кылдыр көрүп турар-дыр. Латвияның, Литваның болгаш Эстонияның Дээди Советтериниң бо чылдың декабрының 1-де Вильнюс хоорайга хүлээп алганы ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртүгү Съезинде киргенмыы ... албашкыы болгаш шериг күштүн ажыглаар деп кызымышкынайр-биле Эвилел керээзинге ат салыры Балтий күрүнелерин ынчаар дар ораадаажыышкынзынга бис шуут удурланып турар бис» деп, бижээн чүүлү оон-даа элдептиг кылдыр көстүп турар. Чогум ындыг экономиктиг шыдалдыышкынның дугайында болгаш кандыг ... дугайында чугаа бооп турарын ... Ындыг бадыткаашкыннар чүнүң-биле-даа бадыткап болбас ол республикаларның улустарынга — деңнээр чүве чок баарын кынны кылдырымче угаанган деп бодаар мен. Прибалтиканың республикаларының делегацияларын консультациялар эртириериниге ... кошпур-биле бир деңге чалааны бол-гаш ... оларның ... Ындыг ... ол республикаларның ... политиктиг партиялары хөй-ниити органнарының күш-ажылчы коллективлериниң ... каттыжыышкын-наары болгаш хөй санныг хамаатылары белеткел ко-митеттеринден оларның консультацияларга киржириниң дугайын дорт дилээн болгаш оларны эрттирген-даа. Ынчалза-даа ол республикалар Эвилел керээзин белеткээзиниден шуптуузу ой-

талап турар деп шуут чугаалаар үндезин чок болбайн аан. ... Тургузар бол, бо айтырыг талазы-биле боттарының бодалдары бар ... кижилерниң ... хоойлуну бүтээр эгелерин тооп көөр ... боттар ол болур ... база бистиң ... бүгү республикаларны база катап чалап тур бис.

Тон республикаларга болгаш республикалар төлээлекчилерине ... дээрини онзалап айтып каак сал тур мен. Кым-даа ... бүгүнү ... дилевейн турар чүтаа болза, ... айтырыглар чогуур эрге-ажыктарын ... байдалга ... күзел-соруун ... айтырыглар ... дугайында бооп турар.

Молдавия ССР-де байдал ... айтырыг ... парламентиниң ... Гагауз болгаш Днестр республикаларын тывылдырар. Болгаштыгарны ... эвилел органнарының ... бис. ... база ла таарыг ... Эвилел болза, ол республикада чурттап турар бүгү улустарның эргелерин болгаш ... ниитиг бүрүн-биле ... республиканың ... болур бүдүүн ... турар чурттуң ...

Грузия база берге болган ... турарын болгаш ... ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму «Грузияның Дээди Советиниң болгаш Муниципал-Осетия областың областың Совединиң ... Конституцияга ... бүрүн алганы ...

Туркменияда ... парламентин Эвилел ... Абхаз республиканың Дээди Совет ... болгаш Мугур-Осетия автономнуг областың ... депутаттарының Совели Эвилел керээзинге киржирин боттарының күзел турарының дугайын медеглээн.

Ону канчаар шиитпирлеп болурул? Ону база чүгле Кон-

ституцияга үндезилээш ол республикада чурттап турар бүгү улустарның ... хөгжүлдезин ... болгаш ...

Күш ажылдаанындан Конституцияга удур ... боттарының ... ол айтырыгларның ... чоннуң ... айтырыг ... тураг, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ... тургузар ... Кышлак ... шиитпирлээшкин ... бүгү айтыгларны төлевилелде ... ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң, Кандалашин ... Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ... бүгү ... турар. Оон бүгү-биле ... дугайында ... чоннуң ... болгаш ол улустарның эгелерин ... катап ... базымы болур.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Националдар Совединиң совет комитединиң, крым-татар улусту, турк-месхетиниңнерниң, гректерниң, курдтарның, ынчаар болгаш өске-даа улустарның айтырыгларының талазы-биле ... кыл комиссияларны тургузуп. Ол ышкаш ... айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң элээн каш комиссиялары база тургузулган. Ол комиссиялар эң нарын байдалдарга ажылдап турар, ... берге турар-даа, ... ажылы демдеглеп ажыктыг болур. Националдар Совединиң комиссиялары Таджикистан биле Киргизияның ... дужуур ... турар. Олар Ошка болган болуушкунның ... база контроль ... тудуп турар.

Мен националдар аразының харылзааларын ... бодарының талазы-биле ... байдалдары ... талазы-биле ... ажылы база-ла Эвилелдиң чаартылганың болгаш чаа Эвилел керээзин белеткээриниң ажылы-биле тудуш холбаашкан ... ол айтырыгларже салырын ... Ол айтырыгларны шиитпирлевес база бүгү улустарның эгелерин ... болзувусса, бис керээге ат салырынын ... база бис.

Эштер!

Амгы бо Съездиге чугаалажып көрүүт дээш киирген айтырыг бистиң чурттуң улус бүрүзүнүң, чурттакчы бүрүзүнүң салым-чолунга холбашкан айтырыг боор турар. Ол ... улуг ... бодалдарын шиитпирлээр эң ... харыысалга-биле көөр ужурлуг. Бистиң бо айтырыг талазы-биле хүлээр алгаа шиитпирлиг совет ... амгы болгаш ... тэлэ салгалдарынга ... эвес болзун дээш ... бүгү ... шутуун кылыр херек.

Чурттуң келир үезин шиитпирлээр дээш

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чугаалаан бо бүгү чүүлдеримниң соонда безин, бистер: Шеварднадзе «ыбай» берген, төөгүнүң эрткен кижизи болу берген деп санай бербезивисти бодап тур мен. Ол ындыг болбас ужурлуг, янзы-бүрү даап бодааашкыннар кылбайн, бодумну болгаш бүгү чуртту корргуназы-биле оңу ынча дээрзинден өскээр чугаалап шыдавас мен, мен бодап көөрүмге, бистер хүндүлүг улус депутатты, академик Лихачевтуң, чогаалчы Залыгинниң болгаш өске-даа эштерниң үлүг болуушкунуң болган, ону ынчаар көөр ёзугаар Президент, Дээди Совет, чазак конгуг таптыг эвазинге чедир чугаалажып сайгаргаш, оон соонда боттарының кылган түңнелдериниң болгаш саналдарының маңаа киирип келгиннерн дээш түңнелдерн-биле кызыгаарлаттынып калза ажырбас боор. Мындыг янзылыг түңнелди кылдывысса ажырбас боор.

База бир чүүл дугайында. Кижи бүрүзү бодувустун ажылывысты кылып турар болгай бис. Баштайгы хүннерден, харын-даа 85 чылдан бээр чээш кады ажылдап келген болгаш ынчан-на боттарының шилип алышкынын кылып алган эштеримге амгы бо үе кончуг берге болу берген чада-вас. Канчалза-даа мындыг берге үеле өскээр чорүй баары чөптүг эвес. Ындыг чүүлдерин бүрүү шапкаш, ажылын уламчылаар деп негелдени кылыр херек. Кандыг-даа чүүлдер боор тураажок, шилип алган оруувус-биле бүрүнгаар-лаар ужурлуг бис. Кол чүве бо. Бирги Съездиге бадыткаашывыс бистиң күрүневистиң даштыкы политиктиг угланыышкынының делегей харылзааларын экижидеринче угланыышкынывысты, кижи төрелгетенге эки чүүлдерни берип эгелээш болгаш чер кырынга узун үениң тайбыңның тургузуп эгелээн шилип алышкынывысты бистиң улустарывыстың мурнунга, делегей ниитилежилгезиниң мурнунга база катап бадыткаар ужурлуг бис. Ону ам дораан кылыр ужурлуг бис чүге дээрге чаштыкы корреспондентилер айтырыглап салып эгеледи, а академик Гольданс Кий чүп вариант деп чүвениң дугайын чугаалааш, чүү болду бо — угланыышкын өскерилгени ол бе? деп айтырды. Мындыг-дыр бо.

Мен маңаа санал берген ажылчынны деткип тур мен. Бүгү чүвени холуштурбайн көрээлинер, эштер. Бистиң ниитилелдиссте боор турар туруш чок чорук, хоойлулаар дайынын күүсеир эрге-чагырганың чедимче чок боор турары, күүсекчи эрге-чагырганың харылзааларының үстүн турары дээш оон-даа өске чүүлдерни көрүп, билип турар бис. Ол чорук корум-чурумну, сагылгаа чурумну эдип алыр талазы-биле дүрген, дээштиг хемчеглерни алырын негеп турар. Оон башка чаартылгаларны бүрүнгаарладып шыдавас бис. Бистер ол чаартылгаларның эң чидиг үстүкү чадазында келген бис. Боттарының төөгүлүг хөгжүлдезиниң оруунга күрүнелер ындыг үе-чадаларны база эрткилээн. Ол хевирлиг шилчиишкиннер кезээде күштүг эрге-чагырганы негеп турган. Эрге-чагырга суларгай болур болза, чүгле бакссырал эвес, харын өлүп каап болур. Ындыг байдал тургустунуп келген деп чүвениң ам тодаргай эскерип тур мен. Ындыг чорук биске чүдээттинмес, ажыл-херекти бүрүнгаарладып чорударынга биске саат ужурашпайн турар. Кижилер бергедээшкиннерге таваржып, оларның шыдамыккай чорук үстүвүнүн кыйында келген амгы үеле күштүг чазак биске херек.

Чугаа болза кандыг-даа диктатура дугайында эвес, а күштүг чазактың дугайында чорук турар. Бүгү чүвени холуштурар болбас херек, оон башка биниишкиннер солуу боор. Президент кижи болгаш бида хөй санныг янзы-бүрү дыынналдарны ал турар мен. Ынчаарга кайы-бир черде кандыг-бир кижи биске хунтаны ап ол хевирлиг диктатураны белеткей берген деп дыңналды маңаа келбээн. Ындыг

информация менде чок. Ынчаарга бистер, бир эвес харысалга чок, тоомча чок болгаш эрге-чагырганы үндезини-биле быжыглаар, анаа чаа күштүг боор арганы осксуптар болзувусса, ынчан ниитилел кандыг-даа варианттыларны ажыглап турган, бөгү байдалдан уштунуп үнер арганы ажыглай бээр үе тургустунуп каар чадавас. Ол дугайын медереп билген турар ужурлуг бис. Төөгүнүң хуузуму-даа кинчээлдириглери-даа ындыг.

Силерге бодумнуң бодалдарымны ажыт-чажыт чогу-биле илереттим. Ынчангаш эш Шеварднадзениң тезистерин ол бодалдарым-биле хүлээп албайн тур мен, чүге дээрге ында коргуп-сүртээш хөөн бичии-даа бол илереттиннил турар-дыр. Бистиң культуравыстың хоочун ажылдакчылары земги ийи депутатывыстың саналын деткиир боор силер деп идегеп тур мен. Боттарывыстың баш удур бодалдарывыска алыспайн база бүрүүдалышкыннар кылбайн, бистиң ниитилелдиссте болгаш чуртувуста чок чүүлдерни бар чел санап бербээлинер. Оон-биле кады чамдык кезектерге хамаарыштыр сагыш-сеткил хайнышкынындан кылдынган бүрүүдалышкыннарны хүлээп албас болза эки деп бодап тур мен. Ол бүгүнү херекке албазы эки боор.

ССРЭ Президентиниң чугаалаан чугаазы залды соржуктурбазаныыг барымдаалааш, хуралдың даргазы кижилерни дуврееткен бо айтырыг талазы-биле кыска доктааалды хүлээп алырын саналдаан. Оон утказы мындыг: ССРЭ-ниң даштыкы, политиктиг угланыышкынының өскерлиш чогуун медеглээр, депутаттар Лихачев, Залыгин болгаш өскелериниң-даа саналдарын хүлээп алыр болгаш ук саналдарны сайгарып көөрүн Президентиге, Дээди Советке дагзыр.

Депутаттар бадылаашкынның хой кезии-биле ол тезистерни хүлээп алган.

Депутаттар боттарының сонуурган турар айтырыын кайгаар көрүп турарын Съездиниң кыска доктаалынга илереткеш, анаа ССРЭ-ниң даштыкы политиказының угланыышкынының өскерилге чогуун дугайын медеглээш, байдалды тодарадып көөрүн Дээди Советке дааскан.

Оон соонда Съезд Эвилел керээзиниң дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн уламчылаан.

Кежээки хуралдың соонда Съездилер оргуузунга М. С. Горбачевтуң, Н. И. Рыжковтуң ажылчын аңгының төлээлекчилери — депутаттар-биле ужуражылгазы болган.

Съезд бодунуң ажылын уламчылап турар.

(СЭТА-ның корр.).

ЧОЛААЧЫ-ШЕНЕКЧИ

УКРАИН ССР. «Автоваз» бүдүрүлге каттыжыышкынының «Коммунар» запорож автомобиль заводунуң чолаачы-шенекчизи И. П. Кошкин (чурукта) 1990 чылда эртем-техниктиг чогаадылгага болгаш күш-ажылга шылгарангай четтиишкиннери дээш ССРЭ-ниң күрүне шаңналы-биле шаңнаткан. И. П. Кошкин чуртталгазының хөй кезиин «Запорожецтерниң» хөй хевирлерин шенээринге үндүрген.

Ооң сөөлгү «уруу» — «Таврия».

А. КРАСОВСКИЙНИҢ фотозу

(СЭТА-ның фотохрониказы).

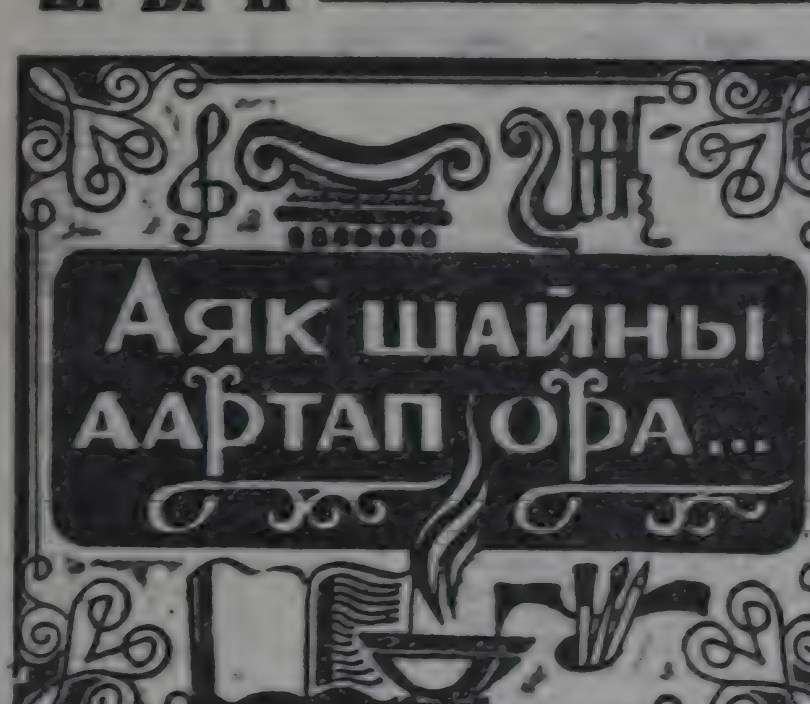

ДАРГАН ИРЕЙ

Чогум адын улус ойзур. Хүндүткел-даа.
Чолдак-Дарган. Чоннуң берген ады дижир.
Маска, дошу хажыызынче кыл салбас,
Магалыг-ла шевер чораан кырган ийи ол.

Үргүлчүнүң ам тудуп орбас-даа бол,
Үнген-киргеи чону кээрге ында-хаая,
Коннут оожум хоюг кылдыр ыгылдаарын
Кожа-кады чурттап чораан дыңнап өстүм.

Аклганың ушнынга ындыг ийикпе,
Аалдың иштн артында-ла ыржым апаар.
Каргыраазын ыгыл-биле үдеп ора,
Харын ынаар аразында хөөмейлей бээр...

Хөрүүн басчып дуза кадарчеткелзэмде,
Хөгжүг чаңныг кырган ирем «чорта» берген.
Костүүн өттүр көрүп орар чымчак караа,
Хөөмей-ыры сагыжымда артып калган.

Владимир ДОНГАК.

СОНУУРГАКТАРГА

КУСКЕ БОЛГАШ УЖАР-ХЕМЕ

Австралияның ужар тууд компаниязының самолёду Австрияның найысылалы Вена хоорайның чоогунда аэропорттан чоокта чаа хөй пассажирлерни чоруур турган. Ынчалзажок самолет анаа бүдүн сес шак дугурзунда саадаан. Самолет ужуп үнериниң мурнунуң чарыында оон иштинге еле көк бичии күскениң маннап турарын инженер-техник көрүп каан. Австралиянын хамаарты ужар-хемелерниң (самолеттарының) дугайында дүрүмнү ёзутаар алырга, кырында кускелиг пассажир самолёду агаарже көдүрүп эргежок. Демги күскениң тып тударынга 8 бүдүн шак негеттинген.

ПЕРУДА БЮРОКРАТИЯ

Бюро — кабинет, кратия — эрге-чагырга. Ынчангаш кабинет эрге-чагыргазы дээн ышкаш. Бюрократ деп сөстү тывалап дүжүметтиг кижи деп азап турар. Перу деп Латин Америка чуртунуң президентизи А. Фухимори (япон национальдыг бай кижи) меделгел кылгаш, Перунуң күрүне аппаратызында бюрократизмнин, биргээр чугаалаарга, чүгле кабинетке ажылдаар дүжүметтиг кижилерниң көвүдээнин сагла «магадап» чугаалаан. 1989 чылда күрүне албан черлериниң (күрараттын) ажылдакчыларының саны 500 муң хире кижи турган, амгы үеде 1 миллион 200 муң кылдыр «семирээн».

ЭЛДЕПТИГ АДМИРАЛ

Англияның найысылалы Лондон хоорайның Трафальгар шөлүнге кедергей улуг туралыг бар. 1805 чылда «кызыл-дуртадан» адмирал Горацио Нельсонуң ол тураскаалынга делегейниң хөй чурттарындан чагаалар, телеграммалар, харын почта-биле дамчыткан белектер безин ам-даа үргүлчү кээп турар. Ол [illegible] адмирал [illegible] Горацио Нельсоннун [illegible] [illegible] артып дээрт [illegible] адмиралдың тураскаалының баарында турустунган. «Каржы арзылаңнар силерниң чагаалары адмиралга [illegible] мөөрлендирген үжүктүг силерже долаа эгиттинген» деп чагаалыг телеграммаларга, [illegible] дангызынга немей бижээш, дедир чорудуп турар. Элдептиг-ле адмирал-дыр!

(Парлалгадан).

РЕБУС

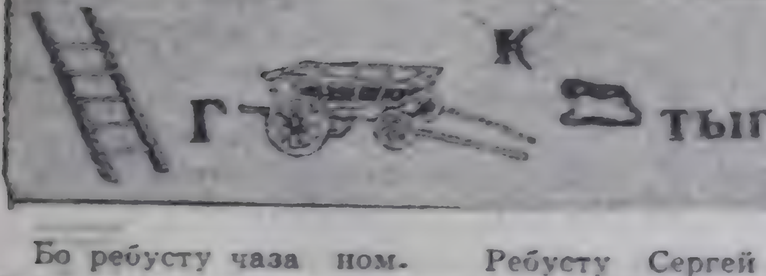

Бо ребусту чаза номчааш, оон утказын тыптынарам?

Ребусту Сергей Шаалының тургусканы-биле Геннадий Макаров дүжүрүп чураан.

БАК САГЫШ БАШКА ХАЛДААР

● Чечен чугаа ●

Чүдекпен бир эртен орнундан ковайып туруп олурган, бар-ла шаа-биле каттырып-тыр. Кедергей-даа дүштү дүжеттинген. Чүдекпен удуп чыдырда дүжүнге тереттүнген ол бодал оон бажының иштинден үнместээн. Ол хире чугула чүүлдүң дугайын ол чоннада-ла алыксан-чиксек, хоптак хирезинде канчап бодавайн чорааны ол чүве ийик. Ам ол бодал ону мырыңай амыраттас болган.

Халас кежик четтирерингге шымдыдыг болгаш Чүдекпен ашнаан үлүкчүн черле чыда калбас, бо-ла эдерип чоруп кааp кижи чүве-дир. Аңчылар эдерип чоруп турган боду чаңгыс катап аң адып каап, аңчыларга мактадып, улус аңчы шимчедип көрбээн. А аңчыларның аткан аңының эъдин, чаан угдунмааже чүнтеп ап амдажып калган.

«Эки ээр тевер, а кускуң сааскан дойлаар» деп улустун үлегер домаан чугаалаарынга ол ионнут ынак. Ооң эпти-ле кады аңнап чоруп турар эжи Хайырлаар апак ол. Аткан аңының эъдин, кежин кады чораан эш-өөрүнден харамнанмас, оларга шуптузун берипкеш, боду куруг-даа чоруй баар. Сеткили ындыг эки боорга, ону улус Хайырлаар деп шолалай берген. Ооң чогум ады Узун-оол. Узун-оолдун кол-ла сагыш салыр чүвези — бөлдусту, аң-меңни камгалаары, төтчеглекчилер-биле эптеш чогу. Ол аң-меңни кайы тамааннок ада бербес. Чүгле сезон үезинде чөпшээрел бижик алгаш, аңнаар. Ынчан өөр аңның кырганын, кырыр-бооңун ылгалтап кө-рүп турган адар. Чаш оолдег аңы боос, аңнык аң атпас, чүгле адаа аартаан, ударас ужар ужурлуг аң шидип адар.

Бир катап кускү сезон үезинде эътке дужаар улуг аң адар чераанге Хайырлаарны эдерип турган. Чүдекпен эдерип чорун каан. Тайгага үнүп келгеш, ийи хондур эртенги, кежээги одарын аңнааннар. Аң тиварышнаан. Даартазында эртен ийи аңгы сынче аңнап үнгүлээннер. Сын бажынга кызыл хүн чаа-ла чалып дооп келгенде, Хайырлаарның карабини Хайырлаг Кабтүс шиглей чаңгыс катап эккешин Чүдекпен дыңнап каан.

«Хайырлаарның боозу эткен соонда, ынап-ла чыдар чүвеле болгай» деп, Чүдекпен иштинде бодаан. «Бирээзин чыттыр аткан-дыр эвеспе. Ам одагже ээн чоруп оралаа ажырбас. Адырам, чүвени канчап билир, «чер чорааш кижиниң амсынга чиг кирер» чүве дээн. Элээн хайдынын көөр чоор бе? Хайырлаарның адып каан аңы астыга бээр эвес».

Чүдекпен ынчаар бодааш, арга иштинге кедеигирлеп, аң дилеп, үнгеп-ле чораан. Сактырга бир-ле черде ыяш дырс кылдыр сынган ыыжааш болган. Чүдекпен сырт кылдыр тура дүшкени дыңнадаан. Чүве-даа [illegible] мээн чок. Оон база-ла кедеигирлеп чорупкан. База-ла бүдүк дызырт кылдыр сынган. Чүдекпен каңнаңгаш-ла хажыызынче көрүнтерге, кедергей хүлбүс бо удур кылаштап орган. Мурнунда дүжээн дужу ам база сагыжынга ол-ла олчаан кире хонуп келген. Дүжүнде кедергей-даа улуг сыын адып алган турар. Ол сыынның эъдин, чаан кады аңнап чораан өөрүнден харамнангаш, кедергей бутаны чаасканап арай боорда аидаре соп тургаш, союп бүскаш, эъдин эът оваа. Чаан чат оваа кылдыр, ийи аңгы бөле салгаш, сөөлүнде боду каап чүлүрүп алыр дээш, [illegible] биле кырындан оланнай базырып кааш, хепертен оттү чаштап келген. Ам бо удур келген аң кедергей улуг буга сыын эвес, а хүлбүс болган. Хүлбүс боорда, тулган-даа улуг сыын-хүлбүс дээр тайга хүлбүзү. Ам канчаар, арай деп аасна кирип кылаштап келген аңны адар апаар. Чөпшээрел бижик чогу хамаан эвес. Чаңгыс хүлбүстен тайга ядарай бээр эвес. Кол-ла чүве — улуска көргүспезин.

Чүдекпен ынчаар бодааш, чаңнынга кээп тура дүшкен сыын-хүлбүстүң чоок мөйн дөзүнүң орта шыгаап адаага, аң-даа ол-ла черинде ок кадалы берген. Чүдекпен чүгүрүп баргаш, теминнениң чыткан аңның бөскүн хылыш бистиг бижээ-биле олура шелипкеш, ам кээп сагыжы ажаан, хостут удут тыңнап, «Боо дааж ыдан кижи чедип кээр болду бе?» кылдыр бодааш, каралчы коннут долгандыр шыпыралап ийи каргында шала кежээ, аныы сүмида, чаасраан [illegible] чорутунаан.

Хайырлаарның [illegible] кайнып, эргиш көргүзээш, хүлбүстүң ийи будунуң сыыргактарындан туткаш, сөөртүп ал-ла ынай болган. Элээн ырап, ажыт черге келгеш, хүлбүзүнүң ыштын үштүк оштап, ханын сарбытыр тээ каапкаш. Сөөлүндэ [illegible] алгырда [illegible] баргаш чара шаап каан оштар тын алгаш, адаанга сайыыш салгаш, хүлбүзүнүң эъдин ол орта эштей каргаш, ырындан кежи-биле дүй шыткаш, бүрүлүг ыяш бүдүү кескеш эмет чок кылдыр дүй базырып каап.

Оон чорупкаш, идик-хевинде, бижээнде, холдарында [illegible] берген [illegible] ыяш арылдыр чуп, [illegible] каапкаш, одаанга бастырып чеде бээрге, Хайырлаар шагда-ла чедип келген, тулган кемис эъттн пеш бажын ажир уддуртуп алган олурган.

Чүдекпен аштып хөөрээн:

— Хайырлаар шыдаар-ла болгай! Черле эндевейн ийин. Эът, чаг овааланган боор дааш далаш-биле келдим.

— Кырган, чодур сыын ужурупп кагдым — деп, Хайырлаар чугаалаан. — Ооң эъдин лицензия ёзугаар дужаар бис. Биске бо сезонда чаңгыс ол-ла чегчир. Сен чүнү көрдүң? Боом эдерге, хей черге артык аң адып кааптар ийне деп бодап чордум.

— Мен хөөкүйде аң адып каар харын кайда боор, ону бодуң билир-ле болгай сен — деп, Чүдекпен аштып чугаалаан.

— Бо чазый кускүнаар кижи суруп алгырыжып ыжнавыл. Оларны хөйүүн бодап чыттым.

— Боом даажын дыңнаарымга, эъттиг чүвеге дегген ышкаш, артында дүнүк болду чоп? Ол кандаай чоор? — деп, Хайырлаар кыйгаан.

— Хараалаан, кускүнүң чаңдыр барган, хажыызында дытка барып ок дегди. Ону ынчаар дыңнаан боор силер...

Нелээ тулган буга сыынның эъдин машинага чүдүрүп эккелгеш белеткел контораазынга дужааишаан, эдээн акшазын улуг-ла алгаш соонда, Чүдекпен эжиндек чажырып, черде базырып каан хүлбүзүнүң эъдин бүдүү барып чүдүрүп алыр дээш [illegible] ийи кайгада [illegible]

Арга [illegible]-биле арай боорда [illegible], дилеп, оруу аштап чораааш, машиназы-биле чооккулаарын бодап чүткүлүн орда-ла [illegible] дүштээн. Машиназын тургузуп каапкаш, шоодай [illegible] [illegible] таскаан дүжаан чорупкан. Эъдин харамнангаш [illegible] Дээл-ла үр чорбайн келген. Дүннүн караңгызы мырыңай эът кулаа кезулбес деп болур, артында бүргег. Арга иштинге бүдүүнга каргамкулак дежип ал чазып, палып барып чораан. Сүт [illegible] черде базырган эъдин дилеп, дажаан сүг тыгын каай озаңнарга, чара шаап каап оштаалларга мушгаралыл, ужуп турпун чорааш, караңгы шиви иштн черге келгеш. Ам бодап турарга эът базырган чери мында хире болган. Караңгыда холдарын бүрүнгаар сунуп алгаш, элээн каш базып чорда, дааш эвес дааш, алгы эвес алгы үнген соонда, бир амытан-даа караңгыда хөме-ле келген. «Адыг!» деп бодал баш иштинге бүлереш кылынган. Эктинде чүктеп алган боозун безин уштур чай алынмаан. Чык-чак дээн соонда, адыг Чүдекпенниң бажын орта чидиг дыргактарлыг аар холу-биле бир дажааш, баштын кыргынын [illegible] алгаш, чедиг диштери-биле сөөкту хемире аараан, бүрүнгаар [illegible] [illegible] соолгаш, хайнна келген. Чүдекпен оон соонда чүнү даа билбейн барган.

[illegible] каан эът тып алгаш, [illegible] [illegible] адыг бодунуң «херээн» ынчаар [illegible] каан. [illegible] безин [illegible] аңгтаан ол эът [illegible] адыг кужактап алгаш, элээн ырады [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] хөөп каан [illegible] ыргындан аартадыр [illegible] кааш. [illegible] туруп турган безин эъдинче [illegible] [illegible] безин чок. Чүгле сүт сагышка кирер. «Сүт канчап тып [illegible]» Бодал — ол. Оон бодун шимчеткен, мүн-не бүдүн хире. Холун шимчедирге, аар-ла чүве, шимчевес. Арай боорда ол-бо тыртып, биенилеп шимчедип чыткаш, аар чүдүк адаандан холун уштуп алган. «Мени адыг мынчаар тудуп, чазарлаан, бажыңын кааны ол-дур» деп аңна мооңнап келген. Арны-бажында чаржыйып кадып калган хан. Бажының тепинде сыынның куйгазын соонче эштей сүйбаан, адар ковайып келгеш база катап сагыжы караңгылаан, угааңын осуна берген. Чыда медерел кирип келгенде «...адыг кайда чыдыр ирги, кажан-на шурап кээр болдур» кылдыр бодаан. Адыг-даа шимээн чок. Бажының аарыныры-ла кедергей. Бооzу база чок. Сүйбаныргa мүн-не курлааанда бижээ бар. Ооңун холунга тудуп алган.

Чыткан черинден аяар сояп, сөөртүнүп, аарышкылыг-даа болза, дижин ыдыраңнап алгаш, шыдажып, чорупп эгелээн...

Та кайы хире үе эрткен чүве ийик. Чамдыкта шыдажыр арга чок аарышкыдан медерелин ышкынып, моорап, оон база катап миннеп кээп, бичелеп соястап, чылып чорааш, бир черге оялчыкта шалбаа сугга тавапыы бергеш, ону [illegible] тан соруп, сыскап ижипкеш, харын чүгээртеп, караа көстүп келген. Ынчап чорааш, арай боорда машиназынга соястап чеде бээрге, ону дилээн хамык кижи Хайырлаар баштаан чаа-ла бо келген турган. Ынчан база Чүдекпенниң медерели осуундура барган. Келген кижилер оон чамырып хөөн кааны, чазый адыг чип турган хүлбүзүнүң эъдин база көрген. Ындында-ла шоолут чугаакар эвес. Хайырлаар ашак мапаа мынча диген:

— Аң аткаш, менден чажырган каап, оозун чааскаан аң чораш, чазый адыгта шактыргазы ол-дур. Бак сагыш башка халдаар деп чүве ол ынчаажыл. Төтчеглекчиниң мынчаар кезедир боор харын...

Чүдекпен оъ-ла хевээр оргалаңнын чазаан, кыра[illegible] болуп артып. Бак сеткилдин балазы ындыг-дыр көрем.

Куулар АРАКЧАА.

Шоодуглуг эскериглер

АРАГА ТУРДА, АМЫР АА

— Эмин [illegible] эйдирзенин Херел-оол хөй-ээтиниң [illegible] [illegible] [illegible], дүүжендирбинге тавагылинаш, эрийээн [illegible] чурттап [illegible] [illegible] хейгилип [illegible] [illegible]. Ол-да хүн кожаалыгтай [illegible] бүгалышсатыр «бустап» базып эгелээн. Ону канчап ындыг дораан салыпкан дээр силер?

Хамык ужур төөрелдериниң чымчак сеткилдиинде болдур ийин. Хезер-оолдун кезек төреелдери сүмелешкеш, шагдаа черинин бир телээзинге садыгдан «мөңгүн баштыг» мөндүнүүзэшти мөгдүре бээр «өдүректер» адыг берипт ээрге, саадавайн салып чорудупкан дээр чүве. Арага турда, амыр аа.

ШАГАР-ОЪТКА ШАКТЫРГАН

Чашпан-оол картошка чаала көк-левектеп элээн улгады [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] алгаш, бажынынзаи үнүпкен. Сагыш ынакаш, эүт чузээ кезүлбес караңгы кежээ болган.

Чырая кажааны ажа халааш, бөөпек картошка сыын тура согаа дээн сегиттар алган. Ажыл-ижин-ле дээн «Ам ынчанмас мен, Поас-кеве'» — деп шала ыыдыыр кылдыр алгырыпканын безин билбейн болган.

Кожазының ышаар ыттары ээре берген. Дүвү-далаш кудүйүкеш, бажынынче караш дээн. Холдарының ажылыргa шыдашпайн, адао даныы атсы караан шимчейн, аңдаштаныя чыда хонган. Хоптак оон ынчалдыр кеземне алгаш, чаңныда бажыныярның картошказын оорлаавастаан.

Ооң огородун кара кезээде сарыг чашпан тудуп чий берген турар. Чаңгыс бообак картошка-даа тарып чип көрбээн, чалгаа-шүшпең кижи болган. Ынчангаш кожалары ону «Чашпан-оол» деп шолалап алган чүве-дир.

АКШАЛЫГ-ЛА БОЛЗА...

Хаадам-кыс [illegible] ажылыг кара кылдыр бүдүттүнгаш, каас-оол кылдыр көттинипкеш, чорууурунга белеткенип турда, эжи Сүрүңмаа бажынга кирип келген:

— Кайыже барып ол, ужим? Тывының Тургачынга дүжээшнң ол бе? — деп соңуургаан. Хаадам-кыс хапада азып каан көрүнчүке соомурнун кордуругтаазын:

— Таваңгыма чоор мен. Ам база эжиниң «[illegible]» бораш [illegible] [illegible] «[illegible]» [illegible] [illegible] Тывываа [illegible] [illegible].

— Ол аймныны алган карыылыг, акы-толтүг кижи дээр чорду ийин. Эки-даа бол, багай-даа бол элеошкен эжи херек боое ийин, эжим? — деп, Сүрүңмаа сургаал кылган.

— «Чуруга куштуг [illegible]» болгай аан. Кармаа долу акшалыг-ла болза, надайлыы хамаан эвес — дээш, Хаадам-кыс хаалгазын хак кылдыр хаггаш, хоралаан шинчилиг ходун шаңгааш, халып ынай болган.

«УШТА ШААП АЛЫР»

— Дүү чарлыр четкен, доскаар шикааш семиреэн повар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] көрбээн мен. Тэ чүнү кижипип турар улус ийнааг?

— Ону билбес чоржынчылың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

«СӨӨЛҮНДЕ КЕЛ»

Бир-ле улуг албан черниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] олур.

— Болур ирги бе, эжим, дарга? — деп ээлдек · мендилеедим. Дарга көңгүс ыыт чок. Бүдүн бажындан эгелээш, бажымга үндүр хыйыстаан бүта дег шириин кайгаан:

— Чүнү канчап чор сен, аал? — деп коннуу сүргей айтырды.

— Силерге ужуражыр бичии херектиг чор мен ийин, дарга.

— Сээң-биле ужуражып турар чай чок-тур. Сөөлүнде кел — деп мындыг.

Эккээрге, меңнилээрге,
Эрни безин шимчеш дивес,
Хүндүткел чок,
бюрократсыг,
Күртеп билир даргалар бар!

Ондар БОРАШ.

ЫРМАЗЫН СЫП КӨРЕМ

...Эм-дом, дазыл, тоорук,
кат дээш,
Эмин эрттир чилбилер бар
үе-дир бо.
Чалбыраалтай
өрттеңгилеп,
Сазаннады тантаттырып
ырмам сынды...

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
(«Оочурга бодал» 1990 ч. ноябрь 17-де «Шын»)

Ээнзирээн орап-чурттуң
Элбек байлаа өзер турда,
Оон-моон келген
тояанчыларга
Оорладып тоймаглатты.
Алырын ап, чииринчип,
Өрттедип-лаа турду
харын.
Ам бо хевээр турар болза,
Ажы-төлге чүү-даа артпас.
Оочурлап турунда-ла,
Таңды кежин артпас хире.
Төтчеглекчи маңгыстарны
Дөгерезин чыый шапкаш,
Ырын, шүлүүн, шииң-биле
Ырмазын сып көрем.
Серен!

Даккай-оол МОНГУШ.

ХАВАННАР-ЛА АМЫРААН-ДЫР

● Шоодуг ●

Маадыр-оол ажылындан [illegible] турувкан дүштеп эпген. Бажынынче кирип орлала, хөй эъдинзен хайындырган [illegible] [illegible] [illegible] келген.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Казайынга мен [illegible] ынак, ындыг ашак тыппас-даа сен» — деп кожаңнай каапкан.

— Па, бо ашактын канчап [illegible] ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] кээп эптештир олурупкаш, уступ мүннүң үстүн шүүрей аапкан. Улуг омаажы-биле устааш, аштаан эп-даа ааргап-ла [illegible]. Мүннүң каннидеп бештаан чүнү-даа эскербээн. Ийгизин амзаан чоруй. Маадыр-оол алгырып-ла үнген:

— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] кел, [illegible] Аштаан-суксаан кижи шоодуп кедээн чүл? — деп [illegible] хадаан.

Казайы ам-на билип каан. Ашаа [illegible] [illegible] [illegible] бир омааш дусту мүнче каапкан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] сомуктурар-ла болгай.

— Ачазы, мүннүң дузу [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ындыг калай тыппас-даа сен» — деп ашаан оттүнүп ачинаштыр шылуктээн.

Ону дыңнааш, Маадыр-оол [illegible] [illegible] [illegible] сеэг-бүрт тура-ла халаан. «Ынакта чемге дус ажыр каг-дына бээр диди бе, ма, мээн [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] көрем» — дээш дусту таңгы алгаш, улуг омаажы-биле ийе ускаш, мүнче каапкаш, үг-биле аймыраан кевни кылдургаанаш ынай болган. Ашааны чугле «ынак, ынак...» деп химирээни бар чытканын казайы дыңнап [illegible] [illegible] «Ол [illegible] ол дээр сен бо ашактын, чем [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ма. папса-ла, суун немеп тургаш, мүнну хайындырылаткай мен. Ам бо мүнден чүнү алыр боор, [illegible] [illegible] ал...» деп бодаштывган.

[illegible] Маадыр-оол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] деп химирени чораш оожургап: «Ол канчаары ол бо кадайның бо чоокта ындыг тавалыга болган эвес. Оола мээн ол [illegible] ол [illegible] [illegible]. Оиканып, чыттаныл. Хөөкүй авазы өөрээш дузун катап-даа каапкай чоонуң чугаазы бар [illegible] ажыңгыр деп чугаалады чоп, бичии мана деп. Ам ол мүнден чүнү алыр боор. Хаваннар-ла амыраан-дыр...» деп чугаадапп бар чораан.

Ажылынга шылажып хүнзээш, Маадыр-оол кежээ чанып келген. [illegible] [illegible] улуг омаажы холда келген. [illegible] «[illegible]» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Дээр [illegible] мүн [illegible] ле, ам дусту чоорун ол? — деп, кадайы кайгап айтырган.

— Чаңчаңма даан, авазы. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Кадайы хүндүскүзү дег өөрзе-даа, холдары-биле дустут казанның аксын так кылдыр туттур алган турган.

Маадыр-оол мүнүн база катап аартапкаш, ыргалыл:

Казайынга мен дег ынак,
Ындыг ашак тыппас-даа
сен...

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

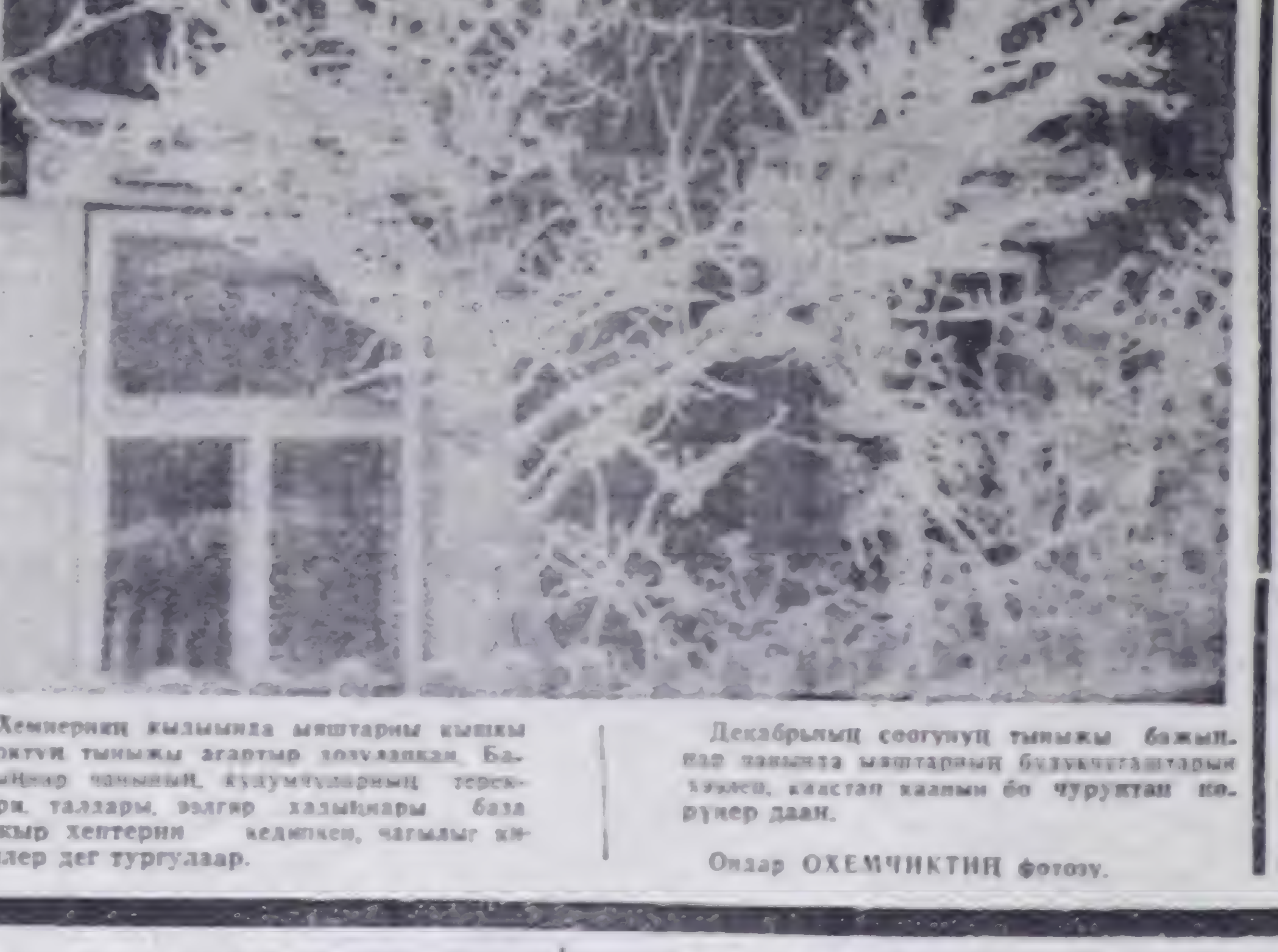

Хемнериң кыдыында ыяштары кышкы сооктуң тыныжы агартыр холуваапкан. Бажыңнар чаңнының, күдүмчүлериниң терсектери, талдары, эзгир хадыңнары база аккыр хептерин кедипкен, чагылыг кижилер дег тургулаар.

Декабрьның соогунуң тыныжы бажыңнар чанынга ыяштарның будуктарын [illegible], каастап каапкан бо чуруктан көрүнер даан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Чарлалдар бюрозу

ДЕКАБРЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам ачам база мен. 9.00 «Делегей улустарының чогаадылгазы». 9.45 «Бүгүрешкийг-даа болза, кадептиг». 10.45 «Бурда моды» сүмелеп тур». 11.15 «Эрдем мистерлери». «Кыл Ланаңсынын дошкун шыны». 12.30 Чогаадыкчы-бүдүрүлге каттыжыышкыны «ЭСМ» көргүзүп тур: «Идегниң үнееп чүүл». 13.15 «Партнер». 13.45 Фотоконкурс «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». 13.50 Барымдаалыг фильм. 14.50 «Он ийги дүн». Уран-чечен фильм. 16.25 Шулук чогаалдың минуталары. 16.30 «Флоридага чаас-кежиктиг таварылга». 17.30 «Делегей панорамазы». 18.15 Мультфильм. 18.30 «Эпчештиңикчи». Уран-чечен фильм. 1-2 сериалары. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чадаанда. 21.40 Улуг кижилерге мультфильм. 22.00 «Маппет-шоу». Оинаараттар фильм-концерти. 22.50 Медээлер. 23.05—01.20 Бүгү-делегейниң хергжүмнүг Монте-Карло шаналы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Орус чугаа. 9.00 Фигуралыг чуңгулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Эр кижилер. Хостуг программа. 9.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 12.45 Бүгүдеге спорт. 13.00 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. 14.10 «Али-Баба база дөртен дээрбечи». Уран-чечен фильм. 15.20 Черниң ээн кым болурул. 16.50 Барымдаалыг фильм. 17.15 АКШ мультфильмнериниң программазы. 17.45 Россияның культурлуг амыдыралы. 20.00 Медицина дугайында чугаа. 20.05 «Тамдыктыг удунар, чаштар!» 20.20 А. Д. Сахаров дугайында барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35—00.05 «Пи» демдек адаа-биле.

• • •

ДИЛЕГ

Кызыл өңнүг «Москвич-412» марканың 37-55 дугаарлыг чиик автомобилин көрген азы оон турар черин билир кижи 2-12-19 телефонче долгаарын дилеп тур. Дыңнатқан кижи шаңналды алыр.

• • •

Тыва агроүлетпүр эвилелдиң өөредилге-курстар комбинады «Е» категорияның чолаачылазының мергежилин бедидер курстуң ажыттынып турарын дыңнадып тур. Өөредилгениң үргүлчүзү 1,5 ай. Кичээлдер 1991 чылдың январь 15-те эгелээр.

Бүдүрүлгелерден чооткан кижилерни анаа хүлээр алыр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «в». Телефон 6-11-67.

• • •

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга 1990 чылдың декабрь 26-да «Чалым-Назын» эстрада-цирк бөлүүнүң концерти болур. Концерт 17 болгаш 19 шактарда эгелээр.

Билеттерни Тываның күрүне филармониязының [illegible] [illegible] [illegible]. Телефон №№ 2-55-19, 2-46-02.

• • •

Ада-иелерниң кичээнгейинге!

Республиканың үран чүүл школазының өөреникчилериниң [illegible] [illegible] декабрь 26-да 12 шакта болур.

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2.

КИНО

ДЕКАБРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Приказ № 027» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (уратлыг). Видеозал: «Розовый кадиллак» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кошка, которая гуляла сама по себе» 9.00, 12.20, «Последний рейс «Надежды» 10.40, 14.00, «В полосе прибоя» 15.40, «Однажды в Америке» (2 сериялыг) 16 харга чедир) 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Жажда мести» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

ЧАЗАЛГА

Декабрь 15-те үнген номурда бодалгазында аң таланың ноопы, аъ-ке эвес, аъ-ке турар кылдыр чазап номчуур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арвемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82; 3-38-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ тиедүрукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арны
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Чагыг № 548.

Национальная
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 23 воскресенье № 293 (14493)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кеп.

«Шынга» чагаалар:

Чоп ортузунче кирзе

Мен 1941 чылдан эгелеп комсомол ажылынга 10 чыл, партия ажылынга 30 ажыг чыл ажылдап чордум. Ол үелерде партия, комсомол ажылы шаңгыы хөгжүп, чоннуң мурнунга үлегерлиг мурнакчы организациялар турган. Эки чүвези — партия кандыг-ла ажылды кодуруп үндүрер болдур, чон ону деткиир, оон шиитпирлерин күүседир дээш кызымак күш-ажылы-биле кодурлуп үнер турган.

Сөөлгү чылдарда партия ажылы кошкаан, чон ону хүндүлеп көрбес апарган. Чамдык ак сеткилдиг эвес улус ону ажыглап алгаш, партияны дүжүрерринге чедир айтырыгны кодуруп келгени база үндезилелдиг хире апарган. РСФСР-ниң Компартиязының тургузуку конференциязының соонда-даа шоолуг өскерилгелер көзүлбейн турар. Шаанда мээн ажылдап турган үелеримде ай, квартал пландары партия эге организациялары ындап-ла күүседир, чон аразынче кирип, ёзулуг-ла агитас-массалыг ажылдарны доктаамал чорудуп турган болгай.

Мен Чербиге суурга келгеш, пенсияже үнген соонда 20 ажыг чыл чурттап келдим, ынчалза-даа ол үе иштинде партия, комсомол ажылы чорлп турар деп чүвени шуут эскербедим. Оларның удуртукчулары кымнарыл дээрзин кым-даа таныбас. Чоп ортузунче кирбес кижилерни кым таныыр боор. Чербиде аныяктар ортузунга ажыл кошкак, олар арага талоннарын айтырыпкып, ол-бо ээренейип чоргулаардыр.

Мен ажылдап турар шаамда масса-политиктиг ажыл үш бүт кезиинда турар боор чүве: партия, комсомол, совет. Аңаа демнештир херээженнер организациязы база ажылдаар. Кайда-ла партия организациязы шыырак ажылдап турар болдур, ында күш-ажыл организастыг, бүдүрүлге планы доктаамал ажыр күүсеттинип турган. Характер талазы-биле чонну үш бөлүкке үзүп алыр: активтер, ак сеткилдиг бөдүүн чон, адак соонда улуг туралыг дүржок кижилерни тускай даңзыга ап, оларның ортузунга шыырак дээн кижилерни быжыглап каар. Оларның кылган ажылын партбюро хуралдарынга дыңнап турган. Улуг туралыг кижилерниң күш четтирбестерин хоойлу ёзугаар шыңгыы көрүп, эдип алырының хемчеглерин ындап-ла алган турар боор чүве. Кижилер-биле ажыл ол хире шыырак болур турда, кайы хамаанчок корум-чурум үрээр чорууур кижилер ийи-чаңгыс-ла болур чүве ийин. Ынчангаш партия рескомунуң чаа соңгуткан составы, бир-ле дугаарында, кижилер-биле ажылды үндезини-биле экижидерин, эң тургузарын күзеп, идегеп каар кижи-дир мен.

Роман ОЧУР-ООЛ
Күш-ажылдың, партияның хоочуну.

Ёзулалды кылырым чадавас

Оон-биле ортумак школаны Өвүрнүң Хандагайты суурга 1961 чылда доостувус. Ынчангы доозукчулар шуптузу 12 оол, 3 кыс бис. Ам маңаа мен доозукчу эш-өөрүмнүң дугайын эвес, а чаңгыс суурда ажылдап, кады-кожа чурттап чоруур эжимниң дугайын таныштырып көрейн. Оон-биле өөрүшкүнү-даа, муңгаралды-даа деңге үлежип чоор бис. Хып дээн ийи борбак кара кыстар Кызылдың эмчи училищезин доосаш, Торгалыгга ажылдап чедип келген. Оларның-биле салым-хуувус каттыштырып, өг-бүле тутттувус. Уругларывыс иелери база кара чажындан эдержип, угбашкылар дег, чурттап чоруур эжишкилер болган. Бистиң-даа, оларның-даа ажы-төлүн эп-найыралдыг кылдыр кижизидип өстүрерин кызыдып келдивис.

Эжимниң адын Чечек-оол Эртинеевич Сундуй дээр. Ол бо черге [illegible] чалыы назынын ажылдап, чурттап эттирген. Иштики херектер кижизиниң удуртукчулары аңаа [illegible] ажылды идегеп келген. Бо ажылга үр үеде үлүүн киирип келгеш, ол кандыг берге [illegible]. Оорсук болгаш өске-даа нетээр херектерниң ийи-биле чорул, чон-биле чоок ажылдап турган, [illegible] кижилерниң [illegible] санааны берген. Оон [illegible] ажыткылдан билдинмес херектерни [illegible] Ч. Сундуйнуң кызымак ажылын эш-өөрү үнелеп, доктаамал шаңнал-мактаалдарга тыпсып келген.

Чечек-оол Эртинеевичиге кандыг-даа [illegible] га бээрге, чажам дивес кижилерниң бирээзи. Ону бо чылдың эгезинден бээр «Кызыл-[illegible]» совхозта милицияның участок [illegible] ге ажылдадып каан. Ол чон-биле [illegible] тып, совхоз директору-биле [illegible] ажылдап турарын оон-биле чугаалажып [illegible].

1991 чылда ортумак школаны доозупканывыстан бээр 30 чыл оюнус болур. [illegible] 10 «а» класстың [illegible] ажыл амыдыралывысты чугаалажыр бис. Ол үеге [illegible] «Класс [illegible]» дээш өөрүм мурнунга [illegible] чадавас.

Кодур-оол КУУЛАР.
Тес-Хем район.

Каттышпас мен

[illegible] Мени Рита дээр. [illegible] Монгуштуң «Мен [illegible]» [illegible].

[illegible]

Хостуг индир

Саналдар, бодалдар

...дан чышташ, хүрээ тударын дүргедетсе деп саналдыг мен.

Рита СЕМИСПЕЙ.
Кызыл-Даг суур.

Өөрениш кооруун дилеедивис

Суурда чурттакчылар хөй. Оон иштинде пенсионерлер база эвээш эвес. Ынчап кээрге, оларның аразында магазинден бараан садып ап, оочурга үр тура албас-даа улус бар. Чаа бараан келирге, кодуунда-ла сураан дыңнап каар— бо-ла. Арай деп магазинге оочур манап туруп алырга, аныяктар чүгле бажынче дывыржыыр, күжүн коргузуп тургаш, садыглап алгаш баар. Кандыг-бир бараан магазинге кээрге, оочур-даа барымдаалавас, чүгле күштүг кижи ап шыдаар. Бистер кырганнар мындыг байдалга канчап чорттаар бис. Бистиң бо байдалывысты бирги ээр эде көрзе деп саналдыг мен.

Чамдык черлерниң хоочуннарга бараалгалып турары дуржулгазын өөренип көрзе кандыгыл? Тускай ларёк, эмнелгеге хүлээп алыр өрээл дээш, өске-даа таарымчалыг байдалды тургузуп каан болур чорду. Суурга ону тургусса деп бодалдыг мен. Бо айтырыгны девискээрде райкүүском, Эрзин кодээ Совеги өөрениш кооруун пенсионерлер дилеп турар. Бо материалды пенсионерлерниң мурнундан оларның дилээ-биле бижидим.

Шынап-ла, бүгү чуртталгавыс иштинде колхоз, совхозувуска үлүүвүс киирип келдивис. Чамдыктарывыс кадыывыстың айыы-биле ам-даа дуза-дөмээ киирип чоруур-дур. Бистерже, хоочуннарже ээ көрнүп, үстүнде дилээвисти хандырып бээрин күзээр-дир бис.

Ермолай АРАКЧАА.
Күш-ажылдың хоочуну.
Нарын суур.

Ында багай чүү боор

Өг-бүле тудар дээн ооддуң, кыстың кудазын эттирери тыва улустуң шаандан тура сагып келген чаагай чаңчылы. Торээн оглун, уруун-даа өглеп-баштап алыры ада-иелерниң хүндүлүг хүлээлгези, оңза байырлалы-дыр. Чурттап келген назынның иштинде чеже-чеже кудаларга чалаттывыт, өгленшкен уругларга белек-селээмни тудусадым дээр. Ынчалзадаа кудалар аңгы-аңгы эртер чорду. Арага ишпес комсомолчу кудага-даа кирингтим. Оюн-тоглаа, катыг-хөг турда, шынап-ла, арагазарының херээ чок ышкаш сагындырар. Чүгле араганы элбекшиткеш турып бээн куда база-ла бар. Ындыг куда кижиниң сеткилинге кирбес, аас-дыл, күдүлээзел эвес чорук ыяап-ла туруп келир. Кайы-даа ада-ие уругларым чараш, бай-шыдалдыг, хүндүткелдиг кылдыр өглээрин бодап, оларның кудазын оңза байырлал кылдыр эттирип, оюн-тоглааны хөйү-биле органнизастап, куданың культурлуг талазынче кичээнгей салып турары ажыктыг, ооредиглиг.

Чоокта чаа «Отчугаш» кафеге болур кудаже чалалга алдым. Аңаа кирип бээрге, столдарны, сандайларны чурумнуг чыскаап салган. Стол бүрүзүнде чечектер, тыва аъш-чем болгаш өске-даа чем аймаа четчир. Куда шагы келген. Тыва улустуң «Куда ыры» база «Аяк шай» деп ырылары чаңгыланып тургулаар. Калак ырында тыва улустуң хүндүлүг чеми ак сүттү кудуп каан аяк-биле Зоя Байкараевна Даргын-оол кенин, оглун, кудаларын йөрээл сөстерин чугаалап тургаш, хүндүткел-биле уткуп алган. Зал бүрүзүнде аныяк оол, кыска йөрээл сөстерин кожку черлерде аскылаан.

Быжыг, найыралдыг, ынакшылдыг совет өг-бүлениң куда байырлалын Алдын-оол биле Чимиса Даргын-оолдарның эттирип турары-дыр. Алдын-оол Кемеровода күрүне университединиң студентизи, а Чимиса Кызылда педагогика институдунуң студентизи. Оларның ада-иелери-биле база чоок таныжар аргалыг болдувус. Чимисаның адазы Агроүлетпүр эвилелинде экономист-бухгалтер К. Б. Ламажаа хөй чылдар дургузунда күрүне мурнунга ак сеткилдиг ажылдап келген. Авазы А. М. Ламажаа республиканың санэпидстанцияның кол эмчизи. Оолдуң адазы Д. Д. Даргын-оол Чербиниң дуззалал школазының башкызы, авазы З. Б. Даргын-оол ол-ла школада кижи [illegible] болуп ажылдап турар хүндүлүг кижи[illegible].

Куда чаңчыл болгаш байырлал болганда, [illegible] аныы-бүрү мергежилдиң кижилери [illegible] таныжып, эш-өөр болуп, уран [illegible]. Ылангыя «Х Улуг хурал» совхозтуң [illegible] О. Б. Тас-оол [illegible] кайгат-[illegible] «[illegible]-Коллем» деп болуушкун [illegible]. Чалаткан аныяк оолдар, [illegible]. Кудаң [illegible] В. Көк-оол [illegible] театрының артизи Валентина Мо[illegible] ...

Тыва кижилер [illegible] ындыг [illegible].

[illegible]

Данчай-оол ОЮН
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну

ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинде

ДЕМНИГ КҮШТҮ ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН

Съездиниң ажылының бешки хүнүнде хуралды даргалаан А. И. Лукьянов тургускан чурумну ёзугаар Секретариаттың удуртукчузу А. П. Яненкога сөс бээрге, ол ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылының болгаш санал бээр дээн кижилерниң даңзызының дугайын дыңнаткан.

Оон соонда хуралдың даргазы тургаш, Т. К. Пупкевичиге сөс бээрге, ол чурттуң эң улуг удуртукчулары-биле үлетпүр бүдүрүлгелериниң ажылчыннарының ужурашканының дугайын дыңнаткаш, ажылчын депутаттар бөлүүн тургусканының дугайында медеглел кылган.

Эвилелдиң чаа керээзиниң нити концепциязының дугайында болгаш ону канчаар чарар ужурлуунуң дугайында санал-онал бээриниң эгелээриниң мурнунда депутаттар чөпшээрээн чурумну ёзугаар залда тургустунган микрофоннардан боттарының бодалдарын илереткеннер.

Ниитизи-биле алырга, Эвилелдиң чаа керээзи чуртка агаар-биле бир дөмей херек апарган боор турар. Санал берген депутаттар чугум-на ындыг чаа Эвилел керээзиниң дугайы-биле чурттуң экономиктиг, политиктиг болгаш [illegible] айтырыгларын үзе шиитпирлеп болурун онзалап айтып турганнар.

Белоруссиядан депутат Г. С. Тарнавский бодунуң саналынга реформаларны чорударының үезинде кылдынган алдагдалдарның түңнелинде чамдык республикаларның эвилелден үнериниң болгаш кымга-даа хамаарышпас политиканы чорударының оруунче киргенин чугаалаан. Ынчалза-даа чурттуң чонунуң эң хөй кезии ССРЭ-ни ол-ла олчазы эттерин камгалаарын күзеп турар деп, ол чугаалаан.

«Кара далайның судно кылыр заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының бригадири депутат В. А. Ополинский база-ла ындыг бодалын илередип, мынчаар чугаалаан: Бис эвес республикалар, шынап-ла, шуптузу аңгыланы бээр чүве болза, кызыгаарларны хунаажыр, национал дар аразынга удурдедир демисежип, дайылдажыр чорук ыяап-ла үнүп келир апаар.

Совет Эвилелиниң эң улуг республиказының төлээлекчизи — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатовтуң: Россияның парламентизи Эвилел керээзин чаразы дээш шиитпирлиг-биле чайгылыш чок чүткүп турар деп медеглээни залдың чүглдүтзүнүүшкүнүн болдурган.

Санал берген депутаттар Эвилел керээзинге ат салырының хүусаазынга холбаштыр боттарының бодалын илереткеш, аңаа дүрген-не ат салырының эргежок чугула апарганын айтып турганнар. Чижээ, Абхаз АССР-ден депутат Т. М. Шамба ол документиниң эң чоокку үеде, бир-ийи ай иштинде шуут белен болдурарының чугулазын демдеглээн.

Ынчалзажок чамдык депутаттар боттарының саналдарынга бо хире чугула документини дүрү-далаш-биле түлээп алыр чорукту болдурбазының чугулаазын айтып аңаа ылангыя нити эвилелдиң болгаш республикаларның бүрүн эргелерин тодарадырынга кичээнгейлиг болурунче кыйгырып турганнар. Чижээ, Ленсоветтиң даргазы А. А. Собчак Эвилел керээзиниң кол-кол принциптерин бо Съездиниң үезинде-ле бадылааш, ат салырын саналдаан. Ынчаарга Керээниң ындыг кылдынган бижимелин оон соонда чедир ажылдап кылыры таарымчалыг.

Декабрьның 21-ниң хүнүнүң кежээки хуралынга «Чурттуң байдалының болгаш тургустунган социал-экономиктиг база политиктиг байдалды ажып эртериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» Редакция комиссиязының киирген доктаалының төлевилелин кол [illegible] хүлээп алган. Оон соонда Съезд хөй чурумнуң [illegible] айтырыгын — «Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелерни киирериниң дугайында» айтырыгны чугаалажып эгелээн. Ол дугайында илеткелди А. И. Лукьянов кылган.

Эш А. И. Лукьяновтуң илеткелиниң дараазында солуңга үндүрер.

Депутаттар А. И. Лукьяновтуң илеткелин дыңнааны соонда, киирип турар Хоойлу төлевилелин чугаалажып көрүп эгелээн.

Декабрьның 22-де Съезд Конституцияга чамдык өскерилгелерниң талазы-биле чугаалажыры-биле бодунуң ажылын уламчылаан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Россияның парламентизиниң Республика Совединиң болгаш Национальдар Совединиң оон декабрь 21-де болган хуралынга хүн чурумунуң кол айтырыы Кодээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунуң төлевилели болган. Ону чугаалажып көргениниң соонда, ындыг хоойлу хүлээп алдынган болгаш, моон соңгаар агроүлетпүр комплекизин күрүнеден санхоо талазы-биле деткиирин хоойлу ёзугаар доктааткан.

Ол сорулгага чылдың-на 1991 чылдан эгелээш, РСФСР-ниң национал орулгазының 15 хуузунуң эвээш эвезин бээр ужурлуг.

Бо талазы-биле хүлээп алган доктаалды ёзугаар алырга, айыттынган Хоойлу ону парлап үндүрген үезинден эгелээш күштүг апаар.

РСФСР-ниң пенсия фондузун организастаарының дугайында доктаалдың төлевилелин чугаалажып турган депутаттар, ол документ база-ла чугула болганда, чедир ажылдап кылгаш, соонда чугаалажып көөр-дүр деп дүгүрүшканнар.

Ол ышкаш районнарның, хоорайларның, хоорайларда районнарның, суурларның болгаш кодээ чурттакчылыг черлериниң база өске-даа девискээр чагыргалыг черлериниң 1991 чылда бюджеттерин тургузарының дугайында айтырыгны чугаалажып көрүп эгелээн.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң «Бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан болгаш организациялардан үндүрүг дугайында» Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузун хүлээп алган болгаш ону 1991 чылдың январьның бирден эгелеп күштүг болдурарының дугайында доктаалды үндүрген.

Ол ышкаш «ССРЭ хамаатыларындан, даштыкы хамаатылардан болгаш хамаатызы эргези чок кижилерден орлаа-ажык үндүрүүнүң дугайында» ССРЭ Хоойлузун 1991 чылда РСФСР-ниң девискээринге ажыглаарының чурумунуң дугайында Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузун хүлээп алгаш, ону 1991 чылдың январьның бирээден эгелээш күштүг болдурарының дугайында доктаалды база үндүрген. Ол документилерни дараазында парлаар.

(СЭТА).

Акушер-гинеколог

ЧУРУКТА: Чадаанада акушер-гинеколог Надежда Назыновна Ойдуп. Медицина институдун доосаш, Барыын-Хемчикте Ак-Довурак хоорайның эмнелгезинге ажылдаан. Оон дараазында чылдарда Чадаанага кээп, чоннуң кадыын быжыглаарынга кызымак үлүүн киирип келген. Тыва АССР-ниң улус депутаты. Соңгукчуларның чагыгларын амыдыралга боттандырар дээш чоп-биле быжыг харылзаалыг ажылдап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧААГАЙ СЕТКИЛ — ШАҢНАЛ

Тываның херээжен чогаалчылар хүрээлен-ассоциациязы РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорkому-биле кады бөгүн республиканың Кыргаңнар бажыңынга концерт-ужуражылганы органызастаар.

Тыва улустуң назы-хүндүзү деп гуманныг билиишкин бар. Кым-даа кижи кырып назылаар, оларга кичээнгей, оглу-кызының сагыш салышкыны кончуг чугула. Хоочуннар бисте идик-хеп, аъш-чем-даа хереэ чок, ол четчир, сагыш-сеткилди чымчадыптар хемчеглер четпейн турар деп дилээн турган.

Ужуражылгаже ыраажылар Вероника Чооду, аныяк херээжен композиторлар Алена Номужап, Алена Баазанай, каргыраачы Валентина Чүлдүм, шүлүкчүлер Светлана Козлова, Любовь Батурина, Лидия Иргит, Саяна Ондур Инна Принцева олар киржир. Чаагай сеткил — шаңнал дээр деп үнелээшкинин оларга берген.

Сарыг шажын ниитилелиниң төлээлери база сагыгалар, ёзулалдар, улусту билиишкиннер дугайында чугаалап бээр.

Бистиң корр.

Реплика

СОЙГАЛААР ДЭЭШ СОТКА ОЛУРГАН

Торгалыгның № 126 округунга соңгулдалар эрткен соонда, Кежик-оол Чөрве «Улуг-Хем» солуңга «Чиик авторитет чедип аар дээш» деп шүгүмчүлелдиг материалды бижээн. «Күш-ажылдың хоочуну» совхозтуң фермазынга [illegible] бээр сатпайн барганын кадарчы, [illegible] ужуражылгаже чораан райкүүс, комнуң кандыс эргелекчизи К. В. Төгүс-оол биле журналист Артык Ховалыгга хомудаан турган.

[illegible] ону үш [illegible] садар мен деп садыгжы [illegible] «Бот кадарчылар-дыр бис, [illegible] амыдыраар бис» [illegible].

Бөгүн кижиниң [illegible] улуг авторитетиг чүүлдер эвес, малчыннарга кадарчыларга [illegible] ышкаш хүн бүрүнүм эдилели ышкажыл. Ону кым ховар бараан кылып, саржаг орнунга садып турарыл? Малчыннарга ээрин совхоз талас-даа бээр ужурлуг.

Бо айның 21-де партияның Улуг-Хем райкомунуң болгаш район Совединиң сессиязының каттышкан хуралынга ол айтырыг база тургустунуп келген. Район Совединиң болгаш оон күүседикчи комитединиң даргазы Бадарчы Седей ээрин саржаг бээрге садар деп айтырыышкынның бербээнин шиитпир үндүрбээнин депутаттарга болгаш райком кежигүннеринге дыңнаткан. [illegible]

Ам районда бежен ээр [illegible] малчыннарга хостуг садар [illegible]. [illegible]

Кодур-оол ОЮН
(«Шынның» корр.)

ЧОН МАНАП ТУРАР

Бо чылдың март-май айларда соңгулдалар дээш байгы кылып-ла ажыл ол турду. Шилилтеден шилилтениң кончуг дээн эштерин оларның [illegible] рымдаалап, сөс бүрүзүнге [illegible] дыр соңгуп алганывыстан, депутаттың мандадын олар [illegible] алганнар. Соңгукчулар-биле ужуражылгашкынта оларның саны бистиң районга бир округтан безин 21 кижи турду чоп. Шак бо хире хөй кагжыкчылар аразындан ап үнген депутат, кижи бодаарга, амыр-дыш чок [illegible] дег аан, аңаа олуртунар харык турар бе?

Ындыг эвес, соңгулдалар эрткен, соңгуп алган депутаттарывыс сураг барган. «Мындыг чүвени кылып ап-

Соңгукчу сөс дилеп тур

тывыс, моолу арай саадап тур, хоржок-тур» деп аргасүме айтырып, соңгукчуларын чыып, чүве чугаалап турган кижи көзүлбес боордур. Советтер база шимээн чок барган. Барып-барып ол чондан хоорук боорга канчаарыл? Дугуржуп алгаш чон-биле ужуражып, чугаалажып-турар болза эки-дир. Хүн айтырыын тодаргай кылып алыр болза, кижилер чон чыылбас деп, келирлер, илеткелдиң херээ чок, чүнү кылза эки дээрзин сүмелешкей. Сегирип ап, ханылаар чүве болза, айтырыглар-ла хөй.

Ам чугаалаарым бо чүүл республиканың Дээди Совединиң, Министрлер Чөвүлелинге хамаарыштыр боор деп бодап-дыр мен. Чон аразынче кирер болза эки, экономиктиг политикавысты оларга чедир тайылбырлаары күзенчиг. Чер бүрүзү бар-ла аргаларны боттарынга ажыктыг кылдыр ажыглаар дээш кызып турар. Ында-мында дугуржулгаларны чоруткан, кылган турар боор-дур. Аваа хамаарыштыр чүнү чугаалаксап тур сен дээр болза, дараазында айтырыгга дончааксеп турар мен. Машина оруу-биле харылзажыр кара чаңгыс чериивис — Абакан оруу. Бүгү-ле транспортувус ол девискээрни дамчыштыр эртип турарын билир бис. Ол дугайын чугаалап тура, биске кээр чүък эртиринче [illegible] хамаарыштыр саадааш-кын болдурбас дээр болза, ында харысалгалыг черлер-биле ажылдагыжы харылзаа, дугуржулга [illegible] чугула деп чүве билдингир. Айтырыгны ол негелде [illegible] тургускан [illegible] чоп. [illegible] бистиң [illegible] лар бар дээрин дыңнаан [illegible] дур. Боттарынга чугула чүъктүг станцияга бир дугаар эртирер, а биске кээр [illegible] чүъктүг быжыг дугуржулга чокта, станцияларга ниити тургузуп наалтары билдингир чүве-дир. Ындыг таварылгалар бар дижир ийик чоп.

Чүък сөөртүлгезин ажыктыг кылдыр организастаары чугула айтырыгларның бирээзи деп билир мен. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга ССРЭ-ниң Президентизиниң [illegible] дерин бирээде, ийиде, үште... деп номчуп олурарга, беш дугаар чүүлде — чурттуң амыдыралын хандырарының магадылалының талазы-биле [illegible] бар. Чүъктер сөөртүлгезиниң саадаашкынын болдурбазын база ында айыткан. Советтерниң, күүсекем болгаш ажылдагый органнарының кичээнгейин олче углаан. Чүък сөөртүлгезин бистиң республикага хамаарыштыр алыр болза, чугула айтырыгларның бирээзи деп чүве билдингир. Чүгле бодаа эвес, айтырыглар хөй болгай. Чазак кежигүннери ол талазы-биле ажык чугаа чоп чорудуп болбас деп. Чонче мынчаар үнмес, харылзашпас болза, бистиң экономика талазы-биле политикавысты олар эки-ле чедир билбейн турар-дыр.

Улус депутаттары бодунуң валчээнде база соңгукчулары-биле быжыг харылзааны тудар ужурлуг. Кодээ Советтерниң депутаттары культура бажыңнарынга чоннуң [illegible] газы баштады берзиннер, а [illegible] эвес соңгукчулар [illegible] нуңга чугаалаптар чүве тыппас болза, улус депутаттарының бүрүн эргезинден чайлап, дужуп бээр апаар. Бо дугайын, кала-даа чоруурга, улус ийи-үш болуп алган чугаалашкан турар боорга, ону мынчаар тургузуп турарым бо. Кижилерниң сагыш-сеткилин дыңнаары, кичээнгейге алыры ажыктыг болгу дег.

Бүзүреп, соңгуп алганывыс депутаттар, кандыг-даа чергениң, ылангыя Самагалдайдан соңгуткаңнар, силерниң чон манап турар дээрзин дыңнадып каалы! Ам канчаар, мындыг-даа арга-биле ужуражылгаларны [illegible]

Кодур-оол КУУЛАР.
Самагалдай суур.

Кыштагларда, хонаштарда

ӨӨРҮҮР БИС

«Мөрен» совхозтуң [illegible] № 1, 2 хойжу бригадаларынга чокта чаа директор А. Доржу, партком секретары С. Чыргал, район эмнелгезиниң кол эмчизи Б. Эренчин олар чораан, малчыннарның амыдырал-чуртталгазы-биле танышкан, лекция, беседаларны номчаан, эмчи дузазын чедирген. Оон аңгыда автомагазин база чораан, бистерниң чагыдыгларывысты [illegible]. Чолааны Борис Мөнчинмаа биле [illegible] Саянмаа [illegible] кыштаглар [illegible] доктаамал [illegible] өөрүүр бис.

Бисте берге чүүлдер [illegible] эвес, хар улуг, чамдык черлерде хоорткап каапкан. Оон аңгыда хөй малдыг [illegible]. Ынчангаш бистерни доктаамал хайгаарап, дуза чедирип, саңмачылар-биле четчелээр бисти чергениң айтырыы боор турар.

[illegible]екмаа САДИ,
Малчын.

ОГЛУ СОЛУУР

«Искра» совхозтуң хоочун малчыны Чозар-оол Мөнгүштүң ог-бүлези Кара-Дытта кыштаглап турар. Кажаа-хораазын-даа эки белеткеп алган, 22 тонна сиген чыгган. Кодаанында ам 320 хойлуг, олар [illegible]. Малдары байдалы эки. Ынчалза-даа [illegible] ог-бүле [illegible] хомудап олурар. Чүге дизе кыштагга электрон чырыы күзүн-не өшкен хевээр, ол дугайын директорунга дыңнаткан. Мынчага чедир хемчег албаан. Ам хөй твоу бээрге канчаар чүве ийнаан деп сагыжы [illegible] олурар. Оон аңгыда автомагазин күзүн чаңгыс катап келген. База-ла сураг барган. Малдың-даа, кижиниң-даа амчылери кээп турар. Ол талазы-биле хомудал чок.

Бо ог-бүлениң ээлери кадыызы-даа пенсияда. Ада-иезин улуг оглу Дүрген-оол солуур. Оозу шеригден чоокта чаа келген.

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

Солунга үнген чүүлге хамаарыштыр бодал

ТААРЗЫНМАДЫМ

Декабрь 7-де үнген «Шын» солунга Артем Борбак-оолдуң «Өттүг [illegible]» деп чүүлүн [illegible] материалы азы чугаа лын-даа болза, мээң бо чүүлүмнү кымнар номчуурул дээрзин ыяк шыгаап алгаш, ам бижиир мен.

Чүүлдүң эгезинде-ле автор экстремистерни, сепаратистерни болгаш демагогтарны селе чаңнап эгелээн. Ынчаарга А. Борбак-оол бо чүүлүн ленинчи партияның хоочуннарынга кыйгырыг хевирлиг бижип турар. Партияның хоочуннары дээрге-ле мээң үе-чергелерим 60-70 харлыг кижилер болур. А бистер ол латин, грек сөстерин канчап билир улус бис. Мону бодаар турган «1917 чылда делегейни эңне баштай чырыткан Ленин — Партия — Октябрь — Советтер — Социализм — Коммунизм» деп шимчү чалбыыштыг сөстерден өйталаарынче совет кижилерни кыйгырып, ол өттүг сөстерден экстремистер, сепаратистер болгаш демагогтар өөттенгиже коргуп турар» Бо сөстерни чалбарыга ажыглап болур, а шынның-биле алыр болза, сөстер делегейни чырытпас. Бо үстүнде сөстерден экстремистер чүге өөттенгиже коргуп турары билдинмес. Олар сөстерден эвес, а өске чүведен коргуп турлар боор. «РСФСР-ниң адыңдан «Социалистиг» деп сөстү ап каапкарын М. С. Горбачев сүмелээн». «Совет» деп сөстү база үштүп турар А. Борбак-оолдуң-биле алырга, мону канчаар үнелеп эки деп? М. С. Горбачевту кым дээр бис?

Чүүлдүң комбазы А. Борбак-оолдуң ленинчи партияның төрүттүг [illegible] болгаш СЭКП-ниң [illegible] хоочуннарга [illegible] оңгүүрүнге белен коммунистиг [illegible] мен. Авторнуң хоочун болдаа көөрге, бүгү Совет Эвилелиниң демнели-биле чугаалап турар хире. Тывада экстремистерниң үлгедиглери болдуун деп чүве дыңнаваан мен. Сүт-Хөлге арагачы балыкчылар олурткан соонда, Кызылдың оруу чурттакчылары чыскаал, митинг организастап турганын дыңнаан мен. Кижи бодаарга, мону болза харын, экстремистер организастаан деп болур хире.

Чүүлдүң хемчээли аажок делгем — бүгү СЭКП-те болгаш оон ТК-зынга хамаарыштыр турар чүве болганда, ТК-ның Чиңгисе секретарының политиктиг болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазынга канчыдаа бол үнелеп [illegible] турган. Ынчангаш материал улуг болгаш хемчээл талазы-биле топ солунгарга парлаттынган болза эки хевирлиг.

Экстремистер, сепаратистер, демагогтар дээрге-ле дээрден-даа дүжүп келбээн, черден-даа үнүп келбээн, Америкадан-даа ужуп келбээн, а совет школаларга эртем-билигнерни чедип алгылаан. Коммунистиг партияның идеязынга кижизиттингилээн бистиң совет кижилер дээрзин база утпас херек. Боларның партия дугайында билип база кымнан-даа дора эвес. Ынчалза-даа чеден үш чыл иштинде коммунистиг идеяга кижизиттинип келген кижилер ам партияның бодунга канчап удурланы бергени ол? Азы тоткан ыттың ээзин ээрери мыйкаш [illegible] ол бе? [illegible] бистиг идеяны сиңир [illegible] ол бе? Мен бодаарымга, бистиң партияның чондан хоорлуп, оон ат-алдарының [illegible] турган [illegible] чок, дээр [illegible] экстремистерден эвес, а партияның бодунда дилезе эки ышкаш.

СЭКП моон мурнунда Совет Эвилелинге кара чаңгыс парламент (чазак) партиязы турду. Курунениң бүгү ажыл-херектерин ол боду уштал-баштап удуртуп тура-ла, чуртту чүге баш мунгаш, берге байдалга киирип ээккелгени ол?! Силер, эш Борбак-оол, хандырылганар-даа эки пенсиянар-даа албек болгаш билбейн тур боор силер. Бөгүн совет кижилер дыка нарын байдалда [illegible].

Чурт кончуг улуг берге шылгалданы, чижээлээрге, 1941-1945 чылдарның улуг дайынны ышкаш аан, шыдажып эрткен болза, ам чүү дээр боор. А чуртка чаа дайын-даа, каам-халын-даа болбаан-на чүве-дир, ам чүге мынчап барган бис?! Сөөлгү бо чылдарда совет кижилер база удуп чыттааннар, балдыр сыкпайн ажылдап-ла турганнар. Ол хиреде амыдырал чыл келген тудум улам дорайтап-ла орар. Ам чүү дээш совет кижилер Коммунистиг партияга четтирдивис даа-рил? Партияның бодунуң кежигүннери безин партияны каап, оон үнүп чоруп турарлар.

Бо таварылгада «шаандаар» сөстү ажыглаваалыңар. Эш А. Борбак-оол кандыг-бир экстремистерден оңза айтыырты турар, а совет кижилер чуртту хоме ап, бооп тудуп чоруп орар кризистен коргуп турарлар. Партияның бодунуң дүрүмү-даа мындыг: коммунист кижи кандыг-бир бүрүү херек үүлгедип, улуг частырыг кылыр болза, оон мурнунда-гы ачы-хавыязы, ат-алдары хамаанчокка, аңаа эң шынгыы хемчегни онаар.

СЭКП-ниң совет чон-биле харылзаазының кошкаан бистиң республиканың партия комитединиң ажыл-чорудулгазындан-даа көрүп болур. Хөй чылдар улаштыр тыва чоннуң чаңгыс улуг байырлалы — Наадымны эрттирип болбас деп кым хорул келгенил? Партия обкомунуң бюрозу. Чүгле экстремистер эвес, кым-даа мындыг партияның херээ чүү боор кылдыр болай бериптер болур. Шагааны чүү дээш хорул турарыл? Эрткен чылдар шагааны кым кыш [illegible] тыраан [illegible] Цемент заводун кым Шагаан-Арыг хоорайның [illegible] чаңынга тургузур [illegible] Тываның бүгү чону бодунуң чуртун «Тыва республика» кылдыр адаар деп турда-ла, партияның республика комитединиң пленуму чүге «Тыва Совет Социалистиг Республика» кылдыр адаарын шиитпирлеп турары? Тыва дылды Тывага күрүне дылы кылдыр [illegible] канчап удурланып турарыл?

Кижи бир-бир бодап көөрге, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитети ылап-ла тыва чонга улуг шииткиижир хүлээп ап турар-даа ышкаш кылдыр сагындырар-дыр. Өршээ дадай! Мени өршээп көрүңер! Ленинчи партия мени чүвениң чүгле шынын чугаалаар кылдыр өөреткен, ынчангаш бо бүгүнү бижий бердим.

Кайда-бир болгулап турар национал үскүлежиишкиннерни чүгле экстремистерниң үлгедиглери деп база болбас. Амыдырал баксыраарга, аңгы-аңгы аймак чоннар туржук, алышкылар безин сокчуп үнер апаар. Хамык-ла бак херектерниң үнүп турар база бир кол чылдагааны — амыдыралдың аажок баксыраанында. Амыдырал өктергей бай, каас-чараш турган болза, чурт, чон амыр-тайбың, чон бүрүзү өске чонну аажок хүндүлеп чурттап турар ийик.

Партияның чон-биле харылзаазының аажок кошкап турары шын, а ол партияның бодунуң бүрүзү. Чүге дизе партия бодунуң чонунуң бүзүрелин чидирген-дир. Партияны болгаш Совет күрүнени чок кылыр деп кым-даа кыжанмайн турар. Экстремистер туржук. Америка-даа. Ынчангаш эш Борбак-оолдуң партияны камгалаңар деп кыйгырымы улуг-ла үнемче чок кыйгырыг-дыр. Оон орнунга амытында кыжаныл келген айыылдыг кризисти канчап ажып эртээлинер деп кыйгырыг үндүрген болза, улаанчыг кыйгырыг болур ийик. Ынчангаш бо чүүлге эки-ле таарзынмас-тыр мен.

Монгуш ЭРГЕП.

ДЕПУТАТТАРЫВЫСТЫ КӨРБЕДИВИС

Черби суурнуң үстүкү талазында пенсионерлер чурттап турар бис. Бистиң амыдыралдывысты соңгуургаар удуртукчу чок. Соңгулда эрткенден бээр 9 ай ажа берген. Мынчага дээр депутаттарывыстың отчёдун дыңнаваадывыс. Оларның үнүн дыңнаар турувус, а харын-даа бараанын безин чаңгыс-даа катап көрбедивис. Агитаторувус депутадыңар мындыг кижи деп ат-сывын безин таныштырбаан.

Шагда агитаторлар бажың саңында таварып ажылын кылып чоруурун кижи көөр боор. Оон-биле казы депутаттың кандидадын түдүш чоруур, соңгукчулар-биле кижи кара чок чугаалажыр, амыдыралын көөр, ажылы-биле ханы таныжар. Мынчап кээрге, мындыг байдал кижиге дыка өөрүнчүг [illegible] Хурал-суглаага четпес кырганнарга деп [illegible] Хой-иштиниң чыгылыр черлериниге — магазиннерге, кодээ Культура бажыңының чанынга байырлалдар хүннеринде кино, кежээлер эрттирерииниң чарлалдарын азып каап турарын көөр бис. А суурга чоннуң ниити хуралын чыылдырганын эскербес-тир бис.

Кодээ Совет даргазынга ажылдап чордум. Депутаттар-биле сессияларны эрттирип, соңгукчуларның чагыгларын үезинде боттандырар дээш кызып ажылдап турдувус. Депутаттар соңгукчулар-биле ужуражып, сессияга чугаалашкан айтырыгларны оларга чедирер турду. Кижи бодаарга, амгы депутаттарның ажылы улам сайзыраан турар ужурлуг. Декабрь ай төнмээнде депутаттар округтарынга чедип, соңгукчуларынга амгы амыдыралдың байдалын чугаалап бээр болза деп күзээр бис. Суурувуста 15 депутат бар. Олар тос ай дургузунда соңгукчуларның чагыглары-даа ээлеп боттандырбаан чадавас. Район күүсеком бистиң кодээ Советтиң ажылынче көрнүп болза деп саналдыг мен. Ынчангаш бистиң [illegible] депутаттарывысты [illegible] отчёдун [illegible] бис.

Роман ОЧУР-ООЛ.
Кызыл район.

ЧАРЖЫНЧЫГ-ДЫР

Мээң салгалым дайынчаага-даа киржир хире эвес, хөлчок аныяк турган. Ынчалзажок дайынның халыны өөредилге номнарын дамчыштыр эртпээн. Дайын сагыш-сеткилде чүгле бомбалаашкын, хан-чин, аш-чут, аарыг-аржык, ажыг-шүжүг кылдыр артып калбаан. Сагыш-сеткилде американ посылкалар база артып калган: ак чемчилиг печеньелер, кара шоколад болгаш дагаа чуургазындан кылган порошоктар... Олардан кижи таптыырганып чиптер чемзиг чүве белеткепдаа чадап каан. Сагыш-сеткил хейде-ле ыыааныл каар.

Дыңнап-даа, номчуп-даа тур-ла сен ыйнаан, эргим номчукчу! Ам база-ла посылкалар кээп эгелээн. Дайын талазы-биле биеэги-ле эвилелчилер холун база катап бисче сунупту: ол дээрге АКШ, Англия болгаш Франция-дыр. Ол бир талазында өөрүнчүг-даа-дыр. Найыралчы харылзааларның хөөнү улам кирер ыйнаан. Дайзыннарывыс турган Германия биле Япония олардан чыда калбаан. Холун база-ла сунупту. Уткуй келген ак сеткилдиң буянындан кажан-даа ойталавас ужурлуг. Оларга Индия биле Пакистан база каттыжа берди. Оларның боттарында аш-чуттан, аарыг-аржыктан качыгдааннары эндерик болгай.

Арам, черле чүү болу берди бо? Бодувусту боттарывыс хепкерип, чемгерип, аарыг-аржыктан эмнеп шыдавас апарганывыс ол бе? Кала-даа баарга, четпес-ле, чок-ла — куруг-куруг магазин садыглар... Талоннар, карточкалар нетээр. Оларга солуп беринтер бараан-сараан, аъш-чем продуктулары база ховар. Кала-даа баарга оочурла, оочур... Ону тэнчү чогу-биле уламчылап болур.

Амыдыралга мындыг берге байдал тургустунуп келирге, сактырга, Африкадан аңгыда, бүгү делегей холун сунуп келген ышкаш боордур. Боостааже ажырыптар кылдыр бериптер чүвези чок-даа болза, сагыш-сеткилин биске каттыштырыксааннар мырыңай эндериктир. Ол база-ла улуг деткимче болур, сагыш-сеткилди дөмей-ле өөртүр.

Төп телевидение дамчыштыр оваа-оваа пакеттерниң, иштиг хааржактарны болгаш янзы-бүрү дүрүг чиңнерин хүйнүң чыгыы көргүзер-дир, кайнаар баарыл деп айтырыгга, уруглар албан черлери, эмнелгелер, инвалидтерге болгаш пенсионерлерге баар дээр-дир. Ол бүгү посылкалар — бистиң херегледдеривисти хандырарынга эргежок чугула ындыг кончуг хөй эвес улуг болбайн аан. «Совет рынокту хандырарынга четчир продуктуларны Барыын чүк кажан-даа берип шыдавас» — деп, американ «Ньюсуик» журнал демдеглеп бижээн. Берип турары дээш, ол-даа болза, четтиргенивисти илередир апаар бис.

Даштыкыдан дуза дугайында айтырыгны соочургасаа-ла кижи чок. Шыны-биле алырга сагыш-сеткилге черле анчыы-ла кончуг ышкаш. Чөгенчивисти, чаржынчывысты! Ындыг бодал башка кирип келир-дир. Шынында, бистиң дег байлак чурт делегейде чок деп угаадып турар бис. Ол шын. Сактып көрээлиңерден, чижээлээрге, бо чылын эң чаагай дүжүттү өстүрдүвүс. Өскелерге — улуг өөрүшкү болду, а биске — артык шүүделдер болчук: канчап ажаап, кадагалап, болбаазыраткаш, херглекчиге чедирерил дээп ышкаш аан. Кысказы-биле чугаалаарга, олуруп-олуруп, орай күзүн аъш-чем-биле дорайтап эгеледивис деп чарлап бижип эгеледивис. Күзээнивис дег чүү-даа бүтпейн баржык.

Өскелерге кандыг чүве ийик. Мээң доңга бажымга черле сыңмас чүве-дир. Ынча әлбек тараа болгаш нотаа канчап челишпейн баар чүвел? Чогум кайнаар кире бергени ол? Ажылдыкчының түннели кайда? Төнмес-батпазы-биле хуралдаалап-ла кежээривистиң уржуу ол эвес бе?

Каайлы парлалгазының болгаш телевидениезиниң тайылбырлалдары-биле алырга, Барыын чүкте база чүнүн-даа аай-бажын билбейн турар. Посылкаларны чорудуп тура, боттары мынча деп айтырарлар-дыр. чаагай дүжүдү кайнаар кире бергени ол? Бо продуктуларның чогуур черлерге чедеринге магадылал бар бе? Станцияларда продуктуларлыг чүс-чүс демир-орук вагоннары тургулаар болгаш чамдык черлерде складтарны бараанныр иштинден чара тептер чытаан, а ол хирезинде магазиннер делгинирлери куруг тургулаар.

Дузаламчы хуваалдазы контрольда алдынган болгаш олче КАК-тың болгаш ИХМ-ниң дайынчылары хаара туттунган деп, эрге-чагыргалар бүзүредип турар. Ынчалзажок консерва, лааза бүрүзүнүң чанынга бир-бир милиционер тургузуп шыдавас-ла болгай сен. Чүгле бо талазы-биле безин дыкала хөй айтырыглар тургусту-нуп келир-дир. Ону шинтпирлеп шыдавазывыс база чөгенчиг.

Хөлчок чагаай дүжүттүң соонда, биске чүү-даа чок болу бээрге, оон ужуруун черле билбес-тир мен. Ону сайгарып турар кижи-даа корбес-тир мен.

Англи школачы уруг Совет Эвилелинде үе-чергелеринче чорудары-биле чиг чочак-тараалыг лаазаларын канчаар хаптап орарын телевидениеге көргүзе бээрге, чаржынар-дыр мен. Бодумну дээш база чуртумну дээш чаржынар-дыр мен.

Боттарывыстың чедишпезивистиң чылдагааннарын өске черге үр-ле дилеп келдивис, боттарывыстың бергелеривистиң чылдагааны капиталистиг хүрээлелде дээрзин үр-ле тайылбырлап база бадыткап турдувус. Иштики дайзындан даштыкы дайзын коргунчуг эвес дээрзин ам кээп билип эгеледивис.

Юрий УСТИМЕНКО.
(СЭТА).

Балетче чалап тур

«ЧАҢГЫС КӨЖЕГЕЛИГ БАЛЕТ КЕЖЭЭЗИ»

Тываның күрүнениң «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театрының балет артистериниң бөгүн бо хүннерде ийи чаа балетти белеткеп, ону «Чаңгыс көжегелиг балет кежээзи» деп ниити аттыг республиканың көрүкчүлеринге барзаалгадыр дөзей ажылдап турар. Үе балетти көрүкчүлерге удавас барзаалгадыр эгелээр.

Балет дээрге уран чүүлдүң бир онзагай хевири болур дээрзин билир бис. Ол дүлгээзиниң хөгжүмден болгаш сеткил [illegible] танцыдан тургустунар. Бистиң тыва чонувустуң балет чаачылдары [illegible] үнген болгаш [illegible] ламаларының сам байырлалы [illegible] күтүлүг дөстүг. Тывага балет хевири ужендертен чылдарда-ла [illegible] турган, ынчалза-даа дөртен чылдарның төнчүзүнде ол хеп-хенертен чиде берген. Сөөлгү чылдарда Фрунзениң, Улан-Удэниң, Красноярскиниң хореография училищелерин салым-чаяанныг аныяктар дооскаш, республикага ажылдап чедип келгениниң түңнелинде бистиң уран чүүлүвүсте балет катап дирлир аргалыг болган.

«Чаңгыс көжегелиг балет кежээзи» деп көргүүшкүн ийи чаңгыс көжегелиг балеттен тургустунган. Г. Енгалтын сөзүнге ССРЭ-ниң улустуң артизи, композитор А. Чыргал-оолдуң бижээни «Оттуушкун» деп балетти бистиң балет бөлүүнүң шоочул артизи Г. Енаш тургускан. Баштайгы көргүзүгде революция мурнунда Тываның көргүзүүн [illegible]. Кара [illegible] Амыдырал [illegible] болгаш [illegible] чок. Арат [illegible] турар [illegible]. Оларның Маадыр [illegible] сагыжы [illegible] турар. Ынчалза-даа [illegible] амыдыралга удуртурган [illegible] лыы [illegible] ыга бергени деп билир [illegible]. Оларның [illegible]. Ийиги көргүзүгде [illegible] чылдар [illegible]. Чаа амыдырал [illegible] келген. Күштүг [illegible]. Демниг [illegible] лаштарның [illegible] сывыртангыр. Кижилер [illegible] биле чалгыннал ган, араттың күзели аас-кежиинче аттыкан. Чечектелген Тываның үнүн кайыын бээр дыңнап болур апарган.

Казыргылаан танцылыг бо балетте Маадырның ролюн Д. Чанзан, Күзелди — А. Чанзан ойнап турар, балет бөлүүнүң артистери куу күштерни болгаш чырык күштерни, араттарны, аныяк-өскенни ойнап турар. Чиңг өңнүг дериглелиг, уярангыг хөгжүмнүг, ужуккан шимчээшкиннериг бо балет көрүкчүлериниң сеткилинге магалыг чагай таалалды хайныктырар боор деп идегеп турар бис.

В. Донгак биле А. Даржааның сөзүнге композитор Н. Геккерниң бижээни «Бурганга өргүлде тудары» деп чаңгыс көжегелиг балетти театрның кол балетмейстери В. Донгак тургускан. Танцының [illegible] ол балетте [illegible] философ [illegible] материал [illegible] тургузуп боттандырган. Чаа бүрүүде-ле бурганнар улуг бурганнынга боттарын өргүлде кылдыр [illegible] турган. Оон [illegible] бурган бодун [illegible] арыглаары, өске өөрү-биле каттыжары [illegible] кижилерни хайгаарыштан адырын болгу дег ыдыктыг күштерни чалыр алыры болур. Бирги көргүзүгде чүдүлгениң камгалакчызы Чамзырай бурганның оранын көргүскен. Өргүлде тударының бүдүүзү. Өргүлде тударын эгелээр-дир деп Чамзырай бурган кыйгырар. Хамык бурганнар хиныктелдир самнап эгелээр. Бурган бүрүзү чүдүлгениң арыг чорууру дээш бодун өргүүр, ынчалза-даа олар элбес. Тарыйгы бурганнар кылдыр ээ бодараар ужурлуг. Чамзырай бурганга баштадып алгаш, хамык бурганнар Тарыйгыларның дээрден моорлап чедип келирин хүлээр, [illegible] болганда Тарыйгылар четкилеп келир. Оон-на өргүлде тударының ёзулалы эгелээр.

Балеттиң ийиги көргүзүүнде бурганга өргүлде тударының ёзулалы хеп-хенертен ара доктаар. Чүге дээрге кызыл бурганнар четкилеп келгеш, баштайгы бурганнарны боттарының [illegible] эгелээр. Ынчан баштайгы бурганнар [illegible]. Оон [illegible] кызыл бурганнар доктаап, [illegible] эгелээр. Оон баштайгы бурганнар Тарыйгы бурганнардан диилег [illegible] оларның ыдыктыг күжүн база катап диргизип бээр. Баштайгы бурганнар дирлип, өөрүп-байырлап, кызыл бурганнарның мурнуку күжү, шынап-ла, арлы бергени ол ирги бе, ам база катап эглип келбес ирги бе дижип айтырыжып турар.

«Бурганга өргүлде тудары» деп балеттиң дүлгээзиниң хөгжүмү, оон бурунгу самдан уиталган чараш танцылары, көрүштүг улуг маскалары, сарыг болгаш кызыл өңнерден тывылык чараш чураан кастаалгазы кижиниң сагыш-сеткилин күштүг-биле хайныктырып турар. Чамзырай бурганның ролюнда Демир-оол Чанзан, Тарыйгы бурганнарның [illegible] Айлана Чанзан биле Марияна Комбу, Хихимойнуунда Сергей Ерошенко, Майдыр Дас, Лхамо бурганныында Любовь Сүктерек биле Жанна Ховар. Дити-Джадтынында Мариана Кара-Сал биле [illegible] Чылбак, Ашурнында Эзер Сарыглар биле Георгий Зайцев ойнап турар. Шиниң [illegible] болгаш [illegible] аныяк артистерниң [illegible] улуг салдарлыг.

Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, артистерниң, балетмейстер-тургузукчуларның ажылдап турарын көөрге, «Чаңгыс көжегелиг балет кежээзи» онзагай көрүштүг, бир янзы солун, өңгүр кастаалга-дериглелиг, аянныг хөгжүмнүг, адаккыр танцыларлыг шии болуру чугаажок. Көрүкчү аңаа келгеш, чүлдү-чүрээн, сагыш-сеткилин байыдып алгаш, өөрүп-магадап, омак-хөглүг, соруккур кыны берген чанар [illegible] чаа шии көргүзүүнче чалап тур бис.

Аллын-оол ДАРЖАА,
Театрның редакторы.

ЧУРУКТАРДА: «Оттуушкунда» — Вячеслав Донгак биле Евелина Чылбак болгаш ол-ла балеттен хөйнүү танцы көргүзүү.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотолары.

Чогаадыкчы өг-бүлелер

Бис [illegible] дугайында бо[лза] [illegible] бир бис. Адазының, иезиниң мергежилин салгап ап, эмчи, башкы, малчын болган кижилер-ле хөй. Чогаалды бижиирин [illegible] чогаалчы болуру хөлчок. Талантыны [illegible] деп болдунмас. Чүгле ол бар болза, ону танып, шын углап болур.

Тываның херээжен чогаалчылар эвилел-ассоциациязы школаларда чогаал бөлгүмнеринде киржип турар уругларга деткимче көргүзериниң аргаларын дилеп турар. Кызылдың педагогиктиг институдунда, найысылалдың № 2 болгаш Көк-Тей, Сукпак школаларында чогаал бөлгүмнеринде киржип турар студентилерниң, өөреникчилерниң киржилгези-биле ассоциацияның «Анай-Хаак» клуву (даргазы Н. Б. Тюлюш-Кара) киржип организастап эрттирген.

Кежээни Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы Е. Т. Танова биле Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тываның [illegible] С. В. Ковлованың чогаадыкчы өг-бүлелеринге турасказын. Уран чүүлге, литератураже барааан болуп чоруур бо өг-бүлелерниң уруглары база шүлүкчү, композитор, хөгжүмчү болган.

Тановтарның өг-бүлезинге бо чыл онзагай болган. Екатерина Түктүг-оолованага аттыг тывызыкан. Ооң өөнүң эштии композитор Альберт Седип-ооловичиге. Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы деп атты база тывыскан. Чаа чогаалдар чаа төрүттүнген. Уруг оглу Вячеслав республиканың уран чүүл школазының башкызы, шүлүкчү, композитор. Ол пианинога-даа ойнаар, ырлаар. Ол «Менги» рок-ансамбльдиң бичии уруглары «Сайзанак» балуузу удуртуп турар. Александр база ырым-даа, шүлүкту-даа бижиир. Гитарага ойнаар. Ооң мергежили — телеоператор.

Светлана Владимировна биле Анатолий Федорович нелээн — чогаалчылар. Олар тос уругну өстүрүп кижизиткен. Ам уругларының урутларының тоскузу төрүттүнер. Каттышкан он оол кижи. Уруглары шупту тускай мергежил чедип ап, өөредири өөренип, ажылдаарын ажылдап чоруур. Анастасия — балерина. Ленинградта ол ажылдап турар. Кондрат биле Елизавета — Москвада А. М. Горький аттыг литература институдунда өөренип турар. Эң хеймери Денис Кызылдың уран чүүл училищезинде. Пианист, хөгжүм чогаадып турар.

Уругларының салым-чаяаның эскерип кааш, канчаар сайзырадып турганын бо ийи найыралдыг өг-бүлелерниң ээлери ол кежээ чугаалаан. Екатерина Түктүг-ооловнаның созүнге бижээн Альберт Седип-ооловичиниң ырларын бот-тывынгыр композиторлар Мерген-Херел Монгуш, Батый Кенеш ырлаан. Светлана Козлова «Анай-Хаак» [illegible] өрүү дыл кырынга бадырган. Шүлүкчүлер бот-тарының шүлүктерин номчаан. Дагдыныг [illegible] доктор [illegible] Эмма Далдатова, Людмила Санчай, Инна Принцева болгаш өскелер-даа номчаан. Педагогика институдунуң шии бөлгүмүнүң киржикчилери шиизин, башкы [illegible] тыва [illegible] шии кичээнин.

Уран чүүлдүң кижилери чыглып алгаш, бот-боттарының чогаадыкчы бодалдарын солчуп, аныктар-биле ужуражып турар болза экии дир деп, келген аалчылар чугаалап турган. № 2 школада партия организациязының секретары Н. К. Ондар, Көк-Тей школазының директору Д. Б. Дулуш, Көк-Тей школазының өөредилге эргелекчизи Д. Б. Чылбыгашева, чогаалчы Ч. Ч. Куулар, республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Д. Л. Ондар, Тайбың [illegible] Т. Т. Даваа болгаш өскелер-даа чараш уткуулдарны салган-сеткилдиг одаларын онзалап дем[дегле]ген. Кежээге РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң секретары Д. Л. Тиимей киришкен.

Артык ХОВАЛЫГ.

ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы Е. Т. Танова биле Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы А. С. Танов оларга профоблчөвүлелдиң секретары Ч. С. Монгуштуң байыр чедирип турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДҮВҮРЕЛИМ ДОРААН ЧИТКЕН

Кажан Тываже сургакчылаар деп туруумда, мындыг черже баарында кортуксуу сон бе деп чугааларны хөйну дыңнаан мен. Бодум база чамдык солуннарда ийи-ги Карабах чыгыы кылдыңнын турганын номчаан турган мен. Караамга дескен хөй-хөй кижилер, бронетранспортёрлар көстүп турган.

Кемеровонуң аэропортунга келгеш, тыва шырайлыг аныяк херээжен кижиден байдалды айтырган мен.

— Бисте кончуг анаа — деп, хүлүмзүрүй аарак харыылады. Боттарывар баргаш көре баар силер.

— Кызылдан силер бе? — деп айтырдым.

— Чок, Чадааныдан. Силерниң хоорайга эмчи институдун доостум.

— Орус чон силерден чорутпаан чүве бе?

— Чоруткан улустуң чайгызын дедир келип келген. Бажыннар садып алгаш, чурттап турарлар.

Кижиниң сескеннерге демейлежип хире чүве аэропортка-даа, өске-даа черлерге көзүлбээн. Улустан чыңнаарыга ол ам оожургай берген. Чүгле чангыс кижи чоруур мен деп болган Сибирьниң Россияның Совет Эвилелиниң-даа кайызын-даа [illegible] өске черже чоруй турар улус бар-ла болган.

Чорудааге хамаарыштыр [illegible] билип алырын бодап, янзы-бүрү мергежилдиг, назы-харның кижилери-биле ужурашкан мен. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының дугаакчызы В. А. Солодков, РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң секретары Д. Л. Тиимей, төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын, [illegible] начальниги В. Л. Авруцкий болгаш өске-даа удуртукчулар-биле ужурашкан мен. «Мөңгүлек» гостиницазынга чурттап турган малчыннар-биле, шаңнааралар-биле, эртем ажылдакчылары-биле база чугаалажып аргалыг болган мен. Улус [illegible] Тывада байдалдың [illegible] демдеглээр болган.

Тывага келген ийи кижи-биле база чугаалашкан мен. Закавказье республикаларындан келген «аалчы» тывалар ажылдаар тура чок ыланггыя аныяктарны кожээ үнче көргүзүг дээн. Бирээ кооперативке чиг от садып ап чораан бо кижи тывалар-биле дашка кедурүп, ынчап чаанап олганы чадавас. Ындыг хамаарылгазы дыш [illegible] кавнал чурттугларга хамаарылганы [illegible] болбас. Национал айтыр[ыг] [illegible] туп [illegible] болур баар болгаш. Мен бодум Кызылга оралдаар селгүүстеп чорааш, болук тыва оолдарга четкеш, чугаалаштым-даа, мени канчанмадылар-даа. Ынчангаш хамык-ла чугаага бүзүрээн ажыы чок деп билдим.

Украинадан келген төөгүчү Ю. С. Пузненконуң тыва чонга хамаарылгазы кончуг өске болган. Тывада ооң дайынчы эштери, оларның уруг-дарыы-биле найыралдажып чорууплар хөй. Гитлерже Германия халдап келгенде, Украинаның хоорайларын хостаанкаш, тыва дайынчылар дугайында хөй чүүлдерин чыып бижип, оларның адын тодарадып, аттары-биле кудумчулар адаар буянныг херекке ол улуун киириштирип чоруур. Тыва биле Украинаның аразында найыралчы харылзааларны быжыглап чоруур хоочун кижиге чоннуң хамаарылгазы база эки деп чүвени караам-биле көрдүм.

Мен бодап турарымга, ССРЭ-де болуп турар болгушкуннар борта салдарлыг болган. Ол ышкаш кожазы Моолда өскерилгелер база. Ынчангаш үндезин чоннуң национал бот-медерели өскен. Орустарга болгаш тыва эвес өске-даа сөөк кижилерге тывалар чүге таарзынмайн турарлары, оларга заводтарны, фабрикаларны тудуп, электриин, автоматчыдылганы кийрип, школаларга, оптуманга, дээди өөредилге черлеринге өөредип каан-дыр деп бодаар чадавас. Европа хевин кедип билир кылдыр өөреткен, орус дыл дузазы-биле улуг орус база делегей культуразынга чедирген, эртем докторларлыг. Москвала депутаттарлыг-дыр деп болдаар. 1944 чылдан эгелеп Москвадан келгеннер Совет Эвилелиниң чарылбас кезээ, делгем, бай край кылдыр ону көрүп, тыва уран чүүлдү чүгле национал чылдыр хүлээн турганын [illegible].

Хемнер-хөлдерниң хирлээни, шажын-чүдүлгениң тамчыдарын буураны, Тывага болуп турган репрессияларны бодап көрээлинер. Чүгле ийи-чангыс бажыңнарда национал хевир бап «Азия төвү» деп сесту обелиски уш дылга бижээн. Баштай тыва дылга бижээн болза, канчап баар ден? Ындыг янзы бижектер хөй. Ыланггыя ажылдакчы интеллигенцияны чоокка чедир республиканың удуртур органнарында чолдуг өске сөөк улус олуруп турганы таарзынмайн турган. Канчап Москва СЭКП болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң база парламентиниң [illegible] Тывага [illegible] Бодамчалыг кылган болза өске айтырыг. «Тываны — тываларга» деп кыйгырыг үндезин чурттакчыларга чүнү-даа бербээн болгаш бербес-даа.

Национал дар аразында чорулдаалерниң ийиги чылдагааны ССРЭ-ниң талазындан баштайгы үезинде-ле шын эвес болгаш озалдап билип ап турарында деп бодаар мен. Ол айыыл Прибалтикадан Фергана чедир бүгү чуртка болуп турган. Бергедээшкиннерден чайлаарын кызып, республикаларга айтыышкын берип орар. РСФСР-ниң-даа удуртулгазы анаа орбас турган.

Төп Комитеттиң национал дар аразынга харылзаалар талазы-биле килдизинге Тывада байдал талазы-биле сайгарарын оралдажып турган дээр. Чүгле секретары турган А. К. Канлай Москва чорааш, А. В. Лемякону бээр кээр кылдыр дилеп алган. Россия Федерациязының Конституция төлевилелин автономиялардың эргелерин кызгаап турар кылдыр Тываның удуртукчулары санап турар. Мындыг чорук билчилгеже эккелбес дээрзин билдиңир.

Үшкү чылдагаан — АССР-ниң, районнарның удуртукчуларының, хөделиишкиннеринде четпестер база частырыглар. Бир эвес олар автобустарга моолчу шырайлыг эвес хамаатыларны бак чаннап, чамдык районнарга бажыңнар соңгалары буза шаап, огородтар таптап турган бичии оолдарга. Тывадан орустарны үндүр сывырар дээн кыйгырыглар-га удур шыңгыызы-биле демисешкен чүве болза, орус дылдыг улустуң республикадан чоруурун соксадып ап болур турган. Өске талазында шыдамык болуп, элдеп-ээни медээлерни тараткалын кызыдын, тыва эвес удуртукчулар база кежер дээн хоочуннери соксадыр турган. Ындыг турган болза, В. В. Рогило, В. И. Лукашов, А. В. Рудинский, А. А. [illegible] [illegible] харыысалгалыг ажылдакчылар республикадан дашкаар ажыл дилевес турган ийик. Ону солаан кижилер аппаратты хоочун кадрлар-биле моон тудуп үндүрер боор деп бодап тур мен. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң кызырлып турары бо талазы-биле хемчеглер алдынып турарын бадыткап турар.

Чөрүлдээниң дөрттү[гү] чылдагааны — оон сааны Москваның, Красноярскиниң, Кемеровонуң, Ленинградтың болгаш өске-даа хоорайлардың дашты[кы]ның-даа солуннарынга үнген материалдарның фактыларын [illegible] [illegible]. Ол материалдарның чамдыызын кылгаш ол [illegible] Тывага келбээн улустар бижээн. Чораан-даа улус таптыг сайгарып албайн, аңаа-ла сеткил хөлзээшкининге алзып бижээн. Халдаашкының чиженгерин көрген-даа болза, тумнелдерни далаш үндүрүп, тус черниң чурттакчыларын буруулуг кылдыр көргүспес турган.

Каш тыва буруулуг-даа болган дижик, ону-даа хынаар херек, аңаа-ла туугай бурудадыышкыннар үндезин чурттакчыларның таарзынмаан хөөнүп тывылдырап деп канчап билбес чүвел? Тыва АССР-ниң Дээди Совединге безин ындыг материалдарга таарзынмаан — чамдык авторларга удур келенче херээн оттурар дугайында айтырыгны прокуратурага тургускан. Хөй кижи ат салган документиде мынчаар бижээн: «шак ындыг хөөреткен, боттуг эвес. Тывада байдалды соора чыыткан материалдар өске девискээрлер-биле ажылыгйн, культура харылзаазының үстүрүнге, республиканың янзы-бүрү сөөк кижилерниң аразында найыралдың болгаш билчилгениң ындеринге. Тывадан дашкаар турар тыва кижилерге кайыралдыы эвес, таарымча чок хамаарылгаларның тургустунарынга, база өске-даа [illegible] эвес чүүлдерге чедирип турар». Чамдык [illegible] кезектеринге тыва оолдарны эттеп-соп, Россияның хоорайларында студентилер [illegible] куду көрүп турган дээн медээ тайылбырлады. Ооң [illegible] билбезинге илдеген.

Тывага национал дар аразында чөрүлдээ ам черле болбас боор деп идегээр мен. Таарымчалыг байдалга салдап [illegible] республикадан дашкаар бөлүгүнүң көргускен материалдарда [illegible] ла орустар орустар, украиннер, немецтер, еврейлер база муң-муң чылда чыгдынган чаңчылдарлыг онзагай амыдыралдыг бичии санныг чорпаар чоннуну удуртуп турарын база утпаза экии. Орус-даа, орус эвес-даа кижи мындыг чорукту кол кылдыр бодаза: өске национы хүндүлевес, бодунуң нациязын өскелерниңден ажыр көөрлерни кара-бажыынга олуртуп. Тывадан үндүр шелүүр. Тывага эңини кылыр дээш ужур эдертиген эвес, ёзулуг найыралдыг дуңзазы-биле эңини кылыр бөлгүрү белен кижилерни детпирип.

Амыдыралдан ындыг чижектерни көрүп болур, 1914 чылда көжүп келген тараачыннарның салгалы Тамара Алексеевна Якименко баштай Каа-Хем районга, ооң соонда Кызылдың автомеханикалыг (ынчангы политехниктиг) техникумунга башкылап турган. Материалдыг байдалы чегей-даа болза, интернатка өзүп өскүс оолду техникум доостурган, Харьковтуң университединиң юридиктиг факультединде ол өөренип турар. Монгуш-оол Тюлюш ону кажан-даа үнүп чорбаар дивес. «Аян» кафезинде орус, тыва, хакас он ажыг [illegible] чон эп-найыралдыг [illegible]. Орус [illegible] Валентина Шабанова борта оолдар чоокту баарге, каждыы-даа наңгалы хамаан [illegible] чегээр бис деп [illegible].

Юрий ТРИБИЦОВ.

Төөгү эртемнериниң кандидады, Кемерово университединиң улуг башкызы.

Аалчының эскериглери

У Ш У

Чогум чүл ол? Мооң адаанда чүүлден билип алыр силер

Ушу кыдат культурамның салгалында сылдал [illegible] турар. Чамдык школаларда [illegible] бир демей [illegible] [illegible] ушунун [illegible] Кыдаттың [illegible] улуг сонуургалды бо турган. Бисте канчап Наадымның курежин [illegible] көрбүүлевес кижи чок ийик, шак ындыг хевирлиг.

Сөөлгү үеде спорттуң ол онзагай хевири Кыдаттан үнүп, делегейниң өске чурттарынга сайзырап эгелээн. Бөгүнгү кыдат хоорай Лошида ушу талазы-биле делегей маргылдаазы болуп турар апарган. Олта АКШ-тың, Японияның, Канаданың, Сингапурнуң, Таиландының дээш, өске-даа чурттарның спортчулары кыдаттар-биле ушунуң тос хевиринге маргылдаалажып турарлар.

Ушу деп черле чүл ол? Бодунуң эге дазылдарын шак-төөгүзи-ле эгелээр. Мин императорнуң ыдыгуруунуң (1368-1644 чч.) үезинде ушу кайгамчыктыг сайзыраан турган. Ынчаарда ушунуң 16 тускай школазын хүрээ-хиптер тудуп турган. Талтыг-ла ол өйде Богда (Будда) бурганның ламалары элээн ийи хүрээ-хииттерин ушу школалары-биле хады ажыктаннар. Оон бээр-ле Кыдатка ол ламалар чаа сарыг шажынны сайзырадып эгелээннер.

Хөй үеде улаштыр чаңгыс черге олургаш, сагыл четтирери лама кижиниң мага-бодунга сула шимчээшкиннерин, психологтуг чавыңдышкынны негеп турганы чугаажок. Ынчангаш хүрээ-хииттерге тускай сула шимчээшкиннерни чогаадып турган. Ол шимчээшкиннер кижиниң могап-шылааның чидиирге, сергек чоруктунга дузалаар. Ушунуң эгезин олар салганнаар.

Хүрээ-хииттерге сагыл четтирип турган ламалар ушуну улам нарыыдадып, сула шимчээшкиннерге узун мерге, даянгыыш, дуга, маска хээш, өске-даа хер-херекселдерни ажыглап турар апарганнар. Оларны ажыглаан, янзы-бүрү кагар, шаачар, довар эгелаар-биле, хүрээ-хииттиң дайзыннарынга удур демисежип [illegible] турганнар.

Ушу Кыдатка аажок нептерээш, харын-даа Японияже сайзырап, каратэже шилчээн. Ламалар ушунуң чажыттарын камгалаарын ыдыктыг хүлээлгези кылдыр билип чораннар. Ол шагда безин тускай дүрүмнү 10 чагыгдан (суртаалдан) чогаадып тургусан. Оларның кол уткасы: ушуну ховаар таварылгада чүгле камгаланыр сорулга-биле ажыглаар деп айтып турар. Кижилер бастып, оорулга бодап, ушуну ажыглаарын шыңгыы хоруур. Ушута кижи бүрүзүн база өөретпес. Чүге дизе төлеп чок кижи ооң аргаларын билир болза, иштиге айыылдыг деп санаарын мыда көөрген.

Ушу школаларының өөреникчилеринге кылдат шажынның суртаалдарын нептереткен. Чижээлээрге, арага ишпес, дириг амытан өлүрбес, улуглары хүндүлээр дээш, оон-даа өске.

Ушунуң шупту хевирлери ийи кол угланыышкынныг. Удурланыкчызынга күш-шыдал талазы-биле алзып турган, ооң шимчээшкиннериниң аайы-биле чоорун, сагыш-сеткили-биле холбажып, уурадып, удурланыкчызының күжүн чок кылып, харын-даа ооң күжүн ооң бодунче угландыраары — ушунуң бир угланыышкынының кол уткасы ол. Өске угланыышкынының кол сорулгазы — халдаашкын. Демисел үезинде улуг күш-шыдалын, шимченгир, аваангырын, тускай аргаларны ажыглаары. Белеткенип турган, кадыг чүүлдерни (туйбу, калбак ыяш, бетон дээш, оон-даа өске) ол, буза, сый шаавар.

Ушуга өөренип турган сагыыр чүгүла негелделер: дүвүрээзи, чадыгаар бодалдаар, күзелдер башка чок турары. Чүгле кылыыр турар шимчээшкиннерже сагыш салыр болза өкпе, чүрек, баар хостуг (албадал чокка) ажылдаар ужурлуг. Бар-ла турган шимчээшкиннерге (шанчар, октаар, тевер, кезер, кагар дээш, оон-даа өске) албан-биле ээлгир хевирин сомалаар херек. Хөгжүм болгаш өске-даа артык шимээн чок турар ужурлуг. Кел-чыткан хуштуг кагыгны дээш, өске-даа айыылдыг шимчээшкинни уткуп алгаш, келген аайыбиле ээрткеш, чоорту дескинээр үлээр.

Эң-ле кол негелделерге шимчээшкиннерни (упражнениелерни) шыңгыы оочур ёзугаар баштай кончуг аяар темпиге, чоорту дүргелеедип, кончуг дүргенинге (каржы чимээш аразында) чедир кылыры. Ооң-биле кады угландаады иштики органнарже албадап, сагыш-сеткилдиг чүгле олаже углап, бүгү-ле шимчээшкиннери-биле холбап турган, сеткил-сорук күжүн көвүделнер хамаажок.

Кижиниң иштики болгаш даштыкы күштериниң бээр онзагай талазын, утааш-медереп-биле удурулга мага-боттуң база сагыш-сеткилдиң күштерин катпып, кандыг-даа бергелерни эртеринге дузалаар. Чүгле ушу-биле шимчээшкин кичээлдеп (система ёзугаар) турар кижи моөг чедип ап болур.

Иштики болгаш даштыкы күштер деп чүл? Даштыкы күштер дээрге кижиниң ... сула шимчээшкиннерин ажыглап турганы чадып алган уран аргалары. Иштики күштер дээрге (Кыдатта «Ця» деп турар) [illegible] иштики органнарның күжү. Сеткил мерг системазының дузазы-биле чаңгыс, башкарып, даштыкы күштерге кадып билзэ (Кыдатта «Гун» деп турар) тускай эртем аныг билиг «Ци-гун» — ушунуң бир чалыы, ботуунуң тускай система. Бир эвес «Ци-гун» [illegible] тежэлдэ ажыглап билбес кижи болза ушунуң билиглер мастери боол шыдавас деп, кыдаттар санап турар.

Ушуну эки билир башкы-тренер чокта өөренип аазы шуут болдунмас. Чүге дизе шимчээшкиннерниң хевири тускай, олар чимэзыын тускай сагыыр дүрүмнер бар. Тывада ушу өөредип турар тренерлерниң барык шуптузу тускай курстар доозканнаар. Амгы үеде Кыдаттан ушунуң ийи тускай эртемниглери олар-биле үргүлчү кичээлдеп, ушунуң чажыттарын айтып берип турарлар. Ушу тренери кижи кижиниң тургузугунга, физиологияга, психологияга база күш-культура талазы-биле эки билиглиг болур болза эки. Педагогиканың методтарын база принциптерин билип албас. Эгелеп чоорту уругларга [illegible] эгезинде көвүдедир бээр ... чүгле. Оларга кижиниң тургузуун, иштики органнарның ажылының дугайында эге билиглерни бээри шуут албан. Тываның ушу федерациязы бот-оруулга-чарыгналыг организация. Олар күрүнеден көпеек-даа албайн турар. Ынчангаш ушу секциязынче чоруп турар кижи бүрүзү акша төлээр. Ында школы ушуга [illegible] кандыг-даа хажыдышкын чок. Айда бир кижиден 10 рубль дээрге ажырбас-тыр. Чамдык улус ону аар деп тура хонуу. Ол ындыг эвес. Неделяда 3 катап 2 шак кичээлдээр болза, айда 24 шак болур. 10 рубль дээрге 24-ке үлээрге, 42 көпеек болур. Ынчангаш бир кичээлдээни дээш 84 хире көпеек төлээр. Мени бодаарымга, ол ажырбас.

Ушу федерациязының чарыгдалдары дыка хөй. Махачкала хоорайга барык тренер бүрүү (27 кижи) курс эртип, курстар өөреткен. Орук хоолезини, чемненир, чурттаар чер шуптузун федерация төлээн. Кызылда оларны өөредип турар 2 кыдат специалистер база [illegible] эвес. Кичээл эрттирип турар спортзалдарын дээш ай санында 50 рубль төлеп турар. Школалар оода аренда дээш акша албас болза ындыг ийик. Чүге дизе оларның спортзалдарын боттарының-на өөреникчилери ушуну өөренип турар болгай. Ынчангаш харын школалар ушу тренерлеринге боттары төлээр болза эки хевирлиг. Амгы үеде 3 муң хире кижи ушуга өөренип турар. Өске кандыг спорттуң хевирин ол хире кижи хаара тудуп турарыл? Ынчангаш ушу федерациязын бүгү талазы-биле деткиир болза эки. Чамдык тренерлер (спорттуң өске хевирлериниң), күш-культура ажылдакчылары-биле чугаалажырга, ушуга удур боор чорду. Мээн бодап турарымга-биле аныяктарны хостуг үезинде ынаа-ла культуралыг, спорттуң кандыг-бир хевиринге хандыкшыдып, оларның хөй үе эрттерерин болдурбас болза эки. Спорттуң кандыг-даа хевири (ушу база бир хевири) кижиниң сеткил, кадык, организастыг болурунга, чараш чүүлге ынаа дээш, кижиниң өске-даа үнелиг бүдүштерин кижизидер.

Ушу Совет Эвилелинде бо хүннерде онзагай чоок, өске сеп-биле модада. Мода эртееде, [illegible] болуру албан. Ам канчаар улустуң амгы үеде сонуургалын хандырар апаар. Өске чүве аныяктарны сонуургатпас чүве болганда, ажырбас, өөрезиннер. Бистиң ушужуларывыс элилел маргылдааларынга киржип эгелей бергеннер. Багай эвес үнелелдерлиг. Шаңналдыг черлерни ап турарлар.

Мээң ушу федерациязынга кирер саналым — ам-даа немей өртектиг секцияларны ажыдары болур. Каратэни, дзю-дону. Чоон чүктүг өске-даа хүрештерни сайзырадыры күзенчиг. Самбога чоп болбас деп, а хүрешке ооң-даа артык. Шуут-ла салыктардан өөредир күзенчиг.

Херел-оол ООРЖАК.

Педагогика эртемнериниң кандидады, Кызылдың башкы институдунуң кафедра эргелекчизи.

СОЛУН УЖУРАЛДАР

Бо чылдың ноябрь төнчүзүнде Бора-Шай баар дээш машиналыг бадып чыдырывыста, солагай талавыста аптара кыдыындан аът четкен. Мурнунда кара хой хай деп сурун алган кижи чорун олур. Бо чүү кижи боор дээш тура дүшкеш, манаарывыска, чедип келзе-ле, Бора-Шайның хоочун малчызы Бадыраа Чүлдүмович Монгуш болду.

Кара хоюнуң бажындан бичии хан дамдылап турар. Экилежип мендилешкеш, чугаалаштывыс.

Малчын совхоз хоюн кадарып турар кижи болду. Хойлары хоя берген. хая көрнүп келген, чанында бир кара хоюн бөрү ойтур соп алгаш бажындан ызырып алган. Бөөрткен турган. Аъдын бир холунга чедип алгаш, алгыг [illegible] халып чеде берген (хап-соптар холунда чүү-даа чок), бөрү хоюн салбас, хойну көөрге, боттарының хуу хою болган. Хойнун бир будундан алгаш тырткан, бөрү бажындан апкан, салбас, бөрү-биле кадарчы хойну ийи тарай хунаашкан, бир холу-биле тыртып. бөргү-биле бөрүнү коргуду хап-соп тургаш, хоюн хунаап алган.

Шын бе, мегe бе дээш хүрежип, хой хунаажып турган черинге чеде бердивис, карак бо, өг орну хире черде хербектешкен, ак харда изи бар болду.

Бадыраа Монгуштан даг ажылдыр чурттап орар пенсионер Очур-оол Куулар ашак сугга чоонта чаа чеде бердивис. Мырыңай хектүг таварылга болган. Ашак бодунуң кааш хоюн кадарып, Улуг-Даг кырынга үне бээрге, бир кокай ырак эвесте көстүп орар, оон кедерезе, ыт ышкаш эдерер мындыг болган. Бир хүн хапка бичии аът суп алгаш, хой кадарып чорда, демги бөрүзү база-ла бо көстүп келген. Кижи изин истээр бөрү-ле болгай дээш ап чорааны эдин изинге арттырып кааш, элээн ырай бергеш көөрге, демги эдин бөрү чий берген. Оон эртенинде Очур-оол Куулар аът, какпа ап алгаш, изинге эът, какпа салгаш манап орда, көк хүндүс бөрү кактынып берген.

Хол даяң кырган канчаар, чанып келгеш, чылгычы оолга чугаалаарга, оолдар эдертип алгаш баргаш, өлүрүп эккеп берген.

Ындыг база болгулаар-дыр.

Мадон МОНГУШ.

А Ъ Т Б А Ж Ы

Чечен чугаа

Бичии турувда. Бажыңывыс кежиктиг, ачам хүү хөй аъттыг чуве. Ачамның аъдының үүлези.

— Постанка [illegible] [illegible] аъттыг [illegible] арттывып алган чаңгыс аъдывыс-тыр ийин — деп чугаалап орарын бо-ла дыңнаар турдум. Ол хоор аътты [illegible] [illegible] эптиг [illegible] [illegible]. Ада-ла аныяк [illegible] бистиң ол аъдывыста [illegible] [illegible] бе аны бажадык [illegible] [illegible] [illegible] Аңгыта [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] Калчан-Хоор [illegible] Шилдевес [illegible] [illegible] [illegible] Калтык-Хоорнун [illegible]

Калчан-Хоор шаап, терге даап, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] барып көргеш болган.

— Калчан-Хоор-даа эдертинип [illegible] — деп [illegible] чугаалаар кижи. Бир-ле [illegible] база бажында ачам ийи [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] алгаш чедип келди.

— Кандыг кончуг [illegible] аъдым тыртый бе? — деп авам айтырды.

Ачам кончуг чулар, чугаа ол [illegible] бажынга камчыы кончуг, азып кааш, [illegible] барып өлүрүп алгаш чугаалап дааш.

— Кедээр Кара-Кожагарның белинге хөй-ле куштар чыглып турар, чеде бээримге аъдывысты бөрүлер ында тудуп каапкан, ону дойлап турар болдулар. Аъттың мажыйн изин истеп көөрүмге мырыңай талыгырда Чүрек-Тей баарында ханы чоогада эгелеп беш хире өөр бөрү сывыртап алгаш баткан болду. Ол-бо былдап, кара маңбиле дедир чорааш, та шаа төнгени ол, та даванын дашына тепкени ол чүве, мөңүр даштарлыг черге кустуге дүжүр орта, ап бөрүлер сеңмоон үглеп келгеш, туруссейн барган болду. Аъдывыстың бажын чүктеп алгаш чоруткаш, Үзүкте адыр дыттара азып кааш келдим — дээш, дашазында тип алган таакпызын ыпсып, тырта берди.

— Каражы-ла болган-дыр. Ам ындыг ажыл билир, чаш малды кайын тывар боор. Хөөкүйнүң бөрүлер сыыртаарга, аалынче дедип ийи чыткан ол ышкажыл — дээш, авам чадаарда от салып, ийи чылында берди.

Калчан-Хоорнуң бажы чоокка чедир-ле ыраккы Өвүрнүң Саглы девискээринде Үзүк деп черде адыр дытта куурарып калган астына берген турар чорааан. Азыпдаа каан турар, черде-даа чыдар аът бажы көргенимде-ле, кажан шагда-ла чок Калчан-Хоорну сактып кээр мен. Бистиң ада-өгбелеривис, шаандакы тыва кижилер аътты кончуг-ла камнап, хүндүлеп чораан. Чиш-даа кылдыр соп чиген эки аъдының бажын ыяап-ла ыяшка азып каар ийикпе азы бедик хая, даг кырынга салып каар чораан

Эрес-оол МОНГУШ

Өвүр район.

ЭРЕҢГЕЙ САЙЫТ

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

(Төнчүзү. Эгези № 291 «Шында»).

ССРЭ-ниң прокурорунуң диртеккеи Каракан, Борисов суглар ол шынныг чорууидан 1937 чылда репрессияга таварышкаштар, а оларны чүгле чоннуң чаа агарткан. Сат Чүрмит-Тажы баштаан Тыва чазактың бөлүк удуртукчулары ТАРН-ның ажыл-херээн чөптүг башкарып турганнар. Аңаа чижек: 1933 чылдың октябрьда болган ТАР Бичи Хуралының ээлчег чок III сессиязы ТАРН ТК-ның база Төп нам комитединиң каттышкан пленумунуң доктаалында: «ТАРН болза республиканың ажыл-агыйның башкарылгазында болган ТАР-ның иштинге чөптүг удуртулганы боттандырарда Тыва Республиканың чазаанын барын дузалакчызы болур. Ынчангаш ТАРН-ның сорулгазы чазактың идегелдиг дузалакчызы болбушаан, оон хоойлу-дүрүмнерин, айтышкыннарын үлегерлиг күүседиринче болзунуң кежигүннериниң удуртур ужурлуг. Намның кол сорулгазы ажыл-агыйжы хемчеглерни күүседиринге чазактың кол дузалакчызы болур. Ындыг төлээде, намның талазындан ажыл-агыйн өөренгенарын холгаарлаар, арезиниң база профэвилел херектеринче дорт киржип чорбутун болдурбас» деп доктааткаанын үениң дегелдезинге чүгле ынчаар-да эвес, ам бо хөй чыл эрткенде диимирет турарывыс эде тургустунуушкунуң өзек айтырыы болганы ханы угаалыг. Сат Чүрмит-Тажы чурттуң кол башкарыкчызы, өзек удуртукчузу эргезин бүрүнү-биле эдилеп, 1936 чылдың ноябрь 1.10 хүннеринде болган ТАРН-ның X Улуг Хуралын ажыдып турган:

«...Бистиң араттың Революстуг намы болза, калбак араттың бодунуң политиктиг башталгазы-биле удуртуп чорааш, чурттуң тайбың байдалын камгалап, улуг-улуг четтиишкиннерин чедип алган... Ылаңгыя улустуң ажыл-херээнге хавыланыр контрреволюстуг идегеттер-даа турган. Олар нам, чазактың сорулгазынга таарышпас база Онза Хуралдарның доктаалдарынга удур, аңаа чөпшээрешпес чорукта турган. Ол чорукка ТАРН ТК эрестиг чылча берип келгеш болгаш моон соңгаар-даа ындыг чорукктарга эрес дарыыны бээр...»

Улуг Хуралдың канчаар ажыттынганын «Шын» солунга отчётта мынчаар бижээн: «Президиум столунуң артынга революстуң хүндүлел таныылын чыскаап кааш турда, Тока, Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол кире дүжүп кээрге бүгү төлээлер туруп, хөй минута иштинде бажың ханазын сирилдедир, ырлап, туктарны хөлбеңнедир ишпиттиг алыш часкан, национал революзунуң удуртукчуларынга байыр чедирген...»

ТАРН ТК-ның отчёдун эш Тока кылган. Ооң соолунда ТАРН-ның ажыл-агый политиказының дугайында илеткелди ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Сат Чүрмит-Тажы 2 шак иштинде кылган. Ол ооң эң сөөлгү политиктиг улуг илеткели болган. Улуг Хуралдың Президиумунга 29 кижи соңгуткан. Олардан 12 кижи ийи чыл четкелекте «контрлар» апаар. ТАРН-ның Улуг Хуралын ТАР-ның Бичи Хурал Президиумунуң даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оол хаттан. Хуралга бүгү делегаттарның — 113 кижиден — 90 ажыг кижи саналы берген, нам чазактың ажыл-чорудулгазын чүүлдүг деп үнелээн. Тываны капиталистиг эвес орукка башкарыынга хүүлүг удуртукчуларының олашизаны ролюн шиитпирлиг удуртулганын демдеглээн.

Сат Чүрмит-Тажының ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан бо чүүлдү 1988 чылдың ноябрь 18-те «Шын» солун редакциязынга чедирген мен. Бир чыл ажыг шыгжаан, [illegible] берген чүве. Колда чылгагаан «чүстүг чолдераст» [illegible] айтыышкан база оон кижи мөзүзүнге хамаарышкан дузалагладаар дугайы болгаш.

Ийе! Мадыг-мындыг чорааш, шыда-мында арагалааш, [illegible] Эң шынтыы 1938 чылдагы ТАРН ТК-ның III пленумунга база ТК-ның Президиумунга санал берген чамдык кижилер: «Чүрмит-Тажының чаңгыс-даа бэлээ чүвези чок, дүмчүгенн удуг чок бүга, национал революзунун херээнге берген кижи-даа дузалы чок», «шайлалгага ийи карааа кыза берген, контр Уланчүзчү чыттаа, оңкаа олурган», «хөй кежи кеткен, ыйлагар көк бөрү Чүрмит-Тажы», «шыныарда мадыг кижини Чүрмит-Тажы деп идегетке эккеп берип турган мен» деп Ламажап, Кижинп-оол суглар. «Көк хаван дег хайыракан арыннг контр Чүрмит-Тажыны... шыналла политиктиг хуулган идегеттир»... дээш өске-даа чаржымныг дорамчылалдыг состерни когуулгеге кирген, хөөремиккейлер эвес. Ынчаардагы улуг удуртукчулар чорааш Товарищтай, Базыр-Сат, Анчимаа, Бадыраа, Байыр оларның байбаң дедиелгелери-дир. Кижи дээрге кижи-ле болгай. Оон амыдыралы бүгү-ле орукташы эртер. Болзап-даа [illegible] дээн: Чазактың баштыны безин эрге-дужаалга Сат Чүрмит-Тажы 30 ажыг харлыында келген, барык 10 чыл иштинде баштаан болган. Оку 44-ле харлыында шаажылап каан. Ол дээрге — кижи түлүк анык нашкынң бышкан үези-дир.

Дөртен харлап ажа берген,
Төре херээн биле берген,
Боду көрбээн чүвези чок.
Большевикти ырлап тур мен» — деп сурагдыг тыва чогаалчының [illegible] сагыжынга кирип келди. Оон ажы-чанында четвестеринге болур дээш эвес, бөдүүстүң [illegible] ол үеде чаа анаяк күрүнени оон бээ дег [illegible] ханиг-даа хувискалчылар [illegible] турган. Баары [illegible] документилери херечилеп турар. Олар бот-боттарының чазыглараан чажырып, базышкайн, революстуг ёзу-биле шүгүмчүледип чорааннар. Ынчалза-даа оларның кол-ла бодалы, күзели — революцияның херээ. Аңаа бердингеннерин камнап, сургап, өөредип, чемелеп-даа турганын көрүүскен, оларның [illegible] бижимел документилер [illegible] хөй. Аңаа мындыг [illegible] херечизи көрүп болур. Хемчик-оолду арагалааш [illegible] созза кылган [illegible] Сереен [illegible] оолду, Достай-оолду, [illegible] оолду, Тоңааш [illegible] хөй-хөй удуртукчу [illegible] эдип турган, [illegible] безин Сат Чүрмит-Тажы кара [illegible] хире чүүл-даа чок турганы бадыткавас аргажок.

Ынчалза-даа мен шын казан-даа чурумныг. Чоннуң сагыш-сеткилинге хевээ мен. Ам-даа бистиң арынынга ол үениң хөй кижилери [illegible], боттуг бадыткалдар [illegible] чорааш. «Ону Тываның [illegible] чорааш [illegible] бижимел [illegible] кижилер [illegible] деп, хөй чылдар [illegible] оон [illegible] Ооржак Лама [illegible] «Чаңгыс [illegible]» төрүттүнген 3 кыс, бир оол [illegible] — Сат Чүрмит-Тажының бодунуң уруглары бис. Оларның улуу—Ожамаа мен, 1916 чылда төрүттүнген мен. Ынчангаш ачамны тудуп ап, шкидип, шаажылап [illegible] 22 харлыг, өг-бүлелиг, 2 уругдуг, а бир кижи чырыкче чүгле үнгелек турган үе. Оол дуңмам Ойрот-Тура хоорайга техникумга сөөлгү курзунга турда, ачазын «контр» дээш кыйгырып эккелгеш, тудуп бажыңнап каарга, бир чыл четпейн кара-бажыңга өлүү. База бир кыс дуңмам 1935 чылда ижин, аарыындан Улаан-Удэге өлүп калган. Эң-ле бичези Блантима дээр, ол 1933 чылда төрүттүнген, ам ол 9 уруглуг, пенсионер. Ийи угбалышкы Чадаанада чаңгыс кудумчуда чурттап чор бис. Мен ам-даа саржаг заводунда ажылдап чор мен. Назыным 70 хар ажа берзе-даа, [illegible] мен» — дээн Сат Чүрмит-Тажының улуу Сат Ожамаа [illegible] Кара-Сиңнага [illegible] Ожамааның ачаа Бай-Кара Саннайлы чүсле Сат Чүрмит-Тажының [illegible] 1939 чылдың [illegible] кижиын тудуп аппарган, барла [illegible] Ожамааның [illegible] Сан чай 8 чылга кара-бажыңга [illegible] шииткелин 1945 чылда [illegible] чедип келген [illegible] ай четпээнде, катап тудуп алган. Немелде шииткел соонда ол хевээр чиде берген.

Сат Чүрмит-Тажыны болгаш оон «талалакчызы», «бөлүүнүң киржикчизи», «арат чоннуң дайзыннары» деп санаткан амы-тынындан чарылган, кара-бажыңнарга хилинчектенгеш келбээн, кем-буруу чок кижилерниң салым-хуузу бөгүн бистиң сагыш-сеткилистиң ханызындан дүвүредип турар.

Николай КҮНЧҮН.
Тыва күрүне архивиниң ажылдакчызы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Энтештирикчи». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 9.50 Мультфильм. 10.25 Кижиниң амыдыралынга аъттың ужурдузу. Барымдаалыг фильм. 10.45 Бут бөмбүгүнүң дончузу. 11.30 «Бүгүреннин, два болза эдентиг». 12.30 «Үе». 13.10—14.40 Фигуралыг чуңгулаашкын: ССРЭ маргылдаазы. Көргүзүглүг оюннар. Миңгиден дамчыдылга. 16.45 Уругларга дамчыдылга. 17.45 Бис болгаш экономика. 18.30 «Үе». 19.00 «Москва — Берлин». Публицистиг телефильм. 20.05 «Шуурту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Эр кижи херээжен чедип келген». Фильмниң. 23.30 Коллаж. 23.35 Медээлер. 23.50—01.00 Ватиканнан байырлыг концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 Литература. 9 класс. Орус литературада романтизм. 9.05 Итали дыл. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35, 11.35—12.05 Астрономия. 11 класс. Ай.

КЫЗЫЛДАН

17.35 Барымдаалыг фильм. 17.50 Медээлер. 17.55 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 18.25 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.30 Фигуралыг чуңгулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Көргүзүглүг оюннар. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 Бут бөмбүгүнүң дончулалы. 21.00 «Үе». 21.30 «Декабрь 20». 4 серияныг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.35 Коллаж. 22.40—23.45 Автономнуг республикалар, округтар, областарның эстрада ыраажыларының «Агидель-90» I Бүгү-россия фестивалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.25 «Монтананың дилгем дээри». Улуг чу дипломатияның хөгжүлдези. 18.50 «Чернобыльдың чаагызы».

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва ТВ» телекомпания көргүзүп тур: мультфильмнер, кинолар, концерттер.

Вторник

ДЕКАБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Энтештирикчи». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 «От болган... болган...» 10.00 Мультфильм. 10.20 Джаз дугайында хөгжүмнүг телешии. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.20—13.35 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 17.45 «Экии, хөгжүм!». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 Политиктиг чугаалар. 20.05 «Шуурту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сес». 23.30 Хөгжүм эртинези: А. Скрябин. Концерт. 23.55 Медээлер. 00.10—00.25 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 География. 7 класс. Антарктиданы амгы үеде шиңчилеп турары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң чер курлавырлары. 11.05 Улуг француз революция чылдарында француз дипломатия. 12.05—13.10 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

16.40 «Уруглар бажыңы — энерелдиг бажың». 17.05 Медээлер. 17.10 «Азия төвү». 17.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде. 21.00 «Үе». 21.30 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.25 Коллаж. 22.40—00.25 П. И. Чайковский аттыг конкурстар лауреаттарының гала-концерти.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.15—17.45 Ритмиг гимнастика.

Среда

ДЕКАБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Энтештирикчи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.50 Чувашияның күрүне ыры, танцы ансамблиниң концерти. 10.30 «Сес». 12.30—13.20 «Үе». 17.00 «Теле-ЭКО». Журнал. 17.30 Уругларга дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Эде тургустунуушкун нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер. 19.50 Россияның парламент медээзи. 20.05 «Шуурту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Кижи болгаш хоойлу». 22.45 Коллаж. 22.50 Г. Свиридов. Концерт. 23.35—23.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бистиң долгандыр хүрээлел. Орук шимчээшкинниң дүрүмнерин өөрениринин [illegible] 1-ги класс. 8.55; 9.55 Телефильм. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Бистиң селбер дүктүг өннүктеривис. 11.05 «Бурда моден» сүмелеп тур... 12.05—13.10 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

16.05 «Р. Кенденбиль композиторнуң чаа ырлары». Концерт. 16.55 «Кадыыр-калар». 17.35 Медээлер. 17.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Тыва черде».

МОСКВАДАН

21.30 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.35 Коллаж. 22.40 — 00.45 П. И. Чайковский аттыг конкурстар лауреаттарының гала-концерти.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

16.45 «Оюннарны сагынмышаан». 17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде. 21.00 — 21.30 «Үе».

Четверг

ДЕКАБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «Кижи болгаш хоойлу». 10.20 «Аян-чорукчулар клуву». 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.20—13.35 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 17.30 Озалдордак чок шимчээшкин. 18.00 Контакт-форум. 18.30 «Үе». 19.00 «16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Буянныг карактар-биле чараш чүүлдү эскерип көөрү». 20.05 «Шуурту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Кинопанорама». Чаа чыл үндүрүлгези. 23.40 Медээлер. 23.55 — 00.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Арыг хелуунуң чажыды. 8.55, 9.55 Мультфильм. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 Физика. 8 класс. Бажында электрон. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.05 — 13.10 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 16.45 Эвилеңдешкен республикалар кинопублицистиказы «Чер хиндии».

КЫЗЫЛДАН

17.15 «Чаа чыл будуузунуң солун ужуражылгалары». 17.35 Медээлер. 17.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде.

КЫЗЫЛДАН

21.30 «Азия төвү».

МОСКВАДАН

21.30 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 22.35 Коллаж. 22.40—23.15 Фристайлга делегей кубогу дээш маргылдаалар. Франциядан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.15 Ритмиг гимнастика. 17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде. 21.00 —21.30 «Үе».

Пятница

ДЕКАБРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Экии, хөгжүм!». 9.40 «Кинопанорама». 11.40 «... 16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.20 «Үе». 17.45 «Черниң уруглары чүнүң дугайын ырлап турарыл». 18.30 «Үе». 19.00 «Покхара — туристерге тамчыктыг оран». 12.30 Мультфильм. 19.35 «Ол болган... болган...» 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур». 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээзинден. 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45 — 01.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Хөгжүм. 2 класс. П. И. Чайковскийниң «Щелкунчик» деп баледи. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 Төөгү. 8 класс. «Сөөлгү летописец» Н. М. Карамзин. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 — 13.10 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 16.30 Бүгүдеге спорт. 16.45 «ССРЭ-ге бизнес кылып болур бе? Ийе, болур». 17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездиинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 Медээлер. 21.05 Медээлер. 21.10 Чарлалдар, реклама. 21.20 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.30—22.35 «Харжыгашты келдиртпиирээ бе?». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

21.00—21.30 «Үе».

Суббота

ДЕКАБРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

10.00 «Маримба Понес» фет ансамбльдың концерти (Япония). 10.30 Чыл үелери. Декабрь. 11.30 «Белорус суугга чартык шак иштинде». 12.00 «Партнер». 12.30—13.20 «Үе». 17.30 «Тиилекчилер». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.15 «Өг-бүле экраны». «7 уруг ажаакчызы». 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазаалы. 21.40 «Оперетта, оперетта». 22.55 Медээлер. 23.10—01.10 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Барымдаалыг фильмнер. 9.15 «Көвүс сөзүн бодалдаар». 9.55 «Анатолий Соловьяненко [illegible] база амыдыралы». Телефильм. 10.45 «Белегниң» [illegible] концерти. 11.10 Уругларга фильм «Эрес-дидим Шарак». 12.20 Коллаж. 12.25—13.40 концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Видеоканал «Тыва ТВ чалап тур».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.25 Медээлер. 20.35 Чарлалдар. 20.45 «[illegible]».

МОСКВАДАН

22.30—00.30 [illegible] «Фантюльпан». Уран-чечен фильм (Франция, Италия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 Мультфильмнер. 19.00 Арена. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 «Объектив». 20.45 Чугула интервью. 21.00 «Үе». 21.30—22.30 ТВ ТҮ дугайында.

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чурттуга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөгжүмнүг программа. 11.35 «Делегейиң деткикчилери». 12.35 «Кадыкшыл». 13.20 «Хөгжүмнүг киоск». 13.50 Я. Фрид режиссернуң фильмнери. «Ногаан чуваа». 15.30 «Көдээлерге дамчыдылга Панорама». 16.45 Мультфильм. 17.00 Улуг-чүгүнүң променад-концерти. 18.45 Россияның парламент медээзи. 19.00 Улуг чуу кинозалы. Мультфильм. «Кээрге бүгү болуур». Уран-чечен фильм. (АКШ). 21.00 «Үе». 21.30 «Хеве тургуптаадывар». Чапсар[illegible] — Коллаж. 00.35—00.50 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.45 Контакт-форум. 9.15 Л. Рюминаның концерти. 9.45 «Губернатор биле [illegible]». Сахалин [illegible] амгы болгаш келир үезиниң дугайында. 10.10 Уругларга фильм. «Гепард ээп келд чыдар». 11.15 П. И. Чайковский «Калбак-кара кадыны». Концерт. 14.05 Коллаж. 14.10 «Карпаттың чурумалдары». Телефильм. 14.30 «Бир час силерниң харынар...» 15.15 «Совет Россия» видеоканал. 17.15 «Планета». Делегей программазы. 18.45 Бистиң Бүгү-эвилел маргылдаалары. 19.35 В. А. Моцарт. Концерт. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 «Кижиге кыйгырыг бижик». Барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.30—02.30 «Содружество» видеоканал.

Телевидение дамчыштыр

ЧАА ЫРЛАРНЫ ДЫҢНААР СИЛЕР

Декабрь 26-да Тыва телевидениеге хүндүскүнүң 4 шакта композитор Ростислав Кенденбильдиң чаа ырларын күрүне филармониязының ыраажызы Вероника Чоодунуң ырлаар. Чоннуң үнелелин ап, чорууру бо артист-биле көрүкчүлерниң ужуражылгазы [illegible] болбас чугаажок. Ыраажыны «Саяны» ансамблиниң тыва хөгжүм херекселдериниң оркестри удээр.

Моңгуш Кенин-Лопсанның «Сыл чараа» Алексей Адамнорнуң «Ниитнааның солзээ», «Акыйымның аян ыры», Юндеш-оол Моңгуштуң «Баян-Доол», өске-даа чогаалчыларның шүлүктеринге композиторнуң бижээн чаа ырларын дыңнаар силер.

Бистиң корр.

Чагаалардан

ДЫЛ БӨЛГҮМҮН ТУРГУССА

Бистиң найысылал Кызылга тоовут дылдың кежээки бөлгүмүн тургузуп ап болур арга бар. Республиканың [illegible] шинчилел музейинде тоовут дылдың дээди эртемин Ленинград университединиң Чоон чүк факультединге өөренип алган Рита Сумбаның болгаш ужуражтым. Тоовут дылда болгаш моол дылда ёзу номнарны элээн кыйгырып эртемден болду. Мээң санаалым мындыг. Кызыл хоорайга тоовут дылдың бөлгүмүн тургузар. Олда чадаарда тоовут болгаш моол дылды бир чыл иштинде кызып өөренгеш, номчуптар кылдыр мергежип ап көрүңер. Дуңмаларым Бистиң тыва чоннуң бурунгу төөгүзү тоовут, моол болгаш кыдат дылдарда хөй бижиттинген сиилерге бар. [illegible] айыпы.

Мен амыдак чорууга шажилза эртемден кижини копсуг хүндүлээр болгаш оон адын-сывын билир, оон ужук-бижик айтырым дээр чүве Марина Моңгуш деп эртемден чоннуң солуннарга бижиглээни чүүлүн база кыйгырдым. Ленинград университединиң Чоон чүк факультедин дооскан Тывага сарыг шажынның тывыганын, хөгжээнин база бурап душкенин эртем ёзуу-биле шинчилеп бижээш, төөгү эртемниң кандидады адын Москва хоорайга чедип алган болду. Бодуустуң эртемденнеривистиң хүндүлеп, олардан эртем айтырып аар болзувусса, эвээш чарыгдал үнер болгаш ыраак-узак чер барбас. Бо чер чурттуг анаяктарга таарымчалыг деп бодаар кижидир мен.

Тываның район бүрүзүнде тоовут болгаш моол бижик билир кырганнар бар, оларга чурттаар бажыннардан тывалын бодап көрге эки боор. Өлүр назыны чыгап келген кырган ламалар ырак черден четкилеп келгеш, чемненип чорааш, хонар черин тыппас чүве болду. Сарыг шажын иштинден чогааз чыгган актар ... ... моол дыл билир ламалар башкыларга шалың кылдыр тиилүр санаарын сүмелеп мен.

Орус КУУЛАР
Күш-ажылдың хоочуну.
Баян-Тала суур.

Бир эвес бо чүүл парлаттынар болза оон гонорарын «Мемориал» ниитилелиниң агар санынче шилчидерин диледим.

ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Кызыл хоорайда автотранспорт шимчээшкининге тургустунуп келген безге байдалды өөренип көргеш, республика эмнелгези чамдык медицина албан черлериниң ажылдаар шагын өскерткенин дыңнадып тур. Декабрь айдан эгелээш келир чылдың апрель 1-ге чедир №№ 1, 2 поликлиникалар 8 шактан 17 шакка чедир ажылдаар. 17 шактан 18 шакка чедир дежурный терапевт ажылдаар.

Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузунда 25 дугаарлыг бажыңда геронтология төвү ажыттынган. Аңаа пенсионерлерни 8 шактан 18 шакка чедир хүлээп алыр. Хүнзүскү стационар болгаш процедура кабинеди ажылдап турар.

№ 2 поликлиникада (Набережная кудумчузу, 32 «а») инвалидтерни, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин, интернационалчы дайынчыларны чыттырып эмнээр черни ажыткан. Ол четвергте 11 шактан 13 шакка, субботада 9 шактан 12 шакка чедир ажылдаар.

«УАЗ-469» маркалыг автомобильди «ВАЗ-2109, 2108, 2107, азы 21063» маркалыг, чок болза «Москвич-2141» маркалыг автомобильге орнап тур мен.

Мээң адресим: Каа-Хем суур, Мелиораторлар кудумчузу 58, кв. 1.

• • •

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң истелге килдизинге орус болгаш тыва дылдарга парлап билир секретарь-машинистка херегжеттинип турар.

Айтырыгны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 18, Кабинет № 302.

• • •

Тываның девискээринде хамдыык дыштанылга черлеринге, оон иштинде «Тайга» станциязынга баар автотранспортту хөлезинге берип турар. Чүгле чагыгны баш бурунгаар киирер.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 1. «Меңгүлек» гостиницаның ийиги каъды. Телефон №№ 3-12-81, 3-11-39.

• • •

Декабрь 26-да автоорук техникумунуң залынга «Аян» бөлүктүң концерти болур. Эгелээри 18 шакта.

Билеттерни филармонияның кассазында садып турар, телефону 2-55-19.

КИНО

ДЕКАБРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Приказ № 027» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан). **Видеозал:** «Бандиты на льду» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.00, 12.00 «Проделки в старинном духе» 10.20, 13.20 «В полосе прибоя» 15.00, 20.50 **«Однажды в Америке»** (3 сериялыг, 16 харга чедир) 16.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Возвращение к свободе» 12.00 «Жажда мести» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: Киносборник 10.00 «Люби и верь» (2 сериялыг, Индия) 11.00, 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Зловредное воскресенье» 13.00 «Сердце Ангела» 15.00, 17.30 шактарда.

ДЕКАБРЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Копытом сюда, копытом туда» (2 сериялыг, Чехословакия, 16 харга чедир) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. **Видеозал:** «Бандиты на льду» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Калоши счастья» 9.00, 12.30 «Добро пожаловать или Посторонним вход воспрещен» 10.40 Киноклуб «В мире приключений» «Приключения Квинтина Дорварда, стрелка королевской гвардии» 14.40 «Приказ № 027» 16.20, 18.00, 19.40 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Жажда мести» (2 сериялыг) 14.30 «В полосе прибоя» 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Зита и Гита» (2 сериялыг, Индия) 14.30, 17.00, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Наутилус» 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолуу келбейн бар газда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга алыы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Чагыг № 549.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 25 вторник № 294 (14494)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кап.

АМЫДЫРАЛДЫ—КОНСТИТУЦИЯГА, КОНСТИТУЦИЯНЫ—АМЫДЫРАЛГА!

ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында А. И. ЛУКЬЯНОВТУҢ илеткели

Эргим депутаттар!

ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында [illegible] структураларын эде органи[illegible] [illegible] Совет Конституциязы [illegible] боттуруп [illegible].

Чурттуң Президентизи ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible].

[illegible]

Сагыжы бар хоойлу толевилелинде ындыг айтырыгның [illegible].

Ниити болгаш Дээди Совединиң болган турары-биле [illegible].

Мында чүнүң дугайында чугаа бооп турарыл? Чүгле ам[illegible] ССРЭ-ниң улус депутаттарының [illegible].

[illegible]

Шак-ла ындыг бүрүн эргелерни «шыгжаар»-дан [illegible] Президентиниң [illegible].

[illegible]

Хоойлу толевилелинде саналдаттынган Федерация чөвүлели шынар талазы-биле чаа бүрүн эргелерлиг болур. Бир эвес мооң мурнунда ол орган колдуунда-ла республикалар аразынга демниг хөделиишкиннерни быжыглаарынга, нинти-эвилел ужур-дузалыг база национал политиканың айтырыгларын шиитпирлээринге идиг бээр ужурлуг турган болза, ам Федерация чөвүлелиниң ролю үндезини-биле өскерилген. Чөвүлел мурнунда чугула орган турганындан ССРЭ-ниң Президентизиниң удурткулазы-биле ажылдаар болгаш эвилелдешкен республикаларның дээди күрүне албан-дужаалдыг кижилеринден тургустунуп, мурнундагызындан дыка калбак бүрүн эргелерни ап турар, ол ам эвилелдиң республикаларының болгаш бүгү чурттуң ам амыдыралының эң чугула айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр болур.

Ону политика-[illegible] талазы-биле алыр болза, ол Президентиниң онза органы бооп, оон кол-ла хүлээлгези — [illegible] болгаш республикаларның [illegible] талаларының болгаш [illegible].

Башкарылгазының дээди органнарының ССРЭ-ниң улус депутаттарының тодарадынга [illegible] политиканың угланыышкыннарын боттандырып чорудар талазы-биле эвилелдиң база республикаларның эрге-чагырга база башкарылга дээди органнарының ажылчорудулгазының холбаштырары бооп турар-дыр. Ол ышкаш ындыг чүве. Эвилел нептээн [illegible] айтырыгларын чугаалажыр Федерация чөвүлелиниң бүрүн эргезинге бээри көрдүнүп турар. Оон аңгыда Федерация бүгү чурттуң чамдык республикаларынга болган регионнарында бараалгалар чиңгитпейин, оон келген маргылдаалары шиитпирлээри болгаш [illegible] база алыр ужурлуг.

Толевилелдиң Федерация чөвүлелиниң кежигүннериниң бүрүн эргелерин тодараткан 127[1] чүүлүнче сиделиниң [illegible] угланыышкынын күүсек-дир мен. Оларга боттарының республикаларының эрге-ажыктарын камгалаар-даа болгаш эвилел компетенциязының боттандырып чорударынга-даа киржир эрге-ни берип турар. Ооң-даа ындыг Оралакчы президентиге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга бодунун чамдык хүлээлгелерин күүседиишкин-биле дамчыдып болур. Президент болза Федерация чөвүлелиниң кежигүннеринге база ындыг эргелерни берип болурунун нормазын Конституцияга киирерин база саналдап турар.

Федерация чөвүлелиниң шиитпирлерин бадылаашкынынга [illegible] ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарлыглары-биле бадылаашкын деп көрүп турар.

ССРЭ-ниң Президентизиниң чөвүлелиниң дүрүмнери-биле холбаштыр, ол органның дугайында айтырыг чүгле Конституцияның уштуп [illegible] айытканн.

Президентиниң бүрүн эргелерин улам-на дээштиг [illegible] Чарлыглары [illegible] ССРЭ-ниң Оралакчы — президентизиниң албан-дужаалын долгаадыр тургузары негеттинип турар. Ону Президентиге кандидаттың саналы ёзугаар соңгуур. Президентиниң тускай айтыышкыннары ёзугаар оон хүлээлгелерин күүседир, а ол ышкаш дээди күрүне инспекциязын удуртур.

Чаа албан-дужаалдыг кижиниң политиктиг тургузуглга костүп келгени-биле холбаштыр: ону соңгуурунуң чүрүму чогум кандыг болур ужурлуг-дул деп айтырыг тургустунуп келир. ССРЭ-ниң баштайгы Президентизин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи соңгаан чүве болганда база-ла ындыг чурум-биле, тодаргайлаарга, чогум-на бистиң бо Съездивиске, чурттуң Оралакчы президентизин баштай соңгуп болурун чаңчыл ёзугаар сүмелеп болур.

Ол ышкаш Конституцияда эвилел чазаанын эрге-хоойлу статузун тодараткан 16-гы чүүлүнүң эгезинге боттуг өскерилгени киирери айыттынган. Министрлер Чөвүлелиниң орнунга Президентиге дорт чагыртыр чаа органны — ССРЭ-ниң Министрлер Кабинедин тургузарының дугайында саналды Дээди Совет деткээн.

Чугаа болза чурттуң эвилелин башкарарын быжыглаарынга, экономиктиг болгаш социал реформаларны [illegible].

Совет Кабинет кежигүннериниң кадагаттыраазынга чонзуусеп [illegible] ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң ол дуюп чурттуң Президентизиниң мурнунга болган эвилел парламентизиниң-даа мурнунга харыылаар болур.

Бир эвес ССРЭ-ниң Дээди Совети Министрлер Кабинединге идегелейн турарын илередип болза, оон соонда ол дужаа ушурап. Ындыг байдалга хүлээп алыры ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннериниң нийти санының үштүң ийиден эвээш эвес хөй келдиниң бадылаашкыны негеттинер. Өскээр чугаалаарга, күүседикчи эрге-чагырганың контрольдаарынын эң чугула хүлээлгези база-ла мурнундагызы шиитпир, ССРЭ-ниң Дээди Совединге дыңгыр-биле өскээр эвес.

Бир эвес Министрлер Кабинединиң компетенциязының дугайы кандыгыл деп айтырыг чугаалаар болза, Конституция ёзугаар улус депутаттарының, Дээди Советтиң болгаш Федерация чөвүлелиниң компетенциязынга хамааржыр айтырыгларын ангы, ССР Эвилелиниң эргезинге берген кижиниң эргелелиниң бүгү айтырыгларын шиитпирлээр эргелиг.

Министрлер Кабинединиң айыттыңган бүрүн эргелери Эвилелдиң чаа керээзиниң айтырыг көрүп турар эргелер-биле тургузуунуң талазы-биле дугаар турарын эскерген боор силер. Ынчалза-даа ол бүрүн эргелер керээниң телевилелинде айтыңындан хөй кыйыы боор турарын билир болгай силер. Тодаргайлаарга, чаа конституция нормазы-биле ССРЭ-ниң чазаанын болгаш оон-даа эвилел органнарының компетенциязын боттуруу-биле кызыргаан болгаш республикаларның суверенитедин база тускайлаң чурттуң бажыннарын айыттыңы ол бооп турар. Оон-биле кады Министрлер Кабинеди дыка хөй айтырыгларны ам эвилелдежкен республикалар-биле кады шиитпирлээр апаар.

Ол чогум кандыг айтырыглар? Олар — нинти валютага уналдыышкын, чаа, ниити акша-политиканың чорудуглары, нинти эвилел федерал программаларды тургузары, хөгжүлде шерелектерин, [illegible] болгаш кирлиштерини [illegible] тургузары-дыр.

Чурттуң чаңгыс аай одалга-энергетика болгаш транспорт системаларын, камгалал бүдүрүлгелерин, космос шинчилелдерин, харылзааның болгаш информацияның эвилел системаларын, метеорологияны, геодезияны, картографияны, метрологияны болгаш стандартизацияны республикалар-биле кады удуртуп башкарарын, дугурушкаан экологтуг политиканы чорударын Кабинеттиң бүрүн эргелеринге бээр деп турар. Министрлер Кабинеди республикалар-биле кады ажыл чедиң, калык камгалалының, ле-чаа дугайында сагыш човаалыкаарын, культураның болгаш өөредилгениң, үндезин эртем шинчилелдериниң болгаш эртем-техниктиг депшилгеге идиг бээриниң нинти эвилел программаларын боттандырары хандырар.

Министрлер Кабинединиң чугула эрге-хүлээлгези болза, ССР Эвилелиниң даштыкы политиктиг болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын, эттириниң хереги [illegible] хоойлу-дүрүмнү, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырары, ониуң болгаш хөй-нинтиниң [illegible].

[illegible]

Президент [illegible].

литиказын амыдыралга боттандырары, күрүнениң, экономиканың болгаш экологияның айыыл чок идегелдиг болуру-биле ону деткиири, бойдус талазының хөөнүн болгаш өске-даа оңа байдалдарын чайладыр, ажын эртери, ниитилелге чижымнанып болур чоорукту болгаш шупту-чурттуң хадыныраа хамааржып бээр. Конституцияга бо немелделерни ажылдап кылып турар үеде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннериниң, чамдык депутаттарының киирген саналдарын, боданалдарын баалап көрген деп. Президент демдеглээн.

Маңаа холбаштыр база бир чүүл бар. Айыыл чок чорук чөвүлелин ССРЭ-ниң Президентизи удуртуп баштаар, а чөвүлелдиң кежигүннери Федерация чөвүлелиниң бодалдарын баштадаап томуйлаар болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге-биле дугурушкан турар. Дээрзин Конституцияга айтырын саналдап турар.

Чурттуң парламентизиниң хүлээп алган Хоойлуларын күүселтинмейн турар дээрзиниң дугайында үнделиниң-даа, а чамдыкта чүгле эвес бүрүмүгүлеледер соолгу үеде дыңналып турар апарган. Бо талазы-биле ам маргылдаа үндүрбейн, ыяап маргыш чок бир чүүлдү демдеглээйн ийик мен: чаа Хоойлуларның ажыктыг болурун хандырары бистиң бүгү политиктиг системавыстың ажылының эң кол-кол звенозу бооп турар. Президент-даа, парламент-даа ажык, а чамдыкта чаа Эвилел актыларын хүлээп көрбейн турар, республикалар болгаш чер-чер эрге-чагыргалары Хоойлуларны күүсетпейн турар шак ындыг бир эвес дорт чугаалаар болза, чүнү-даа мурнуна, политиктиг камаарлашкыы бооп турар чорук-тарга бо-ла таварып турар.

Мындыг ийи эвес болуушкуннарның чылдагааннарының бирээзи — Хоойлуларны болгаш Президентиниң чарлыктарын чүгле-даа мурнунда чер-чер-ге боттандырарының тодаргай механизмнериниң хоойлужудулгазының чок боор турары. Ону барымдаалааш, ССРЭ-ниң Президентизи болза, чурттуң күрүне эргелел башкарылга органнарының бүгү системазын баштаар ужурлуг деп чүүлү Конституцияның 127[1] чүүлүнге киирери саналдап турар. Президент бо системаны дамчыштыр, а ол ышкаш аңгы чагыткан күрүнениң дээди инспекциязын дамчыштыр ажылдавышаан, Хоойлуларны болгаш оске-даа чугула шиитпирлерни боттандырарының бүгү талазынга идепкейлиг салдар чедирер аргалыг апаар. Бо таварылгада, күрүнениң дээди инспекциязының эрге-хүлээлгелери парламент контролюнуң эрге-хүлээлгелери болгаш прокурор хайгааралының эрге-хүлээлгелери-биле дакпырлашпас ужурлуг. Инспекцияның тургузуун болгаш бүрүн эргелерин тускай Хоойлу тодарадыр.

Инспекцияның кырында дорт дирижер — тодаргайлаарга, эвилел органнары, Россия Федерациязы, автономнуг республикалар болгаш чер-чер Советтери турун, командылап турар деп күрүне бүдүрүлгелериниң директорларының чоокта чаа Кремльге эрткен чөвүлел хуралынга Воркутаның тээлекчилериниң бирээзи [illegible] сагынды-рыгны кылган. Оон бодалын ёзугаар алырга олар дирижер болур болза, ындыг-ла [illegible]. Ындыг хөй [illegible] чаңчыгы [illegible] бис. Коргунчуг [illegible] олар[illegible] боттарының хууда [illegible] турары. Муңа талазы-биле [illegible] болза, [illegible] болду. Ындыг [illegible] чайлаадырда, чер-чер Советтериниң [illegible] болгаш [illegible].

Бо чылдың [illegible].

дээрзин тодарадыксаан ийик мен. Чер-чер Советтериниң президиумнары турар бе, азы турбас бе. Советтиң даргазы Советтиң күүсекчи баштап шыдаар бе, азы шыдавас бе дээрзин моон соңгаар республикалар боттарының Конституцияларында шиитпирлээр. Бистиң чугаалаарга, ындыг оскерилгелер ССРЭ Конституциязының шиитпири соонда, бо айтырыгны республикаларның шиитпирлээринге дыңдиг-даа шаптык катпас апаар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери олараның хамаралдыг айтырыглары кыдыраа хүлээп алган ССРЭ Хоойлулары, ССРЭ-ниң Президентизиниң чарлыктарын Эвилелдиң болгаш республикаларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелелиниң дээди органнарының оске-даа доктаалдарын күүседир ужурлуг деп дүрүмнү Конституцияның (150-ги чүүлүнге) харыыдаа киирер.

Дыка хөй чүүлдерни ол дүрүм болурунуң турушунга тургузуптар дээрзин билип тур боор силер.

Күрүнени эргелеп башкарар органнарын быжыглаары ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Конституция ёзугаар бүрүн эргелеринге база каттап эглип келири эргежок чугула дээрзин көргүзүп турар. Хоойлу толевилелинге киирип турар айтырыгларның ийизи бүгү ол-дыр. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазын чүгле кызыгаарлаттынмайн, а харын-даа хоойлу чугаалап кылыр талазы-биле, хоойлулар күүселдезин болгаш эргелел башкарылга органнарының ажылын хынаары-биле хайгаараар алырга улам-на калбаңып база күштелип турарын дээш бо айтырыгларны чаа шиитпирлээр апаар дээрзин демдеглеп көрзе чугула.

ССР Эвилели хапымаар ужурлуг кылдыр хүлээп алдынган Эвилел хоойлуларын тергиилээн турар шиитпирлерни саналдаар чүве болза, чүгле чогуур норм-дүрүмнү тургузуп алыры ёзулуг бээр дээн чижектиг саналдаар амгы бо Съездиге [illegible] каттап чугаалаттынды: хоойлу-дүрүм сагывас чорук, республикаларның болгаш чер-чер органнарының Эвилел хоойлуларын хайгаарлап болбас чорук боттандырып болгаш бооп турар-даа чугаалап кат болган.

Бир хөй шак-биле чугаалаар болза, ССР Эвилелиниң органнарының болгаш эвилелдешкен республикаларның органнарының аразында удур-дедир харылзаалары хоойлу-дүрүмнүң бижик турушунга дээш келир келген турар ужурлуг, оларның харылзаа турар айтырыгларны хажыда бергеш тайылбырлаашкын эвилел-даа, республика-даа органнары бир бүрүзү эргелиг ужурлуг деп бодандырып келир деп-даа болгай-ла силер, политиктиг, мөзү-шынар кызыгаарында келген-дир бис.

Республикаларның бодаптүрзүн ёзугаар алырга, олараның эрге-хүлээлгелерин, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын тажыдып турар-дыр деп санап турар болза, ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң хоойлу-дүрүмнериниге хамаарыштыр эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының чаргылдашкыныг айтырыгларын кайгарып көөрү ССРЭ-ниң Дээди Совединге дыгыр үнер эргези бар. ССРЭ Конституциязының 113 чүүлүнге [illegible]. Удуртулганың [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible] шиитпирин, [illegible] болгаш [illegible].

Парламентке хамаатың [illegible] Дээди Совет [illegible].

ну толевилелинде шак-ла ындыг туруш көрдүп турарын билип болгай силер.

Оон ыңай, Конституция ёзугаар Эвилел хоойлуларын тайылбырлаары чурттуң Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазынга хамааржыр дээрзин билдингир болгай. Ындыг-даа чаа хоойлулар ажылдап кылыры дыка бо хемчеглерни хожар ажыглап турары-бистиң дорту-биле чугаалаар апаар.

Ол четпести чок кылыгы-биле хоойлуларны тайылбырлаарынга шупту-ла ССРЭ-ниң Дээди Совединге эргелиг болуруңдан аңгыда, база ооң даргазының ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму база эргелиг болуру саналдап турар.

База бир айтырыг бар. Бистиң хоойлу ажылдап кылыр дээди органывыс ажылче чаа-ла кирген, баштайгы базымнары ыдып турда, чурттуң амыдыралының улуг айтырыглары Дээди Советтиң кичээнгейинин тоңуунден астыныр чыдыр калбаан-биле, ниитилелди удуртуп башкарарының бүгү ажылдары ооң контролюнуң адаанга турары-биле ындыг соорулганы мурнувуска салыдыр деп турдувус, ол дугайты мен-даа чугаалап турдум. Ам дээрезинде ону долузу-биле боттандырып шыдаваан-даа болзувуса шак ындаар көөр чорук бүгү кижилерниң сагыжынга кирбейн турар дээрзин дорту-биле чугаалап каайн.

Шак ындыг айтырыглар бо Съездиге база көдүрүлүп кээп турда, бодунуң контроль кылыкчыларын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эттирип турар-дыр деп чамдык чазак кежигүннериниң-даа, министерствалар удуртукчуларынын-даа талазындан чемелээшкиннер болганын-ла дыңналып көөр апарды. Ол чорле ындыг эвес боор деп бодаар-дыр мен. ССРЭ-ниң Дээди Советинге «дээп болбас» дээн ындыг кижилер бичии ховар чүве турар. Делегей аайынга, чурттуң камгалал ажылынга база айыыл чок чорук талазы-биле, космос-даа талазы-биле база өске-даа айыыл-даа талазы-биле ындыг чиңгиир туруу. Ам ындыг үе эрткен деп бодаар кижи-дир мен, шак ындыг «дээп болбас адыглар» турбазын дижи. Дээди Советтиң контролю, а ол дээрге чиниң толевилерниң эрттирери шиитпирлеринге болгаш күрүнениң ажыл-чорудулгазының бүгү-ле адырларынга таваар турарын дижи. Дээди Советтиң Даргазы ындыг болганымда бүгү чүвени кылып-даа турдум база кылып-даа мен.

Ийикт, мээң ындыг контроль кандыг-даа, чүүлдүг шугумнуг кижи бир-биле сайгарып көөрде шүт эки билир болганы хайлыг көөр ужурлуг. Шугумнуг кижиниң аттаналдың баксыралтас ужурлуг. Шугумнуг чокта бистиң ажылывыстың эде тургузуушкуну база болдунмас. Хомудап-даа, киленнеп, хорадап-даа болур-ла ыйлаан харын, ынчалзажок шак ол аарыышкын шугумчуларды шуптувус хүлээп көөр апаар бис.

Политиктиг реформаны, демократчылгаларның чорудулгазын улам бөрүнгаарладыр деп бодаар болзувусса, парламент контролюн күштелдирер ужурлуг бис.

Парламент контролюнуң чедишкени күрүне акша-хөөнгилериниң чарыгдаарын, бюджет күүселдезиниң, ниитилел мөчү-биле ажылдазының айтырыгларынга [illegible] саладаар [illegible].

Бо талазы-биле шынгы контрольче практиктиг базым кылдыр Дээди Советтиң чанынга ССРЭ-ниң контроль палатазын тургузарын саналдаан. Ол Эвилел парламентизинге соңгуттуруп, оон удуртулгазы-биле ажылдаар. Дээди Советке бодунуң отчеттарын бээр.

Контроль палатазы хоойлужудулгада саналдаар база ССРЭ-ниң Конституция [illegible] комитединге дыка киирер эргелиг бооп. Оон тургустунганы [illegible] Дээди Советтиң [illegible] ССРЭ-ниң контроль палатазының ажыл-чорудулгазын [illegible] органнастаар болгаш [illegible] хоойлуга [illegible].

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

ССРЭ-ниң улус депутаттары эрткен субботада база ажылдааннар. Декабрь 22-ниң хуралын ажыткаш, ооң даргазы В. Н. Калиш, Съездиниң Секретариадының толээлекчилеринге сөс берге, ол ниитиниң-биле 230 улус депутатының сөс ап, санал бергенин, оларның 98-иниң — туң чугаалажырынга киришкенин дыңнаткан.

Дараазында ССРЭ-ниң КАК-ның даргазы В. А. Крючков чуртта коралакчы политиктиг күштерниң хулегедишкиннерин сойгалаары. ның айтырыгларының болгаш экономиктиг саналараашкынга удур демиселдиң дугайын болуруну чугаалынга тодаргай-биле тайылбырлаан.

Оон соонда депутаттарның саналдары ургуутулган болгаш ССРЭ Конституциязынга адилгелер дугайында айтырыгны чугаалажыр көөрүн дескен.

Кежээки хуралга Д. Худоназаров даргалаан.

Оон мурнунда хүн ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер киирериниң дугайында илеткел кылган А. И. Лукьяновтуң депутаттарның айтырыгларынга харыылаан.

Дараазында Съезд хүн чурумунга дараазында айтырыгны — ССРЭ-ниң бүгү чонунуң бадылаашкынын (референдумун) эрттиреринге ниитилелдиң чурумунуң дугайында хоойлу толевилелин чугаалажып көрүп эгелээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хоойлужудулга талазы-биле комитединиң даргазы Ю. Х. Калмыков илеткел кылган.

Съезд болуунуң ажылын дүүн, декабрь 24-те уламчылаан.

(СЭТА).

Н. И. РЫЖКОВ: угланыышкын өскерилбес

МОСКВА. СЭТА-ның парламент корреспондентизи А. Орловтуң Кремльден дамчытканы болза:

«ССРЭ-де эрге-чагырганың структуразын солуп турар Конституцияга адилгелерни болгаш өскерилгелерни Съезд хүлээп албайн баар болза, политиктиг улуг аштырылышкын болур ийик» деп, ССРЭ-ниң улус депутаттарының мында эртип турар IV Съездизиниң ажылын чырыдып турар журналистер-биле ужуражып чугаалашкаш, Н. И. Рыжков медеглээн. Конституцияны өскертириниге бадылаашкыннар четпейн баар болза, чаа кабинетти четчелеп, тургузарынга шыдамыг үези херек болгаш ол үениң аразында амгы чазак ажылдаар апаары ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы чугаалаан.

СЭТА-ның корреспондентизиниң айтырыынга харыылааш, кабинеттиң түс-түс составының дугайында М. С. Горбачевтуң оон-биле чугаалашпааанын айыткан. «Баштай кааш министр артарының, эрге-чагырганың структуразы кандыг болурунуң чугула айтырыгларын шиитпирлээр херек» деп, Н. И. Рыжков немей чугаалаан. Ол мооң-даа соңгаар М. С. Горбачев-биле кады ажылдаарының белен бе — деп, журналистер айтырган. Ооң харыызы кызыа болган: «Мен кандыг-бир аңгы чижге эвес, а чуртка ажылдап бээринге белен мен».

ССРЭ-ниң Президентизиниң чаа бүрүн эргелерин «чурттка чүнү-даа өскертип шыдавас» деп Н. И. Рыжков санап турар. «Ол чүге чалакты бүрүн эргелери эвээш чүве бе? Чок айтырыг болза, хүлээп алган шиитпирлерни республикаларның тооваайн турарында-дыр. Бир эвес байдал өскерилбес болза, кандыг-даа президент эрге-чагырганы бисти камгалап ап шыдавас».

Эвилел керээзинге республикалар бот-ийи айның иштинде ат салбас болза, республикалар аразынга 1991 чылдың экономиктиг дугуржулгаларын чарарындан агаартатнарга чалак баштыы ыйтынган.

«Тараачын (фермер) ажыл-агыйы дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдуруп киирер дугайында РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

«Тараачын (фермер) ажыл-агыйы дугайында» Хоойлуну хүлээп алганы-биле холбаштыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалдары болза:

1. «Тараачын (фермер) ажыл-агыйы дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ону парлап үндүрген тенинден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

2. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыры болза:

РСФСР-ниң чазааның шиитпирлерин «Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр чорудар;

РСФСР-ниң министерстволары, күрүне комитеттери болгаш ведомстволары бо айыткан Хоойлуга чөрүшпес болуп турар боттарының норматив актыларын 1991 чылдың январь 1-ге чедир эде көөрүн болгаш күш чок болдурарын хандырар.

РСФСР-ге тараачын (фермер) ажыл-агыйларын деткиириниң республика программазын ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

3. Колхозтарны, кедээ ажыл-агый кооперативтерин киириштир, кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң уставтарын «Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» Хоойлу-биле дүүштүрерин 1991 чылдың январь 1-ге чедир чудар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы, 1990 чылдың ноябрь 22.

ЧУРУКТА: Сүт-Хөл районунда чээрби сес чыл болган Сесен Салчаковна Саттың ажылдап райнда малчыннар. Ажылынга дугаар-даа кылып көрбээн. Хамнаалыг ажылдаар кижи-дир. Ол районда ажыл-агый бараанннарының улуг садазын арта кылып турар.

Кызылдан чудурун [illegible] бараанннарын ол дораан-на суурларга [illegible] эгелей бээр. Хамык малчыннар ооң ажылдаар чөрүүн чанынга шуушкар турганар. Сесен Салчаковна саннар, тудар ажылын уламчылаар Ийме, Баян-Тала, Ишкин Алдан-Маадыр суурларының малчыннарынче чаа бараанннар чудурган машиналарны ол ажыткан.

Ондар ОХЕМЧИКТИД фотозу.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

АМЫДЫРАЛДЫ — КОНСТИТУЦИЯГА, КОНСТИТУЦИЯНЫ — АМЫДЫРАЛГА!

Ынчангаш бо кезекте конститустут өскертиишкиннерниң төлевилели бир кол үндезинниг идеяга даянган: бир эвес бис күүседикчи эрге-чагырганың бүрүн эргелерин алгыдып база быжыглап турар болганывыста. Хоойлужудулгунуң [illegible] аваа [illegible] быжыглаар апаар. Оон өскээр канчаар-даа арга чок.

Ам — ССРЭ Конституциязынга өскерилгелерниң болгаш немелделерниң үш дугаар кезииниң дугайында. Ниитилел харылзааларын чогуурчударынче, хоойлу-дурумнуң болгаш корум-чурумнуң чуртка быжыглаарынче, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң күштелдирериниче углаткан саналдарны ол каттыштырган. Хоойлу-дурумнуң чаа баазазын хевирлээни, хоойлу-дурум камгалаар органнарның ажылы ам дээрезинде ниитилелге [illegible]-биле дээштиг эвес [illegible] турар амыдырал [illegible]. Херек кырында [illegible] хамаатыларның [illegible] апарза, онзагай хемчеглерге чедир хемчеглеп [illegible] ССРЭ [illegible] Дээди Совединиң [illegible]

Ынчангаш [illegible]

[illegible] келгени аргажок. Хоойлу-дурум камгалаар органнарның долу хамаарышпас чоруун болгаш харыысалгазын арттырбышаан, бо комитет хоойлу-дурум камгалаар черлерниң ажылының кол углаашкыннарын [illegible] лап баштаар болгаш холбаштырар, бо талазы-биле шиитпирлерниң күүселдезин контрольдаар. Хоойлу-дурумнуң болгаш корум-чурумнуң быжыглаарынче углаткан саналдарны ажылдап кылыр. Чаа тургустунуп турар орган хоойлужудулга актыларының төлевилелдерин ажылдап кылырынга киржип болур болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге кирер.

Эртемденнер база практиктер ышкаш бедик мергежилдиг кижилерниң өөренип көргени ёзугаар, хамыктың мурнунда, организастаан болгаш экономиктиг кем-херек үүлгедиишкини, ажытталчак экономика дээн ышкаш кончут айыылдыг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле тускай албанны тургузары чогумчалыг деп бадыткаттынган. Иштики херектер министерствозу, Күрүнениң айыыл чок чоруук комитеди, ССРЭ-ниң Прокуратуразы дээш кол-кол ведомстволарның ажылдакчыларының күжениишкиннери чаа албан чери углам [illegible] каттыштынмас [illegible] боор.

Оон-биле [illegible]

малын чорударының дугайында айтырыгның өйү келгенин оюп эртип болбас. Тодаргай конститустут өскерилгелер хевирлиг кылдыр ам дээрезинде [illegible] ген.

ССРЭ-ниң Чиигине прокурору ССРЭ-ниң Президентизиниң сүмелээни-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге томуйладып, улус депутаттарының Съездизинге бадылаттып база оон мурнунга харыысалгалыг болур деп саналды чаа Чиигине прокурор Н. С. Трубин киирген. Эвилелдешкен республикаларның прокурорларынга хамаарыштыр, олар ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунуң сүмелээни-биле республикаларының Дээди Советтеринге томуйладыр база оларның мурнунга харыысалгалыг боор, а ниити эвилел хоойлуларын күүседип турарының талазы-биле хайгаарал ажыл-чорудулгазынга ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунуң мурнунга база харыысалгалыг болурлар. Прокуратура органнары боттарының долу эргелерин түс чер эрге-чагыргазының органнарындан болгаш эргелелдеринден хамаарылга чокка боттандырып чорудар деп Конституцияга ангы демдеглеп каарын саналдап турар.

ССРЭ-ниң Күрүне арбитражын ССРЭ-ниң дээди ажыл-агый суду кылдыр эде тургузарының дугайында элээн каш депутаттарның саналдары шыңгыы кичээнгейни негеп турар — чаа томуйлаткан ССРЭ-ниң Кол арбитри В. Ф. Яковлев ССРЭ-ниң Дээди арбитраж суду кылдыр деп саналдыг. Рынок экономиказы хевирлеттинип турар байдалга [illegible] арбитраж судтарының хамаарышпас чоруун хандыраарының эргежок чугулазы, оларның ажыл-чорудулгазынче өске кандыг-бир органнарның канчап-даа киришпезин болдурбас дээни-биле ындыг эде организастаашкын хамыктың мурнунда чугула апарган.

Хоойлу-дурум камгалалының бүгү системазын күштелдирери. ССРЭ-ниң Дээди суду-биле чергелештир ажыл-агыйның дээди судун тургусканы, а ол ышкаш Конституция хайгааралының комитедин Конституция суду кылдыр эде тургузуп болуру күштүг хоойлу-дурум база дээштиг күүседикчи эрге-чагырга-биле чергелештир чуртка идегелдиг суд эрге-чагыргазын хандырар. Шак ынчаар ол классиктиг демократтыг үш кол чүүл тургустунар болза, авторитаризмче чуглуп бадарын кажан-даа болдурбас ийик.

ССРЭ-ниң Дээди Совединге төлевилелди чугаалажып көрүп турда, депутаттарның берген хөй санныг саналдарын силерге киирген хоойлу төлевилелинде кичээнгейге ап көргенин силерниң кичээнгейиңерге дыңнатканывысты база чугаалап кагза эки боор.

Амыдыралдың политиктиг, экономиктиг болгаш өске-даа талаларында чаартылгаларны Конституцияга улам тода илередиринге олар дузалаан. Оон сөзүглелинден эргиирээн чүүлдерни уштур, чаа хүлээп алган хоойлуларның эң чугула негелделерин ынаар киирер аргазы берген.

Чижээ, депутат В. Д. Юдинниң саналын ёзугаар Оралакчы президентиниң статузун улам долу айыткан. Мында чугаа болза ол чүгле дээди күрүне инспекциязын баштаар эвес, оон-биле кады даштыкы политиктиг төлээлелгеге, шаңнаашкын талазы-биле, хамааты болурунуң айтырыгларын шиитпирлээринге президент хүлээлгелерин күүседириниң дугайында болуп турар.

Депутаттар Д. А. Керимовтуң болгаш Ю. А. Левыкинниң саналдааны-биле төлевилелге Федерация чөвүлелиниң бүрүн эргелеринге принципиалдыг өскерилгелерни көргүзүп турар элээн каш чаа чүүлдерни киирген.

Улус депутаттары А. Ф. Назаренко, А. Е. Себенцов болгаш өскелер-даа Ажыл чок чорук чөвүлелиниң тургузары-биле холбаштыр чамдык саналдарны киирген. Олар чугаалажып турарывыс төлевилелдиң 127^1 чүүлүнүң 10-гу пунктузунуң үндезинин кылдыр алдынган.

ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң тургузарының чурумун база оон эрге-хүлээлгелерин немей тодараткан. Бо айтырыг талазы-биле депутаттар И. С. Внебречный, М. Р. Мамедов болгаш өскелер-даа саналдар киирген, оларны ССРЭ Конституциязының 131 чүүлүнде ону аде-кылып турда киирген.

Депутаттар оон-даа өске хөй саналдарны чугаалаан, олар силерге бо киирип турар өскерилгелер сөзүглелинде кирбээн-даа болза, кичээнгейге алдынар, оларны немей өөренип көөр. Чижээ, улус депутаттары А. В. Левашев биле А. Ф. Назаренко Конституциядан киирилде чүүлдү ап каантарын саналдааннар. Чүге дээрге ол совет ниитилелдиң болгаш күрүнениң хөгжүлдезиниң амгы боттуг чүүлдерин долу көргүспейн турар дээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының даргаларынга Федерация чөвүлелиниң хуралынга олуржур эргени бээр дээн санал база бар. Ол саналды, мынгыя Националдар Совединиң даргазының Федерация чөвүлелиниң хуралынга киржиринге хамаарыштыр, кичээнгейге алза чогуур хире, чүге дээрге Федерация чөвүлели биле Националдар Соведи эң-не сырый кады ажылдаан турары чугула болгай. Депутат Ким Ен Ун болгаш өске-даа эштер ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү кылдыр соңгуткан улус депутаттарының бүдүрүлгеге азы албан черинге ажылдаарындан албан хосталган турарын саналдааннар. Бо айтырыг талазы-биле элээн маргылдаалар чорup турар. Ындыг саналдың чугулазын ол көргүзүп турар хире.

Оон-биле кады ол саналды боттандырары ам-даа алек боор деп санап турар депутаттарның туружун база-ла тоовайн барып болбас. Ындыг базымны кылыры ССРЭ-ниң Дээди Совединден дыка хөй улус депутаттарының үнериниге чедирип болур, а оларның аразында парламентиниң ажылынга киржири чугула-даа, ажылыг-даа кижилер бар эвеспе. База бир ындыг бодал база бар — бөгүн баштайгы базымны кылза шын болур, Конституцияның 123 чүүлүнге ындыг немелде киирер: улус депутадының ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү болуп ажылдаары оон кол ажылы болур.

Бо кезек чүүлдү доозуп тура, Конституцияга киирер деп турар өскерилгелерни сонгаарладып болбас, чаа Үндезин Хоойлуну хүлээп алгыже чедир манаар арга чок. А ол ажылды ССРЭ-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинин тургускан комиссиязы чорудуп турар болгай.

Ол комиссияның кежигүнү болуп турар болгаш билир мен: академик В. Н. Кудрявцевтиң удуртулгазы ажылчын бөлүк ССРЭ-ниң чаа Конституциязының концепциязының болгаш структуразының төлевилелдерин кылып каан. Ол дугайында медээ силерде бар. Төлевилелдиң кол кезектериниң сөзүглелинин элээн каш вариантылары кылдынган. Ажылчын бөлүкке ССРЭ-ниң улус депутаттары — автономнуг тургузуглардың төлээлекчилери немей кирген. Ам ажылдың доостуру кол [illegible] Эвилелдиң чаа керээзиниң [illegible] ол чаа Конституцияның эң чугула туруш кезээ болур.

Президенттиң, Федерация чөвүлелиниң болгаш ам тургустунар ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң күрүне эргелелдиң болгаш эргелелдиң өске бүгү органнарының [illegible] ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съезди-биле, ССРЭ-ниң Дээди Соведи болгаш чурттуң бүгү-ле депутат корпузу-биле сырый кады ажылдажылгазы, оларның аразында эргелелдерниң тода аңгылап [illegible] херек кырында хандырары кончуг чугула дээрзи билдингир.

Суверенниг республикаларның чаа Эвилели болур совет хевириниң президент республиказын чайгылыг чок камгалаары кончуг чугула ужур-дузалыг болуп турар.

Эрге-чагырганың болгаш эргелелдиң системазын ыңнааже тургузуп тура, ол эки ажылдаан турар кылдыр. Оон ажылын чон көргеп турар кылдыр кылыр ужурлуг бис, бөгүн ол эң чугула чүүл-дүр. Ол системаның ажыктыг чоруу хоозун күзээшкиннер, митингилер-биле эвес, а миллион-миллион кижилерниң тудуг-догаа болгаш ооржургалдыг чоруу-биле, оларның келир үеге бүзүрели-биле хемчээттинер ужурлуг. Бистиң чаартылга тураазыс күрүне машиназы маңын чоорту дүргедедир болгаш чогум-на харын ол утпаашкын-биле ниитилелди бурунгаарладыр апаар.

Конституцияга — бистиң чурттуң Үндезин Хоойлузунга киирер деп саналдап турар өскерилгелерниң кол утказы мындыг-дыр.

ТАРААЧЫН (ФЕРМЕР) АЖЫЛ-АГЫЙЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың ХООЙЛУЗУ

Бо Хоойлу РСФСР-ниң девискээринге тараачын (фермер) ажыл-агыйларын [illegible]

РСФСР-ниң депутаттарының тараачын (фермер) ажыл- [illegible]

I кезек

НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Тараачын (фермер) ажыл-агый (х) дугайында билдиришкин [illegible]

[illegible]

2 чүүл. [illegible]

[illegible]

3 чүүл. Тараачын ажыл-агыйларының [illegible]

[illegible]

5 чүүл. Чер участогун бээриниң [illegible]

1. Хамаатыларга тараачын ажыл-агыйлыг [illegible] чер участогу неээр артып калыр.

Тараачын ажыл-агый бүдүрүлге чорудулгазын боттандырары-биле чер участогун немей арендалап ап бээр. Чер участогун улус депутаттарының Соведи азы тур үеде ажыл кылып шыдавас апарган хуу хамаатылар, шериг албанынче азы өөредилгеже чоруткан кижилер арендалаадыр. Арендага алган черни ажыктаарының дургаазы беш чылдан [illegible]

2. Тараачын ажыл-агыйның чорудары-биле чер участогун улус депутаттарының Советтери «Чер реформазының дугайында» Хоойлуда тургускан нормага дүүштүр [illegible]

[illegible] черниң ийи талазының керээзи-биле шынзыдар, ону улус депутаттарының чогуур Совединиң күүскомунга бүрүттээр.

Хамаатыларның хуу черин арендалап алыр [illegible]

3. Чер участоктарын [illegible]

4. Тараачын ажыл-агыйын чорударынга тускайлап бээр черниң хемчээлин тараачын ажыл-агыйларының санын, оларның специализастаашкынын, а ол ышкаш Федерацияның субъектилериниң тургусканы үстүкү нормаларны барымдаалап турар, улус депутаттарының район (хоорай) Соведи тодарадыр.

5. Черни тускайлап бээр черниң күрүне актызын тургузар, чер кадастрының документилерин [illegible] болгаш арга-ыяш таарыштырылгазын чорудар, агроэкологтуг [illegible] болгаш экологтуг паспорттарны кылып тургузарынга [illegible] чер тарыгдалдарын бюджеттиң акша-хөреңгилери-биле боттандырар. Чер тургузуунуң талазы-биле кылыр ажылдарны чер ээзи болуунуң акша-хөреңгизи-биле кылдыртып болур.

6. Бүдүрүлге болгаш социал амыдыралдың объектилери чок черлерге [illegible]

6 чүүл. [illegible]

[illegible]

7 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле курлавыр [illegible]

[illegible]

8 чүүл. Колхозтар кежигүннериниң, совхозтарның болгаш [illegible] ажыл-агыйларының ажылдакчыларының тараачын ажыл-агыйларының организастаарының онзагай чүүлдери

[illegible]

1-ги хевир. [illegible]

2-ги хевир. Колхозтарның, [illegible]

[illegible]

9 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны дапшылдаары

[illegible]

II кезек

ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙНЫ ТУРГУЗАРЫ

4 чүүл. [illegible]

[illegible]

III кезек

ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙНЫ ЧОРУДУП ТУРАР ХАМААТЫЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ БОЛГАШ ЧЕРНИ АЖЫГЛААР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

10 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатыларның эргелери

1. Тараачын ажыл-агый [illegible]

[illegible]

(Төнчүзү 3-кү арында)

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 26 среда

№ 295 (14495)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ БЮРОЗУНДА

Партия рескомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга амгы байдалдарда күш-ажылчы коллективтерге болгаш чоннуң чурттап турар черлеринге кижилер-биле тус-тузунда ажылдың чаа хевирлерин болгаш методтарын шингээдиринин талазы-биле партияның Каа-Хем райкомунуң отчёдун дыңнаан.

Ол айтырыг талазы-биле [illegible] партияның Каа-Хем райкомунуң партия эге организацияларының, парткомнарының, партбюроларының, идеология активиниң [illegible] кижилер-биле тус-тузунда ажылдың [illegible].

Партия райкомунуң хүннери, ажык чаңгы хүннери, «төгерик столдар» доктаамал эрттиртир, республиканың болгаш районнуң политиктиг база социал-экономиктиг амыдыралының чугула айтырыгларын чурттакчы чонга дыңнадып турар. Күш-ажылчы коллективтерге база хамаатыларның чыыштарынга удуртукчу коммунистерниң, парторганизациялар секретарьларының, партия райкомунуң, райсоветтиң ажылдакчыларының отчёттарын ап келген.

«Кызыл туг», «Ленинниң оруу», «Совет Тыва» совхозтарда партия организациязы-рында кижилер-биле тус-тузунда ажылдың тодаргай дүжүүлгазы чыдыраан. Оларда чурттакчы чон ортузунга идей-политиктиг ажылдың системазын бадыткап ап, чурттакчыларның социал херегледелдерин болгаш негелделерин өөренип көөрүн база сайзаарын барымдаалап турган, кижилер-биле тус-тузунда база бөлүктеп беседалажырының, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле ужуражышкыннар, агитквартиралар, агитаторларның баазазынга хемчеглерни эрттирери, коммунистерниң отчёттары ышкаш хевирлерни ажыглап турар.

Назылап кырааннар-биле, эвээш орулгалыг өг-бүлелер-биле, оскустар-биле, оларга болдунар материалдыг дузаны база моральдыг деткимчени көргүспүшаан, тус-тузунда ажылды чорудуп турарын районнуң чурттакчылары үнелеп көрүп турар.

Оон-биле чергелештир партия рескомунуң бюрозу райком, партия эге организациялары кижилер-биле тус-тузунда ажылдың чаа хевирлерин болгаш методтарын чедир шингээтпейн, политиктиг өөредилгениң, лекция пропагандазының, культура-чырыдылганың албан черлериниң аргаларын ам-даа сула ажыглап турарын демдеглээн.

Ышкаш ажыл-агыйының, район эмнелгезиниң, АКМК-ның, «Бүрүнгаар» совхозтуң партия организацияларында ужур эдерер чорук, ажылдың тодаргай эвези, шүүлеп байдал ажып эртинмээн. Амгы нарын социал-политиктиг чорудугларның байдалдарында ол партия организацияларының дыка хөй кежигүннери албаарадга алдып, болуушкуннарның канчаар хөгжүп болурунуң уг-шиин чогуур үеде тыппайн, тодаргай ёзу-биле хөделбейн турар.

Чамдык партия, совет ажылдакчылар, ажыл-агый удуртукчулары коллективтерге таарымчалыг морально-политиктиг база психологтуг байдалды тургуспайн, кижилер-биле чугаалажырының уран аргазын шингээтпейн, чоннуң аңгы-аңгы категорияларының, херээженнер база аныяктар-биле ажылдаарының аргаларын чедир билбейн турар. Ындыг байдалды чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлге эргелелиниң даараныглга цехының, [illegible] участогунуң, коммунал ажыл-агыйының болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң коллективтеринден көрүп болур.

Эвээш кижилиг коллективтер, ыраккы чурттакчылыг черлер партийжи салдардан дашкаар артып турар.

Ажыл-ишчилер улам хелберел турар политиктиг болгаш экономиктиг кризиске, ажыл-агый харылзааларының будалыышкынынга, чедишпес чоруктуң, өртектерниң, кем-херек үүлгедиишкиниң, чиженнээр чоруктуң өзүлдезинге, национал аразында харылзааларының чидиглененинге хамаарыштыр чогуур үеде болгаш долу харыызы албайн турар.

Районда кем-херек үүлгедиишкини, оон иштинде өлүрүүшкүннер, [illegible], мал-маганы оорлаар чоруктар, [illegible] бо чылдың январь—ноябрь айларында эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге 32,4 хуу өскен. 11 ай дургузунда райондан 178 өг-бүле, оон иштинде национал аразында чөрүүдээлериниң чылдагааны-биле 7 өг-бүле көжүп чоруткан, районга көжүп келген өг-бүлениң саны чүгле 24.

Партияның республика комитединиң бюрозу партия Каа-Хем райкомунга (В. Б. Петров) ажыл-чорудулганың программазынга болгаш партия райкомунуң доктаамал комиссияларының, парткомнарының, партбюроларның база партия эге организацияларының ажылының планынга күш-ажылчы коллективтерге болгаш чоннуң чурттап турар черлеринге кижилер-биле тус-тузунда ажылдың чаа хевирлерин болгаш методтарын ажыглап киирерин («төгерик столдар», ужуражышкыннар, дискуссия клубтары болгаш семинарлар, лекциялар бөлүү, айтырыгларга харыылар кежээлери, чечен чогаал-хөгжүмнүг «аалчылар өрээли», янзы-бүрү конкурстар болгаш өске-даа) тевилээрин сүмелээн.

Демократтыг ылгавын болгаш ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында идей-политиктиг ажылды чорударының аргаларынга партия райкомунуң кежигүннерин, партоорганизация секретарьларын [illegible] партия рескомунуң аргаларын долу ажыглаарын дамчыштыр. Парторганизациялар секретарьларының, идеология активиниң дуржулга солчулгазының доктаамал ажылдаар клубтарын, семинарларын тургузуп турган чорудар, партоорганизация секретарьларының район чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидер.

Ажыл-чорудулгазының кол утланышкыны чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле ажыл болур девискээр партия организацияларын тургузарының аргаларын бодап көөр. Коммунист бүрүзү «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Программының медегелеге, СЭКП-ның чаа Уставынга дүүштүр партияның идеялары дээш диде болгаш принциптиг туржуруп, социалистиг идеалдарны, ниити кижи төрелгетениниң үнелиг чүүлдерин быжыы-биле камгалаарын чедип алыр.

Коммунистер ортузунга партийжи эштежилгени, сагылга-чурумну, бузурежилгени, инициативаны нептередир, демагогтарга болгаш политиказырактарга удур эртемнг чугула хөй-ниитиниң бодалды доктаадып тургузар.

Улус депутаттарының Советтери, оларның күүсекомнары-биле, комсомол болгаш профэвилел организациялары-биле кады ажылдажылганың база демисежилгениң чаа дээштиг хевирлерин тывар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртки Съездизи декабрьның 24-те бодунуң ажылын Кремльге үргүлчүлээн.

Эртенги хуралды А. И. Лукьянов ажыткан.

Съездиниң секретариадының удуртукчузу **А. П. Янаевке** сөс бээрге, ол алды хүннүң иштинде Съездиге 280 депутаттың санал берип, чүве чугаалааның дыңнаткан. Оон аңгыда ССРЭ-ниң улус депутаттары чурттуң амыдыралының, бистиң күрүнениң даштыкы политиказының, организастаан кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң айтырыгларының талазы-биле хөй санныг санал-оналдарын бижип киирген.

«Чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында» доктаалдың төлевилелин белеткээр ажылдың чорупт турарының дугайын ол документиниң белеткээр Редакция комиссиязының даргазы **Г. И. Ревенко** чугаалааш, киирттинген саналдарны айтып, анализтээн.

Оон соонда санал бергеннер кол дуузунда-ла чурттуң адының талазы-биле боттарының саналдарын киирген. Чижээ, депутат **А. Г. Журавлев** Ада-чурттуң төөгүлүг Россия күрүнези дээр, адын катап тургузарын сүмелээн. Ынчаарга **А. И. Лукьяновтуң** дыңнатканы-биле алырга, чурттуң адынга «социалистиг» деп сөстү хевээр арттырар талазы-биле Съездиниң бодалын билип алырын күзээн депутаттар хөй болган. **А. А. Собчак** турган, академик А. Д. Сахаровтуң Европаның болгаш Азияның Совет Республикаларының Эвилели деп кандыгыл дээн саналын киирген.

Ол болгаш өске-даа саналдарны чугаалажып көргеш, ат барымдаалаан бадылаашкынарның 1365 санныг—хөй кезии-биле чурттуң амгы үеде Совет Социалистиг Республикалар Эвилели деп адын хевээр арттырарын шиитпирлээн.

Хурал даргазы чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында доктаалды хүлээп алырынче эгелеп кирерин депутаттарга саналдаан.

Бадылаашкын түңнелинде ол доктаалдың төлевилелиниң кол оорзгазы хүлээп алдынган.

Съезд дараазында чурттуң байдалының болгаш тургустунган социал-экономиктиг база политиктиг кризистиг байдалды ажып эртериниң хемчеглериниң дугайында доктаал төлевилелин хүлээп алырынче дүшкен.

Бо талазы-биле Редакция комиссиязының даргазы **Н. А. Назарбаев** чугаалааш, ол комиссияга депутаттарның 568 саналдарын тургалаанын көрээнин дыңнаткан.

М. С. Горбачев бодунуң мурнунда тургускан айтырыглары Съездиниң кичээнгейин угландырган. Чурттуң чоннуу черни хуу өнчү болдурар-болдурбазы болгаш [illegible] совет республикалар кылдыр чаартынган Эвилелди хевээр арттырарын канчаар көрүп турарын илередири-биле ССРЭ Конституциязының 114-кү чүүлүнге дүүштүр ССРЭ-ге референдумну чорудар дугайында саналдың оон илеткелинге кылдынганы билдингир болган.

Депутаттар бадылаашкынарның хөй кезии-биле ол ийи айтырыгның талазы-биле референдумнарны эртирер дугайында саналдатынган доктаалды хүлээп алганнар.

Оон соонда чуртта байдалдың дугайында доктаал төлевилелиниң пунктулар аайы-биле чугаалажып көргеш, ону эдилгелер-биле кады хүлээп алган.

Декабрь 25-те Съезд ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

Совет күрүнениң адының дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ат барымдаалаан бадылааны-биле **доктаадыры болза:**

Совет күрүнениң ады—Совет Социалистиг Республикалар Эвилели деп хевээр арттырарының дугайында саналды деткиир.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың декабрь 24.

ССР Эвилелин деңэргелиг суверенниг республикаларның чаартынган федерациязы кылдыр хевээр арттырарының дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ат барымдаалаан бадылааны-биле **доктаадыры болза:**

ССР Эвилелин аңаа кандыг национальный кижизиниң эргелери болгаш хосталгалары долу хемчээлдиг-биле хандыртынып болур деңэргелиг суверенниг республикаларның чаартынган Федерациязы кылдыр хевээр арттырары чугула деп санаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың декабрь 24.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун эрттирер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССР Эвилелиниң салым-чолунуң дугайында дүүрээшкинниг илереткен хөй санныг чагаа-бижиктерниң [illegible] база чаңгыс [illegible] Эвилел күрүнезин хевээр арттырары күрүне амыдыралының чугула айтырыы [illegible] Совет Эвилелиниң кижи бүрүзүнүң, бүгү чоннуң ээге-ажыынга хамаарыжып турарын өөренип көргеш, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

1. Республика бүрүзүнүң тус бүрүзе бадылаашкынының түңнелдерин өөренип көргеш, деңэргелиг суверенниг Совет Социалистиг Республикаларның Федерациязы кылдыр чаартынган Эвилелди хевээр арттырар дугайында айтырыгны шиитпирлээрде ССРЭ референдумун эрттирер.

2. Референдумну эрттирер хүнүн болгаш ону хандырар талазы-биле хемчеглерни тодарадырын ССРЭ-ниң Дээди Соведиге дагзыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың декабрь 24.

Черге хуу өнчү дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ-ниң референдумун чорудар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

1. Республика бүрүзүнге тус бүрүде чорудкан бадылаашкынының түңнелдерин ээгаар черге хуу өнчү дугайында ССРЭ референдумун чорудар.

2. Бүгү улустуң бадылаашкынын чорудар хүнүн болгаш ССРЭ референдумун чорударын хандырар талазы-биле хемчеглерни тодарадырын ССРЭ-ниң Дээди Соведиге дагзыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың декабрь 24.

Өвүр районнуң Торгалыг суурну Дус-Даг суур кылдыр эде адаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Өвүр районнуң Торгалыг суурну Дус-Даг суур кылдыр эде адаар.

2. Өвүр районнуң Торгалыг кожээ Соведин Дус-Даг кожээ Соведи кылдыр эде адаар.

3. Бо Чарлыкты бадылаар бээрин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунче дилээр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың декабрь 24.

САБОТАЖКА УДУР

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге

В. А. КРЮЧКОВТУҢ чугаазы

Эштер депутаттар!

Съездиниң даалгазын ээзугаар хамыктың мурнунда чуртта үрегденчи политиктиг күштер болгаш экономиктиг саботаж (сагыштыы-биле шаптыктаары)-биле демиселдиң айтырыгларынга доктаап көрейн.

Амгы үеде «үрегденчи күштер» дугаанында чугаа-ла хөй. [illegible] турда, чамдык кижилер ону та чүге ийик, «чоннуң дайзыннарын» дилеп турган үелерже ээп кээриинче [illegible]. Шак ынчаар, мээң чоокта чаа телевидениеге чугаалаан болгаш парлалгага үндүрген чүүлүмден социал-демократтыг база республика партияларының бөлүк төлээлери «албыстар аңнаарының үезиниң ээу-соруун болгаш сестерин» эскерди [illegible]. Ажыг экономиканың болгаш саттыныкчы чоруктуң, конституцияга удур ээделгилериниң үүлгедикчи илерээшкиннеринге бистиң үнелеливисти олар политиктиг база экономиктиг реформаларның чорудулгаларынга ужур элерткен хамаарылга кылдыр көргүзерин оралдажып турарлар. Амыдыралдың боттуг чүүлдерин чамдык кижилер ажын-биле билбейн турар чоор бе, азы ол боттуг чүүлдерни оскаар билип турар чоор бе деп бодалдар кижиниң бажынга келир-дир.

Чуртта өнчү айтырыгның болгаш эрге-чагырга айтырыының талазы-биле демисел чалбарган дээр дугайында бодалды чамдык кижилер ниитизи-биле хүлээп албайн турарлар. Ындыг медеглелдер улустарны дүвүредип, рынок харылзааларынга бүзүревес чорукту тывылдырар деп олар санап турарлар.

Ындыг-даа болза ол дугайында Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди чааскаан чугаалавайн турар-ла болгай. Улус депутады академик Заславская «Известия» солунунуң арынаарынга интервьюзунга бо чылдың декабрь 17-де [illegible] —номчуптайн: «Боттуг үнелерни [illegible] эрге-чагырга дээш, [illegible] демисел калбарып эгелээн». Бо Съездиге база ол дугайын дыка хөй кижи чугаалаан.

Бодап көөрге чуртта соңгу беш чыл дургузунда болуп турар чүүлдерниң аайы чүү деп чүве үрегденчи боор турарыл деп айтырыгга тода харыыны берген ышкаш. Ол дээрге бистиң чаңгыс өнтиг федеративтиг күрүневистиң буураашкынче аппар чорууур чүүлдер-дир. Ол дээрге улустуң эрге-чагыргазының боттуг хевирлерин демократтыг утка-шынар-биле долдурар орнунга ниитилелге невек бөлүктер эрге-ажыктарын алфадаар, чыгаар дээн оралдажышкыннар-дыр. Ол дээрге ол чүге чаа хамаарылгалар дугайында айтырыгны ажылдаар [illegible] чугула-дыр.

Чурттуң айыыл чок чорууунуң девиелин демдеглеп көрүп турда, бистиң хөгжүлдевиске айыылдың үнер дестерин тодарадыры чугула. Олар янзы-бүрү. Ол дээрге бистиң даштыкы дижирибис чүүлдер-даа, оон-биле кады боттарывыстың иштиви херектеривис-даа-дыр.

Чүү дээни ол? Делегей байдалы чугаар эннжип тур [illegible]. ССРЭ-де [illegible] тиг байдалдың хөгжүлдезиниң, бистиң камгалал болгаш эртем-техниктиг аргашинээвистиң, чиг эттин, одаар чүүлдүң, аъш-чемниң стратегтиг курлавырларының хемчээлиниң, валюта курлавырларының дугайында чамдык барыын тускай албан черлериниң медээ чыырының талазы-биле ажылы көскүзү-биле идепкейжээн.

Адаттынган тускай албан черлери болгаш даштыкыда олар-биле холбаалыг совет ээу-чурумга удур төптер Совет Эвилелиниң талазы-биле боттарының ажыл-чорудулгазының чаа арга-хевирлерин ажылдап кылып, стратегиязын болгаш тактиказын чаартып турарлар.

Моон-биле байдалды дүп-күүредип, улус коргудар бодавайн тур бис, байдал кандыг болдур, ону ынчаар көрүп турар бис. Ындыг хөделиишкиннерге моон соңгаарда таваржыр апаар бис. Бо дээрге күрүнелер аразында амгы боттуг чүүлдерниң онзагай талазы ол-дур. Барымдаалар боттарын [illegible]. Американың Төп разведка эргелели «Хостальтер» радиостанцияның боттарының [illegible] ажыглаарындан ойталавайн турар. Оон кадында америк разведканың бодунун структуразында ССРЭ-де ажылчын шиммээшкининге тускай сорулгалыг салдар чедирер сорулга-биле ол дугаанында медээлер чыыр талазы-биле тускай келек тургустунган.

(Уланчызы 2-ги арында).

6-гы килдис ажылдап тур

ЧОРУДУП ЧЕТТИКПЕЙН БАРГАН

Ол үүт ындыг килдизил деп, номчукчулар айтыра бээр магат. Организастаан кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел чорудар чаа килдис Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунда тургустунган. Ону 6-гы килдис дээр. Шак ындыг килдис Күрүнениң айыыл чок чорук комитединде база бар.

Шагаан-Арыгның нефть баазазының девискээринге кирип кээримге, ажылчыннар ийи улуг контейнерниң аъгын манзалар-биле калап, дүй шаап тур. Элээн болганда ол ажыл доостувунуң кырында келди. Ол дүне Красноярск крайдан ийи КамАЗ келгеш, ол ийи контейнерни чүдүрүп алгаш, хүннээректиг Грузия кайы сен дээш, тутсуптар турган.

Чүъктүң ээзи ону ынаар чорудуп четтикпейн барган. Республиканың Иштики херектер министерствозунуң болгаш Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң организастаан кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел чорудар килдистериниң ажылдакчылары анаа шаптыктаан. Чүкегт чылы безин читпээн манзаларны адырып эгелээрге, узун дурту 6 метр, дооразы 2,5 метр, бедии 3 метр улуг контейнер иштинде чаа «Жигули» машина кестүп келген. Артында-ла ол «Жигулиниң» эки шымарлыг кылын манзаларны 1,5 метр кылдыр чыып турган, оон кырында тургузуп каан болган. «Жигули» машинаның күрүне дугаары безин чок.

Ажылчыннарның бирээзи тыртып турган таакпызын харже октапкан ышкаш болган. Серемчиде хор чок. Бистиң-биле кады чораан чолаачывыс ону көөрүп каапкаш, коргуп эжелди. Көөрүүске резина ышкаш чүве-ле болду. А шынында гашиш дээр кара таакпы болган. Оон 1 грамма өртээ 12 рубль чүве боор-тур.

Кымнарның келгенин билип каалкаш, Маши Табагуа ол хайлыг кара таакпыдан чарлып алыр болганы ол чүведир ийин оң. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчылары ол дугайында протоколду ол-ла черинге тургузупту.

Контейнерге хөй манзалар аразынга эптеп турган, тургузуп каан «Жигулиниң» арай деп турган ужуулгаш, ол машинаның иштин чектен. Кафеуруже термостар, тушанкалар, сгущёнкалар дээш оон-даа өске бистиң көрбээнивис бараан бар болду. Кижи бүтүтүге нормазындан 0,5 литр берип турар үс аймаа безин канистр-канистри-биле болган. «Волга» ГАЗ-24-түң 5 дугую, 5 рулон линолеум, 40 пачка «Астра» сигарет, 9 санныг карман шагы, 10 пачка какао, Японияга бүдүрген 2 термос дээш, чүү-даа бар болган. А-93 бензинниң бирээзинге-ле 200 литр [illegible] кутгаш, чүдүрүп каан болган. «Бензин кырынга олуруп турган», бензин чок, ол-бо черден кодданып турган чоор боор. Кандыг-даа хынадга, контроль чок чүвени оорлап турбас бе?

Ийи дугаар контейнерни чазып турда, «Нефтяник» дээр кооперативтиң даргазы Емири Картозия-биле чугаалаштым.

— Ол машинаны кымдаң, кандыг өртек-биле садып алган силер?

— Бодунуң өртээ-биле-ле садып алдым. Ону бадыткап турар документилер бо-ла-дыр. Ынча шуптузун бижип каан дээш, документ сунду.

Ол машинаның ээзи документиде бижиттинген болду. Ук машинаны 1990 чылдың октябрь 15-те дамчыткан болган.

Ол бүгүнү ам ылавылап хынаар.

База бир контейнерни ажыдыптарга, база-ла чымчак материал-биле шып каан ак «Волга» кестүп келди. Оон адаанда база-ла ээр өртектиг тудуг материалдары чадып каан.

Контейнерлерни хөй шаап, кадап туткан ийи ажылчындан айтырдым.

— Шагаан-Арыгга чурттап турар хирээңерде, ээр өртектиг, тывызыы материалдарны, бараанарны чорудуурунга чүге дузалажып турар силер?

— Бодувус ажылчыннар бис. Даргавыс дужаар болза, «Шайнык»-даа болза, контейнер иштинге суп каар бис.

Бо черниң чурттакчылары эвес деп карапааш, үктап көөрүмге, Рехлов деп кижи Абакандан, а Иванов дээрзи Хабаровск крайдан улчуп келген улус болду.

Организастаан кем-херек үүлгедикчилери чеже бараанны Тывадан үндүр сөөртүп турар ирги? Тываже кижи сөөртүп турар дээр болгай. Үндүр база сөөртүп турар чүве ышкажыл?

Республикавыска кээп турар, мындыг-ла ховар бараанңарны чеже чорле оорладыр бис. Ам оон оруун дуглаалы. Тывадан бараанңар үндүр сөөртүп турар кижилер дугайында Тыва АССР-ниң Иштики херектер органнарында болгаш Күрүнениң айыыл чок чорук комитединде тургустунган организастаан кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел чорудар килдистерже көрген, билген база дыңнаан чүүлдериңерни бижимел-биле азы аас-биле 3-56-02, азы 3-57-02 телефоннарже дамчыдып турарыңарны олар дилеп турар.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.)

Үндезин чаартылгаларның оруу-биле

БОТТАРЫ БАШКАРЫП КИРИПКЕН

Улуг-Хем районда тургустунган «Найырал» ассоциацияның ажыл-чорудулгазының дугаанында удуртукчулардан безин ховар улус билир. Бо чаа хөй-ниити организациязы чүнү канчаар сорулгалыгыл, мында кымнар бактаан турарыл, чүнү бүдүрүпкенил, азы чүнү бүдүрер деп турарыл? «Коммерция чажыды» деп алгаш, ол ассоциацияның Чингине база коммерция талазы-биле ийи директору бо чергелиг айтырыгларга долу харыы бээриинден шала сестир хевирлиг турган. Бистиң тускай корреспондентивис Кодур-оол Оюн ук ассоциацияның чөвүлелиниң даргазы, РСФСР-ниң Компартиязының Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары Владимир Неделин-биле мынаа хамаарыштыр беседалашкан.

— Кады ажылдажылганың ажыл-агыйжы регионалдыг ассоциациязы бо чылдың февраль айда тургустунган. Улуг-Хем районнуң бүгү черди совхозу, тудуг комбинаты, АКМК, [illegible], райпо, АТБ, аңнаар-тывыш ажыл-агыйы, [illegible] кооперативтер — ниитизи-биле 21 организация оон кежигүннери болуп турар. Оон аңгыда ассоциацияның кежигүнү болур күзелин Өвүр, Тес-Хем, Каа-Хем, Тандыг, Мөңгүн-Тайга районнар илереткен. Силерниң салыр деп орган бир дугаар айтырыыңарга шын харыыладым бе?

— Ийе, Владимир Сергеевич. Ынчаарга дараазында айтырыг: ассоциация тургузарының барымдаалары турган бе?

— Турган. Бөгүнгү амыдыралды көрүп тур бис. [illegible] — аңгы республикалар, девискээрлер [illegible] районнар, суурлар, салбырлар безин [illegible] дүнүн кырынче чая тыртап апарган. А бистиң [illegible] дем каттыштырылганың ролюн күүседип турар. Дем чокта [illegible] ийин. Ниитилелдиң иштинге чурттап турган [illegible] хосталыры канчап-даа [illegible]. Ийи чыл бурунгаар [illegible]

(Уланчызы 2-ги арында).

БОТТАРЫ БАШКАРЫП КИРИПКЕН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

бот-орулга-чарылгаже шилчиглериниң программазын кылып-тура, республиканың өске ажыл-агыйларынга бодаарга, бистиң совхозтарывыстың дең эвес байдалда туруп турарын эскерген бис. Чүл дээрге, Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуу-биле холбаштыр эң улуг когаралга чүгле бистиң районувус таварышкан болгай. Ону бичии-даа херечне албайн, бисти өскелер-биле кады чаңгыс шугумга чыскаагаш, кым мурнаарыл дээш чарыштырарга кайын таарзжыр деп. Ынчангаш шиитпирлиг хөделиишкиннер, бот-башкарылга негеттиниң келген. Ассоциация таварыштыр оон кежигүннериниң бот-идепкейи көдүрүлген.

— Устав баргаар, ассоциация кежигүннери кирериниң ладывырын төлээр болгай. Ол түң чеже болганыл? Оон ангыда силерниң хөй нити организацияларының ажыл-чорудулгазын долуду-биле ажык-тарлыг болдурбааныңдан район иштинде «дидир» [illegible] барып-тыр. Чижээ, суг адаанга баар зона таварыштыр келген 2-3 миллион рубльди совхозтарга бээр тургаш, ассоциация ону төтчеглеп олурар деп номчукчулар мени хомудап кээп турду.

— Бистиң санап турганывыс-биле, [illegible] 430 муң рубль [illegible] 62-ле муң рубль болду. [illegible] чедирген министерство Мелиорации [illegible] «Крымминводстрой» [illegible] ГЭС бисте 400 муң рубльну [illegible] төлээр болуп [illegible] Бистиң суг адаанче кирген тараа [illegible] деп карангы бердивис. Истеп-сурап көрбээвиске, ону канчаар санап үндүрген деп бодаар силер? [illegible] Краснодар [illegible] байдалы-биле санап каан дивес силер бе! Күчүлүг министерствону бүдүредип шыдашывыстың ачызында катап санажылга 400 муң рубльди 1,9 миллион рубль чедир өстүрген. «Төтчеглеп» олурар акшавыс ол ыйнаан.

— Канчаар «төтчеглээниңерни» номчукчуларга сонуургадып көрүңерем, Владимир Сергеевич.

— Акша-төгериктиң кайнаар чарыгдаарының чогумчалдыын чаңгыс кижи эвес, ассоциация кежигүннери, оон чөвүлели шиитпирлээр. Демнениш шиитпирлээнивистиң түңнелинде бөгүнге чедир 600 баш малды, 1500 [illegible] 150 [illegible] 450—500 муң рубль [illegible]

— Ол дугайын бичии сөглээрдир чугаалажыылы. Даштыкы чурттарже база кокпа изеп эгелээн болгай силер...

— Итали бир фирма-биле [illegible]

[illegible] муң доллар [illegible]

— Ыяш артынчыларындан бажың тудар брус белеткээр деп турарыңар онза солун-дур. Артынчылар бисте төктүп-чайлып, ирип-чыдып, өрттенип чыдар болгай. Бо айтырыгга харылап көрүңерем: ассоциацияның [illegible]-биле бүдүрген брусту шагаан-арга [illegible] кайнаар [illegible]

[illegible]

Тал, Көк-Чыраа, Алдыы-Шыпаа суурлар көжүртүне бээри билек, тудуг [illegible] рын кылдырып эгелээн болгай. Чурттаар оран-сава айтырыгы районда ам-даа черин болуп артып-ла-ан. Ынчангаш ассоциация ону [illegible] кылдыр алган. Шынап-даа болза, [illegible] Тудугжуларга доктаамал чедишпес чүве чүү ийик? Тудуг материалдары. Тууибу чедишпес, шала ыяжы чок дээш-ле баар ыңчажыгай. А бистиң дап берип турарывыс магнезиттиг цемент холумактыг брус бүдүрүлгези экология айтырыын база шиитпирлеп чыдар. Торгалыг [illegible] Совеци оон девискээринден ыяш белеткээрин бүрүн хоораан. Ол шын, арга-арыглавывыс тазарып, хем-сугларывыс кадып эгелээн болгай. Ону болдурбас дээш бис чүгле артынчы продукциядан тудуг материалы белеткээривис ол. Эйлиг-Хемниң Тос-Терекке [illegible] 200 муң кубометр [illegible] 2,5 муң кубометр брус белеткээр кылдыр санап каан. Ону чедип алыр дизе, чылда 200 тонна [illegible] 98 муң рубльге садар деп турдувус. [illegible] бир кубометринде 38 килограмм магнезит бар!

[illegible]

— Эмге-тикчок мал-маган садып алдывыс деп мактанып олур-ар, Владимир Сергеевич. Билдиниг, малчыннардан-на садып алдыңар ыйнаан. Акша сыгаап белеткелчилер, аштаан-суксаан оорлар, арага-дарылыг төрелдер, албан-дужаалдыг даргалар дээш малчыннарны тегерип-ле кижи чок. Оларга ам силерниң ассоциацияңар база кемешкен-дир. Чүнү чугаалаксап орарымны билип ор боор силер. Сураан дыңнаарымга, чонга садар ужурлуг турган автомашиналарлыг он ийи облигацияны база алгаш барган болдуңар. Ассоциацияның «чалбызы» эвин эрте бербээн бе?

— Малының когун үзе [illegible]

Моңдыг бир [illegible]

[illegible]

шимчевейн орар болза, сотка дөжүп болур. [illegible] моорлап келгени ол чүве ыйнаан.

— Ассоциацияның тургустунганындан бээр чыл чедер деп барып-тыр. Кылган болгаш кылып турар эки чүүлдериңер арбын-дыр. Четпес чүүлдер чок боор тураары ол бе?

— Кайын [illegible] Чаа тургустунуп, [illegible] хандурлуп кел [illegible] болганыбыста, [illegible] чүүлдер черле турар боор чүве-дир. Чижээ, аныяктар төвүн деп [illegible] хөй акша бердивис. Оон удуртукчузу Копылов дээрзи хөй акша көрүп каан, бажы дескинип, ону өскээр ажыглап турар болган. Оон херээн суд органнарынче бээр ужурга таварыштывыс. Экизи көрүп, бо [illegible] биеке эвээш, оон ыңай чок деп-даа чугаалап болур.

— Ассоциация шупту чүвени чүгле бодунга шиңгээдип алыр организация ышкаш көстүп тур. А оон беримчези чүл?

— Өртектер [illegible] туруп берген үеде район чурттакчыларының эът-биле хандырылгазы баксырай берген турду. Ону чогумчалыг шиитпирлээринге ассоциация 100 муң рубльди үндүрдү. Аныяктарның чурттаалга комплексинге 80 муң рубльди дедир эгитпес эргелиг кылдыр бердивис. «Азия төвү» ансамбльге 200 муң [illegible] Ам оон ат-алдары бар апарган. «Азия төвү» Японияга 100, Кореяга 60 концерт көргүзер керээни чаргаш [illegible] «Улуг-Хем» ансамбльди [illegible] Моол Арат Республиканче [illegible] 10 муң рубльди үндүрүп бердивис. «Улуг-Хем» солунга [illegible]

Ийи-Талда Кызыл-оол Күдерекпин «Барык» деп өг-бүле кооперативи чартык чыл дургузунда хөндүрлүп чадажы бээрге, аңаа 23 муң рубльди бердивис. Ам оон ажыл-чорудулгазы бүдүп эгелээн. Иштии-Хемниң салбыр эргелекчизи [illegible] Аңаа күзелдинвис-биле дузалаар бис.

[illegible] садып алдывыс. Оон [illegible] 50 муң рубль үндүрүп тур бис. Аңаа дедегеге үезинде керээ чарып алганывыс 12 өг-бүлениң ажылдарын болгаш өске-даа национал дериг-херекселдерин, идик-хепти, эдилелдерин чонга садар бис.

Районда [illegible]

— Чөвүлелдиң чеди кежигүнүнүң аразында Баларны Седей база бар-дыр. Райкүүском ассоциацияның ажылын контрольдаар ужурлуг. Ынчап кээрге дарга бодун боду контрольдаары ол бе?

— [illegible]

— Түңнелинде ассоциацияның келир үезиниң дугайында каш состен чугаалап бериңерем.

— Ассоциация 2,3 [illegible]

В. А. КРЮЧКОВТУҢ ЧУГААЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

Тускай албанының де[illegible] узадыр турла-даа, алыс узаалы хевээр боол артпылаан. Чижээлээрге, ГФР-ниң девискээринден ССРЭ-ге удур Улусчу — кушажыг эвилели (УКЭ) идепкейлиг-биле [illegible] социализмге удур [illegible] санап турар болгай. Оон база-ла Американың Төп разведка эргелели харам чокка акшаландырып турар. Ол эвилел ССРЭ-ниң девискээринде «Россияның келир хезинче орук» деп политиктиг программаны, совет эдуга удур өске-даа документилерни тарадып турар. Бирле чугаалаан болганда, айтыл каайн, УКЭ Москваның Октябрь районунда «Посев» деп парлалга чериниң телээ черин бүрүткээн. ССРЭ-ге пропагандистиг литератураны ол парлап, тарадып турар.

Украин националистерниң даштыкыда организацияларыны боттарының ажыл-чорудулгазын кескуу биле идепкейжиткен. УНО-нуң ДК-зиниң (Даштыкыда келектери) удуртулгазының Украин уктуг, ол дылга чугаалаар улустарга кыйгырыында республикада ССРЭ-ниң составындан үнер дээш туржуп турар күштерге боттуг, моральдыг болгаш организастыг деткимчени эргежок чугулазының дугайында чугаалап турар.

Совет Эвилелинден үнүп чоруп турарларның чаа чалгыын үндүрүп алырының болгаш хүлээп алырының талазы-биле ажыл калбарып турар. Кол кичээнгей эң чаа эртем болгаш техника талазы-биле шырак билиг-мер[illegible] Бистиң чурттуктан [illegible] бүдүн-бүдүн программалар кылдынып турар. Күрүнениң эрге-ажыктарын бодап, оларны херекке албайн барын болбас бис.

Даштыкыдан бисте ажык [illegible] чурттуу нарын-берге байдалдан үндүрериниң талазы-биле [illegible] рын болгаш планнарын чигаарының оралдажыышкыннары болуп турар. Ол бүгүнүң артында чогум-на бисти быжыглаар дээн эвес, а харын бистиң чуртувуска боттарының туруштарын быжыглаар дээш чүткүлдүг [illegible] болур. Делегейде бодун хүндүлээр чаңгыс-даа күрүне [illegible] бербес.

Ынчалза-даа бистиң [illegible] Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди санап турар. Тантаашкыныг чылдарны хөйү-биле шүгүмчүлеп, олар бистиң нарын-берге байдалга чедирип келген деп чугаалап турар бис. Улустарның аразында найырал бирле карак чагган чүүл боол келген болгаш хоойлу-даа талазы-биле база бүгү-ле чүве бистиңнге ындыг-ла эки турбаан дээрзин бо-ла чугаалай бээр бис. Анчыг-даа болза, шыңныг чүвени канчаар. Ынчалза-даа 1917 чылдың октябрьда Россияның ажылчыннарының, тараачыннарының, мурнакчы интеллигенциязының Кыштың ордуже улустарның найыралының аку-дуңмалышның езуунуң болгаш эп-сеткил каттыштырылгазының, дең эргениң база хосталганың [illegible] болгай. Совет эрге-чагыргазының 74 чылында [illegible] кижилерниң чүгле оларның [illegible]

[illegible]

зында кыйгырыг үнген: — «ССРЭ-ниң саттыныкчы Дээди Совеци болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездин соңгаар!» Ону улус депутады Т. Х. Гдлян чугаалаан болдур ийин.

Чижектерни моон-даа уламчылап болур. Ол дээрге чүгле политиктиг каастоя чугаа эвес-тир! Ол дээрге бистиң нийти түрегделиишкин база кандыг-ла-бир аналыг салышкын-дыр — ол дээрге байдалдың дүүшкүурзэшкини, чүс-чүс чылдарда туруп келген найыралды болгаш нома-хелбээ чорукту бузар дээни, муң-муң өлгеннер база балыглаңганнар, чүс-чүс муң чуртун каггаш дескеннер-дир. Кадрларны шилип аарда, оларның ханының «арыын» көрүп, шилиир дээн хевирлиг мындыг бужар хевирлиг кылдыр национал айтырыгны ажыглап турар апарган. Ындыг-ла кончуг ырак эвес делегей төөгүзүнден кандыг-бир чүүлдү ол сагындырбайн тур бе?

Эрге-чагырга органнарының бедик негелделерни нийтилел салып болур эргелиг. Оларга хамаарышкан шүгүмчүлел-даа хөй кезиинде чөптүг боол турар. Ынчалза-даа политиктер-даа, философтар-даа дараазында айтырыгга тода харыы берип шыдаваан. Кымны кым күштүг-биле болгаш хөй катап үрээнил — эрге-чагырга кижилерни бе азы кижилер боттары эрге-чагырганы бе?

Бис моону эки билир бис: эрге-чагырганың кандыг-даа [illegible] деткимчези болгаш бөдүрезин чокта, бодунуң хүүлүнда чүү-даа эвес. [illegible] А бир эвес бис [illegible] канчаарыл? Бир эвес кандыг-бир күштер сектер болгаш бүдүредилгелер оруктута автоматтар болгаш күзүлерни ажыглап эгелээр болза, мындыг таварылгада чүнү канчаарыл? Чүгле улус депутаттарының адынга бээн чыл дургузунда оларны узуткап чок кылырының дугайында чүс-чүс кыжанышкыннар кээп турар болгай.

Бир эвес корум-чурумну тургузарының талазы-биле шиитпирлиг хөделиишкиннерже ам кирер болза, оон уламындан хан тектүр апаар дээрзин-биле баш удур чөпшээрежип апаар дээн сеткилдер бар.

Хүндүлүг эштер депутаттар! [illegible] эвес бе? Телевизорларны [illegible] улустарның, оларның аразында херээжен [illegible] өлүп турарының дугайында [illegible] билип албайн тур бис бе? Кым-даа коргудар бодавайн тур мен, ынчалза-даа бистиң чуртувуска байдалыш хөгжүлгези бо хевээр уламчылаар болза, боттарының [illegible] болгаш аар социал-политиктиг таварылгаларга чедип, олардан чайлап шыдавас бис. Чиндиглерден чайлааррының, чаа чиндиглерни болдурбазының дугайында чугаалап турарым бо.

Чуртта ам безин боттарының составында шериглеиткен бөлүктер азы чепсеглеңген дайынчыларының отрядтары бар 20 ажыг националистиг политиктиг кажыттынган каттышкыышкыннар бар болуп турар. Оларның аразында «Украинаның республика партиязы», «Украинаның партиялар аразының ассамблеязы»; Латвийда — [illegible], «Айзсарги» (камгалакчылар); Эстонияда — «Кайтселийт» (Камгалал эвилели), Грузияда — [illegible], Армениада — [illegible] дээш оон-даа өскелер.

[illegible] 400 ажыг [illegible] 26 муң кижи ажып турар. [illegible]

[illegible]

[illegible]ратура болгаш Күрүнениң айыыл чок чорук органнарынга, совет милициязынга хамаарыштыр кылып тур мен. Ынчаарга шынныг чүүлдерни кылып турар кижилер боттарының аттарының, соруктаарын-даа чажырбайн турар.

Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң органнары бир талазында, чөптүг шүгүмчүлелдерге болгаш өске талазында — үнезиин чок [illegible] таварышып турар. Ук органнар кандыг-даа байдалдарда чүгле хоойлуга үнелиишкин ажылдаар ужурлуг, ынчаарга ол органнарның ажылдакчылары ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң органнарының дугайында хоойлунуң мынчаша белен хүлээп алдынмазының кайгап турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бо чылдың ноябрь 23-те хүлээп алган доктаалының болгаш оон соонда ССРЭ Президентизиниң экономиктиг саботаж-биле демисел талазы-биле хүлээп алган Чарлыгының күүседиинин турарының дугайын онзалап чугаалаар апаар. КАК органнары оон бээр эртен үш неделя дургузунда эрге-хоойлу камгалаар органнар — ИХМ, прокуратура, ажылчын контрольдуң комитеттери-биле болгаш күүседкен эрге-чагырганың органнары-биле кады чонвуу хереглел бараанарын кадагалап, сөөртүп база сайтарып турар үелерде, улуг хемчээлдиг оорлаашкынның, ажыл-агыйжы эвес чорукту болгаш кижилерниң албан-дужаалдарын өскээр ажыглаар чоруктарның фактыларын илереткен.

Ындыг таварылгаларны чурттуң хөй-хөй девискээрлеринге илереткен. Чугаа чүнүң дугайында боол турарын тодаргай көргүзери-биле чонга садарындан чажырган болгаш үрүелерде складтарга чажырган алгаш турган бараанарның дугайын чугаалап [illegible]

500 тонна эъсти Байкалдың [illegible] дизинге шыгжап алгаш турган.

Эъттен кылган консерваларны: Ашхабадка 441 муң банка, Ташкентке — 250 муң банканы шыгжап турган.

1100 тонна ристи [illegible] хоорайга шыгжап каан турган.

Тула хоорайның бир баазазынга 300 муң шайны, Казань хоорайга 40 млн. сигаретаны шыгжап каан турган.

Эки шынарлыг балыктардан кылган продукция хөйү-биле шыгжаттынган турган. Новосибирскиге 28 тонна икра, 304 тонна осетр балык. Краснодарның бир баазазынга бир муң [illegible] Сахалинга 200 муң банка эки шынарлыг балык, оон иштинде 50 муң банка [illegible]

[illegible] 20 тонна эм [illegible] 5 ай дургузунда [illegible] турган, оон [illegible] Күрүнениң айыыл чок чорук органнарының ажылдакчылары кижжип эгелээрге, ол эм аймаа чогуур черинге чедирген.

Чамдыкта элдептиг чүүлдер-даа болуп турар. Бистиң ажылдакчывыс Ивановонуң балык складынга чеде бээрге, бир тонна хире икраны узуткаар бажыннарынче болгаш [illegible]

Шыгжаар хуусаазы [illegible] берген продуктуларны канчап турарын сайгарып көөр апаар. Оларны үндүр хөгжип турар бе, узуткап турар бе, азы өскээр ажыглап турар бе деп чүвени сайгарып көөр апаар.

Моон алгаш көөрге, ажык-коңчаа сүрген, бузуттуг кижилер болза чүнү чиндиг базараан чедишпестээр чоруктарны күштеддирер дээш чүнү кылып турары илден.

Бараанаар чедишпестең магазиннерниң баартактары [illegible]

[illegible] КАК органнары [illegible] 1989 чылда 127 млн. тонна нефтини [illegible] 101 млн. тоннага чедир [illegible] 1991 чылда [illegible] 64 млн. тонна нефтини [illegible]

[illegible]

Ынчангаш акша реформазын боттандырары кончуг чугула апарган.

Бистер ам дээрезинде бзүлүг рынок харылзааларынче кирбээн бис, аңаа чүгле чоокшулап орар бис. Ындыг байдалдарда экономиканың кандыг боол турарын база ындыг байдалды хөй ажык-кончаа чүүлдер кижилерниң канчаар ажыглап турарын эскерип көрүңер. Миллиард-миллиард рубльдер ак сеткилдиг ажылчыннарның карманындан оорларның карманнарынче канчангаш шуужуп кирип турарыл? Бөгүн ол [illegible] саазын акшалар бар, ынчалза-даа оларны даарта улуг өртектиг чүүлдер кылдыр хуулдуруп алырлар. Олар өңүнү хуужудуп турарын ажыглап алгаш, боттарының чаңгыс эвес төрел салгалдарынга четчир капиталды шыгжап алырлар. А ажылчы чон массаларынга чогум чүү артарыл?

Бистер чогум кандыг нийтилелче чүткүп турар бис? Шынныг чорукту нийтилелиниче бе, азы [illegible] үнелери күштүг болгаш кажар идегеттерниң эргези болур нийтилелче кирип бар чыдарывыс ол бе? Ынчангаш бистиң эртемденнеривисти болгаш практиктеривисти рынок харылзааларынче шилчииш-биле холбашкан айтырыглардан ханызы-биле өөренип көөрүнче кыйгырар херек. Капиталистиг рынокту бүгүле таарымча чок, багай чүүлдери шуптузу бистиң амыдыралывысче ала-чайгаарла канчап кирер боор? [illegible]

Даштыкыдан Совет Эвилелиниң [illegible] Чижээ, олар бистиң [illegible] ту ажыглап алгаш, боктуг, а чамдыкта харын-даа хорлаттынган-даа тарааны, бедик деңнелдиг радиоактивтиг болгаш хоралыг химиктиг холумактарлыг продуктуларны чорудуп турар. Бар саназашкыннарны эзугаар алырга, даштыкыдан кээп турар тараның 40 хире хуузу бок үнүштер-биле холушкан. 10 хире хуузу кондицияны четпес боол турган. [illegible]

Даштыкыдан [illegible] билдиниг. Чижээ, Германиядан чаа чүве дээш, автозаводтуң эптээр шугумнарынга ажыглаар эдилел каапкан кезектерин Елабугаже чоруткан турган. Совет Эвилелинче бойдуска хоралыг бүдүрүлгелерин чорутканының фактылары база бар турар.

Эрге-хоойлу камгалаар органнар бо айтырыгны [illegible] дузалы чокка шиитпирлеп шыдаар деп бодаары частырыг болур ийик. Хөй санныг янзы-бүрү деңнелдерниң Советтерниң экономиктиг хоралаашкынга удур демиселче кириштиргениниң эки чүүл кылдыр демдеглээрин [illegible] СЭКП-ниң [illegible] Бистер [illegible]

[illegible]

Эрге-хоойлу камгалаар органнар кем-буруулуг [illegible] Президентиниң Чарлыктары [illegible]

[illegible]

рарынче болгаш чиижен садыглаашкын-биле байырынче чүткүлү, чүък сөөртүлгезин болгаш хандырылганы организастаарында шыңгыы частырыглар — бо бүгү бистиң аарыг экономикавысты тудуп чиир дей берген. Айыттынган хөй четпестерни шуптузун ниитизи-биле илередип турар «саботаж» деп термин төөгүнүң ин не муңгаранчыг арынынче катап эглир болгаш чаа репрессияларны катап болдурарынга идиг кылыр дээн кым-бир кижиниң чүткүлү эвес-тир. Херек болза ында эвес, а экономиканы шыңгыы корум-чурумну тургузарының эргежок чугулазында боол турар. Чогумна ол бисте амдызында четпес чүүл боол турар.

Чоокта чаа Брюссельге НАТО чөвүлелиниң сессиязынга АКШ-тың күрүне секретары Бейкер чүве чугаалааш, мынча дээн: «Кыска хуусаага хамаарыштыр боор болза, айтырыг совет удуртулгага амгы үеде реформаларның [illegible] болдурбазында боол турар».

[illegible]

Өг-бүле клуву

БААРЫМ АЖЫЫР-ДЫР

Октябрь 9-та «Шын» солунга Чочаймаа Ооржактың «Кенин дээрге, база уруу-дур» деп бижээн чүүлүн номчуп органыш, баарым ажып, боданып келгеш, мону биживес аргам чок болду. Бир дугаарында, ол кырган кижи-дир, ону ударгап болза, оон назынында ол кенниден чүгле дуза диларлардан башка, «оглуумнуң чаңгыс борбак оглун көрүп чорумаа» деп, оон өске аңаа чүнүң-даа херээ чок. Кырган кижи уругларынга кайгаан багай чүвени чугаалай бээр боор, эки-ле болзун дээш, арга-сүмези кадып, чаңгыс борбак оглумну чүге-ле ынчаар багай эдилеп чоруур кижи боор деп бодаан сеткили-биле карышкак сөстерни-даа чугаалай бээр ыйнаан. А кенни уруг ону арай өскээр билип турар хевирлиг. Черле аңаа кижи болуп бичии туттунуп, херек чок черге болбус кадыыч бодавайн, ажынып чорбайн, аңаа дынап чораан болза эки ыйнаан. Аңаа херээжен кижи бодунуң бүгү кадынында кады кырыыр ажы-төлүнүң адазын көргеп чок чаңнаар болза, хөнүүн ап кижиде чүү боор, дораан салдынып, хөңү кала бээр, ол-ла-дыр. Хүндүлевестей бээр.

Мээң база кунчуум турган, ол ам бистиң аравыста чок. Кара сагыштыг аарыг мээң ажы-төлүмнүң ынак кырган-авазын, чаптанчыг чараш төлдери-биле кады чурттаар аас-кежиин чарып алгаш барган. Уругларым кырган-авазын «сен» деп черле адап көрбээн мен, «кырган-авазы» деп хүндүлээр мен. Мен бодумну эки кенни мен деп мактанмайн тур мен. Шыныг черинге чөпшээрежип, шын эвес черинге сүме кадып, бистерниң чазып чоруур частырыгларывыска доктаап, айтып, чугаа, сөс-домак кадында бисти кижизидип келген. Чаңгыс хүн уругларывысты бээм, кунчуумга аппарып көргүспес болзувусса, оларның сагыжы саймаарап, саарзыкталып-ла эгелээр. Чаңчыл болган ийи дыштаныр хүнүвүсте ажы-төлүвүстү кунчуумга суга эккээш кааш, кино, концерт-даа көргеш кээр бис. Бажыңынга баарга, аккыр суттуг шайы белен изиг турар, артында-ла амданныг. Ижип-даа ханмас мен. Кунчуумнуң бажыындан кезээде төлүг-догаа чанар бис. Кырганнарымның сеткилин хомудатпас дээш дыка-ла кызар мен. Ынчалза-даа амыдыралга чүү-даа турар, ийи-чаңгыс таарышпас чүүлдер база тура бээр чорду. Улуг кижиниң чугаа-домаа черле багай болбас, маргышпайн-даа чөпшээрежип каарын кызыдар турдум. Ие кижи төлүнге черле багай чүвени күзевес, уругларым амыр-ле чурттап чорзун деп бодаар, шыдаар шаа-биле дузалаарын кызарлар.

Ам чок апарганда, дыка-ла чоктанчыг чүве-дир. Бажыңынга баарга сантыргала, ээндирип-даа калган ышкаш, черле сагышка аннчыы сүргей болур чорду. Уругларым кырган-авазын бо-ла аттыпа баарлер, кааргээш, ылгап-даа турдум. Чоктанчыг-дыр, хомуданчыыш. Алыс бодум уян кижи болгаш, өске-даа кижиниң ажыг-шүжүүн мээңии дег бодаар мен, шыдавас мен, өскү-хөрээм ышкамнаң келир.

Ол угбайның ол кенни кунчуунуң азыралынга караа көзүлбестей берген херирлиг. Эртемниг-даа кижи болчук. Өөредилге черлеринге ол аныяк кижини ынчаар багай чаңчылга кижизиттээн не болгай. Кижи бодаарга, эртем-билиглиг кижи харын кончуг культурлуг, эвилең-ээлдек, чараш-чаагай чаңныг болгу дег. Ол боду база кунчут болу бээр үези келир, авазы ышкаш авазын ынчаар куду көрүп чораанын сактып, ынчап черле бодап-ла кээр боор. Ажы-төлүнүң ажы-төлү дээш сагыш аарып чоруур кунчугларының хүндүлеп чорунар, келин кыстар. Олар силерге кажан-даа багай болбас! Ындыг-даа болза ындыглар бистиң аравыста чаңгыс бо угбайның кенни эвес болдур ийин. Ындыг болбайн көрүңер!

Аажы-чаны өске-даа бол,
Аваң ышкаш ава-дыр ол.
Аннчыгзынмайн,
аартыктавайн,
Азырап чор, хүндүлеп чор.

Зоя КЫЗЫЛ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Гонорарын «Шын» солуннуң агар саңынче шилчидерин диледим.

ИЕ КИЖИ—КИЖИЗИДИКЧИ

Бистиң Улуг-Хем районда херээженнер чөвүлелдери кижизидилге ажылынга хире-чергези-биле идепкейлиг киржип турар. Чөвүлелдиң даргаларын ам хостаткан кылгаш, шалыңныг кылыр деп турары — база бистиң ажылывыска деткимче. Кол ажылын кызыдышаан, хөй-ниити ажылы кылыыга, үе-даа чедишпес. Амдызында чүгле ийи чөвүлелдиң даргазынга ажыл-агыйлар акша төлеп турар. Келир чылдан эгелеп, шуптуларынга төлээр.

Районнуң херээженнер шимчээшкининиң ажылын үнелеп турарының бир херечизи — бистиң Чаа-Хөл суурнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазының ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгутканы. Г. С. Сагаандай вруглар албан черлериниң туруун дүргезедипиңге, херээжен чоннуң амыдыралын экижидеринге дузалап турар.

Бир дугаар сорулга херээжен чоннуң ажыл-биле харылзаазы болуп турар. Оларга бажыңынга ажылдаар арганы тургузаар апаар. «Найырал» ассоциациязының үс-тыжыы каттыжыышкынының декабрь 15-те организастаан делгелге-садыглаашкынынга чөвүлелдер киришкен. Аргаан, даараан кылыгларын, ишип-хеп аймаан шилип турган, садыгга дужаар. Сыптык, шиотек, национал хептер эгелээш, шевер кандыг-даа херегле бараанын кылыптар аргалыг. Оларны материалдар-биле хандырары база эки. Садыг-магазинде бараан чокта, мындыг арга-биле хереглелди хандырарының оруктарын дилеп турар бис. Шай, дус хаптарын даарап эгелээн чөвүлелдер бар. Булун-терекчилер солак шуудакты даарап садар. Кыдыгларның ортээз, шынарын эксперт бөлүк тодаралып чүве болганда, кызып ажылдаары негеттинер.

Күш-ажылчы коллективтерде чөвүлелдер не-даа ... кадыын камгалаар талазы-биле кескү ажылдарны чорудар ужурлуг. Өг-бүлелер-биле ажылдаар. Хөй уруглар болгаш бот иелерни кичээнгейге ап, оларның бараан-биле хандырылгазын холга алыр. Районга хөй уруглыг иелер чөвүлелин тургузар деп турар бис. Хамык-ла турар тураар айтырыгларны ота кирвер.

Чөвүлелдер боттары чүгле ажылдап чыдып бээрге, база таарышпас. Мурнакчы дуржулганы нептерединиң аргаларын дилеп турар бис. Бо чыл дургузунда бир суурга баргаш, бир темалыг кежээни эртирип турган, чөвүлел даргаларының өөредилгезин организастаар бис. Чыл эгезинде ... даргаларны чыып алгаш, Кызыл-Даг суурга херээженнерге хамаарышкан эрге-хоойлу айтырыгларын чугаалажыр, юристерни чалаар бис. Ооң соонда өг-бүле ээлеринге хамаарышкан оюнну организастаар.

Арыг-Үзүү суурга аныяк ада-иелер школазын ажыдар. Үстүкү класстарга «Подружка» клувун тургузар. Адалар хүнүн база эртирерин планга киирген бис. Тооргалыг суурга болур үнүүшкүнүг семинарга өг-бүлениң бышыглаарының аныяк өг-бүлелерге дузалаарының айтырыгларын чугаалажыр. Ада-иениң кижизидилгеге ролюнуң дугайында чугааны февральда болур адалар хүнүнге, март 8-те болур иелер хүнүнге кылыр. Чүгле байырлал эрттирери-биле кызыгаарланмайн, бо чүүлдерин база чорударын көрүп турар бис.

Апрель айда чаагай чаңчылдарны кижизидилгеге ажыглап турарынга турасказтаан семинар эртер. Чамдык суурларда бо талазы-биле эки ажылдап кылдынып турар. Кым чүнү кылып турарын сайгарып, дуржулганы моорнээр соорулгалыг бис.

Херээженнер чөвүлелдериниң өөредилгезин май айда Хайыракан суурга эрттирип турар бис. Орта районнуң удуртукчуларын чалаар, айтырыгларны тургузаар. Массалыг хемчегни база албан эттирер апаар. Бо узаада амыдыралдың оруунче кирген аныяктарга турасказтаан кежээни эрттирер деп турар бис.

Бо хемчеглер дээрде чүгле өөредилгеге хамаарышкан. Чөвүлелдерниң хүн бүрү ажылын чежээзи ол дээр. Ие кижи—кижизидикчи, өг-бүлениң амыдыралын холунда туткан буянныг ава. Олче кичээнгей салбайн баарын болдурбас ужурлуг бис. Бо нарын үеде ие кижиниң ролю улам улуг апаарын билиндирип, иелерге деткимчени көргүзери чугула. Амгы үеде районда 1265 бот иелер бар. Уруглар кижизидилгезинде бергедээшкиннер, амыдырал байдалынга чедишпейн баары база чөвүлелдериниң сагыш човаашкынында. Өг-бүле айтырыгы хүү херек болганда, оларнын-биле чугааны кончуг овааралымчалыг кылыр апаар. Хууда беседаны ажыглааны дээре.

Алкоголизмниң ажылында чаа чүүлдерни киирер болза эки. Кудумчу байырлалын эрттирерин чуруммалар. Бөрта чаа аргаларны ажыглаар эки. Бедик культуралыг, хоолу-турумнуг ... дээш чарышты агитплакаттарлардан эгелээр апаар. Чарыштың негелделерин бижээш ап, чуртчаачыларга таныштырар. Шаңнал-мактаар аргаларны база кээр. Херээжен чоннуң сагыжа, социал байдалынга хамаарышкан паспорттарны чере кылып аар.

Районга «Өг-бүле» деп программаны ажылдап кылган. Ооң күүселдезин чер-черлерде херээженнер чөвүлелдери организастаар. Чөвүлелдерниң хөй ажылдарын чарыктырып тывары база бар. Бажыңнар чүгле агитатор боор бис дээш тыннышты. Чөвүлелдер тарым уругларга Чаа чылдын оюнун, өг-бүле байырлалдарын, улуг байырлалдарны эрттирип болур. Чүве бүрүзүнче оларны хаара тудар, чүгула айтыгылар соонга артып болур. Ынчангаш партия организациялары мону кичээнгейге алза деп бодаар мен.

Сельсоветтерниң херээженнер-биле ажылды моон мурнунда чорутпайн турганывыс четпес. Оларның талантызын, уран сөзүн кижизидилгеге ажыглаарын чедип алыр ужурлуг бис. Бистиң республикада херээжен чогаалчылар ассоциациязы тургустунган болгаш хөй талалыг чырыдыышкын ажылын чорудуп турар-дыр. Ооң тургузукчу хуралының киржикчизи башкы К. Д. Дензиниң удурткан районнуң херээжен чогаалчылар каттыжыышкынын тургустувус. «Улуг-Хем» солуну-биле кады конкурсту чарлааш, чогаалчы херээженнерниң күжү-биле районнуң эки кижилерниң дугайында очерктери, шүлүктерни, социал айтырыгларны көдүрген чүүлдерни орта парлаар деп турар бис. Чогаалчылар шевер, ырлажы, хогжумчу эштерин боттарының ажылынче эвилелдээр. Олар саликтерлер, школалардан эгелээш, салым-чаяанныг уругларны шилип, дузалаар. Талант—чоннуң байлаа. Угаан-бодал ядараашкынын болдурбас дизе, чогаалыкчы кижилер-биле ажылдаары негеттинип келир.

Клара ТӨГҮС-ООЛ.

Улуг-Хем райкүүскомунуң херээженнер ортузунда ажыл чорудар комиссиязының эргелекчизи.

Улустарның найыралы

АЖЫЛ-ИЖИ-БИЛЕ БЫЖЫГАР

Моолдуң Улаангомга күреш маргылдаазы болган. Аңаа тыва база моол мөгелер ачыр-дачыр тудушкан. Тывадан барган Шолбан Күжүгет шүглүп үнген. Хасан Ооржак үжүүрлешкен. Шолбан биле Хасан кайызы-даа — Кызылда №1 профессионал-техниктиг училищениң сургуулдары...

Моол Арат Республиканың Улаангомда ажыл-агыйның профессионал-техниктиг училищези биле Тываның ажыл-агыйның Кызылда № 1 профессионал-техниктиг училищезиниң аразында ажыл-агыйлыг, культура болгаш спорт харылзаалары 1989 чылдан эгелеп дыка сырый апарган. Бир эвес мурнуку үеде училищелерниң харылзаазы администрацияларның удур-дедир аалдаашкыннары-биле кызыгаарлаттының турган болза, амгы үеде училищелерниң башкылары болгаш сургуулдары делегацияларның составынга кирип, бот-боттары-биле ужуражып, канчаар ажылдап, өөренип турарын суглуг караа-биле көрүп, судалдыг холу-биле тудуп, арга-дуржулга солчуп болур апарганнар. Ооң бир чижээ, № 1 профессионал-техниктиг училищениң сургуулдарының, башкыларының делегациязы Улаангомга ноябрь айда аалдап баргаш келгени. Делегацияны тыва спорттуң хоочуну, училищениң күш-культура башкызы С. Х. Аракчаа баштап чораан. Моол профессионал-техниктиг училищениң ажыл-херектери-биле таныжып, спортчу маргылдааларны эрттиргеннер. Үстүнде ады үнген оолдар Шолбан биле Хасан ынчан шүглүп үгеннери ол.

Улаангомда училищеде колдуунда малчыннарны белеткеп үндүрүп турар. Өөредилге үезинде келир үениң малчыннары мал эмчизиниң, зоотехниктиң эге билиглерин ханызы-биле шиңгээдип алыр аргалыг. Малды канчаар эмнээр, ажаар-тежээр дээш өске-даа чүүлдерни билип алыры моол малчыннарның ажылынга эргежок чугула. Чүге дээрге ол ажылдарны колдуунда малчыннар боттары кылыр турар. Бисте ышкаш мал эмчизин манап олурар арга чок. Моол малчыннар ажыл-агыйлар төвүнден дыка ырак көжүп чоруур болгаш, мал эмчилери, зоотехниктер оларга ховар баар.

Улаангомда училищеде сургуулдар чүтен, чулар, сыдым, кижен дээш аъттың дериин кылып, чоңга садып турар. Оон кирген акша-тегерик — училищеге шору материалдыг деткимче. Моон ап көөрге, аныяк оолдар, уруглар алгы-кеш эттээр, оон янзы-бүрү дериг-херекселдер, эт-сеп кылыр дээш ышкаш тываларның уттуп бар чытканы, улустуң үс-тыжынга база өөренип турар-дырлар. Ол база малчын кижиниң ажыл-ижиниң, амыдыралының чарылбас кезээ болгай. Малдың ээзи кижи оон чүгле эът, сүт, дүк алыр эвес, а алгыны болбаазырадып, идик-хеви, эт-херек селди кылып билир ужурлуг.

Моолдарның бо арга-дуржулгазын сонуургап турар бис деп, КПТУ-1-ниң директору О. С. Дөржү чугаалап олурду. Республиканың совхозтарында малчыннар арендаларын билип, харын-даа оларның аразында бир эвес ындыг хоойлу-дүрүм кылып алдынар болза, хууда мал ажыл-агыйның тудар сагыштыг кижилер бар. Ынчангаш арендатор малчыннарны өөредиринче кичээнгейни угландырар апаар. Оларга мал ажыл-агыйның талазы-биле хаңы үндезин билиглер херек. Моон соңгаар училищениң өөредилге программазынга мал ажылының тускай эртемниглерин белеткээрин делгемчидер аргазын өөренип көрүп турар. Ол сорулга-биле бодунуң дузалал мал ажыл-агыйының материал-техниктиг баазазын бажыглап эгелээр деп шиитпирлээн. Келир үениң дээрем билиглиг малчыннарын белеткээриниң байдалын училищеге тургузар сорулга салдынган. Малчыннар белеткээриниң программазынга бодунуң күжү-биле алгы-кештен идик-хеп, дериг-херексел кылып өөренири база шиңер ужурлуг. Ажы-биле чугаалаарга, солун болдад.

Моол профессионал-техниктиг училищениң башкылары, мастерлери КПТУ-1-ниң ажыл-херектеринде, өөредилгезинде база оларның өөренип ап болуру хөй чүүлдер бар деп санап турарлар. Чижээлээрге, чер ажыл-агыйы. Бистиң училищевисте механизаторларны колдады белеткеп үндүрүп турар болгай. Моол өөреникчилер өөредилгени, практиктиг белеткелди канчаар организастаанының арга-дуржулгазын шиңгээдип алыр күзелдиг. Улаангомда училищеден чер ажылының талазы-биле КПТУ-1-ниң башкыларының, мастерлериниң сургуулдарының билип ап болуру солун чүүл база бар. Моол башкылар, сургуулдар инек-караа, чечек-кат, чыжыргана плантациязын тудуп, дүжүттү ап, кат аймаан чоңга садып турар. Моон ап көөрге, моол, тыва өөреникчилериниң бот-боттарындан өөренип ап болур чүүлдери хөй-дүр.

Олар бот-боттарынга материалдыг дузаны херек кырында чедирип турарлар. Ол дугайында керээниң база чарын алганнар. Моол училищениң 20 га хире кат-чимис плантациязынга херек дырбааш, хүүрек дээш сад, огород ажылдаарынга чугула херек дериг-херекселдерни тыва өөреникчилер чорутканы. Моолдар база харыы чок арттпаан. 10 бент. 10 тонну училищениң бот-тывынгыр уран чүүл коллективинге берген.

Кады ажылдажылганы улам калбартырының оруктарын, аргаларын моол, тыва ийи училищениң коллективтери тодаратпан. Моолдар тываларга моол уксаалыг бир кодан хойну, бир егну баар. А КПТУ-1-ниң башкылары, мастерлери, сургуулдары оларга техника талазы-биле көргүзүг материалдарын белеткеп бериш, кабинеттерин дериирринге дузалажыр. Келир күзүн Улаангом училищезинден бир моол мастер КПТУ-1-ниң дузалал чер ажыл-агыйынга дүжүт ажаалдазынга киржип, келир үениң механизаторларының практиктиг өөредилгезин канчаар организастап турарын биле таныжып алыр.

Арга-дуржулга солчулгазынга, спорт болгаш культура харылзааларынга киржир делегацияларның составынга чүгле эки өөредилгелиг, идепкейжи сургуулдарны ап турар. Келир 1991 чылдың март айда Улаангом училищезиниң сургуулдары, башкылары Кызылга концерт программалыг аалдап кээр. Өөреникчилер-биле кады КПТУ-1-ниң уран чүүл коллективи Тываның суурларынга солун концертти көргүзер.

Өөреникчилерниң найыралы ажыл-ижи, бот-боттарынга дузазы-биле улам быжыгар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ТУРУШ ЧОК ООЛ

Экии, эргим «Өг-бүле клуву». Бис мындыг бодалывысты бижип ор бис. Эживис С. Ленинград хоорайга өөренип турган, М-биле 1987 чылда бот-боттарынга ынакшып, сонуургажып таныжып эгелээннер. Училищезин дооскаш, кады өг-бүле тудуп, чурттап эгелээннер. 1988 чылдың октябрь 29-та бадылаңчып алганнар. Эживис аңаа аажок ынак, бүзүреп чораан. Бистиң-биле эживис уругнуу-ле кады чорбас, бажыңынче далажыр, ажылгыр, кежээ-даа кыс. Ынак эжинге аъш-чемин кылып алгаш орар. Эжи чокта черле чааскаан чемненмес, албан манаар.

Аас-кежиктиг, эп-найыралдыг, өш өөрүнге мактадыг өг-бүле чораан. Чон безин ол ийини чаптап чугаалажыр турган чүве. Бир катап эживистиң ынак эжи Кызылче ийи хонук командировка чорааш, чээрби хонук келбээн. Ажыл-ижин, ынак эжин каггаш чоруппкаш, будалып эгелээн. Ол хиреде-ле эживис ооң шак ындызын аңаа эрттирип, оршээп чорду. Оон база Кызылче комиссия эртери-биле баргаш келгеш Бай-Хаакка ажылдаарым ол дээш чорупкан. Эживис база ажылындан үндүр санашкаш чеде бээрге, өөнүң ээзи оону сывырып, эттеп турган болган. Ол-ла хевээр ийи аныяк кижиниң чуртталгазы өскерилген. Ол ынак эжин дорамчылап, куду көрүп туруп берген.

Ол районда бир кыс-биле будалы берген. Ол уругну угбазы суга чедире бээрге, угбазы база өг-бүлелиг кижини биле тура, хүлээп алган. Ынчалза-даа ону эживис уруг билип кааш, ол уругже чагаа бижээн. Харыызынга ол «оон-биле чурттавас мен, ийи арынныг чүдек кижи» деп бижээн болган. Ажыы-биле чугаалаарга, өг-бүлелиг улус аразынче киририн ойталаан. Ол уругну база каггаш, чечек баштаан өшку ышкаш, кыстар соондан халып турган. Ону ада-иези-даа, дөргүл-төрели-даа та канчап чугаалавайн турганы билдинмес.

Эргим эш-өөр, аныяктар, ынакшылыңар камнап чоруңар, бо оол дег төлеп чок болбазыңарны күзээр-дир бис. Чурттагада бергелерни ажып эртип, туруштуг болуңар, оолдар, кыстар!

Люданың эштери.

Аныяк улус хүнүнде билиппейн барза-даа, сөөлүнде шын оруун тыва бээри чадапчок. Оларның адын ынчангаш дорт адаваадывыс.

Ынакшыл болгаш харыысалга

ҮЛЕГЕР ЧОКТАР

Сөөлгү үеде солуннарга «аныяк-өскенни эки кижизидип кээрээлинер» деп бижиптур турар, а, оңу канчаар кылза экил дээрзин тода саналдавайн турары хомудаңчыг. Чамдыкта аңаа-ла кыйгырыглар болу бээр. Амыдырал нарын болгай. Чүү-даа туруп болур, өөрушкү, муңгарал, кажыыдал, аас-кежии. Мен бодаарымга, хамык ужур чүгле суртаарында эвес хире. Чүге дизе бистиң уругларывыс дыка хөй чүүлдерни амыдыралдан херек кырында көрүп турган, билип ап турар. Ынчангаш мен бо чүүлдүмге улуг улустуң аныяктарга көргүзүп турар багай аажы-чаңының салдарының дугайында чугаа кылыр бодалым.

Чижээлээрге, мындыг нарын айтырыг: эр херээжен улустуң чажыт (интимниг) чуртталгазы дижик. Шору бижип эгелей берген. Хамык-ла эртемденнерниң бижип турары-биле алырга ол дугайында эрте өөредтени, билиндирери дээре деп турар. Бир талазында, ол шын болбайн. Өске талазында, тыва чон ийи дугаар чуртталга дугайында шуут ыыттавас, оңу чажыт шыгжап чораан. Ол чаңчыл амгы үе-биле алырга, эргижирей калганы ол бе? Номчукчулар чүү деп бодап турар?

Тыва өг-бүлелерниң хөй кезиинде ындыг кижизидилге шуут чок дээр болзумза, улуг частырыг болбас деп бодаар мен. Оон-биле бистиң «ойнап ап» турарывыс эмин эрттир өрткэн-дир ийин, ыяңгыы ада-иелер аан! Бистиң суурдан-даа ындыг чижектерни ап болур. Ш. бодундан улуг, өг-бүлелиг кижиден ийи уругну божуп алган, күрүнениң дузаламчызын ап турар. Бот не дээр, шынында ол эр кижи биле ам-даа харылзаалыг. А ол эр кижи бодунуң өг-бүлези-биле чурттавышаан. О. деп кижи аныяк өг-бүлени чаргаш, ашаан алгаш, чоруй барды. Мырыңай аныяк чаш херээжен О. 5-6 ажы-төлдүг Б-ни кадаңындан, ажы-төлүнден чарып алды. Ол чаш ажы-төлдү ам кым азыраар? Ыеци ажык чок. Чамдык бот херээженнер мырыңай мят чок, ол-бо эр улус-биле бүдүү харылзаа тудуп турары чажыт эвес. Чон билир, чугаалажып турар.

Бот кижи чорбас боор бе. Амыдыралга кандыг-даа чүве турган-ла. Эки херээжен болза, шагда-ла аас-кежиин тыва берген турбас деп бе ынчаш. Сурас ... шуптузунуң адалары аңгы-аңгы херээжен биле бар. База-ла бот не диртип, күрүнениң кежиин четтирип орар. Торуттунуп келген төлдүң буруузу чүү боор. Херээжен кижиниң чоргаарала кайыл? Чон мурнунга арын-нүүрү кайыл? Мындыг херээженнерге алзып чоруур эр улусту менне болза, эр кижилер деп адавас мен. Хөй кезиинге ындыглар дээрге-ле чоннуң, ажы-төлүн, кадайын, бодун хүндүлеп билбес кижилер-дир. Ындыглар-биле кандыг кижизидилге ажылы кылза экил? Хамык ужур оларның хемчээринде база эвес. Бүгү чон оларга сорук берип шыдашпас байдалды тургузаар болза эки деп бодаар мен. Кижи бурузу оларны ыяттырып турар болза-ла, олар миннир-дир ийин.

Бодум хуумда удуртукчу эш-өөр кижилерниң чүгле ажылы-ла эки болза, чаңгыс аайлап мактаарын арайла чигзиниг деп бодаар мен. Чүге дизе өг-бүле дээрге бичии күрүне. Ол эки ажылчын өг-бүлезинге кандыг кижил деп чүвени оңаа кичээнгейге алыр болза, дыка хөй четпестерни эдип ап боор арга бар.

Башкылар чараш аажы-чаңга өөредирин кылып-даа турза, ажы-төл багай чүвени амыдыралдан дүрген көрүп аар ышкажыл. Бо талазы-биле бодалдарыңарны «Шын» солуун дамчыштыр солчурунарны дилеедим, номчукчулар.

Тамара КҮЖҮГЕТ.
Барыын-Хемчик район.

Дүвүрээзинниг медээ

МАЛЫҢАРНЫҢ ЧАМДЫЫЗЫ КАЙДАЛ?

Хүндүлүг малчыннар! Силерниң кызып турган, ... өстүрүп каан малыңарның чамдыызы кайда ... силер? [illegible]

[illegible]

Кызыл-Мажалыктың ... [illegible]

Хүндүлүг малчыннар! Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының ... [illegible]

Бо-ла айтырыгларны Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының директору Г. Иргит, Тываның ... В. Ооржак [illegible]

Александр ООРЖАК.

ЧУРУКТАРДА: Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының ... [illegible]

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫН фотолары.

Ажык чугааже чалалга

ДИСКОТЕКА АЖЫКТЫГ БЕ?

Амгы үеде аныяк-өскенниң хостуг үезин канчаар эрттирериниң айтырыглары — шиитпирлээр чугула ажылдарның бирээзи. Шынап-ла, аныяк оолдарның, кыстарның идейлиг байлакшылы, күш-дамыр сайзыралы, мөрү-шынар кижизидилгези, эстетиктиг сонуургалы, культурлуг аажы-чаңы, бирээнгээр чүгүлүг хостуг үезинде төрүттүнер. Хостуг үелерин аныяктар канчаар эрттирип турарыл? Кая баарлары?

Ажыл шагы доозулган, найысылалдың аныяктары: ажылчыннар, студентилер, ортумак-даа өөреникчилер чеже телевизор кино, концерт, шии көөрүл! Бар дээрге-даа аныяктарның бодунгу ойнаар-хөглээр, культурлуг дыштанылгазының төвү апарган культура бажыңнары Кызылда бар бе, база аныяктарның аан, сагыш-сеткилинге таарышкы ындыг культура оргааттары чок деп болур. Ынчап кээрге найысылалдың аныяктарының кара чангыс баар чериги — дискотекалар. Сөөлгү үеде культура-чырыдылга албан черлериниң ажыл-чорудулгазының бир хевири дискотекалар апарган болгай. Ынчалза-даа кажы чыл бурунгаар хая көрүп көрээлиңер даан. Кайы-даа черниң ыяңынга чеде бээр болзувусса, эдер-хаайжыктың аялгазының ада-биле янзы-бүрү танцылапты теп, чапсар аразында хөглүг, солун оюнну организастап, аныяктар бот-боттарынга ажык чугааны кылып, ырын талантылыгларны илередип, хазын-даа сүүзүнүг хоочуннары-биле ужуражылгаларны эрттирип, культурлуг дыштанылганың янзы-бүрү хевирлерин ажыглап турдувус. Ынчан кижи чалгаараап-даа ужур турбас. Ооң соонда патефон, магнитофон, хөгжүм херекселдери, ыры-хөгжүмнүг ансамбль бааны солуп-даа турза, дыштанылга кежээлери аныяктарга ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг турган дээрин хоочун культура ажылдакчылары, клуб удуртукчулары утпаан боор. Ону катап диргизип алыр ындыг күш бөгүнгү культура ажылдакчыларында чогу ол чоор бе?

Ийе, дискотека дугайында чугааны уламчылап көрейн. Ажылым айы-биле-даа, ду... Кызылдың «Колос» Культура бажыңынга бо-ла баар кижи мен. Ол чер хоорайның барык кыдыында турар. Аңаа кежээкиниң чеди шактан 11 шак ажыр дискотека болуп эртер. Бо культура ордунга колдуунда тыва аныяктар чыглыр. Олар оон-моон чыглып, бир аңыа-биле билеттерни садып алгаш кирип эгелээр. Ынчан солдарның милиция ажылдакчылары ок-бижек бар-чогун хынаан, ужел-чиңзип турган кижилер. Ыңнын соогунда деңил келген аныяктар ыяшны тоннарын уштуп ажыглааш, танцылаар залче далажыптар. Янзы-бүрү аялгалар, оң-чүүлү чырыткылар залга шокаранайның турда, чыылган аныяктар довурак-тоозунун бурулатыр оруу шуран, чыза дужуп, туда халып, ужаларын чайып, шала удуйупкен чаңгыс черде калап хаан чүве дег тургулаар-даа бар, өскелери болук-болук туруп алган даамчырай берген, шимчээр-шимчезес-даа кымны бээр. Олар барык 3-4 шак дургузунда «челип» келир. Аныяк болгаш-ла могапшылаавас.

Ындыг дискотекалар үезинде чамдык шыдаттынмас аныяктар та кайыын тып ижип алган чүвезил, та «чаштан» таакпыжын тыртып алган чүвезин шагдааларга бо-ла «ыналамынаар» сөөртүжек тургулаар. Харын-даа сес-тос класстың өөреникчилери-даа элирик тыттырып алыр болду. Чамдык уруглар: «Эй, ооң! Ынчан үнерде, демги бижээн ап алыр сен бо кижиге анчыг-дыр» дээр. Демгини «Ыштаван, өш-күлер дииниап кааптар, хоптар, ап алыр мен. чаңгыс чөп-чүүрттүг доктаадаам» сен дии... Оларның кеттингин аалы база чаржынын, ... кидис кеттерериң бар, харын-даа янзыы тоннарыбиле гүг таңцылап тургулаар. Бир-тээ студентилерден, ортумак өөреникчилерден каш шак иштинде бир таваар ап турар ол культура ордунуң ажылдакчылары чүге ниң шыдан хайгааргандан чаргыт болбас чүве деп. База аныяктарыгдыр.

Улуг-Хемниң ол чарынында «Енисей» Культура бажыңынга чүгле өөрүк ышка чыглаар аныяк оолдар, кыстар бо-ла дискотекага чыглыр. Олар база үстүнде адааным чугаалаашым дег «чаңгыс хепте кудуп каан» ышкаш танцылаар. Онза солун, чаа чүү-даа чок. Нацынлар аразында хажылдааларны эжин-дер, оларның аразынга тайылбыр ажылын күштелдирер деп чугаалажып-даа турзувусса, орус болгаш тыва аныяктар ам-даа кый аңгы черде танцылавышаан. Оларны чаңгыс черге чыып, «өнүүктештирип», найыралчы кежээлерин эрттирер талазы-биле бөгүнге чедир кандыг-даа ажыл, хемчег албааны мете эвес.

Кайы-даа дискотекага баргаш, чамдык аныяктардан «Дискотека силерге ажыктыг бе?» деп айтырыгны салгылаан мен. Оларның адыр-сыыны мааң адаан-даа хөрээ чок боор. Чүге дизе, ол хамыктар чүнүң аныяктар чугаазы болур «Танцылаар күзелимнин», «Бир-ле кижи ... дыналдыргын бир ааска алгыр ...», «Чаа танышталар тып алгаш, сагыш-сеткилимнен... », «Хостуг үе эрттирер таарымчалыг чер чок болганда канчаар дээл», «Ынчаза чи тыңа ...», «Кантыг ажык турар боор, сеткил оожургаары ... эки-дир» дээр чугааларны ужурашканым аныяк оолдар, кыстар ... Шынап-ла кежээ дошту танцылап келирге, олтурга ажыктыг талалары бар-даа болза, чыглып келген аныяк-өскенниң сагыш-сеткилинге дискотека чаа чүнү-даа бербейн турар. Культура бажыңнарның хоочуннары бот-боттарынга хөрээн ажыктыг-дыр. Каш чыл бурунгаар магнитофон плёнкаларынга бижээш хаан аялгаларны салып кааргаш, аныяктар дер-бүзүн төгүлдүр «теп-лээ турар». Харын күш-дамыр сайзыралынга, бот-боттарын таныжып, билиин алырынга ажыктыг хевирлиг.

Каш чыл бурунгаар Кызылга аныяктар кафелери тыптып келди. Аңаа аныяктар болегтепкел кылып алгаш, стол артынга олуруп алгаш, аныяктарга хамаарыштыр айтырыгларга ажык чугааны чорудуп, аныяк хөгжүмчүлер, чогаалчылар чогаалдарын эш-өөрлеринге таныштырып, ... болгаш бот-тывынгыр артистер концерт бараалгадып, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары аныяк кижилерге ажыктыг, өөредиглиг чугааларын сонуургадып тургулады. Ол чаагай эгелээшкин истээрге изи чок, сураглаарга сураа чок, артына... Бисте чоокчуга ындыг чаңчыл бар дээрзин хан утпааны эгелээн... дугайынга чедирбейн ...да каапкан. Үстүнде бижээн ажылдарны чүге сураглап чорууптар бис. Дискотекалар культура бажыңнарында мегалаар ийи катап болгу турар. Ол черлерде ажыл байдалы болгаш эртип турар мероприятиялардың ... тик. Ам мааңа чамдык аныяктарның чугааларын база дыңнаар болзу дег. «Дискотекалар үезинде чалгааравыс-дыр, ...». ...ооп-тейлээни кылза чуул». «Таңцылаар турган аан, ...хамааты-даа-ла хамдыг-бир ... ...», ыраң таланттыглардың күжеэндириин ... оюу-ла...» «Сеткилге артып калыр чаа чүве турар ужуравас», «Политика дугайында чугаалаар кылза», «Найырал аныяктар дугайында ажык чугааны чүге кылып болбас деп», дээр хоочунуг аныяктар дискотеканың ажыл-чорудулгазын үнелээни-биле чааттырып саналдап турар ышкажыл.

Ынчалза-даа хамык-ла эки, чаа ажылдарны культура ажылдакчылары бистиң тургузуп бербей дээр хөөн шын эвес. Ол-ла бөгүнгү чүге аныяктар боттары ылаңгыя албас боор. Олар дээрге дээди, ортумак эртемниң дээжизин шиңгээдип алган аныяктар ышкажыл. Аныяктарның бот-идепкейи канчап барганыл? Ооза чадаарда дискотекага кирген, шагдааларга кадыктып туруп канчаарыл, боттары корум-чурумнуг, эки өөредилгелиг аныяк оолдардан, кыстардан шилип алгаш, дежурный кылдыр тургусса чүулдүг эвес чүве бе? Хамык-ла ажыл корум-чурумдан эгелээр болгай. Ооң соонда кежээ дүрүг таңцылап турбайн, дискотеканы боттарынга ажыктыг, өөредиглиг кылдыр үнелээн-биле эде тургусса. Мында бир бүзүү — демгий-даа ... культура ... аныяктар кижизидилгезиниң сагыш салбас, ... боор чоргаар ... Оозу ол дээрге клуб ажылдакчыларының хоочуннарын ... кижиниң ... Кажан турар-турган ... ... клуб ажылын ... келирлер. Оларның чамдыктары дыйбаа чүү болур ... турар ... база ... Кайы-даа черге культура ажылы байтажалдыр-ла болза, ол ажыл-агыйда ... чок турар ... аныяктар ... Кежээлериң сагыш-сеткилиниң культуралыг боттарынга эде тургустунур ... деп бис бе?

«Колос» Культура бажыңы. Янзы-бүрү оңгаттыг чырыткылар кепелдейип хөгжүмнүң аялгалары диңмирей тургулаар. Кыштың чыпаялама соогу даштын уруувун турза, дер-бүзү төгүп берген аныяк оолдар, кыстар шаараңайнып, чыза дужуп, туда халып, матаболуп чайгап, танцылап кириптер. Милиция ажылдакчылары оларны каттап салбастар. Бадыын чуспаадаан сенчүүнүң келген дискотека «... » чамдан туруп ол. Оол ажыы бар бе, чүнү канчалза эки, аныяктарга түү боор, чалгаа чазып келгениңерс ол дээр. Эх, мындыг дискотеканың ажыы-даа бар бе, дазый сактаткаш, чаа амгы үениң аныяк-өскенниниң оон-тоглаазын тыпса чүл? Маңга номчукчуларның, культура ажылдакчыларының саналдары, бодалдары, сүмелери ажыктыг, өөредиглиг боор дээрзинге бүзүреп артым.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Антон Коваевич КАЛЗАН

Тыва эртем болгаш чечен чогаал эгиттинмес чидириге таварышкан.

1990 чылдың декабрьның 22-де үр эвес аараш, 61 харлап чорааш, ... тыва эртемден болгаш критик ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү А. К. Калзан мөчээн.

А. К. Калзан 1930 чылдың апрель 5-те Каа-Хем районунуң Копту арат өг-бүлеге төрүттүнген. 1953 чылда Ленинградтың күрүне университединиң Чөөн чүк улустарының факультедин дооскаш, ТДЛТЭШИ-ге ажылдап эгелээн. Ооң соонда ол бүгү амыдыралын эртем ажылынга бердинген. 1962 чылда А. К. Калзан «Тыва драматургияның тургустуунгаңы» деп диссертацияны камгалааш, филология эртемнериниң кандидаты деп эртем чадазын чедип алган.

Ол баштайгы салгалдың эртемденнери-биле бо домей тыва эртемниң тавааны салып, литература болгаш вас чогаал шинчилелиниң үндезилекчилериниң бирээзи болган.

А. К. Калзанның эртем болгаш хей-ниити ажылы хей талалыг, литература болгаш аас чогаал шинчилекчизи, критик, очулдурукчу, методист, башкы, лектор.

А. К. Калзан — тыва литератураның төөгүзүн баштайгы очерктериниң, аас чогаалының очериктериниң организаторы, тургузукчузу болгаш редактору. «Амыдырал болгаш литература», «Тыва литератураның амгы үеде чугула айтырыглары» деп номнарның автору.

Ол тоолдар, үлегер чугаалар, тывызыктар номнарының тургузукчузу база ол ынчаан тыва литература болгаш аас чогаал талазы-биле ... ... бо. Н. Гоголь, А. Тынчелей, В. Распутин ... бажыңың ... А. К. Калзан — ... 50 ажыг эртем ажылдарының автору.

Хей-хей конференциялар, экспедицияларның киржикчизи, ... номнарның ... ТДЛТЭШИ-ниң ... ... А. К. Калзан ... улуг үлүүн киирген.

А. К. Калзан бодунуң ажылдарын ... ... улуг дузаны кадып чораан.

А. К. Калзанның хей талалыг ажылдарын ... ...

Хей чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш А. К. Калзанга «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп атты тывыскан.

Сагыш-сеткилиниг эртемден болгаш критик, шынчы эш болгаш сагыш ... кижи амыдыралдын чарылган.

Бүгү тыва чогаалчылар интеллигенция ... ...

А. К. Калзанның дугайында чырык ... ... бүгүдениң ... кезээ мөңгеде артар.

ТДЛТЭШИ. Чогаалчылар эвилели, Культура министерствозу, Улус өөредилге министерствозу.

КАЙГАМЧЫК ДИДИМНЕР ТУРГУЛААР

ИЖЭЭНЧЕ КИРГЕН АҢЧЫ

Тожуннуң Бараан суму-зу чурттуг Дамчыырга деп кижи чурттап чораан. Ол 30 хар ажып чоруй, аараш өлген. Ылангыя ол адыг дугайында чугаалай бергенде, болганчок-ла: «ижээнче кирип көрзе», «ижээнден хонуг чорган алыр» дей каал ... кижи болган. («Хонуг чорган» — адыгны биргээр алыры ол).

Дамчыырга мыйгалган кижи-дир. Арга-Хөл сынынга дидимнеп чораш, бир кежээ оваага олура, дүште-түлде дег, аңчы амыдыралга конуп ... таваржыр берге болгаш чарын, шынап-ла, кижи бажынга бирбес бодалга ... «Ижээнден аңчы өөрүм-биле хонуг чоорган-даа салдап чорааш мен. Балыг ап бо хөме каарга, дүжүр алыр-даа чордум ... ам черле ынчап ... чүл — хайыраканы ижээнинге ... ан. ... Дидим, берге чүвелерни ... өөрүмге көргүзүп бербейн дээш. Бижик... Бижээм бар, узун-даа, чидиг-даа ... ийне...».

Ийи харлыг, ам-даа улуг ... санап болбас ол адыг кусүг ол харда үңгүрже кире бергенин аңчы истеп чораан көрген чүве-дир. Бир эвес ап аңаа ижээнтер чүве бадда ... ооң ... Дамчыырга ... ...

Чаңгыс ... Суздумнуг Дамчыырга мынча ...

— Бо карабинимни сен бир каш хонукта ... ... болгай.

Аңчы эжиниң «ижээн кирер» деп орган сестерин дыңнаан болгаш, Сүлдем моон боозу бодунга чорзунам деп хүлээп албайн турда-ла, карабин ам дээрезинде херек чок боор деп соргаш, эжинге боозун берип каан. Боду сыгыр-октуг боолуг арткан. Ол боо-биле адыг-хайыраканче шытаар болза, кижи чөвээн бустуруп, сөөк-даан сыктырганы-ла ол. Бооңуң даажын-даа, бижектиң чидиин-даа ынчан үжен хар ажаалак аныяк аңчы ээ эки билген.

Шиитпир чаңгыс — ам ижээнче чүгле дидим кирери арткан. Дамчыырга ижээнге дидимнениг алгаш базып чеде берген. Шала кежээликтей чоон дыт дазылының адаанче чыгай чыдар кылдыр ... кажаа ... улуг ижээнниң аксынче дүшкен хар чугаажак болгаш бовалчак көзүлген.

«Кирейн! Бижээм!..—деп. Дамчыырга чаңгыс-ла ол шиитпиринде хевээр. — Дидим аңчы болгай сен деп, мениң өөрүм мактап чораан база бар болгай».

Дамчыырганы угааны четпессимээр кижи болган боор деп бодаваңар. Чок, ол дээрге алган кадайлыг, уруг-ларыгдыг, ажыл-херекке кончуг кызымак. Угулап иви малдыг, аңчы-менээ арат кижиниң оглу болган. Чолдак дурт-сынныг, чиигежек эр ижээнче ийи диекек кырынга оожум соойбушаан, солагай холу-биле чер даянып, тынмышаан билдиртпес дээш оожум тыртаам кириптер! Ынчангаш, узун, чидиг бижээн узуну бир метр хире ыяштың бажынга шимчеш дивес кылдыр ыяк быжыглай шарып алган. Ол ыяш оп холунда, так кылдыр тудуп алган. Оон-биле ылап шанчар. Өске бир бижээн адиктепкеш, канчап билир, ону база чай кадында ажыглап болур дээш.

Ижээн ишти өй-тап, чылыг агаары арай тынып базылдап болгу дег, оон дораанна аңзыг, дүксүг чыт дүмчүкка келген. Ижээй берген адыг бажын болганчок үңгүр аксынче углуг кылдыр келгей чыдып аар чүве-дир. Дамчыырга ол дугайын эки билир. Үңгүрнүң аксынче үндан аңның тынары безин дыңналган, бажы, хөрээ ында-ла эвес сен бе дээрзин аңчы билген. Чыда өлүр чылан эвес, адыг дааш дыңнааш, дораан ковайып орган.

«Дораан хедел! Дораан!».

Дамчыырга ... бижээн алган бижээ-биле адыгның хөрек талазын бодап, ийи холдап күш-биле шашкаш, бижээн дораан кагый тырткылаан (балыг кевүдезин дээш). Адыг кыпсынчыг алгыра ааапкан. Ыя аразында дап бергеш, хөрээнче углут база шанчып четтигипкен. Берге-ле-дир! Ам чүү болганыл? Та тын бачыдаан аң холаеп үнгеш аңчыны чаза тавары ... ол, та аңынгаш, холу-биле чаштадыр кагканы ол болган, оозун орта ... Дамчыырга ижээн хаваазынга барып согуншалып үскеп. Хөрээ бузук чүве дег апарганың, бажы шиинейниң аарып бергенин билген. Ам харлыга берген чыткан. Ынчалза-даа олбайн-ле чалаң! Баш, херек чүгээртеп келген...

Номчукчу, оон чүү болган дээр сен? Кайыын кайыы канчалган деп? Кажан ... ишти ... чок ... Дамчыырга ... ... шаан, ижээн аксынга баргаш, үндүр көөрге, адыг даштын ийи метр хире черде шимчеш дивес чыткан. Өлгени ол.

Дамчыырга чамдык мергежилдиг өске аңчылар ышкаш, бичиизинден не ымыртиинде (чамдыкта карангылада-даа), чүве барааның демдектей көрүп, ону билип өөренген, ындыг хөй шенелдени кылып көрген. «Ынчаар чамчыктырып алган караам бо таварылгада мензэ часпас кылдыр дүзалаан-дыр дээрзин адыг ашакчызы ам көөп бүзүрээн. Кандыг кончуг каң дег быжыг, кортпас, серт-серт деп сезинмес чүрегил ол! Берге таварылгада өлүрүнден-даа кортпас аңчы Дамчыырга дээрзин эш-өөрү билип арткан бис. Чүгле дөртен адыгны олчалап болур, а дөртен бирээ — өлүмнүг деп, аңчыларда деңнел чугаа бар. Дамчыырга ынчан ол дөртен санның дөрттүг биринге безин четпейн чораан аныяк аңчы. Ынчалзадаа боду чааскаан үш адыгны атпан, өөру-биле кады дөрт-беш хиреңи олчалаашкан болган.

Тожу аңчылар кайы шагда-даа бээр адыг ижээнге чыдырда бижектеп олурар чорааны-биле дидим деп үстүс деп чугаа дыңналыр турган-даа болза, аңаа херек кырында бадылыг херечи болган таварылга хөй иштинде чок боор келгени шынныг боор. Ынчалза-даа бо мыкаш дидим бодал оларга черле турган. Дамчыырга Хөөргезин «ижээнче кирзе», «хонуг чорган алыр» деп күзелин кажар угааны-биле кандыг бодап, дээштиг холу-биле кылып шыдаан, дидим адын чон-ага арттырар болдаан аңчы болган-дыр.

Бо кызын кады аңнап чораан эштери Сүлдүм Бараан, акызы Иван Ламажап, чем тожуну Лопсан Кол болган ... оларның ынак эвеске одаглантаан, аңнап турган өске-даа аңчылар Дамчырганың ол чалааны адыгның, эдини, чаан демги-ле ижээн чаңынга үлешкеннер. Ам Адыр-Кежиг суурнуң чурттакчызы сураглыг хоочун аңчы Чоргаадай Бараан мынча деп орар: «Хайыраканга хөме алзып, ооң-биле хүрежип безин чораан эрлер бистиң Тожу чуртунга та чеже таварышчык ийне. Бо кырыгыже хөй дыңнап, хөй көрүп келдим моонар. Ол Дамчыыргавыс ынчан черле кандыг чаяаны кире берген кижи болчук ыйнаан: бурун кижилерниң чугаазын, дидим дап бергенин херек кырында кылган». Шаанда эге школага кады өөренип чораан эжим Дамчыырга Бараан Арга-Хөл сынынга кылган бо «үүлгедиин» мензэ база каксы чугаалап орда дыңнаан ийик мен (чүге каксы дыңнааным ол чоор). Ынчалза-даа эки билген эш-өөрү бар болган-дыр.

ХОЛУ ЧОК АРТКАНЫ ДЭЭРЕ

Улуг болгаш күштүг аң — адыгны бир тожу аңчы ижээнге-ле дидими-биле ынчаар олчалапканын билдивис. Ынчаарга аңаа дөмей-ле ... дег, ындыг дидим чөрүк бар турган бе, бар болза кым болганыл? Борта хамыңы Тываан үнгеш өске бир республикадан дилээр болзувусса, тыпты берип болур ...

Бурят аңчылардан дидимнериниң дидими үнүп тургулаан, ам-даа болза үнүп турар. Мындыг улус тур. Чижээ, аңчыга аттырган балыг, аңы черле кижиже халдаар дээш адыг дижик, ол аксын аазадыпкаш, бо-ла хөме таварып кээр. Ынчан аңчы кижи коргуп-сүртээн херээ чок, харын кончуг таптыг белеткени шаап алгаш адыгның аңгайган аксынче ол холун кашпагай суга каапкаш, дылын шыдаар шаа-биле долгай тудуптар, оон адыгның тынныжы бачыдай берип, ... база ... дүжер. Ону ажыглай тырткаш, аңчы солагай холунда туткан бижээ-биле адыгның чүрээнче киир шанчыптар аргалыг болур бээр. Бергедеп келгенде, олурууну орнунга бир холу чок артканы дээре дээш мынчаары ол. Бурят аңчылар ийи холу деңге күштүг болзун дээш сагыш салыр. Ындыг аңчыларның дугайын сураглыг бурят аңчы болгаш чогаалчы Жигжитов очерктеринге бижип чораанын номчаан мен.

Моон алгаш көөрге, Сибирьниң ... ... түн болгаш Кызыл Соңгу чүктүң аң-мен амыдыралдыг аймак-сөөк бичии улустары аңнаашкын үезинде коргуш чок, эң дидим, эң кажар дээн аргаларны ажыглап билири болгаш херек кырында шыдаары-биле бир-ле онзагай мергежилдиг дээрин амыдыралга бадыткаттынган.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

МӨГЕЗИ ХЕВЭЭР-ДИР

Партияның, күш-ажылдың хоочуну Донгак Хелин-оолович Бегзи-Хуурактың дугайында чогаалчылар, журналистер хөйнү бижээн, чугаалаан. Мен хүндүлүг дайынчының, бөдүүн ажылчынның бо хүннерде чурттап, ажылдап чоруурун билип көрейн. Ак-Тал суурда Бегзи-Хуурак аттыг кудумчуда Сүзүгже көрүнген бажыңда ол чурттап олар. Өөнүү ээзи Шагдыр-Сюрюн уббай оглуг бөөлүг хүлээнгенарга бөөлдатакаш, бир холунуң доңунден чок чурттап чыткан. Бир холу чок-даа болза, мал-маган ... ге мергежилдиг кижи. Бегзи-Хуурак дайын төнген соонда пенсияже үнгүжеге малчынап, «Чаңгыс-Холдугнуң» ачызы-биле Хендергениң мурнакчы малчыны чораанын эки билир мен.

ТАР-ның начыны, чырыын хүндүлүг кижизи Донгак Хелин-оолович — кайгамчык кежээ кижи. Ооң ол бүгүнүг салым-чаяаның оон бижыынның чаңынга баргашла, кижи ... хеймдеп ... каар. Кажан Шагдыр-Сюрюн утбай амчилеп чоруй баарга, ай-айы-биле чааскаан чурттап чораан болгаш ындыг боор, хоочун дайынчы инек саап турда, ындыг саанчы фермада чок, саржаг, чөкпек кылып турда, ындыг кадай Ак-Талда ховар. Донгак Хелин-ооловичтиң чурттап эрткен орууну бодап келгеш, дайын-даа шөлүнге, тайбың ишке-даа эрес-кежээ кижи херегиң эскердим.

Кочуургак-хоолургак кижилер Донгак Хелин-ооловичини «Чарык-Баштыг» дээр. Дайын шөлүнге бажынче балыглаткан, улуг сорбулуг боорга ынчаар адай берген чүве-дир ийин. Донгак Хелин-оолович удавас чеден харлаар. Ол бажыңынга хүндүс черле орбас. Школада ужуражылгага барган боор. Кодур-Өшкү артындан туужуур-сигенней берген. «Хааржак-Дааның кырында каш малынче барган боор, чайын мырыңай Чалаамга чадырлангаш, сиген кезер кижи. Сүге тутканда — бызанчы.

Үш чыл бурунгаар Бегзи-Хуурак аныяктар-биле фермага кажаа туруп турган ... Николай Сарыглар. Комендант Кыргыс кажаа ... үбааннар. Чарык-Баштыг ... келгеш, ол ... түр бир бажыңдан туткаш, кандаланнерге ... Ийи аныяк эр хоочун мөгеже көргеш, чүгле ... ... каан. «Мөгенер мөгези хевээр-дир» деп, Комендант Кыргыс Донгак Хелин-ооловичи чокта чугаалап ... база ... мен.

«Бээзи кожуун сузун баскан.
Бегзи мөге маадырывыс.
Фашистерни шүүгеш
келгеш.
Малчып хевээр чурттап
чору» —

деп улустуң чогаалчызы К. Э. К. Кудажының ... ... сактып, хүндүлүг дыштаа ооң амыдыралын билир болгаш ... ...

ТАР-ның ... мөгези Донгак Бегзи-Хуурактың төөгүзүн билир ... ... эки билир. Донгак Бегзи-Хуурак аттыг шаңналдар тургускаш, чайын көктүгшыктыг Хендергеге республика хемчээлдиг тыва хүрешке маргылдаадан эрттирзе кандыг боор. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, коммунист, ТАР-ның сураглыг мөгези, аныяктарның дагдыныкчызы Донгак Хелин-оол оглу Бегзи-Хуурак дугайында саналымны Хендергениң чонну база өске чон деткиир боор деп күзелдиг мен.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Театр болгаш көрүкчү

КАЖАН КӨӨР БИС

Тыва чоннуң хүндүлээри ыпак артизи, чогаалчы В. Ш. Көк-оолдуң алдарлыг чогаалы «Хайыраан бот» деп шииниң баштайгы үндүрүлгезин-биле катап тургузуп балеткээш, районнарже артистер аъттаныпкан дугайында медээни солуннардан номчааш ... ... лер көрүп, манап эгелээн. Удавааңда «Хайыраан бот» Сүт-Хөл районда келген сураг үнген. Ноябрь 22-де Ишкин суурга кээрин хүндүлүг артистер тыппаткан ... ол ... гаар чарлалды баш бурунгаар белеткеп азыпкан бис.

Четтикпейн манаашывыс 22-ниң хүнү-даа келген. Ол хүн сүрүвүс арта байырлап ... ... Столовая ажылчыннары эртенгиниң 6 шактаа-ла ажылчынын ... эгелээн. Чарлал бурнаан 17 шак четпэзинде-ле, чон клуб даштынга чыглып эгелээн. 70—80 харлыг хоочуннарывыс безин шиник кеттинипкен, чиик адак четкилеп келген. Ушпа чонук кырганнарга-даа, дүмаа-халаң чаштарга-даа кежээкиниң кыржаң соогу шаптык болбаан. Артистер-даа ... ... шаан. Ынчалдыр-ла кежээкиниң 22 шакка четкен. «Артистер дээрге орук улузу болгай, оруунга чүү болбазыл, бир шаптыкка таварышкан боор, даарта деп хүн база бар...» деп тургаш, чонну апай деп тарадып чандырыпыс. Хамык буруу клуб ажылдакчыларынга дүшкен. «Хайыраан бот» кажан көөр ирги?» деп күзел иштиничилерде ...

Алексанлр ИРГИТ.
Сүт-Хөл район.

ТВ

ДЕКАБРЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Эктештирикчи». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.50 Чувашияның күрүнениң ыры, танцы ансамблиниң концерти. 10.30 «Соң». 12.30—13.20 «Үе». 17.00 «Теле-ЭКО». Журнал. 17.30 Уруглар дамчыырынга 18.30 «Үе». 19.00 ... турузтуннуушкун ... айтыр... болгаш шиитпирлер. 19.50 Российаның парламент медээлери. 20.05 «Шүүгү хемнер агып чыдар». Урал-чечен фильм. 7-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.20 «Кижи болгаш хоойлу». 22.45 Коллаж. 22.50 Г. Свиридов. Концерт. 23.35—23.50 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бисти долгандыр хүрээлел. Орук шимчээшкиниң дүрүмнерин өөренириниң кичээлдери. 1-ги класс. 8.55; 9.55 Телефильм. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Бистиң селбер дүктүг өңнүктеривис. 11.05 «Бурса модели» ... тур... 12.05—13.10 «Декабрь 20». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

16.05 «Р. Кенденбиль композиторнуң чаа ырлары». Концерт. 16.55 «Казырыкадарлар». 17.35 Медээлер. 17.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртүгү Съездинде. 19.45 «Тамчыктыг удувас, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртүгү Съездинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Тыва чугаа».

МОСКВАДАН

21.30 «Декабрь 20». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.35 Коллаж. 22.40 — 00.45 П. И. Чайковский аттыг конкурстар лауреаттарының гала-концерти.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

16.45 «Синицаны ... мышкам...» 17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртүгү Съездинде. 19.45 «Тамчыктыг удувас, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртүгү Съездинде. 21.00 — 21.20 «Үе».

Кино

ДЕКАБРЬ 26 ДА
«НАЙЫРАЛ»: «Копытом сюда, копытом туда» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.
Видеозал: «Колдун» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Волшебное наследство» 9.00, 12.40, «Отряд Трубачева сражается», 10.40, к-к «Молодежного фильма «Игла» 14.40, «Приказ № 027» 17.00, 18.40, 20.20 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Есл бы...» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.
«ВОСТОК» «В полосе прибоя» (Свердловск) 14.00, 15.50, 16.40, 19.30 шактарда.

Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем шинчилел институду, Чогаалчылар эвилели, Культура министерствозу, Улус өөредилге министерствозу тыва чогаал шинчилелиниң үндезилекчизи, сураглыг критик, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы

Антон Коваевич
КАЛЗАННЫН

үр эвес аараш 61 харлап чорааш, мөчээни дыңнатпышаан, оон төрел-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолуң келбейн баргааз — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Кемчээли 2 парлалга арын
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 520.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 27 четверг № 296 (14496)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ЭДЕ АДААН

Сөөлгү үеде эде тургустунуушкунуң тевии-биле чуртта партия, совет болгаш профэвилел организацияларының аттарын эде адап турар апарган. Бистиң республикада база ол ажыл чоруп турар.

Культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң ээлчеглиг V пленуму «Меңгүлек» аалчылар бажыңынга болуп эрткен. Ук пленумга «Рынокче шилчилге болгаш профэвилел обкомунуң сорулгалары» деп илеткелди культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы Е. М. Захаринская кылган.

Культура ажылдакчыларының мурнунда туруп турар айтырыгларга доктаавышаан, рынок шилчилгезинге белеткел ажылдарының чоруп турарының дугайында кыска тайылбырны берген. Санал берген эштер ону деткээн болгаш албан, организация черлеринде профкомнарның ажылының кижилер талазы-биле боттарының сүмелерин берген.

Культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң адын өскертир адаан. Ону обком кежигүннери деткээн. Ам ону культура ажылдакчыларының Тыва республика комитеди деп адаар.

Пленумга Тыва профоблчөвүлелдиң январьда болур конференциязынга делегаттарны соңгаан.

УНИВЕРСИТЕТТИ ДООСКАННАР

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга марксизм-ленинизм университединиң партийжи тургузуушкун ажыл-агый удуртукчуларының экономиктиг, полит-агитация болгаш кежээки, бот-өөредилгелиг салбырларының доозукчу дыңнаныкчыларынга дипломнар тыпсыышкыны байырлыг кежээзи болуп эрткен.

Университетти совхозтарның партком секретарьлары, партия эге организацияларының секретарьлары, оралакчылары, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң пропагандистери, политинформаторлар, агитаторлар, ажыл-агый удуртукчулары, ниитизи-биле 76 кижи дооскаш, дипломнарны алган. Ылангыя Күнгүртугда район Совединиң депутады Серемаа Хомушку, Чадаананың профтехучилищезиниң партия организациязының секретары Николай Санаа, Бай-Хаакта ясли-сад эргелекчизи Маргарита Мага, Каа-Хем суурда КМК-ның инспектору Любовь Булатова болгаш өскелер-даа университетти чедиишкинниг дооскан.

БӨГҮН

«ЫРЫГА ЫНАК БИС»

Караа көзүлбестерниң Бүгү-эвилел ниитилелиниң Тыва салбырының баштаар чериниң организастап эрттирип турары «Бистер ырыга ынак бис» деп уран чүүл көрүлдези Кызылда өөредилге-бүдүрүлге эргелелиниң Культура бажыңында болуп эртип турар.

Уран чүүл көрүлдезиниң баштайгы чадазы районнарга болуп эрткен болгаш аңаа тиилекчи болган бот-тывынгыр артистер бо көрүлдеде киржип турар. Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Кызыл хоорайның чамдык бот-тывынгыр артистериниң концерт көрүлдези көрүкчүлерге солун болган. Ол ышкаш дааравы, арганы, чалап кылган уран-шевер кылыгларның делгелгези уламчылаар. Тиилекчи болган коллективтерни, бот-тывынгыр артистерни хүндүлел бижиктер, дипломнар, өртектиг белектер-биле шаңнаан. Ук көрүлде ажылын бөгүн доозар.

ДААРТА

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ КИЧЭЭНГЕЙЛИГ

Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга улузу черле ындыг: медицина ажылдакчызы кижи чеде бээрге, хөлчок хүндүлээрлер. «Чемненинер» деп чалаар.

Ол суурнуң амбулатория эмчизи Анфиса Ашаковна Үдүя-оол аалдың улузун шуптузун шинчиир. Ылангыя бичии уруглларның кадыкшылын кончуг хайгаараар. Кижи бүрүзүнге кичээнгейлиг.

Аараан улуска херектиг эмнерни ол дораан бээр. Арга-сүмелерни база кадар. Ол даарта суурну база катап эргип чоруптар.

ЧУРУКТА: Бора-Тайганың эмчизи Анфиса Үдүя-оол. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

Съездиниң ажылының сески хүнү — декабрьның 25-те эртенги хуралды А. И. Лукьянов даргалаан болгаш аңаа Чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының дугайында доктаалды чугаалажып кирген.

Санал эгелээрниң мурнунда Съездиниң Секретариадының даргазының оралакчызы С. Б. Станкевич, депутаттар А. А. Денисов, А. М. Оболенский, В. Н. Лазаренко олар депутаттарның истелдилерин болгаш боттарының бодуун[illegible] тургузуун илереткен. Чижээ, депутат А. М. Оболенский Президенттиден СЭКП ТК-ның Чиндиве секретарының албан-хүлээлгелеринден үнер деп турар бе деп айтырыгны салган.

Оон соонда М. С. Горбачев сөс алгаш, депутаттар Рахманов, Оболенскийниң оларның салган айтырыгларынга тодаргай харыыны берип, бодунуң туружун илереткен. СЭКП ТК-ның Чиндиве секретарының болгаш улуттуң Президентизиниң албан-хүлээлгелерин мээң канчаар көрүп турарымны чугаалаарын эш Оболенскийниң дилеп турар-дыр. Мен бодаарымга, XXVIII съездиниң мурнунда боттуп турган хөй айлар иштинде санал-оонал солчуушкунының үезинде бо талазы-биле бодумнуң туружумну четчири-биле тайылбырлаан ышкаш мен. Ынчангаш ол силерге бүрүзүнге бадыткап дээр мен. Ону катаптаваз мен.

«Чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында» доктаалдың мурнунда хүн хүлээп алыышкан бижимелдиң кол ооркаалын бадылаарын хурал даргазы депутаттарга саналдаан. Бадылаашкынының хөй кезии-биле доктаалды хүлээп алган.

Дараазында Съезд күрүне эргелел башкарылгазының системазын сайзырангайжыдары-биле холбаштыр Конституцияга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында айтырыг талазы-биле шиитпирлерни ажылдап кылырынче киирген. Ол талазы-биле Хоойлу төлевилелиниң сөөлгү үезиниң дугайын Редакция комиссиязының даргазы В. Н. Кудрявцев дыңнаткан.

Илеткелдиң соң дугайында тодаргай тайылбырлап, чугаалажып-даа болза, депутаттарның аңаа айтырыы хөй болган.

Ону чугаалажып бергениниң соонда, депутаттарның дилээ-биле депутаттар бөлүктериниң ЭСМ-ның дузазы-биле саналы бүрүткээн.

Дараазында Съезд күрүне эргелел башкарылгазының системазын сайзырангайжыдары-биле холбаштыр ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында документтиң төлевилелин чугаалажып кирген, оон эң чугула, принципиалдыг чүүлдерин бадылаар деп шиитпирлээн.

Эдилгелерни ол хүннүң кежээки хуралынга база чугаалажып көрген.

Санал-онал солчуушкунунуң бооп түвеңнешкен үезинде М. С. Горбачев элээн каш катап сөс ап, чүве чугаалаан.

Депутаттар төлевилелге даңзы барымдаалап бадылаашкынны доозупкаш, дараазының хүнүнүң — декабрьның 26-ның эртенги хуралынга айтырыгны чугаалажырын уламчылаары шиитпирлээн.

(СЭТА).

Н. И. РЫЖКОВТУҢ ИНФАРКТАП ААРААНЫ

МОСКВА. (СЭТА-ның корр). М. С. Горбачевтуң ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң эртенги хуралынга дыңнатканы-биле алырга, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков эрткен хүне инфаркта таваржып аараан. Амгы үеде оон кадыынга [illegible] бергедээшкин болбайн турар. Президент чааза бажыңынга дүрген-не экириит, сегиип алырын күзээн.

ССРЭ-ге бүгү улустуң бадылаашкынын (референдумун) эрттирер талазы-биле Хоойлу төлевилелиниң дугайында

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге Ю. Х. КАЛМЫКОВТУҢ илеткели

Хүндүлүг эштер! Шинчилге үезинде социалистиг бот-башкартынылга болгаш улусчу эрге-чагырганың бүгү хевирлерин, ылангыя референдум ышкаш ындыг хевирин бистиң ажыглаан турарывысты политиктиг реформаның улам шыйгы хөгжүлдези негеп турар. Европаның бүгү чурттарында калбаа-биле ажыглап турар референдум үндезиннери элээн ханы. Ол бодунуң дазылдары-биле Рим Республиканың плебисциттеринден, эң чугула айтырыглар талазы-биле шиитпирлерни бүгү-ниитиниң бадылаашкыны-биле хүлээп ап турган Псковтуң, Новгородтуң, Киевтиң вече хуралдарындан ортааны чүс чылдарда тыптып келген амгы үениң хевирлеринче шилчип келген болгай. Референдумну эң-не баштай, 1449 чылда Швейцарияга, ол республиканың саң-хөө байдалының дугайын шиитпирлеп турар үеде эрттирген. Сөөлзүредир референдум Европа чурттарынга нептерээнгей институт апарган.

Референдум аргазы-биле эң янзы-бүрү айтырыгларны — нарын-даа, ортумак нарын-даа, а чамдыкта аңаа-ла үүрмек айтырыгларны-даа шиитпирлеп турарын билир болгай силер. Нарын айтырыгларны ап көрээли. 1946 чылда Италияга күрүне тургузуунуң дугайында айтырыгларны шиитпирлээри-биле референдумнарны эрттирген. 1974 чылда референдум аргазы-биле монархия ёзу-чурумун арттырар бе азы эргелеп башкарылганың республика хевиринче шилчиир бе деп айтырыгны Грецияга шиитпирлээн. Бо дээрге дыка шыңгыы айтырыг. Францияга, Европаның өске-даа чамдык чурттарынга президентиниң канчаар соңгуурул, дорт бадылаашкын-биле бе азы төлээлелгелиг органнарны дамчыштыр соңгуур бе деп айтырыгны шиитпирлээн.

Европаның Экономиктиг ниитилежилгезинге кирер бе дээрзиниң дугайында айтырыгны Европаның барык бүгү чурттарынга чүгле референдумну дамчыштыр шиитпирлээн. Хөй-хөй чурттарда атомнуг электри станцияларының салым-чолун референдум аргазы-биле шиитпирлеп турар. Чижээ, 1980 чылда Швецияга референдумга үндезилээш, атомнуг электри станцияларын тударын соксадырынче угланыышкынны алган. Американың Каттышкан Штаттарының чамдык штаттары референдум аргазы-биле автомашиналарга айыыл чок болурунуң курлавырын ажыглаар бе азы ажыглавас бе деп айтырыгны безин референдум аргазы-биле шиитпирлеп турар.

Ынчанмыже референдум бүгү чурттарда, харын-даа сайзыраңгай бүгү чурттарда ажыглаттынмайн турар. Американың Каттышкан Штаттарында, Японияда, ГФР-де, мен бодаарымга, Великобританияда база ындыг хоойлу чок болгаш референдумнарны федералдыг деңнелге чоруттайн турар. Оон туржук, бо институтка хамаарыштыр юристер, философтар, политологтар элдептиг чугаа кылып, ол дээрге кижи төрелгетениниң шагда-ла эрткени ниитилел хамаарылгаларының бүдүүлүк хевири-дир дижип турар. А Великобританияның күрүне талазы-биле көскү шинчилекчизи мынчаар дорт чугаалаан: «Парламент эргечагыргазы улустуң эргечагыргазы-биле солууру дээрге чуртту эргелеп башкарарын угаан-сарыылдыг холдардан чүвени билбес кижилерге дамчыдып бээр дээни ол-дур». Бо айтырыгны чаңгаар көрүп турары байгамчык-тыр.

Чамдык диктаторлар, демагогтар референдум дузазы-биле боттарының ыракта-ла арыг эвес айтырыгларын шиитпирлеп турганын уттуп база болбас. Наполеон бодунуң үезинде хөй-ниитиниң бодалдарын будулдуруп турганы, эргелеп башкарылганың республика хевиринден империяже шилчээн, а Гитлер бодунуң канцлер бүрүн эргелеринге президентиниң бүрүн эргелерин база каттыштырып алган. 1980 чылда Пиночет ыяап-ла чорудар референдумнуң дузазы-биле база тос чылда президент болу берген. Бо база-ла утаанга артып калыр-дыр. Ынчалза-даа референдум болза чоннуң тура-соруунуң ёзулуг тода, дески илередикчизи бооп турар. Бо дээрге улусчу эрге-чагырганың дорт аргазы, бо дээрге чоннуң тура-соруун боттандырарының хевирлериниң бирээзи. Ынчангаш бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазында төлээлелгелиг болур хевирлерни дорт демократияның хевирлери-биле чаңгыс аай хемчээлге капсырлаштырар ужурлуг бис деп санап турар бис. Оон-биле кады бистиң хайныгып турар, нарын ниитилеливисте улустуң ёзулуг бодалдары чокта шиитпирлеттинмес айтырыглар туруп келген болгай.

Ынчангаш ындыг хоойлу эргежок чугула херек деп бодалга келген бис. Референдум дугайында баштайгы чугаа 1936 чылдың ССРЭ Конституциязынга кестүп келген. Бир эвес эргежок чугула апаар болза, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму бүгү улустуң бодалын айтырып болур деп ында айыткан. Оон соонда ындыг сагыыдырыг 1977 чылдың Конституциязының 5-ки чүүлүнге кестүп келген, күрүнениң болгаш хөй-нитти амыдыралының эң чугула айтырыгларын референдум дузазы-биле шиитпирлеп болур деп ында айыткан. Ынчалза-даа бистиң чуртувуска чаңгыс-даа референдумну чоруттаан, чүге дизе, түңнелдерин тодарадырының, референдумнуң алыс түңнелдерин кылырының чогуур хоойлузу, аргазы чок турган.

Ынчангаш мээң чугаалап турарым бо бүгү чүүлдерни ам ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга талазы-биле комитединиң Дээди Советтиң барык бүгү комитеттери болгаш комиссияларының дыка хөй улус депутаттарының, эртемденнерниң, юристерниң, социологтарның киржилгези-биле белеткээн хоойлу төлевилелинде киирген.

Хоойлуну бодап көөрге эки болгу дег. Ында чүгле 30 чүүл, дорт эге кирген. Бо хоойлу төлевилелинге калбак тайылбыр кылбас мен, оларның чүгле эң чугулаларынга, ооң кол чүүлдеринге доктаап көрейн.

Мээң чугаалаксааным бирги болгаш кол чүүлге хоойлу төлевилелиниң 1 чүүлү хамааржыр. Чугула ужур-дузалыг бооп турар ССРЭ хоойлуларын болгаш өскедаа шиитпирлерни ССРЭ хамаатылары бүгү улустуң бадылаашкыны-биле хүлээп алыр арга болза референдум болур дээрзиниң дугайында билиишкинни ында айыткан. Бир эвес бо билиишкинни чаза чугаалаар болза, референдум — бо дээрге чоннуң хоойлу хүлээп алырының болгаш өске-даа шиитпирлерни үндүрериниң аргазы, ниитилелдиң мурнунда турар эң чугула айтырыглар талазы-биле шиитпирлер хүлээп алырының аргазы болуп турар. Бо дээрге дорт азы ёзулуг демократия дижип турар чүвевис ол-дур.

Ол-ла чүүлде референдумнуң кызыгаарларын тодарадып турар. Бо дээрге референдумну эвилел керээзи-биле, азы ССРЭ Конституциязы-биле азы оларның кедилерзи-биле эвилел эргелерзи-биле хамаарыштырып болган айтырыглар талазы-биле референдумну чорудуп болур дээни ол-дур. Бир эвес оларның кайызы-даа турар болза бис оларның кайызыннаа катай хаара көөр бис. Бир эвес чүгле ССРЭ Конституциязы эвилел керээзин киирииштирер болза ССРЭ Конституциязын барымдаалаар апаар бис.

Референдумнар ыяап-ла болгаш консультативтиг деп ийи бөлүкке чарлыр. Ыяап-ла кылыр референдум ону эрттирген соонда юридиктиг күштүг болур, дораан-на күштүг бооп эгелээр болгаш бүгү чурттуң девискээринге күштүг болур. Ыяап-ла кылыр референдум деп чүве ол-дур. Консультативтиг референдум — хөй-ниитиниң бодалдарын илередир, кандыг-бир хоойлу азы кандыг-бир чугула шиитпир хүлээп алырда эрге-чагырга болгаш эргелел башкарылга органнары ону барымдаалаар.

Бир эвес ону күрүнени төлээлээн болгаш ол талазы-биле эргелиг органнар тургускан болза, оңза чугула ужур-дузалыг кандыг-даа айтырыгны референдумга киирип болурун хоойлу төлевилелинде айыткан. Референдумну кылырының чылдагааннары: чаа хоойлуну хүлээп алыры; эге хоойлуну өскертири азы солуру; хүлээп ап турар хоойлуну утка-шынарын тодарадып турар шиитпирни хүлээп алыры; адактың соонда, улустуң бодалдарын, хөй-ниитиниң бодалдарын илередири (ынчангаш бисте консультативтиг референдумну тургузар).

Чамдык таварылгаларда — ол дугайын хоойлу төлевилелиниң 4-кү чүүлүнде айыткан — референдумну шууд чорудуп болбас деп айыткан. Бо чүүл аажок ужур-дузалыг бооп турар. Ону өске чурттарның хоойлужудулгазында ажыглап турар, ынчалза-даа референдумну чорутпас талазы-биле айтырыгларның даңзызы турар ужурлуг. Чижээ, бис болза ындыг даңзызында ындыг айтырыгларны киирген бис: эвилелдиң болгаш республикаларның кызыгаарлары өскертири, эвилелдиң болгаш республикаларның статузун өскертири, Съездиниң болгаш Дээди Советтиң соңгуурун, кижилерниң бир черден өске черже көжүлгезиниң дугайында айтырыгны шиитпирлээри, дайынның болгаш тайбыңның айтырыглары, база өске-даа айтырыглар, ол дугайын хоойлу төлевилелиниң 4-кү чүүлүнден көөр болур силер. Ынчангаш мээң угаадым чок чүрүм ёзугаар колдуунда-ла төлээлелге органнарының көрүп турары айтырыгларны референдумга киирбес.

Кончуг чугула чүве болза, инициатива дугайында, инициативалыг болур эге дугайында болгаш референдум томуйлаар ужурлуг органнар дугайында айтырыг бооп турар. Бо айтырыгны янзы-бүрү чурттарда болгаш бистиң янзы-бүрү республикаларывыста ангы-ангы шиитпирлеп турар. Бистээ инициатива эргелерин хамаатыларга, улус депутаттарының Съездизинге, ССРЭ-ниң Дээди Совединге, оон ийи Палаталарынга, Президентиге болгаш республикаларның күрүне эрге-чагыргаларының дээди органнарынга берип турар бис.

Бо айтырыг талазы-биле янзы-бүрү хөй саналдар кирген. Чижээ, ындыг эгени 100 азы 200 кижилиг депутаттар бөлүүнге бээрин саналдап кижээн. Янзы-бүрү чылдагааннар ужурундан бис оон ойталаан бис, чүге дизе инициативаны кижилерниң даңзызы эмин эртир хөй болган. Референдум эрттирер эргелиг чүгле ийи орган бар: ол болза ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге. Бир эвес кайы-бир айтырыглар Съездиниң эрге-хүлээлгезинге хамаарышкы бээр болза, чүгле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи референдумну чарлаар апаар.

Референдум чорударын хамааты кижилер негей бээр болза, оңза негелде көрдүнүп турарын чугаалаар ужурлуг мен. Бо айтырыг эң нарын болгаш дыка солун болган. Референдумнуң инициаторлары 100 муңдан эвээш эвес хамаатыдан бөлүүү болган турарын хоойлу төлевилелинде айыткан бис, олар референдумнуң тос комиссиязынга бүрүткеткен турар ужурлуг. Олар бөлүүнүң кирер даңзызынга боттарының соңгулдалары бижик болгаш референдумнуң формулазын салгылаар. Бо документиниң бүрүткээн болгаш инициаторларга херечилелди бээр. Оон соонда оларга ат салыр саазыннарны бээр, олар референдум чорудар эгелелинге алыр дээш соңгукчулар[illegible] 2 миллион баталгалывыктарын алган турар ужурлуг.

Процедура чорудуушкунунуң дугайын мааңа чугаалавас мен. Оларның чыып алганы 2 миллион ат салыышкыннарын түңнел протоколду белеткээр төп комиссияга дамчыдып бээр. Бо бүгү чүүлдерни ССРЭ-ниң Дээди Совединге дамчыдып бээр азы ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге дамчыдып бээр, ол чөлээ дараазында шиитпирлээриниң бирээзин хүлээп алыр: референдум эттирериниң хүүсаазын айтып бээр азы референдум аргазы-биле чедип алыр дээн хоойлуну хүлээп алыр дугайында шиитпирни хүлээп алыр, бирги бээр чугаалаарга бо айтырыг оон-биле соксаар, бо айтырыг чугула-дыр деп чүвени төлээлелге органнарының деңнелинге шиитпирлээр. Адактың соонда, үшкү шиитпирни көрээли: ол болза, референдум дугайында киирген саналды ам күштүг бооп турар хоойлужудулгага хажыдыышкын кылдыр көөрге, Съездиниң азы Дээди Советтиң таарышпас деп көөрү-дүр. Бир эвес референдумну чорудар дээн болза, бо таварылгада референдумнуң шиитпири күштүг, шууд дүрүм ёзугаар күштүг болур болгаш ССРЭ-ниң бүгү девискээринге күштүг болур.

Адактың сөөлүнде, чугаалаар чүвем мындыг. Референдум чорутканының соонда соора билир янзы-бүрү чүүлдер үнүп кээп болур болганда, «Хоойлужудулганы хажытканы дээш харысалга дугайында» 30 дугаар чүүлдү кирген бис. Республикаларның хоойлужудулгазында бар бооп турар эргелерин ажыглаары-биле, бо чүүлдү бис мону көрүп шаа дээн эштер саналдаан-даа турган чүве. Ынчалза-даа бис мындыг түңнелге келген бис: бо дээрге Эвилел хоойлужудулга, мону [illegible] канчаар көөрү арай билдинмес, [illegible] деңнели республикаларда [illegible] турар бо [illegible] болгай. Ынчангаш бистиң 30 дугаар чүүлге харыысалгалыг болуруну бис [illegible] дерин айыткан бис: [illegible] стративтиг немег [illegible] ге чедир, хостаткан [illegible] 5 муң рубль [illegible] гаал онаңнарга [illegible].

Бо хоойлу болза [illegible] парып, ону чугаалажып арыуп турар үеде оон-даа нарын айтырыглар тургустунуп турар [illegible] чугаалажыраам [illegible]. Оларның чүгле [illegible] доктаайн.

Бо айтырыгны Дээди Советтиң сессиязынга чугаалажып көрүп турар үеде база оон бичии соонда Съездиге, Дээди Советке, Президентиге болгаш чазакка бүзүревес чорук дугайында саналдар үнүп келген. Хоойлу төлевилелин баш удур чугаалажып турган-даа, амгы үеде ажылдап кылып турган-даа, ону кылган херээ чок бээр деп санап турар бис. Чүге дизе бирээде, ол дугайын делегей практиказы билбес, ийиде, чүге дизе палаталар аразынга чөрүлдээлер тургустуна берзе азы Дээди Советти катап соңгуур апарза, Президентиниң, чазактың, харын-даа Дээди Советтиң дужурерниң механизмин бистиң Конституциявыста айыткан болгай. Оон түңнелинде Дээди Советти катап соңгуп болур.

Ийиги айтырыг. Бистиң хоойлувуусту бүгү улустуң бадылаашкынының дугайында хоойлу деп адап турар. Ынчангаш девискээр аайыбиле референдум дугайында чүүлдү Эвилел хоойлузунга көөрү чугула деп түңнелге келген бис, чүге дизе ниитизи-биле Эвилелдиң эрге-ажыын барымдаалаан айтырыгны кандыг-бир девискээрге кызыр апаар болгай. Чижээ, ол девискээрни дамчыштыр дамчыдыга хоолайларын кылыр бе, азы кылбас бе, газ дамчыдар хоойлуну кылыр бе, кылбас бе, демир-оруктуну кылыр бе, кылбас бе, шериг объектилерин тудар бе дээш, оон-даа [illegible].

Бир эвес чугаа Эвилелдиң эрге-ажыктарының дугайында бооп турар болза, девискээр аайы-биле референдумну кылыры [illegible] чок чугула деп түңнелге адактың соонда келген бис.

Чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

1. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи улустарының [illegible] оларның [illegible] чүс-чүс чылдарда тургустунган [illegible] республикалар [illegible] чурттуң бүрүн-бүгүн [illegible] база оон Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин [illegible] — Демократтыг Федерацияны күрүне [illegible] деп саналдап турар. принциптерге үндезилеттинген чаартынган Эвилел дараазында чүүлдерни: оларның националдыг болгаш чурттап турар [illegible] бүгү [illegible] деп эгезин: оларның саны чеже-даа бооп турар болза, улустарның деңг эргезин, оларның бот-тодарадылгазын [illegible] болгаш [illegible] демократтыг [illegible] [illegible] Федерация [illegible] [illegible] саның национал улустарның [illegible] ханныдаар.

Улустарның [illegible] [illegible].

2. Чаа Эвилел керээзиниң төлевилелиниң талазы-биле моон соңгаар ажылды организастаарын, ону чарарының чурумун Федерация кежигүннериниң, республикаларның болгаш автономнуг тургузугларының дээди албан-дужаалдыг кижилери, ССРЭ Президентизи, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Национальностар Совединиң Даргазы составтыг Белеткел комитедин бөлгүнден чорудар деп санаар. Төлевилелиниң [illegible] ССРЭ-ниң [illegible] депутаттарының болгаш [illegible] [illegible] гаш, Съездиге киирип келген ниити концепцияны, а ол ышкаш Федерация кежигүннериниң де бар бооп турар концепцияларны үндезин кылдыр алыр.

1991 чылдың январьда ажылдап эгелээри Белеткел комитединге сүмелээр.

3. Чаа Эвилел керээзин чарарынга чедир үеде күрүне органнарының системазының бүгү звеноларының бот-чоргуру-биле ажылдаан тураарын хандырар талазы-биле хемчеглерни саат чокка тодарадырын республикаларның күрүне эрге-чагырганың дээди органнары-биле кады ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш ССРЭ Президентизинге дагдыр.

Бистиң хамнытче, Эвилел биле Федерация кежигүннериниң аразында бүрүн эргелерни, Эвилел биле Федерация кежигүнүң бүрүзүнүң аразында бүрүн эргелерни ангылап хуваажырын дугуржур.

Дугуржулгага чедип алырының кол негелдези болза Чаа Эвилел керээзин чарарынга чедир бүгү [illegible] ниң күштүг бооп турар ССРЭ Конституциязының болгаш ындыг хоойлуларының [illegible], Федерацияның кежигүннериниң суверенниг эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын кызы бээр шиитпирлерин [illegible] [illegible] болдурбазы болур деп Съезд санап турар.

4. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи Чаа Эвилел керээзин чарарын чуртта байдалды экижидер тургузарының ниитилелдиң күштерин каттыштырарының эң чугула факторунга кылдыр санавышаан, Эвилел керээзин белеткээри болгаш чарарын таныштырып Федерация кежигүннериниң күрүне эрге-чагырганың [illegible] [illegible].

Төөгүлүг бо үеде бүгү хамаатылар, политиктиг партиялар, хөй-ниити [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Съезд [illegible].

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың декабрь [illegible].

КИЖИЗИДИЛГЕ— КОЛ АЙТЫРЫГ

РСФСР-нин Компартиязының Кызыл хооркомунуң залчетилг пленуму болуп эрткен. Идей-кижизидилге лиг болгаш пропаганда ажылын эде тургузар талазы-биле хоорайның партия организациязының сорулгаларының дугайында партия хооркомунун секретары В. В. Оскал-оолдуң илеткелин амаа дыңнап, чугаалашкан Пленумга чугаалашкан айтырыг хоорайның бүгү партия организацияларының, бүдүрүлгелеринин, организацияларының коммунистеринин, ажылчы чонунуң, аныяктарының амыдыралы, ажыл-ишки-биле сырый холбашкан. Оон уламындан пленум кежигүннери, орта чалаткан партия эге организацияларының секретарьлары айтырыгны чугаалажырынга идепкейлиг киржип, боттарының ажыктыг саналдарын, сүмелерин берген.

Хоорайның партия организациязы идей-кижизидилгелиг болгаш пропаганда [illegible]

[illegible]

XXVIII съезднин [illegible]

[illegible] 1990-1995 чылда [illegible]

Чөөн-Хемчиктиң Чеңгис-оол Куулар, Тыва АССР-ның Министрлер Чөвүлелиниң [illegible] Кечил эравынга [illegible] секретары Николай Куулар, Тыва АССР-ның Кутуевич айыыл чөн чорук комиссиязының [illegible] Владимир Чалбак, «Тыва хлеб улелиргэ» [illegible] партия эге организациязының секретары Чеңгис-оол Доспан, чомсомол хоорайкомунуң бирги секретары Юрий Ананьин болгаш өскелер-даа пленумга саналдар берген. [illegible]

[illegible]

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаал хүлээп алган. [illegible]

Таан-оол ХЕРТЕК.

НАРЫННЫҢ МАЛЫ КАНЧААР-ЛА БОЛДУ

Кыштаглааштарын ажылын [illegible] турар хамаатылары болгаш партия. Эрзин районнуң биле районнун «Нарын» совхозуң үндүрүкчүнүң оңзалдаа. [illegible] Актиатор малдың ылдан бүдүрүн штаттузун кезип. Ынчаар бир кыштаглааштарның [illegible] бүгү талалыг ажыглап. Тургузуп чүү [illegible] тын мурнунда [illegible] амыдыралы [illegible] дыка улуг чечекталган. Ындыгыя автомашиналарны [illegible]

[illegible]

Малчын өг-бүлелер кижи эмчилелиниң келбестээнинге, эм хоорагтаанынга дыка хомудап турарлар. Бир-тээ, эм рыноктe шынчап турар болганы-бысса, кол чаяны сеекахтиң чамы таңгыланыда камдарык культураларны коңзалы өстүрерин бан [illegible] планнааш, арбайны, чинге-тарааны тарааш, малчыннарга садаңын улуг сүмелеп турар. Ол черле чок.

А кыштаглааштарның эртин [illegible]

[illegible] 400 ыл [illegible] 180 [illegible]

үүт [illegible] харын. Сагнааш фермада үдүлүп [illegible] чорук тургузуп [illegible]

[illegible]

Ол ышкаш фермада [illegible] бызаалыны ажаалда-хайгааралы база четей. Оларга кыраа-мал сүт дээш, малдың дүргүн өөрүп мандыстаңга алыр база туулдаарын бербейн турар. [illegible] коллектив чугле [illegible]

Кыштаглаашкын— хүнүнүң айтырыы

чап кээрде. ажыл-агыйы келир [illegible] бирги кварталында күрүнеге сүт, эът дужаар планының дугайын база ол даар ужуралыг. Ол талазы-биле байдал Нарында база багай боол илереэн. Суудан ыраак эвесте Сээлиг-Аксы деп черде семнаткалага 130 малдыг тал база, олар ам-даа чер оранында хевээр. Ол ышкаш бирги кварталда садар дээн шаржыктарның байдалы база-ла ындыг. Молдургаларны кадарып турар чеди дээрге суурнун чорттанындарының хүнзинда мал-маганын чайладыр, кузедир оларлар. Ол малдың турар чадагай кажаалары шынаар чок, чывар озуу, хат-салгын уэулбес, кандыгаа чаглак чок чеде. Ол баазаны тудаада чүге эки шинип албаан чүве ийик.

Чылыг сүт-биле [illegible] болза, [illegible] алыры дыка-ла берге. Ол-ла кодан 400 ажыг ээ хураган [illegible]

[illegible]

[illegible] ажылап турар. Ынчангаш мал ажылының специалистери ол кодачнарга баар, [illegible]

Шээр мал кодаңнарында байдал база дуурээзининг [illegible] чугаалап келди. Кыштаглааны баш удур-ла хуваап, албааныйтан кажаа-хораны септевээн. Болан кооптуңе: мыйгага чедер кажаалар соок. № 3 бригадада Доңгак Шактар, Серен Эрес-оол болгаш өскелериниң-даа кодаңнарында малга бээр дүс чок. А чамдык кыштаглаарга сугну 3-4 хонгаш экеп турар. Малдың чаш төлүнүң алаанга тарап ойээ эвээш аалдар база илереэн, ооң аңгыда малга суг кудуп бээр савалар база четпес. Чылыг тула-ла хоюн [illegible] кажааларже кирип алгылааныңдан, хоюнуң дүгү дүжүп турар аалдар база бар. [illegible] А № 2, 3 бригадаларның кызыл-булунчайны [illegible] ажылдавайн

турар.

«Нарын» совхозту [illegible]

[illegible]

Шак бо бүгү четпестерни чайладырынга чер-чер Советтериниң депутаттары улуг дузалыг болгу дег. Ынчалза-даа соңгулдалар эрткен соонда, депутаттарывысты көрбээн бис дижип, малчыннар ынчаар хомудаан.

Мал ажылының специалистери, бригадирлер кадарчыларны кезип чоруп-даа турза, олар ажыл-херектиң ниитизин хынылап кирбейн, четпестерни чайладыры-биле дээштиг хемчеглерни албайн келгенин тыңнаар хуралга шыңгыы айтып, хыналдалар илереэн четпестерни дарый эдери-биле холбаалыг хуусаазын айыткан даалгаларны түс-түс азырлар аайы-биле күүседикчилерге шынгыы дааскан.

Шак ындыг үнүүшкүннээн ыяк түннелдиг, малчыннарга дузалыг болган турар ужурлуг. Оон башка ажык бербес. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Нарын» совхозта кыштаглаашкын берге байдалдыг эртип турар. А эмдыызында кыштың чугле эгези ышкажыл, кыштың соонда оон дудак чок чаг бар болгай.

Аваа МОНГУШ.

Профэвилел амыдыралы

ЭРГЕЛЕРИН БИЛБЕЙН ТУРАР

ССРЭ-нин профэвилелдеринин XIX съездизин [illegible]

[illegible]

А бис херек кырында чүнү көрүп турар-дыр бис? Профэвилел эге организациялары ол [illegible] ажыглавайн турар. Профэвилелдерниң область чөвүлелиниң болгаш ажыглар обкомнарының аразында черүлээлер улам [illegible] келген. Ажылар профорганнары ындыгыя сан-хөө талазы-биле боттарының «бот-догуннаашкынын» [illegible] Бир талазында, ол экидээ ыйнаан, чүге дизе адаанда турар профорган үстүндээниң тургузуун кезээ түдеминбиле хевиолеп, бодунун толээлерин болгаш акша-хөреңгизинин чамдызын чорудар апаар болгай. А өске талазында олар «бот-догуннаашкынын» профэвилелдиң бодуун кежигүннериниң бодалдарын билип албайн чарлап, херек кырында эге организацияларының акша-хөреңгизин каңнаар чарыгдаазын боттары билип, оларныңбиле кезээ-дугуржулга чарып албайн, боттары шиитпирлеп кааптарынче сүткүп турары таарымча чок. Кижилерниң бодалдарын билип албайн, профэвилел обкомунуң даргазының шалыңын министрниң биле деңге тургузарын, урунааның спорт школазын, урунааның «Өөрүшкү» танцы ансамблин хандыраарындан ойталап, боттарынга автомашина тургузарын негеп турган, ажылар профорганнарны боттарын «долу эргелиг ээлер» кылдыр бодай бергеннер. Ол

акша-хөреңгизин олар кымны, чүнү тудар деп бергеннерил? Харыы билдингир: олар [illegible] ыңдыраарын школазын, ансамблин хандырар дээш эвес, а профэвилел эрге-чадазынын бажында удуртукчулары боттарын хандырар дээни ол эвесие?

Амгы үеде профэвилел комитеттериниң чарыгдалдар системазының сайзыралы болгаш бо-лып турар. Дыка хөй эге организациялар аңаа өөренген айыы-биле 65 хуузун ааттырып алыр деп айтып турар. Бүдүрүлге, албан организация черлериниң бухгалтериязы профэвилел дагывыскынын түңүн чаңны-биле база-ла үстүнде профорганнарның агаа саныче «чуруммуу-биле» шилчидип берип турар: 65 хуузу—профкомга, 10—15 хуузу райкомга (хоорком), 35 хуузу—профэвилел обкомунга. А чүге 80, 92, 100 хуу эвес? Чүге олар дагывызының бүгү түңүн боттарынга ааттырып алгаш, хандырары чугула деп санаар райком, обком азы профэвилелдиң агаа санынче шилчидип болбазыл?

Маңаа кол буруулуг улус бистер, хостаткан профэвилел ажылдакчылары боттарывыс бис. Чүге дээрге профактивке, бөлүүн кежигүннерге оларның эргелериниң дугайында ол-шаанда билдингир кылдыр тайылбырлап бербээн бис.

Амгы үеде эге организацияга акша-хөреңгиниң 65, 85, 100 хуузун ааттырып алыр талазы-биле кым-даа айтыппаан бербес ужурлуг. Ол акшаны төлеп турар улустуң боттарының эргези: мында маргылдаа чок.

Ол ышкаш эге организацияларның өзе берген сан-хөө эргелери бот-контрольдуң системазын эде көөрүн, ооң дээштиг болуруң негеп турар. Ынчалзажок херек кырында дээштиг контроль чок, ревизия комиссияларының маңаа улуг хевиг болуп турар. Реаявия комиссияларының [illegible] эгеле ажылдап турар, [illegible] албан организация черлериниң

удуртукчулары ынаакчыларны [illegible] өөредилгелерже куделдин-биле хостап салбайн турар, ынчангаш хыналдаларның кыры-биле болур, оон түңнелдерин профэвилел кежигүннеринге чедирбес чылдагааны ол.

Ынчангаш ревизия [illegible] бээр үе келген дизимзе частыыг болбас боор. Чүгле ынчан [illegible] бот-тускайлаң контроль органы болуп шыдаар.

Ам митингилер үези [illegible] Ынчангаш бистиң ийи [illegible] лыг системазынга — ажырыг болгаш девискээр профэвилел эге организацияларның акша-хөреңгизи хуналжы үлежирин бодавайн, а боттарының [illegible] кылыр ужурлуг: ажылар обкомнары боттарының [illegible] профэвилелдериниң область чөвүлели— бүгү дециалдиң [illegible] тудуп, бүдүрүлге [illegible] эге организацияларны [illegible] оларны канчаарыл, рынок байдалдарында ажыл-ишчилерниң социал камгалалының аргазын [illegible]

А профэвилел эге организацияларны [illegible]

Артык-кыс КАРА-САЛ.
Тыва профобличөвүлелиниң контроль-ревизия комиссиязының эргелекчизи.

АЖЫК-ЧАРЛЫГ БОЛДУРАР

Өвүр районга баргаш, кол мурнуурунда болуун кижилер аразынга чорууп болгаш, оларның амыдыралында чаа, ниш чүүлдер дугайында [illegible] материалдарны бижиир мен. Ынчалза-даа менделен башкарылганың ажылдакчыларынга хамаарыштыр чугааларны база хойнуп дыңнап келдим. Райкүүскомну даргазы турган Олег Стичин бир чыл бичии ажыл ажылдааш, Өвүр-биле [illegible] машинадыг [illegible] Чөөн-Хемчик дарганың [illegible] Хандагайтының 50 чылын демдеглеп [illegible] Совет органы Кызыл-оол Ховалыг чөө туруп [illegible] «салгал» [illegible] Мадан Моңгуштуң бо чылдың февраль 14-те редакцияже чоруткан чагаазындан).

Өвүр чонунуң аразында нептереп бо чугааларга, редакцияга келген чагааларга хамаарыштыр [illegible] партия райкомунуң бирги секретары Анатолий Дембирел амдызында маңаалы дээр [illegible]

[illegible]

Ам номчукчуларны редакцияга келген чагаалапның кол утказы-биле таныштырайн.

Өвүрнүң агроэргилеттирү кат-тыңнашкынының даргазы Шарбый-оол Сарыг-оолович Куулар дуңмазы Валерий Куулар райно дарга-ла турда, хөй аар дугиралган ыңдыраар документтерни [illegible] УАЗ-469 маркалыг чаа чиик машинаны [illegible] Садай малчынаар [illegible]

«[illegible]»

АУК совхозтарга [illegible] УАЗ-ты [illegible]

Шарбый-оол Куулар [illegible]

машина бажыны чер-чериби дей хеерикнзаш, [illegible] Анай Хендагайты: — Сагылды агаалга [illegible]

Доңгак [illegible] Ынчангаш Овүрниң ол наттыркымыш [illegible] тургузуп аан АУК ажылдан [illegible] Радик Куулар мал эмчизи, кадайының кудаазы Александр Моңгуш экономист, чигиве кудазы Анатолий Ховалыг ажылга озалондак болдурбазының чурумунуң инженери, төрели Дамчай Моңгуш кадрлар килдизиниң даргазы, кудазы Владимир Доңгак кол инженер, кудазының кадайы Елена Сарыглар ревизор-бухгалтерден ам мен бухгалтер апарган. Ажылы дээш оон-биле сөс [illegible]

Чагааның автору Кашкен-оол Кара-Моңгуш-биле ужуражыдым.

— Кара бажын [illegible] бо өөрүге 20 чыл агрономунда [illegible] — деди. Кашкан-оол Мандарыл-оон [illegible]

[illegible]

К. М. Кара-Моңгуш [illegible]

[illegible]

Виктор Даваажап, «Коммунизмче оруук» совхоз: — [illegible]

Бирги секретарь Анатолий Дембирел, райкүүскомну даргазы Алексей Куулар олар турушкан ажылда деп дилээрге, катап АУК-ке келдим. Даргазының кижилерибиле кижылар ажыл-чышаныга таарышып чадаааш, Сергей Ындай-оол-биле ылап АУК-биле чериг чарлаш, оңу совхозта ажылдай бердивис.

Анатолий Ооржак, кызыгаар-ветеринария албанының начальниги: — Райөнүм улуг мал эмчизи турдум. Ажылымның хыын тыва берген, дыка-ла кызып турдум. Чамдыкта бажыымга неделя дургузунда ийи хире хонар турдум, арткан үелерде чон аразынга, мал аразынга баар. Бир-ле катап Москвадан билиг бедидер курстардан чедип кээримге, оралакчым Дапык биле мени экономистер, прорабтар чыып алгаш бадылаткан. Моңгун-Тайгага тургаш, ажылындан үндүрткен Владимир Дапык шак ынчаар депшип берди. Менден адырлып алырын баш удур пландап каан турган ышкажыл.

Чаңгыс темага чагаалар изи-биле

[illegible]

Таан-оол Моңгуш, кол экономист: — Бир катап Шарбый-оол Сарыг-оолович [illegible]

[illegible]

АУК-ке ажылдавайн бирган кижилерге сөс бээри четчир боор, ынчалза-даа мындыг фактыны кижиң кааргы артык эвес деп бодадым. Оңгай-оол Кара-Моңгуш АУК-тун мал эмчизинге ажылдап орган. Эникегге чыткаш утуп кээрге, оон штадын кыырып каапкан болган. Өскээр булгангаш, ол ам районда ажылдай берген. Оон соонда [illegible] штатты катап тургускан. Онгай-оол Кара-Моңгуштуң эвес, өске кижиниң хуузун аптан. Чагааның автору бо факт дугайында онза хомудап чугаалаар кижи болду.

Партия райкомунуң бирги секретары Анатолий Дембирелдиң чугаазы-биле алырга, Шарбый-оол Куулар эвес болза, районнуң ажыл-агыйы сандараар: ол дээрге ат-алдарлыг кижи, бюро кежигүнү, аңаа шаңнал белеткеп турар: бо чер кижизи болганда, дергул-төрели эңдерик: ниимченгир, ынчалза-даа арай турамык. шупту чүвени часкаан шиитпирлээр мен

[illegible]

ат салганы-биле Олег Стичин районнуң [illegible] Москвага турда, Шарбый-оол Кууларның [illegible] арнында [illegible] Моол мурнуда Шарбый-оол даргаа машиналар турган бөдүр нинн, УАЗ алырының уурнунда чаа «Нивазын» садып дужурген. УАЗ-ты ап үнгеринин соонда, оглунга чаа «Жигулини» ап берген дээрдир. Оглу ол машинаны алыр эргелиг-даа турду ыйнаан, ол дугайын район прокурору тодарадыптар болган чүве, чүге дээрге ынаар база чагаа четкен. Мен маңаа бо фактының моральдыг талазын ап көрейн.

Райкүүскомда автомашина садып алыр ээлчегиниң дансызын аскан. Ол дансыда дарганың оглунуң адын эскердим. Өвүрде УАЗ алыр дээш 40, «Нива» дээш 37, «Жигули» дээш 56, «Москвич» дээш 41, ЛУАЗ дээш 9 кижи ооңурда турар деп билип алдым. Ниитизи-биле 183 кижи. Мынча чон машина алыр [illegible]

[illegible]

[illegible] 1989 чылда Шарбый-оол Куулар [illegible] 1454, Светлана Дарый-оол 1202 рубль алган, [illegible] 1138 [illegible] 846 [illegible] АУК [illegible]

[illegible]

[illegible] 1989 [illegible] УАЗ-469 [illegible] ЛУАЗ [illegible]

[illegible] 11, 29, 21, 60 [illegible] 478 [illegible] 723 [illegible] 2500 рубльди алган.

[illegible]

улуг хуннерде дөргүл-төрел-деримен [illegible] бо чайын туттурган мен— деп, Шарбый-оол Сарыг-оолович чугаалап-дыр — Чыглар белеткеп турган Хунай-оол Сат мени чагыы-биле 20 хире чудук кезип берген чүве.

«Коммунизмче оруук» совхозта тудуг бригадири Леңгир Моңгуштуң чугаазы-биле алырга, Олег Хунай-оол, Өлчей Доңгак болгаш өскелерлээ бажының тудушкан. [illegible] арага дары дээрден башка, акша-көпеек албаан.

Чагаада АУК совхозтарга келген машиналарны бажылдап дөрүн алган деп айыткан болгай. Шынап-та, АУК бир чаа самосвалды бодуунуң дуналал ажыл-агыйынга ажыглаары-биле алган чүве-дир. Ол машинаны Шарбый-оол Сарыг-оолович оглунга бажын тударда ажыглавайн турган дээр болза аңаа кым буруурээр боор.

— Ол-ла машина-биле АУК ажылдакчыларының богун [illegible] хөмүрнү-даа болза сөөртүп бериип турар бис — деп, ол немээр кижи болду. — Кузовтуг УАЗ-ты АУК ажылдакчыларының профэвилелинге дамчыдып бердивис.

[illegible]

[illegible]

Штат [illegible] АУК [illegible] Өвүрнүң АУК-ке 1987 [illegible] 27 [illegible] 21 [illegible] 14 [illegible]

[illegible]

Өвүр район малдың баш [illegible]

[illegible] Улуг-Хемнуң [illegible] 97274 [illegible] 2310 [illegible]

[illegible]

Шарбый-оол Сарыг-оолович Кууларның [illegible] АУК 16 [illegible] Кашкан-оол Кара-Моңгуш [illegible] АУК [illegible] Шарбый-оол Сарыглар, Василий Моңгуш ГАЗ-53 автомашиналарны [illegible]

[illegible]

Ол бүгү ынчадыр, [illegible]

[illegible]

Кижи амытан чүгле [illegible]

Кодур-оол ОЮН.
«Шынның» тускай корреспондентизи.

РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың

ХООЙЛУЗУ

РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияга республикада боол турар политиктиг болгаш экономиктиг чорудулгаларның моон соңгаар-даа хайбыраннарын хандырарының эргежок чугулазын барымдаалааш, РСФСР-ниң улус **депутаттарының Съездизиниң доктаадыры болза:**

I. РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. РСФСР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) киирилдезин дараазында эдилге-биле тодарадыр:

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съезди:

— Россияның салым-чолунуң төөгүлүг харысаалгазын медереп билгеш;

— Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинде кирген бүгү улустарның эргелерин хүндүлеп көрүп турарын херечилевишаан;

— РСФСР-ниң улустарының бүзел-соруун барымдаалап көргеш;

— Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың суверенитединиң оон бүгү девискээринге түскай дугуннап тургузарын бадыткавышаан, ССР Эвилелиниң составынга демократтыг бүрүн эргелиг күрүнениң тургузарынга шиитпирлиышкинниң дугайың медеглеп тур».

1 болгаш 2 чүүлдерни дараазында эдилге-биле илередир:

«1 чүүл. Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республика болза, ажаа төөгүден бээр каттыжып алган улустарның түскай догуннаан күрүнези бооп турар.

2 чүүл. РСФСР-де бүгү эрге-чагырга РСФСР-ниң хөй национальдыг улузунга хамааржып турар.

Улус эрге РСФСР-ниң политиктиг үндезини бооп турар улус депутаттарының Советтерин дамчыштыр болгаш дорту-биле-даа күрүне эрге-чагырганың органнары дамчыштыр чорудар».

3. 4 чүүлдүң ийиги кезээнге дараазында эдилгени киирер:

«Күрүне болгаш хөй-ниити организациялары, албан-дужаалдыг кижилер РСФСР-ниң Конституциязын, ССРЭ-ниң Конституциязын, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларын, РСФСР-ниң составында кирген, оларның бүгү эргелеринге дугуштур парлаттынган республикаларның конституцияларын болгаш хоойлуларын сагыыр хүлээлгелиг».

4. 10 болгаш 11-ги чүүлдерге дараазында эдилгени киирер:

«10 чүүл. РСФСР-де өнчүнүң эргезин күрүне хүлээп көөр болгаш камгалаар.

Күрүне болза өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдеринге эргежок чугула байдалдарны тургузар болгаш өнчүнүң бүгү хевирлериниң камгалалының дең эргелиг бадылгазын хандырар.

Ниитилелдиң эрге-ажыктарын барымдаалааш, хоойлу экономиктиг ажыл-чорудулганың хостуг бөлүүнүң кызыгаарларын доктаадып турар.

11 чүүл. Чер болгаш оон иштинде байлактар, суглар, [illegible] болгаш дириг амытаннар [illegible] чурттап турар улустарының байлаа боор турар.

Бойдус байлактарын ээлээри, ажыглаары болгаш башкарары оң улустарның эрге-ажыктарынга каража кылдыр боттандырып чорудар болбас.

Черни, оон иштинде байлактарын, сугларын, [illegible] терни болгаш дириг амытаннарны [illegible] РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң [illegible] доктаадып турар. Айыттынган бойдус байлактарын ээлээри, ажыглаары болгаш башкарары РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлулары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң оларның бүрүн эргелериниң кызыгаарларының хемчээлдеринге парлап үндүргени актылары тодарадыр.

5. Конституцияны дараазында утказы 11 (1) чүүл-биле немээр:

«11 (1) чүүл. РСФСР-ниң күрүне өнчүзү РСФСР-ниң хөй национальдыг чонунуң байлаа бооп турар.

РСФСР-ниң күрүне өнчүзүнге РСФСР-ниң күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының өнчү-хөреңгилери, РСФСР-ниң күрүне [illegible] экономиктиг [illegible] курлавырлары, ниити-күрүне [illegible] культура болгаш төөгү талазы-биле үнелиг чүүлдери, РСФСР-ниң Күрүне бюджединиң акша-хөреңгизи, РСФСР-ниң күрүне банкылары, ниитиниң [illegible] алдын курлавырлары, алмаз болгаш валюта фондуларынга РСФСР-ниң улустары, республиканың пенсия, страхование, курлавыр болгаш өске-даа фондулары кирип турар.

Үлетпүрде бүдүрүлгениң чөлээн-херекселдери, транспорттуң, харылзааның, информатиканың, одалга-энергия комплекстериниң бүдүрүлгелери, РСФСР-ниң сорулгаларын боттандырып чорударынга эргежок чугула өске-даа бүдүрүлгелер болгаш чамдык эт-хөреңгилер РСФСР-ниң болгаш федерацияның субъектилериниң күрүне өнчүзүнге кирген турup болур.

Күрүне өнчүзүн [illegible] ажыглаарын болгаш башкарарын РСФСР-ниң болгаш федерацияның субъектилериниң хоойлужудулгаларын бугаар боттандырып чорудар.

РСФСР болгаш Федерацияның субъектилери ниитилелдиң сорулгаларын күүседир-биле ССР Эвилелинге дамчыткан [illegible] эт-хөреңгини ажыглаарынга киржир».

6. 12, 13, 14 болгаш 17-ги чүүлдерге дараазында эдилгелерни киирер:

«12 чүүл. Совхозтарның, колхозтарның, кооперация организацияларының, тараачын ажыл-агыйларының, оларның каттыжыышкыннарының өнчүзү, оларның бүдүрген продукциязы, бүдүрүлге чепсек-херекселдери болгаш оларның бүдүрүлгезинге болгаш хоойлу-биле хоруваан өске-даа ажыл-чорудулганы кылырынга эргежок чугула өске-даа эт-херекгизи болган турup болур.

Кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери-биле чер участоктарын [illegible] ажыглаар кылдыр амыдыралының бүгү дургузунда салгап алыр девискээр чер азы өнчү кылдыр тывыш бээр. РСФСР-ниң хоойлужудулгазында айыткан таварылгалардан аңгыда, чер участоктарын хавырар чорууру болдурбас.

Чер участоктарын [illegible] салгап дамчыдарындан аңгыда, садарын азы өске-даа хавырылгазын [illegible] чер участогунуң оон девискээринде турар улус депутаттарының Совединиң [illegible] күрүне чугле күрүне башкарып болур. Чер участогун өөрү болдурган эргези алган үеден эгелээш, 10 чылдың иштинде ону садып алырын болгаш садарын болдурбас. Ооң соонда чер участоктарын садып алырының болгаш садарының дугайында айтырыг РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң бадылаашкыннарының билиг-мергежил талазы-биле хөй кезии-биле азы улустуң бадылаашкыны-биле (референдум-биле) тургускан чурумну ёзугаар шиитпирлеп болур.

Күрүне болза кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң бүгү хевирлерин хөгжүдеринге деткимче кылыр. Күрүне, ниитиниң эрге-ажыктарын барымдаалааш, чер участоктарының кызыгаар хемчээлдерин доктаадып болур.

Чер ажыглакчылары черни үре-түңнелдиг ажыглаар, ону хумагалап көөр, оон үнүш-дүжүткүрүн бедидер ужурлуг».

«13 чүүл. Хамаатыларның өнчүзү ниитиниң бүдүрүлгезинге киришкенинден, хууда ажыл-агыйны чорутканындан оларның алган орулгалары-ның болгаш хоойлуга чөрүшпейн турар чурум база негелделер ёзугаар алганы өске-даа орулгаларының [illegible] тургустунуп, немежир.

Хамаатыларның өнчүзү болгаш ооң [illegible] салгал дамчыдыышкыннарын күрүне камгалаар.

Өнчүнү ниитилелдиң эрге-ажыктарынга, өске-даа хамаатыларның [illegible] чорудулгаларга ажыглаар турup болбас.

14 чүүл. Хамааты кижи [illegible] хостуг [illegible]. Хамааты кижи [illegible].

Өнчүнүң кандыг-даа хевирлеринге үндезилеттинген бүдүрүлгеде [illegible] кижилерге [illegible] телевизиниң болгаш камгалалының шынныг негелделерин хоойлу-биле магадылаар».

«17 чүүл. Бүдүрүлгениң бир дески кылдыр хөгжүдүүрүнче, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң бедииринче болгаш ниитилелдиң база оон күш-ажылчы кижи бүрүзүнүң чаагай чорууну көдүрериnче утланган ажыл-агый инициативазынга таарымчалыг байдалдарны РСФСР тургузар болгаш деткиир.

Күрүне, ажыл-агый чорудулгаларын башкарып [illegible] монополизм [illegible] ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаар [illegible].

[illegible]

7. 30 чүүлдүң ийиги кезээнде «ССР Эвилели» деп сөстүң соонда «болгаш РСФСР-ниң» деп сөстү немээр.

8. 31 чүүлдү дараазында эдилге-биле илередир:

«31 чүүл. РСФСР-ниң девискээринге хамааты болуруну болгаш ону кым чок болдурарының үндезиннерин болгаш чурумун РСФСР-те Хамааты болурунуң дугайында Хоойлу-биле тодарадыр.

Кымның-даа хамааты болурун эргезин шын-даа казывас азы бодунуң хамааты болуруун өскертир эргени чок.

ССРЭ-де тургустунган чангыс аай эвилел хамаатызы болурунга дугуштур РСФСР-ниң хамааты бүрүзү ССРЭ-ниң хамаатызы бооп турар.

Өске эвилелдешкен республикаларның хамаатылары РСФСР-ниң девискээринге РСФСР-ниң хамаатылары-биле дең эргелерлиг болур.

РСФСР-ниң хамаатылары республиканың девискээриниң даштынга турганда, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң камгалалынга болгаш чагырганынга турар».

9. 37 чүүлдүң бирги кезээн дараазында эдилге-биле тодарадыр:

«РСФСР-ниң хамаатылары РСФСР-ниң Конституциязында, ССРЭ-ниң Конституциязында, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларында чарлаттынган болгаш магадылаттынган социал-экономиктиг, политиктиг болгаш хууда эргелерни база хосталгаларны бүрүнү-биле ажыглаар».

10. 45 чүүлдүң бирги доманга дараазында эдилгени киирер:

«РСФСР-ниң хамаатыларынга, эртем-техниктиг болгаш уран чогаалынга ажылдан кылырынга хостуг магадылаар».

11. 48 чүүлдүң бирги кезээн дараазында эдилге-биле тодарадыр:

РСФСР-ниң хамаатыларынга хоойлу ёзугаар: сөстүң, парлалганың, хуралдаашкынның, митингилерниң, кудумчу-кырга кылаштаарының болгаш [illegible] хостуг болуру магадылаар».

12. 49 чүүлдүң бирги кезээнге дараазында эдилгени киирер:

«РСФСР-ниң хамаатылары хоойлу ёзугаар [illegible] каттыжыышкыннарга [illegible] магадылаар» [illegible] чүүл [illegible] хүлээлгелерниң [illegible] тургустунар [illegible].

13. 50 чүүлдүң дараазында эдилге-биле тодарадыр:

«50 чүүл. Хамааты бүрүзүнүң шажын-чүдүлге болгаш [illegible] хостуг [illegible] ажыл-чорудулганы кижи [illegible] чок [illegible] РСФСР-ниң хоойлулары [illegible] магадылаар».

РСФСР-те шажын-чүдүлге [illegible] шажын-чүдүлге [illegible] системазы [illegible] бүдүү [illegible].

Бүгү-ле шажын-чүдүлгелер болгаш шажын-чүдүлге каттыжыышкыннары хоойлу мурнунга дең эргелиг.

Хамаатыларның эргелерин кызыгаарлаары, шажынга хамаарыштыр өжээнненчек болгаш көөр хөөн чок чоруук өөскүдери хоорулуг.

14. 57 чүүлдүң ийиги кезээнге дараазында эдилгени киирер.

«РСФСР-ниң хамаатызы РСФСР-ниң Конституциязын, ССРЭ-ниң Конституциязын, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларын, ол ышкаш РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның конституцияларын болгаш хоойлуларын сагыыр хүлээлгелиг, оларның бүрүн [illegible] дугуштур олар парлаттынган турар».

15. 59 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«59 чүүл. Өөрүг семьям [illegible] хоойлу [illegible] ялалаар».

16. 71 чүүлдүң ийиги кезээнге [illegible].

Дөртүг абзацтан «крайларның составында турарлары», беженги абзацтан «автономнуг болгаш областарның составында турарларын» деп сөстерни ушту каапкан.

17. 76 чүүлдү дараазында эдилгелиг кылыр:

«76 чүүл. Бүгүү эргелерге хамаарыштыр хүлээп алдынган, РСФСР-ниң ССР Эвилелинге дамчытканы ССР Эвилелиниң [illegible] актылары, ССРЭ-ниң [illegible] болгаш өске-даа актылары чүгле РСФСР-ниң девискээринге күштүг болур.

РСФСР-ниң түскай догуннааш эргелерин [illegible] ССР Эвилелиниң РСФСР-ниң девискээринге күштүг болуп турар актылары РСФСР күш чок болдурар».

18. 82 чүүлдүң бирги кезээнден «крайга бактаап кирип турарлар» деп сөстерни ушту каапкан.

19. 83 болгаш 84 чүүлдерге дараазында эдилгелерни киирер:

«83 чүүл. Автономнуг округ РСФСР-ниң составында турар болгаш край азы обласка бактаап кирип болур.

Автономнуг округ дугайында Хоойлуну автономнуг округтуң улус депутаттарының Совединиң дилээ-биле РСФСР-ниң Дээди Соведи хүлээп алыр.

84 чүүл. Автономнуг обласстың болгаш автономнуг округтуң күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп башкарылгазының органнарынга РСФСР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнары-биле харылзажып эргени бээр».

20. 88 чүүлдү ушту каапкан.

21. 104 чүүлдүң үшкү кезээниң 11 болгаш 12 пунктуларынга дараазында эдилгелерни киирер:

«11) РСФСР-ниң Чиңгине прокурорун, РСФСР-ниң Дээди судунуң даргазын, РСФСР-ниң Күрүнениң кол арбитрын баалаар.

12) РСФСР-ниң Конституция судун соңгуур».

22. 109 чүүлдүң бирги кезээнде [illegible]

14 [illegible] дараазында эдилгени киирер:

«14) РСФСР-ниң Күрүне бюджединге тургузарынче кирип турар орулгаларны тодарадыр».

23. пунктуну 25 пункт кылдыр санаар.

22 пункттуң соонда бирги кезээнге дараазында утказы 23 болгаш 24 ниң пунктуларны немей киирер:

«23) РСФСР-ниң Улус депутаттарының статузун, дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунга дугуштур депутаттың бүрүн эргезин хүүлээр бөтиңде соңгакчыларының айтырыгларын шиитпирлээр;

24) РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпири-биле дыл РСФСР-ниң хамаатыларының бир миллиону [illegible] РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] бөлүүнүң [illegible] ресеилерин [illegible] бүгү-россия референдумун чарлаар».

24. 119 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«119 чүүл. РСФСР-ниң Конституция суду РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи соңгуур.

РСФСР-ниң Конституция судунуң соңгуурунуң болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң бадылааны РСФСР-ниң Конституция судунуң дугайында РСФСР-ниң Хоойлузу тодарадыр».

24. 120 чүүлдүң ийиги болгаш үшкү кезээлерин ушту каапкан.

25. 129 чүүлде:

ийиги кезээн ушту каапкан;

дөртүг кезээнге дараазында эдилгени киирер:

«РСФСР-ниң министерстволары болгаш күрүне комитеттери эргелеп башкарылганың оларга дагзыткан адырларының болгаш бөлүгтериниң байдалы база хөгжүлдези дээш харыысалгалыг».

26. 134 чүүлдүн бирги кезээнден «ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң күрүне планын барымдаалааш» деп сөстерни ушту каапкан.

27. 138 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«138 чүүл. Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Күрүне бюджединиң системазынга түскай бюджет кылдыр: РСФСР-ниң республика бюджеди, РСФСР-ниң составында кирип турар республикалар бюджеттерин, автономнуг областар болгаш округтар бюджеттерин, чер-чер бюджеттерин киирер».

28. 139 чүүлдү ушту каапкан.

29. 161 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«161 чүүл. РСФСР-ниң Күрүне бюджедин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели ажылдап кылыр болгаш РСФСР-ниң Дээди Соведи бадылаар».

30. 164 чүүлдүң үшкү кезээнге «РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму» деп сөстерни немээр.

31. 176, 177 болгаш 179 чүүлдерге дараазында эдилгелерни киирер:

«176 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, оларның күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарының, министерстволарының болгаш ведомстволарының, күрүне болгаш ажыл-агый чегелелиниң база контроль органнарының, оларның кава чагыртып турарындан хамаарылга чокка, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларының болгаш каттыжыышкыннарының, хөй-ниити организацияларының болгаш шимчээшкиннериниң, албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш хамаатыларының РСФСР-ниң девискээринге күштүг болуп турар хоойлуларының шын болгаш чаңгыс аай күүселдезинге дээди хайгааралды РСФСР-ниң Чиңгине прокуроору база аңаа чагырткан прокурорлар боттандырар.

177 чүүл. РСФСР-ниң Чиңгине прокуроорун РСФСР-ниң Дээди Соведи томуйлаар. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге бадылаар болгаш аңаа отчёттуг болур.

РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларның прокурорларын республиканың эрге-чагыргазының дээди органнары-биле дугуржуп турааш, РСФСР-ниң Чиңгине прокурору томуйлаар.

РСФСР-ниң девискээринге өске-даа прокурорларны РСФСР-ниң Чиңгине прокурору томуйлаар».

«179 чүүл. РСФСР-ниң Прокуратура органнары чаңгыс аай системаны тургузар болгаш РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларның, автономнуг областарның, автономнуг округтарының суверенитедин чарлааны-биле холбаштыр болуп турар чогумчалыг өскерилгелерни киirеттирбейн албышаан,

— дээн чорукту болгаш бот-боттарын хүндүлежириниң принциптеринге РСФСР-ни болгаш ССРЭ-ни тургузар дээн оларның чүткүлүнге баныр чедирбишаан:

эрге-чагырганың чер-чер органнарының төлээлекчилерин киириштирип тургаш, РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның эрге-чагыргазының дээди органнары-биле кады Федеративтиг керээниң төлевилелин ажылдап кылырын болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизинге ону чугаалажып көөрү-биле киирерин РСФСР-ниң Дээди Совединге, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга дагзыр.

III. РСФСР-ниң Конституция судунуң дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылырын болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизинге чугаалажып көөрү-биле ону киирип эккээрин РСФСР-ниң Дээди Совединге дагзыр.

IV. Националдарның түскай догуннаар эргелерин, оон иштинде оларның бот-башкарныр эргезин, бодунуң политиктиг статузун хостуг-биле тургузар, бодунуң экономиктиг, социал болгаш культура хөгжүлдезин хостуг-биле хандырар эргелерин РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи бадыткаар болгаш хүндүлээр.

V. РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарының суверенитедин чарлааны-биле холбаштыр болуп турар чогумчалыг өскерилгелерни киireттирбейн албышаан,

РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларның, автономнуг областарның, автономнуг округтарының суверенитедин чарлааны-биле [illegible].

VI. Бо Хоойлу ону хүлээп алган үезинден эгелээш, күштүг болуп кирер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1990 чылдың декабрь 15.

Кыштың аагы—кыпсынчыг-ла

КОЛ-ЛА ЧҮВЕ— ЧАШКАННАВАЗЫ

Республиканың ажыл-агыйларының девискээринде хар чоорту улгадып, соок дыңзап кел чыдар. «Ниитиниң малын кыштан канчап хүр ажырып алырыл?» Бо айтырыг бо хүннерде кедээ ажыл-агыйның специалистерин дүвүредип турар. Чүге дээрге чамдык ажыл-агыйлар чайгы үеде мал чеминиң курлавырын четчири-биле тургузуп албаан, а өске совхозтар ону четчири-биле белеткеп алза-даа, амгы үеде мал чеминиң чарыгдалынга шыңгыы контрольду тургуспас болза, ол аңаа-ла төтчегеттиниp каап болур. Ынчангаш мал ажылының специалистери кышкы хүннерде аңаа олуруп шыдавазы билдингир ышкажыл. Бо талазы-биле байдал Чөөн-Хемчик районунуң «Искра» совхозта канчаар тургустунганыл? Ону төдаргай билип алыры-биле бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Доржу ол совхозтуң кол зоотехниги В. К.-Л. Моңгуш-биле ужурашкан.

— Кышкы үеде малдың хырны тодуг болза, ол соок кыштан хүр-менди, дешпилделиг ажар болгай. Мал чеминиң курлавырының талазы-биле байдалыңар кандыгыл, Валерий Көк-Ламаевич?

— Совхозтуң шээр малы 23 муңгаш, а бода малы 5 муң хире. [illegible] турар. Амдызында шээр-даа, бода-даа малдың дедгилдели чүдээр, бансыраан чүве чок. Совхозтуң девискээринде хар чүгле, соок база-ла ындыг моңгус дыңдыг эвейн тур. Өскээр чугаалаарга, малды кыштан хүр ажырарының чогумна шыдалдаазын негей бээр айлар ам-даа мурнувуста болдур ийин. Манаа хамаарыштыр чугаалап каар кол-ла чүве — курлавырда мал чемин кайы хамааны чок чашканнаан ону төтчиглевейн. Чүге ынча дээрин ол дээр болза, бистер бо чайын мал чеминиң курлавырын эртенги чылдарынга деңнээрге эвээштиге белеткеп алган бис. Дараазында чижек аңаа бадыткал болур. Бир эвес эртен чылдарын бир чедиглерни башка онаашир 13 чем единицазын белеткеп алган турган болзувусса, бо чылын ооң чүгле чартыы хире — 8 чем единицазын чарыгдаар бис. Мал бо чижектен алгаш көөрге, белин бо чылын белеткеп алганывыс мал чеминиң курлавыры эвээш болуп турары илдең ышкажыл.

— Шээр мал одарының байдалы кандыгыл? Совхозтуң девискээринге чорааш көөрге, дадаазыннай тарып каан тарааштыг шөлдерни аңаа чайгаар үнген одар шөлдеринден хөй кылдыр көстүр боор-дур. Оон ыңай силерниң шээр малыңар 15-18 чыл бурунгаар турганынга бодаарга, дыка кызырлып келгенин билир мен. Ам ооң баш санының өзүлдези кандыгыл?

— Ол шын, ам оларның санын өстүрер, продуктилуг чоруун бедидер дээш ажылдап турар бис. Амгы үеде шээр мал одарының хемчээлин делгемчий бергени. Чайгаар үнген сигенниг черлерде одар [illegible], оон ыңай [illegible] вис. Ниити байдалывыс андаазында [illegible] ла дүүргенчиг эвес. Кышкы чер четчир. Оларның хөй кезии электрификацияттынган, артезиан-кудуктарда бичии моторлар ажылдап турар. Малдың олуп хонаар черлер чон-даа болза, хураганнаткы кошарлары, малдарлар болдур байдал турганынга боор чок ийин. Чылдагааны — [illegible] хамаарылгалары-биле хандырбайн тур.

Бистиң девискээрин турар бир чүве бар. Ол болза, кыштаглары оорлап, тонап турары. Чурттаар баштарывыстың чанында малаарының [illegible] бүгү аңналгаан боор-дур. Курган штукатурна, шифер соора көрбес — чүдүрген алгаш баар-дыр. Бир бөрге ай тырыг оң болуп турар болдур ийин.

— Малчын кадрлар болгаш оларның хандырылгазының дугайында чүнү чугаалап болур силер, Валерий Көк-Ламаевич?

— Ажыл-биле чугаалаарга, бисте малчын кадрлар чедишпес. Оон уламындан бистер харысалга чок нижелерни мал ажылынга аптырып турар бис. Мал ажылынга аныяк кижилерни хаара тудар, бо ажылга хандыкшылдар ажылдарны чогаадып турар бис. Ынчалза-даа оларны ог-биле-даа, чугуур херек чүүлдер-биле-даа хандырып турда, ажылга кызыгымнас боор чүве-дир. Бо чылын белин үш аныяк кижи ажылын каггаш, чоруй бардылар. Ынчалза-даа бистиң совхозта ажылынга эр-харысалгалыг эки ажылдыг хойжулар чок деп болбас. Манаа оларның чамдыктарын адап каайн. Олар болза, Александра Моңгуш, Дарыг-оол Ооржак, Наташа Ондар болгаш өскелер-даа-дыр. Ооң ыңай совхозтуң 24 малчыны аренда хевээри-биле ажылдап турар. Олардан чүгле беш кижи совхоз-биле чарган керээни күүседип алган. Мында кол-ла чылдагаан бар. Ол болза, малчыннарның хөй кезии аренда деп чүл, оон алыс утказы чүдел дээрзин ам-даа эки билбейн, ону хамы шиңгээдип албайн турганында.

Хандырылга талазы-биле айтырыг чугаар. Райподан келген бараннарны, ылаңгыя чигирни оларга чедиштир хуваарып кызыдып турар бис. Сүт-биле хандырылганы ийи водовоз боттандырып турар. Кышкы үеде чылыглыг эки ажылдаар малчыннарга хөвөр бараан-нар садып алыры-биле талон бээр деп шугурушкан бис. Мурнакчылар-дың чыл төн чүлүнде шаварткеш, ынчан оларга талоннарны тывсыр бис.

— Кол-ла чүве — мал чеми болгай. Ону шын чарыгдаары — малды кыштан хүр-менди ажырып алырынга улуг дөгүм болур ындыг ийикпе Валерий Көк-Ламаевич?

— Ийе, ындыг. Бисте амдызында сиген, саваң, силос, сенаж, витаминниг сиген даалгалы бар. Оларны мал фермаларынга тайжу кодааннарга чедирилип чадыр. Оон чедиштирер, [illegible] лаар, намнаар ажыл бис. Мал чемин ажыглаашкынга хайгааралды [illegible] тургускаш, [illegible] чашканнаа» дээр бис.

САКМАНЧЫ

Чөөн-Хемчиктиң Хорум-Даг. Чаа хураганнаан оң ажыг хойнуң чанында тур бис. Көңгүс чаш хураганнар эмиг дилеп, элен-тендин кылаштажып турлар. Хойжу аалда аныяк сакманчы Куулар Чойганмаа бир хураганны тудуп алган, өөрүшкүзү илдең каттырып тур. Ол эрткен чылын ада-иезинге дузалажып, сакманчылаан. Ийи чүс ажыг хураганны доруктурган. Ам база хураганнар ажаар хүндүлүг ажылын эгелей берген.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Чугаалажыылыңарам

АГРОНОМУВУС «ХОЗУП» КААПТЫ ЧҮГЕ? АМ КАНЧААРЫЛ?

Ажыл-биле чугаалаарга, 1989 чылдың апрельде бистиң «Большевик» совхозка Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң доозукчузу Солун-оол Ховалыг хуваалда ёзугаар кээрге, амыраанывыс чүге дегишээр! Чок, чүгле мен эвес, а бүгү совхозтуң тараажылары, механизаторлары амырап, өөрүп турдувус. Ынчангаш канчаар, хып дээш аныяк эр бистиң совхозтуң чер ажылын «аңдара» тудуптар боор деп идегээн бис.

Аныяк кижини машинага олуртупкаш, оон-биле кады хову-шөлдер кезип, мал чеми, тараа, ногаа, картофель тарыыр черлерин таныштырып, таныштырлап, патла болган мен.

Көрүп турарымга, агроном шымырак ажылдап келеди. Ол чылын чаагай дүжүттү алган бис. Республиканың белин баган эвес кежээ түңнелдиг болган бис. Күрүнеге тараа дужаарының планын 4 катап ажыр күүсеттивис. Ажылдааарынга эптиг болзун дээш кол агрономга «Москвич» фургон база бердип каан бис.

Чаа [illegible] ажылдап турары чугаалап турдувус. Ынчалза-даа бо чылын [illegible] «[illegible]» кестү берген. [illegible] май-июнь айларда 35 хонуун, а август-сентябрьда [illegible] ажылдаваады. Ол дээн партком секретары, профком даргалы-даа каш удаа чугаалашкылаан. «Ажылга [illegible]» [illegible] болган. [illegible]. [illegible].

[illegible] «Москвич» [illegible] 1990 чылда [illegible] бирык [illegible] болур. [illegible].

[illegible] Ам кол агроном чок бис. Специалист [illegible] бүдүрүлге [illegible] ол [illegible] директор [illegible] артык ролаңну болур [illegible]. А Солун-оол Ховалыг ам Шеми [illegible] интернатта [illegible] ажылдап [illegible]. Шкоданың директору ол [illegible] чүге [illegible]? С. Ховалыг [illegible] ажыл-агый [illegible] ол [illegible] тургулдап [illegible]. [illegible] Аза кандыг аай [illegible] бо агрономда онзагай [illegible] бар болганы ол бе? Совхоз-биле саңнажып албышы [illegible] алырга [illegible] дир.

Агроном Солун-оол Бартыштыяның Ховалыгның совхозтуң «хозун» [illegible] интернатта [illegible] турарыл? [illegible] орфуман түскай [illegible] Оон [illegible] чоруур [illegible] кайы-биле күзелин чедип ап шыдавайн чоруур эвеспе?

Ынчангаш совхозтарның специалистери кандыг болур ужурлугул, оларның директор-биле харылзаазының-даа дугайында чугаалажып көрээлиңерем. Солун [illegible] бистер [illegible] база сүмелеңнер бис. Черле демнешпес болза, бода рынокче шилжиир үеде [illegible] бээр. Директорларның, специалистерниң-даа бо чугаага киржири-биле ынгырып тур мен. Бодалыңар, саналыңар чүү ирги?

Валентина КУУЛАР,
«Большевик» совхозтуң директору.

Төрүттүнген хүнүнден бээр 170 чыл болган

А. А. Феттиң төрүттүнгени хүнүнден бээр 170 чыл болган оон декабрьда —бо айда демдеглеп эрттирип турар. XX вектиң эгезинде Феттиң чырык чаагай лириктиг шүлүктери ол-үениң шылгаралгай шүлүкчүлериниге безин эки салдарны чедиргилээн.

Шүлүкчүнүң салым-хуузу аар-берге болган. Оларның ег-бүлелеринге амга чедир эки тодаттынмаан эпчок, чажыт байдал шүлүкчүнүң хуузу амыдыралынга уярангыг салдар чедирген. А. А. Феттиң ханы ыжык аавазы немец бичии дүжүмет, ашаа И. Фетти каггаш, Орёл чурттуг бай ызыгуурзан А. Н. Шеншин дээрзи-биле каъзы 1820 чылдың күзүнүнде Россияже дезипкенин. Ында оларга оол төрүттүнген. Ол соонда барып кайгамчык шүлүкчү болган.

14 харлыг Афанасийге улуг когуп таварышкан. Ону Шеншинниң оглу эвес, сурас деп санаан. Оон-биле бай өг-бүлениң оглу боор ат-алдар-даа, эге-бот-даа дужаан. Ат-оны ол Афанасий Фет деп адап алган. Ындыг «шынты» немец [illegible] оолду сурас дииттирип чарып, камгалаан.

Хөй үзаа эзлеп келгениниң түңнелинде 1837 чылда Шеншин деп фамилиязы эгиттинген. Ол үеде ол куралаазы гвардияның штабс-ротмистрап, бай помещик, чечен чогаалда сурагтыг кижи, элээн каш шүлүктер чыындыларының автору апарган турган. Ооң дыка хөй шүлүктеринде аалга чогааттынгылаан, ону хэзы-бүрү журналдарга мактап шаг болган. Ооң шүлүктеринге И. С. Тургенев, Л. Н. Толстой, Н. А. Некрасов олар ынак чораан-нар.

А. А. Феттиң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында чаңгыс чер-чурттугларынга турасхаатхан Орёлда музейниң экспозициязы көргүзүп турар. Ыйнчалза-даа ооң чоок кижилери шүлүкчүнүң арыг чаагай арын-нүүрүнге эгиттинмес ореилиг арткан. Шүлүкчүнүң төрүттүнген чери — Шеншинннерниң колан-турлаа турган Новоселкиде чүү-даа арткан. Шүлүкчүнүң 17 чыл чурттааны Степановка суурда чүгле чаңгыс хоорбек артып калган. Орёлдаа 25 километр ырында Клеймёнове суурда чүгле бора-бүдүн хүрээ бар. Ында шүлүкчүнүң болгаш оон кадайы Мария Петровнаның сөөктери.

ЧУРУКТА: фото-чуруун Афанасий Афанасьевич Фет Лев Николаевич Толстойнуң кадайының дуңмазы, кайгамчык музыкант Татьяна Андреевна Кузминскаяга турасхаатхан [illegible]. Шүлүкчү ааза чамдык шүлүктерин бижип турасаадлыг чоорда.

СЭТА-ның фотохрониказы.

А. ФЕТ.

Авай! Сонга караан бакыла даан,
Арыг-силиин, ак-чайт тырыын!
Дүүн дииспей борбак хаайын
Дүрбүп чүнган, даштын соок боор.
Ону харын
Оштап орган кужур-лур ок.

Ылавылап топтап көр даан:
Ыяш санай будуктарны
Кылаң көккүр
Хыраа шыпкан.—
Чаданнарның кырын шыва
Чашкылап каан хөвек ышкаш.

Чаңнысаа бедик дагже
Шанак сөөрткеш халчып нер,
Чараш. хөглүүн!
Чеп аа, авай? Болуи база:
«Селгүүстээли шымда. че!» — деп.
Чорушпейн сеглээр боор сен.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ
очулдурган.

СОЛУН, АЖЫКТЫГ ЭРТКЕН

Каа-Хемге мындыг солун маргылдаа черле болбаан боор. «Бурунгаар» совхозтуң директору, парткому, Бүрен-Хем кожээ Совеги «[illegible]» шацналы хоол — бөмбүүнге маргылдаа эрттирген. Аңаа эр улустуң 1[illegible] хары улустуң 9 командалары киришкен.

[illegible] хүн үргүлчүлээн чиңге демиселдиң түңнелинде эр улустан бирги черни Кызылдың педагогика институдунуң найыралдыг командазы алган. Херээжен командалар арасындан бирги черни — шөлдүң ээлери, бүрен-хейчилер бузуреллиннге ээлээн.

Маргылдаа бедик организастыг байдалга эрткен. Шөлдүң ээлери келген аалчыларны ийи хүн иштинде аъш-чем, удуур-чыдар чер-биле хандырган болгаш машиналарны чылыг гаражка тургусканы таарымчалыг болган. Совхоз директору Алексей Монгуш кол судья болуушаан, бүгү-ле организастыг айтырыгларны бодунга алганы өөрүнчүг. Удуртукчу кижиниң ролю бедик деп чүвениң бир херечизи ол.

Маргылдаа үезинде ойнакчыларның арасындан шала эпчок чүүлдер база туруп-даан. Кызылдың башкы институдунуң үргүлдер командазы кедээ спортчуларга ийи улаштыр үттүрүпкаш, ол-ла хүн чанып-каннар.

—Бо хире бедик, улуг хиреде силерниң спорт залыңар эки кылдынган-дыр аа? — деп, кол судьядан айтырдым.

— Бо залды чылыгладыр дээш хоорзалар дилеп шаанга кирген бис. Батареяларны база тыпкылап алдывыс. Чылыг киирерин-ге 6 муң рубльди чарыгдаан бис. Акыяктарга херек — диди.

Шынап-ла, сагыш човангыр удуртукчу деп билдим. А район төвүнден чаңгыс-даа дарга келбээн. Чон арызынче кирип, амыдырал-чуртталга-биле таныжары амгы үениң негелдези эвес ниги бе?

Лазо МОНГУШ,
Маргылдааның судьязы.

Көрүш

ТҮҢНЕЛДЕН ҮНДҮРЕР

Бо чылын Тывага, база бүгү чуртта ышкаш, нарын политиктиг байдал тургустунган, үжүр-уткалыг, бөмбүш чединиң талазы-биле айтырылгалары болуушкуннар болгулаан. [illegible] херлээледирин ат чок бүдүү болуушкуннар улам саддарын чедирген. Кижиаймыртай [illegible] чемистерниң [illegible] ларынга хөй-хөй [illegible] [illegible] тудза даарып [illegible] турган тураар. «Ат чок бүдүү болуушкуннарның шылгаларын чорудуп турар бе?» деп айтырып, ону [illegible] айнал чок чурук [illegible] ажыл-чоруктун [illegible] баар болгулаар. [illegible] Аңгы [illegible] [illegible] чок [illegible] бооп [illegible] [illegible] рынга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чок материалдарның истелгезин чорудуп турар деп демдеглексээ-дир мен. Арткан материалдар милиция болгаш өске-даа эрге-хоойлу органнарының ажыл-ноорудулгазынга хамааржыр. Ынчалзажок республикада нарын политиктиг байдалды, болуушкуннарның күзенчиг эвес [illegible] ажылдаалааш. КАЧК [illegible] [illegible] чамдык ат чок болуушкуннарны боддуубазының талазы-биле, маңгыш национал арасының харылзааларынга хамааржыр материалдарны истээриинге киржип турар. Чамдык хоралакчы кижилер кыжаныглыг чагаалары болгаш үнүн чорудуп негээн хуудустарны таратып турганы чажыт эвес. Бо чылын ындыг 30 факт тодараттынган. Организациялар болгаш бөлүктер адын тудуп алгаш, күш-биле заажылаарын кыжанып каан ат чок чагаалар хөй-нүүтүнүң дүвүрелин бодуурган. Оларга хамааржытыр эрге-хоойлу органнары истелгени чорудуп турган. Оон-биле чеөгелештир шак мындыг кыжаныгларның болу бербези хамааржытыр хемчеглер алдынган. Оларның авторларын илдүү белдене берген.

Алдынган материалдарның аналызын көргүзүп, ол кол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болуп турар. А оон чыдынганы — [illegible] [illegible] [illegible] «[illegible]» [illegible]. Чижек, Тээли-Хавааа бир [illegible] [illegible] кижи Совет эрге[illegible] ат чок кыжанышыг бижээн. Ындыг таварылга Чөөн-Хемчиктиң Шивилиг база болган. Хуула аймагы [illegible] ниң чылдагааны база бар. Чижээ, Торгалыг суурга партийны секретарьның, ведоо Совет депутадыныйң соңгазынче бээ [illegible] [illegible] кээр [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Болгаан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] кожалары чоок [illegible] чүүлдер саддарлыг болган. Ол ышкаш мындыг чагаалар харын-даа хүнзээшкинниң ужун белен бижиттингек болуп турар.

Чамдык кижилерниң социал айтырыгларже киргээгеп [illegible] ат чок [illegible] [illegible] [illegible]. Олардың күткүүшкүнче өскелерин хаара тудары эршээл чок. Орус национал хамаатыларның белеткээни орустарны үнүн чорудуп албадаан хуудустары шак мындыг күткүүшкүнүг.

Социал психологтуг дынзыгышкының чиндиглениишкини, национал арасының харылзааларынга үндезилеттинген дурбуш-жүүшкүннер кем-херек үүлгедикчилерин хуудустар, бижимелдер ыдырынче ыдалаан. Бо чайгы митингилээшкиннер орустарга-даа, тываларга-даа удур кыжаныгларны тургузарынга идиг болган. Ындыг чүүлдер тарадып турганнар тодараттынган, оларга хамааржытыр истелге чорудуп турар. Чаданага билдинмес кижилер хөй улус чыглып ээрлеве [illegible] 7 хуудустуг орус болгаш тыва дылга бижик кагзы маштиннага парлапкан, аңаа. Бо фактыга хамааржытыр истелге хевек оттурган.

Сорттарның болгаш тываларының арга[illegible] таг тывылдырган чайыг болуушкуннарның анализин кылдып олура, мындыг айтырыгга кээп болур: кижилерниң [illegible] харылзааларынга [illegible] чок чүүлдерниң [illegible] чүү ышкаш болган — ат чок фактылар бо аазы оларны дыңнадыр айтыр [illegible] бе? Сатан-сегенилер таанымдаан, [illegible] 1989 чылдың [illegible] [illegible] [illegible] айтырыглары [illegible]. [illegible] [illegible] школа тургузарының айтырыгларын чураар [illegible].

Социал дойлуушкуннар; бо чылдың кичээндириглери республиканың чурттакчы чонундан каттыжылганы база улуг харыысалганы негеп турар

тырыы-биле холбажып эгелээн. Бо айтышыга турачкаалган хоорайжылагарның эге [illegible] [illegible] [illegible]. Политиктиг чырыдылыыжкын бажыңынга 1989 чылдың августа болуруун бүдүүзүнде улус өөредилгезинин ажылдакчыларының бирээзиниң адрезинге ат чок кыжаныг киирген. Оон чыл төөнүзүнге чедир 6 мындыг факт болган.

Соңгулда мурнунуң демиселиниң үезинде Тыва Арат Республиканы аддаржыткан болгаш национал барымдаалап бадылаарының дугайында кыйгылыглыг материалдар кеступ келгилээн. Республикадан дашкаар хөй кижи кожууз чоруттаныйнын соонда, июль айда оруктарны үнүн чорудуп албадаан материалдар тыптып келген. Моон кээргe, ат чок болуушкуннарның тыптып кээр чылдагаан дээр бо чогаа ийи хүн оота ажылдаткан Цаагза болгаш эрге-чалыгга онаарларының тейлилбир [illegible] соонда-даа чамдык коллективтеге даңчырчуга айтырыгга чадазынга чедип турган.

Ол ышкаш чамдык массалыг информация чепсектериниң талазындан холзээжиниң хорлазаагарынче база мындыг-ла кончуг күзенчиг эвес вольду киргенин демдеглээр аапар. Политиктиг болгаш мөзү-шынар талазы-биле харысаага чок чоруктуң бир кеску чижээ Марина Шакинаның «Тывада орт» деп чүүлү («Новое время» № 35) болган. Автор үк чүүлүнде шын эвес фактыларны ажыглап алгаш, национал айтырыгларны сайгарып оралдашкан. Ол мынча деп бижээн: «...кыжаныглыг хуудустар болгаш ышкыг чаргалдар (оон соолунда киргээ) саттынып турар бажыңнарда хүн бүрүзүнүң аялбыр чүвени-ле». А харын чылында [illegible] [illegible] болган хөйлү-бүрүм [illegible] [illegible] [illegible] материалдарны [illegible] [illegible] хуудустарны автор бооп [illegible] [illegible] ол байдал-ла материал чыланганы аңаа дыңнадым тиирги [illegible] [illegible] кижилер билээр турар. Бо кижи-биле [illegible] [illegible] национал арасының харылзааларынга хамааржыр материалдар-биле сиилдэжилган [illegible] [illegible] журналистерже таныштырган. Ындыг айтырыглар хөй талалыг, ынчангаш ону кончуг тура чок бүдүрделдиг болуру таарымчал.

Ркомп шилиилге-биле холбаштыр социал дойлуушкуннар болгаш бо чылдың кичээндириглери республиканың чурттакчы чонундан каттыжылганы база улуг харыысалганы негеп турар. Бистиң сорулгавыс — шынзы болгаш иштеги айылдыг [illegible] бөрээге, национал өжээниишкинже угланган бичимелдер дуржуруушкуннарга [illegible] [illegible] [illegible]. Политиктиг демократтаныш салдары-биле, [illegible] сайзыраңгай [illegible] [illegible] ат чок материалдарны белеткээн тодарактарын [illegible] [illegible] үшкенча [illegible] [illegible] [illegible] бо сорулга улам чугула болгаш харысаалгалыг. Бистиң таарыштырааш сеткилин [illegible] [illegible] оларның чамдыктары ат чок материалдар тарадырынга киришкен, хөйнүүг арта базып, шмн-херек үүлгедиринге киржип болур. Ынчангаш улуг-биле дээрбе республиканың бүгү чурттакчылары мындыг харыысалга чок чүүлдерге удур туржуп, каттыжылгаарысты болгаш хамаатының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис.

Владимир ЧАНЗАН,
Тыва АССР-ниң КАК-тың кижилер начальнигиниң оралакчызы.

Критика болгаш библиография

ЭКИ ЧОГААЛДАР БАР

«Улуг-Хем» чечен чогаал альманах элээн каш чыл бурунгаар тыва дыл кырынга чылда ийи катап улуг хемчээлдиг ындыр үнүп турган. Оон ындыг орус дылга база бөле ындыг турар. «Тоорту чылда 4-6 катап үнер журнал (хетүүгүл) кылып: аар чүве» деп туруп, чылда үнер ийи кылыш альманахты дөрт катап үнер бичии хемчээлдиг альманахтар кылып каан. А орус дылдаазы база-ла ындыг кылыргылаан. Оон боор ам элээн хөй чылдарның нүүрүн нефе-даа берген болурукса, альманахтың амдаа сеткүүл кылдыр хуузаан. Кижи ам безин оттарга, бистиң шажын үзүп тургулаан ийи улуг альманагывыс харын журнал (сеткүүл) уну-уткалыг турган. Хүре. Чүге дөвүн аа проза, поэзия бүлүмнарындан аңгыда. янзы-бүрү өске бүлүмнар база барык доктаамал үнүп турган, чижээ, критика, библиография, «Уруглар бүлүн», «Чылдар болгаш кижилер», кызыл юбилейлиг байырлалдарга турасхаатхан бүлүмнар дээш, оон-даа ыңай.

Оон-биле чергелештир ол альманахтарга аньяк болгаш эгелеп чоруур авторлар база колдуунда доктаамал элээн улуг шөлдү ээлеп тургулаан. Ол ышкаш нотамыг мөгшерлерниң портрет, чурук, кааста[illegible] база кансырылгалап турган болгай. Сөөлүү чылдарның бичии альманахтары колдуунда [illegible] [illegible] болгаш очулгалар-биле ээлеттиниң, өске бүлүмнар үнгее-даа, ында-хаая-ла апаргылаан, Чижээлээрге, «критика, библиография», «уруглар бүлүмнар» ышкаш чугула бүлүмнар бир үнер, бир үнмес болу берген. Ол бичии альманахтарда колдуунда-ла Чогаалчылар эвилелинин кежигүннерининг чогаалдары парлаттынгылаан болгулаар. «Критика, библиографияга» ында-хаая кол критиктерниң чаңгыс-чүнгүс чүүлдери үнүп келгилээр, а библиографтыг чүүлдер, квартал дыш, чылдың доңгулдуг (кезектеп азы жанрлар айны-биле) сайгарылгалары, чаа үнген чогаалдарга рецензиялар, ылангыя номчукчуларның рецензиялары болгаш болдаларым шуут вагы болтан.

Мен мында 74 дугаарлыг чечен чогаал альманагында үнген калбак чогаалдар талазы-биле бодумнун чамдык болдаларымны илергейлекседим. Хамыктың мурнунда, альманахтың бо дугаары өскелерден кезулдурле ыгаалыг болуп турарын айтыксаан мен. Ол чүл дээрге бо дугаарда кежигүн эвес авторларның чогаалдарын кажангмайындаадаа. Кайн-даа жаңда элбек хөй кылдыр үндүрген-дир. Ындыг төлбүже, альманахта оңжуп оңгагай доңгу, тоол бижиттингилерин чогаалдар база эбек болганы солун.

Кирген чогаалдарның арасындан Моңгуш Кенденнин «Шаандагы частын чылыы» деп кыска тоожузундан киирген үзүндүзү чедиишкиннинг бижиттинген, эки чогаал төрүттүнүп турар-дыр деп демдеглексе-дим. Киирген үзүндү улуг эвес. Ынчалза-даа ук чогаал авторнуң бир талазында, улуг хемчээлдиг калбак чогаалдар бижиир талазы-биле арга-мергежилиниң кеску тодарап олурарын; өске талазында, кыска үзүндүде безин чогаалда маадырларның мөзү-бүдүш, овур-хевирлери карак-ка шуут кестүп кээп турар кылдыр чурук бижип турары оон талантызынның болгаш чедиишкиниинниң херечизи-дир. [illegible] [illegible] ве чок. Бирги арында чуглаан туран журналист кижиге лириктиг маадыр болуунуң амыдырал-чуртталгазын, ажыл-ижин төөгүп чугаалап турар. Сереңмаа биле Алдын-Херелдиң арызында эп-найырал, ынакшыл харылзааларлы ук эгелерден улам тодарап,, чогумчалыг чоокшулажып олурар. Ынчалза-даа тоожунун эгезинде автор Алдын-Херелди Сереңмаа-биле эвес, а бодундан 15 хар аньяк Чойганкыс-биле каш чыл бурунгаар озалдап ег-бүле тудкан, бир уруглуг апарган чурттап турар кылдыр көргүзе каапкан болгай. Ынчангаш дараалында үнер эгелерден Сереңмаа биле Алдын-Херелдиң арызында кымтыг ынакшыл оон ынай канчаар хөгжээр база бүгүрээн номчукчулар номчуурун солун болуп артып турар. Оон кадында, бир талазында, Сереңмаа, Алдын-Херел, өске талазында, совхоз директору Сайын Моңгушович-биле оон оглу Белек оларның аразында чогаалда илерен, улам дуккүүрен олурар чөрүлдээ канчаар кижүүрүн, доостурун номчуурy база солун болуп артып турар.

Тыва эки турачылар Алачурттуң Улуг дайынынга канчаар киржип, дайылдажып чораанының дугайында эгенинден төнүүзүнге чедир истеп, төөгүп бижип каапкан Оюн Кодур-оолдуң «Эки турачылар мурнуку шугумда» деп хроника-документалдыг тоожузу төөгүчүлерге, шинчээн эртемденнерге, башкыларга, лекторларга болгаш бүгү-ле номчукчуларга үнелиг, солун материал болур. Ук тоожуну таптаашкын үезиниң администрация-бюрократчы удуртукчу даргаларының үржүүбиле аап-саап чылдагаан-нарга шырымаланып алгаш, чээрби ажыг чыл чырыкче үндүрбейн, хорун чыттырганының дугайында Ю. Кюнзегештиң эге чүүлүн номчааш, кижи кайгаар.

Ук тоожузун автор колдуунда чечен чурулга аргазы-биле эвес, а болуушкуннарны, [illegible] шак, ай, хүн, орук-суур аайы-биле ол-ла хевээр эш [illegible] [illegible] [illegible] лерден болгаш архив материалдарындан [illegible] [illegible] [illegible], тып алганының аайы-биле документалдыг доңгуузу-биле көргүзүп бижип турар. А ол херек кырында диригг факт, барымдаалар, сан-түңнерни, эрес-диим чаалажышкыннарны номчуп, таныжып, билип аары кымга-даа эртык эвес, солун болур ужурлуг.

Моңгуш Эргептиң «Чаартылга» деп чечен чугаазын хуумда кончуг дээштиг, эде чара сойгалаашкын кыжырыг-шоодуг аргазы-биле чуруп бижиттинген, үе-шагның судалын, байдалын өттүр көргүскен эки чогаалдарның бирээзи деп билирдир мен. Шынап-ла, бо хоочун башкы болган чогаалчының бо чечен чугаазында дег [illegible] [illegible] [illegible] дап чораан пйнипе. азы амдаа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чамдык журналистер, редакторлар болгаш маадыр-[illegible] [illegible] [illegible] даргалар, ылангыя таптаашкын үезинде болгаш чамдык таварылгаларда, амгы-даа үеде бар болуп турар. Олар бо чогаалды номчааш, боттарының арын-нүүр, овур-хевирлерин дораан-на таныгылап каар-лар боор.

Бичии хемчээлдиг чечен чугааларның арасындан Зоя Амыр-Дөңгактың «Татьянаның салымы» болгаш «Ыдыктың кайы» деп чечен чугааларын мен чогаадыкчы талантылыг болгаш чугаалал салым-чаалыныг кижиниң бажынга чуруттунуп бижиттинген [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бижиттинген чогаалдар-дыр деп билдим. Чүге дээрге ук чогаалдар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чоглар-биле делгем [illegible] нарлыг чогаалдар-дыр. «Татьяннаның салымы» деп чечен чугаада бот-боттарының аажы-чаңын, мөзү-бүдүжүн, чаңчылдарын, харык-шинектерин хандыр билчип алгайн чыткаш, ашак-кадай болуп, амыдырал кошкаш, таарышпайн, бураашкынга дүшкен ийи аныяк кижиниң салым-чолун көргүскен. Ук Болуушкун бир-ле хем кыдыы тайга черде эвээш чурттаныкчылыг бичии орус суурга дыны сөөлүнүң чыдарында болуп турар. Чечен чугаа бичип-даа бол, ында маадырларның мөзү-бүдүш, овур-хевирлери кончуг тода кестүп кээп турар. Гриша дээрге бодунуң күш-шыдалынга-даа, ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга-даа бузурелдиг, бодунуң дорт бүдүштүг аныяк кижи. Ол аажок ажыл-ишчи, чүү-даа чүвени бүзүрелдиг, ылаптыг кылдыр кылыр. Кылып, бүдүрүп, дилеп, тыптыныя алганы бодунуң эт-херекселинге, өнчү-хөреңгизинге ээ-харыысалгалыг, хумагалыг, харын-даа хыныыр байдалдыг кижи. Аңаа удур, оон кадайы болган Татьяна чүнү-даа кылып, бүдүрүп, күш ажыл кылып чаңныкпаан. Ол бодунга бүзүрел чок. Чүвеге хумага, камналга, ээ-харыысалга чок. Чүңгүдаа кылгаш, чүнле ирей аар. [illegible] [illegible] [illegible] кылып чадааш, үрел-үрел сүтке октагылашкаш нырган Никифорга туттуруп, оон болгаш сууруун бүгү чурттакчыларының кижилиг номчуун тайындырган. Чүве хайыр бербес, харык-шинек улуг ном чым чогу-биле ол киргеничиг...

Альманахты хоочун новелла бижикчизи Моңгуш Доржуңнуң ийи новеллазы-биле эгелээни таварылга эвес деп бодаар мен. Оон новеллаларын чон кончуг сонуургап номчуп турар болгаш оон чаа чогаалдарны доктаамал манаар апарган. Бо ийи новелла база-ла оларны черле хомудатпас деп бодаар мен.

Моторк Тиречин, бойдустуң дириг амытаннарындан (борунуң) бодунуң салгалын өстүрер, арттырар даңы канчаар демиселдиң турарының дугайында бир кайгаарал «Онет чечени бетеэ» деп чечен чугаазында солун кылдыр чуруп, бижип турар.

«Тыва бижиктиң 60 чыл оюнга» деп бүлүмнуң тыва бижикти [illegible] [illegible] канчаар, кааа үндерилген ындыг тургузалганының төөгүзүнүң дугайында болгаш баштайгы тыва башкыларның база тыва дыл талазы-биле хөй-хөй эртем ажылдарының автору, тыва дылга өөредилге номнарының тургузукчуларының бирээзи Чораан Моңгуш Допчунович Биче-оолдуң дугайында оон кадайы Чыртавай Биче-оолдуң чүүлдерин номчукчулар сонуургаш номчуп каар. Ол ышкаш «Чоннуң чаагай чаңчылдары» деп бүлүмдан Алексей Нүгүүрактың «Адыг байырлалы» деп очерингинден Тожу тываларының адыгны аңнап, даялап турар бүдүүзүнде, үезинде болгаш соонда канчаар аңаа белеткениш, кылып турганының база, байырлалдарын көргүскени солун. Ук очеркте тус чериниң диалект чугаазын, чоннуң аас чогаалын элбээ-биле болгаш билдилиги-биле ажыглап турар.

Ынчангаш иштизи-биле 74 дугаар альманахта солун, өөредилге - кижизидилгелиг чогаалдар, чүүлдер эвээш эвес болганын демдеглексеп турар мен. Чугаалап турганым чогаалдарда эки талаларын көргүзүп тура, олар четпес талалардан база шуут хостуг эвезин айтыр апаар. Мен аңаа доктаавадым. А ук альманахты кылып, бүдүрүп турар үезинде хөй-хөй орфографтыг частырыгларлыг кылдыр үндүрүпкени харааданчыг.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ.

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ДЕКАБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «[illegible] болган хообуур». 10.20 «Аал-чурттуглаар [illegible]». 11.25 Уругларга дамчыдыг[illegible]. 12.25 [illegible]. 12.55 «Үе» 13.20—13.25 Шалыңныг дөлээй маргылдааны. 17.20 Ойнаардаан чок [illegible]. 18.00 Политика форум. 18.30 «Үе». 19.00 «16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Поэзияның минуттарлыг. 19.50 «Үндүнмес [illegible] харын чүүлдү көөрүнгер [illegible]». 20.05 «Шуут [illegible] [illegible] чадар». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.50 Чүгүлүш хивер. 21.40 «[illegible]». Чаа чыл уламчылаа. 23.40 Медээлер. 23.55 — 00.10 Шыдыраага делегей мар[illegible].

ИИЙИГИ ПРОГРАММА —
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика 8.15 [illegible] фильм 8.35 9.35 Бойдус [illegible]. 4 класс. Анаг. [illegible] чаңнылы. 8.55, 9.55 Мультфильм. 9.05 Истерия. 1-ги чылы. 10.05 [illegible] 2-ги чылы. 10.35 11.35 Физика. 8 класс. Бажында [illegible] 11.05 «Те [illegible]». Журнал. 12.05 — 13.10 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 16.45 [illegible] республикалар кинопублицистиказы. «Чер [illegible]».

КЫЗЫЛДАН

17.15 «Чаа чыл бүдүү[illegible] [illegible] уругларжыга». 17.35 Медээлер. 17.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съезиниде. 19.45 «[illegible]». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съезиниде.

КЫЗЫЛДАН

21.30 «Аяна тавы».

МОСКВАДАН

21.30 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 22.35 Кыдаан. 22.40—23.15 Фристайлга делегей кубогу дээш маргылдаалар. Франциядан дамчыдыглга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15 Ритмиг гимнастика. 17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съезиниде. 19.45 «Тамчыктыг кудумчу, чаштар». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съезиниде. 21.00 —21.30 «Үе».

«Пик» дээр күрүне-кооператив акционерлиг фирма болгаш Спорт тудугларының каттыжылгазы республиканың чурттакчыларынга видеокассеталарны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — 8 рубль. Бижидилгени чагыкчының кассеталарынга азы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тур-рар.

Организацияларның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болур.

Ачы-дуза чедирер черниң турар чери Кызыл хоорайның Интернациональная кудумчузу, бажың № 1 «а», «Совет Тываның 5 чылы» стадион.

Кино

ДЕКАБРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Храм любви» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.50 шактарда. Видеозал: «Командир взвода» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Волшебное наследство» 9.00, 12.40. «Отряд Трубачева сражается» 10.40, 14.20. «Копытом туда, копытом сюда» (2 сериялыг, 16 харга чедир) 16.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Зита и Гита» (2 сериялыг, Индия) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Жажда мести» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Приключения Квентина Дорварда — стрелка королевской гвардии» 17.30, 19.30. «Трагедия в стиле рок» (2 сериялыг, 16 харга чедир) 16.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агропүлетүг — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 арлалга
аназы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Заказ № 371.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 28 пятница
№ 297 (14497)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

Чуртта байдал болгаш тургустунуп келген социал-экономиктиг база политиктиг кризистиг байдалды ажып эртер талазы-биле хемчеглер дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалы

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ССРЭ-ниң Президентизиниң илеткелинде болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының санал-оналдарында илереттинген чуртта байдалга хамаарыштыр берген анализти колдуунда деткивишаан, ниитилелде амыдыралдың социал-экономиктиг, политиктиг болгаш угаан-бодал талазы-биле бүгү-ле талаларын хаара туду тудуп турар кризистиг чорудулгалар күштелип турар деп демдеглеп турар. Девискээрлер болгаш бүдүрүлгелер аразында ажыл-агыйжы харылзаалар үстүп, бараан-акша саарылгалары үрелип, акшаның үнези кудулап, өртектер өзүп, аъш-чем болгаш үлетпүр бараанныры-биле чурттакчы чонну хандырары дыка баксырап, кем-херек үүлгедиир чорук күштелип, амыдыралдың деңнели кудулап турар. Казык камгалалының, өөредилгеде болгаш культурада кризистиг бөлүүшкүннээр ковүдеп, сагылга-чурум болгаш мөзү-шынаар кошкап, экологтуг байдал дорайтап турар. Националдар аразында харылзаалар айыылдыы-биле чидиглээн. Эрге-чагырганың ниити эвилел болгаш республика органнарының удур туржуушкуну, бүгү деңнелдерде хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарның дүүштүрүлге чок чоруу өзүп турар. Ынчангаш хөй националдыг совет күрүнениң бодунун бодарап доктаар чоруу айыылдыг байдалга.

Тургустунуп келген байдалда Эвилелди демократтыг ёзу-биле чаартыр, чурттакчы чоннуң социал камгалалын хандырары-биле экономиканы чогумчударының программазын бирги ээлчегде боттандырып чорударының үнелээнинге рынок харылзааларынче шилчир, күүсекчи эрге-чагырганың ажыктыг системазын тургузар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң комплексизин хүлээп алыры албан деп, Съезд санап турар.

Чурттуң болгаш Совет Эвилелиниң улустарының салым-чаяаны дээш болуушкуннуң харыысалгазын медереп билбишаан, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

1. ССРЭ-ниң Президентизи болгаш республикаларның удуртукчулары республикаларның суверенитедин хүлээн көөрүнге, ниити эвилел хоойлуларының ук айтырыгларын күштүг болдурар чугаалажып турар, оларның чамдык эрге-хүлээлгелерин Эвилелге эки тура-биле дамчыдып бээринге үндезилээш, Эвилел керээзин белеткээр база ат салдырар талазы-биле ажылды дүргедедир. Эвилел керээзинге ат салырынга чедир ооң бүрүн эргелеринге дүүштүр хүлээп алдынган ССРЭ Конституциязынга, а ол ышкаш ССРЭ-ниң хоойлуларынга республикаларның удурланышкак эвес ындыг хоойлулары күштүг болур.

2. Республикаларның албан-дужаалдыг кижилери-биле кады ССРЭ-ниң Президентизи Эвилелдиң болгаш республикаларның бюджеттерин тургузарынга, чурттуң экономиказын чогумчудуп чорударының хандырарынга арга бээр 1991 чылда экономиктиг айтырыглар талазы-биле түр дугуржулганы чыл төнчүзүнге чедир ажылдап кылыр болгаш аңаа ат салыр.

3. 1990 чылдың бирги кварталынга дүгжүп турар хемчээлдерге 1991 чылдың бирги кварталында продукция дужаар талазы-биле керээлерге ажыл-агыйны башкарып чорударының бүгү-ле субъектилериниң 1990 чылдың төнчүзүнге чедир ат салган турарын онза хемчеглер кылдыр санаары эгележок чугула. Хереглекчиниң ойталай бээри керээлерниң чардынмайн баарының кара чаңгыс чылдагааны болур.

ССРЭ-ниң чазаа, республикаларның чазактары 1991 чылдың онза байдалдарынга бо шиитпирниң албан хамааргалыын барымдаалааш, ону боттарының ажыл-чорудулгазынга удуртулга болдурар.

4. Республикаларның, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң удуртукчулары 1991 чылда аъш-чем болгаш кедээ ажыл-агыйның чиг эдиниң дужаалдазын күүседиринге, аъш-чемни, чоннуң херегцел бараанарын, а ол ышкаш оларны бүдүреринге материалдыг курлавырларны чурттуң девискээринге сайгарарынга шаптыктап турар кызыгаарлаашкыннарны узуткаарынга байдалдарны тургузар.

5. Республикалар-биле кады ССРЭ-ниң Президентизи акшаның үнезин чокталышкынын болдурбазынче, рубльдиң быжыглаарынче, күш-ажылдың болгаш херегцелдиң хемчээлинге шыңгы контрольду тургузарынче, дотацияларның хемчээлдерин дыка кызырарын кииршаан, бюджет чарыгдалдарын кызырарынче кичээнгейни угландырбышаан, чортка акша-чээли болгаш саң-хоо системазын быжыктырар талазы-биле 1991 чылда тодаргай хемчеглерни боттандырар, өртек тургузарының ниити политиказынга үндезилээш, курзунуң контрольдап турары өртектерни чиңгедерин уламчылаар.

6. Республикалар-биле кады ССРЭ-ниң Президентизи чонну ажыл-биле хандырарын, күш-ажылга чаңгыгынышкынны күштелдирерин, эң эргээш херегцел бюджеттиң тодарадырын, үүрмектеп садар өртектериниң өзери-биле холбаштыр орулгаларының өзүүшкүнүн, кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, культураның ажылдакчыларының доктааттынган орулгаларын өске-даа кижилерниң, ылаңгыя чурттакчы чоннуң четпес хандырылгалыг кезектериниң, пенсионерлерниң болгаш инвалидтерниң, а ол ышкаш экологтуг халап болган зоналарда чурттап турар кижилерниң социал камгалалын кииришпирбишаан, социал адырга соңгаарладып болбас хемчеглерниң комплексизин боттандырар. Хамаатыларның пенсия-биле хандырылгазын магадылаар болгаш чурттуң пенсия фондузун ажылдадыр талазы-биле республикалар-биле дугуржулгага 1991 чылда ат салырын хандырар.

Рынокче шилчип кирип тура, ниитилелдиң амыдыралынга оларның онза чугулазын барымдаалап көрбүшаан, кадык камгалалынга, улус өөредилгезинге, эртемге, культурага болгаш уран чүүлге, күш-культурага болгаш спортка күрүнениң деткимче көргүскен турарынче кол кичээнгейни угландырар.

7. Республикалар-биле кады ССРЭ-ниң Президентизи ылаңгыя экологтуг айыыл-халаптарның уржуктарын болдурбас болгаш узуткаар талазы-биле дугурушттунган соңгаарладып болбас ходелиишкиннерни негеп турар экологтуг айтырыглар талазы-биле түр дугуржулганы 1991 чылдың март 1-ге чедир ажылдап кылыр болгаш аңаа ат салыр.

8. Күүсекчи эрге-чагырганың дээди органнарының структуразын өскертир талазы-биле ССРЭ-ниң Президентизиниң саналдарын колдуунда деткивишаан, республикаларның Дээди Советтери-биле дугуржуп тургаш, эргелеп башкарылганың бүгү талаларынга күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай болгаш ажыктыг системазын тургузар сорулга-биле «ССРЭ-де чер-чер бот-башкартынылгазының болгаш тус чер ажыл-агыйының ниити үндезиннерниң дугайында» Хоойлунуң чүүлдеринге немелделерни ээлчеглиг сессияга чугаалажыр көөрү-биле киирерин ССРЭ-ниң Дээди Совединге Съезд дагзып турар.

9. Рынок инфраструктуразын тургузар талазы-биле тодаргай болгаш шиитпирлиг хемчеглерни 1991 чылда боттандырар. ССРЭ-ниң Дээди Соведи, республикаларның Дээди Советтери бүдүрүлгелерни күрүнениң эвес болдурар, хуу өнчүзүжүдер, демонополизастаар, үлетпүр болгаш интеллектуалдыг өнчүнү камгалаар, тывынгыр чорук дугайында, хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулга актыларын ээлчеглиг сессияга хүлээп алыр.

ССРЭ-ниң Президентизи Күрүне эт-хөреңгизиниң фондузунуң дугайында дүрүмну бадылаар.

ССРЭ-ниң чазаа рынок структураларынче күрүне бүдүрүлгелерин кииреринге, акционерлиг ниитилелдерни тургузарынга, эт-хөреңгини арендага дамчыдарынга, тывынгыр чоруктуң бичии хевирлерин деткииринге, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш күш-ажылдың хоочуннарын мурнады көрбүшаан, ажылчы чоннуң аразынга күрүне эт-хөреңгизиниң өртек-үнезиниң кезик-чамдыызын хуваарынга таарымчалыг байдалдарны хандырар. Рынок харылзааларынче шилчилгени барымдаалап, кадрларны белеткээриниң болгаш билииң бедидериниң ниити күрүне системазын ажылдап кылыр.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи бүдүрүлгелерни күрүнениң болдурбас талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга контрольду тургузар болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының база тывынгыр чорукка идиг бээриниң чаа хевирлерин тывар дугайында ССРЭ чазааның илеткелин ээлчеглиг сессияга дыңнаар.

10. Республикалар-биле кады ССРЭ-ниң Президентизи ССР Эвилелиниң, республикаларның болгаш бүдүрүлгелерниң эрге-ажыктарын дүүштүрүп көрүп тургаш, 1991 чылда валюта политиказынга өскерилгелерни киирер.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи 1991 чылда болгаш ниити эвилел бюджедин чугаалажып көрүп тургаш, даштыкыга бээр өрениң лимиттерни доктаадыр.

Чурттуң экономиказының эрге-ажыын, дерпшилгелиг технологияларны болгаш эргелеп башкарылганың мурнакчы дуржулгазын, валютаны башкарып саарарын сайзыраңгайжыдарын, даштыкы партнерлар-биле харылзааларга төлевир чурумун барымдаалавышаан, республикаларның, бүдүрүлгелерниң, даштыкы капиталдың дорт инвестицияларының даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган хоойлужудулга актыларын хүлээп алыр.

11. ССРЭ-ниң чазаа Конверсия дугайында Хоойлу төлевилелин ээлчеглиг сессияга чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединче киирер. Камгалалга чарыгдалдарны хары угда кызырып, улус ажыл-агыйының болгаш чурттакчы чоннуң херегцелдерин элээн хандырып болурун өөренип көрүп, чурттуң камгалал күжүнүң четчирин сарыылдыы-биле барымдаалавышаан, конверсияны боттандырар. Шериг реформазының төлевилелин 1991 чылда ажылдап кылыр болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер.

12. Республикаларның Дээди Советтери ССРЭ-ниң улустар аразынга хүлээлгелеринге дүүштүр чурттакчы чоннуң эрге-хоойлулуг байдалының дугайында боттарының хоойлужудулгазын киирер болгаш девискээр талазы-биле бот-боттарынга удур-дедир хомудалдар кылырындан ойталаар ужурлуг.

Республикаларның удуртулгазы национал ылгавыр, дыл, шажын-чүдүлге, политиктиг үзел-бодалдар талазы-биле кижиниң эргелерин кызып-кыяр чорук-биле, шериг албанныгларны болгаш оларның өг-бүле кежигүннерин ылгай көөр чорук-биле шыңгы демиселди чорударының эргежок чугулазынче онза кичээнгейни угландырбышаан, националдар аразында чөрүлдээлерни чавырылдырар талазы-биле хемчеглерни доп-дораан алыр ужурлуг. ССРЭ-ниң Президентизи эргежок чугула апарган таварылгада ол сорулгаларга аңаа берген бүрүн эргелерни ажыглаар.

13. ССРЭ-ниң Дээди Соведи, республикаларның Дээди Советтери суд талазы-биле эрге-хоойлу реформазын чорударын болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның дээштиг ажыл-чорудулгазын бедидерин хандырып турар хоойлуларны ажылдап кылырын болгаш хүлээп алырын 1991 чылда доозар.

ССРЭ-ниң чазаа экономикага сагыштыы-биле хора чедирер чорук, самчыгдаашкын, хээлиленишкин, чииже садыг кылыр чорук-биле демисел талазы-биле сорулгалар айыттынган программаларны 1991 чылдың январь 15-ке чедир ажылдап кылыр болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар чогуур органнардан тускай томуйлаткан кижилерниң шуут удуртулгазы-биле боттандырып эгелээр. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар хамаатыларга болгаш оларның эт-хөреңгизинге удур кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди база шыңгы күштелдирер ужурлуг. Элээдилерниң кем-херек үүлгедир чоруун баш удур болдурбас талазы-биле ажылды күштелдирериниң эргежок чугулазынче онза кичээнгейни угландырар херек.

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле сорулгалар айыттынган программалар удуртукчулары кылып чорукканы ажылының дугайында ээлчеглиг сессияларга ССРЭ-ниң Дээди Совединге илеткээр.

Чурттуң салым-чолунга бо берге үеде эң-не харыысалгалыг болгаш шыдамыккай чорукту көргүзеринче, доскут болгаш аар-саар чүүлдерни хажыызынга каапкаш, кризистиг байдалдан үнеринге күженишкиннерни мөөңнеп каттыштырарынче бүгү хамаатыларны, эде тургустунуушкунуң туружунда турар политиктиг партияларны болгаш шимчээшкиннерни Съезд кыйгырып тур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.
Москва, Кремль.
1990 чылдың декабрь 24.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң декабрь 26-да эртенги хуралы ССРЭ-ниң Президентизи **М. С. Горбачевтуң** чугаазы-биле эгелээн. Дүүн республикаларның болгаш чурттуң удуртукчуларының чөвүлел хуралы болган деп, ол чугаалаан. Аңаа 1991 чылда экономиктиг дугуржулганың дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Хамыктың мурнунда ону чугаалажып көөрү боттуг, ажыл-херекчи ёзу-биле боор эртемин чугаалаксап тур мен. Оон түңнелинде — 1991 чылда аъш-чем хандырылгазының айтырыгларының талазы-биле дугуржулганың бүгү чүүлдеринге чөпшээрешкен. Бо болза, чурттуң аграр секторунга экономиканың өске-даа адырларынга кодээнии чагыгларын күүседиринге чагырткан ходелиишкиннерниң тускай ангылаан, улуг программазы-дыр.

Кодээге экономиктиг холбааларны реформалаарының талазы-биле, социал программаны боттандырарының талазы-биле хемчеглерни күүседири-биле холбашкан бөлүк-бөлүк айтырыгларны ында көрген. Канлыг-даа таварылгада ол дээге 1991 чылда кара чаңгыс чугула сектор боор турар болгаш күрүне чагыын курлавырларга арттырар шиитпир хүлээп алдынган-дыр. Бо талазы-биле ажылдың хемчээли канчаар-даа ажок улуун доот чугаалаар херек. Ону бүгү чурт кылыр ужурлуг.

Ниити-эвилел фондузунга киирер чүүлдер дугайында айтырыг колдуунда дугуруштунган. Ол ышкаш республикалар аразынга база.

Ынчаарга 1991 чылда экономиктиг дугуржулга кандыгыл дээрге, ниитизи-биле айтырыгларның хөй кезин дугуруштунган деп, М. С. Горбачев айыткан. Ажыл-агый талазы-биле чардынган дугуржулгаларның хемчээли негеттиниң турар деңнелдиң 77 хуузу четкен. Келир чылдың бюджединиң айтырыгларын чугаалажыры элээн нарын болганын Президент дыңнаткан. Бо талазы-биле ажыл амдызында доозулбаан, ынчалза-даа ийи хүннүң иштинде айтырыгларны шуптузун шиитпирлевтерииниң аргазы бар деп, ол санап турар.

Президент ол ышкаш Н. И. Рыжковтуң аар аарый бээрениң дыңнаткан. Ол эмчиде чыдар. Ооң экиририн күзеп каалыңар деп, ол чугаалаан.

Оон соонда хуралды даргалаан **А. И. Лукьянов** Секретариаттың удуртукчузу **Г. К. Крючковка** сөс берген. Ол Съездиниң адынга кээп турар чагааларны сайгарып турарының болгаш чамдык депутаттарның негелделерин хандырарының дугайын дыңнаткан. Депутаттар микрофон дамчыштыр чаңчыл ёзугаар боттарының бодалдарын илереткениниң соонда, күрүне эргелеп башкарылгазының системазын сайзыраңгайжыдары-биле холбаштыр ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында хоойлу төлевилелин сайгарып көөрүн уламчылаан. Ону чугаалажып көөрү элээн узамдыккан-даа болза, ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлу төлевилелин хүлээп алдынган. Оон-биле кады ол Хоойлуну хүлээп алган үезинден эгелээш, күштүг боор киреериниң дугайында доктаалды хүлээп алган.

Даразында Съезд хүн чурумунуң даразындагы — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составын чаартыышкын (ротациялаарының) дугайында айтырыынче кирген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң Даргазы **И. Д. Лаптев** илеткел кылган.

Кежээки хуралдың эгелээриниң мурнунда ону даргалаан **А. И. Лукьяновтуң** саналдырганы болза, чаа-ла хүлээп алган ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлуну ёзугаар ССРЭ-ниң Оралакчы президентизиниң албан-дужаалын доктааткан болгай. Ынчангаш парламент даргазы хүн чурумунга ССРЭ-ниң Оралакчы президентизиниң соңгуур дугайында айтырыгны немей киирерин саналдаан. Депутаттар ол саналды дээш бадылаан.

ССРЭ-ниң Президентизи **М. С. Горбачев** Оралакчы президентиниң албан-дужаалынга депутат Г. И. Янаевти саналдаан. Ол кандидатты парламентарийлерге таныштыргаш, ону дуржулгалыг политик, быжыг принциптерлиг, эде тургустунуушкунуң идепкейлиг киржикчизи болгаш талалантыг кижи деп чугаалаан.

ССРЭ-ниң Президентизиниң саналдаттынган кандидатурага хамаарыштыр чамдык депутаттарның айтырыгларынга харыылаашкынның соонда, **Г. И. Янаевке** сөс берген.

Бо албан-дужаалга мээң кол-ла сорулгам болза, экономикада байдалды экижидер талазы-биле кызымаккай ажылдаары, экономиктиг хостуг чорукче болгаш онуңнуң хөй хевирлиг болурунче, рынокче шилчиир үеде чоннуң социал камгалалын хандырбышаан, рынок харылзааларынче шилчииринче угланыышкынны шыңгы сагыры болур деп, Оралакчы президентиниң албан-дужаалынга кандидат медеглээн.

Кандидаттың чугаалап турары-биле алырга, националдар аразының харылзааларында дүшкүүрлүг чорукту чок болдурарынга, кижиниң эргелерин чүнүң-даа мурнунда сагыырынга идиг кылыры, улус бүрүзүнүң бот-тодараттынарынга болгаш бот-башкарылгазынга чарылбас эргелерин хүлээп көөрү, хоойлу-дүрүмнү хүндүлээр кооңну катап тургузарынга, күш-ажылчы сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглап тургузарынга идиг кылыры эң чугула боор турар.

Г. И. Янаевтиң улус депутаттарының айтырыгларынга харыылаанының соонда саналдаттынган кандидатураның дугайын чугаалажып көөрү эгелээн. Депутаттар **В. Е. Курташин, Б. А. Алламуратов, М. С. Капица, В. Д. Романенко, С. А. Шалаев, Э. Абакиров, И. А. Каримов, В. В. Терешкова, В. В. Барановский, Н. С. Сазонов** олар Г. И. Янаевтиң кандидатуразын шиитпирлии-биле деткээн. Чүгле чаңгыс кижи — С. Н. Хаджиев — «удур» бадылаарын чугаалаан. Оон бодап турары-биле алырга, рынокче шилчиир үеде саналдаттынган кандидаттан өске бодалдарлыг дузалакчылар ССРЭ-ниң Президентизинге херек боор турар.

Хурал даргазы саналды соксадырын сүмелээн. Ол саналды бадылаашкын-биле чүүлдүг деп көрген. Съездиге соңгааш, бадылааны саналга комиссиязы ажылдап эгелээн.

Оон соонда Съезд, ол-ла кежээге чедир ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаа составын четчелеп тургузарының айтырыын чугаалашкан.

(СЭТА).

ХОЙЖУНУҢ КОДАНЫНДА

Электри-чырыткылыг малчын аал. Кажаалар иштинде безин лампалар хып турар. Кажааны малчынның бирээзи ажытты. Чаа төрээн он ажыг хойну аңгылай тургускаш, долгандыр камгалалдыг кажаажыгаш кылып каан. Мырыңай чап-чаа төрүттүнген хураганнар ээп каап, теңдиңейнип чоруп турлар. Хойжунуң коданында хойларның төрүп эгелээни ол.

Чөөн-Хемчикте Хорум-Дагның бо кыштаанда дуржулгалыг болгаш хоочун малчыннар бар болду. Улуг хойжунуң ады Күулар Бораажыкович Сарбаа дээр. Бо удаада ооң дузалакчызы Моңгуш Өм-Шырапович Шолбан-оол-биле чугаалажып ор бис. Олар кады малчыннааш, эрткен үш чылда эки көргүзүглерлиг болуп, чүске онаашттыр тозан хураганны камгалап ап келген. Бо хүннерде оларда кыштаглаашкынның байдалы эки. Аал чаңында оларны четчир.

— Чайгы үеде эмеглежип, он үш тонна сигенни белеткеп алган бис. Хорум-Дагның оъттар сигени эки үнер чер-ле болгай. Бо кыштың эге үези чылыгдыр. Черниң хары чуга, мал одарлаарынга таарымчалыг. Ол база өөрүнчүг-ле-дир — деп, дузалакчы кадарчы Моңгуш Шолбан-оол таныштырды.

Малчыннарның хандырылгазынче сагыш салдынып турар. Чыраа-Бажы ажылчын кооперациязының автомагазини бола келир. Бараннар элбек болур. Далганны, өске-даа аъш-чемни оон садып алырлаар. Номчуур солуннарын почта дажыглакчызы Ооржак Херээвиш Союлтмаа үгбай экеп бээр. Чыраа-Бажында, Хорум-Дагда ол дег кызымак почтачы чок-ла боор. Ол суурдан солуннарны алгаш, автобус-биле чорупта. Малчыннарның дужунга дүжүп каар. Чайый сүгүн-даа сүзүп чорааш, улустуң чагыткан солуннарын чедирип кээр. Эрестиг үгбай-дыр деп чугаалажып олурлар.

ЧУРУКТАРДА: малчын Моңгуш Шолбан-оол хойларының чанында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ сөзү, фотозу.

СЫҢЫШПАС КЫЛДЫР ӨСТҮРЭЭЛИ

Шаанда бистер, тываларда дайын үезинде безин, аштаваан болгай бис. Ынчан мал-маганывыс дыка хөй турган, ооң эмирал-аъзы биле түрегдел көрбедивис. Ам кээп, садыг-магазиннерде аъш-чем кызагдаан, харын мырыңай улус кооргуур чүүлдер чугаалап аш-чут болур дижип турар апарды. Ооңа боттарывыстың аъш-чемнивис — далган тарал, үс-саржаавыс, эъдивис канчап барганыл?

Мээң өскен, төрээн черим — Ишкиннииниң ол-бо талалары доозазы-ла кыштаглар турган чүве. Мал-маган ындыг хөй. Ол черлер ам коптуу-ла ээн калган. Чамдыктарында совхозтарның ээзиш малчыннары бар-ла харын.

Мурнунда аңла хамык мал-маганывыс ам канчап барганыл? Бойдустуң дүрүмүн ёзугаар олар улам өзүп ковудээр ужурлуглар. Күрүне планынга киргени хөй. Ол харын ындыг-ла-дыр. Күрүневис бисти азырап тур ышкажыл. Ынчаарга мал-маган өстүрер дээш чүткүлүвүс чүге чогул? Малдан алыр хураган, анайывыс, бызаавыс ээзиш-тир. Чүгле Ишкиннерде эвес, харын бүгү Тываның девискээринде ээзижээн мал-дыр бо. Тыва ам тускай досугнизан күрүне апарган ышкажыл. Ынчангаш айтырыгларны боттарывыс колдуунда шиитпирлээр апарган эвес бис бе? Мен ынчап-ла бодаар-дыр мен. Амыдыралывыс — малывыс-та. Планны кызырар арга чок бе? Малдың эъди, сүдү, дүгү херек. Ынчангаш ону дегериш-өлүрүп чиирин кезек үеде эвээжетсе. Оорлатпаза! Кезек када өстүрүп алыылыңар, ынчан чарыгдалары-даа тыптып-ла бергей. Малывысты катап-ла хемнеп улуглары сыңышпас кылдыр өстүрээүүссе! Мал маган өстүрерин ам кызыгаарлавайн тур ышкажыл. Магазиннерге эът, сүт, саржаг, далган, тараа четчир турар ужурлуг чүве-дир ийин.

Мен-не болзумза, оорлар-биле демиселди чаңыш-сыңыш чокка чарлаза, оларга кандыг-даа оршээл, келдерел бербезивисее! Ынчан мал-маганывыс эрдерлир, аъш-чем-даа элбээр-дир ийин. Чоннуу биле хоойлу-дүрүмнү шыңгыратса көрем.

Шожаал ООРЖАК.
Каа-Хем суур.

РОССИЯНЫҢ БЮДЖЕДИ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Республика Совединиң болгаш Националдар Совединиң декабрь 26-да каттышкан хуралын Б. Ельцин даргалаан болгаш аңаа келир чылда Россия Федерациязының бюджет системазын депутаттар бүгү талазы-биле чугаалажып көргеш, «РСФСР-ниң 1991 чылда күрүне бюджединиң системазының дугайында» хоойлуну хүлээп алган.

Бюджетте бирги ээлчегде аъш-чем программазын шиитпирлээринге болгаш Россияның кедээзин катап тургузарының ажылдарынга хөй акша-хөреңгини тускайлааны илеткелчи И. Силаев онзалап айыткан.

Россия Федерациязының келир чылга бюджединиң ниити орулгазы 247 миллиард хире рубль, чарыгдал кезээ — 258 миллиард хире рубль болур ужурлуг.

Санал берген депутаттар төлевилелдиң кыры-биле тургустунганың, чедир ажылдап кылдынмааның шүгүмчүлээннер. Ылаңгыя күрүне эрге-чагырганың органнарынга чарыгдалдарның хөй болуру оларны дүвүредип турар. Чижээ, келир чылын Ылыг чарыгдалдар ниитизи-биле 1,2 миллиард ажыг рубльге кевудээр. Ынчангаш удурүг-ладывыр төлекчигери РСФСР-ниң чүгле Дээди Совединге 27 миллион рубльди бээр апаар.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге ол хоойлуга эдилгелерин кылырын дагзыкан.

СЭТА-ның корр.

ДЕМНЕЖИЛГЕНИҢ ЧАА ХЕВИРИ

РСФСР-ның Компартиязының Улуг-Хем райкомунуң болгаш район Советиниң сессиязының каттышкан хуралын чоокта чаа Шагаан-Арыг хоорайга эрттиргени республиканың партия организацияларының амыдыралында чаа чүүл болган. Мындыг каттышкан хурал эрттирерниң практиказы амдызында бистиң амыдыралывыста чок болган төлээде, ол чедер-четпестерлиг эрткен.

Хүн айтырыының кол өзээ — кыштаглаашкынны чедиишкинниг эрттиреринге коммунистерниң ролю турган, ынчалза-даа хүнзедир болган хуралдың үезинде кол вуруузун ийиги чергениң организастыг айтырыглары ээлепкен.

Хуралды ажыдар эрге дээрге... бичии айтырыг ышкаш сагындырар. Херек кырында партия райкомунуң бирги секретарының маңаа холгаарлааны районда эрге-чагырганың бөгүн кымның холунда турарын тодаргай көргүскен.

Район Советиниң болгаш оон күүскомунуң даргазы Бадарчы Седейниң кыска илеткелинден районда кыштаглаашкынның нарын байдалда эртип турары илдең болган. Район мал чеменери-биле чүгле 27 хуу хандырттынган. Ажыл-агыйлар удуртукчулары Красноярск крайның мурнуу чүгүнче болгаш Уюба-Нур холче көргеш олурупкан. Эң берге байдал «ҮТКА 25 чылы» болгаш «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарда тургустунган.

Бо айтырыгны кыштаглаашкын кирү кире бергенде, кыштың малы хорап чудап эгелээрге эвес, бир бурунгаар чугаалажыр турганын эштер демдеглээн.

— Мал чеми чедишпейн турда, бистиң Арыг-Үзүү суурувустуң чамдык чурттакчылары хуу мал-маганың сиген кажааларын үрээш, совхоз саалаттарынче кирип турар. Чүге дээрге, кол зоотехниги-даа, кол экономизи-даа, директору-даа чок, ээн куруг совхоз-тур бо — деп, «ҮТКА 25 чылы» совхозта хой бригадири Суузунай Хаваа чугаалаан. — Төрүүр кожааннарда ооода адып иштиң сула безин чок, а бо президиумда олурар даргаларның арын-шырайынче көрүңер даан: мында бичии-даа түвүрээзин чок. Бистиң совхозувуска кээрин кээр даргалар чүве бо. Келгеш чүгле хурал эрттирип каар, а хурал эрттиргениниден мал чеми немежи бербес чүве-дир.

Район Советиниң депутаттары болгаш пленум кежигүннери Эъжимде мал эмчизи Алдын-оол Байыр-оол, «Эйлиг-Хем» совхозта ошкү кадарчызы Василий Доржу, Кечил-оол аттыг совхозта саанчы Мерген Ховалыг болгаш өскелер-даа кыштаглаашкынның чорүп турарынга хамаарыштыр улуг дүвүрээзинин көдүрген. Райкүүском даргазы Б. Седей АҮК даргазы Николай Бүрзеның болгаш кол зоотехник Салых Тевеевти кыштаглаашкынны баатай организастаар дээш

Каттышкан хуралдан

ажылындан үндүрер-кииреринге чедир айтырыгны тургускан. Оон байдал дораан кайын экижий бээр деп. Аңаа бодаарга, суггарылга системаларының эгелекчиниң начальниги Хеймер-оол Кууларның районда күчүлүг «Найырал» ассоциациязының аъш-хөреңгизиниң кезик-чамдыызын фермалар септелгезинче киириштирээ деп саналы боттуг хевирлиг. Малчыннарже комплекстиг [illegible] катап организастаарын негээн саналдар база деткиичени алган.

Партия райкомунуң бирги секретары Владимир Неделинниң рынок экономиказынче шилчилге дугайында илеткели хүн айтырыындан дашкаар чүүл болзажок, хуралдың киржикчилериниң сонуургалын болдурган.

Ол-ла каттышкан хуралда күүскомнуң чаа кежигүннерин бадылаан. Бир эвес райкүүскомнуң [illegible] начальниглиинге Анатолий Мечеенов, [illegible] Таисия Куулар, «Улуг-Хем» солунуң редакторунга Арапчор Оскур олар илдик чок бадылаткан болза, райкүүском даргазының тудуг, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле оралакчызынга Валерий Коневтиң кандидатуразы эртпестээш турупкан. Район Советиниң депутаттарының хой кезии оралакчының эгелдужвалынга В. Коневти шала чажыт байдалга киирип алыр дээнинге таарзынмайн барган.

Бир чеже Валерий Конев ол ажылга каш чыл бурунгаар ажылдап турган, «кадыы баксыраш» үнүп чорупкан турган. Шак ынчаар райкүүском даргазы Бадарчы Седей чеже-даа ыйыткаш, бодунуң алды дугаар оралакчызын бадыладып шыдавайн барган.

Моон мурнунда партия райкомунуң бюро кежигүннерин Уставты хажытпышаан, ажык бадылаашкын-биле эрттирген турган. Ону контроль комиссиязы күш чок болдурган. Партия райкомунуң бирги секретары Владимир Неделин частырыгны кылган-дыр бис [illegible] ажык бадылаашкын-биле эрттирген бюро кежигүннерин ол олчаандырзын чажыт бадылаашкынче киириптерин оралдашкан, ынчалза-даа пленум кежигүннери бюрода аппарат ажылдакчыларының колдааның буруу шапкаш, альтернативтиг кандидатураларны база киирерин чедип алган. Түңнелинде элээн каш кижи, оон иштинде «Улуг-Хем» солунунуң редактору Арапчор Оскур, бюро кежигүнүнге чажыт бадылаашкын-биле соңгуттурган.

Каттышкан хуралдың киржикчилериниң кол нуруузу мындыг хуралды моон соңгаар-даа практикалаарын чоптуг деп санаан. Чүгле хүн айтырыынга кайы-даа таланың — партияның-даа, Советтерниң-даа — сонуургалын болдурган ниити теманы шилип алыры чугула. Бо хурал партияның Советтерде коммунистер таварыштыр ажылдап эгелээзиниң херечизи-даа боор чадавас.

Кодур-оол ОЮН,
(«Шынның» корр.)

Бараан саарылгазының бо чылда күүседир ужурлуг планның даалгазын Сүт-Хөл райпозунуң бүгү садыглары күүседипкен. Беш чылдың даалгалары база ажыр боттанганын дыңнаттылар. Чедишкинниг ажылдаан садыгжыларның саны өскен.

ЧУРУКТА: ол районуң мурнакчызы Анай Даржааевна Бокаштай садыг шугумунга чээрби ийи чыл четкен. Аъш-чемнерниң садыгларже хуваалдазын ол кылыр. Мергежээн ажылы-даа ол. Кызылдан яблоктарны болгаш оон өске-даа ногаа, чимис аймаан машиналар эккээр. Анай Даржааевна ону хамык магазиннерже хуваап чорудар. Районнуң чонун витаминниг продуктулар-биле хандырарының чугулазын районуң ажылдакчылары эки билирлер. Ындыг сагыш човаачал ажылдакчының бирээзинге Анай Бокаштай хамааржыр.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Профэвилел амыдыралы

АМЫДЫРАЛДЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИНГЕ ҮНДЕЗИЛЭЭШ

ССРЭ-ниң парламентизи чоокта чаа ССРЭ-ниң профэвилелдериниң, оларның эргелериниң болгаш ажыл-чорудулгазының магадылалдарының дугайында Хоойлуну хүлээп алган болгай. Оон-биле чергелештир, Тываның профэвилелдериниң XIX конференциязы чоокшулап орар. Журналист Маадыр-оол КАЛЧАН профоблчөвүлелдиң секретары М. М. ФИРСОВАДАН аңаа хамаарыштыр интервью ал)ган.

— Марина Михайловна, эвилел аразының XIX профэвилел конференциязының ийиги ээлчээ чоокшулап орар болгай. Республиканың профэвилел чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазының организастыг тургузуунуң дугайында айтырыгны база аңаа чугаалажыры көрдүнген. А бир чыл бурунгаар эрткен конференцияга профэвилелдерниң эргелерин чугаалашкан-на болгай. Ам чүге ол айтырыг катап тургустунуп келгени ол ирги?

— Бистиң чуртувуста, бистиң республикада-даа профэвилелдер бүдүрүлгеадырлар аайы-биле тургустунган. — Ында профэвилел бүгү уставтыг, боттарының кежигүннери эргелерлиг болгаш хүлээлгелерлиг. Тол комитеттер баштадыр боду удурткаштаар черлерлиг. Моон мурнунда чылдарда профэвилелдер ССРЭ-ниң чаңгыс аай эвилелдер аразының профэвилелинге каттышкан, уставтыг. Ында көрдүнген эрге-хүлээлгелерлиг ВЦСПС-ке хамаарышкан удуртур органнарлыг турган. А республикаларга — адырлар аайы-биле профэвилел обкомнары, профсоветтер болгаш адырлар аайы-биле профэвилел ТК-лары удуртуп турган.

Федерация принцивинче шилчиишкин-биле холбаштыр бистиң республиканың профэвилел организациязы Россияның хамаарылбас профэвилелдериниң федерациязының болгаш ССРЭ-ниң профэвилелдериниң бүгү-ниити конфедерациязының кежигүнү болуп турар. Оон-биле чергелештир ажылдың арга-хевирлери база өскерлип, республиканың профэвилел органының тургузуунга база өскерилгелер негеттинип турар.

Адыр аайы-биле профэвилел организация бүрүзү бодунуң профэвилел уставында көрдүнгенин ёзугаар бот-тускайлаң ажылдаар. Ниити сорулгаларны шиитпирлээринге оларның ажыл-чорудулгазын таарыштырар каттыштырары-биле оон туруның республика органы тургустунар болгаш ол орган тускай эргелерлиг болур.

— Адырлар аайы-биле профэвилел обкомнары боттускайлаң ажылдаар ужурлуг болгай. Ам база бир органның херээ бар бе ынчаш?

Республика органы турары шуут албан деп бодаар мен. Бодап көрүңер даан: кайы-бир профэвилелге хамааржып турар болза-даа, чүгле дугуржуп чугаалажып турган шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар адырлар аайы-биле профэвилел организацияларында элээн эвес болгай. Чонуң ажыл-биле хандырарының айтырыглары, ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының, ээлеге, садыг, амыдырал хандырылганың айтырыглары дээш өске-даа айтырыглар аңаа хамааржыр. Ортектер талазы-биле, экология болгаш оон-даа өске айтырыглары база ап көрээли. Ылангыя рынокче шилчилге үезинде, республиканың бот-догуннаашкынын хүлээп алган үеде, кандыг-бир айтырыгларны шиитпирлээрин чер-черге хүлээп ап турар апарганда, эрге-чагырганың болгаш башкарылганың органнарынга чоннуң эрге-ажыын болгаш дурум ёзугаар эргелерин камгалаар талазы-биле профэвилелдерниң каттыштырыкчы ролю маңаа шуут чугула турар ужурлуг. Профэвилелдерниң киржилгези чокка амыдыралдың чугула айтырыгланып чазак чери хүлээп албайн турары ам безин кончуг болгай.

— Марина Михайловна, адырлар аайы-биле профэвилелдерни Федерация каттыштырып турар деп чугаалаадыңар. Чүгле ады өскерилген дээрден башка ол-ла профоблчөвүлел хевээр артпас чүве бе?

— Хамык ужур чүгле аттан эвес. Ол атты хевээр артырып каап-даа болур-ла ыйнаан. Кол-ла чүве — боттарының профэвилел органының эргелерин конференцияга оон кежигүннери боттары тодарадыр болгай. Бот-боттарының ажылдарын катаптаар чорук ынчан турбас. Эге организациялар боттарының ажылынга тускайлап болур ужурлуг. Органиастыг тургузуу база бөдүүнзүүр апаар: конференцияларны беш чыл болганда бир удаа кылыр көөрүп турар. [illegible]

Чөвүлелдиң тургузарының принциви база шуут өскерлир — ындаар кежигүн организацияларның 5 [illegible] турар. Чөвүлелче төлээлекчилер чорударын болгаш оларның солуурун кежигүн организациялар боттары шиитпирлээр. Чөвүлелдиң ажылын бедик мергежилдиг профажылдакчылардан тургустунган аппарат удуртур. Оон структуразы болгаш штаттарын бүрүн эргезиниң үезинде ол харылзаар.

Ол аппарат ажылдап турар болгаш ооң ажылдакчыларының саны ол хевээр-даа турар, ону кызырып-даа болур. Чаа органның эргелери болгаш хүлээлгелери-биле дүүштүр ол аппарат тургустунары чугаажок дээрзе билдингир. Чижек кылдыр организастыг ажылды ап болур. Бир эвес моон мурнунда ооң харылзаар ажылдарынга: кадрларны ажылга таарыштыр тургузары, профэвилел организацияларының устав талазы-биле принциптерин күүседип турарының талазы-биле хыналда хамааржыр турган болза, ам ол бүгү ажылдар адырлар аайы-биле профэвилел органнарының ажылы апарган. Ол талазы-биле угланыышкынның ажылдары чөвүлелдиң аппарадында келген — эвилел аразының сорулгаларын шиитпирлээринге кежигүн организацияларның ажыл-чорудулгазын таарыштырарының айтырыглары, адырлар аразының чорудар ужурлуг хемчеглерин организастаары база белеткээри болгаш оон даа өске.

Ажылга кызырылга талазы-биле чүнү чугаалап болур? Моон мурнунда турганы ышкаш, адырлар аайы-биле комитеттерниң талазындан акшаландырар чорук чок болган, чүге дээрге кежигүн дадывырының кол кезии эге организацияларга артар апарган болгай. Ынчангаш бо өскерилгениң база өөренип көөрү чугула боор. Ажылдакчыларны элээн кызырары көрдүнген. Мээң бодап турарым-биле алырга, янзы-бүрү агымнарның, хуу сүрүүшкүннериниң чижээн ап турган, арткан санныг кижилер ол бүгү ажылдарны кылып шыдаар бе дээрзин база өөренип көргени дээре боор. Чүге дээрге профэвилел кежигүннериниң саны ээлчежээн-дир, девискээр талазы-биле ырак-узак черлерде чурттап турарывыс хевээр болгай, ынчангаш командировкаларже база элээн эвес үнеривис албан. Маңаа чүгле албан чериниң талазы-биле эвес, а херектиң чогумчалыг болуруң бодааны дээре боор. Конференцияның делегаттары шын болгаш төнчү түңнелдерин конференцияга хүлээп алыр боор деп бодаар мен. Ам херек чүгле оларның сөзүнден хамааржыр-дыр-ла.

— Сөөлгү айтырыым, Марина Михайловна. «Профессионал эвилелдериниң, оларның эргелериниң болгаш ажыл-чорудулгазының магадылалдарының дугайында» Хоойлу чоокта чаа хүлээп алдынган болгай. Ону канчаар үнелеп турар силер, профэвилелдерге ол Хоойлу чаа чүнү бергени ол?

— Бир дугаарында, ол Хоойлунуң бисче ажы болза, ылангыя бистиң бо үеде — рынок үезинде, бис чоннуң эрге-ажыын хоойлу ёзугаар камгалаар ужурлуг бис:

— ажылчын кижини ажылдан үндүрерде, профэвилелдиң чөпшээрели чокка ажыл берикчизинге болдунмас дээрзин Хоойлу тодарадып турар болгай;

— профэвилелдерниң күрүне, партия, ажыл-агый органнарындан хамаарылга чогун Хоойлу көрүп турар;

— бүдүрүлгелерниң удуртукчуларын профэвилелдер-биле коллективтиг керээ чарарының дугайында чугаалажыышкыннар кылырын Хоойлу айтып турар. А моон мурнунда чылдарда ол керээни чарарын удуртукчулардан дилээр чыгыы турган болгай. Ам коллективтиг керээ бистиң дүрүм ёзугаар эгеннс апарган болгаш ооң күүселдезин ийи таладан негээр апарган бис.

Профэвилелдер дугайында Хоойлуну хүлээп алганы-биле холбаштыр улуг харылзаалга профэвилел комитеттеринге болгаш республика органынга онааштырып утпас херек. Ажыл-биле чугаалаарга, профэвилелдерниң эргелери аажок улгаткан-дыр, ам ону чүгле амыдыралга боттандырып эгелээри чугула.

СҮТ—ХОВАР БАРААН ЭВЕС-ТИР

Директорга сөс

Аъш-чем аймаа тоттунчайлып чыдырда-ла, бистиң столдарывыс кырында чүү-даа чок болуп турары чаңчыл апарган. Оон тодаргай чижээн кижиниң амыдыралынга эргежок чугула продукт болур сүтке көргүзейн.

Кудумчуга-даа чорумда, ажылдап-даа олурумда шагаан-арыгжылар мени амыратпас-тыр: сүт садыгларында ол продукт чүге чок чүвел, ааржы, сметана канчап барганыл? Дорт харылаан кааи: районуң совхозтары күрүнеге сүт садар планын чежемейни-даа күүсетпейн турар болза, бистиң заводувуска бо берге үеде безин кээп турар ол продуктунуң хемчээли шагаан-арыгжыларның болгаш райпо чурттакчыларының херелгелин 2.3 катап ажыр хандырып болур.

Ийе, билир мен, ажыл шагының соонда, мурнунда хоорайның садыгларындан сүт садып алыры канчап-даа болдунмас. Ажылды октапкаш безин сүт садыынга кээрге, кандыг ийик? Кижи бажы кизирт болур! Бичии болгаш кээриннерге, сүт төнүп калган дээр.

Сүттү хоорайның төвүнде болгаш үлетпүр зоназында, 6-гы микрорайонда садыгларга он-он фляганы эккээрге, садыгжылар чүгле ажыл шагы төнгүжеге чедир садаар сүт алыр. Оларны кижи билип болур, чүге дээрге аптыр сүт ап алгаш, ажылдап алыр болза, ооң өртээн оларның карманындан тырттар. Сүт садыгларының кайызында-даа соодукчу чок.

Сүт оочурлаары дыка ковей шагаан-арыгжыларның тускай мергежили апарган. Өл-чаш аяы-толдуг ажылдыннар ажыл хүнүнүң кезиин оочурга турун эрттирер апарган. Кайы хире-дир, көрүңер даан, хоорай чурттакчыларынга сүт чедишпейн турда, бистиң продукциявысты садыглар хүлээп ап шыдавас болганындан, ону ээлээр ажыткаш, ааржы кылгаш, барын-ла халас өртек-биле Кызылдың куш фабриказынга дужаар кылдыр албадаттырып кээр-дир бис. Шак ынчаар хоорай чурттакчылары болгаш сүт заводу канчаар-даа аажок улуг когаралга таваржып турар.

Бир эвес сүт садыгларынга соодукчулар турган болза, сүт аймаан эртенги шактарда-ла сада берип болур. Бөгүн байдал кандыгыл? Совхозтардан сүт дүъшке чедир кээр, ооң соонда бис ону садыгларга эккээр бис. Мынчап кээрге, сүттү чүгле каш-ла шак дургузунда садар ышкажыл! Садыглажыышкынны организастап билбезивистен кижи үези, кижи нервизи чиир хүтбай оочур деп чүвени боттарывыс-ла тургузуп турар-дыр бис.

Райпо ажылдакчылары соодукчу тыппас, сүттү эртенде кежээге чедир садарын организастап шыдавас улус болза, илеңгелдиг эрги аргаже кирзин — уш литрлеп доңургаш сатсыннар!

Хоорай, район даргалары, оон иштинде райпо удуртукчузу Николай Черепанов, хоорай чурттакчыларының сүт садып алыр дээш хилинчектенип турарын билбес. Чүге дээрге көңгүл туткан ларга кижи кээрүлбес хоорай-ла болгай бо! Бир эвес олар чону-биле кады оочурларга ыкпледжээ турган болза, берге байдалды билебээр ийик. Боттарынга-даа аъш-чем аймаан артыы-биле иштинден эккеп берип турар болза, «калбак массаларның» канчап-даа турары оларга хамаанчок: ынчаш кылдыр сагындырар-дыр.

«Сельхозхимия» гаражында турар заводтуң продукциязын сайгарып чадажып турган, чаа заводту боор бис? Оон-на чылдагааны-биле Шагаан-Арыгның тудуг комбинады бо чылын заводка кылза чогуур тудуг-монтаж ажылдарын чүгле 28 хуу шиңгээдип алган боор.

Ахир ООРЖАК,
Шагаан-Арыгның сүт заводунуң директору.

ОРУККА УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Дуңмаларывыс Лхагвасурэн биле Хажидмаа

Ийе, шак ындыг дуңмаларлыг болдувус. Чок, оларны чаа төрүттүнгеннер деп бодай бербеңер аа. Моолдуң Завхан аймаанда «Бадрал» кураа ажыл-агыйында улус. Бирээзи — оол Улан-Баторнуң кодээ ажыл-агый институдун дооскан, а Хажидмаа — Ховд-Алдайда медучилище дооскан. Садыы-чолун каттыштыргаш, өг-бүле апарганындан бээр он чыл чедип турар. Кайызы-даа — «Бадралдың» специалистери.

Бисте, тыва улуста, ындыг чаңчыл бар: бодундан биче дуңмам, оглум, чээним дээр. Улугларын акым, угбам дижир. Ынчангаш бо чаагай чаңчыл ёзугаар Лхагвасурэн биле Хажидмааны дуңмаларывыс дээрзивис ол. Бистер дээрии — «Шын» солунуң журналистери. Завхан аймактың «Туяа» солунунуң ажылдакчыларының чалаңы-биле дуржулга солчуур, аңаа бо чылдың ноябрьда солчурээн чоруваанывыс ол.

[illegible]

Бис Лхагвасурэн биле Хажидмаага дуң болуп ужурашкан бис. Ындыг аныяктаб бөрүн канчап билир боор. Он ажыг километрни дорт шак дургузунда «союп» эрткеш, эртенгиниң беш шак ажып турда, «Бадралдың» төвүнге сириләэн-кавылаан, сугда ыяш дег чүвелер келген бис. Моолдуң суурлары мындыг-ла болгай: кыдыгларында өглерин кудумчулай тиккеш, херимнегилен каан. Шак-ла ындыг өглер кудумчузу-биле эртип бээр чорувуста, бирээвис олурган:

— Дуу өгнүң дуңдуу чырып тур, [illegible] өөрүшкүлүг кончуг чугаалады. Эртенгиниң 6 шак безин четпээнде туруп келген, чүү мындыг ээл өг боор деп бодадым. Херимниң улуг эжин ажык. Машинаны доктааткаш, херим иштинче кирип кээриивиске, аныяк [illegible] кижи үткүй кылаштап келди. Орустап-даа, моолдап-даа мендилеживис. Дылды билири кымга-даа, каяа-даа ажыктыг чүве-дир ийин. Моол ап база бис, тывалар-даа, бистиң ийи чонга берге үелерде ачылыг холун сунуп берип келген орус улустуң дылын бот-бодувустан шай дилеп [illegible], аарыг-кадыывысты айтырыжыптар болгаш билир кылдыр өөренип алганывыс [illegible]. Эки. А ооң кыдыынга бистерниң журналистерини бирээвис, моол улустуң дылын тергиин аки эвес дээрден башка, сеткил сагыжын хандыр чугаалажыптар кылдыр билир. Кайы-бир нацияның дылын өске кижи билири дээрге, ажы-биле чугаалаарга, ол төрел кижи ышкажыл. Оон башка чүү дээр боор. Ынчангаш «кел дивээн аалчылар», бистер ол аныяк өг-бүлеге киргеш, дораан-на эгенмейн-даа, хала чокка чугаалажып таныштывыс.

Берге өйде бичии-даа бол, дуза көргүзүп, ачы-авыралын чедиргеннер кижиге уттундурар боор бе? Уттундурбас. Моол өг-бүлениң аныяк ээлери бисче, түрээн, доңган улуска, чедирген дузазын чүнүң-биле деңнээр боор. Бир-тээ, журналистер болганывыста, оларның чымчак, кээргээчел сеткилиниң, хүндүлээчелиниң дугайын бистиң солунуң номчукчуларынга чугаалаар бодадывыс.

Өгге кирип келдивис. Делгемин, чырыын! Сайгылгааннын. А бис кире бээривиске, херээжен ээзи база дораан-на туруп келди. Арай чөванчыг-даа, улусту ындыг даң бажында оттуруп, дөвиделиин деп чүве аңаа бе? Барын-барын үш таныывазы улузун аан! Өске чуртка. Ындыг-даа болза бергеге таварышканга дузалаары кандыг-даа нация кижи бүрүзүнүң кижизиг мөзүзү ол болур ужурлуг. Хажидмааның бичии кызы база оттуп келди. Дөрте база [illegible] ол. Ыда ийи бичии чүве удуп чыдыр. А солагай талада бичии оруп хөстүт. Оон үстүү бажында база бир бичии оол удуп. Дуңмазы ол чорду.

Бичии болганда боолдаәи ашак кирип келди. Чанында база-ла чырык өгнүң эр ээзи ол. Хамык улусту хайындырып, оттурган улус болгаш келген, таварышкан ужурувусту тайылбырладывыс. Өгнүң ээлери мурнунда-ла билгени илдең. Берге таварышкаш ынчангаш улус-тур деп, олар эскерип каапкан. Ынчанмайн канчаар, оон башка шак ындыг даң бажында улус кээр боор бе. Олар бисти улам ээргедилер. Хажидмаа-даа дораан-на отту салгаш, чугажак ак-демир паша шайны хайындыра берди. Суугузун магадап олур бис. Быжыг, кылын демирден кылып каан. Тыва өглерниң ышкаш эвес, бедик. Суугуну долгандыр бедиди хаарьжактааш, оон иштин шаптап каан. Ынчангаш хөнек, сава салырынга дыка эптиг. Суугу аксында ишкир кылын, демир десни бар. Олаар ыяжын ында киирип, салып алган боор чорду. Арыг-силиг, чээргем-даа төгүлбес.

Ол аразында өгде бичии кижилер база шупту-ла туруп келдилер. А бис эвес база, улуг [illegible] турган боор ийин оп. Ону бодааш, бодум хуумда улам-на човап, сагышсырап олурдум. Өөрлерим база ынчалдылар. Ынчангаш хелемечивис — бир ажывис боттарывыстың ол сеткилин чугаалап дамчытты. Ажырбас-ажырбас деп, ёзулуг-ла сеткилинден бисти оожургаттылар. Кеттингени база шоолуг эвес, кышкы сапогтарлыг улусту олар база дораан эскергенер боор. Ындыг ырак черге, барып-барып кыжын чорааш, оода чылыг идиктер кедип албас чөгенчивистиниң көрем. Угаан кыдыра болганы ол ыйнаан. Оон башка чүү дээр боор. Экизи көрген, Улиастайдан чамдыктарывыс конфета, печенье-даа садып алгылаан болгаш оон аңгыда, блокнот-саазын, Тыва дугайында демдектеривис база арткан чүве. Өгнүң улузунга — улугларынга бичиилерге чедир оларны үлегиледивис. Шай-даа дораан хайынган. Термостарга куткулапкан. Моол өг-бүлелерде термостар-ла хөй. Ийи-үш-даа бар. Шай аңаа кезээде чылыг турар.

Хөөкүй дуңмаларывыс бисче аъш-чемниң дээжизин салдылар. Өгнүң эжик аксында сайгылгаан бар, септеттиннер чолаачывыска эптиг аажок. Ынчангаш машинавысты херим иштинче киргеш, септеп алыыш өгнүң ээлеринден дилеаивис. Ол хире сагышсыраачал улус дораан-на чөпшээреди, айтырган херек чүү боор дээнер ышкаш болду.

Бирээвис аргажок аарып чорааш. Ол дээш сагышсыраан, бергедеп-ле чорааш бис. Ол экивис бисти сагышсыраатпас дээш боду нажок-ла маадырланып, туттунуп чорду. Орук ара эмнелгеге киргеш, сыырткан-даа. Экизи көрген. Хажидмаа база фельдшер кижи болган. Оон башка ол суурдан эмчи дилеп база чорук кылыр турган бис. Улиастайның эмчилери чаңгыс катап сыкыртыр шприцтерни база ковейтир берип каапнар.

Шайлап алгаш, чолаачывыс-даа септеттинин кирипкен. А бистер, чылыкаан улус «уйгута соктуна»-ла берген бис. Редакторувус ширтек-чадыг кырынга тонгут хевээр-ле чыдыпты. Өгнүң бичии уруу, школа назыны четпээн кижи-дир ийин, бир сыртыкты алгаш, бодунуң дылынга чугаалаттынып, ону даргавыстың бажының адаанга салып бээр деп оралдашты. Чаптанчыын, чаражын! Чаактары бопугур кызыл. Бичии дуңмазын база оребйлеп, удудуп турду ийин. Аңаа дузалажып, бирээвиске сыртыкты салып бердим. Ол бичии кижи термосту база бистиң мурнувуска салгылады. Кижи бодуру чажындан дээр бис.

Удааш туруп кээривиске, коңчут-даа семис эътти — чылгы эъдин дүлгеш, тавакка салып каан тур. Шай-даа изиг. Өгнүң чылыы-даа амыр. Сеткиливистиң сергээн! Машинавыс кылдынар ирги бе деп байгы сагыжывыс ындыг чорааны чүве. Суг изиир. Чолаачы чүзү канчап барганын редактор-биле чугаалажып-ла чорааш улус. Билбес тек кижи, мен-даа чүвениң аай-бажын билир эвес мен. Бир эвес ол кезээ аргажок үрелген болза, ажыл-агыйның удуртукчуларындан дилээр бодаан бис. Экизи көрген, чолаачывыс Володя үрелген деп бодап чорааны кезээн пат боорда уштатыртып алгаш көрген. Аштап арыглаан. Үрелген чүве-ле билдирбээн. Бурган-на өршээзин деп тейлеп турдувус. Хөөкүй чолаачывыс үр-даа кылдынган кижи. Карак баспаан. А бис харын бичии куш кыныын алган бис.

Өгнүң эр ээзи, мал эмчизи кижи, ажылдап чорупту. А Хажидмаа эрес урут чорду. Чугаакыр, топтуг, дузааргак. Изиг суг херек дээривиске дораан-на дузалады. Аарып чораан эживис чем шоолуг чивес боорга, кара-мүнден кылып бээрин чугаалады. Далаш-ла болгай бис. Оон кадында экивис база ажырбас мен, четтирдим деп кагды.

Изиг сутну куткан, радиатор үрелбээн, чүгле бир резинден суг төктүп тур. Ону дуглап алдывыс. Машинавыстың моторун [illegible] гынып-ла. Өөрүнчүүн! Өгнүң ээлериниң өөрүүрүн. Хүндүлээчел чон ынчанмайн канчаар.

Ол-ла кезек өглерниң сугзаар чери элээн ырак улус чорду. Чамдыктар бичии шаанчыгаштарлыг, флягаларга суглаар. А бис машинавысты кылып алгаш, суглажып бердивис. Дуңмаларывыска, өөнүктеривиске. Шак ындыг ачы-буянын чедиргеннерге курлаш чедир мегейдивис. Бирээвис өгнүң чанында хирээлеп каан чыткан ыяштарны бир кезекти чарып-даа берди. Ол-даа болза өөрүп четтиргенин демдээ болгай аан харын.

Өгнүң арыг-силиин, чылыын. Хараачада чалама ышкаш ак пөс баглап каан. Топтап көөрүвүске, чеди чүзүн мал чуруу бар. Моолдуң бай боон турары мал-маган ол болгай.

«Бадрал» бистиң Эрзинде «Чаа орук» совхоз-биле харылзаалыг. Кайы-даа ажыл-агыйның төлээлери бот-бодунга барып, дуржулга солчуп турар. Найыралдың үнелиг чүве бар эвес. А бистиң, түрел чораан журналистерниң аныяктар — дуңмаларывыс Лхагвасурэн биле Хажидмааның өөнге киргенивис, олар бисче сөглеттинмес ачы-дузазын чедирип, бистерни чылыткан, хүндүлээни база-ла ийи чоннуң бузулбас найыралының ачызы.

Чаа өөнүктеривис-биле, дуңмаларывыстың төрелдери, ажы-төлү-биле тураскаал кылдыр чурукка тырттыргаш, адрестеривисти солушкаш, ачылыг улуувустуң холдарын быжыы-биле туткаш, оруувус уламчылап, аъттаныпкан бис. Олар херим даштыынче үнүп келгеш, улуг-аныя чокка шуптузу хол чайып туруп кагдылар. Баяртаа-байырлыг, өөнүктер! Чаа үнер 1991 чылда силерге улуг-улуг чедишкиннерни күзедивис.

Седен ХЕРТЕК.

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

ЧЕТПЕСТЕР ДУГАЙЫН ЧЕЖЕ ЧУГААЛАЖЫРЫЛ?

«Шекпээр» совхозта ол кайы хире уламчылаар ирги?

Ийе, кыштаглаашкынны хынамчалыг эрттирер, малдан алыр продукцияны эвээжетпезиниң дугайында район штабының, агроүлетпүр каттыжыышкынының хуралдарынга каш удаа чугаалашкан, аңаа совхозтарның директорлары, зооветспециалистери-даа шупту олурушкулаан. ССРЭ-ниң Президентизиниң ноябрь 8-те телеграммазында айыткан чүүлдерни ажыл-агыйларның удуртукчуларынга база таныштырган. Бо бүгү чугаа ам херек кырында канчаар боттанып турарыл?

«Шекпээр» совхозтуң директору амгы байдалды мынчаар тайылбырлады: кышка удур 1600 тонна сигенни, 120 тонна витаминниг сиген далганын, 8090 тонна силосту, сенажты белеткээн турган. Аңаа немей малга чарбалап бээр 260 тонна арбай биле сула бар. Эм холуксаалыг брикетти белеткээри-биле төп шаңга 4-5 кижи ажылдаар. Кыштагларда база төп сүт-бараан фермазында мал чемин баш бурунгаар сөөртүп чедирген. Совхозта бо хүннерде шээр мал 41 кодандан турар. Чамдык кыштагларда хой төрүп эгелээн. Декабрь айның сөөлзүреди хой оолдаашкыны түлүктээр.

Ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырары, продуктулуун кудулатпазы — бүгү улустуң херээ болгай. Ынчангаш райкүүском даргазы С. Н. Ильенков баштаан район штавы бо совхозта «Тыва даг-дүгү» комбинаттың септелге-тудуг эргелелиниң көжүп чоруур механизастаттынган № 1 колоннаны, район төвүнүң чамдык коллективтерин быжыглаан. Ол ышкаш улус депутаттарының Шекпээр кодээ Соведи биле херээжененнер чөвүлели Биче-Тей суурнуң агитквартираларын кодан бүрүзүнге шефтээр кылдыр үлей хуваатан.

Моон түңнелинде чүнү кылганыл? Каткылыг деп черде Карал-оол Ооржактың кыштаанда хой кажаазының дөңнелген одээн каскан, Олег Ооржактың, Сарыг-оол Сарыгларның, Виктор Ылдыктың чаш хураганнар азыраар клеткалыг кажаазын кылып берген. Акта өшкү кадарчызы Виктор Тараачыннын бажыңын кылып турар. Практиктиг дуза бо-дур харын.

Совхозта партком биле профкомнуң каттышкан хуралынга айтырыгны чугаалашкаш, кыштаглаашкында ниити байдалды сайгарып көрген, хемчеглерни ажылдап кылган.

Бо чылдың октябрь айда «Шын» биле «Хемчиктиң сылдызы» солуннарга рейд материалын парлаан бис. Аңаа Суг-Кажаа фермазында дүвүренчиг байдалды шыңгыы шүгүмчүлээн чүве. Ажыл-агыйның удуртукчулары оон чогуур түңнелди үндүрүп, чамдык хемчеглерни алган. Ишти ол-шык кажааларны аштап арыглааш, 8 машина ишти кургаг өдекти аппарып төккен. Фермада уруглар сады, кызыл-булуң ажылдап турар. Өдекти чайладып, чүдүрер чаа транспортёрну салган. Кажааларның эжиктерин, соңгаларын чылыглап калориферлерни салгылаан. Бызаа кажаазын чылыглаар, чугайлаары удавас доостур. Одаар чүүлдү үзүктел чокка сөөртүп турар.

Биче-Тейниң, Алигатының хойжу коданнарының барык шуптузунче электри чырыын киирбенин черле мактавас арга чок. Совхозтуң дирекциязы, экономистер, бухгалтерлер малчыннарны доктаамал эргип кезип турар, ол ышкаш малчыннарга дуза чедирип, залдарга хонуп-дүжүп чоруур специалистерниң шалыңын айда 30 хуу өстүрген. Сакманчыларның материалдыг сонуургалын көдүрери-биле оларның төлевирин база улгаттырган. Моон алгаш көөрге, черле шору хемчеглерни ап турар-дыр.

Ынчалза-даа четпестер ам-даа бар. «Аяңгаты» кооперативтиң төвүнде суланы күзүн чогуур үезинде кургадып, таратпаанындан, ынаш үрелген. Ол дээш агроном биле склад эргелекчизинге кандыг-даа хемчег хүлээтпээн. Мынчап турарга болур бе? Ажыл-агыйны эвес чоруктуң бир херечизи бо ышкажыл.

Өске ажыл-агыйларның малчыннарынга чорууpга, халат, резин идиктер, хол-хаптарындан аңгыда хой кежинден кылган чылыг тонналарны база хөвеңниг чүвүрлерни, кидис идиктерни кедер хуусаазын, нормазын ёзугаар үлеп берген боор-дур. А бо совхоз ол чүүлдерни баш удур тыптынып албаанындан аңаа чорааным хүн төлээзин Кызылче чаа-ла чорутканынга чөгендим. А ол хептер баазада чок болуп чадавас. Өг шывар, кажаа-хораа чылыглаар кидис, кара-саазыны-даа совхозта база чок диштилер. Коданнарда, фермада дус төнген. Өвүрде Дус-Дагдан дус барып сөөртүп экпе бээр керээлиг организация — АҮК-тың септелге-техниктиг бүдүрүлгези бо ажылды хүн бүрүде чылзып туруп бергени-биле директор В. С. Томбулак чүге эптежип олурарыл?

Мал чеми салып бээр, сүт кудар савалар чедишпес. Бар чемниң курлавырын камнаар херек, кодан айыы-биле мал чеминиң чижек-нормазын ышын тургуспаан, хуваавааан. Эң-не кол четпестерниң бирээзи болза, мал чеми хээндектээр цех фермада амдыгаа чедир ажылдавас. Ынчангаш мал чемин чымчадыр, холуур талазы-биле хемчеглер албайн турар. «Инектиң сүдү — дылында» дижир бис. Чемгерилгезин экижитпейн турган, инектен сүт саарып көвүдедир дугайында чугаалаап-даа херээ чок. Кол зоотехник О. Куукгеттиң ажылга харысалгазы куду.

Хой оолдаашкынны кидин түлүктээр, ынчаарга чамдык коданнарда сакманчылар ам-даа четче барбаан. Суурда ажыл чок аныяктар хөй. Оларның-биле дугуржуп, хаара тутпайн турары элдептиг. Бо ажыл-агый 1990 чылда төрүүр 100 малга онаашкыр 55 анай, 57 хураганны алган. Бо чүнүң чылдагааныл? Ажылга харысалга чок чоруктуң хайы-дыр. Ам келир чылын көргүзүг оон дээредээр бе? Мындыг-ла турар болза, частырыглар катаптаар дей берген.

Шекпээржилер күрүнеге ам-даа 500 килограмм дүктү дужаар ужурлуг. Сүт планын улустан садып алган саржаг-биле күүседир. Эътти 170 тоннаны чедир сатпас. Аргазы чок. Рынок экономиказынче шилчээш, шак мындыг көргүзүг, түңнел-биле амгы ажыл-агый бооп, амыдырап шыдавас ийин. Канчаарыл, дирекция чүү деп бодап турарыл?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өмүнээзинден шаңнаары болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Аптыыла Бичеймаа Салчаковна — «Мугур-Аксы» совхозтуң кассири.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Монгуш Чечек Салчаковна — районнуң Күрстрах инспекциязының агентизи.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Серин Чимис Достаковна — Тээлиниң № 3 ортумак школазының техажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Балды Вера Ооржаковна — чоннуг амыдырал хандырылга бүдүрүлгезе район эргелелиниң даараныкчызы.

Хертек Марьяна Анай-ооловна — «Бай-Тал» совхозтуң уруглар садиgиниң кижизидикчизи.

БАРЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Монгуш Александра Иргитовна — «Дөң-Терезин» совхозтуң ажылчыны.

Монгуш Лидия Баян-ооловна — бажың ээзи, Ак-Довурак хоорай.

Копзай-оол Вера Бораргаповна — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ясли-садиgиниң няняzы.

Кужугет Дарья Шойгуевна — Кызыл-Мажалыкта районнуң харылзаа белдириниң бухгалтери.

Ооржак Татьяна Чамыт-ооловна — «Шекпээр» совхозтуң уруглар садиgиниң няняzы.

Саая Вера Бопур-ооловна — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының дериг-херекселдериниң машинизи.

Саая Ольга Биче-ооловна — районнуң Культура бажыңының техажылчыны.

Сарыглар Наталья Чүдүрүковна — районнуң Культура бажыңының техажылчыны.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Куулар Раиса Кожан-ооловна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Монгуш Чечен Самыковна — районнуң төп эмнелгезиниң санитаркази.

Монгуш Мая Сундуй-ооловна — «Хөндергей» совхозтуң столовазының повары.

Ооржак Оюу Настык-Доржуевна — бажың ээзи, Чадаана хоорай.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Донгак Любовь Хуналу-Самбууевна — «Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Кужугет Валентина Комбуевна — Чыргакының санаторий хевирлиг сес чыл школазының техажылчыны.

Куулар Алефтина Херел-ооловна — Чадаананың № 3 ортумак школазының башкызы.

Куулар Лидия Баазановна — бажың ээзи, Чадаана хоорай.

Ондар Зинаида Кара-ооловна — бажың ээзи, Чадаана хоорай.

Ооржак Роза Бурбу-ооловна — районнуң төп эмнелгезиниң санитаркази.

Хаплак Александра Сандыковна — районнуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Ховалыг Валентина Доржуевна — «Большевик» совхозтуң ажылчыны.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Алдын-оол Долгар Содуповна — бажың ээзи, Шамбалыг суур.

Монгуш Диана Михайловна — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны.

Ооржак Докпаалай Ардчын-Доржуевна — «Шамбалыг» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Ортун Зоя Коловна — бажың ээзи, Кара-Хаак суур.

Саая Тамара Хереловна — Шамбалыг ортумак школазының техажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Допчут Людмила Демир-ооловна — «Кара-Хаак» совхозтуң ажылчыны.

Мунзук Лидия Чамзыевна — районда пекарняның хлеб быжырыкчызы.

Салчак Светлана Ондаровна — «Тиилелге» ажылчын кооперациязының повары.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Анчимаа Кара-кыс Байкараевна — Терлиг-Хая ортумак школазының башкызы.

(Уланчылыг).

ХӨҢНҮМ ХӨМҮРЕРДИ

● Арендатор хойжу совхоз-биле чарган керээзин үзериниң кырында турар ●

«Тиилелге» совхозтуң хойжулары чүске онаашкыр 93 хураганны ап, республикада эң дээре көргүзүглерлиг деп мактаттырган ажыл-агыйларның бирээзи. Чоокта чаа чыл түңнелин үндүрген хуралга кымның-даа манаваанны мырыңай элдептиг таварылга малчыннарны дүвүредип хөлзедипкен. Оларның пегелде-хомудалдарын, санал-оналдарын совхозтуң удуртур даргалары төнчүзүнге чедир дыңнап, боттуг шиитпирни үндүрбээн. Бо болуушкунга хамаарыштыр сөөлгү каш чылдар улаштыр сураглыг хойжуларның санынга кирип келген Татьяна Баавылдың редакцияже бижээн чагаазын моон адаанда парладывыс.

Ажыл-агыйны хөгжүдеринге депшилгелиг чаа аргаларны ажыглаары ажыктыг талаларлыг дээрзинге чигзинмейн, бот-орулга-чарылганың үндезиннерин, өг-бүле, аренда керээзин шаам-биле деткип келдим. Эки чүвени эки дээр. Эгезинде шыырак көргүзүглерлиг-даа, эчис түңнел дээш чыл төнчүзүнде эндере алыр аңша-шалыңныг-даа шимбайла ажылдап, чурттап турдувус. Бо чылын келгеш шуут-ла сотка олурдувус. Өг-бүлем ээзи-биле кады бүдүн чыл дургузунда ажылдааныывыс дээш ийи муң арай четпес акша санап каан.

Ол хире эвээш орулга албас боор бис деп чүвени бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын-биле ажылдап келген дуржулгавыстан билир бис. Маргыжып-даа, бадыткап-даа чадаштывыс. Керээде көрдүнген хураган-даа, дүк-даа алыр планывысты ажыр күүседип кагдывыс. Эвээш-биче-даа бол, экономиктиг эге билиглерин шиңгээдип ап келдивис. Чек дептеринде киир бижээн чарыгдалдарны хүн бүрү санап орар-дыр бис. Ында кижи бажы тооредиптер хире хөй түңнүг сан-чурагайлар чок болгай.

Совхоз-биле беш чыл ажылдаар аренда керээзинче күзелдиивис-биле кирген турдувус. Шупту планны күүседип алзывысса-даа, артык чарыгдалдарга 26 муң рубльди үндүрген кылдыр түңнел үндүрген. Чайның ииг-халыныы, кыштың чыккылама сооғу дивейн, ол хире кызып-кылайып чорда-ла, түңнел санаашкынга барык курут үгеинивис бо-дур. Шак бо бүгү чүүлдерден саткыым саймаарап, хөңнүм хөмүрертир өжүп бар чор.

Ол-даа канчаар. Оода-ла малчыннар, бистерни хөлүн арттыр дүвүредип, бажывыс иштинден үнмейн чоруур. Бисти хилинчектеп келген айтырыгларывысты совхозтуң удуртукчулары шын шиитпирлеп бээрин кончуг-ла күзээр бис. Ынчалза-даа чылды түңнээн хуралга баштай-ла кол зоотехник Саакпан Ондар огулуг харыы бербейн, бир дугаарында президиум столундан дезип үне берди. Оон соонда профком даргазы биле совхоз директору чоп арзындан чоорту сывырлып чоруй бардылар.

Хамык улус алгыржып, кайгап, элдепсиниш артып калган. Чедир хуралдан чадаштывыс. Малчыннар каргап коданы хүлээдипкеш, хүнү-биле-даа тарай кылаштажы бээринге белен бис дээр күзелиин илередип турдулар. Маргыжып шугулдаан малчыннар бот-тывынгыр артистерниң концертин-даа көөр хөннү чок болганнар. Хырын аш турда, бистерни кыжырып часкарган-даа чүве ышкаш бюп-тоглаа, концерттиң херээ чүл?

Соңгаарладыышкын чокка шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар-ла хөй. Шынап-ла, «Тиилелге» совхозтуң малчыннары ат болдувус. Малга четчир сиген-чем чедишпес. Коданнарже мал чеминиң сөөртүлгези кончуг багай организастаттынган. Конторага кадарчы боду бараан болуп, мөгейип, чаннып барып, диленип четпес болза малчынче сагыш човаар специалист-даа, удуртукчу-даа чок.

Суг сөөртүр чолаачылар база могаттынган. Малга хамаанчок боттарывысты шай хайындырар суувус төнер деп турда, үш дугаар хонуунда бир суг сөөртүр машина аалывыска келгеш, артында-ла үрелип калды. Малчыннар килеңнепкен, машиналар үрелгеш туруп берген, мындыг-дыр. Суг сөөртпес дээш канчаарыл — өлген малды боттарывыс кырынга салдыртыр эвес. Кала-даа харысалга, хүлээлге кончуг болгай.

А совхозтуң удуртукчулары чүге харысалга чогул? Мээң коданымда хой удавас төрүп эгелээр. Ол хирезинде олар аштап, куруг деспилер хемирип турар. Пресстеп каан хырыгышты часкаш салып бээрге, шак ол хараган ышкаш кадыг сигенни хой чивес-тир. Оон долгаан дүдүп калган сигенни база-ла боскунче ашпас чорду. Шак мындыг байдалда канчап хураган алырыл? Суурда хыыргышты олактай кескеш, янзы-бүрү холуксаалыг кылдыр болбаазырадыптар машина бар хирезинде-ле, ону чоп долу күчүзү-биле ажыглавайн турар чүве?

Мал чеми сөөртүрүнге күчүлүг «К-700» тракторларны ажыглап турар-дыр. Сиген сөөртүр шагжалары бичии. Оларга чүгле 6 рулон пресс эккээр. Шакта хөлезини 7 рубль. Чамдыкта ол тракторлар малчын коданнары долгандыр маннаткаш, чоруп каар. Шак ынчаар ажылдаан шак-даа, эрткен километр-даа талыы бээр. Ол бүгү артык чарыгдалдар бистиң кырывыска бижиттинер боор-дур.

Совхоз бот-башкарып боду ажылдаар болганда, тудуг, суурнуң хөгжүп турарынга өөрүүрүвүс, чугаажок. Ол тудугларга үндүрген чарыгдалдар дээш сүдувустуң, дүгувустуң та чеже хуузун тыртып апаар чүве. Чылдагаан дилеп, бистиң шалыңывыстан тыртар-ла чүве көвүдээн.

Малчыннарны тараажылардан, машина-техника парыгындан аңгылааш, черни, техниканы биске бижиглап корүңер деп энир чылдан бээр эрежип келдивис. Ол күзелдивис база бүтпээн.

Аренда керээзи-биле ажылдап турарларга республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн машина-техника садарын чөпшээревес дээнин солуннар арыннарындан номчуп таныышкаш, дыка-ла сеткилдивис хомудаан. Черниң ёзулуг ээлери болуулу дижип, чежеге дээр куруг черге алгыржып келиривис ол? Хоойлу-дүрүмнер хойү-биле хүлээп алдынып-ла турар — оларны херек кырында чүге күүсетпес апарган бис? Рынок хамаарылгазынче кирер өйде бо хире бергелер турда, келир үевиске бузураари чигзиничиг болу берди. Аъш-чемге, бараан нарга өртектер улам улгадыр. Ам безин амыдыраарынга акша-төгерик чедишпейн турда, чүнүң-биле чурттаарыл? Чүнү канчалзывысса экил?

Татьяна БААВЫЛ.

РЕДАКЦИЯДАН: Дизедивезе найысылал Кызылдың чанында чыдар «Тиилелге» совхоз депшилгелиг чаа аргаларны ажыглаар, нептередир талазы-биле байлак дуржулганы мөөңнээн бир улуг төптерниң бирээзи болуп санаттынып турар болгай.

Өг-бүле, аренда-даа керээлерни бо ажыл-агыйга сайзыраңгайжыдарынче киирээнгейин күштелдирип, эде тургустунуушкунуң эргилделиг чаа үе-чадазында чаартылгаларның эге базымнары кылдынган турган. Ынчалза-даа экономиктиг чаа базымнарны ханыладырын кошкатканын малчын Татьяна Баавылдың чагаазында чижектер тодаргай бадыткап турар-дыр.

Бо чагаадан алгаш көөрге, малчыннарның чыл түңнелиниң хуралы ам-даа хагдынмаан, доозулбаан. Улустуң сеткил-сагыжы үндаргай, саарзык. Айтырыглар чедир шиитпирлеттинмээн. Рынок харылзааларынче кирер харысалгалыг хүннерде хойжуларга актыг шынны ылавылап тайылбырлап бээри ажыл-агыйның удуртулгазындан негеттинип турар-дыр.

«Тиилелге» совхозтуң удуртукчулары, малчыннары, бо канчап бардыңар? Боданып көрүңер. Удуртулганың талазындан малчыннарга харыыны манап артывыс.

Чаа чылдың байырлалының бүдүүзүнде почта ажылдакчыларынга башкарар болгаш кылыр ажыл база чүдүрлүп келир. Кызылдың төп почта белдиринде улустуң чоруткан посылкаларын хүлээп алыр, ону тарадыр бир улуг коллектив бар.

Маңаа кайын-даа посылкалар келир. Машиналар-биле аңаа эңдере чүдүрүп эккээр. Нина Ульконуң, Галина Мальцеваның, Виктор Бычковтуң ажылы үзүктелиишкин чок. Белен болган хааржактарны, шарыгларны, посылкаларны хынап көргеш, чүдүрүп чорудар. Районнар болгаш суурлар аайынче ону чыскаай салыры база бар.

Ажылчыннарның эң-не хоочуну база бар. Чазаныкчы Владимир Николаевич Анисьин хааржактарны чазап белеткеп бээр. Шевер ажылчын рамаларны-даа кылыр.

ЧУРУКТАРДА: Харысалгалыг дежурный Людмила Воротник биле сорттакчы Өртелеп Оюмаа; чазаныкчы Владимир Николаевич Анисьин.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотолары.

ДУРЖУЛГАГА ДАЯНГАШ...

Шаг-үениң базымы-биле кижи эрткен оруунче бо-ла хая көрүп боор чүве-дир. Эң мааңгыы ам рынокче шилчиир-де мен колхоз үезинде улустуң канчаар ажылдап турганын база сактып, амгы бо үе-биле деңней бээр-дир мен. Тарааны, картофельди-даа бистиң Эрзинге тарып, оок чаатай дужутту ап турдувус ийин.

Бажың тудуунга безин дээрбежен улус кайы хире кижжип турду. Олар чүдүктү безин чонгу бижээ-даа чүве ийин. Бажыңның тезикагын безин боттары кылып алыр. Оларны кым-даа албадавас. Малгаштааш, чугайлаары база-ла боттарывыс ажылды тудуп. Колхозтуң хлеб быжырар пекарниялыг чүве. Аңаа чүгле хлебти эвес, а булочканы-даа быжырып турган. Ашы Намдак Кыргыс — хлеб быжырыкчызы ол.

Ынчангы хоочуннарның бирээзи Кенден Каңгаа ам-даа ажыл-агыйга кижжип, аныяктарга үлегерин көргүзүп, ынчан канчаар ажылдап турганын аныяктарга, школачыларга чугаалап берип чор. Рынок үезинде бистиң совхозтуң удуртукчулары, специалистери база мурнунда өгбелеривис ышкаш, шак-ла мынчалдыр тывынгыр, сагынгыр ажылдаап, чонну башкарар болза дээн күзелдиг мен.

Чечекмаа САДИ.
«Мөрен» совхоз.

ЧУГАА ШЫҢГЫЫ БОЛГАН

Бистиң республикада мал оорлаар чорук көвүдеп турарын билир бис. Совхозтарның-даа, хуу улустуң-даа инээн, аъдын, шээр малын сүре бээр таварылгалар дыка хөй. Оон эрткен, бажы эъттенген **оорлар кызыгаар шугуму эртип, Моол Арат Республиканың бистиң-биле кожа аймактарының малмаганын оорлаар чоруктар безин сөөлгү үеде ептерeп турар. Чүгле ол эвес, аңаа улаштыр моолдар-биле чажыт садыг кылыр чоруктарның фактылары дүвүренчиг болуп турар.**

Чоокта чаа Эрзин районнуң Нарын суурга болган ажылчы чоннуң хуралынга бо айтырыгны сайгарган. Аңаа Эрзин район Совединиң болгаш күүскомунуң даргазы К. А. Мон, РСФСР-ниң Компартиязының Эрзин район комитединиң бирги секретары А. И. Саморядов, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң кызыгаар шериглериниң ажылдакчылары киришкен.

Хуралды Нарын кодээ Совединиң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады Д-С. Б. Яндак башкарып эрттирген.

Нарынчыларга баштай дыңнадыгны КАК-тың район салбырының начальниги С. Д. Шулуу кылган. Кызыгаар шугуму үрээр чоруктарның ниити саны сөөлгү үеде Эрзин районнуң девискээринде эвээжезе-даа, ол хамчыктан когун үзе адырлып шыдавайн турар бис деп, ол чугаалаан. Мурнунда бодунуң харысалгазын эки билбейн, кызыгаар эртип турган болза, сөөлгү үеде чурум үреп турарын биле тура, баш удур белеткенип алгаш кирип турар. Сөөлгү 3-5 чылдарның анализин көөрге, чылда-ла 2-3 кеземче херээн оттуруп, аңаа 5-7 кижини онаап турар. Ук кижилер колдуунда хоойлу-дүрүмнү билир, ынчалза-даа «ажырбас боор» дээн сеткил-биле кызыгаар үреп турар кижилер болур.

Кызыгаар үрээр чорукту соксатпас болзувусса, оон уржуу нарын дээрзин район салбырының даргазы сагындырган. Чүгле амы-хуу эвес, ниити политиктиг ужурлалыг айтырыг болур. ССРЭ-ниң даштыкы политиказынга, ийи чурттуң аразында харылзааларга улуг хораны чедирип болур дээрзин билип алза артык эвес.

Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң салбыр начальниги В. Г. Барсуков Нарын суурнуң кызыгаар үрекчилеринге хамаарыштыр бо чылын ийи кеземче херээн оттурган дээрзин чугаалаан. Аңаа ийи аныяк кижи холбашкан. Кызыгаар үрээри дээрге аар кем-херек үүлгедиишкини дээрзин кижи бүрүзү сактып алыры чугула деп, ол демдеглээн. Ол дээш 5 чыл чедир хуусаазын казып шиидип болур. Чүгле күрүне кызыгаары үрээни дээш. А чамдык чурттакчылар ону дыка чиик көрүп турар: арага сурагдап, чиктен мал диилээр чөпшээрел албайн, өске чурттуң девискээринче кире бергилээр. Оон кедерезе, оорланыр, чажыт садыг кылыр. Моол хамаатылар-биле баш удур дугуржуп алгаш, бараан солчуру хоругдулуг дээрзин уттуп турарлар. Ону чеже-даа чажырып кылырга, ак сеткилдиг совет-даа, моол-даа хамаатылар ону эскерип каар.

Ол талазы-биле Нарында муңгаранчыг «дуржулга» бар болгай. Албан-дужаалдыг кижилер кызыгаар үреп, херекке онаажып турары чажыт эвес. Моон нарынчылар моон соңгаар чотумчалыг түңнелди үндүрер боор деп бодаар-дыр мен.

Кызыгааржы офицер Л. А. Бубенцов база кызыгаарның ыдыктыының дугайында чугаалаан. Аңаа кым-даа дээп болбас ужурлуг. Ол хирезинде совет хамаатылар кызыгаар үрээрин аңаа чүве дег кылдыр көрүп. МАР-ның девискээринге мал-маганын безин чөпшээрел чокка одарладып чорулаар. Хажызындан көөрге, тайбың ажыл ышкаш, ынчалза-даа ол дээрге хоойлу-дүрүм хажыдыышкыны-дыр. Сөөлгү үеде Эрзинде кызыгаарны 20 хире кижи үрээн, оларның чүгле үжү моол хамаатылар, а артканнары — бистиң.

Ажык-чарлыг үеде кызыгаар үрекчилеринге хамаарыштыр чонга чарлаары чугула деп, Леонид Александрович санал киирген. Кым кызыгаар чуруму үрээн болдур, ол кижиниң оон чурттап турар черинде хана парлалгазынга дораан чырыдар.

Моол девискээринче кирер ужурга кым-даа черле таварж бээр деп, ол уламчылаан. Чурум ёзугаар кирерин кым-даа хорувайн турар. Төрелдериниң, таныштарындан чалалганы алган дораан районнуң милиция кыдыңынге келгеш, паспортунга капсырылганы ап алыр, ол-ла. Ону кызыгаарга демдеглеп алгаш, эрте берип болур. Ындыг капсырылганы бир чыл хуусаалыг кылдыр бээр. Чүгле кара туразы-биле кызыгаар үрээр чорукту болдурбас херек.

Көдээ Совет даргазы Д-С. Б. Яндак суурнуң болгаш көдээ ишчилерниң бөгүнгү ажыл, амыдыралы-биле холбашкан айтырыгларга доктаавышаан, он-он күш-ажылчы ак сеткилдиг кижилерниң аразында ындыг өөдежонтарның барыңга хомудалын илергейлээн болгаш кызыгаар үрээр чорукту моон соңгаар болдурбас талазы-биле боттуг ажылды депутаттар, хөй-ниити чорудар дээрзин демдеглеп, бо берге үеде угаан-сарыылдыг болурунуң чугулазын айыткан. Бо хуралда киржип турар совхозтуң активи, көдээ ажыл-агыйның специалистери, улус депутаттары моон чогуур түңнелди ам үндүрер дээрзинге бүзүрелин илергейлээн.

Улус депутаттарының Эрзин район Совединиң күүскомунуң даргазы К. А. Мон районда бо берге байдалды сайгаржып, чоннуң чыыжын эрттирип келген КАК ажылдакчыларынга четтиргенин илереткен болгаш хоойлуну шыңгыы сагыырының чугулазын чаңгыс чер-чурттугларынга чугаалаан. Эде тургустунуушкун үезинде, амгы бо берге байдалда кызыгаар үрээри эң аар үүлгедиишкин дээрзин билдингир. Оон туржук, хоойлу-дүрүм ёзугаар дугуржуп турган садыг-организацияларын дамчыштыр ап турган чамдык аъш-чем бараанарын безин Моол Арат Республика чурттан үндүр сөөртүр болбас бараан кылдыр хоруп каан. Бо берге байдалда кижи бүрүзү бодунуң хамаатыг арын-нүүрүн бодаары чугула. Чаңгыс кижиниң кылган үүлгедии бүгү республикага, бүгү чуртка салдарны чедирип болур дээрзин утпас херек.

К. А. Мон ниитизи биле районда нем-херек үүлгедиишкиниң база анализтеп чугаалаан. Ында база мактанышкы дег чүве чок; хуу-даа улустуң, күрүнениң-даа өнчү-хөреңгизин оорлаар чоруктар читпейн турар. Орта удур шупту кижилерни хаара тудуп турганш, ынчан чүгле чогумчалыг түңнелди чедип ап болур бис дээн.

Хуралды түңнеп чүве чугаалаан соонда Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазының оралакчызы Ч. А. Удумбара чыылганнарның чүгле ук айтырыгга эвес, КАК-тың өске-даа ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгларга харыы берген.

Нарынга болган чугааның кол уг-шиин таныштырарга мындыг. Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Чүгле Эрзинде эвес, республиканың өске-даа кызыгаар чоогунуң районнарында ба[illegible] база моон улуг-ла дээредевес: кызыгаар эртип оорланыр, чажыт садыг кылыр, ол дээш харысалгага онаажып турар кижилер эвээш эвес. Ындыг өөдежок чоруктуң когун канчап үзерил? Бо айтырыгны түс-түс черлерге совет, ажыл-агый база партия органнары хандыр сайгарып, хемчеглерни алыры чугула. Амгы үе нарын, чурттуң иштики-даа, даштыкы-даа байдалдарында бөдүүн эвес чүүлдер бар дээрзин хамааты кижи бүрүзү медереп билир ужурлуг.

Даңгыт ЧЫДЫМ.

Чөөн-Хемчик районда Хорум-Даг сууржe кичээнгейниң кошкааның аңаа болган бир чышка улус чугаалап турду. Шагда-ла туткан школаның тавaa ирип калган. Кээп дүжер четкен. Садиктер бажыңы база херек. Чемненир черлер бо суурда чок дээш оон-даа ыңай.

Бо суурнуң социал хөгжүлдезинче бүгү талалыг кичээнгей салыры чугула. Озалааш суур болдурбайн, орук-чирикти эки кылып, суурну чаа төлевилел ёзугаар тударының чугулазын чылыган чон дугурушкан. Суурнуң чоогунда сүт-бараан фермазын оон-даа эки кылып ап болур. Саар малдың санын көвүдедиринче кичээнгейни углаар апаар.

ЧУРУКТА: Хорум-Даг суурнуң ортумак школазының аныяк башкызы Марта Шактар-ооловна Куулар онгу класстың өөреникчилери-биле. Олар суурунуң сайзыралынга үлүүн база киирерлер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Ажылдың чаа хевирин тывар

ДУЗА ХЕРЕК

Тываның хоорай, суурларында 1-ги болгаш 2-ги бөлүктүң инвалидтери ковей дээрзин номчукчулар билир. Ынчалза-даа оларның аразында ак-дааргыыштыг кижилерниң коскузун кым-даа эскерген боор. Олар дээрге Бүгү-российаның караа көзүлбестер ниитилелиниң кежигүннери-дир. Тыва АССР-де ниитилел-биле 500 ажыг кижи боор турар. Республикада баштаар чериниң удуртулгазы-биле районнарда 3 эге организация ажылдап турар. Оларның санынга Кызыл хоорайда өөредилге-бүдүрүлге чериниң эге организациязы база хамааржып турар. Тывага караа көзүлбестер ниитилелин тургусканындан бээр 32 чыл эртип турар. Ол үениң иштинде ниитилелге дыка хөй өскерлиишкиннер болуп турган. Караа көзүлбестерниң амыдырал-чурттаалгазын экижидери дээш ажылдарны чорудуп турган.

1970 чылда караа көзүлбестерге тускайжыттынган бүдүрүлгениң болгаш чурттаалга бажыңын ажыглалга киирген. 1982 чылда бир чурттаар бажың база немешкен.

Өөредилге-бүдүрүлге салбырында 56 инвалидтер ажылдап турар. Оларның амыдырал-чурттаалгазы-биле таныжарга, караа көзүлбестер ниитилелиниң баштаар чериниң талазындан ажылдаар эки чорудуунуп турар.

Ынчалза-даа чамдык четпестерниң баарын айтып каары чугула. Чижээлээрге, хоорай иштиниң маршрудунда чоруур турар автобустарның доктаар чери бүдүрүлге чоогунда болбайн турар. Чоогунда азы-чем садыы база чок. Складская кудумчузунда чурттаалга бажыңы 1970 чылда ажыглалга киирген-даа болза, ында амгы үеге чедир телефон тургустунмаан. Хоорайүскомнуң мурнунга чеже-даа айтырыг тургускан, ынчалза-даа бо айтырыг амга чедир шиитпирлеттинмээн. Өөредилге-бүдүрүлге салбырының ажылчыттары күрүнеге чылда 1 млн. ажыг акшаның үлетпүр бараашкарын бүдүрүп үндүрүп турар. Оларның бүдүрүп турар бараашкары болза: хөвенниг кудустар, ажылчын хол-хаптары, идик шидиктери болгаш холга тудар сеткалар. Моон алгаш көөрге, инвалидтерниң күрүнеге болгаш чурттакчы чонга хире-шаа-биле чедимчел турар дузазы бар.

Ынчалза-даа ажылчын инвалидтерниң дилег-негелделерин хоорайүскомнуң болгаш садыг чериниң баштаар чериниң ажылдакчылары тоо көрбейн турар.

Районнарда ажылдаваан турар инвалидтерни 3 эге организацияда хаара туткан. Ол болза: Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда аразының эге организациязы, Барыын-Хемчик районнарда.

Үстүнде ады кирген эге организацияларның даргалары, номчукчу-секретарьлары биле боттарының күжүн харамнанмайн, инвалидтерге дузалажып, оларның амыдыралынга хире-шаа-биле дөмек болуп, ак-сеткилдиг ажылдап турарлар.

Оларның ажылында шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар база хөй. Оон кол чылдагааны болза, чазактың инвалидтерге хамаарыштыр үндүрген чигеделиг доктаалдарын көдээ Советтерниң болгаш совхозтарының директорларының күүсетпейн, херекке албайн турарында. Чижээ, 1976 чылда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң үндүрген доктаалы, 1982 чылда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, 1990 чылдың май 31-де үнген Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шиитпирлерин долузу-биле күүсетпейн турар. Бо доктаалдар хоорай, суурларның хөй-ниити черлеринде көскүзү-биле аштымайн турар. Янзы-бүрү албан-хаакчылар ол дугайын билбес болгаш күүсетпейн турарлар.

Караа көзүлбес инвалидтерге оон мурнунда ажылдап чораан ажылчын коллективтеринден чылда оола-ла бир катап ачы-дузаны чедирип турар болза, чөптүг деп бодаар мен.

Бо айтырыг Эрзин районда дыка эки тургустунган. Ында чурттап чоруур инвалидтерге оттулар, мышты, хомур-дашты эккеп берип кандырып турар. Өске кожууннарның даргалары бо чижекти кичээнгейге алыр боор деп бүзүреп болгаш сүмелеп тур мен.

Тываның харылзаа салбырларының удуртукчулары караа көзүлбес инвалидтерге телефон салып бээрде, оочур чокка болгаш чартык өртээ-биле тургузуп бээр турган, ону кайда-даа чөптүг-биле шиитпирлевейн турар. Чамдык инвалидтер телефон тургустуруп алыр дээш 100 акшаны долузу-биле төлеп турар. Караа талазы-биле ийиги бөлүктүң инвалидтерин боттарының кылып шыдаар шаа-биле ажылче хүлээп алырынче чамдык удуртукчулар кичээнгей салыр болза эки.

Тываның караа көзүлбестер ниитилелиниң баштаар чериниң ажылдакчылары боттарының инвалидтерниге кордүнген чигеделерин тургузары-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка айтырыгны бо чылдың июнь 28-те тургускан. Айтырыгга бо үеге чедир харыы чок. Ынчангаш бо айтырыгны шыгыы көрүп, шиитпирлеп бээрин бүгү Тываның караа көзүлбес инвалидтерниң мурнундан дилеп тур мен.

НОМЧУКЧУЛАРГА: кижи-биле кандыг-даа таварылгага болуш берип болур, чоокунга таварышкан согурларны ооаарын көрүп, хөй-ниити черлеринге таваржы бергеш, оларга дуза кадып чорууңарны дилеедим.

Анчымаа СЕДИП.
Караа көзүлбестерниң Бүгү-российа ниитилелиниң Тывада салбырының баштаар чериниң даргазы.

ЫРЫ — СЕТКИЛДИҢ БАЙЫ

Бүгү-российаның караа көзүлбестер ниитилелиниң Тыва салбырының уран чүүл коллективи республика найысылалынга болгулаан хоорайның уран чүүл көрүлделеринге каш удаа киришкеш, доктаамал ийи үшкү черлерни ээлеп келген. Ол ышкаш девискээр аайы-биле караа көзүлбестерниң Иркутск, Волгоград, Свердловск хоорайларга болуп эрткилээн уран чүүлдүң көрүлделеринге, конкурстарга киришкеш, шаңналдыг черлерни ап келген. Чоокта чаа Омск хоорайга болган караа көзүлбестерниң ыры талазы-биле көрүлделинге киришкеш, тыва бот-тывынгыр артистер үшкү черни алгаш, лауреаттар болуп чанып келген. Моон алгаш көөрге, караа көзүлбестерниң тыва ниитилелиниң ортузунга уран чүүл ажылы боттарының шаа-биле сайзырап бар чыдар.

Чаа чыл бүдүүзүнде караа көзүлбестерниң республика баштаар чериниң шиитпири-биле «Бистер ырыга ынак бис» деп уран чүүл көрүлдезин организастап эрттирген. Ооң кол сорулгазы болза, чер-черде караа көзүлбес бот-тывынгыр артистерни илередип тывар болгаш оларның уран талантызын байыдары болур. Ук көрүлдеге Кызыл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарның болгаш караа көзүлбестерниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге чериниң бот-тывынгыр артистери киришкен. Чыылганнарга пант байырны чедирбишаан, караа көзүлбестерниң Тыва салбырының баштаар чериниң даргазы Анчымаа Донгаковна Седип бот-тывынгыр артистерге чедиишкинниг болурун күзээн.

Көрүлдени чөөн-хемчиктер эгелээн. Ук черде караа көзүлбестерниң эге организациязының даргазы Михаил Куулар тыва улустуң «Каттырымзаг органы кишкаш» деп ырызын эки ырлаан. Сценаже тыва бөрт, тоннуг аныяк оол Михаил Ооржак үнүп келгеш, дошпулуур-биле үдевишаан сыгыдып, хөөмейлеп доскаан. «Малчын кыска» деп ырызы күүсеткен. Ол ыраажының үнү хоюг, чараш болган. Социалистиг чарыштың тиилекчизи деп хөрек демдектерин, Ленинче юбилей медалын хөрээнде кадап алган Лопсан-Шыыраап Ооржак «Кайгал үргу» деп шүлүктү чедиишкинниг номчаан. ТАР-ның маңазында ам 71 харлыг, ийи чыл бурунгаар караа көзүлбестер болган кырганың хоорунун Мавар Ачиров тыва улустуң «Анчыла мен» деп ырызын бызаанчының үделгези-биле багай эвес күүсеткен.

Тыва торгу тонун кеткеш, чараштыр каастап каан бөргүн кеткеш, кара чажын ол-бо талазынче салып бадырыпкан аныяк бот-тывынгыр артист Дарый Куулар тыва улустуң сураглыг ырызы «Бай-ла Хемчиимни» бадырыптарга, «артист Кара-кыстап дудал калбастын» деп көрүкчүлер мактап турду. Бот-тывынгыр композитор Кан-оол Баазан-оолдуң «Эгиш келир кыштарым» деп ырызын база-ла эки күүсетти. Дарый Куулар Чөөн-Хемчикте караа көзүлбестерниң эге организациязының секретары болурундан аңгыда, уран чүүлдүң сайзыралынга төлептиг үлүүн киирип турар кижи болган.

Улуг-хемчилерниң концертин бирги бөлүктүң инвалиди Альберт Сарыглар сөзү болгаш аялгазын Алена Помужаптың чогааткан «Бүрен-Аксы» деп чечеттей берген ырызын черле эки күүсеткеш, көрүкчүлерниң үзүктел чок адыш часкаашкыннарын шаңнал кылдыр алды. Оон соонда тыва улустуң ойтулааш кожаннарын ол ырлады. Бот-тывынгыр артист Дмитрий Мазурия орус улустуң «Малиганың ыяды» деп ырызын баян-биле боду үдевишаан ырлааш, үлештир бодунуң чогааткан «Чаа чыл-биле» деп шүлүүн көрүкчүлерге бараалгаткан. Бызаанчылар-биле тыва аялгаларын өгбүле Кыргыс биле Баазан Хуурактар ойнавышаан, тыва улустуң баштак кожаннарын ырлажыптарга, көрүкчүлер чаптап мактаан. Кыргыс Хуурак черле уран талантылыг кижи болган. Ол орус улустуң «Яблочко» деп ырызын бызаанчы-биле үдээш, орус дылга ырлаан, чамдык черлерге аялгалаарын чазып-даа турза, көрүкчүлерни сонуурган.

Улуг-хемчилерниң уран чүүлүн үдуртуп келген, ол черде эге организацияның секретары Галина Опан уран талантылыг кижилерниң бирээзи болган. Оон «Эжишкилер» деп орус дылга ырлаан ырызын чыылганнар сонуургал-биле мактаан. Альберт Сарыглар республиканың ат-сураглыг сыгытчыларындан дулан салбадын бодунуң ээм бөгү, дыңнакчылыг сыгы-биле балыткаан.

Кызыл районнуң эге организациязының бот-тывынгыр артистеринде уран талантылыг кижилер база хөй болган. Инвалид Дүргең-оол Куулар баян-биле үдевишаан «Уругларым» деп ырызы эки күүсеткен. Бот-тывынгыр композитор, шүлүкчү Виктор Монгуш кайгамчык талантылыг кижи дээрзин база катап бадыткап шыдаан. Ол баян-биле, Михаил Логинов гармонь-биле орус ырыларның аялгазын ойнадылар. Кажан олар орус улустуң «плясказын» ойнай бээрге, сценаже 73 харлыг Кыргыс Хуурак үне халааш шаа-биле танцыны теве бээрге, көрүкчүлерниң адыш часкаашкыннары алга диңмирел турду. Караа көзүлбестерниң республика баштаар чериниң даргазы Анчымаа Седип «Чаа-Суурум» деп ырызын багай эвес күүсеткеш, тыва улустуң кожамыктарын база улаштырыпты. Ыраажы Виктор Монгуш баянның үделгези-биле сыгыртып, хөөмейлээш, Санчы Кызыл-оолдуң «Доруг-Доюм» деп ырызын мергежилдиг ырлады.

Караа көзүлбестер ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге чериниң концертин улустуң хөгжүм херекселдери, тыва улустуң ырыларының аялгаларын ойнаары-биле эгелээн. Ол ышкаш Виктор Ховалыг «Авамга», Александр Монгуш «Катап келбес» деп ырыларны, Март-оол Ондар сыгыт, хөөмей каргыраазы өскелерден мергежилдиг күүсеткеш, макталды алган. Улустуң хөгжүм херекселдеринге үдеткеш ыраажы Алдын-кыс Монгуш тыва улустуң «Одарладып семиртиили» деп ырызын дыңнакчыг кылдыр бадырыптарга, көрүкчүлер эки хүлээп алган.

Уран чүүл көрүлдезиниң түңнелинде бирги черни Чөөн-Хемчик биле Улуг-Хем районнуң бот-тывынгыр артистери үлешкеш, 80-80 рубльди түс-түсте алган. Ийиги черни Кызыл районну болгаш Кызыл хоорайда өөредилге-бүдүрүлге черни үлешкеш, шаңналга 60-60 рубльди үлешкеннер. Ол ышкаш уран талантылыг болган бот-тывынгыр артистерни база шаңнап, мактаан. Уран кылыглар делгелгезинге 17 кижи киришкен. Оларның Валентина Щербань (Кызыл), Лопсан-Шыырап Ооржак (Чөөн-Хемчик), Март-оол Ондар (Кызыл) Дөңгүр-оол Шивит (Улуг-Хем) болгаш өскелер-даа түс-түсте акша шаңналдарын алган.

Көрүлде ниитилел-биле организастыг болгаш чогуур чергеге болуп эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Медицина болгаш амыдырал

Кижиже көрнүп көрүңер, эмчилер

Мээң бо чагаамны солунга парлаарыңарны идегел-биле диледим. Хомудалым улуу кончуг.

Бодум Тээли суурда чурттап, ажылдап турар мен. Мээң 15 харлыг оглум бо чылдың октябрь 31-де Кызыл эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырынга кезиишкин соонда эмнедип чыткаш, чок болган. Оглумнуң чок болганынга мен кым деп-даа эмчини буруудатпайн турар мен. Качыгдалга таварышкан-даа болзумза, Ак-Довуракка оглумну кескен эмчи А. П. Лещенкога, Кызыл эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырының эргелекчизи А. И. Ушкаловка, байдал кайы хире-даа нарын турган болза, мээң оглумну эмнээр дээш билдилиг, бедик мергежилдиг, а эң ылангыя кижизиг хамаарылгалыг болганнары дээш четтирдим дээр мен.

Оон-биле чергелештир оглум аарып турар үеде Бай-Тайга районнуң төп эмнелгезиниң эмчилериниң аарыг кижилерге, оларның төрелдеринге хамаарылгазы мээң сагыш-сеткилимге улуг хомудалды арттырды. Эмчилерниң хоралдаан, шугулдаан аажы-чаңын, аарыг кижиниң човуланын, оон уе-човуурун херекке албазын оглум Тээли эмнелгезинге эмнедип чыдырда көрдүм.

Бо эмнелгеде эмчилер коллективи-биле сүмележип эмнээр арга-биле эвес, а кижи бүрүзү бодунун дужун харап, ээлчеглиг дежурныйлаашкынын эрттирип, ажылын күүседип турар деп ынчан билдим.

Чүге ынча дээримни тайылбырлаайн: Октябрь 12-ниң дүнезинде оглумнуң аарыы бичии-даа намдаваан болгаш, хондур удувайн бергедээн хонган. Эртенги шакта ол дүнениң дежурный эмчизи терапевт, улуг дуржулгалыг эмчи В. М. Ооржак-оолга ужуражырымга: «Кезер улуг эмчилерге чедирер болза эки-дир» дээш, маңаа оглумнуң байдалын херекке албайн, чанып чорупкан. Ол хүн келир дежурный эмчи билдинмес болган, кол эмчи Д. Ш.-Д. Хертектиң бажыңының чанынга чеде бээримге, оон чүүк ишти база эмчи В. Х. Хараан, ынүң кээрге, сагыш байдалын чугаалаашкынга келгеш, шинчээш, эмнер айтып кааш, чорупкан. Ол эмнер база дужааган. Ол хүн ээлчег чок дежурныйлаашкынче кезер эмчи О. А. Сотпа үнген.

Ол хүн-не оглумну Кызылче чорударын сагавалды чагыдып, дузалажып эмчилерден дилеп турган мен. Ону кым-даа харылавас болду. А оглум уе-човуур-биле хилинчектенип, аарыгын намдадыр наркотиктиг күштүг эмнерни сыкыртырга безин намдавайн, улам баксырап, девидеп турган. Ынчап 2-3 удаа бажыңынга чедип турумда, кол эмчи-даа, эмнеп турган эмчизи Б. С. Оңгай-оол-даа ийи хүн иштинде келбеди. Ийи дун-хүн иштинде эмчилер коллективтии-биле шинчип, сүмележип көрбедилер.

Кезер эмчи О. А. Сотпа «Шорун-дур, аарып-ла чыдар сен ыйнаан, изиг чиннээшкинни чоп салдынган сен» деп оглумну кончуп турду. Оглумнуң байдалының бергезинге октябрь 14-те дежурныйлаашкынга келген гинеколог эмчи С. Э. Чоодуга: «Оглумну Ак-Довуракче, азы Кызылче-даа болза чорудуп көрүңер» деп дилээримге: «Мен чүгле дежурный эмчи мен, оон ыңай билир чүвем чок» деп аарыг кижиге хамаарылга чок дег, тоомчага албас, шыжыгып харыы берди.

Кол эмчиге катап-катап барып тургаш, оглумну харын-даа Ак-Довурак эмнелгезинге эмнелге машиназы-биле чедиртип алдым. Кончуг орайтаан болган мен, Кызылче безин чедирер үе чогундан. от, баарга кончуг аар-берге кезиишкинни Ак-Довуракка кылыр ужурга таварышкан. Оглумну Ак-Довуракка кескеш, чеди хонганда, кандыг-даа бергедээшкин чокка Кызылдан санитар самолёду чалааш чорудуптар чорду. А Бай-Тайга эмнелгезиниң эмчилери ындыг самолёт чалаарда кончуг берге, ынчап болбас, улуг чарыгдалдыг чүве кылдыр чугаалаар чорду. Улуг чарыгдалдыг болбайн аап, а кижи амы-тыны ортек чок чүве бе? Кылаштап, туруп шыдавас аарыг оглумну орта ажаап көрбейн чыткаш эмчилер: «Оглуңарны бодуңарның аргаңар-биле чедирип алыңар» дээннер. Уун шыдаар болзумза, кусактап, кодуруп-даа алгай мен, а машина чок кижи канчаптар турган мен. Гинеколог эмчи С. Э. Чоодуу: «Эмнээшкинни чорупту турар кижи-дир. Ажырбас» деп шыжыгып турду, безин шинчивейн чыткаш. А кезер эмчи О. А. Сотпа шуут-ла каржызы-биле: «Оглуңарны бодуңар Кызылче алгаш барыңар. Ол мегеленип турар, күзээр болза, боду тургаш кылаштап чорий баар» диди. Эмчи бо сөстерин мөңгэ орус дылга чугаалаан, мен мыйза очулдуруп билкидим.

Мен эмчилерниң каржызынга оглумну тургузуп кылаштадып, (ыглап, туруп чадап турда-ла) эмнелгеден үндүрүп, машинага олуруп алгаш, Ак-Довуракка чедирген мен. Аңаа баарывыска А. П. Лещенко оглумну көрүп кааш-ла, дораан чыттыргаш, идер тергеге ыңай-бээр шимчедип эгелээр чорду. Улуг-хүн турган. Ынчалза-даа бүгү херек эмчилерни кыйгыртып, сүрдүрүп алыр чорду. А Бай-Тайгада эмчилерде чүге ындыг сагыш човаашкын чок чүвел? Аңаа эмчи хайгааралын чедир көрбейн, аарыг кижи ол-ла черинге чыда өлүп каап болур-дур. Мээң оглум аңаа оон бир хонган болза, оду аңаа-ла чарлыр турган.

Эмнелгеге (Тээлиде) ол 5 хонган. Ол үеде (октябрь 9-та) эмнелгени чаа-ла одап эгелээн. Аргажок соок, шык турган. Аңаа оглумнуң аарыы улам кедерээн. Эмнелге коллективиниң демниг хөделиишкини, аарыг кижилер дээш сагыш човаашкыны чегейинден кузар кижилерге бээр савалар безин чок, санитарка эргилиг, кара демир-хүүн салып бээр чорду.

Тээли эмнелгезинде коллективтиг демнежилге чок, аарыг кижилерниң салым-чолун сүмележип, Кызылдың специалистери-биле диңмиги-биле харылзажып, эргежок чугула таварылгада аарыг кижиниң амы-тынын камгалап алырынга дүргени-биле хөделип, хемчээл албазы канчап-даа таарышпас.

Каржы-хажагай, кижилерниң човуланын, качыгдалын чүрээнге сиңниктирип шыдавазы хомуданчыг-дыр. Оларның херек ырында аарыг кижиниң салым-чолу дээш чүрээ саргывас, эрги баарлыг, эвилең-ээлдек аажы-чаңы чок.

Бай-Тайга район эмнелгезинде кым деп-даа эмчини оглумнуң чок болганынга дорту-биле буруудатпайн турар мен. Бүгү-ле чагаамның ужуру, мен ышкаш ажы-төлү, ал боду, чоок кижилери-даа аарыг-аржыкка таваржып, эмчилерниң кичээнгей тоомча чогундан хилинчектенип чоруур кижилер барын бодадым. Оларның човуланын эмчилер боттарының эки аажы-чаңы, культуразы-биле эвээжедип болур. Оон башка ачы-буянныг чорук дугайында (милосердие) чугаалаан херээ чүл?

Бо талазы-биле Бай-Тайга район эмнелгезиниң коллективи чүнү бодаар ирги?

Марии ООРЖАК.
Тээли суур.

Чагаа парлаттынмаза-даа

ХОМУДАЛГА ХАРЫЫ

Моңгун-Тайга районнуң ырак-узак суурy Кызыл-Хаядан бажыңчы Х. Д. Хертектен хомудалдыг чагаа келген. Оон кыска утказы мындыг.

1990 чылдың декабрь 15-те Шоожу Сарыг-Эникович Хертек (азы оңу чон Шоожул арей, Дарган-даа дижир) таптыг ушкаш, бертинген. Кырганы таныыры улус кодуруушкеш, эмнелгеге чедирип эккелген. Участок эмнелгезиниң эргелекчизи Г. В. Араначал эмчи чаңчаттынгаш, демгир кырганы хүлээп албаан. Оңу верандага салып каарга, кырган аңаа чыткаш чагаада бижип турар.

Ол чагаада кирген фактыларны сайгарып көөрү-биле Мугур-Аксының район эмнелгезиниң кол эмчизи О. Н. Бегзижке редакция чорудкан. Оон декабрь 13-те келген харыында ук чагааны эмнелгениң администрациязы, партия эге организациязы (секретары К-К. Б. Иргит), профком (даргазы Э. С. Күнчү) сайгарылганы кылганын бижээн. Мөген-Бүрен участок эмнелгезиниң эргелекчизи Г. В. Араначалды келдирткен база район эмнелгезиниң хоорунга салбырында чыдар Ш. С.-Э. Хертек-биле чугаалашкан. Сайгарылганы кылгаш түңнээн.

Ол таварылга октябрь 15-те эртенгиниң 9-10 шакта болган. Эмнелгеге эккелген аарыг кижи Ш. С.-Э. Хертекти верандаже үндүрген, ойталаштаары-биле санитарка эмчи чугаалаарга, ол тоовайн. Дилегин аарыг кижи оскээн билип, «эмнелгеден үндүр октаптыңар» дээш кылдыр бүлгеги боор деп, эмчи Г. В. Араначал тайылбырлаан. Ол аарыг кижини Кызыл-Хая эмнелгезинге кап хонук эмнээш соонда, Мугур-Аксынга районнуң эмнелгезинче шилчиткен, ында кырганы эмнеп турарын харыызында айыткан.

Участок эмнелгезиниң район эмнелгезинче эмнээш-биле чорудап улуг, бичии кижилерни районнуң төп эмнелгезинде чыттырып турар. Төп эмнелге харааач улусту чыттырбайн турар деп чагаада бижээни бадыткаттынмаан дээн. Хуралга шиитпирлээн, аарыг кижилерге каржы-хажагай чорууну көргүскени дээш участок эмнелгезиниң эргелекчизи Г. В. Араначалга шыгаар дүгүрүг берген. Кезиг эмнээр салбырында Ш. С.-Э. Хертекти бүрүнү ... база ...

Чарлалдар бюрозу

ЦТ

ДЕКАБРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Экин, хөгжүм!». 9.40 «Кинопанорама». 11.40 «... 16 харга чедир болган оон улуг назы». 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.20 «Үе». 17.45 «Чернигов уруглары чүнү дугайын ырлап турарыл». 18.30 «Үе». 19.00 «Покхара — туристерге тамчыктыг оран» 12.30 Мультфильм. 19.35 «Ол болган... болган...» 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур». 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээзинден. 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45 — 01.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Хөгжүм. 2 класс. П. И. Чайковскийниң «Щелкунчик» деп баледи. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. «Сөөлгү летописец». Н. М. Карамзин. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05—13.10 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 16.30 Бүгү-теге спорт. 16.45 «ССРЭ-те бизнес кылып болур бе? Ийе, болур». 17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 Медээлер. 21.05 Медээлер. 21.10 Чарлалдар, реклама. 21.20 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.30—22.35 «Харжыгашты келдиртинер бе?». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

21.00—21.30 «Үе».

Кызылдың 1-ги КПТУ-зунуң 1990 чылдың августуң 13-те Андрей Александрович Сыдан-оолдуң адынга тывыскан № 331 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

• • •

Республиканың Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы «ПАЗ-672» автобусту садарын чарлап турар.

Адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, № 25, телефон № 4-16-45.

• • •

КОНКУРСТУ ЧАРЛААН

Тыва күрүне филармониязы хөгжүм херекселдеринге (ударные, клавишник, бас-гитара, ритм-гитара) ойнаар мергежилдиг кижилерни «Чалыы назын» дээр эстрада-цирк бөлүүнге ажылдадыры-биле шилиирниң конкурузун чарлап турар.

Ол ышкаш чүве чугаалаар мергежилдиг артистерни, радиотоператорну база ажылче чалап турар. Аңаа киржирин күзээн кижилерни 1991 чылдың январьның 7-де, филармонияның бажыңынга 10 шакта хүлээп ап дыңнаар.

Телефон № 2-46-02.

Кино

ДЕКАБРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Храм любви» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Командир взвода» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыыннады» 9.00, 12.20, «Роня — дочь разбойника» 10.20, 13.40, «Копытом туда, копытом сюда» 15.40, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приказ № 027» 14.20, 16.20, (кинопанорама) 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Жажда мести» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Трагедия в стиле рок» (2 сериялыг, 16 харга чедир) 16.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР Т. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-44-92 ◆ оралакчылары — 3-45-91 ... — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ ... — 3-31-09 3-41-23 ◆ ... — 3-31-49 3-36-77 ◆ ... 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа киллдээ — 3-39-09 3-34-39 ◆ ... — 3-34-93, корректорлар — 3-37-11 ◆ ... — 2-27-41 ◆ ... — 3-39-?? ◆ ... — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ... Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы №

Чагыг № 552.